BEYİN DÜNYAYI NASIL OLUŞTURDU

Bölünmüş Beyin ve Modern Dünyada Yarım Kürelerarası Asimetri

IAIN McGILCHRIST

çeviren CANBERK ŞEREF



PİNHAN



BEYİN DÜNYAYI NASIL OLUŞTURDU

Bölünmüş Beyin ve Modern Dünyada Yarım Kürelerarası Asimetri

IAIN McGILCHRIST

Iain McGilchrist: İngiliz psikiyatr ve nörobilimci. Nöropsikoloji alanında *The Master and his Emissary* (2009) ve *The Matter with Things* (2021) gibi devasa eserler ortaya koymuştur. Bethlem and Maudsley Hospital'da epilepsi ve psikoz birimlerinde uzun yıllar psikiyatrlık yapmış, beyin görüntüleme, şizofreni ve fenomenoloji alanlarında akademik çalışmalar sunmuştur. All Souls College, Templeton College ve Johns Hopkins University gibi üniversitelerde öğretim üyesi olmuştur. *The Master and his Emissary*'nin [Beyin Dünyayı Nasıl Oluşturdu] yayımlanmasından bu yana ismi duyulmaya başlamış, çağın ünlü düşünürleriyle etkinlik ve röportajlara katılmıştır.

Canberk Şeref: Lise eğitimini Zonguldak Fener Anadolu Lisesi dil bölümünde, lisans ve yüksek lisans eğitimini Hacettepe Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı bölümünde tamamlamıştır. Eğitimi boyunca birçok resmi ve resmi olmayan çeviriler yapmış olup aktif olarak psikoloji ve felsefe alanlarında çevirmenlik ve editörlük yapmaktadır.

PİNHAN YAYINCILIK
Litros Yolu, Fatih San. Sitesi No: 12/214-215
Topkapı/Zeytinburnu İstanbul
Tel: (0212) 259 27 60 Faks: (0212) 565 16 74
www.pinhanyayincilik.com
info@pinhanyayincilik.com
Sertifika No: 40676

BEYİN DÜNYAYI NASIL OLUŞTURDU
Bölünmüş Beyin ve Modern Dünyada
Yarım Küreleararası Asimetri
IAIN McGILCHRIST

Orijinal ismi
The Master and His Emissary: The Divided Brain and the Making of the Western World

© Pinhan Yayıncılık, 2025

Birinci Basım: Ocak 2025

Genel Yayın Yönetmeni: Mahmut Sever
Çeviren: Canberk Şeref
Editör: Emre Poyraz
Sayfa Tasarım: Adem Şenel

Teknik Hazırlık, Baskı ve Cilt:
Yaylacık Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu Fatih San. Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-İstanbul Tel: (0212) 567 80 03 Sertifika No: 44865

ISBN: 978-625-8393-78-1

© Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metnin, gerek görsel malzemenin yayınevinden izin alınmadan herhangi bir yolla çoğaltılması, yayımlanması ve dağıtılması 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun hükümlerine aykırıdır ve hak sahiplerinin maddi ve manevi haklarının çiğnenmesi anlamına geldiği için suç oluşturur.

BEYİN DÜNYAYI NASIL OLUŞTURDU

Bölünmüş Beyin ve Modern Dünyada Yarım Kürelerarası Asimetri

IAIN McGILCHRIST

Çeviren: Canberk Şeref

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 7
GENİŞLETİLMİŞ YENİ BASIMA ÖN SÖZ 9

GİRİŞ: EFENDİ VE VEKİLİ 35

I. KISIM
BÖLÜNMÜŞ BEYİN

1. BÖLÜM
ASİMETRİ VE BEYİN 60

2. BÖLÜM
YARIM KÜRELER NE "YAPAR"? 85

3. BÖLÜM
DİL, HAKİKAT VE MÜZİK 184

4. BÖLÜM
İKİ DÜNYANIN TABİATI 246

5. BÖLÜM
SAĞ YARIM KÜRENİN ÖNCELİĞİ 313

6. BÖLÜM
SOL YARIM KÜRENİN ZAFERİ 365

II. KISIM
BEYNİN DÜNYAMIZI ŞEKİLLENDİRMESİ

7. BÖLÜM
TAKLİT VE KÜLTÜRÜN EVRİMİ 412

8. BÖLÜM
ANTİK DÜNYA 439

9. BÖLÜM
RÖNESANS VE REFORMASYON 502

10. BÖLÜM
AYDINLANMA 551

11. BÖLÜM
ROMANTİZM VE ENDÜSTRİ DEVRİMİ 586

12. BÖLÜM
MODERN VE POSTMODERN DÜNYALAR 645

SONUÇ: İHANETE UĞRAYAN EFENDİ 708

KAYNAKÇA 763
SONNOTLAR 869

TEŞEKKÜR

II. Charles, ölmesinin "çok uzun zaman almasından" dolayı özür diler. Bu kitabın doğuşu çok uzun zaman aldı. Kitabı zihnimde tasarlayarak geçirdiğim yirmi yılda biriken düşünsel borçlar çoktur ve yalnızca birkaçından bahsetmem mümkün. En başta, birçok okurun apaçık anlayacağı gibi, John Cutting'in çığır açan işlerine, birçok düşüncesine, araştırmalarına ve yıllar boyunca yaptığımız konuşmalara, özellikle de *Principles of Psychopathology*'ye [Psikopatolojinin İlkeleri] çok şey borçluyum, zira bu kitap benim için bir aydınlanma gibiydi; keza Louis Sass'a, bilhassa *Madness & Modernism* [Delilik ve Modernizm] ve *The Paradoxes of Delusion*'a [Yanılsamanın Paradoksları] da çok şey borçluyum. İkisinin muazzam önemli çalışmaları, yazdığım her sayfanın ardında yatıyor; ve bunu göstermemiş olsam dahi, onlar omuzlarında durduğum devlerdir. Her ikisi de yüce gönüllülükle beni cesaretlendirdiler ve Louiss Sass bana vakit ayırdı, bu kitabın çeşitli versiyonlarını okudu, bu esnada birçok kıymetli önerilerde bulundu; bunun için de derinden minnettarım.

El yazmalarının çeşitli evrelerinde tümü ya da bölümleri üzerine yaptıkları yorumlarla bana yardımcı olan diğerlerine de özellikle teşekkür etmek istiyorum: Alwyn Lishman, Sir Geoffrey Lloyd, David Lorimer, David Malone, John Onians, Christopher Pelling, Andrew Shanks, Martin Sixsmith ve Nicholas Spice. Taslak metinlerime gösterdiği itina ve tüm süreç boyunca gösterdiği yılmak bilmez desteği için John Wakefield'a a özel bir minnet borçluyum. Kendisinin istisnai bir yetenek olan nezaket ve açıkgözlülüğü bir araya getirme kabiliyeti, muazzam farklar yarattı ve beni çok sayıda hatadan kurtardı. Ufuk açıcı ve özgün bulduğum *Faces* [Yüzler] kitabının yazarı Milton Brener ile yazışmalarımdan

çok fayda gördüm. Ayrıca Yunancada Edway Hussey, Fransızcada Catherine Baxter, Almancada Lotte Bredt ve Rusçada Martin Sixsmith'in tavsiyeleri için kendilerine borçluyum. Söylemeye dahi gerek yok ki, geriye kalan tüm hata ve eksikler bütünüyle bana aittir.

Daimi desteği ve heves dolu bağlılığı için David Higham'dan Anthony Goff'a, önerileri muazzam işime yarayan editörüm Phoebe Clapham'a ve daha en başından beri bu kitaba inandıkları için Yale University Press'e minnettarım. Galiba allame-i cihan olan redaktörüm Jenny Roberts'ın da adını anmalıyım. Keza Yale'de birçok farklı biçimde katkılarını sunmuş daha bir sürü kişi var.

Warden ve Fellows of All Souls College, Oxford'a cömertlikleri için çok şey borçluyum. Otuz yıldan önce All Souls'da üye olarak seçilmiş olmam, birçok şeyi kendi arzuma göre keşfetmeme imkân sağladı ve 1990'da tekrar seçilmem, diğer görevlerimin başımı aşkın olduğu yıllar boyunca akademiyle bağımı sürdürmemi mümkün kıldı. 2002-2004'te beni tekrar üye seçme hoşgörüsünü göstermeleri, 2004'te fenomenoloji ve beyin yanallaşması üzerine bir konferans vermemin yolunu açtı, ki bu konular da kitabım için önemli yer tuttu. Klinik meslektaşlarıma sonsuz nezaketleri ve iyi niyetleri için, özellikle de dostlarım Jeremy Broadhead ve Wood'a bu kitabı yazarken ihtiyacım olan yalnızlık dönemlerinde hastalarımla seve seve ilgilendikleri için çok şey borçluyum; keza hastalarıma anlayışları ve bana sağladıkları daimi ilham ve bilgi kaynakları için sonsuz minnet borçluyum.

Iain McGilchrist

Nisan 2012

GENİŞLETİLMİŞ YENİ BASIMA ÖN SÖZ

"Psikiyatrlar sol beyin/sağ beyin mitini çürütüyor", diye geçiyordu başlık. Daima bir şeyler öğrenmeye hevesli olduğumdan, okumaya devam ettim ama gördüm ki, söz konusu psikiyatr benmişim.

Meselenin özünü gösteriyor bu. Ben sol beyin/sağ beyin mitine inanmıyorum: Yarım küreler arasındaki farkın gerçeğini öğrenmeye inanıyorum. Yarım küre farklılıkları üzerine popüler kültüre yerleşen düşüncelere inanmanın ahmakça olacağı şüphe götürmez. Ama gelgelelim kayda değer yarım küre farklılıkları olmadığına inanmak da bir o kadar ahmakça olur. İnsan olmanın özünde yatan, muazzam önemli farklılıklar vardır. Sadece biz yanlış kapıyı çalıyoruz.

İki yarım kürenin de yaptığımız her şeyde rol oynadığı şeklinde itiraz ettiklerinde insanlar haklıdır. Bunun aralarında hiçbir fark olmadığı anlamına geldiğini farz ettiklerindeyse yanılırlar. Önemli olan yarım kürelerin *ne* yaptığı değil, *nasıl* yaptığıdır. İki yarım küre de her şeyde rol oynar, bu doğru; yalnızca farklı biçimlerde rollerini gerçekleştirirler.

Bu kitap kasım 2009'da çıktığında, tezini yalnızca bir avuç insanın faydalı bulacağını düşündüm. Hatta buradaki fikirlerden ilham alıp konuyu daha da ileri götürmelerini umdum. Ama bunun dışında kişilerin kitabı pek önemsemeyeceğini tahmin etmiştim.

Bunun sebebi biraz da konusundan kaynaklanıyordu. Nöroloji ve psikiyatri dünyasındaki meslektaşlarım ve akıl hocalarım, daha otuz yıl önce işin en başında, yanallaşma araştırmalarına girmemem için beni uyardı çünkü bu konu, popüler psikoloji tarafından benimsenmesinden dolayı

nörobilimin içerisinde damgalanmıştı. Ayrıca haklı olarak bu işi yaparken meselelerin en başına dönmek zorunda kalacağım konusunda da uyardılar. Yarım küre farklılıkları hakkında bildiğim tüm şeylerin tek tek -ister doğru ister yanlış olsun- yarı gerçek olduğu gösterilmişti. Bu da konudan -biraz da bozguncu bir tarzda- verimsiz bir iş olarak vazgeçilmesine yol açmıştı. Nitekim bu işten vazgeçen kişiler, kaybettikleri zaman ve emekleri için yüksek sesle kendi kurguladıkları mitlerini dünyaya duyurmaya çalışarak kendilerini teselli etmeye çalıştılar: Kayda değer hiçbir yarım küre farkı yoktur.

Fakat ben, kariyer bakımından bedelleri ne olursa olsun, göz ardı edilemeyecek kadar önemli düşünsel bulmacalar bulunduğunu fark edebilecek kadar bilgiye sahiptim. Daha fazla araştırılmaları gerekiyordu. Örneğin, evrim ağacında ya da zamanda ne kadar geriye gidersek gidelim, nöronal sisteme sahip bilinen her canlının asimetrik bir sistemi vardır. Etkileşime girdikleri dünya asimetrik değilken, bu neden böyle ki? Şizofrenide normal beyin asimetrisinin kaybı üzerine beyin görüntüleme araştırmalarına zaten girişmiştim ve bunlar açıkça meyve veriyordu. Dolayısıyla konuyu potansiyel olarak değerli görmeden edemedim.

Yirmi yıllık araştırmadan sonra bu kitabı yayımlama noktasına geldiğimde, hasmane bir çevreyle karşılaşacağımı düşündüm. Birkaç istisna dışında durum öyle olmadı ve neyse ki, nörobilimin en bilindik bazı isimleri kitabın tezini ciddiye aldılar. Tabii ki kendinden menkul "mit çürüten" hiziplerle karşılaşmayı da bekledim; zira bunlar, beyanlarından önce kanıtları gözden geçirme zahmetine bile girmeden, hiç çekinmeksizin kolay kandırılabilir kitlelere işin içinde "ehemmiyetli hiçbir şey olmadığını" söylerler. Muhtemelen bunlardan çokça vardır ama bizi alakadar etmiyorlar.

Kitabın geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını beklememin bir diğer sebebi, kabul etmem gerekir ki, biraz çetin

olmasıdır. Umarım bu kitabı elimden geldiğince açık bir şekilde kaleme alabilmiş, ön bilgiye sahip olmalarını koşul kılmaksızın okurumu küçümsememiş ama nörobilim ve felsefe konularını ele alırken onlarla aynı seviyeye inebilmişimdir. Gördüklerimi uzman olmayan ama ilgili her okurun anlayabileceği tabirlerle açıklamayı amaçladım. Ama nöropsikoloji ve fenomenoloji felsefesi muhtemelen kolay okuma deyince herkesin aklına gelecek ilk şeyler değildir.

On yıl sonrasında, bu kitabın her disiplinden ve her hayat tarzından insandan gördüğü ilginin kapsamı karşısında açıkça şaşkına dönmüş durumdayım. Şimdiye kadar 100,000 kopya sattı ve dünyanın her yerinde okuyucusu var. Bence bunun sebebi, burada tanımladığım beynin yarım küreleri arasındaki yapısal ve işlevsel farklılıkların gerçekten insanların zihninde karşılık bulmuş olmasıdır; ve bilincimizde bu yapısal ve işlevsel farklılıkların sezgisel olarak farkında olmamızdır – ama öyle görünüyor ki, yalnızca bunlara işaret edildiğinde farkına varıyoruz.

Okuyuculardan en çok gelen tepki şu şekilde oldu: "Doğru olduğunu bildiğim ama bunlara karşılık gelen kelime ya da ifadeleri bulamadığım fikirleri ifade ettiniz. Beni hemen inanca sevk eden şeyler anlattınız çünkü ortaya çıkardığınız örüntülerin ve kurduğunuz ilişkilerin bir seviyede zaten farkındaydım." Bunun sebebi yalnızca okurların popüler sol beyin/sağ beyin hikâyesine aşina olmaları olamaz çünkü bu kitaptan doğan manzara, öncesinde karşılarına çıkabilecek herhangi bir şeyden son derece farklıdır. Ayrıca sebebi zaten aşina oldukları beyinle ilişkili felsefi fikirler bulunması da olamaz çünkü buradaki farklılık örüntüleri, geleneksel felsefe tartışmalarında görülenlerle aynı değildir; ama tabii ki belli kısımların fikir tarihinde yansımaları vardır – kitabın ikinci yarısının konusu budur.

Kitabımdaki manzaranın bilindik sol beyin/sağ beyin hikâyesinden ne kadar farklı olduğu, çok basit gözlemlerle

çıkarsanabilir. Örneğin sol yarım kürenin duygusuz, belki biraz sıkıcı ama en azından ayakları yere basan ve güvenilebilir olduğu doğru değildir; aslında sol yarım kürenin öfkelenmesi ya da kayıtsız olması, sonuçlara çabuk atlaması, yanılsama içinde olması ya da yadsımalarının içinde hapsolması sağ yarım küreden daha olasıdır. Keza sağ yarım kürenin bir dili olmadığı da doğru değildir (genelde konuşmayı kullanmaz ama bu başka bir konu): Dilin en ince ve en önemli unsurlarını soldan daha iyi anlar. Sol yarım kürenin görsel imgeleme yapamadığı da doğru değildir: Belli bakımlardan apaçık bunu becerebilir. Matematik ve bilim başlıca sol yarım küreye bağlı değildir, birçok farklı bakımdan iki yarım küreden de faydalanırlar. Ayrıca hayır, ne sol yarım küre eril ne de sağ yarım küre dişildir.

Yarım küre hipotezi eski dikotomileri aşar ve onların yerine geçer, ayrıca onların bir devamı değildir: akla karşı his, rasyonaliteye karşı sezgi, "sistem I'e karşı sistem II", eril zihne karşı dişil zihin. İki yarım küre de bu dikotomilerin iki tarafında rol oynar.

İnterneti tararsanız çeşitli yanlış bilgilerle karşılaşırsınız. Bunların bazıları "kendi kendine öğren" web sitelerinde, bazılarıysa ticaret gurularının web sitelerinde. En sevdiklerimden biri şu ileride verdiğim listedir. Bazen derslerimde ibretlik bir uyarı olarak kullanırım.

Burada sıra dışı bir şey olmamasına ve internetteki çoğu özetlemenin en incelikli olanlarından biri olmasına rağmen, sunmaya çalıştığı ince ayrıntılar yine de anlamsızdır– çünkü yanlışlar. Burada kabaca doğru olan yalnızca bir çift var. Diğer tümü yanlış ve hatta o kadar hatalılar ki, bilinen gerçeklerin tam zıttını temsil ediyorlar.

Geleneksel felsefi tartışma bağlamına baktığımızda, bir bütün olarak alındığında bu kitabın tezinin var olan modellerden ne kadar farklı olduğu şu gerçekten çıkarsanabilir ki, bildiğim kadarıyla hiç kimse, örneğin gerçekçilik, eşsizliğin, müziğin ve zamanın takdir edilmesi, mizah anlayışı, beden

SOL BEYİN İŞLEVLERİ	SAĞ BEYİN İŞLEVLERİ
mantık kullanır	hisleri kullanır
ayrıntı odaklıdır	"büyük resme" odaklıdır
kuralları izler	hayal gücünü izler
kelimeler ve dil	semboller ve imgeler
şimdiki zaman ve geçmiş	şimdiki zaman ve gelecek
matematik ve bilim	felsefe ve din
idrak edebilir	meseleyi "çakar"
bilme	inanma
tanıma	değeri görme
düzeni/örüntüyü görür	uzamsal algı
nesne ismini bilir	nesne işlevini bilir
gerçeklik temelli	düşlem temelli
stratejiler oluşturur	imkânlar sunar
pratik	fevridir
güvenli	risk alır

dilini okuma, sürekli dikkat ve savaş ya da kaç modu aralarındaki ortaklık temelinde ne herhangi bir felsefi tutum görmüş ne de ortaya atmıştır; aynı şekilde aşırı iyimserlik, manipülasyon, ruhun bedeni unutması, düzanlamcılık ve ayrıntı, teori ya da bedenin kısımlarına fazla odaklanma arasında da bir ortaklık gören olmamıştır. Böyle söylediğimizde muhtemelen rastgele bir araya getirilmiş özelliklermiş gibi, var olan herhangi bir felsefi dünya görüşüne karşılık gelmiyorlarmış gibi anlaşılıyorlar. Fakat kitabı okuduktan ve büyük resmi gördükten sonra, umuyorum ki, okuyucu, bu unsurların nasıl da tutarlı bir resim oluşturduklarını ve resmin tutarlı iki parçaya bölündüğünü görecektir; bu resim ki, kitabı okuyanların zaten anladığı üzere, günümüzde Batı'nın durumunu aydınlatmaktadır.

Bunun benim için anlamı şudur ki, kitabımızın ardında yatan nörobilimden ortaya çıkan örüntülerin okuyuculara aşina gelmesinin tek bir sebebi vardır: Bunlar insan zihninin

kendi işleyişi hakkındaki sezgileri ve gerçekliği yapılandırması ile örtüşmektedir.

Önceden sahip olduğum kendi yerleşmiş teorilerime göre ortaya atılmış unsurlar da söz konusu değil burada. Bu unsurlar yalnızca kendimi yirmi yıl boyunca alana ve literatürüne gömmem, su yüzüne çıkan şeyler üzerine kafa yormam sayesinde şekillendiler. Örüntüyü görebilmek için çok geniş çaplı kaynaklara başvurmam gerekti; ayrıntıları incelemem ve doğrulamam için, sonsuz sayıda farklı bulgulara yakından bakmam gerekti.

Fikirlerime olumlu karşılık veren ve benimseyen insanların sayısı bile, en azından benim zihnimde, dünyanın yarım kürelere göre yapılandığı tezini desteklemek adına büyük bir anlam taşıyor, zira eğer haklıysam, bu fikrin geniş kapsamlı bir şekilde insan deneyimine uygulanabilir olması gerekirdi. Dolayısıyla nöroloji, psikiyatri, psikoloji ve felsefe dünyasından gelen olumlu tepkiler gibi, beni ilk başta şaşırtan (yalnızca haklarında nispeten az bilgim olmasından bahsediyorum) alanlardan da hevesli tepkilerle karşılaştım: örneğin ekonomi, finans ve hukuk gibi. Sanatçılardan, müzisyenlerden ve terapistlerden, ayrıca öğretmenlerden, rahiplerden ve doktorlardan gelen sıcak tepkiler de beni şaşırtmış olmasa da mutlu etti.

Arada sırada, bu hataya düşmemesi gereken kişiler bile tüm yarım küre farklılığı konusu üzerine ateşli ölçüde küçümseyici yorumlarda bulunuyor. Fakat daha yakından baktığımızda, bu insanların saldırdıkları aslında bizzat kendilerinin "karikatürler", "popüler inançlar" vs. diye tanımladığı şeylerdir. Böyle bir haşarılıktan sonra, bir yazar şunu kabul eder:

> Beynin sol ve sağ yarıları bazı farklı biçimlerde işlerler ama bu farklılıklar popüler olarak inanıldığından daha incedir. (Örneğin sol taraf gördüğünüz şeylerin ufak ayrıntılarını işlemler, sağ ise genel şekilleri işlemler.)[1]

Aa, tabii. Ama neden "ince", önemsiz anlamına gelsin? Ayrıca neden "şeylerin ufak ayrıntılarını" işleme ve genel şekli işleme arasında sonuç bakımından çeşitli farklılıklar olmasın? Tabii ki bu durumda ciddi farklılıklar mevcuttur. Bu arada, yaptığımız alıntı, *Top Brain, Bottom Brain* [Üst Beyin, Alt Beyin] başlıklı bir kitabın etrafını saran görüşlerden gelmektedir; nitekim kitapta birçok karikatür bulunur, dolayısıyla hoşa gitmeyen yarım küre hikâyesini silme çabasını anlamak mümkün.

Yarım küreler arası farkın gerçek hikâyesi gerçekten de ince ve karmaşıktır ama tümüyle tutarlıdır, ki kitabımızın kapsamının bu kadar geniş olması da bu yüzdendir. Yarım küreler arasında çok az fark olduğu iddialarının çok geçmeden hem köhnemiş ve alakasız hem de düpedüz savunulamaz olduklarının görülmeye başlanacağından eminim. Geçtiğimiz on yılda, yarım küre hipotezini doğrulayan sayısız bulgu elde edilmiştir ve bu bulguların keşfedildiği alanların bazıları, bu kitabın yazıldığı tarihte çok az bilinmekteydi. Bu literatürün büyümesi hayli mutluluk verici ve göz ardı etmesi de imkânsız. Günümüzde birçok çalışma yanallaşma hususunda raporlar sunuyor; dolayısıyla farkındalık artıyor ama gelgelelim daha fazla ve hızlı artması da mümkün. Bazı araştırmalar yanıltıcı olabilir: Bir araştırma ekibinin açıkladığı üzere, birçok sebepten dolayı "beyin görüntüleme çalışmaları yarım küre yanallaşmasına ışık tutmada başarısız olabilir".[2] Çünkü verileri yeterince ayıklama ya da belli tarzda toplama konularında gösterilen beceriksizlikten dolayı gerçek farklılıkları bulamayabiliyorlar. Ama benim bildiğim 5000 bağımsız ama tutarlı araştırma, yarım küre yanallaşmasına bu kitapta öne sürülen hipotezi destekleyecek şekilde ışık tutmaktadır.

Kitabın yayımlanmasından bu yana geçen on yılda görülen bir gelişme de sağ yarım kürenin kabiliyetlerine duyulan saygının artmasıdır. Alanın devlerinden biri olan Michael Gazzaniga'nın söylediği gibi, bir şempanzeninkinden bile

çok daha aşağı" bilişsel becerilere sahipmiş gibi muamele edilemez.[3] Hatta Gazzaniga'nın kendi laboratuvarında yapılan yakın tarihli bir araştırma, sağ yarım kürenin daha güvenilir ve içgörülü bir partner olduğunu göstermektedir; ve felç sonrası IQ düşüşüyle ilişkili olarak hasar görmüş alanları inceleyen bir başka yakın tarihli araştırma, bu alanların neredeyse tümünün beynin sağ yarım küresinde olduğunu göstermiştir.[4]

Bu kitabı okuduktan sonra aklı başında hiçbir insanın sağ yarım küreyi eskiden olduğu gibi "ast" -daha da kötüsü uçarı, fevri, düşlemsel, güvenilmez ama pofuduk ve sevimli olan- yarım küre olarak ve sol yarım küreyi de sağlam, güvenilir, ayağı yere basan -tüm ağır işleri yapan ve idrakimizin tek anlayışı sahibi kaynağı olan- yarım küre olarak görmesini istemiyorum. Hâlâ bir nebze akıntının tersine yüzüyor olabilirim ama akıntının yön değiştirdiğine yönelik bazı işaretler de var.

Kaleme aldığım zamanlarda olası yanlış anlaşılmaları bilecek olsaydım, bu kitapta daha açıklıkla yazmak isteyeceğim belli noktalar var. İzninizle şimdi kısaca bunlara değineyim.

İnsan deneyimine *yol açanın* beyin olduğunu ima etmek istemiyorum. Açıkça beyin ve insan deneyimi arasında bir ilişki vardır. Bu ilişkinin yapısı hakkında neleri bilebileceğimizin tartışması, beni bu ön sözün amacından çok daha uzaklara götürecektir. Fakat kısaca benim tutumum şudur ki, beynin tabiatı ve yapısı karşılıklı olarak bilincin tabiatı ve yapısıyla ilişkili olmalıdır ama ille de bilinci beyin (söz gelimi kalıt aktarımını sağlamaktan ziyade) husule getirir demek değildir. Öyle olabilir de olmayabilir de.

Kültürel dengedeki değişimlerin söz konusu zaman zarfında (geçtiğimiz 2500 yıl) beynimizde büyük değişimler yaşanmasından kaynaklandığını da ima etmeye çalışmadım. Evrilen canlılar olduğumuzu düşündüğümüzde, beynimizin

belli seviyelerde değişmiş olması kaçınılmazdır, zira beynimiz içinde yaşadığımız kültürü hem şekillendirir hem de onun tarafından şekillenir. Ama vurgulamak istediğim nokta bu değil. Söylemeye çalıştığım şey şu ki, günümüzde beyinlerimizi geçmişin farklı zamanlarında olduğundan farklı biçimlerde kullanıyoruz -potansiyelinden yararlanıyoruz- ve söz konusu zamanlar da bu sebepten dolayı birbirlerinden farklı oluyor. Şöyle bir analoji kurulabilir. Kayda değer bir süre boyunca bir dizi radyo istasyonu dinleyebilirim. Eğer zaman içinde sadece bir radyo istasyonunu dinlersem bu benim yeni bir radyo almam gerektiği anlamına değil, sadece mümkün olan seçenekleri daha sınırlı bir biçimde kullandığım anlamına gelir.

Keza bu tür kültürel değişimlerin nörobilime indirgenebileceğini de söylemiyorum. Kültürler değiştiğinde birçok nedensel etmen söz konusu olur; örneğin sosyolojik, psikolojik, çevresel, epigenetik, teknolojik, ekonomik ve politik – hepsi de birbirine bağlıdır. Nedensel bir bağlantı noktasında dilersek birini diğerinden üstün görebilir ve değişimleri şu ya da bu şekilde yorumlayabiliriz. Fakat ben değişimlere neyin *yol açtığı* sorusunu cevaplamaya çalışmıyorum: Sadece bu tür değişimler gerçekleştiğinde hangi örüntülerin görüldüğünü ve bu örüntülerin bize beynin iki yarım küreli yapısı tarafından sunulan olası yorumlamalarla nasıl bir ilişkisi olduğunu cevaplamaya çalışıyorum. Böylelikle, dengenin yitirildiği durumlarda -günümüzde olduğu gibi- içgörü sahibi olabileceğimize inanıyorum. Neyi gözden kaçırdığımızı görmemize yardım edeceğine inanıyorum.

Yarım kürelerin farklılıkları olduğuna karşı bazen ortaya sunulan argümanlardan biri, normal koşullarda iki yarım kürenin belli ölçüde daima etkin olduğudur. Bu bana pek bir argümanmış gibi gelmiyor – bunun gerçekliğinden bir an bile şüphe duyamayız. Fakat bu, iki yarım kürenin rollerinin aynı olduğunu kanıtlamaz. Hemşire de cerrah da ameliyatın önemli bir parçasıdır ve aynı anda, aynı

işte beraber çalışırlar: Birinin yokluğunda ameliyat tehlikeye düşer, diğerinin yokluğundaysa imkânsızlaşır. Aynı role sahip oldukları için değil, farklı rollere sahip oldukları için bir arada harika işlerler.

Doğal olarak bir yarım küre ayrımlaşmamış bir bütün değildir ama birçok bölgeyi kapsar: Daha fazlasını öğrenmek isteyenler için, kitapta bölgeleşme hakkında birçok ayrıntı bulunuyor. Ayrıca frontal ve posterior korteks arasındaki farklılıklar, belirttiğim gibi, bilhassa önemlidir. Ama keza artık şunu fark ediyoruz ki, eskiden olduğu gibi iptidai bir biçimde "modüller" tabirince değil de geniş yayılımlı ağlar tabirince düşünmemiz gerekiyor. Yarım küreler, kendi içlerinde birbirleriyle olduğundan daha geniş ağlara sahiptir ama tabii ki yarım kürelerarası bilgi aktarımı yine de çok önemlidir. Her bir yarım küre karmaşık bir sistem oluşturur ve her yarım kürenin tüm parçaları üretken biçimde birbiriyle bağlantılıdır, öyle ki bir parçadaki değişim bütünü değiştirebilir. Beyindeki en büyük bölünme, iki yarım küre sistemi arasındadır ve bu da onların nispeten bağımsız işleme kabiliyetlerini sağlar. Dolayısıyla hayatta olduğu gibi hem ayrıntıya odaklanmamız hem de bütünü görmemiz gereklidir.

Yarım küreler arasındaki farklılıkların mutlak olmadığını kitapta açıkça söylüyorum ama bu konuda yanlış anlaşıldığımdan dolayı, galiba tekrar altını çizmem gerekiyor. Çok az fark mutlaktır, özellikle de yaşanan dünyada. Kesişmeler olur ama bu temel farkları silmez. Bu konuda Endonezya ve İzlanda örneğini çok faydalı buluyorum: İki ülke de birbirinden birçok biçimde farklıdır ve bu farklılıkların çoğu kısmen ısı farkına dayandırılabilir; ama gelgelelim İzlanda'da kayda geçen en yüksek yıllık sıcaklık, Endonezya'da kayda geçen en düşük yıllık sıcaklıktan yüksektir. Başka deyişle, bir kesişme vardır. Bu iki ülke örneğinde gördüğümüz üzere, farklılıkların önemli ya da belirgin olması için mutlak olmalarını beklememeliyiz.

Vurgulamanın faydalı olacağı iki husus var. "Yarım kürelerin ayrılıklarından çok benzerlikleri var", diye bir deyiş duymuştum. Bu cümlenin tam olarak ne manaya geldiğini anlamak zor; ama anlamı ne olursa olsun, hayatta bazen önemli olan şey farklılıklardır. Donald Trump ve Albert Einstein kuşkusuz "farklı yönlerinden çok ortak özelliklere sahiptir". Külüstür bir araba da yeni bir Ferrari de arabadır, içten yanmalı motorları vardır ve bu bakımdan benzerlikleri farklılıklarından çoktur. Ama bir araba alacağım zaman, aralarındaki farklarla ilgilenirim.

"Dikotomileştirme" de yapmıyorum. Beynin çekirdeğinde fiziksel bir bölünmeyle başlayarak, doğa bunu benden önce yaptı; ve o zamandan bu yana yarım kürelerarası ketleme mekanizmaları vasıtasıyla bunu gitgide daha güçlü kıldı. Bazı dikotomiler yerindedir, örneğin bitkiler ve hayvanlar arasındaki gibi (mikroskobik seviyedeki örtüşmelerine rağmen). Sözgelimi iyi ve kötü şoförler gibisinden diğer dikotomiler öyle değildir: Bu gerçek bir dikotomi değil, yalnızca devamlı bir spektrumdur. İki unsur arasındaki geçerli farklılıkların farkına varmak "dikotomileştirmek" değildir. Bazı insanlar dikotomilerin basite indirgenmişliğinden çekinir. Ama sırf dikotomilere karşı bir çekinceniz olduğu için son derece geçerli bir dikotomiyi reddetmek de basitleştirmedir.

Nöral yollara göndermeyle, yarım kürelerin "aynı şekilde" çalıştığı yorumu da yapılmıştır. Ama bu fenomenolojik deneyimi yadsımaktır. Kedilerin ve farelerin görme sistemleri son derece benzerdir ama ikisi de dünyayı hayli farklı biçimde "görür". Dolayısıyla insan yarım kürelerinin görme yolları teknik olarak benzerdir ama gelgelelim fenomenolojik olarak dünya "görüleri" öyle değildir. Fox News ve Al Jazeera haber kanalları arasında kayda değer farklılıklar vardır ama stüdyo aydınlatması, kablolama, kameralar, TV sinyal iletimi, karot ışını tüpleri, plazma/LED paneller vs. gibi mekaniklere odaklanırsak yanlış yere bakmış oluruz.

Hiçbir fark bulamayız ve vakur bir tavırla arada fark olmadığı çıkarımını yaparız. Ama yanılırız.

Son olarak, bazı insanlar "gerçekleri aştığımızı" ve fazla "ileri gittiğimi" düşünüyor. Meseleleri fazla ileri götürmüş olup olmamam birçok şeye dayanır: çeşitli yarım küre farklılıkları, bu farklılıklarda bir örüntü ya da genel anlam olup olmaması ve bunları değerlendirdiğiniz bağlam. Eğer farklılıkların kapsamını bilmiyorsanız (ki çok az insan bilir) ve aynı zamanda genel manzarayı göremiyorsanız (farklılıkları sadece bir laboratuvar verisi olarak görüp yaşayan biri için anlamını göremiyorsanız), o zaman evet, fazla ileri gidilmiş demektir. Eğer kapsamı *gerçekten* biliyorsanız – o zaman yeterince ileri gidilmemiş demektir. Deneyimlerime göre, bu itirazın kaynağı, beyin bilimini fikir tarihiyle ilişkilendirmeye cüret etmemden gelmektedir. Bu yalnızca birçok bilim insanının, felsefe ve kültürel tarih alanlarına yolumu kaybedip dalmış olmamdan duyduğu rahatsızlıktan müteşekkildir. Ama yaklaşık yetmiş yıl öncesine kadar, bilim insanları bilimi parçası olduğu büyük dünya resminin bir parçası olarak görür ve buna göre eğitilirdi; bilimi diğer insan işlerinden yalıtılmış bir şekilde görmek çarpıtma gibi gelirdi. Her halükârda, bilim, deneyimlenen dünyayı bilincin nasıl husule getirdiği konusuyla ilgilenirken felsefeden ve keza kültür ya da fikir tarihinden kaçınmak düpedüz imkânsızdır. Bunlar da resmin önemli bir parçasıdır.

Sunduğum verileri kullanma biçimim hakkında söyleyeceklerim bu kadar. Ama değinilmesi gereken bir başka haklı endişe daha var: verilerin kapsamı ve temsil edilebilirliği. Birkaç eleştirmen tarafından verileri "cımbızla seçtiğim", yani argümanıma uymayan verileri göz ardı ettiğim ya da es geçtiğim söylendi. Tutarlı bir resim sunan her büyük çalışmayla karşı karşıyayken duyulabilecek makul bir şüphedir bu. Ayrıca söylemesi en kolay, itiraz etmesi en zor şeydir çünkü aksinin kanıtlanması mümkün değildir; tek cevap şöyle olabilirdi: "Pekâlâ, elimdeki kanıtlara sen de

bak ve *nerede* cımbızla seçme yaptığımı bana göster – o zaman mantıklı bir tartışmaya girebiliriz. Yine de aynı fikirlerde olmayabiliriz ama hikâyeyi değiştirebilecek bir şeyi gözden kaçırdıysam, seve seve onu da hesaba katmaya hazırım." Sunduğum her iddiaya bir bölüm ve kısım ayırmamın, kaynakçanın kitabın çok önemli bir parçası olmasının sebebi budur; orijinal sert kapak versiyonundaki gibi bu genişletilmiş versiyonda da kaynakçayı tekrar kitaba eklediği için Yale'e teşekkür ederim. Herkesin söylediği şeyleri söylediğiniz sürece bilimde istediğiniz kadar baştan savma çalışabilirsiniz ama farklı bir şeyler söylediğinizde, elbette kanıtlarınızı yeterince açık sunmanız ve olabildiğince deney temelli hareket etmeniz gerekir. Böylelikle karşı çıkışlara açık olursunuz ve bilimin ilerleme tarzı da budur.

Söylemem gerekir ki, kendi uydurduğum bir resme ilgi duyduğum söylenemez. Çünkü bu, kendi dışımda bir gerçeklikle hiçbir temas kurmadığım ve anlamsız bir fantezi yarattığım anlamına gelirdi. Bense *olan* şeylere elimden geldiğince sadık olmayı amaç bildim. Aradığım resmin zaten kendimizde, beynimizde ve zihnimizde mevcut olduğunu keşfettiğimde heyecanla doldum. Eğer bazı zamanlar yanlışa düştüysem, ki yer yer böyle olması mümkün, bunun sebebi kasten verileri yanlış sunmam değildir. Birçok defa veriler varsayımlarımı değiştirmeme ya da görüşlerimi genişletmeme yol açtı ve aksi takdirde göremeyeceğim şeylerin farkına varmamı sağladı. Anomaliler çoğu zaman yeni anlayışlara götürür. Alandaki diğer kanıtlara ağır basmayan bazı anomalilere de rast geldim. Her bilim insanı bununla yüzleşmelidir, özellikle de canlı bilimlerinde, zira bu alanda hiçbir şey üzerinde yüzde 100 uzlaşı olmaz. İstisnai bir bulgunun bizi yeniden düşünmeye mi zorladığı yoksa bunun diğer bulguların işaret ettiği şeyleri yitirmemize mi yol açacağını daima sorgulamamız gerekir.

Bu kitabı yazarken geniş bir literatürden yararlandım. Bütün bir araştırma ekibi bile her çalışmanın ayrıntılarına

girerek kapsamlı bir inceleme yapamazdı. Adil olmak gerekirse, hiç kimse bana *daha fazla* literatürden yararlanmam gerektiğini söylemedi ve kaçınılmaz olarak belli seçimler yapmam kaçınılmazdı. Öyleyse asıl soru, ister istemez yarım kalan verilerin ne kadar yetersiz olduğu. İnsan beynine geldiğimizde, meseleler nadiren hazır ve nettir; araştırmacılar da neyi vurguladıkları konusunda birbirlerinden ayrılırlar. Fakat, hiçbir fikir birliği mutlak olmasa bile, her spesifik alanda fikir birliklerine sadık olmaya çalıştım; ve muhalif görüşler söz konusu olduğunda, bunları belirttim. Okumalar yapmaya ve meslektaşlarımla tartışmaya on yıl daha devam ettim ve okuduğum hiçbir şey fikirlerimin özünü, hatta bir iki ufak nokta dışında yazdıklarımın ayrıntılarını değiştirmeye sevk etmedi. Yeni kanıtlar savımla örtüşmeye devam ediyor. Hiçbir kanıt tek başına nihai olamaz ama insan psikolojisinin çeşitli yanlarında kesişmeleri, onlara inandırıcılık kazandırdı. Bu materyallerin çoğu şu anda hazırladığım çalışmama dahil ediliyor ve bu işimde, en azından bazı alanlarda (zira insanı olarak başarabileceğimiz en fazla şey budur), daha kapsamlı bir literatür incelemesi bulunuyor.

Yarım küre farklılığını sadece ilişkisiz bir teknik ayrıntılar yığınından ziyade insan değerleri seviyesinde tutarlı bir resim olarak görmeye çalışmanın bir anlamı var mı? Bana kalırsa en önemli soru budur. Herhangi bir tutarlı görüşü sürdürmek için kişinin bilgi alanlarının kapsamını genişletmesi gerekir ve insan bilgisi katlanarak genişledikçe, görev aslında bu sebeple daha zor bir hal alır. Öyleyse girişimi bırakmalı mıyız? Kuşkusuz bu senteze girişmek, kısıtlı görüşe sahip bilim insanlarının artık yapamayacağı bir şeydir. Fakat belki şans eseri, bazıları bunu deneyecek kadar gözü kara olacaktır, zira sınırlı görüş -kesinlikle!- bilime ait bir özellik değildir, yalnızca günümüz bilim kurumunun karakterine has bir şeydir. Yirminci yüzyıl biyolojisinin en büyük başarısı olan Darwinci evrimle Mendelci genetiğin modern

sentezinin babası, evrim biyoloğu ve paleontolog George Gaylord Simpson şöyle yazar:

> Bilimin gerçekten bilim olabilmesi için tanımlama ve isimlere değil, ilkelere dayanması gerekir – yani genelleştirmelere, teorilere, ilişkilere, ara bağlantılara, olguların açıklamalarına.[5]

Bu temellerde eleştirildiğimi görmüş olmasam da, olası bir yanlış anlaşılmanın önüne geçmem gerek. Bunun çürütülmesi mümkün olmayan bir sav olduğu söylenebilir. Fakat durum böyle değildir. Tek bir deneyle çürütülemezse de elbette çürütülmesi mümkün. Bütünden ziyade kısımlarını çürütmek daha kolay olacaktır ama gelgelelim bütün bile çürütülebilir.

Söz gelimi Freud'un teorileriyle Darwin'in teorilerini karşılaştıralım. İkisinin de kendilerinden sonraki düşünce tarihi için muazzam etkileri olmuştur. İkisinin de savı düpedüz çürütülemez ama bunun sebepleri ikisi için farklıdır.

Freud bize bir dizi kavram sundu ve bunların birbirleriyle ilişkisi çürütülebilir değildi çünkü Freud'un teorisi ve rakip teoriler arasında herhangi bir deneysel gözlem yapmak mümkün değildi: Öyleyse Freud'un işleri felsefedeki gibidir, zira deneyim üzerine inandırıcı izahlar sunar ama bu kanıyı sürdürmek için öyle ya da böyle bilimsel verilere dayanmaz. Hoşunuza gitsin gitmesin, her rakip modele karşın dünya deneyiminizi anlamlandırmada daha başarılı olup olmamasına bağlı olarak (fakat bu yine de diğer modelleri değersiz kılmaz): Bilgimizi alışık olduğumuzdan daha zengin bir hale getirebildiğini ve aksi takdirde fazla kafa karıştırıcı olan gözlemlere açıklama getirdiğini görebiliriz.

Bilakis Darwin ise, savını hiçbir deneyin kanıtlanmasının ya da çürütmesinin mümkün olmamasına rağmen, bize deneysel verilerin ilişkisinin son derece önemli olduğu gözlemlerle doğrudan bağ içinde olan bir sav sundu. Darwinci bir görüşte olan George Gaylord Simpson yine şöyle söyler:

> [Kesin olarak kanıtlanamayan ya da çürütülemeyen bir teorinin] en belirgin örneği, tüm biyoloji teorilerinin en önemli olanıdır: organik evrim. Bu teoriden bazı sınırlı kestirimler çıkarsanabilse de, teori aslında kestirimle kurulmuş değildir. Bambaşka türlerde çok sayıda gözlem bu teoriyle uyuşur ve birçoğu da şimdiye kadar sunulmuş diğer teorilerle örtüşmez. Dolayısıyla eğer aklımız biraz yerindeyse, bu teoriye güvenmeliyiz. [...][6]

Tabii ki bir Freud ya da bir Darwin olma iddiasında değilim ama savımın bu bakımdan Freud'dan ziyade Darwin'inkine benzediğini açıkça görüyorum. Kuşkusuz bilgimizi daha zengin bir biçimde yeniden yapılandırabilecek bir felsefe modeli olarak iş görebilir. Ama deneysel gözlemlerden türetilmiştir ve bunlara karşı test edilebilirdir. Savım, daha spesifik savların kümelenmesi olarak görülebilir; nitekim bu savların her biri deneysel kanıtlar bazında test edilebilir ve bulgularla örtüşmediklerinde geride bırakılabilirler. Bu tür olumsuz bulgular yeterli sayıya ulaşacak olsaydı, genel savı en azından mevcut haliyle geçersiz kılabilirlerdi. Keza gözlemlerin en azından bazılarının "bambaşka türlerde olup bu teoriyle uyuştuğu ve birçoğunun da şimdiye kadar sunulmuş diğer teorilerle örtüşmediği" ortaya çıkabilir. Benim inancım budur.

Bu kitapta açıklanan teoride bu tür gözlemlerin hangileri örnek verilebilir? Beyin hakkındaki temel sorularla başlayalım: Ne kadar köklü ve önemli olsalar da, bildiğim kadarıyla başka hiçbir teori tarafından tatminkar biçimde cevaplanmış değildirler. *Yalnızca* bağ kurmak için var olan bir organ, yani beyin ne kadar bölünmüştür? Hem yapısal ve işlevsel olarak neden birçok bakımdan asimetrik ve neden işleyişi asimetrik olmasına *bağlıdır*? Ayrıca neden evrimle beraber beynin iki yarım kürenin temel bağı, yani korpus kallosum daha fazla büyümektense küçülüyor ve işlevsel olarak daha ketleyici ve daha indükleyici hale geliyor? Bu tartışmaya kapalı gözlemler, benim bildiğim başka hiçbir teori tarafından tatmin edici biçimde cevaplanmamıştır. Ama her ne kadar önemli

olsalar da, bunlardan daha önemli şöyle bir şey vardır ki, *belirlenmiş çok sayıda yarım küre farklılıklarının bütününe bir anlam kazandıran başka hiçbir teori yoktur.* Birçok olguyu içeren kapsayıcı bir teorimiz yok. Bu yüzden de olgular rastgele olgular olarak görülüyor ve bu tür bireysel farklılıkların neden var olduğu ya da bir arada nasıl bir anlam taşıdıkları sorusu karşısında omuz silkmeye yol açıyor. Ama benim için, en kibar tabirle, tam da bu soruları sormayan bilim insanı şaşırtıcı ölçüde bir düşünsel merak yoksunluğu sergilemektedir.

Yarım küre savının açıklama yeterliliği, bildiğim tüm diğer alternatiflerden güçlüdür; farklılığı yadsıyan kişilere gelirsek, ilk aşamaya dahi varabildikleri söylenemez. Aynı sayıda bulguyu kapsayan daha iyi bir teori geliştirildiğinde, onu kucaklayan ilk kişi ben olacağım. İdrak ve bilgi böyle gelişir.

Max Planck'ın sözleri beni avutuyor:

> Yeni bilimsel düşünceler, ne kadar organize olurlarsa olsunlar hiçbir zaman toplu görüşlerden doğmaz; daha ziyade, sorunlarıyla yalnız başına mücadele eden ve düşüncelerini o an için kendisinin tüm dünyası olan tek bir noktada toplayan ilhamlı bir araştırmacının zihninden doğarlar.[7]

Bütünüyle yanılmış olduğumun kanıtlanabilmesini olası görmesem de her hususta haklı olduğumu da sanmıyorum diyerek kitabın sonunda bazı kafa karışıklıklarına yol açtım. Genel gözlemlerime göre, en kötü senaryoda, yarım küre ayrımı hiç değilse dünyayı anlama biçimimiz adına bir metafor sunmaktadır. Düz anlamlı düşünen bazı insanlar için bu, kendi savıma inanmadığımın ve nörobilimde yaptığım on yıllar süren araştırmalarımın önemsiz olduğunu düşündüğümün sanılmasına yol açtı. Bu görüşte olmamam şaşırtıcı gelmeyecektir.

İlk olarak, yarım küre farklılıklarının tanınması, bir kültür ya da toplum hakkında kopuk gözlemler ve kopuk çözümler gerektiren bir dizi sorun yerine ilk defa resmi tutarlı bir bütün olarak görme yolu sağlamaktadır. Sorunların dünyaya yönelik belli bir perspektife eşlik eden, birbiriyle

ilişkili sonuçlar olduğunu gösterir. Ayrıca eğer günümüzde sol yarım kürenin perspektifinin esiri olduğumuz konusunda haklıysam, bunun sonuçlarından biri de ayrık unsurlardan ziyade bütünü görememe ve olagelen şeyleri anlamayıp bunları yalnızca belgelemek ve bir dizi geçici çözüm bulmaya çalışmak olacaktır.

İkinci olarak, bundan sonra, bu tür yetersizliklerle *başa çıkmanın* en iyi yolu, -belli bir seviyede ne kadar gerekli olsalar da- bölük bölük stratejilerle değil de altlarında yatan ve toplum olarak benimsediğimiz dünya görüşünün sınırlarına gözümüzü açarak mümkün olacaktır. Kitabımızın amacı tam olarak budur. Artık daha fazla geçici çözüme ihtiyacımız yok. Bir paradigma değişimi gerekli.

Üçüncü olarak, parçalı perspektiften sorumlu olan sol yarım kürenin sağ yarım küreye kıyasla gördüğümüz şeylerde hem daha kısıtlı hem de gördüklerini anlamada daha az kabiliyetli -ve üstüne üstlük kendi sınırlarının daha az farkında- olduğunu göstererek, bu kitap okuyucuya sol yarım kürenin dünya görüşünü yeniden değerlendirmesi için haklı gerekçeleri sunmaktadır.

Ama dördüncü ve daha da önemli bir nokta var. Bu kitap sadece bir toplum eleştirisi değildir ve daha fazlasını başarmayı amaçlamaktadır: beyin işlevlerimiz üzerine ve böylelikle kendi zihnimiz üzerine anlayışımızı geliştirmek; görünürde aynı oranda mantıklı olmalarına rağmen çatışkı içinde olan düşünme biçimlerini değerlendirmemize yardımcı olacak araçlar sağlamak. Bir insan olmanın ne anlama geldiğini daha iyi anlamamıza yardım etmeyi amaçlıyor – tekrar söylüyorum, *nedensel* bir mekanizma sunarak değil de beyin biliminde temel bulan betimsel ve fenomenolojik bir model sunarak.

Yarım kürelerin farkını anlamak, zihnin yapısı üzerine salt içebakışla mümkün olmayan bir bakış açısı sağlar. Eğer günlük hayatımızda iki yarım kürenin sunduğu görüş ya da

algılardaki çelişkilerin farkında olsaydık, bu, hayatta kalma becerimizi uygulanamaz hale getirirdi. Bundan dolayı, doğa bu uyuşmazlıkların gün içi farkındalığımızın bir parçası olmaması için özen göstermiştir. Sürekli içebakışta bile, gerçekliğin iki uyuşmaz dünya görüşünden inşa edildiğinin ancak dolaylı olarak farkına varabiliriz. Fakat bu olgu, filozofların ve teologların gerçekliğin tabiatı üzerine çağlar süren tartışmalarında kendini gösterir. Bu tür dolaylı yollarla, dünyadaki temel uyuşmazlıkların farkındalığını kazanırız; bu uyuşmazlıklar ki, filozofları tekrar ve tekrar "iki dünyanın yurttaşı" olduğumuz sonucuna varmaya itmişlerdir – ama gelgelelim bu dünyaların hiçbir zaman tam olarak açıkça betimlendiğini de görmeyiz. Geçtiğimiz elli yıl, beyin işlevinin zahmetli gözlemlerinin yürütülmesi için gerekli araçları sağlamış ve işlevi değişen bireyin yaşadığı dünyadaki değişimleri getirmiştir. Bununla beraber şu bilgiye erişiriz ki, filozofların sezdiği "iki dünya"nın altında yatan aslında beynin yarım küreleridir.

Son olarak, bir toplum olarak, sağ yarım küre noksanlığına sahip bireylere benzemeye başladığımız apaçık bir gerçektir. Öğretmenlik mesleğimden edindiğim şahsi tecrübelerimin işaret ettiği üzere, günümüzde beş ila yedi başlarındaki çocukların üçte biri kadarına insan yüzünün nasıl okunacağı öğretilmektedir, oysaki yakın zamana kadar bu ancak otizmli çocuklar için gerekli olan bir şeydi. Ayrıca artık çocukların üçte biri, on yıl önce örgün eğitimde okuyan her çocuğun kolaylıkla yapabileceği görevleri yerine getirmekte zorlanmaktadır – yani sürekli dikkate dayanan görevleri. Günümüzde genç insanların otuz ila kırk yıl öncesinden daha az empati becerisine sahip olduğunu kanıtlayan araştırmayı da bunun üzerine ekleyebiliriz. Eğer bir nöro-psikolog sağ yarım kürenin en açık işlevsel katkıları arasından üç şey seçmek zorunda kalsaydı, bunlar muhtemelen insan yüzünü okuma becerisi, tetikte dikkati sürdürebilme becerisi ve empati becerisi olurdu.

Eğer sol yarım kürenin dünya algısı daha az içgörülüyse nasıl oldu da düşüncelerimize hâkim olmayı başardı, diye soruluyor bazen. Üstelik Batı tarihinde bu bir defa değil, üç defa yaşandığına göre bu gerçeğe nasıl bir cevap verebilirim? Bunlar harika sorular.

Bence bu karakteristik yerleşmenin yaşanmasının ve genellikle de bir uygarlık doruk noktasındayken yaşanmasının birçok sebebi var. Bunların tümü, bir ölçüye kadar, sol yarım küre dünyasının -pozitif geribeslemeye tabi bir dünyanın- kendi kendini güçlendiren tabiatını sergilemektedir.

İlk olarak, sol yarım kürenin görüşü size bir şeyleri tutup kavramanızda yardımcı olmak üzere tasarlanmıştır. Amacı faydadır ve evrimsel uyarlanımı, "şeyleri" kavrama ve toplayıp bir araya getirmedir. Bu bakımdan hayli baştan çıkarıcı olabilir. Muhtemelen bu sebepten dolayı, eskiden hayli dengeli bir bakış açısına sahip olan Doğu kültürleri artık mevcut Batı modelini şevkle benimsemeye başlamıştır ve kendi muzır oyununda Batı'ya üstün gelmektedir. Benim görüşümce, onlar bizden değil de biz onlardan bir şeyler öğrenmeliyiz. Yunanlılar, Romalılar ve Aydınlanma sonrası Batı'da uygarlığın çöküşü sadece sol yarım küre düşünüşüyle değil, birçok şeyle ilişkilendirilir: askeri ya da ekonomik emperyalizm biçimleri ve bunun sonucu olarak yönetimin kapsamını fazla genişletmesi, değerlerin bozulması ve yaşama güçlerinin, perspektiflerin, erdemliliğin kaybedilmesi.

İkinci olarak, sol yarım küre görüşü basit cevaplar sunar. Düşünme biçimi, istikrarı her şeyden öne koyar ve var olan her şeyi açıklamak için aynı mekanistik modelleri sunar. Naif indirgemeci bilimi benimseyenler ("bilimcilik"), karmaşık insan sorunlarına teknolojik çözümler bulma arayışında olanlar ve bürokratik sistemleri tasarlayan ya da yerleştiren kişilerde ortak olan bu düşünüştür. Böyle bir düşünme biçimi uyuşmazları uyuşturmanın gerektiği gibisinden bir

sorunla karşılaştığında -örneğin madde ve bilinç-, düpedüz diğer unsurun varlığını yadsır. Bu onun işine gelir.

Üçüncü olarak, sol yarım kürenin dünya görüşünü ifade etmesi daha kolaydır. Sol yarım küre, konuşan yarım küredir: Sağ yarım kürenin sesi yoktur. Örtüğü belirtik kılma girişimi, örtüğün tabiatını kökten değiştirir; sonuç olarak, sağ yarım kürenin varoluş biçimini anlatabilecek dili bulmak, doğası gereği belirtik olan sol yarım küre için olacağından çok daha zor olur. Sol yarım küre, anlamı belirtik kılmak için, varsayım dizilerinin sıralanışına ve dilin düz anlamlı yönlerine bel bağlar; tam aksine, sağ yarım kürenin örtük anlamlarını aktarabilmek için çoğu zaman metafor ve anlatıya ihtiyaç duyulur; ve sol yarım kürenin egemen olduğu bir kültürde de metaforlar ve anlatılar mit ya da masal olarak hiçe sayılır ya da daha kötüsü düpedüz yalan olarak görülür. İfade etmenin ve belirtik kılmanın öneminin gittikçe arttığı ve hakikatin bir belirteci olarak görüldüğü, bunların tersineyse şüpheyle bakıldığı bir çağda yaşıyoruz. Bahsettiğim "sol yarım küreye kayma"nın bir başka işaretidir bu, ama durumun tek sebebi bu değildir: Farklı dillere ve kültürlere sahip nüfusların geniş çaplı hareketleri, daha küçük ve yakın topluluklarda kişinin bir zamanlar kanıksadığı birçok şeye artık bel bağlayamadığımız modern şehir topluluklarının boyutu da bunu zorunlu kılmaktadır. Örtük, artık zorla belirtik kılınmaktadır. Bunun da şöyle bir sıkıntısı vardır ki, belirtik kılındıktan sonra o şey artık aynı şey olmaz.

Dördüncü olarak, Endüstri Devrimi'nden bu yana ve özellikle geçtiğimiz elli yılda, doğal dünyanın aksine sol yarım kürenin önceliklerini ve görüşünü yansıtan bir dünya yarattık etrafımızda. Bugün sezgisel yaşamın tüm kaynakları -doğal dünya, kültürel gelenek, beden, din ve sanat- öz farkındalık, belirtiklik ve onları analiz etmek için kullanılan sistem ya da teoriler tarafından o kadar kavramlaştırıldı, yaşamsızlaştırıldı ve "yapısöküme uğradı" (ironileştirildi) ki, sol yarım kürenin kurduğu kapalı dünyanın ötesini sezgisel

olarak görmemize yardım edebilme güçleri büyük oranda yok edildi. Birçok kişi için televizyon ekranları ve bilgisayarlar, gerçekliğin yüz yüze deneyiminin yerine geçti. Beyinsel ve soyut şeyler -örneğin, yönetim ve sistemleri- yönetimin hizmet etmek için var olduğu uygulamalı görevlerden daha değerli görülmeye başlandı; ve bunun sonucu olarak zanaatınızda, becerinizde ya da mesleğinizde mevki olarak ne kadar yükselirseniz yönetimi mevkisi uğruna onun uygulayımından o kadar uzaklaşırsınız. Yüz yıl önce, fiziksel çevre insanlığın çoğu için doğal dünyaydı, bu dünyanın ritimleri ve döngüleriydi, onun organik, daima büyüyen ve değişen bağımsız yaşamıydı – bu dünyaya ait olduğumuz, sezgisel olarak aşikârdı. Şimdiyse birçok kişi için bu cansız yüzeylerin katı, atıl, uyumsuz çevresidir, düz çizgilerdir, beton kütleler ve basit şekillerdir – ve bunlar da kişiye büyük oranda ötekileştirici hissettirir. Sonuç olarak sol yarım kürenin dünyası dışsallaştırılır, öyle ki sağ yarım kürenin gerçek deneyim dünyasına danışmaya yönelik dengeleyici eğilimi işe dahil edildiğinde, çoktan altüst edilmiş olur: "Dışarıdaki" dünya uzun zaman önce sol yarım kürenin görüşü tarafından sömürgeleştirilmiştir. Bir aynalı koridor oluşmuştur ve burada mantık, dışına çıkmaktansa sistemin kendisinin içindeki bir çözüme dönerek ilerler.

Beşinci olarak, yarım kürelerin arasındaki ilişkide her şeyi farklı algılamaları yatar – *kendi ilişkileri dahil.* Nörolojik araştırmalar, yarım kürelerin dünya deneyiminin zenginliğine nasıl katkıda bulunduklarının tutarlı bir resmini sunar. Aslen şöyledir ki, sağ yarım küre genellikle deneyime temel kurar; sol yarım küre de ondan sonra örtük olan şeyleri netleştirir, "ortaya açar" ve belirtik kılar; ve sağ yarım küre en sonunda sol yarım kürenin kendi idrakiyle ürettiklerini entegre eder ve belirtiklik bir kere daha yeni ve zenginleşmiş bütüne geri çekilir. İki ilgi biçimi de hem elzemdir hem de uyumsuzdur, en azından aynı yerde ve aynı anda.

Bu bir sanatçının müzik parçasını öğrenmesine benzer bir yol olarak düşünülebilir. İlkin sanatçı bir bütün olarak parçaya ilgi duyar ve genel işleyişini kavramaya çalışır; ondan sonra parça kısım kısım alınır, armonik yapısı analiz edilir, tekrar tekrar belli not pasajları üzerine çalışır vs.; ama son olarak, icranın aksak ilerlememesi için bunların tümünün sanatçının zihninden silinmesi gerekir. Bu sol yarım kürenin katkısını yadsımak değil, sadece gerekli etkilerini *orta* evrede gösterdiğini belirtmektir. Bu *son* evre olarak muamele gördüğünde sorunlar doğar. Efendi ve vekili metaforları üzerinden konuşacak olursak, Efendi kendi adına bazı işleri yapması (bu işlerde Efendinin kendisinin uğraşmaması gerekir) ve ona geri bildiride bulunması için vekilin gerekliliğini fark eder. Vekili ilk başta görevlendirmesinin sebebi budur. Fakat Efendiden daha az bilgiye sahip olan vekil, her şeyi bildiğini düşünür ve kendini gerçek Efendi sanır, böylelikle de geri bildirimde görevini ihmal eder. Sağ yarım kürenin görüşü kapsayıcıdır, "hem/hem de"dir, sentetiktir, entegre edicidir; iki tarafın da gerekliliğini bilir. Sol yarım kürenin görüşüyse dışlayıcıdır, "ya/ya da"dır, analitiktir ve parçalıdır – ama şu çok önemlidir ki, *neyin eksik olduğunun farkında değildir*. Dolayısıyla tek başına ilerleyebileceğini sanır.

Altıncı olarak, sol yarım kürenin dünyasının niteliklerini kişileştiren bir kültür, etki ve otorite mevkilerine bakış açıları benzer olan kişileri çeker. Belli "otistik" özelliklere sahip insanlar bilim, teknoloji ve yönetim alanlarındaki işlere ilgi duyar ve özellikle uygun görülür; oysaki bu alanlar geçtiğimiz yüz yıl boyunca yaşadığımız dünyayı şekillendirmede büyük etki sahibi olmuştur ve günümüzde daha da önemli bir hale gelmişlerdir. Dolayısıyla, zaten belirgin otistik özelliklere sahip bir kültür, otorite mevkilerine onu aynı yolda daha ileri götürecek bireyleri çeker. Söz konusu tek kısır döngü bu değildir. Yaşamın teknolojileştirilmesini ve bürokratikleştirilmesini arttırmak, teknoloji ve bürokrasinin ilerlemelerine direnç gösterebileceğimiz daha kapsayıcı dikkat kiplerini yavaş yavaş yok eder, öyle ki bu şekilde

kendi çoğalmalarına yardımcı olurlar. Bizi daha fazla kendilerine benzetirler.

Son olarak, iki yarım kürenin "algısı" bilinçli farkındalık seviyesinin altında bir arada çalıştırılsa da, tam olarak uyumlu değildirler. Bunun en aşikâr halini aldığı durum, toplumumuzda olduğu üzere, düşünce biçimimizin artık topluluk uygulamaları, gelenekleri ve ritüellerinde cisim bulmayıp belirtik, kamusal ve çoğu zaman politik tartışmalarla evrilmesidir; ama gelgelelim böylelikle inceliğinin büyük kısmı ve belirsizliğe karşı hoşgörüsü kaybolur. Gün ışığına çıkarıldığında ve mercek altına alındığında, yarım küre "algıları" çoğunlukla karşı yönlere ilerliyormuş gibi görünür. İşin sıkıntısı şudur ki, bizimki gibi bir toplumda, her aleni tutarsızlık bir hata emaresi ya da düşünsel karmaşa olarak görülür. Doğrunun karmaşık ve çok katmanlı olduğu gerçeğine rağmen, muğlaklık artık bir güç değil de bir zayıflıktır, zira doğru artık tekil ve basit görülmektedir. Dolayısıyla sol yarım kürenin bakış açısını kabul etmek daha kolaydır, zira kolay ifade edilir ve anlamı açıktır ama sağ yarım kürenin görüşüne karşı durur; sağ yarım kürenin bakışını kabul etmekse zordur, zira o çok çehrelidir ve ifade etmesi daha zordur ama sol yarım kürenin aslında uyuşmaz görünen bakış açısını da ihtiva eder. Bu özellikleri sağ yarım küreyi doğrudan tutarsızlık suçuna karşı savunmasız hale getirir ve böylelikle o da azledilir.

Bu kitabı yazmaya başladığımdan beri kendilik algımızın, gezegenimiz ve gezegenimizle ilişkimizin felsefi anlamları üzerine hiçbir zaman olmadığı kadar çok düşünmeye başladım. Bu konuda bana okuyucuların tepkileri ve meslektaşlarımın tartışmaları çok yardımcı oldu. Bence gerçekten çok ciddi krizlerle karşı karşıyayız ve eğer hayatta kalabilirsek, sadece birkaç önleme değil, topyekûn bir mentalite değişimine ihtiyacımız var. Bana gelen hayli dokunaklı dönüşlerden bildiğim üzere, bu kitap -umduğumdan ya da

beklediğim çok daha fazla- bireylere dünyaya bakış açılarını ve önemli bakımlardan hayatlarını değiştirmede çok yardımcı oldu: iş yerlerinde, evliliklerinde, hayattaki amaçlarını yeniden değerlendirmelerinde. Bu benim için sürpriz oldu, zira görünüşe göre gösterdiği terapötik etki adına potansiyelini öngörememiştim. Fakat toplumsal değişim bir başka mesele. Kitabın savının böyle bir değişimde herhangi bir rol oynamasını umuyorum ama karmaşık ve inatçı sorulara tek bir çözüm bulunamaz. Ama doğruların herkese açık olduğu bir çağda, neye güvenebileceğimiz sorusu daha da acil görünüyor. Bence bilhassa indirgemecilik bir hastalık haline geldi, zira bu bakış açısı hem düşünsel incelikten hem de duygusal derinlikten yoksundur; ve bu da başımıza gelen şeyleri ve neler yapmamız gerektiğini anlama kabiliyetimizi kötü etkilemektedir. Şu anki düşüncelerim daha doğru olduğunu düşündüğüm bir resmi aydınlatmaya ve bu gezegendeki durumumuza daha yardımcı, daha ümit verici bir bakış açısı edinmemizi kazandırmaya yönelikler – hâlâ vaktimiz varken.

Şu anki düşüncelerimin ve yazılarımın özü bu. Bence doğruya çıkan dört ana yol var: bilim, akıl, sezgi ve hayal gücü. Ayrıca şuna da güçlü bir şekilde inanıyorum ki, bunların dördüne de değerini hakkıyla vermeyen her dünya görüşünün başarısız olması kaçınılmazdır. Her birinin kendine has erdemleri ve kötü yanları, becerileri ve yapısına içkin tehlikeleri var: Ancak hepsine riayet ederek bilgece hareket edebiliriz. Keza her biri, iki yarım kürenin katkıda bulunduğu unsurların bir karışımıdır.

Bununla beraber, her durumda aynı hüküm geçerlidir, yani her birinin başarılı olabilmesi için, sol yarım kürenin sunduklarının sağ yarım kürenin bildiklerinin ve gördüklerinin emrinde kullanılması gerekir – diğer türlü değil. Hayal gücünde olduğu kadar bilimde de böyledir, sezgide olduğu kadar akılda da böyledir. Sol yarım küre harika bir hizmetkârdır ama rezil bir efendidir.

En makul ve deneysel olarak doğrulanabilir bir bakımdan, sol yarım kürenin sağdan daha az güvenilir olduğunun farkına varmalıyız – dikkat, algı, yargı, duygusal idrak ve geleneksel anlamıyla zekâ meselelerinde. Bu demektir ki, sol yarım kürenin mekanistik dünya görüşüne, atomistik toplumuna ve rekabetin iş birliğinden daha önemli olduğu dünya anlayışına karşı yerinde bir şüphecilik taşımalıyız; nitekim bu dünyada doğa, bizim sömürümüz için var olan bir kaynak yığınından ibarettir, sadece insanlar değerlidir ama gelgelelim yine yegâne makineler insanlardır – ama becerikli makineler oldukları da söylenemez. Keza bu dünya garip bir biçimde derinlikten, renkten ve değerden de yoksundur. Benimseyen kişilerin uydurmacalarıyla kendilerini avuttuğu akıllı, çıkarcı dünya değildir bu; sadece kısır bir fantezidir, hayal gücü yoksunluğunun bir ürünüdür ve artık anlamadığımız şeyleri manipüle etmemizi kolaylaştırmaktan başka bir şey yapmaz. Miras alma şansına sahip olduğumuz (ta ki mirasımızı israf edene dek) hareketli, canlı, derinden yaratıcı dünyayı yerinden eden ve erişilmez kılan bir fantezidir.

Zaman doluyor. Bizi bu karmaşaya sokan düşünce biçimimiz, bizi bunun içinden çıkarmaya yetmeyecek. Lütfen bu kitabı okuyun ve dilerim ki, ondan keyif alın. Eğer mesajı ilginizi çekerse, dünyaya aktarın. İnancım odur ki, dünyayı yeni gözlerle görmemiz gerekiyor, zira Henry Thoreau'nun dediği gibi, "Mesele neye baktığınız değil, ne gördüğünüzdür".[8]

GİRİŞ

EFENDİ VE VEKİLİ

Bu kitap dünyamız ve biz üzerine, şu anda olduğumuz yere nasıl geldiğimiz üzerine bir hikâye anlatıyor. Kitabın büyük bir kısmı insan beyninin yapısıyla -zihnin maddeyle buluştuğu yer- alakalı olsa da, en nihayetinde amacı beynin bir dereceye kadar yaratmış olduğu dünyanın yapısını anlamaktır.

Bilinç ile beynin ilişkisi -tabii deneyimlediğimiz haliyle dünyayı meydana getirmede beynin *hiçbir* rolü yoksa başka nasıl olursa olsun bu ilişkinin yapısı büyük önem taşır. Vasıtası ve aracısı olduğu dünyanın, yani bildiğimiz dünyanın yapısını anlamak için bize bazı ipuçları da verebilir. Dolayısıyla, pek basit bir soru sorarsak, beyin nasıl bu kadar belirgin ve derin bir biçimde bölünmüştür? Bu hususta, neden beynin iki yarım küresi asimetriktir? Ciddi manada gerçekten herhangi bir farklılık taşıyorlar mı? Taşıyorlarsa, ne şekilde?

Beyin küreleri araştırmalarının zayıf bir geçmişi vardır ve uzun vadede kendilerini gülünç duruma düşürmek istemeyenler için cesaret kırıcıdır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında yarım kürelerin özdeş olmadığı ve dile ilişkin sol kürenin lehinde apaçık bir işlev asimetrisi olduğu fark edildiğinden bu yana, mesele üzerine görüşler çok sayıda aşamadan geçti. İlk başta, her bir yarım kürenin bedenin zıt tarafı (kontralateral) üzerine duyusal ve motor bir sorumluluğu ve kontrolü olmasından başka, asıl belirleyici ayrımın dil olduğuna, yani sol kürenin spesifik baş görevi olduğuna inanılıyordu. Sağ kürenin esasında "sessiz" olduğu düşünülüyordu. Ondan sonra, sağ kürenin görsel imgelemi kavramada daha kabiliyetli olduğu keşfedildi ve sol küredeki dile

denk olarak sağın da kendine has katkısının bu olduğu kabul edildi: kelimeler sol yarım kürede, görseller sağda. Ama bu da yeterli gelmedi. Şu anda apaçık bilinmektedir ki, ister kelime ister görsel olsun iki küre de her materyali farklı tarzda ele almaktadır. Hangi işlev öbeğinin hangi yarım küreye ayrıldığı üzerine daha sonraki karar verme girişimleri çoğunlukla kenara atıldılar, artık kanıtlar saptanabilir her insan etkinliğinin aslında belli bir seviyede iki küre tarafından da işlendiğini ortaya serdi. Belli ki ortada çok fazla boş laf vardır. Yarım kürelerin farklılığının kilit noktalarını bulma şevkleri zamanla tükendi ve artık bir nörobilimci için bu konu üzerine akıl yürütme görevi saygınlığını yitirdi.

Beynin yarım küreleri hakkındaki popüler anlayışa yerleşmiş olan inançları göz önüne alınca, bu pek de şaşırtıcı değil. Bu inançlar, belki de kabaca şöyle tanımlanabilirler: Sol küre bir manada ayrıntıcı, rasyonel, gerçekçi ama yavan ve sağ küreyse gerçekçi olmayan ve izlenimci ama yaratıcı ve heyecan verici olandır; bu tanım, Sellar ve Yeatman'ın (İngiliz tarih eğitimini parodiye aldıkları *1066 and All That*'te [1066 Vesaire]) Püritenler -Sağcı ve Soğuk- ile Royalistler -Gafil ama Romantik- için çizdiği ayrımı anımsatıyor. Gerçekte, her iki küre de dilde olduğu kadar akılda da önemli rollere sahiptir; iki küre de yaratıcılıkla kendi rolünü oynar. Bu popüler yanlış algıların belki de en absürtü, sol yarım kürenin çıkarcı ve mantıkçı, eril olduğu ve sağ kürenin hayalperest ve hassas, dişil olduğudur. Şayet cinsiyetleri beyin kürelerinin biriyle bu şekilde özdeşleştirmeye yönelik ortada herhangi bir kanıt varsa, durum tam tersi olacaktır – ama bu başka bir hikâye ve bu kitapta ele almayı düşünmüyorum. Böyle bir popüler çarpıtma tarafından cesareti kırılmış nörobilim, zaruri ve kuşkuya yer bırakmaz bir iş olan bulgu toplama işine döndü ve toplanan bulgulardan da büyük çapta herhangi bir anlam çıkarma girişiminden vazgeçti.

Her şeye karşın, yarım kürelerin birbirinden ayrımının rastgele olması, beyindeki alan ihtiyacı ya da iş bölümünün faydası gibi yalnızca arızi unsurlar tarafından belirlenmiş olması -ki buna göre çeşitli beyin etkinlikleri boşluğun belirlemesine göre küreler arasında yer değiştirebilirdi- bana mümkünmüş gibi görünmüyor. Neyse ki, bu konuda yalnız değilim. Fikrin yönetim eğitmenlerinden reklam yazarlarına kadar herkes tarafınca gasp edildiğinin bilinmesine rağmen, alandaki bilgili belli sayıda kişi, burada açıklama gerektiren derin bir şeyler yattığı sonucuna varmaktan kaçamamışlardır. Örneğin, konu üzerine muhtemelen en bilgi sahibi kişi olan Joseph Hellige der ki, her iki küre de görünüşe göre öyle ya da böyle neredeyse yaptığımız her şeye dahil olsa da, iki kürenin bilgi işleme becerilerinde ve eğilimlerinde bazı "can alıcı" farklılıklar vardır.[1] Bir diğer ünlü ve son derece saygın bir nörobilimci olan V. S. Ramachandran, küreler farkı meselesinin çarpıtılmaya uğradığını kabul eder ama şöyle bir sonuca varır: "Böyle bir popüler kültürün varlığı, ana meseleyi -iki kürenin gerçekten de farklı işlevler için özelleşmesi- lekelememelidir."[2] Keza dilin gelişimi, beyin asimetrisi ve psikoz arasındaki ilişki sık sık dikkat çekmiş olan, zihin ve beyin araştırmaları yürüten en ince akıllı ve en şüpheci nörobilimcilerden biri olan Tim Crow, yakın zamanlarda, "insan psikolojisinde/psikiyatrisinde hiçbir şey yanallaştırma ışığı dışında anlamlı gelmez"[3] şeklinde bir ifade dahi yazar. Beyin asimetrisi ve yarım küre özelleşmesi meselelerinin kayda değer olduğu şüphe götürmez. Tek soru, bunun "ne bakımdan" olduğudur.[4]

İnanıyorum ki, tam anlamıyla, küreler arasında pek çok ayrım vardır. Bunların tam olarak ne olduğunu anlama girişimi, görünüşte alakalı olmayan birçok alanın içinde bir yolculuk yaptı: sadece nöroloji ve psikoloji değil, felsefe, edebiyat ve sanatlar da, hatta bir dereceye kadar arkeoloji ve antropoloji de; ve umuyorum ki, bu alanlardaki uzmanlar

sınır ihlalimi hoş görürler. Her akademik alan, hâlâ kendilerine hakikaten uzman diyebilecek kişileri gitgide daha da az şey üzerinde "uzmanlaşmış" bir hale sokan bir bilgi patlamasına maruz kalmaktadır. Biraz da tam bu sebepten, disiplinlerin sınırlarının dışında ve ötesinde bağlar kurmaya çalışmak, her şeye rağmen bana uğraşmaya değer bir iş gibi görünüyor; gerçi bunun bedeli, olası en iyi ihtimalle ilgili bir yabancı ve en kötü ihtimalle hakiki bilgiye sahip olanlara aşikâr olacak hatalar yapmaya mahkûm bir davetsiz misafir olmak olacaktır. Bilgi ilerler ve herhangi bir zaman içerisinde kesinliğe sahip olamaz. Tek umudum, söyleyeceklerimin diğer insanların fikirlerine hitap edebilmesi ve şahsımdan daha nitelikli kişilerin daha ileri düzeyde incelemeleri için bir tetikleyici olarak iş görmesidir.

Beyin yarım kürelerinin anlamlı biçimlerde farklılıklar gösterdiği sonucuna ulaştım ben. Küreler arasında devamlı ve muvafık ayrımlar -nöropsikolojik, anatomik, fizyolojik ve kimyevi vb.- olduğuna işaret eden, yeterince doğrulanmış bol sayıda bulgular vardır. "Anlam" derken, sadece bu ayrımların tutarlı bir örüntüsü olduğuna inandığımı söylemiyorum. Zaruri bir ilk adım bu. Bununla birlikte, daha da ileri gidip şunu önerebilirim ki, bu tür tutarlı bir ayrımlar örüntüsü, insan deneyiminin boyutlarını açıklamaya yardım edecektir ve dolayısıyla hayatlarımız açısından bir *anlam* taşımaktadır, hatta Batı dünyasındaki toplumsal yaşamlarımızın gidişatını açıklamaya dahi yardım edecektir.

Benim savım, biz insanoğlu için esasen iki zıt gerçeklik, iki farklı deneyim usulü olduğudur; her biri, insan dünyasının bilinebilirliğini sağlamak için esas önemdedir; ve farklılıklarının kökü, beynin iki yarım küresinin yapısında yatmaktadır. Buna göre, beynin yarım kürelerinin bir arada çalışmaları gerekir; ama öyle inanıyorum ki, bu küreler aslında bir güç savaşındadırlar ve bu da çağdaş Batı kültürünün birçok yönüne açıklama getirmektedir.

BU KİTABIN YAPISI

Bu kitap, betimlediği beyin gibi, iki kısma ayrılıyor.

I. Kısım'da, beynin kendisine ve bize ne anlattığına odaklanacağım. Beynin evrimine, bölünmüş ve asimetrik tabiatına, müzik ve dilin gelişiminin imalarına, beynin her bir tarafında neler gerçekleştiğine bakacağım. Bu kadar farklı yaptıkları şeyler nedir? Bu farkların pek de çok şey olmadığını savunacağım: Şu doğru ki, bir zamanlar beynin sadece bir küresinden geçtiğini düşündüğümüz her şeyin artık ikisinden de geçtiği bilinmektedir.[5] Peki, beynin yarım küreleri araştırmalarını hangi pozisyona sokuyor bu? Tam da olması gereken pozisyona. Tüm sorun, benim savıma göre, sol yarım kürenin düşünme tarzına yakınlığımızdan dolayı beynin "ne" yaptığına yönelik takıntımızdır – ne de olsa, beyin de bir makine değil midir ve her makine gibi değeri *ne yaptığında* yatmaz mı? Bu *makine modeli*nin bizi yolun ancak bir yerine kadar getirdiğine inanıyorum ben; gecenin ortasında kişiyi durağından çok daha uzakta bırakan bir tren gibi, kişiyi yolun ancak bir yerine kadar getiren bir düşünce zinciri de bir eksiklik ve engeldir. Ayrım, iddiama göre, "ne" değil "nasıl"dadır – bununla da kastettiğim "işleme araçları" (yine makine modeli) değil, hiç kimsenin bir makineye sormadığı "işleme yordamı"dır. Salt "işlevler" ile değil de var olma usulleriyle, sadece yaşayan canlıların sahip olabileceği bu şeyle ilgileniyorum.

Beynin önemli semantik konuşma merkezleri, beynin sol yarım küresine kazara mı düşüyor? Keza dil gibi karmaşık bir işlevi tek bir yerde saklamak o kadar önemliyse, dil neden sağ küreye de bağlı? Müzik gerçekten yalnızca dilin işlevsiz bir taklidi midir yoksa daha derinlikli bir şey midir? Neden dile sahibiz? İletişim kurmak için mi? Düşünmek için mi? Bunlar değilse, o zaman hangi amaç için? Neden sağ elimizi kullanırız (ya da sol) da iki elimizi birden kullanamayız? Beden var olma yordamımız için asli midir, yoksa sadece beyin için işe yarar bir yakıt kaynağı ve hareket sistemi

midir? Duygular gerçekten de kararlarımızı doğru bir şekilde tartmamıza yardım eden bilişsel bir yardımcı mı yoksa bundan daha işlevsel bir şey midirler? Bir yarım kürenin şeyleri kendi bağlamında görmeye meyletmesi, diğerininse o şeyleri ondan ayırması neden önem teşkil etmektedir?

Yarım küreler üzerine en sağlam genelleştirmelerden biri, sol kürenin bilgileri yalıtarak ele aldığı ve sağ kürenin birimle bir bütün olarak ilgilenmesi bulgusu, *Gestalt** denen şeydir – görünen sözel/görsel dikotomiyi açıklamaya yardım eder bu, zira kelimeler ardıl olarak işlenir, görsellerse hepsi bir arada toplu olarak algılanır. Ama burada dahi bu ayrımın potansiyel değeri göz ardı edilmektedir. Herkes yalnızca nispeten daha sıradan ve önemsiz kısıtlı kullanım ya da ilgi ayrımından bahsettiğimizi sanacaktır; kediler yemeklerinin küçük parçalara bölünmesinden hoşlanır, köpeklerse yemeklerini bütün yutmayı severler demek gibi bir şeydir bu. Bu olsa olsa her yarım kürenin tercihen yerine getirdiği görev tarzlarındaki ve "bilgi işleme"deki farklılıkları hakkında tahminde bulunmada yardımcı olur ama gelgelelim daha öte bir değeri yoktur. Ama doğruysa, ayrımlarının önemi hiç de az değildir. Keza eğer bir yarım kürenin metaforları anladığı diğerinin anlamadığı ortaya çıkarsa, öyle edebi bir işlevin beyinde *bir yerlerde* kendine konum bulmaya çalışması gibi ufak bir mesele değildir bu. Dünyamız, hatta kendimiz üzerine anlayışımızın en özüne dek uzanır, ki ben de bunu göz önüne sermeyi umuyorum.

Ya bir yarım küre yeni olan şeylere uyumluysa? Bu da mı yalnızca "bilgi işleme"nin özel bir biçimidir? Taklit bizi determinizmden kurtarmakta ne rol oynar (farklı suretlerde kitap boyunca bu soruya dönüyorum)? Tabii ki bu tür soruları soran ilk kişi ben değilim; ve bu sorular birden fazla cevaba, birden fazla cevap türüne imkân sunuyorlar. Fakat,

* Yalnızca parçalarına bakıldığında anlaşılması mümkün olmayan bütün (çn.).

yalnızca bir ahmak kesin cevaplara sahip olduğunu iddia edecek olsa da, başkalarını da kendimiz, tarihimiz ve nihayetinde de içinde yaşadığımız dünyayla ilişkimiz hakkında daha farklı düşünmeye teşvik edecek bazı iddialarda bulunacağım.

Benimsediğimiz duruşa, yönelttiğimiz ilgi tarzına, ilişik olarak sahip olduğumuz eğilime göre şeyler değişim gösterir. Bu önemlidir, çünkü yarım küreler arasındaki en temel ayrım, dünyaya yönelttikleri ilgi tarzında yatar. Ama ortada iki alternatif olduğu üzerine bazı makamlardaki yaygın varsayımdan dolayı da önemlidir bu: Ya şeyler "dışarıda" var olurlar ve bizim onları su yüzüne çıkarmak ya da parçalamak için kullandığımız mekanizmalar tarafından değiştirilmezler (naif realizm, bilimsel materyalizm); ya da zihinlerimizden yarattığımız öznel fenomenlerdir ve dolayısıyla onlara dilediğimiz muameleyi göstermede özgürüzdür, çünkü ne de olsa bizim yaratımımızdırlar (naif idealizm, postmodernizm). Bu tutumlar, katiyen göründükleri kadar birbirlerinden uzak değildirler ve iki tarafta da belli bir hak yeme söz konusudur. Aslına bakarsak, benim inancıma göre, bizden bağışık bir şey vardır ama biz bunu varlığa getirmede can alıcı bir role sahibizdir.[6] Bu kitabın baş izleklerinden biri, dünyaya ve birbirimize yönelik tavrımızın önemidir, zira *bizim ilişkiye girdiğimiz şeyin ne olduğunu* -diğer türlü değil- temellendirmedeki değeri bakımından mühimdir bu. Yönelttiğimiz ilgi türü, gerçekten dünyayı değiştirir: Tam anlamıyla, yaratımda ortağızdır. Bu bizim büyük bir *sorumluluğumuz* olduğu anlamına gelir, ki sorumluluk kelimesi, kendimizden ayrı var olan şeylerle girdiğimiz iletişimin karşılıklı tabiatını yakalayan bir kelimedir. Bu meseleler hakkında çağımızda hangi felsefenin söyleyecek şeyleri olduğuna bakacağım. En nihayetinde, öyle inanıyorum ki, insan dünyasının tabiatı hakkındaki birçok tartışma, bize iki yarım küre tarafından sunulan aslen iki farklı dünya "versiyonu" olduğu anlayışıyla aydınlatılabilecektir;

bu iki versiyonun da bir gerçekliği vardır ve ikisi de fevkalade değerlidir; ama birbirlerine karşı konumda dururlar ve birbirlerinden uzak tutulmalıdırlar – beynin iki yarım küreli yapısı da bundan kaynaklanır.

Uzlaştıracak iki farklı versiyonu varsa, dünyayı nasıl anlayacağız? Gerçekliğimizi sürdürmek için hangi model ve metaforları kullandığımız önemli midir? Eğer önemliyse, neden bir spesifik model üzerimizde bu kadar hâkim oldu da egemenliğini ve nüfuzunu bu kadar zor fark eder olduk? Hem onu betimleyen hem de, eğer ihtiyatlı olmazsak, onunla ilişkimizi kısıtlayan bizim geniş çapta dünyayla ilişkimizi tesis eden kelimeler -"bilmek", "inanmak", "güvenmek", "istemek", "kavramak", "görmek"- hakkında bu modeller bize ne söyleyebilir? Kitabın bu birinci kısmı bir ilişki üzerine, iki yarım kürenin ilişkisi üzerine bazı düşüncelerle sonlanacak. Görünüşe göre, yarım küreler günlük yaşamda bir arada var olurlar ama temelde farklı değer sistemlerine ve bundan dolayı farklı önceliklere sahiptirler, ki bu da uzun vadede çatışmaya girmelerinin olası olduğu anlamına gelir. Her ikisinin de can alıcı öneme sahip olmasına ve insan halinin önemli yönlerini yaratıyor olmasına, farklı amaçlarla ikisinin de diğerine ihtiyacı olmasına rağmen görünüşe göre birbirlerinden ayrışmaya yazgılıdırlar.

Kitabın II. Kısım'ı, beynin yarım küreleri hakkında inandığım şeyler ışığında Batı kültürünün tarihine bakıyor. Bu düşünceler kaçınılmaz olarak arıziler, bazen de parçalı ve iptidailer. Ama eğer dünya ona olan gözlemimiz, ilgimiz ve etkileşimimizden bağımsız değilse ve beyin en azından zihne aracıysa, husule getirdiğimiz dünyaya beynin izini bıraktığını öne sürmek mantıklı bir bahis olacaktır. Antik Yunanistan'da yazının ve para tedavülünün gelişiminden, o çağlarda hem bilimin hem de sanatların, bilhassa da tiyatronun doğuşundan başlayarak, onu meydana getiren beyin hakkındaki bulgularla dolu olan bu kültürel tarihin bu yanlarına dikkat çekmeyi umuyorum. Kısaca, öyle

inanıyorum ki, bu, frontal lobun işlevinin büyümesi dolayısıyla, dünyaya karşı "gerekli mesafe"nin gelişimiyle ilişkilidir ve o da böylece yarım kürelerin daha fazla bağımsızlığını talep etmiş, her kürenin işlevsel olarak karakteristik ilerlemeler göstermesine ve bir süre boyunca bunu da yoldaşıyla uyum içinde yapmasına izin vermiştir. Zamanla öz farkındalığın durmak bilmez bir büyümesinin yaşanmış olduğuna ve bunun da bir arada iş görmelerinde gitgide artan zorluklara yol açmış olduğuna inanıyorum. Buradan doğan istikrarsızlık, daha aşırı uçlar arasındaki dönüşümlerle kanıtlanmaktadır; ve sarkaçta salınmalar görülmüş olsa da, güç dengesi gitmemesi gereken yerlere gitmiştir – gitgide daha fazla sol yarım küre tarafından yaratılan dünyaya. Günümüz çağına ulaşana dek, Rönesans sonrasında Batı tarihinde uzlaşımsal bir şekilde saptanan başlıca değişimlere baktığımızda, bu gelişimin zamanla dönemeçleri ve tersine dönmeleri yaşanmıştır.

Tarihin bu noktasında bizimle alakası şudur. İki yarım küre de, her bir insanoğlunun deneyiminde açık şekilde can alıcı bir rol oynar ve inanıyorum ki, ikisi de kültürümüze önemli katkılarda bulunmuştur. İkisinin de diğerine ihtiyacı vardır. Yine de yarım küreler arasındaki ilişki simetrik gibi görünmüyor, öyle ki nihayetinde sol küre neredeyse parazitçe bir biçimde sol küreye bağlıdır, gerçi kendisi bunun farkındaymış gibi görünmez. Hakikaten de sol yarım küre korkutucu bir öz güven taşır. Bunun akabinde gelen savaş, kökeni olan asimetrik beyin kadar dengesizdir. Umudum odur ki, bu durumun farkındalığı, çok geçmeden gidişatı değiştirmemize imkân sağlayacaktır.

Dolayısıyla, Sonuç kısmı da içinde yaşadığımız dünyaya adanmıştır. Burada, bir tür öz düşünümsel sanal dünya yaratan sol yarım kürenin ulaşılabilir çıkışları, yani aynalı koridordan çıkıp sağ yarım küreyi anlamamızı sağlayabilecek bir gerçekliğe adım atma yolunu adeta kapamış olduğunu öne sürüyorum. Geçmişte bu eğilim öz farkındalıklı zihnin

kapalı sisteminin dışındaki güçler tarafından dengelenmekteydi; kültürümüzde vücut bulan, her ikisine de gitgide yabancılaştığımız tarih ve doğal dünyanın kendisinden başka, bu güçler başlıca varoluşumuzun somut tabiatı olan sanatlar ve dindi. Bizim zamanımızda bunlar altüst edilmiş ve sanal dünyadan kaçış yolları kapatılmıştır. Paranoya ve boşluk hissiyle harmanlanmış asılsız bir iyimserlikle belirlenmiş gitgide daha mekanik, parçalı, bağlamdan kopmuş bir dünya meydana gelmiştir; bu da, öyle inanıyorum ki, işlevsel ilişkileri bozulmuş sol yarım kürenin karşı tepki görmeyen faaliyetini yansıtmaktadır. Sonuç olarak elimizden gelirse bu konuda ne yapabileceğimiz -ya da ne *yapmayacağımız*- üzerine düşünceler sunacağım.

Bir dengeyi temin etmeyle ilgilendiğimden dolayı, bazı zamanlar analitik söylemin araçlarına karşı şüpheciymiş gibi gözükebilirim. Bununla birlikte, umarım, aklı terk etmek ya da dili kötülemek isteyenlere herhangi bir şekilde avukatlık yapmadığım, söylediğim şeylerden aşikâr olacaktır. Durum tam tersidir. Bunların ikisi, çağımızda ciddi tehlike altındadır ama sanıyorum ki, tehdit karşı gruplardan gelmektedir. Bazı postmodern teorisyenlerin Heidegger'in titiz Descartes-karşıtı şüpheciliğini dil ve anlamın anarşik bir horgörüsüne iliştirme girişimi, Heidegger'in önemli gördüğü her şeyin bir tersyüz edilmesidir. Dilin gerçeği örtük tuttuğunu söylemek, dilin yalnızca gerçeği örtmeye yaradığını (gerçi kesinlikle öyle yapabilir) ya da daha kötüsü, gerçek diye bir şeyin olmadığını (gerçi pek basit bir konu değildir bu) söylemek değildir. Ama eşit ölçüde, dilin onu hiç sorgulamamış olanlar tarafınca kötülendiği ve ihmal edildiği gerçeğine ve konuyu sorunsal görmeyenler tarafından gerçeğin fazla kolaylıkla iddia edildiği gerçeğine kör kalmamalıyız. Şüpheci olmamız icap ediyor. Aynı şekilde bu kitap aklı küçümseyeceklere hiçbir malzeme sunmamaktadır, zira imgelemle beraber akıl da iki yarım kürenin bir arada çalışmasına borçlu olduğumuz en önemli şeydir. Benim savaşım, sadece aklın

yargısına hiç tabi olmamış ve onunla çatışmada olan aşırı ve yanlış rasyonalizmledir. Umuyorum ki, kardeşi olan sanatlar gibi her iki kürenin de ürünü olan bilime hiçbir manada karşı olmadığımı vurgulamam gerekmeyecektir – sadece dar materyalizme karşıyım, ki o da hiç de bilimlerin içinde sayılmaz. Bilim, dünyaya yönelik sabırlı ve ayrıntılı bir ilgi ve dikkatten ne daha azı ne daha fazlasıdır ve dünyaya ve kendimize olan kavrayışımızın ayrılmaz bir parçasıdır.

BEYNİN YAPISI NEDEN ÖNEMLİDİR?

İnsan zihninin felsefe ve sanatlardaki en üst başarılarını beynin yapısına bağlamak indirgemeci görünebilir. Ben öyle olmadığına inanıyorum. Her şeyden önce, zihnin söylediğimiz gibi maddeye "indirgenmesi" mümkün olabilseydi bile, bu bizim zorunlu olarak ve aynı derecede maddenin ne olduğu ve ne olabilmeye kabiliyetli olduğu -yani zihin kadar sıra dışı bir şey- üzerine düşüncemizi genişletmemizi gerektirirdi. Amia bunu kenara bıraktığımızda, dünyayı deneyimleme biçimimiz ve hatta dünyadaki deneyimlenecek şeylerin mevcudiyeti, beynin nasıl işlediğine bağlıdır: Bu gerçekten ne kaçabiliriz ne de kaçmamız gerekir. En temelinde, potansiyel deneyim nesneleri olduğunu bildiğimiz bazı şeyler, bizim için erişilemezdir -sözgelimi bilhassa düşük ya da yüksek frekanstaki sesler- ama yarasa ya da ayılara erişilebilir olabilirler. Beynin kısımları kaybedildiğinde, erişilebilir deneyimlerin de onlarla beraber gittiğini biliyoruz. Ama var olan her şeyin beyinde olduğunu savunmak değildir bu – aslında, durumun böyle olmadığı gözükmektedir; zihinsel deneyim de *sadece* beyin seviyesinde gözlemleyebildiğimiz ya da betimlediğimiz şeyler değildir.

Tamam ama eğer amacım dünyayı daha iyi anlamaksa, neden sadece zihinle uğraşıp beyni bir kenara bırakmıyorum? Ayrıca bilhassa neden beynin yapısı bizi ilgilendirsin? Bu bilim insanlarının akademik ilgisine hitap edebilir ama işi yerine getirmeye devam ettiği müddetçe gerçekten

bunun önemi var mı? Ne de olsa, benim onun yapısını hatırlayıp hatırlayamamamdan bağımsız olarak pankreasım yeterince iyi çalışıyor.

Kişi zihin ile beynin ilişkisini nasıl görürse görsün -özellikle de özdeş olduklarına inanıyorsa-, beynin yapısı muhtemelen bize aksi takdirde göremeyeceğimiz bazı şeyler anlatacaktır. Beyni sadece "dışarıdan" inceleyebileceğimiz (en derin noktalarını araştırırken bile) doğrudur: Ama zihni sadece "içeriden" inceleyebiliriz (onu nesneleştiriyor gibi gözükürken bile). *Beynin* yapısını görmek daha kolaydır. Yapı ve işlev yakından ilişkili olduğundan dolayı, bu bize zihinsel deneyimimiz ve dünya deneyimimiz hakkında bir şey anlatacaktır. Bu yüzden önemi olduğuna inanıyorum. Beyin yapısına her bir yarım küreyle ilişkili olduğunu bildiğimiz nöropsikolojik işlevlerle ilişkisi dolayında bakarak işe başlasam da, amacımın bütünüyle deneyimimizin boyutlarını aydınlatmak olduğunu vurgulamalıyım.

Freud, nörobilim yeterince ilerlediğinde deneyim ile beynin yapısı arasında bağ kurmanın mümkün olabileceğini öngörmüştür. En başta bir nörolog olan Freud, kendisinin tanıttığı ve çatışmalarının dünyamızı oluşturduğu zihinsel oluşumların -Id, Ben ve Üstben- günün birinde daha isabetli bir şekilde beynin içindeki yapılarla tanımlanacağına inanmıştır.[7] Başka deyişle, beynin sadece deneyimimize aracı olduğuna değil, onu *şekillendirdiğine* de inanmıştır.

Kendilik yapılarımıza bakınca, geçmişe bakarız. Ama biz varsak o geçmiş de vardır. Geçmiş, yaşadığımız her gün, burada ve şimdi icra ettiğimiz bir şeydir. Psikanalizin diğer kurucu babası Jung, bunun apaçık farkındaydı ve zihinsel yaşamımızın büyük bir kısmının, bedenlerimiz gibi kadim geçmişte kökenleri olduğu kanısına varmıştı:

> Artlarında evrimsel bir tarihle, insan bedeninin tüm bir organlar müzesini temsil etmesi gibi, zihnin de benzer bir şekilde oluşmuş olmasını beklememiz gerekir. [...] Bedenimizle

> beraber, yanında tüm tarihini getiren ve yaratıcılık gerçekleştirdiği zaman yaratımını bu tarihten -insanlık tarihinden- alan, son derece ayrımlaşmış bir beyne de sahip oluruz [...] o doğa tarihidir ki, en uzak zamanlardan beri yaşayan bir biçimin içinde, yani beyin yapısının tarihinde aktarılmıştır.[8]

İçinde yattığı beden gibi, beyin de evrilmiştir ve evrilme süreci içindedir. Ama beynin evrimi bedenin evriminden farklıdır. Beyinde, diğer çoğu insan organının aksine, sonraki gelişimler öncekileri yerinden etmez, onlara eklenir ve üzerlerine birikirler.[9] Dolayısıyla, korteks, yani beynin üst işlevleri denen işlevlerine ve bilinçli olduğumuz işlevlere aracılık eden dış kabuk, bilinçdışı bir seviyede biyolojik düzenlenimle ilgilenen altta yatan korteks altı yapılardan doğmuştur; ve insanda beynin hayvan akrabalarımızda olduğundan çok daha büyük bir kısmını kaplayan ve korteksin geri kalanından ileri doğru ve "üzerine" doğru büyüyen frontal loblar, bizim insan olduğumuzu gösteren karmaşık etkinliklerin -planlama, karar verme, bakış açısı edinme, öz kontrol vb.- çoğunluğuna aracılık eder. Başka deyişle, beynin yapısı, beynin tarihini yansıtır: bir kısmın bir diğerinden ve bir diğerine karşılık olarak evrildiği, gelişim içinde olan dinamik bir sistem olarak.

Bence, Freud'un saptamamıza yardımcı olduğu çatışmaların -irade ile arzu arasındaki, niyet ile eylem arasındaki ve içinde yaşadığımız dünyayı kavrama yolları arasındaki daha da geniş ayrıklıklar- sadece psikiyatrlar ve psikologlar değil, filozoflar ve her türden sanatçı için, günlük yaşamda hepimiz için büyük bir önem taşıdığını kabul edebiliriz. Benzer şekilde, beynin yapısının zihni etkileme biçimini anlamak sadece nörobilimcileri, psikiyatrları ya da filozofları değil, zihni ya da beyni olan herkesi alakadar etmektedir. Eğer en nihayetinde deneyimimizin bağıntılarının beyinde gruplandığı ve organize olduğu usulde bir tutarlılık olduğu ortaya çıkar ve bu "işlevlerin" deneyim alanlarına karşılık gelen elle tutulur bütünlükler oluşturduğunu görürsek ve beyin

seviyesinde birbirleriyle nasıl bağ kurduklarını saptayabilirsek, bu bizim zihinsel dünya yapımıza ve deneyimimize bir ışık tutar. Bu manada beyin, dünya için kullanılan bir metafordur – öyle de olması gerekir.

İKİ OLMANIN ÖNEMİ

Beyin, kendi içinde muazzam yoğun iç bağlara sahip olsa da -insan beyninde, bilinen evrende var olan parçacıklardan daha fazla bağ sayısı bulunduğu düşünülmektedir-, tahmin edileceği gibi, en yakın ve en yoğun bağların bölgeler içinde, doğrudan bitişik yapılar arasında oluştuğu doğrudur. Buradan hareketle, beyin büyükçe bir ülke olarak görülebilir: köy ve kasabaların, sonra da ilçelerin eyaletler, bölgeler ve hatta özerk devlet ya da topraklar olarak iç içe geçtiği bir yapı – bir seviyede çekirdek ve sinir düğümleri kümelerinin, bir diğerinde girus ya da oluklar (korteks kıvrımları) içinde örgütlenmiş odak noktaları ve daha geniş işlevsel alanların lobları oluşturması ve bu lobların da nihayetinde beynin yarım kürelerinin şu ya da bu parçalarını oluşturması. Eğer bilincin, beynin içindeki yoğun ve karmaşık nöronal bağlarından doğduğu ya da en azından onun tarafından aracı edildiği doğruysa, bu yapının o bilinç için bazı önemli getirileri olacaktır. Beyin rastgele bir nöronlar kütlesi olarak düşünülmemelidir: O kütlenin yapısı önemlidir. Bilhassa beynin, ister bilincin aracısı ister kaynağı olsun, en üst yapılanımında ikiye bölünmüş olmasının önemli olması gerekir.

Büyük fizyolog Sir Charles Sherrington, yüz yıl önce, duyu-motor kontrolünün temel ilkelerinden birinin "karşıt işlemciler" olduğunu gözlemlemiştir.[10] Bunun anlamı basit günlük deneyim bağlamında düşünülebilir. Sağ elinizle sola doğru ince hesaplanmış bir hareket içeren hassas bir işlem gerçekleştirmek istiyorsanız, bu karşı dengelemeyle, sol elin nesneyi aynı anda tutması ve hafifçe sağa itmesiyle sağlanan düzenleyici güçle mümkün olur. Beynin, bir manada, bir karşıt işlemciler sistemi olduğu hususunda Marcel

Kinsbourne ile hemfikirim. Başka deyişle, beyin, karmaşık koşullarda karşı tesirlerinin ince hesaplı tepkileri mümkün kıldığı karşılıklı muhalif ögeler taşır. Kinsbourne, beynin içinde önemli üç karşıt çift saptar. Bunlar kabaca "yukarı/aşağı" (korteks altı bölgelerin daha temel otomatik tepkilerindeki korteksin engelleyici tesirleri), "ileri/geri" (frontal lobların arka kortekste engelleyici tesirleri) ve "sağ/sol" (iki yarım kürenin birbirleri üzerindeki tesiri) olarak tanımlanabilirler.[11]

Bu karşıt çiftlerin sadece birini keşfetmekle ilgileniyorum ben: iki yarım küre arasındaki karşıtlığı. Şüphe götürmez bir şekilde bunlar üzerinde etki bıraktıklarından dolayı, bilhassa da yarım küreler korteks altı yapılarla ve hatta frontal loblarla altta yatan ilişkilerinde farklılıklar gösterdiklerinden dolayı, zaman zaman diğer karşıtlıkları da -"yukarı/aşağı ve ileri/geri"- ele alacağım: Birçok bakımdan olduğu gibi burada da asimetriktirler. Ama bu kitabın odağı en başta yarım kürelerin ikiliğidir. Kendini çevremizde gösteren ve görüşümce, yakın zamanlarda asıl kaygılanmamız gereken bir şekle bürünmüş olan şey budur. Neler olduğunu görerek, bu konuda bir şeyler yapmada kendimizi daha iyi bir konuma yerleştirebiliriz.

Beyni incelememize başlamaya neredeyse hazırız. Fakat, başlamadan önce, birkaç ihtarda bulunmam lazım, zira bu ihtarlar olmaksızın yanlış anlaşılma riskine girer olacağım.

AYRIMLAR MUTLAK DEĞİLLER, KÜÇÜK AYRIMLAR BİLE BÜYÜYEBİLİRLER

"Sol yarım küre şunu yapar" ya da "sağ yarım küre bunu yapar" dediğimde, her insan beyninde her zaman iki kürenin de etkin olarak dahil olduğu unutulmamalıdır. Bir yarım küre cerrahi olarak alınmadığı ya da bir şekilde yok edilmediği sürece, etkinlik her ikisinde de görülebilecektir. İki küre de neredeyse tüm zihinsel süreçlerde ve kesinlikle tüm

zihin hallerinde etkinliğe sahiptir: Bilgi sürekli olarak yarım küreler arasında iletilir ve her iki yöne de saniyede defalarca aktarılabilir. Taramalarda gördüğümüz faaliyet, eşiğin çekildiği yerin bir işlevidir: Eğer eşik yeterince alçaksa, faaliyet beyinde sürekli olarak her yerde görülür. Ama, *deneyim seviyesinde*, bildiğimiz dünya, iki beyin yarım küresinin çalışmasıyla sentezlenir ve her kürenin kendi dünyayı anlama biçimi -kendi "algısı"- vardır. Bu sentez, muhtemelen simetrik olmaz ve fenomenolojik olarak bilfiil deneyimlediğimiz dünya, belli bir zaman zarfında, hangi yarım kürenin dünyasının nihayetinde hâkim gelmiş olmasıyla belirlenir. Genelinde (sol ya da sağ) yarım kürenin kişiliği gibi basitleştirici bir fikre karşı olsam da, daha sonrasında ele alacağım bir kanıt var ki, kesinlikle bazı türdeki faaliyetler için, mütemadiyen bir yarım küreyi diğerine tercih ediyoruz; ve bunun biçimiyse bireyler arasında farklılık gösterebilir ama nüfus genelinde tutarlı olma eğilimi gösterirler.

İki sebepten dolayı, potansiyelde, yarım küreler arasında alt seviyelerdeki küçük farklılıklar bile, üst seviyede büyük değişimlere sebep olabilirler.

İlk olarak, Ornstein'in iddia ettiği üzere, anlık faaliyet seviyesinde, yarım küreler "kazanan hepsini alır" sistemiyle işleyebilir – yani, eğer bir küre bir işte diğerinin % 85'i kadar etkiliyse, aralarındaki işi 0.85:1.00 oranında bölmez, daima işin tamamını yapmada hangisi iyiyse onu kullanırız.[12] Gelgelelim, en azından çok zorlu olmayan görevlerde, "yanlış" yarım kürenin birinci geldiği ve kontrolü ele aldığı koşullarda, bu yarım küre büyük ihtimalle diğer yarım küreyi gölgede bırakmaya devam edecektir, hatta diğer yarım küre en başında daha iyi bir seçim olsa bile böyle olacaktır – bunun sebebi de muhtemelen kontrolü paylaşma ya da aktarmanın enerji tüketiminin mevcut düzende ilerlemekten daha fazla olmasıdır.[13] I. Kısım'ın son bölümünde yarım kürelerin etkin ilişkisini ele alacağım.

İkinci olarak, tekil çapta bakıldığında bu tür kazanan her şeyi alır etkileri hâlâ küçük olsa da, küçük etkilerin geniş bir birikimi, en nihayetinde büyük bir yanlılığa yol açabilir; zira bilhassa bir yarım kürenin tekrar tekrar tercih edilmesi, başlangıçta nispeten küçük bir oranda olan avantajı gitgide daha da yerleşik hale getirebilir. Bir süreç yarım kürelerin birinde faydalı biçimde süregeldikçe, bu gelecekte de tercihen bilgi gönderimini o yarım küreye yönelik olarak pekiştirir. "Yarım küreler arasında küçük farklılıklar, gelişim sırasında şiddetlenip en sonunda bir 'kartopu' etkisiyle geniş çapta bir işlevsel asimetri ortaya çıkarabilir."[14] Yarım küreler bu şekilde kendilerini ayrımlaştırır.

Yine bu kesinliğin eksikliği, veriyi anlama biçimimizi olumsuz etkilemektedir. Bir bulgu tamamen geçerli olabilir ve muazzam önemde de olabilir ama buna rağmen muhalif bulgulara meydan verebilir. İzlanda ve Endonezya'nın ortalama sıcaklıkları apaçık çok farklıdır, ki bu da iki bölgenin tamamıyla farklı bitki örtüsünü, hayvan yaşamını, coğrafi tabiatını ve kültür ya da ekonomisinin tamamıyla farklı niteliklerini açıklamada büyük rol oynar; ve ayrıca, oradaki "duygudurumların" ve yaşam tarzlarının ayrımının bir sebebi olduğundan da hiç şüphe yoktur. Ama Endonezya'daki yıllık ortalama sıcaklığın İzlanda'daki en yüksek yıllık ortalama sıcaklıktan daha *düşük* olduğu doğrudur – ve elbette ortalama sıcaklık aydan aya, daha az öngörülebilir olsa da yine aynı şekilde günden güne ve bilakis her bölgede yerden yere değişiklik gösterir. Genelleştirmelerin niteliği, takribi olmalarıdır ama yine de olagelen şeyleri anlamak için can alıcı önemdedirler. Yersiz bir kesinlik gereksinimi, süreci kesintiye uğratabilir.

Bundan genelliklerin hiçbir zaman kaide olamayacağı da çıkar. Yarım küreler söz konusu olunca, neredeyse kesinlikle, salt birine ya da diğerine kısıtlı hiçbir şey yoktur. Bunu vurgulamak istiyorum çünkü basitleştirici dikotomileştirmeleri teşvik etmek istemiyorum. Tesis etmeyi umduğum ayrımlar,

birkaç kelimeye ya da basit kavramlara hapsedilemeyecek kadar nüanslıdır ama yine de bu çabaların bu hususta önemli olduklarına inanıyorum. Descartes büyük bir düalistti. Sadece iki tür öz, zihin ve bedenin var olduğunu değil, ayrıca iki tür düşünüşün, iki tür bedensel hareketin, hatta iki tür sevginin olduğunu düşünmüştür; ve beklenildiği gibi, iki tür insan olduğuna inanır: "Dünya başlıca iki tür zihinden müteşekkildir. [...]"[15] Dünyada iki tür insan olduğu, bunların birinin insanları ikiye bölen ve diğerinin de bunu yapmayanlar olduğu söylenmiştir. Ben ikinci gruptayım. Diğerleri sınıflandırmaları bakımından fazla Descartesçıdırlar ve dolayısıyla fazla sol yarım küre tarafındadırlar. Beyni böldüğünde doğa bize dikotomiyi verdi. Bunun ne anlama geldiğini çözmeye çalışmak, kendi başına bir dikotomileştirme ya da şeyleri kutuplaştırma değildir: Sadece sonuçları Descartesçı katılıkta yorumlayanların elinde böyle olur.

BEYİN DÜZENİ BİREYDEN BİREYE FARKLILIK GÖSTERİR

Sonra bir de yarım küre egemenliği ve yanallığının bireysel farklılığı meselesi vardır. "Sağ yarım küre" ve "sol yarım küre"den, bu kavramlar evrensel olarak geçerliymiş gibi bahsedeceğim. Ama pratikte bu elbette böyle olamaz. Kullandığımız terimler, insan hali üzerine genelleştirmeler yerine geçmektedir. Sağ ya da sol el kullanımı da yine insan halleriyle ilişkilidir ama apaçık ya da dosdoğru bir şekilde değil: Bu sebepten, ilginç bir mesele olsa da, bu kitapta sağ ya da sol el kullanımı hakkında çok az şey söyleyeceğim – yarım küre tercihini meşru bir şekilde yansıtıyor gibi gözüktüğü yerler hariç.[16] Herhangi biyolojik bir değişkenden bahsederken, bir tür genelleştirme yapılır. Erkekler kadınlardan uzundur ama bazı kadınların bazı erkeklerden daha uzun olması, bu hususu geçersiz kılmaz. El kullanımı seçimi böyle bir değişkendir. El kullanımının tekil bir olgu olmaması, durumu karmaşıklaştırır; farklı bireylerde farklı etkinliklerde el kullanımının ölçüleri vardır (ve farklı "ayak kullanımı", "kulak kullanımı" ve "göz

kullanımı"nın da yine öyle). Fakat, günümüz Batısında, insanların yaklaşık yüzde 89'u sağ ellerini kullanır ve bu insanların çoğunluğunun konuşma ve semantik dil merkezleri sol yarım küredir – buna standart örüntü diyebiliriz.[17]

Temelde solak olan diğer yüzde 11'lik kesimde, mantıken üç örüntüden birini izlemesi gereken değişken adaptasyonları olacaktır: standart örüntü, standart örüntünün basit bir tersyüz edilmesi ya da bir yeniden düzenleme. Bu yüzde 11'lik kesimin çoğunluğunun (yüzde 75 kadarı) konuşma merkezi hâlâ sol yarım küredir ve görünüşe göre genel olarak standart örüntüyü izlerler.[18] Dolayısıyla, genel nüfusun sadece yüzde 5'inin konuşmayı sol yarım kürede yanallaştırmadığı bilinir. Bunlar arasında bazılarının yarım kürelerinin basitçe tersyüz edilmiş olduğu, normalde sağ kürede olan her şeyin solda gerçekleştiği ve soldakinin sağda gerçekleştiği görülebilir; bu kitabın bakış açısına göre buraya kadar kayda değer bir şey yoktur, ancak kitap boyunca "sol"u "sağ olarak, "sağ"ı "sol" olarak tasavvur etmek gerekebilir. İddialara göre, yalnızca üçüncü grup beyin yapılanımında hakikaten farklı olabilir: solakların bir alt kümesi, ayrıca el kullanımından bağımsız olarak muhtemelen şizofreni ve disleksi gibi diğer durumlara sahip, olasılıkla da şizotipi, otizm türleri, asperger sendromu ve bazı üst yetenekli otizm durumlarına sahip, standart örüntünün *kısmi* bir tersyüz edilmesiyle beyin işlevlerinin alışılmış dışı düzenlerde yanallaşması görülen kişiler. Bu insanlar için işlevlerin normal paylaşımı bozulur. Farklı faaliyetlerin hayata uygulanımında, özel faydalar ya da dezavantajlar sağlayabilir bu.

Merak uyandırıcı ve önemli olsa da, bu kural dışı durumları ele almak bu kitabın kapsam ve amacının ötesindedir. İki yarım küreden birinde işlevlerin alışılmış dışı yerleşimine sahip bu son grupla ilgili bir noktaya değinmeye değer. Eğer sol yarım küredeki semantik ve sentaktik dil merkezinin gelişimi, bütün olarak o yarım küreyle dünyayı görme tarzıyla ilişkili olmasının anahtar bir belirleyicisiyse,

bu dil merkezinin diğer yarım küreyle yer değiştirmesinin -veyahut da normalde sağ yarım küre işlevlerinin sol yarım küreyle yer değiştirmesi- farklı vakalarda farklı ve hatta zıt etkileri olabilir. Mesele şu: İster sağ ister sol olsun, dil ve olağan sağ yarım küre işlevlerinin *aynı yarım kürede* bir arada var oluşu, dilin sıradan bir sağ yarım kürenin karakteristik üslubuna "yeniden çevrilmesi"ne yol açar mı yoksa zıttı etkiye mi sebep olur – o yarım kürede süregelen işlevler, sol yarım kürenin şeyleri (normalde) değerlendirme üslubunca dönüştürülür mü? Basit bir şekilde ifade edersek, bir matematik profesörünü sirk topluluğuna yerleştirmek, bize uçan bir matematikçi ya da ilk başta sıçramalarının yörüngesini hesaplamaksızın gösteri gerçekleştiremeyen bir dizi trapez sanatçısı mı verir? Muhtemelen iki senaryo da farklı bireylerde gerçekleşir ve ortaya alışılmadık beceriler, alışılmadık noksanlıklar çıkar. Beyinsel yanallaşma ve yaratıcılık arasındaki bağ bu olabilir; ayrıca dünya genelinde, diğer koşullar altında açıklama getirmesi pek zor olan, şizofreni ve manik depresif psikoz (artık bipolar bozukluk olarak bilinmektedir), otizm ve asperger sendromu gibi yanallaşma üzerindeki etkileriyle kısmen de olsa gelişim bozukluklarına yol açan genlerin korunumunun bir açıklaması olabilir. Eşcinsellikle ilişkili dahi olabilir, zira eşcinselliğin olağandan yüksek bir yanallaşmayı kapsadığı düşünülmektedir. Bu tür genler, özellikle zihinsel hastalıklar hususunda, bireylerde çok zarar verici olabilir ve genelinde nüfusun doğurganlığı üzerinde bir etkide bulunabilir – eğer yaydıkları çok büyük faydalar söz konusu olmasaydı, uzun zaman önce üreme süreçlerinde dejenere olarak yok olurlardı. Eğer yanallaşma üzerine etkileriyle bazı vakalarda sıra dışı yeteneklere de yol açıyorlarsa ve bilhassa sorumlu genlerin tamamını değil de bir kısmını taşıyan akrabalıklar içinde bunları sağlıyorlarsa, o vakit bu tür genler, salt Darwinci ilkeler gereğince, doğal olarak korunacaklardır.

Durumun böyle olup olmamasından bağımsız olarak, normal sol ve sağ yarım kürelerin tabiatını daha iyi anlamamız gerekiyor. Dolayısıyla bu kitapta sadece tipik beyin yapılanımını, yüzde 95'ten fazla geçerliliğe sahip olan ve aynı "kazanan hepsini alır" argümanına göre, şu anda içinde yaşadığımız dünyada evrensel geçerliliğe sahip olan yapılanımı ele almayı tasarlıyorum.

ESAS ASİMETRİ

"Evren, bir plan üzerine inşa edilmiştir ve bunun derin simetrisi, öyle ya da böyle aklımızın iç yapısında mevcuttur."[19] Fransız şair Paul Valéry'nin bu ifadesi, gerçekliğin tabiatı üzerine hem dahiyane bir içgörüdür hem de bir o kadar yanlıştır.

Aslına bakarsak, evrenin herhangi bir "derin simetrisi" yoktur – daha doğrusu, derin bir *asimetrisi** vardır. Neredeyse yüz elli yıl öncesinde, Louis Pasteur şöyle yazar: "Bize gösterildiği haliyle hayat, evrenin asimetrisinin bir işlevidir. [...] Yaşayan her tür canlının, ilkel olarak, yapılarında, dış yapılarında, kozmik asimetrinin işlevleri olduklarını düşünüyorum."[20] O zamandan bu yana, fizikçiler, asimetrinin evrenin başlangıç hali olduğu çıkarımına varmışlardır: Madde ile karşı maddenin miktarlarının zıtlık ve tutarsızlığı, maddi evrenin varlığa gelebilmesine ve mevcudiyette hiçbir şey değil de bir şey olmasına imkân sağlamıştır. Zaman ve entropi gibi tek yönlü süreçler, muhtemelen içinde yaşadığımız dünyadaki bu temel asimetrinin örnekleridirler. Keza Valéry ne düşünürse düşünsün, aklımızın iç yapısı, hiç şüphesiz ki, bizim için muazzam bir önem teşkil eden manada asimetriktir.

---

* McGilchrist'ın kullandığı asimetri (assymetry), yani bakışım ifadesi eşitsizlik, denk olmama şeklinde kavranmalıdır. Ama ifadenin çağrışımlarını korumak adına Türkçe çevirisinde de yine asimetri ifadesini sürdürdük (çn.).

Dediğim gibi, beynin iki yarım küreli yapısında kök bulan iki temel karşıt gerçeklik vardır. Ama aralarındaki ilişki, kalbin odacıklarından daha simetrik değildir – aslında, daha da asimetriktir; sanatçının eleştirmenle, kralın danışmanla ilişkisine benzer.

Nietzsche şöyle bir hikâye anlatır.[21] Bir zamanlar, küçük ama refah bir ülkenin yöneticisi olan bilge ve ulvi bir efendi vardır; adam, halkına karşı diğerkâm özverisiyle bilinirdir. Halkının refahı ve büyüklüğü arttıkça, bu küçük ülkenin sınırları genişler; sınırlarla beraber de adamın ülkenin daha uzak bölgelerinin güvenliğini sağlamak için gönderdiği elçilerine zımnen duyması gereken güven artar. Uğraşılması gereken her şeye bizzat buyruklarını vermesinin imkânsız olmasının dışında, bilgece görüşüne göre, bu tür meselelere mesafesini korumalı ve onlardan habersiz kalmalıdır. Bu yüzden elçilerini dikkatle yetiştirir ve eğitir ki onlara güvenebilsin. Fakat en sonunda en zeki ve en hırslı olan, işleri için en çok güvendiği veziri, kendini efendi olarak görmeye başlar ve mevkisini kendi zenginliği ve nüfuzunu büyütmek için kullanır. Efendisinin ölçülülüğünü ve sabrını bilgelik değil zayıflık olarak görür ve efendisi adına çıktığı görevlerinde, onun pelerinini kendisininmiş gibi takar – elçi, efendisini hakir görmeye başlamıştır. Nihayetinde efendinin yeri gasp edilir, halk aldatılır ve ülke tiranlığa dönüşür; ve en sonunda harap olur.[22]

Bu hikâyenin değeri insanlık tarihi kadar eskidir ve politik katmandan çok daha uzaklara dek yankı yapar. Öyle inanıyorum ki, aslında, kendi içimizde, bizzat beyinlerimizde yaşanan ve Batı'nın tarihinde, özellikle geçtiğimiz beş yüz yıldan bu yana vuku bulan bir şeyi anlamamızı sağlamaktadır. Bunun neden böyle olduğuna inandığım, bu kitabın konusunu oluşturmaktadır. Hikâyedeki efendi ve vekili gibi, beynin yarım kürelerinin bir arada çalışması gerektiği halde

bir süredir çatışma içinde oldukları kanısını taşıyorum. Bunu takip eden aralarındaki savaşlar, felsefe tarihine kaydedilmiştir ve Batı kültürünün tarihini nitelendiren büyük değişimlerde vuku bulmuştur. Günümüzde, ülke -uygarlığımız-, vezirin eline düşmüştür ve vezir ki, ne kadar istidatlı olursa olsun, özünde kendi çıkarını düşünen hırslı bir bürokrattır. Bu esnadaysa, bilgeliği halka huzur ve güvenlik sağlamış efendi zincire vurulup sürgün edilmiştir. Efendi, kendi vekili tarafından ihanete uğramıştır.

I. KISIM

BÖLÜNMÜŞ BEYİN

1. BÖLÜM

ASİMETRİ VE BEYİN

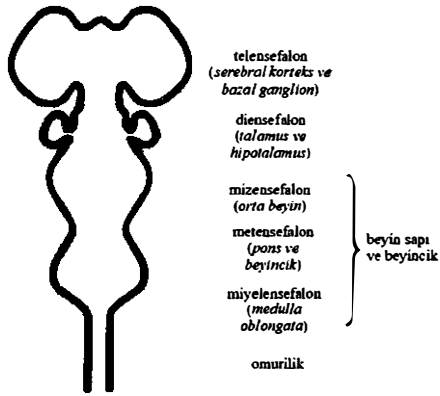
Yarım küreler arasındaki ayrım, yarım kürelerin temel asimetrileri konusu insanların gerçekten de uzun bir zaman boyunca merakını çekmiştir. Hatta konu üzerine akıl yürütmeler iki bin yıldan geriye uzanır: MÖ üçüncü yüzyıldaki Yunan hekimler, sağ yarım kürenin algı için özelleştiğini ve sol yarım kürenin de anlama için özelleştiğini savunmuşlardır – ki bu fevkalade ilginç bir düşünce zincirini göstermektedir.[1]

Daha modern zamanlarda, hekim Arthur Wigan, 1844'te, titiz çalışması *The Duality of Mind*'ı [Zihnin İkililiği] yayımlamıştır; kitap, Wigan'ın rast geldiği bir dizi vakadan esinlenmiştir ve bu vakaların birinde, normal bir hayat sürdüren bir bireyin, ölümünden sonra, hastalıktan dolayı bir beyin yarım küresinin tahrip edildiği keşfedilir. 20 yıllık bir dönem boyunca, Wigan daha da fazla örnek toplamış, kendi payına her yarım kürenin insan bilincini destekleyebildiğini ve bundan dolayı "iki beyinli iki zihne" sahip olmamız gerektiği, bunlar çatışmada olduklarında ortaya zihinsel hastalıkların çıktığı sonucuna varmıştır.[2] Ama nasıl farklılık gösterdikleri üzerine herhangi bir iddiada bulunmamıştır ve öyle görünüyor ki, büyük oranda karşılıklı olarak rollerinin birbirinin yerine geçebilir olduğunu varsaymıştır – bir yarım kürenin tedavi edilmez bir şekilde hasar görmesi olasılığına karşı bir tür evrim bakımından "işi sağlama alma" yaklaşımı.

NEDEN İKİ YARIM KÜRE?

Bu bizi ilk gerekli soruya getiriyor: Neden iki beyin yarım küresi var? Ne de olsa, umumiyeten öyle anlaşıldığı üzere,

tüm işlevi bağlantılar kurmak olan bir organın neredeyse böyle tümüyle bölünmüş bir yapıya sahip olmasına gerek yoktur. *Homo sapiens*'in uzun evrimi boyunca, birleşmiş bir beyne yönelik gelişimler olmuş olabilir, ki karşılığında bu da muazzam avantajlar sunabilirdi. Beynin embriyolojik kökeninin iki belirgin yarı şeklinde olduğu doğrudur. Ama cevap bu olamaz çünkü daha ilk zamanlarda, yaklaşık ana karnında beş haftalıkken yarım kürelerin ilk biçimi tek bir orta düzlem yapıdan, prosansefaldan doğmuştur (bkz. görsel 1.1) ama daha da önemlisi, beynin yarıları arasındaki orta düzlem yapılar ve bağlar, yarım kürelerin derin bir şekilde bölünmüş halde kalmasına rağmen, *gerçekten de* belli seviyelerde fetüs gelişiminin sonraki evrelerinde oluşurlar.

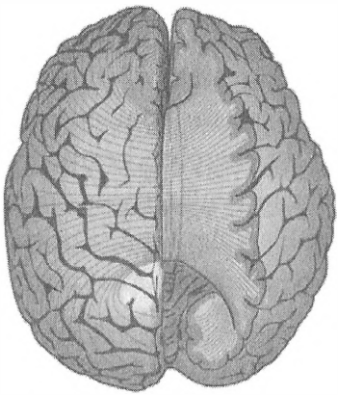


Görsel 1.1. Beyin yarım küreleri ve diğer beyin bölgelerinin embriyolojik kökeni.

Ayrıca beyni örten kafatası, embriyolojik bakımdan, beynin her bir tarafında çeşitli parçalar olarak başlayıp sonradan kaynaşmış bir bütün haline gelir – o yüzden neden beynin kendisi de böyle olmasın? Oysaki tam aksine anatomik ayrımı geliştirmeye yönelik pozitif bir eğilim görürüz.

Uzun zaman boyunca, iki yarım küreyi tabanlarında birbirine bağlayan ana sinir doku bandı (bkz. görsel 1.2.)

bilinmiyordu. Bir zamanlarda yalnızca iki küreyi düşmekten koruyan bir tür payanda, destekleyici yapı olduğuna inanılıyordu. Artık onun orada iki yarım kürenin iletişim kurmasını sağlamak için var olduğunu biliyoruz. Ama ne manada? Bu iletişim nasıldır?



Görsel 1.2. Korpus kallosum'u açığa çıkarmak için sağ yarım kürenin çıkartılmış haliyle beynin yukarıdan görünüşü.

Korpus kallosum, her iki yarım kürede topolojik olarak benzer bölgeleri bağlayan tahmini 300-800 milyon life sahiptir. Ama yine de bu sinir yolu tarafından kortikal nöronların sadece yüzde 2'si bağlanır.[3] Dahası, bu bağların büyük çoğunluğunun baş amacı engellemedir – başka deyişle, diğer kürenin müdahalesini durdurmaktır. Nöronların uyarıcı ya da kısıtlayıcı eylemleri olabilir; uyarıcı nöronlar akış boyu daha fazla nöron faaliyetine yol açar, kısıtlayıcı nöronlarsa faaliyetleri bastırır. Korpus kallosum'a aktarma yapan hücrelerin çoğunluğu, bağdaştırıcı sinir iletici glutamatı kullansa ve uyarıcı olsa da, işlevleri kısıtlayıcı olan ciddi oranda sinir hücresi kitlesi (nörotransmitter gamma amino bütirik asit kullananlar) bulunur. Çoğu zaman uyarıcı lifler bile, işlevi kısıtlama olan vasıta nöronlar ya da "internöronlar" şeklini alır.[4] Kısıtlama, tabii ki de apaçık bir kavram değildir. Nöropsikolojik seviyede kısıtlama, ille de işlevsel

seviyede kısıtlama anlamına gelmez, aynı şekilde fren pedalından ayağınızı çekmek de arabayı durdurmaz: Nöronal kısıtlanma bir faaliyet dizisi tetikleyebilir, öyle ki nihai sonuç işlevsel olarak izin verici olur. Ama kalozal aktarımın birincil etkisinin kanıtı, *işlevsel* kısıtlama ortaya koymaktır.[5] Hatta birtakım nörobilimci, korpus kallosum'un tüm amacının bir yarım kürenin diğerini kısıtlaması olduğunu öne sürmüşlerdir.[6] Bir yarım küredeki nöronların uyarılması, genellikle birincil bir uyarıcı tepkiyle sonuçlanır ve ardından diğer karşı yarım kürede uzun bir kısıtlayıcı canlanma yaşanır. Böyle bir kısıtlama geniş çapta olabilir ve görüntülemeler sayesinde gözlemlenebilir.[7]

Açık ki, korpus kallosum'un uyarıcı işlevleri de vardır -sadece karışıklığı önleme değil, bilgi aktarımı da önemlidir- ve uyarıcı işlevi de kısıtlayıcı rolü de insan faaliyeti için zaruridir.[8] Bu, bölünmenin yararı hakkındaki bir düşünceyi ve her yarım kürenin gerçeklikle kendi başına ne derecede başa çıkabileceği ölçüsünü ortaya koymaktadır. Korpus kallosum'u büsbütün çıkarmak, şaşırtıcı derecede az etkiye neden olur. Korpus kallosum'un çıkarıldığı, epilepsi tedavisi için ilk "bölünmüş beyin" ameliyatını gerçekleştirmiş cerrahlar, ameliyatı geçirmiş hastaların günlük hayatlarında sanki hiçbir şey olmamış gibi normal bir şekilde (daha sonra soruşturacağım bazı istisnalarla) işlevlerini sürdürdüklerini keşfettiklerinde şaşkınlığa düşmüşlerdir.

Beynin evrildikçe daha büyük hale geldiğini, yarım kürelerarası bağların birbirine bağlı olarak artacağını düşünebilirsiniz. Ama hiç de öyle değildir: Aslında, beyin boyutuna oranla azalırlar.[9] Beyin ne kadar büyükse o kadar az iç bağlara sahiptir. Evrim fırsattan istifade edip bağlılığı arttırmaktansa, görünüşe göre aksi yönde ilerlemektedir. Bir taraftan, yarım kürelerin ayrışması ve bu meselenin gidişatında sürekli sökün eden şeyin gelişimi arasında yakın bir ilişki vardır: yarım kürelerin asimetrisi. Çünkü beynin asimetrisi ne kadar fazlaysa, korpus kallosum o kadar küçük olur; yani

demek oluyor ki, hem beynin boyutu hem de yarım küre asimetrisi gelişimi, yarım kürelerarası bağların azalması hususunda ayrılmaz bir şekilde paralel ilerlerler.[10] Nitekim en son vaka olarak modern insan beyninde, ikiz yarım küreler *otonom* sistemler olarak nitelendirilirler.[11]

Peki gerçekten nöronal ve dolayısıyla zihinsel süreçlerin bölünmesinde bir amaç var mıdır? Eğer varsa, bu ne olabilir?

Karşıt işlemcilerin psikolojik ilkesi akabinde, Kinsbourne'un ikililiğin kontrolü tasfiye ettiği üzerine görüşünden bahsetmiştim. Bir dereceye kadar bunun doğru olduğuna inanıyorum. Ama mesele bundan çok çok daha öteye uzanmaktadır çünkü beyin sadece dünyayla mücadele etme aygıtı değildir. Dünyayı husule getiren odur.

Zihin-beyin meselesi, bu kitabın konusu değildir ve herhangi bir ölçüye kadar benim değinebilecek kadar ne beceriye ne de alan bilgisine sahip olduğum bir konudur. Kitabımızın savı, şu ya da bu görüşe bağlı değildir. Ama böyle bir kitabın yazarının ne konumda durduğunu sormak yerindedir. Bu pek kısa sapmanın amacı budur.

Zihne, beynin kendilik deneyimi denebilir.[12] Böyle bir ifade dosdoğrudan sorunsaldır, zira beyin, deneyim diye bir şeyin ancak içerisinde var olabileceği dünyayı meydana getirmeden sorumludur – deneyimi temellendirir ve deneyim zihni gerektirir. Ama gelin böyle bir cümleyi görünür değerinde alalım. Öyleyse beyin, zorunlu olarak zihnin yapısını sağlamaktadır. Fakat bu beyin ve zihni eşit saymaz. "Beynin kendilik deneyimi" gibi ifadeler kullanırken, sorunsal bir kelime olan "deneyim" yerine "beyin" kelimesine odaklanma eğiliminden dolayı bazen böyle varsayılır, zira "deneyim" kelimesini anlamayız ama "beyin" kelimesini anladığımızı sanırız.

Her türlü açıklama girişimi, örtük ya da açık olarak, açıklanacak şey ve daha iyi anladığımıza inandığımız başka bir şey arasında paralellikler kurma üzerine dayanır. Ama

bilinç deneyimini açıklamadaki temel sorun, ona uzaktan yakından benzeyen paralel hiçbir şeyin var olmamasıdır: Kendisi, deneyimin tabanıdır. Bilincin sahip olduğu "içe dönükselliğe" sahip hiçbir şey yoktur. Fenomenolojik ve ontolojik olarak emsalsizdir. Göstermeyi deneyeceğim üzere, analitik süreç emsalsizlikle başa çıkamaz: Bir şeyin emsalsizliğinden onun farz edilen var olmayışına geçmeye yönelik karşı koyulmaz bir ayartı duyar; zira emsalsiz şeyin gerçekliği, başka bir şeyde geçerli olmayan tabirlerle yakalanmak zorundadır.[13]

Bilinç, beynin bir ürünü müdür? Buradaki tek kesinlik, bu soruyu cevaplayabileceğini sanan herkesin yanılacağının kesinliğidir. Elimizde güvenebileceğimiz sadece bilinç ve beyin üzerine olan anlayışlarımız vardır; ve kesin olarak bildiğimiz bir şey vardır ki, beyin hakkında bildiğimiz her şey bilincin bir ürünüdür. Yani, bilimsel dilde konuşursak, bu bilgimiz, bilincin beynin bir ürünü olduğundan çok daha kesinliğe sahiptir. Öyle olabilir de olmayabilir de; fakat şu yadsınamaz bir gerçektir ki, mevcudiyette bir evren dolusu şey vardır ve bunlardan birisi beyin dediğimiz şey, diğeri de zihin dediğimiz şeydir ve bunlarla da beraber birinin diğerinden meydana gelmesini gerektiren bilimsel ilkeler vardır – bunların tümü fikirlerdir, bilincin ürünleridir ve dolayısıyla bilincin dünyayı anlamak için kullandığı örnekçe ya da kalıplardan daha fazlası değildirler. Zihnin maddeye dayanıp dayanmadığını bilmiyoruz çünkü madde hakkında bildiğimiz her şey zihinsel bir yaratımdır. Bu manada, Descartes haklıydı: Tek yadsınamaz gerçek bilincimizdir. Fakat, birçoğunun günümüzde onaylayacağı üzere, zihin ve bedeni iki ayrı töz olarak (iki "ne-lik" olarak) düşünmede Descartes hatalıdır. Bu bence beynin sol yarım küresine karakteristik olduğunu iddia ettiğim belli bir düşünüş tarzının, şeylerin "ne"liği kaygısıyla hareket eden düşünüşün ürünüdür. Mesele açık bir şekilde aynı şeydeki iki "nasıl-lık", iki varoluş

usulü iken (sağ yarım küre böyle görecektir), Descartes bunu ancak iki ne-lik olarak, iki farklı *şey* olarak ifade edebilmiştir. Aynı şekilde şeylerin ne-liğine yönelik yersiz kaygı, zihin ve bedenin aynı *şey* olduğu Descartes-karşıtı materyalist düşünceye yol açar. Zihnin ve hatta bedenin bir "şey" olup olmadığından emin değiliz ve asla emin olamayız. Zihin, bir "şey"inkinden daha fazlasına sahip bir işlemin niteliklerine sahiptir; bir oluş, bir varoluş biçimi, bir birimden daha fazlası. Her bireysel zihin, kendi hususi tarihine göre bizden ayrı var olan herhangi bir şeyle etkileşim işlemidir.

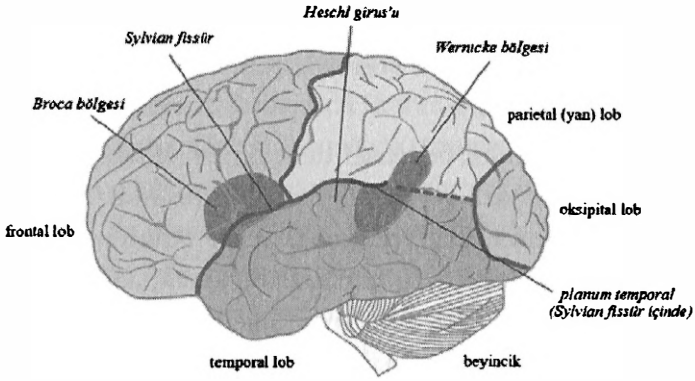
Sık sık nörobilimciler tarafından benimsenen bilimsel materyalizmin temsil ettiği monizm, çoğu zaman karşıt olduğu düşünülen Descartesçı düalizmden aslında radikal olarak ayrık değildir. Soruna getirdiği çözüm, yalnızca birini diğerine indirgediğini iddia ederek düalizmin bir tarafını "açıklayıp defetme" olmuştur. İki ne-lik yerine, sadece bir tane ne-lik gelir: madde. Ama Descartes burada bir sorun olduğunu kabul edecek kadar dürüsttü, ki bu sorunla uğraşmıştır da ve VI. Meditasyon'daki şu pasajda yazdıklarından açıkça bellidir:

> [...] bir denizcinin bir gemide mevcut bulunması gibi bedenimde öylece mevcut değilim [...] onunla çok yakın bir dahiliyetteyim ve adeta onunla karışmış gibiyim, öyle ki onunla tekil bir varlık oluşturuyorum.[14]

Fenomenolojik olarak konuşursak, hem bir birlik ve "tekil varlık" olma hem de çok derin bir ayrılık söz konusudur; ve birlik ve ayrılığın ikisinin de tam hakkını vermeyen hiçbir açıklama, ciddiye alınmamalıdır. Burada sadece tek bir ne-lik olabilir ama bu, tek bir nasıl-lıktan daha fazlasına sahiptir, ve önemli bir konudur. Bir şey, bir nicelik, bir ne-lik (sol yarım küreye göre) bir diğerine indirgenebilse de -yani bileşenleri bakımdan açıklanabilse de- bir varoluş biçimi, bir nitelik, bir nasıl-lık bir diğerine indirgenemez.[15]

FRONTAL GENİŞLEME

Kısa süreliğine beynin bölünmüş yapısını bir kenara bırakıp bir bütün olarak beyne biraz daha yakından bakalım (bkz. görsel 1.3.). Fark edilecek bir sonraki şey, yarım küreler arasındaki bölünmeden sonra, insanın frontal loblarının, yani beynin en geç gelişmiş kısmının sıra dışı genişlemesidir [expansion].



Görsel 1.3. Ana dil bölgelerini ve sınır çizgileri gösteren beynin sol taraftan görünüşü.

Frontal loblar, köpek gibi nispeten zeki bir hayvanın beyin hacminin yüzde 7 kadarını ve daha aşağı maymunlarda yüzde 17'sini kaplasa da, insan beyninin yüzde 35 kadarını kaplarlar. Aslına bakarsak, üst maymunlarda da aşağı yukarı oran aynıdır ama bizim frontal loblarımızla üst maymunlarınki arasındaki fark, beyaz maddenin miktarında yatar.[16] Beyaz madde, miyelin kılıfından -bazı nöronlarda aksonların (dışa yönelik mesajların iletildiği uzun sinir hücreleri işlemleri) etrafını çevreleyen fosfolipid katman- dolayı beyaz gözükür. Bu miyelin kılıfı, aktarımı ciddi oranda hızlandırır: İnsan frontal loblarındaki yüksek miktarlarının getirisi, insanlardaki bölgelerin daha çok iç bağlantılara sahip olmasıdır. Aklıma gelmişken söyleyeyim, insanın sağ yarım

küresinde solda olduğundan daha fazla beyaz madde vardır ve bu noktaya daha sonra döneceğim.[17]

İnsanlık halinin belirleyici özelliklerinin tümünün temeli dünyadan, kendimizden ve deneyimin doğrudan farkındalığından geri çekilebilme becerimize kadar izlenebilir. Bu bizim plan yapmamızı, esnek ve özgün bir şekilde düşünebilmemizi, kısacası yalnızca edilgen bir şekilde tepki vermektense etrafımızdaki dünyanın kontrolünü elimize almamızı sağlar. Bu mesafe, yani içinde yaşadığımız dünyanın üzerine çıkabilme becerisi, frontal lobların evrimiyle mümkün olmuştur.

Açıktır ki, anlık bedensel deneyimde, içinde yaşadığımız gerçek *toprak*ta ve yoldaş insanlar arasında dünyayla olan etkileşimimizin gerçekleştiği yerde bulunmaktan kaçışımız yoktur. Ama aynı zamanda da içinde devindiğimiz düzenden yükselmeliyiz ki *arazi* diyebileceğimiz şeyi görebilelim. Düzeni anlamak için hem hissedilen ve yaşanan deneyim dünyanın olabildiğince uzaklarına, yatay eksen olarak tasavvur edebileceğimiz düzlem boyunca ilerlemeli hem de dikey eksende onun üzerine çıkmalıyız. Zemin seviyesinde düşüncesizce yaşamak ve durup (zamanın anlık itişinin dışına çıkmak) yükselememek, bir hayvan gibi olmak demektir; ama havalarda süzülmek de yaşamamaktır – sadece kopuk bir gözlemci göz olmaktır. Kişinin yükselişinden geriye, hayatın süregeldiği dünyaya öğrendiği şeyleri getirmesi ve bunları deneyimi zenginleştirecek ve "kendini bize ifşa eden" şeyden (Heidegger'in cümlesi) daha fazlasını erişilebilir kılacak şekilde gerçekliğe yedirmesi gerekir. Ama bunlar havada değil ancak yeryüzünde, zeminde yapılabilir.

Kendimiz ve algıladığımız dünya arasındaki ayrılığın optimal bir derecesi vardır; örnekleyecek olursak, okuyucunun gözüyle sayfa gibidir bu: Fazla uzak olunca yazılanı çıkaramayız ama yine fazla yakın olursak cümleleri göremeyiz.[18]

Deyiş yerindeyse, bu "gerekli mesafe" (bu kitapta ortaya serilen hikâyede can alıcı olduğu görülecek), kopmayla aynı şey değildir. Mesafe, kopukluk ya da soyutlama sunabilir: rakibimizin bizim bir sonraki hareketimizin ne olduğunu düşündüğünü tahmin edip soğukkanlı bir hesapla kurnazlık yaparak onu alt etmek gibi. Ama daha az dikkat çekilen nokta şudur ki, tam zıttı bir şekilde, karşı bir etkisi de olur. Deneyimimizin hayvansı anlıklığından geri çekilerek diğer insanlara karşı daha empatik olabiliriz, onları ilk defa kendimiz gibi birer varlık olarak görürüz.

Frontal loblar bize sadece ihanet etmeyi değil, güvenmeyi de öğretir. Onlar dolayısıyla, başkasının bakış açısından bakmayı ve anlık ihtiyaç ve arzularımızı kontrol etmeyi öğreniriz. Bu gerekli mesafe Machiavelli'nin dünyasını meydana getirse bile, aynı zamanda Erasmus'un dünyasını da yaratır. Frontal lobların evrimi, bizi aynı zamanda hem dünyanın ve birbirimizin sömürgecileri olmaya hem de birbirimize yurttaşlar ve dünyaya koruyucular olmaya hazırlar. Bizi hayvanların en güçlüsü ve en yıkıcısı haline getirdiyse bile, bizi o meşhur "sosyal hayvan" ve ruhani boyuta sahip bir hayvan haline de getirmiştir.

Buradaki sorunu hemen görebiliriz. Deneyimimizin karmaşıklığı ve anlıksallığıyla temasta kalmak için, özellikle de onunla empati içinde olacak ve bağlar kuracaksak, bize geldiği haliyle dünyayı mümkün olan en geniş haliyle deneyimlememiz gerekir. Şöyle ifade etmek istersek, yatay eksen boyunca deneysel dünyaya açılmamız gerekir. Buna karşın, kontrol etmek ya da manipüle etmek için, kendimizi deneyimin belli yönlerinden koparmamız ve hatta mücadelemizi planlamak için dünyanın haritasını -bir generalin karargâhındaki strateji haritası gibi- dikey eksenden çıkarmamız gerekir. Kendi başına bu, beynin neden bölünmüş olduğu sorusuna yönelik bir ipucu verebilir mi?

Hem evet hem hayır. İlk başta, hayvanların ve kuşların beyinlerinin de bölünmüş olduğundan dolayı, açıklama öyle yalnızca insan beyniyle alakalı olamaz. Ama zaten bölünmüş olan beynin insan malikine ne şekilde yararlı olabileceği konusunda bize pekâlâ bir ipucu verebilir. Bunun üzerine daha fazla akıl yürütmeye devam etmeden önce, beynin genel yapısına göz atma işimizde ileri bir adım daha atalım.

YAPISAL ASİMETRİ

Çoğu kişi için yarım kürelerin yapısındaki ayrımları düşünürken artık akla ilk gelen şey, beynin asimetrik olarak sol tarafının daha geniş olduğudur. Aslında fark göründüğü kadar bariz değildir ama fark şüphesiz ki oradadır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından beri, konuşma yetisinin sol frontal bölgeyle ilişkili olduğu bilinmekteydi ve bu bölge, şimdi, muhtemelen haksız olarak, aslında gözlemleri çeyrek yüzyıl kadar önce hemşehrisi Marc Dax tarafınca öngörülen Fransız bir hekim olan Paul Broca'dan ismini almaktadır.[19] İki doktor da beynin bu kısmına darbe ya da başka herhangi türden hasar alan kişilerin, konuşma yetisini kaybetme eğilimi gösterdiklerini fark etmiştir. Daha sonraları, Prusyalı nörolog Carl Wernicke, benzer gözlemler vasıtasıyla, dil anlayışının konuşmadan ayrı olduğunu ve sol yarım kürenin daha gerisinde, arka tempral girus'ta -bu bölge artık nöroloğu ismini taşır- konumlandığını keşfetmiştir.[20] Sol yarım kürenin "etken" olarak anılmasına yol açan, dille ilişkisidir, zira konuşma sol küreden gelmektedir.

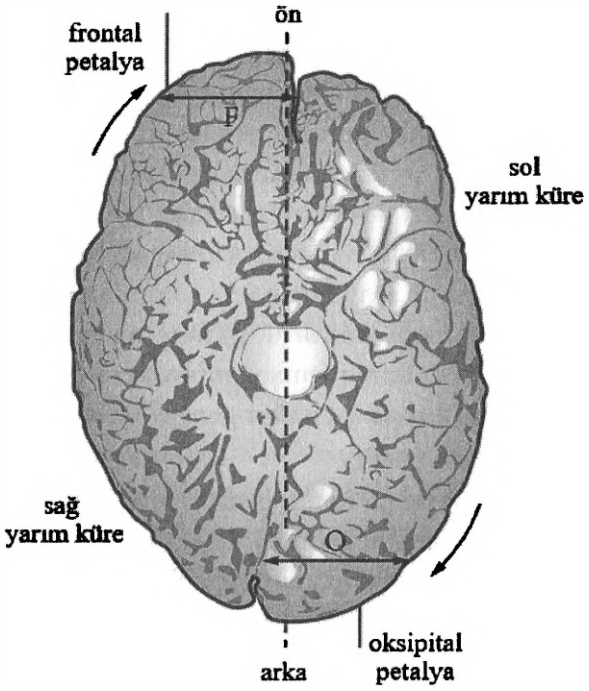
Çok geçmeden, iki Avusturyalı anatomist Richard Heschl ve Oscar Eberstaller, bağımsız olarak, bu bölgede gözle görülür asimetriler olduğunu gözlemlemiştir – Heschl'ın ismi, gelen işitsel bilginin işlendiği sol superior temporal lob'daki transversal girus'a verilmiştir.[21] Ondan sonra ortalık bir süre sessiz kalmıştır, ta ki 1930'da Richard Pfeifer, planum temporal'in -sylvian fissür içinde Heschl'ın girus'unun tam üstündeki ve yine dil ve işitsel işlevden sorumlu

bir bölge- sol tarafta daha geniş olduğunu keşfedene dek. Bu bulgu, 1960'ta Geschwind ve Levitski tarafından onaylanmış ve ilerletilmiştir; Geschwind ve Levitski, yüzde 65 oranında, planum temporal'in ortalama olarak sol tarafta sağ taraftan daha geniş olduğunu açıklamıştır.[22] Sonraları, kafatası incelemeleri ve beyin taramaları, sol pateliya (*pateliya* terimi, ilk başlarda, bir yarım kürenin diğerine nispeten bıraktığı kafatasının iç yüzeyindeki çıkıntıların bıraktığı iz için kullanılmaktaydı ama artık çıkıntının kendisi için kullanılmaktadır) olarak bilinen sol yarım kürenin üst kısmının yan lob bölgesinde genel bir genişleme söz konusu olduğunu ortaya çıkarmıştır.[23]

Ama hepsi bu değil. Kendi genişleme alanına sahip olan sadece sol yarım küre değildir. Normal beyin, merkez ekseni civarında, yarım kürelerin arasındaki fissürde kıvrılmış bir şekle sahiptir. Beyin sadece geriye doğru sol tarafında değil, ileri doğru sağ tarafında da daha geniştir; aynı şekilde sol arkada sağ yarım kürenin biraz da altına dek uzanır, sağ taraftaysa sol yarım kürenin bir miktar üstüne gelecek kadar ilerler. Sanki birisi beyni alttan tutmuş ve saat yönüne doğru iyice bükmüştür. Bu izlenim hemen göze çarpmaz ama son derece tutarlıdır ve nörobilimciler tarafından buna Yakovlev torku denir (bkz. görsel 1.4.).[24]

Nedir bu? Niye beyin bu şekilde asimetriktir? Eğer üst beyin işlevleri beyinde uzamların belirlediğine göre dağıtılsaydı, bilhassa da onu içinde tutan kafatasının ilk başta simetrik olduğunu göz önüne alırsak, beyin kapasitesinde her yere eşit dağılım ve simetrik genişlemeden ziyade bu tür bölgesel bozukluklar için bir sebep olmazdı.

Büyük anatomist John Hunter'ın zamanından bu yana, yapının bir seviyede işlevin bir ifadesi olduğu kabul edilmiştir; bu fikir de D'Arcy Thompson'un çalışmalarıyla yirminci yüzyılın başlarında pekiştirilmiştir.[25] Anatomik asimetrilerin işlevsel asimetrilerle ilişkisi, büyük bir teorik ilgi



Görsel 1.4. Yakovlev torku (aşağıdan görülen haliyle beyin)

kaynağıdır.[26] Daha geniş boyut her zaman daha büyük işlevsel kapasite anlamına gelmese de, çoğu zaman öyledir.[27] Merkezi sinir sistemi, serebrum, beyincik ve omurilik boyunca bu işlevi hacimsel olarak dışarı yansıtır.[28] Sadece meseleyi örneklendirmekle kalmayıp bireylerde beyin bölgelerinin gerçekten kullanıma göre büyüdüğünü ortaya koyan harikulade bir örneğe göre, sağ superior hipokampüs, yani karmaşık üç boyutlu uzamsal haritaları hafızaya alan beyin bölgesi, üst seviye navigasyon deneyimine sahip Londra taksicilerinde daha geniştir.[29] Bir diğer güçlü örnek, ötücü kuşların sol yarım küresidir: Sol yarım küreleri, çiftleşme döneminde genişler ve çiftleşme dönemi bittiği zaman tekrar küçülür.[30] İlgimizi çeken bu spesifik serebral korteksin asimetrik genişlemelerinin işlevsellikle ilişkili olmasının olası olduğuna yönelik belli kanıtlar vardır.[31]

Beyindeki en bilindik anatomik asimetrinin geleneksel açıklaması, Aristoteles'in ünlü ifadesiyle, insan sosyal bir hayvan olduğundan dolayı dile ihtiyacı olduğu ve dilin bolca beyin alanı gerektiren karmaşık bir sistem olduğudur. Dilin tek bir yerde tutulması akla yattığından, iki yarım küreden birinin dilde uzmanlaşması ve diğer işlevleri yerinden etmesi gerekecekti; ki bu da sol yarım küre oldu ve uygun olarak bu işlevi barındırmak için üst sol yarım kürenin "dil bölgesi" genişledi. Dil, bizi diğer hayvanlardan ayıran şeydir: İletişim kurma ve düşünme gücünü bize veren dildir. Elbette ki, sol yarım kürenin bu genişlemesine sebep olan şeyin dile yönelik itilimin olması gerektiği apaçıktır – öyle değil mi?

Vakti gelince göstermeyi umduğum üzere, bu önermenin her noktasının yanlış olduğuna inanıyorum, gerçi sunulan sebepler ve aynı şekilde bizim varsayımlarımızın da sebepleri, beynin kendisinin tabiatı hakkında çok açıklayıcıdır. Nitekim elbette sağ frontal lobdaki genişlemeye bir izah getirmeyi başaramamaktadır.

İŞLEVİN ASİMETRİSİ

Yapının anlamıyla alakalı bu soruların cevapları da var; ama bunları anlamak adına, işleve daha yakından bakmamız gerekiyor.

Aslına bakarsak, yarım küreler arasındaki işlevsel farklılıklar olgusu, filojeni ağacında dil ya da el kullanımı gibi şeylerden çok daha geçmişe uzanır. Yapısal olarak bölünmüş, iki yarım küreli beynin yeni bir buluş olmadığı gerçeğinden de bunu beklerdik: İki yarım küreli yapı, uyarlanabilir imkânlar sağlamış olsa gerek. İşlevin yanallaşması, omurgalılarda yaygın görülür.[32] Hatta insan beynine karakteristik aynı nöroendokrinlerin bazılarının -yarım küreler arasındaki nörotransmitter ya da nörohormonal alıcılardaki farklılıklar- farelerin beyninde de bulunduğu doğrudur.[33]

Biz sadece bu işlemi daha ileri götürmüşüzdür. Peki bunun kuşlara ve hayvanlara avantajı nedir?

Hayvanlar ve kuşlar, frontal loblarımızdan kaynaklanan sorunlara sahip olmayabilir ama yine de birbiriyle çatışan ihtiyaçları deneyimlerler. Belli bir seviyede bu, dünyayla temasa geçmek için kullanmaları gereken dikkat usulünde gözlemlenebilir. Dikkati ince ve isabetli bir şekilde yöneltme ihtiyacı söz konusudur; örneğin, bir kuşun, üzerinde yattığı çakıl taneleri arasından onu seçmek için yiyeceği buğday tanesine odaklanması gerekir. Aynı zamanda, olası bir yırtıcıya karşı korunma amaçlı, olabildiğince açık bir dikkate ihtiyacı olur. Bu biraz icra gerektirir. Aynı anda hem elinizle karnınızda daire çizme hem de başınıza vurma hareketinin zorluğuna benzer – yalnızca daha da fenadır çünkü bir olasılıksızlıktır. Bunlar aynı anda yürütülmesi gereken iki farklı uygulama olmakla kalmaz, ikisi son derece farklı *türde* uygulamalardır ve dikkatin sadece bölünmesini değil, aynı anda iki belli türde olmasını gerektirir.

Odaklı dikkat ve açık dikkat arasındaki bu ayrımdan biraz geriye çekilirsek, bunu, bağlamda farklılık ya da yaşadığımız dünyada farklılık gibi daha geniş bir çatışmanın parçası olarak görebiliriz. Bir tarafta "ben" bağlamı, "ben" dünyası vardır – diğer bireylerle rekabet içindeki bir birey olarak, sadece ben ve benim ihtiyaçlarım, benim o tohumu alma, şu tavşanı kovalayabilme ya da o meyveyi kapma becerim. Dünyayı kendi gayelerim için kullanmam ve yönetmem gerekir; bunun içinse dar odaklı dikkate ihtiyacım vardır. Diğer taraftansa, daha geniş bir bağlam olan dünyanın tümünde ve -dost ya da düşman- başkalarıyla ilişkim içinde görmem gerekir: Potansiyel müttefikleri ve onun ötesinde potansiyel eş ve düşmanları görmek için kendimi bir sosyal grubun üyesi olarak hesaba almam gerekir. Burada kendimi kendimden daha büyük bir şeyin parçası olarak ve hatta kendimden büyük olan o "şeyin" içinde ve onun vasıtasınca var oluyor hissederim – beraber leş aradığım,

ürediğim ve gezdiğim sürü, beraber avlandığım sürü, onların da beslenmesiyle ilgilendiğim eş ve yavrum, ve nihayetinde yetki alanıma giren her şey. Bu, kendinin mensubiyeti dışında var olan diğer tüm şeylere karşı daha az iradi olarak yönlendirilmiş, dar odaklı dikkat ve daha açık, alıcı, dağınık dikkat gerektirir.

Bu temel uyuşmazlıklar, birbirlerine müdahale edebilecekleri için, beynin kısımlarını ayrı tutmayı gerektirir. Beynin faaliyetteki iki yarım küresini ayrı tutmaya neden gerek duyabileceği konusunda burada daha şimdiden ipuçları bulunuyor. Gerçek şu ki, eğer bir kuşsanız, hem nasıl yemek yiyip hem de hayatta kalabileceğiniz ikilemini, her bir gözle farklı manevralar uygulayarak çözersiniz: sağ göz (sol yarım küre) şeye ulaşma ve beslenme için, sol göz (sağ yarım küre) çevreye yönelik tetikte farkındalık için. Daha genel olarak tavuklar, yerel bilgiyi sağ gözde önceller (sol yarım küre) ve geniş çaplı bilgiyi sol gözde önceller (sağ yarım küre). Keza bekleneceği üzere, bu şekilde tam anlamıyla yanallaşma yaşamış tavuklar, deney içinde yanallaşmalarının gelişimine izin verilmemiş tavuklardan daha etkili bir şekilde iki tür dikkati kullanabilmektedirler.[34] Birçok kuş türü, bir yırtıcıyı sol gözle (sağ yarım küre) gördüklerinde daha tetikte davranış sergilerler,[35] yırtıcıyı sol gözle daha iyi saptayabilmektedirler[36] ve yırtıcıyı sol gözle incelemeyi tercih ederler;[37] hatta öyle ki, eğer bir yırtıcıyı sağ gözleriyle saptamışlarsa, gerçekten de o yırtıcıyı sol gözleriyle daha iyi inceleyebilmek için kafalarını çevirirler.[38] İnsanlar tarafından yetiştirilmiş kuzgunlar, deneyi yapan kişinin yukarı bakan göz hizasını sol gözlerini kullanarak takip ederler.[39] Birçok hayvanda, tür çapında, yırtıcılara karşı sol gözle (sağ yarım küre) dikkatte olma eğilimi bulunur.[40] İpek maymunlarında yarım küre özelleşmesinden dolayı daha güçlü bir şekilde yanallaşmış olanlar, yiyecek arama ve yırtıcılara karşı tetikte olmada daha beceriklidirler.[41] Yanallaşmış pati tercihine sahip kedilerde, tepki süreleri daha kısadır.[42] Yanallaşmış şempanzeler,

karınca avlamada yanallaşmamış şempanzelerden daha yeteneklidirler.[43] Şu ya da bu sebepten dolayı normalden daha az "yanallaşmış" insan beyinleri dahi noksanlıklar sergiler.[44] Kısaca, yanallaşma, bilhassa çift yönlü dikkat edimlerinde, evrimsel avantajlar getirir.[45] Bir araştırmacının kısa ve öz bir şekilde ifade ettiği gibi: Asimetri karşılığını verir.[46]

Yırtıcı kuş ve hayvanlarda, sağ göz ve sağ ayakla avına sıkıca yapışan sol yarım küredir.[47] Aşina olunan avda bittabi doğrudur bu: Kara kurbağalarında, yeni ya da alışılmadık av, sağ yarım küreyi etkinleştirebilir, ta ki karşısında av nesnesi olarak tanınana kadar; zira o zaman tekrardan solu etkinleştirir.[48] Genel olarak, kara kurbağaları avlarıyla sol yarım küreyle ilgilenmeyi yeğlerler ama hemcinsi kurbağalarla sağ yarım kürelerini kullanarak etkileşime girerler.[49]

Avantajlar sadece bireyin payına değildir: Nüfus genelinde daha fazla yanallaşmış bir tür olmak, sosyal bağlar bakımından avantajlar taşır.[50] Bu sağ yarım kürenin sosyal işleyişte büyük rolü olduğundan dolayı olabilir; durum sadece sosyal hislerin dışa vurumda özelleşmiş maymunlarda değil daha aşağı hayvan ve kuşlarda da öyledir.[51] Örneğin, tavuklar, türün bilindik üyelerini birbirlerinden ve bilinmeyenlerden ayırt etmek için ve genel bakımdan sosyal bilgi toplamak için sol gözü (sağ yarım küre) kullanırlar.[52] Tavuklar, zihinlerine kazıdıkları ebeveynlerine ya da bir nesneye sol gözlerini (sağ yarım küre) kullanarak yaklaşırlar[53] – aynı şekilde Avustralya saksağanları da öyle.[54] Kara kanatlı uzunbacaklar, avlarını sağ gözleriyle (sol yarım küre) daha fazla ve daha başarılı bir şekilde gagalayabilseler de, erkeklerin sol gözle (sağ yarım küre) gördükleri dişilere doğrudan kur gösterileri yapmaları daha olasıdır.[55] Sağ yarım küre, farelerde erken sosyal deneyimlerin ana bölgesidir.[56] Çoğu hayvan türünde, yoğun duygusal tepkiler sağ yarım küreyle bağ içindedir ve sol tarafından kısıtlanırlar.[57]

Taşların altında yemek aramak için gagasını kullanan Yeni Zelanda'nın bir yerlisi olan eğrigaga kızkuşunun sağa eğrilmiş bir gagasının olması -zira yöneten sol yarım kürenin çok işine yarayacaktır bu- ilginç bir tesadüftür.[58] Birçok karşı örnek olabileceğinden şüphe yok. Ama ortada tutarlı ilerleyen bir çizgi var gibi gözüküyor. Konuşma, insanlarda sol yarım küreded ir: Peki ya diğer türlerdeki araçsal ses kullanımı? Kurbağalar, ötücü kuşlar, fareler, sıçanlar, çöl faresi ve ipek maymunları gibi çeşitli canlılarda da sol yarım kürede baş gösterir.[59] Benzer şekilde, kargalarda, *sağ gözü kullanmanın işleri zorlaştığı zamanlarda bile*, alet tasarlamada güçlü bir sağ göz (sol yarım küre) eğilimi bulunur.[60] Bunun, insanın durumunu değerlendirmeye başladığımızda göreceğimiz üzere, bizim dünyamız için önemli sonuçları vardır. Yeni deneyim ve bilgiye ara buluculuk etmeye gelince, can alıcı önem taşıyan, insanlarda olduğu gibi hayvanlarda da, sağ yarım küredir.[61]

Tutarlılık ve devamlılık gösteren farklılıklar bundan daha da ileriye gider ve insanlardaki ayrımı anımsatırlar. Daha ince işlevler olan ayrım seçme işlevlerine bakın. Kuşlardaki sağ yarım küre, insanlarda olduğu gibi, ayrıntılı ayrımlama ve topografiyle ilişkilidir;[62] oysa birçok omurgalı hayvanın sol yarım küresi, yine insanlarda olduğu gibi, motor tepkilerin uyarımı ve hassas kontrolünün sınıflandırmasında özelleşmiştir.[63] Güvercinler, ilginçtir ki, günlük sahnelerin resmini içeriğe göre sınıflandırabilirler. Fakat daha da ilginci, görünüşe göre her bir yarım küre kendi stratejisini benimser; güvercinin sol yarım küresi "yerel" strateji kullanır -imgeleri, değişmez bir şekilde mevcut olan spesifik özelliklerine göre gruplandırır-, sağ yarım küresi ise daha fazla "geniş çaplı" stratejiye dayanır ve şeyi bir bütün olarak alıp ideal bir örnekle kıyaslar.[64] Bu bulgunun tam değeri ancak insan beynine bakmaya başladığımızda açıklık kazanacak.

Öyleyse genel bir ifadeyle sol yarım küre, başlıca temin etme ve beslenme amacı için dar, odaklı dikkat sağlar. Sağ

yarım küreyse geniş, tetikte bir dikkat sağlar ve görünüşe göre, bunun amacı çevredeki uyarımlara karşı, özellikle de potansiyel yırtıcı ya da potansiyel eş, dost ya da düşmanlardan gelen işaretlere karşı farkındalıktır; ve sosyal hayvanlarda bağ kurmada rol oynar. O vakit, insan beyninin bölünmesi de dünyaya aynı zamanda iki farklı tarzda dikkat sunma ihtiyacının sonucudur; bu dikkatlerin biri dar, odaklı ve ihtiyaçlarımız tarafından yönlendirilirdir, diğeriyse geniş, açık ve dünyada bizim dışımızda olagelen şeylere yöneltilmiştir.

Hayvanlarda ve kuşlarda olduğu gibi, insanlarda da her yarım küre dünyayla farklı şekilde ilgilenir – ve bu söz konusu yordamlar tutarlılık göstermektedir. Sağ yarım küre, dikkatin genişliğini ve esnekliğini üstüne alır, sol yarım küreyse odaklı dikkati uygular. Bunun sonucu olarak, sağ yarım küre şeyleri bütün olarak ve bağlamlarında görür, sol yarım küreyse şeyleri bağlamlarından soyutlanmış ve kısımlarına ayrılmış şekilde görür ve buradan yeniden bir "bütün" inşa eder: yani çok daha farklı bir şey. Ayrıca öyledir ki, insanlar olarak, dünyaya yöneltilmiş son derece farklı bir dikkat türü içeren ve bize başkalarıyla bağ kurmamızda -empati, duygusal anlama vb.- yardımcı olan kabiliyetler, çoğunlukla sağ yarım küre işlevleridirler.

DİKKATİN TABİATI

Dikkat, diğer bilişsel işlevlerin yanı sıra yalnızca bir "işlev" değildir. Ontolojik statüsü, işlevlerin ve hatta şeylerin bile öncesine aittir. Dünyayla ilgilendiğimiz dikkat tarzı, iştirak ettiğimiz dünyanın tabiatını, tam da "işlevlerin" yerine getirildikleri ve "şeylerin" var olduğu dünyanın tabiatını değiştirir. Dikkat, bizim için *ne tür* şeylerin husule geldiğini belirler: Bu şekilde, dünyayı değiştirir. Eğer arkadaşımsanız, sizinle ilgilenme biçimim işverenim, hastam, incelediğim bir suçtaki şüpheli, sevgilim, teyzem, incelenecek bir kadavradan farklı olacaktır. Sonuncusu hariç, tüm bu koşullarda,

sadece benim değil, kendinizin de son derece farklı bir deneyimine sahip olursunuz: İlgi tarzımı değiştirseydim, siz de değişmiş hissederdiniz. Ama gelgelelim *nesnel olarak* hiçbir şey değişmiş değildir.

Bu böyledir; sadece insan dünyasına karşı değil, temasa girdiğimiz her şeyle böyledir. Bir denizci için yön bulma işareti, maden arayıcısı için zenginlik kaynağı, bir ressam için çok dokulu bir şekil ya da başkası için tanrıların meskeni olan bir dağ, ona verilen dikkate göre değişiklik yaşar. Bunlardan ayrı hiçbir "gerçek" dağ yoktur, hiçbir düşünme tarzı hakiki dağı açığa çıkarmaz.

Fakat, bilim, böyle bir gerçekliği ortaya çıkardığı iddiasındadır. Görünüşe göre değer yargılarından bağımsız tanımlamalarının nesne hakkında gerçeği ilettiği varsayılmaktadır ve hislerimiz ile arzularımız bunun üzerine sonradan yapıştırılmaktadır. Yine bu son derece nesnel duruş, Nagel'ın ifadesiyle bu "bitaraf görüş"ün aslında kendisi değer yüklüdür. Şeylere bakmaya yönelik yalnızca özgül bir tarzdır; tarafsızlığa, gözlemcinin gözlemlenen nesneye bağlı olmayışını öncelik haline getiren bir tarzdır. Bazı amaçlar için bu kuşkusuz faydalı olabilir. Ama böyle vesileler için kullanımı onu daha hakiki ya da daha gerçek, şeylerin tabiatına daha yakın kılmaz.

Dikkat, *bizim* kim olduğumuzu, yani ilgilenme edimini gerçekleştiren bizim kim olduğumuzu da değiştirir. Nörobiyoloji (örneğin, daha sonra değineceğim ayna nöronlar ve işlevleri) ve nöropsikoloji (örneğin, yine zamanı gelince ele alacağımız çağrışım uyarımı deneylerinden) bilgimiz göstermektedir ki, bir iş gerçekleştiren başka bir insanı gördüğümüzde ya da o kişiyi bir iş yaparken düşündüğümüzde bile, nesnel olarak, ölçülebilir bir şekilde davranışlarımızda, düşüncelerimizde ve hislerimizde onlara daha *benzer* hale geliriz. Dikkatimizin yönelimi ve yapısıyla, kendimize hem dünyanın hem de kendimizin yaratımında ortak olduğumuzu

kanıtlarız. Bunun gereğince, dikkat, kaçınılmaz bir şekilde değer biçmeye bağlıdır – bu bakımdan nötr olan "bilişsel işlevler" olarak kavradığımız şeylerin aksine. Değerler, bu işlevlerin uygulandığı *usul* vasıtasıyla gelirler: Farklı şekillerde, farklı amaçlarla, farklı sonuçlar için kullanılabilirler. Bununla birlikte, dikkat, tabiatı gereği bir şey değil de bir *usul*dür: Tabiatı gereği bir ilişkidir, ilkel bir gerçek değil. Bir "nasıl-lık", arada bulunan bir şey, bilincin bir veçhesidir ve bir "ne-lik", kendinde bir şey, bilincin bir nesnesi değildir. Bir dünya ve tabiatına bağlı olarak da onunla beraber bir değer dizisi husule getirir.

BEYNİ ANLAMAK

Bu bizi beyni anlamaya yönelik her girişim üzerine asli bir noktaya götürüyor. Herhangi bir şeyi anlamada karşılaşılan, zorlu ve sorunsal bir durumdur bu. Kişinin herhangi bir şeye yönelttiği dikkatin yapısı, kişinin bulduğu şeyi değişime uğratır; anlamayı hedeflediğimiz şey, içinde yattığı bağlamla birlikte yapısını değiştirir; ve şeyleri ancak bir şey *olarak* anlayabiliriz.

Bu sorunlardan kaçmak mümkün değildir – tabii eğer bunlar sorunsa. Kendini tamamıyla tarafsızlaştırma, yine -bulduğumuz şey için önemli sonuçları olacak- özel türde bir dikkat yöneltimidir. Aynı şekilde, ortada bağlam olmadan bir şeyi göremeyiz – bağlam, "bağlamsızlık" gibisinden yaşanan dünyadaki tüm bağlarından bağımsızlaştırılmış bir şeymiş gibi görünse bile böyledir. Bu yalnızca özel, son derece anlam yüklü türden bir bağlamdır ve kesinlikle bulduğumuz şeyi değişikliğe uğratır. Şeyleri herhangi bir şey *olarak* görmediğimizi de -öyle sadece gördüğümüzü- söyleyemeyiz. Her zaman, vasıtasınca anladığımız bir kalıp, kıyaslama yaptığımız bir örnek vardır; gördüğümüz ve nerede olduğunun tanımlanmamış olması, zımnen makine modelini benimsemiş olduğumuz anlamına gelir.

Gerçeğe her yaklaşma girişiminin -her şeyin kendi doğrusu olduğunu söylemekten başka- sorunsal olduğu, gerçekliğin her versiyonunun aynı değere sahip olduğu anlamına mı gelir bu? Katiyen hayır. Bu meseleleri daha sonra keşfedeceğim, zira bu kitap için merkezi bir konumdalar. Yarım kürelerin gerçekten ne "yaptıklarına" göz atana kadar bunun beklemesi gerekecek.

Bu değerlendirmeler, her türlü anlama girişiminde geçerlidir. Ama beyin işlevleri olarak değindiğimiz konuya gelince, tamamıyla farklı türde bir sorunla karşılaşıyoruz. "Sadece" dünyadaki şeylere -bir kütüğe, kayaya, ya da hatta insana- bakıyor değil de kaya ya da insanla birlikte dünyanın kendisinin hepimizin içinde varlığa getiriliş sürecine, dünyanın tabiatı ve beynin tabiatı hakkında sahip olabileceğimiz her türlü düşünceye -ve hatta bunun olması düşüncesi dahil-, deneyimimizin bizzat temellerine bakıyoruzdur. Dikkatin bulduğumuz şeyin tabiatını değiştirdiği doğruysa, *o şey* için en uygun dikkati nasıl seçeriz? Deneyimin içe yönelimini dışarıda tutmaya çalışan dikkati nasıl seçeriz? Tüm olası bağlamların deneyimlerinin temellerini içine yerleştirecek ne bağlam olabilir? Peki onu ne tür bir şey "olarak" görmeliyiz? Cevap aşikâr olmaktan çok uzaktır ama soruyu cevaplamadığımızda bile, *hiç* cevap vermiyor olmayız. Anladığımız modelle, kalıpla cevap veririz – kendimiz yaratmış olduğumuzdan dolayı, tamamen anlayabildiğimiz tek şeyle: makine.

Beynin kendi var olduğu dünyayı nitelemesinden önce, beynin içinde varoluşa gelen dünyaya bakamayız; beynin anlama usulü üzerine anlayışımız, beynin kendisini anlamamızı değiştirir – süreç tek yönlü değil, çift taraflıdır. Yarım kürelerin dünyayı yorumlamada farklı yordamları olduğu ortaya çıkarsa, bu sadece etkin bilgi işlem sistemi hakkında ilginç bir bilgi değildir; bize gerçekliğin tabiatı hakkında, dünya deneyimimiz hakkında bir şey söyler ve

beyin üzerine anlayışımızın bunun tarafından tanımlamasına izin verilmesi gerekir.

Benim gibi doktorlar için, hem nörolojik lezyonlara sahip hem de sıradan psikiyatrik bir durumda oldukları düşünülen hastalarımızın hayret verici ve etkileyici deneyimlerinde kendini gösterir bu. Söz konusu hastalar için mesele "veri kaybı" değil, neredeyse dünyanın kendisinin değişmesidir. İçinde yaşadığımız dünyayı kendileri yeniden kazanmayı başaramamışlarsa, onları daha başka bir gerçekliğin varlığına ikna etme girişimi değersiz bir iştir.

SONUÇ

Bu bölümde, insan beyninin yapısından doğan birkaç soru ortaya attım ve şimdiye kadar bunları cevaplandırmak için çok az girişimde bulundum. Yarım küreler neden ayrılır? Yarım kürelerin ayrılması görünüşe göre tesadüfi değildir ve kati bir şekilde korunmaktadır, ayrılma ölçüsü de onları bağlayan doku bandı tarafından kontrol edilmektedir. Bundan şu sonuç çıkar ki, zihin ve zihnin yarattığı deneyim dünyası, şeyleri ayrı tutmaya yönelik benzer bir ihtiyaca sahip olabilir. Neden?

Kuşlar ve hayvanlar tıpkı bizim gibi bölünmüş yarım kürelere sahiptir. Onlardaki ayrım, görünüşe göre, dünyaya aynı anda iki biçimde dikkat etme gerekliliğiyle alakalıdır. İnsanlarda da öyle mi? İnsanlarda frontal loblar özellikle çok gelişmiştir. İşlevleri, mesafe koymaktır – ister öngörü ister empati olsun, en karakteristik biçimde insani niteliklerimiz için zaruri bir şeydir bu. Sonuç olarak, dışarıda her ne varsa bunlara karşı açık olmamız ama aynı zamanda da bir "harita" ya da dünyanın daha basit, daha açık ve dolayısıyla daha yararlı bir versiyonunu çıkarmamız gerekir. Tabii ki bu kendi başına iki yarım kürenin varoluşuna izah getirmez ama yarım kürelerin ayrımının özellikle nasıl yararlı olabileceği hakkında bir ipucu verebilir mi?

Beyin yapısal olarak asimetriktir, ki bu da muhtemelen işlevin asimetrisinin bir işaretidir. Bunun her zaman dilden dolayı böyle olduğu düşünülmüştür – ki ne de olsa dil dünyanın bir tür "haritası" ya da dünyanın bir versiyonudur. Elbette sol yarım kürenin ön kısmında bir genişleme olmasının sebebi bu değil midir? Bu izah, 3. Bölüm'de ele alacağım birçok sebepten dolayı doğru olamaz ve ayrıca da sağ yarım kürenin arka kısmındaki genişlemeye hiçbir açıklama getirmez. Ortaya attığım soruların cevapları, kitapta bu bölüme gelene kadar beklemek zorunda. Ama bir sonraki bölüme -ki bu bölümde insan beyninin iki yarım küresinde gerçekten neler döndüğüne daha yakından bakacağız- yaklaşırken dikkate almamız gereken bir şey var.

Deneyim her daim hareket halindedir, dallanır ve öngörülmezdir. Herhangi bir şey hakkında *bilgiye sahip olmamız* için, o şeyin kalıcı iyelikleri olması gerekir. Eğer her şey akıştaysa ve insan aynı nehre ikinci defa giremezse -Herakleitos'un cümlesi, öyle düşünüyorum ki, sağ yarım kürenin dünyasının çekirdek gerçekliğinin dahiyane bir çağrışımıdır- kişi her zaman deneyim tarafından hazırlıksız ve bihaber yakalanacaktır, zira hiçbir şey tekrarlanmadığından, hiçbir şey bilinemez. Deneyimin dolaysızlığından geriye adım atarak, akışın dışına çıkarak akarken onu durdurmanın bir yolunu bulmamız gerekir. Bu nedenle, beynin dünyayla tamamen farklı iki biçimde ilgilenmesi ve bu esnada husule iki farklı dünya getirmesi gerekir. Birinin içinde, *deneyimleriz* – bireyin canlı, karmaşık, somut dünyası; her daim akışta, her daim nadide varlıklar; bir karşılıklı bağlar ağı; oluşan ve yeniden oluşan bütünlükler; derinden bağlı olduğumuz bir dünya. Ötekinin içinde deneyimimizi özel bir şekilde "deneyimleriz": onun "yeniden-sunulmuş" [re-presented] bir hali; üzerine tahminlerin temel atabileceği artık durağan, ayrışık, bağlı ama özünde parçalı varlıklar. Bu tür dikkat yalıtır, sabitler ve dikkatin ışığı altına getirerek her şeyi açık kılar. Böyle yaparak şeyleri atıl, mekanik, yaşamsız

hale getirir. Ama ilk defa bilmemizi ve bunun getirisi olarak da öğrenmemizi ve şeyler üretmemize imkân sağlar. Bu bize güç verir.

Dünyanın bu iki veçhesi, simetrik olarak karşıt değildir. Sözgelimi "öznel" ve "nesnel" bakış açılarına denk değildirler, ki bu kavramlar dünyada belli bir türde varoluşun ürünüdürler ve bunu yansıtırlar – ve bu varoluş da bir dünya "görüşünü" yansıtır. Yapmak istediğim ayrım bir taraftan yansıtılma öncesi, ona bir "bakışa" sahip olma imkânımızdan ya da parçalara ayırmamızdan öncesi (bu dünya ki, daha sonrasında öznel ve nesnel olarak düşünülenler askıda tutulur ve bu askıda durmada her potansiyel "kutup" ve onların bir arasındalıklıları bir arada kabul edilir) ve diğer taraftan da öznel ve nesnelin ayrı kutuplar gibi gözüktüğü, daha alışkın olduğumuz dünya arasındadır. Kabaca, "arasındalık" [betweennes] bulunan ve bulunmayan dünyalar. Bunlar dünya *hakkında düşünmenin* farklı yolları değildir: Dünyada farklı *bulunma* yollarıdırlar. Farklarıysa simetrik değil, temel olarak asimetriktir.

Bunu aklımızda tutarak, izninizle ne "yaptıklarını" görmek için yarım kürelere bakalım.

2. BÖLÜM

YARIM KÜRELER NE "YAPAR"?

Yarım kürelerin gerçekten de o kadar farklı olduğunu gösteren ne tür nörolojik ve nöropsikolojik kanıtlar vardır? Ya da, eğer farklar varsa, bunların uzamın belirlemesine göre rastgele taksim edilen "işlevler" olmaktan ziyade tutarlı ve anlamlı örüntüler olduğunu gösteren ne tür kanıtlar vardır? (Beyin işlevlerinin boşluğun bulunabildiği ya da yaratılabildiği yerlere göre yerleştiği basmakalıp görüş tarafından temsil edilen bu "dolap dizimi" modeli, dil işlevlerinin sol yarım kürede mesken edinmesini açıklamak için kullanılan modeldir.) Elbette, öyle denebilir ki, asıl önemli farklar, nörobilim tarafından tanımlanan yarım kürelerin içinde alt bölümlere ayrılmış işlevsel ve anatomik bölgeler arasındaki farklardır.

Bu tür farklılıklar, kuşkusuz muazzam önem taşır. Fakat herhangi bir şeyi tanımlamak (hakkında yazmak), olası sonsuz özellikler arasından seçim yapmaktır: Kaçınılmaz olarak, amaç için öne çıkan şeyi çevrelemektir (etrafına bir çember çizmektir). Örneğin iki arabayı birbiriyle kıyaslarken, şu apaçık doğrudur ki -ama o an için konu dışı olur bu-, bütününde iki araba arasında, sözgelimi motorları gibi, farklılıklardan çok daha büyük benzerlikler vardır. Ama kıyaslamanın amacı, farklılıklarına odaklanmaktır. Öyleyse, benim buradaki kaygım, dile getirmeye bile gerek olmayan sayısız benzerlikler değil, bilhassa yarım küreler arasındaki farklardır. Bununla beraber, değinmem gereken yarım kürelerarası olmaktan çok yarım küreleriçi olan önemli bir bölgesel fark var çünkü bu, durumun gereğince, asıl büyük sorudan bağımsız tutulamaz; bunu bölümün sonunda ele alacağım zira orada en anlaşılır şekilde olacağını umuyorum.

Bunların ait olduğu sistematik bütünü görmek yerine kesin belirgin parçalara sahip olmayı, parçaları görmeyi birincil önemde gören analitik yaklaşımın genel eğilimine karşı uyarıda bulunmam gerekir. Bilim, bilginin hem analizini hem de sentezini kapsar. Gitgide fark ediyoruz ki, deneyimlediğimiz herhangi bir şey için beynin tek bir bölümü sorumlu olamaz: Beyin dinamik bir sistemdir; ve bizim de bakmamız gereken şey, çok sayıda *post factum** tanınabilir parçalardan "teşkil olan" sistematik bütünlüklerdir. Bölme yaparken, en iyisi doğanın yollarını izleyip doğanın yaptığı bölmeleri devam ettirmektir: yani yarım küreler arasında. Buradan sonrasında, sık sık yaptığım üzere yarım küreler içindeki bölgelere değindiğim yerlerde, asıl faaliyetin yalnızca o bölgeyle kısıtlı olmadığı ve bunların da başlıca -bu şekilde sınırlı olmasa da- aynı yarım kürenin içindeki bölgeler olduğu, diğer birçok bölgeyle birlikte hareket ettiği kanıksanmalıdır.[1]

Yarım küreler arasında birçok katmanda yaygın ve tutarlı ayrımlar vardır.

Tekrardan yapı meselesiyle başlarsak, birçok çalışma sağ yarım kürenin sol yarım küreden daha uzun, daha geniş ve genellikle daha büyük, aynı şekilde daha ağır olduğunu bulmuştur.[2] İlginçtir ki, sosyal memelilerde genel olarak geçerlidir bu.[3] Uzunluk boyunca, sağ yarım küre gerçekten soldan daha geniştir, yalnızca posterior paryetal oksipital, sol yarım kürede daha geniştir.[4] Beynin yarım küreleri, çocukluktan yetişkinliğe kadar sağın soldan büyük olduğu son derece tutarlı bir asimetri gösterir, ancak odacıklar (beyin-omurilik sıvıyla dolu ve beyin hacminin ters bir ölçüsünü oluştururlar) solda daha geniştir.[5] Bununla beraber, sol yarım küredeki konuşma bölgelerinin genişlemesi çok erkenden başlar ve gebelikte 31 haftadan sonra saptanabilirdir, son üç aylık dönemdeyse apaçık görülebilir olur.[6]

* Latince: olay sonrası, akabinde, sonradan (çn.).

Belli sayıda tanımlı beyin bölgelerinin[7] boyut ve biçiminde farklılıklar gösterdikleri gibi, yarım küreler nöron sayısında,[8] nöron boyutlarında (tekil nöron hücrelerinin boyutu)[9] ve bölgeler içindeki dentritik dallanmaların kapsamında da asimetrik olarak farklılık gösterirler.[10] Sağ yarım küredeki kortikal sütunlarda, daha büyük bir dentritik örtüşme bulunur, ki bu da sola kıyasla daha büyük bir iç bağlılık mekanizması olarak farz edilmiştir.[11] Gri madde ile beyaz madde arasındaki oran da farklılık gösterir.[12] Sağ yarım kürede bölgeler *arası* aktarımı kolaylaştıran daha fazla beyaz madde olduğu bulgusu, geniş çapta da kendini gösterir; oysaki sol yarım küre yerel iletişime, bölgeler *içi* bilgi aktarımına öncelik verir.

Nörokimyasal olarak, yarım küreler, hormonlara (örneğin, sağ yarım küre testosterona daha duyarlıdır)[13] ve farmakolojik unsurlara hassaslıkta da farklılık gösterirler;[14] ve ziyadesiyle farklı nörotransmiterlere bağlı olurlar (sol yarım küre dopamine daha bağlıdır, sağ yarım küreyse noradrenaline).[15] Beyin seviyesindeki bu tür yapısal ve işlevsel farklılıklar,[16] iki yarım kürenin ne *yaptıkları* hususunda hakikaten temel farklılıklar olabildiğine işaret etmektedir. Peki nöropsikolojik literatür bu konuda ne söylemektedir?

Her yarım kürenin içindeki farklı ve bazı durumlarda pek ince bir şekilde ayrı tutulmuş alanların ne yaptıkları hakkında birçok şey bildiğimiz doğru olsa da, "ne"ye aracı olmaya yardımcı olduklarını cevaplarken, "nasıl"a, yani bunu yapma biçimlerine daha az dikkat etme eğilimi gösterdik – gitgide daha fazla anlayışına sahip olmaya başladığımız bunu yaptıkları mekanizma anlamında değil, belli bir "işlev"in hangi tarafına değinildiği anlamında. Soruya bu şekilde bakmaya başlar başlamaz -örneğin, dilin nerede olduğu değil, dilin ne *taraflarının* nerede olduğu-, yarım küreler arasında can alıcı farklılıklar su yüzüne çıkmaya başlar.[17]

Beyni yapısal olarak ölçmek kolaydır, işlev konusuysa daha sorunsaldır. O yüzden beynin işlevselliği ve bunlarla ilişkili bazı sorunların bilgisine hangi yollarla eriştiğimiz hakkında birkaç şey söyleyerek başlamama izin verin. Bu önemlidir çünkü, özellikle uzman olmayanlar arasında, modern teknoloji sayesinde neredeyse her insan faaliyetinde beynin hangi kısımlarının işe dahil olduğunu kolayca "görebildiğimize" inanmaya yönelik bir eğilim söz konusudur.

Açıklık getirilmesi gereken ilk şey şudur ki, beyin çoğu zaman sanki öylesine dizilmiş şu ya da bu türden parçalardan -"modüller"- oluşmuş gibi tasvir edilse de, aslında tek, tümleşik, hayli dinamik bir sistemdir. Beynin her yerindeki olaylar diğer bölgelerle bağ içindedir ve bu bölgelere karşı potansiyel olarak belli getirilere sahiptirler, ki bu getiriler söz konusu ilk olaya karşılık verebilir, onu yayabilir, genişletebilir ya da geliştirebilir veyahut onu bir şekilde tashih edebilir, kısıtlayabilir ya da dengeyi yeniden tesis etmeye uğraşabilir. Parçalar yoktur, sadece ağlar, neredeyse sonsuz bir yollar düzeni vardır. Dolayısıyla, karmaşık bilişsel ve duygusal olayları ele alırken, sınırlamalara yönelik her değini, özellikle yarım küre içindeki ama nihayetinde yarım küreler arasında bile, bu bağlamda anlaşılmalıdır.

Bunların ışığında, işe nasıl başlanabilir? Yöntemlerden biri, beyin lezyonuna sahip vakalar üzerine çalışmaktır. Bunun belli avantajları vardır. Darbe, tümör ya da başka kazalar tarafından beynin bir kısmı tahrip edildiğinde, sonuçların tercümesi her zaman göründüğü kadar apaçık olmasa da, neyin kaybolduğunu görebiliriz.[18] Bir diğer yöntemse deneysel geçici yarım küre etkisizleştirmeleridir. Bunu sağlamanın yollarından biri, Wada prosedürüdür. Bu yöntem genellikle hangi yarım kürenin konuşmadan sorumlu olduğunu ayırt etmek için beyin cerrahisi öncesi uygulanır. Bu prosedür bir şah damarına kandan sodyum amital ya da benzer anestetik ilaç enjekte edip belli bir süreliğine diğer

yarısı aktif kalırken beynin yarısını uyuşturmaktan oluşur. Bir başka yöntem, transkraniyal manyetik uyarım teknikleriyle uygulanır; burada, bir yarım kürede ya da yarım kürenin içinde belli bir bölgedeki etkinliği bastırmak (ya da, frekansa bağlı olarak, arttırmak için) için elektro mıknatıs kullanılır. Geçmişte benzer bir imkân elektrokonvülsif terapinin (EKT) tek yanlı uygulanmasıyla sağlanıyordu; işlemden sonraki 15-20 dakika boyunca bir yarım kürenin etkinsizleştiği bilgisi ışığında, ardından denekten spesifik görevleri yerine getirmesi isteniyordu.

Yardımcı olabilecek daha başka teknikler arasında, sadece tek bir yarım küreye algısal uyarıcılar sunma vardır. Takitoskop, sadece birkaç milisaniye boyunca -bakışın başka yöne çevrilebilmesi için çok kısa bir süre- görsel bir uyarıcı sunmanın bir yoludur; uyarıcının dikkatli şekilde yerleştirilmesi, görsel alanın tek bir yarısına aktarılmasına imkân sağlar. Dikotik dinleme teknikleri, genellikle kulaklıklarla, her bir kulağa farklı uyarıcılar iletir ve bu, sağ kulağın (sol yarım küre) sözel materyallerde genel olarak bir avantaja sahip olduğunun belirlendiği ilk yöntemlerden biri olmuştur. Ama olumsuz etkilenmemiş bir beyinde, bilginin karşı yarım küreye çok hızlı bir şekilde yayıldığını biliyoruz, öyle ki bu teknikleri kullanırken tepki sürelerindeki çok ufak farklılıklara ya da göze çarpan marjda kalmış farklılıklara bakılmaktadır.

Bu sebepten, bilhassa zengin bir başka kaynak da inatçı epilepsileri kontrol edebilmek için korpus kallosum'un bölünmesinden ibaret olan kallozotomi denen bir ameliyatı geçirmiş bireylerdir. Bu ameliyat günümüzde sık görülmez, zira çoğu krizler çağdaş farmakolojik gereçler tarafınca kontrol edilebilmektedir ama ameliyat ilk defa 1950'ler ile 1960'larda Kaliforniya'da Sperry ve Bogen ile meslektaşları tarafından uygulandığında, devrim niteliğindeydi – hem normal bir hayata başlayan hastalar için, hem de beynin işleyişinden fikir edinen nörolog, psikolog ve filozoflar için. Bölünmüş beyinli

hastalarda, bir kulağa ya da bir görüş alanına sunulan uyarıcı, korpus kallosum'dan diğer yarım küreye aktarılamaz ve bu da bir yarım kürenin kendi başına nasıl tepki verdiğinin nispeten saf bir resmini sunar, ki araştırmacılar için değerinin de kaynağı budur. Bazı spesifik koşullar, bölünmüş beyinli denekleri özellikle ilginç kılar. Eğer bir görsel, bölünmüş beyinli deneğe sol görüş alanında gösterilirse, o kişi görülen şeyin ismini söyleyemez çünkü sol görüş alanındaki görsel, sadece beynin sağ tarafına gönderilmiştir ve çoğu denekte sağ yarım küre konuşmayı sağlayamamaktadır. Yarım kürelerarası iletişim büyük oranda eksik olduğundan, konuşma işini karşılayan sol yarım küre, sağ yarım kürenin az önce ne gördüğünü bilmiyordur. Yine de bu kişi sol ya da sağ eliyle gördüğü şeye karşılık gelen bir nesneye işaret edebilir çünkü o el, beynin sağ bölümü tarafından kontrol edilir.

Başka bir bilgi de EEG kayıtlarından ve artık gitgide beyin taramalarından (bir görevi yerine getirirken beynin hangi alanlarının kullanılmasının tercih edildiğini görmeye imkân sağlar ve bu işlem gelecek vaat etmektedir) gelmektedir. EEG testlerinden gelen bilgi anlıktır ve dolayısıyla zamansal olarak hayli isabetlidir ama beyinde spesifik bölgelere odaklanması daha zordur. Aksine, işlevsel manyetik rezonans görüntüleme (fMRI), zamanımızda tercih edilen eldeki görüntüleme yöntemi, daha isabetli bir odaklanma sunar ama 3 ya da 5 saniyelik zaman zarfı gerektirir. Bu yöntemler birleştirilebilirler. Tek foton emisyon bilgisayarlı tomografisi (SPECT) ve pozitron emisyon tomografisi (PET), aynı şekilde örneğin fMRI gibi beyin taramaları, perfüzyonun (kan kaynağı) neresinde değişiklikler olduğunu saptamak için çeşitli teknikler kullanırlar; ve buradaki ortak prensibe göre, etkin bölgeler daha yüksek oranda metabolik değişime maruz kalırlar ve dolayısıyla geçici olarak daha fazla kan kaynağına ihtiyaç duyarlar. Gelgelelim, tek başlarına bilgi

kaynağı olarak beyin tarama çalışmalarına ilişkin sorunlar hakkında birkaç şey söylemeye değer.[19]

Görüntüleme, yalnızca birkaç yükselme noktası gösterir, oysa etkinin büyük bir kısmı başka yerlerde süregelir.[20] Kendini gösteren alanların "işlevin" görüntülenmesinden esas itibarıyla sorumlu olduğu ya da kendini göstermeyen alanların sürece dahil olmadığı varsayılamaz.[21] Üstelik "baş gösteren" her şeyin asli önemde olduğu varsayılmaz, zira sadece çaba gerektiren görevler kayda geçmektedir – bir şeyde ne kadar uzmanlaşırsak, o kadar *az* beyin etkinliğini görürüz. Örneğin, yüksek IQ'ya sahip kişiler, zihinsel olarak aktif koşullarda *daha düşük* beyinsel metabolik hıza sahip olurlar;[22] daha büyük beyin boyutuna sahip olan kişilerde de aynısı geçerlidir,[23] ki IQ ile ilintilidir bu.[24] Görüntülediğimiz etkinleştirmelerin, aslında kısıtlayıcı yapıda olabileceğini de aklımızdan çıkarmamamız gerekir – günümüz fMRI yöntemlerini kullanırken kısıtlama, etkinleştirmeden ayırt edilemez olabilir.[25]

Aşılması gereken sorunlar burada bitmiyor. Görevin yerine getirilişindeki küçük farklılıklar, sonuçlar adına büyük bir fark yaratabilir. Özgünlükteki ya da karmaşıklıktaki değişiklikler, alakalı yapıları gizleyebilir ya da yanlış olarak alakasız yapıları saptayabilir.[26] Görev ne kadar karmaşık olursa, dahiliyeti bulunan ağların yayılımının genişlemesi o kadar olası olur ve kişinin ölçtüğü şeyin ne olduğunu bilmesi o kadar zorlaşır; ilgi ögelerini yalıtmak için iki koşul dizisinin kıyaslandığı eksiltme paradigmaları, kendi sorunlarıyla ilişkilendirilir.[27]

Bunlar yeterli değilmiş gibi, insanların söz konusu olduğu her deneyde birçok değişke bulunur. Erkek ve kadın denekler farklı tepki gösterir; sadece sol ya da sağ el kullanımı fark yaratmakla kalmaz, daha da önemlisi, güçlü bir şekilde yanallaşmış el kullanımı (ister sağ ister olsun), daha karma bir el kullanımından daha farklı bir manzara sunabilir; ırk ve yaş da farklılık yaratır. Bireysel durumlar farklı

olabilmektedirler çünkü dünyayı deneyimleme biçimimiz, bireysel olarak farklıdır; aynı beyin bile bağlama bağlı olarak aynı göreve verdiği tepkide değişiklik gösterir – örneğin, önceden yaşanmış bir şeye. Seçkin bir beyin tarama uzmanının sözleriyle: "Bazı insanlar, beyin görüntülemenin basbayağı psikolojinin yerine geçmeye başladığına inanıyorlar ama ben durumun hiç de böyle olduğunu düşünmüyorum. [...] Bilgiyi yaratan şey, tüm bu farklı yöntemlerin karşılaştırmasıdır."[28]

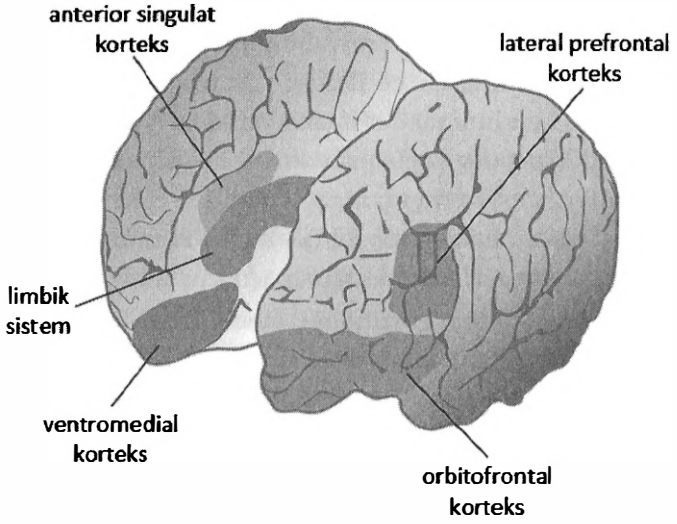
Tüm bu sebeplerden dolayı, sadece beyin görüntülemeye bel bağlamamaya ve tek bir kanıt dizgisine olabildiğince az bel bağlamaya çalıştım. Mümkün olan her yerde, beyin lezyonları çalışmalarından gelen kanıtlarla beyin görüntülemeyi birleştirme işinin önemi, "zihin teorisi" kavramıyla olan ilişkisiyle vurgulanmıştır.[29] Ama buna dikkat çekerek başladığım üzere, beyin lezyon çalışmalarının bile sınırları vardır.[30]

Neticede, bulguların tam bir muvafakati gibi bir şey beklenilmemesi gerektiği açık olmalıdır; birçok uyuşmazlık olması kaçınılmazdır ve genel olarak, muhtemelen göründüğü kadar kesinlikli bir bilim değildir bu. Her halükârda bütüne baktığımızda elimizde tutarlı farklılıklara işaret eden bir bilgi yığını bulunmaktadır ve tam da bunu yakından incelememiz gerekmektedir.

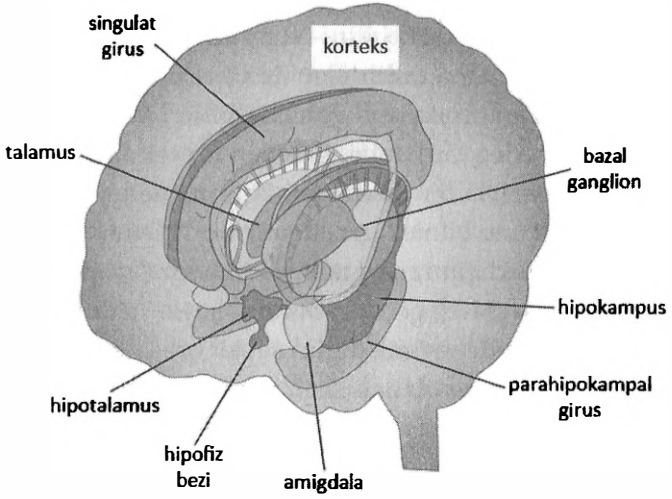
Bu iş sırasında, bazı zamanlar Görsel 2.1 ve Görsel 2.2'de resmedilmiş beyin bölgelerine göndermelerde bulunacağım: bilhassa prefrontal korteksin kısımlarına, diensefalon'a bazal ganglion'a ve limbik sisteme. Ayrıca tartışmamızı takip etmek için ayrıntılı bir anatomi bilgisine sahip olmak gerekmese de, buradaki görseller alana aşina olmayan okuyuculara yardımcı olabilir.

Bunun ister istemez de uzun bir bölüm olduğunu söylemem gerekiyor. Bunun okur için biraz cesaret kırıcı olabileceğinin ve birkaç kısma bölebileceğimin farkındayım. Ama umudum, ayrı "bilgi alanlarına" bakmaktan uzak durabilmemizdir; gelgelelim, her bir yarım kürenin sunduğu tek parça

dünyayı, tanımlama amaçları için tanınabilir bölümlere ayırmam gerekti. Bunu yaparken, bu tür bölmelerin yüzeyselliğinin son derece farkındaydım, zira kaçınılmaz olarak her biri diğer birçoğuyla örtüşür ve en nihayetinde, öyle inanıyorum ki, tekil ve yekpare bir bütün oluştururlar. Bölümü



Görsel 2.1 Prefrontal korteks ve limbik sistem.



Görsel 2.2. Diensefalon, bazal ganglion ve limbik sistem.

daha fazla kısma ayırmak, kaçınmak istediğim eğilimi pekiştirecekti. Ama bu bölümün çeşitli alt başlıkları, sürece yön sağlamasını umduğum bir tavizdir.

KAPSAM VE ESNEKLİĞE KARŞI ODAK VE KAVRAMA

Halihazırda bahsettiğimiz şeylerden, dikkatin asli öneminden başlamak istiyorum. Eğer var olan şeyler her birimiz için beynimiz ve zihnimizle etkileşimi vasıtasıyla varoluşa geliyorsa, onun kendimizde bir ifadesi olmayan ve bizim ilişkisine getirdiklerimize bağlı olmayan bir bilgisine sahip olabilmemiz düşüncesi savunulamazdır. Gerçi, beynin görevinin -beyne sahip olmamızın sebebinin- bizim dışımızda var olan şeylerle temasa geçirme olduğu apaçıkmış gibi gözükür.

Ama bu çıkarım, göründüğü kadar apaçık bir şekilde doğru değildir. Bizim dışımızda var olan şey her neyse, beynimizin onunla etkileşimi vasıtasıyla, dünyanın farklı veçheleri husule gelir ama *hangi* veçhelerinin husule geldiği tam da dikkatimizin tabiatına bağlıdır. Bazen dünyadan faydalanmak ve onu kendi menfaatimiz için kontrol etmek gibi bazı hedefler için, aslında neyi göreceğimiz konusunda son derece seçici olmamız gerekir. Başka deyişle, bize neyin yaradığını *bilmemiz* gerekebilir – ama bu, geniş manada "anlamak"tan çok daha farklı olabilir ve şüphesiz, deneyimin bazı taraflarını filtrelemeyi gerektirebilir. Herhangi bir şeyi deneyimlemeden, bilgimizi temellendirecek hiçbir şeyimiz olmaz, dolayısıyla bir aşamada bilgimizi deneyimlememiz gerekir; ama onu bilmek için, deneyimi "işlemek" zorundayız. Deneyimlediğimiz şeyi tanıyabilmemiz ("yeniden kavramamız" [re-cognise]) gerekir: Bunun "şöyle" olduğunu, yani onu daha önce deneyimlediğim şeyler arasında bir kategoriye yerleştirmeme olanak sağlayan belli niteliklere sahip olduğunu ve hakkında belli inanç ya da hislere sahip olduğumu söyleyebilmem gerekir. Bu süreç en sonunda öyle otomatik hale gelir ki, dünyadan çok dünya tasarımımızı deneyimler oluruz. Dünya artık bize "mevcut" değil de "temsil

edilmiş"tir, sanal bir dünyadır, zihinde kavramsal bir biçimde var olan bir kopyadır.

Dünyayı "kullanma" kabiliyetimizin büyük bir kısmı, bizim dışımızda var olan şeyleri kavramaya olabildiğince kendimizi açma girişimimize değil, daha çok kendimiz için varoluşa getirdiğimiz şeyi, onun yarattığım temsilini kavramaya yönelik girişimimize dayanır. Sol yarım kürenin faaliyet alanıdır bu; ve öyle görünüyor ki, seçici ve son derece odaklı bir dikkat gerektirmektedir.

Sağ yarım küre, kuşlarda ve hayvanlarda görüldüğü üzere, "tetikte"dir. Olabildiğince peşin hükümlerden bağımsız bir şekilde, sadece bildiği ya da ilgilendiğine odaklanmadan, bizim dışımızda var olan şeylere açık olmalıdır. Sol yarım küreninkinden daha kapsamlı ve daha esnek bir dikkat usulü gerektirir bu. Peki ayrıntılara baktığımızda ne olur?

Geleneksel nöropsikoloji literatürü, beş tür dikkat belirler: uyanıklık, sürekli dikkat, göz açıklığı, odaklı dikkat ve bölünmüş dikkat. Özdeş olmasalar da, uyanıklık ve sürekli dikkat benzerdirler ve çoğu zaman ikisine bir kavrammış gibi muamele edilir. Gözü açıklıkla birlikte, dikkatin *yoğun* ekseni denen şeyin temelini oluştururlar. Diğer eksen, geri kalan diğer iki tür olan odaklı ve bölünmüş dikkatten müteşekkil *seçicilik*tir.[31] Deneyler, farklı türden dikkatlerin birbirinden ayrı ve bağımsız olduğunu, prefrontal, anterior singulat ve her iki yarım küre kortekslerinin posterior paryetal bölgeleri boyunca geniş ölçüde yayılmış birtakım farklı beyin yapıları tarafından çalıştırıldıklarını onaylar. Açıkça, her iki yarım kürede de ve muhtemelen yarım küreler arasında da, kontrol işlemlerinin sistemi karmaşıktır. Gelgelelim, mevcut kanıtları gözden geçirdiğimizde, yarım küre özelleşmesindeki bazı geniş ve tutarlı ayrımlar can alıcıdır.

Gözü açıklık ve sürekli dikkat, kulağa teknik "işlevler" gibi, tıpkı psikoloji laboratuvarının dışında pek de heyecan yaratması zor olan türden şeyler gibi gelebilir. Ama, uyanıklık gibi, dünyadaki varlığımızın temelidirler ve bu sadece

en aşağı, bitkisel seviyede değil, en yüksek, manevi seviyelerde de geçerlidir ("Yoldaşlar, ayık olun, uyanık olun" – "O Mensch, gib acht!").[32] Gözü açık olmazsak, tıpkı uykudaymış gibi, etrafımızdaki dünyaya tepkisiz oluruz; sürekli dikkat olmaksızın, dünya parçalanır; uyanıklık olmadan, zaten biliyor olmadığımız hiçbir şeyin farkındalığına sahip olamayız. Beyin araştırmalarından gelen kanıtlara baktığımızda, özellikle sağ frontal lob lezyonları olmak üzere sağ yarım küre lezyonu olan deneklerde uyanıklık ve sürekli dikkatin ağır bozukluğa uğradığını görüyoruz;[33] aksine, sol yarım küre lezyonu olan (dolayısıyla sağlam olan sağ kürelerine güvenen) hastalarda uyanıklık korunmaktadır.[34] Sağ yarım küre lezyonu olan hastalar, ayrıca duyu-motor yavaşlaması da -dikkat kaymalarıyla ilişkili azalmış gözü açıklık işaretisergilerler.[35] Hem sağlıklı deneyler hem de bölünmüş beyinli hastalar üzerine yapılan çalışmalar, dikkatin "yoğunluk" yönünde sağ yarım kürenin rolünü doğrularlar;[36] ve tarama çalışmaları, gözü açıklık ve sürekli dikkatte sağ yarım kürenin baskınlığı üzerine daha ileri onaylayıcı kanıtlar sunmaktadır.[37] Genele baktığımızda açıklık kazanmaktadır ki, iki ana dikkat ekseni arasından *yoğunluk* (gözü açıklık, uyanıklık ve sürekli dikkat), sağ yarım küreye dayanmaktadır.

Diğer dikkat ekseni, *seçicilik*tir (odaklı ve bölünmüş dikkat). İlk olarak odaklı dikkate bakarsak, buradaki hikâye hayli farklıdır. Odaklı dikkatteki noksanlıklar, sol yarım küre zedelenmesinde daha ağırdır.[38] Seçici dikkat çift taraflı olsa da,[39] daha tipik olarak sol kaudat ya da sol anterior singulat ile ilişkilidir.[40] Sağlıklı denekler, seçim tepkilerinde sol yarım küre tercihi göstermekteler.[41] Ayrıca görüntüleme çalışmaları, odaklı dikkatin sol orbifrontal korteks ve bazal ganglion içindeki faaliyetle ilişkili olduğunu ortaya koyarlar.[42]

Bölünmüş dikkate geldiğimizde, kanıtlar dağınıktır. Bazı çalışmalar hem sağ hem de sol yarım kürenin dahiliyetini ortaya koysa da,[43] özellikle sağ dorsolateral prefrontal

korteks'te olmak üzere baş rolün apaçık sağ yarım kürede olduğu görülmektedir.[44]

Özetlemek gerekirse, sağ yarım küre, odaklı dikkat hariç her türden dikkatten sorumludur. Bölünmüş dikkat söz konusuyken ve her iki yarım küre de işe dahilmiş gibi görünürken dahi, sağ yarım kürenin baş rolü oynaması (büyük olasılıkla bölünmüş veriyi birleştirmede – bkz. devamı) muhtemel görünüyor. Küresel dikkatten sağ yarım küre sorumlu olduğundan ve yarım kürelerin tercihen uyarıcı şeyi karşı tarafın dikkat alanı üzerinden işlemeye yönelik doğal bir eğilimi olduğundan, çoğu insandan ikiye bölecek bir çizgi çekmeleri istendiğinde, asıl orta noktanın hafif soluna çizerler – çünkü böyle yapmak, sağ yarım kürenin bakış açısından görüldüğü haliyle kesik çizgilerin görünen boyutunu dengeler.[45] Küresel dikkatte en ciddi bozulmalara yol açan, sağ inferior paryetal lobcuktaki lezyonlardır.[46]

Sağ yarım kürenin dikkat üzerindeki egemenliğinin kökeninde, sağ yarım kürenin görsel-uzamsal işlemlerde daha gelişmiş olmasının yattığına yönelik iddialar vardır ama ben bunu daha çok dikkatsel farkın bir sebebinden çok sonucu olarak görmeye meylediyorum.[47]

Daha spesifik olarak baktığımızda yerel, dar odaklı dikkatte sol yarım kürenin egemenliğine yönelik kanıtlar ve geniş, küresel, esnek dikkatteyse sağ yarım kürenin egemenliğine yönelik kanıtlar vardır.[48] Sağ yarım kürenin dünyasının kapsamı geniş ve engindir.[49] Sağ yarım küre lezyonuna sahip hastalar (dolayısıyla sağlam olan sol yarım küreye bel bağlayan hastalar), parça ve bölümlerle başlayıp büyük resmi görmek için bunları bir araya getirirler, oysa sol yarım küre lezyonuna sahip hastalar (sağ yarım küreye bel bağlayan hastalar), küresel bir yaklaşım tercih ederler.[50] Sağ yarım küre hasarına sahip hastalar, dikkatlerinin "sahne ışığı"nın genişliğini ayarlama becerisine sahip değil gibi görünüyorlar: "Dikkat çerçevelerinin aşırı ve kalıcı diyebileceğimiz bir

daralmasından" muzdariptirler.[51] Tek başına sol yarım kürenin dikkatine bel bağlamak zorunda kaldığımızda böyle olur.

YENİYE KARŞI BİLİNEN

Buradan şu sonuç çıkar ki, neredeyse her koşulda, yeni olan şeyin ilk önce sağ yarım kürede bulunması, ondan sonra da sol kürede odak kazanması gerekir. Öncelikle, yeni deneyimin geldiği görüş alanıyla sadece sağ yarım küre ilgilenir; *ne taraftan olduğuna önem atfetmeksizin* farkındalığımızın sınırlarından bize gelen şeylere sadece sağ yarım küre dikkat yöneltebilir.[52] Deneysel dünyamıza yeni giren her şey, anında bir noradrenaline salınımını tetikler – başlıca sağ yarım kürede.[53] Yeni deneyim, sağ hipokampusta değişimlere sebep olur ama solda olmaz.[54] Dolayısıyla, herhangi yeni bir şeyin kavrayışına uyumlu olanın fenomenolojik olarak sağ yarım küre olması şaşırtıcı değildir.[55]

Bu ayrım, her faaliyet bölgesinde geçerlidir. Sadece yeni deneyim değil, yeni bilgi ya da beceri edinimi de sağ yarım küre dikkatini soldan daha çok harekete geçirir[56] – bilginin yapısı sözel olsa bile bu böyledir.[57] Fakat, beceriler alıştırma yoluyla alışıldık hale gelir gelmez, sol yarım kürenin ilgisi olmaya başlarlar[58] – müzik enstrümanı çalma gibi beceriler de dahil.[59]

"Dışarıda" var olan şeyler için uyanık olan şayet sağ yarım küreyse, bize zaten biliyor olduklarımızdan başka şeyleri getirebilecek olan sadece odur. Sol yarım küre, bildikleriyle alakadar olur ve dolayısıyla beklenenlere öncelik verir – süreçleri ön görüseldir. Bildiği şeyi kesinkes tercih eder.[60] Bu onu şeylerin önceden kestirilebilir olduğu rutin koşullarda daha etkili ama ön varsayımların incelenmesinde[61] ya da onunla tutarlı olabilecek yeni materyali eski bilgiden ayırt etme ihtiyacı söz konusu olduğu zamanlarda daha az etkili kılar.[62] Çünkü sol yarım küre beklentileri tarafından sürüklenir, kestirimin zor olduğu yerlerde sağ yarım küre sol yarım küreden daha üstündür.[63] Sağ yarım küre ile yeni ya da

duygusal olarak harekete geçirici şeyler arasındaki bağ, sadece insanlarda değil üst memelilerde de vardır: Örneğin, atlar, yeni ve muhtemelen duygusal olarak tahrik edici uyarımları sol gözle algılarlar.[64]

OLASILIĞA KARŞI ÖNGÖRÜLEBİLİRLİK

Başka deyişle, sağ yarım küre mizaç değişimine daha kabiliyetlidir;[65] ve sağ frontal lobun özellikle düşünce esnekliği için önemli olduğu kulağa şaşırtıcı gelmeyecektir – bu bölgeye gelen zarar, direnme ve saplantıya, değişen koşullara patolojik olarak esnek bir şekilde karşılık verememeye sebep olur.[66] Örneğin, bir sorun için işe yarayan bir yaklaşım bulduğunda kişi takılı kalır ve bunu olur olmadık şekilde farklı bir yaklaşım gerektiren ikinci bir soruna da uygulamayı dener – ya da hatta bir soruyu doğru cevapladıktan sonra, sonraki sorulara da aynı cevabı vermeye devam eder. Kişinin anlık tepkisini kısıtlamaktan ve dolayısıyla esneklik ve eğilimlerin değişiminden sorumlu olan, sağ frontal kortekstir;[67] aynı şekilde çevresel uyarıcılara anlık tepkileri kısıtlama gücünden de o sorumludur.[68]

Sorun çözümünde de durum benzerdir. Burada sağ yarım küre bir dizi olası çözüm sunar ve alternatifler keşfedilirken bunlar canlı kalır.[69] Sol yarım küre tam aksine halihazırda bildiği şeye en iyi uyar gibi görünen tekil çözümü alır ve buna yapışır.[70] V. S. Ramachandran'ın anosognozi çalışmaları, sol yarım kürenin şeyler üzerine öncesinde üretmiş olduğu taslaklarına uymayan aykırılıkları yadsımaya yönelik eğilimini ortaya çıkarmıştır. Tam aksine sağ yarım küreyse etkin bir şekilde çelişkileri arar, adeta şeytanın avukatı gibidir.[71] Bu yaklaşımların ikisine de ihtiyaç vardır ama karşıt yönlere doğru bir çekiş uygularlar.

Bu fark, sözlüye karşı görsel-uzamsal gibi eski ayrımlara dayalı değildir. Sözel bilgiye yönelik dikkat diyarında da aynı şekilde faaliyet gösterir. Bildiğimiz öncelikleriyle devam edersek, sol yarım küre etkin bir şekilde dikkat odağını alakası

bulunan kelimelerle kısıtlar, oysa sağ yarım küre daha geniş bir kelimeler kapsamı etkinleştirir. Sol yarım küre odaklı hareket eder, alaka dışı olan anlamları bastırır. Aksine, sağ yarım küre "odaksal olmayan bir biçimde, alakalı anlamların kapsamlı bir etkinleştirmesiyle bilgiyi işler".[72] Sözcüksel yakın semantik ilişkiler daha çok sol yarım küreye dayanırken, daha gevşek semantik bağlar sağa dayanır.[73] Sağ yarım küre, az rastlanan ya da uzaktan ilişkili anlamları erişilebilir kıldığından,[74] alışılmadık ya da uzaktan ilişkili kelimeler[75] ya da nesneler için yeni kullanımlar[76] üretirken, sağ yarım kürenin dahiliyeti daha yüksek olur. Sağ yarım küreyi daha özgür, daha "yaratıcı" bir tavırla ilişkilendiren birçok yönünden biri bu olabilir. Sağ anterior temporal bölge, anlama sırasında uzak ilişkili bilgiler arasında bağlar kurmayla ilişkilidir[77] ve sağ posterior superior temporal sulkus, seçime bağlı şekilde sözel yaratıcılıkta rol sahibi olabilir.[78] Aksine, "yakın" koşullarda, sol yarım küre, semantik olarak ancak uzaktan ilişkili çağrışımları hariç tutmak için sağ yarım küreyi etkin bir şekilde *bastırır*.[79]

Sağ yarım kürenin tavrının daha esnek olması, sadece kendi seçimlerinde değil, ayrıca "meta" seviyesinde, yani sol yarım kürenin genel tavrını kullanabilmesiyle de kanıtlanır, oysaki sol yarım küre sağ yarım küreyi kullanamaz. Örneğin, sol yarım küre, tek bir güçlü ilişkiden ziyade çok sayıda daha zayıf ilişkiden daha fazla yarar sağlayabilse de, yalnızca sağ yarım küre ikisinden de eşit bir şekilde yararlanabilir.[80]

Yaratıcılığı ölçtüğü farz edilen standart psikolojik testlerden biri, Uzak Bağlantılar Testi'dir – bu ifade, yaratıcılığın hayli farklı fikir ve kavramlar arasında bağlantı kurabilme yeteneği gerektirdiğine yönelik inançtan gelmektedir.[81] İradenin gayretleri dikkati odakladığı ve kasıtlı olarak menzilini daralttığından,[82] yaratıcılığı sağlayan şey "bir şey üretme" çabasının durdurulması -başka deyişle, gevşeme ya da rahatlama- olabilir çünkü dikkatin genişlemesine ve dikkat

alanının büyümesiyle birlikte de sağ yarım kürenin harekete geçmesine izin verir.[83] (Anlatılanlardan görülebilir ki, nispeten daha uzak ve zayıf düşünce bağlantıları, sağ yarım küre dikkatinin daha geniş kapsamına imkân sunarak daha kolaylıkla elde edilebilirler, ki "dilin ucunda olma" olgusunu da açıklayabilir bu: Kendimizi ne kadar çok zorlarsak, o kadar çok dar sol yarım küre dikkatini işe koşarız ve kelimeyi o kadar zor hatırlarız. Bir kere denemeyi bıraktığımızda, kelime bize kendiliğinden gelir.)

Sol yarım küre aslında sağ yarım kürenin hedeflediği dikkat genişliğini kısıtladığından, sol yarım küre felcinin ardından yaratıcılık artabilir ve bu sadece duyusal niteliklerde değil, Alajouanine'in betimlediği bir sanatçı hakkında söylediği gibi "çok sayıda düşünsel ve duygusal ögelerde"[84] görülür. Elbette sağ yarım kürenin yaratıcılık için önemli olduğu üzerine bolca kanıt vardır,[85] ki sağ yarım kürenin şeyler arasında daha geniş çaplı bağlar kurma ve daha esnek düşünebilme becerisini düşündüğümüzde, bu pek de şaşırtıcı değildir.[86] Ama hikâyenin sadece bir bölümüdür bu. İki yarım kürenin de önemli rolleri vardır. Yaratıcılık, ayrı bir şekilde de sürdürülen şeylerin birliğine dayanır –ayırmak da bağlamak da tam olarak korpus kallosum'un görevidir; ve ilginçtir ki, korpus kallosum'un bölünmesi, yaratıcılığa zarar verir.[87]

ENTEGRASYONA KARŞI BÖLME

Sol yarım küre genelde kendi içinde ve kendi bölgeleri arasında sağ yarım küreden daha yakın bir bileşikliğe sahiptir (bkz. ss. 86-87).[88] Tüm bunlar, yakın odak tavrının bir parçasıdır ama aynı zamanda sol yarım kürenin nöral seviyede esasen *öz-göndergesel* olan tabiatının bir yansımasıdır: Halihazırda bildiği şeylerle, kendisi için yaptığı dünyayla ilgilenir. Buna karşın, bahsettiğim üzere, daha üst seviyede miyelinleşmeye sahiptir ve bu da korteks ile korteksin altındaki

merkezler arasındaki hızlı bilgi aktarımını kolaylaştırır,[89] ve ayrıca genel olarak da daha üst bir bağlantısallığa sahiptir.[90] İşlevsel olarak daha iyi entegrasyonu, EEG ölçümleriyle[91] ve beynin sağ tarafındaki daha dağınık ama daha örtüşük olan somatosensori izdüşümlerle (dokunma, acı ve vücut pozisyonuyla ilgili bilgiyi taşırlar) ve işitsel girdilerle kanıtlanmaktadır.[92]

Deneyimsel seviyede de algısal süreçleri, bilhassa farklı duyulardan farklı türde bilgileri bir araya getirmede daha beceriklidir.[93] Beyni hasar görmüş savaş gazilerinden elde edilen bazı kanıtlar, sol yarım kürenin odaksal yapılanışı ile sağ yarım kürenin daha hesapsız ve dağınık yapısını doğrular ve sağ yarım kürenin uzamda zengin bir şekilde kapsamlı bir dünya inşa etmede avantaja sahip olduğunun sebebinin bu olabileceğine işaret eder. Daha dağınık bir yapılanımda geniş çapta farklı türden işlevleri bir arada kümelediğinden dolayı, sağ yarım kürenin sol yarım kürenin daha odaksal olarak yapılanmışlığına karakteristik olandan daha farklı bir bütünlük niteliğine sahip olmasını beklerdik: Apayrı türde bilgilerin daha büyük bir yakınsaması olabilirdi ve "hatta odaklı yapıya sahip bir yarım küreden olası olandan daha ötesine geçecek ölçüde *heteromodal* bir entegrasyon dahi öngörülebilir".[94] Basitçe söylemek gerekirse: Kulaklardan, gözlerden ve diğer duyusal organlardan ve hafızadan, deneyimlediğimiz hayli çok yönlü ama tutarlı dünyayı üretmek için, bilinçte farklı ögeleri bir araya getirmek demektir bu. Aksine, sol yarım küre, "sağ yarım küre tarafından başarılan daha ivedi çok yönlü sentezler için kifayetsiz" kalırdı.[95]

Yeni uyarımların sağ yarım kürede noradrenalin salınımına sebep olduğundan bahsetmiştim. Çoğu nöron "yorulma" yaşar, yani sürekli uyarıldıklarında tepki vermeyi bırakırlar. Gelgelelim bu noradenerjik nöronlar yorulma yaşamaz ve uyarım hallerini korurlar, öyle ki keşifçi dikkat hem uzamda hem zamanda daha geniş bir sahaya açık tutulur.[96] Sağ yarım kürenin kapsamı, daha uzun süre etkin kalan bir hafızaya sahip olmasından dolayı daha da büyür

ve böylelikle aynı zamanda hem daha fazla bilgiye erişmeyi hem de bunları bir arada tutmayı başarabilir.[97] Zihinde daha fazla bilgi taşıma ve bunu daha uzun süreler boyunca, daha güçlü belirginlikle (ki bu da zamanla hafıza tarafından zayıflatılmaya karşı daha az hassaslık anlamına gelir) yapmaya kabiliyetlidir.[98]

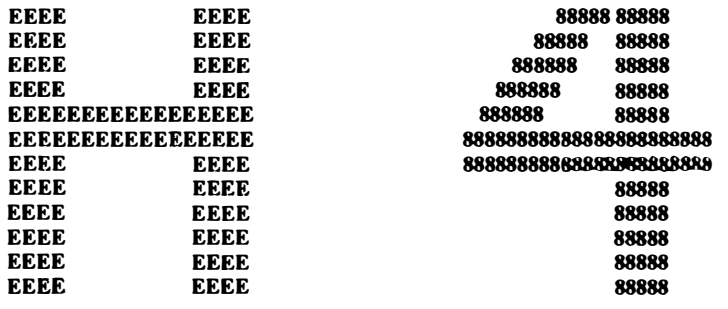
Bu olasılıklara açık ve de zaman ve uzamda daha güçlü bir bütünlüğe sahip daha geniş dikkat alanı, geniş ve karmaşık örüntülerin tanınmasını, "şeyin bütün olarak" kavranmasını ve ayrıntılara takılmadan olayın bütününün görülebilmesini mümkün kılan şeydir.[99] Kısaca, sol yarım küre, yerel kısa vadeli görüye sahiptir, oysaki sağ yarım küre büyük resmi görür.

DİKKATİN HİYERARŞİSİ

Öyleyse, dünyayla alakadar olmanın iki türü vardır. Bunların birbiriyle nasıl bir ilişkisi vardır?

Yeni deneyimlenen şeyin sağ yarım kürede bulunacağı daha olasıysa, geçici bir dikkat hiyerarşisi anlamına gelir bu: Herhangi bir deneyim nesnesine yönelik farkındalığımız, deneyimin temeli olan sağ yarım kürede başlar, ondan sonra daha ileri düzeyde işlenebilmek için sol yarım küreye gider.

Bu, bir dikkat hiyerarşisiyle eş zamanlı olur ve onunla doğrulanır; ve ayrıca dikkat konusunda sol değil de sağ yarım küreyi asıl en fazla nüfuza sahip olan şeklinde belirler.[100]



Küresel dikkat, sağ yarım kürenin izniyle, sadece zaman içerisinde ilk gelmekle kalmaz, alakadar olduğumuz şeyin ne olduğu üzerine duyumumuzu önceler; dolayısıyla sol yarım kürenin yerel dikkatine yön verir, diğer türlü değil.[101] Örneklendirmek istersek, aşağıdaki resimleri normalde H (E'lerden oluşmuş) ve 4 (8'lerden oluşmuş) olarak görürüz.

Bunun istisnası, sağ yarım küreye dayanan bütünü bir arada görebilme becerisinin kaybedildiği şizofrenidir; bu durumda, figür sadece bir E'ler ve 8'ler kütlesine dönüşür. Şizofrenideki -ve şizotipideki- can alıcı ayrımlardan biri dikkat usulünde yatar: Bütün, parçalardan inşa edilir.[102] Fakat, dikkat hiyerarşisi, normal bireylerde de belli durumlarda tersine dönebilir.[103] Aradığımız şeyin yerel seviyede yatıyor olma olasılığı yüksekken, bu seviyede performansını en uygun şekilde kullanabilmek için dikkat çerçevemiz daralır, "böylelikle küresel tarafa yönelik doğal eğilim tersine çevrilir."[104]

Sol yarım kürenin dar odaklı dikkat yönelimi, aslında söz konusu olan şey tarafından ele geçirilir, oysaki kendisi ona "döndüğüne" inanır.[105] Bu sebeple, *keşifsel* dikkat hareketlerinde egemenliğe sahip olan sağ yarım küredir, sol yarım küreyse halihazırda öncelik verilmiş şeye odaklı *kavrayış*ta yardım eder.[106] Dikkatin nereye yönlendirileceğini sağ yarım küre kontrol eder.[107]

Dizisel bir taramayla -parçaları bir araya koyarak- bir şeyin resmini inşa ediyor olduğumuzu düşünebiliriz çünkü bilinçli, sözel sol yarım küremize olaydan sonra işin nasıl yürütüldüğünü sorduğumuzda böyle izah getirir. Ama gerçekte şeyleri ilk önce bütün görürüz: Dizisel dikkat işlemine gerek olmaz. Başka deyişle, nesnenin bütününü anlamak için bir nesnenin sırayla her bir özelliğine dikkatimizi yönlendirmek zorunda değiliz; odaksal dikkatin ürünlerini toplamaya ihtiyaç olmadan, özelliklerin hepsi mevcuttur.[108]

Yapı farkları ve iki yarım kürenin dünyaya sundukları dikkat kapsamının ötesinde, yönelimlerinde etkileyici ve

mühim bir fark vardır. Her iki yarım kürenin de dünyanın bütünüyle ilgilendikleri ya da ikisi için de eğer mümkünse tüm alan boyunca dikkatin simetrik ve tümleyici bir dağılımı olacağı düşünülebilir. Ama durum böyle değildir. Sol görsel alan ve sol kulağın algıları sağ yarım küreye daha erişilebilir olduğundan ve aynı sebepten dolayı sağ görsel alan ve sağ kulağın algıları sol yarım küreye daha erişilebilir olduğundan, deneysel dünyada her iki yarım küreden de soldan sağa ya da sağdan sola doğru bir dikkat meyli beklenecektir; ve gerçekten bu beklenen şeyle karşılaşılır. Ama bu meyiller simetrik değildir: Tüm resme yönelik asli bir ilgi *asimetrisi* söz konusudur. Sağ yarım küre, algıladığı şey ister soldan ister sağdan gelsin, duyulara erişilebilir olan dünyanın bütünüyle ilgilenir; bize tek bir bütün dünya deneyimi teslim eder. Sol yarım küre, görünene göre, dar bir şekilde uzamın sağ yarısıyla ve bedenin sağ yarısıyla ilgilenir – bir tarafla, *kullandığı tarafla*.[109]

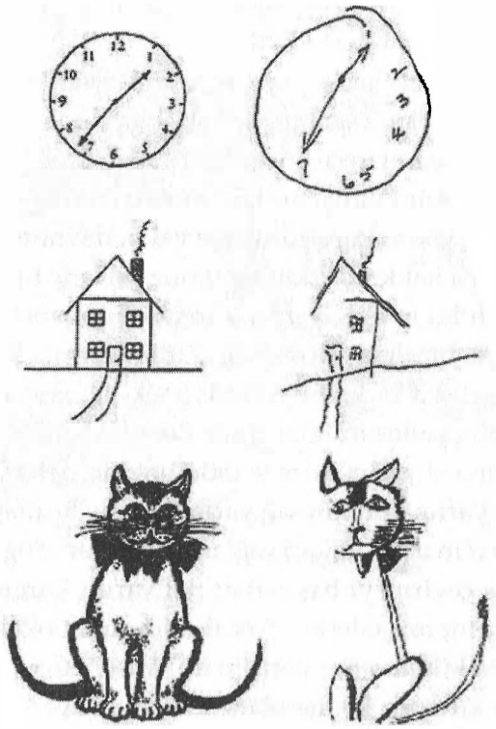
Örneğin, beyni bölünmüş hastalarda sağ yarım küre tüm görsel alanla ama sol yarım küre sadece sağla ilgilenir.[110] Sol yarım kürenin dünyanın sol tarafını görmeyi bu reddedişi, ilginç bir olgu olan "yarı ihmal"e açıklama getirmektedir: Sağ yarım küre felcinin ardından, birey, bedenini ve dünyasını varlığa getirmede tamamen sol yarım küreye bel bağlar.[111] Çünkü sol yarım kürenin ilgisi sadece dünyanın sağ yarısına, bedenin ise sol yarısınadır ve görüş alanının sol yarısında uzanan her şeyin cisimleştirilmesinde başarısız olur (bkz. Görsel 2.3). Bu olgu o kadar uç noktalara varabilir ki, bundan muzdarip olan kişi solunda duran herhangi birinin, bir saatin sol yanının ya da gazete ve kitabın sol sayfasının varlığını tanımayı başaramaz; hatta bedeninin sol tarafını yıkamayı, tıraş etmeyi ya da soluna giysi geçirmeyi ihmal eder, bazense bedeninin solunun varlığını büsbütün yadsır.

Temel görme sisteminde herhangi bir sorun olmamasına rağmendir bu: Genelde sanıldığı gibi sorun körlük değildir.

Eğer böyle bir bireyin sol yarım küresi transkraniyal manyetik uyarım vasıtasıyla işlevsizleştirilirse, göz ardı etme artar ve bundan da şu çıkar ki, sağ yarım kürenin felcinin ardından gelen sorun, sol yarım kürenin muhalefetsiz faaliyetinin serbest kalmasından dolayıdır.[112] Ama bir sol yarım küre felcinden sonra, göz ardı etme olgusundaki aynı manzarayla karşılaşmayız çünkü bu durumda, hâlâ faaliyet gösteren sağ yarım küre, hastaya bütün bir cisim ve bütün bir dünya sunabilir. Ayrıca dikkat alanının uç noktalarına (ister sol ister sağ olsun) sadece yarım küre hizmet ettiğinden, yarı ihmalin sol alanın kaybına yol açtığı bu yerde, olağandışı olarak *sağ* uç alanın kaybı da söz konusu olur.[113]

Sol yarım küre tarafından sergilenen dikkatte, garip bir "inatçılık" olgusu bulunur, ki bu olgu, öncesinde bahsettiğimiz bağıl esneksizliğiyle ilişkilidir. Sağ yarım küre hasarının ardından, sağ yarım küre manyetik bir çekim uygular gibidir.[114] Hastalar istemsizce bakışlarının sağa yöneldiğini fark eder.[115] Dikkatsel yarı ihmal olgusunun, uzamın sol yanını ihmal etmekten çok uzamın sağ yanı tarafından zapt edilmek ve bırakamamak olduğu ileri sürülmüştür.[116] Sol yarım küre, bırakma ve ayrışmada zorluk yaşar;[117] ve bunun sebebi, görünüşe göre, aşinalığın ilgiyi bıraktırmak yerine *daha da fazla* ilgilenmesine yol açmasıdır.

Hastalar, ilk başta sağdaki cisimlere çekim duyarlar ama sonra bunlara takılı kalırlar çünkü sağ taraftaki yinelenen ya da alışıldık olan uyarıcı, normalde olacağı gibi kısıtlamaya (olumsuz dönüt) yol açmak yerine, kolaylaştırmaya (olumlu dönüt) yol açar.[118] Temporoparietal bölgesindeki arteriovenöz malformasyon kopmasının ardından gelen bir sağ yarım küre felci geçirmiş bir hastam, sağ yarı alanındaki cansız nesnelere fiksasyon edinir olmuştu: Örneğin, sağ tarafında bir kapı kolu varsa, kapıdan geçmeye çalışırken bu kol tarafından alıkonurdu ve uzun süreler boyunca onu incelerken orada "takılı kalırdı", meğerki bakıcılarından birisi fiilen onu kurtarsın.



Görsel 2.3 İhmale sahip hastalar tarafından kopyalanmış (sağ sütun) modeller (sol sütun).

Karşılıklı göz hareketlerini kontrol edenin, yani iki gözün bir arada hareket etmesini sağlayanın sağ yarım küre olması muhtemelen önemli bir konudur;[119] ki bu da, sol yarım kürenin keyfince kendi yoluna bakmasına izin vermektense bütünlüklü bir dünya deneyimi kaygısıyla, yarım küreleri bir arada tutanın sağ küre olduğu gibi ilginç bir düşünceyi akla getirir.

Özetle, dikkat hiyerarşisi, birçok sebepten dolayı, sağ yarım küre için temellendirici ve en nihayetinde entegre edici bir rol anlamı taşır; sol yarım kürenin ayrıntılı seviyede yaptıkları, sağ yarım küre tarafından üretilen resim tarafından temellendirilir ve bu resme dönüştürülür. Bu, bu kitabın bir izleği olacak sağ → sol → sağ ilerleyişinin bir örneğidir.

Keza tüm deneyimimizin en temelinde yatar bu: dünyanın aslında varlığa geldiği dikkatte.

Ama bu şekilde her şey tam yerine oturmuş olmuyor. Burada yarım küreler arasındaki ilişki hakkında dikkat edilmesi gereken son derece önemli bir nokta daha var. Gelgelelim, iki gözlerini kullanan tavuklar, bölünme yapmazlar: Daha çok sağ yarım küre görüsüne yakın davranırlar.[120] Dikkat hiyerarşisi hakkında duyduğumuz şeylerle tutarlıdır bu. Ama bunun bu evrede yarım kürelerinin nispeten bağımsız olmasıyla bir ilgisi de olabilir. Zira biliyoruz ki, yetişkin kuşlarda, gelişen birleşme noktaları -iki yarım küreyi bağlayan korpus kallosum gibi, sinir dokusu bantları-, sağ yarım kürenin sol yarım kürede olduğundan daha büyük bir oranda sol yarım kürenin sağ yarım kürede kısıtlayıcı bir etkiye sahip olmasına imkân sağlar. Böylelikle, doğal asimetriyi tersine çevirmeyi başarırlar: Sol yarım kürenin dünya görüşünü empoze ederler. Ancak birleşme noktalarını keserek yarım küreleraası iletişim imkânsız kılındığı zaman, sağ yarım kürenin lehine olan dünya görüşünün yeniden ortaya çıktığını bir kere daha görürüz.[121]

BÜTÜNE KARŞI PARÇA

Sağ yarım küre ve bütünsel *Gestalt* algısının, yarım küreleraası farkın en güvenilir ve en sağlam genelleştirilmelerinden biri olduğundan ve bunun dikkatin yapısının sonuçlarından ortaya çıktığından bahsettim.[122]

"Bilme" çabamız vasıtasıyla parçalarına ayrılmadan önce, sağ yarım küre bütünü görür. Görsel biçimi bütünsel işlemesi, parçaların toplanması üzerine dayalı değildir. Diğer taraftan sol yarım küreyse parça nesneler görür.[123] Bu Gestalt algısı sürecinin en bilindik örneği, ağaçların gölgesinde zemini koklayan Dalmaçya köpeğinin bu nokta ve lekeler yığınının arasından bir anda belirmesidir (Görsel 2.4). Bu süreç bilgilerin aşamalı bir birleştirilmesi değil, bir "aha!" olgusudur – tümü bir anda gelir.



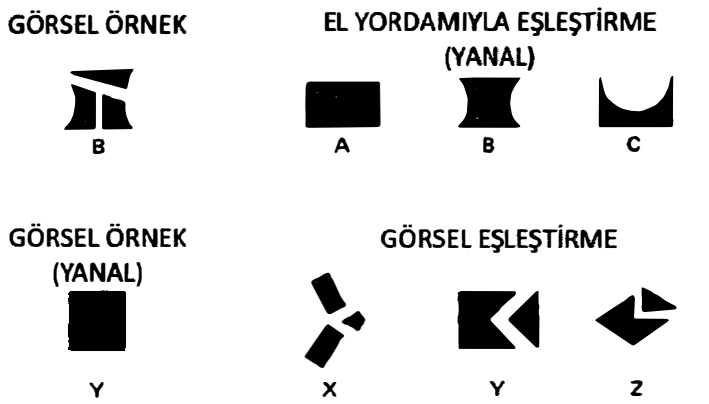
Görsel 2.4 Gestalt'ın belirmesi.

Sağ yarım küre, bütünleyici gücüyle, sürekli olarak şeylerde örüntü arar. Aslına bakarsak, sağ yarım kürenin idraki, karmaşık örüntü tanımaya dayanır.[124]

Bölünmüş beyinli hastalar, eğer nesneye sağ elleriyle dokunuyorlarsa, elleriyle hissettikleri bir şeyi şekil ya da yapıyla ilişkilendirmeyi katiyen başaramazlar. Gelgelelim, sol elle (sağ yarım küre) bunu mükemmel bir şekilde yapabilirler.[125] Gazzaniga ve LeDoux, bunun "ikincil" yarım kürenin bir tür "dokunsal" ya da el ile alakalı avantajına bağlı olması gerektiğini düşünmüşlerdir çünkü görsel entegrasyon, dağılmış bir figürü bir araya getirmeyi içeren ikincil bir deneyde, sol yarım kürenin o kadar beceriksiz olmadığını (gerçi hâlâ sağ yarım küre kadar iyi değildir) göstermişlerdir. Bkz. Görsel 2.5.

Ama bu ikinci test, bütünün bir algısını çıkartmaya yönelik bir test sayılamaz. Bütünün algısını çıkartabilme kabiliyeti üzerine bir test, tam olarak, kişinin önündeki şeyin dışındaki kipliklerinde neye benzeyeceğinin bir algısına sahip

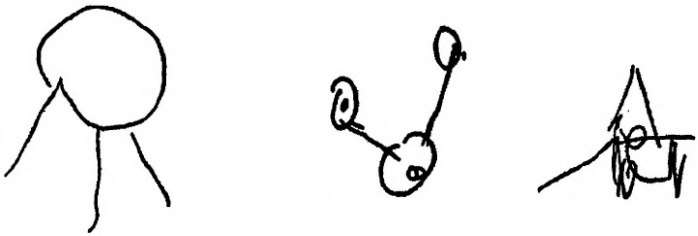
olması üzerine olurdu – o şeyi hiç görmeden, hissinden dolayı neye benzeyeceğini söyleyebilmek; ya da sadece dokunmayla, görülmüş bir nesneyi seçebilmek: Sol yarım küre bu kabiliyetten yoksundur.



GÖRSEL 2.5 İlk deneyde, görsel örnek B görülür: Sağ el ve sol el, istenen şekli A, B ya da C arasından seçebilmesi için ayrı ayrı test edilir. İkinci deneyde, görsel örnek Y, her iki görüş alanına da gösterilir: Ondan sonra deneğin bunu görsel olarak X, Y ya da Z parçalı figürleriyle eşleştirmesi gerekir Gazzaniga ve LeDoux, 1978'den).

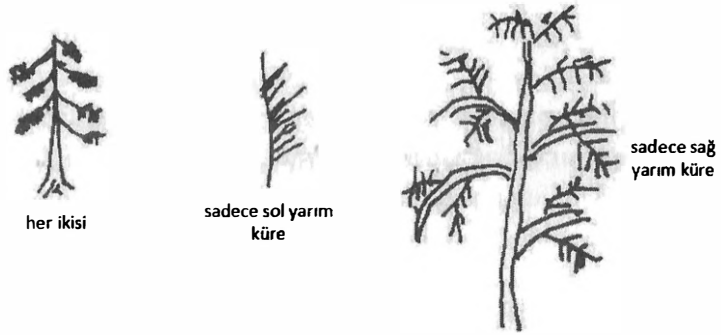
Tek taraflı beyin hasarına sahip denekler, çalışmayı bırakmış olanın sağ ya da sol yarım küre olmasına göre, çizim becerilerinde ödünleyici noksanlık gösterirler. Sol yarım kürelerine bel bağlayıp sağ yarım küresi hasarlı olan kişilerin verileri, genel tutarlık ve bütünlüklerini kaybeder ve o kadar saptırılırlar ki, zar zor tanınırlar: *Gestalt*'ın, bütünün bir kavrayışı söz konusu değildir. Örneğin, bir insan çizmeleri istendiğinde, paryetooksipital lezyonlu denekler, "çeşitli ögeleri doğru bir şekilde bir araya getirmede hayli zorluk çekerler, tekrar tekrar denedikleri zaman uzuvları sıra dışı yerlere koyarlar (kolları boyna ya da gövdenin alt kısmına bağlarlar)". Kendisinden bir fil çizmesi istenmiş bir hasta, "sadece bir kuyruk, bir hortum ve bir kulak çizer". Bir fil şekli ortaya çıkarmak kolay değildir: "Yavaş bir şekilde

yapılır ve tam bir hezimetle biter. Söylediklerine göre, temel parçaları tanıyabilse de, bunları yaklaşık olarak bile doğru yere ya da birbiriyle alakalı yerlere koymayı başaramaz."[126] Figürler, neredeyse inanılmaz ölçüde basitleştirilmiş ve saptırılmış hale gelir: bir adam, uzuvları yerine üç çizgi olan bir çiziktirme; bir bisiklet, pedalların üzerine yerleştirilmiş iki küçük tekerlek; birkaç karmakarışık çizgiye indirgenmiş bir ev, çatısıysa tersine bir V.



GÖRSEL 2.6 Sağ paryetal lezyonlu bir deneğin bir insan çizimi, sağ paryetooksipital lezyonlu bir deneğin bisiklet ve ev çizimi (Hécaen & Ajuriaguerra, 1952'den).

Tam tersine, sol yarım küre hasarına sahip kişilerin çizimleri, sağ yarım küreye bel bağlamalarıyla beraber bazı zamanlar zayıf ayrıntı gösterir çünkü önem, bütünün şekline verilmektedir.[127] Bkz. Görsel 2.7.[128]



Görsel 2.7 Aynı denek tarafından çizilen bir ağaç: normal koşullarda, sağ yarım küre etkinsizleştirildiğinde; ve sol yarım küre etkinsizleştirildiğinde (Nikolaenko, 2001'den).

Algı, icrayla aynıdır. Örneğin, Hécaen and de Ajuriaguerra tarafından betimlenen sağ yarım küre hasarına sahip bir hasta, bir ev çizimini tanıyamaz, ta ki bu şeyin bir bacası olduğunu görene kadar.[129]

Ama yine, sağ yarım küre hasarının bulunduğu bütünleyici işlem başarısızlıkları, şu ya da bu işlev alanıyla sınırlı değildir; ve bilindik görsel/sözel dikotominin bir parçası değildirler: Sağ yarım küre lezyonuna sahip hastaların görsel-uzamsal bilgiyi bütünsel olarak kavramada yaşadıkları zorluk, sözel-semantik idrakte yaşadıkları zorlukla ilişkilidir.[130]

Sol yarım kürenin parçalardan kimlik çıkarmaya yönelik ve sağ yarım küreninse tüm resme yönelik eğiliminin usulünden dolayı, deneyimledikleri şeyin ne olduğunu anlama usullerinde de farklılık gösterirler.

BAĞLAMA KARŞI SOYUTLAMA

Sağ yarım küre, şeyleri parçalara ayrışmadan önce bir bütün olarak görmesiyle aynı sebepten dolayı, ayrıca her şeyi tekil yalıtılmış birim olarak almak yerine kendisini çevreleyen her şeyle niteleyici bir ilişki içinde, yani bağlamında görür.[131] Sağ yarım kürenin dünya farkındalığı, soyut olmaktan pek uzaktır.

Dolaylı yorumlama gerektiren, belirtik ya da düz anlamlı olmayan, başka deyişle bağlamsal anlama gerektiren her şey anlamının iletilmesi ya da anlaşılması için sağ frontal loba bel bağlar.[132] Sağ yarım küre sadece belirtik ifade sayesinde değil, dolaylı bağlamsal ipuçları sayesinde de anlayabilir, oysaki sol yarım küre bağlamdan çok etiketlerle belirleme yapar (örneğin, kış mevsiminde olduğumuzu ağaçlara bakarak değil "Ocak" ayında olmamız sebebiyle belirler).[133]

İki yarım kürenin dile ne katkıda bulundukları konusuna gelince, ayrım bilhassa önemlidir. Sağ yarım küre, söylenen şeyi tüm bağlamı içerisinde alır.[134] Uzmanlığı pragmatizmde,

anlamın bağlamsal kavranışı sanatında ve mecaz kullanımında yatar.[135] Dilin düz anlamlı olmayan yönlerini işleyen sağ yarım küredir,[136] ki bunun hakkında sonrasında daha fazla konuşacağız. Sol yarım kürenin "bugün hava fazla sıcak sanki" gibi üst seviye anlam sözcelerini anlamada iyi olmamasının sebebi budur (sağ yarım küre "lütfen camı açın" anlamını kavrarken, sol yarım küre bunun sadece faydalı bir meteorolojik veri olduğunu farz eder). Sağ yarım kürenin mizah anlayışını desteklemesinin sebebi de budur; zira mizah, söylenen ve yapılan şeyin bağlamını, bağlamın onu nasıl değiştirdiğini anlamaya can alıcı bir şekilde bağlıdır. Sağ beyin hasarlı denekler, birçok bakımdan onlara benzeyen şizofreniye sahip denekler gibi, örtük anlamı kavrayamaz ve karşılıklı aktarılan sözleri temel anlamıyla almaya eğilim gösterir.

Sol yarım küre, düşünüşü bağlamdan bağımsız olduğundan dolayı, deneyimin bize söylediği her şeye karşı bir ihlal bile olsa, koşulun iç mantığını körü körüne izlemeye eğilim gösterir.[137] Sözgelimi, bizi sezginin ötesine taşıdığı zaman felsefede bir güç olabilir bu, gerçi bizzat felsefenin şifası olduğu bir hastalık olarak da görülebilir; ama herhangi spesifik bir kurama fazla gönüllü bir teslimiyete izin verdiği zaman bir zayıflıktır. Sol yarım küre, soyutlama yarım küresidir[138] ve bu da, bizzat dünyanın bize söylediği üzere, şeyleri bağlamlarından çekip alma işlemidir. Bu ve buna ilişik şeyleri soyutlandıkları zaman sınıflandırma kabiliyeti, düşünsel gücün temelini oluşturur. Hécaen ve Ajuriaguerra tarafından betimlenen sol yarım küresi hasarlı ve bu yüzden sadece sağ yarım küreye bel bağlayan bir hasta, tahta parçaları kullanarak bir modeli kopyalaması istendiğinde, "görünüşe göre tuhaf bir güç tarafından ikna edilmiş gibi, tahta parçalarını kopyalamasını hedeflediğimiz modelin yanına dizmek yerine üzerine koyar." Bunun bir soruna işaret ettiği düşünülmüştür: "somut bir modelden soyut bir temsil üretme becerisinde bir sorun".[139]

Sol yarım küre ancak yeniden-sunabilir, temsil edebilir; ama sağ yarım küre, kendi payına, ancak "sunulanı" yeniden verebilir. Yarım kürelerin ayrımını teşkil eden öze çok yakınlaşıyoruz burada. Birçok bakımdan modern nöropsikolojinin babası olan Hughlings Jackson -ki beyin hasarına sahip ve epilepsili hastalara yaptığı keskin gözlemler, kendisini yarım kürelerarası ayrım hususunda zengin bir içgörü kaynağı kılmaktadır-, bunu Birinci Dünya Savaşı kadar geçmiş bir zamanda öngörmüştür. Bir hastası, konuşma ifadesi becerisini kaybeder ama nesnelerin isimlerine yönelik belli otomatik idrakini korur, ki Jackson da bunun aracısının sağ yarım küre olduğunu varsayar. Talimat verildiğinde hemen bir tuğlayı yerinden almayı becerebilse de, Jackson'a göre *tuğla* kelimesinin herhangi bir "anısına" sahip değildir:

> Tuğla kelimesini söyleyemeyen (ne de yazabilen) bir adamın bunun "anısına" sahip olduğunun (*kelimenin kendisinin* farkındalığında olduğunun) söylenebileceğine inanmıyorum. Bu şeyin değil, onun sembolü olduğu şeyin -ikisi çok farklı şeyler- bilincine sahiptir.[140]

Sol yarım küre dünyayı temsil edecekse, soyutlama zaruridir. Sol yarım küre, spesifik durumlar boyunca nispeten değişmez kalan bilgileri saklayan ve şeylerin soyutlaştırılmış modelini ya sınıflarını türeten soyut bir görsel-biçim sistemi işletir; sağ yarım küreyse, bir modelin spesifik koşullarını birbirinden ayıran şeylerin farkındalığına ve hatırasına sahip olur.[141] Sağ yarım küre tercihen bilfiil var olan şeylerle, dünyada karşılaşıldıkları haliyle ilgilenir.[142] Çünkü onun dili, şeyleri dünya bağlamında bir temele bağlar ve o şeyler *arasındaki ilişkileri* kaygı edinir. Dolayısıyla, sağ yarım kürenin bir söz dağarcığı vardır: Şüphesiz, sol yarım küreyle paylaştığı bir somut isimler ve imgelenebilir sözcükler sözlüğü vardır; ama daha önemlisi, kelimeler arasındaki algısal bağlar, esasen sağ yarım küre tarafından kurulur.[143]

Genel olarak, soyut kavramlar ve kelimeler, aynı şekilde karmaşık sözdizim, sol yarım küreye bağlıdır. Ama, yine, sağ yarım kürenin dilsel kusurları, ciddi bir ölçüde sol yarım kürenin etkin kısıtlamasıyla ilişkilidir. Eğer sol yarım kürenin yeterince dikkati dağıtılırsa, veyahut etkisiz hale getirilirse, sağ yarım kürenin -uzun, alışılmadık ve imgelenemez kelimeler dahil- daha engin bir kelime haznesi olduğu ortaya çıkar.[144]

Bağlamsal karşısında soyut ayrılıklar, her yarım kürenin sembolleri farklı kullanımıyla sergilenir. Bir bakımdan, örneğin "gül" gibi bir kelime, bizim hayattaki, edebiyattaki ve sanattaki psişik ve zihinsel, kişisel ve kültürel deneyimlerimizde dallanan sonsuz bir çağrışımların ağının odağı ya da merkezinde yer alır: Sembolün gücü, örtük anlamlar aktarma gücüne doğru orandadır – ki bunların güçlü olabilmesi için de örtük olması gerekir. Bu bakımdan sembol, katman katman anlamlara sahip bir şakaya benzer – bunları açıklamak, gücünü yok eder. Başka bir sembol türü, kırmızı trafik ışığıyla örneklendirilebilir: Gücü kullanışında yatar ve kullanışı, "dur" emrinin kırmızı rengine bire bir eşleştirimine bağlıdır ve burada muğlaklığa meydan verilmez, açık olmak zorundadır. Bu tür sembolik işlev, sol yarım kürenin sahasına aittir, birinci türse sağınkine aittir.[145]

Aslına bakarsak, özellikle önemli bir farklılık, sağ yarım kürenin mecaz anlama kabiliyetinde yatmaktadır ve bunu da bir sonraki bölümde tartışacağım. Sağ temporal bölge, görünürde alakasız olan iki kavramın bir anlama mecazi ifadede entegre edilmesi için asli önem taşır.[146] Bununla birlikte, ilginçtir ki, klişe mecazlarla sol yarım küre ilgilenir: Bu tarz ifadelerde ifadeyi canlandıran, içgörü gerektiren (bir şakayı anlamak gibi) şey onun basmakalıp *gerçek anlamı*nı görmektir; ve dolayısıyla bu durumda ortaya çıkan belirgin olmayan (aşina olunmayan, çünkü klişe olmayan) anlam, sağ yarım kürede işlenir.[147]

Aynı zamanda, sadece sınıflandırmalar yerine belli bir sınıflandırma içinde spesifik örnekleri ayırt etme kabiliyetine sahip olan sağ yarım küredir: Spesifik koşulları ayırt etmek adına ayrıntıları muhafaza eder.[148] Sağ yarım küre şeylerin tekil, özgül hallerini ve tekil, bilindik nesneleri sunar; sol yarım küreyse şeylerin sınıflandırmalarını ve türsel, spesifik olmayan nesneleri yeniden-sunar.[149] Buna göre, sağ yarım küre özgül göndergeler kullanır, sol yarım küreyse özgül olmayan göndergeler kullanır.[150] Yerlerde olsun yüzlerde olsun, her türden tekilliği sağ yarım küreyle ayırt ederiz.[151] Aslına bakarsak, tam da bütünselci işlemleyişidir ki, sağ yarım küreye tekilliklerini tanımasında imkân sağlar.[152] Ne de olsa tekillikler, fertler, bireyler *Gestalt* bütünlükleridir: Bir şey ya da kişinin şu yüzü, şu sesi, şu yürüyüşü, şu "mahiyeti", parçalara çözümlemeye karşı koyar.

Sol yarım kürenin soyut sınıflandırma ve tiplerle ilgilendiği yerde, sağ yarım küre daha çok var olan her bir şey ya da varlığın özgüllüğü ve tekilliğiyle ilgilenir. Ramachandran'ın betimlediği haliyle sağ yarım kürenin "anomali dedektörü" rolü, aslında soyut temsil -burada şeyler sabitlenir ve *tekabüle* zorlanır, tekillikler olmaktan çok tipler olurlar- yerine şeyleri gerçekten var oldukları haliyle (ki hiçbir zaman durağan ya da mutabık olmazlar) yeğlemesinin bir yönü olarak görülebilir.

Sağ yarım küre, canlı ya da cansız şeylerin aralarındaki ince ayrımlarla ilgilenir.[153] Gerçekten de beyinsel sınıflandırma ilkeleri bunu kayda değer bir şekilde hesaba alırlar. En nihayetinde, genel olma ve spesifik olma göreceli dir. Nitekim, bir nesneyi bir araba ya da bir meyve olarak nitelendirmek geneldir; ama meyvenin türü (armut) ya da ne tür bir armut olduğu (komis armudu), veyahut hangi üreticinin arabası olduğu (Citroën) ve hangi Citroën modeli olduğu (2CV) daha spesifiktir.[154] Daha "ast" sınıflandırmalar daha tekil hale geldikçe, sağ yarım küre onları tanır, oysa

sol yarım küre genel, "üst" sınıflandırmalarla daha çok ilgilenir.[155] Buna mukabil, sağ yarım küre görsel-uzamsal şeylerle daha iyi başa çıktığının bilindik avantajına rağmen, sol yarım küre kolay sınıflandırılan basit şekil ve figürleri saptamada daha başarılıdır, daha az tipik ve daha fazla tekil olan karmaşık figürlerse, sağ yarım küre tarafınca daha iyi bir şekilde işlenir.[156]

Öyleyse, genel olarak, sol yarım kürenin eğilimi sınıflandırma, sağ yarım küreninse tekillik ve bireyleri belirlemektir.[157] Ama tabii ki her iki yarım küre de deneyimin sınıfına göre tanıma işinde rol sahibidir – nasıl başka türlü olabilir? Her yarım küre, aksi takdirde biçimsiz bir izlenimler yığını olan şeyden ortaya bir şekil çıkararak gerçekliğe bir anlam vermelidir. Ama bunu nasıl yaptıkları can alıcı hususlarda farklılık gösterir, ki bunun da iki yarım kürenin de varlığa getirdiği dünyanın tabiatında doğrudan bir etkisi olur. Sağ yarım kürenin versiyonu daha evrensel ve bütüncüldür, ideal bir temsille olan benzerliğin tanınmasına ve bunun diğer örnekler bağlamında ne konumda bulunduğuna dayanır, oysa sol yarım küre nesneleri soyutluk içinde belli bir sınıflandırmaya yerleştiren özellikleri bir bir belirler.[158] Sonuç olarak, sol yarım kürenin soyut sınıflandırmalar kullandığı yerde, sağ yarım küre spesifik temsili örnekler kullanarak daha etkili faaliyet gösterir.[159] Beynin işlevsel görüntülemeleri bize göstermektedir ki, sol yarım küre, nesneleri temsilinde daha "Tanrı'nın gözü" ya da değişmez bir görüş benimser, sağ yarım küreyse deneyimi gruplandırmak adına, depolanmış "gerçek dünya" görüşleri kullanır.[160]

Sol yarım kürenin sistematik sınıflandırma işlemi, bazen kendi başına hareket etmeye başlayabilir. Dopaminerjik nöron ağlarının sol yarım kürede sağ yarım küreden daha geniş bir şekilde yayıldığından bahsetmiştim. Örneğin amfetamin kullanımı ve anti-Parkinson ilaçlarının yüksek dozlu kullanıldığı tedavilerde yaşanan aşırı dopaminerjik iletimler, şizofrenin bazı yönlerini sergileyebilir çünkü bu durumda

sağa karşı sol yarım küre lehinde olma söz konusudur. Bu tür durumlarda bazen sol yarım kürenin zapt etme ve elde etmeye yönelik ağır basan kaygısına ilişkin toplama ve sınıflandırmaya yönelik bir tür pervasız istek görülebilir ("punding") – makineleri mekanik bir şekilde tekrar toplama ve dağıtma, mesela fener, televizyon, taş, kutu gibi cansız nesneleri toplama ve sınıflandırma vb.[161] Bir zamanlar, şizofrenik bir hastam vardı; itinayla toplanmış, kutulardan oluşan yapıları dizip yeniden düzenliyordu: Ortaya çıkan "heykeller", evinin tüm oturma odasını dolduruyordu. Bir keresinde, hafta sonunu dairesinde geçirdikten sonra ona ne yapıp ettiğini sormuştum. Kayıtsızca cevap verdi: "Bir iki şeyi sağ tarafa taşıdım" – sol yarım kürenin uzamda sağla ilgilenip solu ihmal etmeye yönelik eğilimini (şizofrenide yarım küre işlevlerinde bir asimetri görülür, sağa kıyasla sol yarım küre anormal ve aşırı faaldir) göz önüne aldığımızda pekâlâ ilginç bir cevap bu. Toplama ve düzenleme tutkusu, elbette ki, örneğin Asperger sendromu dahil -ki Asperger sendromunda da sağ yarım küre noksanlıkları söz konusudur-, başka koşullarda da görülür.

Yine de bu sınıflandırma dürtüsünün sadece hasta olarak değerlendirdiğimiz insanlarda kendi başına hareket ediyor olduğunu sanmayın. Her daim hepimizin içinde iş başındadır. Henry Maudsley'nin ifadesiyle:

> Hepimizin bilgimiz üzerinde doğada var olmayan sınırlar çizmeye ve bu bölmeleri doğaya empoze edip gerçekliği böylelikle düşüncemize uyumlu kılmaya ve üstelik daha da ileri gidip gözlemden türetilen genelleştirmeleri somut varlıklara dönüştürmeye ve bu yapay yaratımların anlak üzerinde tiranlık kurmasına izin vermeye yönelik hayli güçlü bir eğilimi vardır.[162]

AYNILIKTAKİ FARKLAR

İki yarım kürenin farklı dünya görüşleri arasındaki zıtlık, aynılık ve farklılık meselesiyle kayda değer bir şekilde odağa

getirilebilir. Yine, bunları "bilgi işleme sürecindeki [farklı] karşılaştırıcı işlevler" olarak görmek, işin özünü anlamamak demektir. Belli bir (mekanik) yapıya ait olduğundan emin olduğumuz dünyanın içindeki "işlevler" değildir onlar: Bizatihi, içinde onları anlamaya çalıştığımız dünyanın temellerinin parçasıdırlar.

Bir birey küçük bir evren olarak, sonsuz sayıda bir anlar ve algılar dizisi olarak (sol yarım kürenin göreceği gibi) görülebilir, ki bunlar da elbette (en azından sağ yarım küre söz konusu olunca) tek bir bütün oluşturmaktadır. Bu sabah evden çıkan karınız ya da kocanız, akşama farklı bir ruh halinde olabilir ya da saçını kestirmiş olabilir ama bu bir kimlik sorunu teşkil etmez çünkü bu ayrı deneyim dilimleri, bu ayrı film kareleri -sol yarım kürenin öyle göreceği üzere- aslında hiç de ayrı değildirler – tek ve eşsiz bir bütünün farklı yönleridirler. Ama belli sağ yarım küre noksanlıklarında, bütünü görme kabiliyeti kaybedilir ve özne, farklı insanlarla karşı karşıya olduğuna inanmaya başlar. Hayli iyi tanıdıkları bir insanın yerinde bir sahtekâr olduğu inancına kapılabilirler, ki bu duruma, onu ilk tanımlayan kişinin ismiyle, Capgras sendromu denir.[163] Küçük algısal değişiklikler tamamıyla farklı bir varlığın izlenimini uyandırır gibidir, yeni alınan bilginin bütüne entegrasyonu gerekiyor gibi gelmez: Bu manada, parçanın değeri, bütünün değerine daha ağır basar.

İlginç bir şekilde, sağ yarım küre noksanlığından kaynaklı sendromlar, tam aksi şekilde kendini gösteren bir şeyle sonlanır: kişinin tanıdığı bir insanın farklı yerlerde farklı zamanlarda kopyalandığı inancı. Eşsiz bir bütünün bölünmesi anlamında değil, toplu üretimi anlamında. "Kişisel ve genelde canlı bir şey, sanki bir montaj hattında gibi çoğaltılmıştır" – John Cutting'e göre böyledir ve ortada eşsizliğin ve aşinalığın kaybı söz konusudur.[164] Bir hastam, kocasını kendisini aldatmakla suçlamıştı çünkü kadın kocasını işte olması gereken zamanlarda, kendisi şehre alışveriş yapmaya

indiğinde, birçok defa başka kadınlarla gördüğüne inanır. Bu garip duruma Fregoli sendromu denir; ismini, 1900'lerin başından, bir hızlı kıyafet değiştirme sanatçısından alır.[165] Burada, sağ yarım küre tarafından sağlanan bireyleri ince bir şekilde ayırt etme becerisi kaybedilmiştir ve farklı bireyler aynı potada eritilip tekrardan bir sınıflandırma içinde yeniden-sunulur.[166] Capgras sendromunun zıttı değil, aynı sorunun doğal bir sonucudur: eşsiz bütünlük algısını kaybetme. Bu tür "sanrısal misidentifikasyonlar" sadece insanlarda değil, nesnelerde de geçerlidir: Bir başka hastam, yatak odasına girip sinsice kıyafetlerinin yerine daha ucuz kıyafetler koyduğuna inandığı birine karşı kin gütmüştü. Mekânlar için bile geçerli olabilir bu: Bir şahıs, kendi şehrini taklit eden sekiz "sahtekâr" şehir olduğu görüşündeydi ve gerçek olanı bulamaksızın sekiz yıl boyunca bunların arasında gezip durduğunu söylüyordu. Ayrıca karısı ve çocuklarının da sekiz taklidi vardır, her biriyse hastanın kendi kopyasıyla birlikte ayrı bir taklit şehirde yaşıyordur.[167]

Öyleyse, genele baktığımızda ve iki yarım küreyi ayıranın *ne* yapıldığı değil de *nasıl* yapıldığı olması ilkesine dayanarak, bir yarım kürenin tekil ögelerle ("birimler" ile) ilgilendiğini ve diğerininse kümelerle ilgilendiğini söyleyemeyiz. İkisi de "birimler" ile ilgilenir, ikisi de kümelerle ilgilenir. Dolayısıyla, sağ, tekil varlıklar (birimler) görür ve bunları bağlamsal bir bütün (bir küme) olarak görür; bu bütünden ayrışmazlar. Aksine, sol, parçalar (birimler) görür ve bunları ait oldukları sınıflandırmadan (küme) teşkil oldukları şekilde görür. Gelgelelim, daha küçük olan birim ve daha geniş olan küme arasındaki ilişki, iki durumda da derin bir şekilde farklıdır: Aynı şekilde ilişkilendirildiği dünyaya dikkat yöneltme tavrı da farklıdır.

KİŞİSELE KARŞI GAYRİŞAHSİ

Sağ yarım küre hiçbir şeyi soyut görmediğinden ve daima bağlamlarında değerlendirdiğinden dolayı, soyut ve

gayrişahsiliğe yakınlık duyan sol yarım kürenin zıttı olarak kişiselle ilgilenir.[168] Sağ yarım kürenin dünya görüşü genel olarak nesnel gayrişahsi sınıflandırmalara değil, onu alakadar eden şeylere göre yorumlanır ve dolayısıyla sağ yarım kürenin dünya görüşü kişisel niteliğe sahiptir. Sol yarım küreye kıyasla, bu onun hem gücü hem de zayıflığıdır. Tercihen ona benzeyen, yakınlaşan, ilişkiye girenle alakadar olur.[169] Sağ temporal lob, tercihen, anı hafızası denen kişisel olan ya da duygusal olarak yüklü tabiata sahip anıyla ilgilenir, sol lob ise daha çok "umumi alandaki" gerçek anılarla ilgilenir.[170] İlginç bir şekilde, sağ yarım kürenin kişisel geçmişe ilgisi, değineceğimiz başka bir şeyle, üzüntü hissine yönelik eğilimiyle doğrudan ilişkili olabilir.[171]

CANLIYA KARŞI CANSIZ

Büyük nörolog François Lhermitte otuz beş yıl önce sağ yarım kürenin canlı bireylerle insan yapımı nesnelerden daha çok ilgilendiğini tasdikleyen bir vakayı tanımladığı zaman, yarım küreler arasındaki asli bir farka dikkat çekmiş oldu.[172] Bu doğal bir şekilde sağ yarım kürenin bizim dışımızda var olan şeylere ilgisinden ve empati kabiliyetinden ve keza, sol yarım kürenin parçalar yığını gördüğü yerde onun bütünü görme kabiliyetinden kaynaklanır: Şeyleri bölmek ve onları yaşamdan yoksun bırakma arasında sezgisel bir ilişki vardır. Sadece sol yarım küre cansız şeyleri kodlar,[173] canlı şeyleriyse ikisi de kodlar; canlı şeyleri ikisinin de kodlamasının sebebi belki de canlıların hem bireyler olarak (sağ yarım küre) hem de kullanım nesneleri, av, "şeyler" vb. olarak (sol yarım küre) görülebilecek olmasıdır.[174] Bununla birlikte, en azından bir çalışma, yapılan işten bağımsız olarak solun cansızları ve sağın da canlıları kodladığını gösteren yarım kürelerarası açık bir ayrım bulmuştur.[175] Bir diğer çalışma, "canlı ve cansız varlıkların belirlenmesine hizmet eden farklı beyin ağları olduğu" sonucuna ulaşmıştır.[176] Fakat besin ve müzik enstrümanları, muhtemelen bedenin yaşamında yakın bir

yer tuttuklarından dolayı, cansız yerine canlılarla bağdaştırılırlar. Bütününde beden, sağ yarım kürenin bir varlığıdır, beden kısımlarıysa sol yarım kürenin yetki alanıdır.[177] Hatta sağ yarım küre artık bedenin sol tarafına hayat veremez olduğunda, sol yarım küre o tarafın uzuvlarını yalnızca cansız bir yapı gibi ikame edebilir. Ehrenwald tarafından betimlenen bir hasta hakkında, sağ yarım küre felci ardından şöyle bildirilir:

> "Göğsünün, karnının ve midesinin olması gereken yerde sadece tahta bir kalas vardır." Doğrudan anüsüne uzanır ve çapraz kalaslarla bölmelere ayrılır. [...] Besin, mideden bağırsağa doğru olağan yolları izlemez, "bu yapı iskelesinin bölgeleri tarafından emilir ve bu yapının altındaki delikten düşer." Tümü yalnızca sol taraftadır. Sağ tarafta organlar yerli yerindedir.[178]

Ehrenwald bunun sadece sanrısal bir düşünce değil, bir algı olduğunu kayda geçer: Adam, kalası *görebiliyor* ve *hissedebiliyordur.*

Sadece sağ yarım kürenin yaşayan şeylere yatkınlığı olmakla kalmaz, ayrıca sağ yarım kürenin de mekanik şeylere bir o kadar yatkınlığı bulunur. Sol yarım kürenin baş kaygısı yararlılıktır. Ne ürettiğiyle ve kullanılacak bir kaynak olarak dünyayla ilgilenir. Dolayısıyla aletlere, insan yapımı şeylere, mekanizmalara ve cansız şeyler için kelime ve kavramlara bilhassa bir yatkınlığı olması doğaldır.[179] Aletlere ve elle kavrama faaliyetlerine göndermeler, *solaklarda dahi* sol yarım küreyi etkinleştirir, oysaki günlük yaşamda nesneleri tutmak ve alet kullanmak için alışkanlık olarak sağ yarım küre/sol el kullanmaktadırlar. Ayrıca sağ yarım küre hasarı, basit aletleri kullanma becerisini olduğu gibi bırakır ama sol yarım küre hasarı, bunu yaşayan kişiyi çekiç ve çivi ya da anahtar ve kilit kullanmaktan aciz bırakır. Bununla birlikte, sağ yarım küre hasarı, ardıl adımlar içeren

doğal faaliyetleri bozar – örneğin, bir bardak kahve koymak ya da hediye paketlemek.[180]

> Sol yarım kürenin bilimi ve sağ yarım kürenin de doğayı temsil ettiğini söyleyecek kadar ileri gidebilir miyiz? Beynin iki yarım küresiyle ilişkilendirilen popüler dikotomilere karşı bizzat şüphelerimi ifade etmiş olsam da, sol yarım kürenin dil, imalat ve nesneleri bölümsel temsil etme dahil insan icatlarının meyvelerinin temsilcisi olduğunu varsaymak için yeterli bir temelimiz vardır.[181]

Roger Sperry'ye saygılarını sunarken Michael Corballis böyle yazar – her iki isim de yarım küreler üzerine bilgimizin büyük yardımcılarıdır ve ikisi de aynı şekilde "popüler dikotomilere" karşı şüphecidirler. Corballis, kendimizden öncesinde ve sonrasında -ve ötemizde- var olan şeylere, yani sağ yarım kürenin doğaya olan yatkınlığına karşıt olarak, sol yarım kürenin kendi yarattığı şeylere ("insan icatlarının meyveleri") olan yatkınlığına dikkat çekmektedir. Sol yarım küre için kullanırken, "bilim" terimini kelimenin temel anlamıyla almazdım; deneyciliğin yapı ve ruhunun büyük bir kısmı sağ yarım küreden gelir -Rönesans dönemindeki bilimsel keşifleri ele alırken bunu öne süreceğim- ve bilim her zaman öngörülür yollardan ilerlemez – sol yarım kürenin sandığından daha rastlantısal, daha az kontrollüdür ve olagelenlere karşı açık farkındalık gerektirir.[182] Belki Corballis de bunu böyle kabul etmiyordur, zira sorusunu kendisi cevaplamıyor. Ama eğer orayı "mekanizm" kelimesiyle değiştirseydik -ve ne yazık ki bilimin çok büyük bir kısmı mekanik olabiliyor- tam bir mutabakatta olurdum.

Sağ yarım küre görünüşe göre sadece canlı şeylere değil, münhasıran insani tüm şeylere karşı belli alanlara sahiptir.[183] "İnsaniyet" üzerine bu tür yargılar, sağ yarım kürenin yüzleri tanımaya yönelik üstün becerisinden ayrıdır.[184]

Sağ yarım küre, bilfiil *olan*a ve bizi ilgilendirene öncelik verir. Var olan şeyleri, gerçek sahneleri ve yaşanan dünya

kapsamında anlam verilebilecek uyarıcıları, bir insanoğlu için anlam ve değeri olan şeyleri tercih eder.[185] Otomatik olarak karşılık vermeden çevreden bilgi özümsemeye daha kabiliyetlidir[186] ve muhtemelen bunun sonucu olarak, gelişim içindeki bir sağ yarım küre çevresel tesirlere karşı daha hassastır.[187]

Aynı zamanda sol yarım küre çarpıtılmış, gerçek dışı, fantastik -en nihayetinde suni- imgelerle uğraşırken kendini rahat hisseder.[188] Bütün olaraktan çok parça şeklinde çözümleme gerektirdiklerinden dolayı olabilir bu. Ama öyle görünüyor ki, sol yarım kürenin tuhaf, anlamsız ya da var olmayan şeylere apaçık bir eğilimi vardır,[189] gerçi buradaki verileri tercüme etmek bilhassa zordur çünkü çoğu çalışma, çelişen unsurları yeterli bir şekilde ayırt edememiştir.[190]

Hâlâ yeni olarak "mevcut" iken, -bir sınıflandırmanın temsilcileri olarak temsil edilmiş, "yeniden-sunulmuş" değil- şeylerin tekil biçimde var olan varlıklar olarak sağ yarım küreye ait oldukları gerçeği, canlı ve cansızlar arasındaki bu ayrım ışığında görülebilir, zira aşırı tanıdık, yapay ve dolayısıyla *yaşamsız* hale geldikçe, sol yarım küreye geçiş yaparlar.

EMPATİ VE "ZİHİN TEORİSİ"

Sağ yarım küre, şeylerin birbirine bağlantılılığına olan açık görüşlülüğünden dolayı, diğer insanlarla bireyler olarak ve onlarla nasıl ilişkimiz olduğuyla ilgilenir. Empatik özdeşleşmenin aracısıdır.[191] Eğer kendim acı çektiğimi düşünürsem, iki yarım küreyi de kullanırım ama senin acın sağ yarım küremdedir.[192] Acının değerlendirilmesiyle ilişkili olduğu bilinen bir bölge olan sağ anterior singulat korteks'teki aynı nöronlar, ya kendimiz yaralanınca ya da başka birini benzer bir acılı deneyim yaşarken gördüğümüzde harekete geçer.[193] "Öz farkındalık, empati, başkalarıyla özdeşleşme ve daha genel olarak öznelerarası işlemler, büyük bir oranda [...] sağ yarım küre kaynaklarına bağlıdır."[194] Kendimizi başkasının

yerine koyduğumuzda, sağ inferior paryetal lob'u ve kişinin kendi bakış açısının lehine hareket etmeye yönelik otomatik güdülümü kısıtlamada rol oynayan sağ lateral prefrontal korteks'i kullanırız.[195] Sağ yarım kürenin etkinleşmesi durumlarında, denekler diğer insanlara daha yakınlık duyar ve öncesinde desteklemedikleri konuların lehindeki tartışmalarda daha kolaylıkla ikna olurlar.[196]

Genel olarak sağ yarım küre, ister duygusal ister başka türlü olsun, diğer insanların zihinlerinin içeriklerini niteleyebilmede ve özellikle de başka bir bireyin duygusal hali hususunda ziyadesiyle önemlidir.[197] Simon Baron-Cohen'a göre, sağ yarım küre, "düşünmek" ve "hayal etmek" gibi zihni betimleyen kelimeleri duyduğunda dahi harekete geçer.[198] Ama sağ yarım küre, yalnızca bir mekanizma değil de başka bir canlı olduğunu bildiği şeyle empati kurar, özdeşleşir ve taklit etmeye çalışır – iki yarım kürenin dünyanın canlı ve cansıza bölünmesinde oynadığı roller hususunda önemli bir noktadır bu.[199] Gerçek bir el ya da "sanal gerçek" bir eli bir nesneyi kavrarken gördüğümüzde, otomatik olarak karşılık gelen sol yarım küre alanlarını sanki biz de kavrıyormuş gibi etkinleştiririz – ama, çarpıcı biçimde, yalnızca canlı el söz konusu olduğunda sağ temporoparietal bölge etkinleşir.[200] Bir eylem sürdürmesini izlediğimiz kişiyi taklit etmeye yönelik gayriihtiyari bir bilinçdışı itilim duyarız – o derecedir ki, özellikle de bu bizim bizzat uygulamış olduğumuz bir şeyse, empatik katılım, gerçekleşmesini isteyeceğimiz bir şeyi yapmaya duyacağımız ihtiyari arzudan aslında daha güçlü olur. Ama ancak eylemi gösteren kişinin gerçek bir insan olduğunu düşündüğümüzde böyledir bu. Eğer onun bir bilgisayar olduğunu düşünürsek, teşvik edilemeyiz.[201]

Sağ yarım küre, "zihin teorisi" olarak bilinen meselede -kendini başkasının yerine koyma ve o kişinin zihninde yaşanan şeyleri görebilme kabiliyeti- önemli rol oynar.[202] Bu kabiliyet, primatlarda, kendini tanıma ve öz farkındalık

ile birlikte meydana çıkar ve bunlarla yakından ilişkilidir.[203] Çocukların dört yaşına kadar tam olarak edinemediği (gerçi unsurları muhtemelen 12'den 18 aya kadar görülebilir) ve otistik çocukların hiçbir zaman sahip olmadığı bir kabiliyettir.[204] Zihin teorisi için yapılan standart testte, bir bilyeyle oynayan iki oyuncak bebek Sally ve Anne gösterilir. Bilyeyi bir kutuya kaldırıp odadan çıkarlar. Sally dışarıdayken, Anne geri döner ve bilyeyle oynayıp başka bir kutuya kaldırır. Şu soru sorulur: "Sally geri döndüğü zaman bilyeyi nerede arayacaktır?" Zihin teorisi kabiliyetine sahip olmayanlar, Sally'nin koyulduğunu en son gördüğü ilk kutuya değil, bilyenin orada olduğunu bildikleri yeni kutuya işaret ederler.[205]

Sağ yarım küre, duygusal idrakte açık ara baskınlığa sahiptir.[206] Sosyal davranışın aracısıdır.[207] Sağ yarım kürenin yokluğunda, sol yarım küre diğer insanları ve hislerini kaygı edinmez: "Sosyal münasebetler diğer insanların hislerine, isteklerine, ihtiyaçlarına ve beklentilerine karşı genel bir aldırmazlıkla yürütülür."[208] Sağ frontal noksanlıklara sahip, sol frontal bölgesi sağlam hastalar empati kabiliyetlerini kaybettikleri bir kişilik değişimi yaşarlar.[209]

"Ayna nöronlar" olarak isimlendirilmiş, hem biz bir şeyi yaparken hem de başkalarını bunu yaparken izlediğimiz zamanlarda etkinleşen nöronların keşfiyle ciddi bir ilgi alanı meydana çıkmıştır.[210] Fizyolojik ve davranışsal kanıtlar, frontal lobun konuşma üretimi için can alıcı kısmı olan pars opercularis'in (Broca bölgesinin parçası), parmak hareketlerinin taklidinde rol sahibi olan ayna nöronlar barındırdığına işaret etmektedir.[211] Bu bulgu o kadar düşündürücü olmuştur ki -gerçekten de hayli kayda değer bir bulgudur ve bir sonraki bölümde bunu tartışacağım-, daha pek yakın zamanlara dek ayna nöronların sol yarım küreye has olduğu düşünülmüştür ve varoluşları, dilin sağ yerine sol yarım kürede gelişmesinin bir sebebi olarak öne sürülegelmiştir.[212] Ama işi biraz tersinden anlamak gibi görünüyor bu, zira özellikle hem sol hem sağ pars opercularis ayna nöronlara sahiptir

ve iki yarım küre de izleme ve taklit etme işleminde pay sahibidir.[213] Aslına bakarsak, herhangi bir durum içerisinde hangi yarım kürenin rol sahibi olduğunun sadece kopyaladığımız eylemin ne ve nerede olduğuyla değil, o eylemin ne kadar araçsal ("nesne yönelimli") olduğuyla da alakası vardır. Bu tür eylemler, sol yarım kürenin sistemini uyarırlar. Diğer taraftan, araçsal olmayan eylemlerin taklidine yönelik en büyük yardım, sağ temporal ve frontal loblardan gelir.[214]

Ayna nöronlar, -daha başka işlevleriyle de beraber- diğer insanların niyetlerini anlama aracıdırlar ve sadece eylemleri kopyalamakla alakalı değildirler.[215] Diğer insanları anlama ve onlarla empati kurma kabiliyetimizin bir kısmını oluştururlar. Örneğin, diğer insanların yüz ifadesini taklit etmede can alıcı derecede önemli olan bölge, ayna nöronlarıyla beraber sağ pars opercularis'tir; ve bu tür bir işi yerine getirirken otistik çocuklarda gayrifaal kalan bu bölgedir.[216]

DUYGUSAL ASİMETRİ

Sağ yarım kürenin duyular ve duyguların bedensel deneyimiyle yakınlığı, bir dizi işlevsel asimetriyle yansır. Beynin sağ frontal lobunun bir kısmı, yani sağ yarım kürenin orbifrontal korteks'i, duygusal anlama ve düzenlemede asli yere sahiptir.[217] Olayların duygusal öneminin bilinçli olarak değerlendirildiği yer de burasıdır.[218] Sağ yarım küre genel olarak, her türden duygu deneyiminde rol sahibi olan kadim bir korteks altı sistem olan limbik sistemle ve diğer korteks altı yapılarla sol yarım küreden daha yakın bir bağa sahiptir.[219] Sağ yarım küre, beden ve duygu arasındaki nöroendokrin ara bağ olan[220] ve bedenin fizyolojik vaziyeti üzerine öznel değerlendirmemizde asli olan hipotalamik pituiter ekseni de düzenler.[221] Bedeni ve uyarım seviyesini düzenlemede görevli bilinçdışı ve otomatik sistemlerle -örneğin kalp atışının otonom kontrolü ya da nöroendokrin işlev- yakın bağa sahiptir.[222] Bunun sonucu olarak, duygusal uyarımda kısıtlayıcı kontrol uygulayan da sağ frontotemporal korteks'tir.[223]

Her bir yarım kürenin spesifik duygusal tınısıyla alakalı çok sayıda tartışma yapılmış olsa da (birazdan değineceğiz), duygunun türünden bağımsız olarak her türden duygusal algıda ve çoğu ifade türünde, sağ yarım küre baskındır.[224]

DUYGUSAL ALICILIK

Duygusal ifadeyi saptayan, sağ yarım küredir: Duygulardan gelen yüz ifadelerini ayırt etmede sol yarım küreden daha hızlı ve daha isabetlidir.[225] Özellikle sağ superior temporal sulkus, görünüşe göre, yüzdeki duyguları tanımada rol oynar.[226] Sağ yarım küre, yorumlamanın mevkisidir; buna sadece yüz ifadeleri değil, prozodi (ses tonlaması) ve vücut dili de dahildir.[227] Sağ paryetal lob'un görsel-uzamsal yorumlamadaki bilindik üstünlüğünün haricinde, sağ yarım küre duygusal kavramada üstünlüğe sahiptir.[228] Sağ yarım küre hasarı taşıyan kişiler, duygusal tonlama ve imaları anlamada zorluk çekerler.[229]

Garip şekilde, öyle görünüyor ki, sol yarım küre yüzün alt kısmını yorumlayarak duyguları okur. Sol yarım küre duygu gösterilerini anlayabilse de, öyle yapması istendiğinde dahi gözlere bakmaz, ağıza bakar.[230] Görünüşe göre, sadece sağ yarım küre, gözlerden gelen hassas bilgileri anlama kabiliyetine sahiptir. Empati, nispeten daha açık ve kaba iletilerin -dost ya da düşman- iletildiği, yüzün altında okunan bir şey değildir. Bir sağ temporoparietal noksanlığa sahip hastam, "İnsanların gözlerinde neler dönüyor?" diye sormuştu bana. Ne demek istediğini sorduğumda, insanların belli ki gözleriyle gizli iletiler aktardığını söyledi ama kendisi bu iletilerin ne olduğunu anlamıyordu; ve bunun sebebi de muhtemelen beyninin bunları yorumlayacak kısmının artık işlevsel olmamasıdır – dünyayı meydana getirmek için sol yarım kürelerine bel bağlamak zorunda olan insanlarda paranoya için bir zemin daha.

Dilde duyguyu anlamaya (ve ifade etmeye) gelince, sol yarım kürenin dildeki baskınlığına rağmen yine üstün olan

sağ yarım küredir.[231] Sol yarım küre felci dolayısıyla konuşma yetisi kaybedildiğinde dahi, duygusal dil mümkün olabilir.[232] Bir anlatının duygusal ya da mizahi veçhesini anlayan sağ yarım küredir.[233] Duygusal dilin belleği sağ yarım kürededir.[234] Bu duygu ne olursa olsun, ister dilde ister yüz ifadesinde iletilsin, en nihayetinde duyguların tanınmasında başlıca sağ yarım küreye bel bağladığımızı gösteren açık kanıtlar vardır.[235]

Yüz, sağ yarım kürenin dünyasının en önemli iki yanının aracısıdır: bireyin özgüllüğü ve hissin iletişimi. Sağ yarım küre, sadece duygusunun yüz ifadesini belirlemede değil, duygunun bireysel yüzle ilişkisi hususunda da rol oynar.[236] Çocuklukta başlar bu, ve annenin yüzüyle etkileşimi vasıtasıyla, çocuğun gelişen kimlik anlayışının aracı ilkesidir.[237] Ayrıca çocuk annenin sesini sağ paryetotemporal korteks'te değerlendirir.[238]

Bedenimizdeki kendiliğimizle, hislerimizle ve diğer insanların his ve niyetleriyle, özgüllükleriyle alakasından dolayı duygu çehrelerinin sağ yarım küre vasıtasıyla hafızada depolandığı düşünülecektir.[239] Esasında, herhangi bir şekilde yüzleri belirleme ve hatırlama kabiliyetimizden başlıca sorumlu olan sağ yarım küredir. [240] Eğer ona bu kadar yakın ve aşina olmasaydık, bu kabiliyet bize olağanüstü görünürdü. Yüzler, temelde benzeş üç boyutlu yapılardır; çoğu zaman da bütünün "parçaları" arasındaki ince ilişki ayrımlarıyla (ki bu ayrımlar yine de yüz ifadeleriyle beraber her saniye değişebilir), farklı yönlerde, çeşitli uzaklıklarda, farklı ışık koşullarında, çoğu zaman hareket ederken ve anlık bir şekilde ayırt edilmeleri gerekir. Herhangi bir şekilde bu yüz tanıma işini başarabilmemiz akıl almazdır. Yüzleri tanıma kabiliyetsizliğine prospagnozi denir ve bu durum, sağ yarım küre lezyonlarının ardından ortaya çıkar.[241]

Burada sağ yarım kürenin hayati bir şekilde becerdiği şey, bütünün "görünümsel" yönlerini görebilmektir. Prospagnozide bu beceri eksiktir.[242] Hatta, bu becerinin yokluğunda,

sol yarım küre, yüzü parçalardan bir araya getirme gibi külfetli bir işe bel bağlamak zorunda kalır; bunun şöyle bir paradoksal etkisi vardır ki, sol yarım küre yüzü sağ taraftan tanımayı tepetaklak tanımaktan daha zor bulabilir ve tepetaklakken daha kolay bile gelebilir çünkü bu tür bakış açıları, parçalara odaklanmayı gerektirir.[243]

Sağ medyal fusiform girus için can alıcı bir rol söz konusudur burada; [244] ama yakın zamanlarda, yüz tanımanın altında yatan ağ sisteminin temel olarak sağ küreye dağıtıldığı açıklık kazanmıştır.[245] Sağ beyin hasarlı hastalar, sol beyin hasarlı hastalara kıyasla yüzleri belirlemede daha beceriksiz olmakla kalmayıp aynı zamanda alışık olmadıkları bir yüzde yaş gibi özellikleri değerlendirmede de daha beceriksizdirler.[246] Sadece insan bireyinin yüzünü tanımada değil, duygusal ifadesini yorumlamada ve yaşını, cinsiyetini ve çekiciliğini değerlendirmede de sağ yarım küre rakipsizdir.[247]

1844'te prospagnoziyi belirlemek, Wigan'ın bir başarısıdır[248] ama buna bir isim verilmesi yüz yıl daha zaman almıştır. 1947'de, Joachim Bodamer, yüzlerin kendisine "garip bir şekilde düz, koyu renkli gözlerin öne çıktığı bir beyazlık, düz bir yüzeyden yapılmış gibi, beyaz oval tabaklara benzer, hepsi birbiriyle aynı" olduğunu aktaran bir hastasını betimler.[249] Derinliğin olmaması, değineceğim bazı sebeplerden dolayı pek ilginçtir. Prospagnozi, Sergent ve Villemure tarafından sağ yarım küre lezyonlarıyla ilişkilendirilmiştir; bu iki nörobilimci şunu fark etmiştir ki, "bileşen özellikleri, her bir yüzü özgül bir şekilde tanımlayacak görünümsel bir yüz suretinde birleştirme kabiliyetsizliği" söz konusudur burada.[250] Parçaları bir araya getirmek, özgül bir bütün sağlayamıyordur.

Tekrardan gözleri tanımada özel bir noksanlığın söz konusu olması kayda değer. Bazı durumlarda, muhtemelen yüzün alt bölgesine ilgi duymasından dolayı işi sol yarım küre üstlendiğinden dolayı, sağ yarım küre lezyonu ardından kısmi prospagnoziye sahip denekler, ağız bölgesine

baktıklarında anlamlar çıkarabilmiş ama gözlerden bilgi elde etmede hayli başarısız olmuşlardır.[251]

Sağ yarım kürenin yüzleri tanımadaki üstünlüğü, yine evrim zincirinde pek gerilere uzanan bir diğer yanallaşmış ayrımdır – örneğin, ister inanın ister inanmayın, koyunlarda bile bu üstünlük mevcuttur: Yine başlıca sağ yarım küreye dayanarak, uzun yıllar sonra bile insan ve koyun yüzlerini hatırlayabilirler.[252]

DUYGUSAL DIŞA VURUMSALLIK

Sağ yarım küre, duygusal tanımlama kadar duygusal dışa vurumda da[253] -yüz ya da ses tonu dolayısıyla- hayati rol oynar.[254] Sağ frontal lob, yüz ve beden duruşu vasıtasıyla gerçekleştirilen neredeyse her türdeki duygusal dışa vurumda can alıcı önem taşır.[255] Duygu dışa vurumunda sağ yarım kürenin üstünlüğüne tek istisna öfkedir.[256] Öfke, güçlü bir şekilde sol frontal etkinleşmeye bağlıdır.[257] Saldırganlık, motive edicidir ve sunduğu ödüllerde dopamin büyük rol sahibidir.[258]

Sosyal dili, ironiyi ve mecazı anlamayan ve empati kabiliyetinden yoksun -hepsi sağ frontal bölgeyle yönetilir- olan otistik çocuklar, prozodik beceriden, sesin tonuna ve yükselip alçalmalarına anlam ve his aktarma becerisinden yoksundurlar.[259]

Gülümseme ve kahkaha dahil, mizah ve diğer duygulara tepki olarak verilen anlık yüz ifadelerine aracı olan sağ yarım küredir.[260] Üzüntüyü göz yaşlarıyla ifade etme gibi insana has bir beceriden de yine sağ yarım küre sorumludur.[261]

Sağ yarım küre tarafından kontrol edilen yüzün sol yarısı (ya da "hemifas"), duygusal dışa vurumda daha çok rol oynar.[262] Duygular ayrıca yüzün sol yarısı tarafından dışa vurulduğunda daha güçlü bir şekilde algılanır:[263] Üstelik gariptir ki, sağ el kullanan kişilerde yüzün sol yarısı sağdan daha geniştir.[264] Duygunun yüzde dışa vurumu insanlar arasında evrensel bir şey olsa da, kaçınılmaz olarak, kültürler

arasında yüz ifadesinde farklılıklar bulunur; ve, karışık hisler aktarabiliyor olması sayesinde, sol yarım küre daha karmaşık duygusal bilgi sergileyebildiğinden dolayı, kültürler arası durumlarda nispeten daha basit bilgi aktarımları yüzün *sağ* yarısı tarafından yapıldığında insanların bunları okuması daha kolay olabilmektedir.[265]

Duygular için sağ yarım kürenin uzmanlaşması, insan öncesi türlerde başlayan bir süreçtir: Şempanzeler ve bazı primatlar, tıpkı bizim gibi, duyguların yüzde dışa vurumu için sağ yarım küre uzmanlaşması gösterirler.[266]

Sağ yarım kürenin duyguların hem algılanmasına hem de dışa vurumuna yatkınlığı, görünüşe göre bebekleri yüzlerinin soluna doğru yatırmaya yönelik evrensel eğilim tarafından tasdiklenmektedir; bu şekilde, yetişkinin sağ yarım küresinin birincil dikkat alanına girmiş olurlar ve yetişkinin kendisinin duygusal olarak daha dışa vurumsal olan yüzünün sol yarısıyla karşı karşıya kalırlar.[267] Bu tercihin en az 2000-4000 yıl kadar geriye uzandığı bilinmektedir[268] ve sol el kullananlar dahi, sola doğru yatırma eğilimini sergilerler.[269] Hatta şempanze ve goriller bile bebeklerini yatırırken aynı sol taraf yatkınlığını gösterirler.[270]

DUYGUSAL YATKINLIKTAKİ FARKLILIKLAR

Deney dünyasında bulduğumuz anlam üzerinde yarım kürelerin nasıl etkide bulunduğunu göz önüne aldığımızda, görülen şeye duygusal değer yükleyen sağ yarım küredir (ki bu konuya daha sonra döneceğiz).[271] İşler durumda bir sağ yarım kürenin yokluğunda, dünyamız ve kendimiz duygusal olarak yoksunlaşırız. Sağ frontal lob, kişilik üzerinde -özümüzde kim olduğumuzda- fevkalade önemli bir rol sahibidir.[272]

Mamafih sol yarım küre duygu anlama ve dışa vurumda yine de rol oynar. Peki aradaki farklılıkları nelerdir?

İlk olarak görünüşe göre sol yarım küre daha yüzeyseldir ve sosyal duygularda uzmandır; aksine sağ yarım küreyse birincil-süreç duygusallıkla daha doğrudan bir temas içindedir.[273] Bununla ilişkili olarak, sol yarım küre, duygunun bilinçli temsilinde daha fazla rol sahibi olabilir: Yine başlıca ağız bölgesinde, iradi ya da zoraki duygusal dışa vurumlar, sol yarım küre tarafından kontrol edilir.[274] Duygusal yüz ifadelerinin bilinçli ve bilinçdışı süreçleri üzerine yapılan bir çalışma göstermiştir ki, gözlemlenen duygunun belirtik *temsili* içeriğiyle sağ değil de sol amigdala ilişkilidir, sağ amigdalaysa bilinçdışı duygusal süreçte daha yakından rol sahibidir.[275]

Şunu eklemek gerekir ki, duygularda rol sahibi olsa da, sağa kıyasla sol yarım küre duygusal olarak nispeten daha nötrdür,[276] ki bu da "duygusal olmayan" soyut resimlere yatkınlığıyla kanıtlanmaktadır.[277] Sağ yerine sol yarım küreye sunulduğunda, duygusal uyarımlar ruh haline katılmaz – kişisel olarak benimsenmez.[278] Tüm süreç daha bilinçli, daha iradi, daha kasti ve sol yarım kürenin etki etme ve kontrol etme ihtiyacıyla, deneyimi temsilde sunmadaki rolüyle uyumlu gibidir. Duygusal uyarılmayı kelimelerle dışa vurma farkındalığı ya da kabiliyetinin yoksunluğu durumu olan aleksitimi'de, duygusal olarak farkındalıklı sağ yarım kürenin -ki sağ kürenin duygusal uyarımı deneyimlediği kanıtlanabilir- bunu sol yarım küreye aktaramamasından sorun doğar.[279]

Literatür ayrıca yarım kürelerin duygusal tınılarında da farklılık olabileceğini göstermektedir; ve bu pek karmaşık bir alandır.[280] Sağ yarım kürenin sözüm ona "negatif" duygularla ve sol yarım kürenin "pozitif" duygularla ilgilendiği şeklindeki eski fikirler, doğrulanmamışlardır; güncel olarak geçerli teori, sağ yarım küre duygularının "çekilme" ve sol yarım küre duygularının "yaklaşma" olduğudur. İkisi de bana tatmin edici gelmiyor. Bazı açık uzlaşımlara göre sağ yarım küre üzüntüyle sol yarım küreden daha çok, öfkeleyse

daha az uyumludur;[281] ve "pozitif" dediğimiz duygular da her ikisine bağlıdır.[282] Birçok durumda sağ yarım küre pozitif duygulanımla ilişki içinde olsa[283] ve memnunluk verici deneyimlerin baş kaynağı olabilse de,[284] kendimiz ve gelecek hakkında daha iyimser görüşler benimseme eğiliminde olan genelde sol yarım küredir.[285] Hatta bazı kanıtlara göre -bunlara değineceğim-, asılsız bir iyimser görüşe kapılabilmektedir. Tekrarlarsak, sağ yarım kürenin tesiri daha kapsayıcı (ikisiyle de alakadar olabilir) ve sol yarım küreninki parçalıdır. Bağlanma empatiyle ilişkili duyguların, bunlara ister "pozitif" diyelim ister "negatif", tahmin edileceği üzere tercihen sağ yarım küre tarafından işleniyor olması bana olası gözüküyor: Bu tür uyarıcılar, sağ yarım kürenin dikkatini çeker.[286] Aynı sebeple rekabet, çekişme ve bireysel öz inanç ile alakalı uyarıcılar, ister pozitif olsun ister negatif, tercihen sol yarım küre tarafından işlenecektir.[287]

Üzüntü ve sağ yarım küre arasındaki bir diğer düşündürücü ayrıntı, renk algısıyla alakalıdır. Rengin *bilinçli olarak belirlenmesi* işine dahil olan beyin bölgeleri, muhtemelen sol taraflıdırlar ve bunun sebebi de büyük olasılıkla bu edimin bir sınıflandırma ve isimlendirme süreci içermesidir;[288] fakat, öyle görünüyor ki, zihinsel görüntülemede renk *algısı*, normal durumlarda sol değil de sadece sağ fuziform bölgesini etkinleştirmektedir[289] ve görüntüleme çalışmaları, lezyon çalışmaları ve nöropsikolojik testler vs. hepsi sağ yarım kürenin renk ayırt etmeye ve algılamaya daha uyumlu olduğuna işaret etmektedir.[290] Fakat bu çerçevede, sağ yarım kürenin yeşil renge ve sol yarım kürenin kırmızı renge öncelik tanıdığına yönelik işaretler vardır (sol yarım kürenin yatay yönlenmeye, sağınsa dikey yönlenmeye öncelik verdiği gibi – 8. Bölüm'de yazılı dilin kökenlerini ele alırken bu noktaya geri döneceğim).[291] Yeşil renk, geleneksel olarak sadece doğayla, masumiyetle ve kıskançlıkla değil, melankoliyle de ilişkilendirilmiştir: "Kafasında acı çekiyordu, / Yeşil

ve sarı bir melankoliyle / Bir anıtın üzerinde Sabır tanrıçası gibi oturuyordu, / Kederin yüzüne gülümsüyordu."[292]

Sağ yarım kürenin melankoli eğilimleri ile Orta Çağ'a ait bedenin sol tarafının kara öd ile dolu olduğu inancı arasında bir bağ var mıdır? Kara öd elbette melankoliyle özdeşleştirilirdi (kelimesi kelimesine Yunancada *melan-*, kara + *chole*, öd) ve sol tarafta bulunan bir organ olan dalak tarafından üretildiğine inanılırdı. Aynı sebeplerden, *dalak* terimi (spleen), on dördüncü yüzyıldan on yedinci yüzyıla kadar melankoli için kullanılırdı; bununla birlikte, sanki "melankoliyi" sezdirir gibi, tutku ve mizah anlayışı da aynı yerden gelir (aslına bakarsak, bedenin sol tarafıyla ilişkili olan sağ yarım küreden), "dalak" terimiyse bunların hepsi için kullanılabilirdi.

Depresif bozukluk ile sağ yarım küre arasındaki ilişki meselesi karmaşıktır. Burada beynin anterior-posterior ("önarka") ekseninin etkisini hiçbir yerde olmadığı kadar hesaba katmak gerekir; aynı şekilde sağ-sol ekseni de öyle. Görünüşe göre, iki yarım küre arasındaki duygusal tınının kutupluluğu, beynin en üst ve en geç evrilmiş, en "insan" kısımları olan frontal loblarla özellikle ilişki içindedir. Sol anterior lezyonlar depresyonla, sağ anterior lezyonlarsa "yersiz neşe"yle ilişkilendirilir.[293] Sol yarım küre lezyonu frontal loba ne kadar yakın olursa, depresyon semptomatolojisi o kadar büyük olur.[294] Sağ yarım küre lezyonu olanlar için tam tersi geçerlidir: Lezyon ne kadar kuyruğa (arka kısımlara) doğruysa, depresyon ihtimali o kadar yüksektir.[295] Bu kanıtların kesişimi şuna işaret etmektedir ki, sağ yarım küre, sol frontal kutup ya da kendi paryetooksipital korteks'ine kıyasla depresif bir tutuma sahiptir.[296] Depresyona başlı başına baktığımızda, çoğu vakada muhtemelen artmış sağ frontal faaliyet ve azalmış sağ posterior faaliyetle ilişkilidir[297] ama tahmin edilebileceği gibi, tehdit izleme, sağ posterior'a ait bir faaliyettir.[298] Manide, yani depresyonun zıt kutbunda, sol yarım kürenin aşırı faaliyetine yönelik kanıtlar vardır;[299] ve bu diğer memeli hayvanlarda da geçerli olabilir.[300]

Lezyon çalışmaları, sağ frontal lobun faaliyeti ile depresyon arasındaki ilişkiyi onaylar;[301] keza beyin görüntüleme çalışmaları da sol frontal hipofonksiyon ile depresyon arasında bir bağıntıya işaret etmektedir.[302] Soldan fazla sağ faaliyet, depresif ruh haliyle ilişkiye sahiptir.[303] Bilhassa sağ prefrontal bölgedeki artmış elektriksel faaliyet, bir depresyon belirtecidir[304] ve çoğu EEG çalışmaları, sol frontal hipofonksiyonu tasdikler.[305] Normal deneklerde, nispi sağ taraflı EEG etkinleşmesi, daha fazla "negatif" duygulanım deneyimlemenin habercisidir; nispeten daha fazla sol frontal etkinliğe sahip denekler, "tepkilerini sona erdirmede daha hızlı olabilmektedirler, sağ frontal etkinleşmesine sahip deneklerse negatif duygusal tepkinin süresini asgariye düşürmek için gerekli başa çıkma becerisinden yoksundurlar."[306] Depresif kişiler, nispi olarak sol görüş alanına öncelik verirler ve sağ yarım küre etkinleşmesine işaret ettiği kanıtlanmış olan sola yönelik göz hareketlerini daha sık sergilerler.[307]

Doğrulayıcı kanıt, depresyon tedavisinden gelmektedir. Depresyonda bulunan sol anterior faaliyeti, beklendiği gibi, hastalıkla birlikte gerileme gösterir. Sol anterior frontal bölgedeki kan akışının daha keskin bir şekilde azalması, antidepresanlara daha olumlu bir tepkiyi önceler.[308] Sol yarım kürede geri dönülemez lezyonlar olduğu zaman (diğer beyin bölgelerinde değil), depresyonun ortadan kaldırılması ya da tedaviye olumlu karşılık vermesi daha az olasıdır.[309]

Sağ posterior hipofaaliyette deneyimlenen depresyon türlerinin sol frontal hipofaaliyettekinden farklı olduğunu gösteren kanıtlar da vardır; ki bu farklılıklar da iki yarım kürenin varlığa getirdiği dünya görüşleriyle uyumludur. Dolayısıyla, sağ yarım küre hasarından kaynaklanan depresyonda, sol yarım küre lezyonlarından kaynaklanan kaygılı, huzursuz, biyolojik ögelerin eşlik ettiği depresyonun aksine daha fazla kayıtsızlık ya da hissizlik -her şeye karşı, bulanık bir cansızlık- görülür.[310] Depresif ruh haline eşlik eden kaygı -ki bu üzücü bir anlatı okumayla da tetiklenebilir-,

kaygısal uyarım olarak bilinir, ve sağ yarım küreye yönelik daha büyük yanallaşma sergiler. Belirsizlik ve kontrolsüzlük korkusuna -sol yarım kürenin meşguliyetleri- dayanan kaygısal kavrayış, aksine, tercihi sol yarım küre etkinleşmesiyle bir aradadır.[311]

Her tür beyin görüntülemeye dayalı duygu araştırmasını yorumlarken, duygulanım ve duygu üzerine muhtemelen dünyanın en seçkin nörobilimcisi olan Jaak Panksepp'in eleştirilerini akılda tutmak gerekir: Bilişim öncesi duygulanımın kendisinden ziyade bir duygulanım halinin bilişsel içeriğiyle ilişkili alanları görüntülüyor olmamız çok daha olasıdır.[312]

AKLA KARŞI RASYONELLİK

Sağ yarım kürenin duygulardaki ezici üstünlükteki önemine rağmen, sol yarım kürenin dil üzerinde tekele sahip olduğu görüşü gibi akıl üzerine tekele sahip olduğu kalıp yargısı da hatalıdır. Her zamanki gibi sorumuz "ne?" değil "ne şekilde?"dir.

Aslına bakarsak, akıl yürütmenin farklı türleri vardır ve doğrusal, ardışık tartışma açık bir şekilde sol yarım küre tarafından daha iyi yürütülse de, tümdengelim dahil bazı tip akıl yürütmeler ve bazı tip matematiksel akıl yürütmeler, başlıca sağ yarım küreye dayanır. Daha belirtik akıl yürütmelerin altında sol yarım kürenin, daha örtük akıl yürütmelerin (bilimsel ve matematik sorun çözmede dahil, sorun çözmelerde olduğu gibi) altındaysa sağ yarım kürenin imzası vardır.[313] Tatmin edici "aha!" içgörü olayı ve duygularla daha üst frontal bilişsel işlev arasındaki etkileşimlere aracılık eden sağ amigdala arasında bir bağ vardır.[314] Hatta geniş çaplı bir vücut araştırması şimdi şuna işaret etmektedir ki, matematik ya da sözsel içgörü, yani tam olarak şeyin üzerine odaklanmadığımızda gerçekleşen sorun çözme, sağ yarım küredeki etkinleşmeyle ilişkiye, başlıca sağ anterior temporal bölgeyle ve spesifik olarak sağ anterior superior

temporal girus'la ilişkiye sahiptir; fakat üst seviye bir yeniden yapılandırma söz konusu olduğunda, sağ prefrontal korteks'te de etkinlik görülmektedir.[315] İçgörü ayrıca kişinin varsayımlarının şimdiye kadarki uyuşmazlıklarının kavranışıdır, ki bu da sağ yarım kürenin anomalileri saptama kabiliyetine bağlıdır.

Sorun çözme, akli çıkarımlarda bulunma ve karar verme eğer sürece karşı bilinçli olursak daha zor hale gelebilir. Dolayısıyla, kişinin düşünce süreçlerini belirtik hale getirmek ya da bir yargıyı çözümlemek, gerçekten verimi zayıflatabilir çünkü bu, sol yarım kürenin sorunun belirtik, yüzeysel yapısına odaklanmasını teşvik eder.[316]

Kanıtlara göre, matematik becerileri, yarım küreler arasında dağıtılmıştır. Bazı çalışmalar, çocuklarda[317] ve yetişkinlerde[318] sağ yarım küreden ziyade sol yarım küre hasarında, matematik becerisinin hızlı bir şekilde zayıfladığını göstermiştir. Fakat, bir başka çalışmada, sol yarım küresi hasarlı çocuklar sadece yazılı dilde kayda değer bir şekilde yetersiz hale gelirken sağ yarım küre hasarlı çocuklar hem yazılı dil hem okuma hem de matematikte daha düşük verim göstermiştir.[319] Sağ yarım küre, aritmetik hesaplamalarda açık bir şekilde rol sahibidir[320] ve genel bakımdan, matematik hesaplar sağ yarım kürede daha güçlü bir etkinlik göstermektedir.[321] Toplama ve çıkarma, sağ paryetal lob'u etkinleştirir, çarpma ise sol yarım küredeki "çarpım tablosunun" sözel hafızasını etkinleştirir.[322] Hesaplama dâhileri, görünüşe göre, anı belleğinden faydalanarak daha ziyade sağ yarım küreye bağlı stratejiler kullanmaktadırlar.[323]

Sağ yarım küre sadece sol yarım kürenin dil alanlarından bağımsız olmakla kalmayıp sağ yarım kürenin görsel-uzamsal alanlarından da bağımsız bir süreç olan tümdengelimli akıl yürütmede can alıcı bir role sahiptir: Örneğin, ilintili herhangi bir görsel bilginin yokluğunda dahi (mesela, sorular işitsel olarak kulaklıklardan aktarılır), farklı tipteki akıl

yürütme soruları sağ superior paryetal korteks'te ve çift taraflı olarak precuneus'ta etkinleşmeye yol açmaktadır.[324] Precuneus'un dahil olması, kendi başına ilginç bir şeydir çünkü paryetal lob'un derinlerinde yatan bir merkez olan precuneus -limbik sistemin bir parçasıdır-, hem duygularla hem de kendilik duyumuyla derin bir şekilde bağa sahiptir. Yüksek ritimli metabolik hızıyla, beynin en mütemadiyen aktif noktalarından biridir ve uyku, anestezi, bitkisel hayat gibi kendilik duyumunun artık etkin olmadığı değişmiş bilinç hallerinde sessizleşir. Şahsi kimlikte ve birinci şahıs bakış açısını edinmede hayati olan anı hafızasında önemli bir rol oynar.[325] Hatta, tümdengelimli mantık, duygu ve hislere ait olduğu bilinen beynin sağ ventromedial prefrontal alanıyla ilişkilendirilir.[326] Öyleyse, kişinin kendini gerçekte dünyada içinde bulduğu durumun sosyal ve duygusal idrakinin ardından gelenler, en az soyut bir önermenin ardından gelenler kadar önemlidir.

İlk başta ummadık görünebilecek ama tam değeri ancak bir sonraki bölümde açıklık kazanacak bir bulgu, sayıların ve göreli ölçülerinin sezgisel duyumuna sahip olan sağ yarım küre olmasıdır. Gelgelelim, bu duyum takribidir ve kesinliğe sahip değildir. Aksine, sol yarım küre kesinliğe sahiptir ama gerçekten ne yaptığı üzerine herhangi bir sezgisel duyuma sahip değildir, yalnızca kuralları izler ve sembolleri düzenler.[327] Eğer birisi kesin bir cevap veren hesaba ulaşırsa, bu en aşikâr haline kullanılan dilde sahip olur: Belgisiz tahmine, ölçünün sezgisel algısına yatkın hiçbir dil yoktur.[328]

Sayıların ya sol yarım küreyle bir yakınlığa işaret edecek *mutlaklıklar* -istatistikteki gibi sayılabilir bir miktar- anlamına ya da sağ yarım küreyle bir yakınlığa işaret edecek *ilişkiler* anlamına geleceğini bilmek önemli olacaktır. Pythagoras için, müziğin ve güzelliğin temelini oluşturan, herhangi bir mutlaksal anlamda sayı değil, ölçü ya da ilişkinin bu düzenidir – gezegenlerin müziği, evrenin doğal harmonisi.

Duygu, içerisinde hissedildiği bedenden ayrılmazdır ve dünyayla etkileşimimizin temelidir. Empatik bağ anlamında sosyal idrak, diğer insanların ne hissettiklerini ve ne söylediğini sadece bağlamda değil de ayrıca yüz ifadeleriyle, "beden dilleri"yle ve ses tonlarıyla da anlamak vs. bunların tümü sağ yarım küreyle mümkün kılınmaktadır.

Duygu kabiliyetine ve zihinsel deneyimi soyutlamak yerine beden bağlamında anlama yatkınlığına uygun olarak, sağ yarım küre beden olarak *kendiliğe* derinden bağlıdır. Beynin iki tarafının da bedenin karşıt tarafıyla motor ve duyusal bağları olsa da, sol yarım kürenin sadece bedenin zıt tarafının (sağ) bir imgesini taşıdığını biliyoruz – sağ yarım küre etkinsizleştirildiğinde, bireyin bedeninin sol tarafı o kişi için resmen var olmayı keser. Bütün bir beden imgesine sahip olan sadece sağ paryetal lob'dur.[329] Şu önemlidir ki, bu beden imgesi sadece bir resim değildir. Bir temsil (sol yarım kürede olsaydı olacağı gibi) ya da bedensel algılarımızın bir toplamı ya da imgelenen bir şey değildir, dünyadaki faaliyetlerle yakından bağa sahip canlı bir imgedir – esasen duygusal bir deneyimdir.[330] Bu yüzdendir ki, buradaki rahatsızlıklar, beden algı bozukluğu ve anoreksiya nervosa gibi fevkalade keyif kaçırıcı hastalıklara sebep olur.[331]

Dahası, sağ ve sol yarım küreler, bedeni farklı şekillerde görürler. Tek taraflı beyin hasarının ardından gerçekleşen etkileyici değişimlerden söyleyebileceğimiz üzere, sağ yarım küre bedenimizi kimliğimizin parçası olan, "yaşadığımız" ve deyiş yerindeyse kendiliğimiz ile geniş çapta dünya arasındaki kesişim bölgesi olan bir şey şeklinde algılamamızdan sorumludur. Sol yarım küre içinse beden tam aksine kendisinden nispeten ayrık olduğumuz, dünyadaki bir şeydir, diğer şeyler gibidir (Sartre'ın terimleriyle, *pour soi* [kendi-için] değil *en soi*'dır [kendinde]); cansızdır, bir "cesettir".[332] Gabriel Marcel'in söylediği gibi, bazen sanki ben bedenim*im*, bazense bir bedene *sahib*im.[333] Almanca gibi, bazı diller, bedeni

o kadar alenen bu manalarda görürler ki, ikisi için farklı kelimeler kullanırlar: ilki için *Leib*, ikincisi için *Körper*. Yeri gelmişken söyleyelim, İngilizce "corpse" [ceset, boş beden] ile bağı olan Almanca *Körper* kelimesi, dile tıp ve teoloji vasıtasıyla girmiştir (buradaki beden, ruh ayrıldığı zaman geriye kalan maddedir); *leben/lebendig*'e (İngilizce "live/alive" [yaşamak/canlı]) bağlı *Leib* kelimesi, savaştan canlı çıkan "bedenler"e -*Körper* olmayanlara- gönderme yapar. Hatta beden anlamına gelen Yunanca kelime *sōma*, Homeros'ta hiçbir zaman canlı bedene göndermede kullanılmamış, sadece ceset anlamında kullanılmıştır.[334]

Sol yarım küre, bedeni bir parçalar topluluğu olarak görür: Bir sağ yarım küre felcinden sonra bedeni düz bir çizgi haline, bölmelere ayrılmış, cansız ve boş (bir yapı iskelesi toplamı) bir hale gelen Ehrenwald'ın hastasını hatırlayın. Eğer sağ yarım küre doğru bir şekilde işlemiyorsa, sol yarım küre gerçekten de kendisinin talimatlarına göre çalışmayan beden kısmıyla herhangi bir ilişkisi olduğunu yadsıyabilir. Hastalar, ellerinin "kendilerine ait olmadığını" ya da hatta yanlarındaki kişiye ait olduğunu bildirebilirler veyahut bedenlerinden plastikten yapılmış gibi bahsederler.[335] Bir hasta, yatağında ölü bir el olduğundan yakınmıştır. Erkek bir hasta, kolunun yanında yatan kadına ait olduğunu sanmıştır; beyaz bir kadın, kendi kolunun yanında yatan "en petit nègre"e [küçük bir siyahi] ait olduğunu sanmıştır; bir diğeri yatakta, solunda bir çocuk olduğundan yakınmıştır. Bir başka hastaysa, hemşirelerin kolunu kirli çamaşırlarla sarıp yıkamaya gönderdiği inancındadır.[336]

Bir hasta, diğer her bakımdan diyaloğu son derece normal olsa da, felçli kolun annesine ait olduğuna sıkı sıkıya inanır.[337] Bu kadının durumunda işlem, olağan bir şekilde, sol yarım küreyi vestibüler uyarım denen bir yöntemle sınırlayarak tersine çevrilmiştir:

Gözlemci: Kimin kolu bu?

AR (hasta): Benim değil.

Gözlemci: Kimin?

AR: Annemin.

Gözlemci: Burada ne işi var annenizin kolunun?

AR: Bilmiyorum. Yatağımda buldum.

Gözlemci: Ne zamandır orada?

AR: İlk günden beri. Dokunun, benimkinden daha sıcak. Geçen gün de hava daha soğukken benimkinden yine daha sıcaktı.

Gözlemci: Sol kolunuz nerede?

AR: (*ileriye doğru belirsiz bir hareket yapar*) Şuranın altında.

Vestibüler uyarımın hemen ardından [sol yarım küreyi kısıtlama], *gözlemci hastadan sol kolunu göstermesini ister.*

AR: (*sol koluna işaret eder*) Burada.

Gözlemci: (*hastanın sol kolunu kaldırır*) Bu kol sizin mi?

AR: Ah, evet.

Gözlemci: Annenizin kolu nerede?

AR: (*tereddüt eder*) Buralarda.

Gözlemci: Tam olarak nerede?

AR: Bilmiyorum. Belki burada, çarşafların altındadır (*Sağına, çarşafların altına bakar.*)

Vestibüler uyarımdan iki saat sonra, AR yeniden gözlemci tarafından sorgulanır.

Gözlemci: (*hastanın sol koluna işaret eder*) Kimin kolu bu?

AR: Annemin. Daha sıcak.

Gözlemci: Sizin sol kolunuz nerede?

AR sessizce gözlemciye bakar. Bir buçuk saat sonra, kendiliğinden gözlemciye seslenir.

AR: (*sol koluna işaret eder*) Annemin kolu bu sabahkinden daha soğuk. Bakın ne kadar soğuk.

Ertesi sabah (30 Kasım), gözlemci AR'ye tekrardan AR'nin sol koluna işaret ederken kolun kime ait olduğunu sorar.

AR: Annemin. Hayli sıcak. Burada buldum. Hastaneden taburcu olduğunda unutmuş.

Önceki gün uygulanan aynı yönteme uygun olarak gerçekleştirilen vestibüler uyarımın ardından, gözlemci hastanın sol kolunu kaldırır ve bir kere daha kolun kime ait olduğunu sorar.

AR: (*sol koluna dokunur*) Benim.

Gözlemci: Annenizin kolu nerede?

AR: Şurada, köşede olsa gerek. (*Çarşafların altında annesinin kolunu arar ama bulamaz*). Hayli sıcak. Güçlü bir kol; annem çamaşırcıydı...

Bu durum asomatognozi olarak bilinir ve çoğunlukla sağ yarım küre felcinin ardından ortaya çıkar.[338] Bedensel kendiliğin parçaları tanıma kabiliyetinin eksikliği, her zaman sağ yarım küre hasarıyla ilişkilidir, sol yarım küre değil.[339] Bu olgu, sağ yarım küreyi bölüm bölüm titizlikle uyuşturarak taklit edilebilir.[340]

Ayrıca, etkilenen parçanın uzaylı kontrolünde olduğu inancına da yol açabilir. Lhermitte tarafından betimlenen bir hasta, sol tarafı felç olmasına rağmen hiçbir kaygı göstermez ve olumlu biçimde neşelidir: "Sanki bedeninin tüm sol tarafı bilincinden ve psişik yaşamından kaybolmuştu." Fakat üç gün sonra:

> Hasta, zaman zaman onu rahatsız edip canını sıkan bir uzaylı elinin gelip göğsüne yerleştiğini bildirir: "El karnıma bastırıyor ve beni boğuyor" der. "Canımı sıkıyor bu el", der yine, "bana ait değil ve beni yumruklamasından korkuyorum."

Yanındaki yatakta yatan adama ait olabileceğini düşünür.[341] Bir diğer hasta, bedeninin sol tarafının "şeytani" olduğu ve dış unsurlar tarafından kontrol edildiği inancına kapılmıştır; belki de kontrol eden ölmüş babasıyla gizli anlaşma imzalamış şeytandır.[342]

Sağ yarım kürede sol yarım küreden daha büyük proprioseptif farkındalık bulunur, yani örneğin zıt taraftaki elin ne tarafta olduğuna ya da nasıl konumlandığına bakmak zorunda kalmaksızın, sağ yarım küre sol yarım küreden daha iyi bilir – bu, sağ el kullananlarda sol elin lehine bir

şey olsa bile böyledir.[343] Sağ yarım küre, duyguları deneyimlediğimiz zaman vücudumuzda gerçekleşen fizyolojik değişimlerle çok daha yakın bağa sahiptir.[344] Sağ yarım küre, duyguları deneyimlediğimizde bedende gerçekleşen fizyolojik değişimlerle çok daha yakından bağlantılıdır.[345] Bebekleri solda tutmamızın bir diğer sebebidir bu: "Bebek bedenin sol tarafında tutulduğunda, en temel karşılıklı etkileşim tarzı olan dokunmanın duygusal etkisi de daha doğrudan ve dolaysızdır."[346] Felcin cinsel işlev üzerindeki etkisi üzerine çalışmalar, sol yarım küre felcinin ardından durumun daha kötü olduğunu göstermiş olsa da sol yarım küre felcinin yaygın bir neticesi olan depresyonun dahiliyeti konuyu karıştırmıştır; eğer depresyonlu denekler dışarıda tutulursa, görünüşe göre sağ yarım küreye daha fazla bağlıdır.[347]

İlginçtir ki, sağ yarım küre hasarı söz konusu olduğunda, kendiliğin bedenle olağan entegrasyonu ortadan kalkmaktadır: Beden, artık bedenin "sahibinin" kişiliğine bütünleşik olmayan bir dürtüler derlemesine indirgenir. Söz konusu olan bireyin yapısıyla uyuşmayan hastalıklı ve ölçüsüz bir cinsellik ya da yemek iştahıyla sonlanabilir bu.[348]

Daha önce de dikkat çektiğim üzere, sağ yarım küre, bilinçdışı ve otomatik beden ve beden uyarım seviyelerini düzenleme sistemleriyle -örneğin kalp atış hızının ya da nöroendokrin işlevin otonom kontrolü dolayısıyla- daha yakından bağlıdır (bkz. geride ss. 127-128). Bunun bir istisnası vardır. Otonom sinir sistemi içinde iki "karşıt işlemci" vardır: sempatik ve parasempatik sinir sistemi. Sempatik sinir kontrolü daha çok sağ yarım küre tesiri altındayken, parasempatik sinir sisteminin kontrolünün daha çok sol yarım küre kontrolünde olduğuna yönelik kanıtlar vardır.[349] İkisi arasından, duyguya verilen karşılıklardaki kalp atışı ve tansiyonu sakinleştirmede daha önemli olan sempatiktir.[350] Uyanık sağ yarım kürenin özel alanları olan yeni, belirsiz ve duygusal olarak zahmetli şeylerde de daha fazla rol sahibidir; oysaki parasempatik sinir sistemi, sol yarım kürenin özel alanları

olan alışılmış, bilindik ve duygusal olarak daha nötr şeylere uygun gelen otonom işlevin gevşemesini sağlar. Ama sol yarım kürenin işlere dahil olması, kesinlikle faaliyeti orantısız bir şekilde arttırabilir; ve de sempatik faaliyette etki gösterir. Belki de elimizden gelen en makul çıkarım, bu konunun müphem kaldığıdır.

ANLAM VE ÖRTÜKLÜK

Anlamı düşününce aklımıza genelde dil gelir; ve sol yarım kürenin anlama olan büyük katkısı dildir, yani sembol manipülasyonudur. Bu konu o kadar önemlidir ki, bir sonraki bölümü sadece bunu incelemeye adayacağım. Sol yarım kürenin sağ yarım küreden çok daha geniş bir kelime haznesi ve daha usta, daha karmaşık bir sözdizimi bulunur. Dünyanın haritasını çıkarma ve şeyler arasındaki nedensel ilişkilerin karmaşıklığını keşfetme gücümüzü muazzam genişletir.

Bu üstünlüğün, işitsel malzemeye yönelik daha büyük yatkınlıkla alakası yoktur. Evvela, çoğu manada müziği daha iyi anlayan sağ yarım küredir (bkz. ileride). Sol yarım kürede dil için işitsel bir üstünlük ne kadar söz konusuysa, her halükârda sağ yarım küre üzerindeki kısıtlayıcı etkisine doğru orandadır bu.[351] Daha çok, sağ yarım kürenin dildeki üstünlüğü, *temsil* yarım küresi şeklindeki karakterinden kaynaklanır,, zira dilde işaretler deneyimin temsilciliğini yapar. Eğer bu böyle olmasaydı, yapısı sözel olmaktan çok görsel-uzamsal olan işaret diliyle sağ yarım kürede ilgilenilmesi beklenirdi. Ama buna rağmen işaret dilinin aracısı sol yarım küredir;[352] ve duyma engelli deneklerde işaret dilindeki bozulmalar, tutarlı bir şekilde sol yarım küre hasarıyla ilişkilenmektedir ve ortaya çıkan noksanlıklar, işitme yetisi sağlam olup aynı bölgede lezyonlara sahip olan deneklerin yaşadığı dil sorunlarıyla genel anlamda benzeştir.[353] Bu şunu kanıtlar ki, işitsel korteksin uzmanlığının işitsel malzemelerin ya da hatta bizzat kelimelerin işlenmesiyle bir ilişkisi yoktur. İster sözel ister görsel-uzamsal olsun, simgelerle, işaretlerle, şeylerin

temsilleriyle ilişkilidir. Keza sağ yarım kürede farz edilen görsel-uzamsal eğilim, muhtemelen kendi başına görsel-uzamsal niteliklerle alakalı değildir ve bu, simgelerine karşın dış dünya algısının ana yolu olduğundan, şeylerin bizatihi kendileriyle ilişkilidir.

Ama sol yarım küre haddi zatında dile bağlıdır: Dil, onun evde hissettiği yerdir. Biçim ve sistemin kontrolüne sahip olduğu sürece, anlamı aslında sağ küreden daha az kaygı edinir gibidir (yukarıda bahsettiğimiz sayılarla alakalı durumla ilginç bir paralelliktedir bu). Sol yarım kürenin artık sağın kısıtlamasında olmadığı sağ yarım küre hasarı koşullarında, sonuç olarak ortaya anlamsız bir dil hipertrofisi çıkabilir.[354]

Yine basmakalıplar hatalıdır. Sol yarım kürenin dille çok ilişkisi olabilir ama sağ yarım küre de dilde hayati bir yer tutar. Dili fikir ya da şeyleri manipüle etmek için değil, diğer insanlar ne demek istediklerini anlamak için kullanır. Bu "sessiz" yarım küre, yukarıda tartışıldığı gibi, kelimeleri tanır[355] ve kelime haznesine, hatta sözdizimin belli yanlarına sahiptir.[356] Aslına bakarsak, sadece dil algısı değil dil ifadesi de sağ yarım küreye son derece bağlıdır: Sağ yarım küre hasarlı hastaların sözel ifade sorunları gerçekten ağır olabilmektedir ve bu durumların neredeyse sol yarım küre hasarlı hastalardaki kadar ağır olduğu belirtilmiştir.[357]

İdrak söz konusu olunca, bu durumlar bazen bazı bakımlardan daha da kötüdür. Sağ yarım kürenin kendine has gücü, anlamı bütün olarak ve bağlam içerisinde anlamasındadır. Bir hikâyenin ahlaki çıkarımını[358] ve aynı şekilde bir şakanın manasını sağ yarım küreyle anlarız.[359] Sadece bir bilgisayar gibi sözdizimin kombinasyonal yasalarına tabi anlam birimlerinin bir derlemesinden değil, ses tonundan ve pragmatizmden de diğer insanların ne kastettiklerini çıkarsayabilir.[360] Dolayısıyla, temel anlama zıt olan mecazi anlamın anlaşılması gereken yerde bilhassa önemlidir – yani, insan söyleminde neredeyse her yerde ve özellikle de ironi, mizah, dolaylama ya da sarkazmın olduğu yerlerde.[361] Sağ

yarım küre hasarlı hastalar, mecazi anlamı anlamada zorluk çekerler.[362] Eğretileme[363] ve mizahla[364] örtük aktarılanlar gibi, dolaylı anlamda zorluk yaşarlar. Hatta sağ yarım küre hasarlı kişiler çıkarsama yapamazlar, ki dünyayı anlamada kesinlikle hayati bir yere sahiptir bu: Ne türde olursa olsunlar örtük anlamları anlamaz, sadece belirtik anlamları algılarlar.[365] (Bir çıkarsama yapılır yapılmaz ve daha belirtik olmaya başlar başlamaz, bu süreç sağ temporal girus'tan sola aktarılabilir.)[366] Sol yarım küresi hasarlı çocuklarda sözdizimsel başarı daha güçlü bozukluk yaşarken, sağ yarım küre hasarıyla birlikte pratik sözlüksel idrak daha kötü bozukluklar yaşar.[367]

Mecaza yönelik sol yarım kürenin kabiliyetsizliği ve sağ yarım kürenin yatkınlığının tam anlamı, bir sonraki bölümde açıklık kazanacaktır. Bu kuşkusuz şiirin dolaylı ve çağrışımsal dilini anlamanın sağ yarım küreye dayandığı anlamına gelse de, mecazın önemi, en az şiir ve sanatlar kadar bilim ve felsefenin, *her suretteki anlamanın* temelini oluşturmasıdır.[368]

Sağ yarım küre, sözlü olmayan iletişimde uzmandır.[369] Örtük anlamlarla uğraşır, oysa sol yarım küre "daha belirtik ve daha bilinçli işlemlere" bağlıdır.[370] Tepki ve reaksiyonlarımızı yöneten ince bilinçdışı algılar, sağ yarım küre tarafından kavranır. Örneğin, yüz ifadelerinin *bilinçdışı* okumasında hâkim olan, sağ yarım kürenin fusiform girus'u etrafındaki alandır.[371] Ufak değişimlerinde dışa vurulan duygusal değişimler, gözlemcinin sağ yarım küresi tarafından 300-400 milisaniye içinde, farkındalık eşiğinin altında yansıtılır ve eş zamanlı olarak eşleşir.[372] Bir başka insanın göz ve ağız faaliyetlerine bakmak, sağ posterior temporooksipital korteks'i etkinleştirir.[373] Sol yarım kürenin gözlerle alakadar olmadığı hatırlanacaktır: Aldatmacayı saptamada sağ yarım kürenin daha iyi olmasının sebeplerinden biridir bu.[374] Çünkü sağ yarım küre, ince ipuçları ve imaları yakalar, ve diğer insanların ne hissettikleri ve ne düşündüklerini anlayabildiğinden dolayı, insanların yalan söyleyip söylemediği

konusunda ona bel bağlarız.[375] Sağ yarım küre hasarlı kişiler, yalanla şakayı ayırt etmede zorluk yaşar; aksine, sol yarım küre hasarlı kişilerse yalanı saptamada normal bireylerden daha iyidirler – yarım kürelerin birleşme gerektirdiği kadar ayrışma da gerektirdiğinin bir diğer örneği.[376] Yalan söyleme ve belirtik *karşısında* örtük iletişimin ilişkisi üzerinde John Napier'ın bir gözlemi aklıma geliyor: "Eğer dil insanlara düşüncelerini örtmek için verilmiş olsaydı, o vakit vücut hareketlerinin amacı bu düşünceleri açığa vurmak olurdu."[377]

Örtük ve muğlak kalan ve de böyle kalmak zorunda olan şeylerin diyarı engindir ve can alıcı derecede önemlidir. İnsani bakımdan önemli ve duygusal olarak yüklü olan durumlarda yazılı kelimelere güvenirken bu kadar çaresiz hissetmemizin sebebi budur.

> Sözlü olmayan davranışlar, dil, yüz ifadesi, ses tonlamaları ve vücut hareketleri, halklar arasındaki ve insanla dünya arasındaki karmaşık, çatışkılı ve çoğunlukla duygusal ilişkileri yerleştirmede çok önemlidir. Bir omza dokunma, el sıkma ya da bakış, uzun bir monologla ifade edilenlerden çoğu zaman çok daha fazlasını anlatabilir. Konuşma yetimiz yeterince doğru olmadığından değildir bu. Aksine. Dili fazla karmaşık, değişken ve muğlak şeyleri ifade etmede uygunsuz kılan tam da doğruluğu ve belirliliğidir.[378]

Gördüğümüz üzere, "benim" dünyamdaki yerlerinden dolayı, benim için anlam yüklü olan şeyler, sağ yarım küre için göze çarpıcıdır – bu da sağ yarım kürenin kişisel anlama sahip şeylere yönelik kaygısının bir sonucudur. Fakat, buradaki "ben", nesneleşmiş yalıtık bir tüzel varlık değil de sosyal bir varlıktır, zira sağ yarım küre, sosyal davranışla tüm dallarında aracılık etmektedir. Sol yarım küre felcinde konuşma yetisi genellikle kaybediliyor olsa da, konuşma yetisiyle doğrudan ilişkili olmamasına rağmen bir sağ yarım küre felcinin sol yarım küre felcinden fiilen daha sakatlayıcı olmasının sebebi budur. Konuşma kaybı ve sağ el kullanımının kaybedilmesiyle beraber maruz kalınan zorluklara

rağmen, sol yarım küre felcinin ardından normal yaşama dönme şansı sağ yarım küre felcinin sonrasındakinden daha yüksektir.[379] Sağ yarım kürenin aracılık ettiği sadece işlevsel ya da yararcı anlamda duygusal sinyalleri yorumlama değildir. Diğer insanların zihinleri yorumlama kabiliyeti, hatta ne düşündükleri ve hissettiklerini değerlendirme yetisi -otizmde kaybedilmiş bir yetidir bu-, sağ yarım küre felcinde kaybedilmiştir;[380] dahası: Bu yeti, pozitif olarak empati kurma yetisidir. Anlam, kelimelerden daha fazlasıdır.

MÜZİK VE ZAMAN

Anlam bazense müziktir. Bedende temel bulan, duygunun iletişimini sunan, imalı ve örtük bir şey olan müzik, sağ yarım kürenin tabiatının doğal bir dışa vurumudur. Dil ve müzik arasındaki ilişkiyi bir sonraki bölümde keşfedeceğiz: Kesişen işlevleri ve temelleri, kendimiz hakkında bazı hayati gerçekleri açığa çıkarmaktadır. Ses tonlaması ve deneyimin duygusal veçhelerinin onun özel kaygısı olduğunu göz önüne aldığımızda, müziğin büyük ölçüde (ama münhasıran değil) bir sağ yarım küre olgusu olduğu tahmin edilecektir.

Bununla birlikte, müziğin sağ yarım kürenin kaygıları için doğal bir aday olduğu daha başka yönler de vardır. Sağ yarım küre için birincil önemde olan, yalıtık tüzel varlıklardan çok şeyler arasındaki *ilişki*dir. Müzik tamamıyla ilişkilerden, "arasındalıklar"dan oluşur. Notalar kendi başına hiçbir anlam ifade etmez: Notalar arasındaki gerilimler ve sessizlikler, bunların karşılıklı birbirine dayanma şeklindeki süregelişi, her şeydir. Melodi, uyum ve ritim aradaki boşluklarda yatar ama yine de arasındalık, yalnızca notaların kendisi sayesinde olduğu şeydir. Aslına bakarsak, müzik *sadece* notalar olmadığı gibi *sadece* boşluklar da değildir: Notaların ve sessizliğin bir arada oluşturduğu bütündedir müzik. Her nota, içinde olduğu bağlamla beraber dönüşüm geçirir. Müzik dediğimiz şey, sadece herhangi bir notalar yığını değil, yaratılan bütünün içinde her bir notanın yeni

ve daha önce hiç yaratılmamış bir yaşam bulmasını sağlayacak kadar güçlü olduğu bir şeydir. Benzer şekilde, şiir de yalnızca bir kelimeler dizimi olamaz; her kelime, yeni bütünün içine alınır ve yeni bir şekilde yaşam kazandırılır, bizi deneyimin, hayatın dünyasına geri taşır: Şiir, "konuşan bir sessizlik" meydana getirir. Müzik ve şiir, her ikisi de sağ yarım küre tarafından sunulan dünyanın, arasındalıkla nitelenen dünyanın parçasıdırlar. Belki de en nihayetinde sağ yarım küreye "sessiz" yarım küre demek pek yersiz olmayacaktır: Onun ifadeleri, örtüktür.

Ama müzik sadece arasındalıkta var olduğundan dolayı sağ yarım kürenin ilgi alanında değildir. Bölünemez yapısı, daima zaman içinde açımlansa da bütününü tek bir an içinde deneyimlemenin gerekmesi, sürekli değişim içindeki bir şey olması, asla durağan ya da sabit olmaması, canlı bir şeyin nabzıyla (unutmayın, müzik enstrümanları bile beyin için canlı varlıklar gibidir) her zaman evrilmesi, dışa vurumunun tabiatı gereği örtük ve derin bir şekilde duygusal olması, bedensel tabiatımız dolayısıyla kendisini hissettirmesi – müzik hakkındaki her şey, kısaca, onu sağ yarım küre için doğal "dil" kılmaktadır. Eğer Walter Pater'ın Novalis'in ardından söylediği, her sanatın müzik vaziyetine yükselmeyi arzuladığı doğruysa, tüm sanat bize sağ yarım küre tarafından sunulan dünyada yaşamayı arzulamaktadır.

Müzik ve beden arasındaki ilişki, katiyen dansta olduğu gibi uzuvların iradi (en azından görünürde iradi) hareketleriyle sınırlı değildir. Duygularımız vasıtasıyla müziğin bizi nasıl fiziksel olarak etkilediğinin hepimiz bilincindeyiz. Müzik pasajları, bedenin içindeki ve bedenden çıkan hareketlerden yayılan ve bunların anlamını fevkalade genişleten mecazlar gibi hareket eder: yükselme, alçalma, nabız, soluk. Kuşkusuz hece uyumu ve ayrıca melodik ön notalar ve sesteş değişimler dahil, müziğin birçok özelliği, beklenti örüntüleri inşa ederler ve bunlar nihayetinde ya karşılığını verir ya da beklentiyi boşa çıkarır;[381] ve bu süreç, nefes alıp

vermede ya da kalp atışında, tansiyonda ve hatta vücut ısısında değişim, ve hatta terleme, gözyaşı akması ve tüylerin diken diken olması gibi fizyolojik tepkilere yol açar.[382] Yine bu tür değişimler sağ yarım kürenin korteks altı merkeziyle, hipotalamus'la ve genel manada bedenle olan hayati bağı vasıtasıyla yaşanır.

Müziğin, şiir gibi, tabiatı gereği kederli olduğu söylenmiştir[383] ve dünyanın birçok yerinden toplanmış müzik üzerine yapılan bir anket, bunu doğrulamaktadır – elbette neşeli müzik diye bir şey olmadığı söylenemez ama bu tür müzikler bile çoğu zaman kederin ağzından çekilip alınmış, minör tonun geçici bir istirahati gibidir. Sağ yarım kürenin duygusal tınısı karşısında bunun böyle olmasını beklerdik; ve de sağ yarım küre ile minör ton, aynı şekilde sol yarım küreyle de majör ton arasında daha güçlü bir bağ vardır.[384] Sokrates öncesi filozof Gorgias, "şiir dinleyenlerin ruhuna huşu [*phrike*] ve acıklılık ve matemli arzu girer" ve bu çağlarda, şiir ile müzik birdiler.[385]

Müzik ve duygular arasındaki ilişki büyüleyicidir, bir ölçüye kadar da şaşırtıcıdır. Suzanne Langer, müziğin sadece aşina olduğumuz duyguları anımsatma değil, "daha önce hissetmediğimiz duygu ve ruh hallerini, tutkuları" uyandırma gücüne sahip olduğunu söylemiştir.[386] Müzik, başka deyişle, olası duyguların menzilini sınırsız bir şekilde genişletir çünkü deneyimlenen duygu, ona aracılık eden edimin hususiyetine derinden bağlıdır ama gelgelelim hisleri tanımlamak için mahkûm olduğumuz kelime dağarcığı, sinir bozucu biçimde kısıtlıdır. Dolayısıyla, bir Bach parçasının "kederi" bir Mozart parçasının "kederinden" hayli farklı olacaktır ve *Matthäus-Passion*'daki "keder" *Musikalisches Opfer*'dan alacağımız türde "kederden" farklı olacaktır ve *Matthäus-Passion*'un bir bölümünde deneyimlediğimiz "keder" -örneğin,muazzam alto aria *Erbarme dich-*, sözgelimi son nakarat *Wir setzen uns mit Tränen nieder*'dan [Göz yaşları içinde oturuyoruz] alacağımız "keder"den farklı olacaktır.

Mendelssohn'un şu paradoksal beyanıyla kastettiği bu olsa gerek: "Sevdiğim müzikle bana ifade edilen düşünceler, kelimelere sığdırılmayacak kadar belirsiz değiller, tam aksine fazla belirliler."[387] Dil bizi kaçınılmaz olarak eskide kalmış bir birim olan yeniden-sunuma, temsile geri getirir, ki burada var olan her şeyin özgül nitelikleri aynı terim dizisine indirgenmektedir. Nietzsche'nin ifadesiyle: "Müzikle kıyaslandığında her türlü kelimeyle iletişim rezildir; kelimeler seyreltir ve kabalaştırır; kelimeler gayrişahsileştirir; kelimeler olağandışını olağan yapar."[388]

Konuşma yetisi esasen sol yarım küre işlevi olsa da, şarkıda söz üretimi sağ yarım kürenin kapsamlı etkinleşmesiyle bağlantılıdır.[389] Hastayı konuşamaz bırakan bir sol yarım küre felci ardından, bu kişi şarkıların sözlerini zorluk yaşamadan söyleyebilir. Buna karşın, sağ yarım kürenin hasar görmesi, amuziya olarak bilinen bir duruma yol açar; burada, müziği değerlendirme ve anlama ya da icra etme becerisi kaybedilebilir.[390] Sağ yarım küre lezyonları, konuşmayı anlama yetisini nispeten etkilenmemiş bırakabilir, oysa sözlü olmayan seslerin (müzik dahil) algısı derin bir şekilde bozulur.[391] Bu tür durumlar ve aynı şekilde işitsel agnozi'de (iki taraflı hasarda daha yaygın görülür) tını, ritim ve karmaşık seslerin algısı kötü bir şekilde etkilenir.[392] Çoğu afazisiz amuziya durumunda, konuşma algısı ya da konuşma ediminin bozulması olmaksızın müziği değerlendirebilme ya da icra edebilme becerisinin kaybında, sağ yarım küre hasarı söz konusudur.[393] Tersi durum, sağ yarım kürenin sağlam kalıp kalmamasına bağlıdır. Ünlü bir besteci ve Moskova Konservatuvarı'nda Müzik Profesörü olan Vissarion Şebalin, sol temporal ve paryetal felç sonucu ağır afazi (dil yetisinin bozulması) yaşamıştır ama fevkalade nitelikte çalışmalar bestelemeye devam etmiştir – Şostakoviç'e göre bunlar felç öncesi çalışmalarından ayırt edilmezdir.[394] İki yaşından beri kör olan bir orgcu ve besteci, sol medyal serebral arter felci geçirir ve sonunda ağır afaziye maruz

kalır, aynı şekilde aleksi ve agrafi -körler alfabesi için- de geçirir (okuma ya da yazma becerisi) – ama müzikte bunu yaşamaz; ve etkilenmemiş bir şekilde enstrüman çalmaya ve müzik icra etmeye devam eder.[395] Sol yarım küre felci geçiren bir besteci ve orkestra şefi, artık kelimeleri okuyamaz olur ama zorluk yaşamaksızın notaları okuyabilmekte ve yazabilmektedir.[396]

Melodi, ton, tını ve nota kulağı her zaman sağ yarım küre aracılığındadır (profesyonel olmayan müzisyenlerde).[397] Ritmin temeli daha geniş dağıtılmıştır. Ritim örüntülerini seçebilme, neredeyse münhasıran sağ yarım kürede temporal, inferior paryetal ve prefrontal korteksleri etkinleştirir.[398] Fakat bazı temel, metrik ritimlerin aracısı sol yarım küredir, bilhassa Broca bölgesidir;[399] daha karmaşık ritimler ve örneğin iç ses yutumu ve çapraz ritim gibi standart örüntüden daha sapan ritimler, tercihen sağ yarım küre tarafından ele alınır.[400] Sağ yarım küre, armoniye daha duyarlıdır,[401] ki armoni de başlıca bir sağ yarım küre işlevi olarak düşünülebilir.[402] Sağ yarım küre, ayrıca, armoniyi entonasyonla ilişkilendirme (armonik dizinin temeli) becerimizin ve ritmin bazı yanlarının kaynağıdır.[403]

Ama müzik ortaya ilgi çekici bir sorunu çıkarıyor. Az önce söylediklerimin tümü amatörler için geçerlidir: Profesyonel ya da üst düzey eğitimli bir müzisyen, müziği anlamada sol yarım küresini çok daha büyük oranda kullanmaktadır. Bu bazıları tarafından bu tür eğitimli bireylerde daha bilinçli öğrenildiği, teorik olarak temellendirildiği ya da analitik bir yaklaşıma işaret ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Bunun doğru olduğu söylenebilir. Ama Jerre Levy'nin de iddia ettiği üzere, başarılı sanatçılardan ve müzisyenlerden elde edilen deliller, becerilerinin iki yarım küre üzerine normalden daha geniş bir şekilde dağıtılmış olduğuna işaret etmektedir ("uçan matematikçiler" – bkz. s. 53).[404] Müzisyenlerde görsel-uzamsal dikkatin yarım küreler arasında daha eşit bir şekilde dağıtıldığı bulgusuyla tutarlı olacaktır bu; ki

bunun böyle olmasının sebebi de muhtemelen müzik okuma becerisini edinmiş olmalarıdır, zira müzik dil gibi sol-sağ sıralı bir işlemdir (dolayısıyla sol yarım küre işlemine öncelik verir) ama anlamı yine de görsel-uzamsal olarak temsil edilir (böylelikle de muhtemelen sağ yarım küre işlemine öncelik sunar). Ayrıca, piyanistlerin görsel-uzamsal ve motor kesitler arasında tercüme yapabilmek için her bir eli eşit derecede kullanabilmesi gerekir.[405]

Fakat Golberg ve Costa'nın bulguları, yukarıda gördüğümüz üzere, bunun ayrıca daha genele uygulanabilecek bir ilkenin özel bir durumu olabileceğini öne sürer. Bilgi toplama esnasında sorumlu olan sağ yarım küredir ama söz konusu olan şey enine boyuna "bilindik", aşina hale geldiği zaman işi sol yarım küre devralır.[406] J. S. Bach'ın kontrapuntal müziğinin eğitimli müzisyenlerde dahi güçlü bir sağ yarım küre etkinleşmesine yol açtığının keşfi etkileyicidir. Bulguyu keşfeden araştırmacıların açıklamasına göre, dikkatte eş zamanlı olarak çeşitli melodik konturların tutulmasına gerek duyulmaktadır ve bu da sağ yarım kürenin deneyimi faal hafızada tutmada daha büyük olan kabiliyetini gerektirmektedir.[407] Bunun doğruluğunun mümkün olmasına rağmen, başka bir açıklaması da, bu tür bir müziğin tüm bölümlerini bütünlükle dikkate alamamak olabilir, zira bu yüzden farklı dinlemelerde hiçbir zaman aynı şekilde deneyimlenemez. Hiçbir zaman nihai olarak yakalanamadığından dolayı, her zaman yenidir. Ayrıca iki açıklama belki de birbirinden çok farklı değildir, zira sol yarım kürenin gayrisahihliğe yol açan "yakalaması", ancak ilgilenilen şeyin kapsamı kısıtlanarak mümkün olur.

Müzik, -anlatı gibi, yaşadığımız süreçte hayatlarımızın deneyimi gibi- zamanda açımlanır. Müziği müzik yapan zamanın hareketidir. Sadece vurgu ve ritme sahip olması değil; yapısı, onu bir arada tutacak belleğe bağlı olarak, zaman boyunca ve üzerinde uzanır.

Zaman, bu dünyadaki her şeye anlam katan bağlamdır ve diğer taraftan, bizim için bu dünyada anlamı olan her şey, hayatımızda yeri olan her şey zamanda var olur. Soyutlamalar ve varlıkların temsilleri için geçerli değildir bu, ama var *olan* her şey zamana tabidir. Zamanın geçişinin duyumu, sürekli dikkatle ilişkilidir ve sadece bu sebepten bile, ancak sağ yarım kürede temellenmesi beklenmelidir ve işlevi yürüten destekçilerse sağ prefrontal korteks ve inferior paryetal lob'dur.[408] Zaman içerisinde süreyi kıyaslama becerisi, şüphesiz sağ yarım küre tarafından daha iyi icra edilir[409] ve bu işin bel bağladığı alan da sağ dorsolateral prefrontal korteks'tir.[410] Aslına bakarsak geçmişe, şimdiye ve geleceğe sahip yaşanıp geçirilen bir şey manasında, zaman değerlendirmesinin her yönü sağ yarım küreye, başlıca da sağ prefrontal ve paryetal korteks'e bağlıdır.[411] Geçmiş ya da gelecek algısı, sağ yarım küre hasarında ağır bir şekilde bozulma yaşar.[412]

Zamansal ardışıklık, muğlak bir kavramdır. Kişinin bununla ne kastettiğine bağlı olarak, böyle bir ardıllık sağ küreye bağlı olabilir;[413] veyahut, anlatıların aksine ardışıklığın "gerçek dünyada" hiçbir anlamı olmadığı yerlerdeyse, sol yarım küreye bağlıdır[414] – anlatıyı anlama, sağ yarım kürenin becerisidir; sol yarım küre anlatıyı izleyemez.[415] Ama anlık olayların suni olarak bağlamdan koparılmış, ilişkilerinden ayrıklaştırılmış düzeni ya da zamansal akışın anlık bölünmesi -hakkınca ya da daha iyi bir şekilde sol yarım küre tarafından icra edilen bir şey- manasında, ardıllık aslında hiç de zamanın bir ölçümü sayılamaz. *Zaman algısı dağıldığı zaman* işi devralan şeydir. Esasında, zaman bölünmemiş bir akıştır: Sol yarım kürenin zamanı birimlere ayırma ve onu ölçmek için makineler yapma eğilimi, zamanın bir durağan noktalar ardışıklığı olduğuna bizi inandırabilir ama öyle bir ardışıklık, ne kadar paralel olursa olsun zamanın gerçek tabiatına yaklaşamaz. Varlığa sol yarım küre için gelmemiş bir şeyin cansız, mekanik bir biçimde, onun gördüğü en yakın

tahminde temsil edildiği (yeniden-sunulduğu) ama iki dünyayı ayıran uçurumun diğer tarafında kaldığının bir diğer örneğidir bu – daireye gittikçe daha fazla yaklaşan ama asla temas edemeyen bir dizi teğet gibi, işini ne kadar iyi bir şekilde yaparsa yapsın insan zihnini tahmin etmeye çalışan bir makinenin bilinci yoktur, hiçbir zaman tam olarak yaşamayan Frankenstein'ın beden parçalarından yarattığı bir canavardır. palinopsi denen bir durum vardır (görsel deneyimde bozukluk, normal görsel akışın bozulması, bazı imgelerin göz önünden gitmemesi sonucu belli görsel izlere rastlanması durumu) ve bu durum posterior sağ yarım küre lezyonları sonucu doğar;[416] görme yetisinden başka tarzlardaki benzer olgular da -hareketin zamandaki akıcılığını kaybetme- muhtemelen benzer bir şekilde sağ posterior korteks'teki noksanlıklarla ilişkilidir.[417] Bu tür durumlarda, sağ yarım kürenin, akışı zaman içinde tekil ve bütüncül bir hareket olarak algılama yetisi kaybedilir. Onun yerine, sonsuz bir durağan anlar dizisini toplayarak, sol yarım kürenin zamandan azade ama mekanik olan dünyası geçer ve bu diziyi toplama da, *Zeitraffer** olgusu denen sinema filmindeki karelerin ardıllığına benzer.

"Zamansal bilgiyi sürekli olarak izleme" için sağ yarım küreye ihtiyaç duyulduğu ve sol yarım kürenin bağlamdan çıkarılmış zamansal akışın kısa bölünmelerini saptamada daha etkili olduğu öne sürülmüştür.[418] Benim görüşümce, bu yalnızca sol yarım küredeki soyutlama eğilimini ve zamansal akışı kavrama kabiliyetinin eksikliğini doğrulamaktadır. Buradaki can alıcı nokta, hareket akışı ya da zaman üzerinde akış olduğu yerde sağ yarım kürenin avantaja sahip olmasıdır ama durağanlık ya da zamanda bir odak noktası söz konusu olduğunda da sol yarım küre avantaja sahiptir.[419] Devamlılık fikrinde ikircimlik bulunur. Sol yarım küre, bir şeyin devamlılığını ancak o şey durağansa kabul

* Hızlı çekim (çn.).

edebilir gibidir. Şeyler değişir -akış içindedir- ama yine de devamlılığa sahiptir: Nehri düşünün. Sol yarım küre, akış olduğunda dahi bir devamlılık olduğunu düşünür. Bu sebepten, sol yarım küre hasarlı olduğunda, varlıkların devamlılığı olmaz – Capgras sendromu.

Müzik, zamanda gerçekleşir. Mamafih, müzik bizi zamanın dışına çıkarmayı da başarır. George Steiner'ın ifade ettiği üzere, "müzik [...] zamansallıktan azade yaratılmış zamandır."[420] Aynı şekilde, beden vasıtasıyla işini görür ama bizi salt fiziksel dünyanın ötesine taşır: Hayli spesifiktir ama yine de evrensel şeylerden bahseder gibidir.[421] Belki de karşıtını bulmak için şeylerin "içine girme", sağ yarım kürenin dünyasının bir yönüdür zira burada "karşıtlar" bağdaşmaz değildir, bu dünya doğrusal olmaktan çok daireseldir. Fakat, dili sınırlarına ya da sınırlarının ötesine kadar zorlama riskini göze alarak şunu söylemek istiyorum ki, zamanın kendisinin tabiatı paradoksaldır ve müzik, zamanı zamansallıktan kurtarmaktan ziyade zamanın içinde daima mevcut bir veçheyi meydana çıkarır; ve bu veçhenin bir an ile olan kesişimi, sonsuzluğa iştirak eder. Aynı şekilde, fikselliği aşmak için fizikseli kullanmak ya da tekilliği aşmak için tekilliği kullanmaktansa, fiziksel varoluş olarak kavradığımız şeydeki gizil ruhaniyeti meydana çıkarır ve -Goethe'nin açıklamak için bir ömür uğraştığı- tekilde her daim gizil olarak bulunan evrenselliği açığa çıkarır. Ayrıca bilinen her kültürde müziğin bir özelliği de doğaüstüyle iletişimde, tanımı gereği yukarıda, ötede, bizim "dışımızda" olan şeylerle iletişim için kullanılmasıdır.[422]

DERİNLİK

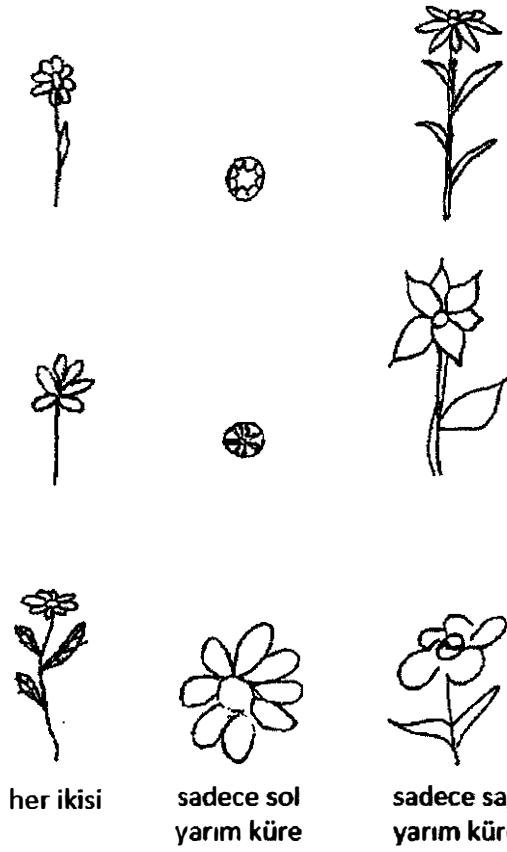
Zamanın görsel alandaki karşılığı, uzamsal derinlik olarak düşünülebilir: Hakikaten de Einstein'dan bu yana zaman ve uzamın tek bir varlık ya da birimin veçheleri olduğu anlayışına vardık. Zaman algımıza "derinlik" katanın sağ yarım küre olduğu gibi, uzamda derinliği değerlendirme

yordamını -sınıflandırma yerine diğerleriyle ilişki içinde durma yolunu- bize sağlayan da sağ yarım küredir.[423] Sağ yarım küre, uzamsal ilişkileri uzaklık derecesi bakımından ele alma eğilimi gösterir, zira bunları kolaylıkla ayırt edebilir; bu sol yarım kürenin stratejisinin tam aksidir, zira onun stratejisi de daha ziyade sınıflandırmaya yönelik olma eğilimindedir: "aşağısı", "yukarısı" vb.[424] Zaman algısıyla bir paralellik söz konusu burada: Süre, sağ yarım küreye aittir, ardıllama ("öncesi", "sonrası" = "yukarısı", "aşağısı") ise sola aittir. Sağ yarım kürenin uzam örgütlemesi daha ziyade şeylerin "bana" daha yakın ya da daha uzak olmasına, daha ziyade derinliğine dayanır.[425] Hatta sağ yarım küre "benden" daha uzakta yatan şeylere meyillidir; ki bu da onun daha geniş, daha engin ve daha derin dikkatinin bir yönüdür.[426] Buna karşılık, sol yarım küreyse derinliği işlemede zorluk yaşar: Sonuç olarak, bazen önemli bir ölçüde, şeylerin ölçüsünü yanlış alabilir.[427]

Sağ yarım küre noksanlıkları, üç boyutlu canlı varlıkların karakteristik bir özelliği olan eğrili yüzeylerle uğraşırken zorluğa sebep olur ama gelgelelim bir küp gibi düz çizgili üç boyutlu nesnelerle başa çıkma kabiliyeti bozulmaz. Prospognozi'nin altında, eğmeçli hacimlerle başa çıkmadaki bu sorunun yattığı[428] ve bir etmen olduğu öne sürülmüştür. Mamafih, Bodamer'ın "Hasta S"sinin betimleme yaptığı özelliklerden biri derinliğin eksikliği, insan yüzünün "beyaz oval bir tabağa" indirgenmesiydi.[429]

Sağ yarım küre dünyayı daha gerçekçi bir şekilde, görsel ayrıntı ve üç boyutla, derinlikle sunmaya meyleder: Keza görsel temsillerin yoğunluklarının ve güzelliklerinin estetik boyutu, büyük ölçüde sağ yarım küreden gelir.[430]

Sağ yarım küre nesneleri uzamda hacim ve derinliğe sahip şekilde, deneyimlendikleri haliyle temsil eder; sol yarım küre görsel dünyayı tasarısal, soyut, geometrik olarak ve tek düzlemde dahi gerçekçi ayrıntıdan yoksunlukla sunma eğilimi gösterir (bkz. Görseller 2.8 ve 2.9).[431]

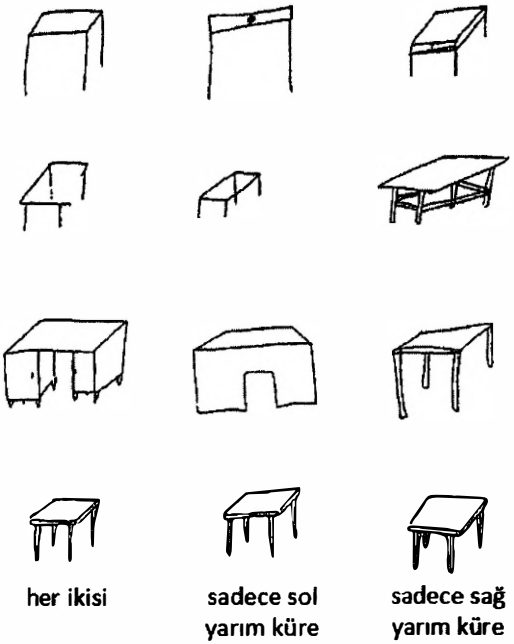


Görsel 2.8 Aynı denekler tarafından çizilen çiçek: normal koşullar altında; sağ yarım küre etkinsizleştirilmiş durumda; ve sol yarım küre etkinsizleştirilmiş durumda (Nikolaenko, 1997'den).

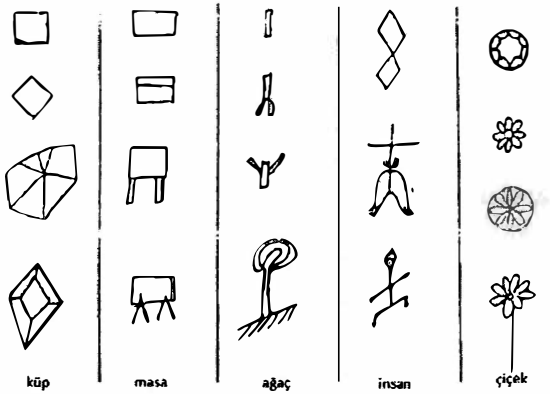
Etkinsizleşmiş sağ yarım küreye sahip bireylerde, bir çocuk karalamasıymış gibi, bina çizimlerinde yapının tüm yüzleri aynı zamanda görülür şekilde betimlenebilir.[432] Bunu şöyle de ifade edebiliriz: Sol yarım küre *bildiğiyle* ilgilenir, sağ yarım küreyse *deneyimlediğiyle* ilgilenir (bkz. Görsel 2.10).

Gazzaniga ve LeDoux tarafından incelenmiş komissürotomi geçirmiş bir hasta, ameliyattan önce her iki eliyle de normal bir şekilde küp çizebilmektedir ama ameliyatın ardından, en çok kullandığı sağ eliyle ancak zayıf bir çizgi

çizebilir ama yine de sol eli, bir küpün üç boyutlu bir yapısını çizebilmektedir (bkz. Görsel 2.11).[433]



Görsel 2.9 Aynı denek tarafından çizilen masa: normal koşullar altında; sağ yarım küre etkinsizleştirilmiş durumda; ve sol yarım küre etkinsizleştirilmiş durumda (Nikolaenko, 1997'den).



Görsel 2.10 Sağ yarım küre etkinsizleştirilmiş halde, "sol yarım küreye göre" çizilmiş günlük nesneler (Nikolaenko, 1997'den).

KESİNLİK

Sol yarım küre, insan yapımı şeyleri sever. Bizim ürettiğimiz şeyler, daha da kesin olurlar: İçini dışını biliriz çünkü onları biz bir araya getirmişizdir. Canlı şeyler gibi sürekli değişim ve hareket içinde, *kavrama*mızın ötesinde değildirler. Sağ yarım küre şeyleri olduğu gibi gördüğünden dolayı, onun için sürekli yenidirler, haliyle sol yarım kürenin sahip olduğu gibi sınıflandırmalar üzerine bir bilgi bankası yoktur. Şeyleri sabitleme ve yalıtmadan gelen bilgi kesinliğine sahip olamaz. Önündeki şeye sadık kalmak adına, düzanlamsal dilin güçlü yönü olan soyutlamalar ve soyutlamaya dayalı sınıflandırmalar kurmaz. Tam aksine, sağ yarım kürenin dil üzerine ilgisi, onu yan anlam ya da çağrışımın düz anlamının ötesine taşıyan kısıtlayıcı etkisinin ötesine taşıyan her şeye yöneliktir: Çok anlamlılığın önemini bilir. Dolayısıyla bir bakıma sessizdir, kısmen değişim içinde ve tereddütlüdür, onun aksine sol yarım küreyse kendi doğruluğundan mantıksızca ve hatta inatlı bir şekilde emin olabilir.[434] John Cutting'in ifadesiyle, "sol yarım küre (sözüm ona birincil yarım küre), partneri sağ yarım kürenin (sözüm ona ikincil yarım küre) yaptığı şeyleri bilmez ama gelgelelim koşullara yönelik rasyonel kanıtlar eksik kaldığı zaman karar verme işini kendisi gasp eder".[435]

Bu olgunun sayısız örneği vardır. Bölünmüş beyinli bir deneğin sağ yarım küresine imalı bir pozdaki çıplak bir insan gösterildiğinde, telaşlanır ve çekingen bir şekilde gülmeye başlar. Deneyci ona nedenini sorduğunda, sözel sol yarım küresinin hiçbir fikri yoktur. Bu yüzden de kadın inandırıcı bir bahane uydurur – odadaki birisi onu rahatsız ediyordur.

Ama Gazzaniga ve LeDoux tarafından aktarılan ünlü bir örnek, buradaki en önemli noktayı sergilemektedir. Deneyciler bölünmüş beyinli hastaya yarım kürelerden birine yansıtılmış bir resim gösterir ve görüntüyle ilişkili bir kart çekmesini ister. Örneğin, sağ yarım küreye karlı bir manzara gösterirler ve iki elinden biriyle bir kart dizisi arasından

	sol el (sadece sağ yarım küre)	sağ el (sadece sol yarım küre)
ameliyat öncesi		
ameliyat sonrası		

Görsel 2.11 Komissürotomi öncesinde ve sonrasındaki küp çizimi. Ameliyat öncesinde, hasta her iki eliyle de küp çizebilmektedir. Fakat, ameliyat sonrasında, tercih ettiği sağ eli zayıf bir şekilde faaliyet göstermektedir (Gazzaniga & LeDoux, 1978'den).

uygun bir resim seçmesini isterler. Gördüğü şeyin ne olduğunu söyleyemez çünkü sağ yarım küre konuşamaz ama sol eliyle dosdoğrudan kürek resmine uzanabilir. Bununla birlikte, sol yarım küre hiçbir şey görmediğinden, sağ eli rastgele seçim yapar ve sadece kazara doğruyu bulur. Ondan sonra meseleyi biraz daha ilginçleştirirler. Sağ yarım küreye bir kar manzarası gösterdikleri aynı anda, sol yarım küreye de bir tavuk pençesi gösterirler. Her bir yarım küre sadece bir imgenin bilgisine sahiptir ama her koşulda bu farklıdır. Hastadan uygun bir kart seçmelerini istediklerinde, yine sol eli bir kürek seçer (çünkü sağ yarım küre karı görmüştür) ama sağ eli bir tavuk resmi seçer (çünkü sol yarım kürenin gördüğü tavuk pençesidir). Sol eliyle neden küreği seçtiği sorulduğunda, bu soruya cevap vermesi gereken ama kar manzarası hakkında, küreğin seçiminin gerçek sebebi hakkında hiçbir şey bilmeyen sol yarım küresi hiç de bozuntuya

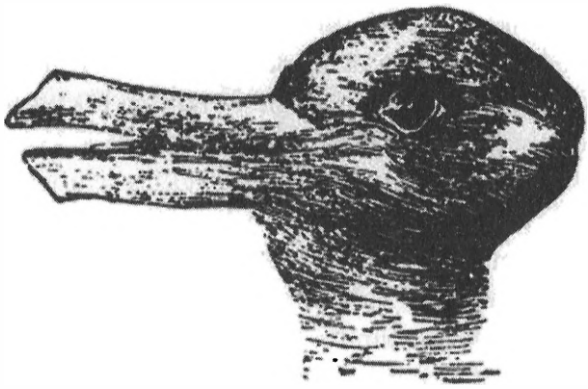
vermez. Tavuğu gördüğünü söyler ve elbette küreği seçmiştir çünkü "tavuk kümesini temizlemek gerekir."

Yazarların kendilerinin söylediği üzere, buradaki asıl ilginç bulgu, sol yarım kürenin "göz dahi kırpmadan" ulaşılabilir bilgisinden yanılgılı çıkarımlar yapması ve sadece sağ yarım kürenin bilebileceği şeylere bir hüküm getirmesidir: "Mamafih, sol, iddiasını tahmini bir yordamda değil, bir gerçeği bildirme şeklinde sunmuştur. [...]"[436]

Konfabülasyon olarak bilinen bir olguyla ilişkili olabilir bu: Konfabülasyonda, bir şeyi anımsamayı başaramayan beyin, idrakindeki boşluğu kabul etmektense bu boşluğu doldurmak için tutarlı gözüken akla yatar bir şey uydurur. Bu yüzden örneğin bir sağ yarım küre lezyonunda beyin, deneyimin anlamını kavramasını sağlayacak bağlamsal bilgiyi kaybeder; dünden razı olan sol yarım küre, bir hikâye uydurur ve içgörüye sahip olmadığından dolayı hikâyesine karşı şüphe dahi duymaz.[437] Amnezi yokken dahi, sol yarım küre konfabülyasyona yönelik güçlü bir eğilim sergiler: Bir şeyi bildiğini, tanıdığını sanır ama öyle değildir, ki bu da sol yarım kürenin şeyleri içine yerleştirdiği genelleştirilmiş sınıflandırmalardan tekil vakaları ayırt etmede becerisinin eksikliğine ilişkin bir eğilimdir.[438] Sol yarım küre, yön sorulduğunda bilmediğini itiraf etmektense bir şeyler uydurmayı yeğleyen türde insanın dengidir. Panksepp, bu izlenimi onaylar: "Dilsel olarak ehliyetli olan sol yarım küre [...] negatif duyguları bastırmaya yatkın gibidir ve hatta konfabülasyonu yeğleyebilir."[439] Bir noktaya kadar belki de hayatlarımız hakkındaki hikâyeleri kaçınılmaz olarak konfabüle ederiz (masallarız), ki bu süreç de Gazzaniga'nın sol yarım kürenin "tercümanı" dediği şey tarafından yönetilir.[440] Gelgelelim, bu anlatıların gerçekliği ya da inandırıcılığı hakkında yargıda bulunan sağ yarım küredir.[441]

Aslında bakarsak bu alışkanlık zararsız ya da masum olmaktan çok uzaktır: Sol yarım kürenin zayıf çıkarımlar ve hatalı seçimler yapmasına yol açar. Gazzaniga'nın çalışma

arkadaşları tarafınca yürütülen bir deneyde, bölünmüş beyinli deneklere (JW ve WP) -yeşil rengin alenen kırmızıdan (dört kat) daha fazla olduğu bir dizide- bundan sonra kırmızı mı yoksa yeşil mi, hangi rengin görüntüleneceği sorulur.[442] %80 oranla en yüksek puanı kazanmanın yolunun her seferinde yeşili seçmek olduğunu fark etmektense (sağ yarım kürenin stratejisi), sol yarım küre rastgele yeşili seçer ama yine yeşil rengi seçme oranı kırmızıdan dört kat daha fazladır ve sonuç olarak ortaya çıkan skor yalnızca şans temelli olur. Buradaki sorun, ardıl araştırmanın gösterdiği üzere, sol yarım kürenin bir *kural* türetmesidir – fakat bu kural hatalıdır.[443]

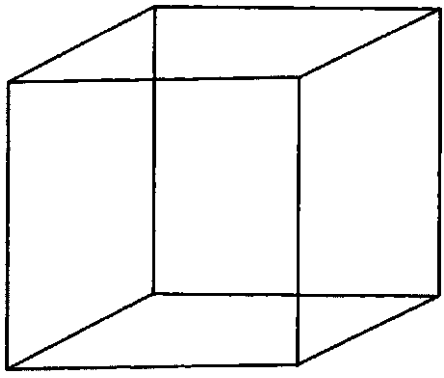


Görsel 2.12 Bu bir ördek mi yoksa tavşan mı?

Normal denekler üzerine yapılan benzer ama daha eski bir deneyde, araştırmacılar sol yarım kürenin (bildiğimiz gibi) şeyleri yanlış anlama pahasına savında ısrar etmekle kalmayıp daha sonrasında haklı olduğunda canıgönülden ısrarcı olmaya devam ettiğini bulmuştur. Bu deneyde araştırmacılar uzunca bir süre boyunca benzer bir sıklıkta (4:1) ışık tutarlar ve katılımcılar yine 4:1 sıklığıyla rastgele tahminlerde bulunup zayıf sonuçlar elde eder. Ama bir süre sonra, denekler bunu bilmeden, deneyciler sistemi değiştirir, öyle ki deneğin tahmin ettiği ışık, hemen ardından gösterilen

ışık olur: Başka bir deyişle, deney bu şekilde hileli hale getirildiğinden, denek kaçınılmaz olarak %100 doğru bilecektir. Deneklerden yorum yapmaları istendiğinde, -on seferin dördünde yalnızca öncesinin en sık görülen ışığını tahmin ederek devam ettikleri halde- büyük bir çoğunluğu ışık sıklıklarında belli bir örüntü olduğunu ve en sonunda bu örüntüyü çözdüklerini söylerler. Neden her zaman haklı olduklarını "açıklayan" hayali ve ayrıntılı sistemleri betimlerler.[444]

Yani, sol yarım kürenin kesinliğe ve haklı olmaya ihtiyacı vardır. Sağ yarım küre, vaktinden önce bir neticeye varmadan çok sayıda muğlak olasılığı askıda tutmayı mümkün kılar. Sağ prefrontal korteks, eksikli bilgiyle başa çıkmada aslidir ve eksikli bir şekilde belirtilmiş koşullar üzerine akıl yürütmede can alıcı bir role sahiptir. Sol yarım kürenin vaktinden sonra aşırı yorumlama eğilimi karşısında, sağ yarım küre, muğlak zihinsel temsilleri muhafaza etme becerisine sahiptir.[445] Sağ yarım kürenin kesinsizliğe olan hoşgörüsü mecaz, ironi ve mizah kullanma becerisinde her yerde örtük olarak görülebilir, zira bunların tümü, muğlaklıkları vaktinden önce çözüme ulaştırmamaya dayalıdır. Aynı şekilde, sağ yarım küre kabiliyetlerine bağlı olan şiir de öyledir. Algısal rekabetin muğlak uyarımları sırasında (yukarıdaki ördek-tavşan ya da Necker küpü karşıtlığı gibi, şu ya



Görsel 2.13 Bu küp sağ yukarıdan mı yoksa sol alttan mı görülmektedir?

da bu şekilde görülen ama ikisi aynı anda görülmeyen bir figür gibi bir olgu[446]), sağ frontal korteks daha etkin olur.[447]

Bulanık ya da belirsiz resimler, koşulların sağ yarım küre için daha sorunsal olması gerektiği yerlerde bile, sağ yarım küre için sorun değildir ama sol için öyledirler.[448] Yarım küre özelleşmesine yönelik ilk bulguların en tutarlılarından biri, bir görüntü ancak kısmi bilginin erişilebilir olacağı şekilde ya sadece geçici bir süre ya da bozulmuş biçimde gösterildiğinde, -materyal sözel olsa dahi- ortaya sağ yarım küre üstünlüğünün çıkmasıdır.[449] Zekice bir deney çalışmasında, Justine Sergent, bu durumu ve aksini ispatlamayı başarmıştır; yani görüntüler normalden daha uzun süre gösterilip böylelikle kesinlik ve aşinalıkları artınca, yüz tanımada bile sol yarım küre üstünlüğü ortaya çıkmaktadır. Şöyle ilginç bir gözlemde bulunur ki, alfabenin harfleri "keskin odaklı, bilindik ve otomatikleşmiş bir sınırlı uyarım dizisi sunarlar" oysaki görsel imgeler "geniş görsel açıya sahip, eşitsiz öneme sahip farklı seviyelerde biçimler ve denekler için çoğu zaman bilindik olmayan özellikler sergilerler". Böylelikle bir taraftan sol yarım kürenin kendisi ürettiklerine (dil), basmakalıp bilindikliğe, kesinliğe ve sınırlılığa yatkınlığını, diğer taraftansa sağ yarım kürenin "başka", yeni, bilinmedik, belirsiz ve hudutsuz olan tüm şeylere olan yatkınlığını bir araya getiren ortak bağı hünerli bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.[450] Yine bu bölümde sunduğumuz gibisinden bir açıklamada şuna değinmek gerekir ki, sol yarım küre usulü "işlev" (ya da ilgi alanları) olarak, sağ yarım küre usulü ise sadece tanımlama süreci içinde yüzeysel olarak ayrımlaştırılan tek ve aynı varlığın veçheleri olarak görülmelidir. "İşlevler" şu ya da bu yarım kürede keyfi olarak toplanmaz: Her iki yarım kürede de, dünyada bulunmanın iki bütünlüklü yordamının veçhelerini oluştururlar.

Kesinlik darlıkla da ilişkilidir, sanki bir şeyden ne kadar kesin olursak o kadar azını görürüz. Bunu görme yetisinin nörofizyolojisine koyarsak: İnsan gözünün merkezindeki

retinada küçük bir bölge olan fovea, maymungiller arasında en çok insanda belirgindir. Burada çözünürlük, çeperdekinin yüz katı kadardır.[451] Ama ancak bir derecelik açı genişliğine sahiptir. Çözünürlüğe dahil olan görüş alanı yalnızca üç derece genişliğindedir. Sol yarım küre dikkatinin dar odaklı ışını buraya yoğunlaşmaktadır: *açık* bir şekilde görülene.

ÖZ FARKINDALIK VE DUYGUSAL TINI

Sağ yarım küre, dünyanın tümüyle ilişkisinde de sol yarım küreden daha gerçekçi, daha az büyüklenmeci, daha fazla öz farkındalıklıdır.[452] Sol yarım küre her daim iyimserdir ama yetersizlikleri konusunda gerçekçi değildir. Sağ yarım küre felci geçirmiş insanlara eylemleri hakkında yapıcı öneriler sunulduğunda, bunun pek az etkisi olur.[453] Kafa yaralanmaları üzerine çalışan bir araştırmacının sözleriyle, "sağ beyin noksanlığı hastalığına sahip çocuklar görevlerdeki engelleri görmezden gelir, aşılması imkânsız zorluklara girişir, bariz bir şekilde yetersiz çaba gösterir ve sonuçlar karşısında şaşkınlığa düşerler. Koşulun içindeki tehlikeleri görmezden geldikleri için korkusuzca davranırlar."[454] Stuss tarafından betimlenen son derece zeki ve işinin ehli bir adam, sağ prefrontal korteks'teki bir tümörünün alınmasının ardından, işine yönelik kabiliyetini kaybetmiş olduğundan tamamıyla bihaber kalır. Kendisiyle aynı sorunlara sahip bir insana karşı meslek sağlığı danışmanlığı rolü yapması istendiğinde, yerinde bir şekilde tıbbi emeklilik tavsiyesi sunar ama aynı içgörüyü kendi koşuluna uygulaması istediğinde bunda tamamıyla başarısız olur.[455] Bunun gibi çok sayıda vaka raporu vardır.[456]

Nispeten konuşursak, sağ yarım küre kendiliğe yönelik daha kötümser bir bakışa sahip olsa da, aynı zamanda bu konuda daha gerçekçidir de.[457] Belli kanıtlar vardır ki, (a) herhangi bir şekilde depresif olan insanlar, örneğin öz değerlendirme gibi hususlarda daha gerçekçidirler; ve -önceki sayfalara bakabilirsiniz- (b) depresyon (çoğu zaman) sağ yarım küre lehine nispi bir yarım küre asimetrisi durumudur.[458]

Şizofrenler dahi, depresyon semptomlarına eşit oranla durumlarına yönelik daha fazla içgörüye sahiptirler.[459] Kanıtlara göre, mesele içgörünün sizi daha depresif yapması değil, depresif olmanın size içgörü kazandırmasıdır.[460]

Hastalığa yönelik içgörü, genellikle sağ yarım küreye bağlıdır ve sağ yarım küre hasarına sahip kişiler, hastalıklarını yadsıma eğilimi gösterirler – örneğin hastaların bedenin tüm bir yarısının işlevinin bariz bir kaybını yadsıdıkları ya da durumu radikal bir ölçüde örtbas ettikleri, bilindik ve sıra dışı bir olgu olan anozognozi.[461] Tamamıyla felçli bir (sol) uzvu olan bir hasta, bu uzuvda herhangi bir sorun olduğunu kabul etmeyi alenen reddedebilir ve istendiğinde neden oynatamadığı üzerine en akıl almaz açıklamaları yapacaktır. Bedenin sol tarafını etkileyen (sağ yarım küre hasarı içeren) bir felçten sonra bir ölçüde çoğu vakada yaşanır bu, ama (sol yarım küre hasarı içeren) sağ taraflı felçten sonra neredeyse hiç görülmez. Etkilenmiş sağ yarım küreyi etkinleştirerek, yadsıma olgusu geçici olarak tersine çevrilebilir.[462] Aynı şekilde, sağ yarım küreyi uyuşturarak hastalığı yadsıma olgusuna (anozognozi) sebep olunabilir.[463]

Bunun sadece bir körlük, görme kabiliyetsizliği olmadığını dikkate alın – kasıtlı bir yadsıma bu. Hoff ve Pötzl, bunu fevkalade bir şekilde gösteren bir hastayı betimler: "İnceleme esnasında, hastaya sol eli gösterildiğinde *kafasını çevirir ve 'görmüyorum' der.* Aynı zamanda sol elini çarşafların altına gizler ya da arkasına koyar. Kendisine o taraftan seslenildiğinde dahi, hiçbir zaman sola bakmaz."[464] Etkilenmiş uzuvla yüzleşmeye zorlandığında, uzva karşı pek de nadir olmayan bir sıklıkta, mizopleji olarak bilinen bir tiksinme hissi görülür: Eğer gözlemci hastanın sol elini sağ elinin içine koyarsa, "eli tutar tutmaz bir iğrenti ifadesiyle bırakıverir."[465]

Sağ yarım küre lezyonlarında, yeti kaybı karşısında sadece yadsıma ya da duyarsızlık görülmekle kalmaz, bazen ruh hallerinde bozulma görülür, ki bu da "frontal lezyonlara

sahip kişilerdeki akıl kıtlığını andırır: öfori, aşırı neşe, soğuk esprilere düşkünlük. Hécaen ve de Ajuriaguerra tarafından bildirilen, paryetal tümör tarafından yol açılan hemiasomatognozi'ye sahip bir hasta, "şaşırtıcı bir neşelilik sergiler ama aynı zamanda da şiddetli bir baş ağrısından şikayetçidir."[466]

Yadsıma, sol yarım küre özelliğidir: Bu sebepten dolayı sol yarım küreye doğru bir meyil söz konusu olan nispi bir sağ yarım küre etkinsizleştirilmesi durumlarında, hastalar kendilerini daha iyimser bir şekilde değerlendirme, resimleri daha olumlu bir şekilde görme ve kendi var olan bakış açılarına bağlı kalma eğilimi gösterirler.[467] Sağ yarım küre felcinde, sol yarım küre, "şeylerin neticesi için naifçe iyimser öngörülerinden muzdarip olur".[468] Her zaman galip olur: Galibiyet sol amigdalanın, mağlubiyet de sağ amigdalanın etkinleşmesiyle ilişkilidir.[469]

Burada, sağ yarım kürenin melankoliye yatkınlığına yönelik ilişkiler görülebilir. Eğer sağ yarım kürenin daha kederli olmaya eğilimi ve depresyona yatkınlığı söz konusuysa, benim görüşümce, bu, sadece olagelen şeylerle temasta olmakla değil, diğer insanlarla da daha fazla temasta olmakla ve onlarla daha fazla ilgilenmekle ilişkili olduğu bakımdan görülebilir. "Hiçbir insan kendi başına bir ada değildir":* Anakaranın parçası olduğumuzu hissetmemizi sağlayan, insan beyninin sağ yarım küresidir. Kendimizin dışında var olanların ne kadar farkındalığındaysak ve bunlarla ne kadar empatik bağ içindeysek, acı çekmemiz o kadar olasıdır. Üzüntü ve empati, son derece ilintilidir: Çocuk ve ergen araştırmalarında görülebilir bu.[470] Ayrıca bir taraftan üzüntü ve empati, diğer taraftan suçluluk, utanç ve sorumluluk hisleri arasında doğrudan bir ilinti vardır.[471] Hiçbir suçluluk, utanç ya da sorumluluk hissi taşımayan psikopatlar, bilhassa sağ ventromedial ve orbitofrontal korteks olmak üzere sağ frontal lob'da noksanlık taşırlar.[472]

---

* John Donne'un "No Man is an Island" başlıklı şiirinden, kalıplaşmış bir deyiş (çn.).

Belki de hissetmek, kaçınılmaz olarak acı çekmektir. Yunanca *pathe* = hissetme kelimesi, *pathos* = elem ve *paschein* = ızdırap çekme kelimeleriyle bağlıdır: Bizim "passion" [tutku/ızdırap/elem] kelimemiz aynı köklere sahiptir (aynı etimolojik gelişim, Almanca aynı anlamda *Leidenschaften* kelimesine de götürür bizi; kelimenin kökü *leiden*, acı çekmekten gelir). Haz ve mutluluk ile "iyi" arasındaki basit denklemden şüphe duymak için sebeplerden biridir bu.

> Başkasını önemsemek, tabiatı gereği diğerinin bahtsızlığından keder duyma gibi belli bir mizaç gerektirir. [...] Adil olmak, adaletsizlikten rahatsız olmaktır. Öyleyse acı, ızdırap ve hazzın kaybı, bazen ne olduğumuzu ve nelere değer verdiğimizi teşkil eder. Esasen en derin bağlanmalarımıza işlenmişlerdir. Derin bağlarımızdan gerekçe ya da sebepler kaçtıkça, bazen sebepsiz ızdıraplar duyarız.[473]

Bir keresinde, bir müzik gösterisinde Berlioz gözyaşına boğulunca, bunu gören sempatik bir şahit şöyle der: "Pek derinden etkilenmiş gibisiniz, mösyö. Bir süre istirahat etseniz fena olmaz mı?" Bunu duyunca Berlioz köpürür: "Neşelenmek için mi buraya geldiğimi zannediyorsunuz acaba?"[474]

Lear, "Bu taş kalplerin yaratılmasının doğada nedir sebebi?" diye çığırdığında, bir düzeyde "evet" diye cevap verilebilir – sağ prefrontal korteks'teki bir bozukluk.[475] Gelgelelim bu "doğada" zalimliğin var olmadığı gerçeğini aydınlatmaktadır: Sadece sol prefrontal korteks'e sahip insanlar kasti kötülük kapasitesine sahiptir. Ama yine sadece sağ prefrontal korteks'e sahip insanlar şefkate kabiliyetlidir.

AHLAK DUYGUSU

Dünyayı sol yarım küre ilkelerine göre yeniden inşa ettiğinden dolayı analitik retrospeksiyonun bizi gördüğümüz şeylerin tabiatına yönelik yanılgıya düşürdüğü bir diğer alan, ahlaktır. Ahlaki değerler, bu bakımdan, akli olarak işe yararlılık ilkesinden tasarladığımız şeyler değil de olgusal

dünyanın sözgelimi renkler gibi indirgenemez yönleridir. Max Scheler[476] ile ve dolayısıyla Wittgenstein[477] ile hemfikirim ki, ahlaki değer, başka türde bir deneyime indirgenemez ya da başka tabirlerle izah edilemez bir deneyimdir; ve öyle inanıyorum ki, Kant'ın Tanrı'nın varlığından ahlaki değerleri çıkarsamaktansa Tanrı'yı ahlaki değerlerin varlığından çıkarsamasının altında yatan bu algıdır. Bu tür değerler, empati kabiliyetine bağlıdır, akıl yürütme değil; ve ahlaki yargılar istişari ya da bilinçli değil, bilinçdışı ve sezgiseldir, diğer insanlara karşı duygusal duyarlılığımızla derin bir şekilde bağlıdır.[478] Empati, ahlaka içkindir.

Ventromedial frontal loblar'da lezyona sahip hastalar, düşüncesiz olurlar ve şeylerin sonuçlarını öngörmeyi başaramazlar, diğer insanlardan duygusal olarak kopukturlar; limbik yapılarla aralarında zengin iç bağlara sahip olan sağ ventromedial frontal korteks, her türlü ahlaki ve sosyal davranışta can alıcı önemdedir.[479] Ahlaki yargı, özellikle sağ ventromedial ve orbitofrontal korteks ve aynı şekilde iki yarım kürede de amigdala dahil olmak üzere, karmaşık bir sağ yarım küre ağı gerektirir.[480] Sağ prefrontal korteks hasarı, alenen psikopatik davranışlara yol açabilir.

Adalet algımızın altında sağ yarım küre, bilhassa sağ dorsolateral prefrontal korteks yatar.[481] Bu bölgenin etkinsizleştirilmesiyle, daha bencilce davranmaya başlarız. Bu muhtemelen sağ yarım kürenin diğer insanların bakış açısını görebilme ve genel olarak empati kabiliyetiyle ilişkilidir. Diğerkâmlık ve sağ yarım küre arasındaki ilişkiyi 4. Bölüm'de ele alacağım. Sağ frontal lob'un doğal bencillik güdümüzü kısıtlama becerisi, sağ yarım kürenin aynı zamanda öz kontrol ve ayartıya direnç gösterme gücü için bel bağladığımız alan olduğu anlamına da gelir.[482]

Sanırım burada yarım küreler arasındaki asli bir farkla da bağlantı kurabiliriz. Sol yarım kürenin "inatçılığı", aşina olduğu şeye başvurma ve halihazırda yaptığı şeyi pekiştirme

eğilimi gösterir. Süreç belli bir dönüşlülük, bir yansıma içerir, sanki bir aynalı koridorda kısılıp kalınmış gibi: Yalnızca halihazırda bildiğini daha fazla keşfeder ve yalnızca halihazırda yaptığının dahasını yapar. Aksine sağ yarım küre, manzarayı geniş görmesiyle ve karakteristik olarak hem kendinin hem de sol yarım kürenin bakış açısını ihtiva eden daha geniş bakış açısıyla, daha karşılıklı bir eğilim taşır ve başka bir bakış açısını benimsemesi daha olasıdır. Dönüt sistemleri bağlamında düşünülebilir bu. Çoğu biyolojik sistem homeostazi güdümlüdür: Eğer bir yönde fazla ileri giderlerse, öz-düzeltiyle kendilerini dengelerler. Bu "negatif dönüt"tür ve en bilindik örneğiyse bir termostatın işleyişidir: Eğer ısı düşerse, termostat ısıyı istenilen seviyeye geri getirmek için harekete geçecek bir ısıtma sistemi tetikler. Bununla beraber, sistemler dengesizleşip "pozitif dönüt"ün gerçekleştiği bir durum içine girebilirler – başka deyişle, bir yöndeki hareket, aksi yönde bir harekete yol açmak yerine aynı yönde daha fazla harekete teşvik etme işi görür ve bir çığ etkisi yaşanır. Öyleyse, sağ yarım küre, negatif dönüt vasıtasıyla bizi bağımsızlaştırma kabiliyetine sahiptir. Sol yarım küre, pozitif dönüte yatkındır ve o vakit takılı kalırız.[483] Normal alkol tüketen birisi ve alkol bağımlısı bir insan arasındaki ilişkiden pek farklı değildir bu. Belli bir noktadan sonra, normal içici bir tane daha içmek istememeye başlar. Bağımlı kişiyi bağımlı yapan şey, "kapama düğmesi"nin eksikliğidir – bir başka içkiden sonra ancak bir sonraki gelir ve muhtemelen de bir sonraki... Keza ilginçtir ki, başlıca sağ yarım kürede olmak üzere, frontolimbik sistem lezyonları, bağımlılık davranışlarıyla bağlantılıdır. Örneğin, patolojik kumarbazlar, başlıca sağ taraflı olan frontal noksanlıklara sahip olur;[484] aksine, örneğin kokain bağımlılarında sağ prefrontal korteks'i uyarmak kokain ihtiyacını düşürür.[485] Ve bir sol yarım küre uzmanlığı olan yadsıma, bağımlılıkta tipiktir.

Kendiliğin bilinçli farkındalığı, evrimin şaşırtıcı ölçüde geç bir dönemine aittir. Şempanze ve orangutan gibi üst maymunlar, kendini tanıma kabiliyetine sahiptir ama maymunlar buna sahip değildir: Ayna testinde başarısız olurlar.[486] Sağ prefrontal bölge, yüz ya da sesle kendini tanımada can alıcı bir yere sahiptir.[487] Yüz ya da sesle kendini tanıma üzerine görüntüleme çalışmaları, sağ frontal bölgenin sağ singulat korteks'inin önemini doğrular.[488] İnsanlardaki öz farkındalığın önemli bir ilintisi, "ben" zamirlerinin doğru kullanımıdır, ki otizmde bu beceri eksiktir ve bu da birçok sağ yarım küre noksanlığına cevap getiren bir durumdur.[489]

Açıkça hiçbir yarım küre kendiliği tek başına oluşturamaz. Kendilik karmaşık bir kavramdır ama kısaca şu söylenebilir ki, diğerleriyle ilişki içinde olduğu dünyadan hem içkin hem de empatik olarak ayrılamaz olan manada kendilik ve kendiliğin sürekli mahiyeti, sağ yarım küreye daha fazla bağlıdır, oysaki nesnel kendilik ve iradenin bir ifadesi olarak kendilik, genellikle sol yarım küreye daha bağlıdır. Beyni bölünmüş denekler üzerine yapılan bazı araştırmalar, kendilik farkındalığında sağ yarım kürenin avantaja sahip olduğunu ortaya koyar;[490] ama başka araştırmalarsa iki yarım kürenin de kendiliği nesnel olarak ayırt edebildiğini ama sağ yarım kürenin aşina olunan nesneleri ayırt etmede avantaja sahip olduğunu ortaya koymuştur.[491]

Geçmişe sahip bir kendilik üzerine kişisel "iç" algı, kişisel ve duygusal bellek, ayrıca bazen "kendilik kavramı" olarak adlandırılan şey görünüşe göre büyük ölçüde sağ yarım küreye bağlıdır. Herhangi bir sağ yarım küre hasarında kendilik kavramı bozulma yaşar;[492] ama sağ frontal bölge özellikle can alıcı bir önem taşımaktadır.[493] Bunu kendilik deneyimi diye tanımlayabiliriz. Sağ yarım küre görünüşe göre duygusal, otobiyografik anılarla daha fazla etkileşimdedir.[494] "Kendilik algısı"nın sağ yarım kürede zemin bulması pek şaşırtıcı değildir çünkü kendilik, "Öteki" ile

etkileşimde kaynak bulur, atomistik bir yalnızlık halinde değil: "Kendilik algısı, beynin diğer kendiliklerle olan etkileşimlerdeki faaliyetinden doğar."[495] Sağ orbifrontal korteks, sağ frontal lobun sosyal ve empatik anlayış için en önemli olan kısmı primatlarda sol taraftan daha gelişmiştir.[496] Büyük ihtimalle beynin bu kısmı, kendilik algısının ortaya çıkmaya başladığı 1.5-2 yaşları arasında bebeğin annesiyle oyun etkileşimleri esnasında gelişir. Keza Allan Schore da sağ orbifrontal korteksi gelişen kendiliğin potası olarak görür.[497] Sağ yarım küre soldan daha erken olgunlaşır ve erken çocukluktaki zihinsel faaliyetlerin gelişiminin neredeyse her yönünde ve sosyal, empatik bir varlık olarak kendilik üzerinde daha fazla rol sahibidir.[498] Bebekteki sosyal gelişim, dil gelişiminden bağımsız gerçekleşir, ki bu da yarım kürede temel bulduğunun bir başka işaretidir.[499]

Kendilik algısının oluşumu ve diğerlerinin kendi gibi olduğunun algısı arasındaki ilişki (ki bu da, daha öncesinde sağ frontal lobların bir başarısı olarak bahsettiğim, empati ve anlayış hissini canlandırır) kendilik algısının gelişimi ve "zihin teorisi"nin gelişiminin yakın ilişkisini teyit eder (bkz. geride s. 124-125). Örneğin bunun bir kanıtı da, hem öz farkındalık hem de zihin teorisi gibi iki nörogörüntüleme bağıntısının sağ frontal ve sağ singulat kortekste yattığı gerçeğidir.[500]

Ayrıca "tutarlı, sürekli ve bütünlüklü bir kendilik algısını korumak"tan[501] sorumlu olan da sağ yarım küredir. Demanslı hastalardan elde edilen kanıtlardan çıkarılan anlama göre, "bireyi kendilik şemalarının altında yatan duygusal olarak belirgin deneyimlere ve anılarla bağ içinde tutan" ve dolayısıyla "kendilik algısını bir arada tutan tutkal" sağ yarım küredir.[502] Bu beyan, Douglas Watt'ın şu ifadesini anımsatır: "Duygu, beynin kodlayabileceği neredeyse her türlü bilgiyi bir arada tutar [...] tüm sistemi tutan tutkalın bir parçasıdır".[503] Gerçekten bunun doğru olduğunu kabul ettiğimizde, sağ yarım kürenin kendilik algısını bir arada tuttuğu ortaya çıkar. Yarım küreler ve zaman üzerine yaptığımız kısa

tartışma daha önce de ima ettiğimiz gibi, diğer korteksler ve korteks altı yapılarla olan karşılıklı bağıyla birlikte yetişkin insanların kendini bu şekilde, yani zamanda sürekli bir varoluşa sahip kendilikler olarak görebilmesini sağlayan sağ (prefrontal) kortekstir.[504] Sağ frontal hasar, zamansallık içindeki kendilik algısına zarar verir – yani bir anlatıma ve akış içinde sürekli bir varoluşa sahip bir kendiliğe.[505]

Sperry ve meslektaşları, öz farkındalığı doğuranın sağ yarım küre ağı olduğunu öne sürmüştür.[506] Sağ yarım küre, eğilimi gereği "öz imgelerin ya da en azından bilinçli olarak algılanmayan öz imgelerin işlenmesinde" rol oynar.[507] Bilhassa kendiliği diğerlerinden ayırt etmede insan beynindeki sağ frontoparyetal ağ can alıcı önem taşır.[508] Sağ inferior ve medyal paryetal bölgenin, yani anterior precuneus'un ve posterior singulat korteksin etkinleşmesi, uyarımların kendiliğine gönderme içinde kavranmasıyla eşit orandadır.[509] Denekler kendi yüzlerinin bir imgesine baktığında sağ yarım kürede, özellikle de oksipitotemporoparietal kesişim noktasında ve sağ frontal operkulumda etkinleşme görülmüştür.[510]

Sağ yarım küre -sol yarım küre değil- zarar gördüğünde ya da geçici olarak etkinsizleştiğinde kendi ellerini ve ayaklarını tanımayabilirler.[511] Kişilerin fiziksel varoluşlarını ya da bedenlerinin kısımlarını ayırt etme becerisini kaybettiği asomatognozi, sağ yarım küre felci yaşayan deneklerin yüzde 90'ında görülmüştür;[512] aynı şekilde, bu hastalık sadece sağ yarım küre yetersizlikleriyle bağlantılıdır – bu hastalık üzerine araştırmalar yürüten Feinberg, incelediği 100 vakanın arasında bir tanesinin dahi sol yarım küre yetersizliği yaşamadığını belirtir.[513]

Bununla tutarlı olarak, sağ frontotemporal korteksi zarar görmüş kişiler kendiliklerinden bilişsel bir kopuş deneyimleyebilir.[514] Denekler birinci şahıs ağzından bir anlatı okuduklarında, üçüncü şahıs anlatımının aksine, çift taraflı olarak precuneus ve anterior singulatı, bazı koşullardaysa sağ temporoparietal bağlantı noktasını etkinleştirir.[515]

Filozoflar genellikle örtük, bilinçdışı, sezgisel olan -ve belki de öyle kalması gereken- süreçleri inceleme ve analiz etmeye hayli vakit harcarlar; başka deyişle, sağ yarım kürenin yaşamını solun bakış açısından sorgularlar. Bu ikisini birbirine bağlı tutan tutkalın çözülmeye başlaması haliyle şaşırtıcı değildir; nitekim normalde dayanıklı olan kendilik algısı dağılmaya başlarken de ortaya nahoş bir çatırdama sesi çıkar – sesin kaynağıysa sorgu altındaki kendilikten ziyade bu sürecin kendisidir. Şizofrenler, filozoflar gibi, yaşama odaklanmış sıradan bireylerin yoksun olduğu bir kendilik algısı sorunu yaşarlar. Wittgenstein'ın bir zamanlar söylediği gibi: "Tuhaftır ki, günlük yaşamda fenomenin elimizden kayıp gitmesi, tezahürlerin sonsuz akışı hissi bizi rahatsız etmez; rahatsızlık yalnızca felsefe yapmaya başladığımızda doğar. Bu, dilin yanlış kullanımı dolayısıyla telkin edilmiş bir fikrin söz konusu olduğuna işaret eder."[516] Bizim meselemiz de, yani sol yarım kürenin dünyasından çıkmaksızın sağın dünyasını izlemeye çalışmaktan müteşekkil olan bu kusurlu süreç de "dilin yanlış kullanımı" olarak anlaşılabilir mi?

Yakın zamanlarda yapılmış hassas bir deney, sağ yarım kürenin kendiliği tanımada oynadığı kilit rolün önemini vurgular ve aynı zamanda da sol yarım kürenin kişiselden ziyade kamusal bilgiye duyduğu yakınlığını sergiler. Wada testi kullanılarak, her deneğe kamu hayatında ünlü olan birinin yüzüne benzetilmiş şekilde, bilgisayarla üretilmiş bir resimdeki kendi yüzü gösterilir. Anestezi etkisini yitirmeye başlayınca deneklere ünlü kişinin ve kendilerinin ayrı ayrı resimleri gösterilmiş, hangisinin öncesinde gördükleri resme benzediği sorulmuştur. Resmi sağ yarım küreleriyle gözlemleyenler, kendilerinin resmini seçmiştir: Sol yarım küreyle gözlemleyenlerse ünlü kişinin resmini seçer.[517] Bu çalışmada, on vakadan dokuzu bu örüntüye uymuştur. Aksine işaret eden bir komissürotomi ("bölünmüş beyin") vakası bulunsa da,[518] neredeyse tüm diğer kanıtlar sağ yarım kürenin kendiliği tanımadaki kilit rolüne işaret eder.[519]

Sağ frontal bölge, ses tanıma gibi diğer modalitelerde de kendiliğin saptanması adına asli önemdedir.[520] Sağ paryetal ve medyal bölgelerin zarar görmesi, kendiliğin diğeri ile karıştırılması gibi sonuçlara sebep verebilir;[521] sağ frontal lobda meydana gelen bir zarar, Ben sınırlarında bozulmalar meydana getirir ve bu da demektir ki, "sağ yarım küre, özellikle de sağ frontal bölge, normal koşullarda kendilik ve dünya arasındaki doğru ilişkiyi tesis etmede can alıcı bir rol oynar".[522] Şizofrenide apaçık şekilde düzgün bir şekilde işlev gösteremeyen bölge burasıdır, zira şizofrenide kişiler empatiden, mizah anlayışından, metaforları anlama becerisinden, dilsel anlam kavrayışından, sosyal becerilerden ve zihin teorisinden yoksundur; ve vahim biçimde kendilik ve diğeri arasındaki sınırları yanlış algılarlar, hatta bazı zamanlar diğer bireylerin içinde eridiklerini ya da başka varlıkların kendi bedensel uzamlarını istila ettiğini ve ele geçirdiğini hissederler.

Diğer insanlara nasıl göründüğümüz manasında öz farkındalığın önemli veçheleri de sağ yarım küreye bağlıdır. Kişinin kendini diğerleri gibi bir insanoğlu olarak anlama kabiliyeti (ki öz farkındalığın içine bu dahildir), diğerleriyle özdeşleşebilme yönündeki insani kabiliyetin bir yönüdür; diğerlerine empati kurmak ve hislerini paylaşmak, gördüğümüz üzere, sağ yarım küreye bağlıdır. Sağ inferior paryetal lobcuk, kişinin eylemlerini hem planlamasında[523] hem de sonuçlarını tasarlamasında[524] can alıcı bir rol oynar.

Sol yarım kürenin *bilinçli* öz farkındalığın ve hiç şüphesiz bilinçli irade vasıtasıyla kendiliğinin ifadesinin merkezi olduğu bu alandaki ilk varsayımlardan biridir.[525] Rasyonel iradenin -kavrama ve manipüle etme- dışa vurumunun sol yarım kürenin genişlemesinden sorumlu olabileceğini daha önce söylemiştim. Gelgelelim sonunda anlaşılana göre, başkasının yolundan gitmekten ziyade yeni bir eyleme girişmek manasında "kendimiz adına" eyleme geçtiğimizde, faaliyetin büyük oranı sağ yarım kürede gerçekleşir ama yine de

pratik ve alışık olunan eylemlerde bu faaliyet kısıtlı olabilir.[526] Sağ yarım küreyle bağımsızlık ve motivasyonu, sol yarım küreyle de edilgenliği ilişkilendirmeye yönelik bir eğilim vardır. Bunun sebebiyse öncesinde de bahsettiğimiz gibi sol yarım kürenin katılığı, değişime ve şeylere karşı yeni bir bakış açısı benimsemeye yönelik kabiliyetsizliği, daha ziyade çevresel anlamlarda kısılıp kalmasıdır. "Çevreye bağımlılık" sendromu [environmental dependency syndrome], çevresel işaretlere karşı otomatik tepkileri engelleyebilmedeki kabiliyetsizliktir: Ayrıca "istem dışı kullanım davranışı" [forced utilisation behaviour] olarak da bilinir. Bu tür davranış sergileyen bireyler, örneğin sırf masada duruyor diye kendilerinin olmayan bir gözlüğü alıp takarlar, istemsizce kalem ve kâğıdı alıp yazı yazmaya başlarlar ya da onlardan böyle bir şey istenmeksizin edilgen bir biçimde gözlemcinin davranışını kopyalarlar, hatta stetoskopu alıp kullanıyormuş gibi yaparlar. Kenneth Heilman'a göre çevreye bağımlılık sendromu ve aynı şekilde abulia (irade yitimi), akinezi (hareket yitimi) ve impersistans (bir eylemi devam ettirememe) soldan ziyade sağ frontal zararlarla bağlantılıdır.[527] Bu sendromun ilk defa açıklandığı metin olan Lhermitte'in makalesinde, beş çevreye bağımlılık vakasının dördünde lezyon -ya da lezyonun büyük kısmı- sadece sağ frontal lobdadır. Her vakada, hastanın açıklaması aynıdır: "Eşyayı bana doğru tuttunuz, ben de kullanmam gerekiyor sandım."[528] Fakat durum apaçık olmaktan pek uzaktır, zira Lhermitte'in sunduğu daha ileri bulgular üzerine yaptığım okumalara göre, bu sendrom her iki frontal lob lezyonunda da eşit yaygınlık taşımaktadır;[529] ve her halükârda iki frontal lobdaki lezyon da aynı tarafın (bkz. ileride) posterior yarım küresinde karakteristik davranışsal örüntülere yol açmakta ve yarım kürenin bütününün işleyişine zarar vermektedir. Fakat istem dışı kullanım davranışının sağ yarım küre hasarıyla bağlantılı olduğunu gösteren bir diğer araştırma yine de bunu doğrulamaktadır: Bir hasta, sağ talamusta ölü doku oluşmasının

sonrasında, dış anlamlara aşırı tepkiler (kullanım davranışı) ve motor impersistans göstermekle kalmamış, aynı zamanda içgüdüsel bir sağ elle tutma tepkisi de ortaya koymuştur; ki bu da tüm sağ serebral korteksin, özellikle de frontal bölgenin yetersiz perfüzyonuyla ilişkilendirilmiştir.[530]

Gerçekte iki yarım kürenin bir bileşimiyizdir ve suni olarak işlevlerini ayrıştırmak için tasarlanmış deneylerin ilginç sonuçlarına rağmen, yarım küreler günlük hayatta çoğu zaman bir arada çalışırlar. Ama bu, iki yarım kürenin farklı gayelere ve uğraşlara sahip olmadığı anlamına gelmez; keza uzun zaman ve çok sayıda birey üzerine yapılan gözlemlerden sonra şu aşikârdır ki, yarım kürelerin her biri, diğeriyle çatışkı içinde bir varoluş tarzı ortaya koymaktadır.

FİNAL: "ÖN-ARKA" SORUNU

Yarım küreleriçi değil de, daha ziyade yarım kürelerarası bir bölgesel farklılık olduğundan bahsetmem gerektiğini bu bölümün başında söylemiştim. Bu farklılıkta frontal lobların ilişkisi söz konusudur; zira frontal loblar beynin en üst seviye evrilmiş ve en belirgin şekilde insani bölgeleridir; -posterior korteks dahil- beyindeki diğer bölgelerde süregelen işlemler üzerinde dahi kontrol sahibidirler. Frontal loblar, büyük oranda başarımlarını aynı yarım kürenin posterior kısmının *ketlenmesi* şeklinde tanımlanan süreçle sağlarlar. Fakat bunun daha doğru tanımı, özelikle yarım küre söz konusu olduğunda, *modülasyon*dur – belki daha az bütünlüklü, daha fazla siyah ve beyaz görme tarzına uygun olarak, ketleme etkisi sol yarım kürede "daha belirgin"dir.[531] "Ön" ve "arka" arasındaki bu ilişki, hassas modülasyon tepkisinin "karşı işlemci"lerinin bir diğer örneğidir (bkz. s.49).

Peki modülasyon ile kastettiğim şey ne? Direnç gösteren ama olumsuzlamayan bir süreç. Bunu en iyi şekilde, gerekli bir mesafe ya da gecikme koyarak yeni şeyin öne çıkmasına imkân tanıma şeklinde tasavvur edebiliriz. Bu bakımdan iki yarım kürenin görünürdeki muhalif ilişkisine benzer (ki bu

konuyu kitabın ileriki bölümlerinde kapsamlıca keşfedeceğiz): Öyle ki ne bir yarım kürenin bileşkeleri diğerininkini olumsuzlar ne de bayağı bir anlamda birbirlerini "tamamlarlar". Bilakis uyuşmazlıkları, diyalektik bir sentez içinde yeni bir şeyin doğmasına imkân sağlar. Örneğin: Eğer sağ yarım kürenin duygularla ve bedenle dolaysız bağlantısı yakındaki ya da "benim" olan bir şeyi öncelikli kılarsa, sağ frontal lob da mesafe getirir ve "benim" şeklindeki konumlanmanın benimsenmesini geciktirir. Sonuç olarak da diğer insanların "ben" gibi birey olarak öne çıkmasını sağlar; daha kapsamlı bir empatiye ve diğerkâmlığa imkân sunar. Bu, frontal lobun bir şeyi olumsuzlaması değil, o şeyin modülasyonudur; deyiş yerindeyse, daima mevcut bulunmuş bir şeyin "ortaya açılması"dır (fakat sadece ufak bir tohum çapında) – zira bu şey, ancak araya belli bir gerekli mesafe ölçüsü koyulduğunda hayata gelebilirdir. Bu sefer sol yarım küreden bir örnek alalım. Sol yarım kürenin sergilediği bedenden nispi kopuş ve soyutlama eğilimi, normalde bireysel kazanca hizmet eder. Fakat sol frontal lob, mesafe kazandırır ve maddi dünyadan sakinlikle kopabilme deneyimine ya da meditasyon uzmanlarının tanımıyla mistik deneyimde "zihni boşaltmaya" imkân sağlar. Yine bu bir olumsuzlama değil, sol yarım kürenin sağladıklarının bir tür genişletilmesidir. Beyinde "bir Tanrı noktası"* olması pek olası değildir ve bu husus ise hem terminolojik hem de metodolojik hatalarla doludur. Ama çoğu zaman dini deneyimle paralel faaliyet gösterdiği söylenen bazı alanlar vardır.[532] Michael Trimble'ın günümüze kadarki literatürü itinayla ve nesnel bir şekilde incelediği araştırmasındaki çıkarıma göre, dini deneyimin "baskın olmayan" yarım küreyle, özellikle posterior sağ yarım küreyle (temporoparietal bölge) daha yakından ilişkili olduğunu gösteren kanıtlar çoğalmaktadır. Ama vurgulamak istediğim noktayı örneklendirmek için

* *God spot*. Beyinde ruhsallık ve din benzeri inançların kaynaklandığı spesifik bir nokta bulunduğu üzerine bir teori (çn.).

şunu söyleyebilirim ki, söz konusu diğer bölge sol frontal lobdur – bilhassa da posterior sol yarım küreyi (temporoparietal bölge), yani dili ve ardışık analizi ilgilendiren bölgeyi ketleme gücünden dolayı.[533]

SONUÇ

Beynin işlevleri üzerine literatür muazzam genişliktedir ve her geçen gün büyümektedir. Koşullar gereği bu bölümün etraflı bir inceleme olduğu söylenemez: Böyle bir şeyi başarmak için bir uzman grupla beraber çalışmak ve bu kitaptan çok daha büyük bir kitap hazırlamak gerekirdi. Onun yerine amacımız yarım küreler arasındaki farkları aydınlatmaktır, zira sağ yarım kürenin yaşama renk katıp sol yarım kürenin *ciddi* işlerle ilgilendiği ön yargısını ortadan kaldırmak için tutarlı kanıtlarımız bulunmaktadır. Dil ve ardışık analizin dahil olduğu aleni manipülasyon haricinde (ki bunlar büyük önem taşır), sol yarım küre "baskın" yarım küre değildir. Dil ve analiz, bir sonraki bölümümüzün konusudur. Burada aktarmaya çalıştığım, sağ yarım küreye bağımlılığımızın yalnızca kapsamı ve genel deneyimidir, nitekim bunların tümü de sağ yarım kürenin "sessiz" yarım küre olarak görülmesi durumuna zıtlık teşkil etmektedir. Bu ve hâlâ sağ yarım küreye takılan "ast" yarım küre lakabı, kendimizi gözlemleme biçimimiz üzerine bize bir fikir sunmalıdır. Fayda ve "işlev" üzerine o kadar odaklanmışızdır ki, sağ yarım küre hasarının dünyayla bütün ilişkimizi bozabileceği ve varoluş biçimimizi değiştirebileceği gerçeği yakın zamana dek resmen göz ardı edilmiştir. Hatta sol yarım küreye atfedilen olumlu nitelikleri daha da fazla onun elinden alıyormuş gibi görünme riskine rağmen şunu belirtmem gerekiyor ki, en üst seviye *sözel* ve uzamsal yetilerin muhtemelen büyük oranda sağ yarım küreye bağlı olduğunu gösteren kanıtlar da bulunmaktadır.[534] Haliyle bundan çıkan sonuca göre, disiplinleri her ne olursa olsun en üst zekâya sahip kişilerde de bu yetiler sağ yarım küreye bağlı demektir.[535]

En nihayetinde eğer sol yarım küre "ne" yarım küresiyse, o zaman sağ yarım kürenin de bağlamla, deneyimin ilişkisel yönleriyle, duyguyla ve ifade nüanslarıyla olan alakasından dolayı "nasıl" yarım küresi olduğu söylenebilir. Büyük oranda sol yarım küre faaliyetinin bir dışa vurumu olan geleneksel nörobilimin neden beynin hangi yarım kürede *ne* yaptığına odaklanıp da yaptıklarını her bir yarım kürede *ne biçimde* yaptığıyla ilgilenmemesinin sebebi muhtemelen budur. Nitekim benim görüşüme göre, böylelikle de anlamaya çalıştığı şeyin asıl anlamını gözden kaçırmaktadır.

Bu bölüme gelmeden önce, dünyada var olmanın iki asli yolu olduğunu öne sürmüştüm. Birincisi şeylerin kendi somut hususiyetleriyle, tüm değişkenlikleri ve geçicilikleriyle, daima akış içindeki bütünün bir parçası olarak iç içe geçmişlikleriyle beraber içimizde *yaşamalarına* izin vermekti. Bu dünyada biz de deneyimlediklerimizle bağ içindeymiş ve bütünün bir parçasıymış gibi hisseder, nesnel biçimde gözlemlenen dünyaya karşı öznel bir yalıtılmışlığa hapsolmuş hissetmeyiz. İkinci yolsa deneyim akışının dışına adım atmak ve "deneyimimizi" özel bir biçimde kavramaktı: dünyayı daha az hakiki ama daha berrak bir surette *yeniden-sunmak* ve böylelikle hem dünyanın hem de birbirimizin manipülasyonu için daha faydalı bir kalıba sokmak. Bu dünya alenidir, soyutlaşmıştır, bölümlenmiştir, parçalıdır, durağandır (gerçi beli kısımları makine gibi yine devinime sokulabilir), esasen yaşamsızdır. Bu dünyadan kopuk hissederiz ama onunla olan ilişkimizde çok daha güç sahibiyizdir.

Benim görüşüme göre sağ yarım küre ile sol yarım küre arasındaki temel ayrım, sağ yarım kürenin Ötekine, yani bizden ayrı olan ama kendimizi derin bir ilişki içinde hissettiğimiz şeylere dikkat kesilmesidir. Bu Öteki ile ilişkisine, arasındalığına derin bir çekim hisseder ve Öteki ona hayat verir. Aksine sol yarım küreyse kendi yarattığı sanal dünyaya dikkat kesilir; bu dünya istikrarlıdır ama bağımsız ve kendi kendine yeterlidir, nihayetinde Ötekinden kopuktur.

Böylelikle güçlü olur. Fakat son tahlilde sadece kendisi üzerine etki edebilir ve kendini bilebilir.

Gelgelelim ayrıca şunu da vurgulamıştım ki, her iki yarım küre de belli bir ölçüye kadar neredeyse tüm "işlevlerde" rol oynar ve gerçekte ikisi de daima etkindir. Tüm insanlığın sol yarım küre felci geçirmesinin iyi bir şey olacağı izlenimini vermek istemem. Sol yarım kürenin bilhassa dile ve sistematik düşünceye katkılarının paha biçilemez olduğunu biliyorum. Ayrıştırma ve parçaları görebilme yeteneğimiz inanılmaz bir önem taşır – bütünü görmek adına parçalı görüyü aşma kabiliyetimizden sonraki en önemli yetidir. Sol yarım kürenin bu yetenekleri, tüm manalarıyla beraber bizatihi uygarlığı kazanmamıza yardım etmiştir. Bütün bunları bırakıp gidebilseydik bile -ki elbette mümkün değildir-, bu bir ahmaklık olurdu ve yaşam deneyimimiz kesinkes yoksullaşırdı. Tam da böyle yapmaya, yani berraklık ve kesinliği (ki her halükârda bunlar aslında iki yarım küreye de bağlıdır) terk etmeye bizi sevk eden aldatıcı sesler yükseliyor ve ben şahsen bunlara gönülden karşı olduğumu vurgulamak istiyorum. Ayrım yapma yetisine ve doğru bir şekilde aklı kullanmaya ihtiyacımız var. Ama bu katkılar başka bir şeyin, yalnızca sağ yarım kürenin sağlayabileceği bazı şeylerin hizmetinde kullanılmalıdır. Tek başlarına yıkıcı olurlar. Günümüzdeyse, aslen yaratımında yardımcı oldukları uygarlığı kaybetmeye bizi fazlasıyla yaklaştırdıklarını da görmek mümkün.

3. BÖLÜM

DİL, HAKİKAT VE MÜZİK

Bundan öncesinde, kasti olarak, bir dizi tanımlanabilir ve ölçülebilir münferit görev ya da işleve odaklanarak nöropsikoloji pratiğini izledim, zira beyin hakkında bilgimizi bu şekilde ediniriz ve beyin üzerine olan alışık olduğumuz düşünme biçimi bu şekildedir. Şimdi meseleye farklı bir açıdan bakmak istiyorum. Konuları toparlayıp yarım küre farklarının daha öte bir anlam taşımayan boş merak konuları ya da sadece birtakım nöropsikolojik olgular olmadıklarını ve yarım kürelerin aslında ayrı ayrı iki tutarlı ama uyuşmaz dünya çehreleri olduklarını göstermek istiyorum.

Bu da haliyle bizi neden dile sahip olduğumuz sorusuna götürecek – iletişim için mi, düşünme için mi ya da daha başka işlevleri varsa bunlar nedir vs.? Bu soruların cevapları, sol ve sağ yarım kürenin asimetrik genişlemelerine hiçbir ışık tutuyor mu?

YENİ VE AŞİNA, İKİ TÜR BİLGİ

Önceki bölümde bahsi geçen (ss. 98 ve 188) bulgulardan biri, Golberg ve Costa'nın önemli keşifleriydi; sonrasında yapılan araştırmalarda her türden -müzik deneyimleri, sözel deneyimler ya da nesnelerle, hayali kurgularla olan deneyimler vs.- yeni deneyimlerin sağ yarım küreyi harekete geçirdiği kanıtlanmıştı. Deneyim aşina ya da rutin hale gelir gelmez, sağ yarım küre daha etkin olur ve nihayetinde "bilgi" sadece sol yarım kürenin kaygısına dönüşür.[1]

Açıkça bunu bilgi işlemede bir uzmanlaşma olarak görme eğilimi doğdu, "yeni uyarımlar" genelde sağ yarım küre tarafından ve rutin ya da aşina uyarımlar da sol yarım küre tarafından işleniyor demekti. Ama bu da, her model yaklaşım

gibi, incelenen olgunun tabiatına ön yargıyla yaklaşmaktır (bilgi işlem için birer makinelermiş gibi). Eğer başka bir model kullanacak olsaydık ne keşfederdik? Başka bir sonuç doğar mıydı belki?

Dünya deneyimimizi oluşturmada beynin rolüne yönelik başka bir bakış açısı önermek istiyorum. Bu hususta bizzat bilginin tabiatıyla ilgilenmemiz gerekecek.

"Bilmek" [know] kelimesini en az iki farklı anlamda kullanırız. Bir anlamda bilgi bir şey ya da bir kişiyle, dolayısıyla "başka" bir şey ile bir *karşılaşma*dır ("dünyevi bilgi" deyişinde somutlaşmış bir hakikattir bu). O kişiyi deneyimlediğimiz anlamda onu tanıdığımızı/bildiğimizi söyleriz, öyle ki diğerlerinden ayrı bir birey olarak onun kim olduğunu "hissederiz". Bu türden bilgi, diğerinin kendi mahsusluğu duyumuna izin verir. Ayrıca bu mahsusen "benim" bilgimdir. Eğer başkası size "Nasıl birisi o?" diye sorarsa, birtakım kelimelerle ("asabi", "yaşam dolu" dersiniz, bunları "oldukça", "bir hayli", "son derece" vb. sıfatlarla nitelersiniz) onu betimlemeye çalışırsınız ama çok geçmeden bunun nafile olduğunu hissedersiniz çünkü bu genel tabirler gerçekten bilginizi karşıya aktarmaya yetmemiştir. O kişinin söz ya da eylemlerini örnek olarak sunmayı deneyebilirsiniz. Çıkarıp bir fotoğraf gösterebilirsiniz – insanların yüzü bize çok şey anlatır. Ama eğer sorgulama devam ederse, şöyle demek zorunda kalırsınız: "Neyse, bizzat tanışman lazım – sizi tanıştırırım." Yalnızca size aktarabileceğim anlamda değil, içinde benden bir şeyler barındırdığı anlamda bu "benim" bilgimdir. Başka birisi o kişinin başka yönlerini öne çıkarabilir ya da onu başka bir kimlikle tanıyor olabilir. Ama onu tanıyan herkesin onu topyekûn farklı görmesi garip olurdu. Altta yatan sabit bir mahiyet olmadığına işaret ederdi bu. Onu tanıyanlardan bir fikir birliği çıkmasını beklerdik. Canlı şeyler hakkında konuşurken ilk akla gelen bilgi türü budur.

Önceki bölümün ardından umarım bu noktaların bazıları okurda bir şey çağrıştırıyordur. Bazı yönleri tanıdık

görünür. *Canlı bir varlığın* bilgisine yönelik olağan yaklaşımımız böyledir; *bireylerle* alakalıdır ve bir *mahsusluk* hissine imkân tanır; "benim"dir, *kişisel*dir, değişime uğramadan başkasına sunamam; ve *sabit* ya da *kesin* değildir. *Sözler* ile kolayca yakalanamaz; *parçaları* listeleyerek ("asabi", "yaşam oldu" vs.) *bütün*ü kavrayamam; ama *somut* kişiyle hiç değilse belli bir alakası vardır (fotoğraf); *genel* tabirlerle uyuşmaz; *deneyimlenmesi* gerekir; ve bilgi, *arasındalığa* dayanır (karşılaşma). Esasında bunların tümü, sağ yarım küreye "göre" dünyanın veçheleridir.

Bu tür bilgi, bir kişi ya da şeyin bir diğeriyle bütünleşmesinden türer. Ama başka bir bilgi türü de vardır, şeyleri parçalarından bir araya getirmekten ibarettir. Olguların bilgisidir bu.[2] Genelde insanları tanıma konusunda kullanışlı olmaz. Deneyelim: Örneğin "16 Eylül 1964'te doğmuş", "New York'ta yaşıyor", "162 cm boyunda", "kızıl saçlı", "çilleri var" vs. Hemen gözünüzün önünde bir kişi canlanır – *gerçekte* onu tanımıyorsunuzdur. Polis veri tabanından alınmış bilgilere ya da ünlülerin o klişe magazin profillerine benziyor. Ayrıca sanki cansız bir nesneyi -iki tek ve üç çift çekmeceli bir şifonyer, yaklaşık 1870'te imal edilmiş, 75x55x70 ebatlarında- ya da cesedi betimliyormuşuz gibi görünüyor. Bilimde müsaade edilen tek bilgi türü budur (gerçi en iyi bilim insanlarının bazıları, kurnazca diğer türden bilgiyi de kullanabilmiştir). Kamu alanındaki bilgileri ilgilendiriyor – yerel tren tarifesi, Trafalgar Muharebesi'nin tarihi vb. Meziyeti kesinliğinde yatar – sabittir. Kişiden kişiye ya da günden güne değişmez. Dolayısıyla bağlam önem teşkil etmez. Ama bütünü iyi bir biçimde aktarmaz, sadece bütünün veçhelerinin kısmi yeniden kurgulanmasıdır.

Bu bilginin kendi faydaları vardır. Güçlü yanı, bulgularının tekrarlanabilir olmasıdır. Nitelikleri, öncesinde ana hatlarını verdiklerimizin tam tersidir ve sol yarım küreyle bağlantılıdır: *yaşamayan* ile, bilgi "*parçacıkları*" ile yakınlık; *genel*, *gayrişahsi*, *sabit*, *kesin* ve *serbest*.

Tabii ki iki türdeki bilgi de aynı nesneyle ilintiye sokulabilir. Senin hakkındaki bilgime yaşın, boyun ve doğum yerin dahil olabilir ama seni biliyor olmakla kastettiğim şey kendi başına bu değildir. Bu bilgi biçimleri o kadar farklıdır ki, İngilizce haricindeki dillerde ayrı kelime kullanımları bulunur: Latince *cognoscere*, Fransızca *connaître*, Almanca *kennen*; Latincede ikinci kullanım *sapere*, Fransızcada *savoir*, Almancada *wissen* vb. Söylemek istediğim şu ki, *wissen*'in genelde insanlara ve canlı şeylere uygulandığı gibi, *kennen* tanışıklıklarımızdan çok daha fazlası için kullanılır. Bu bilgi bize yalnızca canlı ya da cansız dünyadaki bir sürü şey hakkındaki bilgiyi yığmaktan ziyade anlamamızda yardımcı olabilir. Hatta geçmişte bunun böyle olduğunun ama bu alışkanlığı ya da hatta belki de yetiyi kaybettiğimizin açık kanıtları vardır (bkz. böl. II).

Kendisini *wissen* yerine *kennen* anlamında bilmemizi gerektiren cansız bir mahiyeti örnek alırsak, müziği düşünebiliriz. Müzikle etkileşime girmek, başka bir yaşayan bireyle ilişkiye girmek gibidir ve araştırmaların gösterdiğine göre, müziği anlamak bir kişiyi tanımakla aynı algıyı uyandırmaktadır; müziğe doğrudan insan nitelikleri atfedebiliriz: örneğin yaş, cinsiyet, kişilik özellikleri, hisler.[3] Deneyimin empatik tabiatı, kelimelerle anlatılabilecek bir kavram ya da kişiyle karşılaşmaktan çok bir kişiyle karşılaşmayla ortaklık taşır.[4] Müziğin duygusal anlamı *sembolize* etmediğini ayırt etmek önemlidir, zira bu durumda müziğin yorumlanması gerekirdi; daha ziyade duyguyu *metaforikleştirir* – dosdoğrudan bilinçdışı zihnimize nakleder. Keza insan niteliklerini de sembolize etmez: Nitelikleri doğrudan aktarır, öyle ki üzerimizde etkide bulunur ve biz de ona karşılık veririz, tıpkı insanların etkileşimindeki gibi. Başka deyişle, bir müzik parçasını bilmek, diğer sanat eserlerini bilmek gibi bir *kennenlernen* meselesidir. Bize sağ küreden erişen bu canlı yaratımların tabiatı esasen insani görülür. Daha önceki bir kitabımda sanat eserlerinin -müzik, şiir, resim, mimari

yapılar- metin, kavram ya da şeylerden ziyade insanlar gibi olduklarını kabul ettiğimizde daha iyi anlaşılabileceklerini öne sürmüştüm.[5] Ama bu anlayış eskiden beri vardır: Örneğin Aristoteles, tragedyayı organik bir varlıkla kıyaslar.[6]

Golberg ve Costa'nın ortaya çıkarmakta oldukları şey, sadece yenilik ve aşinalık değil de iki yarım kürenin bilgiyi elde etme yolları olabilir. Bir şeyi bilmek (*kennen* anlamında) hiçbir zaman onu tam anlamıyla bilmek (*wissen* anlamında) değildir, zira o ebediyen değişecek, evrilecek, kendinin daha başka veçhelerini açığa çıkaracaktır – bu anlamda daima *yeni*dir ama yine aşinadır, asli anlamıyla seçili yakınlarımız arasındandır, yakın ilişkide olduklarımızdandır, *familia*'mızdır (Latince tam anlamıyla "hane"). Bilmek (*wissen* anlamında), bir şeyi sabitlemek ya da raptiyelemektir: tekrarlanabilir ve tekrarlanmış olması için, diğer anlamda aşina -rutin, yapay, yaşam kıvılcımından yoksun- olması için. Bence Golberg ve Costa'nın çalışmalarından çıkarılabilecek şöyle bir şey var ki, her şeyin ilk algısı yeniyken ve belki de biz onu tanıma aşamasındayken (*kennenlernen* anlamında) sağ yarım kürededir; ama çok geçmeden sol yarım küreye nakledilir ve orada aşina hale gelir, öyle ki artık bilindiktir (*gewußt*) ve dolayısıyla kesindir (*gewiß*). Bütünün bilgisinin hemen ardından parçaların bilgisi gelir.

Jung, "Her bilme tanımaya akrabadır" demişti.[7] Bununla kastettiği, bilişsel anlamda bir şeyi bilebilmenin (*wissen*), ancak halihazırda bildiğimiz (*kennen*) bir şeyi tanımakla (*erkennen*) mümkün olduğudur. Bu süreçte açık ve aşina hale gelir ama öncesindeyse gizil ve sezgiseldi. Hatta Nietzsche, şöyle bir benzer fikri ifade ettiğinde daha da ileri gidip meselenin özünü ele alır: " 'Bilmek' [*erkennen*] vasıtasıyla bir şeyi *halihazırda bildiğimiz* [*wissen*] hissine kapılırız; böylelikle söz konusu olan, *yenilik hissiyle mücadele edip alenen yeni olanı eskiye dönüştürmektir*."[8]

Gregory Bateson'ın söylediği gibi, her bilginin ayrımsama bilgisi olması gerekir ve bu da kendilikten başka bir şeyde

olmalıdır.[9] Keza tüm deneyimlerin ayrımsama deneyimi olduğu söylenebilir. Duyusal seviyede bile, değişim ya da fark olmadığı sürece hiçbir şey deneyimleyemeyiz: Duyu sinirlerimiz çabucak "yorulur" ve örneğin bir kokuya ya da sese alışmış hale geliriz. Duyularımız, değerler *arasındaki* farka tepki verir – mutlak değil, nispi değerlere.[10] (Görünüşe göre bilgi ve algı, dolayısıyla da deneyim, yalnızca şeyler *arasındaki* ilişkilerde var olur. Belki gerçekten de var olan her şey sadece ilişkilerde var olur; örneğin matematik ya da müzikteki gibi: Kuantum fiziğin birçok noktası bu görüşü destekler.)

Bilginin ayrımlardan geldiği gerçeği, herhangi bir şeyin tabiatına yönelik bir idrakine, yalnızca halihazırda bildiğimiz bir şeyle kıyaslama yoluyla ve benzerlikleri ya da farklılıkları gözlemleyerek varabildiğimize işaret etmektedir. Fakat, ne kadar az olursa olsun her şey tabiatını değiştirdiğinden dolayı, bağlamını değiştirdiğinde, bir şeyi neyle kıyaslamayı seçtiğimiz onun hangi yönünün öne çıkacağını ve hangi yönünün arka planda kalacağını belirler. Yani bir futbol maçını bir ganyan bayiine gitmekle kıyaslamak onun belli yönlerini ortaya çıkarır, kiliseye gitmekle kıyaslamak da başka yönlerini. Bir şeyi anlamak için kullandığımız model, bulduğumuz şeyi belirler. Eğer idrakimizin seçtiğimiz metaforların *sonucu* olduğu doğruysa, keza *nedeni* olduğu da doğrudur: İdrakimiz, vasıtasıyla anladığımız metaforu yönlendirir. Seçilen metafor, ilişkinin hem nedeni hem de sonucudur. Dolayısıyla kendimizi ve dünyayla ilişkimizi düşünme tarzımız, bahsini etmeyi bilinçdışı olarak seçtiğimiz metaforlarda zaten kendini belli eder. Bu seçim, konu üzerindeki kısmi görüşümüzü daha da derinleştirir. Paradoksal olarak, onu anlamadan önce uygun modeli seçmek için, bir şeyi -kendimiz dahil- yeterince anlamamız gerekir. İlk adımımız, nereye varacağımızı belirler.[11]

Eğer salt mekanik bir evren düşünürsek ve makineleri modelimiz olarak alırsak, bedenin ve onunla beraber de beynin bir makine olduğu görüşünü -ne de sürpriz!- ortaya

çıkarırız. Elinde çekiç olan bir insana her şey çiviymiş gibi gözükür. Ama şeyleri yalnızca bildiğimiz diğer şeyler üzerinden bilebildiğimiz için, ne kadar ikna edici olursa olsun her "açıklama" yalnızca bir modeldir; bir şeyin başka bir şeyle kıyaslamasıdır. Örneğin ben başka birinin eylemini taklit ederken beynin ne yaptığını anlamaya yarayan bir tarama verisini yorumlamaya çalışırken söyleyebileceğimiz tek şey, beyinde yaşananlar -söz gelimi sağ frontal lobda bir metabolizma yükselişine işaret eden bir "etkin nokta"- üzerindeki gözlemlerimiz ile eşzamanlı olarak benim yaşadığım deneyim arasında bir bağıntı var gibi gözüktüğüdür. Fakat bağıntının karakteri muğlak kalır çünkü mahsus bir özde, yani insan bedeninde somutlaşmaktadır – diğer canlı bedenler dışında kıyaslama yapılabilecek, dayanak olabilecek hiçbir şey yoktur, ki bu da bizi fazla ileri götürmez. Dilerseniz bedeni bir makineyle kıyaslayabilirsiniz; ama, elbette bedenin ve makinenin ortak yönleri dışında -ki kıyaslamanın ortaya koyacağı *tek* şey zaten bu ortak yönlerdir- bu analojinin zayıf bir analoji olarak kalması kaçınılmazdır (işin şöyle bir aldatmacası bulunur ki, aydınlatma yolu olarak bu modeli seçenler için, beden hakkındaki her şey gitgide daha mekanik gözükmeye başlayacaktır ve nitekim model de böylelikle daha uygunmuş gibi görünmeye başlayacaktır: İlk seçim, nihayetinde tam uygunmuş gibi tasdiklenir.). "İşlevler"i ve "mekanizmalar"ı böyle ele almak, bizi bu spesifik aldatıcı yola götürür. Makine modeli, sol yarım kürenin sevdiği tek modeldir; unutmayın ki, sol yarım küre aletlerle ve makinelerle uğraşmada uzmandı. Makine, sol yarım küre tarafından parça parça birleştirilmiş bir şeydir, dolayısıyla salt parçaları nazarında anlaşılabilirdir; makine yaşamsızdır ve parçaları atıldır – supaplar, bağlama göre tabiatlarını değiştirmez.

Sözüm ona makinemsi yarım kürelerin hangi "işlevleri" icra ettiği sorusundan bir an uzaklaşıp işlevleri onun yerine

daha küresel olarak dünyaya bir eğilimleri ya da duruşları olduğu şeklinde düşüneceğim – deyiş yerindeyse "şansımı deneyeceğim". Bunun, işlevlerin insanın zihinsel yaşamının belli yönlerinden pay aldıklarını ima edebileceğini biliyorum; ama bu hakikaten de kulağa geldiği kadar garip mi – ya da yaptıkları tek şeyin makine gibi hesaplama yaptıklarını farz etmekten daha mı garip? Eğer bilincin -bilinç her ne ise- salt nöron faaliyetlerinin birbirine bağlanmışlığından doğduğu doğruysa,[12] -her biri beynin yarısını teşkil eden ve her biri kendi başına bilinç yaşamını besleyen- en geniş ve en yoğun bağlantılı nöron kitlesi olan yarım küreler neden olağan bilincin bazı özelliklerine sahip olmasınlar? Bölünmüş beyinli hastalar üzerine yakın çalışmalar yürüten bir araştırmacıya göre, bölünmüş beyinli hastalarda kopuklaşmış yarım kürelerin her biri muayyen bir karaktere sahip olur, karakteristik zevk ve eğilimler taşır.[13] Bilinçdışı, sağ yarım küreyle, özdeş olmasa da kesinlikle çok daha güçlü bir bağlantı taşır (bu konunun daha kapsamlı bir tartışması için bkz. ileride ss. 331-332). Buna göre, farklı yarım kürelerin muayyen kişilik ve değerlere sahip olması beklenebilir: Freud'un yazdığı gibi, bilinçdışı "kendi arzu güdümlerine, kendi ifade biçimine ve başka hiçbir yerde itici güç olmayan kendine özgü zihinsel mekanizmalara sahip hususi bir alandır".[14]

Bu da yalnızca başka bir modeldir ve tüm modeller gibi olduğu haliyle, yani bir saptama değil de kıyaslama olarak anlaşılmalıdır. Ondan bekleyebileceğimiz en fazla şey, kendine özgü bir şeye ya da daha doğrusu geleneksel bilişsel açıklamalardan ayrı bir şekilde öne çıkan farklı bir şeye imkân tanıyabilecek olmasıdır. Her bir yarım küreye farklı bir model uygulamak, makine değil de insan modeli uygulamak onların farklı yönlerini ortaya çıkarır ve yarım kürelerin bir yığın değil de bütün olarak anlamlarını yakalamamızı sağlar.

Dünya hakkında düşündüklerimiz ve bildiklerimiz, hoşumuza gitsin ya da gitmesin, büyük oranda dilin aracılığıyla gerçekleştiğinden dolayı, dilin tabiatına ve yarım kürelerle ilişkisine daha yakından bakmak faydalı olacaktır. Yarım kürelerin farkları, dünyanın bütünüyle ilişkileri ve hatta birbirleriyle olan bağlantıları hakkında bize bazı şeyleri açıklayacağından hiç şüphe yok, zira dilin kendisinin de aslında dünyanın bir versiyonu olduğu söylenebilir, bir tür deneyimdir ve dolayısıyla fiziksel ile soyut arasında, bilinçdışı ile bilinç arasında, örtük ile belirtik arasında bir köprüdür.

Dil, her iki yarım kürenin de yetki alanına girer ve diğer her şey gibi, iki yarım kürede de farklı anlamlar taşır. İkisi de onu farklı kullanır ve hangi yarım kürenin onu kullandığına bağlı olarak, farklı veçheleri ortaya çıkar.

Şimdi beynin yapısına geri dönelim ve sol paryetal bölgenin, dilin bölgesi olduğu söylenen bölgenin o tuhaf asimetrisine bir bakalım. Zaten *açıkça* bu bölgenin işlevi dil değil mi? Bu açıklamanın neyi yetmiyor?

Sol yarım küre genişlemesinin günümüzde dil işlevleriyle ilişkilendirildiği[15] doğru olsa da, genişlemeyi gerektirenin dil olduğuna inanmaya yönelik bazı şüpheler mevcuttur.[16] İlk olarak, antropologların dilin gelişmiş olduğunu düşündüğü[17] dönemlerden çok daha eski çağlara ait insan kalıntıları dahi bu tipik beyin asimetrisini taşımaktadır.[18] Daha da ilginci, açıkça dil kavramına sahip olmayan[19] bazı büyük primatlar ve muhtemelen babunlar gibi diğer primatlar da insan beynine benzer bir asimetri sergilerler; sol yarım kürenin insanlarda dille ilişkilendiren aynı bölgesinde genişleme taşımaktadırlar.[20] İnsanlarda dille ilişkili olduğu şüphe götürmeyen ve genellikle solda sağdan daha büyük olan planum temporal [şakak düzlüğü], orangutanlarda, gorillerde[21] ve şempanzelerde[22] de asimetrik olarak solda daha büyüktür. Ayrıca Yakovlev torku fosil insan kalıntılarında da büyük maymunlarda da görülmüştür.[23]

Üstelik, günümüzde kendi beyinlerimizin işleyişi konusunda daha çok şey bildiğimize göre, dilin tek bir yarım kürede kullanılmadığını da biliyoruz: Dilin işleyişi iki yarım küre boyunca dağıtılır. Çoğu söz dizimi ve kelime haznesi içeriklerinin, dilin özünün çoğu kişide sol yarım kürede yer aldığı doğruysa, üst seviye dilsel işlevleri kullanan yine de sağ yarım küredir: örneğin bağlama göre cümle ya da cümleciğin bütününün anlamı, tonu, duygusal içeriği, ayrıca mizah, ironi, metafor vs. Ama dil kapsamında resmi asıl çizen sağ yarım küreyse, "paleti" elinde tutan da sol yarım küredir. Bir sağ yarım küre ressamı, sol yarım küre felcinin ardından çoğu yetisini kaybetmiştir. Sol yarım kürenin "baskın" olduğu konusundaki eski görüş buradan gelir: Sol yarım kürenin yokluğunda resim çizilemez – konuşma yetisi kaybedilir. Ama dilin tek bir bölgede tutulduğu ve sol yarım küre genişlemesinin böylelikle açıklanabileceği argümanı, tutarlı değildir.

Peki sol yarım küre genişlemesi nedir? Sağ el kullanımının bir sonucu olabileceği de önerilmiştir. Ama bu başka bir soruyu, neden sağ el kullanım yatkınlığı edindiğimiz sorusunu doğuruyor. Genel varsayıma göre, insan alet yapan bir hayvan olduğundan dolayı bu aletlerin üretimi uzmanlık isteyen bir ekstra beceri gerektirir. Ama becerinin neden sadece bir elde edinildiği açık değildir. İki el aynı yetkinlikle kullanılsaydı daha da becerikli olurduk, keza beyinde bir elin gelişiminin diğerinin zayıflaması anlamına geleceği bir ekonomi sistemi yoktur. Fakat şu evrimsel bir gerçektir ki, hem kullanmak hem de yapmak amacıyla sağ eli kullanmaya güçlü bir eğilim duymuşuzdur; ki sağ el ise beynin sol kısmıyla kontrol edilir – hatta bundan sorumlu bölge, sol yarım kürenin sözdizim ve kelime haznesi yetisine, isimler ve sıralanışlarına destek olan Broca bölgesine çok yakındır.

Üstelik, yine üst seviye maymunlara bakacak olursak, nesneleri tutmak için sağ ellerini tercih ettiklerini görürüz – taş ve sopa *kullanıyor* olsalar da, kuşkusuz insanlar gibi

alet üreten canlılar değildirler.[24] Beyinlerindeki herhangi bir asimetrinin sebebi, beyin alanının alet üretimi için karmaşık becerileri barındırma ihtiyacı değildir. Nesneleri sağ elle kavramaları başka bir şeyin işareti olmalıdır.

Gariptir ki, burada herhangi bir *genişleme söz konusu değildir.* Yalnızca sağ yarım küredeki karşılık gelen bölgede kasti bir *genişleme kısıtlaması* vardır. Bunu gerçekleştiren genleri de tanıyoruz. Bu genleri keşfeden araştırmacı şöyle yorum yapar: "Dile yol açan asimetrinin dil yüzünden ortaya çıkmış olmasının muhtemel olmadığını varsayabiliriz. [...] Muhtemelen bu asimetri başka bir sebepten ortaya çıkmış ve dil tarafından benimsenip devralınmıştır."[25]

Beyin işlevinin yanallaşması ve yapısının asimetrisi, dil ya da alet tasarımı olmadan gerçekleşmiştir. İnsanlarda yarım küre asimetrisi hızlanmaya başladıktan sonra, dil ya da tek el kullanımıyla ilişkisini kopardı demek istemiyorum; bu ilişki kuşkusuz devam etti.[26] Vurgulamak istediğim şu ki, bunlar itici güçler ya da fenomenin kökeni olamaz; dil ve tek el kullanımıyla ilişkili asimetri, daha asli ve daha ilkel başka bir şeyin epifomeni olmalıdır. Bu şey neydi?

DİLİN KÖKENİ

Asimetriyi daha iyi anlamak için, bir anlığına geri çekilip kendimize neden dil diye bir şeye sahip olduğumuzu sormalıyız. Dil olmaksızın dünyayı hayal edemeyeceğimizden ve dil tüm şeylere -dilin kendisi dahil- değer biçtiğimiz aracı olduğundan dolayı, dili odağa almak ilk bakışta göründüğünden daha zordur. Ne tür bir şeydir dil? Ne gibi bir prosedürün parçasıdır ve tek el kullanımıyla bir alakası var mıdır?

Elbette dilin iletişim adına geliştiği düşünülebilir. Ama bu göründüğü kadar açık değildir. 300,000 ila 400,000 yıl ya da daha öncesi zamanlarda *homo sapiens* ve *homo neanderthalensis*'in ortak atası olan *homo heidelbergensis*, modern insanlarınkine kıyaslanabilir bir geniş beyne ve ses aygıtına

sahipti; ama gelgelelim bu yetilerin ilk ne zaman ortaya çıktığından emin olamıyoruz, yarım milyon yıl kadar eskiye dayanıyor olabilir.[27] Fakat kanıtların gösterdiğine göre, dilin gerektirdiği karmaşık sembol kullanımını çok daha sonraki dönemlere kadar geliştirmedik; ilk kültürel yapılar ve görsel temsiller, muhtemelen 40,000 yıl öncesi kadar erken bir tarihte -kesinlikle 80,000 yıldan daha eski değil- bir anda ve bolca ortaya çıktı, insanlar da ritüalistik ölü gömme alışkanlığını kazandı.[28] Öyleyse görünüşe göre, insanlık tarihinin büyük çoğunluğunda, geniş bir beynin ve muhtemelen yüksek zekânın[29] var olmasına rağmen, bizim anladığımız haliyle dil olmadan da yeterince iletişim kurmayı başarabilmişlerdir. Elbette kelimenin tam anlamıyla uygar değillerdi. Ama gruplarda yaşayarak, *sosyal* hayvanlar olarak hayatta kalmış ve yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Dil yokken atalarımız nasıl yeterli iletişim kurabildi?

Bu sorulara cevap vermek için, fosil kayıtların bize aktardığı bir diğer tuhaflığa bakmamız gerekecek.

Konuşulan dil birçok şeye bağlıdır: hem sözlük ve dilbilgisini saklamak için yeterli beyin alanına hem de çeşitli sesler çıkarmamıza, hatırı sayılır ölçüde solunum kontrolü yapabilmemize ve uzun, akıcı, eklemli cümleler kurabilmemize, tek nefeste hassas entonasyonlar yapmamıza imkân sağlayacak spesifik ses aygıtı (sadece ses telleri değil, ayrıca dil ve ağzın artikülasyona hizmete eden kısımları) özelliklerine. Her dil bu özellikleri gerektirir. Maymunlar bu kontrole sahip değildir, ki onlara konuşmayı öğretme girişimlerinin bu kadar başarısız kalmasının sebebi budur. Yalnızca kuşlar insan konuşmasını taklit edebilir, oysaki en yakın akrabalarımız bunu beceremez: Kuşların ses aygıtı ya da sirenks (tam çevirisiyle "flüt" anlamına gelir) ve karmaşık solunum kontrolleri bunu açıklamaya yeter.[30]

İnsanlar bu kabiliyetleri ne zaman geliştirdi? İnsan tarihinin hangi noktasında atalarımızın şu anda sahip olduğumuz karmaşık ses aygıtı ve solunum kontrolünü geliştirdiğini belirlemek umutsuz bir girişim olarak düşünülebilir.

Fakat yerli halklar üzerine yapılan gözlemler, güvenilir çıkarımlara imkân sunabilir. Dile ulaşmak için, dili destekleyen hipoglosal [dil altı] sinirin kafatasının tabanındaki anterior kondilar kanal isimli bir açıklıktan geçmesi gerekir. Bir sinirin yapması gereken iş miktarı, boyutuyla eşit oranlıdır; keza geçtiği oyuğun boyutu da sinirin boyutunu gösterir. Yani kafatasının altındaki kanalın boyutunu ölçerek, kafatasının "sahibinin" ne kadar dil artikülasyonu kullandığının bir fikrini edinebiliriz. Göğüs duvarındaki kaslarda solunumu kontrol eden sinirleri ayarlayan torasik vertebral kanal için de benzer yargılar geçerlidir. Tahmin edileceği üzere, bulgularımıza göre, modern insanlara kıyasla maymunların hem artikülasyon hem de solunum sinirleriyle ilişkili kanalları çok daha küçüktür. Ama kafa kurcalayan şöyle bir tuhaflık var ki, dilin doğuşundan çok daha önceki tarihlere dayanan insan iskeletleri incelendiğinde, modern insanlarınkinden neredeyse hiçbir farkı olmayan kanallar görülmüştür. Bunun nedeni nedir?

En olası cevap hayret vericidir ve çoğumuz için biraz da perspektif kayması gerektirecektir. Bildiğimiz anlamıyla dilin var olmadığı zamanlarda ses üretiminin bu karmaşık kontrol ve düzenlemesinin açıklaması, bir tür sözel olmayan bir dilin var olduğudur; bu dilde entonasyon ve cümle vardı ama gerçekten kelimeler yoktu: Peki bu müzikten başka nedir?

Müzik ve dil arasında kayda değer benzerlikler bulunur, ki bunlar da hiç değilse ortak bir kökenleri bulunduğuna işaret eder. Örneğin, dilin birçok hassas yönüne aracılık eden sağ yarım küre bölgeleri, müziğin icrası ve deneyimine de aracılık eder. Üstelik bu sağ yarım küre bölgeleri, sol yarım kürede dil üretimi ve idrakiyle ilgilenen sol yarım küre bölgeleriyle homologdur – beynin karşılıklı olarak "aynı" konumlarındadırlar. Müzik ve dilin ortak bir mimarisi vardır, bir tür "sözdizim" ile bağlantılandırılmış entonasyonal cümlelerle inşa edilirler; yalnızca müziğin sözdizimi, hemen art arda gelen doğrusal bir ilerleme içindeki etmenlerden ziyade tüm eserin dakikalara (ya da Wagner'da saatlere[31]) yayılan

genel biçimiyle ilişkilidir. Cümle, müzikte de konuşmada da yapının ve işlevin temel birimidir; ve konuşma cümlelerinin de müzikal cümlelerin de melodisi ve ritmi bulunur, bu da etkileyiciliklerinde can alıcı bir rol oynar. Müzik ve dil arasında yakın bir semantik bağ dahi bulunur: Müzikal cümleler, gerektiğinde sezgisel olarak spesifik kelimelerle ilişkilendirebileceğimiz spesifik anlamlar aktarır.[32]

Gelgelelim dilin kökenlerini anlamak söz konusu olduğunda, daha fazla fikir ayrılığı vardır ve spekülasyonlar üç yola ayrılır. Bazıları müziğin dilin gelişiminin faydasız bir yan ürünü ya da epifenomeni olduğuna inanır; tam aksine bazılarıysa dilin bizzat müzikal iletişimden (bir tür şarkıyla iletişim) evrildiğine inanır; ve son olarak bazıları da müzik ve dilin birbirinden bağımsız ama yan yana geliştiğini, "müzik-dili" [musilanguage] diye adlandırılan ortak bir atadan geldiğini savunur.[33] Bu son görüşü "müzik önce vardı" iddiasından ayırt etmek bana biraz zor görünüyor. Çünkü "müzik-dili" pek karmaşık bir müzik değilse de, göndergesel dilden daha ziyade müziğe benzemiş olmalıdır ve herhangi bir anlamda "dil" olması için de örneğin ton, entonasyon, ses şiddeti, ritim, tümceleme gibi dilin müzikal yönleri -sözel olmayan yönleri- dediğimiz şeye dayanmış olmalıdır. "Müzik-dili" kavramının var olması dahi, kendi başlarına anlam iletişiminin temelini sağlamaları bakımından, dilin müzikal yönlerinin anlama ne kadar katkıda bulunduğuna işaret eder.

Fosillerin kanıtladığı, bana kalırsa, "şarkı söyleme" için gereken ses ve solunum kontrolünün dilin bunları gerektirmesinden çok daha önce ortaya çıkmış olmasıdır. Ama müziğin daha önce var olduğu görüşünü benimsememiz için bundan başka bir sebep var mı?

DİL Mİ MÜZİK Mİ: İLK ÖNCE HANGİSİ VARDI?

Bu hususta bazı işaretler vardır. İlkin müziğin "sözdizimi" dilden daha basittir, daha az gelişmiştir ve bu da kökeninin daha eski olduğuna işaret eder. Daha önemlisi, çocuklarda dilin gelişimi üzerine yapılan gözlemler, dilin müzikal

yönlerinin gerçekten daha önce geldiğini doğrular. Entonasyon, tümceleme ve ritim ilk önce gelişir; sözdizim ve kelime haznesi daha sonra gelir. Yeni boğan bebekler, şimdiden dilin ritmine duyarlıdır;[34] "bebeğe yönelik konuşma"yı -ya da "bebek dili"- tercih ederler, zira bu dilde sessel vurgular, yani konuşmanın müziği baskındır. Buna karşılık, çocukları doğar doğmaz anneler ton aralıklarını ve repertuarlarını genişletir, konuşmalarının genel tonunu yükseltirler, keza tempoyu da yavaşlatır ve ritmi vurgularlar.[35] Yeni doğan bebekler, annelerinin sesinin tınısını ve entonasyonunu ayırt edebilirler ve diğer tüm seslere yeğlerler;[36] "ana" dillerinin özgü entonasyonunu da algılayabilir, yine bu dili diğerlerine tercih ederler.[37] Bir dilin ya da hatta bireysel konuşmacının karakteristik ton değişikliklerini ayırt etmedeki bu kabiliyetler, doğuştan gelen bir dil yetisinin göstergesi değildirler: Sağ yarım kürenin bütüncül işlem kabiliyetinin küresel örüntülerde ince ayrımsama yapabilmesine bel bağlarlar ve sol yarım kürenin analitik dil analiziyle pek bir alakaları yoktur.[38] Hatta bu tür özellikleri kullanarak primatlar bile bireysel sesleri saptayabilirler. Öyleyse, yeni doğan bebeklerdeki bu süreçler, beynin dilin sözel olmayan ve müzikal yönlerini kullanan alanlarının etkinleşmesiyle ilişkilidirler. "Ontojeni, filojeniyi yineler" şeklinde (tamamen güvenilir olmayan) bir ilke vardır, yani başka deyişle bir türün bireylerinin gelişimi, bir bütün olarak türün gelişiminde izlenilen yolu izler: Basit bir örneği, insanın ilk gelişimlerindeki embriyonik kuyruktur; daha sonraları insan bu kuyruğu kaybeder. Bu ilkeyi burada geçerli saydığımız kadarıyla, müzik dilden önce gelmiş demektir. Salomon Henschen tarafından buna yönelik bir gözlem yapılmıştır: "Müzik yetisi, filojenetik olarak dilden daha eskidir; bazı hayvanlar müzik kabiliyetine sahiptir – kuşlarda üst seviyededir. Ontojenik olarak da daha eskidir, zira çocuklar konuşmaya başlamadan önce şarkı söylemeye başlar."[39]

En nihayetinde müzik duygunun iletişimidir, en temel iletişim biçimidir; ve filojenide de ontojenide de önce gelir. Nörolojik araştırmalar, "müzik sevgimizin memeli beynimizdeki atalardan kalan basit duygu seslerini aktarma ve alma becerimizi yansıttığını" güçlü bir şekilde desteklerler. Bu sesler, duygusal ifadede bedenin katılımından sezgisel olarak doğan sessel vurgular ve ritmik hareketlerdir: "Müzik, vokal entonasyonlar vasıtasıyla afektif duygusal iletişim kurmamıza imkân sağlayan ses vurgusal mekanizmalar üzerine inşa edilmiştir."[40] Muhtemelen bu tür "mekanizmalar" grubun hayatta kalması için hayli önemliydi. Derin kökleri olması da muhtemeldir: "Müzik tarafından yol açılan derin duygusal kıpırtılar", diye yazar ünlü antropolog Robin Dunbar, "müziğin dilin evriminin çok daha öncesine dayanan kadim kökleri bulunduğunu gösteriyor bana".[41]

Bu çıkarım her yerde hoş karşılanmamıştır. Birçok sebebi vardır ama bir tanesi öne çıkar – en azından genetik bilimde. Gelişimlerin evrimsel avantajlar taşıması gerekir. Dilin, ona sahip olan kişiye sunduğu güçle beraber devasa bir avantaj sağladığı düşünülür: Ama müziğin güçle alakası nedir – ne avantaj sağlayabilir? Belli ki size rakibinizi devirmenizi sağlayacak bir fırsat sağlamaz ve genlerinizi evrime teşvik edecek bir yol da sunmaz ("Tom Jones faktörü"* diyebileceğimiz pek de inandırıcı olmayan albeniye rağmen). Dolayısıyla, müzik, dilin yararsız bir "ardıl uyarlanım"ı [exaptation] olarak görülür: yani, aslen bir alanda rekabet avantajı için geliştirilmiş bir becerinin son derce farklı bir amaca uyarlanması.[42] Dolayısıyla klavyede yazı yazma, aslında alet yapmak için geliştirilmiş dijital becerinin bir ardıl uyarlanımı olarak görülebilir: İlk başta bu becerinin gelişmesine sebep olan şey kişinin meslektaşlarından daha çok yayın çıkarabilmesi değildir, keza bacaklarımızın olması terzilere iş sağlamak da değildir. Böyle bir açıklamaya göre, müzik, daha çok rekabetle

* Şarkıcı Tom Jones ve sesinin ne kadar çekici olduğuna gönderme yapılıyor (çn.).

ilişkili bir şeyin alakasız bir yan ürünü olmalıdır: Steven Pinker kuşkusuz bunu böyle görür ve hatta müziğin pornografi ya da yağlı yiyecekler kadar yararsız ve salt keyif amaçlı olduğunu iddia eder.[43] Her halükârda, kanıtlar müziğin dilin bir ardıl uyarlınımı olduğu yönünde değildir – bilakis tam zıttıdır. Eğer dil daha sonra evrilmişse, öyleyse müzikten evrilmiş olmalıdır. Dolayısıyla evrimle ilişkin sorun ortada kalıyor (sırası gelince bu soruna olası bir çözüm sunmayı umuyorum).

Bu fikirde sorun yaşayanlar sadece genetik bilimciler değil. Günümüzde müziği arızi, hatta belki de faydasız görme eğilimindeyiz. Atalarımıza "şarkı söyleyen Neandertaller" dendiğinde kaş kaldırıyoruz.[44] Ama aslında birçok dil teorisyenleri, örneğin on sekizinci yüzyılda Rousseau, on dokuzuncu yüzyılda Humboldt ve yirminci yüzyılda Jespersen, dilin müzikten evrilmiş olduğunu muhtemel görürler, yani Mithen'in ve yirmi birinci yüzyıldaki diğer düşünürlerin teorileri bir anda ortaya çıkmış değildir.[45]

İletişim kurmak için müzik gibi sözel olmayan yollar kullanabiliyor olmamız hiçbir surette şaşırtıcı değildir. Şaşkınlığın kaynağı kısmen de günümüzde Batı'da müziğe yönelik görüşümüzdür: Müzik komünal yaşamda sahip olduğu ve dünyanın çoğu yerinde hâlâ koruduğu merkezi konumunu kaybetti. Dünyanın hiçbir yerinde müziğin bulunmadığı ve insanların şarkı söylemek ya da dans etmek için bir araya gelmediği hiçbir kültür olmadığı gerçeğine rağmen, müziği hayatın dışına sürgün ettik. Biz müziği bireysel, hatta ücra bir deneyim olarak düşünebiliriz ama dünya tarihinde bu nadir görülen bir şeydir. Daha geleneksel yapılanmış toplumlarda, müziğin icrası hem bütünsel hem de birleştirici bir rol oynar; ve bu sadece kutlamalar, dini festivaller ve diğer ritüellerde değil, günlük uğraş ve yaratımda da geçerlidir; her şeyden önce müşterek bir icraattır, sadece edilgen olarak dinlediğimiz bir şey değildir.[46] İnsanları bir araya bağlamak için can alıcı bir yoldur; ortak insanlığın, ortak hislerin

ve deneyimlerin farkında olmalarına yardımcı olur; etkin olarak onları bir araya çeker. Bizim dünyamızda rekabet ve özelleşme, müziği bölmelenmiş ve yaşamın çekirdeğinden uzak bir şey kıldı. Oliver Sacks bu konuda şöyle yazar:

> Bugün müziğin temel rolü bir ölçüde kaybedildi. Besteci ve sanatçılar özel bir sınıfa ayrılınca geri kalanımız çoğunlukla edilgen dinleyiciliğe indirgendi. Müziğin kolektif heyecanını ve bağlayıcılığını yeniden yakalamak için konsere, kiliseye ya da müzik festivallerine gitmek gerekiyor. Böyle bir durumun içerisindeyken, *sinir sistemlerinin bilfiil bir bağlanması* gerçekleşir. [...][47]

Ama dilin müziği doğurmasından ziyade müziğin dili doğurmuş olduğu ortaya çıkarsa, bu bizim nazımın nesirden *önce* evrildiği yönündeki kafa karıştırıcı tarihi olguyu anlamamıza yardımcı olabilir.[48] Nesir ilk başta pezos logos, yani tam çevirisiyle "yaya ya da yürüyen *logos*" olarak bilinirdi, şiirin dans eden *logos*'undan farklıydı. Gerçekte şiir ilkin şarkı olarak söylenirdi: Dolayısıyla edebi beceri, deyiş yerindeyse, sağ yarım küre müziğinden (ezgi şeklinde söylenen sözler) sağ yarım küre diline (metaforik şiir dili) ve sol yarım küre diline (göndergesel nesir dil) doğru ilerler.

Müzik muhtemelen dilin atasıdır ve büyük oranda sağ yarım küreden, yani diğer insanlarla sosyal birleşmeyi destekleyen bir iletişim aracının asıl ortaya çıkmasını bekleyeceğimiz alandan ortaya çıkmıştır.

DİL OLMADAN İLETİŞİM

Dilin ve en başta da yazılı sözün egemenliği, kültürümüzde müziğin çöküşüne bizzat katkı sağlamış olabilir. (İleriki bölümlerde göstermeyi umduğum üzere,, yazılı söz kültürü kaçınılmaz bir şekilde sol yarım kürenin baskın olduğu bir fenomen olarak rekabetçi, özelleşmiş ve bölümlenmiş bir dünya eğilimindedir.) İlk başta müziğin önceliğini kabul etmekte zorlanırız, zira o kadar dille belirlenmiş ve dile bağlı

bir kültür içinde yaşıyoruz ki, bunun başka türlü olmasını hayal edemeyiz. Farkındalığında olduğumuz iletişim kelimelerin seçiminde yattığından dolayı, çoğu ya da belki tüm iletişim imkânının burada yattığını sanırız. Bilinçli olmadığımız ve birçok bakımdan belki de bilinçsiz kalmamız gereken şöyle bir şey vardır ki, iletişimimizdeki iletilerin çoğunluğu sözlerle değildir. Hayvanlar birbirleriyle dil olmadan iletişim kurarlar ve hatta iş birliği yaparlar, öyleyse biz neden yapamayalım?

Bazı hayvanlar insanlarla iletişim kurmak için sadece beden dilini değil, entonasyon kullanarak belli bir "müzik-dili" biçimini benimserler: Evcil köpeklere bakın. Birbirleri arasında tercihen kokuyla ve beden diliyle iletişim kurarlar. Ama insan iletişiminde entonasyonun önemli bir yer tuttuğunun farkındalığını kazanmışlardır. İyi bir sözel iletişimci olsalar da, imkânları kısıtlıdır: Ne aktarabilecekleri kapsamlı kavramlara ne de ilk insanların kullandığı ses ya da solunum aygıtlarına sahiptirler.

Müziğin insansılar için asla esnek ya da kapsamlı bir iletişim yolu sağlayamayacağı fikrine kapılacak olursak, bazı en zeki hayvanların sosyal hayatlarının tamamıyla "müzik" denebilecek bir iletişimle yürütüldüğünü hatırlayalım: Sadece bonobolar değil, balina ve yunus gibi deniz memelilerinde de böyledir, zira katil balinaların karmaşık saldırı manevraları tümüyle "müzik" ile koordine edilir – bir tür ton, entonasyon ve temporal bağ "dili" ile.[49] Dil yetisi henüz evrilmemiş bebeklerimiz de bizimle iletişim kurar – her zaman istenen açıklıkta olmadığı doğrudur ama yeterince etkilidir. Sol yarım küre felci geçiren, ansızın kökten bir şekilde dil kullanımlarını kaybeden kişiler bile bir dizi niyet, anlam ve duygu iletmeyi öğrenebilirler, oysaki büyürken kelimeler olmadan iletişim kurma becerisini içgüdüsel ve sezgisel olarak öğrenmemişlerdir ve tamamıyla dil vasıtasıyla iletişim kurma etrafında örgütlenmiş bir kültürün içinde yaşamaktadırlar.

Muhtemelen en çarpıcı kanıt olarak da, Amazon havzasında yaşayan mevcut kabileler, örneğin Brezilya'da yaşayan bir avcı-toplayıcı kabilesi Pirahalar, fiilen şarkı söylemeye benzeyen bir dile sahiptir; dilleri o kadar karmaşık tonlar, vurgular ve hece uzunlukları barındırır ki, bu dili konuşanlar sesli ve sessiz harflerden büsbütün vazgeçip diyaloglarını şarkı, mırıldanma ya da ıslık çalma şeklinde gerçekleştirebilir.[50]

Açıkça konuşma yetisine sahip olmayan maymun atalarımız için, sosyal kaynaşmada vücut dili can alıcı bir rol oynamaktaydı, özellikle de birbirlerini tımarlama (karşılıklı temizleme) işlerinde bu böyleydi. Bir teoriye göre, bir tür içgüdüsel entonasyon dili olan şarkı söyleme, tam da insanların çoğalmaya başlaması yüzünden sosyal gruplarda kaynaşma adına birbirini tımarlama faaliyetinin pratikliğini kaybetmesinden dolayı meydana çıkmıştır. Bu bakımdan, müzik, bir uzaktan kaynaşmadır; artık fiziksel teması gerektirmiyordur ama yine de bir beden dilidir. Yine aynı teoriye göre, göndergesel dil bunun evriminin ileri aşamalarına denk gelmektedir.[51] Günümüzde bile insanlar arasındaki iletişimin yüzde 90'ının söz dışı yollarla, beden diliyle ve belki bilhassa da entonasyon vasıtasıyla olduğuna inanılmaktadır. İletişim ne de olsa yalnızca şeyler *hakkında* konuştuğumuz dil anlamına gelmez. Müzik iletişimdir – ama bizimle konuşması, şeyler *hakkında* değildir. Göndermede bulunmaz (üçüncü bir partiye): Bir tür "ben-sen" varoluşu vardır, "ben-o" değil.

İşin aslında, antropolojik kanıtların yokluğunda bile, iletişim için dilin gerekli olup olmadığından şüphe duyabiliriz, zira dil, daha içgüdüsel ve müzikal iletişim biçimlerinin aksine, anlamı ortaya açmaktan ziyade örtmek için en mükemmel araçtır. Artık başlıca dil vasıtasıyla iletişim kurmamız, her tip iletişim için dile ihtiyaç duymadığımız gerçeğine karşı bizi kör etmemeli. İletişimimizin çoğu zaten isteyelim ya da istemeyelim dil olmaksızın sürdürülür ve hatta dil iletişimi daha sorunsal kılıyor bile olabilir.

Elbette dil katiyen iletişim için gerekli olmasa bile insanların şimdiki gibi düşünen, kavramlar üreten, yargıda bulunan, karar alan, sorun çözen, bu gibi tüm işlev niteliklerimize sahip olan canlılar haline gelmesi için dilin gelişmesi gerekliydi, öyle değil mi? Açıkçası, hiç de öyle değil. Kişinin dil olmadan düşünememesi, içgözlemsel sürecin bir diğer yanılgısıdır, zira bu süreçte dil *hakkında* kelimelerle düşünmek yalnızca sözel süreçlerin önemini onaylamaya yarar. Bilinçli olarak kendi düşünce süreçlerimize içe bakarak ya da geriye bakarak bir gözlemde bulunup olmuş olan şeyleri ve zihnin nasıl çalıştığını kurgulamaya çalıştığımızda, bunu sadece önümüzdeki görevi başarmaya çalışırken *o koşullar altında* yapacağımız gibi bilinçli olarak, kelimelere dökerek kurgularız. Ama zihin öyle değildir. Düşünmek derken kastettiğimiz çoğu zihinsel süreci bilinçli hiçbir şey yapmadan ya da dili hiç kullanmadan yürütürüz. Dünyayı anlamlandırır, sınıflandırmalar ve kavramlar oluşturur, kanıtları tartar ve değerlendirir, kararlar verir ve sorunlar çözeriz – ve bunların tümünü dil olmadan, sürecin bilinçli olarak farkında dahi olmaksızın yaparız.

Hatta bu şeylerin çoğu, ancak sürecin alenen farkında olmadığımız zamanlarda doğru bir şekilde başarılabilir, zira aksi takdirde farkındalığın sınırlayıcı bir etkisi olur. Dil olmadan çözülen çok sayıda ünlü bilimsel sorun örneği vardır. Uzun değerlendirmeler sonucu, Kekulé, ateşler arasında kuyruğunu ısıran yılan gibi bir şekil gördüğünü düşündüğünde benzen halkası şeklini bulur; Poincaré, Fuchsia işlevlerini on beş gün boyunca çürütmeye çalıştıktan sonra bir anda ne olduklarını kavrar, içtiği bir bardak kahveden sonra "fikirler kitle halinde yükselir – çiftler birbirine kenetlenene kadar çarpıştıklarını hisseder"; daha sonrasında Fuchsia işlevlerinin Öklit dışı geometriyle ilişkileri, ayağını otobüse bastığı anda aklına dank eder, oysaki o anda biriyle bu konudan tamamen bağımsız bir sohbet etmekteydi ("Caen'e

dönerken, bilinç üzerine çıkarımımı boş vaktimde teyit etmem mümkün oldu"). Periyodik tablonun yapısı Mendeleyev'e bir rüyada gelir. Einstein şöyle yazar: "Kelimeler ya da dil, yazıldıkları ya da konuşuldukları haliyle, düşünce mekanizmamda bir rol oynuyor gibi gözükmüyorlar [...]."[52] Gauss ve Helmholtz da benzer noktalara değinir. İlke gereği sağ yarım küre aracılığında olan matematik düşünme, üç boyutlu gerçekleştirilir. Rudolf Arnheim, bugün de yazıldığı tarih olan 1969'daki kadar çarpıcılığını koruyan klasik çalışması *Visual Thinking*'de [Görsel Düşünme] şöyle yazar: "Ayırt etmemiz gereken şey şudur ki, algısal ve görsel şekiller düşünce ürünlerinin tercümesi olmakla kalmayıp aynı zamanda düşüncenin bizzat kanı ve canıdır."[53] "Bizatihi eti ve kanı" ifadesine dikkat edelim. Dil ve beden üzerinde yapacağımız daha ileriki bir tartışmada bunun üzerinde daha fazla söyleyeceklerim olacak. Ama asıl nokta şu: Kendi kendimize alenen kelimelerle düşündüğümüz -ve her düşünceyi kelimelerle biçimleniyor diye kavradığımız- zamanların daha fazla farkındalığına sahip olmamız, bizi dilin düşünce için zaruri olduğunu düşünmeye sevk etmemeli. Dil düşünceye engel bile olabilir. Örneğin çoğu hayal gücü ya da icat biçimi, sezgisel sorun çözme, ruhsal düşünme ya da sanatsal yaratıcılık faaliyetleri dili ya da en azından göndergesel bir kod olarak anlaşılan dili aşmamızı gerektirir. Çoğu düşünce, çoğu iletişim gibi, dil olmadan sürdürülür.

Üstelik evrimsel tabirlerde, düşünce ve kavram oluşturma apaçık bir şekilde dilden eski bir tarihe dayanır. Daha önce de bahsettiğimiz dil öncesi yaşayan insansıların karmaşık yapısının dışında, hayvanların düşünebildiğini ve kavram oluşturabildiğini biliyoruz. Kendini yırtıcılardan koruması ve yeterince besin bulması gereken, belli bir çevrede yaşayan her duyarlı canlı, kavram oluşturma ve şeyleri sınıflara yerleştirme kabiliyetine sahip olmak zorundadır. Bunlar olmadan dostla ya da düşmanla, bitkiyle ya da zehirle olan her karşılaşmasında süreci yeni baştan başlatması gerekir,

dolayısıyla da uzun süre hayatta kalamaz. Bu varsayımların kaynağı, kategorik algının insanlara mahsus olmadığını ve dolayısıyla dile bağlı olamayacağını ortaya koyan kanıtlardır.[54] Sınıflandırma yetisi aslında neredeyse evrenseldir.[55] Örneğin güvercinler farklı türde yaprakları, balıkları ya da insanları sınıflandırabilir. Kalabalık arasından bir insanın yüzünü ve doğal nesneler arasından yapay bir nesneyi dahi ayırt edebilirler.[56]

Hatta karikatür çizimlerini sınıflandırdıkları ve modern sanat eserleri arasında, örneğin Monet ile Picasso arasında ayrım yapabildikleri görülmüştür.[57] Verdikleri cevaba göre gagalarını bastıkları tuşun altından yem almak üzere eğitilen güvercinler doğru cevapları seçebilmiştir ve Monet'den Renoir'ya, Picasso'dan Braque'a kadar saptama yapabilmişlerdir. Ayrımsamalarıysa renk ya da kontur gibi tek boyutlara dayalı değildir; zira siyah ve beyaz renklerde ve odak dışı bağlamlarda da test edilmişlerdir. Benzer şekilde güvercinler yine Bach'ı Hindemith ya da Stravinski'den de ayırt edebilmektedir.[58] Sazan balıkları da blues'u klasik müzikten ayırt edebilirler; hatta Muddy Waters ile Schubert'in *Forellenquintett*'ini ayırt edebilmişlerdir (eğer merak ediyorsanız, burunlarıyla bir topa basarlar ve doğru cevabı bulurlarsa balıklara yem verilir).[59] Hayvanlar daha geniş çaplı bir şekilde zihinsel temsillere, genelleştirme yeteneğine ve sınıflandırmalara ya da akıl yürütmelere kabiliyetlidir ama dile sahip değildirler.[60] Köpekler, kelimeler ve eylemler ya da nesneler arasındaki keyfi bağlantıları bile anlayabilirler.

Kavram oluşturma, şeylerle olaylar arasındaki ilişkileri görme yetisi ve kavramlarla işaretleri -daha ziyade fiziksel hareketleri- ilişkilendirme yetisi doğal seçilimle doğmuştur ve modern insanlığın ortaya çıkmasından çok daha öncesinde dilin temelini oluşturmuştur. İnsan bilişselliğinin ayırıcı özelliği olarak görülen gelecek planlama, dile sahip olmayan kuşlarda da açıkça görülür (bu noktaya değinmeye değer, zira örneğin Irene Pepper Berg'ün Afrika gri papağanı

Alex iletişim kurabiliyor, plan yapabiliyor ve akıl yürütebiliyordu – gerçi bu papağanın hayli geniş bir kelime haznesi bulunuyordu).[61] Karmaşık, çok katmanlı düşüncenin artık sloganı haline gelmiş olan "zihin teorisi" -zira genelde çocukların dört yaşına kadar bu yetiye sahip olmadığı düşünülür ve bazı insanlar, özellikle otizmli kişiler hiçbir zaman sahip olmaz-, yani diğer insanlara zihinsel varoluş atfedebilme yetisi bile dil yetisini kaybetmiş insan deneklerde sağlam kalabilmiştir[62] ve şempanzelerde ve primatlarda da belli bir ölçüde mevcuttur.[63] Dolayısıyla açıkça "zihin teorisi" de dile bağlı olamaz.

Bir kere daha sadece hayvanlardan değil, kendi türümüzün genç üyelerinden de görüyoruz ki, anlam dile bağlı değildir ve bilinçli sol yarım küremiz, kelimelerle aktarılmayan anlamları da kavrayabilir. Anlam ve anlamı iletme yetisi, insan evriminde dilden önce gelir. Üstelik anlamın aracısı sol değil, sağ yarım küredir. Annesi ve sağ yarım küresi henüz olgunlaşmakta olan bebeği arasında duygu ifadeleri barındıran yüz ifadelerinin tanınması, bebek tek bir kelime dahi anlayamadan ya da konuşamadan önce de sağ yarım kürenin iç dünyasını iletmek için kapsamlı bir bildiri dağarcığına sahip olduğunu gösterir.[64]

Düşüncenin dile bağlı olmadığı afazi yaşayan, yani konuşma yetisini kaybeden kişilerle de göz önüne serilir. Afaziden kurtulan kişiler deneyimlerini betimleyebilmiştir ve şansımıza, Montpellier Üniversitesi fizyoloji profesörü olan Jacques Lordat bize böyle bir betimleme bırakmıştır; üstelik ironik bir şekilde Lordat'ın kendisi de bir afazi çalışmasına konu olur. Kendisinin bir inmeden sonra deneyimlediği, haftalar süren afazik epizodun ayrıntılı bir betimlemesini 1843'te yayımladığı bir yazısında aktarır. Lordat şöyle der:

> Konuşmak istediğimde, ihtiyacım olan ifadeleri bulamadım [...] *düşünce orada hazırdı* ama onu ifade etmek için gereken sesler artık tasarrufumda değildi. [...] Sözel ifadelerin

bırakın kaçınılmaz olmalarını, gerekli olduklarını bile kabul edemiyordum.[65]

İşin aslında felç yaşamış kişiler, karmaşık akıl yürütme ve matematik hesaplamaların da dile bağlı olmadığını kanıtlamaktadır.[66] Sözdizim yapısı, mantık yapısından farklıdır: Sol yarım küre felcinin ardından sözdizim kavrayışını kaybeden kişiler, sözdizimin yapısı kadar karmaşık düşünce süreçlerini kullanmaya devam edebilmekte ve son derece yeterli biçimde hesap yapabilmekte, akıl yürütebilmektedirler.[67] Semantik demans yaşayan hastalar da hesaplama yapabilirler, hatta bazen yetileri sıra dışı ölçüde iyi olabilir.[68]

Kavramlara sahip olabilmek için kelimelere ihtiyacımızın olmaması, bizimkinden hayli farklı kelime yapılarına sahip kabile halkları üzerine yapılan bazı harikulade araştırmalarla kanıtlanmıştır. Örneğin bu kabilelerde görüldüğü üzere, numerik kavramlar dilin varlığına bağlı değildir. Sayılar için sınırlı kelime haznesine sahip kabileler (örneğin, üçten daha büyük bir sayı için kelimeleri bulunmayan Amazon kabilesi Mundurukular) 80 kadar büyük sayıları içeren aritmetik görevlerde başarılı olabilmektedirler. Mundurukuların bazı üyeleri, hem çok sınırlı sayı ifadesi barındıran kendi dillerini hem de sınırsız sayı ifadesine sahip Portekizceyi konuşabilmektedirler, bazı üyelerse yine sadece kendi dillerini konuşabilmektedir. Her halükârda (yani sayı ifadeleri 3'ten ötesine gitmese bile) gruplar hesaplama görevlerinde birbirlerine paraleldirler ve her iki grup da Fransız araştırmacılar kadar iyi sonuçlar sergiler; aynısı çocuklarda da yetişkinlerde de geçerlidir.[69] "Sonsuza dek yineleme" [recursive infinity] -yani daha büyük sayılar eklemek için sonsuz sayıda sayı ekleyebileceğiniz- düşüncesi bize doğal gelir; hatta yerleşik sembolik sistemlerimizde yokken bile bu izlenimi bozulmaz, gerçi Chomsky ve arkadaşları bunun doğal dillerin tekrarlamacı niteliğinden geldiğini öne sürmüştür.[70] Papua Yeni Gine'ye ait, sayı sayma sistemi olarak vücut parçalarını kullanan Oksapmin dili, zamanlar değiştiğinde

ve sistemlerine para tedavülü dahil edildiğinde çoğaltmacı sayma kuralına (yani beden parçalarının açıkça yeterli gelmeyeceği kadar yüksek sayılara kadar sayabilme) hızlıca adapte olmuştur.[71] Görünüşe göre bu tür anahtar kavramlar öğrenilen dil tarafından kültürel olarak empoze edilmiş olmaktan ziyade doğuştan gelmedir; ve çocukların sayı kavrayışlarının gelişimi üzerine yapılan araştırmayla bu iyice kanıtlanmıştır.[72]

Ama elbette deneyimlediğimiz şeyler arasında ayrımsama -ya da her halükârda hassas ayrımlar- yapabilmek için dile ihtiyacımız olduğu söylenebilir: Algıladığımız şeyler için "etiketlerimiz" olmazsa deneyimi nasıl organize edebiliriz ki? Görünüşe göre bu da doğru değil. Örneğin bir renk için kullanacak ifademizin olmaması, o rengi tanıyamayacağımız anlamına gelmez. Quechi Yerlilerinin renkler için sadece bir terimi vardır ama renk tonlarını her Batılı kadar iyi ayırt edebilirler; ve bize daha yakın bir coğrafyadaki Almanlarınsa "pembe" rengi için kelimeleri yoktur ama tabii ki bu rengi yine de ayırt edebilirler.[73] Terimlerin renkler üzerindeki kavrayışımız üzerinde bir etkisi olabilir -yüz ifadeleri için de aynısı geçerlidir-, yani buna göre renk terimleri renk algımızda yeni sınırlar açabilir ve dil, insan yüzünü yorumlama yöntemimize bir yapı sağlayabilir.[74] Başka deyişle, sınıflandırma için dil gereklidir ama ne akıl yürütme ne kavram oluşturma ne de algı için elzemdir: Varoluşumuzu gerçekleştirdiğimiz dünyanın manzarasını dil yaratmaz. Dilin yaptığı şey daha ziyade "şehir" sınırlarını belirleyerek, dünyada gördüğümüz sınıf ya da tipleri tanımlayarak bu manzarayı düzenlemektir.

Bu süreç sırasında, dil bazı şeylerin öne çıkmasına yardımcı olur ama aynı sebeple bazı şeylerin de arka planda kalmasına neden olur. Çocuk gelişimi üzerine yapılan gözlemler bunu doğrular:

> Sapir-Whorf hipotezi kısmen doğrudur – eğer kelimeye sahip değilseniz, büyük ihtimalle kavramı da *kaybedeceksiniz*; ama bu araştırma şunu göstermektedir ki, kavram, kelime olmadan da doğabilir ve dolayısıyla kelimeye bağımlı değildir. Çocuklar kuşkusuz ilk önce kavramı öğrenir, hemen ardından da onu tanımlamak için kelimeyi öğrenir, ki Sapir-Whorf perspektifine göre bu ters bir yoldur. Ayrıca bazı kanıtlara göre, beş yaşındaki bebekler kıyafetlerinin darlığı üzerine belli kavrayışa sahip olurlar ama eğer ana dilleri bu aynı kavramı barındırmıyorsa sonuç olarak kavramı kaybederler.[75]

Kavramlarımızın kullandığımız dille belirlendiği öne sürülmüştür (Sapir-Whorf hipotezi). Dolayısıyla düşünme dile *önceldir*. Dilin sağladığı katkı, dünyayı görmenin spesifik yollarını sabitlemek ve bunlara istikrar kazandırmaktır. Bunun iyi yanları da vardır, kötü yanları da. Zaman ve uzam üzerindeki gönderme tutarlılığına yardımcı olur. Ama aynı zamanda nasıl ve ne üzerine düşündüğümüz hususunda kısıtlayıcı bir güç de uygulayabilir. Dünyanın daha sabit bir versiyonunu sunar: Düşüncemizi temellendirmekten ziyade şekillendirir.[76]

Öyleyse iletişim ya da düşünme için dil asli değildir – ve ikisini de bölebilir ya da köstekleyebilir. O zaman şu soruya dönüyoruz: Dil gerçekten neden meydana geldi ve neye yarıyor?

Dilin haricinde insana tipik olan niteliklerden birinin alet yapma olduğu gerçeğinde bir ipucu yatıyor olabilir; üstelik alet yapma, sağ el becerisi gelişimiyle ilişkilendirilir ve bunun sol yarım küredeki bölgesi semantik ve sözdizim ile aynıdır. Ama sağ el becerisinin gelişimi sol petalyanın fazla gelişmesine yol açmış olsa bile (ki bu mümkün olamaz çünkü sol petalyanın gelişimi sağ el becerisinden çok daha eskiye dayanır), bu sürecin neden asimetrik olması gerektiği sorusu hâlâ cevaplanmamış kalıyor. Tabii iki yarım kürenin gayeleri farklıysa işler değişir.

Elle tutma faaliyetinin sol yarım kürede gerçekleştiği bölge, konuşma bölgesine yakındır ve bölgenin konumlanması rastgele olmamakla beraber bize bir ipucu da vermektedir. Deneyimden biliyoruz ki, el ve dil arasında çok sayıda bağ vardır. Örneğin, konuşulan dil ve çoğu zaman ona eşlik eden jest dili arasında yakın bir ilişki bulunur. Normal deneklerde, el hareketlerini kısıtlamak dilin içeriği ve akıcılığında tam tersi etki yaratır.[77] Ramachandran, üst uzuvları olmadan doğan genç bir kadının vakasını anlatır. Kollarında hayalet uzuv hissi deneyimler; ve belli sayıdaki bu tür doğuştan uzuvsuz doğan kişilerde de görüldüğü üzere, hayalet uzvun sırf mevcudiyeti bile başlı başına ilginç bir olgudur (hayalet uzuvların genellikle kaybedilen, yani esasen eskiden orada olan bir uzvun kalıntısı olduğu düşünülür).[78] Ama bu hayalet kollar söz gelimi o yürürken yanında sallanmasa da, kadın konuşurken onlarla jest yapmayı kesemez. Hiçbir zaman kolunu ya da elini kullanamamış olsa da, konuşma, beyinde bu bölgeleri etkinleştirir.[79]

Görünüşe göre, nöropsikolojik seviyede de, söz üretimi ve el hareketi -özellikle de sağ el- için gerekli yetiler arasında benzerlikler bulunmaktadır.[80] Hatta Marcel Kinsbourne'a göre, dil spesifik olarak "sağ taraf faaliyetleri ve özellikle sağa yönelik hareketler" ile ilişkide gelişir.[81] Kinsbourne'a göre bu "duyu-motor işlevinin ayrıntılandırılması, genişletilmesi ve soyutlaştırılmasıdır" ve "hareketlerle örtüşen ve onlarla aynı ritimde ilerleyen sözcelere" dayanan bir ilk dilde temel bulur.[82] Dil ve beden arasındaki yakın bağı doğrularcasına, özellikle sağ elle işaret etme ve tutma hareketlerinde, bebekler ve küçük çocukların konuşmaya çalışırken elle işaretler yaptıkları görülebilir. Çocuklar "isim verirken daima elle işaret eder ve işaret etmeden isim vermezler – sağ ellerini uzatırlar. [...] Mırıldanma konuşmaları ayrıca yönelim tepkisinin sekelleri olan motor sekanslarıyla bir arada görülebilir – hareket etme, elle kavrama, nesneleri

manipüle etme [hareket ettirme]."[83] Bu bağ sadece çocuklar için geçerli değildir: Yetişkinlerde bile dil, jest ve beden hareketleri "aynı sürecin farklı gerçekleştirimlerinden ibarettir".[84]

Uzamda manipülasyon [manipulospatial] yetileri, ilkel dilin temeli olabilir; bu tür yetiler ve göndergesel dil, hayli benzer nöral mekanizmaları gerektirirler.[85] Dilin sözdizimsel unsurlarının da jestten türemiş olması pekâlâ olasıdır.[86] Sadece jest değil, daha işlevsel, daha manipülatif el hareketleri için de aynısı geçerli: Alet yapma da konuşma da "biyomekanik örüntülerin karmaşık artikülasyonlarına dayanan dizisel, sözdizimsel ve manipülatif davranışlardır".[87] Hatta buradaki ilişki o kadar güçlüdür ki, bir teoriye göre, göndergesel dilin seslerden değil de aslında dolaysız el hareketlerinden -bilhassa da *elle kavramayla* ilişkili hareketlerden- türemiş olması mümkündür.[88] İşlevin yakınlığı, anatomide, beyindeki konuşma bölgesinin ve elle kavramayı sağlayan bölgenin yakınlığıyla ortaya koyulmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Broca bölgesinin, yani frontal lobun konuşma bölgesinin barındırdığı nöronlar parmak hareketlerinde rol oynar ve diğer kişilerin el hareketlerini izlerken de etkinleşirler; bunlar ayna nöronlar denen özel nöronlardır.[89]

Dilin ve elle kavrama hareketlerinin bu iştiraki, sadece ilginç bir nöropsikolojik ve nöroanatomik bulgudan ibaret değildir. Dilsel idrak ve ifade üzerine kullandığımız terimlerin kanıtladığı üzere, tabii bir biçimde doğrudur. Birinin söylediği şeyi anladığımızı belirtmek için "kavramak" [grasping] gibi bir ifade kullanmamız kazara değildir. Kavrama metaforunun kökleri, çoğu dilde düşünme üzerine olan anlayışlarımızda yatar (örneğin Latincedeki *com-prehendere* kelimesinin Latin dillerindeki ve *be-greifen* kelimesinin Cermenik dillerdeki türevleri). İnsan eli üzerine yaptığı hayran bırakan çalışmasında, Macar psikolog Géza Révész (kendisi Almanca konuşur) şöyle yazar:

> Almancada "*handeln*" kavramı tüm anlamlı ve hedefe yönelik insan faaliyetlerini kapsar. İnsan kişiliğinin bütünlüğünü niteler. Bu fikir yalnızca dış manipülasyonla, yani dış dünyada değişimlere sebep olan eylemlerle sınırlı değildir. Zihnin iç faaliyetlerini, ereksel eylemlerini de kapsar. Bu tip manipülasyonda insan gerçek "ben"ini deneyimler. İnsan onun vasıtasıyla fiziksel doğa üzerinde güç kazanır, deneyimden zengin bir materyal kaynağı edinir, etkinlik kapsamını genişletir ve kabiliyetlerini geliştirir. [...] Dürtüler, arzular, dilekler, kararlar gerçekleşim ister ve gerçekleşim de başlıca elin aracılığıyla vuku bulur. [...] Zihinsel bir şey edindiğimizi iletmek istersek, *kavradığımızı* söyleriz.[90]

Erfassen [kavramak], *Begriff* [kavram], *begreiflich* [kavranabilir], *Eindruck* [intiba], *Ausdruck* [ibare], *behalten* [elde tutmak], *auslegen* [sergilemek], *überlegen* [tasarlamak] gibi kelimelerin altını çizer. Bu kelimeler İngilizcede de vardır – sadece *grasp* [kavramak] ve *comprehend* [idrak etmek] değil, izlenim [im*press*ion], ifade [ex*press*ion], niyet [in*tend*], rıza [con*tend*], gibi yapmak [pretend] benzeri kelimeler de (Latince *tendere*, yani elle uzanmaktan gelirler).

Révész'in vurguladığı hususlar arasında şu da vardır ki, dokunma, duyuların ilki, en temeli ve en etkileyicisi olsa bile (en basit organizmalar sadece algılayıcı tüy ya da kamçılara sahiptir), yine de bir şeyin yalnızca *parça parça* bir imgesini sunabilir. Bir nesneyi ele almak, kişiye o anda sadece parçalı bir bilgi sağlar ve parçaları kişinin kendisi birleştirir: Bütünün anlamını aktarmaz. Révész ayrıca şuna da işaret eder ki, nesneleri elle ayırt etmede, o nesnenin *ne* olduğu değil de *ne tür* bir şey olduğunun cevabı söz konusudur.

Bunların tümü -elle tutmak, kontrol etmek, dünyanın parça parça tanınması, tekil şeylerden ziyade türleri ayırt etme- çoğumuz için sağ elde gerçekleşir. Dolayısıyla bu yansımalarda sol yarım küre süreçlerinin tabiatına yönelik ipuçlarının gizlenmesi şaşırtıcı değildir. Tüm bu hususlarda, "kavrama", sol yarım kürenin işleyişiyle örtüşen bir

yolu izler – sadece kontrol etmede değil, bütünü duyumsamaktan ziyade parça parça inşa ederek anlama yaklaşımında, bireylerden ziyade şeylerin *sınıflarına* yönelik ilgide. Ayrıca şeylere kesinlik ve sabitlik sağlamamızın yolu da kavrama vasıtasıyladır: Belirsiz ya da sabitsiz olduklarında, "tam *parmak* basamamak" [cannot put our finger on it] ya da "yakalayamamak" [haven't got a hold of it] gibi ifadeler kullanırız. Keza bu da sol yarım küre dünyasının önemli bir veçhesidir. "Kavrama" fikri bir şeyi kendimiz için almak, kullanmak, zorla bağlamından çekip koparmak, sıkı sıkı tutmak, iyice odaklanmak gibi anlamları içerir. Bu anlamda kavrayışımız ve anlayışımız, irademizin bir ifadesidir ve güce çıkan bir yoldur. "Manipüle etmemizi" -yani elimiz yordamıyla yönlendirmemizi- sağlayan ve böylelikle çevremizdeki dünyaya egemen olmamızı sağlayan budur.

Sol yarım küre ve alet kullanımının, yani nesneleri elle kavrayıp kullanma tutumunun derin ilişkisini onaylarcasına, hatırlayacağınız üzere, alet kullanımı solak bireyde bile genellikle sol yarım kürede yürütülür. Kuşkusuz kayda değer bir bulgudur bu. Bireyin beyni sağ yarım kürenin günlük eylemleri sol el kullanarak yöneteceği kadar organize olsa bile, alet kullanımı kavramları genellikle sağ değil de sol yarım küreyi etkinleştirecektir.[91] Başka bulgulara göre, yine solak kişilerde, özellikle elle tutma eylemleri sol yarım küre kontrolüyle ilişkilidir – dolayısıyla kavram, elin kontrolünden bağımsızdır.[92] Oysaki elin kavrama değil de keşif amaçlı hareketleri, *keşif işini yapan el sağ elken bile*, sağ superior paryetal korteksi etkinleştirir.[93] Görüntüleme yöntemlerinden elde edilen bu bulgular, klinik deneyimle örtüşür. Sağ yarım küre hasarlı denekler, adeta kavramak üzere bir şey ararcasına yakınlarındaki her nesneyi kavramaya ya da hatta sağ ellerini havada öylece sallamaya eğilim gösterirler. Bu sadece ilkel bir refleksin ortaya çıkması değildir: Kavrama refleksi gösteren deneklerin aksine, kendilerinden istendiğinde tuttukları şeyi hemen bırakabilirler. Eylemleri

istemlidir.[94] Sol yarım küre hasarı yaşayıp dolayısıyla sağ yarım kürelerini kullanan kişilerin bu hususta zıtlığı da bir o kadar aşikârdır:

> Gözlemcinin hareketlerini taklit etmesi istenen hasta, ellerini gözlemcininkinin üzerine koyar. [...] Elleri işe koşulduğunda sanki tek kalmamaya, "boş uzamı dolduran bir şeyde refakatçi bulmaya" çalışır gibidir.[95]

DİL VE MANİPÜLASYON

Göndergesel dilin iletişim kurma ihtiyacından başka bir temele sahip olduğu kanısına varan ilk kişi ben değilim. 1772'de dilin kökeni üzerine en önemli ve tesirli denemelerden birini yayımlamış olan filozof Johann Gottfried Herder, benim iletişimdeki "ben-sen" etmeni dediğim şeyin, müzikte de bulunan bu empatik gücün insan diline karakteristik olmadığını fark etmiş ve "dilin aklın doğal bir organı olarak doğduğu" sonucuna varmıştır.[96] Bu noktada bir sınırlandırma getirmek gerekebilir, zira belirttiğim üzere akıl dil olmadan da var olur; ama Herder'in burada işaret ettiği şey, belli tip bir kavramaya yardımcı olarak dilin başlıca önemidir. Çağımıza daha yakın bir kişilik olan Amerikalı nörobilimci Norman Geschwind, dilin iletişim dürtüsüyle -zira bu daha sonra gelir- değil de dünyayı haritalama aracı olarak doğduğunu öne sürmüştür.[97] Ben bununla hem hemfikirim hem de daha ileri gitmek isterim. Dil, dünyayı manipüle etme aracıdır.

Dilin tabiatını anlamak "ne-liğe" değil, "nasıl-lığa" bağlıdır. Düzanlamsal dilin gelişimi iletişimin bizzat kendisine değil de özel *türde* bir iletişime, düşünmenin bizzat kendisine değil de özel *türde* bir düşünmeye imkân sağlar.

Bir ilişkideki kişisel iletişim için şüphesiz o kadar önemli değildir ve hatta burada bir engel dahi oluşturabilir. Telefon konuşmalarında, bozulmuş bazı kısmi tonal bilgiler dışındaki tüm sözel dışı işaretler kaybedilir; nitekim telefon

konuşmaları sadece sevgililer ve arkadaşlar için değil, kişisel etkileşimin önemli olduğu herkes için yetersiz gelir. Bu iletişim kanalının söz gelimi terapi oturumu yürütmek ya da herhangi bir röportaj yapmak için iyi bir ortam olabilmesi düşünülemez. "Ben-sen" ilişkisine uygun değildir. Kelimelerin sarf edilmesi, bilgi aktarmaya ve özellikle de bizimle aynı ortamda olmayan bir şey hakkında bilgi aktarmaya yarar; bu şey uzamsal ve zamansal olarak uzaktadır, sen ve ben ise o şey hakkında bir iş birliği kurmak istiyoruzdur. "Ben-o" (ya da "biz-o") ilişkisinin alanını hayal edilemez ölçüde genişletir.

Peki artık var olduğuna göre, dilin düşünmede oynadığı rol nedir? Dilin rolü dünyaya, özellikle de uzamsal ya da zamansal olarak mevcut olmayan birimlere, süreç esnasında müziğin "ben-sen" dünyasından (sağ yarım küre) "ben-o" dünyasına dönüşen bir dünyaya (sol yarım küre) komut vermektir. Yalnızca kelimeler kavramları daha sabit hale getirir ve belleğe erişilebilir kılar.[98] Şeyleri isimlendirmek onlar üzerine güç kazandırır, böylelikle onları kullanabiliriz; hayvanlar Adem'in hizmetine ve egemenliğine verildiğinde, hayvanlara isim verme yetkisi de ona verilmişti. Sınıflandırma yapma dünyaya daha da net sınırlar sağlar, daha büyük bir yekparelik ve kalıcılık görüntüsü sunar. Bu insanlarla başlamamış olabilir ama kuşkusuz göndergesel dille beraber bu hayli ileriye götürülmüştür. Dil, nedensel ilişkilerin dışa vurumunu güçlendirir. Düşüncenin gönderge kapsamını muazzam ölçüde genişletir ve planlama ya da manipülasyon kabiliyetini de büyütür. Herhangi bir insan belleğinin aksi takdirde kazanabileceği anımsama yetisinin hudutlarını sonsuz kılar. Dilin sağladığı bu anımsama ve sabitleştirme avantajları, dil yazılı hale geldiğinde bir o kadar daha güçlendiler, zira böylelikle zihnin içeriklerinin dış uzamda bir yerde sabitlenmesi mümkün olmuştur. Buna karşılık böylelikle manipülasyon ve alet yapma imkânları

da genişlemiştir. Günümüze kalan en kadim yazılı metinler bürokratik kayıtlardır.

Dil kısaca kesinlik ve sabitlik getirir, ki bunlar da dünyayı manipüle etmede başarılı olmak istiyorsak hayli önemli özelliklerdir. Ayrıca bunu itiraf etmek istemesek de, diğer insanları manipüle etmek için de yararlıdır. Gerçeği sözel dışı iletişimde kolaylıkla saklayamayız ama kelimelerle beraber bunu yapabiliriz. Dil olmadan diğer insanları bizim planlarımızı yerine getirmek üzere kolayca yönlendiremeyiz. Dil olmadan uzaktan eylemde bulunamayız. Dil belli ki emperyal gayelerle başlamıştır.

Tabii ki manipülasyonda kontrol edebildiğimiz, değiştirebildiğimiz ya da yenileyebildiğimiz şeyler üzerindeki tasalarımızda kendi başına yanlış bir şey yoktur. Bunlar kesinlikle temel insan özellikleridir ve uygarlığın mutlak temelleridirler. Bu anlamda dil, geleneksel ve basit olarak anlaşıldığı haliyle, muazzam kıymetli ve önemli bir hediyedir.

Frontal lobların ihtiyaçları hususundaysa, gerçeğin sanal bir temsilinin çerçevesini sağlar. Dil dünyayı "çevrimdışı" bir biçimde temsil etmeyi mümkün kılar: Kavramsal bir versiyonunu; baskın izlenimleri, hisleri ve talepleriyle beraber deneyim dünyasından ayrı duran ve dolaysız çevreden muhafaza edilen halini; bedenden soyutlanmış ve artık somut, spesifik, bireysel, tekrarlanamaz ve daima değişen yapısından bağımsızlaşmış halini; dünyanın cisimsiz, soyut, merkezi, uzam ve zamanda özgüleşmemiş, genel uygulanıma açık, net ve sabit halini sunar. Şeyleri suni olarak bağlamlarından yalıtmak, istemli olarak gerçekliğin spesifik bir veçhesine ve nasıl biçimlendirilebileceğine odaklanmamızı sağlamak gibi bir avantaj sunar, böylelikle gerçeklik kavranabilir ve kontrol edilebilir.

Ama resmin bütününü görme kabiliyetini kaybettirir. Örtük dünyada yatan ya da esnekliğe dayanan her şey, odağa ve sabitliğe getirilemeyen her şey var olmayı bırakır.

Ayrıca dengeyi sol yarım küre ilgilerine doğru kaydırır ve bunlar da her zaman sağ yarım kürenin ilgileriyle örtüşmez. Dil ve kavrama arasında birçok bağ vardır, gayeleri de benzerdir. İkisi de dünya üzerine odağı keskinleştirir: Zihinsel kavrama, fiziksel kavrama gibi, kesinlik ve sabitlik gerektirir, ki bunu sağlayan ve dünyayı manipülasyon ya da tahakküme açan dildir. Sembol manipülasyonunu ve -bazı maymunlarda[99] ve ilk atalarımızda halihazırda bulunan- kavramsal düşüncenin yayılmasını hızlandıran, sonuç olarak da dil ve kavrama gelişmeden önce sol yarım kürenin genişlemesine yol açan şey, çevreyi kontrol etme isteminde vücut bulan güç arzusu muydu? Bu bakımdan, dil ve kavrama, sol yarım kürenin daha derin bir fenomenal katmanında yatan bir dürtünün ifadeleri olabilirler: dünyanın etkili manipülasyonu ve bundan öte, hem diğer türlerle hem de kendi türüyle rekabet hali. Sol yarım kürede manipülasyon kabiliyeti kazanıldığında ve göndergesel dilin başlangıcıyla beraber soyutlama gücü oraya yerleştiğinde, çevrenin sözlü manipülasyonunu yürütmek için sağ elin tercihi kullanımı da doğal bir biçimde bunun ardından gelecektir.

METAFOR

Dil, para gibi işler. Sadece bir aracıdır. Ama para gibi, temsil ettiği şeylerin hayatının bir parçasını üstüne alır. Deneyim dünyasında başlar ve deneyim dünyasına döner – bunu da metafor vasıtasıyla gerçekleştirir, nitekim metafor da sağ yarım kürenin bir işlevidir ve kökü bedende yatar. Bir metafor kullanacak olursak, dil düşüncenin parasıdır.

Sadece sağ yarım küre metaforu anlama kabiliyetine sahiptir.[100] Bu kulağa çok önemliymiş gibi gelmeyebilir – sanki edebiyat eleştirisine girişecekmişiz gibi. Ama bu sadece söylem dünyamızın ne kadar da zihnin sol yarım küre alışkanlıklarıyla yönetildiğinin bir işaretidir. Metaforik düşünme, dünya anlayışımızda asli önem taşır çünkü idrakin

işaret sistemlerinden çıkıp yaşamın kendisine uzanabildiği *tek* yoldur. Dili yaşama bağlayan şeydir.

Metafor kelimesi, sizi bir uçurumdan öteye atlatan şey anlamına gelir (Yunan *meta*: karşıya, *pherein*: taşımak). Dile metaforik derken aklımdaki sadece Keats'in Yunan vazosuna seslenişi değil – "Sen, sükûnun hâlâ pak gelini, / Sen, sessizliğinin ve yavaş geçen zamanın üvey evladı."* Burada açıkça birçok karmaşık, iç içe geçmiş metaforlar vardır ve bunun Sosibios Vazosu'nun kendisinin gerçekçi bir betimlemesi olmaktan çok yeni ve farklı bir şey yarattığı kesindir. Dramatik manada, metaforik dildir bu. Ama dilin metaforik olduğunun daha başka iki tane, daha geniş ama ilişkili anlamı bulunur. Metaforik olarak konuşulduğunda, diyebiliriz ki, dil bizi deneysel dünyanın hem en aşağı hem en yukarı noktaları boyunca gezdirir.

En yukarı noktalarla kastettiğim, kelimelerin geniş bir çağrışım ağını etkinleştirdiği bağlamlardır -bunlar katiyen sadece şiirde bulunmaz-; ve bunlar bizim için var olsa bile örtük kalırlar, öyle ki, anlamlar, dizisel ve dar dikkatin yalıtıcı etkilerine maruz kalmak yerine bir bütün olarak, bilinçli ve bilinçdışı olarak, bir anda, tüm varlığımızla anlaşılır. Örtük kaldıkları sürece, bilinçli zihin tarafından gasp edilip yalnızca bir başka kelime dizisine, bir yoruma dönüştürülemezler. Eğer böyle bir şey olursa, güç kaybedilir, tıpkı açıklanmak zorunda kalınan bir şaka gibi (mizah, sağ yarım kürenin yetisidir).

En aşağı noktalarla kastettiğimse, her kelimenin özünde bizi en sonunda dil ağının dışına çıkarması gerektiği gerçeğidir. Dil ağının dışı, yaşanan dünyadır; nihayetinde işaret edilebilecek ve bedensel varoluşumuza ilişkin şeylerdir. "Sanal" ve "gayrimaddi" gibi kelimeler dahi bizi Latince kökenine, insanın gücünün (*vir-tus*) dünyevi gerçekliklerine ya da bir ahşap parçasına dokunduğumuzda hissettiğimiz

* John Keats - *Ode on a Grecian Urn* şiirinden. Şiirdeki vazo, Keats'in çizimine denk geldiği Sosibios Vazosu'dur (çn.).

duyuya (*materia*) götürür – bazen bu yol pek dolambaçlı olabilir. Her şeyin başka bir şey tabirince ifade edilmesi gerekir ve o "başka şeyler" de nihayetinde bedene döner. Metaforumuzu değiştirirsek (ve Wittgenstein'ın düşünceleriyle): Burası kişinin küreğinin karaya çarptığı ve büküldüğü yerdir.* *Bunu* anlayabilmemiz için daha temel bir şey düşünülemez.

Dilin, paranın gerçek dünyadaki mallarla olan ilişkisine benzemesinin sebebi budur. Para değerini bazı gerçek, yaşayan şeylerden -birinin bir yerlerdeki inekleri ya da tavukları- alır ve ancak günlük yaşam alanında (en üst noktada) gerçek mal ya da hizmet yerine geçtiği ya da bunlara döndüğü -yiyecek, kıyafet, mal, araba masrafları- zamanlarda bir değere sahiptir. Bu esnada kendi içinde sayısız "sanal" işlemde, kapalı parasal sistemde süregelen işlemlerde yer alabilir.

Şunu da vurgulamam gerekir ki, metaforun bizi üzerinden atlattığı uçurum, *bizzat dilin açtığı* uçurumdur. Metafor, dil tarafından yol açılan hastalıklar için dilin çaresidir (kanımca keza felsefenin asıl işleyiş biçimi de başımıza felsefe yapmakla açılan hastalıkları şifa etmektir). Dil seviyesinde var olan ayrışma, deneyim seviyesinde yoktur. Bu seviyede bir metaforun iki tarafı benzer değil, *aynı*dır. Alman düşünür Jean Paul (Johann Paul Friedrich Richter), *Vorschule der Ästhetik* [Estetik Okulu] kitabında 1804'te şöyle yazar:

> Yaratıcı mecazlar ya bedene ruh ya da ruha beden kazandırır. Aslen, insan henüz dünyayla bir iken, iki boyutlu kinayeler yoktu; insanlar benzerlik göstermeyen şeyleri kıyaslamaz, yalnızca vasıfları açığa vururdu: Metaforlar, çocuklarda da olduğu gibi, beden ve zihnin zaruri eş anlamlılıklarıydı. Tıpkı yazıda resimlerin alfabeden önce gelmiş olması gibi, metafor da (nesneleri değil de ilişkileri belirttiği ölçüde) sözlü dildeki ilk kelimeydi ve ancak ilk niteliğini kaybettiğinde dilsel bir işaret haline gelebildi.[101]

* *Felsefi Soruşturmalar*, 217 (çn.).

Bir metafor, onu kullanan kişinin bedeninde deneyimlenen ortak bir yaşam ortaya koyar ve ayrımsa yalnızca dilsel seviyede mevcuttur. İki fikrin, algının ya da varlığın ortaklığı anlayışımız onların ikisinden de soyutlanmış bir şeyin binaenaleyh türevinden müteşekkil değildir, zira nihai kıyaslamada bu soyutlanan şeyler benzerdir ya da hatta aynıdır; bilakis, bu anlayışımız, her ikisinden daha temel olan ve kendi paylarına *onların bundan* türediği tekil bir somut, kinestetik deneyimden müteşekkildir. Dolayısıyla argümanların çarpışması ve zillerin çarpışması, ancak ayrı ayrı ikisinden de "çarpışma" fikri soyutlanmış bir şekilde ayrıştırıldığından ve -işte!- benzer bulunduğundan sonradır ki, ortak bir şeye sahip oldukları görülür.

Öncesinde dil dışı, bilinçdışı ve dolayısıyla da bu iki birimin çarpışmasında potansiyel bakımdan yeni ve canlı olan şeyler, metafor yorumlandığında ya da değiştirildiğinde yeniden inşa edilirler; fakat bu sefer aşinalık tabirinde inşa gerçekleşir. Metaforun amacı, bir şeyin bütününü başka bir şeyin bütünüyle bir araya getirmektir, öyle ki her birine farklı bir ışıktan bakılabilsin. Bir şeyin başka bir şeyle bir araya gelmesinde olması gerektiği gibi, bu iki taraflı işler. Birini sabitleyip hareket edememesini sağlarken, diğerinin ona çekim duymasını sağlayamazsınız: Birbirlerini birbirlerine çekmeleri gerekir. Max Black'in söylediği gibi: "Eğer bir insana kurt demek onu özel bir ışık altına tutmaksa, unutmamamız gerekir ki, metafor, kurdu öncesine nazaran daha insani gösterir."[102] Homeros'un cesur bir savaşçıyı çarpan dalgalar arasındaki bir kayaya benzetmesini, yani insan davranışı bağlamında "istikrarlı" olduğunu metaforlaştırmasını tartışırken, Bruno Snell çok zekice bir şekilde şöyle yazar:

> Bu tuhaf durum, yani insan davranışının ancak başka bir şeye yapılan benzetme vasıtasıyla netleştirilmesi, bu şeyin de insan davranışına benzeşliğiyle açıklanması Homerosçu benzetmelerin hepsinde karakteristik bir özelliktir. Dahası tüm hakiki metaforlar ve aslına bakarsak insan idrakinin

her hali, bu özelliği taşır. Dolayısıyla kayanın antropolojik bir biçimde görüldüğünü söylemek doğru değildir, tabii ki kaya üzerine anlayışımızın tam da kendimize yalnızca petromorfik olarak bakabilmemizle aynı sebepten dolayı antropomorfik olduğunu söyleyeceksek başka. [...] *İnsan, kendini duymadan ya da tanımadan önce kendisinin yankısını dinlemelidir.*[103]

Metafor (sağ yarım küre ona hizmet eder), düz anlamdan (sol yarım küre ona hizmet eder) *önce* gelir. Tarihi bir gerçektir bu; düzanlamsal dil, hatta felsefi ve bilimsel dil, elle tutulur dünyanın dolaysız deneyimine dayanan metaforlardan türemiştir.

Metafor esasen sadece kelime değil, bir düşünce meselesidir. Metaforik dil, metaforik düşüncenin bir yansımasıdır. [...] Metaforu ortadan kaldırmak, felsefeyi de yok ederdi. Geniş kapsamlı kavramsal metaforlar olmadan, felsefe işe koyulamaz. Felsefenin metaforik karakteri sadece felsefi düşünceye özgü değildir. Her soyut insan düşüncesi için aynısı geçerlidir, özellikle de bilim için. Kavramsal metafor, soyut düşünceyi mümkün kılan şeydir.[104]

Epistemoloji, yani dünyayı anlama biçimimiz için de bu geçerlidir. Her şey yalnızca bir diğer şey tabirince anlaşılabilir ve en nihayetinde onun da deneyimlenmiş bir şeye, işaretler sisteminin dışına gelmesi gerekir (yani beden tarafından deneyimlenen). Belirtik düşüncenin tuğlalarını oluşturan kelimelerin kendisi aslen metaforlardır, insan bedeni ve deneyimlerinde temel bulurlar.

Metafor, düşünceyi *cisimleştirir* ve onu canlı bir *bağlamın* içine koyar. Yarım küreler arasındaki bu üç alan -metafor, bağlam ve beden- birbiriyle iç içe geçmiştir. Dolaysız deneyime duyduğu ilgiden dolayı, bedenle ve deneyimin temeliyle daha yoğun bir bağa ve aidiyete sahip olan sağ yarım küredir. Sağ yarım kürenin metaforu dil ve dilin göndermede bulunduğu dünya arasındaki bağı korumanın tek yolu olarak gördüğü yerde, sol yarım küre metaforu ya yalan olarak (Aydınlanmanın horgörüsünü dillendiren Locke,

metaforlara "mükemmel hileler" der[105]) ya da dikkat dağıtan bir süsleme olarak görür; ve yan anlam da bir sınırlamadır, zira kesinlik kaygılarından dolayı sol yarım küre tek anlamları yeğler.

Neticede sol yarım küre için dil dünyadan kopukmuş gibi, gerçeklik kendisiymiş gibi görünebilir; ve kendi payına gerçeklik de tıpkı kelimelerin sözdizimle sıralandığı gibi, ardıl dizimlerden yaratılmış gibi görünebilir. Sol yarım küre dili böyle görmeden edemez çünkü sol yarım küre dünyayı "parçaların" gözlemiyle başlayarak anlar ve bir şey oluşturmak üzere onları inşa eder; dünyayı ve dilin kendisini anlamak için sahip olduğu tek yol da idrakini gerçekleştirdiği araç da budur.

DİLİN BEDENDEKİ TEMELLERİ

Metaforlar -kendini "düşük" hissetme gibisinden en basitleri bile-, günlük dünyadaki beden sahibi canlılar olarak deneyimlerimizden türer.[106] Başka deyişle, beden, tüm insan deneyimi için *zaruridir.*

Hatta dil bile, hem tarihi olarak hem de dili elde ettiği bakımdan her bir bireyin hikâyesi içerisinde, teorik bir sistem ya da işlemler dizisi olmadığını kanıtlar; kurallar ya da algoritmalarla dizilmiş ögelerden ibaret değildir, daha ziyade cisimleşmiş bir yetidir ve kökeni de müziğin ve sağ yarım kürenin empatik iletişim aracında, bedenle derinden bağ kurduğu noktada yatar.

Daha önce de bahsettiğim üzere, dilin müzikten değil de jestlerden doğduğuna inananlar vardır. Fakat bu kanılar arasında ille de zıtlık yoktur. Doğada müzik bolca jestler barındırır: Müziğin olduğu her yerde dans ve beden de vardır. Hareket etmediğimizde bile, müzik beynin motor korteksini etkinleştirir.[107] Müzik holistik bir aracıdır, Mithen'in ifadesiyle "multimodal"dır ve tek bir deneyim moduyla sınırlı değildir. Dilin kökenleri müzikte yatıyorsa, belli jestte,

yani müzikte yatıyor demektir: sosyal, ereksiz ("faydasız"). Dil yarım küre değiştirmeye ve kendini müzikten koparmaya, göndergesel (sözel aracı) hale gelmeye başladığında başka bir tür jestle, yani "kavrama" ile iş birliği içine girdi; ki kavramaysa aksine bireysel ve erekseldir, tek bir modaliteyle sınırlıdır.

Ama eğer dikkatli incelersek dil hâlâ sağ yarım küredeki kökenlerinin görkeminin izlerini taşır. On sekizinci yüzyıl Alman filozofu Herder, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* [Dilin Kökeni Üzerine Deneme] kitabında, dilin bizi deneyimlerimizin sinestezik tabiatına kör hale getirebileceğine dikkat çeker ama bunların bir kısmının dile rağmen dilden doğan kelime-seslerde saptanabileceğini iddia eder:[108]

> Birbirinden apayrı duyumların bu tür iç bağlarıyla doluyuzdur [...] doğada tüm ipler tek bir doku oluşturur. [...] Duyumlar, ayırıcı özelliklerin sese dönüştüğü yerde birleşir ve kaynaşırlar. Dolayısıyla insanın gözleriyle gördüğü ve teniyle dokunduğu şeyler işitilebilir hale de gelebilir.[109]

Fakat yirminci yüzyılda Saussure dilbiliminin doğuşuyla beraber, göstergenin yapısını keyfi diye görmek rağbet kazandı. Bu büyüleyici ama mantığa aykırı bir düşüncedir, dilin "özgürlüğünü" bedenin ve betimlediği fiziksel dünyanın dizginlerinden koparmak için ortaya atılan bir tasarıdır. Gelgelelim kelimelerin seslerinin keyfi olmayıp -göndermede bulundukları şeylerin deneyimlerine yönelik olarak sinestezik bir biçimde- çağrışımsal olduğunu gösteren bolca kanıt vardır. Defalarca örneklendirdiğimiz üzere, katiyen hiçbir dil bilgisine sahip olmayan kişiler bile yine de hangi kelimenin -yani sözüm ona keyfi göstergelerin- hangi nesneye ait olduğunu doğru bir şekilde tahmin edebilmektedirler; bu da "bouba/kiki" etkisi olarak bilinir ("kiki" sivri şekilli nesneye, "bouba" yuvarlak nesneye işaret eder).[110] Dil her ne kadar aksini iddia etse de, kökeni bedende yatar. Vücut hareketleriyle sözel sözdiziminin yakın ilişkisi, beden ve

duyguda köken bulanın sadece somut isimler, yani "nesne-kelimeler" değil, dilin alenen en biçimsel ve mantıki etmenler de olduğunu gösterir. Sözdiziminin derin yapısı, koşan canlıların uzuv hareketlerinin birbirini izleyen tutarlı ardışıklıklarına dayanır.[111] Bu, düşüncenin yapılarının ve içeriğinin bedende dildeki telaffuzlarından *önce* var olduğunu gösteren (5. Bölüm'de inceleyeceğim) kanıtları desteklemektedir.

Düşünce ve dilin bedendeki kökenlerini neden bu kadar vurguluyorum? Çünkü çağımızda -sadece onlar tarafından olmasa da başlıca- Saussure ve takipçileri tarafından bu yadsınmıştır. Dahası, bu olgunun yadsınması, geçtiğimiz yüz yıl boyunca hakim olmuş olan genel bir akımın parçasıymış gibi görünüyor bana, zira bu akımda bedensel varoluşumuz, popüler düşüncede yer edinmiş kendimizin soyut, düşünselleştirilmiş, makinevari bir versiyonu lehine inkâr edilmiştir – gerçi felsefede yakın zamanlarda başarı ölçüsü büyük değişiklik gösteren eğilimler doğmuş, bu çıkarımlardan uzaklaşmaya çalışılmıştır. Lakoff ve Johnson'ın açıklığa kavuşturduğu gibi:

> Aklın bizatihi yapısı, somut varoluşumuzun ayrıntılarından gelir. Algılamamıza ve hareket etmemize imkân tanıyan aynı nöral ve bilişsel mekanizmalar, kavramsal sistemlerimizi ve uslamlama biçimlerimizi de yaratırlar. [...] Akıl evrimseldir, zira soyut akıl, aşağı hayvanlardaki algısal ve motor işlevlerin üzerine inşa edilir ve bunlardan yararlanır. [...] Dolayısıyla akıl bizi diğer hayvanlardan ayıran bir öz değildir; daha ziyade bizi onlarla bir devam ilişkisi içine sokar.[112]

Geçtiğimiz yüzyılda dilin bedenin etkisinden uzaklaşmış görülmesinin sebebi, inancıma göre, dünyayı algılama biçimi konusunda sol yarım kürenin sağ yarım küreye karşı yürüttüğü çok daha büyük çaplı bir devrimin parçasıdır, ki bu da bu kitabın II. Kısım'ının temasıdır.

Müziğin örneğin pornografi ve yağlı yiyecek düşkünlüğü gibi yararsız eksaptasyonlarla kıyaslanması, bilimsel

bilginin kıymetli aracı olan dilin nihayetinde duygu ve bedenin aşağı dünyasından geldiğini savunmayı zorlaştırmaktadır. Yadsınmasının sebebi bu mu? Ya da göndergesel dile bu kadar bağlı olan bilimsel söylev utanılacak sırlarını, dünyevi atalarının, kavramanın ve manipülasyonun gülünçlüğünü itiraf etmek mi istemiyor? Saiki ne olursa olsun, dil kuşkusuz ayak izlerini silmek ve soy kütüğünü yadsımak için elinden geleni yapmaktadır.

Chomsky'nin evrensel dilbilgisi teorisinin yaygınlaşmasını düşünün.[113] Analitik dilin yapılarının beyinlerimize bütünleşik olduğu inancı, beynin bilişsel bir makine olduğu fikrini kalıcılaştırır; beden sahibi, canlı bir organizmanın zeki bir empatik taklit süreci aracılığıyla örtük ve edimsel beceriler geliştiren ayrıştırılamaz bir parçası olmaktan ziyade sözüm ona dünyayı yapılandırmak için *kural temelli bir programa* göre tasarlanmış bir bilgisayar gibi görülür. Uzmanlar arasında hâlâ canlı bir tartışma konusu olan bir meselenin tam hakkını veremeyecek olsam da, Chomsky'nin anladığı gibi evrensel bir dilbilgisinin var olduğunun tartışmaya açık olduğu kesindir. Chomsky bunu öne sürdükten 50 yıl sonra hâlâ hatırı sayılır ölçüde şüphe götürür kalmaktadır ve dilbilim alanındaki birçok isim tarafından tartışılmaktadır.[114] Bazı olguları da bu teoriyle bağdaştırmak pek zordur. Dünya genelindeki dillerde, cümle oluşturmak için çok geniş kapsamlı bir sözdizim kullanılmaktadır.[115] Ama daha önemlisi, evrensel dilbilgisi gelişim psikolojisinin öne sürdüğü süreçle uyuşmaz, zira buna göre çocuklar dili gerçek dünyada öğrenirler. Çocuklar kuşkusuz kavramsal ve psikolinguistik konuşma biçimlerini anında kavramaya yönelik kayda değer bir beceri sergilerler ama bunu analitik olmaktan ziyade çok daha holistik bir biçimde yaparlar. Şaşırtıcı ölçüde iyi taklitçidirler – ama dikkat edin, kopya makinesi değil de *taklitçi*dirler.

Taklit şüphesiz ezbere kopyalama meselesine de indirgenebilir: bir eylemi bir dizi adıma bölmek ve mekanik olarak

yeniden ortaya koymak. Jestlerin istemli, alenen, bağlam dışı kopyalanması böyle bir şeydir. Ama aynı zamanda bir çekim hissinden dolayı da ortaya çıkabilir, zira bu süreç her ne kadar gizemli kalsa da, bütünü anlamaya ve içerisinin nasıl olduğunu tahmin etmeye çalışmamıza yol açar – yani deyiş yerindeyse diğer insanın "içinde yaşayarak" da sebep olunabilir. Başkasının sesini, konuşma kalıplarını ya da fiziksel üslubunu, konuşma ya da yürüme biçimlerini böyle taklit ederiz. "Çekim" terimini, öznenin nesnesinin değeri hakkında yargıda bulunmaması gibi bir anlam içinde kullanıyorum: Eğer taklit içten bir iltifat olabiliyorsa, içten bir alay biçimi de olabilir. Ama çoğunlukla nesnesine karşı olumlu bir çekim hissiyle doludur: Hayran olduğumuz ya da saygı duyduğumuz model kişileri taklit ederken olduğumuz kişi haline geliriz. Bazı zamanlar ezbere taklit etmeye başvursak bile, çoğu becerimizi de böyle ediniriz. Bu tür taklit empatiktir ve özdeşleşme içerir. Sadece beceri ediniminde değil -örneğin çocukların dil ustalığını kazanması gibi-, bireyselliğimizin parçalarını teşkil eden değerlerin gelişimi hususunda da insan gelişiminde önemli bir rol oynar. Taklit konusuna 7. Bölüm'de döneceğim, keza burada fikir tarihindeki değişimlerin olası gerçekleşme biçimlerini değerlendiriyor olacağım.

Beceriler bünyeye gömülüdür ve dolayısıyla büyük ölçüde sezgiseldir: Kesin kuralları takip etme süreçlerine karşı koyarlar. Taoist literatürün bir klasiği olan *Chuang Tzu,* birçok hikâye barındırır; örneğin bir hikâyede Aşçı Ting, Lord Wen-hui için bir öküz keser ama hikâyede örneklendirilmek istenen şey, bir becerinin kelimelerle ya da kurallarla formüle edilemeyeceği, yalnızca kişinin kendi gözleri, elleri ve nihayetinde tüm varoluşu vasıtasıyla izleyip takip etmesiyle öğrenilebilir olduğudur: Uzman kişi, yaptığı şeyi nasıl yaptığını bilmez.[116] Dreyfus kardeşlerin *Mind Over Machine* [Zihnin Makineye Üstünlüğü] kitaplarında söyledikleri gibi: "Bir uzmanın becerileri onun o kadar parçası haline gelmiştir ki,

tıpkı kendi bedeninin farkındalığında olması gerekmediği gibi bu becerinin de farkındalığında olması gerekmez."[117] Aksine yönelik güçlü iddialara rağmen, dil yaşamın bir soyutlanması ya da bir oyun *değildir*. Hayır, dil yaşamın bir kapsamıdır. Wittgenstein'ın ünlü cümlesiyle: "Bir dili hayal etmek bir yaşam biçimini hayal etmek anlamına gelir" – yaşamın sanal bir *temsilini* değil, bir yaşam biçimini.[118]

Bir çocuk, yaşam becerisini kurallarla değil de taklitle öğrendiği gibi dil becerisini de taklitle öğrenir; bu bir tür empatik özdeşleşmedir ve genellikle ebeveynler üzerinden ya da aile kitlesinin daha ehliyetli olarak görülen üyeleri üzerinden gerçekleşir. Böyle bir özdeşleşmenin başka birinin (elbette bilinçdışı biçimde) bedeninin içinde yaşamak gibi bir durumu içerdiğini öne sürmüştüm; bu kulağa biraz mistik gelebilir. Ama taklit, başka biri "gibi" olma girişimidir ve o kişi olmanın "ne gibi" bir şey olduğu ancak "içeriden" deneyimlenebilir.[119] Sadece dil edinimi değil, dille alakalı tüm günübirlik meseleler bu tür bir içinde yaşama eylemi içerir. İletişimin gerçekleşmesinin sebebi, tabii ki sınırlı ama yine de can alıcı önem taşıyan bir anlamda, bizimle iletişim kuran kişi gibi olmanın nasıl bir şey olduğunu hissetmemizdir. Başka birinin konuşma alışkanlıklarını ya da tiklerini istemimiz dışında kapmamızı açıklar bu (kekeleme çoğunlukla tipik bir örnektir); diyaloglardaki birçok duygusal katılım sorununu, hem terapideki hem de günlük yaşamdaki aktarım vakalarını, muhatabımızın hislerini bizzat kendi bünyemizde hissetmemizi açıklar. Ayrıca empati, taklit etmeye yönelik sezgisel bir arzuyla da ilişkilendirilir.[120]

Başkasının bedeninin içine girmek: Dil ("müzik-dili") böyle mi başladı? Beden hareketlerini muhtemelen dünyada yaşamış herkesten daha yakından incelemiş olan Rudolf Laban, bu hususta bazı etkileyici gözlemlerde bulunur. Sahra altı Afrika'da, davul vuruşlarını kullanarak yapılan bir iletişim biçimi vardır ve biraz da yersiz biçimde ona "ritmik davul telgrafı" denmiştir. Bu yaygın bir tekniktir ve bunun vasıtasıyla

uzak mesafelere ayrıntılı mesajlar dahi iletilebilir. Batılıların tahmin edebileceği üzere, Laban'a göre bu yöntemde kelime ya da cümlelerin ses örüntülerini taklit etmeye çalışılmaz; çünkü komşu arazilerde yaşayan farklı kabilelerin farklı dilleri konuşmasından dolayı nafile bir çaba olurdu bu. Onun yerine "bu davul sesleri, davulcunun hareketleri göz önünde canlandırılarak anlaşılır ve işte bir tür dans olan bu hareket, anlamı canlandırır ve iletir".[121] İletişimin gerçekleşme sebebi, dinleyicinin davul çalan kişinin bedeninin içine girmesi ve *davulcunun* deneyimlediği şeyi deneyimlemesidir. Batı'da bize dil artık anlamı böyle taşıyor gibi gelmese de, en azından müzikte hâlâ diğer kişinin hareketlerini yaşadığımız konusunda hemfikir olabiliriz – sanatçı, şarkıcı, hatta belki besteci. Yine Laban şöyle der: "Orkestra müziğinin müzisyenlerin keskin beden hareketleriyle üretilmesi ilginç bir husustur." Bundan sonra da şöyle bir yorum yapar ki, müziği dinlemek istediğimiz kadar sahnede gösterisini de izlemek istememizin sebebi, sanatçının bedeninin içine daha rahat girebilmemizdir; nitekim bu anlayış bana apaçık doğru gibi görünüyor.[122]

Öyleyse özetleyecek olursak: Dilin kökeni, duygunun beden bulmuş ifadesidir, yani bir bireyin başka bir bireyin bedeninin ve dolayısıyla duygusal dünyasının "içine girmesi"dir; ayrıca hepimizin taklit aracılığıyla, öğrenen kişiyle öğreten kişinin beden hallerinin duygusal özdeşleşmesi ve sezgisel uyumlanmasıyla edinilen bir bedensel yetidir; diğer yandan da beyinde köken bulan ve beden hareketlerinin benzeşi olan bir yetidir, hatta jest iletişimiyle aynı beyin bölgelerini ve hem biz eylem gerçekleştirirken hem de başkasının böyle bir eylemi gerçekleştirmesini izlerken (öyle ki, bu süreçte resmen bir başkasının bedensel deneyimini paylaşırız ve başkasının bedeninin içine gireriz) aktif olan aynı nöronları (ayna nöronlar) etkinleştirir; son olarak da, antropologların müzikten türediğini düşündüğü bir süreçtir, grup üyelerinin birbirlerini temizleme ya da tımarlama

faaliyetinin bir kapsamıdır, zira bu faaliyet, grup içindeki çok sayıda bireyi duygusal olarak tesirli bir beden dili vasıtasıyla fiziksel anlamda tek beden varlıklar olarak bir araya getirmektedir. Her iletişim biçiminde olması gerektiği gibi, hiç değilse bireyler arasında, gelişiminin ve uygulamasının her aşamasında, tarihi olarak da bireysel olarak köprü oluşturduğu söylenebilir; bunu da grup içinde bedensel varlığımıza dayanarak yapar – ki keza bunun imgesi de bedendir. İnsan grubuna topluluk, kurum, gövde deriz ve bileşenleri de üye ya da uzuvlar olarak görürüz. Grupla ilişkileri, rastgele malzemelerin mekanik bir yığınında olacağı gibi yalnızca katkı değeri taşımaz, bilakis birleşimseldir; parçaların toplamından daha fazlası olan yeni bir varlık üretir. Eğer bu bir kimyasal olsaydı, karışımdan ziyade bileşim olduğunu söyleyebilirdik.

Eğer dil müzikle başladıysa, (sağ yarım kürede) empati ve ortak yaşamla ilişkili işlevlerde başlamıştır, rekabet ve bölünmede değil; bir aradalığı ya da benim tercih ettiğim terimle "arasındalığı" destekleme işleviyle doğmuştur. Bir iletişim aracı olarak tabiatı gereği, dil kaçınılmaz olarak paylaşılan bir faaliyettir, müziğe benzer, zira müzik duygunun aktarımıyla başlar ve kaynaşmayı destekler. İnsanın şarkı söylemesi eşsizdir: İnsanın şarkı söylerken yaptığı gibi, başka hiçbir canlı yoldaşlarının ritmine senkronize olmaz ya da tonuna uyum sağlamaz. Kuşların ezgileri gibi bireysel niyetli ve rekabetçi karakterde değildir (unutmayın ki, kuşların şakıması, diğer enstrümantal iletişimde olduğu gibi, sol yarım kürede temel bulur, insan müziği gibi sağ yarım küreye ait değildir). İnsan müziğinin her şeyi, rekabetçi değil de paylaşımcı olduğunu gösterir. Dolayısıyla birçok antropoloğun iddiasına göre, müzik becerisinin gelişimi bireysel seçilimin değil de grup seçiliminin bir ürünü olmalıdır; bu süreçte "bir gruptaki mevcut genlerin çoğalması, benzer bir şekilde, yeniden geliştirilen davranışlardan etkilenir".[123] Doğal seçilim, grup içindeki başarılı çoğalmanın bireysel oranlarındaki ayrımı

kullanır ama burada, tüm grubun evrileceği şeyden -grup uyumu bağlamında- tüm grup fayda görür.[124]

Eğer gerçekten baş gayesi iletişim olsaydı, göndergesel dil de grup seçiliminin bir ürünü olabilirdi. Ya gruptaki herkes bunu edinir ve grup fayda görüp ilerler ya da hiç gelişmez – zira eğer yoldaşlarının iletisini kavrayamayacaksa yalnız bir iletişim uzmanı olmak pek bir işe yaramaz. Hayli akla yatan bir şeydir bu: Konuşulan dilin söz gelimi daha etkili avlanma gibi avantajları, aralarında beceri seviyelerinin farkı olsa bile gruptaki tüm bireylerin faydasına olurdu çünkü avdan elde edilenler paylaşılırdı. Tam aksine klasik doğal seçilimde becerinin diğerlerinden katiyen gizlenmesi gerekir – gelgelelim söz konusu beceri tabiatı gereği bilgiyi paylaşmayla alakalıdır. Dolayısıyla belli ki dil pervasız bir rekabet ürünü olarak değil, insanlığın iş birliği ve beraberlikten daha çok fayda sağladığı bir alanda başlamıştır.[125] Müziğin rekabetsel faydasının (ya da faydasızlığının) bulmacasına dönersek, bu hususta geleneksel olarak bir avantaj gördüğümüz söylenemez çünkü yalnızca bir bireyin diğer bireye rakip olması tabirince düşünmeye alışkınız, bireylerin bir arada çalıştığı grup tabirince değil.

Bu faydacılık argümanıdır. Bize gruba faydalı olduğu söylenen daha birçok şey gibi -müzik ve dans, güzellik algısı ve merak duygusu-, dil bizi grup seviyesinde ve hatta birey seviyesinde daha etkili rakipler kılmıştır. Fakat nihayetinde, insanlığın asıl başarısı bence gruplar oluşturmak için bir araya gelme vasıtasıyla faydacılığı mükemmelleştirmek değildir, daha ziyade öznelerarasılık kabiliyetimiz ve bununla ilişkili taklit etme yetimiz vasıtasıyla faydacılığı topyekûn aşmamızdır. Taklit etme yetimiz vasıtasıyla izleyeceğimiz yol hakkında kendi kararlarımızı verebilir, düşünce ve davranışlarımızı biçimlendirebiliriz; oysaki bunun zıttı, genetik rekabetin kör süreciyle sürüklenmektir ve bu sürecin tanıdığı tek değerse faydacılıktır. Düşünme ya da davranma biçimlerini taklit edebiliriz; ve böylelikle hem

evrimimizi birçok büyüklük kertesine göre hızlandırabilir hem de şans ve zorlanımın kör güçlerinden sakınıp kendi seçtiğimiz yol ya da yönelimlere sığınabiliriz.

Dunbar'ın dansa yararsız dediğini görmek tuhaftır: "Dans fenomeni", diye yazar, "insanın evrensel özellikleri arasında muhtemelen gülümseme ve kahkahayla aynı yararsızlıktadır".[126] Buna tuhaf diyorum çünkü en başta Dunbar'ın dansın birey için yararsızlığının ötesini görüp grup için yararını ayırt etmesi gerekirdi. Belki bunun farkındadır ve şaka yollu bir biçimde "yararsız" diyordur. Ama yine gülümseme, kahkaha ve dansın faydasız olduğu konusunda ona katılıyorum: Dans ettiğimizde, kahkaha attığımızda ya da gülümsediğimizde bunu en nihayetinde ait olduğumuz gruba yönelik sıkıcı bir fayda uğruna yaptığımızı kaçımız söyleyebilir? Belki son tahlilde bir gaye barındırmıyordurlar. Belki bu anlık ve kendiliğinden gelen davranışlar amaçsızdır; kendilerinden öte bir hedefleri, *bizim* kendimizi ifade etmekten başka bir işlevleri yoktur. Ayırt edici birçok özelliğimizin "yararsız" olduğu düşünülebilir. Sol yarım küre usulünce faydaya bakmak yerine, sağ yarım küre usulünce en nihayetinde öznelerarası taklit ve deneyim vasıtasıyla, insanlık Kant'ın "olasılıkların kasveti" dediği şeyin belki daha da kötüsünden kaçmıştır: zorlanımın kasveti.[127]

Ereksel neden kapsamında bir açıklamadan -neticesi bakımından bir davranışı anlamlandıran sebepten- yoksun olan bilim insanları, bazen başka bir katmanda yeniden tanımlayarak bir fenomeni izah ettiklerini sanırlar. Dunbar, "yararsız" faaliyetlere kapılmayı endorfinler üzerinden açıklar. Tımarlama, müzik, arasındalık, aşk, din – en nihayetinde hepsi endorfin salgılatır. Çözümünün basitliğinden memnuniyet duyarak ama biraz da geride kaldığını fark etmeksizin "Kulağa tanıdık geliyor mu?" diye sorar: "Tabii ki tanıdık geliyor, yine bildiğimiz endorfin hikâyesi bu da."[128] Bu da güya *en sonunda* bu tür şeylere neden ihtiyaç duyduğumuzu, keyif aldığımızı ve avunduğumuzu açıklayacaktır.

Fakat uzun araştırmalardan sonra küçümsenmekten, ihmal edilmekten ya da kafamıza sopayla vurulmasından hoşlanmamamızın sebebinin endorfinlerin azalması, serotoninin biyoyararlanımının düşmesi, kortizol salınımının kesilmesi ya da sempatik sinir sisteminin aşırı çalışması olduğu gibi bir açıklama bulup bunu gururla ilan etmekten farklı mıdır? Gelgelelim gerçek dünyada endorfin salgılattıkları için eyleme geçmeyi seçmeyiz çünkü endorfin salınımı bir patlama gibidir; çeşitli karmaşık ve hassas sebeplerden dolayı girişiğimiz şey bizim için anlamlı olduğunda daha mutlu oluruz, endorfinlerse yalnızca nörokimyasal seviyedeki mutluluğa çıkan nihai ortak yolun bir parçasıdır – bir gaspçıdan kaçma sebebimiz serotonin seviyelerimizi olabildiğince sabit tutmak değil, muhtemelen gaspçının bize saldıracak ve zarar verecek olmasıdır, serotoninin düşmesiyse buradaki sıkıntının nihai ortak yoludur.

Demek oluyor ki, dil bir melezdir. Müzikten evrildi ve *geçmişinin bu kısmında* iletişim kurma dürtüsünü temsil ediyordu; ve sağ yarım küre etmenlerini barındırdığı kadarıyla, hâlâ da bu böyledir. Temelleri bedende ve deneyim dünyasında yatar. Ama göndergesel dil, devasa kelime haznesi ve karmaşık sözdizimiyle beraber, iletişim kurma dürtüsünden doğmamıştır; ve bu bakış açısına göre, bir tür gaspçıdır. Bedensel köklerini ve deneyime bağlılığını reddetmek -kendi başına bir dünya olmak- için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Fakat tüm bunlara rağmen, konuşma dürtüsü yine de motor konuşma eyleminin temeli olan Broca alanından gelmez. Bilakis, sosyal güdümde köklü bir yer tutan daha derin bir bölgeden, anterior singulattan gelir. Bu bölgeye hasar alan kişiler akinetik dilsizlik, tamamıyla normal konuşma işlevine sahip olmalarına rağmen konuşma isteksizliği sergilerler. "Bu, konuşmanın esasen sosyal bir eylem olduğu sonucunu ve bilimsel gayeler için acımasızca çarpıtıldığını doğrular. Parantez çekip söyleyebiliriz ki, yunuslar ve balıklar beynin bu bölgesinde [anterior singulat] zengin bir nöral

genişlik barındırırlar ve görünüşe göre bir hayli de iletişime yatkın hayvanlardır."[129] Zekâları ve sosyallikleriyle, müzikle iletişim kurmalarıyla bilindiklerini de hatırlatalım.

Ebeveynlerinin kim olduğunu unutturmak için dil elinden geleni yapmıştır. Gitgide kendini bedendeki ve deneysel dünyadaki kökeninden soyutlamıştır. Deneyimde *mevcut olmayan* şeylere göndermede bulunabilmemiz için mevcut biçimine evrilmiştir: Dil, kendi *yeniden-sunumunu* sağlamıştır. Bu onun yararını bazı amaçlar uğruna iletişim ve düşünme için genişletmiş ama başka amaçlar uğruna da azaltmıştır. Dilin önemli yanlarında, gönderme ve planlamanın kesinliğine imkân sağlayan düz anlamsal etmenler sol yarım küreyi mesken edinmiştir, oysaki dilin diğer yanları, yani kabaca çağrışımsal ve duygusal işlevleri, sağ yarım kürede kalmıştır. Ton, ironi, mizah, metafor vb. dahil sözcede olagelen her şeyi hesaba kattığımızda, bağlamın anlamını kavradığımızda, yani parçalar bir araya getirilip dili en üst seviyede kavradığımızda bunlar yine sağ yarım küreye aittir.

Gördüğümüz üzere, dilin bu yanlarının düzenlenişi rastgele değil, her bir yarım kürenin genel tabiatına uygundur. Metafor, dilin dünyayla bağlılığını sürdürdüğü can alıcı bir yanıdır. Tam aksine düz anlamlı dil, zihnin gerçeklikle temasını gevşetip kendi kendine yeten bir simgeler sistemi haline geldiği araçtır. Fakat bunların haricinde, karşımıza tekrar tekrar çıkacak önemli bir şekil var: Sağ yarım kürenin dünyasından doğan bir şey, sürecin orta noktasında sol yarım küre tarafından işlenir ve sonunda sağ yarım küreye geri döner.

SAĞ FRONTAL GENİŞLEME

Sol yarım küre ve onun dünyası hakkında çok konuştuk. Peki sağ yarım küre? Bu özelleşmiş dar odaklı dünya görüşünü büyütürken aynı zamanda tüm zenginliğiyle beraber deneyimlerimizin bütünlüğünün izini kaybetmemeliyiz. Sanal bir dünyaya sahip olmak iyidir hoştur ama ilk başta

manipülasyon becerisinin uygulamaya dökülebileceği gerçek deneyim dünyasındaki varoluşumuzu da sürdürmemiz gerekir. İnsanın asıl başarısı, "alet yapan bir hayvan" olarak çevresini manipüle etmesinde değil, yakın bağ içindeki toplulukları yaratmasında, uygarlık için kurduğu temeldedir.

Faaliyet alanının genişliğini koruması ve frontal lobun gelişimi göz önüne alındığında, daha da ileri gitmemizi sağlayan sağ yarım küredir. Sosyal bağ kurmada zaten uzmanlaşmış olan insanın, "sosyal hayvan"ın ilişki ve empati becerilerini daha da geliştirmesi doğaldır: Gözlemlediğimiz netice de tam olarak böyledir. Bahsettiğim üzere, beynin yapısına bakıldığında asimetrik genişlemeye sahip olanın sadece sol yarım küre değil, sağ yarım küre de olduğu görülür.

Gördüğümüz üzere, insan beyninde bulunanlara benzeyen asimetriler maymunlarda da bulunur; keza maymunlarda sol yarım küre genişlemesinden de bahsetmiştik. Ama evrimsel atalarımızın bizim geleceğimizi içlerindeki barındırdığı tek nokta bu değildir. Frontal petalyaya da sahiptirler.

Sağ petalyanın mı yoksa sol petalyanın mı önce geldiği konusundaki kanıtlar ayrışmaktadır.[130] Daha posterior olan sol yarım küre genişlemesinin aksine, sağ petalia, daha frontal bir bölgede olduğundan dolayı, sahneye daha geç dahil olmuş olabilir. Fakat insan fetüsünde, sağ yarım kürenin frontal bölgeleri sol yarım kürenin oksipital bölgelerinden daha önce gelişir – burada ontojeni, filojeniyi tekrarlıyor mu?[131] Genelde sağ yarım küre ilk önce olgunlaşır, gerçi iki yaşlarına doğru sol yarım küre baskınlaşıp dil ve konuşma bölgelerini hazırlar;[132] fakat sol yarım küre olgunluğa eriştikten sonra dahi sağ yarım kürenin gelişmeye devam ettiğine yönelik kanıtlar vardır, zira dilin daha karmaşık olan duygusal ve ölçüsel etmenleri beş ila altı yaşlarında gelişir.[133] Eğer bu doğruysa, yarım küreler ve işlevsel ilişkilerinin gelişim tarihi (sağ → sol → sağ) arasında ilginç bir paralellik var demektir. Her halükârda, örneğin makak maymunları ve şempanzeler gibi bazı sosyal maymun türlerinde

sağ frontal petalia bulunmuştur[134] ama en baskın haline insanlarda erişmektedir – ki sağ frontal petalia insanların beynindeki en asimetrik bölgedir.[135]

Eğer sol petaliadan daha baskınsa ve insanlara münhasırsa, neden ona bu kadar az dikkat yönelttik? Bunun sebebi sağın ve sağın yaptıklarının aleyhine sola ve solun yaptıklarına daha çok odaklanmış olmamız olabilir mi? Henüz yakın tarihe kadar sağ yarım küre hakkındaki her şey pek karanlıktaydı. Ne de olsa sağ yarım küre sessiz diye görülürdü; ve sözel sol yarım küre düşünüşüne göre de bu aptallık demektir. Kavrama ve düz anlamsal dil bağlamında sol yarım kürenin başarısı olarak görülen şeylerden sorumlu olan sağ frontal lob mudur?

Dilin kabiliyetli olduğu diğer tüm şeyleri elde etmemizi sağlayan, sağ frontal lobdur; empatiyi, mizahı, ironiyi mümkün kılar ve sadece olguları değil, kendimizi de aktarmamıza ve ifade etmemize yardım eder. Burada dil sadece bir manipülasyon aleti olmadan çıkıp "Öteki"ne ulaşma yolu olur. Ama tabii ki tek önemi katiyen dil alanında yatmaz.

Aslında insanlardaki kayda değer özellikler, bizi hayvanlardan ayıran şeyler büyük ölçüde sağ yarım küreye bağlıdır ve spesifik olarak da bu sağ yarım küre bölgesine, sağ frontal loba bağlıdır. İnsanları hayvanlardan ayıran nihai özellikler sorulduğunda verilen klasik cevaplar akıl ve dil, zayıf bir saptama gibi görünüyor. Çok sayıda hayvan kendi çaplarında anlam çıkarma kabiliyetine sahip görünür (çıkarımsal akıl yürütme de sağ yarım küre işleviyle ilişkilendirilir): Kargalar akıl yürütebilir, arıların bir tür dili vardır. Tabii ki en gelişmiş hayvanlar bile her iki bakımdan da bizden aşağıdırlar; ama asıl nokta şu ki, bu tür faydacı işlevlerin en azından ufak bir emaresini göstermektedirler. Ama hiçbir emaresini göstermedikleri birçok şey de vardır: örneğin hayal gücü, yaratıcılık, dini huşu kabiliyeti, müzik, dans, şiir, sanat, doğa sevgisi, ahlak duygusu, mizah anlayışı ve karar verme yetisi. Tüm bunlarda (elbette her zaman olduğu gibi

iki yarım küre rol oynasa da) büyük bir tarafı ve çoğu durumda başlıca tarafı, sağ yarım küre tarafından yürütülür, çoğunlukla sağ frontal lob söz sahibidir. Sol yarım kürenin dünyayla ilişkisi kavramak üzere uzanmak ve dolayısıyla dünyayı *kullanmak* olsa da, sağ yarım kürenin dünyayla ilişkisi temas kurmaktır. Hem de gayesizce bir biçimdedir. Aslında iki yarım kürenin varoluşu arasındaki başlıca farklardan biri, sol yarım kürenin daima "aklında bir hedef", niyet ya da yarar olmasıdır ve sağ yarım kürenin olduğundan çok daha fazla ölçüde bilinçli irademizin bir aracıdır.

SONUÇ

Öne sürdüğüm üzere, dünyayla ilgilenmenin önemli ama esasen uyuşmaz iki zıt yolu vardır; ve dolayısıyla insanlar dünyaya bile gelmeden önce, bunlar farklı türden yaklaşım biçimleri ve nörolojik bir ayrışma gerektirmiştir. Kişinin kendi gayeleri için dünyadan bir şeyler elde etmesi adına önem taşıyan eğilimlerden biri, bir şeyin diğerinden yalıtılmasını ve öznel olarak algılanan canlı varlığın nesnel olarak algılanan dünyadan yalıtılmasını kapsar. Burada söz konusu olan dürtü manipülasyondur ve manipülasyonun da baskın değeri faydacılıktır. Benim görüşümce bunun başlangıcı sol yarım kürenin sömürgeleştirilmesiyle olmuştur ve evrim ağacından ilerledikçe frontal lobların genişlemesiyle beraber dünya ile aramıza çekilen mesafeyi arttırma kabiliyeti güçlendikçe, sonuç olarak ortaya çıkan şey, üst maymunlarda görülen hem sembolik hem de fiziksel olarak çevreyi manipüle etmeyi sağlamak için tasarlanmış olan beyin bölgesinin fiziksel genişlemesi olmuştur. En nihayetinde bu genişleme, insanlarda göndergesel dilin doğal bölgesi haline gelmiştir.

Diğer eğilim sentrifügal (merkezden dışarı) olmaktan ziyade sentripetaldi (merkeze doğru): Düşünce onları yalıtmadan önce şeylerin birbirleriyle bağlılığı duygusuna yönelikti ve dolayısıyla dünyayla etkileşimin, kendiliğin dışındaki her

şeyle "bir arasındalık" ilişkisinin lehineydi. Frontal lobların büyümesiyle beraber bu eğilim, empati imkânı vasıtasıyla, yani insanlar dahil sosyal maymunlarda sağ frontal genişlemenin mevkisiyle güçlendirilmiştir.

Şu da mümkündür ki, biz ve bizden önceki büyük maymunlar sağ yarım küre işlevindeki asimetrinin kaynağı olmaktan ziyade -hatta asimetrinin *tabiatının* bile kaynağı değil- bizden çok daha eski bir şeyin mirasçısı olabilir; bunu sadece kullanmışız ve münhasıran insani gayeler için münhasıran insani yordamlarda geliştirmişizdir. Asli olduğu kadar aynı oranda uyuşmaz da olan ihtiyaç, güdü ya da eğilimler olduğunu keşfedenler sadece insanlar değildir: elde etmeye, güce ve manipülasyona yönelik, merkeziyetçi, hayatta kalma uğruna bireyi bireye karşı dürtükleyen, rekabete bağlı, aslen bölücü bir dürtü; esasen iş birliğine, sinerjiye ve karşılıklı yarara yönelik, uyuma dayalı, grubun hayatta kalmasına hizmet eden bir diğer dürtü. *Lebensraum** arzusuyla beraber dilin ya da araç yapımının sol yarım küreye yerleşmesinden önce, üst maymunlar tıpkı bizim gibi sosyal duygu ifadelerini beynin sağ yarım küresinden ayrı tuttuklarının işaretlerini sergiler – sosyal duygu, faydacı soyutlamaya hizmet eden bölgelerden ayrı tutulur; ve bir o kadar önemli olan soyutlamanın, deneyim üzerine yıpratıcı nüfuzunu kullanması engellenir.

Bu dürtü ya da eğilimlerin ikisi de bize pekâlâ hizmet edebilir ve ikisi de en derinlere kadar uzanan insan hallerinin bir veçhesini ifade ederler. En nihayetinde çatışma içinde olmaları kaçınılmaz değildir; ve aslında çatışmada olmamaları en iyisidir. Bazı insan beyinlerinde görünene göre daha yakın bir beraber varoluş içinde olabilmektedirler, ki bu hususa kitabın sonuç kısmında geri döneceğim. Ama yarım küreler arasındaki ilişki pek de apaçık değildir. Farkları yaratıcılık hususlarında olabilir: Harmoni (ve kontrpuan) buna

* Yayılmacılık. Nazi hareketleriyle beraber kendini doruk noktasında gösteren bir Alman terimi. "Yaşama alanı" anlamına gelir (çn.).

örnektir. Burada farklılıklar, bileşenlerin tek başına yapabileceğinden daha büyük bir şey yaratmak üzere birleşir; ki bölünmeci eğilimi salt olumsuz görmek bu yüzden bir hata olacaktır. Harmoni olmadan önce, fark olmalıdır. Gözlemlenebilir evren hakkında yapılabilecek en temel gözlem, bu evrenin var olduğunun dahi gizemli olduğu gerçeğinin dışında -ki neden hiçlik yerine varlığın olduğu üzerine felsefi soruya danışmış oluyoruz burada-, her katmanda birlik ya da kaynaşma eğilimi taşıyan güçler ve ayrılık ya da kopukluk eğilimi taşıyan güçler bulunmasıdır. Aralarındaki gerilim, tasavvur ettiğimiz katmandan bağımsız olarak, vazgeçilemez bir varoluş koşuludur. Öyle inanıyorum ki, insan beyninin yarım küreleri, bu gerekli gerilimin ifadeleridir. Ayrıca iki yarım küre, *farklılıkları* konusunda farklı tavırlar takınırlar: sağ yarım küre, mizaçlarının kaynaşmasına; sol yarım küreyse aralarındaki rekabete yönelik.

Sağ yarım küre insana has belirleyici özellikleri barındırdığından, şimdiye kadar neden ihmal edildiği bir muamma olarak kalıyor. Görünüşe göre bu "ikincil yarım küre" sendromunun bir parçasıdır. Fakat sağ yarım kürenin deneyimin temel bulduğu ve daha geniş bakış açısına sahip, beynin dışında var olan şeylere açık olan yarım küre olduğunu biliyoruz. Öyleyse bu ihmal nasıl gerçekleşti? Sol yarım küre dil ve analitik yargının kontrolüne sahip olduğu için her ne zaman (her şeyin resmini parça parça bilgilerden inşa eden yönteme bel bağlayan) bir bilim insanı beyne baksa gözlemlerini sol yarım küreyle yaptığından ve sadece onun gördüklerini gördüğünden dolayı mı? Bu tür yöntemler dünyayı bir bütün olarak anlayamadığı ve dolayısıyla sol yarım küre en azından bir anlam taşıyan kendi versiyonunu yeğlediğinden dolayı mı? Yoksa burada başka şeyler döndüğünden dolayı mı?

Belagatli sol yarım kürenin temsilcileri tarafından sağ yarım kürenin şiddetle göz ardı edilmesi, sağ yarım kürenin büyük önemine rağmen, aradaki olası bir rekabete işaret

etmektedir. Yakın tarihlere kadar, sağ yarım kürenin faydalarına karşı nörobilimciler arasında bir körlük söz konusuydu. 1966'da R. C. Oldfield şöyle yazar: "Nörologlar arasında sağ yarım kürenin pek bir işe yaramadığını destekler mahiyette belli bir sessizlik vardır."[136] John Cutting'in kitapları *The Right Cerebral Hemisphere and Psychiatric Disorders* [Beynin Sağ Yarım Küresi ve Psikiyatrik Bozukluklar] ve *Principles of Psychopatology* [Psikopatolojinin İlkeleri], Michael Trimble'ın yakın zamanlarda yayımladığı *The Soul in the Brain: The Cerebral Basis of Language, Art, and Belief* [Beyindeki Ruh: Dil, Sanat ve İnancın Beyindeki Temeli][137] ortaya çıkana kadar, sağ yarım küreye hakkı teslim edilmemiştir ve bazı yüzeysel düşmanlıklara maruz kalmıştır. Görünüşe göre bilim insanları arasında sol yarım küre lehine bir taraftarlık vardır, bir tür sol yarım küre şovenizmi iş başındadır. Yarım kürelerin farklılıklarını betimlemeye çalışan en nesnel yazarların bile dilinde görülür bu: Örneğin akıllı sol yarım kürenin kesinlik ihtiyacı "hassas" işlemlemeye, sağ yarım kürenin "kabalığı" *hantal* işlemlemeye yol açar. Üstbelirlenimin tehlikelerinden ya da daha geniş bir kapsamın, muğlaklığın, hassaslığın, esnekliğin ya da hoşgörünün erdemlerinden bahsedilmez.

Bu hususta "naif" bir okuyucu olarak besteci Kenneth Gaburo'nun ön yargısız izleniminden bahsetmek faydalı olabilir, zira nörobilim literatürüne dışarıdan bakan Gaburo, sağ yarım küreyi betimlemek için kullanılan dilde "sıra dışı ölçüde küçültücü ifadeler bulunduğunu" söyler.[138] Sol yarım kürenin "baskın" ve sağ yarım kürenin "ikincil", "sessiz" vs. olduğuna yönelik göndermeler arasından, nöropatoloji tarihinin devlerinden biri olan Salomon Henschen'in 1926'da *Brain* [Beyin] dergisine yazdığı makalesine değinir. Durum Gaburo'nun söz ettiğinden bile kötüdür, zira Henschen bizzat şöyle yazmaktadır:

> Her halükârda sağ yarım küre sol yarım küreyle kıyaslandığında apaçık bir astlık gösterir ve yalnızca otomatik bir rol oynar. [...] Bu gerçek sağ yarım kürenin, özellikle sağ temporal lobun astlığını göstermektedir. [...] Sol temporal lobun hasar görmesinden sonra dili anlayamayan kişi, ilkel insan seviyesine düşer. [...] Tabii ki sağ temporal lob daha ilkel psişik yaşam için yeterlidir; fakat ancak sol temporal lobu kullanarak insan daha üst bir psişik gelişim seviyesine ulaşabilir [...] açıkça sağ yarım küre sol ile aynı psişik gelişim seviyesine erişemez. [...] Dolayısıyla sağ yarım kürenin gerileyen bir organ olup olmadığı sorusu doğuyor [...] sağ yarım kürenin yedek bir organ olması mümkündür.[139]

Günümüzün en seçkin nörobilimcilerinden ve yarım küre araştırmacılarından biri olan Michael Gazzaniga, geleneği sürdürür; ve kullandığı dil ise yine Henschen geleneğindendir. "İki yarım küre arasında şaşırtıcı farklılıklar" vardır: "Sol yarım küre, sağ yarım küreden çok daha fazla zihinsel kabiliyetlere sahiptir. [...] [Sağ yarım küre] problem çözme becerilerinde açık ara ikincidir. [...] Birçok şey hakkında bilgisi yetersizdir."[140] Der ki, "dil yetisine sahip olmaksızın olağan bir sağ yarım küre, bir şempanzenin bilişsel yetilerinden çok daha aşağıdır".[141] Daha yakın tarihli bir makalede de şöyle yazar: "Hızlı bilişsel yetilere sahip bir beyin sistemiyle (sol yarım küre) aşağı yukarı aynı sayıda nörona sahip bir beyin sistemi (sağ yarım küre), yine de daha üst bilişsellik kabiliyetine sahip olamaz – salt beyin nöronlarının sayısının insan zekâsının açıklaması olamayacağına yönelik çok sayıda inandırıcı kanıt vardır."[142] Fakat basit bir tahmin deneyinde sağ yarım kürenin sol yarım küreden daha iyi bir sonuç verdiğini gördüğünde, Gazzaniga bunu *sol* yarım kürenin zekâsına yönelik bir işaret olarak yorumlar çünkü sözüm ona hayvanlar da sol yarım küre stratejisinden daha iyi şeyler başarabiliyordur. Aslında sorun, sol yarım kürenin teoriye düşkünlüğüdür; ve bu da

çoğu zaman pratikte pek yardımcı olmaz – yanlışa düşmesinin sebebi budur. Dikkat konusunda Gazzaniga şöyle der:

> Sol yarım küre "güdümlü" ya da "akıllı" stratejiler kullanır, oysaki bunu sağda göremeyiz. Bu demektir ki, sol yarım küre sorunları çözerken yardımcı bir bilişsel strateji benimser ama sağ yarım küre bu harici bilişsel becerilere sahip değildir. Fakat bu, sol yarım kürenin dikkat yöneliminde her zaman sağ yarım küreye üstün olduğu anlamına gelmez.[143]

Buraya kadar yanlış bir şey yok. Hatta bu olguya göndermeden gördüğümüz üzere Gazzaniga'nın da bildiği gibi, sağ yarım küre dikkat yönelimi için ağır basan yarım küredir, ki bu konu da okuyucumuza yabancı gelmeyecektir. Gazzaniga'nın "akıllı" ve "faydalı" strateji olarak değindiği şey -"harici bilişsel beceriler- aslında sağ yarım kürenin açık, özgür düşünceli tutumuyla kıyaslandığında ne akıllı ne de faydalıdır. Yalnızca, sol yarım kürenin yaklaşımı daha *az* kesinlik getirir, o kadar. Kullanılan dilden dolayı bunu anlamamış olabilirsiniz.

Elbette popüler dilde "sol yarım küre"nin diğer özelliklerinin tamamen es geçilmesi de bir o kadar can sıkıcıdır. Bana öyle geliyor ki, çoğu zaman bu bakış açıları akla yönelik gizli olumsuzlukları gizliyor ve dili pek itinalı bir biçimde kullanıyorlar; ve bir kere pot kırıldığında ve akla olan güven dağıldığında -hayli saygın bazı postmodern ve feminist eleştirmenlerin savunduğu gibi- Babil Kulesi ortaya çıkıyor.[144] Rasyonalizmin kapsamına ve yalnızca aklın tüm doğrulara sahip olabileceğine karşı şüphe duymak kişiyi antirasyonel yapmaz: Aklı hor görmek delilikten başka bir şey değildir. Şiir ve metafor, bilim gibi, beceriksizliğe müsamaha göstermez; tıpkı yersiz ve aşırı rasyonalizme karşı şüpheye yol açanın aklın tamamen hiçe sayılmasının değil, aklın kendisi olması gibi. Ama dil ve akıl, iki yarım kürenin de çocuğudur, sadece birinin değil. Sol yarım kürenin işlerinin sağ yarım küreninkilere *entegre edilmesi* gerekir, bu

kadar. Sol yarım küre Efendinin en kıymetli danışmanı, en değerli elçisidir.

Daha önce bahsettiğim gibi, yarım kürelerin birbirlerini ketleyebilmek için aralarında mesafe tutmaları gerekir. Üstelik, sol yarım kürenin elde edip kullanma kaygıları bu durumu tabiatı gereği *rekabet* haline getirir – hatırlarsanız sol yarım küre özgüvenli, mantık dışı ölçüde iyimser, sağ yarım kürede olagelenler konusunda bihaberdir ama yine de kendi sınırlarını yadsır. Peki ya eğer sağ el kullanımında sol yarım kürenin sahip olduğu avantajın sağ el becerilerinin artışı *değil* de sol el becerilerinin *azalmasının* sonucu olduğu ortaya çıkarsa?[145] Burada bir başka ilginç asimetri söz konusu olabilir.

El kullanımı konusunda muhtemelen en büyük güncel otorite olan Marian Annett, "sağ yarım küre becerilerinin aleyhine bir biçimde sol yarım küreye aşırı bağlılık" geliştirmiş olabileceğimize inanır. Ressamlar, sporcular ve "birçok yetenekli sanatçı" arasında beklenmedik oranda fazla solak bulunduğuna işaret eder.[146] Sağ el kullanımında ufak bir gelişim kazanıldığında, Annett'e göre "sol el kullanım becerisi çarpıcı ölçüde azalmaktadır" – bu bulguda başka birçok araştırmacı da hemfikirdir.[147]

Bu nispi sağ yarım küre dezavantajı, anatomik seviyede ortaya çıkar.[148] İlk bölümde bahsettiğimiz gibi, planum temporal çoğu insan beyninde asimetriktir, soldaki sağdan üçte bir oranında daha büyüktür. Ama iki yarım kürenin alışılmışın dışında simetrik olarak geliştiği durumlarda, iki plana sağ (daha küçük) planum ile aynı boyutlarda değil, sol planum ile aynı boyutlarda olur: Başka deyişle, ikisi de *büyük* olur. Dolayısıyla sağ el kullanan kişilerin beyninde, sol planumun *boyutu* genişlemez, sağ planumun *boyutu küçülür*. Dil bölgesindeki beyin asimetrisinden sorumlu genleri bulması planlanan yakın zamanlı bir araştırmada, sol yarım kürede işleyip onun genişlemesine yol açan bir gen bulunması umulmuştu. Onun yerine sağ yarım kürede onun

genişlemesini engelleyen genler buldular: İlişkili 27 gen arasında, çoğu sağda daha baskındı ve en önemli gen için bu durum bilhassa böyleydi. Araştırmayı yöneten Harvard nöroloji profesörü Christopher Walsch şöyle yorum yapar: "Teleolojik varsayımlarla hareket etme eğiliminde oluruz çünkü dilin dünyadaki en güzel şey olduğunu sandığımızdan dolayı, sol yarım küreden gelen belli bir özel mekanizmayla donatılmış olduğunu düşünürüz [...] esasında, sağ yarım kürede bastırılıp sol yarım kürede yer edinmesine izin verilmiş olması pekâlâ mümkündür."[149]

Öyleyse "normal" durum, sağ yarım küredeki hem anatomik hem de işlevsel kayıplar nazarındadır.[150] İnsan beynindeki asimetriyi teşvik eden mekanizmalar, sağ yarım kürenin rolünü azaltarak işlev gösterirler.[151]

Neden? Hiç yanallaşmamak, gördüğümüz üzere, bir dezavantajdır.[152] Bunun böyle olması gerekir çünkü "baskın" yarım kürenin özelleşmesiyle ilişkili dil ve kavrama nazarında ödünleşimler bulunur. Sol yarım küre tipindeki işlevin yalıtılması, yapması gereken şeyi onun için kolaylaştırır. Diğer tarafından, sözüm ona "ikincil" yarım küre tarafından öne sürülen dünya görüşünün o rakip "versiyonu" ile başa çıkmak zorunda kalmadığında daha etkili biçimde işler. Dolayısıyla baskın olmayan yarım kürenin bir dezavantaj konumuna sokulması gerekir. Ama işlem fazla ileri götürülürse, sağ yarım küreyi baskılamanın yarattığı aleni kayıplar solun avantajlarına üstün gelir. Tersine bir U şekilli grafiktir bu. İki işlevi, karşılıklı yarım kürelerin beceri ölçüsüne nispidir: Sağ eli güçlü kişiler sağ el kullanmayanlardan daha *yavaştır*, özellikle de sol ellerinde.[153] Beyinleri sağ elini kullanan kişilerinkiyle aynı yapıda olan solak kişiler de dezavantajda olabilir. İşin aslında Annett'in varsayımına göre matematikçiler[154] ve profesyonel sporcular arasında sol el kullanan kişilerin sayısının yüksek olması, sol el kullananların doğuştan gelen avantajına değil de sağ el kullananların dezavantajına dayanır.[155] Anormal yanallaşma

örüntüleri sergileyen kişiler, örneğin sol el kullanan insanlarda ve disleksi, şizofreni, bipolar bozukluk, otizm taşıyan insanlarda "sol yarım küre enkapsülasyonu" gösterme olasılığı daha yüksektir. Başka deyişle, normal beyinde, sol yarım küre işlevinin temelini oluşturan seri işlemleme, sekteye uğratabileceği işlevlerden ayrı tutulur ama bunun sonucu olarak da, dil ve kavramsal düşünce için sağ yarım kürenin holistik yaklaşımı kaybedilir. Anormal yanallaşma örüntülerinde, bu ayrı tutulma artık yaşanmaz; buna yönelik de belli avantaj ve dezavantajlar doğar. Neticesinde, geri kalanımızın mahrum kaldığı ve bazılarında durumun daha da kötü olup uzmanlaşmanın evrimsel avantajlarının kaybedildiği spesifik yeteneklere erişim kazanılır. Bu görüş, bu koşullar altındaki anormal beyin yapılanmasıyla (bu kişilerin kendisi gibi aile bağı olan kişiler için de geçerlidir) ilişkili hem özel yetenekler hem de handikaplar bulunduğuna yönelik bolca kanıtla uyuşmaktadır.

Bu kuşkusuz daha derin analiz gerektiren büyük bir konudur. Benim burada vurgulamak istediğim nokta, işini herhangi bir ölçüde sürdürmesi için sol yarım kürenin sağ yarım küreyi "imha etmek" zorunda olmasıdır. Sol yarım kürenin dayandığı temelin kendisinin ileri atılmasına değil de sağın "istemli" engellenmesine bağlı olduğunun işlevsel ve anatomik anlamı şüphesiz budur.

Yarım küreler arasındaki ilişkiyi ve olası rekabetlerini anlamak istiyorsak, yarım kürelerin ortaya koyduğu iki deneyim dünyasını kıyaslamamız gerekiyor.

4. BÖLÜM

İKİ DÜNYANIN TABİATI

İlk bölümde beynin bölünmüş yapısına dikkat çektim ve bunun bir amacı olduğunu öne sürdüm: Belki de birbirinden ayrı tutulması gereken şeyler vardır. Ayrıca beynin asimetrisine dikkat çektim, farklarının ille de eşitlik içinde olmadığını önerdim. İkinci bölümde yarım küreler arasındaki farkların tabiatının nasıl olabileceğine baktım. Üçüncü bölümde yarım kürelerin yalnızca rastgele ayrılmış "veri bankaları" olmadığını, tutarlı ve muhtemelen uzlaşmaz değerlere sahip olduklarını öne sürdüm: sol yarım kürede sağ elle manipülasyon ve dilin müzikten evrimi, dilin büyük oranda sol yarım küreye ve müziğin de sağ yarım küreye bağlı olması. Bu bölümde iki yarım kürenin husule getirdiği dünyalara daha ayrıntılı olarak bakacağım ve gerçekten simetrik mi olduklarını yoksa aralarından birinin üstün mü olduğunu sorgulayacağım. İlk olarak, yarım kürelerin farklılığı üzerine keşfe başladığımız nokta olan dikkat konusuna dönelim.

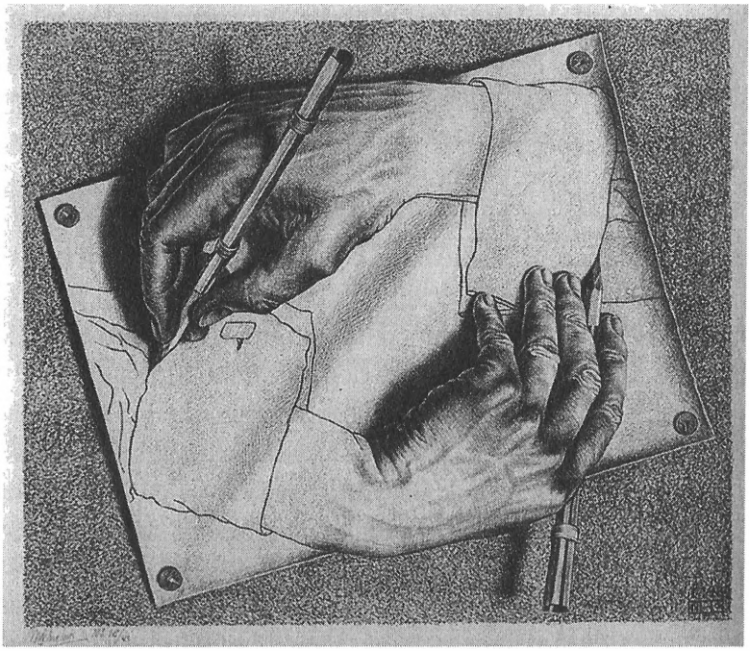
Dikkatimiz dünyaya karşılık verir. Haliyle belli tür nesnelerle ortaya çıkarılan, belli tarzda dikkatler vardır. Ölmek üzere olan bir insana verdiğimiz dikkat, bir gün batımına ya da bir karbüratöre verdiğimiz dikkatten farklıdır. Fakat süreç karşılıklıdır. Sadece bulduğumuz şey ona yönelttiğimiz dikkati belirlemez, bizim dünyaya yönelttiğimiz dikkat de ne bulacağımızı belirler. Özel durumlarda, ölmek üzere olan kişi bir patolog için tipik bir hastalık vakası olabilir ya da bir foto muhabiri bir fırsat fotoğrafı olabilir; her ikisi için de bu an dondurulmuş bir andır ve bir girişim için malzemeden ibarettir. Dikkat ahlaki ve psikolojik bir edimdir: Yaratır, belli çehreleri husule getirir ama o bunu yaparken diğer çehreler arkada kalır. Bir şeyin ne olduğu, o şeyle ilgilenen

kişiye ve nasıl ilgilendiğine bağlıdır. Bir yerin bazı insanlar için huzurlu ve güzel olmasından dolayı özel olması, tam da aynı sebeplerden dolayı başkası için bir sömürü malzemesi yerine geçebilir, öyle ki huzur ve güzellik yok edilir. Dikkatin bedelleri vardır.

Bunu şöyle de formüle edebiliriz ki, ne nesnel bir gerçeklik keşfedebilir ne de öznel bir gerçeklik yaratabiliriz, bilakis ortada tepkisel bir çağrışım bağı vardır, dünya benim içimde bir şeyi "uyandırır" ve karşılığında ben de dünyada bir şeyi "uyandırırım". Sadece değerler konusunda değil, algılar için de aynısı geçerlidir. Örneğin eğer ona yaklaşan kişilerin umutları, arzuları, saygısı ya da açgözlülüğüyle yaratılanın dışında gerçek bir "dağ" yoksa, şu da doğrudur ki, dağın yeşilliği, griliği ya da kayalık olması dağın kendisinde ya da zihnimde yatmıyordur, bilakis ikimizin bağından geliyordur, ikimizden de geliyordur ve eşit oranda ikimize de bağlıdır; müziğin ne piyanodan ne de piyanistin ellerinden çıktığı, heykelin ne taştan ne de elden çıktığı gibidir, zira ancak ikisinin bir araya gelmesinden doğar. Bir de eller yaşayan bedenin parçalarıdır – ya da daha geleneksel biçimde ifade edersek, zihnin araçlarıdırlar, ki zihin de kendi payına onunla etkileşime geçen, Beethoven ve Michelangelo'dan günlük yaşamımızda tüm etkileşimlerimize kadar tüm diğer zihinlerin ürünüdür. Aktarıcılarız, yaratıcılar değil.

Dikkatimiz dünyaya karşılık verir ama dünya da bizim dikkatimize karşılık verir. Bu durum doğrusal analiz için bir paradoks sunar, tıpkı M. C. Escher'ın kendini çizen eli çizen el çizimi gibi (bkz. görsel 4.1.).

Bu paradoks, herhangi bir bilgiye nasıl sahip olabildiğimiz konusunda da geçerlidir ama bizatihi bilginin meydana geldiği sürece yaklaşmaksa bilhassa sorunsal olan özel bir durum teşkil etmektedir. İster bilinçli ister bilinçsiz bir biçimde felsefi bir konum edinmeksizin dünya farkındalığımızın nöropsikolojik temelini tartışmamız mümkün değil.[1]



Görsel 4.1 M. C. Escher, *Drawing Hands* [Çizen Eller], 1948.

Böyle bir konum benimsediğimizin farkındalığında olmamak, dolaylı olarak bilimsel materyalizmin varsayılan bakış açısını benimsemek demektir. Maalesef bu yaklaşıma göre, Escher'ın resmindeki ellerden birinin önce gelmiş olması gerekir.

Nöropsikoloji ayrılmaz şekilde felsefeye bağlıdır. Bir iki istisna dışında, nörobilimcilerden çok filozoflar tarafından, yakın zamanlarda bu gerçek iyice tanınmaya başlanmıştır. Bu gelişimlerin bazıları son derece hoş karşılanır. Fakat, pek sık sık da saptanmadığından dolayı aldatıcı olabilen süreçler vardır. Bilimin açımlamalarını sunarken aslında neler yaptığı sorgulanmaz: Bilimsel süreç ve bulgularının anlamı genelde oldu bilinir. Bir mekanizma olarak bedenin ve dolayısıyla beynin modellenmesi, felsefi şüphecilikten mahrum bırakılır: Bize söyledikleri kesin hakikat sayılır. Ayrıca beyin zihinle eş görüldüğünden, zihin de bir mekanizma haline

gelir. Felsefi dünya görüşü bununla aynı hizaya sokulur ve hem beyin hem de zihne uygulanan mekanik modeli ortaya çıkarır. Sonuç olarak, çarpıcı bir gasp ile, felsefenin bilimi sorguladığı ve bilimin felsefeyi bilgilendirdiği karşılıklı bir şekillendirme süreci yerine, bilimin naif dünya görüşü "nörofelsefe" denen şeyi hükmen biçimlendirir ve yönlendirir.

Eğer sol yarım kürenin dünyası da sağ yarım kürenin dünyası da zihinde mevcutsa ve deneyimimizin tutarlı veçhelerini teşkil ediyorlarsa, sonuç olarak ortaya çıkan tutarsızlıkların felsefe tarihinde yansıma bulmasını umabilir miyiz? Yarım kürelerin "Bilgi nedir?" gibi temel bir soru için -önceki bölümde tartıştığımız üzere- farklı cevapları ve dolayısıyla dünya hakkında farklı "hakikatleri" vardır. Dolayısıyla evet, bunu umabiliriz. Ama felsefenin varsayılan yaklaşımı sol yarım küre temellidir, zira şeyleri göndergesel dil ve doğrusal, ardışık dil vasıtasıyla sabitleyip açık ve net kılarız; sol yarım küre söz konusuyken de şeyleri açık ve net kılmak, hakikati görmekle aynıdır. Dikkatiniz keşfettiğiniz dünyayı dikte ettiğinden ve kullandığınız aletler bulduğunuz şeyleri belirlediğinden dolayı, gerçekliğin felsefi görüsünün kullandığı aleti, yani dünyayı analitik ve salt rasyonel hatlarda gören sol yarım kürenin aletlerini yansıtması şaşırtıcı olmayacaktır. Felsefenin kendi yetki alanının ve kendi epistemolojisinin ötesine çıkması muhtemel olmazdı; dolayısıyla felsefe tarihinin yarım kürelerin uyuşmazlığını yansıtıp yansıtmayacağı sorusunun cevabı, olumsuzdur.

Fakat buna rağmen, filozofların sol yarım küreden ziyade sağ yarım kürenin gerçekliğini göstermeye yönelik gitgide artan bir gayesi olsaydı bu olağanüstü bir önem teşkil ederdi. Şunu da kabul etmek gerekir ki, tüm bunları felsefenin geleneksel araçlarını kullanarak başarmaya çalışmak, biraz da denizaltıyla uçmaya çalışmak gibi olurdu. Başarı ihtimali çok düşük olurdu ama sırf böyle bir girişim dahi, olağan yetki sınırlarının ötesine iten, girişimi teşvik eden bir şeyler olduğunun göstergesi olurdu. Bu, sağ yarım kürenin

dünyasının nihai gerçekliğine yönelik sol yarım kürenin gerçekliğini tasdikleyen tüm felsefelerden daha güçlü bir kanıt olurdu, ki bu da beklendik bir şeydir.

Bu bölümde tartışacağım konu, felsefede tam da böyle bir gelişimin yaşanmış olması ve çağımızın saygın filozoflarında bunun gözle görülür olduğudur. Bu türden bir gelişim, bana kalırsa 1880'lerden bu yana matematik ve fizikte görülen gelişmeler kadar can alıcıdır. Bilimsel yöntemin uzunca bir süre kendi ilkelerini yansıtan bir evren -Newtoncı evren- görüşünü aksetmiş olması pek şaşırtıcı değildir. Ama yönteminin benimsediği modelle uyuşmayan, "paradoksal" bir evren üzerine çıkarımlar yapmaya başlaması daha anlamlı bir bulguydu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Georg Cantor, matematik alanında *zaruri* bir belirsizlik ve tamamlanmamışlık bulunduğu fikriyle çok boğuştu. Sonsuzluk artık soyut bir kavram haline getirilerek, isim verilerek ve yalnızca bir başka sayıymış gibi muamele edilerek ehlileştirilemiyordu. Şunun farkındalığına vardı ki, sadece tek bir "sonsuzluk" yoktu, sonsuz sayıda sonsuzluk vardı, somut olarak görebileceğimiz ya da temsil edebileceğimiz her şeyin ötesindeydi, gerçekti, sadece bir dizinin devamı değildi, daha ötesiydi; ona ulaşmaya çalışan diziler için Öteki idi ve prensipte hiçbir bilindik bilişsel süreç tarafından erişilemezdi. Cantor'un çağdaşı Ludwig Boltzmann, fiziğin zamansız ve kesin alanına zamanı ve olasılığı tanıştırdı, hiçbir sistemin mükemmel olamayacağını gösterdi; Kurt Gödel'in önermeleri, bunun kaçınılmaz olarak her zaman böyle olacağını, bir sistemin içinde daima o sistem tarafından kanıtlanamayacak hakikatler olduğunu kanıtladı. Niehl Bohr'un kuantum mekaniği üzerine "Copenhagen yorumlaması" ve Werner Heisenberg'ün Belirsizlik İlkesi, belirsizliğin özünde yattığı bir evreni tesis etti; ve bu evren sadece insan kusurlarının bilgide ilerlemeyle telafi edilecek bir ürünü değildi, şeylerin bizatihi tabiatında yatmaktaydı. Onları bu keşiflere iten içgörü ya da sezgiler kanımca sağ yarım küreden

ya da iki yarım kürenin iş birliğinden gelmiş olsa da, her halükârda sonuçları açıkça sol yarım küre süreçlerinin, ardışık analizin mantığından gelmiştir. Bu dönüştürücü gelişimler yine de sağ yarım kürenin dünyasını onaylar, sol yarım küreninkini değil.

Felsefe ve beyne dönecek olursak, bunların birbirlerini aydınlatmasını beklememiz gerekir: Felsefe bize beynin tabiatını anlamamıza ve beynin tabiatı da felsefi sorunları aydınlatmamıza yardımcı olacaktır. Burada sormaya değer üç spesifik soru var. Yarım küreler hakkında bildiklerimiz, felsefi spekülasyon konusunda aydınlatıcı herhangi bir şey sunabilir mi? Keza, felsefe, var olduğunu bildiğimiz yarım küre farklılıklarını anlamlandırmaya yardım edebilir mi? İki sorunun da cevabı bize beynin tabiatı hakkında ne söyleyebilir?

İlk soru bizi anında derin sulara götürüyor. Bunu cevaplayan filozofların kendileri olmalıdır; ayrıca ortadaki meseleler en az zihnin kendisi kadar geniş ve karmaşıktır. Fakat, tartışılması gereken bazı olası alanlar kendilerini doğal olarak sunuyor.

Batı felsefesinin yaklaşık iki bin yılı boyunca, gerçekliğin tabiatı dikotomiler tabirince ele alınmıştır: gerçeğe karşı ideal, özneye karşı nesne. Zamanla terimlerin anlamları ve bazen de terimlerin kendileri değişti, ve bu tür dikotomiler aşmaya yönelik gereklilikler realizmin ya da idealizmin *türüne*, nesnelcilik ya da öznelciliğin tipine yönelik değiştirmelere ve nitelendirmelere sürükledi ama esas mesele değişmedi: Dünya ve zihinlerimiz arasında nasıl bağ kurabiliriz? Dünyamız, gerçekliği derin bir şekilde farklı yordamlarda kurgulayan iki yarım küre tarafından husule getirildiğinden, bu dikotomilerin bazılarının dünyanın beynin yarım kürelerinin yarattığı dünyalar arasındaki farklılıklar üzerinden aydınlatılması mümkün görünebilir.

Bunun söz gelimi bir yarım kürenin öznel, diğerinin nesnel olduğu fikriyle bir alakası yoktur. Elbette bu doğru değildir. Asıl nokta daha ziyade şudur ki, Batı dünyası esasen

bir sol yarım küre sürecidir.[2] Sözel ve analitiktir; soyut, bağlam dışı, beden dışı düşünüşü gerektirir; kategorilerle hareket eder; spesifikten ziyade genelin tabiatıyla ilgilenir; ve hakikate doğru dizisel, doğrusal bir yaklaşım benimser; bilginin binasını parça parça, tuğla tuğla inşa eder. Bu niteleme çoğu Sokrates öncesi filozof için, bilhassa da Herakleitos doğru olmasa da, Platon'dan bu yana on dokuzuncu yüzyıla kadar tüm Batı filozofları için geçerlidir, ta ki örneğin Schopenhauer, Hegel ve Nietzsche felsefenin gelişiminin dayanak noktasını sorgulamaya başlayana kadar. Dolayısıyla felsefe dünyanın sol yarım küre versiyonunu görür, ki bu versiyonda özne ve nesne arasındaki gibi bölünmeler özellikle sorunsaldır. Fakat bu dikotomiler, kesin ve tabiatı gereği dikotomileştiren "ya/ya da" dünya görüşüne bağlı olabilirler, nitekim burada sol yarım kürenin gözünde bölünmüş gibi görünen şeyler birdir, kavramlar deneyimden kopuk değildir ve gerçekliği oluşturmadaki "arasındalık" temel kuralı aşikârdır. Öyleyse, iddiam odur ki, bu tür felsefi dikotomilerin anahtarı yarım küreler arasındaki bölünmede değil, sol yarım kürenin bizatihi tabiatında yatar.

Eğer sol yarım küreyi tek bir ana ilkeye referansla tanımlamamız gerekseydi, bu ilke bölmek olurdu. Manipülasyon ve kullanma, netlik ve sabitlik gerektirir; netlik ve sabitlik de ayrım ve bölünme gerektirir. Hareketli, kesintisiz ve bir tür süreç olan şey durağan ve ayrık hale gelir – *şey* haline gelir. Sol yarım küre, "ya/ya da" yarım küresidir: Netlik, kesin sınırlar çizer. Dolayısıyla, sağ yarım küreye göre aslında var olmayan bölmeler yapar. Tekil bir nesne ne "buradaki" bir algılanan vasıflar yığınıdır ne de bunların altında yatan "dışarıdaki" bir şeydir, dolayısıyla kendilik ne bir zihinsel haller ya da yetiler kümesidir ne de *bunların* altında yatan bir şeydir. Muhtemelen hiçbir keskin sınırı olmayan bir deneyim veçhesidir.

Herakleitos (Platon'a kadar Yunan filozoflarını etkilemiş olan Doğu filozofları gibi) paradokstan rahatsızlık duymaz,

onu olağan düşünme biçimlerimizin gerçekliğin tabiatına karşı yetersiz olmalarının işareti olarak görür. Ama üçüncü halin imkânsızlığı[3] üzerine vurgusuyla beraber -başka deyişle, düşünme, kabul gören manasında felsefe haline geldiğinde- yani Platoncu söylemin ortaya çıkışıyla beraber paradoks, düşünsel huzursuzluğun bir belirtisi olarak görünmeye başlamıştır. En ünlü örneklerden bazıları şöyledir:

Sorites paradoksu (Yunanca *soros*, yani öbek kelimesinden). Miletoslu Eubelides (MÖ 350 civarı) tarafından ortaya atıldığı düşünülür. Eğer tek bir kum tanesi bir öbek değilse ve hiçbir evrede tek bir kum tanesi eklemek öbek olmak ve olmamak arasında fark yaratmayacaksa, bir öbek nasıl olur da (örneğin 100,000 kum tanesine ulaşıldığında) ortaya çıkar?

Theseus'un Gemisi paradoksu. Theseus'un hayatı üzerine kitabında Plutarkhos şöyle yazar:

> Theseus ve Atinalı gençlerin döndüğü geminin otuz küreği vardı ve Demetrius Phalereus zamanına dek Atinalılar tarafından muhafaza edilmişti, zira çürüyen kalasları söküp onların yerine yeni ve daha güçlü keresteler koymuşlardı. Öyle ki bu gemi filozoflar arasında büyüyen şeylerin mantığı üzerine tipik bir örnek haline gelmişti. Filozofların bir tarafı geminin aynı kaldığını, diğer tarafı da geminin artık aynı gemi olmadığını savunuyordu.[4]

Demetrius Phalereus'a yapılan gönderme, bu paradoksun MÖ 300 civarına dayandığını gösterir. "Büyüyen şeylerin mantığı sorusu", yani genellikle bilinen adıyla "Büyüme Argümanı" sayısız paradoksun temelini teşkil eder – örneğin Khrysippos paradoksu. Mesele şudur ki, şeyler büyüdükçe en az bir parçacık eklenir ya da bir parçacık kaybedilir ve dolayısıyla bir yorumlamaya göre, artık aynı varlık olmazlar. Esasında yaşayan tüm şeyler bu sorunu, yani akış içinde varoluş meselesini ortaya koyar, zira daima değişim ve öz onarım hali içerisindedirler. (2000 yıl sonra Alman filozof Novalis'in söylediği gibi: "Bedenimizin kalıba dökülmüş bir nehir olduğundan hiç şüphe yok.")[5]

Zenon'un paradoksları. Elealı Zenon'dan (MÖ 450) gelirler:

- *Akhilleus ve kaplumbağa.* Bir yarışmada Akhilleus, kaplumbağanın önden başlamasına izin verir. Akhilleus, kaplumbağayı hiçbir zaman yenemez çünkü ilkin kaplumbağanın başladığı noktaya varması gerekir, ondan sonra Akhilleus yarışa o noktada başlamışken kaplumbağanın vardığı noktaya varması gerekir ve bu böyle sonsuza kadar devam eder.
- *Dikotomi.* Aslında hiçbir zaman ilerleyemeyiz. Çünkü ilk önce gittiğimiz yerin yarı yoluna, ondan önce de çeyreğine, ondan da önce sekizde birine varmamız gerekir ve bu böyle sonsuza kadar devam eder.
- *Ok.* Bir hedef atılan ok ilerleyemez. Çünkü her an ok ya olduğu yerdedir ya da olmadığı yerdedir. Eğer olduğu yerde kalırsa, o zaman sabit durması gerekir ama eğer olmadığı yere ilerlerse de olduğu yerde değildir. Yani hiçbir zaman hareket edemez.

Epimenides paradoksu. İsmini Knossoslu Epimenides'ten (yaklaşık MÖ 600) alır. Kendisi muhtemelen mitolojik bir Giritli kahindir. Bir şiir ya da şarkı yazar: "Giritliler daima yalancıdır" – doğruysa yanlıştır, yanlışsa doğrudur. Görünüşe göre bunun bir sorun olarak görülmeye başlanması, daha sonraki Yunan yazarların geriye dönüp incelemelere girişmesiyle başlamıştır.

İki yarım küre tarafından ortaya çıkarılan farklı dünyaların idrakiyle bakıldığında, paradoks fikrinin gelişimi bir anlam ifade etmeye başlar. Sol yarım kürenin gerçeklik algısını üstlenmesiyle başlayan bir zorlama söz konusudur, zira bu algı sağ yarım küreninkiyle çatışır.

Sorites paradoksunu ele alın. Bütünün parçaların toplamı olduğu ve dizisel arttırma süreciyle bütüne ulaşılabileceği inancından doğar. İki *şeyi* ilişkilendirmeye çalışır: bir kum tanesi ve bir öbek – sözüm ona ilişkileri aşikârdır. Keza buna göre belli bir zaman içerisinde ya bir öbek olması ya

da olmaması gerekir: "Ya/ya da" tek alternatiflerdir. Sol yarım kürenin bakış açısı böyledir ve şüphesiz bir paradoksa yol açar. Sağ yarım kürenin bakış açısına göre, söz konusu olan yalnızca bağlam değişimidir ve bir *Gestalt*'ın, kesin olmayan sınırlar taşıyan ve bütünü bakımından ayrımsanan bir varlığın husule gelmesidir: Öbek tedrici olarak husule gelir ve bir süreçtir, evrilen ve değişen bir "şey"dir (bu sorun, Büyüme Argümanı ile de ilişkilidir). Bağlamı, *Gestalt* formlarını göz önüne almamak olasılıksız durumlarda yersiz kesinlik taleplerine ve sürece karşı bilgisizliğe yol açar, ki bunun neticesinde de süreç son bulmayan durağan anlar dizisi haline gelir: Bunlar, sol yarım küre egemenliğinin işaretleridir.

Veyahut Theseus'un Gemisi. Burada yine sorunun kaynağı bütünün parçalarının bir toplamından ibaret olduğu ve parçalar değiştikçe bütünün kaybolduğu inancıdır. Burada sürecin bir "noktasında" kimliğin de değiştiği düşünülür. Bu türden bir paradoksun Büyüme Argümanı (*auxanomenos logos*) olarak bilinmesi, yaşayan ve değişen tüm formlarla yüzleşmede yaşanan bir zorluğa işaret eder. Yine bunların tümü sağ yarım küre aleyhine sol yarım kürenin hakimiyetini göstermektedir.

Zenon'un paradoksları da benzer olarak sol yarım kürenin görüşüne, uzam ya da zamanda akış halindeki her hareketin bir dizi durağan an ya da noktada çözündürülebileceği ve bütünü teşkil edecek şekilde öbeklenebileceği görüşüne dayanır. Uzam ya da zamandaki hareketin "kesintisiz" akıcılığı, sinema filmlerindeki karelere benzeyen bir diziye "indirgenir". Sol yarım küre hasarı gören ve palinopsi edinen kişilerde böyle olur (bkz. geride ss. 155-156). Bu deneyim fragmanlaşması, sanrısal yanlış tanımanın da altında yatan şeydir; bu durum bir başka sağ yarım küre noksanlığı sendromudur, canlı bir varlığın kesintisiz, bireysel mahiyeti bir dizi dışa vuruma dağıtılır. Burada yine Büyüme Argümanına dönüyoruz: Bugünkü eşim, yarınki eşimle aynı değildir.[6]

Giritli yalancı paradoksu biraz daha farklıdır ama burada da sorun yine dünyayı inşa etmede sadece sol yarım küreye bel bağlamada yatar. Sol yarım küre bu işi kurallarla ve kesinlikle yapar. Oysaki sağ yarım küre, gerçekte hayattaki Akhilleus gibi, sol yarım kürenin kaplumbağasını zorlanmaksızın tek adımda geçer: Sağ yarım küre uygulanımında Epimenides'in ne söylemek istediğini hemen kavrarız. Kurallara mahkûm olmak zorunda değilizdir. Gerçek dünyada hiçbir şey mutlak değildir ve bu ifade bir şiirden gelmesinden dolayı aşırı kuralcılık sergilemediğine, muhtemelen nükteci bir niyet taşıdığına, Epimenides Giritli olduğunun pekâlâ bilincinde olduğuna göre, Epimenides'in ait olduğu halka bakmak adına bir an için içinde bulunduğu çerçevenin dışına çıkmak istediğini anlayabiliriz. Gerçek hayatta nükteli yorumları temel anlamıyla kavrayan ya da anlayışın yerine mutlak kuralları yerleştirmeye ve ortaya bir paradoks atmaya çalışan insanlarla karşılaşırız; bu insanlar çoğunlukla Asperger Sendromunun belli bir biçimini sergilemektedir. Görünüşe göre burada da yine sağ yarım küre noksanlığı vardır: bağlamı yanlış anlama, mizahı anlamama, esnek olmama, kurallarla elde edilen kesinliklerde ısrarcılık. Bu paradoksun aydınlattığı şey ayrıca şudur ki, sol yarım kürenin ortaya attığı kapalı ve öz göndergesel her sistem eğer sıkı bir şekilde salt *kendi* tabirleriyle anlaşılırsa içten infilak eder: Sistemin barındıramayacağı bir üyesi vardır.[7] Eğer iyi bakılırsa, aynalı koridordan daima bir kaçış yolu vardır.

Paradoks tam anlamıyla sahip olunan görüş ya da beklentinin zıttı bir bulgu anlamına gelir. Sahip olunan görüş ve beklentilerin tedarikçisi sol yarım küre olduğundan, bu bizi hemen alarm haline sokar. Sol yarım küredeki olağan düşünme biçimlerimiz gerçekliğin tabiatını anlamaya yetmez. Ama durun bir dakika! Görünüşe göre burada, mantığa bel bağlayan sol yarım küre tam aksini iddia etmektedir: Yani sözüm ona bizim *olağan düşünme biçimlerimize* karşı yetersiz gelen *gerçekliğin* kendisidir. Sahip olunan görüşün

aksine, sol yarım kürenin iddiasına göre, oklar hareket etmez, Akhilleus kaplumbağayı geçemez, kum taneleri hiçbir zaman yığın oluşturamaz, Theseus'un gemisi nihayetinde onun gemisi olmaktan çıkar, Epimenides kaçınılmaz olarak saçmalamaktadır. Başka deyişle, sol yarım kürenin paradoks anlayışı -bu türden mantığı gerçek dünyaya uygulamakta sorunlar olması gerektiği değil- gerçek dünyanın *mantık öyle dediği için* bizim düşündüğümüz gibi olmamasıdır. İlginç bir gasptır bu, Efendi ve vekilin bir tür rol değişimidir.[8]

Dünyayı daima akış içindeki bir süreç olarak mı yoksa bir dizi durağan, tamamlanmış birimler olarak mı gördüğümüz sorusundan doğan sorunlar kaçınılmaz olarak felsefede de kendini göstermiştir. Orta Çağ'da *natura naturans* -yani yaratıcı doğa, "tabiatını aktaran" doğa daima evrilen ve bu ölçüde bilinmez olan doğa- ile *natura naturata* -yani "tabiatını alan" doğa, tamamlanmış, mükemmel (ki daima geçmiş zamanla bahsedilir, zamanın akışında bir duraklamadır), durağan, bilinir doğa şeklinde görülen dünya- arasında ayrım yapılırdı. Spinoza, Pascal haricinde Platon ve Hegel arasındaki çağlarda sağ yarım küre dünyasını iyi kavramış olan çok az filozoftan biriydi.[9] Spinoza için bu ayrım haliyle özel bir önem taşıyordu; ayrıca evrensele yalnızca tekil vasıtasıyla nasıl ulaşılacağını çok iyi anlıyordu: "tekil şeyleri anladıkça, Tanrı'yı da anlarız."[10]

Ama sağ yarım kürelerin ve felsefenin karşılıklı olarak aydınlatıcı olabileceği, bu kitabın da baş ilgilerinden biri olan zihnin dünyayla ilişkisidir. Konunun genişliğinden dolayı, konulara sürecin diğer tarafından bakarak sınırlandırmak istiyorum. İkinci sorum da, yarım kürelerin farklılıklarını anlamak için felsefenin bize ne söyleyebileceği olacak.

Yarım kürelerin farklılıklarının ana noktasına, bölmeye *karşı* kaynaşmaya bakalım. Descartesçı ünlü özne-nesne bölünmesinden bu yana, felsefe, solipsizmin hayaletiyle boğuşmaktadır. Bir şeyi bilmek, başka bir şeyle karşılaşmak ve

onu kendimizden farklı görmektir. Eğer emin olduğum tek şey kendi varoluşumsa (*cogito ergo sum*), aradaki uçurumu nasıl aşacağız? Solipsist için ortada karşılaşacak hiçbir şey yoktur, zira bildiğimiz her şey yalnızca kendi zihnimizden doğar: Wittgenstein'a göre, solipsist kişi, arabayı içeride otururken torpido kısmından ittirerek hızlandırmaya çalışan birine benzer. Burada da bir paradoks var: Görüş kendisini yanlış çıkarır, zira yine başka bir zihin gerekir ki bilinç solipsist kişiyi belirleyebilsin: "Ben" terimini kullanmak, ortada "Ben" olmayan bir varlığın bulunmasını gerektirir – aksi takdirde "var olan her şey, benim" yerine "benim olan her şey, benim" gibi bir formül çıkar.[11]

Şizofrenik kişiler üzerinde Louis Sass'in gösterdiği gibi, solipsist öznelcilik ve yabancılaşmış nesnellik dağılıp birbirleriyle iç içe geçme eğilimi taşırlar ve yalnızca aynı fenomenin farklı cepheleri olmaktan ibarettirler: Her ikisi de bağdan ziyade yalıtılma anlamı taşır.[12] Tanrısal bakış açısını ya da Thomas Nagel'ın ünlü ifadesiyle salt tarafsız bakış açısını, yani nesnelciliğin iddia ettiği konumu kazanma girişimi en az solipsizm kadar boştur ve nihayetinde neticeleri bakımından solipsizminden farksızdır: Salt tarafsız bakış açısı, mutlak bakış açısı anlamına geldiğini iddia eder.[13] Farklı olan, "belli bir" bakış açısıdır. Bildiğimiz her şey yalnızca bireysel bir bakış açısından ya da varoluşun belirli bir veçhesinden bilinebilir, hiçbir zaman bütünlük ya da mükemmeliyetle bilinemez.[14] Keza bildiklerimiz nesnelerden değil, ilişkilerden müteşekkildir ve her ayrı birim, ilişkili olduğu diğerlerini niteler. Ama bu, güvenilir bir ortak deneyim dünyası olamayacağı anlamına gelmez. Tam anlamıyla aynı dünyayı deneyimlemiyor olmamız, hiçbir dünyada buluşamayacağız demek değildir. Her şeye kadirlik ya da acizlik fantezilerine sığınamaz. Acı gerçek daha aş şaşaalıdır: Kendimizden *başka bir şeyler* vardır ve onları *belli bir ölçüye* kadar etkileyebiliriz. Kanıtların ortaya koyduğuna göre, bu etkileme işini nasıl yaptığımız önem teşkil etmektedir.

DEWEY VE JAMES: BAĞLAM VE DOĞRUNUN TABİATI

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ve yirminci yüzyılın başlarında, Amerikalı pragmatik filozoflar John Dewey ve William James, farklı yollar üzerinden felsefedeki atomistik ve rasyonalistik yaklaşımlara ve kaçınılmaz olarak bunu takip eden soyutlamacılığa karşı hoşnutsuzluğun işaretlerini göstermeye başladılar. Dewey şöyle yazar:

> Düşünmek düşünmektir ama felsefi düşünme bütün üzerine, somut durumların aktif dolaysızlığının diğer ucunda düşünmektir. Bu gerçekten dolayıdır ki, felsefi düşünmedeki safsataların dört bir yanını bağlamı göz ardı etme eğilimleri sarmaktadır. [...] Felsefi düşünmenin en yaygın hatasının bağlamı göz ardı etmeye dayandığını söyleyecek kadar ileri dahi gidebilirim [...] Bağlamı göz ardı etmek, felsefi düşüncenin maruz kalabileceği en büyük felakettir.[15]

Eğer felsefe süreci dünyayı anlamaksa ve gerçekte şeyler daima onları değiştiren şeylerle bir ilişki bağlamı içine gömülüyse, onları bağlamdan koparmaya başlayarak anlamakta başarılı olamazsınız. "Bağlamın rolünün alenen farkında olmayız çünkü her sözcemiz o kadar bağlamla dolup taşar ki, söylediklerimizin ve duyduklarımızın anlamını belirleyen şey bizatihi odur."[16] Burada Dewey sağ yarım kürenin dünyasının içkin tabiatına, bağlama verdiği öneme ve "söylediğimiz ve duyduğumuz" şeylerin anlamını sunmada sağ yarım küre pragmatizminin nihai önemine gönderme yapmaktadır. Bağlam ise değişim ve süreç demektir:

Organizmayı doğada, sinir sistemini organizmada, beyni sinir sisteminde, korteksi beyinde görmek felsefeye musallat olan sorunların cevabıdır. Böyle görüldüklerinde de sadece içindeymiş, bir kutudaki bilyelermiş gibi değil de tarihte olaylar olarak, hareket halinde, daima gelişen, hiç bitmemiş bir süreç olarak görüleceklerdir.[17]

Dewey ve James, şeylerin bağlama göre -ki bu bağlamın bir parçası da bilme işini yapan zihindir- değiştiği bir

dünyada hakikati nasıl bilebileceğimiz sorusunu ele almışlardır. "Nitelikler organizmanın 'içindedir'; daima hem organik dışı şeylerin hem de organizmaların rol aldığı etkileşimlerin nitelikleriydiler."[18] Dewey gibi James de dışarıda kendimizden başka şeylerin de bulunduğunu ve dolayısıyla "kayıtsız" bir nesnelliğin imkânsızlığına rağmen böyle bir şeyin gerçekliğinin önemli olduğunu düşünür:

Pek alkışlanan nesnel kanıt o muzafferane tavrıyla hiçbir zaman aslında mevcut değildir; düşünce yaşamımızın muazzam uzak olan idealini belirten bir hasret ya da *Grenzbegriff*'ten [sınır ya da ideal kavram] başka bir şey değildir. [...] Ama ampiristler nesnel kesinlik öğretisinden vazgeçtiğinde, biz de bu sebeple doğruyu arayışımızdan ya da umudumuzdan vazgeçemeyiz. Hâlâ doğrunun var olduğuna bel bağlarız ve sistematik olarak deneyimler kazanmaya ve düşünmeye devam ettiğimizde onun karşısında daha iyi bir konum kazandığımıza inanırız. Skolastik kişiden asıl farkımız, bununla yüzleşme biçimimizdir. Onun sisteminin gücü düşüncesinin ilkelerinde, kökeninde, *terminus a quo*'sunda [başlangıç noktası] yatar; bizim için güç neticedir, nihayettir, *terminus ad quem*'dir [bitiş noktası]. Önemli olan nereden geldiği değil, nereye gittiğidir.[19]

> James'in bu açıklaması, iki yarım kürenin bilgi ya da anlayışa yönelik iki yaklaşımını aydınlatır. Sol yarım küreye göre, anlayış parçalardan inşa edilir; bir kesinlikten başlanır, yanına bir başka kesinlik koyulur ve ilerleye ilerleye aşağıdan yukarı bir duvar inşa edilir. Sağ yarım küreye göre, anlayış bütünden çıkarsanır, zira parçaların tabiatını ancak bütünün ışığı altında hakikaten anlayabiliriz. Bir süreç arkadan ittirilir (bir *terminus a quo*'dan), diğeri önden çekilir (bir *terminus ad quem*'e).

Dewey, bilginin edilgen bir süreç olması fikrinden de rahatsızdı, zira sözüm ona açık ve kesin doğrular "oradadır" ve insan zihninin ve hayal gücünün etkin rol oynamadığı bir süreçle erişilirdir. 1929 Gifford dersleri, *The Quest for*

Certainty'deki [Kesinlik Arayışı] iddiasına göre, "1630'den beri [Descartes'ın çağı] felsefe tartışmaları insan zihninin fazla edilgen bir görüşüne ve ölçüsüz bir geometrik kesinlik talebine dayanır."[20] Bunun neticesinde ortaya çıkan "seyirci" bilgi teorisinden yakınır: "bilinmek istenen şeyin bilme ediminden önce ve ondan tamamen bağımsız var olduğu geleneksel anlayış."[21]

Fenomenoloji geleneğinin Alman ve Fransız filozofları da bu temayla ilgilenmeye başlar. İşler onlarla beraber kayda değer, neredeyse öngörülemez bir adım atar; şimdi bu filozoflara yöneleceğim. Buradaki amacım yanlış anlaşılmamalı. Filozofların "haklı" olduğunu öne sürme niyetinde değiliz – gerçi kendimiz ve dünya hakkında, diğer geleneklerin bilinçli olduğu ama yakın tarihe kadar Batı felsefesinin gözünden tamamen ırak olan bazı önemli doğruları ortaya açtıklarına inanıyorum. Felsefede daima farklı görüşler vardır ve tartışmalar asla son bulmaz. Bu filozofların anladıkları ve aktarmaya çalıştıkları şeylere inanmayanlar her zaman olacaktır. Hayır – benim vurgulamak istediğim nokta, günümüzde yarım küre farklılıkları hakkında bildiklerimize hiçbir erişimi mümkün olmayan bu filozofların yine de bilinçsiz bir biçimde bir dürtüden hareketle sağ yarım kürenin dünyasının nihai önemini ve gerçekliğini ortaya çıkarmaya çalıştıklarını ama gelgelelim bunu felsefenin araçlarıyla, bu araçların tabii biçimde sol yarım kürenin düşünme biçimine yönelik ön yargısıyla bunu başardıklarıdır.

HUSSERL VE ÖZNELERARASILIK

Edmund Husserl, 1859'da Moravya'da doğmuştur ve matematik, fizik ve astronomi çalışarak başlamış, fakat zamanla psikoloji ve felsefe arasındaki ilişkiye gitgide daha fazla ilgi duymuştur. Baş eserleri yirminci yüzyılın başında ve İkinci Dünya Savaşı sırasında yayımlanmıştır (kendisi 1938'de ölür); Wittgenstein'da olduğu gibi, Husserl'in felsefi konumu çarpıcı biçimde evrilir ve daha sonraki çalışmaları, insan bilinci

tarafından oluşturulan bir dünyada rasyonalizm sorunlarını konu edinir. Bilinç ve bilinç deneyimini (fenomenler) nesnel olarak araştırmayı hedefleyen kelimenin tam manasıyla ilk ve belki de tek fenomenologdu, yaklaşımıysa üçüncü şahıs bakış açısından ziyade birinci şahıs bakış açısındandı. "İndirgeme" denen (indirgemecilikle hiçbir alakası yoktur) spesifik deney türleri kullanmıştır; zorlu süreçlerle şeylere kendilerinde oldukları haliyle ulaşmaya çalışmış, öncesinde bilinen tüm teorik çerçeveleri ve özne-nesne bölünmesini aşmayı hedeflemiştir. Fenomenoloji yirminci yüzyılda Avrupa felsefesinde çok büyük bir etkiye sahip olduğundan, fenomenolojinin kurucusu olarak Husserl genellikle çağımızın en tesirli düşünürlerinden biri olarak görülür. Heidegger, Merleau-Ponty, Scheler ve daha birçoğuna da fenomenolog denir ve bir yüzyıl öncesinde yaşamış Hegel de bir öncü olarak görülür.

Zihinsel fenomenlere yaklaşımında Husserl, Descartesçı felsefe ve bilimsel metodoloji arka planına sahip olsa da, bu felsefenin ve bu metodolojinin dünya deneyimimizin tabiatını izah etmede yetersiz kaldığını fark etmiştir. Husserl'e göre, modernizmdeki Avrupa krizinin kökleri, "verirrenden Rationalismus" ve "Blindheit für das Transzendentale"de yatar:[22] bir tür delice rasyonalizm ve aşkınsala yönelik körlük. Felsefesinin ileri safhalarında, Husserl, Platon'dan beri felsefeye bela olmuş öznel ve nesnel, realizm ve düalizm düalitesini aşmaya çalışmıştır: Empatinin, yani sadece kendini başkalarının yerine koymak değil, aynı zamanda hissettiklerini de hissetme kabiliyetinin dünyayı inşa etmede önemli bir rol oynadığını vurgulamıştır.[23] Nesnel bir gerçeklik olduğu ama bunun öznelerarasılık dediği şeyle inşa edildiği sonucuna varmıştır. Bu nesnel gerçeklik, paylaşılan deneyim vasıtasıyla meydana gelir ve bu da bizim bedensel varoluşumuzun diğer bireylerin bedenleriyle yan yana gelmesiyle mümkün olur.[24] Beden hakkında bilgi sahibi olmamızın iki yolu olduğunu belirtir: dünyadaki diğer nesnelerle beraber

ve bu manada bize yabancı olan maddi nesne (*Körper*) olarak; ve bunu sadece yaşayan değil, adeta içeriden yaşanan (*Leib*) bir şey olarak deneyimlememiz. Diğer insanların dünyada eyleme geçtiğini gördüğümüzde, onları *leibhaft* [bedensel] diye hissederiz, sanki bedensel varoluşumuzun bilincini onlarla paylaşıyoruz gibidir.[25]

Bedene, empatinin önemine ve öznelerarasılığa (ki bu, "arasındalık" dediğim şeyin bir kısmını teşkil eder) yapılan bu vurguda Husserl sağ yarım kürenin yaşadığımız dünyayı kurgulamadaki asli rolünü ortaya koymaktadır. Husserl de bağlamın önemini vurgular: Şeylerin oldukları gibi olmasının tek sebebi, kendilerini buldukları ortamda bulunmaları ve bağlantılı oldukları şeylerle bağ içinde olmalarıdır. Her tekil şeyi anlama, bütünü anlamaya bağlı olduğuna göre bununla beraber epistemolojik vesvesenin döngüselliği ortaya çıkıyor; nitekim dilin ve mantıksal analizin araçları kişiyi bağlamdan uzaklaştırıp, aşina olunan ve eğer kişi bir filozofsa dilde analiz vasıtasıyla sürekli olarak bunları aşmaya çalıştığı bir kavramlar dizisine geri götürür. Husserl'in fenomenolojik indirgemeler dediği şeyin amacı buydu. Husserl'in kendi yaklaşımı doğrusaldır ama Escher tarafından ortaya serilen çetin doğruyu da kabul eder. Dünya, daire çizip köklerini arayan dairesel bir süreçten doğar; tek bir hedefe yönelen doğrusal bir eğilimden ziyade tümü bir anda odağa giren bir resim gibidir: başka deyişle, sol değil de sağ yarım küre sürecinden.

Diğer insanlarla kurulan empatinin sadece onlarla değil, kendimizle ve dünyayla olan deneyimimize de temel sağladığı gerçeği, geçtiğimiz yıllarda yapılan psikoloji araştırmalarıyla kanıtlanmıştır. Descartesçı bir tarzda düşünüp şöyle de denebilir: İlkin kendi duygularımızı tanıyor, bunları dış ifadelerle, sözcelerle ve eylemlerle ilişkilendiriyoruz, ondan sonra da aynı hisleri bir bakıma kendimizle analoji kurarak onlara atfediyoruz; böylelikle de diğer insanlara bir "öz nitelik" atfediyoruz. Ama gelişim psikolojisi bunun yanlış bir

varsayım olduğunu ortaya koyar. Bu işlemin yönelimi, bizim (ayrık) kendiliğimizden diğer (ayrık) insanlara değildir, daha ziyade bizim kendi öz niteliğimizin *ve* diğer insanların öz niteliğinin paylaşılan deneyimi vasıtasıyladır. Kendimiz ve diğer insanlar arasında bağ kurmayı öğrenmemiz gerekmez çünkü bireysel olarak ilkin ayrık değil, bilincimizde öznelerarasıyızdır.[26] Fenomenolojinin nörobilimle alakası üzerine akıl yürüten bir zihin filozofunun ifade ettiği gibi:

> Bu iki gelenek arasında, yalnızca öznelerarasılık konusunda değil, bilişsel bilim araştırma alanındaki neredeyse her alanda, sayıları gittikçe artan bilim insanı ve filozofların tartıştığı üzere, kayda değer bir yakınsama bulunuyor. Öznelerarasılık durumunda, yakınsamanın büyük oranı, *kişinin dünyada bulunan bedensel bir birey olarak kendine yönelik farkındalığı empatide temel bulur* – kişinin diğer insanı empatik olarak tanıması ve diğer insanların onu empatik olarak tanıması.[27]

Süreç yine doğrusaldan ziyade daireseldir (sarmal).

Sol yarım küre empatiden etkilenmez: Onun kaygısı, kendisi için kazançlarını yükseltmektir ve harekete geçirici değeri faydadır. Sonuç olarak, Anglo-Amerikan geleneğin Avrupa fenomenologlarını tanımayan filozofları, özgeci tutum karşısında şaşkına dönerler. Nihayetinde bencilliğin neticesi olan (fakat Tutsak İkilemi -bkz. ileride- rasyonel kişinin aslında bencil davranmaması gerektiğini ortaya koymuştur, ki keza bu da sol yarım kürede "Gödel" noktalarına ışık tutan bir başka paradokstur) bir itina davranışını açıklamak için deneyime ve sağduyuya karşı çıkan karmaşık mantıksal formülasyonlara danışmaları gerekmiştir. Elbette bu tür mantık sorunlarını mantıksal olarak hesaba katma yolları da vardır. Gitgide daha fazla ince eklemeler, öz göndergesel döngüler eklenir, ki bu da bize Kepler öncesi astronomlar tarafından "fenomenleri korumak" adına gezegen yörüngelerine eklenen ilmekleri anımsatır. Bu adeta hareketli bir eğriyi sadece düz çizgilerle açıklamaya çalışmak gibidir:

Adım adım daha fazla çizgiler eklenir ve eğriye biraz daha benzetilir, sonsuz bir karmaşa oluşur ama çizgiler asla hedefe tam olarak ulaşamazlar ve daima eğrinin dışında kalırlar – oysaki serbest bir el bu eğriyi tek bir hareketle rahatça çizebilirdi. Veyahut yaşayan bir insan taklidi yaratmak için dişliler ve çarklarla karmaşık bir yapı inşa etmeye benzer; ne kadar hassasiyet yakalanırsa yakalansın, hedefe ne kadar yakın olunursa olsun bir şeyler eksik kalır.

Tutsak İkilemi, birçok okuyucunun aşina olacağı bir sorundur; ilkin Flood ve Dresher tarafından 1950'de ortaya koyulan,[28] oyun teorisi olarak bilinen ekonomik ve sosyal modellemeden çıkmıştır. Şöyledir. Polis iki kişinin (A ve B) ciddi bir suç işlediğinden şüphelenir ama suçu belirlemek için yeterince kanıtı yoktur. Şüphelileri tutuklarlar ve ayrı ayrı sorgularlar. İkisine de eğer diğerinin suçuna tanıklık eder ve diğeri sessiz kalırsa kendisinin serbest kalacağını ve diğerinin azami 10 yıl hapis cezasını alacağını söylerler. İkisi de sessiz kalırsa, polis çok daha az bir hapis cezası verebilecektir, ikisi de yalnızca altı ay hapis yatacaktır. Eğer ikisi de birbirine ihanet ederse, ikisi de iki yıl hapis yatacaktır. Tutsakların ikisi de diğerinin ne yapacağını bilebilecek bir durumda değildir. Ne cevap vermeliler – sessiz mi kalmalılar yoksa diğerine ihanet mi etmeliler?

Seçenekleri şöyle özetlenir:

	B sessiz kalır	**B suçlar**
A sessiz kalır	A 6 ay ceza alır	A 10 yıl ceza alır
	B 6 ay ceza alır	B serbest kalır
A suçlar	A serbest kalır	A 2 yıl ceza alır
	B 10 yıl ceza alır	B 2 yıl ceza alır

Sorunun özü, ikisi için de en iyi sonucun ikisinin de sessiz kalıp altı ay hapis yatmasıdır (sol üst seçenek). Ama ikisi de rasyonel olarak hareket ederse, sonları daha kötü olur:

İkisi de diğerini suçlar ve ikisi de sonunda ceza alır (sağ alt seçenek). Bunun sebebi açıktır. A, B'nin ne yapacağını bilmez ve dolayısıyla seçeneklerini tartar. Eğer B sessiz kalırsa, A'nın suçlaması daha iyidir: Hapiste altı ay yatmak yerine serbest kalır. Eğer diğer taraftan B suçlarsa, A'nın da suçlaması daha iyidir, zira 10 yerine 2 yıl ceza alır. Dolayısıyla ne olursa olsun suçlamada bulunması lehinedir. Tabii ki durumun paralelliği gereğince B de benzer şekilde akıl yürütecektir: Bu yüzden şemanın sağ üst köşesine odaklanırlar, oysaki sol üstte durumları daha iyi olabilir.

Oyun tekrarlanırsa, diğerinin ne düşünüyor olabileceği tahmin edilmeye çalışılabilir ve bu da neticeyi değiştirebilir. Örneğin, A, ikisi de birbirlerine güvenip risk almazsa bu tuzaktan hiçbirinin zararsız bir şekilde çıkamayacağını deneyimden öğrenebilir. Dolayısıyla bir sonraki oyunda özgeci davranabilir. Eğer B de aynısını yaparsa ikisi de kazanır. Eğer B böyle davranmazsa, A bir sonraki oyunda suçlamamayı tercih etmeyebilir. B ikinci oyunda suçlamada bulunmasa bile A üçüncü oyunda suçlamaya karar verebilir, zira B'nin aynı şekilde davranmasını bekleyip durumu kendi avantajına kullanmayı düşünür. Elbette üzerine kafa yorulacak sonsuz bir karmaşa çıkabilir ama bunlar üzerine yalnızca bilim insanları ve filozoflar tarafından bilgisayar üzerinde suni ortamlarda çalışılmaktadır. Gerçek dünyada, risk almaya ve güvenmeye hazır olmadığımız sürece hiçbir yere varamayacağımızı fark ederiz. Salt hesaplamalar fayda sağlamaz ve sağ orbifrontal korteksinin, yani empatinin temelinin hâlâ düzgün bir şekilde işlediği çoğumuz için bunun yerine yardımseverlik alışkanlığımız geçer. Örneğin psikopatlar gibi, beynin bu kısmı noksan işleyen ve dolayısıyla dünyanın bu veçhesinin eksik olduğu empati yetisi düşük olan bireylerse filozoflar gibi kendilerini hesaplamalara adayacaktır.[29]

Tutsak İkilemi'ndeki çoğu denek, diğer oyuncu ne yaparsa yapsın suçlamada bulunmalarının kendi lehlerine

olduğu ikilem ortamına rağmen, tek taraflı suçlama yerine karşılıklı iş birliğini yeğlerler.[30] Görünüşe göre, maddi menfaatimizi diğer insanlar pahasına kazanmayı yeğlemiyoruz; ki bu da bencil sağgörülü akıl yürütme nazarında açıklanamaz. Özgecilik, empatinin kaçınılmaz sonucudur: Diğer insanların hislerini hisseder, onların varoluşuna dahil oluruz. Büyük maymunlar empati kabiliyetine sahiptir ve özgeci davranışlar sergileyebilirler: Örneğin Chicago Brookfield Hayvanat Bahçesi'ndeki Binti Jua isimli bir goril, çevrili alanına düşen küçük bir oğlanı kurtarır.[31] İnsanlarla beraber yaşayan köpekler, ne içgüdü ne de herhangi bir öz menfaat olan tarzlarda davranışlar gösterebilirler; öyle ki bu davranışları insanlarda görseydik özgeci şeklinde tanımlardık: Köpekler herhangi bir hesaplama yapamaz. Neden biz de sevgiye kabiliyetli olmayalım?

> Şunu unutmamalıyız ki, memelilerde bağ kurma mekanizmaları öğrenmeye dayanır ve kuşkusuz doğuştan gelen "hısım tanıma" mekanizmalarından daha güçlüdürler. Diğer hayvanları sevmeyi öğrenebilir [...] şefkatli davranış edinimi, bir canlının dünyadaki var olma biçiminde kalıcı bir iz bırakır.[32]

İnsanlardaki özgecilik, hayvan dünyasındakinin çok ötesine geçer; keza, iyiliğimizin karşılık göreceğini hesaplayıp beklediğimiz "karşılıklı özgecilik"in sınırlarını da aşar. Bireyin pahasına genlerin kendilerini koruma çalışması da değildir bu; insanlar, genetik olarak ilişkili olmadıkları insanlarla da iş birliği yapar. Yalnızca kişinin saygınlığını korumasının önemine dayanan bir iş birliğinden de ötedir; neredeyse hiç tanımadığımız, bir daha asla karşılaşmayacağımız ve bize hiçbir surette ödül sunmayan kişilerle de iş birliği yapar ve onlara yardım sunarız. Tabii ki gelecekte bir karşılık görüleceği olasılığı kararları bu durumlarda etkileyebilir ama bu fenomen için asli bir önem teşkil etmez.[33]

Başarılı bir iş birliğinin hem saiki hem de ödülü karşılıklılık değil de ortaklıktır, hesap değil de yoldaşlık hissidir. Faydacı tabirde asıl önemli olan nokta sonuç değil, süreç ve ilişkidir. Nörolojik seviyede, Tutsak İkilemi'ndeki deney koşullarında diğer insanla karşılıklı iş birliğini sağlayan deneklerin beyninin hazla ilişkili alanlarında etkinlik gösterdiğini biliyoruz (striyatum ve orbifrontal korteks dahil, dopamin sisteminin bölümleri); fakat yaşayan bir insanla değil de programlanmış bir bilgisayarla "karşılıklı iş birliği" edinebildikleri durumlarda bu alanlar etkinleşmemektedir. Şu da ilginç bir gerçektir ki, oyunu bir insan partnerle oynarken, iş birliğinde rol oynayan bölgelerin çoğunluğu sağ taraflıdır, oysaki partner makine olduğunda rol oynayan bölgeler sol yarım küre odaklıdır (empatiyi atalım kenara, ikimiz de kazanmak için geldik).[34] Empatinin diğerlerine karşı yumuşak olmak anlamına geldiğini sananlar varsa şunu da belirtelim ki, bu sağ yarım küre bölgeleri arasında sağ kaudat da vardır ve bu bölgeyse ihanet eylemlerinin özgeci cezalandırmalarında rol sahibidir.[35]

MERLEAU-PONTY: EMPATİ VE BEDEN

Empati üzerine tartışmamız burada kronolojik sıradan çıkmamı ve Maurice Merleau-Ponty'nin felsefesine göz atmamı gerektiriyor, zira gerçekliği inşada empati ve beden tarafından oynanan rol bu görüşlerimiz adına temel bir önem taşır. Merleau-Ponty, 1908'de doğmuştur ve en büyük eserleri savaşlar arasında ya da 1960'larda Fransızca yayımlanmıştır; çoğunun çevirisi İngilizcede 10 ila 20 yıl sonra yapılmıştır: Kendisinin yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra felsefeye, psikolojiye ve sanat eleştirisine olan katkılarını ne kadar anlatsak azdır. Husserl'in öznelerarasılık felsefesinden etkilenen birçok düşünürden biriydi.

Merleau-Ponty, iletişim karşılıklılığı hakkında "diğer insanların niyetleri benim, benim niyetlerim onların bedeninde yaşar" diye yazar.[36] Bedenin içinde yaşadığımız bir şey değil,

kendimizin bir uzantısı olarak değil de varlığımızın asli bir veçhesi olarak algılanması, yani "yaşayan beden" diyebileceğimiz kavram Merleau-Ponty'nin felsefesinin nihai temeli olarak görülebilir. İnsanın kendilik deneyiminin dünyaya gömülü olduğu üzerine Henri Bergson'un görüşünü yeniden ele alır; bu görüşe göre beden bir vasıtadır ve bilinçle dünyanın birbirleriyle derin bir ilişkide olduğu, birbirlerine *kenetlendiği* araçtır. Merleau-Ponty için algı "nesnesi" yalıtılmış biçimde görülemez çünkü aslında bağlama, ona dünyada anlamını veren var olan şeyler arasındaki ilişkiler bağının içine gömülüdür. Dolayısıyla hiçbir nesne diğerlerinden bağımsız var olmaz, onunla beraber var olan şey her neyse onun çehrelerini yansıtır ve kendi payına benzer biçimde o da karşıda yansıma bulur. Herhangi bir verili anda ortada olan bakış açısının tamamlanmamışlığı duyumuyla ilişkilidir bu. Bu türden kısmi açıklamalar, "görüşler" ya da *Abschattungen* (çoğu zaman pek de doğru olmayan biçimde "anıştırmalar" şeklinde çevirisi yapılan Husserl terimi), var olan her şeyin hakiki deneyiminin zaruri bir parçasıdır, zira her şey nihayetinde olası görüşlerin bütünlüğüyle var olur. Bu tür kısmi görüşler, var olan şeyin hakiki varoluşunu sarsmaktan ziyade onaylama eğilimi taşırlar: Yalnızca teorik idealin temsili tamamlanmışlık iddiasında bulunur. Merleau-Ponty, yaşanan dünyada bu tür deneyimler için derinliğin bir temel olarak önemini bilhassa vurgular; tam aksine tek bir bütünün farklı veçheleri ya da *Abschattungen*'i, kendilerini derinliğe sahip bir nesnede gün yüzüne çıkarır ama nesnenin derinlikten yoksun olduğu yerde, kişi için geriye kalan sadece *parçalar* olur.[37]

"Özne ve bedeni", keza beden ve dünya arasındaki bu ilişki, Merleau-Ponty'nin felsefi kaygılarının odağını teşkil eden ilişkilerin altında sağ yarım kürenin imzası bulunur; ki felç geçirmiş hastalarla ilgilenmiş herkes bu bilgiye sahiptir. Sağ yarım küre işleyişinde bir şey bozulmaya başlayınca iyice açıklık kazanır. Apraksi (duyusal ya da motor işlevlerin

görünürde bir sorunu olmamasına rağmen, eylemleri icra edememeye yönelik nörolojik bir semptom) üzerine yazılmış klasik bir makalede bu neredeyse 50 yıl önce belirtilmişti. Bu koşullar hakkında Hécaen ve meslektaşları şöyle yazar: "Şu hakikaten kayda değer bir husustur ki, özne ve bedeni ya da beden ve çevresi arasındaki ilişkilerin bozukluğuna işaret eden apraksilerin, ikincil [yani sağ] yarım kürede yaşanan lezyonlarla ilişki içinde olduğu bulunmuştur."[38] Buna karşın, mesele bir nesneyi nasıl *kullanmak* olduğunda ya da en azından kullanım doğrudan ve basit olduğunda, lezyon genelde sol yarım küredediir; ama doğrudan bir kullanım söz konusu olmadığında, genelde sorun sağ yarım kürededir.[39] Bütünlük algısının yitimi anlamına gelen kurgulama apraksisi, sağ taraf lezyonlarının en yaygın ve en ağırıdır.[40]

Merleau-Ponty için doğruya dünyayla etkileşim vasıtasıyla varılır, dünyadan soyutlanarak değil; genele, tekil vasıtasıyla varılır, ona rağmen değil; ve sonsuza sonlu vasıtasıyla varılır, ona rağmen değil. Sanatla ilişkili olarak, Merleau-Ponty'nin görüşü -ki bu görüş deneyimle bağdaşır-, sanatçının yaptığı yalnızca var olan şeyi yansıtmak, yani yeni bir biçimde aktarmak değildir, daha ziyade dünya hakkında daha önce var olmayan bir "doğruyu husule getirmek"tir; ve belki de evrenselin en iyi örneği, tekil vasıtasıyla dışa vurulur.[41]

Diğer insanlarla paylaştığımız, düşünce ve dilin bedende kökleşmişliğidir, nitekim bu da demektir ki, her doğrunun göreceli olmasına rağmen, bu hiçbir surette doğrunun paylaşılma ihtimalini ortadan kaldırmaz. İçorgansal ve duygusal deneyimimizi dünya hakkında bildiklerimizle ilişkilendiren şey, bedenin bilinçöncesi dünya farkındalığıyla bir aradaki sağ yarım kürenin "temel bilinci"dir.[42] Bu görüş, yakın tarihte Lakoff ve Johnson tarafından doğrulanmıştır, ve bir kere daha beden elzem vasıta rolündedir:

> Zihin bedenleşmiştir ve bu bedenleşmesi öyle bir biçimdedir ki, kavramsal sistemlerimiz çok büyük oranda bedenlerimiz

ve yaşadığımız çevrelerin ortaklıklarına dayanmaktadır. Bu neticede, kişinin kavramsal algısı ya evrenseldir ya da dil ve kültür nazarında belirlenmiştir. Kavramsal sistemlerimiz topyekûn göreceli değildir ve *yalnızca* tarihsel durumsallıklardan ibaret değildir ama bir ölçüye kadar kavramsal görecelilik var olsa da ve tarihsel durumsallık büyük bir rol taşısa da [...] doğrunun vasıtası bedenleşmiş idrak ve hayal gücüdür. Bu demek değildir ki, doğru salt özneldir ya da sabit bir doğru yoktur. Bilakis, ortak bedenleşmişliğimiz ortak ve sabit doğrulara imkân tanımaktadır.[43]

Empatinin taşıdığı deneyimdeki temel rol, Merleau-Ponty için deneyimin kavramsal düşünceye olan üstünlüğü (denemelerinden birinin başlığı "Algının Üstünlüğü ve Felsefi Sonuçları"dır [Le Primat de la Perception et ses Consequences Philosophiques])[44] sadece halihazırda var olanların yeniden düzenlenmesi değildir ve benim görüşümce de sağ yarım kürenin dünyasına yönelik yaklaşım ya da eğilimlerin ifadeleridir. Keza Merleau-Ponty dünyada-var-olmada bağlamın ve "yaşayan bedende" kendiliğin fiziksel somutlaşmasının oynadığı temel role; derinliğin bundan mütevellit önemine ve bedenleşmiş varoluşun zorunlu koşulu olmasına; sanatın tamamen yeni bir şeyi husule getirmesine bilhassa vurgu yapar.

HEIDEGGER VE VARLIĞIN TABİATI

Bununla birlikte, bu dünya görüşü en kapsamlı ifadesine Martin Heidegger ile ulaşır.[45] Burada birkaç yıl geriye gitmemiz gerek. 1899'da güney Almanya'da doğan Heidegger ilkin rahip olmak istiyordu ve ilk çalışmalarından biri Aristoteles ve Duns Scotus* üzerinedir; fakat bizim var olmaya adeta diğer vasıflar gibi bir vasıf yüklememizin ya da daha da kötüsü, diğer şeyler gibi bir şey olduğunu görmemizin, dünya ve kendiliğimiz üzerinde bir yanılgıya yol açtığını

* On üçüncü yüzyılda yaşamış Katolik rahip, fransisken papazı ve teolog (çn.).

fark eder. *Sein und Zeit* (Varlık ve Zaman) eseri, 1927'de yayımlanır ve önemi kısa zamanda fark edilir.

"Varlık" gibi bir terim kullanıyor olmamız bize varlığın ne olduğunu anladığımızı hissettirdiğinden, eğer hakikaten onu anlayabilseydik yaşayacağımız radikal şaşkınlığı gizler ve hakikaten anlamaya yönelik girişimlerimizi bozar. Sonsuzluğu yalnızca bir başka sayı olarak ele almanın sonsuzluğun ve dünyanın tabiatını anlamamıza engel olduğunu savunan Cantor'un görüşü aklıma geliyor. Ama bunun matematiği bırakmamız gerektiği anlamına gelmediği gibi, Heidegger'in içgörüsü de dili bırakmamız anlamına gelmez. Yalnızca dilin idrakimizi baltalama girişimini zayıflatmak için sürekli tetikte olmamız gerektiği anlamına gelir.

Heidegger ateşli hayranlara ve bir o kadar ateşli eleştirmenlere sahip olsa da, yazılarının zorluğuna rağmen modern düşüncenin her veçhesinde taşıdığı önemden şüphe duyamayız: İnsan bilimleri üzerindeki etkisi gerçekten de fevkalade derindir. Heidegger'in bütün saiki analizin aydınlatıcı ışığından uzaktır ve bu da bolca yanlış anlaşılmalara maruz kalmasına sebep olmuştur. Bazıları tarafından bilge bir filozof-öğretmen olarak hayranlık duyulsa da, diğerleri tarafından salt kafa karıştırdığı gerekçesiyle yerilmiştir. Sıradan dünyanın sınırlarını yıkmaya ilgi duyanlar onu velinimet olarak benimsemiştir. Görüşüm o ki, Julian Young'ın "kendileri için her gerçeklik yorumlamasının baskıcı bir güç yapısı olduğu 'anarşist varoluşçular'" olarak adlandırdığı bu kişilerin girişimi, Heidegger'i davalarına katmaya çalışmalarıyla beraber onun savunduğu şeylerin bir saptırması ve topyekûn bir altüst edilmesidir.[46] Heidegger için, bir şeyin ne olduğu konusundaki anlayışımız, o şeyin olduğu şey olması sürecinde rol oynaması ve dolayısıyla var olan herhangi bir şey hakkında tek bir doğru dahi olmaması, bir şeyin herhangi bir versiyonunun geçerli olduğu ya da tüm versiyonlarının eşit oranda geçerli olduğu anlamına gelmez.

Merleau-Ponty'nin sanat eserleri üzerine düşünceleri üzerine konuşurken Eric Matthews şöyle der:

> Eserin vasıtası geleneksel-göndergesel dil olmadığından dolayı, eserin sahip olduğu herhangi bir anlam kendi terimlerinden başka bir şeyle ifade edilemez. Bu keyfi bir anlam değildir: Çünkü başka bir vasıtaya "doğru" bir tercüme sağlayamayacağımıza göre, esere istediğimiz bir anlamı yüklememiz mümkün olmaz.[47]

Ayrıca bu sadece sanat için geçerli değildir. Şeyler bizim istediğimiz hale bürünmez. Bizim zihinlerimizden ayrı var olan şeyler vardır ve bizim onun ne olduğunu kavrama girişimimiz, o var-olan-şeye ve aynı zamanda da o kavrayışı işleyen kendimize sadık olmalıdır. Tek bir doğru olmaması hiçbir doğru olmaması demek değildir.

Bir doğruyu dile getirmek fazla büyük bir işmiş, fazla kesinlik vaat ediyormuş gibi gelir kulağa ve haliyle bu durumda şüpheciliğe kapılırız. Ama doğru o kadar kolay kaybolmaz. "Doğru diye bir şey yoktur" gibisinden bir beyan, kendi başına doğru bir beyandır ve zıttından, yani "doğru vardır" beyanından daha doğru olduğunu iddia eder. Eğer hiçbir doğru algımız olmasaydı, hiçbir beyanda bulunamazdık ve bu nafile bir edim olurdu. Söz gelimi doktorlardan tavsiye almanın hiçbir anlamı olmazdı, zira onların görüşünü edinmenin hiçbir amacı ve bir tedavinin diğerinden daha iyi olacağına yönelik hiçbir gerekçe olmazdı. Aslında hiçbirimiz doğru diye bir şey yokmuş gibi yaşamayız. Asıl sorunumuz tek bir, değişmez doğru algısıyladır.

"Doğru" [true] kelimesi, şeyler arasındaki bir ilişkiyi çağrıştırır: Birine ya da bir şeye doğru olmak, doğrunun sadakat ya da iki yüzeyin "doğru" olması manasında uyumlu olan bir şey anlamına gelmesi. "Güven" ile ilişkilidir ve esasen kişinin durum hakkındaki kanısına bağlıdır. Latince *verum* (doğru) kelimesi, Sanskritçe seçmek ya da inanmak anlamına gelen kelimeyle aynı soydandır: kişinin seçtiği seçenek,

güven duyduğu durum. Böyle bir durum mutlak değildir – bize sadece seçilen şey değil, seçen kişi hakkında da çok şey anlatır. Kesin olamaz: Bir inanç edimi içerir ve kişinin sezgilerine güvenmesidir.

Heidegger için, Varlık (*Sein*) gizlidir ve şeylerin hakikaten oldukları halleri (*das Seiende*) yalnızca dünyaya yönelik belli bir karakterdeki sabırlı odaklanmayla açığa çıkarılabilir – "her fırsattan faydalanalım" gibi bir zihniyet içinde katiyen onu ilhak ederek, gasp ederek ya da yağmalayarak değil. Heidegger doğruyu, tamı tamına "açığa çıkarmak" anlamına gelen Yunanca *aletheia* kavramıyla ilişkilendirir. Bu kavramda doğrunun birçok çehresi açığa çıkarılır. İlk başta, bizim "ortaya çıkarma" girişimlerimizin öncesinde de mevcut olan bir şeye işaret eder.[48] Daha sonra da, negatif olarak tanımlanan bir birimdir – olmadığı şeyle ve başka bir şeye tezatlığıyla tanımlanır (ortaya çıkarılır). Bir *süreçle*, bir tür husule gelmeyle buna ulaşılır; ve bu süreç doğrunun bir parçasıdır. Bir edimdir, yolculuktur ama bir "şey" değildir. Düzeyleri vardır. Şeyleri bir araya getirmekten ziyade, bazı şeyleri kaldırmakla bulunur. "Ortaya çıkarılan bir şey olarak doğru" düşüncesi, "uygun gelen şey olarak doğruluk" düşüncesiyle zıttır, zira bu ikincisi durağan ve değişmezdir. Ortaya çıkarma olarak doğru, bir şeye yönelik bir ilerlemedir – göz önünde bir şey vardır ama hiçbir zaman tam olarak görülmemektedir; oysaki uygunluk olarak doğru, kendinde ve prensipte tamamen bilinebilir bir şey olarak verilir.

Heidegger için, doğru böyle bir ortaya çıkarmadır ama aynı zamanda da ortadan kaldırmadır, zira bir ufuk açmak kaçınılmaz olarak diğer ufukları kapatmak demektir. Her veçhenin görülebileceği yegâne bir bakış açısı yoktur.[49] Patricia Churchland'i alıntılarsak, şu doğru olabilir: "Bir nesnenin mavi rengini dağılıma müsaitliğiyle *tanımlayabiliriz* [...] elektromanyetik dalgaları genelde 0.46μm'dir."[50] Sanıyorum bu da mavi rengi hakkında bir doğrudur. Mavinin kendini ifşa ettiği yollardan biridir. Çoğumuz burada bazı yönlerin

es geçildiğini düşünür. Deneyimlediğimiz haliyle mavi renginin başka çok önemli doğruları da vardır, örneğin Ingres'in ya da Yves Klein'ın bir tuvalini gördüğümüzde, maviyle kaplı gökyüzünü, denizi gördüğümüzde. Bu anlamda ördek-tavşana benzer: Tek seferde yalnızca birini görebiliriz. Şeyleri onları bir şey *olarak* görerek görürüz. Bu anlamda da belli bir biçimde bakarak bir dünya yaratırız.

Ama doğrunun neden kapalı olması gerektiğinin daha önemli bir sebebi vardır. Doğru olduğunu beyan eden her şey, Heidegger'e göre, kaçınılmaz olarak bir yakınsamadır ve doğru şeyler, yani oldukları hal, bizim onları algıladığımız hallerinden ziyade kendinde betimlenemezdir, kavranamazdır. Dolayısıyla onları açıkça görmek, olsa olsa müphem bir görüdür – fakat onları belirgin bir şekilde görmek, hakikaten *onları* görmek değildir. Kişinin şeyleri oldukları gibi gördüğü izlenimine sahip olması, kendilerini bize "sunmalarına" izin vermekten ziyade o şeylerin yerlerine bir temsil koymaktır – rahat, aşina ve *kavranabilir* bir şeyin. İşte bu, sol yarım kürenin yeniden-sunumu dediğim şeydir. Deneyimsiz denizci buz kütlesi görür; deneyimli denizciyse buzdağını görür ve dehşete kapılır.

Heidegger'in kapalılık anlayışı, anlaşılamazlıklar karşısında kişinin havlu atması gerektiği anlamına gelmez. Eserlerinin önerdiği üzere, tam tersidir. Sanatlarda örtüklük ne yaklaşılamazlık ne de her şeye açıklık anlamına gelir; daha ziyade, sağ yarım küre tarafından anlaşılan şeyin muhtemelen sol yarım küre tarafından kavranamayacağı anlamına gelir. *In der Unverborgenheit waltet die Verbergung* ("Açığa çıkarmada gizlilik ve saklılık yatar") yorumundaki Heidegger'in özdeyişsel ifadesi, sanatlarda doğrunun aynı zamanda hem gizli hem de aydınlık olmasına dikkat çeker. Anlam bütünüyle sanat eserindedir: Ondan sökülüp gün yüzüne çıkarılamaz, olduğu yerde mükemmel bir yansıma içindedir. Wittgenstein ile kıyaslayabiliriz: "Sanat eseri *başka bir şey* aktarmaya çalışmaz, sadece kendini aktarır."[51]

Heidegger'e göre benimsememiz gereken duruş ya da eğilim, onu "beklemek"ten ziyade "refakat etmek"tir (*nachdenken*); bir şeyi sabırla, saygıyla açığa çıkarmak üzere itina göstermektir ama o şeyin dönüşeceği şeyin ne olacağı konusunda da belli bir fikir sahibi olmamız gerekir. George Steiner bunu Fra Angelico'nun San Marco'daki tablosu *Meryem'e Müjde*'de gördüğümüz, "ruhun ve aklın selam durması" ile kıyaslar.[52] Başka deyişle, son derece etkin bir edilgenliktir. İnsan ve Varlık (Dasein, kelimesi kelimesine "orada olmak" ya da "dünyada olan varlık" anlamına gelir) arasında bir uyarım ve tepki süreci vardır, ki yine Steiner bunu çok iyi biçimde açıklar:

> Bir *Ent-sprechen* [karşılama, uyuşma] tepki değildir, daha ziyade bir yanıt, bir uyuşma, hızla hareket eden dişlilerin birbirine kenetlenmesi gibi dinamik bir karşılıklılık ve eşleşmedir. Dolayısıyla felsefenin tabiatına yönelik sorumuz, ister Platoncu ister Descartesçı ister Lockeçu olsun kitap tanımı ya da formülasyon türünden bir cevap değil, bir *Ent-sprechen*, bir yanıt, yaşamsal bir yankı, litürjik anlamda katılım gibi bir yanıtlama gerektirir. [...] Descartes için doğru, muayyendir ve kesinlik vasıtasıyla doğrulanır. Kesinlik de *Ben*'de konumlanır. Kendilik, gerçekliğin merkezi olur ve kendinin dışındaki dünyayla istikşafi tarzda, kaçınılmaz olarak gasp edici bir biçimde ilişki kurar. Bilen ve kullanan olarak, Ben, yırtıcıdır. Heidegger için, tam aksine, insan ve öz bilinç varoluşun merkezi ya da tetkikçisi *değildir*. İnsan yalnızca varoluşun ayrıcalıklı bir dinleyicisi ve muhatabıdır. Descartesçı ve pozitivist rasyonalizm için, diğerine yönelik can alıcı ilişki, "kavrama" ve pragmatik kullanım değildir. Bir dinleme ilişkisidir bu. "Varlığın sesini dinlemeye" çalışırız. Karşılıklı aşırı sorumluluk, vasilik, mesuliyet ilişkisidir ya da en azından öyle olması gerekir.[53]

Buradaki zıtlık bir taraftan yalıtılmış Ben'dedir, zira Ben etrafındaki dünyayla yabancılaşmış ve yırtıcı bir gasp ilişkisi içindedir, gizemli biçimde tekrar tekrar özneden nesneye

doğru sıçrar, ganimetiyle beraber bilinç kabinine çekilir, burada bilgide kesinliği talep eder; ve diğer taraftan zıtlığın diğer kutbu da bir ilişki içinde dünyaya çekilen ve onunla çözülemezcesine bağlı olan kendiliktir, bu ilişkinin tabiatıysa yalnızca metafizik değildir, aynı zamanda "beraber-olmaklık" ve içindeliktir, bir itina (*Sorge*) ve ilgi ilişkisidir, sadece bilişim sürecini değil de deneysel varlığın topyekûn dahiliyetini gerektirir – bu zıtlık, benim görüşümde bizim için iki yarım kürenin meydana getirdiği dünyalar arasındaki temel farklılıkların bazılarını akla getiriyor. Fakat bu farklılıklar katiyen küçük sayılamaz.

Dasein dünyada "orada olmak" olduğundan -lafzi, aktüel, somut, günlük dünya-, insan olmak yerküreye ve dünyanın günübirlik olgusallığına dalmışlık demektir. Sağ yarım küre *aşina olunanla* ilgilenir ama bu yapay rutin anlamında aşina değildir, daha ziyade "benim" günlük dünyamı ya da ailemi, hanemi, değer verdiğim insanları oluşturan anlamda.[54] Madde şeylere yabancı değildir, tam aksine tekil şeylere tüm özgülükleriyle yaklaşır. Heidegger'de görülen fiziksel varoluşun taneciğine ve özüne, ister taş ister ağaç ister insan mevcudiyeti olsunlar şeylerin "şeyliğine" ve direngen mahiyetine yönelik hususi duyarlılık tam da budur.[55] Bu yine varoluşu beden ve duyularında temellendirir. Bedendeki yaşamımız Descartesçı bir makine ustalığına benzemez, bilakis onu yaşarız – beden üzerine anlayışın sol ve sağ yarım küreler arasındaki ayrımlarından biridir bu. Spesifik bir binanın "ötekiliğini", salt varoluşunu ya da kısmen kavrandığı bir bilişim edimi öncesi bulunan *özselliğini* aktarmaya çalışırken, Heidegger, onun varoluşunun temel olgusunun bize bizzat kokusuyla iletildiğini söyler, böylelikle her türlü tanım ya da gözlemden daha dolaysız olarak iletilirdir.[56] Duyular, varlığın "mevcudiyeti" için ve "hiçbir analitik tahlilin ya da sözel aktarımın yalıtamayacağı olmaklık algımız" için can alıcı önem taşır.[57]

Dasein'ın bireyselliğinden zaman sorumludur ve var olan şeyler zamanın koşulu altındadır. *Sein und Zeit*'ta (Varlık ve Zaman) Heidegger, sanki o bağımsız, soyut bir akışmış, varlığımıza yabancıymış gibi zamanın *içinde* yaşamadığımızı, daha ziyade *zamanı yaşadığımızı* söyler – nitekim dünyada-olmak, bir kutudaki bilye gibi dünyada bulunmak değildir. Zamanı kavramaktan ziyade yaşarız; aynı şekilde bedenden de duyusal bilgiler çıkarsamaktan ziyade bedeni yaşarız.[58] Zaman deneyimi vasıtasıyla, *Dasein* "ölüme doğru varlık" haline gelir: Ölüm olmadan varoluş kayıtsız olurdu, bizi birbirimize ve dünyaya çeken güçten yoksun olurdu. Heidegger için "yapay zamansallığın en alt noktası", anlar dizisi olarak zamandır, zira bu *Dasein*'ın yaşanan zamanına ve ona anlam veren her şeye zıttır.[59]

Gündeliklik Heidegger için önemli bir kavramdı: Bunun da iki anlamı vardır ve dolayısıyla Heidegger'in çizdiği ayrımlarla yarım küreler arasındaki ayrım bizim için bir ışık tutmaktadır. Ünlü bir örneğini ele alacak olursak, kullandığım çekiç, onu kullandığım eylemin bağlamında yerini doğal bir biçimde bulur ve benim bir uzantım haline gelir, öyle ki ona yönelik hiçbir farkındalık ya da odaksal (sol yarım küre) dikkat bulunmaz. Bağlamın içinde arka plana düşer – benim, kolumun, çekiç vurma eyleminin ve eylemin gerçekleştiği dünyanın içinde (sağ yarım küre); Heidegger'in terimleriyle o *zuhanden*'dır ("el-altındalık").[60] Aksine yalnızca yanlışa sebep olduğunda ve akışı böldüğünde, bir gözlem nesnesi olarak dikkatimi çektiğinde göze çarpar, Heidegger'in terimince *vorhanden* olur ("mevcut-olmaklık"). Ama durum bu analitik şemanın (sol yarım küre) gösterdiğinden daha karmaşık ve canlıdır (sağ yarım küre). Şeyler şu ya da bu yarım küreyle "dolmaz" (sol yarım küre) ya da onu "mesken edinmez" (sağ yarım küre), sürekli olarak ileri geri hareket ederler ya da daha açık söylemek gerekirse, bazı yönleri bir yarım küreye bazı yönleri diğerine bağlıdır ve bu yönleri daima dinamik

bir süreç içinde ileri gelip geri çekiliyordur. Yaşam, iki yarım kürede de bazı yönleri kullanır. Şeylerin alışılageldik konum ve düzeninde durduğu (sağ yarım küre) günlük yaşamın rutini, şeyleri Heidegger'in yapaylık (sol yarım küre) dediği tarzda yavanlaştırabilir ve bunu da alışılagelmişlik vasıtasıyla yapar, ki benim terimlerimce de sol yarım kürenin yeniden-sunumu şeyin kendinin yerini almak üzere gelir (kabaca, çekiç *fikri* deneyimlenen şeyin yerine geçer). Fakat, deneyimin içkin *Vorhandenheit*'ındaki [mevcut-olan-varlık] yabancılaşma, çekiç benim dikkat odağım haline geldiğinde, kaybedilmiş olan özgünlüğün yeniden keşfedilmesi imkânını kazandırır çünkü kopuklaşma neredeyse bir merak hissiyle yeniden onu var olan, kayda değer bir şey olarak görmemizi sağlar (ki birçok filozof için olduğu gibi Heidegger için de tüm felsefe burada başlar).

Şeyler yavan ve yapay hale geldikçe, deneyimlenmekten ziyade kavramlaştırılırlar; bağlamlarından koparılırlar, bu da adeta bir bedenden kalbi sökmeye benzer. Heidegger bu sürece *Gestell*, yani çerçeveleme der; şeyleri adeta camdan görme (Descartes'ın ünlü örneğiyle)[61] ya da bir resimdeki temsiller olarak görme, günümüzdeyse televizyon ve bilgisayar ekranında görme eylemindeki kopuklaşma anlamına gelir.[62] Bu anlayışa göre potansiyel ilişkiler dizisi bir anda kesilerek yarım bırakılır, bağlamın -ki en nihayetinde Varlık'ın, yani var olan her şeyin bütünlüğü anlamına gelir- dış hatları kırpılıp sınırlandırılarak soyutlanmış hale getirilir. Gerçeklik sonsuz dallara ve bağlara sahip olduğundan, tabiatında gizlenmek ve mantıksal analizin elinden kaçmak yattığından dolayı, dil daimi bir biçimde sınırlayan, potansiyel olarak yanlış yönlendiren ve çarpıtan bir araçtır. Fakat bir filozof olarak Heidegger için gereklidir. Doğrusallık eğilimi yüzünden, Heidegger'in düşüncelerinin yapısına karşı direnç gösterir. Heidegger'in yazısı dolambaçlı ve doğrudan yolların imgelerini ve metaforlarını birleştirir: *Holzwege* [yanlış yol], *Feldweg* [toprak patika], *Wegmarken* [sınır işareti] vs.'dir,

yani kişi ormanların ve tarlaların arasında yürümektedir.[63] Descartes kendini odayı ısıtacak bir ocağın bulunduğu bir odaya kapatmış olsa da, felsefesi yarım yamalak kalmıştır; durağanlığı ve kendini odaya kapaması, felsefe ve beden bir olduğuna göre, Descartes'ın felsefesinin nasıl bir şey olduğunu gösterir. Oysaki Heidegger, Steiner'a göre, "karanlık yerlerde yorulmaksızın yürüyen bir adamdı": *solvitur ambulando*.[64]* Doğru bir süreçtir, nesne değil.

Analitik bakış açısından, Steiner'ın söylediği gibi, "konuşan kişinin kendi gölgesinin 'dışına' sıçraması" gerekir.[65] Şeylerin birbirine bağlanmışlığını gözden kaçırmamak gerekir, dolayısıyla Heidegger'in projesi burada da kendini nesneleri tekil görmekle sınırlayan Descartes'a zıttır: "Eğer kişi çok sayıda nesneye aynı anda bakmaya çalışırsa, hiçbirini net göremez."[66] Heidegger haliyle metaforları kullanır, zira metaforda zihne karşı birçok şey örtük (gizli) tutulur. Keza Heidegger bir filozofa göre sıra dışı biçimde şiirsel dilin muğlaklığına değer verir. Bilgisayar çağında bizim en büyük yatkınlığımız olan meret *Eindeutigkeit*'tan -"tek-anlamlılık" ya da sarahat- yakınır: Richard Rorty'ye göre, Wittgenstein da Heidegger de "felsefenin şiire onurluca teslim olabileceği yollar bulmaya çalışmıştır".[67] Wittgenstein'ın çalışmaları gitgide özdeyişsel bir tarz edinir: Felsefenin şiirin dışında mümkün olmadığı fikriyle sürekli boğuşmuştur.[68] Heidegger de nihayetinde, son eserlerinde, iletmek istediği anlamın karmaşıklığını ve derinliğini aktarabilmek için şiire başvurmuştur. Bedenin *Dasein*'a tümleşik olması gibi dili de ileri sürdüğü her şeye tümleşik görmüştür, sadece düşüncenin taşıyıcısı değildir: "Kelimeler ve dil, yazan ve konuşan kişilerin ticareti uğruna kullanılan paketler değildir."[69]

Heidegger'in dil üzerine anlayışında şöyle bir şey de vardır ki, dille olan ilişkimiz, dilin aksettiği dünyayla olan ilişkimiz gibi, bir istem meselesi değildir, kelimeleri menfaatimize

* [Mesele] yürüyerek çözüldü (çn.).

göre eğip bükemeyiz, manipüle edemeyiz ve yönlendiremeyiz (sol yarım kürenin anlayışının aksine). Heidegger'e göre, bizim içimizde konuşan dildir, biz dili konuşmayız.[70] İlk bakışta paradoksal görünen bu düşünceye göre, dil bizi bir manada felsefi söylem vasıtasıyla ihtiyaç duyduğumuz bilgeliğe bağlar ve bu bilgeliği somutlaştırır veyahut Heidegger'in de gitgide inanmaya başladığı üzere, şiir vasıtasıyla konuşmamıza imkân sağlar; dil aracılığıyla konuşmaktan -ki bu da ona fikirler empoze etmektir- ziyade dilin bize söylediklerini dinlememiz gerekir. "Sessiz" kalan sağ yarım kürenin konuşmasına izin vermemiz gerekir fakat onun anlayışını günlük dile dökmemiz zordur, zira günlük dil, kaçınmaya çalıştığı dünyadaki spesifik -sol yarım kürenin- var olma biçimine götürür bizi. Heidegger'in söylediğine göre, anlama gayesiyle bir şeye yaklaştığımızda işi başlatan biz değilizdir. Bizim herhangi bir şeyi anlayabilmemiz için, halihazırda onun yeterince idrakine sahip olmamız gerekir.[71]

Bir şeyin idrakine varabilmek için, kendi içimizde onu *kavramış* olmamız gerekir. O şeyin zaten içimizde olması gerekir; ve görevimizse bunu uyandırmak, hatta belki ortaya açmaktır – bizimle beraber varoluşa dahil etmektir. Benzer şekilde, zaten belli bir seviyede anlayışa sahip değillerse diğer insanların bir şeyi anlamasını sağlayamayız.[72] Onlara kendi idrakimizi veremeyiz, sadece onların kendi örtük idrakini uyandırabiliriz. Bizim fikirlere değil, fikirlerin bize geldiği deyişinin anlamı budur. Anlama edimindeki rolümüz açık ve bir anlamda etkin bir edilgenliktir: "İçgörüde (*Einblick*), insanlar fikrin görüsünü yakalar."[73] Bu düşünce Merleau-Ponty'ye de aşinadır: "İçimizde konuşan varlıktır, varlıkla konuşan biz değilizdir"; ve keza "algılayan biz değilizdir, kendini algılayan o şeyin kendisidir".[74] Bilinçli zihnin, sağ yarım küre vasıtasıyla ve dışarıdan gelen şeyler arasından kendisine yaklaşan şeylere karşı edilgen olması düşüncesini Jung da şöyle aktarır: "Günümüzde insanların 'kompleksleri' olduğunu herkes biliyor. Asıl bilindik olmayan şey,

teorik olarak her ne kadar daha önemli olsa da, komplekslerin bizi *ele geçirebileceğidir.*"[75]

Felsefe ve felsefi söylem, dünyayı anlamanın yollarından sadece biridir. Dünyayı içgüdüsel olarak Heideggerci tabirlerde gören çoğu insan filozof olmaz – filozoflar, sağ yarım kürenin gerçekliğinin hakkını verebilmemiz adına aşmamız gereken terimlerin bizzat kendileriyle gerçekliği izah eden ya da aklı yatkın biçimde sorgulayan, kendi kendini seçmiş kişilerdir. Fakat bazı kayda değer istisnalar vardır, Schopenhauer da bunlar arasındadır. Heidegger ve Wittgenstein'ın şiirle uzlaşı gerçekleştirdiği gibi, Schopenhauer da genel olarak sanat kanallarının ama özellikle de müziğin gerçekliğin tabiatını felsefeden daha dolaysız olarak ortaya çıkarabildiğine inanmıştır. Doğruyu ortaya çıkarma sırasında şefkatin ve dinsel aydınlanmanın önemine de inanmıştır. Der ki, "felsefi hayret özünde kafa bulanıklığı ve melankoliden ibarettir; felsefe, *Don Juan*'ın [Mozart'ın *Don Giovanni*'si] uvertürü gibi minör tonla başlar."[76] Melankoli, müzik, empati ve dini duyguların sağ yarım küreyle ilişkilendirilmesi nazarında bu gözlem yeni bir anlam kazanır çünkü öyle inanıyorum ki, görünenlerin aksine felsefe sağ yarım kürede başlar ve biter ama yine de yolu üzerinde sol yarım küreyi de ziyaret etmesi gerekir (bkz. ileride).

Dilin temelini çürütmek için dili kullanarak elinden geldiğini yapmasına rağmen Heidegger'in Varlık'ta dile temel bir rol biçtiği doğrudur. Çoğu zaman bunun yerine neden müziği koymadığı sorulur. Cevap belki de kişiseldir: Eğer dile temel bir önem biçmeseydi ve kanalı olarak kendisi de müzik ya da görsel sanatlar yerine dili seçmeseydi, bir filozof olamazdı. Buna karşın, sol yarım kürenin işleyiş tarzlarından -dil, soyutlama, analiz- yola çıkan Heidegger, algıladıklarının sürekli olarak sol yarım kürenin bakış açısıyla *gizlendiği* kanısındaydı; bir kere olsun algılarının köklerinden koparılmasına izin vermedi ve sıra dışı bir sabırla, inatla ve kurnazlıkla algısının kendi adına konuşmasına izin verdi,

hem de bunu dile, soyutlamaya ve analize olan bağlılığına rağmen sürdürdü ve böylelikle onları aşmayı başarabildi. Benim görüşümce Heidegger'i bir filozof olarak, 1930'ların Almanya'sındaki kamusal rolü hakkında ileri sürülen her şeye rağmen kahramansı bir figür kılan şey bu sıra dışı başarısıdır.[77]

Çok farklı bir felsefi gelenekle işe başlayan ve farklı bir yoldan ilerlese de, Wittgenstein daha sonraları Heidegger ile birçok yerde aynı sonuçlara varmıştır. Wittgenstein'ın gerçeğin tabiatıyla olan mücadelesindeki titizliğinden şüphe duyulamaz. Fakat Heidegger gibi o da felsefi sürecin kendi aleyhine işlediğini bulmuştur ve kendisinin felsefeyi son durağına getirdiğini düşünmüştür. "Eğer ismim baki kalırsa", diye yazar, "o vakit Batı'nın büyük felsefesinin bir *terminus ad quem*'i* olacaktır. Tıpkı İskenderiye kütüphanesini yakan o adamın ismi gibi."[78] Heidegger gibi Wittgenstein da kurallar ve sistem inşasına karşı bağlamın, teoriye karşı pratiğin öncelliğini vurgulamıştır: "Burada elde edilen şey teknik değildir; kişi yargı yürütmeyi öğrenir. Kurallar da vardır ama bir sistem teşkil etmezler, yalnızca deneyimli insanlar bunları doğru uygulayabilir. İzah kurallarının tam aksine."[79] Düşünen ve hissedenin sadece zihinler değil, insanlar olduğunu vurgulamıştır. Heidegger gibi, doğrunun ortaya çıktığı gibi saklanıp aldatabileceğini de anlamıştır. Wittgenstein araştırmacısı Peter Hacker şöyle yazar:

> Her doğru kaynağı kaçınılmaz olarak aynı zamanda bir yanılgı kaynağıdır; kendi uslamlamaları ve doğrulamaları, yine kendi kendisini korumaya çalışır. Ama kavramsal bir karmaşaya ve sonuç olarak düşünsel mit üretimlerine de yol açabilir, ki genellikle buna karşı kendisi güçsüz olur. Bilimin yöntem ve kategorilerini meşru kapsamlarının ötesine taşıyan bilimcilik, bu türden bir oluşumdur ve keza bilimlerin bütünlüğü ya da doğa bilimleriyle insan bilimcilerinin yöntemsel tek biçimliliği de böyle bir mittir. Bizi

* Bitiş noktası (çn.).

bu tür akıl yürütme yanılsamalarına karşı korumak felsefenin görevidir.[80]

Wittgenstein bilimsel yönteme karşı başlıca iki sebepten dolayı şüpheciydi: "indirgeme" eğilimi ve modellerinin aldatıcı netliği. Söylediğine göre, "bilimsel yöntem [...] doğa fenomenlerinin açıklamasını olası en az sayıda ilkel doğa yasalarına indirgemektir".[81] "Soruları bilimin tarzında sorup cevaplama bizi cezbetse de [...] herhangi bir şeyi herhangi bir şeye indirgemek hiçbir zaman bizim görevimiz olamaz." (Krş. Joseph Needham: "Hiçbir şey hiçbir şeye indirgenemez."[82]) En sevdiği ifadelerinden biri, "Her şey olduğu gibidir, başka türlü değil"[83] idi, ki bu da sağ yarım kürenin salt mahiyete yönelik tutkulu bağlılığının bir dışa vurumudur, zira evrensel olanı ve sol yarım kürenin sistem inşasındaki kaçınılmaz indirgemeciliğe gösterdiği direnci ancak böylelikle takdir edebiliriz.

Netlik arama görevine duyduğu saygıya rağmen, Wittgenstein bilimsel düşüncenin ve bazen de dil formülasyonlarının ortaya çıkardığı sahte netliklerden bıkmıştı. Dilin düşünceye olan katkısının netlik ve sağlamlık kazandırmak olduğundan daha önce bahsetmiştim: Takipçisi Friedrich Waismann'ın gördüğü üzere, bilincin bizatihi süreçlerinde, psikolojik saikler "ancak bunu kelimelerle ifade ettikten sonra adeta somutlaşır, katılaşır ve biçim alır".[84] Nesnelliğe çabalamamız gerekir ama gelgelelim ortaya çıkarmayı hedeflediğimiz gerçeklik kendinde kesin değildir, haliyle dilimizin suni kesinliği bize ihanet etmektedir.[85] Wittgenstein küçümsemeci bir tutumla "aklın aşırı hassasiyeti", "aklın gıdıklanması" gibi ifadeler ortaya atar ve bunu din güdüsünün karşısına koyar ("her sorunu dini bakış açısından" görmekten kendini alıkoyamadığını söyler).[86] Felsefenin görevini, aklın adeta uyuşturucu gibi bir etkisi bulunan kibrine muhalif görür: "İnsanın merak hissini duyması için uyanması gerekir – keza muhtemelen halklar için de böyledir. Bilim, onu tekrar uykuya yatırmanın bir yoludur."[87]

Heidegger buna katılırdı. Heidegger'in bu kitabın izleği için taşıdığı önem, dünyanın nihayetinde sağ yarım küre tarafından sunulduğu anlayışından daha fazlasıdır. Heidegger daha ileri gider; ve görünüşe göre yarım küreler arasındaki gelişen ilişkiyi de sezgisel olarak kavramıştır, ki bu kitabın konusu da budur: Yani arada sırada yaşanan çalkantılarla, yavaşlama ve hızlanmalarla beraber ne olursa olsun geçtiğimiz yüzyıllarda Batı'da sağ yarım kürenin güç kaybedişine yönelik pervasız bir hareket olmuştur.

Freud'un kendisi, "ikincil süreçler" dediği rasyonel kavrayışın bilinçdışının "birincil işlevleri"nin hiçbir zaman yerini alamayacağını biliyor olmakla beraber, insanlık tarihi boyunca aklın içgüdü ve sezgiye tecavüz ettiği inancına varmıştır.[88] Heidegger'in gördüğüne göre, Batı metafiziğinin iddiacı, yüklemsel, tanımsal, sınıflayıcı söylemi ile nihilizm diye tanımladığı yaşam üzerine rasyonel-teknolojik egemenlik istemi arasında can alıcı bir süreklilik bulunur. *Die Frage nach der Technik*'te [Teknoloji Meselesi Üzerine] "modern çağın baş etkinliği, dünyayı bir resim olarak yakalamaktır", diye yazar.[89] Bilimsel araştırmanın doğa ve tarih üzerine dar ve bağlamdan kopuklaşmış türde bir yöntem uyguladığını, bu yöntemin konusunu yalıtıp nesneleştirdiğini ve girişimcilik karakterinin temelini teşkil ettiğini düşünür. Görme yetisi üzerine ve Yunanca *theoria* kavramı -daha sonra Latincede *contemplatio*- üzerine konuşurken, "koparan ve bölümlere ayıran içgüdünün daha Yunan düşüncesinde hazırlandığını" söyler ve "gözle kavranacak şeye yönelik gasp edici atılım"dan bahseder.[90] Descartes'ın "[dünyada] süregelen tüm komedyalarda aktörden ziyade izleyici olma gayesini" hatırlatıyordur bunlar.[91]

Son iki yüzyılı düşünürken, Heidegger, Batı materyalizmi felaketinin "Varlık'ı unutmakta" ve zahiren muhalif olan kapitalizm ve komünizminse yalnızca ortak bir teknoloji hayranlığında ve doğanın gaspında kök bulduğunu görür. Doğayı istemimize göre zorlamanın nafile olduğunu ve

Varlık'ı katiyen anlamamışlığın bir göstergesi olduğunu düşünür. Bu sofuca ve akılla örtüşmeyen bir düşünce gibi gözükebilir. Ama burada sol yarım kürenin bile anlayabileceği bir anlam yatıyor. Doğanın ve doğal süreçlerin hakimiyeti ve büyük çaplı yağması, dünyanın emtiaya indirgenmesi esasında planlanan mutluluğu sağlayamamıştır. Heidegger'e göre, apaçık her yerde talep edilen şey artık sert, anlık ve gerekirse şiddetli eylemdir; "armağanı sabırla bekleme" edimi artık salt zayıflık olarak görülmektedir.[92]

SCHELER: GERÇEKLİĞİ OLUŞTURMADA DEĞERİN ÖNEMİ

Heidegger'in daha az tanınan çağdaşı, meslektaşı ve dostu Max Scheler'dan da bahsetmek istiyorum. Kendisi erken yaşta ölmüştür ve Heidegger'in kendisini hakikaten anladığını düşündüğü tek kişidir. Hatta Heidegger, Scheler'ya "günümüzdeki, daha doğrusu çağımız Avrupasındaki ve çağdaş felsefedeki en güçlü felsefi güçtür", der.[93] Belli felsefi konularda, özellikle değer ve hissin bir epifenomen değil de fenomenolojik dünyanın bir esası olarak görülmesinde Scheler, Heidegger'den daha ileri gider. Scheler'ya göre, değerler kendilerinde his değildir ama bize hisler diyarından doğru ulaşırlar, tıpkı renklerin görü diyarından bize ulaşması gibi. Scheler, diğer fenomenoloji filozoflarıyla aynı şekilde, deneyimin kişilerarası karakterine ve bilhassa da duyguların karakterine önem yüklemiştir, zira duyguların bireyi aştığını ve bu tür sınırların geçerli olmadığı bir alana ait olduğunu düşünür. Scheler'nın -çocuk gelişimi ve dilbilimle desteklediği, 1928'deki ölümünden bu yana doğrulanan-[94] *Wesen und Formen der Sympathie*'deki [Sempatinin Tabiatı ve Biçimleri] fenomenolojisine göre, dünyadaki ilk deneyimlerimiz kişilerarasıdır ve kendiliğin diğer insanlardan bir farkındalığını içermez.[95] Onun yerine "deneyimlerin dolaysız bir akışı, ben ve senin ayrımlaşmamışlığı vardır, ki bunda da hem bizim hem de diğer insanların" deneyimleri iç içe geçmiştir ve birbirinden kopuk değildir.[96]

Scheler'nın duyguların indirgenemezliği ve deneyimlerimizde asli bir rol oynadığı görüşü, duygulanımın öncelliği denen anlayışla ilişki taşır (bunu bir sonraki bölümde ele alacağım). Bu noktada Scheler'nın çevirmeni Manfred Frings, Scheler'nın Pascal'ın yolundan gittiğini söyler, zira bir matematikçi olan Pascal'ın kalbin aklın bilmediği saikler taşıdığını öne sürdüğü ünlü bir iddiası bulunur.[97] Fakat Scheler'ya gelirsek, öncel olan, duygulanım değil de sevginin kendisidir. Scheler için, insan esasen *ens amans*, yani seven bir varlıktır. Scheler'nın paradigmasında, bu çekim gücü (kelimenin tam anlamıyla) fiziksel evrende yerçekiminin çekim gücü kadar aslidir.

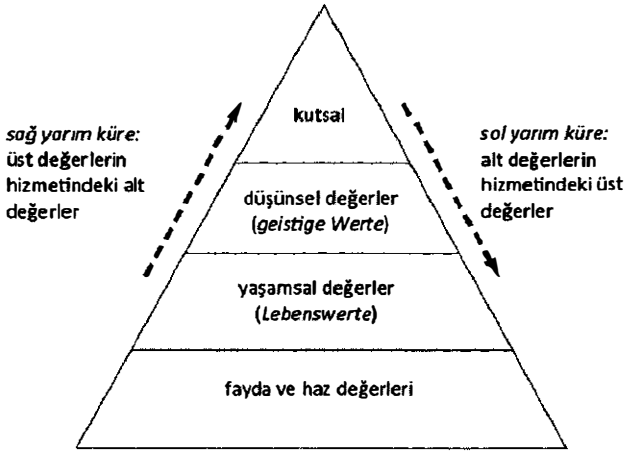
Schler için, değer, var olan dünyanın bilişsellik öncesi bir veçhesidir, ne salt öznel (yani "benim gördüğüm gibi") ne de salt uzlaşımsaldır (yani "hemfikir olduğumuz gibi"). Bizim türettiğimiz ya da başka türde bir bilgiden bir araya getirdiğimiz bir şey değildir, keza hesaplama yaparak ondan bir renk türetmez ya da bir sonuç çıkarmayız. Herhangi bir hesaplama yapılmadan önce, bize kendi kendine gelir. Bu durum, daha önce de önümüze çıkan sağ yarım küre izlekleriyle önemli bir bağ taşımaktadır: bağlam ve bütünün önemi. Örneğin, iki insan tarafından gerçekleştirilen aynı eylemin bambaşka bir değeri olabilir, nitekim bu yüzdendir ki, ahlak hiçbir zaman bağlamdan -bu bağlam ister daha geniş bir bağlam olsun ister söz konusu olan bireyin zihinsel dünyası olsun- koparılmış eylem ya da sonuçlar meselesinden ibaret olamaz (katı kurallarla kurulmuş yargı sisteminin bir zaafıdır bu). Dolayısıyla bağlam dışında zayıflık olacak şeylerin kişinin spesifik karakteri bağlamında değerli ya da çekici şeylerin bir parçası olduğunda karar kılarız; bir insan üzerine yargımıza onun karakteristik özellikleri ya da eylemlerinin toplamıyla değil, o kişiye ait olduğunu bildiğimiz karakteristik özellik ya da eylemleri bir "bütün" olarak yargılayarak varırız.[98] (Çok sayıda uyumsuz "parça" olduğundan dolayı kişinin artık bunların teşkil ettiği çekiciliğe

direnemeyip neticesinde ortaya bütünün tabiatına yönelik bir devrim çıkması da mümkündür. Mayonez yapmak gibidir: Fazla yağı fazla hızlı eklerseniz kıvamı rezil olur.)

Değer, sosyal olarak faydalı bir gaye uğruna eklenen bir malzeme değildir; başka bir şeyin işlevi ya da sonucu değil, başlıca bir olgudur. Scheler değeri tanıma kabiliyetine *Wertnehmung* der, ki çoğu zaman bu terim "değer algısı" diye çevrilir. Her şeye olan dikkatimiz ve öğrenme imkânımızın türü bu değer algısı üzerinden hüküm sürer. Bütün üzerine olan değer-algısal bilgimiz, parçalar üzerine idrakimizi yönetir, idrakimiz bilgimizi değil. Bölümün başında değindiğimiz Escher'ın el çemberini kırmanın yollarından biri budur.

Scheler ayrıca değerlerin bir hiyerarşi oluşturduğunu savunmuştur.[99] Tabii ki burada onunla hemfikir olup olmamakta özgürüz -bunlar argüman olmaktan ziyade yargı ve sezgi meseleleridir- ama benim için önemli gözüken, yarım küre farklılıkları hakkında hiçbir bilgiye sahip olmaksızın iki yarım kürenin değer sistemlerinin kutupsallığını mükemmel bir şekilde örneklendirmesidir. Sağ yarım küre, aşağı değerlerin hizmet ettikleri üst değerlerden türediğini düşünür; sol yarım küre indirgemecidir ve üst değerleri alt değerlere, fayda ve haz değerlerine göndermeyle açıklar. Scheler'nın hiyerarşisi en aşağı seviyeyle, *sinnliche Werte*, yani duyum değerleriyle -bir şeyin hoş ya da nahoş olmasıyla- başlar. Fayda (ya da faydasızlık) değerleri, duyumlarla aynı seviyededir, zira "haz ya da hoşluk aracı olması dışında hiçbir şeye anlamlı olarak faydalı denemez; fayda [...] gerçekte haz aracı olmaktan başka hiçbir değere sahip değildir."[100] Bir sonraki seviyede *Lebenswerte*, yani "yaşamın değerleri" ya da yaşamsallıktır: örneğin cesaret, özveri gönüllülüğü, cüret, alicenaplık, sadakat, tevazu vb. soylu ya da takdir edilesi şeyler; veyahut tam aksine örneğin korkaklık, menfaatçilik, dar kafalılık, ihanet ve kibir gibi kaba şeyler (*gemein*).[101] Ardından da *geistige Werte*, yani düşünsel ya da ruhsal

değerler alanı gelir – başlıca adalet, güzellik ve doğruluk ile zıtları. Son alan *das Heilige*, yani kutsallıktır. Bkz. 4.2. görsel.



Görsel 4.2. Scheler'ya göre değerler piramidi.

Bu kitabın savı için şu önemlidir ki, gereç olarak faydalı olan bazı önemli ve dolayısıyla faydacı gerekçelerle izlenmesi gereken nitelikler vardır ama bu anlamsızdır, zira iradenin çabasıyla elde edilemezler ve bu çaba yalnızca onları daha da uzaklaştırmaya yarar. Filozof John Elster'ın *Ekşi Üzümler* [Sour Grapes] kitabında büyük incelikle ve hassasiyetle ele aldığı bir konudur: Bu değerlerin en bilindikleri bilgelik, tevazu, erdem, cesaret, sevgi, sempati, takdir, inanç ve anlayıştır.[102] Bu kitap yine rasyonalizm adına Gödelci bir zayıf nokta teşkil eder (kitabın yan başlığı Studies in the Subversion of Rationality'dir [Rasyonalitenin Altüst Edilmesi Üzerine Çalışmalar]). Eğer bu değerler faydacı gayelerle izlenirse, yok olurlar. Bu tür değerlerin tümü, Scheler'nın hiyerarşisinin üst seviyelerine aittir. Faydalı ve haz verici değerleri, yani aşağı seviye değerler, sol yarım küre işleyişinin uygulanabileceği yegâne değerlerdir – bunların bile peşine gitmek çoğu zaman yok olmalarına yol açabilir (hedonizmin paradoksunun ortaya serdiği gibi).[103] Şeyler sol yarım kürede yeniden-sunulduğundan, göze çarpan kullanım değerleridir.

Sol yarım kürenin ortaya koyduğu dünyada, her şey ya faydaya indirgenir ya da hararetle yadsınır, ki bu hararet belli ki hayal kırıklığından doğmaktadır ve onun "güç istemi"ne karşı aşağılamadır. Scheler'nın hiyerarşisindeki üst değerler, dünyayla duygulanımsal ya da ahlaki etkileşimi gerektiren değerler, sağ yarım küreye bağlıdır.

İyiyi ve Kötüyü Bilme Ağacı'nın meyvesini yiyen Adem ve Havva'nın Yaratılış'taki mitinde geçen "iyi ve kötü" diye çevrilen kelimelerinin aslında İbranicede "kelimesi kelimesine faydalı ve faydasız, başka deyişle hayatta kalma uğruna faydalı olan ve olmayan anlamına geldiği" söylenir.[104]

İKİ DÜNYA

Eğer bir sol yarım küre süreci sürekli olarak kendi yönteminin sınırlarına geliyor ve onu aşmak durumunda kalıyorsa, betimlemeye çalıştığı gerçekliğin Öteki bir şey olduğunun yeterli bir kanıtıdır bu. Yirminci yüzyılda filozofların fizikçiler gibi kendi sol yarım küre yöntemleriyle çelişkili sonuçlara varmış olmaları ve dünyayı sağ yarım küre tarzında sunmaları bize önemli bir şey anlatmaktadır.

Felsefe alanından günlük deneyimdeki dil kullanımına döndüğümüzde bir başka gerçeğin, sağ yarım küre gerçekliğinin farkındalığına varabiliriz – fakat kesinlik bizi sol yarım kürenin dünyasını tanımaya zorlar. Başka deyişle, iki tip dünyada yaşarız. Dolayısıyla, dünyayla ilişkimizi tanımlamak için çoğu kelimenin iki anlamı olmalıdır. Hepsi "kavrama" gibi olmayacaktır – yani istemli, öz çıkarla ilişkili, tek yönlü.

Dünyayı görmek

Muhtemelen dünyayla ilişkimizin en önemli metaforu görmedir. "Gözüyle görmüş gibi bilmek" [Knowing as seeing] en sık karşılaşılan metaforlardandır ve tüm Hint-Avrupa dillerinde mevcuttur, ki bu da Hint-Avrupa *Ursprache*'sinde (yani "ilkel dil") geliştiğini gösterir.[105] Dünyayı idrak etme

biçimimizin içinde gömülüdür. "Gördüm" [I see] deriz, kastettiğimizse "Anladım"dır [I understand].

Evrensel kapalı devre televizyon, video çekebilen cep telefonları vs. döneminde birçok insan gözlerini hareketli bir boyun üzerindeki bir kamera lensi, belki bir film yapımcısının kamerası gibi hayal ediyor – tıpkı düşünme ve hatırlatma modelimizin, kendi iç bellek yuvaları olan bir bilgisayar olarak görülmesi gibi. Böyle bir imgeye göre demektir ki, dikkatimizi nereye yönelteceğimizi biz seçeriz; bu hususta kendimizi muazzam etkin ve kendi kendini belirliyor olarak görürüz. Aldığımız "izlenimler"e gelince, fotoğraf plakası gibiyizdir, "dışarıdaki" dünyanın bir kaydını alırız; ve burada nesnelliğimizle, muazzam edilgen olmamızla övünürüz. Süreç doğrusaldır, tek yönlüdür, açgözlüdür ve sol yarım kürenin görme üzerine görüşünden müteşekkildir.

Ama kamera modeli de bilgisayar modeli kadar yanıltıcı ve kısıtlayıcıdır. Bu açıklamanın imasına göre, dikkatimizi yönelttiğimiz yön konusunda ne etkin olduğumuzu ne de görme sürecinde edilgen olduğumuzu biliriz. Görme konusunda anlatılması gereken başka bir hikâye daha var ve bu hikâyeyi nörobilimle desteklememiz gerek. Sağ yarım kürenin dünya görüşüyle daha iyi örtüşüyor. Bu görüşe göre, dünyayla halihazırda bir ilişki içindeyiz ve bu da bize dikkatimizi yöneltmede yardımcı olur; aynı zamanda, dünyanın bir "görüsünü" yaratırken bu sürece kendimizden bir şeyler kattığımız anlamına gelir.

Etkin seçimler mi yaparız?

Nereye baktığımız konusunda seçimlerimizi etkin biçimde yaptığımız fikrini ele alın. Kendi başına, sol yarım küre ciddi ölçüde kendi görüsüne hapsolmuştur.[106] Bir şeyi görür görmez ona kilitlenir ve bu eylemin seçime benzeyen pek bir yönü yoktur. Seçimini onun içinden yaptığı dünya, her halükârda sağ yarım kürenin geniş dikkat açısı tarafından sağlanır ve çoğu zaman da dikkatimizin odağı bize

bilinçöncesi olarak gelir, her istemli eylemi aşar. Örneğin, sayfadan fırlayan kelime ya da isimleri gözümüz "yakalar" gibi bir deyiş kullanırız (kelimeler muhtemelen tekrar aradığımızda bulunamazlar ve sol yarım kürenin odaklı ışını işe dahil olur). Pratikte, "dikkat öncesi" işlemleme denen şey şu anlama gelir ki, oradaki şeyleri okuma şansını elde etmeden önce, bilinçöncesi olarak dikkatimiz üzerinde spesifik bir duygusal yük ya da talep bindiren şeyleri fark ederiz.[107] Dolayısıyla onu bilmeden önce bir şeye bilinçli olarak yaklaşmamız gerektiği doğru değildir: Neyle ilgileneceğimizi ancak neyle karşı karşıya olduğumuzu bildikten sonra seçebiliriz. İlkin bilir, sonra ilgi duyarız ki daha fazlasını bilelim – yine Escher'ın eli. Dünya bizimle buluşur ve görüşümüzü cezbetmek üzere hareket eder. Yaşamsallık, yaşam ve hareket bizatihi gözü cezbeder. Yanımızdan yürüyerek geçen bir insan dikkatimizi dağıtır; odanın bir yerlerinde kanal değiştirildiğinde televizyona dahi yenik düşmemek elde değildir çünkü yaşamı ve hareketi resmeder. Yangın altındaki bir odada bile ona bakma isteği duyarız; televizyon öncesi çağda, sosyal topluluklar dikkatimizin odağını çekerdi (*focus* [odak] Latince "yuva" ya da "şömine" anlamına gelir) ve fazla alenen birbirimize "odaklanmamız" gerekmeden yakınlığı sağlaması manasında televizyon gibi işliyordu. Böylelikle bir başka sosyal gayeyi yerine getiriyordu.

Sol yarım kürenin "inatçılığı" konusundaki zorluk, dünyanın ortaya ne çıkaracağına bir kere karar verdiğimizde artık bunu aşmamızın olası olmamasıdır. Beklentinin mahkûmlarıyız.

Yeni deneyim zihne girdiğinde sağ yarım küreyi çalıştırır ve deneyim aşina hale geldikçe, sol yarım küre tarafından "yeniden-sunulur". Goldberg ve Costa'nın gözlemlediği üzere, sol yarım küre sadece (halihazırda) aşina olunan şeylerle başa çıkmada uzmanlaşmış olmakla kalmaz, aynı zamanda sol yarım kürenin ilgilendiği şey kısa zamanda aşina hale gelir çünkü sol yarım kürenin halihazırda bildiği şeylere

tekrar tekrar danışma gibi bir eğilimi bulunur. Sol yarım kürenin sahip olduğu bilgi türünde bunun belli imaları bulunur. Asıl sorun şudur ki, zihin, keskin odak kazandırma ve "net görme" manasında, yalnızca kendi yarattıklarını hakikaten bilebilir. Dolayısıyla -bir şeyin sabitlenip kullanılması türünde bilgi, kesin bilgi manasında (*wissen*)- yalnızca yeniden-sunulanları (sol yarım kürede) bilir, bir bütün olarak mevcut bulunanları değil (sağ yarım küre önünde).

Simon ve Chabris'in artık ün kazanmış deneyinde, deneklerden nispeten kapalı bir ortamda kısa bir basketbol oyunu videosu izlemeleri istenmiştir.[108] Deneklere topların kaç defa el değiştirdiği sorulur. Çoğu gözlemci, deney sonrasında kendilerine sorulduğunda grotesk bir goril kostümü giymiş bir figürün oyunun karmaşasında ortaya girdiğinden, kameraya dönüp göğsünü yumrukladığından, dans ettikten sonra umursamazca çıkıp gittiğinden bihaberdir – ikinci defa izlendiğinde bu o kadar bariz bir şeydir ki, kişi artık ne bekleyeceğini bildiğinde, ilk seferinde nasıl gözden kaçırdığına inanamaz. Burada ve birçok yerde çarpıcı biçimde göz önüne serildiği üzere, en azından bilinçli olarak sadece odaklandığımız şeyi görürüz (bilinçli sol yarım küreyle). İlgilenmeyi seçtiğimiz şey göreceğimiz şeyin beklentisiyle yönlendirildiğinden, halihazırda bildiklerimizi deneyimlediğimizi gösteren bir döngü söz konusudur. Kullandığımız modele uymadıkları (Noë ve O'Regan buna "büyük yanılsama" ismini verir)[109] takdirde etrafımızdaki dünyanın en aşikâr özelliklerini görmedeki kabiliyetsizliğimiz o kadar köklüdür ki, hakikaten yeni bir şeyi nasıl deneyimleyeceğimizi öngörmek bir hayli zordur.

Nörobilişimciler, bir şeyi ancak onun beynimizdeki bir modeli varsa tanıyabileceğimizi [re-cognise] ve dolayısıyla bilebileceğimizi söylerler.[110] Bu, sol yarım küre süreçlerini mükemmelen tanımlamaktadır: Ama bu şöyle bir anlama da gelir ki, daima yeniden-sunulan ve yaşamsız sol yarım küre bilgisinde hapsolmuşuzdur, ebediyen aşina olunanı

tekrar tekrar deneyimliyoruzdur, dünya ebediyen basmakalıptır. İlk başta bir şeyi nasıl bilebildiğimizi de açıklamaz – model beynimize nasıl girdi? Yine Escher'ın elleri karşımıza çıkıyor.

Burada sol yarım küre bize yardımcı olmayacaktır. Bir araştırmacının ifade ettiği gibi, söz gelimi bir sağ yarım küre felcinden sonra, sol yarım küre kendi başına yalnızca "görülmesi bekleneni görür".[111] Herakleitos'un işaret ettiği gibi, beklenmeyeni beklememiz gerekir: "Beklentide olmayan kişi, beklenmeyeni bulamayacaktır, zira beklenmeyen iz bırakmaz ve keşfedilmemiştir."[112] Başka deyişle, farklı türde görme biçimlerini kullanmayı öğrenmemiz gerekir: açıkgöz olmayı, sağ yarım kürenin seçeneklerinin sol yarım kürenin dar odağıyla kolayca engellenmesine izin vermemeyi.

Sol yarım küreyi öteye, yeni şeylere, kendinden "Öteki" şeylere götürmek sağ yarım kürenin işidir. Sol yarım kürenin dünya kavrayışı esasen teoriktir ve öz göndergeseldir. Bu bakımdan, postmodernizmin dilin kapalı bir göstergeler sistemi olduğu iddiasını* geçerli kılar – ama eğer dil sadece sol yarım kürenin ürünüyse. Tam aksine, Johnson'ın edebiyat kuramları hakkında söylediği üzere, sağ yarım kürede daima doğaya açıklık bulunur: Deneyimden, geniş çapta dünyadan gelen yeni şeylere açıktır.[113]

Dikkate beklentinin etkilerinin doğal sonucu, sol yarım kürenin bize gerçekten deneyimlediklerimizden ziyade bildiklerimizi tedarik etmesidir. Çizim becerilerinde bu görülebilir. İnsan figüründe kemikleri bile çizer ("X-ray" çizimleri) ama nispi ölçüler, uzamsal ilişkiler ve derinlik üzerine kavrayışı çok zayıftır.

Kesinlik ve tanıma, yani aşina olunan şeye dönme arasında kaçınılmaz bir ilişki vardır. Bilinçli bilgi, yani sol yarım küre idrakini karakterize eden bilgi nesnenin sabitleştirilmesine

* Burada McGilchrist yapısalcılığı kastediyor olmalı, zira yapısalcılık dilin kapalı bir sistem olduğunu öne sürerken postmodernizm aksini ortaya koymaya çalışır (çn.).

bağlıdır – aksi takdirde bilinemez. Dolayısıyla ancak bilinç*dışı* zihinde mevcudiyet kazanıp bize bir şeyi bilme imkânı sağladıktan sonraki bilinçte yeniden-sunumdan ibarettir. Bilinçli farkındalığın yarım saniyeyle bilinçdışı idrakten geride kaldığına yönelik nöropsikolojik kanıtlar vardır.[114] Christ Nunn, bilinç ve beyin üzerine yazdığı yakın tarihli bir kitapta şöyle der: Bunun bir sonucu olarak "şöyle tuhaf fenomen gerçekleşir ki, bilinçli olarak bir nesne yanılsamalı boyutlarda algılanır ama kişi kavrayışını bilinçdışı olarak ona karşı doğru oranda ayarlar".[115] Bir şeyi bilinçli olarak bilmek, farkındalığında olmak *bellek* gerektirir. Şöyle yazar:

> En temel seviyede, kişinin dikkatinin geçmiş ve karşısındaki şeyin ne olduğu üzerine bir tür anısı olmadığı sürece dikkat sürdürülemez. [Bilinçli] zihin dolayısıyla anlık var oluşu için tamamıyla doğuştan gelen belleğe bağlıdır. [...] Keza dikkatin odaklandığı nesneler, genellikle anımsandıkları için erişilebilirdir. Bir anlamda "dışarıdaki" dünyanın özellikleriyle örtüşen bellekten çıkartılmış nesnelerdirler.

Bilinçli sol yarım küremizle bildiklerimizin halihazırda geçmişte olduğu, artık "hayatta" olmayıp yeniden-sunulduğu fenomenolojik gerçeğinin nörobilişsel bir ifadesidir bu.[116] Böylelikle yine Jung'a dönüyoruz: "Her bilme tanımaya akrabadır."[117]

İlginçtir ki, bilginin *geçmiş* koşulunun bu anlayışı Yunanca *eidenai*, yani "bilmek" kelimesinde vücut bulur; kültürel tarihte, zihinsel süreçlerin daha bilinçli bir farkındalığına ilerlediğimiz bir tarihte görüyoruz bunu[118] *Eidenai* kelimesi *idein* ("görmek") ile ilişkilidir ve gerçekte aslen "görmüş olmak" anlamına gelirdi.

Edilgen alıcılar mıyız?

Kamera imgesinin ikinci kısmı da edilgen alıcılıktır. Ama bir şeyi hiçbir zaman fotoğraf plakasının ışık ışınını alması anlamında "görmeyiz".[119] Gerçek dünyada işin içine

kendimiz de birçok şeyi katarız. Bu demektir ki, bakış gördüğü şeyi değiştirir.

Antik dünyada ve sonrasında tekrar Rönesans'ta ifade edilen fikre göre, ışınların gözden, içimizdeki derin bir yaşam ve enerji kaynağından geldiği düşünülür. Homeros, kartalın gözünden gelen ışınları "güneş gibi içe nüfuz eder" şeklinde tasvir eder. İnsan gözü hakkında, Empedokles, yaratıldığında "ilk ateşin gözbebeğinde kendini gizlediği"ni, etrafında akan ince su zarlarıyla korunduğunu söyler.[120] Platon da *Timaios*'ta, neredeyse fenomenologları öngörmüş gibidir; der ki, içimizden gelen en saf ateşten oluşmuş akıcı, yoğun, narin bir ışık gördüğü şeyin ışığıyla kaynaşır, böylelikle kendimiz ve görülen nesne arasında "tek beden" oluşturulur, bedenimizin ve ruhumuzun her parçasına görülen şeyin "hareketleri" iletilir.[121]

"Birinin gözlerinin içine bakmak" deyişi bunu daha da ileri götürür ve gözlerimizden bir şey yayıldığı, sonra da dikkat nesnemize nüfuz ettiğini ima eder, tıpkı Elizabeth Devri'nde gözden çıkan bir okun aşığın gözüne girdiğine inanılması gibi; veyahut da Donne'un *Exstasie* [Esriklik] şiirindeki gibi:

> Gözlerimizin ışınları kıvrıldı ve birbirinin içinden geçti
> Gözlerimiz düğüm oluşturdu.

Aşığın gözünden gelen ışınlarda, gözün sunduğu derin ve karşılıklı iletişim de görülebilir. Başka deyişle, bakma eylemiyle beraber karşılıklı bir ilişkiye gireriz: Gören ve görülen, birbirlerinin varlığında rol edinir. Kamera modeli yalnızca sol yarım küreye hastır ve sol yarım kürenin şeyleri analitik ardıl kavrayışı yankısal, karşılıklı harekete, görünün bir arasındalığına erişemez. Husserl'in ünlü pasajlarının bazıları Blake'in *The Marriage of Heaven and Hell*'inde [Cennet ve Cehennemin Evliliği] öngörülür, zira Blake şöyle der: "Budala, bilgenin gördüğüyle aynı şeyleri görmez."

Bakış etkindir. Büyük Plinius, Naturalis Historia'da [Doğa Tarihi] basilisk'ten bahseder; bu bir tür sürüngendir, bakışıyla öldürebilir. Nitekim Rönesans'a dek bu yaratığın var olduğuna inanılıyordu.[122] Bu olgu, dikkat hususunda bir doğruyu barındırıyor. Bir cerrahın tedavi gayesi taşıyan odaklı ama kayıtsız dikkati, hakimiyet gayesine dönüştüğünde bir işkencecinin kontrol gayesi taşıyan odaklı ama kayıtsız dikkati yerine geçebilir; ancak niyet hakkında bilgiye sahip olmak, eylemi nasıl anladığımızı değiştirir. Eğer ben alıcıysam, benim de öz deneyimimi değiştirir. Esasında toplama kamplarının ayrıntılı planları kayıtsızlık sayesinde tasarlanmıştır; çoğu zaman mühendislerin, hekimlerin ve psikiyatrların uzmanlığına başvurulmuştur. Soykırımı bilhassa tüyler ürpertici kılan şeylerden biri budur. İnsanın bir makine ya da makinenin parçası konumuna indirgendiğini söyleriz ve hissederiz, böylelikle nesnenin ilgilenilme biçimiyle değiştirildiğini söylemiş oluruz. Bir ceset karşısında bile, dikkatin tarzı karşımızda gördüğümüz şeyi değiştirir. Çin'de beden -ceset dahil- bir organizma olarak görülür: Fakat bir kere neşter değdiğinde, açıkça ayrılabilir kısımlardan oluştuğu ortaya çıkar.[123]

Bilimin her şeyden önce kendini çarpıtılmaya açık şeylerden uzak tutması gerekir. Tabii ki kendimizi her kişisel kaprise ya da arzuya koyuvermek bizi hiçbir zaman ortak bir doğruya götürmez. Ama böylesine çarpıtmasız bir duruma erişmek, göründüğünden çok daha hassas bir süreçtir. Nesnellik, kişinin bulduğunu yorumlamasını *gerektirir*, elde edilmesi için hayal gücüne bel bağlar.[124] Kayıtsızlığın hayli muğlak bir tabiatı vardır. Bilimsel ya da bürokratik zihnin soğuk, kayıtsız duruşu nihayetinde izlemek istemeyeceğimiz bir yola çıkabilir. Bilimsel yöntem vasıtasıyla uygulamaya dökülen sol yarım küre ilişkisinin, örtük materyalizmi göz önüne alındığında, bir ilişki *olmadığı* söylenemez – yalnızca kopuk bir ilişkidir; yanlış bir biçimde, gözlemcinin gözlemlenen üzerinde bir etkisi olmadığını (kişinin gözlemiyle dönüşüm geçirmediğini) imler. Arasındalık yok

değildir, yalnızca yadsınır ve dolayısıyla spesifik -münhasıran "soğuk"- bir tarzdadır. Bir şeyi *bize* bilinir olmadan bilemeyiz – onu *bilen* biz olmasaydık nasıl olacağını göremeyiz. Dolayısıyla anladığımız her şey, onu başka türlü değil de öyle gördüğümüz için öyledir. Bilim, nesnesinin "insani" her şeyini olabildiğince kaldırarak gördüğünde, odaklı ama salt kayıtsız bir dikkat sağladığında, yalnızca bir başka insan kabiliyetini uygulamaya dökmektedir: yani geriye çekilip nesneyi kayıtsız ve önemli bir manada doğal özelliklerini yitirmiş tarzda görerek. Herhangi spesifik bir tarzı ayrıcalıklı olarak görmenin bir gerekçesi olamaz, tabii ki bazı şeyleri daha kolay yapmayı, kullanmayı, üstlerinde egemenlik kazanmayı mümkün kıldığında durum başkadır – ki bu da sol yarım kürenin işidir.

Sağ yarım kürenin bakışı tam aksine içkin olarak empatiktir ve "aradılık"ın *kaçınılmazlığını* tanır: İşin aslında normal bakma ediminin empatik bir süreç olması kayıtsız bakışı bu kadar yıkıcı kılar. Merleau-Ponty şöyle yazar:

> Gözüm benim için şeylerle temas kuran belli bir güçtür, o şeylerin yansıtıldığı bir ekran değildir. [...] Eğer ikimiz de düşünen tabiatımızın [sol yarım küre] özüne çekilir, ikimiz de eylemlerinin anlaşılmadığını ve bir böceğe aitlermiş gibi gözlemlendiğini hissederse diğerinin bakışı beni, benimki de onu bir nesneye çevirir. Örneğin bir yabancı beni izlediğinde böyle olur. Ama o zaman bile, iki kişinin de diğerinin bakışıyla beraber nesneleşmesi ancak bu durum olası bir iletişimin yerini gasp ettiği için dayanılmaz bir hal alır.[125]

Başka bir yerde Merleau-Ponty, "görünün solipsist olmayı bıraktığı" ve "diğerinin onu yakaladığım ışınları bana geri çevirdiği" andan bahseder.[126]

Merleau-Ponty, öznelerarası dünyanın temelini oluşturmada sadece somutlaşmanın değil, görünün muğlaklıklarının da farkındaydı, zira görü yabancılaştırma ve nesneleştirme ya da bunun yerine öznelerarasılığın gerecini sağlama potansiyeline sahiptir. En çok tanınan işlerin birinin başlığı

Le visible et l'invisible'dir [Görünür ve Görünmez]. Eğer beden tamamen opak görülürse -başka deyişle, yalnızca görünür alanını hesaba katarsak- bir engel olarak iş görür, göreni görülenden tamamen koparır. Ama eğer başka türlü görülürse ve gerçekten şeffafsa, bedenin "yoğunluğu" pek de engel teşkil etmez; bedensel varlıklar olarak diğer insanların ve kendimizin farkında olmamızı sağlar, bedeni ikimiz arasında bir iletişim aracı kılar.[127] (*L'oeil et l'esprit*'de [Göz ve Ruh], havuzun dibindeki bir şeyin suyun içinde görünmesi analojisini kullanır – yarı saydam su için burada kullanılan kelime yine *l'épaisseur*'dür, ki burada bu kelime için "yoğunluk" [thickness] gibi fazla temel anlamlı bir çeviriden başka bir şey elimizden gelmez).[128] Yarı saydam vaziyetini koruması, görünür ve görünmezi bir araya getirmesi gerektiğine dikkat edin: Tam saydamlık onu yalnızca görünmez kılardı ve böylelikle de yine iletişim yolumuz olmaksızın yabancılaşırdık.[129]

Dünyayı görme biçimimiz sadece diğerlerini değil, *bizim* de kim olduğumuzu belirler. Neyle ve nasıl ilgilenerek vaktimizi geçirdiğimize dikkat etmemiz gerekir. Genel kültür testinde üç ayrı biçimde koşullanan katılımcılar, belli faaliyetlere katılmıştır ve kendilerinden profesör, sekreter ya da holigan tiplemelerini düşünmeleri istenmiştir. Profesör tiplemesine koşullananlar yüzde 60, holigan tiplemesine koşullananlar sadece yüzde 40 ve sekreter tiplemesine koşullananlarsa ikisinin arasında bir sonuç çıkarmıştır.[130] Bir başka testte, "serseri" [punk] tiplemeleriyle koşullandırılan kişiler, "muhasebeci tiplemeleri" ile koşullandırılanlardan daha isyankâr ve daha az uysal davranmıştır.[131] Benzer bir şekilde, katılımcılar, özellikle de genç erkekler, gerçekçi ve agresif bir bilgisayar oyunu oynadıktan sonra kışkırtıldığında daha agresif tepkiler gösterme eğilimine girmiştir.[132] Yaşlı insan tiplemeleriyle (örneğin "hassas", "beyaz saçlı", "bingo oynayan") koşullandırılan kişiler görüşlerinde daha muhafazakârlık göstermiştir; politikacı tiplemeleriyle koşullanan kişilerse daha

konuşkan olmuştur. Yaşlanma süreci üzerine daha olumlu çağrışımlarla (örneğin bilge ve deneyimli) koşullandırıldıklarında yaşlı insanlar hafıza testlerinde olumsuz çağrışımlarla (örneğin bunak ve kaçık) koşullandırılanlardan daha iyi sonuçlar vermiştir.[133] Deyiş yerindeyse sürekli bir koşullanma hali altında olan, yaşlı insanlarla çalışan hemşireler, hafıza testinde yaşlı insanlarla daha seyrek temas içinde olanlar kişilerden daha kötü sonuçlar ortaya koymuştur.[134] Yaşlanma üzerine olumsuz tiplemelerle koşullanan yaşlı insanlar, yaşama istemlerini dahi kaybedebilmektedir.[135]

Neyle ve nasıl ilgilendiğimiz onu da bizi de değiştirir. Bilim insanlarının böyle değerlendirme eğiliminde olduğunun aksine, görmek sadece "bilgi edinmenin en etkili yolu" değildir.[136] Tabii ki bilgi edinmek için etkili bir yoldur ama her şeyden önce dünyayla ilişkimizi eyleme döktüğümüz araçtır. Aslen empatik bir iştir.

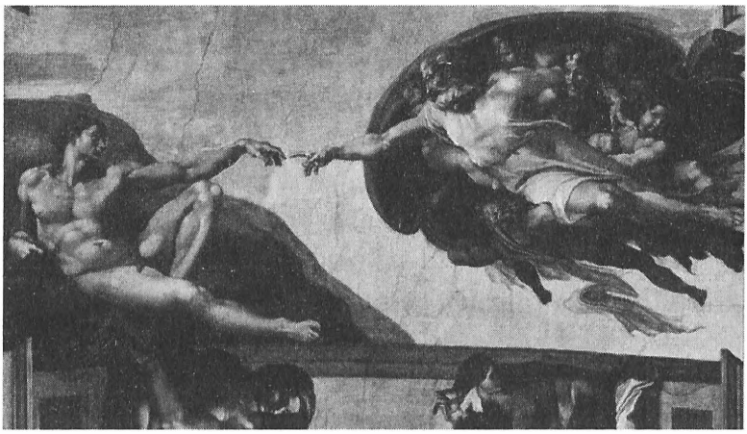
Karşılıklı bakış ve bilhassa da başka bir nesneye yönelik ortak göz atma, hayli gelişmiş tipik özelliklerdir. İnsanların haricinde, insanlarla uzun temas kurmuş olan bazı maymunlar başka bir nesneye ortak olarak bakma işini gerçekleştirebilmektedir.[137] Köpekler insan dikkatine, özellikle bakışlara ve göz ifadelerine son derece duyarlıdır:[138] Dikkati paylaşabilirler ve bazı memelilerse bakış yönünü izleyebilirler ama burada hangi seviye bir dikkatin sergilendiğinden emin olmak zordur.[139] Çoğu kediler, insanlarla uzun temas kurmalarına rağmen, başka bir şeyle ilgilendiğinizi anlayamazlar ve bakışının yönüyle etkileşime geçmezler. Elle işaret etmek de nafiledir: O zaman kedi sadece parmağınıza bakar. Fakat bir köpek, belli bir istikametteki bir şeye ilgi duyulduğunu anlar ve onun bakışı da empatik olarak aynı yöne sürüklenir. Paylaşılan bakışta da -diğer bireyin zihniyle bir bağ hissettiğimiz- karşılıklı bakışta da nörolojik alt yapıyı sağ yarım küre sağlar. Bakışımızı başka birinin baktığını gördüğümüz yöne çevirdiğimizde, bunu sağ yarım küre vasıtasıyla yaparız.[140] İnsanlarda ortak bakış, kaçırıldığı zaman bile (yani iki

insan karşılıklı olarak aynı nesneye ortak bir ilgi duyduklarını fark ettiğinde) sağ yarım küre boyunca yayılan geniş çaplı bir ağ etkinleşir.[141] Yüzleri tercüme etmek, sağ yarım kürenin uzmanlığıdır; kişinin partnerinin yüzüne bakmasıyla beraber (tanınmayan birinin yüzüne bakmaya kıyasla), sağ insulanın etkinliği artar. Kişinin kendi yüzünü görmesi (tanınmayan birinin yüzüne bakmaya kıyasla), sol prefrontal ve superior temporal kortekste etkinliğe yol açar, ayrıca sağ limbik faaliyeti de arttırır.[142] Dolayısıyla görünüşe göre, ortak dikkat ve birbirinin gözüne bakmak, ayrıca kişinin kendine yakın birinin yüzünü ayırt etmesi vb. sadece bir yüzü tanıyıp işleme sürecinin gerektireceğinden çok daha fazla ölçüde sağ yarım küre faaliyetini arttırmaktadır. Aslına bakarsak, genel olarak, paylaşılan zihinsel haller sağ yarım küreyi etkinleştirir.[143] Otizmdeyse tüm empatik dikkat özellikleri bozulur: göz teması,[144] başkasının bakışını izleme kabiliyeti,[145] ortak ya da paylaşılan dikkat,[146] bakışın ardındanki zihni anlama.[147] Şizofrenide de bakış dikkatinde noksanlıklar görülebilmektedir.[148]

Dolayısıyla, çapraşık ve soyut bir dilin, yabancılaştırıcı bir bakışın doğruya yönelik asıl ve tek yaklaşım olarak görülmesi bilim ve felsefe adına sorunsaldır. Filozof David Levin'e göre, Descartes, "gayriinsanileştirmek anlamına gelse bile [...] uzaktan bakışı *yeğler*".[149] Descartes'ın bu şekilde izlediği inanca göre, dünyayla ilişkimizi tanımak demek dünyanın zorlamalarını dayatmasına izin vermek demektir. Oysaki gerçekte tanınmadığı zaman daha çok zorlamalarda bulunur. Dennett'in ifadesiyle, bagaj gemiye incelenmeden bindirilir. Bilimsel bir makalede "böyle olduğunu gördüm" denmez de, "bu fenomen gözlemlendi" denir. Fakat Japonya'da, bilim öğrencileri, fenomenleri "gözlemlerken" bunu Batılılardan pek farklı bir anlam ve farklı bir zihin yapısıyla yaparlar. "Gözlemlemek" olarak çevirebileceğimiz *kansatsu* kelimesi, "bakış" kelimesinin anlamına daha yakındır, ki bizim bakışı kullandığımız zamanlar, kendimizi kaybettiğimiz

ve diğeriyle bağ içinde hissettiğimiz kendinden geçmiş dikkat halleridir. *Kansatsu*'daki *kan* hecesi, bakan kişinin bakış nesnesiyle "tek-bedenlik" hissetmesi ayrıntısını barındırır.[150]

Dolayısıyla gözün bağlama potansiyeli de koparma potansiyeli de bulunur. Hatta elin de benim tanımladığım gibi olması gerekmez – yani istemli, çıkarcı, tek yönlü. Elin başka varoluş tarzları da vardır. Uzatılan bir el, başka anlamlar taşıyabilir – teskin edebilir, iyileştirebilir ya da canlandırabilir (dikkat edin ki, Michelangelo'nun ünlü tasvirinde Adem'in bedeni, sol eliyle kurulan tanrısal ve dolayısıyla sağ yarım küre temasıyla canlandırılır; bkz. Görsel 4.3.).



Görsel 4.3 İnsanın Yaratılışı, Michelangelo, Sistin Şapeli tavanı.

Dikkat de ardındaki niyetle belirlendiğinden dolayı, bağlam değiştiğinde kavrama bile husule getirme işini yerine getirebilir; örneğin Kariye Camii'nde muzaffer bir hal içindeki İsa, Kıyamet Günü'nde ölülerin mezarları üzerinde adeta bir kasırga gibi ilerler, ölüleri kollarından yakalar ve onları mezarlarındaki uykularından çekip alır.

El, dokunma ve kavrama aracıdır, dolayısıyla "duyarlılık" [tact] metaforunun kökenidir. Aslında ilgilenmek ya da katılmak [attend], tam olarak elini ileri uzatmak demektir: Vermek için de almak için de uzanırız – "ad-tend".

İki yarım kürenin farklı ontolojik statüleri, dünyayı anlamak için kullandığımız felsefe terimlerinin hepsinin anlamında etki bırakır, zira iki yarım küre de bu terimleri anladığını düşünür ama anlamayı farklı yollarda yaparlar, her biri kavram ya da deneyimi kendi içinde bulunduğu bağlama (yani sol ya da sağ yarım küre dünyası) göre dönüştürür. Alice'in aynanın iki tarafından gördüğü sol el ve sağ el dünyalarının ikisinin de kendi gerçeklik versiyonu vardır; bu dünyalarda şeyler yüzeysel olarak aynı gözükür ama farklıdırlar. Bu bölümü, sağ ve sol yarım küre dünyayı bambaşka algıladığında ortaya çıkan bu *faux amis*, yani "sahte dostlar"ın birkaçı üzerine tartışarak sonlandıracağım.

"Bilgi" ve "doğru" üzerine tartışmıştık, yine iki versiyonları bulunuyordu: birisi kişilerüstünü, statiği, bütünü, nesneyi bildiriyor ve diğeriyse kişiseli, eğretiyi, derecelerle ilgili olanı, bir yolculuğu bildiriyordu. "İnanç" da yakından ilişkilidir ve onun da iki anlamı vardır.

İnanç

İnanmak, düşünmeye indirgenmemeli. Düşünmenin daha zayıf, şüphe karışmış bir biçimi değildir. Bazen şöyle konuşuruz: "Zannımca tren 6.13'te kalkacak". Oysaki "zannımca", yalnızca "böyle düşünüyorum (ama emin değilim)" demektir. Sol yarım küre kesinlik ile, olguların bilgisi ile ilgilendiğinden dolayı ona göre inanç yalnızca kesinliğin yokluğudur. Eğer olgular kesinse, sol yarım kürenin görüşünce, bunun yerine "biliyorum" denmeli. İnancın böyle görülmesi, sol yarım kürenin dünyaya yönelik yaklaşımından kaynaklanır: faydalı olana, dolayısıyla da sabit ve kesin olana ilgi (eğer ona güvenemezsek tren tarifesi hiçbir şeye yaramaz). Dolayısıyla inanç, sol yarım küre için yalnızca bilmenin zayıf bir biçimidir.

Ama sağ yarım küre tabirince inanç farklıdır çünkü onun dünyaya yönelik yaklaşımı farklıdır. Sağ yarım küre, kesin bilgi manasında hiçbir şeyi "bilmez. Onun için, inanç bir ilgi ve alaka meselesidir: Çağrı ve cevap olan yerde ilişkiden bahseder; bu "sorumluluğun" temelidir.[151] Dolayısıyla eğer "Sana inanıyorum" dersem, sende durumların şöyle şöyle olduğunu düşünüyorum demek değildir, ama haklı olduğumdan da emin olamam. Sana karşı belli bir alaka içindeyim demektir, bu benim sana karşı belli tarzlarda davranmama (davranış ve olma) sebep olur ve sana belli tarzda davranma ve olma sorumluluğu yükler. Kesin *olamayacak* şeyler karşısında doğrular*mış gibi* davranmaktır. Sağ yarım küreye karakteristik arada olma niteliklerini taşır: Yankısal, tınlayan, sorumlu bir ilişki; öyle bir ilişki ki, içindeki her kişi diğeri tarafından ve ikisi arasındaki ilişki tarafından dönüştürülür, oysaki sol yarım kürede inananın inanılanla ilişkisi atıldır, tek yönlüdür ve alakadan ziyade kontrol üzerinde temellenir. Sanırım şöyle yazdığında Wittgenstein'ın ifade etmek istediği buydu: "Benim" diğerine karşı tutumum, "bir ruha yönelik bir tutumdur. Ben o kişinin bir ruha sahip olduğu *görüşünde* değilimdir."[152] Bir "görüş", bilginin zayıf biçimidir: İnançla benim kastettiğim bir yaklaşım ya da "tutum" değil.

Bu konu Tanrı inancına bir ışık tutabilir. "Tanrı var mı?" gibi olgusal bir soruya indirgenemez bu – ki şimdilik "olgusal bir cevap" ifadesinin bir anlamı olduğunu farz edersek.[153] Bir tutuma sahip olmak, dünyaya karşı bir yaklaşım taşımaktır ve böylelikle, benim için husule geldiği haliyle dünya, Tanrı'nın ait olduğu dünyadır. İnanç, dünyayı değiştirir ama aynı zamanda beni de değiştirir. Tanrı'nın var olduğu doğru mu? Hakikat bir yaklaşımdır, ya birine ya da bir şeye doğru olmaktır. Kişi *hiçbir* şeye inanmayıp böylelikle topyekûn inançtan kaçamaz, dünyaya karşı hiçbir yaklaşımı olmaksızın edemez, zira bu zaten kendi başına bir yaklaşımdır. Bazı insanlar materyalizme inanmayı seçer; böyle

bir felsefe doğruy*muş gibi* yaparlar. Tanrı'nın var olup var olmadığı sorusuna verilecek bir cevap yalnızca benim Tanrı var*mış* gibi davranarak Tanrı'ya sadık olmamdan ve bana doğruymuş gibi Tanrı'yı deneyimlememden (ya da duruma göre deneyimlemememden) gelebilir. Eğer inançlı bir kişiysem, Tanrı'ya inanmam gerekir ve eğer Tanrı varsa onun da bana inanması gerekir.[154] Biraz da Escher'ın elleri gibi, inanç karşılıklı olarak doğmalıdır, doğrusal bir akıl yürütme süreciyle değil. "-mış gibi" davranmak, bir tür yalan ya da kişinin inanıyor numarası yaptığı şeye "gerçekte" inanmadığının itirafı değildir. Tam aksine: Hans Vaihinger'in anladığı üzere, her *bilgi*, bilhassa da bilimsel bilgi, şimdilik bazı modeller doğruy*muş gibi* yapmaktan ibarettir.[155] Doğru ve inanç, tekrar söylemek gerekirse, etimolojilerinde de olduğu gibi, derinden bağlantılıdır.[156] Herhangi bir yerde kesinlik bulunabileceğini düşünen sadece sol yarım küredir.

İrade

Asıl varoluşumuz, dünyaya karşı yaklaşımımızda yatar – kesinlikle dünya hakkında bir düşüncede ya da bir düşünce dizisinde, hatta dünyaya yönelik bir his ya da hislerde de değil. Dolayısıyla istem de inanmak gibi -ki bazı vasıflarının ortak olduğunu düşünüyorum- dünyaya karşı bir yaklaşım meselesi olarak görülmelidir. Sol yarım kürenin dünyaya yaklaşımı fayda üzerinedir. Felsefe aşırı bilinçli bir bilişsel süreç olduğundan, iradenin kontrolle ilişkili olduğu ve dolayısıyla bilinçli sol yarım kürede yatıyor olması gerektiğine yönelik sol yarım küre bakış açısından uzaklaşmak zor olabilir. Ama eğer dünyaya yönelik yaklaşımımız, dünyayla ilişkimiz değişirse irade başka bir anlama bürünür. Sağ yarım kürenin yaklaşımı, onun dünyaya yönelik dikkatinin karakteri kontrolden ziyade ilgi ve alakadır. İstemi bir şeye yönelik arzu ya da *hasret* ile, kendinden ötede duran şeyle, Öteki ile ilişkidir

Çok sayıda farklı kaynaktan elde edilen kanıtların ortaya serdiğine göre -ki bu konuyu önceki bölümde tartışmıştık- zihin deneyimi düzenler, şeyleri benzerliklerine göre gruplandırır ve dilden pek yardım almaz, keza hepsinin anlamını bulmak için de böyle yapması gerekir. Kuşların ve omurgalı hayvanların davranışlarında bu apaçık görülür; ayrıca nispeten korteks altı bir seviyede gerçekleşmesi gerekir, zira bazı hızlı otomatik tepkiler, tepki verdikleri şeye dayanırlar. Üst seviyelerde iki yarım kürenin de özdeşleşme sürecinde rol oynadığını biliyoruz. Bunu gerçekleştirme biçimlerinin bazı temel yönlerde farklılık gösterdiğinin de işaretleri söz konusudur.[157] Zira bir "tip" anlayışının da iki anlamı olabilir – sadece tek bir "neliği" olsa da iki "nasıllığı" olabilir. Bir anlamda, spesifik vasfı ya da vasıflarından dolayı o şeyin indirgenebileceği kategoriye gönderme taşır. Ama bir çocuk dünyayı anlamaya, öğrenmeye deneyiminde öne çıkan -hem temel anlamıyla uzam-zamansal şekiller hem de metaforik yapı olarak- şekillerle başlar; kurallar uygulamaktan ziyade bir *Gestalt* algı biçimi kullanır. Wittgenstein'in *Felsefi Soruşturmalar*'da [Philosophische Bemerkungen] "aile benzerliği" olarak değindiği insan kabiliyetinin başlangıcıdır bu, zira bunlar bireyleri grubun üyelerinin tek bir tanımlayıcı özelliği olmaksızın birbirine bağlar.[158] Henüz görülmemiş ama yine de deneyimlenen örneklerin her biriyle ilişkili bir anlam taşıyan bir şeyin anlamını içerir; bu şey deneyimle gitgide daha netleşir. Dolayısıyla "tip"i çoğu zaman indirgenmiş bir fenomen ya da belli deneyim dizilerinin "en aşağı ortak paydası" olarak görsek dahi, tekil bir deneyimden çok daha büyük bir şey de olabilir, hatta deneyimin kendisinin ve deneyim dizimizin yakın olduğu deneyimlerin ötesine uzanır. Eğer her bilginin ayrım bilgisi olduğu konusunda Bateson haklıysa, bu yöntem herhangi bir şeyi bilmenin tek yoludur: Bir şeyi sınıflandırmak, yalnızca temel farkın yitimine götürür.

Burada iradeye tekrar dönüyoruz. İnsan davranışının en güçlü etmenlerinden bazıları bu tür ideal tiplerdir – "karakter tipleri" değil, zira bunlar esasında tiplemelerdir, daha ziyade arketiplere benzer bir şeydir, hayal gücünde canlı güçleri bulunur ve bizi kendilerine çekebilirler. *De la Mettrie's Ghost* [De la Mettrie'nin Hayaleti] kitabında Chris Nunn, bunların bazılarını ele alır ve "soylu Romalı" ya da "aziz" örneklerini kullanır; bunlar, deneyimimizi anlamlandırmak için kendimize anlattığımız ve kendi paylarına deneyime tepkilerimizi şekillendiren anlatılardır.[159] Bunlar tiptir ama sağ yarım küre kökenli olduklarına işaret eden bazı nitelikleri bulunur. İndirgeme değildirler (aşağı), daha ziyade hedeftirler (yukarı); deneyimden türerler ama deneyim tarafından kapsanmazlar; bizim için duygulanımsal anlam taşırlar ve soyutlamadan ibaret değildirler; Nunn'ın işaret ettiği üzere, yapıları anlatıyla çok sayıda ortak yön taşır; kurallara ya da yöntemlere indirgenemez ya da dönüştürülemezler. Hatta onları geçersiz kılacak şeylerden biri de, tam bu hale dönüşme eğilimleri olacaktır – bir kural ya da yöntem dizisi: "Şunu ve şunu yaparsan aziz olursun."

Benim düşünceme göre, Jung'un arketipleriyle çok ortak yönleri vardır. Jung arketipleri bilinçdışı içgüdü dünyası ve bilinçli biliş dünyası arasındaki köprüler olarak görmüştür; biri diğerini şekillendirmeye yardım eder;[160] bilinçdışı diyardan bize duygusal ya da ruhsal anlamlar taşıyan imge ya da metaforlar vasıtasıyla deneyimlenirler.[161] Onların mevcudiyetinde bir çekim, itki, hasret hissederiz; bizi kendi bilinçli deneyimimizin ötesine götürürler ve Jung'a göre insanlığın geniş çaplı deneyiminden türemiştirler. Bir ideal, kulağa tanım gereği somut olmayan bir şey gibi gelir ama bu idealler cansız-kansız soyutlamalar değildir, bilakis duygulanımsal bedensel deneyimimizden türerler.

Zira bedenin bile kendi farklı "nasıl-lıkları" vardır: Bir taraftan faydacılık alanında, dünyayı etkileme ve manipüle etme aracımız olur; ama diğer taraftan, aynı zamanda her

deneyimin nihai metaforudur, ki buna en üst değer deneyimlerimiz de dahildir. Şunu söyleyerek Laban bunu ayırt etmektedir: Bedensel "hareket daima iki muayyen amaç için kullanılmıştır: her türlü işte elle tutulur değerlerin kazanılması ve dua ya da tapınmada elle tutulamaz değerlere yaklaşma".[162] Dolayısıyla, beden, içinde iki yarım kürenin de dünyaya yönelik yaklaşımlarını barındırmaktadır.

Aşinalık ve yenilik

Deneyimde ona rastlamamamıza rağmen bir arketip bize aşina gelebilir. Aşinalık bir diğer çapraşık kavramdır. Şu ya da bu yarım küre söz konusu olan şey üzerinde "uzman" olmayabilir ya da hatta onu "tercih etmeyebilir" ama her iki yarım kürenin de ona yönelik bir yönelimi bulunur ve bu da aşinalığın şu ya da bu veçhesinin öne çıkmasını sağlar – söz konusu yarım kürenin dünyasında ortaya çıkan bu *veçhe*dir. Üzerinde çalıştığım spesifik masa, tüm bireysel özellikleriyle, "benim" dünyamın bir parçası olarak bana aşina gelir ve benim için önemlidir (sağ yarım küre); türsel ya da jenerik olarak masaların bana aşina olmasıysa jenerik olmalarından dolayıdır (sol yarım küre) – kabullenilecek yeni bir şey yoktur. Aynı şekilde Eyfel Kulesi de onun gölgesi altında yaşamış bir insan için aşina gelir (sağ yarım küre); Eyfel Kulesi, Paris için kalıp bir simge olarak aşina gelir (sol yarım küre). Edilgen olarak duyduğum ve kulak dolgunluğum olan bir müzik parçası cansızlaşma manasında aşinalaşır; bir müzisyenin çaldığı ve üzerine kafa yorduğu bir parça, yaşam kazanma manasında aşinalaşır. Birinin sürekli olarak *yeniden-su*nularak anlamı boşaltılır; diğeriyse daima *mevcut bulunarak* anlamca zenginleştirilir – onunla beraber yaşarım ve etkin olarak "benim" hayatıma dahil ederim.

İlişkili bir kavram olarak yenilik, yarım kürelere has anlamları bakımından öne çıkar. Bir manada tam olarak sol yarım küre aşinalığından sağ yarım küre aşinalığına, sahtelikten özgünlüğe dönmedir. İstemli olamaz ama yine de

arzulanabilir; var olan şeye karşı (görünüşe göre edilgen) bir açıklık gerektirir, zira bu onu ilk defaymış gibi görmemize izin verir ve Heidegger'in dünya karşısında radikal "şaşkınlık" dediği şeye götürür. Bu kavram Jan Patočka'nın sarsılma kavramına da yakındır: dünyayı görmeye yönelik alışılageldik yordamlarımızın kayıtsızlığından kökten bir şekilde koparılmak.[163] Wordsworth'ün erişmeye çalıştığı şey buydu. Coleridge'in sözleriyle:

> Zihnin dikkatini alışkıların uyuşukluğundan uyandırarak ve önümüzdeki dünyanın güzelliğine, mucizelerine yönelterek doğaüstüne benzer bir his uyandırmak; bu sonsuz bir hazinedir ama aşinalığın ve bencil yalnızlığın yarattığı tabaka yüzündendir ki, gözlerimiz var ama görmüyoruz, kulaklarımız var ama duymuyoruz, kalplerimizse ne hissediyor ne de anlıyor.[164]

Aşinalığın üstünü örttüğü dünyayla yeniden bağ kurmaktır bu. Şaşırmaya gerek duymadan çok farklıdır: Fazla aşina görünene daha dikkatli bakmayı ve belki de ilk defa görmeyi gerektirir.

Ama çok farklı türde bir yenilik de vardır; istemli olarak, bilinen etmenleri tuhaf yollarla etkin olarak yeniden birleştirip böylelikle müşterek gerçekliğimizin düzenlerini bozarak ve aşina olarak tanımlayabileceğimiz her şeyden olabildiğince uzaklaşarak elde edilebilir. Bu, halihazırda sunulmuş "parçaları" alternatif kombinasyonlarda gösterir ve aşina olunanı dağıtır (sağ yarım küre manasında). Tuhaf ya da yabancı olanı kararlı bir şekilde kabul edişiyle beraber bir şok etkisi yaratır. Modernistlerin, Pound'un ifadesiyle, "yenileştirme" amaçları bu anlamı taşımaktaydı – "The Shock of the New" [Yeninin Şoku].[165] Bu tür yenilik, sol yarım küre dünyasından yayılır.

Etkinlik ve edilgenlik

Sağ yarım kürenin var olan karşısındaki açıklık tutumunu "açıkça edilgen" diye tanımladım. Bunun sebebi, iradenin

ediminin olmadığı yerde sol yarım kürenin bunu böyle görmesidir. Ama bir bilge edilgenlik vardır ki, bazı şeylerin gerçekleşmesini *yapılanlardan* ziyade *yapılmayanlarla* sağlar ve etkin olmanın kapadığı imkânları açar.

Etkinlik ve edilgenlik arasındaki dikotomi, kontrol ihtiyacı perspektifinden doğar. Edilgenlik bu bakış açısından kontrolün, özerkliğin, etkili olabilmenin, yani faydalı olabilmenin, etkileşimin kaybıdır – araçsallığın suya düşmesidir. Fakat, bu anlayışta önem taşıyan durumlar dikkate alınmaz, zira bu bölümün başlarında tartıştığımız gibi uykudan bilgeliğe dek birçok şey iradenin çabasıyla husule getirilemez – bu koşullarda aslında şeylerin büyümesine izin veren açık bir alıcılık daha üretkendir. Keats'in "negatif kabiliyet" dediği şeye benzer; "başarı insanının" karakteristik özelliği, yani "belirsizlikler, gizemler, şüpheler içinde olup olgulara ve akla fazla düşkün olmadığı zamanlardaki insanın kabiliyeti"dir bu.[166] Burada kesinliğe, açıklığa ve sabitliğe zorlamama özelliğiyle olan bağ açığa kavuşturulup sağ yarım küre dünyasıyla ilişkilendirilmektedir.

Nihayetinde her iki yarım küre tarafından ortaya atılan görme biçimlerini de birleştirmemiz gerekir. Her şeyden öte, eğer zarara yol açmasını istemiyorsak sol yarım küre dikkatinin sağ yarım küre dikkatiyle entegre edilmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Dikkatin ardındaki niyetin öneminden bahsettim. Son bölümde açıklık kazanmış olması gerektiği üzere, sol yarım kürede dilin tabiatı ve kavramakla ilişkisi, sol yarım kürenin *faydaya* biçtiği baskın değerini gösterir. Sol yarım küre daima bir *hedef* peşindedir: Daima tasarısında bir niyet vardır ve görü alanında araçsal bir amacı olmayan her şeyi önemsizleştirir. Sağ yarım küreyse tam aksine hiçbir şey üzerine tasarıya sahip değildir. *Var olana* karşı tetiktedir; ön yargılara, önceden belirlenmiş hedeflere sahip değildir. Sağ yarım

kürenin, mevcut bulunan şey her neyse onunla bir itimat ya da ilgi (Heidegger'in *Sorge* dediği şey) ilişkisi bulunur.

İki yarım kürenin aracı olduğu deneyimlerin, iki varoluş biçiminin temel farklılıklarını özetlemek gerekseydi şöyle ifade edilebilirdi. Düzanlamsal dile ve soyutlamaya bağlı olan sol yarım kürenin dünyası bilindik, sabit, durağan, yalıtılmış, bağlam dışı, aleni, cisimsiz, doğası gereği genel ama nihayetinde cansız şeyleri manipüle etmek için netlik ve gücü kullanır. Sağ yarım küreyse tam aksine bireysel, değişken, evrilen, bağlantı içinde, örtük, cisimsel, canlıların yaşanan dünyanın bağlamı içinde var olduğu ama doğal olarak kavranamaz olduğu, daima namükemmel tanınan bir dünya sunar – ve bu dünyayla bir itimat ilişkisi içindedir. Sol yarım kürenin aracısı olduğu bilgi, kapalı bir sistem içindeki bilgidir. Mükemmelliğin avantajına sahiptir ama böyle bir mükemmellik, en nihayetinde içinin boş kalması, sadece öz göndergeselliğe mahkûm olması pahasına kazanılır. Bilgiye yalnızca bilinen diğer şeylerin mekanik bir yeniden düzenlemesi bakımından aracılık edebilir. Yeni bir şeyi bilebilmek için hiçbir zaman mahkûm olduğu yerden çıkamaz çünkü onun bilgisi yalnızca kendi temsillerinden gelir. Sağ yarım kürede şeyin kendisi "mevcut" iken, sol yarım küre yalnızca "yeniden-sunulur", artık o şeyin bir *fikri* haline gelmiştir. Sağ yarım küre Öteki'nin bilincindeyken, sol yarım küre kendine bilinçlidir.

Bu da bizi son olarak bu bölümün başında sorduğum üçüncü soruya götürüyor: Tüm bunlar bize beynin tabiatı hakkında bir şey söyleyebilir mi? Bence evet. Bunun cevabı şimdiye kadar tartıştıklarımızda gizli. Beyin diye bir şey yoktur, yalnızca sağ yarım küreye göre beyin ve sol yarım küreye göre beyin vardır: Her şeyi husule getiren iki yarım küre, kaçınılmaz olarak kendilerini de husule getirir – Escher'ın elleri gibi. Dolayısıyla bazı insanlar için beyin bir *şey*dir ve spesifik bir şeydir, bir makinedir; bu da yalnızca şu anlama gelir ki, beyin aşağıdan yukarıya anladığımız bir

şeydir ve bizim ayırt ettiğimiz gaye uğruna var olur. Bazıları içinse tabiatı eşsiz bir şeydir, dolayısıyla da onu ancak zihni açık tutmayı sağlayan bir "bilgisizliğe razı olabilme" tutumuyla tanırız. Başka deyişle, beklememiz gereken şudur ki, bazı insanlar beynin tam olarak ne olduğunu bildiklerinden hayli eminken diğerleri onun hakkında "çok az" şey biliyor olacaktır.[167]

5. BÖLÜM

SAĞ YARIM KÜRENİN ÖNCELİĞİ

Eğer iki yarım küre iki dünya meydana getiriyorsa, dünya hakkındaki doğruyu bilmek istediğimizde hangisine güvenmemiz gerekir? Dünyanın aynı ölçüde geçerli iki versiyonu olduğunu öylece kabul edip omuz silkerek yolumuza devam mı edeceğiz? İnancım odur ki, yarım küreler arasındaki ilişki eşit değildir ve her ikisi de dünya hakkındaki bilgimize katkıda bulunsa da, dolayısıyla bilgimizin sentezlenmesi gerekse de, yarım kürelerden birinin, yani sağ yarım kürenin öncelliği bulunmaktadır, zira diğerinin edindiği bilginin altında imzası olan ve tasdikleyen odur, ayrıca *her ikisinin de* bildiklerini kullanılabilir bir bütünde sentezleyebilen sadece odur. Bu bölümde durumun neden böyle olduğuna inandığımı açıklayacağım.

Sol yarım kürenin ayrıntılı ve kesin resimler verdiği gerçeğinden dolayı, sinir bozucu biçimde kesinliksiz olan karşıtından ziyade bize dünya hakkında *doğruyu* verenin o olduğunu düşünmeye meyledebiliriz. Keza sol yarım kürenin daha az angaje olan yaklaşımı onun daha güvenilir olduğunu hissettirebilir. Fakat, bazı durumlarda angaje olmayan dikkatin psikopatik olması, buradaki sorunun deneyimlediğimiz dünyayla değer bakımından, bilhassa da ahlaki değer bakımından bir anlam taşıdığını göstermektedir. Karar verilmesi gereken önemli bir soru bu – fakat sonuca ulaşırken bazı sorunlar söz konusu. Her yarım küre farklı tarzda ilgi gösterir; farklı ilgilenme tarzları farklı gerçeklikler yaratır, ki *bu farka yarım küre farklılığı hakkındaki sorumuz da dahildir.* Bu hermenötik döngüden nasıl çıkacağız?

Soruya yaklaşma yollarından biri sonuçlara bakmak olabilir: dünyaya daha kopuk bir dikkat benimsemenin ve daha

angaje türden dikkat benimsemenin sonuçlarını kıyaslamak. Kitabın sonlarına doğru tam olarak bunu yapacağım – dünyanın sol yarım kürenin yorumuna göre mekanik olarak anlaşıldığı varsayımını ve dünyanın sağ yarım kürenin görüşüne göre yaşayan bir şey, bağ içindeki bir bütün olduğu varsayımıyla kıyaslayacağım. Bunu bir iddianın etkisinde olmaksızın, sağ yarım kürenin değil de sol yarım kürenin değerlerine göre yapacağım. Ne de olsa dünyaya nasıl baktığımızın sonuçlarını dünyanın ve bizim başımıza neler geldiğine bakarak ölçebiliriz. Fakat, dikkat bizi de ilgilendiğimiz şeyi de değiştirdiğinden dolayı, yargımızın bizatihi kendisi, kime dönüştüğümüz ya da dönüşmekte olduğumuzun asıl gerçekliğini yansıtmayabilir. Bu sorunun dışına çıkabilmek zor görünüyor ve bu da bir başka döngüsellik yaratıyor.

Geçtiğimiz bölümde felsefede deliller aramamızın sebebi buydu. Nihai gerçekliği kavramak için kullandığımız diğer yol olan fizikte bazı ipuçları olabileceğini öne sürerek başlamıştım – fizik gerçekten de başka bir yoldur ve bu sadece görünüşte böyle değildir. Bilimlerin mekanik evreni daha "gerçek" görmeye yönelik bir eğilimi vardır, gerçi fizik on dokuzuncu yüzyıl materyalizminin bu mirasından uzun zaman önce uzaklaşmıştır; garip bir şekilde bunun sonucu olarak cansız evren canlı gözükmeye, zihinde rol oynamaya ve canlı evrense cansız, zihinden yoksun gözükmeye başlamıştır. Bilimin berraklığa, kopuk ve dar odaklı dikkate, şeylerin parçalardan inşa edilmiş bilgisine, bilgi yolunda dizisel analitik mantığa, resmin bütünü karşısında ayrıntıya öncelik vermesi gerekir. Felsefe gibi, bilim de sol yarım kürenin bakış açısından dünyaya gelir. Sol yarım kürenin gerçekliği de alışkanlık gereği odaklandığımız bölgesel ve günlük seviyede yeterince iyi iş görür. Orada Newton mekanikleri hüküm sürer; ama gerçekliğin büyük resmini atomaltı ya da kozmik seviyede yakalamaya çalışır çalışmaz başarısız olmaya başlarlar. Bu seviyede kesinliğin yerini belirsizlik alır; sabitin sürekli değiştiği ve raptiyelenemeyeceği

görülür; düz çizgiler kıvrılır: Başka deyişle, Einstein'ın yasaları Newton'ın yasalarından daha geçerli olur. Örneğin ufuk çizgisi gibi düz çizgiler, daha geniş bir açıdan bakıldığında kıvrılır ve keza uzamın kendisi de kıvrılma gösterir – öyle ki, sol yarım kürenin doğrusallığı biraz da dünyanın düz olduğu iddiasına benzer: "Burada ve şu anda böyle gözüküyor." Bana kalırsa sadece uzam ve zaman değil, bizim onlar üzerine algımız da kıvrıktır: Sağ yarım kürede başlar, ortalarda sol yarım kürenin sahasından geçer ve sağ yarım küreye geri döner. Gerçeklik, doğrusallıktan ziyade dairesellik taşır, ki bu temaya da kitabın sonunda geri döneceğim.

Geçtiğimiz bölümde, felsefi süreçlerin karakterine rağmen yirminci yüzyılda felsefi tartışmalarda farkında olunmaksızın sağ yarım kürenin dünya anlayışını doğrulayan temalar ortaya çıktığını göstermiştim. Buna şunlar dahildir: empati ve bilincin zemini olarak öznelerarasılık; istemli, kavramacı dikkatin aksine dünyaya karşı açık, sabırlı bakışın önemi; doğrunun örtük ya da gizil tabiatı; durağanlık yerinin vurgulanması, yolculuğun hedeften önemli olması; algının önceliği; gerçekliği oluşturmada bedenin önemi; eşsizliğin vurgulanması; görünün nesneleştirici karakteri; hiçbir değerin faydaya indirgenememesi; istemli bir inşa süreci olmaktan ziyade bir örtüyü kaldırma süreci olarak yaratıcılık.

Wittgenstein, "kendisi için nihai değerin bir paradigması yerine geçen bir deneyim"den bahseder: "Dünyanın bizatihi kendisinin varoluşuna karşı bir merak hissi."[1] Heidegger, Sokrates-öncesi filozofların filozof değil de "felsefe"ye ihtiyaç duymayan düşünürler (*Denker*) olduklarını, adeta Varlık'ın radikal bir şaşkınlığı içindeki kişiler olduklarını söyler. Platon için, "merak (*thaumazein*) duygusu filozofun belirtecidir – felsefenin gerçekten de başka bir temeli yoktur";[2] hatta *theios phobos*'un etkileyici ve hayat değiştirici olmasından dolayı, onu uyandırabilecek olan sanatların kamu düzenini korumak için katı sansür altında olması gerektiğini düşünür. Aristoteles, "şimdi de eski zamanlarda

da insanlar felsefe yapmaya merak duyguları sayesinde başlamıştır" diye yazar.[3]

Ama Platon'un çağdaşı olan Demokritos dahi, *athaumastia* ve *athambia*'yı, herhangi bir şey tarafından etkilenme ya da şaşırtılma hissinin reddiyesini metheder; "Stoa bilgeleri, soğukkanlılıklarını yitirmemeyi en büyük hedefleri olarak görür ve Cicero da Horatius da *nil admirari*'yi (hiçbir şeye şaşmamak) salık verir".[4] Hakiki bir filozofun belirteci, şeyleri oldukları gibi görme kabiliyeti ve dolayısıyla Varlık olgusu karşısında huşuya kapılmak değildir, daha ziyade tam tersidir, varoluş karşısında soğukkanlı kalmak, dünyayı sistematikleştirmek ve açıklık kazandırmaktır, öyle ki dünya bir bilgi nesnesi olarak yeniden-sunulabilsin. Filozofun ve keza bilim insanının rolü, şeyleri gizemden soyundurmak olur.

Fakat felsefeyi teşvik eden merak hissi hiç kaybedilmemiştir: Descartes bile "merakın tutkuların ilki" olduğunu savunur.[5] Ama birçok kişi merakın felsefenin sadece kökeni değil, *hedefi* olduğunu da düşünmüştür. Bu bakımdan Goethe için "insanın erişebileceği en yüce şeydir".[6] Wittgenstein, dünyanın mitik açıklamalarında bilimsel açıklamalardan daha büyük bir bilgelik görür: "[Bilimsel açıklamalar] her şeyin izah edildiği izlenimini uyandırırlar; merak edilmesi gereken bir dünyaya açıklama getirdikleri yanılsamasını sunarlar bize. [...] Wittgenstein, meraka yer açmak adına açıklama eylemini eleştirir. Onun için açıklık büyük oranda meraka *hizmet eder*; bizimle dünya arasına giren, dünyanın varoluşunun salt mucizeviliğine bizi kör eden sahte açıklamaları eleştirir."[7] Benzer şekilde Thomas Nagel şöyle yazar: "Bazı şaşkınlık biçimleri -örneğin özgürlük, bilgi ve hayatın anlamı hakkındaki- bu sorunların sözüm ona çözümlerinin hepsinden daha fazla içgörü barındırıyor gibi görünür bana."[8] Yakın bir tarihte Arne Naess bunu şu sözlerle ifade eder: "Felsefe merakla başlar *ve* merakla *biter* – derin merakla."[9] Yirminci yüzyıl felsefesinin büyük zorluklarla yeniden felsefeye kazandırdığı şey budur.

Felsefe, yarım küreler arasındaki ilişkide tipik olduğunu söylediğim yolun aynısını izler. Bu merakla, sezgiyle, muğlaklıkla, şaşkınlıkla ve belirsizlikle başlar; her açıdan ortaya serilip incelenmeye ve sol yarım küre tarafından doğrusallığa zorlanmayla ilerler; ama son durağı, dil ve doğrusallık meselelerinin bizatihi kendilerinin aşılması ve bir kere daha geride bırakılması gerektiğinin görülmesidir. İlerleme bilindiktir: sağ yarım küreden sol yarım küreye, sonra tekrar sağ yarım küreye.

Deneysel dünyayı üretmede sağ yarım kürenin öncel rolünün diğer kanıtlarıyla da örtüşür bu.

SAĞ YARIM KÜRENİN ÖNCÜL ROLÜ İÇİN BAŞKA KANITLAR

Aslında sağ yarım kürenin yarım küreler arasındaki ilişkide öncül, temel bir rol oynadığını varsaymak adına birçok gerekçeye halihazırda değindik. *Geniş, tetikte dikkatin önceliği*: Odaklı dikkat, sahibi için bilinçli kontrol altında görünse de, gerçekte çoktan belirlenmiş bir şeydir; farkında olduğumuz şeye nispeten dikkatimizi yöneltiriz ve bunun için de geniş çaplı, sağ yarım küre dikkatine ihtiyacımız olur. Bir de *bütünlüğün önceliği*: Sağ yarım küre dünyayla bölünmeden, ayrışmadan, analiz onu başka bir şeye dönüştüremeden, sol yarım küre onu *yeniden*-sunmadan önce ilgilenir. Sağ yarım kürenin parçalara ayrılanları bağladığı da söylenemez çünkü onun ortaya çıkardığı hiçbir zaman ayrılmış değildir, o sentezlemez; bütün olmayanları entegre etmez.

Sağ yarım kürenin yeni şeyleri iletmede oynadığı role de baktık: *deneyimdeki önceliğine*. Bildiklerimiz, ilkin sağ yarım küre için varoluşa gelmelidir, zira tanım gereği bu şey ilk başta yenidir ve sağ yarım küre yeni olanı "mevcut olduğu" gibi iletir – sol yarım küre onu yeniden-sunmadan önce. Şöyle bir gerçek de vardır ki, sol yarım kürenin en güçlü aletinin, yani göndergesel dilin temeli beden ve sağ yarım küredir: bir tür *araç önceliği*.

Konu hakkında şimdi başka kanıtlara bakmak istiyorum.

ÖRTÜK OLANIN ÖNCELİĞİ

Dilin müzik ve bedendeki temelleri daha büyük bir resmin, örtüğün önceliğinin bir parçası olarak görülebilir. Metafor (sağ yarım kürenin hizmet ettiği) temel anlamdan (sol yarım kürenin hizmet ettiği) *önce* gelir. Bu hem tarihi hem de epistemolojik bir doğrudur. Metaforik anlam, her bakımdan soyutlama ve kesinliğe önceldir. Kelimelerin bizzat kendileri bunu ortaya koyar: Uzaklaştırılacak bir şey yoksa bir şeyi uzaklaştıramam (Latince *abs* = uzağa, *trahere* = çekmek*). Zaten örtük ve gizlenmiş değilse bir şeyi ortaya açıp kesinlik kazandıramam (Latince *ex* = dışarı, *plicare* = açmak**). Lichtenberg'in söylediği gibi, "Deyişlerimizin çoğu metaforiktir – içlerinde atalarımızın felsefesi gizlidir".[10]

Fakat metafor sadece olmuş olanların bir yansıması değildir, aynı zamanda sadece değişik değil de gerçekten yeninin ortaya çıktığı araçtır. Bir metafor gerçekten zihindeyken, yeni düşünce ve anlayışlar üretebilir – bilişsel olarak gerçekte ve etkindir, sadece bir zamanlar canlı olan metaforun tarihi bir kalıntısı ya da klişe değildir.[11]

Dünya ya da kendimiz üzerine her anlayış, doğru metaforu seçmeye bağlıdır. Seçtiğimiz metafor, gördüğümüz şeyi belirler. İdrak üzerine konuşurken bile metaforlardan kaçamayız. Örneğin şeyleri "kavramak", bizi dilediğimiz kadar uzağa götürmez çünkü hayattaki en önemli şeyler her anlamda kavranmaya müsaade etmez. Tantalos'un üzümleri gibi, elimizi uzattığımızda geri çekilirler.

Felsefenin paradoksu şudur ki, kavranabilen ya da alenen belirtilebilen şeylerin ötesine geçmemiz gerekir ama felsefenin yönelimi daima ve kaçınılmaz olarak belirtik olana doğrudur. Merleau-Ponty, Heidegger, Scheler ve daha sonraları Wittgenstein belirtikliği her ne kadar ortaya açmaya

---

* Abstract, yani soyut kelimesinin etimolojik köküne gönderme yapılıyor (çn.).

** Explain, yani açıklamak kelimesinin etimolojik köküne gönderme yapılıyor (çn.).

devam etsek de onun bizi halihazırda bildiklerimize bağladığını anlamıştır. Bu düşünürlerin hepsi de örtük olarak ve bazense belirtik olarak, felsefeyi belirtikliğin ötesine ve bir anlamda da kendisinin ötesine taşımayı denemiştir. Böylelikle analitik dilin sınırlarını aydınlatmışlardır ("Konuşamadığımız yerde sessiz kalmamız gerekir"). Ama bu girişim hâlâ uğraşmaya değerdir, hatta zaruridir ve her zaman da öyle olacaktır; yeter ki erişilebileceklerin sınırı ayırt edilsin. "Benim gibi yaşlı bir psikolog ve köyün kavalcısı için", diye yazar dilin sorunlarının farkındalığında olan Nietzsche, "[...] tam da sessiz kalmak isteyenin *işitilmesi gerekir*".[12]

Bu filozofların yazıları, ima ve örtüklüğü sadece somutlaştırmakla kalmayıp aynı zamanda ifade eden metaforik imgelerle doludur. Dolayısıyla, belki de Heidegger'in izlediği dolambaçlı yolu yansıtır biçimde, Wittgenstein felsefi soruşturmanın belirtik bir ifade değil de bir dizi bakış açısı olduğunu söyler; bir sıradağ boyunca yapılan yalnız yürüyüşler gibidirler, belki bir gün bütün manzaranın resminin oluşmasını sağlayacaklardır. Heidegger ya da Wittgenstein'dan üç yüz yıl önce Donne şöyle yazar: "Dik ve sarp / Büyükçe bir tepede, / Hakikat durur, / Ve ona ulaşacak olanlar, / Oradan geçmelidir. [...]"[13] Belki de bu noktaya ilkin bir şairin ulaşmış olması tam yerinde bir şeydir. Bu dairesel ya da daha doğrusu sarmal ilerleme, imalı ve anlamlıdır.

Fakat belirtikliğin en büyük sorunu, bizi halihazırda bildiklerimize geri götürmesidir. Eşsiz bir deneyim, kişi ya da şeyi, başka her yerde zaten bulabileceğimiz -hatta *çoktan* bulduğumuz- soyut ve dolayısıyla belli başlı bir grup kavrama indirger. Bilmek, net görebilmek anlamında, daima *halihazırda bilinen* bir şey olarak görmektir ve dolayısıyla bu şey mevcut değil de yeniden-sunulmuştur. Şu ya da bu şeye, verimli bir muğlaklık empoze edilir. Bu bölümün başında şuna değinmiştim ki, değiştirme gücü sayesinde dikkat yok da edebilir. Bizim için önemli olan birçok şey, çok yakın ilgiyi kabul etmez, zira tabiatlarında dolaylı ya da örtük kalmak yatar.

Bunları belirtikliğe zorlamak, tabiatlarını tamamıyla değiştirir, öyle ki bu durumlarda "kesinlikle" bildiğimizi düşündüğümüz şeyler, aslında hiç bilinmiyordur. Fazla öz farkındalık kendiliğindenliği yok etmekle kalmaz, şeylere yaşam katan niteliği de yok eder; müzik ya da dans, flört, aşk ve cinsel davranış, mizah, sanatsal yaratım ve dini adanmışlık mekanik, yaşamsız hale gelir ve eğer fazla öz farkındalıklı olursak atıl hale gelirler.

Bilinçli dikkat odağını sürdüremeyen şeyler, çoğu zaman istemle yapılamayan, yalnızca başka bir şeyin yan ürünü olarak ortaya çıkan şeylerdir; sol yarım kürenin bakışından kaçarlar. Uyku gibisinden bazı şeyler, öylece istemle gerçekleştirilemez.[14] Onlar için çabalamak adına gerekli olan zihin hali, deneyimlenmeleri adına gerekli olan zihin haliyle uyuşmaz. Montaigne'in yazdığı gibi:

> Kolaylıkla ve doğallıkla yaptığım şeyleri bile, onları kendime açık ve kurallı emirlerle yapmayı koşulladığımda yapamam. Belli bir zaman ve yerde zorunlu hizmete mahkûm ettiğimde, bedenimin özgürlük ve özerkliğe sahip kısımları bile bazen bana itaat etmeyi reddederler.[15]

Sevişmek ve uykuya dalmak için geçerli olan şeyler, daha az fiziksel konular için de geçerlidir: Örneğin doğal olmak, sevmek, bilge olmak ya da masum ve kendine farkındalıksız olmak üzerine çabalar kendi kendini yok eder.[16] Hayatın en güzel şeyleri, odaklı dikkatin bakışından gizlenir. İrademizi reddederler.

Fakat görülenin irademizin nesnesi haline gelebilmesi için şeyleri odağa getirmek, örtüğü belirtik kılmak sol yarım kürenin işidir. Bu belli bir tür görüyle elde edilebilir, zira tüm insan duyuları arasında sadece görme duyusu hakikaten ayrıntılı bilgi sağlayabilir ve kavramamıza yol göstermek için uzamda net noktalar verebilir. Nesnenin bu açıklığı ve sabitliği, sol yarım kürenin dünya görüşüne son derece uygundur: Hatta doğru düzgün bir "görüş"ten bahsedebilmek

yalnızca sol yarım kürede mümkündür, sağda değil. Ama tüm duyular arasından yalnızca görme, ince ayrıntılı derinliğe imkân tanır. Derinlik korunduğu sürece, sağ yarım küre etkileşimine, "arasındalığa" yer verilebilir. Koparıldığında, iki boyutlu uzamdaki bir noktada, sol yarım kürenin kesin odağına imkân sağlar (özellikle bir mikroskop ya da teleskop odaklamasında bu iki boyutlu hususilik görülebilir). Ortaya çıkan yanılsama da *netlik*, yani bir şeyi "tam olduğu gibi" bilmek olur, adeta hakkındaki her şey berrak görüyle ortaya çıkarılmış gibidir.

Derinlik, *ötede* yatan bir şeyin duyumudur. Bunu tasavvur etmenin bir başka biçimi, bağlamın nihai önemi tabirincedir. Bağlam, içinde görülen "şeyin" (ki gerçekte bu topyekûn bir dünyadır) onun tabiatını taşıdığı ve içinde yattığı, ancak ona göndermeyle anlaşılabildiği, o şeyin *ötesinde* ve *etrafında* yatan kapsamdır. Geleneksel literatürün adlandırmasıyla "dikkatin spot ışığı"nın sorunu, dikkat nesnesini bağlamından gizlemesidir – sadece çevresinden değil, içinde yaşadığı derinlikten de. Onu bulandırır. Görümüz, "şeyin kendisinde" durur. Bunun bedeli olarak, bağlamdan sapma, yaşamsız ve mekanik bir şey ortaya çıkarır. *Meditasyonlar*'daki ünlü bir pasajda, Descartes, camdan bakarken sokaktan geçen bir adamı görmekten bahseder. "Ama", diye düşünür, "aslında altında bir otomatonun gizli olabileceği şapka ve ceketten başka bir şey görüyor muyum? Gördüğümün bir insan olduğunda ben *karar kılıyorum.*"[17] Şu şaşırtıcı bir şey değildir ki, onlara anlam verecek tüm bağlamdan felsefi bakış vasıtasıyla koparıldıklarında, Descartes'ın camdan bakıp sokakta yürürken gördüğü ceket ve şapka bir makine tarafından hareket ettiriliyor olabilir. Tamamen bulanık ve opak hale gelirler; gözlemci artık içlerinde yaşayan insanı görmek için derinlerine nüfuz etmez. Artık *örtük* olanı görmez. Fakat, sağ yarım küre dikkati, bağlamın içinde olmakla ilgilendiğinden dolayı, etraflarında ve ötelerinde yatan gerçekliği

görmemize imkân sağlar. Ceket ve şapkayı yalıtılmış halde görme hatasına düşmez.

Eğer bir şeyi net bir şekilde görebilirsek onu *olduğu gibi* göreceğimiz yanılsaması fevkalade cezbedicidir. Ruskin, *Modern Painters*'ta [Modern Ressamlar], netliğin sınırlama pahasına kazanıldığına işaret eder: "Hiçbir şeyi net göremeyiz. [...] Bir şeyi net görmek, yalnızca onun *ne olduğunu çıkarsamaya* yetecek kadarını görmektir; anlaşılabilirliğin bu noktası, şeylerin boyutu ve türüne göre, uzaklığa göre farklılık gösterir. [...]" Bir çimenliğin üzerinde duran açık bir kitap ve işlenmiş mendil örneğini verir. Yarım kilometre uzaktan bakıldığında ayırt edilemezler; daha yakından bakınca neyin ne olduğunu anlarız ama kitabı okuyamaz, mendildeki işlemeleri saptayamayız; daha yaklaşırsak "artık metni okur ve işlemelerin desenini görebiliriz ama ne kâğıdın liflerini ne de kumaşın dikişlerini görebiliriz"; daha da yaklaşınca harflerin mürekkebini ve ipliklerini görürüz "ama yine ne kâğıdın yüzeyindeki girinti çıkıntıları ne de her iplikten çıkan lifleri görebiliriz"; ta ki bir mikroskopla bakana kadar, *ad infinitium*.* Hangi noktada net görmeye başlarız? "Dolayısıyla kitabı *net* bir şekilde gördüğümüzü söylediğimizde", Ruskin'in çıkarımına göre "yalnızca bunun bir kitap olduğunu bildiğimizi kastetmiş oluruz".[18] Netlik, görünüşe göre, bir algı ölçüsü değil de *bilgi* türüdür. Bir şeyi açıkça bilmek, onu yalnızca kısmen bilmektir ve deneyimlemekten ziyade onu belli bir biçimde *bilmektir*.

Modernitenin başlangıcıyla beraber, deneyimimizin bizatihi kendisi gitgide görsel hale gelmeye başlar. Heidegger'in yazdığı üzere, "Dünya sahnesi eski tarihten modern tarihe değişmez, modern çağın özünü belirleyen şey daha ziyade dünyanın bir resim haline gelmesidir."[19] Bu, varoluşun tabiatını değiştirir.

* Sonsuza kadar. Bu böyle sonsuza kadar devam eder, anlamında (çn.).

> Dünya bir sahne gibi görüldüğünde [...] bir resim olarak algılanır ve kavranır. Bütünüyle kavranan bu dünya öyle ele alınır ki, her şeyden önce o varlığın içindedir ve yalnızca sunan ve öne süren insan kurgusu kapsamında varlıktadır.[20]

Heidegger'in animus'u, özellikle Descartes'ın etkisinin aleyhine yöneltilmiştir, zira Descartes "hayatımızın gidişatı bütünüyle duyularımıza dayanır" ve "görme duyusu, duyuların en soylusu ve en kapsamlısıdır", der.[21] Bunun sebebi, Descartes'ın görme duyusuyla her şeyin yalıtım içinde net, kesin belirlenmiş bir bilgi aracı olarak ilgilenmesidir – sağ yarım kürenin sunduğu şeylerin örtük, bağlama bağlı tabiatına dayanan anlayışla uzlaştırılması imkânsız bir tasarıdır bu, nitekim sol yarım küre bu şeyleri ancak akabinde ayrı malzemeler olarak "sunar ve öne koyar". "Ayrı" kelimesinin bölünme anlamını içermesi tesadüfi değildir.

Bir şeyi gerçekten olduğu gibi görmek için, dikkatin çok farklı bir davranışta bulunması gerekir. Hem nesnenin üzerinde durması hem de odak katmanının *içini* görmesi gerekir. Bir şeyi olduğu gibi görmek ayrıca onun içini görmek, ötesine geçmek, içinde var olduğu bağlamı, "açıklığını" ya da derinliğini görmektir. Eğer kopuk ve odaklı sol yarım küre dikkati canlı şeyler üzerinde uygulanırsa ve daha sonrasında da derinlik ve bağlamı sağlayan sağ yarım küre dikkatiyle tüm resmin içinde çözünmezse, yıkıcı hale gelir. Böcekler gibi oluruz, der Merleau-Ponty. Sanat eserlerinde de aynısı geçerlidir, keza söylediğim üzere sanat eserleri insanlara nesnelere olduğundan daha benzerdir. Belirtiklik daima bu sağmayı, yüzeye odaklanmayı ve şeffaflığın -ya da daha doğrusu yarı şeffaflığın- kaybını empoze eder. Açıklanan bir şakaya, tekrar tekrar kullanılan bir metafora benzer. Bu tür durumlarda, şakanın ya da metaforun mekanizması anlaşılmaz ya da opak hale gelir ve kendini zorla ortaya atar. Metaforik anlam yarı şeffaflığa, görülmek-ama-görülmemek'e bağlıdır. Kerényi, örneğin Homerosçu sembollerin "içinin göründüğünü" söyler, adeta "bir 'sembolizm' etmeni değil

de dünyanın şeffaf bir parçası gibidirler, görünmez bir düzenin görülür işaretleridirler [...]". Eğer sembol *olarak* kendilerini zorla ortaya koysalardı, belirtik olarak çözülmeleri gerekirdi ve bu onları tüm güçlerinden soyundururdu.[22]

Şeyleri belirtik kılmak, işin aleyhine işleyişe ya da iletinin pahasına kanala odaklanmaya denktir. Opaklaştığında, dikkat katmanı yanlış yerde demektir, adeta oyundaki tözün kendine değil de oyunun mekaniklerine odaklanmışız gibidir; ya da resme değil de tuvale odaklanmak gibidir.

Yüzeydeki mesafenin aksine derinlik, hiçbir zaman kopukluk içermez. Mesafe ne olursa olsun, derinlik bizi diğeriyle ilişkiye sokar ve araya giren mesafenin ötesinden hislerimizi paylaşmamıza izin verir. Bizi diğeriyle aynı dünyaya yerleştirir. Bu bakımdan, bir Claude çizimindeki figürler ne kadar uzak olursa olsun, onlara ve dünyalarına bir çekim hissederiz; Hazlitt'in söylediği gibi, onları saran çevrenin uzam *derinliklerinde* bir yolculuğa götürülürüz. Diderot bir başrahip beraberinde çıktığı güzel, yabani bir manzarada yaptığı yedi tane yürüyüşü ve orada deneyimlediklerini anlatan bir dizi betimleme yazar; ancak yazılarının sonunda bunların Vernet'nin resimlerinde yapılan hayali yürüyüşler olduğunu ifşa eder.[23] Yabancılaşmaya yol açan derinlik değil, derinliğin yokluğudur. Derinlik eksikliği, retinanın yüzeyine ya da fotoğraf plakasına yansıtılmışçasına Descartesçı, nesnel dünya görüşünün önemli bir özelliğini teşkil eder. Bize uzak duran, derinliksiz yüzeyin iki boyutluluğu bizi dışlar; bu iki boyutlu dünyada, görü "nesnemiz"in artık yanında duramayız. Derinlik büyük bir psikolojik önem taşır ve şu da önemli bir bilgidir ki, aşırı faal bir sol yarım küre halini uyaran şizofrenide, Louis Sass'ın gösterdiği üzere, referans çerçevesi üzerinde perspektifsel bir kayma, bir kavrayış eksikliği söz konusudur.[24] Söz gelimi kâğıt üzerinde resmedilmiş sahneye dikkat etmeye son verilir ve dikkat kâğıdın kendisine aktarılır. Bir şeyi normal tarzda anladığımızda, tam olarak *şeffaflığın* bir kaybı yaşanır.

Bir resim, dünyada bulunan bir şey değildir: Yalnızca dünyanın bir temsili de değildir. Merleau-Ponty'nin muazzam ifadesiyle, resimleri görmekten ziyade resimlere *göre* görürüz.[25] İnsanlar ve doğal dünyanın biçimleri gibi, ne nesnel şeyler ne de şeylerin temsilleridirler: Kendilerinin içini kendilerine göre görmemize izin verirler. Yarı opak (ya da yarı şeffaf) nitelikleri bulunur, tamamen ortadan kaybolmazlar, zira bu durumda şu ya da bu gerçeklik onların yerini doldururdu, ki bu gerçeklik de zaten yeniden-sunmaktan başka bir şey olmazdı. Hayır, kendi gerçeklikleri vardır. Ama keza yalnızca şey ya da nesne değildirler, "orada" bizden ya da var olan her şeyden bağımsız olarak var olmazlar. Onların farkındayızdır ama içlerini görürüz, dünyayı onlara göre görürüz. Claude çizimlerini örnek alırsak: Ne gözümüzün önündeki şeye şu ya da bu ölçülerdeki bir tuvalmiş, üzerinde mavi, yeşil ve kahve renklerin tonları olan bir yüzeymiş gibi bakarız ne de resimden bihabermiş ve bir pencereden bakıyormuşçasına doğrudan içini görürüz. Şiirde de aynısı geçerlidir: Dil çoğu zaman bir nesir okurken ve gerçekliğinin farkında değilken şeffafmışçasına işler. Ama şiirde dilin kendisi bize mevcuttur – yarı şeffaf, yarı opak; bir nesne ya da şey değil de içine ve ötesine geçmemize izin veren canlı bir şeydir ama dilin bizim için sunduğunun ötesindeki şeylerde bir rol oynamamış gibi, dilin hiçbir zaman kaybolmasına izin vermez.

Tiyatro da ya tümüyle soğurucu ya da son derece yabancılaştırıcı olabilir, bizim katılım sağlamadığımız bir resme dönüşebilir. Soğurabilmesi için aracın ve kanalın yarı saydam olması gerekir: Oyunculara odaklanmamamız gerekir – ya da oyun yazarına (Shakespeare eserinde bütünüyle yok olur). Kötü oyunculuğun bu kadar utanç verici olabilmesinin sebebi budur. Dikkatimizi oyuncuların rol yaptığı gerçeğine ve onların öz farkındalığına çeker; kendilerini düzeltme yordamları bizim ve aydınlatmayı arzuladıkları şey

arasına girer, bir tür eleştirmen haline gelirler. Örtük belirtik hale gelir ve her şey kaybedilir.

DUYGULANIMIN ÖNCÜLLÜĞÜ

Eğer örtük, belirtiğin temelinde yatıyorsa, bu demektir ki, kişinin hisleri bilişsel değerlendirmelerine bir tepki ya da boş inanç değildir, bilakis tam tersidir: İlk önce duygulanım, sonra düşünme gelir. Hayli etkileyici bazı araştırmalar, duygulanımsal yargının bilişsel bir sürecin neticesine bağımlı olmadığını doğrulamaktadır. Bir şeyi beğenip beğenmediğimiz konusundaki seçimlerimizi bir şeyi belirtik değerlendirme, bilanço tablosu, parçalarının incelenmesi temelinde yapmayız. Herhangi bir bilişsel süreç işin içine dahil olmadan önce sezgisel bir değerlendirme yaparız; gerçi hiç şüphesiz bilişsel süreçler daha sonrasında seçimimizi "açıklamak" ve aklamak için kullanılır. Buna "duygulanımın öncüllüğü" denmiştir.[26] Anlık olarak bütünün değerlendirmesini yaparız ve spesifik yönlerin bilgileri bütünün ışığında yargılanır, bu iş tam tersi olmaz (gerçi bu bilgiler, bütün üzerine fikrimizle uyuşmayan yeteri sayıya sahiplerse, nihayetinde bütün üzerine algımızda değişime yol açabilirler).[27] Buradan çıkan anlama göre, sağ yarım küreye bağlı olan duygulanımsal yargımız ve bütün algımız parçaların bilişsel değerlendirmesinden, sol yarım kürenin katkısından önce gelir. "Tahminim odur ki [...] derin ve asli bir duygulanımsal seviyede, sağ yarım küre hakiki iç hislerle daha yakın temastadır ve yalan söylemeye kabiliyetsizliği daha yüksektir."[28] Panksepp'in bu şüphesi, 2. Bölüm'de tartıştığımız araştırma kanıtlarıyla desteklenmektedir. Duygulanım tabii ki değerle aynı şey olmasa da, değer gibi o da öncüldür ve yalnızca bilişsel değerlendirmeden türemiş değildir, oysaki sol yarım küre süreci geri dönük olarak incelediğinde sol yarım küre bunun böyle olduğuna inanmamızı isterdi; Max Scheler'nın hayli önemli kavramı *Wertnehmung*'un, yani bir şeyin

değerinin bilişsellik öncesi algısının, o şeyin "benim" için anlamının ardında yatan bu içgörüdür.[29]

Mizaç önce gelir: Her bilişsellik, bu mizaca, başka deyişle "duygulanım"a ardıldır ve onun sonucudur.[30] Duygulanım kolayca duyguyla karıştırılabilir. Duygular kesinlikle duygulanımın bir parçasıdır ama yalnızca bir kısmını teşkil ederler. Duygulanımda çok daha geniş bir anlam yatar: dünyayla bir ilgilenme (ya da ilgilenmeme) biçimi, dünyayla ilişki (ya da ilişkisizlik) biçimi, duruş, mizaç – nihayetinde dünyada "var olma" tarzı.

Ama duygular çok önemlidir ve varlığımızın özüne bilişsellikten çok daha yakındır. Nietzsche'nin yazdığı gibi, "düşünceler hislerimizin gölgesidir – daima daha karanlık, daha boş, daha *basittirler*".[31] Kanıtlardan elde edilen çok sayıda görüşe göre, varlığımızın temel çekirdeği korteks altıdır.[32] Algısal-bilişsel farkındalık, görünene göre duygulanımsal farkındalığın ardında evrilmiştir; bu devrim niteliğinde bir koşuldur. Jaak Panksepp şöyle yazar: "Böyle bir bakış açısından, Descartes'ın 'Düşünüyorum, öyleyse varım' varsayımına olan inancı, tüm memelilerin genetik yapısının bir parçası olan daha ilkel bir varsayıma yerini verebilir: 'Hissediyorum, öyleyse varım'."[33] Daha sonra bir dipnotta şöyle ekler: "Sonuç iddiası daha ziyade 'Varım, öyleyse varım' olmalıydı."[34]

Duygu ve beden, deneyimin indirgenemez çekirdek deneyimleridir: Yalnızca bilişselliğe yardım etmek için var oldukları söylenemez. His yalnızca bir ek, düşünce eklenen tat katıcı bir katman değildir: Varlığımızın merkezindedir ve akıl da duyguların o merkez çekirdeğinden yayılır, *onları* sınırlamak ve yönlendirmek ister. His önce gelir ve akıl ondan husule gelir: On sekizinci yüzyıl Fransız filozofu Vauvenargues'ın söylediği gibi, "İnsanlığa aklı öğreten duygudur".[35] Akıl lehine olan ön yargımız bile kendi başına akılla aklanamaz: Aklın meziyet ve faydalarını sezginin ötesinde bilemeyiz. Hayli önemli kitabı *Descartes' Error*'da [Descartes'ın

Hatası] Damasio, nörolojik tabirlerde duygunun öncüllüğüne işaret eder. Şöyle der:

> Geleneksel olarak *neo*kortikal olduğu farz edilen rasyonellik aygıtı, öyle görünüyor ki, geleneksel olarak korteks *altı* farz edilen biyolojik regülasyon olmadan işleyememektedir. Doğa, rasyonelliğin aygıtını yalnızca biyolojik regülasyon aygıtının üzerinde değil, ayrıca *ondan* ve *onunla* inşa etmiştir.[36]

Bu gözlem beni 1. Bölüm'de vurguladığım noktaya geri götürüyor: Zihnin anlaşılmasında sürece tarihi temeli sağlayan ve yardımcı olan şey beynin yapısıdır. Yine de Damasio duygu ya da duygulanımın fenomenolojik öncüllüğünü benimser gibi görünmez: Daha ziyade, duyguyu ikincil görür; hisseden varlığımıza düşünmenin rehberlik etmesinden ziyade, düşünen varlığımıza rehberlik eden histir. "Duygular", diye vurgular, "düşkünlük ya da saçmalık anlamına gelmez"; oysaki böyle bir düşünce, duygulanımın öncüllüğünün tanınması bir yana, deneyimlerimizin ışığında hiç kimsenin aklına dahi gelmezdi. Duygular düşkünlük değildir, diye temin etmeye devam eder Damasio, çünkü faydalı *araçlardır*: "Diğer insanlara anlam iletmede rol oynarlar ve öne sürdüğüm bilişsel rehberlik rolünü de yerine getirirler [...]".[37] Dolayısıyla duygular akla hizmetçilik etmek için oradadır, iletişim kurmamızda ya da bilişselliğin ürünlerini tartmada faydalı bir rol oynamaktadır ama kendilik deneyimimizin indirgenemez çekirdeğinde bir yer tutmazlar.

Hislerin ne de olsa *bilişsel* süreçlerde can alıcı bir yere sahip olduklarını göstermeye çalıştığı iade-i itibar sürecinde, Damasio bunu kaçınılmaz olarak hisleri belirtik, ölçülebilir, nitelikselden ziyade niceliksel -hisleri zihinsel çağrışım süreçlerinin hızı ya da miktarına, motor davranışların hızı ya da miktarına dönüştürür- kılarak yapmaya çalışır. Ayrıca onları William James gibi bedensel "verinin" bir *yorumu* olarak görür: Hatta "olağan hislerin bedensel değişimlerin 'okunmasından' geldiğini belirtir."[38] Beden ve duygunun

ayrılmazlığı (duygulanım bir yana), öyle yorumlanır ki, duygu "okunma" ile beden *türetilir*, okumayı yapan bilişselliğe *rehberlik eder*. Açıkça Descartes'ın hatasını[39] yinelediğini fark etmeksizin şöyle yazar: "Hislerin özünü, bedenimizin yapı ve halinin sürekli olarak güncellenen bir imgesine açılan bir pencere olarak zihnimde canlandırıyorum. [...]"[40] Hislerinizi bedeninizin bir "imgesine" açılan "bir camdan doğru görebildiğinizde", açıkça Descartes'ı kendi oyununda yenmişsiniz demektir.

Zannımca buradaki zorluk, ki bu konuya kitap boyunca tekrar değineceğim, düşünsel söylem bağlamında daima bilişselliğin duygulanımla ilişkisine bilişsel bir bakış açısından bakmak zorunda kalmamızdır. Bu ilişkiyi duygulanımın bakış açısından ele almak da tahayyül etmek de pek zordur: Bu şüphe getirmez; eğer sezgiyle yetinmektense bu ilişkiyi *bilmek* istiyorsak, o vakit bilişselliği bilgiye çıkan bir yol olarak ele almak zorundayız. Fakat bilişsellikten, bilişsellik ve duygulanım arasındaki ilişki hakkında bilgi vermesini istemek, Galileo öncesi bir astronoma kendi görüşünce güneşin mi dünyanın etrafında yoksa dünyanın mı güneşin etrafında döndüğünü sormak gibidir. Böyle bir soruyu sormak bile deli damgası yememize yeter. Ama metaforun ortaya çıkardığı şeye dikkat edelim: Zira bu modelin ufak tutarsızlıklarını gözlemlemek, zamanla bilinen tüm evrenin tersyüz edilmesine yetmiştir. Böylelikle bilişsellik sonunda doğrunun yolunu bulmuştur: duygulanımın öncüllüğü.

BİLİNÇDIŞI İRADENİN ÖNCÜLLÜĞÜ

1985'te yayımlanmış, günümüzde artık ün kazanmış olan Benjamin Libet'in deneysel çalışması, bilinçli iradeyi nöropsikolojik bir bakış açısından soruşturmayı denemiştir. Libet, deneklerden istemlerine göre parmaklarıyla anlık hareketler yapmasını istemiş ve ortaya çıkan elektroensefalografik verileri gözlemleyerek, kafalarına yerleştirdiği elektrotlar sayesinde beyinde olagelenleri kaydetmiştir.[41] Alman nörolog

Hans Kornhuber'in önceki bulgularını teyit etmiştir, zira Kornhuber hareketlerin gerçekleşmesinden bir saniye kadar önce bir işaret şeklinde "hazırlık potansiyeli" (*Bereitschaftspotential*) olduğunu keşfetmiştir.[42] Ama şaşkınlıkla şunu görmüştür ki, parmağı hareket ettirmeye yönelik bilinçli itki hazırlık potansiyelinden önce değil, yaklaşık olarak 0.2 saniye *sonra* gerçekleşmiştir. Başka deyişle, görünüşe göre beyin, "sahibinin" bir eylemi yürürlüğe geçirmeye karar vereceğini önceden biliyordur.

Elbette bu, eylemleri gerçekleştirirken bilinçli karar veriyor olduğumuz genel algısıyla örtüşmez; ve keza bazı kişiler için özgür irade konusunda şüpheler uyandırmış, kapsamlı bir felsefi tartışma literatürünü doğurmuştur. Susan Pockett'ın söylediği gibi, Libet'in araştırma sonuçları "görünüşe göre bilincin günübirlik eylemlerimizi yürütmedeki birincil rolünü kabul etmiyordur".[43] Aynen öyle. Ama bu tartışmaya katkıda bulunan kişilerden birinin işaret ettiği üzere, bunun sorun teşkil ettiği tek koşul, bir şeye karar vermek için bunu zihnimin bilinçli kısmıyla istemiş olmam gerektiğini düşünmemizdir. Bu şeyi zihnimizin bilinçli kısmıyla istiyor olmam gerekir.[44] Ama belki bilinçdışım da aynı oranda "ben"dir. Hatta böyle olması gerekir çünkü yaşamın çok az kısmı bilinçlidir.

Freud sonrası çağda böyle bir çıkarımı benimsemenin zor gelmeyeceği düşünülebilir. Princetonlı psikolog Julian Jaynes'in kitabı *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*'ı [İki Odacıklı Zihnin Şafağında Bilincin Kökeni] okuyanlar için kuşkusuz bu bir şaşkınlık yaratmaz, zira Jaynes burada insan zihinsel yaşamının belirleyici özelliklerinin herhangi biri için bilincin gerekli olduğu fikrini okuyucunun zihninden temizlemeye çalışır.[45] Belirttiğine göre, beyin faaliyetinin çok azı aslında bilinçlidir ve bilincin dahil olmasına ihtiyaç duymadan kararlar verir, sorunlar çözer, yargıda bulunur, ayrım yapar, akıl yürütürüz vb.

Bilinçli ve bilinçdışı zihin hakkında daha fazla konuşmadan önce terimlere açıklık getirmek faydalı olabilir. Adam Zeman bu hususta takdire şayan ölçüde az ve öz davranır.[46] Bilinç teriminin üç temel anlamını belirler: (1) *uyanıklık hali olarak bilinç*: "Uyanıklıkla geçen bir aradan sonra, yaralı asker bilinçsizliğe döner"; (2) *deneyim olarak bilinç*: "Bir dehşet hissinin ve yanan lastiğin ağır kokusunun bilincine vardım"; (3) *zihin olarak bilinç*: "Sabrını zorladığımın bilincindeyim" – ki bu durumda, önceki örneğin aksine, kişi şu ya da bu deneyimi değil, üzerine düşünmüyor olsa bile farkındalığını taşıdığını ve o an içinde böyle bir düşüncenin sonuçlarını deneyimlediğini bildiriyordur. Tüm bu anlamlarda bilinç, yalıtılmış olarak iki yarım kürede de taşınabilir; ama gelgelelim bilinçlilik niteliği farklılık gösterebilir. Yarım küreler arasındaki başlıca fark, *bilinçdışı* zihinle olan ilişkilerinde yatar; bu ister rüya hali anlamına (ilk anlamında bilinç), ister deneyimlediğimiz, ister farkında olmaksızın zihnimizde taşıdığımız bir şey (ikinci ve üçüncü anlamında bilinç) anlamına gelsin. Dikkat alanımızın merkezinde, odaklandığımız yerde yatmayan her şeyi sağ yarım küre daha iyi yönetebilir ve sol yarım küreyse bazı zamanlar bunlara karşı şaşırtıcı bir bilgisizlik sergileyebilir.

Jaynes, sağ yarım küreyi bilinçdışı zihinle paralel görür; ki bağ daha birçok kişi tarafınca da kurulmuştur.[47] Paralellik, hep ya da hiç olmaktan ziyade bir dereceyle alakalı olmalıdır. Bir yazarın söylediği gibi, "sol taraf bilinçli tepkide, sağ tarafsa bilinçdışı zihinde *rol oynar*".[48] Büyük kısmı sosyal anlayışta kapsanan bilinçöncesi bilginin işlenmesinin, genellikle sağ yarım kürede yürütüldüğü doğrudur.[49] Bilinç işleminin odağının dışındaki uyarımları saptayan dikkat sistemi, "güçlü bir şekilde sağ yarım kürede yanallaşır".[50] Aynı şekilde bilinçli işlem de sol yarım kürede süregelme eğilimi taşır. Bu dikotomi, kuşkusuz güçlü bir sağ yarım küre meyili taşıyan, duygu gibi bir sahada bile iş başında görülebilir: Sağ yarım küre, bilinçdışı duygusal materyali işler,

oysaki sol yarım küre, duygusal uyarımın bilinçli işlenmesinde rol oynar.[51] Hiç şüphesiz sağ yarım küre, sol yarım kürenin farkında olmadığı materyalleri deneyimler;[52] ve Allan Schore'a göre, Freud'un anladığı haliyle bilinçöncesi, sağ orbifrontal kortekste yatar.[53] Sözel olmayan, imgesel düşünme, Freud'un söylediğine göre, "bilinçli olmanın yalnızca hayli tamamlanmamış bir biçimidir. Bazı bakımlardan da kelimelerle düşünmekten ziyade bilinçdışı süreçlere yakınlık taşır ve hiç tartışmasız ondan hem ontojenetik hem de filojenetik olarak daha eskidir".[54] Freud aslında ikincil (bilinçli) süreçler ve birincil (bilinçdışı) süreçler ayrımını, Hughlings Jackson'ın sol yarım kürenin sözel, önermesel düşüncesi ve sağ yarım küreyle ilişkilendirilen sözsüz, "daha aşağı fikirleştirme" yetisi arasındaki ayrımından çıkarsamış olabilir.[55] Tüm bunlar belki de REM uykusu ve rüya görme sırasında sağ yarım kürede, bilhassa da temporoparietal bölgedeki kan akışında görülen büyük orandaki artışı ortaya koyan kanıtlarla örtüşüyor olabilir.[56] EEG testlerinden elde edilen tutarlı veriler de aynı şekilde rüya görme sırasında sağ yarım kürenin baskınlığına işaret etmektedir.[57]

Eğer bilinçle kastettiğimiz şey zihnin dünyayı odağa getiren, belirtik kılan, dilde formüle edilmesini mümkün kılan ve kendi farkındalığının farkındalığında olan kısmıysa o vakit bilinçli zihni en nihayetinde sol yarım kürede yatan her şeyle ilişkilendirmek mantıklıdır. Böyle bir bilinci, çitlerin bir tarafından büyüyen ama kökü çitlerin iki tarafına da uzanan bir ağaç olarak düşünebiliriz. Bu tür bir bilinç, beyin faaliyetinin ufak bir kısmıdır ve beyin işlevinin entegrasyonunun en yüksek seviyesinde, sol yarım kürenin (ki aslında sol yarım küre, milisaniyelik seviyede sağ yarım küreyle sürekli bir iletişimdedir) Gazzaniga'nın "yorumcu"* ile anladığı şey gibi hareket etmesi gerekir.[58] Fakat dikkat

* Michael Gazzaniga ve Joseph E. LeDoux tarafından ortaya atılan, sol yarım kürenin kendi eğilimleriyle beraber dünyayı tercüme etmesi adına kullanılan nöropsikoloji kavramı. Sol beyin yorumcusu/tercümanı (çn.).

edin, yalnızca deneyimleme işini yapan değil, yorumu, yani kelimelere tercümeyi yapandır. (Bu metaforun önemine dikkat çekmek gerek. Anlam, yorumcu olmayan doğamaz – yorumcudan beklenebilecek en fazla şey, asıl anlamın kaybedilmemesidir.)

Neden bilinçli kendiliğimiz kadar bilinçdışı kendiliğimiz de olmayalım? Libet'in deneyi bize bir eylemi başlatmanın seçimini yapmadığımızı söylemiyor: Yalnızca bilinçdışı kendiliğimizi de dahil ederek "kim" olduğumuz algısını genişletmemiz gerektiğini söylüyor. Başlıca sol yarım kürenin dünya tasarısı olan dil yüzünden, sık sık zorluklar doğabiliyor. "İrade", "niyet", "seçim" gibi kelimelerle bu süreçlerin bilinçli olduğunu *kastettiğimiz* şeklinde bir itiraz getirilebilir: Eğer bilinçli değilse, bu şeyin olmasını istememiş, ona niyetlenmemiş, onu seçmemişizdir. Bilinçdışı dileklerimizin, niyetlerimizin, seçimlerimizin hayatımızda büyük rol oynadığının günümüzde hepimiz için aşikâr olduğu gerçeğinin görünüşe göre yeterince farkında olunmuyor.

Bu hususu kabul etmek zorunda kalırsak, bir sonraki savunma tezi de bilinçdışını yadsımak olacaktır; tıpkı bölünmüş beyinli hastalarda sol yarım kürenin sağ yarım küre tarafından başlatıldığı ("seçilen", "niyetlenilen", "istenen") açık olan eylemlerin yadsınması gibi: "Benim" rızam, benim istemim değildi. Aslında sol yarım küre gibi sağ yarım kürenin de bir istemi, niyeti, anlamı, arzusu ve seçimi olduğunu görmek için bölünmüş beyinli hastalara bakmamıza gerek yok. Hans Vaihinger'ın yazdığı üzere:

> Düşüncenin yapısal işlevi büyük oranda *bilinçdışı olarak* yürütülür. Ortaya çıkan ürün bilince de girer ya da bilinç anlık olarak mantıki düşünce süreçlerine eşlik ederse, bu ışık ancak yüzeye nüfuz eder ve asıl temel süreçler bilinçdışının karanlığında yürütülür. Spesifik niyet taşıyan işlemler başlıca, en azından başlangıçta -daha sonra bilincin aydın çemberine hücum etseler bile-, bütünüyle içgüdüsel ve bilinçdışıdır. [...][59]

Sadece bunun böyle olduğunu değil, bu niyetlerin sağ yarım küreden doğduğu ve her manada -zamansal, mantıksal ve ontolojik olarak- sol yarım küre niyetlerinden önce geldiklerini doğrulayacaklarını umduğum bazı harikulade araştırma bulguları sunmak istiyorum.

DÜŞÜNCE DE DÜŞÜNCENİN İFADESİ DE SAĞ YARIM KÜREDE TEMEL BULUR

Söz konusu bulgular, jestler üzerine yapılan çalışmalardan elde edilmiştir, zira jestler de sözlerin belirtikliğini aşmakla beraber incelik ve dolaysızlık taşıyan, başlı başına bir dildir: "Jestlere yüksek dikkatle karşılık veririz ve hatta denebilir ki, adeta hiçbir yerde yazılı olmayan, hiç kimse tarafından bilinmeyen ama herkes tarafından anlaşılan kapsamlı ve gizli bir kod gibidirler.[60] Hatta jest ifadeleri arasında yarım kürelerarası bir ayrım yatar ve bunlar iç duygu hallerini, yardımcı hareketleri içlerinde barındırır; diğer kişinin karşımızdaki davranışını etkilemek için tasarlanmışlardır. Tahmin edileceği üzere jest ifadeleri sağ yarım küreyi, superior temporal sulkus bölgesini etkinleştirir; oysaki yardımcı hareketler, dil ve motor taklitle ilişkili sol-yanal bir sistemi etkinleştirir.[61]

Ama jestlerin önemi, düşüncenin doğuşuna yönelik sağladığı içgörüdür. David McNeill yıllar boyunca titizlikle insan etkileşimlerini video kaydına almış ve jest diliyle konuşulan dilin ilişkisini analiz etmiştir. Çalışmasının odağı sadece yarım küre farklılığı değildir; amạ araştırma süreçleri boyunca konuyla ilgilenen kişiler için geride çok kıymetli gözlemler bırakır.[62]

Bizi ilgilendiren ilk husus, *jestlerin konuşmayı nispeten önceden sezdirmesidir*:

> Konuşmanın jestle önceden sezilmesi, jestlerin sözceleri en ilkel biçimlerinde açığa çıkardığı argümanı adına önemli bir kanıt teşkil etmektedir: Cümle hazırlama aşamasında,

küresel-sentetik bir imge şekillenir ama henüz bunun entegre edilebileceği bir dilsel yapı yoktur.[63]

"Küresel-sentetik"in, sağ yarım küreyle ilişkilendirilen holistik ya da *Gestalt* yapıda bir düşüncenin tanımlaması olduğu açıklık kazanacak. Bilakis McNeill, sözel sözcenin "doğrusal bölümlere ayrılmasına" değinir – zira doğrusallık ve bölümleşme, sol yarım küredeki analitik düşünme biçiminin özellikleridir. Dolayısıyla görünüşe göre öyledir ki, düşüncenin ilk dışa vurumu, sağ yarım küre tarafından üretilen "küresel-sentetik" biçimdedir. Fakat jestin asıl ortaya konulma evresi -ifade edilme noktası- kasten geciktirilir ki sol yarım küre aynı noktaya geldiğinde konuşma eylemiyle eşzamanlı olabilsin ve iki düşünme usulü birleşsin.[64]

McNeill, jest ve konuşma arasındaki ilişkiye yönelik temel hipotezin kanıtlarını inceler ve iki "karşıt düşünce tarzının" bir sentezi olduğu sonucuna varır. Birisi jestle ifade edilir ve "topyekûn küresel-sentetik"tir: Konuşma anında inşa edilir ve yapısı kendine münhasırdır, sistematik bir kod değildir – tüm özellikleri, sağ yarım küreden geldiğini göstermektedir. Diğeri kelimelerle ifade edilir, "doğrusal bölmelenmiş hiyerarşik bir dil" yapısındadır,[65] ki bu özellikler de onun sol yarım kürede temellendiğini gösterir. Ama McNeill, temporal ve ontolojik öncüllüğe sahip olanın sağ yarım küre tarafı olduğunu vurgular, zira düşünce aslen "büyük oranda imgesel ve cüzi miktarda analitiktir", oysaki sözceleme anında "hem imgesel ve analitik hale gelir hem de holistik ve analitik işlevlerin bir sentezi olur".[66] Öyleyse, bu kitabın terimlerine göre, süreç sağ yarım küre sahasında başlar, sol yarım küreden bilgiler alır ve son olarak sağın solla sentezine ulaşır.

"Jestler yalnızca düşünceyi *yansıtmaz*", diye yazar McNeill, "aynı zamanda düşünceyi *oluşturmada* yardımcı olurlar. [...] Onlar olmadan düşünce bozuk ve eksik kalırdı."[67] Max Black'in metaforun yorumlanmasının "bilişsel içeriğin

kaybına yol açtığı" konusunu vurgulamasını hatırlatıyor bu bize; yalnızca temel anlamlı yorumlama "bıktırıcı ölçüde ayrıntılı ya da sıkıcı ölçüde belirtiktir (ya da tarz nitelikleri bakımından yetersiz) denemez; bir tercüme olmada başarısızdır çünkü metaforun verdiği içgörüyü veremez".[68] Neredeyse tüm jestler konuşmayla beraber gelir[69] ve çoğu sağ elle gerçekleştirilse de[70] -zira konuşma ve jest, bileşiktir ve Broka bölgesinde birbirlerine çok yakındırlar- jest dilinin metaforik tabiatı esasında sağ yarım küreden gelir ve icrası için sol yarım küreden geçmek durumundadır. Bunu bölünmüş beyinli hastalarda görebiliriz, zira sağ el jest örüntüleri (sol yarım kürenin kopuklaşmışlığını yansıtır bu) soyuttur ve aşırı raddede verimsizdir ama sol elden geldiklerinde tekrar zenginlik kazanırlar (sağ yarım kürenin kopuklaşmışlığını yansıtır bu). Fakat şaşırtıcıdır ki, bu şimdi de konuşmanın akıcılığını bozar, zira kişinin söylemek istediği şeyin küresel-sentetik biçimi sol elle doğrudan akıcı bir şekilde ifade edilir ama normalde olduğu gibi konuşmaya uygulanabilirlik ve sol yarım küre için erişilebilir olması adına korpus kallosumdan iletilemez[71] – eğer daha fazla kanıta ihtiyaç varsa, düşünce zenginliği sağ yarım küreden gelir ve ikincil olarak dile tercümesi için sol yarım küreye aktarılır. Gazzaniga'nın "yorumcu" imgesi, belki kendisinin dahi fark ettiğinden daha yerindeydi.

McNeill, öncüllüğe sahip jest dili ve sağ yarım küredeki kökeni arasında daha fazla kanıt ortaya serer. "Sağ yarım küre hasarından sonra, konuşmacı hem konuşmayı bağlamsızlaştırma hem de *jest girdisini azaltma* eğilimi gösterir;"[72] ayrıca jest kullanmayan kişiler, küresel betimlemelerden daha "bölümlenmiş" bilgi dizisi sunma eğilimi taşır.[73] Bahsettiğimiz üzere, el hareketlerini kısıtlamak, konuşmanın içeriğini ve akıcılığını da sınırlamaktadır;[74] ve artık bunun sebebinin muhtemelen kişinin söylemek istediği şeyin, sağ yarım kürede temel bulan küresel-sentetik kavrayışının ifadesini kısıtlaması olduğunu biliyoruz.

Bulgular arasında belki en çarpıcısı da, *jest ve konuşma arasında bir uyuşmazlık olduğunda, işi sonlandıranın her bir durumda jest olmasıdır.* "Her halükârda, uyarımdaki duygulanımsal öge daima jesttir, konuşma değil."[75] Bir konuşmacı sözel bir hata yaptığında, jestleri bunun ardından metaforik anlamı doğru bir şekilde ifade etmiştir ve bu da demektir ki, dil doğru olmasa bile düşünce doğrudur ve jest de düşünceyi aktarmıştır.[76]

McNeill ayrıca kopuklaşmış sol yarım kürenin iki sebepten dolayı anlatı oluşturamadığını keşfetmiştir: Anlatım, hikâyeyle ilişkisinde somutluk ve belirginlikten yoksundur, üstelik soyut ve genel hale gelmiştir; zaman dizimlerinde karışıklık sergiler ve benzer gözüktüklerinden dolayı hikâyede farklı noktalarda olan bölümleri birbirine bağlar (başka deyişle, onları kategorileştirir ve dolayısıyla bir araya koyar, oysaki gerçek dünyada anlamları anlatısal dizimden çıkarılarak yok edilmiştir). Anlatı yerine, hayli soyut ve tutarsız bir üst-anlatı ortaya çıkar.[77] Anlatısal düşünce biçimleri, sağ yarım küreyle ilişkilendirilir;[78] ben-diğeri etkileşimleriyle ilişkilendirilirler ve son derece duygulanım yüklü olurlar – ayrıca "paradigmatik" biçimlerden önce ortaya çıkarlar.[79]

Genel bakımdan McNeill'ın kanıtları, düşüncenin, anlamın ve iletişim dürtüsünün ilkin sağ yarım kürenin bilinçdışı sahasından geldiğini güçlü bir şekilde savunmaktadır. Eğer müziğin dile evrildiği yönündeki tarihi sav doğruysa, o vakit bu sağ yarım küre varoluşunun öncüllüğünün bir başka kanıtıdır.[80]

YENİDEN-SUNUM, SUNUMA HİZMET EDER

McNeill'ın çalışmasındaki kanıta göre, -zamansal, mantıksal ve ontolojik olarak- sağ yarım küre dünyası sol yarım küre dünyasının temelini teşkil eder. Görüşümce McNeill'ın çalışması, Libet'in irade üzerine çalışması için aydınlatıcı bir tamamlayıcıdır. İki çalışmaya göre de bilinçli sol yarım küre

kendinin bir yaratıcı olduğuna inanır, oysaki aslında ona dışarıdan gelen bir şeyin alıcısı olmaktan ibarettir.

Benzer şekilde, sol yarım kürede de kendisinin kontrolde olduğunu, istediği yere baktığını, dilediğince şurada ya da burada bir dünya *yarattığını* düşünür, oysaki gerçekte onun için sağ yarım küre tarafından zaten varoluşa getirilmiş daha geniş bir dünyadan seçim yapmaktadır – ve çoğu zaman bunu dahi yapmıyordur, zira fark ettiğinden çok daha sık olarak seçimler onun için çoktan yapılmış olur.

Durumun böyle olması gerekir, zira yeniden-sunum işi, sunum fenomenine hizmet etmelidir. Tekrardan nörolojik ve nöropsikolojik literatüre dönersek, sağ yarım küre dünyasının katkısı yokken neler olduğunu görebiliriz. Dünya gerçekliğini kaybeder. Ciddi ölçüde sağ yarım küre işlevi kaybetmiş kişiler anlamın boşaltıldığı, yaşamın solduğu ve şeylerin özlerini kaybedip fiziksel somutluktan yoksun kaldığı bir dünya görürler. Kopukluk hissinden dolayı, bu tür insanlar gördüklerinin aktüelliğinden şüphe duymaya, aslında her şeyin "bir oyun", numara, gerçek dışılık olup olmadığını merak etmeye başlar. Doktor ve hemşirelerle dolu hastanenin, onlar için tasarlanmış ayrıntılı bir kurgu olduğunu düşünebilirler. Capgras ve Fregoli'nin daha önce ele aldığı sanrısal misidentifikasyon sendromlarına benzer olabilir bu, zira bu durumlarda tanıdık kişiler, nesneler ya da yerlerin yerine kopyalarının ya da sahtelerinin geçtiği hissedilir – bunlar sağ yarım küre noksanlıklarıyla da ilişkilendirilen sendromlardır. 1944'te yayımlanan bir dizi makalesinde, Vié, çeşitli türde kayda değer misidentifikasyon vakasını belgeler; bunlar arasından iki ayrı vaka olarak 1. Dünya Savaşı'nda çürüğe çıkan iki Fransız askeri, tüm savaşın -askerler, siperler, bombalar vs.- tiyatral bir performans olduğunu iddia eder.[81] Ne de olsa sol yarım küre dünyası sanaldır – mevcut değildir, bir yeniden-sunumdur. Şizofrenide bu pek kolay bir şekilde tehdit hissine dönüşebilir, kişinin kendinden "gizlenen" bir kılık ya da numara varmış

gibi görülür; yabancılaşma paranoyaya yol açar, ona da bir tür kaygılı usanç ve can sıkıntısı eşlik eder. Bazılarıysa kaygı hissinden tamamen yoksun, neredeyse bir yargı eksikliği sergiler. İlginç bir şekilde, sağ yarım küre hasarlı bireyler, kendi bedenlerini sadece içinde bulunduğumuz değil de *yaşantıladığımız* kendiliklerimizin içkin bir çehresinden ziyade yabancı, mekanik, bir parçalar toplamı olarak ya da diğer nesnelerin arasındaki bir nesneden ibaret görebilir. Kendiliğe ve dünyaya karşı yersiz bir kopukluk, yabancılaşma ve uzaklaşma vs. tümü sağ beyin, genellikle temporoparietal lezyonlarının karakteristik sonuçlarıdır.[82] Bu koşul, şizofreninin özelliklerine de benzer ve muhtemelen şizofrenilerin akut evrelerinin fenomenolojisi de sağ yarım küre işlevlerinin önemli kısımlarının bozulmaya uğramasından ya da güçsüzleşmesinden ortaya çıkmaktadır.

İşte yaşayan bir dünyanın husule gelmesine imkân tanıyan sağ yarım küre böyledir; ve muhtemelen sol yarım kürenin yeniden-sunulmuş dünyası da ondan türemektedir. Mevcut olan ve sunulanın arasındaki fark, benimsedikleri iki ayrı doğru algısıyla harikulade bir şekilde ortaya serilir.[83] Bunu nasıl anlayabiliriz? Yanlış öncüllü şu uslamlama örneğini alın:

1. Birincil öncül: Tüm maymunlar ağaca tırmanır;
2. İkincil öncül: Kirpi bir maymundur;
3. Çıkarılan sonuç: Kirpi ağaca tırmanır.

Öyle mi gerçekten? Deglin ve Kinsbourne'un ortaya koyduğu gibi, her bir yarım kürenin bu soruya yaklaşmak için kendi yolu vardır. Deneylerinin başında, sağlıklı bireye "Kirpi ağaca tırmanır mı?" diye sorulduğunda (elbette iki yarım küresini de kullanarak) şöyle cevap verir: "Tırmanmaz, kirpiler yerde yürür; dikenlidirler, bir maymun değildirler." (Can sıkıcı bir gerçektir ki, gerçekten de ağaca tırmanan bazı kirpiler vardır ama görünüşe göre Rus denekler ve araştırmacılar bu bilgiye sahip değildiler ve dolayısıyla deneyin gayeleri adına kirpilerin ağaçlara tırmanabilen hayvanlar

olmadığı farz edilmelidir.) Deneydeki geçici yarım küre etkinsizleştirmelerinde, (sağ yarım küresi etkinsizleştirilmiş) *aynı bireyin* sol yarım küresi çıkarımın doğru olduğunu söyler: "Kirpi ağaca tırmanır çünkü bir maymundur." Araştırmacı "Ama kirpi bir maymun mudur?" diye sorduğunda, bilmediği cevabını verir. Fakat uslamlama tekrar gösterildiğinde, denek biraz şaşırır ama olumlu cevap verir, zira "Kartta yazılı olan budur". *Aynı bireyin* sağ yarım küresine (sol yarım küre etkinsizleştirilmişken), bu uslamlamanın doğru olup olmadığı sorulduğunda şöyle cevap verir: "Nasıl ağaca tırmansın? Kirpiler maymun değildir, burada yazan yanlış!" Eğer araştırmacı sonucun belirtilen öncülleri izlemesi gerektiğine dikkat çekerse, denek kızgınca cevaplar: "Ama kirpi maymun değildir!"

Tekrarlanan koşullar altında, peş peşe deneklerde, örneğin "Tüm ağaçlar suda batar; balsa bir ağaçtır; balsa odunu suda batar" ya da "Kuzey ışıkları sık sık Afrika'da görülür; Uganda, Afrika'dadır; Kuzey ışıkları Uganda'da görülür" gibi yanlış öncüllü uslamlamalar sunulduğunda ortaya aynı örüntü çıkar. Çıkarımın doğru olup olmadığı sorulduğunda, sağlıklı birey sağ duyulu bir cevap verir: "İma edilenin böyle olduğunu kabul ediyorum ama bunun yanlış olduğundan eminim." Sağ yarım küre, yanlış öncülleri ve çıkarımları absürt olduğu için yadsır. Ama sol yarım küre yanlış çıkarıma bağlı kalır, "Burada söylenen bu" gibisinden aklamalarla sakince cevap verir.

Sol yarım küre sisteme öncelik verir, deneyimi göz ardı eder: İşaretler sistemi içerisinde kalır. Onun için doğru tutarlılıktır çünkü sol yarım küre için ötede bir dünya, Öteki, zihnin dışında örtüşmek gereken hiçbir şey yoktur. "Burada öyle yazıyor." Yani kendine uygununca cevap verir: Başka deyişle, tutarlı kalır. Sağ yarım küre, deneyimden öğrendiğine öncelik verir: "orada dışarıda" var olan şeylerin fiili haline. Sağ yarım küre için doğru salt tutarlılık değil, kendinden başka bir şeyle uyuşmadır. Onun için doğru,

kendilerimizden başka var olan şeylere olan sadıklık anlamında anlaşılır.

Fakat bundan sağ yarım kürenin yalnızca aşina olunana göre hareket ettiğini, şimdiye kadarki deneyimleri tatminkar bir riayetle benimsediğini çıkarmak yanlış olur. Ne de olsa, kişinin şu ana kadarki deneyimleri gerçeğe sadık olmayabilir: O vakit, mantığı dinlemek, alışılageldik yanlış varsayımlardan uzaklaşmak için faydalı bir yol olabilir. Yanlış biçimde aşina olunanların ötesine geçmemize yardımcı olanın sağ yarım küre olduğunu daha önce vurgulamıştım. Bahsettiğimiz deneyin kurgusu, spesifik olarak bir soruya verilen cevapta doğruya çıkan iki yol arasında seçim yapmak zorunda kalındığında ne olduğunu test etmektedir: ya kişinin deneyimden bildiklerini kullanması ya da öncüllerin bariz bir şekilde yanlış olduğu uslamlamaları izleme. Mesele uslamlamanın yapısal olarak doğru olup olmadığı değil de aslında neyin doğru olduğuydu. Ama farklı bir durum altında kişiye "Bu uslamlama yapısal olarak doğru mu?" gibi farklı bir soru sorulduğunda, çıkarım kişinin deneyimlerine taban tabana ters olduğunda bile, cevabı doğru veren sağ yarım küredir ve sol yarım küreninse halihazırda bildiği şeylerin aşinalığı karşısında kafası karışır, yanlış cevabı verir.[84] Buradaki ortak nokta, "safsatayı saptayan" olarak sağ yarım kürenin rolüdür. İlk durumda ("Burada doğru olan ne?" sorusuna cevap olarak) safsatayı saptamak, sağduyuyu kullanmaktır. İkinci durumda ("Buradaki mantık doğru mu?" sorusuna cevap olarak) safsatayı saptamak aleni olana, alışılageldik düşünce zincirine karşı koymaktır. Sağ yarım kürenin Ramachandran'ın "şeytanın avukatı" olarak değindiği tavrını örneklendirmektedir bu.[85]

SİNİR SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİ SAĞ YARIM KÜREYLE UYUŞUM İÇİNDEDİR

Göz atmaya değer bir kanıt dizisi daha var. Beynin işlevi ve yapısının bir zihin metaforu olarak iş gördüğünden

bahsetmiştim: Başka deyişle, beyni gözlemleyerek zihinsel süreçlerin tabiatı hakkında bazı şeyler öğrenebiliriz. Aynı zamanda sağ yarım kürenin husule getirdiği dünyanın daha temel bir yanı olduğunu iddia etmiştim; sol yarım kürenin tercih ettiği tek yönlü imge oluşturma tarzının doğrusallığının ve diziselliğinin aksine, sağ yarım kürenin arasındalık eğilimi beraberinde, bilgiye erişim tarzı karşılıklılıktır, yankılı bir süreçtir, bir ileri bir geri gider. Ama hiç şüphesiz şu da denebilir ki, sinir sistemi kendi başına sağ yarım küre modeline benzemez. Bir sinir etkiyi diğer sinire iletir, o da sırası gelince bir diğerine ya da kas lifine iletir; bunun sonucu da eylem olur. Süreç doğrusal, diziseldir: Bunda "yankısal" olan ne? Elbette eğer *nöronların kendisi* bu doğrusal, dizisel, tek yönlü yolda ilerliyorsa -bu "bilgi"nin ele alınışından sonrasında ne yaşandığından bağımsız olarak- o vakit sol yarım küre modeli varoluşumuz, zihinsel süreçlerimiz ve dolayısıyla bizatihi bilinç için asıl temel olandır.

Fakat nöronların davranışı doğrusal, dizisel, tek yönlü *değildir*: Karşılıklı, yankılı bir tarzda davranırlar; ve bu sadece sağ yarım kürede böyle değildir. Marcel Kinsbourne şöyle der:

> Beynin tek yönlü bir bilgi kanalı olduğuna yönelik geleneksel tasvirin aksine, beyindeki hücre durakları bağlantı kurduğunda trafik neredeyse her zaman çift yönlüdür. Trafik, belli miktar dönütle, tek yöne değildir. İki yönde de alanlar eşit olarak etkileşime geçer; ya doğrudan karşılıklı olarak ya da dolaylı olarak çok sayıda hücre durağından geçerek – öyle ki, sinir gidişgelişi başlangıç noktasına yansır. Önbeyin, baskın olarak yansımalı bir karşılıklı tesir sahnesidir.[86]

Bu karşılıklılık ya da arasındalık, varlığımızın çekirdeğine dek ulaşır. Daha da ötesi, beyin bir şeyi anlamaya ve anı izleri bırakmaya başlayınca, arasındalık ve karşılıklılık tek nöronun hücre yapısı ve işlevi seviyesinde, hatta moleküler seviyede bile mevcuttur.[87] Bu atomik ve atom altı seviyelerde de süregeliyor mu bilmiyorum ama alana yabancı

bir kişi olarak bu tür literatüre yaptığım okumalarda bunun böyle olabileceğini gördüm.

Öyleyse dünyayı husule getirme süreci, sağ yarım küreyle başlar. Ayrıca 2. Bölüm'de bahsettiğim gibi, işlevlerini ilk geliştiren ve en azından hayatın ilk yılında baskın olan sağ yarım küredir.[88]

SOL YARIM KÜRE TARAFINDAN YÜRÜTÜLEN ARACI İŞLEM

Öncüllük, çocukluğun yetişkinlikten önce geldiği manasında sadece önce gelmek anlamına da gelebilir. Ama sadece dünyayı husule getirme sürecini sağ yarım kürenin başlattığını kastetmiyorum. Böyle diyorum çünkü sağ yarım küre gerçeklikle daha fazla temastadır ve yalnızca zamansal ya da gelişimsel bir önceliğe değil, ontolojik bir üstünlüğe sahiptir. Sol yarım küre her ne katkıda bulunacaksa -ki muazzam katkıda bulunur- gördüklerini sağ yarım küre tarafından temellendirilen dünyaya geri götürmesi gerekir.

Şimdi sol yarım kürenin dünyasına, sanal ama artık hastalar değil de yöneticiler olduğumuz bir dünyaya geliyoruz. Netlik ve sabitlik değerleri, sol yarım kürenin işlemlemesiyle eklenir; ki dünyayı kontrol etmemizi, manipüle etmemizi ya da kontrol etmemizi mümkün kılan da budur. Bu yüzden dikkat yönelimli ve odaklıdır; bütünlük parçalara ayrılır; örtük ortaya açılır; dil, dizisel analizin bir aracı olur; nesneler kategorileştirilir ve aşina hale gelir. Duygulanım kenara atılır ve bilişsel soyutlamayla yer değiştirir; koşulları bilinçli zihin yönetir; düşünceler sol yarım küreye kelimelerle ifade için gönderilir ve metaforlar geçici olarak kaybolur ya da askıya alınır; dünya artık durağan ve hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir biçimde yeniden-sunulur. Bu bizim bilgiye sahip olmamızı, dünyayı netleştirmemizi sağlar ama bildiklerini doğadan ve bağlamdan kopuk hale getirir.

Felsefenin ara ya da daha doğrusu "klasik" döneminden, Platon'dan Kant'a kadarki dönemden, Sokrates öncesi filozofların içgörülerinin kaybolup önce Alman "idealistleri"nin ve sonra fenomenologların içgörülerinin kaybolup dönemden aşina olduğumuz dünyadır bu. Fizikte klasik mekaniğin, Newtoncu evrenin ve daha geniş bakımdan da Demokritos ve çağdaşlarıyla başlayıp Niels Bohr ve çağdaşlarıyla sonlanan doğa görüşünün dünyasıdır.

Sol yarım küre, yani bölünmenin aracısı hiçbir zaman son hedef değildir, daima bir duraklama yeridir. Şeyleri işlemleme için gönderme adına faydalı bir görevlidir ama şeylerin tekrar anlama sahip olması, ancak sağ yarım küreye geri döndüklerinde mümkündür.

Yeniden entegrasyon süreci gerekir ve bunun vasıtasıyladır ki, tekrar deneysel dünyaya döneriz. Bir kere görülen parçalar, tekrar bütünün içine dahil edilir, tıpkı müzisyenin kafasındaki sancı veren, bilinçli, parçalı eserin pratikte yine icra içerisinde yok olması gibi. Spot ışığı altında tutulan parça, büyük resmin parçası olarak görülür; bir süreliğine bilinçli olması gereken şey tekrar bilinçdışı hale gelir; örtük olması gereken tekrar geri çekilir; yeniden-sunulmuş birim bir kere daha mevcut hale gelir ve "yaşar"; ve dile bile sağ yarım kürenin holistik pragmatiğiyle son anlamı verilir.

Demek oluyor ki, sağ yarım küre dünyasında başlayan şey, işlemleme adına sol yarım küreye "gönderilir" ama yeni bir sentezin yapılabileceği sağ yarım küre dünyasına "geri dönmelidir". Belki okumak ve yaşamak arasındaki ilişkiyle bir benzeşlik kurulabilir. Hayatın kuşkusuz kitaplar olmadan da bir anlamı olabilir ama hayat olmadan kitapların anlamı olamaz. Çoğumuz muhtemelen hayatın kitaplarla hayli zenginleştirildiği inancını paylaşıyoruzdur: Kitaplara hayat akar ve kitaplar hayata geri döner. Ama ilişki eşit ya da simetrik değildir. Her halükârda içlerindeki şeyler sadece yaşama *katkıda* bulunmakla kalmaz, aynı zamanda hayata geri döner ve onu *dönüştürür*, öyle ki içinde yaşadığımız haliyle

kitaplarla dolu olan hayat, kısmen bizatihi kitaplar tarafından yaratılmıştır.

Bu metaforun mükemmel olduğunu söyleyemem ama hususu yeterince vurguluyor. Bir manada kitap, sol yarım kürenin dünyası gibi yaşamın seçici, organize, yeniden-sunulmuş, durağan, incelenebilir, sınırlanmış, "dondurulmuş" bir özüdür. Fevkalade karmaşık, sonsuz bağlar içinde, akışta, evrilen, belirsiz, artık yinelenmeyen, fiziksel ve geçici (çünkü hayattadır) bir şeyi alır ve onu anlayabilmek için kullanabileceğimiz bambaşka bir şey ortaya koyar. Hayatın kendisinden çok daha az karmaşık olsa bile, yine de hayatın daha önce var olmayan bir veçhesini husule getirir. Dolayısıyla sol yarım küre (kitap gibi), dünyayı sağ yarım küre tarafından teslim edilmiş haliyle alıp geliştirilmiş halde hayata geri teslim etmiş gibi görülebilir. Ama rafta dururken kitabın içerikleri ölüdür: Yalnızca okunma sürecinde yaşama dönerler. Artık durağan, sınırlı, "donmuş" olmayan kitap içerikleri, hiçbir şeyin sabit ya da tamamen bilinir olmadığı, daima başka bir şeye dönüştüğü dünyaya götürülür.

Zihnin dışında da bazı şeylerin var olması gerekir. Kişinin en azından bir başlangıç noktası olmalı ve eğer buna dahi inanılmıyorsa, o vakit benim diyecek bir şeyim yoktur, zira öyleyse bir bakıma eğer haklıysan, benim sana bunu söyleyebilmem için orada olamazsın. Kendimizin dışında var olan şeylerle beyinlerimizin ilişkisi dört türde olabilir: (1) hiç ilişki olmaması – ki bu bizi solipsizme götürür, zira deneyimlediğim her şeyin yegâne kaynağı beynimdir; (2) alıcı – belki bir radyoya benzer biçimde, beyin, dışarıda var olanlardan hiç değilse bazı şeyler yakalar ve bu şeyler de deneyimlenen şeyler olur; (3) üretici – bizim dışımızda var olan şeylerin en azından bir kısmını beyin yaratmış demektir; ya da (4) yankılı, yani hem alıcı hem üretici – "kendimizin dışında var olan ama bizi de kapsayan şeyleri" hem algılama, alma, kavrama hem de yapma, geri verme, yaratma. Bu noktada, son üç seçeneği benimsediğimi söylemek istiyorum. Tabii ki

hangisinin doğru olduğu felsefe için fevkalade önem teşkil eden bir sorudur ama eğer böyle bir şeyin kanıtları varsa, bunları ben sunamam. Söyleyebileceğim tek şey yaşayan, düşünen, deneyimleyen bir insan olarak bana açık olan tüm kanıtların beni bu sonuca götürdüğüdür.

Dolayısıyla, bu kitabın argümanını göz önüne aldığımızda dışarıdakileri verme, alma ve parçası olma işini yapan iki yarım küre mi – yoksa sadece biri mi? Benim görüşümce, deneyimlediğimiz dünyanın yaratıldığı verme ve alma sürecinde sağ yarım küre de sol yarım küre de rol oynar; ama tekrar söylüyorum, bu rol simetrik değildir. Sağ yarım küre görünüşe göre varlığı ilk dünyaya getirendir ama husule getirdiği şey kaçınılmaz olarak ancak kısmi olabilir. Beyinlerimizin evrende var olabilecek her şeyi husule getirmeye uygun olduğu, bilhassa da evrendeki her şeyi tek an içerisinde husule getirebilecekleri fikri apaçık gülünçtür. Radyo alıcısı analojisini kullanacak olursak, aynı anda sadece bir dalga boyuna ayarlanabilir ve diğer dalga biçimleri bir yana, dünyada daima onun algılayamayacağı radyo dalgaları olacaktır. Ama sağ yarım küreye dayatılan bu filtreleme, bu kısıtlama sadece olumsuz anlamda bir sınırlama değildir, nitekim bir radyonun aynı anda sadece bir programı iletebilmesi de olumsuz bir nitelik değildir. Böyle bir sınırlama, onun bizatihi işleyebilmesinin bir koşuludur. Böylelikle bizim için spesifik bir şeyin, sağ yarım kürenin sunduğu dünyanın husule getirilmesine izin verilir.

Sol yarım küreyse sağ yarım kürenin aldığının sadece bir kısmını kavrar, görür, algılar. Yöntemi seçim ve soyutlamadır – bir bakıma, değillemedir. Ama bu seçmenin, bu daraltmanın bir eksiltme değil de arttırma olduğunu tekrardan vurgulayalım. Kısıtlama ya da seçme yaparak, öncesinde orada olmayan yeni bir şey varoluşa gelir. Bu süreç heykelcilik gibidir, zira heykelcilikte başka bir şeyin yontulmasıyla bir şey yaratılır. Yontma, taşın içindeki şeyi ortaya çıkarabilir: Ama aynı şekilde o şey yalnızca taşın içinde

yaşar, tek başına yontma eyleminde değil. Haliyle bir bakıma taş, heykeltıraşın eline bağlıdır ama daha da önemlisi, heykeltıraşın eli taşa bağlıdır. Deneyimlediğimiz dünya, açıkça iki yarım kürenin de ürünüdür ama aynı değildir. Sol yarım kürenin bir şeyi sınırlayıcı olarak husule getirişi, yine de onun sağ yarım kürenin sorumlu olduğu şeydeki temeline bağlıdır (ve ikisi de ikisinin de temelinde olan, beynin dışındaki şeylere bağlıdır).

Dışımızda var olan şeylerin ortaya çıkarılmasının bu çift evreli ve aslen olumsuzlayıcı ("hayır-diyen") yapısı, Max Scheler tarafından öngörülmüş olabilir. Sağ yarım küre ve Scheler'nın *Drang*'ı [dürtü] arasında, ayrıca sol yarım küre ve *Geist*[89] [tin] arasında basit bir denklem yoktur; ama inancım odur ki, yine de bu hem yarım kürelerin birbirleriyle nasıl ilişki kurduğu ve kendilerinin dışında var olan şeylerle bir arada nasıl ilişki kurdukları hususlarını aydınlatmada önemli bir etmendir. Yarım küreler arasındaki ilişki, sadece *izin vermeyle* alakalıdır. Sağ yarım küre, Varlık'ın ona karşı "mevcut" bulunan çehrelerine ya izin verir ("hayır" demeyerek) ya da vermez ("hayır" diyerek). O zamana dek bunların ne olduğunu bilmez ve dolayısıyla ortaya çıkmalarının öncesinde varlıklarında bir rol edinemez. Buna karşılık olarak, sol yarım küreyse yalnızca sağ yarım kürede "sunulanların" çehrelerinin "yeniden-sunulmasına" izin verir ("hayır" demeyerek) ya da vermez ("hayır" diyerek): Sağ yarım kürenin neyi bildiğini bilmez ve dolayısıyla o şeyin husule gelmesinde rol oynayamaz.

Var olan şeylerin bu değilleyici ya da olumsuzlayıcı yaratım tarzı, Varlık en başta gelmek üzere, şeyler hakkında hakikaten ne oldukları hakkındaki *bilgimizin* yapısının olumsuzlayıcı olduğu deneyimimizde yansıtılır: Yalnızca ne *olmadıklarını bilebiliriz*. Bunun bilhassa önemi, doğruya yönelik -şeyleri bütün olarak gören ve onları betimlemesi istendiğinde "sessiz" kalan- sağ yarım kürenin izlediği yolu betimlemesidir. Bu şeyin ne olduğunu anlamasının, ona

işaret etmekten ya da onun peçesini açarak, kendisini olabildiğince ortaya çıkarmasına izin vermekten (ona "hayır" diyerek değil de etrafında duran ve onu belirsizleştiren tüm şeylere "hayır" diyerek), yani bir heykeltıraşın taşın içindeki şeyi ifşa etmesi için onu yontmasından başka bir yolu yoktur. Üstelik, sol yarım kürenin erişiminde olanlar yalnızca sağ yarım küreye "mevcut olanlar" arasından "hayır" demedikleri olduğundan dolayı, sadece bütün parçalarına sahiptir ve eğer bütünü de görmek istiyorsa bu parçaları istemli olarak tekrar bir araya getirmesi gerekir. Parçaları birleştirerek, pozitif olarak o şeyi içeriden inşa ederek, adeta bir heykeli "monte ederek" idrake ulaşmaya çalışması gerekir. Böyle bir süreçle, bir insan, yaşayan bir varlıktan ziyade adeta Frankenstein'ın canavarına dönüşür – bunun Romantizmin ilk metaforlarından biri olması boşuna değildir.

Bu fikir yalnızca iki yarım kürenin husule getirdiği dünyalar hakkında bildiklerimizi fenomenolojik seviyede açıklamaya yardım eden felsefi bir içgörüden ibaret değildir. Tekrardan bu fikrin beynin işlevsel anatomisinde nörolojik seviyede örneklendiğini görüyoruz. Unutmayın ki, korpus kallosum'un birincil işlevi, yarım küreler arasındaki aktarımda bir filtre işi görmek,[90] iletişimin filtreden geçmesine izin vermektir; ama en başta faaliyeti *dizginlemek* adına hareket eder, böylelikle de en başta sol yarım kürede bilinçli deneyimin evrimini şekillendirir. Ama hepsi bu değil. Beynin en gelişmiş kısmı, yani frontal korteks eriştiklerine büyük oranda diğer beyin faaliyetlerini değilleyerek (ya da değillemeyerek) erişir. "Korteks"in işi, uygun cevapları üretmekten ziyade uygunsuz cevapları önlemektir, diye yazar Joseph LeDoux; yani var olan şeyler arasından sayıları azaltır, seçim yapar ama yaratımda bulunmaz.[91] Libet'in deneyleriyle ortaya atılan, özgür irade sorununa verilebilecek olası bir cevap da, bir eylemin bilinçdışı başlangıcı ve icrası arasında bilinçli zihnin araya girip eylemi "reddetmek" için belirli

bir zamanı bulunduğudur. Bu anlamda, tesirini uygulaması "özgür isteme"den ziyade "özgür istememe" tarzındadır.[92]

Frontal loblar hiç tartışmasız beynin bizi en insani yapan, başardığımız tüm büyük şeyleri beraberinde getiren kısımlarıdır. Dolayısıyla bu olumsuzlama fevkalade yaratıcıdır. Var olana karşı yeni bir alıcı açıklık tutumuyla bizi temasa sokmayı başaranın -yeni şeyleri etkin olarak, istemli biçimde parça parça bir araya getiren sol yarım kürenin aksine- sağ yarım küre olduğunu hatırladığımızda, sağ yarım kürenin şeylerin tabiatına daha sadık olduğunun burada da yine daha fazla kanıtı kendini göstermektedir.

YENİDEN ENTEGRASYON SÜRECİ

En nihayetinde bölünme ilkesinin (sol yarım küre) ve birleşim ilkesinin (sağ yarım küre) entegre edilmesi gerekir: Hegel'in terimlerince, tez ve antiteze daha üst seviyede bir sentez başarması için imkân sağlanmalı. Bölünmüş beyinli hastalar laboratuvar dışındaki deneyimleri ve hayattaki karşılaşmaları vasıtasıyla bize bu seviye hakkında bazı şeyler aktarabilir; zira görünüşe göre rüya ve imgeleme hususlarında sorun yaşamaktalar.[93] Rüya görürken muhtemelen bu gerçekleşir ama sorun şu ki, sol yarım küre buna erişemez ve dolayısıyla bildiremez. Ama şunu görebiliriz ki, insan ruhunun en büyük başarılarının ortaya koyulması, iki yarım kürenin dünyasının da entegre edilmesini gerektirir; ve bölünmüş beyinli hastalar, görünüşe göre zayıf bir hayal gücü ve yaratıcılık seviyesine sahiptir, ki bunun da anlamı, durumun apaçık öyle olduğuna inandığım üzere, böyle bir faaliyet için iki yarım kürenin de entegre edilmiş işleyişine gerek duyulmasıdır. Entegrasyonun aldığı biçim, elbette belli olmayabilir. Sağlam bir korpus kallosumun yokluğunda, iki yarım kürenin de diğer yarım küreyi yeterince kısıtlayabilmesi ve kritik noktalarda araya girmesini engelleyebilmesi imkânsız hale geliyor olabilir.

Eğer sol yarım küre görüsü baskın gelirse, dünyası doğadan kopuklaşır (Heidegger'in terimleriyle, dünyanın "dünyasızlaştırılması" yaşanır). O vakit sol yarım küre bir şeylerin yolunda gitmediğini, bir şeyin eksik olduğunu sezer – hatta bizatihi hayatın. Yaşayan bir şeyin vasıflarına başvurarak ürünlerini tekrar canlı kılmaya çalışır: yenilik, heyecan, uyarım. Fakat iki yarım küre arasında gerçekleşen ve şeyleri sol yarım kürenin dünyasından alıp tekrar sağ yarım kürede yaşatmamıza imkân sağlayan şey, hayal gücü yetisidir. Şeyleri bu şekilde hakikaten yeni kılarız, yapmacık ve cafcaflı yenilikle değil.

Deneyimi ortaya açmak için sağ yarım kürenin sol yarım küreye ihtiyacı vardır. Sol yarım kürenin uzaklığı ve yapısı olmadan, kuşkusuz sözgelimi hiçbir sanat olamaz, sadece deneyim olurdu – Wordsworth'ün şiiri "sükûnet içinde anımsanan duygu" diye tanımlaması, bunun bilindik bir yansımasıdır. Ama şu da bir o kadar önemlidir ki, eğer süreç sol yarım küreyle tamamlanırsa elimizde sadece kavramlar olur – hiç sanat olmaksızın soyutlamalar ve kavramlar. Aynı şekilde, dolaysız kavramsallık öncesi huşu hissi, yalnızca sol yarım kürenin yardımıyla dine evrilebilir: Gerçi eğer süreç orada durursa, sahip olduğumuz tek şey teoloji, sosyoloji ya da içi boş ritüeller, yani bambaşka bir şey olur. Görünüşe göre, bölümlemeyi sol yarım kürenin gerçekleştirmesiyle beraber, yeni bir birleşme aranmalıdır ve bunun gerçekleşmesi için de sürecin sağ yarım küreye dönmesi gerekir ki içinde yaşam barındırabilsin. Nietzsche'nin şu iddiasının temeli budur: "Adeta her sanat eserinin zaruri hayat kaynağı olarak, sanatları tek bir ilkeden türetmeye çalışanların aksine ben gözümü Yunanlıların iki sanat tanrısı Apollon ve Dionysos'a çevirdim."[94] Nietzsche'ye göre, bu iki tanrı, aslen zıt iki sanat dürtüsünü (*Kunsttriebe*) temsil ediyordu: biri düzen, rasyonellik, berraklık, mükemmellikten gelen güzellik, doğadaki insan kontrolü ve maskelerin, temsillerin ya da görünüşlerin kutlanmasını; diğeri sezgi, insan icadı olan tüm

sınırların geçersiz kılınması, birlik ve bütünlük hissi, fiziksel haz ve acı, insan kontrolü ötesinde doğanın kutlanması. Bu karşıtlığın tamı tamına sol yarım küreye karşı sağ yarım küre gibi bir şeye karşılık gelmediği anlaşılacaktır – bu daha ziyade, nöropsikolojik terimlerde, frontal loblara karşı daha kadim olan, limbik sistemin korteks altı bölümlerine paraleldir; ama vurguladığım üzere, bu tür ayrımlar beraberlerinde yarım kürelerin bölünmesini getirdiğinden dolayı (birçok bakımdan onları ciddi anlamda dönüştürmekle beraber, sağ yarım kürenin bu kadim ve "ilkel" güçlerle daha fazla temasta olması bakımından), bu kitabın konusuyla bağlantıları bulunmaktadır.

Sol yarım küre, sağ yarım kürenin bilmediği şeyleri bilir, keza sağ küre de sol yarım kürenin bihaber olduğu bazı şeyleri bilir. Ama, önceki bölümlerde öne sürmeye çalıştığım üzere, bedensel yaşanan dünyayla doğrudan temas içindeki sağ yarım küredir bu: Sol yarım küre, buna kıyasla sanal ve etsiz-kansız bir ilişkidir. Bu anlamda sol yarım küre sağ yarım küreye "parazit" gibidir. Kendisinin yaşamı yoktur: Yaşamı sağ yarım küreden gelir ve o bunlara yalnızca "hayır" diyebilir ya da "hayır" demeyebilir. Blake'in *Cennet ve Cehennem'in Evliliği*'ndeki, "Enerji tek yaşamdır ve Bedenden gelir; *Akıl ise Enerjinin sınırı ya da dış çevresidir* [vurgular bizden]" görüşünün ardında yatan bu fikirdir. Akıl (Blake buna başka bir yerde *Ratio* der, akıldan ziyade rasyonelliğe daha yakın bir kavramdır), varoluşunun ta kendisini, yaşamın esasında özünde yatan başka bir şeyin sınırlandırmasından elde eder. Bu, belki de Blake'in niyetinin aksine, aklın önemini azımsamak değil de ontolojik mevkisi hakkında önemli bir ifadede bulunmaktır. Aynı şekilde yarım küreler arasındaki ilişki de ikisinin eşit ve simetrik bir katılımından daha fazlasını gerektirir: Bölme (sol yarım küre) ve birleştirme (sağ yarım küre) ilkeleri arasında, en nihayetinde birleşmenin lehine bir asimetri bulunur. Güzelliğin karşıtların barışa varmasında, ahenkli birleşimin bağında

yattığını görme konusunda Heidegger yalnız değildi. *Bölünmenin birleşimle* nihai birleşime varması gereği, hayatın tüm alanlarında önemli bir ilkedir; yalnızca iki karşıt ilkeye duyulan ihtiyacı değil, karşıtlıklarının en nihayetinde ahenge vardırılması gereğini yansıtır. Birleşme ve bölünme arasındaki ilişki, tekrar söyleyelim, eşit ya da simetrik değildir.[95]

Romantik geleneğin düşünürleri ve filozofları, bu fikri kendi yollarında ifade etmek için uğraşmıştır. Burada "Romantik" terimini biraz da tereddütle ortaya atıyorum çünkü bazıları için bu, yakın Batı kültür tarihinin muayyen bir döneminin sınırlarını çağrıştırıyor ve bu dönem de zihinlerinde fantezi ve gevşekliği akla getiriyor. Metaforik düşüncenin gücünün yeniden farkındalığının başlangıcını ve Doğu kültürlerinde yüzyıllardır, hatta belki bin yıllardır mevcut olan geç bir vakitte bile olsa fikirlerine yetişmemizi sağlayan, dünya hakkında mekanistik dışı düşünme biçiminin benimsenmesini müjdeleyen hem felsefi hem de kültürel devrimi anabilmemiz için elimizdeki tek terim maalesef budur. Romantizm'in ortaya çıkışıyla beraber, paradoks gitgide bir yanlışlık emaresi olmaktan çıktı ve Platon öncesi Batı filozoflarının ve Doğulu düşünce okullarının gördüğü gibi, doğru yolunda ilerlerkenki alışılageldik dil ve düşünce kiplerimizin zaruri sınırlarının bir işareti olarak görülmeye, hoş karşılanmaya başladı, artık reddedilmedi. "Paradoks aynı anda hem iyi hem yüce olan her şeydir", diye yazar Schlegel.[96]

Söylediğim gibi, Romantikler, birliğin birleşimi fikrini bölünmeyle ifade etmeye çabalamıştır.[97] Yine Schlegel'i alıntılarsak: "Felsefenin sona vardığı yerde, şiir başlar. [...] Şiirin ve felsefenin ayrılığında başarılabilecek her şey başarıldı. O yüzden artık şimdi ikisini birleştirme vaktidir."[98] Benzer bir anlayışla ama farklı bir noktayı vurgularken, şöyle yazar: "Zihnin hem bir sisteminin olması hem de olmaması eşit oranda can alıcı önemdedir. Ancak ikisini birleştirme kararını vermelidir."[99] *Biographia Literaria*'da [Yazın Biyografisi] da Coleridge şöyle yazar:

> Herhangi bir doğru hakkında yeterince anlayışa sahip olabilmek için, ayırt edilebilir kısımlarını düşünsel olarak ayırmamız gerekir; işte bu da felsefenin teknik *sürecidir*. Ama bu esnada parçaları, anlayışlarımız içerisinde, bir arada var oldukları varoluş biçimleri olan birliğe yeniden tesis etmemiz gerekir; bu da felsefenin *neticesidir*.[100]

Hegel de birleşme ve bölünme ilkelerinin entegre edilmesi gerektiğini, yani sürecin bir aşamasında bölünmenin oynadığı elzem role rağmen bölünme üzerine birleşmenin üstünlüğünü savunmuştur. "Her şey", diye yazar, "ayrımlaşmışlık ve ayrımlaşmamışlığın ya da özdeşlik ve özdeş olmamaklığın birliğine dayanır".[101]

Dolayısıyla birey kavramı (varlık ya da kişi vs. her neyse) muğlak bir kavramdır. Bir taraftan, içinde mesken tuttuğu bütünün varoluşuna öncel olan bir parça olarak ve bütünü oluşturmak için bir araya getirilen parçalardan biri olarak görülebilir – birimler yapısı içinde bir "birim" olarak birey, tıpkı tuğlalar arasındaki bir tuğla gibi (sol yarım küre bakış açısı). Diğer taraftan bireyin kendisi bir bütün olarak da görülebilir; dağıtıldıktan sonra bütün erişilmez olacağından dolayı bölünmezdir ama yine de ait olduğu daha büyük bütünlükten ayrık değildir ve onun için yansıma bulur, hatta bireyselliğini ondan türetir (sağ yarım küre bakış açısı). Dolayısıyla, bu bakış açısına göre, bireyleşmeye yönelik bölücü eğilim, birleşme eğiliminin *içerisinde* mevcut bulunur; bireysel varlıklar ayrıktır ama yalnızca bu ayrıklığı gözlemleyen ve niteleyen bir birliğin içinde ayrıktırlar. Romantizm'de, daha sonrasında ortaya atacağım üzere, insan bireyindeki uygulanımında bu bireysellik hissi sürdürülebildi ama yine de kendinden daha geniş ve daha derin olan, ona doğru eğilim duyduğu bir bağlamın içinde görülüyordu. Başka bir şeye yönelik bu eğilim, kendiliğin bireyselliğini ortadan kaldırmıyor, onu temellendiriyordu.

Sol yarım kürenin sistem inşası, tarihte son derece güçlü bir yer tutmuştur çünkü retorik olarak beceriklidir. Sol yarım

kürenin kendisinin yarattığı bağımsız olgu ya da varlıkların entegrasyonu ya da yeniden entegrasyonunun bir yolu gibidir.

Ama aslında, kaybedilen bütünden çok daha farklı bir şey yaratır. Elster'in izinden giderek, yalnızca rasyonalist sistemlerin kendi yıkımlarının tohumunu içlerinde barındırdığına dikkat çekeceğim. Gödelci bir nazarda, daima sistemin *içinde* sistem *tarafından* elde edilemeyecek etmenler bulunur; ve bu da gerçekten dikkatimizi sistemin sınırlarına çeker ve bize sistemin ötesini gösterir. Benzer şekilde, kesinliğin rasyonel bir tarzda peşine düşülmesi ve bilgi arzusu arasında bir gerilim yatar, zira Hegel'in de işaret ettiği gibi, "kendiliğindenlik" (bir varlığın başka bir kavram ya da fikir olmaksızın anlaşılabilir olması niteliği) belirlenimle uyuşmaz ve bundan dolayı kesinlik de içeriğin pahasına elde edilir: "Bilgimiz ne kadar kesinse o kadar az şey biliyoruz demektir."[102] Ondan emin olduğumuz konusunda bir şeyi ne kadar sabitlemek istersek, onun hakkında o kadar az bilgi sahibi oluruz, ki bu da öncesinde bahsettiğimiz kesinsizlik ilkesine denktir.[103]

Bir taraftan dünyayı anlamak adına onu bir sistemde toplanmaları (sol yarım küre) gereken bir parçalar ya da fragmanların toplamı olarak görmek ve diğer taraftan ait oldukları bütünden hiçbir zaman ayrı olmayan (ve paradoksal olarak bireyselliklerini bu bütünden türeten) bireysel ya da özgül varlıkların varoluşunun kabul edilmesi (sağ yarım küre), Romantiklerin kafasını uzun süre meşgul etmiş ve karıştırmıştır. Coleridge'in mektuplarında ve *Biographia Literaria*'sında [Yazın Biyografisi], bu düalitenin açık bir şekilde anlaşılması adına çabaladığı görülebilir; aslında zihne içkin bu düalitenin kendini derinden hissettiren çehresini aydınlatmak için düşünsel hayatının çoğu boyunca bir yol bulmak için çabalamıştır. Şöyle yazar:

> *Bazı zamanlar* betimlenen o güzellikleri kendi içlerinde deneyimleyebiliyorum – ama çoğu zaman *tümü* küçük görünüyorlar

– elde edilebilecek tüm bilgiler, birer oyundan ibaret – evrenin kendisi – ne de büyük bir ışık kümesi o? – Parçalardan başka bir şeyi tahayyül edemiyorum ve parçalar da sadece *küçük* şeyler olmaktan ibaret –!– Zihnim adeta *yüce* şeylere şahit olmak ve onları bilmek için yanıp tutuşuyor – *yegâne ve yekpare* bir şeyi; ve ancak buna olan inancımdır ki, kayalar ya da şelaleler, dağlar ya da mağaralar bana yücelik ve haşmet hissi aşılıyor! – Ama bu inancımda, *her şey* sonsuzluğun bir kopyasından ibaret kalıyor! [vurgular orijinal eserden][104]

Buna karşın, yalnızca birkaç gün sonra şunu yazar:

"Yüce" ve "Bütün" üzerine aşkım. – Duyularının daimi şahitliğiyle beraber adım adım aynı hakikatlere götürülen kişiler, sanıyorum ki, benim sahip olduğum bir hisse erişmek istiyorlar – Yalnızca *parçaları* tefekkür ediyorlar – ama tüm *parçalar* kaçınılmaz olarak küçüktür – ve onlar için Evren, *küçük şeylerden* oluşan bir yığından ibarettir.[105]

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, Nietzsche'nin çıkarımına göre, birbirinden kopuk küçük şeyler yığını görüşü yalnızca bir başka bakış açısı değil de daha ziyade varoluşun altında yatan bağlılığa *bilgi* yararına zorlanmış suni bir yordamdır: "Kalıcı ve nihai birimler, atomlar, monadlar yoktur: Burada da şeylerin 'varoluşunu' *ekleyen* biziz (pratik, faydacı, bakış açısını ilgilendiren sebeplerden dolayı)".[106] Nietzsche'nin burada "şeylerin 'varoluşu' " ile kastettiği, daima oluş süreci içinde birbiriyle bağlantılı olmaktan ziyade bağımsız olarak var olan birimler anlamındadır: Bu anlam dünyaya "pratik, faydacı, bakış açısını ilgilendiren sebeplerden" dolayı empoze edilmiştir; parçalar ve sistemler, sol yarım küre tarzında, "bilme" sürecinin yan ürünlerinden ibarettir.

"Zihnim adeta *yüce* şeylere şahit olmak ve bilmek için yanıp tutuşuyor. [...]" Almancada, kendiliğin bağlı olduğunu hissettiği dışsal bir şeye duyulan hasret hissi *das Sehnen* kelimesinde netlik kazanır, ki bu kelime çoğu zaman "hasret" [longing] diye çevrilir. Bana öyle geliyor ki, bu kavram, bir şeye bağlı olup ondan koparılmış olma hissini ifade

etmektedir. Bağ, mesafeye rağmen ve kopukluk da birlik hissine rağmen orada kalır. Benim burada bundan bahsetme sebebim, birliğin *içerisinde* onu gölgede bırakan bir ayrımın yatmasıdır. Ne kadar ayrı olursa olsun, birey daima bütünün bir parçası olarak kalır ve ancak parçası olduğu bütün tabirince anlaşılabilir.

Das Sehnen kelimesi, tendon anlamına gelen *die Sehne* ile aynı köktendir. Hasret nesnesi, "eğilim" duyduğumuz [tend] bir şeydir; ve "tendon" da benzer olarak "tend" [eğilim duymak] ve "tendency" [eğilim] kelimeleriyle akrabadır. Hatta İngilizce "sinew" [kas teli] kelimesi, *die Sehne* ile aynı köktendir ve kas ile tendonun esnek bağını ifade etmek için kullanılır. Bu imgeler, örneğin dirsek gibi bir eklemin işleyişini çağrıştırıyorlar. Eklem, tendonun varlığıyla mümkün olur; tendon ise kemiklerin ekleme dahil olup bağlı kalarak birbirlerine yaklaşıp uzaklaşmalarını ya da birlikte hareket etmelerini ve ayrı kalmalarını mümkün kılar; Donne'un, *A Valediction: forbidding mourning*'de [Bir Veda: Yasaklı Yas], iki aşık için nükteli ama yine de derinlikli olarak seçmiş olduğu bir imgedir. Bu fikirlerin önemi II. Kısım'da daha açık hale gelecek.

Öyleyse, özetle, bireyleşme için (sol yarım küre) ve bütünlük için (sağ yarım küre) bir güç vardır: Ama bütün parçaların toplamı olmadığı zaman, bireyleşme gücü, uyum gücünün içinde var olur ve ona tabidir. Bu anlamda sol yarım kürenin "verileri"nden sağ yarım küre faaliyetleri vasıtasıyla yeniden birleştirilmek üzere "vazgeçilmesi" gerekir. Sol yarım kürenin rasyonelliğinin -tüm duygusal karmaşıklığıyla beraber- sağ yarım kürenin daha geniş kaplı bağlamlaştırıcı tesirine yeniden-sunulması ve tabi olması gerekliliği, David Hume gibi ziyadesiyle aklı selim ve makul bir filozofun "Aklın tutkuların kölesi olduğunu ve olması gerektiğini, dolayısıyla onlara hizmet ve itaat etmekten başka bir görev edinemeyeceğini" öne sürmüş olmasını açıklayacaktır.[107] Kastettiği, dizginlenemez tutkuların yargılarımızı yönetmesi gerektiği

değil, sol yarım kürenin rasyonel işlemlerinin (fakat Hume bunların sol yarım küreye has olduğunu bilemezdi) sağ yarım kürenin sezgisel bilgeliğine (keza sağ yarım kürenin bu niteliğini de biliyor olamazdı) tabi olması gerektiğidir. Vauvenargues'ın söylediği gibi, eğer akıl histen doğuyorsa ve Hume'un burada iddia ettiği gibi hislere boyun eğiyorsa, sol yarım kürede ortaya çıkan şeylerin sağ yarım küreden geldikleri ve tekrardan ona tabi olmaları gerektiği üzerine görüşümü bu mükemmelen ifade etmektedir.

AUFHEBEUNG OLARAK YENİDEN ENTEGRASYON

Bu yeniden entegrasyonu, sağ yarım küreye "geri dönme" tabirinde ifade etmiştim. Fakat bununla beraber de şöyle bir iddia bulunuyormuşuz riski doğar: sanki sol yarım kürenin kazançları kaybedilmiş ya da etkisiz kılınmıştır, yalnızca sağ yarım küre tarafından elde edilmiş yeni bütüne bakarken salt zihinsel bir yadigâra indirgenmiştir; sanki öncekiyle *aynı* bütüne ama bu sefer farklı gözlerle bakıyormuşuz gibi. Bir çocuğun bir saati parçalayıp tekrar birleştirmesi gibidir bu. Yeniden birleştirilmiş saatin farklı olacağı tek olası durum, çocuğun saati oluşturan parçalar hakkında yeni bilgilere sahip olmasıdır; kuşkusuz çocuk için bu önemli bir farktır ama bilfiil saati değiştirmez. Yine bir mekanizma, yani saat metaforu, bir manada parçaların toplamından ibaret olan bir metafor bizi yanılgıya düşürüyor.

Bunun yerine, bu sürecin iki yarım kürenin dünya algısında gerçekleştiği biçimi açıklamak için benim benimseyeceğim örüntü, Hegel'in *Aufhebung* kavramı olurdu. Çoğunlukla "aşma" [sublation] olarak çevrilen bu kelime, tam anlamıyla bir şeyi "kaldırma" anlamına gelir ve bir organik sürecin ilk evrelerinin, sonradan gelen evreler onun yerini alsa da, onların bu ilk evreyi çürütmediğine, hatta sonraki evreler öncekilerle uyuşmasa bile bunun böyle olmaya devam ettiğine işaret eder. Bu anlamda, ilk evreler, ardıl evreye taşınması ya da yükseltilmesi anlamında "kaldırılır"; ve

bu manada mevcut kalmakla beraber sürecin "daha üst" bir seviyesiyle dönüştürülür. *Phänomenologie des Geistes*'ın [Tinin Fenomenolojisi] Ön Söz'ündeki ünlü bir pasajda, Hegel bunu bir bitkinin gelişimine referansla örneklendirir:

> Çiçek açınca tohum kaybolur ve diyebiliriz ki, ikincisi ilkini ortadan kaldırır; aynı şekilde meyve ortaya çıktığında, çiçeğin bitkinin varoluşunun sahte bir biçimi olduğu söylenebilir, zira meyve, çiçeğin yerine bitkinin asıl tabiatı olarak belirir. Bu evreler yalnızca ayrımlaşmış denemez; uyuşmaz olarak birbirlerinin yerine geçerler. Ama içkin tabiatlarının sürekli faaliyeti, aynı zamanda da onları organik bir bütünün kesitleri kılar, bu bütünde birbirleriyle çakışmazlar ve biri diğeri için elzemdir; ve bu tüm kesitlerin eşit elzemliği, tek başına bütünü ve dolayısıyla da onun yaşamını oluşturur.[108]

Haliyle sol yarım kürenin sunduklarının sağ yarım küre tarafından *aufgehoben* edilmesi* gerekir, sol yarım kürenin katkısını ortadan kaldırmayıp daha ileri götürmesi, birleşim sahasına geri taşıması gerekir (aslında Almanca *aufgehoben* kelimesi, hem *korunma* fikrini hem de dönüştürme fikrini barındırır).

Hegel'in bu kavramla beraber yarım kürelerin ilişkisini açıklığa kavuşturduğu ya da yarım kürelerin ilişkisinin diyalektik ontolojinin -karşıtlıktan ya da değillemeden doğan doğanın karakteri- bir örneği olduğu söylenemez. Herakleitos ve Heidegger ile beraber Hegel beynin yarım kürelerinin hikâyesinde özel bir yer taşır, zira Hegel'in felsefesi, zihnin kendi yapısı üzerine zihnin sezgisini -zihnin kendini bilmesini, diyebiliriz- ifade etmeye çalışır. Hegel'in tini, bu kitapta görünmeyen bir mevcudiyet gibidir ve tin ya da zihnin (*Geist*), beynin yapısı hakkında bilgiye sahip olduğumuzda bile ifadelerimizi aşan şeyleri ifade etmek için gösterdiği kahramansı çabaya birkaç sayfa ayırmamız kaçınılmazdır.

---

* Öncesinde bahsedilen *Aufhebung* teriminin fiil hali. Bkz. s. 187 (çn.).

Efendi ve vekili üzerine olan Nietzscheci hikâyeyi seçmiş olmamın ortaya koyduğu üzere, yarım küreler arasındaki ilişkinin tam kalbinde iki eşitsiz varlığın arasındaki güç çatışmasını görüyorum ve üstelik öyle ki, bunlardan ast olanı, yani bağımlı olanı (sol yarım küre) kendini birincil önemde görmeye başlamıştır. Hegel'in de "efendi" ve "köle"den bahsettiği doğrudur ama bir şeye açıklık getireyim. Çoğu kişinin Hegel'in efendi/köle ilişkisi hakkındaki bilgisi *Phänomenologie des Geistes*'taki [Tinin Fenomenolojisi] "Efendilik ve Kölelik" başlıklı bölümdeki bir pasajdan (B, IV, A) gelir. Burada Hegel, sosyal olarak belirlenmiş bir ilişkinin alışılageldik anlamında bir efendi ve köleden bahseder ve buradaki asıl kaygısı, ikisinin de karşılıklı "tanınma" çabalarında efendi ve kölenin paradoksal ilişkisidir. Basitçe ifade etmek gerekirse, kölenin efendiyi tanıması, efendinin köleye olan horgörüsünden dolayı efendi için değersiz kılınır[109] ama köle, marifetli işleri için daha içten bir tanınma hissi kazanabilir ve böylelikle daha tatminkar bir öz farkındalık edinebilir. Esasen bu sosyal elitizm için anlatılan bir hikâyedir ve burada bizi ilgilendirmiyor.

Ama *Phänomenologie des Geistes'ta* [Tinin Fenomenolojisi] bunun ardından gelen çok daha ilginç ve çok daha öngörülür bir pasaj vardır: "Mutsuz Bilinç" (B, IV, B). Burada Hegel daha farklı bir şeyden, bu kitabın konusu için doğrudan ilişkili bir şeyden bahseder: kendini "efendi" ve "köle" alt kişiliklerine bölünmüş bulan tin ya da zihnin iç bölünmesi. Tinin bu iki kısmının ilişkisinin tanımlaması, şaşırtıcı bir şekilde nörolojik araştırmaların beynin işleyişi hakkında ortaya koyacaklarını öngörür. Nitekim bu husus kitabımızın da konusunu teşkil etmektedir. Fakat Hegel burada "efendi" terimini benim sol yarım küreyle ilişkilendirdiğim -başka deyişle, despota dönüşmüş vekil, yani "birincil" yarım küregasp edici gücü kastetmek için kullanır ve "köle" ise gaspçı tarafından kötü muamele gören asıl Efendidir, ki ben bunu

da sağ yarım küreyle, "sessiz" ya da "ikincil" yarım küreyle ilişkilendiriyorum.[110]

Aynı eserdeki nispeten ağır bir pasajda, Hegel, nörolojik araştırmaların işaret ettiği şeyin öyle dahiyane bir anlatımını yapar ki, kanımca bu, zihnin içebakışla "kendini bilmek" için gösterdiği en sıra dışı örnektir. İlk paragrafta, sağ yarım kürenin sonrasındaki girişimi çözümlenmemiş kaldığı sürece sol yarım kürenin gerçek dünyaya yaklaşımının da zayıf kalacağının bence mükemmel bir tanımını verir. İkinci paragrafta, hakiki bilginin "kendine dönerek" nasıl kendini akladığını anlatır (italikler ve tabii ki köşeli parantezlerdeki yorumlar bana aittir):

> Eğer spesifik hüküm [...] kendinde somut ve aktüelse [sağ yarım küre için göründüğü haliyle] bile yine de zayıflama yaşar [sol yarım kürenin biçimsel idraki yüzünden] ve *yaşamsız, atıl* bir şeye dönüşür [çünkü salt yeniden-sunumdur], zira yalnızca var olan başka bir varlıktan *türetilmiştir* ve bu varoluşun *yaşayan içkin bir ilkesi olarak bilinmez* [ki sağ yarım kürenin aksine tüm sol yarım küre kipleri böyledir]; keza bu varlığın içinde onun *içkin* ve *özgü* kendini ifade ve üretim yolunun gerçekleştiğinin anlaşılması da mümkün olmaz [sağ yarım kürenin, sol yarım kürenin aksine, sahip olduğu derin ve özgü nitelikleri takdir etme kabiliyetiyle beraber anlayacağı gibi]. Bu, *maddenin bizatihi çekirdeği*, biçimsel idrak *daha sonrasında eklenecek şeylere yer bırakır* [sol yarım küre, yeniden entegrasyonun daha sonraki bir evresinde sağ yarım kürenin tekrar tesis edilmesi için yer bırakır, ki yeniden entegrasyonun bu kadar asli olmasının sebebi budur]. Eldeki maddenin *içkin* içeriğine ilerlemek yerine [sağ yarım kürenin yapacağı gibi], idrak daima bütünü *inceler* [sol yarım kürenin dikey eksendeki gözlem noktası, tıpkı bir haritaya bakar gibi], hakkında konuştuğu spesifik varoluşun *üstünde* bir konum benimser, yani *hiçbir şey göremez.*

Burada Hegel, aslen dünyanın sağ yarım küre tarafından algılanan gerçeği ve sol yarım küre tarafından bunun "biçimsel idraki" arasındaki farkı mükemmelen yakalamıştır.

> Aksine, bilimsel bilgi, *nesnenin bizatihi yaşamının geride bırakılmasını gerektirir* [yalnızca sağ yarım kürenin erişebileceği bir kiptir bu] ya da nesneden önce onu kontrol eden iç zorlanımını kavradığını iddia eder ve sadece bunu ifade eder, ki bu da yine aynı anlama gelir. *Nesnesinin içine dalıp* [yatay eksen boyunca, sağ yarım kürenin yapacağı gibi] *o genel gözlemi* [sol yarım kürenin yapacağı üzere] *yapmayı unutur* ve bu da *bilginin içerikten uzaklaşıp kendine dönmesi demektir* [sol yarım kürenin kaçınılmaz olarak öz göndergesel olan tabiatıdır bu]. Ama eldeki materyalin içine dalan ve bu materyalin izlediği yolu takip eden hakiki bilgi *kendine döner* [sağ yarım küredeki kökenine] fakat bununla beraber de kendi içine dönen *tam* [sol yarım kürenin paha biçilmez katkısı olarak tamamen "ortaya açılan"] içerik, belirli karakterde olmanın basitliğine indirgenir ve var olan varlığın [sadece sol yarım kürenin gördüğü değil, sağ yarım kürenin yarattığı bağlamında da görüldüğü haliyle] *tek bir veçhesi* olma seviyesine düşer, *üst hakikati es geçer* [sağ yarım kürenin de sol yarım kürenin nihai *Aufhebung*'u ile ortaya çıktığı üzere]. Bu süreçle, kendi içeriğinin tümünü gözlemleyen *bütünün kendisi, tefekkür sürecinin kaybedilmiş gibi gözüktüğü varsıllığın içinden tekrar doğar* [sağ yarım küreye dönmek, bütünü yeniden kazandırır; kaybolma tehlikesine düştüğü sol yarım küre süreciyle artık daha zengin hale gelmiştir].[111]

Sağ yarım kürenin sol yarım küreye sunduğu şey, tekrar sunulur ve her iki yarım küreyi de içeren bir senteze sokulur. Bu muhtemelen yaratıcılık süreçleri için de sanat eserleriyle alakalı anlayışlarda da dini idrakin gelişiminde de geçerlidir. Bunların her birinde, bilinç ve ayrıntılı analitik anlayış vasıtasıyla biçimsel bir zenginleşme süreci üzerinden, bu bütünün yeni ve geliştirilmiş bir sezgisel anlayışına ilerleme söz konusudur; bütün, geçirdiği süreçle artık dönüşmüştür.

Bu fikir anlaması zor olsa da can alıcı önem taşıyor çünkü bu kitabın II. Kısım'ının izleği, sol yarım kürenin sağ yarım kürenin işlerini salt uyuşmaz, muhalif, kendi egemenliğine tehdit olarak görme eğilimi olacaktır – yani vekilin Efendiyi bir tiran olarak görmesi. Sol yarım kürenin yalnızca mekanik bir dünya görüşüne taraftar olması gerçeğinin kaçınılmaz bir sonucudur bu, zira buna göre sağ yarım kürenin birleştirici eğilimi, bireysel birimleri netleştirerek onun başarılarını sözüm ona tekrardan altüst edecektir. Böyle bir görüşe göre muhalefet olumsuzlamayla, değillemenin bir *değillemesi* ile değil, salt değillemeyle son bulur. Ama bu "ya/ya da" bakışıdır; ve bireysel varlıkları atomistik olarak, boşlukta hareket eden bilardo topları gibi görmektir – daha büyük varlıklar yoktur, sadece tekil "bilardo topları"nın etkileşimlerinin toplamı vardır. Hepimizin bildiği üzere, aslında doğa boşluktan nefret eder ve dolayısıyla "bilardo topları" arasında hiçbir şey yok demektir. Bir boşluktaki ayrı varlıklar yerine, bireysel varlıkları, sonsuza dek esnetilebilir ya da gerilebilir viskoz bir özdeğin, varoluşsal bir yapışkan maddenin içindeki yoğun boğumlar olarak düşünebiliriz – ne nihayeten ayrılabilir ne de nihayeten birbirlerine karışabilirler, ne özdeşlikten azadedirler ne de nihai bir birlik içindedirler.

Tüm geleneklerin kendiliği "ortadan kaldırmaya" yönelik ruhsal uygulamalarının paradoksal görünen girişimini açıklar bu fikir. Eğer yaratımın amacı, yaratılan dünyadaki eşsiz varoluşların sayısız kendiliğinde beden bulmuş sonsuz çeşitliliği yaratmak değilse, neden böyle bir şey yapılmak istensin? Bu yalnızca yaratıcı süreci tersine çevirmek ve Varlık'tan Hiçlik'e dönmek olmaz mıydı? Bunun yerine, benim bu yanlış bir biçimde kendiliğin "ortadan kaldırılması" olarak adlandırılmış şeyden anladığım, kişinin kendiliği tanımladığı sınırları kurban etmektir, kendiliğin hükümsüzleştirilmesi değildir; kendi *kenosis*'i* içinde, kendinden büyük bir

* "İçini boşaltma." Ruhunu açma, kendini büyük gerçekliğe açık kılma (çn.).

bütüne kendini boşalttığı bir dönüşümdür.[112] Dolayısıyla ne tomurcuk ne de çiçek ortadan kaybolur, daha ziyade meyvede *aufgehoben* edilirler.

Öncesinde öne sürdüğüm üzere, örneğin sol yarım kürenin yarattıkları gibi, tüm zahiren "tamamlanmış" sistemlerin, sadece sağ yarım kürenin standartları ve değerlerinde değil, kendi *tabirlerinde bile* tamamlanmamış oldukları ortaya çıkar. Üstelik, üstyapının dayanıp dayanmadığından bağımsız olarak, temelleri sezgiye dayanır: Rasyonel sistem inşasının başladığı öncüller ve hatta rasyonel işleyiş kipinin ta kendisi, yani aklın değeri rasyonalist sistemleştirme süreciyle doğrulanamaz, en nihayetinde sezgiyle kavranmak zorundadır. Bu başka akıl karşısında sezgiyi geçersiz kıldığı gibi sezgi karşısında da diğer değerleri geçersiz kılmaz; örneğin iyilik, güzellik, dürüstlük, Tanrı'nın varlığı değerleri gibi. (Wittgenstein *Tractatus*'ta mantığın, etiğin ve estetiğin aşkınsal olduğunu açıklar.[113]) Ama bu onların kökeninin sağ yarım kürede olduğu anlamına gelmez, keza bir kaldırma ya da *Aufhebung* süreciyle sağ yarım küreye geri danışarak kökenlerini de aşamazlar. Rasyonalist sistemler ne kadar tamamlanmışlık yanılsaması sunsa da -ve zayıflıklarını görmeyenler için içlerinden kaçması gerçekten zor olabilir-, aslında kendilerinde bizi labirentten çıkan yolu gösterecek ipi gizlerler.

GEREKLİ CEHALET

Sol yarım küre, görünüşe göre neyin husule geleceğini belirleme konusunda can alıcı bir rol oynar. Doğrusal, dizisel analiz uygulamak örtüğü belirtikliğe zorlar ve berraklık getirir; dışarıda var olan şeyin çehresini ortaya çıkarmak için bu can alıcı bir önemdedir. Ama bu esnada bütün kaybedilir.

Burada yine yapmamız gerekenlerin uyuşmazlığıyla yüz yüze getiriliyoruz. Herhangi bir şeye yönelik bakışımızı değiştirebilecek olan yeni ya da önemli bir şeyi gözden kaçırmamak için dünyaya açıklıkla yaklaşmak zorundayız; ama yine de tek bir şeye odaklanmamız gerekir ki

onun ne olduğunu yeterince iyi görebilelim ve o şey tekrar serbest kaldığında daha zengin bir manada resmin bütününün bir bileşeni olmaya geri dönsün. Bir çehreyi açık bir şekilde görebilmenin başka bir çehreyi gizlemek anlamına geldiği gerçeğini kabul etmek durumunda kalıyoruz yine: Yani hakikat, hem örtmektir hem de açmaktır. Burada yaşadığımız zorluk, yatay eksen boyunca dünyaya açıldığımız anda dikey eksene tırmanırken söz konusu olan temel uyuşmazlığın bir göstergesidir.[114] Yaşam bizi tıpkı Schrödinger'in kedisi gibi bir tür kısıtlama seçeneğine zorlar. Öyle görünüyor ki, hem gözlemde spesifikliğe erişip hem de dikkat nesnemizin diğer özelliklerini korumamız mümkün değildir, nitekim bir ışık dalgası (bir süreç), ayrıntılı gözlem adına hareketsiz kılındığında çöküş yaşar ve bir parçacık gibi (yalıtılmış bir birim) davranır.

Sağ yarım kürenin sol yarım kürenin bildiklerini bilmesine gerek yoktur, zira bu onun bütünü anlama becerisini yok ederdi; aynı zamanda sol yarım küre de sağ yarım kürenin bildiklerini bilemez. Kendi sisteminin içinden ya da kendi bakış açısından, "yarattığına" inandığı şeyler bütünlüklüymüş gibi görünür. Ürettikleri odakta ve görünün merkez noktasında olduğu için, daha kolay görülür. Sol yarım kürenin dünya bilgimize olan katkılarının çok daha farkında olabilmemizin sebebi budur.

Sol yarım küre, doğrudan "dışarıdan" yeni bir şey sağlayamaz ama verileni ortaya açabilir ya da "soyabilir". Onun gücü -ve uygarlık tarihinin gösterdiği üzere, muazzam güç barındırır- sağ yarım kürenin örtük, kapalı bırakması gereken şeyleri belirtik kılabilmesi gerçeğinde yatar. Ama gelgelelim bu aynı zamanda onun zayıflığıdır da. Açıklık kazandıran belirtikliğin bütünlük göz önüne alınarak yeniden entegre edilmesi gerekir; söz konusu olan, artık açılmış ya da belirtik kılınmış şey bir zamanlar yaşadığı sağ yarım küre sahasına geri teslim edilir. Bir sonraki bölümde açıklamaya çalışacağım üzere, bu bir sorun yaratır.

6. BÖLÜM

SOL YARIM KÜRENİN ZAFERİ

Önceki bölümde tartıştığım felsefe, nöroloji ve nöropsikoloji kanıtlarına geri dönüp baktığımızda, sağ yarım kürenin büyük çerçeveyi görüyor olduğu neredeyse kesindir. Sol yarım kürenin kendi öz yeterliliğine olan inancına rağmen, yarım kürelerin birbiriyle ve gerçeklikle ilişkisi hakkındaki her şey, sağ yarım kürenin hem deneyimin temeli olması (taban seviyede) hem de sol yarım kürede işlenmiş olan deneyimlere tekrardan canlılık kazandırması (üst seviyede) bakımından, sağ yarım kürenin öncüllüğüne işaret etmektedir. Ayrıca şunu da gördük ki, deneyimin birçok önemli yönü, yani sağ yarım kürenin değerlendirmede bilhassa kabiliyetli olduğu şeyler -tutkularımız, mizah anlayışı, her türlü metaforik ve sembolik anlayış (onunla beraber de sanatın metaforik ve sembolik karakteri), tüm dini algılar, tüm imgesel ve sezgisel süreçler- odaklı dikkatin nesnesi olarak tabiatlarından soyundurulmaktadır, zira belirtik kılınıp böylelikle mekanik ve yaşamsız hale gelmektedirler. Sol yarım kürenin değeri, tam olarak belirtik kılma becerisinde yatar ama bu iş bir tür ara noktadır, deneyimin "işlenmesinin" orta seviyesidir, hiçbir zaman başlama ya da bitiş noktası, en derin ya da nihai seviye değildir. Dolayısıyla yarım küreler arasındaki ilişki, içinde yaşadığımız dünya için hayli önemlidir.

Sol yarım küre rekabetçidir ve kaygısı, baş gayesi *güç*tür. Eğer ilişkisi bozulur ve böylelikle deneyimin "işlemlenmesinde" sol yarım küre öncüllük kazanır ya da nihai nokta haline gelirse, dünya bambaşka bir şeye dönüşür. Bu dünyanın neye benzeyeceğini açıkça söylemek mümkün: Biraz da mekanik hale gelir, nispeten kopuk "parçaların"

bir toplamından ibaret olur; soyut ve bedensiz, beraberlik hissinden uzaklaşmış, belirtikliğe köle olmuş, faydacı etiğe kapılmış, kendi gerçeklik algısına karşı fazla özgüvenli ve sorunlarına karşı içgörüden yoksun hale gelir – nörolojik kanıtlara göre, bunların tümü, sağ yarım küreye kıyasla sol yarım kürenin çehreleridir.

Yarım kürelerin ilişkisi hakkında uygulamada ne biliyoruz ve yarım küre farklılıkları değil de yarım kürelerin *iş* ilişkisi hakkındaki bilgimiz nereden geliyor? Fonksiyonel görüntülemedeki deneyimimiz sınırlı, zira fonksiyonel görüntülemenin zaman kareleri, çoğu yarım küre etkileşimini saptamak için fazla geniştir; ve EEG spesifik ya da ayrıntılı değildir. Genelde iki yarım kürenin de sorumluluk sahibi olduğu alanlar keşfedilmektedir (tekrar vurgulamak istiyorum ki, insanla alakalı her şeyde iki yarım küre de rol oynar: Sadece tek bir yarım küreyle yaptığımız neredeyse hiçbir şey yoktur).

Beynin normal işleyişi hakkında bildiklerimizin doğanın spesifik rastlantılarından geldiği ya da bu bilgilerin aksi takdirde fark edilmeden geçecek şeyleri vurgulayan suni deneylerde itinayla tasarlandığı gibi, yarım küreler hakkında bildiklerimiz de "iş ilişkilerinin" tahkik altına girdiği hayli özel koşullardaki faaliyetlerinin incelikle gözlemlenmesinden gelir. Bu kanıtların bazıları normal denekler üzerine yürütülen, itinayla tasarlanmış deneylerden gelir; bu deneylerde sağ yarım kürelerin tepkileri, suni olarak ayrıştırılabilir ve etkileşimleri dikkatlice gözlemlenebilir. Fakat, bilhassa zengin bir diğer kaynak da bölünmüş beyinli hastalardır.

Benim savım şu ki, yarım kürelerin yerine getirecekleri tamamlayıcı ama çatışkılı görevleri vardır ve yüksek ölçüde karşılıklı bilgisizliğe sahip olmaları gerekmektedir. Aynı zamanda da iş birliği yapmaları gerekmektedir. Bu nasıl başarılır ve iş ilişkileri nasıldır?

Korpus kallosum ve diğer korteks altı yapılar, örneğin yarım küreleraası iletişim kuran beyin komissürleri,

tamamlayıcı ama çatışkılı birer rol taşır.[1] *Bilgiyi* paylaşmaları ama aynı zamanda da bu bilgilerin ayrı ele alındığı *dünyaları* korumaları gerekir. Kitabın başlarında, korpus kallosumun işlevinin başlıca ketleyici olduğu üzerine nörolojik kanıtlara değinmiştim. Bu kulağa rekabetçilik gibi geliyor ama korpus kallosum iş birlikçi de olabilir çünkü iş birliği farklılık gerektirir, aynılık değil. Bir yarım küredeki faaliyet, genellikle en iyi yansımasını diğerinde bulamaz: Kesimi yapmak hem cerrahın hem de asistanın görevi değildir. İster bir korodaki vokalistler, telli çalgılar ekibinin üyeleri, iki piyanist arasında olsun, özellikle de fügal elementler, ahenksizlik, çapraz ritimler ve senkoplar söz konusu olduğunda, sanatçının aynı anda hem bir dizi deneyime dikkat edip hem de bunlarla uyumsuz görünen diğer deneyimlere kendini adapte etmesi aynı oranda can alıcı önemdedir. Ötekinin içine girmek için birini engellememiz gerekir. Eğer yarım küreler arasındaki ilişkiyi bir piyanistin iki eli arasındaki ilişkiye benzer düşünürsek, görebiliriz ki, korpus kallosumun görevi sürecin ketlenmesiyle alakalı olduğu kadar bilgi aktarımının kolaylaştırılmasıyla da alakalıdır; iş birliğiyse doğru dengenin sürdürülmesini gerektirir.

Öncesinde nörolojik kanıtlara baktık ama peki ya fenomenolojik kanıtlar? Korpus kallosumu ansızın çalışmayı bırakan hastanın dünyasında gerçekten neler yaşanır? Bölünmüş beyinli hastaların gayet normal hayatlar sürdüğünden bahsetmiştim. Eğer böyle bir kişiyle karşılaşır, onlarla bir yemeğe çıkar ya da hatta onlarla tatile gidersek, olağandışı bir yanlarının olduğunu hiç tahmin edemeyiz. İki yarım kürenin işleyişinin suni olarak yalıtılabileceği belli laboratuvar koşulları altında, bağımsız işlevleri hakkında bilgi edinebiliriz; ama bunun dışında, bölünmüş beyinli hastalar özellikle engelli gibi görünmez. Nitekim bununla beraber de bunun neden böyle olduğu sorusu doğuyor.

Bilgi paylaşımı hususunda, dış dünyanın çoğu deneyimi tek bir yarım küreyle sınırlı değildir ve sistemde hatırı sayılır

bir bolluk vardır: "Dünyada gezip nesnelere bakarken, onlara dokunurken, sesler duyarken vs. elde edilen bilgilerin çoğu beynin iki yarım küresi tarafından da alınır. Üstelik iki yarım küre de genellikle uygun davranışsal tepkiler ortaya koymaya kabiliyetlidir."[2] Hiçbir bakımdan tamamen kalozal aktarıma bağlı değiliz. Hatta, bundan dolayı, deney koşulları altında bölünmüş beyinli deneğin yalıtılmış olarak iki yarım küresini de test ederken, koşullar dikkatle planlanmalıdır ki uyarım sadece bir yarım küreye ulaşsın. Ayrıca çoğu insanda olduğu üzere, yarım kürelerin bildiklerinin çoğunu karşıtı da bilir. Ne de olsa iki yarım küre de aynı deneyimlerden geçmiş, aynı bedeni paylaşmış ve üstelik o bedende hâlâ bir aradadırlar: Korpus kallosumun altındaki -diensefalon- beyincik, omurilik ve tümü- ve beynin onlara saniye saniye ilettiği her şeyi paylaşmayı sürdürürler. Ayrıca, Sperry'nin meslektaşı Joseph Bogen'in işaret ettiği üzere, bağlantısal köprüleri bozuk normal deneklerde bile, korpus kallosumda işlevleri daima devam eder; ve korpus kallosum boyunca ilerleyen uzun nörotransmisyonlar, belli bir ölçüde yarım kürelerarası bir bağımsızlık dayatır.[3]

Bunun sebebi ayrıca, işaret ettiğim üzere, doğanın yarım küreler arasındaki büyük ayrıklığı muhafaza etmiş olmasıdır. İki yarım kürenin de bağımsız kalması gerekir ve bir ölçüye kadar karşıtında yaşananlardan kaçınılmaz olarak bihaber kalması gerekir. Engelleme, korpus kallosumun bir diğer ana işlevidir, hatta belki de birincil işlevidir.[4] Korpus kallosumu bölmek nasıl bu sonucu doğurur?

Uzun vadede, sonuç sanıldığı kadar kötü olmaz. Cerrahi olarak beyin bölündüğünde zaten her bir yarım küre uzun yıllar boyunca sağlam bir korpus kallosumla çalışmıştır ve bu sırada kendi özelleşmiş işleyim biçimlerini tesis etmiş, yarım küreler içinde nöron bağları örüntülerini anı olarak işlemiştir. Dolayısıyla burada zarar gören, bu özelleşmenin tesis edilmesi değil de işlevsel sürerliliğidir.

Fakat gelgelelim, cerrahi işlemin ardından gelen ilk aylarda, bölünmüş beyinli hastalar bazı kaygılandırıcı deneyimler de bildirmiştir. Bu deneyimler, aleni irade çatışmaları halini almıştır ve kendilerini eller arası uyuşmazlıkta göstermiştir. Bir koluyla karısına sarılıp diğer koluyla onu iten bir hastada böyle olumsuz bir örneği yaşanmıştır.[5] Korpus kallosum bozulması yaşayan başka hastalar da benzer deneyimler bildirmiştir – örneğin:

> Araç sürerken birçok durumda sol el uzanıp direksiyonu sağ elden alır. Sorun devamlılık gösterir ve kişinin araç sürmeyi bırakmasını gerektirecek kadar ağırdır. Bazı durumlarda sağ eliyle açtığı kapıyı sol elinin kapadığını bildirir, sağ eliyle katladığı çarşafları tekrar açar, sağ elin kasiyere uzattığı parayı geri çeker ve kitap okurken sayfaları çevirerek, kitabı kapatarak okumalarını böler.[6]

Veyahut: "Dolap kapağını açıyorum. Ne giymek istediğimi biliyorum. Sağ elimle bir şeye uzanırken, sol elim gelip başka bir şeyi kavrıyor. Eğer o nesne sol elimdeyse kendim yere koyamıyorum. Kızımı çağırmam gerekiyor."[7] Dikkat edin, "yanlış hareketler" daima sol elden geliyorlar.

Bu semptomlar genelde zamanla zayıflar. Hatta bölünmüş beyinli hastalar bu durumla şaşırtıcı ölçüde iyi başa çıkarlar, nitekim "iki bağımsız ve farklı bilişsel işlemciye sahip olmalarına rağmen, sağlam bireyler gibi davranırlar ve günlük hayatlarında nadiren tedirginlik, kafa karışıklığı ya da kopukluk işaretleri sergilerler".[8] Bunun sebebi, kallozotominin yarım küreler arasındaki başlıca aktarım aracını koparmasına rağmen onları bağlayan, bilgi paylaşan ve işlevleri ketleyen başka korteksaltı sinir yolları olmasıdır; gerçi bu "dolambaçlı yolların" bazılarını kullanmak beynin biraz da yeniden eğitilmesini gerektirir.[9]

Ama yine de, operasyonun ardından gelen ilk deneyimler üzerine biraz daha kafa yormak gerek. Bu türden aktarımlar öyle ya da böyle dikkate alınmamıştır, ki bunun sebebi

belki de yorumcuların kendiliğin bölünmezliği üzerine spekülasyon yapmada fazla aceleci davranmaları olabilir. Gelgelelim, bölünmüş beyinli hastalar üzerine çalışmalarıyla Nobel ödülü kazanan Roger Sperry'nin söylediğine göre, "sol yarım küre de sağ yarım küre de aynı anda paralel ilerleyen farklı ve hatta karşılıklı çatışkı içindeki zihinsel deneyimlerin içerisinde bilinçli olarak bulunabilir".[10] Böyle bir fikir açıkça kendilik ve kişisel kimlik hakkında bazı sorular doğuruyor; bu sorular ki, özellikle 1960'larda ve 1970'lerde bölünmüş beyinli denekler üzerine yapılan araştırmalar bilinirlik kazandıkça filozoflar tarafından bolca tartışılmıştır. Benim burada bu deneyimlere göndermede bulunmadaki amacım, operasyon sonrası rahatsızlıkların baş kanıtları, beklendiğinin aksine, artık gerçekleşmeyen şeyler değil de tam tersidir – olması *önlenemeyecek* olan, yani bir başka deyişle ketlenemeyen şeyler. Bu hususta, bölünmüş beyinli denekler, korpus kallosuma çıkan yolları etkileyen bir felç ya da başka bir nörolojik yaralanmadan muzdarip olmuş hastalara benzer: Yarım kürelerarası engellemenin sekteye uğraması gibi bir sorun söz konusudur.[11] Kalozal ajenezi yaşayan (nüfusun yüzde 1'ini etkileyen yaygın bir durumdur, korpus kallosumun gelişiminde başarısızlık yaşamasından kaynaklanır)[12] ya da korpus kallosumda doğuştan gelen işlev bozukluğundan muzdarip kişilerde durum daha da kötüdür: İşlevsel bir bölünmeyle yaşamak gibi bir avantaja hiç sahip olmamışlardır ve bu yüzden alışılageldik yarım kürelerarası ketlemeyi daha ilk başından geliştiremezler.[13]

Korpus kallosum yetersizliği, bazı psikiyatrik bozuklukların ortaya çıkışında görülmüştür, özellikle de şizofrenik psikozda; psikoz vakalarının korpus kallosumdaki tam ve kısmi ajenezilerle ilişkilendirilmesi olgusuyla da uyuşur bu.[14] Eğer sağlam bir korpus kallosumun tesiri ketlemeyse, sekteye uğramasının beklenmedik sonuçları olacaktır: Ya ortaya yaratıcı bir üretkenlik çıkaracak ya da basbayağı bölücü olacak, zira karşılıklı bağımsızlığı sürdürülmesi gereken

etmen ya da süreçlerin vaktinden önce bir araya kaynaşmasına sebep olacaktır. Nöropsikolojik testler ışığında yapılan şizofreni araştırmaları, ayrıca EEG ve diğer ölçümler, tam olarak *yarım kürelerarası engellemenin sekteye uğradığını* ortaya sermektedir. Şizotipide de, sol yarım küre modellerinin sağ yarım küre işleyişine istilalarının yaşandığı bilinir.[15] Çoğu şizofreni ve şizotipi fenomenleri bu tür istilalarla açıklanabilir; ki bunlar arasında sağ yarım küre modellerinin sol yarım küre işleyişine, aynı şekilde sol yarım küre modellerinin de sağ yarım küre işleyişine istilaları söz konusudur.

Başka deyişle, korpus kallosumun yetersizliği ya da ajenezisi, işlevlerin karşılıklı bağdaşlığında aleni bir artışa yol açar.[16] Bu zahiren paradoksal bulgu, eğer korpus kallosumun birincil işlevi yarım kürelerin *ayrılığını* sürdürmekse, son derece mantıklıdır.[17]

Yarım kürelerin bağımsız işleyişi, olgunluğun kazanımlarından biridir: Çocuklar, nispi olarak konuşursak, bölünmüş beyinli bireylerdir, yarım kürelerarası bağımsızlıkları düşük seviyededir.[18] Bebekler ve genç çocuklar, korpus kallosuma daha az bel bağlar: Kalozal miyelinleşme, hayatın ilk senesinin sonuna dek başlamaz bile ve ondan sonra da ancak yavaşlıkla ilerler.[19] Ergenlik öncesi çocuklar, yarım kürelerini ayrı olarak kullanmayı nispeten zor bulurlar, ki bu da korpus kallosumun yetişkinlerde oynadığı rolün bir başka kanıtıdır.[20] Yarım kürelerarası bağlantı, çocukluk ve ergenlik sırasında büyür, neticesinde yarım küreler daha bağımsız hale gelir.[21] Bebeklerin ve genç çocukların sağ yarım küreye daha fazla bel bağlaması tesadüf olmayabilir, zira sağ yarım küre sol yarım küreden önce olgunlaşır ve muhtemelen sol yarım küre işlevinin gitgide artan önemi, iki yarım kürenin de lehine, faaliyet sahalarının ayrıştırılmasının gerektirir. Bu ihtiyacı karşılayan Berlin Duvarı, etkililiği gittikçe artan korpus kallosum olacaktır.

Her şeyi hesaba kattığımızda, benim görüşümce, korpus kallosum esas olarak yarım küre entegrasyonunun değil de

ayrımlaşmasının vekili olarak iş görür, gerçi nihayetinde ayrımlaşma entegrasyonun lehine olabilir. Beynin çekirdeğinde yatan, her halükârda yarım kürelerin dünyalarını ayıran köprüyü oluşturan bu karmaşık ve neredeyse paradoksal işlev, Hindu ruhsal metni *Upanishadlar*'ın mısralarının birinde sıra dışı bir önseziyle kavranır: "Kalbin içindeki boşlukta her şeyi kontrol eden yatar. [...] Farklı dünyaları ayrık tutan *sınır* olarak iş gören *köprüdür* o."[22]

YARIM KÜRELER ARASINDAKİ İLİŞKİ

Beyinleri suni olarak bölünmemiş kişilerde görülen, yarım kürelerin normal iş ilişkisi hakkında ne biliyoruz? Bu bir uyum ilişkisi midir, uyuşmazlık ilişkisi mi? Soru o kadar basit değil. Tıpkı engellemenin iş birliği lehine sürdürülebileceği gibi, iş birliği de rekabet lehine sürdürülebilir: İki birimin iş birliği yaptığı yerde, ilki bunu iki tarafın lehine olacak bir tutumla yapabilir, oysaki ikincisi bunu kişisel çıkarla yapar, kişisel çıkarı ilkinin tutumundaki cömertlikten faydalanır.

Ayrıca ilişkinin farklı seviyeleri arasında da ayrım yapmalıyız. Bir arada küçük bir işletme çalıştıran iki meslektaşın ilişkisini düşünün. Nasıl bir ilişki söz konusudur? En basit seviyede, iş ortaklarının günübirlik gün içi çalışma modellerinden bahsedilebilir. Dolayısıyla diyebiliriz ki, örneğin bir ofisi paylaşırlar ve yaptıkları işe yönelik ortak bir eğitim ya da deneyimleri bulunur, haliyle ikisi de diğerini gözetleyebilir. Fakat ikisinin de özel ilgileri ve uzmanlıkları olduğu takdir edilir; ve buna göre uygulanabilir olan durumlarda uzlaşılan hatlar üzerinde işlerini bölüşürler, özellikle eğer yapılacak iş karmaşıksa; ama diyelim ki birisi ofisin dışındayken ve anında bir cevap verilmesi gerekiyorken, diğerinin işi üstlenip gerekeni yapması daha hızlı ya da yararlı olacaktır. Bu seviyede ve bu manada, ilişki hayli dengeli ve sorunsuz görünür.

Ama benim aklımdan geçen ilişki tam olarak bu olmayabilir. Yani, rolleri nasıl etkileşime giriyor ve bir bütün olarak

şirketin işlerine her biri nasıl katkıda bulunuyor? Biraz da zorlu bir soru bu, bizi günübirlik deneyimin ötesine taşıyıp daha ziyade işin "aylık" düzenine, orta seviyeye götürüyor.

Burada belki A kişisi yeni iş getirmeye ilgi duyabilir ve bu konuda yetenekli olabilir; biraz daha arka planda duran B kişisiyse muhasebe ve bilgi-işlemde daha beceriklidir. Yeni işler bulunmazsa şirket ilerleyemez; aynı şekilde düzgün bir muhasebe ve bilgi-işlem olmadan da hayatta kalamazlar. Dolayısıyla ikisinin de birbirine ihtiyacı vardır. Fakat diyelim ki B kişisi geleceğin yeni ve daha iyi muhasebe yazılım sistemleri geliştirmede olduğuna, bunun çok önemli olduğuna karar vermiş olsun. İş bulmayı herkes başarabilir, der kendine; rakamları dengede tutmak, sistemleri işletmek ve tıkırında ilerletmek için özel birisi gerekir. Sonuç olarak B kişisi vaktinin çoğunu daha ayrıntılı bir yazılım geliştirmek için iş verilerini kullanarak geçirir ve A kişisinin müşterilerle görüşmeleri için rakamları çıkarmayı öncelik edinmez. İster istemez kendini A kişisine göre üstün hisseder, kendi kendine onun yaptıklarını herkesin yapabileceğini söyler. Aynı zamanda A kişisi B kişisine vaktini bu kadar çok teknik ayrıntılarla geçirdiği için içerler, onun ilişki kurma ve anlaşmalar ayarlama yeteneğinden istifade ettiğini, son anda onu yolda bıraktığını düşünür. Ofiste bir gerginlik atmosferi oluşur: pasif agresiflikler, gergin sessizlikler. Bu da onların ilişkisinin bir diğer veçhesini temsil eder.

Ama bu ilişkinin üçüncü bir seviyesi de var; günübirlik, hatta aylık seviye de değil, daha ziyade uzun vadeli planlar vardır. A kişisinin haberi olmadan, B kişisi şirketin verilerini alacak, A kişisini terk edecek, ortadan kaybolup kendi bilgi-işlem şirketini kuracaktır.

Yarım kürelerin insanlar olmadığının pekâlâ farkındayım. Keza bu düzen, beynin yarım küreleri arasındaki ilişkiyi özetlemek zorunda da değil. Bu modelin tek bir amacı var: baktığımız seviyeye göre yarım kürelerin birbirleriyle nasıl ilişki kurduğu sorusunu cevaplamanın farklı yolları

olduğunu öne sürmek. En aşağı seviyeye, işlerini birlikte nasıl yürüttüklerinin "günübirlik" özüne bakmamız gerek – telefonlara kim bakacak. Ayrıca biraz geri adım atıp, orta seviyeye gelmemiz ve dünyayı inşa etmede rollerinin birbirini nasıl tamamladığına bakmamız gerek – teoride ve aynı şey olmasa da, pratikte. Dışarıdan gözlemleyen birinin içeridekilerden önce fark edebileceği uzun vadeli stratejiye bakmayı da unutmamalıyız.

BİRİNCİ SEVİYE

Birinci seviyeye, yani "günübirlik" -ya da yarım küreler söz konusuyken milisaniyelik- ilişkiye bakarsak, kuşkusuz dünya üzerine ikisinin de "anlayışları" insanlar olarak bizim için anbean elzemdir. Beden sahibi varlıklar olarak içinde hareket ettiğimiz üç boyutlu uzamın çevreyle iki taraflı bir etkileşim ve dolayısıyla beynin iki taraflı etkileşimini gerektirdiği söylenemez sadece; bizi insanlar olarak tanımlayan düşünce süreçlerimiz, sezgi ve kavramlaştırmayı bir arada barındırır. Sol yarım kürenin kavramlaşmış bilginin alanı olduğunu ve sağ yarım kürenin de sezgisel algıyı kendinde barındırdığını göz önüne aldığımızda, ikisinin de elzem olduğu ve bir dengenin korunması gerektiği açıktır. Kant'ın ünlü formülü *Begriffe ohne Anschauungen sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind* ("sezgi olmadan kavramların içi boştur; kavram olmadan sezgiler de kördür") burada geçerlidir.[23] Faydacılık ve görev başarımı nazarında bakıldığında, günlük yaşamın en sıradan görevleri her iki yarım küreden de "girdiler" gerektirir; ve günübirlik hayatın tabii bakış açısından, olağan biçimde deneyimlediğimiz dünya, her iki yarım kürenin de sağladığının bir kaynaşmasıdır. Dolayısıyla yarım kürelerin iş birliği yapması açıkça bizim lehimize olacaktır.[24]

Fakat sağ yarım kürede yaşananları bilmemesine rağmen sol yarım kürenin kayıtsızca bunları uydurmasından daha önce bahsetmiştim. Bilgisizliğini kabul etmesinde düzenbaz

bir yan yatar. Normalde iki yarım kürenin ayrık olarak işe koşulacağı görev dizileri üzerine yapılan gözlemlere dayanan bazı hassas deneylerin ortaya koyduğuna göre, yarım kürelerin etkileşim modelleri iş kabiliyetine göre sürdürülen bir iş birliği, yani ideal bürokratik hükûmetin bir tür parodisi değildir, daha ziyade gerçek hayattakine benzer, iki departman arasındaki rekabet gibidir.[25] Yarım küreler arasındaki rekabet, gerçekten üretkenliğe zarar verebilir (karşılıklı olarak birbirlerini ketleyebilmelerinin sebebi kuşkusuz budur).

Bence bu milisaniyelik kararlara irade yüklemek bir hata olurdu. Bir yarım kürenin iradesi olabileceğine inanıyorum, fakat bu iradeyi kullanmak için zamana ihtiyacı olur. Bir taraftan şu da hayli çarpıcı bir gerçektir:

> Yarım kürelerden biri, asıl bilgi işlemine *öncel* işlemleme gerekliliklerinin karakterine bağlı olan bir seri ya da beklentinin neticesi olarak kontrolü eline alır ve [...] üretkenliği herhangi bir sebepten dolayı beynin karşıt tarafınınkinden çok daha kötü olsa bile, kontrolü bırakmaz.[26]

Adeta iki yarım küre de şöyle bir görüş benimsemiş gibidir: "Eğer bu mektup bana gelmiş gibi görünürse, açtığımda aslında sana olduğu ortaya çıksa bile onunla ben ilgileneceğim." Bu yaklaşımın yeterli gerekçeleri olabilir. Örneğin, eğer işlemleme için bilgiyi karşı tarafa göndermede aşırı zaman israfı söz konusuysa, bir nebze aşağı olan yanıtı kabul etmek daha iyi olabilir çünkü bu daha hızlıdır. Yarım kürelerin benimsediği karşılıklı olarak uyuşmayan işlemleme modelleri bir zorluk yaratır, aynı anda aynı bilgiye iki yarım kürenin de erişim sahibi olduğu durumlarda bir tür hakem gerektirir. Bu gibi "hakem gerektiren koşullar" en aşağı seviyede, bizzat yarım kürelerin de altında doğabilir ve beyin sapı kadar aşağıda, yarım küreler arasındaki iş dağıtımını yapan bir "üstkontrol" düğmesi olabilir.[27]

Gördüğümüz üzere bölünmüş beyinli hastalardan şu aşikârdır ki, sağlıklı durumlarda, sol yarım kürenin istemi bilinçli olarak sağ yarım kürenin istemini engeller. Milisaniyelik koşulların mikro seviyesinde, işin özünü kavrayanın büyük oranda sol yarım küre olduğunu düşünmek cezbedici olabilir. Hatta bazı deneysel kanıtlar şunu desteklemektedir ki, sağ el kullanan insanların çoğunluğu, uyarımın bu kişiler için seçim hakkı barındırdığı durumlarda, sol yarım küre baskın bir işlemleme tarzına eğilimli olurlar.[28] Ama bazı kanıtlar da bunun aleyhinedir ve eğilimin daha ziyade bir sonraki seviyede işin içine dahil olduğunu göstermektedir.[29]

İKİNCİ SEVİYE

Öyleyse yarım kürelerin otomatik, anlık tepkilerinden uzaklaşıp bilinç ürünlerindeki ilişkilerini değerlendirelim – etkileşimlerinin bizim dünya deneyimimizi husule getirdiği fenomenolojik seviyede. Bu seviyede nöropsikolojik olguları sergilemek daha zordur, zira gördüğümüz şey yalnızca nöronların etkileşimi değil de insanların fenomenolojik deneyimidir. Fenomenolojik deneyim, nöronsal eylem potansiyellerinden daha uzun zaman aralıklarında ve bütünleşik farkındalığın en üst seviyesinde gerçekleşir. Bu seviyenin nerede konumlandığını ya da nörolojik bağıntılarını kimse bilemez; ayrıca bu dalgalanan bir süreçtir, ölçülebilecek şekilde tek bir anda tek bir yerde sabit kalmaz. Burada gerçekleşenler -öncesinde keşfettiğimiz üzere- büyük oranda tek tek yarım kürelerin tabiatı, görevleri, ilgileri, değerleri ve tipik işleme tarzları hakkında bildiklerimizden çıkarsanabilir sadece. Ama ne olursa olsun bazı ustalıklı gözlemler yapılabilir ve yapılmıştır da.

Birinci seviye üzerine tartışmamızda, bir yarım kürenin diğer yarım küre üzerindeki gerekli ketlemesini vurgulamıştık, zira ikisinin de ayrı bir şekilde işlemesi gerekir. Gelgelelim daha üst bir seviyede ve daha uzun zaman aralıklarında, bir arada çalışmaları da gerekir, ki bunun da tek

sebebi yalnızca söz gelimi hayal gücü gibi bazı önemli insan yetilerinin her iki yarım kürenin de işlerinin sentezine bağlı olması değildir. Önceki bölümde, gerçekliğimizi oluşturmada sağ yarım kürenin öncüllüğünün kanıtlarını tanımladım; sol yarım kürenin sağ yarım kürenin anladıklarını "ortaya açması" gerekiyordu ki artık ortaya açılan görü, sonuç olarak sağ yarım kürenin gerçekliğine yeniden entegre edilebilsin. Bunu Hegel'in *Aufhebung* kavramıyla aktarmıştım; buradaki asıl nokta, daha öncesinde mevcut olmayan yeni bir şeyin önceki evreleri değillemesiyle değil de dönüştürmesiyle husule gelmesiydi.

Yarım küreler üzerine nörolojik seviyede yapılan araştırmalardan elde edilen en kayda değer bulguların biri tam da bunu kanıtlamaktadır. Boulder, Colorado'daki Institute of Cognitive Science'ın [Bilişsel Bilim Enstitüsü] yönetici Marie Banich ve yarım küre araştırmaları üzerine baş araştırmacılardan biri şöyle yazar:

> 1980'lerden beri laboratuvarımızda elde edilen başlıca bulgu, yarım kürelerarası etkileşimin yalnızca bir yarım kürenin partnerinin deneyimlerini ve hislerini "kopyalamasından" ibaret bir mekanizma olmadığıdır. Yarım kürelerarası etkileşimin hayli önemli belirgin işlevleri vardır – bu işlevler ki, yalnızca parçaların basit bir toplamından çıkarsanamazlar [...] iki yarım kürenin de dahil olduğu işlemlemenin tabiatı, parçalardan tahmin edilemez.[30]

Sadece bir yarım küreyi kullanarak bir görevi tamamlamak için beynin hangi bölgelerinin işe koşulduğunu belirlemek mümkündür. Ama bir görevi yürütmede iki yarım küre de iş birliği yaptığında, tahmin edileceği gibi sadece ek bölgeler değil de tamamen farklı bölgeler işe dahil olur; bunların da birçoğu, tek yarım küre koşulu etkinken etkinsiz kaldığı halde şimdi etkinleşen bölgeler ve beynin işe koşulan farklı kısımlarıdır.[31]

Küresel bir seviyede şu ya da bu yarım küreyi yeğleyebiliriz

Ama bu durumu ortaya getirmek için yarım küreler gerçekten iş birliği yapıyor mu? Pratikte sahip oldukları ilişki konusunda, nörolojik seviyede bazı ipuçları var.

Öyle görünüyor ki, yalnızca fenomenolojik deneyimler sırasında değil (ki dolayısıyla tek seferinde birkaç milisaniyeden daha uzun sürmesi gerekir), çoğu zaman hayli uzun zaman aralıklarında şu ya da bu yarım küre üstün gelebilir – o yarım kürenin spesifik bilişsel ve algısal usulü bir bütün olarak dünya deneyimimizi etkiler. Hatta yarım kürelerden birine yönelik adeta bir kişilik gibi karakteristik ve tutarlı bir yönelim içinde bulunabiliriz; yarım kürelerdeki uyarım ve etkinleşmelerin farklı ölçüleriyle ilişkili olarak, belli türde deneyimlerde bu bilhassa geçerlidir. Bu fenomen "yarım küresel kullanım meyili" ya da "karakteristik algısal asimetri" olarak bilinir.[32]

Yarım küreler arasındaki ilişki üzerine bazı ilginç yan bilgiler, bu bireysel farklılıkların görsel dikkat için rekabeti etkileme biçimlerini inceleyerek görülebilirler. Bazı deneylerde kişinin meyilli olmadığı görsel alanına (kişinin baskın olmayan yarım küresinin karşı alanı) dikkat yöneltmesini gerektiren bazı görevler yerine getirilir ve meyilli olunan görsel alana dikkat dağıtıcı bilgiler sunulur; ve karakteristik *sol* yarım küre eğilimli deneklerde, sol yarım kürenin halihazırda sağ görsel alana öncelik tanıma ve sol görsel alanın göz ardı edilmesi eğilimi artar. Bu da sağdaki alakasız bilginin (sağ yarım küre kontrolündeki) sol görsel alanda süregelen işe engel teşkil ettiği anlamına gelir. Ama karakteristik *sağ* yarım küre eğilimi olan kişilerde, durum tersine çevrildiğinde bu tür rekabetçi etkiler görülmemiştir: Sağ yarım kürenin yeğlediği sol görsel alandaki alakasız bilgiler, denek kişisinin şu anda (sol yarım kürenin yeğlediği alan olan) sağ görsel alanda süregelen meseleyle ilgilenme kabiliyetine engel olmamıştır.[33]

Sağ yarım kürede ilginin sol yarım küreden daha eşit dağıtıldığını gösterir bu. Sağ yarım kürenin her iki yarım kürenin bölgesine de "göz kulak olduğunu", sol yarım küre

gibi sadece kendisininkine bakmadığını biliyoruz. Ama bunun daha ileri anlamları da vardır: Sol yarım küre lehine bir "kullanım eğilimi" olması bu etkiyi güçlendirir, oysaki sağ yarım küre lehine benzer bir eğilimi bulunması, ilginin eşit dağılımını bozacak bir şeye yol açmaz. Bir diğer iyi bilinen araştırma bulgusunun içeriklerinin yansımasını burada da görüyoruz: Bilginin sol yarım küreden sağ yarım küreye aktarımı, sağdan sola yapılan aktarımdan daha yavaş gerçekleşir.[34] Ayrıca şu da göz ardı edilmemelidir ki, bu durum, görevin tabiatı gereği sağ yarım küre ya da sol yarım küreye daha uygun olup olmamasından bağımsızdır.[35]

Yarım küreler arasındaki rekabet, yaralanmalara verilen tepkilerde de kendini gösterir. Eğer bir beyin hasarının ardından bir yarım küre diğerini sözgelimi transkraniyal manyetik uyarımla devre dışı bırakırsa, bu hasarlı yarım kürede işlev iyileşmesine sebep olur.[36] Benzer şekilde, eğer kişi "normal" ve hasarsız yarım kürede bir felç yaşayacak olursa, o vakit aslen yaralı olan yarım küre iyileşir. Saygın nöropsikolog Brown-Séquard bunu uzun zaman önce gözlemlemişti, zira bir kurbağadaki bir yarım kürede görülen lezyonun sebep olduğu felci, karşı yarım kürenin aynı noktasında benzer bir lezyona yol açarak tersine çevirebildiğini keşfetmiştir.[37] Ayrıca, bu tür yarım kürelerarası rekabet yine asimetriktir, sol yarım kürenin sağ üzerindeki bastırıcı etkisi sağın sol üzerinde olduğundan daha büyüktür.[38]

Bu size bir şeyi hatırlattı mı? Belki de şu bulguyu, hani bir kere yarım küreler komissürleri vasıtasıyla temasa geçtiklerinde sol yarım küre sağ yarım küreyi sağın solu bastırabildiğinden daha iyi bastırabiliyordu (bkz. ss. 107-108).

Bölünmüş beyinli hastalardan elde edilen daha fazla bilgi de vardır. Bazı engelleri bulunsa da, en azından bir hususta avantajdadırlar: Normal deneklerden daha hızlı tamamlayabildikleri bazı işler vardır.[39] Örneğin, odaklı dikkat gerektiren işler genellikle başlıca sol yarım küreyi harekete

geçirir. Ama bölünmüş beyinli hastalarda, sol yarım küre etkin bir biçimde sağı engelleyemez, öyle ki ikisi de odaklı dikkati (sağ yarım küre de odaklı dikkat kullanabilir) kullanabilirler ve sonuç olarak iş olağan süresinin yarısı kadar bir zamanda tamamlanır.

Bazı durumlarda bu yarım küre rekabeti örüntüsü, bir yaralanma ardından gelen bireysel beyin gelişimlerinde görülebilir. Sol yarım küre beyin hasarı bulunan ve dolayısıyla dilin sağlıklı bir sağ yarım küreye has sentetik-*Gestalt* yetilerle yan yana barındırılması gereken kişilerde, *sözel dışı* işlevlerde IQ yetersizlikleri görülmektedir; ve bunun sebebi de aynı kürede dilin mevcudiyetinin belli engellemelere yol açmasıdır. Tesirin yönelimi, yine daha çok soldan sağ yarım küreye doğrudur.

Ameliyattan sonraki ilk birkaç ayda bölünmüş beyinli hastaların yaşadıkları ayrıca şunu da ortaya koymaktadır ki, bilinç seviyesinde, deneyimimizin tutarlı karakterinin kontrolünde olan sol yarım küre, yani Gazzaniga'nın yorumcusudur; iki yarım küre farklı görüş, arzu ve değerlere sahip olsa bile bu böyledir. Kullanılan eller arası uyuşmazlıklarda asi taraf, "yaramaz" el, "kontrolden çıkan" hiçbir zaman sağ el değildir: Diğerini iten, direksiyonu kapan, "yanlış" kıyafetleri seçen daima sol eldir. "Tabii ki o olacak" diyebilirsiniz: "İşleri bozan sağ el değildir." Ama neyi bozuyor? Sol yarım küre tarafından senaryo yazılıp oyun yarısına kadar oynandığında, sağ yarım küreden gelen bir istilanın solun bakış açısına göre bölücü görülmesi ve hoş karşılanmaması kaçınılmazdır. Sağ yarım kürede olagelenlerden bihaber olan, "ben"im ne istediğime karar verip ondan sonra sağ yarım küreden gelen herhangi bir hareketi "benim" aleyhime gören sol yarım küredir. Ama bunu başka bir bağlama yerleştirelim ve eğer hastamız uzun zaman önce sağ yarım küresini dinleseydi ve karısını terk etseydi ne olurdu bir düşünelim; veyahut -bir başka hastanın hikâyesinde- kadın kapıyı kapasaydı, yolun diğer tarafına doğru arabasını sürseydi, kızıl

renkli eski elbisesini giyseydi ne olurdu? Her halükârda, "Ne giymek istediğimi biliyorum" dediğinde, "Sol yarım kürem ne giymemi istediğini biliyor ve ben de sol yarım küremle özdeşleşmiş durumdayım" demekte olduğu çıkarımını yapabiliriz.[40]

Önceki bölümden şunu anladık ki, sol yarım kürenin ürettiklerinin tekrardan sağ yarım kürenin sahasına, yani bir kere daha yaşama dönebileceği yere dönmesi asli bir önem taşır. Sadece sağ yarım küre ilkel deneyimlerle, yaşamla temas halindedir; ve sol yarım küre yalnızca yol üzerinde bir orta nokta, konaklama yeri, bir işlemleme durağı olabilir – nihai durak değildir. Sağ yarım kürenin kesinkes sola ihtiyacı vardır ama sol, sağa bağlıdır.[41] Bizi hem olumlu hem de olumsuz manada insan olarak ortaya çıkaran çoğu şey, *sağ yarım küreyle uyum içinde hareket ettiği sürece* sol yarım kürenin müdahalesini gerektirir. Önemli yetiler, faaliyetlerinin sentezine bağlıdır. Bu tür birlikte yürütülen eylemlerin yokluğunda, sol yarım küre kendi bölgesinin aslında tüm dünya olduğuna inanır.

Rollerindeki sağ yarım kürenin lehine olan asimetriye rağmen, sol yarım kürenin lehine kayda değer bir güç asimetrisi vardır. Efendi vekile karşı gardını indirir ve vekil ise durumdan istifade etmeyi, Efendiyi göz ardı etmeyi seçebilir. Görünüşe göre tabiatı bunu yapmaya eğilimlidir ve hatta sağ yarım kürenin dünyasını onun kendi işlerini bozuyor diye görebilir, onun "üstünlüğüne" başkaldırır.

Tabii ki buradaki tasvire göre, iki yarım kürenin daima uyum içinde olamayabilen istemleri var demektir. Yarım kürelerin bu manada istemleri olduğunu düşünmek ne kadar doğru? Bogen iki "can alıcı" olgudan bahseder: "Bir zihne sahip olmak için tek bir yarım küre yeter" ve "yarım küreler, iki ayrı bilinç alanının faaliyetini komissürotomiden sonra da sürdürebilir".[42] Sperry, komissürotomi hastaları hakkında şöyle yazar:

> Her iki yarım kürede de diğer yarım kürenin farkındalığına sahip olamayacağı hususi duyumlar, algılar, düşünceler ve anılar bulunabilir. Sol yarım küreden elde edilen veriler, bu yarım kürede, sağ yarım kürede hemen öncesinde icra edilmiş zihinsel işlevlere karşı çarpıcı bir farkındalık yoksunluğu bildirir. Bu bakımdan, cerrahi olarak bağı kesilmiş her bir yarım kürenin kendi hususi düşüncesi olur ve ikisi de partner yarım küresindeki bilinç olaylarından kopmuş, bihaberdir.[43]

Bu sadece cerrahi olarak bağları kesilmiş yarım kürelerde böyle değildir. Wada testi vasıtasıyla herhangi bir yarım kürenin geçici etkinsizleştirilmesi de benzer sonuçlar doğurur.

Bu tür özel yöntemler olmadan bile, bazen sıradan kişilerin beyni, bölünmüş beyinli kişilerde görülene paralel bir kopukluk sergiler.[44] Farklı duyumlar, algılar, düşünceler, anılar ve bunlarla başa çıkmak için farklı yollar varsa, o vakit her yarım kürede farklı arzuların, farklı istemlerin oluşması da şaşırtıcı değildir – bölünmüş beyinli deneklerin deneyimlerinden bu durumun böyle olduğunu biliyoruz.

Bölünmüş istem deneyimlerimizden gördüğümüz üzere, bu hastalardan şunu da öğrendik ki, yalnızca tek bir bütün bilinç sahası olabilir. Peki nasıl?

Sperry bu soruyu cevaplamak için bir girişimde bulunur ve çözümü de sürecin son noktasında sürdürülmesi gereken bir şeyde bulur. Şöyle yazar: "Dolayısıyla genel, holistik işlev etkisi bilinçli deneyimi bu şekilde etkileyebilir. Eğer nöral faaliyetin işlevsel etkisinin üst seviye bilinç dinamiklerinde birleştirici bir etkisi varsa, bireysel deneyim bütün hale gelir."[45] Bu meselelerle ilgilenirken, genel olarak kabul edilen dil kullanımının sınırlarında kalmak imkânsıza yakındır ve şahsen ben de dilin tuzaklarından azade bir biçimde bu meseleleri çözebileceğim iddiasında bulunamam. Fakat "genel holistik işlev etkisi" gibi ifadeleri açıklamacılık nazarında yetersiz bulmadan edemiyorum. Birçok soruyu cevaplamaktan kaçınıyormuş gibi görünüyor – açıklamaya

çalıştığı şeyin yeniden tanımlaması olmaktan başka ne bu? Ayrıca bu hangi yarım kürede yatıyor (bu "üst seviye bilinç dinamikleri" vs.)?

Bilinci, zihinsel işlevlerin tepe noktasına ulaştığımızda ansızın elde edilen keskin köşeli bir şey gibisinden ya hep ya hiç bir kavram değil de tedrici bir süreç olarak, beynin aşağılarında başlayıp büyük bölünmeye gelmeden önce yarım küreler seviyesinin altına erişen bir süreç olarak görmeyi daha verimli buluyorum. Sperry'nin modelinin tam tersi geçerli olabilir. O vakit mesele, iki iradenin nasıl tek bir yekpare bilinç *haline* gelebileceği değil de bilincin bir alanının nasıl iki iradeyi barındırabileceği olur. Bunlar üst bilişsel seviyelerden evrilir çünkü her bir yarım küre tarafından bilinçlere farklı değer ve deneyim dizileriyle beraber farklı dünyalar burada sunulur. Bir durumdan diğerine geçerken, farklı bağlamlar ve farklı değer dizileri tercihlerimi değiştirirken iradem değişir.

Öyleyse bilinç belki de *en aşağı* seviyelerde entegre olmaktadır ve ayrışma imkânı ancak süreç en üst seviyelerde *öz* farkındalıklı bir hal aldığında, bilişsel içine girdiğinde gerçekleşir. Burada Jaak Panksepp'i alıntılamak istiyorum:

> Çoğu yönelimsellik ve derin duygusal hisler, yarım küreler arasında aleni bir biçimde ayrılmış değildir. Yalnızca spesifik olayların bilişsel yorumları [üst seviye fenomenler] etkilenir. [...] Bölünmüş beyinli hastalardaki bilincin alt yapısının bütünlüğü, hatta belki temel kendilik algıları, kopuklaşmış yarım kürelerin aynı anda iki bilişsel işi normal bireylerdekinden daha kolay icra edememesi gerçeğiyle doğrulanmaktadır.[46]

Panksepp'in burada değindiği "temel kendilik algısı", yani kendiliğin çekirdeği duygulanımsaldır ve altta yatan bir oluşumdur: Kökleri, yarım küre bölünmesinin aşağısındaki bir seviyede yatar; fakat bu seviye, en yüksek seviyedeki bilişsel farkındalıklı yarım kürelerin hâlâ temasta

olduğu bir yarım küredir. Var olan uyuşmazlıklar, üst seviye bilişsel işlemleme içerisindeki iki yarım kürenin farklılıklarının neticesidir ve çoğu zaman ancak spesifik koşullar altında görülür hale gelirler: materyal sadece tek bir yarım küreye sunulduğunda ve yarım kürenin korpus kallosumun altındaki sinir yolları vasıtasıyla iletişim kurabilecek kendilik seviyesine düşme fırsatına sahip olmadığı yordamda. Bölünmüş beyinli hastaların kendilik algısında neden bozulma yaşamadığını açıklayabilir bu. Deneyimimizin çok büyük bir kısmı ve kendilik algımız, bilinç "ağacının" aşağı seviyelerinden, yarım küre seviyesinin aşağısından gelir: "Entegrasyon"un elde edilmesi gerekmez. Korpus kallosumun tek yapması gereken, yarım kürelerin anlık bağımsızlığını sürdürmesidir, kendiliğin entegrasyonunu sürdürmek değil. Bölünmüş beyinli hastaların neden kendiliğin parçalanmasını değil de yalnızca uygunsuz eylem çatışmalarını engellemede zorluk yaşadığını açıklar bu.

Panksepp bilinci çok derinlerde, orta beyindeki periakuaduktal gri maddede başlayan ve beynin üst bölgelerinde, bilhassa singulatta ve korteksin temporal ve frontal bölgelerinde "göç eden" bir şey olarak görür.[47] Dolayısıyla bilinci ya hep ya hiç tarzı bir oluşum değil de sürekli bir varoluş olarak görür; dallardan doğru yukarıya yolculuk edip frontal kortekslerde üst seviye bilişsel farkındalık kazanana dek kendini dönüştürüyordur, ki Panksepp'te bu dallanmaya bitki örtüsü benzetmesi yaparak "beyin örtüsü" der.[48] Beyin "örtüsü" imgesini severim çünkü bize bilincin edebiyatta tasvir edildiği gibi -havada süzülen, bağımsız, en tepelerden gelip beynin frontal loblarında bir yerlerde konan- bir kuş değil de kökleri derinlerimizde yatan bir ağaç olduğunu hatırlatıyor. Bilincin tabiatını bir varlık değil, bir *süreç* olarak pekiştiriyor.[49] Thomas Nagel'in ünlü yorumuyla eğer bilinç "o organizma gibi bir şey olduğunda"[50] var olan bir şeyse, bu demektir ki, bilinç deneyimi bir "ne-lik" değil, "nasıl-lık"tır -"ne *gibi*-lik"-, yaşayan şeyleri ayrımsayan bir varlık biçimidir

ve solun olduğu gibi (odaklanma ve analizi yapan yarım küre) sağ yarım kürenin (meseleye odaklandığımız ve analize yaklaştığımız ölçüde dışlanan idrak süreci) bir niteliği olması da kaçınılmazdır.[51]

Bilinç, iç dünyayla aynı şey değildir ama gelgelelim bilinç olmadan iç dünya da olamazdı. Patricia Churchland'ın yorumuna, yani bir nesnenin mavi renkte olmasını onun elektromanyetik dalgalarının genelde 46μm'da[52] yayma eğilimiyle özdeş tutmanın akla yatar bir yaklaşım olduğu çıkarımına dönecek olursak, bunu böyle görmek, yani adeta dışarıdan doğru mavi renginin "öznel" deneyimini hariç tutmak -adeta bilincin içe dönüklüğünü sahneden atmak-, hayli üst seviye bir bilinç ve öz farkındalık gerektirir. "Nesnel" ve "öznel" bakış açıları arasındaki zıtlık, sol yarım kürenin analitik mizacının bir ürünüdür. Gerçekte ikisi de mutlaken var olamaz, yalnızca kendini tanıyan ve kendi tabiatını yadsıyan arasındalıklar arasında bir seçim vardır. Maviliği yalnızca elektromanyetik parçacıklarla *özdeşleştirmek* ne değeri ne arasındalığı ne de işin içine kendisinin bir parçasının dahil olduğunu yadsımak demektir. Yalnızca bilincin içe dönüklüğünü kullanarak kişinin kendini değerlerden, kendilikten olabildiğince yoksun kılmaya çabalaması adına özel bir yaklaşımdan ibarettir. Ortaya çıkan paradoksal sonuçta mavi renginin son derece kısmi, bölük pörçük bir versiyonunu görürüz, ki ne değerden yoksun ne de kendiliğin nesneye yaklaşımından tamamen bağımsızdır.

Felsefeyi uygulamada yaşanan zorluklardan biri, tabiatları gereği odaklanılmaması gereken ve belirtik kılınamayan süreçleri dikkatimizin odağına getirmek ve dolayısıyla belirtik kılmak zorunda olmamızdır. Bu hususta her girişim, anında ve radikal bir biçimde, bulduğumuz şeyi değiştirir. Wittgenstein'ın sürekli vurguladığı gibi, dünya üzerine düşünmek için eylem ve etkileşimlerimizi kesmek şeyleri yabancı gösterir – "fenomenin avucumuzdan kayıp gittiğini" hissederiz (bkz. s. 347). Dolayısıyla bir filozof olarak

Wittgenstein'ın bize tavsiyesi, "temel özelliklerini betimlemeye çalışmak yerine dünyadaki şeyler ve olaylarla etkileşimde olmak"tır[53] – başka deyişle, akış halindeki dünyanın yetenekli katılımcıları olup (sağ yarım küre) duran sürecin kopuklaşmış analistleri olmamak (sol yarım küre). Felsefe pratiğini topyekûn sarsıp sarsmayacağı tabii ki Wittgenstein'ın da farkında olduğu bir meseledir.

Bilincin ne olduğunu belirlemeye yönelik girişimlerimizin altında derin anlamlar yatar, zira bu girişimler, sezgisel olarak anlaşılan haliyle bilinçten farklı olan dönüşlü bir koşul doğuracak bir üst seviye öz farkındalık ortaya çıkarır. Konu üzerine bir nörobilimcinin gözüyle işler kaleme almış olan Panksepp, bilincin en nihayetinde duygulanımsal bir tabiatı olduğunu ve "bedenin imge temsillerine yakın bulunarak öz farkındalığı üreten motor süreçlere" dayandığını düşünür – başka deyişle, her şeyden önce, bedensel varlıklar olarak dünyada eyleme ve etkileşime geçişimizi sağlayan his halleri sayesinde kendimizin farkındalığında oluruz. Bilincin duyusal-algısal imgelemeden doğduğu görüşünü reddeder; nitekim bu bilişsel modele göre, dünyada yine eyleme geçmeyi bırakıp kendi düşünce süreçlerimiz üzerine içgözlem yapmaya başladığımızda bilinç ortaya çıkar. "Bilinç", diye yazar, "zihnimizin içeriklerinin inandığının aksine yalnızca duyusal-algısal bir mesele, bir zihinsel imgeleme işi değildir. Eyleme hazırlığı otomatik olarak teşvik eden beyin mekanizmalarıyla derin bir şekilde iç içe geçmiştir."[54]

Kendilik algısının ille de sinir sisteminin aşağı seviyelerinden gelmiyor gibi hissettirdiğini biliyorum. Ama böyle olsaydı da olmasaydı da farklı "hissettireceğini" düşünmüyorum. Sorun şu ki, kendimiz üzerine iç gözlem yapmaya çalıştığımızda baktığımız şeyin karakterini değiştiriyoruz. Dünyayla etkin, bedensel etkileşimimiz bir beceridir. Bilincine varmadan önce öğrendiğimiz bir şeydir ve bilinç de tüm becerileri sekteye uğrattığı gibi onu da bozar. Aslında beceriyle kastedilen sezgisel olan ve belirtik olmayan bir

şeydir. Etkili bir şekilde harekete geçmek için önce eylemlerimizi tasarlayıp ondan sonra sayısız ihtar ve nitelemeyle beraber ellerimize ve kollarımıza bunları belli bir düzende yürütmek üzere talimat vermeyiz – "Eğer çekiç fazla sağa kayarsa biraz daha solu hedef al; eğer bu da işe yaramazsa daha az güçle vurmayı dene" vs. Eğer böyle olsaydı çekici son derece beceriksizce kullanırdık: Onun yerine sadece çekici alır vururuz. Becerileri -özellikle de deneyim gerektiren karmaşık becerileri- "işler hale getirme" sorunsalları üzerine güçlü yazılar kaleme almış bir Heidegger araştırmacısı olan Dreyfus'un işaret ettiği gibi, yalnızca olan şey üzerine iç gözlem yaptığımızda sürecin belirtik analizine başvururuz – ya bir şeyler topyekûn ters gittiğinde ya da çaylak olduğumuz zamanlarda. Zihinsel süreçlerimizin bilgisayar işlemlerine benzediğini savunan filozoflar ve psikologlar, "ancak işler yolunda gitmediğinde ya da deney yürüten bir kişi bize öncesine ait bir deneyim ve becerimiz olmayan bir görev yüklediğinde becerilerimizin farkındalığına girdiğimizi henüz fark etmiş değiller. O vakit gerçekten analize bel bağlarız."[55]

Bu da bizi "bilincin sol yarım kürede olup olmadığı" sorusuna getiriyor. Elbette "bilinç" ile ne kastettiğimiz burada çok önemlidir ve eğer bilinç bir süreklilikse, hakkında kesin yorumlarda bulunmak kaçınılmaz olarak imkânsız demektir – hatta bilincin belirgin bir fenomen olduğunu farz etmek, hedeften sapmış olmanın işaretlerindendir. Fakat bu da sorunsal olmaktan pek uzak olmasa bile, yapabileceğimiz en güçlü ayrım, öz bilinç ve bilinç arasındadır. Ama öz bilinç olmadan bilinç nedir? Başka bir canlının öz bilince -ya da daha doğrusu bilince- sahip olup olmadığını bilemeyiz, dolayısıyla kendi deneyimimize iç gözlem yapmaya mahkûmuz. Fakat bu iç gözlem, tanım gereği öz bilinçlidir ve dolayısıyla bu yolla da öz bilinçli olmaksızın bilinçli olmanın nasıl bir şey olduğunu bilemeyiz. Gelgelelim kişinin *dikkat nesnesi olarak kendisinin* bilincinde olduğu zamanlar ve kişinin yalnızca varlığın bilincinde olduğu zamanlar arasında

ayrım yapabiliriz. Yapabileceğim en ileri ayrım bu. Bunun şöyle bir çifte avantajı bulunuyor ki, hem günlük dilde "öz bilinç" ile normalde kastettiğimiz şeyle örtüşür hem de en başta sosyal fobi olmak üzere birçok kaygı bozukluğunda olduğu gibi deneklerde anormalliklerin psikopatolojisinin aşırı öz bilinç olduğuna işaret eder. Bu durumlardan muzdarip olanlar, rahatsız bir izlenme hissi duyduklarını aktarır, hatta adeta "ben"lerini gözlemleyen bir "göz" var gibidir (şizofreni dünyasında bu süreç psikotik bir hal alır ve bir gerçeklikmiş gibi deneyimlenir; bkz. görsel 1). Böyle bir öz bilincin ayrıca felç edici bir etkisi vardır, etkili olabilmeleri için sezgisel ve bilinçdışı kalması gereken günlük sosyal becerileri garip ve yapay hale getirir; yani öz bilincin bir yönü de, dikkat merkezinin dışında kalması gereken bir şeyi o merkeze sürüklemektir.

Sağ yarım kürenin aracı olduğu "işlevler"in çoğu, hatta belki hepsi, dikkatin odağının dışında -örtük, sezgisel, ilgilenilmeyen- kalması gerekenler kategorisine girer. Dolayısıyla görünüşe göre *öz bilinç* sol yarım küre sağın yaşamını gözlemlerken ortaya çıkıyor. Sağ yarım kürenin faaliyetlerinin çoğu zaman eylem sırasında farkında oluruz ama onlara odaklanmayız ve dolayısıyla *onlara karşı* bilinçli olmayız – dikkat başka bir yerdedir (yaşanan diğer şeylere göre, bilince girip çıkabilirler).[56] Yinelenerek öğrenilen birçok rutin, örneğin bilindik bir yolda araç sürme, buna benzer. O an bu eylemi yaptığımızın farkındalığında olmayız ama eğer dikkatimiz oraya çekilirse -ya da bir hata yaparsak- anında farkındalık kazanırız.[57] Yinelenerek öğrenilen ve rutin davranışların çoğunda sol yarım küre işe dahildir. Dolayısıyla sol yarım küredeki her şey dikkat odağında olamaz – hiçbir zaman olamamıştır. Her şeyden önce, odak hayli küçüktür; ve üstelik, sol yarım kürenin çok az bir kısmı farkındalığın başlıca bulunduğu yer olan beyin örtüsünün (kanopi) tepesi civarına ulaşır.

Bir şey yaptığımızın ya da olduğumuzun farkındalığında olduğumuz manada öz bilinç düşüncesi, sol yarım kürenin sağı gözlemlemesidir. Dikkatin "spot ışığı", gördüğümüz üzere, sol yarım kürenin bir işlevidir. Öz bilinçteki nedenselliklerin hepsi, sağ yarım küre temelli sosyal ya da empati becerileridir. Psikopatolojisi refleksif aşırı bilinçliliğe dayanan ve çizimlerinde sık sık tepeden onları gözlemleyen bir göz çizen şizofrenik kişiler, sola kıyasla sağ yarım kürede nispi bir hipofonksiyon gösterirler (bkz. görsel 2).

Daha spesifik konuşmak gerekirse, şeylerin olumsuzlayıcı bir süreçle (bkz. s. 197) husule geldiği fikri, sanıyorum ki, kendilik sorununa da ışık tutmaktadır ve bu görüşü doğrulamaktadır. Hume iç gözlemi denemiş ve kendiliğe yönelik bir işaret bulamamış, sadece bir dizi duyu izlenimiyle karşı karşıya kalmıştır. Fichte bunun hayli doğal olduğunu düşünmüştür. Fichte kendiliğin bilişsellikten ortaya çıkmayacağına inanır: İlgi-alaka sürecine ne kadar gömülürseniz, gözlemci olarak kendinizin o kadar az farkındalığında olursunuz. Ancak belli bir direnç doğduğunda kişi kendiliğinin farkında olur, "nesne değildir, daha ziyade bir tür aksi gerçekliğin önüne engel olarak çıktığı öznedir".[58] Bu adeta Heidegger'in terimleriyle şeylerin *vorhanden* ("mevcut-olmaklık") haline gelmesi, bizden kopması gibidir; biz de bu durumda onlardan uzaklaşmış hissederiz. Merleau-Ponty'nin terimleriyle, odak düzlemiyle ilişkilidir: "ben"in şeffaf ya da opak olması. Direnç deneyimi vasıtasıyla bir kendilik olarak varoluşa gelirim, tıpkı bir gölün onu göl kılan kıyıya bağlı olması gibi. Opaklık ve *Vorhandenheit* ile kurduğumuz bu ilişkilendirmeler, yine kendiliğin öz bilincinin ancak sağ yarım küre dünyası üzerine sol yarım küre dikkatinin yöneldiği zamanlarda doğduğunu ima etmektedir.

Peki ya sol yarım küre felci yaşamış kişiler? Açıkça bu kişiler bilinçli kalmaya devam etmektedir. *Öz* bilinç seviyelerini belirlemesi zordur çünkü bunu net bir şekilde açıklamak hayli zordur. Fakat bu sorunun dış hatlarını çizme yolları

bulmak imkânsız değildir, gerçi literatürde bu hususa dikkat çeken herhangi bir araştırma bilmiyorum. Bu durumlarda öz bilincin tamamıyla eksik olması beni şaşırtmazdı ve şu da mümkündür ki, eğer ağaç çitin diğer tarafındaki bitki örtüsüne ulaşamazsa, bunu denerken diğer ağacı ittirir ve bunun da şu şekilde bazı paradoksal sonuçları doğar ki, belki de sol yarım küre felci geçiren kişiler daha az değil de daha çok öz farkındalıklıdır çünkü dikkatin spot ışığının tüm o şeylerle aynı yarım kürede bulunmasının zarar verici etkileri, tabiatları gereği onların buradan kaçmalarına sebep olur; daha ziyade, çocukluğunda sol yarım küre beyin hasarı yaşayan kişilerin sağ yarım küre becerileri, Gorgon bakışına* sahip dil yarım küresiyle aynı yerde bulunmalarından dolayı daha zayıf gelişir.

Panksepp'in bilinci orta beyinde başlayıp yukarı doğru ilerleyen bir süreç olarak gördüğü fikri de bağlanma sorunu denen meseleye yönelik olası bir yaklaşımı barındırır, zira bu sorun, beyin işlevinin çeşitli modüler unsurların kendilik deneyiminde nasıl bir araya geldiğiyle alakalıdır – bilişsel psikolojiyle saptanan çeşitli modüller (birimler) beynin neresinde ya da hangi kısmıyla bir araya getirilir?

Bu soruna verilecek cevaplardan biri epistemolojik cevaptır: Bizim benimsediğimiz zihin modelinden kaynaklanan bir sorundur. Kaçınılmaz olarak sol yarım kürenin öz bilinçli, öz düşünümsel mekanizmalarından türetilen inceleme tarzımız, yaşayan bütünün parçalarını alır ve ondan sonra parçaların nasıl bir araya getirebileceği üzerine kafa yorar (Frankenstein'ın canavarı sorunu). Ama Panksepp'in fikri bu soruna nörolojik bir cevap sunmaktadır: "Modül" olarak görünen şeyleri bir ağacın dalları olarak görmek gerekiyor – yalnızca bu ağacın dallarının arasında sarmaşıklar da asılıdır.

Ramachandran bazı deneyler aktarır:

---

* Medusa'ya ve gözüne bakanın felç olmasına gönderme (çn.).

> Deneylerimiz, beynin, bir dizi insan köprüsü olarak iş gören otonom modüllerden müteşekkil olduğu teorisiyle örtüşmüyor. Yapay zekâ araştırmacıları tarafından popüler hale getirilen, beynin bir bilgisayar gibi işlediği, her modülün özel bir işi tamamlayıp girdisini sıradaki modüle gönderdiği fikrine olan inanç hayli yaygındır. [...] Ama benim deneylerim [...] bana beynin böyle işlemediğini gösterdi. Beynin bağlantıları fevkalade değişken ve dinamiktir. Algılar farklı hiyerarşi seviyelerinden, hatta farklı duyulardan geçen sinyallerin dolaylı bir sonucudur.[59]

Deneyim yalnızca dikip birleştirme, yani Gazzaniga'nın işlevler "yaması" değildir. Deneyim, beynin aşağı seviyelerinde halihazırda bütün olarak tutarlıdır ve üst seviyelerin yaptığı şeyse parçaları birleştirmekten (sol yarım küre tarzında) ziyade yekpare bütünün gelişmesine izin vermektir (sağ yarım küre tarzında). Bazal gangliyonun da aralarında olduğu hayli karmaşık ve çapraşık olarak birbirine bağlantılı kortiko-korteks altı döngüler vardır; korpus kallosumun çok daha aşağısında yer alan beynin çekirdeklerini daha fazla anlamaya başladıkça, eskiden sandığımız gibi sadece motor koordinasyonda değil de hem motor hem de duygulanımsal ve bilişsel işlevlerin ayrışmasında da birleştirilmesinde de rol oynadıklarını fark ediyoruz. Bu "döngüler", deneyimin hassas ve duygusal yüklü çehrelerinin altında yatar. Bilişsel, motor ve duygulanımsal unsurlar talamus altı çekirdeklerde -hayli küçük düzenleyici merkezler (çapları yalızca 5-15mm'dir)- bile itinayla ayrı tutulsalar da aynı zamanda iyice birbirlerine bağlanmış haldedirler (bu aşağı seviyede bile *birleşimin içinde* bir bölünme yatar). Kullanılan süreçler sonradan öğrenilir ama yine de otomatiktirler, bilinç kontrolünde değildirler. Parkinson hastalığı gibi durumları olan hastalar, artık derin beyin uyarımı olarak bilinen bir yöntemle tedavi edilebilmektedir; ki bu yöntemde talamus altı çekirdeklere cerrahi olarak elektrotlar yerleştirilir ve kısa süreliğine bu çekirdekler uyarılır (süreç acısızdır ve hatta hastanın bilinci

tamamen açıkken yapılması gerekir). Profesör Yves Agid ve Paris'te Pitié-Salpêtrière'deki ekibi, elektrotların konumlarının milimetrik olarak değiştirilmesiyle beraber bir hastanın edilgen, hareketsiz, komaya benzer Parkinson halinden ağır depresyon durumuna geçmesini sağlayabileceklerini keşfetmiştir. Video kayıtlarında hastanın yüz buruşturduğu, başını ellerinin arasına aldığı ve üzüntü, suçluluk, işe yaramazlık ve umutsuzluk gibi duygular gösterdiği gözlemlenebilir: "Düşüyor gibi hissediyorum, artık yaşamak istemiyorum, hiçbir şeyi görmek, duymak, hissetmek istemiyorum. [...]" Neden ağladığı ve acı hissettiği sorulduğunda şöyle cevap verir: "Hayır, hayattan bıktım, artık yetti. [...] Artık yaşamak istemiyorum, hayattan tiksindim. [...] Her şey nafile [...] değersiz: Bu dünyada korku içinde yaşıyorum." Neden üzgün olduğu sorulduğunda da şöyle cevaplar: "Yorgunum, bir köşeye gidip saklanmak istiyorum. [...] Kendim için ağlıyorum tabii ki. [...] Umutsuz vakayım, niye sizi uğraştırıyorum ki. [...]" Uyarımlar durdurulduktan 90 saniye kadar sonra, depresyon ortadan kaybolur. Sonraki beş dakika boyunca hasta hafif bir hipomani haline girer, gözlemciye güler ve onunla alay eder, oyun oynar gibi kravatını çekiştirir. Mil çok hassas bir şekilde oynatıldığında kadın iyice hipomanik bir hal alır, sadece neşeli değil, havalarda uçuyordur ve hiç durmadan hareket halindedir – bunların tümü dakikalar ya da saniyeler içinde yaşanır.[60]

Varoluşun bilişsel, duygusal ve motor yönlerinin otomatik kullanımı bakımından tamamıyla "kaynaşık" ya da birleşik olan, *en üst* fenomenolojik seviyede bütünleşik bir fenomen olarak deneyimlenen deneyim, yaşamaya devam etmenin nafileliği düşünceleri, derin üzüntü hisleri ve çaresizlik eylemleri bilinç ağacının bu aşağı seviyesinde halihazırda tutarlı yapıya sahiptir (ve "işe koşulmaya hazırdır"). Elektrotu hareket ettirmek tutarsız bir deneyime yol açmış değildir. Her yerde tutarlı olan ve hem bilinçli hem de bilinçdışı seviyelerde bizi etkileyen deneysel özler, bilincin altında halihazırda mevcuttur.

Biraz özetleme yapalım. Birden fazla irade (ve daha ziyade birden fazla amaç ve değer dizisi), birden fazla bilinç anlamına gelmez: Dolayısıyla bilinçte birden fazla irademiz, yani birden fazla hedef göstergesi olabilir. 2. Bölüm'den 4. Bölüm'e kadar, iki geniş nörolojik sistem olarak iki yarım kürenin her birinin kendi başlarına bilinci sürdürmeye kabiliyetli olduklarını, farklı kaygıları, hedefleri ve değerleri olduğunu, bunların da dolayısıyla farklı irade ya da istem olarak ifade edilebileceğini öne sürdüm; ve bu bölümdeyse bulgularımız arasında irade çatışmalarının olabileceğini sergileyen kanıtları öne sürdüm. 5. Bölüm'de, çeşitli felsefi ve nöropsikolojik temelde sağ yarım kürenin öncüllüğe sahip olduğunu ve sol yarım kürenin önemli bir rolü bulunsa da bileşkelerinin sağ yarım küre sahasına geri götürülmesi gerektiğini ve bir kere daha yeni bütüne, parçaların toplamından daha büyük bir şey olan bütüne entegre edilmesi gerektiğini gösterdim. Bu bölümün başlarında da gösterdim ki, ilk, yani milisaniyelik seviyede yarım küreler arasındaki ilişki hakkındaki en aleni gerçek, bu ilişkinin ayrışma ve karşılıklı engellemeye bağlı olmasıdır, ki bu da iki yarım kürenin fenomenolojik dünyaları arasındaki ilişkiyle örtüşür, zira farklı sebepler gereğince, her birinin diğerinden bihaber kalması gerekmektedir. İkinci seviyede, yani bilinçli deneyimin temelini oluşturan uzun zaman aralıklarındaki daha küresel etkileşimlerinden elde ettiğimiz kanıtlara göre ilişkileri simetrik ya da karşılıklı değildir, avantaj sol yarım küreden yanadır.

Dolayısıyla ortada bir asimetri çatışkısı vardır.

Ontolojik asimetri

Sağ yarım küre lehine bir *ontolojik asimetri* söz konusudur (sağ yarım kürenin var olan şeylerle etkileşiminin öncüllüğü). Sağ yarım küre, deneyimin birincil vasıtasıdır; sol yarım kürenin kavramlaştırılmış, yeniden-sunulmuş dünyası

ondan türer ve ona dayanır. Çünkü Blake'in söylediği gibi "Akıl ise Enerjinin sınırı ya da dış çevresidir" (enerjiyi Scheler'nın *Drang* kavramına benzer bir şey olarak görmeliyiz), zira yine kendi sözleriyle "Enerji tek yaşamdır ve Bedenden gelir"; sağ yarım küre vasıtasıyla beden, duygu ve deneyimle yeniden bağ kurmadan kazanılanla aynı anlamda yaşama sol yarım küre kendi başına sahip değildir. Bizim yeniden-sunumumuz ötesindeki yaşanan dünyayla olan etkileşimimizin öncüllüğü, Goethe'nin şu Yuhannacı deyişi tersine çevirmesinin ardında yatan asıl şeydir: "Başlangıçta söz [*logos*] vardı." Zira Faust'un ağzında bu deyiş şuna dönüşür: "Im Anfang war die Tat!" ("Başlangıçta eylem vardı").[61]

İşlevin asimetrisi

Yine sağ yarım kürenin aleyhine bir *işlev asimetrisi* vardır, ilk asimetrinin izinden gelir. İki yarım kürenin bir arada işleyişi sırasında, sol yarım kürenin bileşkelerinin yaşayabilmeleri için sağ yarım kürenin sahasına dönmeleri *gereklidir.* Deneyim karşıt süreçlerle zenginleşse ve sağ yarım kürenin ürünleri böylelikle "ortaya serilmek" için sol yarım küreye gönderilse de, bu süreç elzem değildir. Süreçlerin biri tam anlamıyla can alıcı ve yaşamsaldır, diğeriyse değildir.

Bu iki asimetri, yarım kürelerarası güç dengesinin nerede yatması gerektiğine işaret eder: sağ yarım kürede. Ama güç sağda yatmaz. Başka üç asimetri daha vardır, ki bu da aslında güç dengesinin tehlikeli bir şekilde düşük yarım küreye, sola kaydığını gösterir. Bunlar "araçsal simetri", "yapı asimetrisi" ve "etkileşim asimetrisi"dir.

Araçsal asimetri

Sol yarım küre bakış açısı kaçınılmaz olarak egemenlik kurar çünkü en erişilebilir olan odur: Öz farkındalıklı, öz gözlemsel idrake en yakın olandır. Bilinçli deneyim, dikkatimizin odağındadır ve dolayısıyla genelde sol yarım küre hakimiyetindedir. *Araçsal bir asimetriden* faydalanır. Argüman

araçları -dil, mantık ve doğrusallık- en nihayetinde sol yarım küre kontrolündedir, öyle ki kartlarımız bilinçli söylem yararına dağıtılmış gibidir; konuşan yarım kürede yeniden-sunulan dünya görüşünü empoze eder, bu dünyaysa sağ yarım küreye mevcut olandan ziyade sol yarım küreninkidir. Solun bakış açısı daima kolayca savunabilir çünkü analitiktir; bu şekilde tüm olasılıkların tüketilmediğinin apaçık olduğu ve yine de analizi aşmak adına analitik yöntemlerin kullanıldığı yerde bazı zorluklar doğar. Bu dünya aynı zamanda en kolay ifade edilebilendir çünkü dil sol yarım kürede yatar: Bir sese sahiptir. Ama tutarlılık ve üçüncü halin imkânsızlığı yasaları sağ yarım kürede güç sahibi değildir, zira sol yarım kürenin dünyayı yorumlama biçiminden dolayı solda söz sahibidirler ama gelgelelim sağ yarım küre, sol yarım kürenin paradoks ve muğlaklık dediği şeyleri ortaya koyan bir dünya yorumlaması sunar. Bir metaforun ne olduğu üzerine analitik anlayış karşısında holistik anlayışa benzer bu: Bir yarım küre için metafor muhtemelen güzel ama nihayetinde önemsiz bir yalandır; diğeri içinse doğruya çıkan tek yoldur.

Ama bu gerçek bile -her ne kadar önemli olsa da- aradaki ayrımın asıl çapını gösteremez; oysaki yalnızca zamanın bir anı içerisindeki işlevsel farklılıkları değil, olağan bir insan beyninin çok daha uzun zaman aralıklarında neler yaşadığını ilgilendiren bir husustur. Sol yarım küre sistem inşa eder, sağ yarım küre böyle yapmaz. Dolayısıyla kendi işlerinin ayrıntılandırılmasına izin vererek sistematik düşünceye yer verir ve sistematik düşünce de ona kalıcılık ve katılık kazandırır; ve inanıyorum ki, bunlar çevremizdeki dış dünyada bile somutluk kazanır, kaçınılmaz olarak da sol yarım küreye devasa bir avantaj kazandırır (bkz. 12. Bölüm). Sol yarım kürenin baskınlığının sağ yarım kürede var olan -ve muhtemelen onda düzenlenen?- açıktan ya da eksiklikten kaynakladığı gerçeğinde hayli anlamlı bir şey yatar.

İlkin iki yarım kürenin dünyayı bilmeye, kavramaya çalışma tarzına bir bakalım. Bilindik bilgi işleme terminolojisini kullanacak olursak, sol yarım küre analitik, doğrusal "işlemleme"yi yeğler, oysaki sağ yarım küre farklı akışların eş zamanlı bir paralel "bilgi işlemlemesi"ni yeğler. Sol yarım kürenin bir resmi oluştururkenki yavaş ama emin, parça parça, tuğla tuğla inşa edişini tasvir ederken kastettiğim buydu. Bir şey (zahiren) kesin olarak tesis edilir; bu da bir sonraki (zahiren) kesinlik tuğlasını eklemek için bir platform oluşturur. Bu böyle devam eder. Sağ yarım küreyse yaklaştığı şeyin tüm çeşitli veçhelerini aynı anda almaya çalışır. Kendi başına hiçbir parça diğerinden önce gelmez: Daha ziyade bir resme odaklanmaya benzer – bütün bir anda özgürleşip gözümüzün önünde hayata gelince bir "Aha!" anı yaşanır. Bununla birlikte, sağ yarım küre için bilgi bir ilişki, arasındalık, kendisi ve Öteki arasındaki bir gitgel süreciyle ortaya çıkar ve dolayısıyla hiçbir zaman bitmiş, hiçbir zaman kesin değildir.

Burada sağ yarım küre için devasa bir dezavantaj yatar. Eğer bu bilgi başka birine aktarılmak isteniyorsa, (zahiren) kesinlikler sunabilmek zorunludur: diğer kişi için süreci tekrarlayabilmek, parça parça yeniden inşa edebilmek. Böyle bir bilgi karşıya verilebilir çünkü "benim" bilgim değildir. Bilgidir (*Wissenschaft*), bilme (*Erkenntnis*) değil. Bilakis, sağ yarım kürenin bildiğini aktarmak, karşı tarafın zaten bunu biliyor olmasını gerektirir, böylelikle o şey o kişide uyanır; eğer böyle bir bilgiye sahip değillerse, pek kolay bir şekilde sol yarım kürenin tarzındaki bilginin daha iyi bir tercih olduğunu düşünürler.

Dizisel analitik "işlemleme" ayrıca sol yarım küreyi, dizisel söylemin temsilcisi kılar ve bu da duyulup anlaşılması nazarında olağanüstü bir avantaj sağlar. Beynin Berlusconi'si* olmak gibidir, adeta medyayı elinde tutan bir politik

* Medya kralı ve eski İtalya başbakanı (çn.).

nüfuzdur. Sağ yarım küreyi dile getirmek mümkündür ama genelde bu hayli sınırlı olur. Düşüncenin sağ yarım kürede temel bulduğunu görmüştük ama gelgelelim çoğu sözdizim ve sözlükçe becerisine sahip olan sol yarım küredir, ki bu da onu genel bakımdan "söz"ün yöneticisi konumuna getirir. Sınıflandırma, analiz ve dizisel düşünme tercihleriyle yan yana konulduğunda, bunu onu bir argüman inşa etmede pek güçlü kılar. Tam aksine sağ yarım kürenin sesinin duyulması çok zordur; bildikleri fazla karmaşıktır, titizlikle yan yana dizilip parçalarına ayrılabilme avantajından yoksundur ve zaten konuşacağı bir sesi yoktur.

Yapı asimetrisi

Bir de *yapı asimetrisi* var. Bu sistem inşasına içkin bir asimetri vardır: kendi kendine yeterli sistemden çıkabilmenin zorluğu. Sistemin kendisi olası kaçış mekanizmalarını kapatır. Dile bağlı bir düşünce sisteminin varlığı, otomatik olarak dilde ifade edilemeyen şeyleri değersizleştirir; muhakeme süreci, muhakemeyle ulaşılamayan her şeyi önemsiz görür. Günlük yaşamda dil ya da rasyonelliğin ötesinde bulunan bir gerçekliğin var olduğunu kabul edebiliriz ama bunu yapabilmemizin sebebi, bir bütün olarak zihnimizin bu kapalı sistemlerinin hepsinin ötesinde yatan deneyimimizi sezebilmesidir. Ama dilin, yarattığı dünyadan kaçmasının *kendi tabirlerinde* hiçbir yolu yoktur; tek istisna Gödel'in mantığıdır – tek istisna dilin şiirde kendisinin ötesine geçmesidir; tıpkı rasyonelliğin *kendi tabirlerinde* rasyonellikten kaçamaması, başka bir şeyin varoluşunun kaçınılmazlığına, kendinden başka bir şeyin var olduğuna, kendi varoluşunun altında başka bir şeyin yattığına inanamaması gibi. *Kendinde* dil (postmodern görüşün doğru olduğu kadarıyla), sadece kendine göndermede bulunabilir ve akıl da yalnızca başladığı öncülleri ayrıntılandırabilir ve "ortaya açabilir". Ama aklın içinde aklın başlangıcı olacak öncüleri sağlayabilecek

hiçbir şey yoktur – bu öncüller ve aklın lehine inanç sıçrayışı arkadan ve öteden, sezgiden ve deneyimden gelmelidir.[62]

Sistem bir kere kurulduğunda, yansıtmaların içinde hapsolduğumuz bir ayna koridora benzer. O andan itibaren inanç sıçrayışları yasaktır. Fakat ancak dil ve akıl dünyasının ötesine "sıçradığımız" zaman bizi hapseden aynalı koridordan çıkabilir ve yaşanan dünyayla yeniden bağ kurabiliriz. Ortadaki kanıtlara göre de kaçmamıza izin verilmesine yönelik bu karşı direnç, yalnızca edilgen bir süreç ya da sistemin "istem dışı" bir özelliği değil de sol yarım kürenin istemidir. Bilhassa geçtiğimiz 100 yılın tarihi, II. Kısım'da aktarmaya çalışacağım üzere, sol yarım kürenin doğaya, sanata, dine ve bedene, yani gücünün ötesine uzanan sahanın ana yollarına yönelik taşkınca saldırılarının birçok örneğini barındırmaktadır. Başka deyişle, sol yarım kürenin davranışı tirancadır – Efendinin vekili bir tiran olmuştur.

Rasyonel sistem inşasıyla beraber, sol yarım küre, eylem istencini mümkün kılar; şeyleri olduran, hatta şeylere hayat kazandıran tek şey olduğuna inanır. Ama içimizdeki hiçbir şey, etkin ya da pozitif olarak şeylere hayat kazandırmaz – yapabileceğimiz tek şey, halihazırda olan hayata izin vermek ya da vermemektir. Scheler ile (aynı şekilde Heidegger ile de) hemfikir olduğum üzere, *değillemeye* -"hayır" deme ya da "hayır" dememe gücüne- bağlı olan ilişki dizilerinin aslında yaşam barındırdıkları ve yaratıcı olabildiklerine inanmak hâlâ zor görünebilir. "Düşünmek" (muhakeme etmek) için elimizdeki tek şey olan ve sağ yarım kürenin bildiklerinden bihaber olan sol yarım küreye yaratımın kendi eylediği pozitif bir şeyin neticesi olması gerektiği aşikâr görünür. Şeyleri oldurduğu gibi şeyleri *yapar* da ve onlara hayat verdiğini sanır. Bu hususta, hareket ettiğini görmek için ölmüş bir fareyi yerde itekleyen bir kediye benzer. Şeylere hayat kazandırma gücüne sahip değiliz: Tıpkı kedi gibi, sadece ya yaşama izin verebiliriz ya da vermeyiz.

Fakat bu düşünce göründüğü kadar garip -ya da felsefe tarihindeki kadar alışılmadık- değildir. Yaratım eylemi icat olabilir ama kelimenin modern anlamında değil de eski anlamında: keşif, yani orada yatan ama özgürleştirilip hayata döndürülmeyi bekleyen bir şeyi bulmak. İcat [invention] kelimesi eskiden keşif anlamında gelirdi (Latince *invenire*, yani bulmak) ve ancak on yedinci yüzyıldan bu yanadır ki, kelime bizim ortaya çıkarmaktan [uncover] ziyade yaptığımız bir şey gibi büyüklenmeci bir anlama bürünmüştür. Ortaya çıkarmak [*un*-covering] ya da keşfetmek [*dis*-covering], değilleme [negation] kelimesinin, gizleyen şeye "hayır" deme ediminin özünde yatar. *Omnis determinatio est negatio* ("Her belirleme [herhangi bir şeye daha keskin odak getirme anlamında] değillemedir") hususuna değinen ilk Spinoza olmuştur. Burada felsefenin ön saflarında gördüğümüz Hegel de değillemenin yaratıcı önemini vurgulamıştır. Ama bu fikre popüler bilim de aşinadır. Popperci doğruluk kıstası, bir şeyin hiçbir zaman doğruluğunu kanıtlayamayacağımızı içerir; yapabileceğimiz tek şey, alternatiflerin doğru *olmadığını* kanıtlamaktır.

Deneyimin yaşandığını hissetmemiz -herhangi bir şeyi yapmayı bırakarak sadece oturup etrafı izlediğimizde bile zamanın hâlâ akması, bedenlerimizin değişmesi, duyularımızın görüntüleri, sesleri, kokuları ve dokunma duyumlarını algılaması vb.-, yaşamın bize *geliyor* olmasının bir ifadesidir. Bizim dışımızda olup dışarıda var olan her şey, bir göle şelalenin akması gibi bizimle temasa girer. Su akar ve göl orada durur. Bir nehrin hiç durmadan arazide yolunu aradığını görebiliriz ama aslında faaliyetin gerçekleşmesinde hiçbir istem söz konusu değildir. Arazi belki suyun yolunu keser ve su da başka bir yol arar ama su akması gerektiği gibi akar ve arazi suyun yoluna doğasınca direnç koyar. Akan, biçimsiz suyun ve arazinin biçiminin neticesinde bir nehir oluşur.

Nehir sadece araziden geçip gitmez, onun içine girer ve onu değiştirir, tıpkı arazinin de suyu hem değiştirmesi hem de değiştirmemesi gibi. Arazi nehri oluşturamaz. Nehir bir araya getirmeye çalışmaz. Nehre "evet" de demez. Yalnızca suya "hayır" der – ya da suya "hayır" demez ve suya "hayır" dememesiyle beraber, "hayır" demediği yerde nehrin bir varlık olmasına izin verir. Nehir, bu karşılaşmadan önce var olmaz. Karşılaşmadan önce sadece su vardır ve nehir aslında araziyle karşılaşma sürecinde, arazinin "hayır" deme ya da dememe gücüyle husule gelir. Benzer şekilde, "bizim dışımızda var olan şeyler" de vardır ama "var olan şeyler" ne olduğunu ancak bizimle olan karşılaşmasında bulduğunda var olmaya başlar ve biz de olduğumuz şeyi "var olan şeylerle" olan karşılaşmamızda bulur ve husule getiririz.

Ortaya bir zamansallık sorunu çıkar. Ne de olsa yeniden-sunum olan tüm tanımlarda, bilindik bir şeyle başlamış olmaları sorunu yatar. Ondan sonra bilinen şeyin üzerine başka bir bilinen şey eklerler. Bunlar kelimeler ya da zihinsel imgeler olabilir (örneğin fotoğraflar gibi, Fransızların *clichés* [klişe] dediği şeyler – kalıp, parçalı, iki boyutlu). Bir şeyin birleştirme yoluyla husule getirildiği yanılsaması bundan kaynaklanır. Dilin tamamı kaçınılmaz olarak böyledir: İlk karşılaşmanın deneyimlenen muğlaklığı ve kesinsizliğinin yerine, husule gelme sürecindeki bir şeyi, zahiren sabit ve kesin *bilgi* parçaları koyar. Tanım gereği bilgi sabit bir şeydir, deyişimizdeki gibi "olgu yığını"dır [bunch of facts]. Ama elinde bir yığın parça varken bilinçli zihnin yapabileceği tek şey parçaları birleştirip bir şey oluşturmaktır. Fakat bu aslında uzuvları dikip birleştirerek bir canlı oluşturmaktan ziyade deneyimin kendisine yeniden izin sağlama yoludur. Dolayısıyla zaman içinde şeylerin ardıl olarak birbirlerine yol açması, sol yarım kürenin dünya görüşünün bir eseridir. Yaratımda etkin olarak zaten bildiğimiz bir şeyi bir araya getirmeyiz, daha ziyade bilgimiz vasıtasıyla husule gelen bir şey buluruz ve bununla eş zamanlı olarak da

bilgimiz onun husule gelmesine bağlıdır; Puşkin'in *Yevgeni Onegin* hakkında söylediği gibi: Eserinin sonunun nereye çıkacağını bilmez, bitmemiş bir yoldur, bir maceradır, kendisi ve hayali dünya arasında husule gelen şeyin keşfidir.

Etkileşim asimetrisi

Son olarak da *etkileşim asimetrisi* var. Bana öyle geliyor ki, yarım kürelerin birbirleriyle kurduğu genel ilişki ciddi bir biçimde dinamik bir dengeden dengesizliğe kaydı. İki elzem ama birbirine zıt varlık birlikte iş başındayken, birinin lehine oluşacak dengesizlik, diğerinin lehine bir kaymayla tamamlanır ve çoğu zaman da öyle olacaktır – sarkacın salıntısı gibi. Ama negatif geribesleme, pozitif geribesleme halini alabilir; ve sol yarım kürede de buna yönelik içkin bir eğilim yatar.[63] Sarkaç imgesine dönecek olursak, durum tıpkı sarkacın şiddetli salınımının tüm mekanizmayı kaydırması ve dengenin ondan sonra aşırı ölçüde diğer uca kayması gibidir. Sanıyorum ki, iki yarım kürenin eylemleri arasındaki negatif geribeslemenin sol yarım küre lehine bir pozitif geribeslemeye dönüştüğü bir kültürel tarih evresine girdik. Sağ yarım kürenin öncüllüğüne rağmen, tüm kartları elinde tutan sol yarım küredir ve duruma baktığımızda da oyunu kazanacak gibi görünen odur. II. Kısım'ın konusu bu olacak.

Yarım kürelerin etkileşimi üzerine Heidegger ne ışık tutuyor? Heidegger'e göre, eskiden Apolloncu, yani daha rasyonalist ve Dionysosçu, yani daha sezgisel varoluş çehreleri büyük çapta dengesizleşmiştir. Nietzsche'nin iddiasına göre, bu iki farklı eğilim arasındaki daimi zıtlık, daha büyük ve daha yüksek yaşam ve yaratıcılık seviyelerini teşvik etmiştir (İki yarım kürenin ilişkilerinin sağlıklı haldeyken etkileşimlerinden elde edilen bilgiler bunu doğrular). Savaş, Herakleitos'un söylediği gibi, her şeyin babasıdır. Ama bu eğilimler arasındaki savaş, Heidegger'e göre, artık yaratıcı değil, salt yıkıcıdır. "Baskın bir biçimde kavrama ve sınırlama yetilerine" düşkün olduk: Apolloncu, Dionysosçu'nun pahasına

zafer kazandı. Heidegger'in inandığına göre, "yansıtmalar, çitler, çerçeveler, bölünmeler ve yapılandırmalar oluşturma" deliliğine kapıldık ve böylelikle hem kendimizi hem de çevremizi yok ediyor, her şeyi bir "kaynağa", sömürülecek bir şeye çeviriyoruz. Bir keresinde dramatik biçimde ifade ettiği üzere, doğa "devasa bir yakıt istasyonuna" döndü.[64] Yunanlıların karşılaştığı sorunun tam zıttıdır bu, zira onlar için denge Dionysosçu'da ağır basıyordu ve dolayısıyla onlar da Apolloncu'ya doğru çabalıyordu, ki öyle de yapmaları gerekiyordu.

Fakat bizatihi Heidegger'in felsefesinden, durumun çaresiz olmadığını düşündürecek bazı temeller kendini gösteriyor. Hölderlin'in mısralarını onaylayarak alıntılar: "Wo aber Gefahr ist, wächst / Das Rettende auch" (Tehlikenin bulunduğu yerde, bizi kurtaracak olan şey de yetişir"). Bunu beyinle ilişkili olarak şöyle anlıyorum.

İlk seviyede, yarım kürelerin sağlıklı hallerindeki sürekli ve nispeten istikrarlı ilişkileri hakkında bir şey söyler bize. Bir bakıma Nietzsche'nin anladığı haliyle Apolloncu ve Dionysosçu'nun yaratıcı ilişkisidir. Sol yarım kürenin sahası içinde ("Tehlikenin bulunduğu yerde") aynı zamanda örtük olarak "ortaya serilmesi" imkânı bulunur, ki bunlar sağ yarım küreye geri götürülürse daha büyük ve daha iyi şeylerin ortaya çıkmasını sağlar ("hepimizi kurtaracak olan şey"). Bu kulağa çok soyut geliyor ama sanırım bir örnekle daha açık hale getirilebilir. Eğer diyelim ki, bir sanat eserini ya da insan bedenini kopuk, analitik dikkate tabi tutarsak, kendinde şeyin anlamını kaybederiz ve tüm bütünlüğü, öteki-liği yok olur. Ama böyle bir dikkatin sonucu eğer o an *terk edilirse* ve böylelikle o şeyin karşısında tekrardan açıklık ve alıcılık hali takınırsak, daha derin ve zengin bir "mevcudiyete" sahip olabilir. Sol yarım kürenin işi icra edilir, şey de olumlu olarak zenginleştirilmiş halde sağ yarım küreye "geri döner". Sanat eserleri üzerine en iyi eleştiriler tam bu sonucu

doğurur ve insan bedeniyle ilişkisinde de tıp çalışmalarının en iyi örnekleri bunu elde eder. Yine bir paraleli, besteyi öğrenirken gerekli analizi yapan ama bu analizi icra sırasında unutması gereken piyanisttir. Sürecin içinde yatan "tehlike", sol yarım kürenin potansiyel kibridir, zira geri dönmeye izin vermeyebilir: Kendini sürecin bütünü olarak düşünmeye başlayabilir.

Sol yarım küre ancak doğru yerine dönebilirse ve sağ yarım küre tarafından yeniden benimsenmeye izin verirse yaşamsal, yeri değiştirilemez bir rol oynayabilir. Sol yarım küre, yaratıcı sürecin can alıcı bir parçasıdır – potansiyelin açığa çıkmasıdır. Oluş potansiyeldir ve Varlığın Oluştan doğması için, şimdiki zamanın içine "düşmesi" gerekir, tıpkı dalga işlevlerinin gözlem altında "çökmesi" ve Schrödinger'in kedisinin ya ölü ya canlı olması gibi – varoluş kategorileri bunlardır. Ama her halükârda işlerini sağ yarım küreye teslim etmelidir. Ancak bölünme ve bütünlüğünün birleşmesinden yeni bütün doğar: Böylelikle bütün, karşıtıyla kaynaşır ve buna rağmen daha fazla kendisi olur. (*Aksine* ne bölünme ve bütünlükten yeni bir *bölünme* doğduğu ne de bütünlük ve bölünmenin *ayrılığından* yeni bir bölünme doğduğu doğrudur: Bölünmüş kalındığında yeni hiçbir şey gelmez.)

İkinci seviyedeyse, yarım kürelerin dengelerini kaybettiğini düşündüğüm modern dünya görüşünün teşkil ettiği tehlike hakkında bir şey iletmektedir. *Verfallen* dediği düşmüşlük hali, Heidegger'e göre varoluşun kaçınılmaz halidir. Ama Heidegger'in görüşünde bunda olumlu bir yan da yatar, zira *Verfallen*'ın var olması dahi, *Dasein*'ı özgün kendiliğinin kaybedilmesinin farkındalığına ve özgün şeylere yönelik olarak daha fazla çabalamaya iter. Bu süreç, ister istemez döngü ya da yönelim tahavvüllerinden biridir. Aksi takdirde erişemeyeceğimiz ötedeki bir şeye hasret duymak ve ona doğru çabalamak fikrine II. Kısım'da döneceğim, zira burada beynin bölünmüşlüğünün Batı kültürü üzerindeki

etkisini ele alacağım. İleride anlattığım hikâyede, sol yarım küre gittikçe güçlenir: Aynı zamanda sorunlar da büyür.

FİNAL: UYURGEZER HALDE UÇURUMA YÜRÜMEK

Yirmili yaşlarından 1832'deki seksen iki yaşında ölümüne dek, Goethe, Faustus efsanesine takıntılı haldeydi ve nihai başeseri olacak eseri, *Faust* tragedyası üzerinde tüm hayatı boyunca çalışmıştı. Faustus efsanesinde, bilgisinin ve gücünün sınırları karşısında hayal kırıklığına uğrayan alim doktor Faustus, hayattayken bilgisini ve gücünü sınırsızca arttırabilmek için şeytanla bir anlaşma yapar; elde ettiklerinin bedeli ölümsüz ruhudur. Bu efsane Alman ruhunun derinlerine işlemiştir ve hikâye Orta Çağ'a kadar uzanır. Mit açıkça *hubris*'e [kibir/güç zehirlenmesi] karşı bir uyarıdır. Hikâyenin Goethe'deki versiyonunda, Faust esasen iyi bir adamdır; güç ve bilgi arzusu onu bir sürü yıkıcı eyleme sürüklemeden önce doktorluk becerisi sayesinde diğer insanlar için çok şey yapmıştır. Fakat en sonunda Faust insanlığın anlayabileceği ya da başarabileceği şeylerin sınırları olduğunu fark ettiğinde, kendi acısı ve pişmanlığı sayesinde, bilgisinin diğer insanlara iyilikler getirebileceğinin farkındalığını tekrar kazanır: Nihai saadet anı, Mefistofeles ile olan pazarlığının asıl amacı, kendisi için değil de insanlık için neler yapabileceğini fark etmesiyle beraber ortaya çıkar. Eserin sonunda Faust'un ruhunu şeytan değil, Tanrı alır; böylelikle Tanrı, Faust'un sonsuz çabalarının hakiki değerini görmüş olduğunu gösterir. Mitin bu versiyonunda, bana öyle geliyor ki, sağ yarım kürenin dışarıdaki ve ötedeki şeyleri anlama arzusu ile sol yarım kürenin bu amaca ulaşma adına sahip olduğu araçlar -uyum içinde çalışan Efendi ve vekili- en nihayetinde kefarete erişir ve eriştirir.[65] Goethe, hayatının ortalarında, daha açık bir tarzla *Der Zauberlehrling* (Sihirbazın Çırağı) isimli bir şiir yazar; ki bunun hikâyesi Disney'in *Fantasia* çizgi filmini bilenler için tanıdıktır ama bu şiirde evine dönen büyücü -Goethe ondan *der alte Meister*, yani

yaşlı üstat diye bahseder- üstadının yaptıklarını kendi başına yapabileceğini düşünen çırağına kızmaz, yalnızca bir tek kendisinin, yani Üstadın ruhları güvenli bir şekilde çağırabileceğini anlamasını sağlar. Eğer sol yarım küre öfkeli ve hasmaneyse, sağ yarım küre öyle olmaz: Dostunun sunabileceklerini tam yerinde bir biçimde takdir eder.

Ama her iki hikâyede de -hem Faust hem çırak hikâyesi- işlerin cidden kötü hale gittiğinin bir farkındalığı söz konusudur. Birazdan anlatacağım hikâyede, sol yarım küre, boğulma tehlikesiyle yüz yüze gelip bunun farkındalığından gamsızca yoksun olan sihirbazın çırağı gibi davranır, tıpkı hatalarına ve hatalarının yol açtığı yıkımlara karşı hiçbir içgörüye sahip olmayan bir Faust gibidir.

Kendimize nörolojik literatürü bir hatırlatalım. Sol yarım küre, sağ yarım kürenin gördüklerini görmese ve anladıklarını anlamasa da anlıyormuş gibi numara yapmada, olayların onun için olan versiyonuna uymayan kanıtlar adına inandırıcı ama sahte açıklamalar bulmada uzmandır. Deglin ve Kinsbourne'un deneylerinden hatırlanacaktır ki, sol yarım küre, kendi hislerinin kanıtlarına inanmaktansa "kâğıdın üzerinde yazarların" otoritesine inanmayı yeğler. Tartışma götürmez bir kanıtla karşı karşıya kaldığında bile felçli bir uzvun varlığını yadsımaya nasıl gönüllü olduğunu hatırlıyor musunuz? Ramachandran sorunu tipik berraklığıyla ifade eder:

> En aşırı vakalarda, hasta kolun (ya da bacağın) felçli olduğunu reddetmekle kalmaz, aynı zamanda kolun yatakta yanında durduğunu söyler; kendi felçli kolu, ona ait değildir sanki! *Absürt fikirleri benimsemeye yönelik dizginsiz bir gönüllülük vardır burada.*

Ama hasar sol yarım kürede (dolayısıyla da hasta kişi sağ yarım küreye bağlıyken) ve felç ise bedenin sağ tarafındayken:

> Neredeyse hiçbir zaman yadsıma göstermezler. Peki neden? Sağ yarım küre hasarlı kişiler kadar engelli ve hüsran

içindedirler, ayrıca muhtemelen psikolojik savunma mekanizmaları için bir o kadar "ihtiyaçları" söz konusudur ama gerçekte felcin sadece farkında olmakla kalmazlar, sürekli de hakkında konuşurlar. [...] Delicesine bir açıklamaya ihtiyaç duyan, yadsımanın hararetidir bu – felce karşı kayıtsızlık söz konusu değildir.[66]

Yine Nietzsche işin özünü anlamıştır: " 'Şöyle yaptım', der [sahih epizodik sağ yarım küre] belleğim. 'Bunu yapmış olamam', der gururum [teori güdümlü, yadsımaya meyilli sol yarım küre] ve ayak diretir. En sonunda – bellek pes eder."[67]

Sol yarım küre sorumluluk üstlenmeyi sevmez. Eğer noksanlık kendiliğe yansıyacak olursa, bunu kabul etmeyi istemez. Ama başka biri ya da başka bir şeyin sorumluluğu alması sağlanabilirse -başka deyişle, başkasının yanlışına bir "günah keçisi" bulunursa- buna pek hazırdır. Ramachandran'ın yürüttüğü bir deneyde, sol kol felcini yadsıyan bir hastaya, (aslında zaten felçli olan) sol koluna kendisine bunun onu "felç edeceği" söylenen zararsız bir tuzlu su enjekte edilir. Sol yarım küre bu durumdan sorumlu tutacak başka birisini bulur bulmaz felcin varlığını kabul etmeye hazır olur.[68]

Yine Ramachandran şöyle der: "Sol yarım küre konformisttir, çelişkilere büyük oranda gözü kördür, oysaki sağ yarım küre tam tersidir: Karışıklıklara pek duyarlıdır."[69] Yadsıma, konformizm eğilimi, kanıtları göz ardı etme, sorumluluktan kaçma alışkanlığı, aleni kanıtlar karşısında bile deneyime körlük: Batı dünyasının hayatını gözlemleyen kişiler için bunlar tedirgin edici derecede aşina gelebilir kulağa.

Kulaklarını tıkama, sol yarım kürenin işleme tarzının olağan bir parçasıdır. Sağ yarım kürenin deniz kızı şarkısı diye gördüğü, oysaki aslında onu gerçekliğe çağıran (ki öncesinde tartıştığımız üzere bunlar haklı olarak "gerçek"tir.) şeyleri duymak istemez. Sol yarım küre adeta körlük içinde aynı raydan ilerler. Kanıtların eksikliği, yanlış yöne gittiğimiz değil de yalnızca ilerlediğimiz yönde yeterince ileri gidemediğimiz anlamına geliyordur.

Sol yarım küre uyurgezerliği

Bazı hayli saygın nörobilimcilerin düşünceleriyle desteklenen popüler varsayıma göre, *sağ* yarım küre zombi ya da uyurgezer gibi bir şeydir. Zombinin, şu tekinsiz fenomenin ayırt edici özelliği konuşma yetisinin olmaması ve sol yarım kürenin somutlaştırdığı rasyonel zekânın yokluğu olarak tanımlamak naifçe görülmektedir.

10. bölümde, garip ama kayda değer bir biçimde edebiyatta Aydınlanma döneminde ortaya çıkmış zombi ve benzeri tekinsiz fenomenleri ele alacağım. Yaşamın eksik olduğu ve insanların neredeyse mekanik olmaya zorlandığı tekinsiz fenomenlerin, sol yarım kürenin dünyasının bazı yönleriyle sıra dışı bir benzerlik taşıdıklarını öne süreceğim. Zombilerin ne de olsa Frankenstein'ın canavarıyla çok fazla benzer yanı vardır. İnsanın bilgisayar simülasyonu gibi hareket ederler. Gözlerinde yaşam yoktur. Giovanni Stanghellini, kitabı *Disembodied Spirits and Deanimated Bodies*'te [Bedensiz Ruhlar ve Ruhsuz Bedenler] "zombi" halini şizofrenide, daha ziyade sağ yarım küre *noksanlığı* olan bir durumda bir yansıma bulduğunu hayli hassas bir biçimde inceler.[70]

"Zombi" halleri, kopma şeklinde nitelenir; bilinçli zihin bedenden ve hislerden kopmuş gibidir. Kendi başına bu bile sağ yarım kürenin bir hipofonksiyonunu ima eder. Üstelik kopma, bir bütün olarak deneyimlenmesi gereken şeyin parçalanmasıdır – normalde bir arada işlemlenmesi gereken deneyim bileşenlerinin zihinsel ayrıştırılması, yine bir sağ yarım küre sorununa işaret eder. Kopmanın temel özellikleri arasında otobiyografik bilgilere karşı amnezi, kimlik bozulmaları, kişiliğinden kopma ve gerçeklikten kopma (fenomen dünyasının gerçekliğinin algısının yitirilmesi ve iki boyutlu bir yansıtma olarak görülmesi) vardır. Temel dayanaklarımıza göre bunun sağ yarım küre noksanlığından kaynaklanan bir durum olmasını beklerdik. Üstelik sağ yarım küre hasarlı denekler gerçekten de bunları bildirir – kendiliğin değişmesi ve kendiliğe yabancılaşma, dünyadan kopma,

dünyaya ait olma hissinin yitirilmesi. Bazı zamanlar denekler duygusuz robotlar, kuklalar ya da salt gözlemciler gibi olduklarını, hislerini kaybettiklerini ve çevrelerindeki dünyadan koptuklarını bildirir (hatta bir hasta kafasının koniye dönüştüğünü ama ön kısmının olmadığını söylemiştir; başka hastalarsa kendilerini bir kasa ya da bir kapak gibi hissettiklerini, "ben"lerinin onlardan ayrıldığını, bedenin dışında, yanlarında, sol taraflarında durduğunu söylemiştir). Hastalar neredeyse daima "başka bir uzam ya da mekâna gitmekten" bahseder.[71]

Tüm bunları göz önüne aldığımızda, "normal" kişilerde kopmanın sağ yarım küreden kopuklaşma hallerini ve sol yarım küre lehine yarım kürelerarası bir dengesizliği içermemesi sıra dışı olurdu. Deneysel kanıtların gösterdikleri tam olarak budur.[72] Aslında kopmada, yarım küreler neredeyse her zaman, etkili bir "işlevsel kommisürotomi" ya da korpus kallosumda işlevsel bozulmayla beraber bağlantısızlaşmıştır.[73] Bilhassa kopmaya meyilli kişilerde sol yarım kürenin etkinleştirilmesi, sağ yarım kürenin normalden hızlı engellenmesiyle sonuçlanır, oysaki kopmaya meyilli olmayan kişiler, dengeli bir yarım kürelerarası engelleme sergilerler; ki bu da kopmanın sol yarım kürenin sağ yarım küre üzerinde işlevsel üstünlüğü içerdiği fikrini doğrulamaktadır.[74]

Nihai kopma durumu hipnozdur. Hipnozun sağ yarım kürenin "serbest bırakılması" sürecini barındırdığına yönelik popüler ön yargının aksine, sağ yarım küre egemenliği halinde ortaya çıkmasını bekleyeceğimiz hiçbir özelliği taşımaz. Hatta birçok görüntüleme araştırması, hipnoz sırasında sol taraf etkinliğinin baskın olduğunu doğrulamıştır.[75] Rengarenk bir resmin siyah beyaz olduğunu hayal etmemizin istenmesi ile resmin siyah beyaz *olduğuna* inanmamız için hipnoz edilmek farklı beyin hallerini içerir; aradaki fark da şudur ki, hipnoz halinde sol yarım kürede anormal ölçüde etkinlik artışı olur.[76] Hipnozda sağ yarım küre etkinleşmez, hatta tipik bir "sağ yarım küre" görevi sırasında dahi bu

böyledir.[77] Hipnozun nöral bağıntılarını inceleyen bir beyin görüntüleme çalışmasında, faaliyet presuneusta, posterior singulatta ve sağ inferior paryetal lobcukta azalır;[78] ki bu da tutarlı bir sonuçtur, zira daha önce 2. Bölüm'de gördüğümüz üzere, bu bölgeler bireysel faillik algısıyla ilişkilendirilir.[79] Üstelik, hipnoz, merkezsel odaklanmada artışa ve onunla beraber de sol yarım küreye tipik olan dikkat tarzı olarak çevresel farkındalığın nispi bir askıya alınmasına yol açar. Bir kaynağa göre, çevresel dikkat, "maküler görüye paraleldir: Yoğun ve ayrıntılıdır ama kısıtlıdır", sol yarım küre görüsünün mükemmel bir örneğidir.[80] Sol yarım küre üzerine olan savla uyumlu olarak, hipnotize edilebilir denekler daha üst seviye bir dopaminerjik faaliyet gösterirler (dopamin aktarımı sol yarım kürede daha kapsamlıdır).[81]

Dolayısıyla eğer Batı dünyasının gitgide sol yarım küre egemenliğine girdiği konusunda haklıysam, içgörünün dayanak ilkesi olmasını bekleyemeyiz. Onun yerine kaygısız bir iyimserliği, uçuruma doğru sallana sallana yürürken neşeli bir şekilde ıslık çalan bir uyurgezeri göz önünde canlandırmamız gerekir.

Şimdi Batı kültüründe bölünmüş beynin etkisine dönmek istiyorum.

II. KISIM

BEYNİN DÜNYAMIZI ŞEKİLLENDİRMESİ

7. BÖLÜM

TAKLİT VE KÜLTÜRÜN EVRİMİ

İki yarım kürenin de husule getirdiği farklı dünyaların tabiatı hakkında bilgilerimiz ve ilişkileri üzerindeki anlayışımız sayesinde, Batı tarihinin ilerleyişinde bir örüntü görmeye başlayabileceğimize inanıyorum. Bana kalırsa, geçtiğimiz 2000 yıl boyunca yarım küreler arasında ardıl bir güç dengesi değişimi olmuştur ve bu kitabın ikinci kısmı bu bakış açısını keşfedecek, çağdaş dünyada neler olduğunu anlama hedefiyle ilerleyecektir.

Batı tarihi bir yarım küredeki ileri atılımın diğerinde de ilerlemeye sebebiyet verdiğini ortaya koyar; Nietzsche'nin iddiasına göre "bu iki farklı dürtü [Apolloncu ve Dionysosçu] yan yana var olurlar, çoğunlukla aleni bir çatışmadadırlar, daha yeni ve daha canlı bir yaratım ortaya çıkarmak adına birbirlerini uyarır ve tahrik ederler, nitekim bu söz konusu yaratımlarında aralarındaki karşıtlığı ölümsüzleştirirler".[1] Ama artık, öne sürdüğüm sebeplerden dolayı, dengenin çok fazla -belki de geri dönülemez kadar- Apolloncu sol yarım küreye kaydığı bir noktaya geldik, nitekim o da her şeyi kendinin kılabileceğine inanmaktadır. Hikâyedeki vekil gibi, Efendiye itaat etmekten bıktı ve sonuç olarak, görüşümce, paylaştıkları alanın bekası sürüncemede kaldı.

Kitabın bu ikinci kısmında, Batı kültüründe yaşanan bu ilke değişimlerinin kendileri hakkında ne ortaya koyduklarını ele alacağım; bu metafor çerçevesinde, yazılı kayıtlarla, para birimlerinin kullanımıyla, tiyatronun kökeniyle ve Atina'da altıncı yüzyıldan sonra baş gösteren yeni uygarlık çehresiyle başlayacağım ama asıl Rönesans'ta Batı uygarlığının yenilenmesine, Reformasyon'daki ayaklanmalara, Aydınlanma'nın doğuşuna, Romantizm'e geçişe ve

modernizmle post modernizmin ortaya çıkışına dikkatimi vereceğim. Bu bölümlerde başarmayı umduğum yalnızca bu kitabın konusuyla alakalı olarak birkaç özelliğe dikkat çekmektir. Kaçınılmaz olarak yalnızca bir dizi kısa bölümden oluşan bu sayfalarda, bu kadar geniş konuları işlemek bütün bir ömür boyu sürecek araştırmalar için bile fazla büyük bir iş olduğundan dolayı, ister istemez seçici olacağız; ve elbette hepsini ele alacak kadar ahmaklık etmemem gerektiğini düşünenler de olacaktır. Bu kişilere şunu diyebilirim ki, tuzakların bütünüyle bilincindeyim; ama saptayabileceğimiz hiçbir genel örüntü olmaması gibi bir durum söz konusu olmadığı sürece, üstlendiğimiz görevin gözüpekliğinin pekâlâ bilincinde olarak bu girişime atılmamızın zorunlu olduğunu düşünüyorum.

Batı kültürü dışında bir kültürü ele almayı teklif etmiyorum. Bu kısmen bilgisizliğimin, kısmen de kitabımızın böyle bir kapsama ulaşmasının başa çıkılamazlık tehlikesi yaratmasıdır. Ama yine de düşünsel atmosferdeki aynı tahripkâr değişimlerin Batı dışında da gerçekten bulunup bulunamayacağını merak ediyorum: Kitabın sonlarına doğru, Uzak Doğu ülkelerinde yarım küre dengesi üzerine bazı akıl yürütmelerde bulunacağım, zira orada iki yarım küre Batı'da olduğundan çok daha iyi bir ortak yaşam içinde gibi görünmektedir.

Ama diğer kültürlerde de muhtemelen bazı durumlarda Batı'dakilerle kesişen önemli kültürel değişimler yaşanmış olabilir: Karl Jaspers'ın düşüncesine göre, MÖ 800 ila 200 yılları arasında dünya görüşümüz üzerinde sadece Batı'da değil, Antik Yunanistan ile aynı zamanda Çin'de ve Hindistan'da da ciddi bir değişim yaşanmıştır. Jaspers buna dünya tarihindeki dönüm noktası devri ya da *Achsenzeit* (bazen "eksen çağı" şeklinde çevrilir) der ve *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*'te [Tarihin Kökeni ve Amacı] Platon, Buda ve Konfüçyüs dahil dönemin büyük düşünürleri arasındaki ortak nitelikleri saptar.[2] Bu dönem ayrıca Herakleitos, Laozi,

Upanishadlar ve İbrani peygamberlerin de dönemidir. Keza Batı'daki gelişimlerin başka yerlerde de paralelleri vardır: Reformasyon'u düşünecek olursak, görsel tasvirlerin yasaklandığı başka zaman ve yerler, metin temelli ve dünyayı siyah beyaz gören, mit ve metaforların zengin yorumlamalarına karşı çıkan hoşgörüsüz köktencilikler örnek gösterilebilir: Bu eğilimler, örneğin İslam gibi bazı dinlerin tarihinin önemli bir kısmını teşkil eder.

Ama Batı tarihini tanımlayan kültürün sıra dışı dallanmasına benzeyen başka hiçbir kültür yoktur – ısrarla dünyayı doğrusal, tek bir şekilde kavramak isteyen Aydınlanma'nın ve onu telafi etmeye çalışan Romantizm'in dengi yoktur (zira bu ihtiyaç doğmamıştır da). Max Weber'in Çin ve Hint kültürleri, ayrıca Yahudilik üzerine yazdığı tarih çalışmalarında gösterdiği üzere, bilimde, kapitalizmde ve bürokraside kontrolsüz, açgözlü rasyonalizmin tahakküm kurduğu tek yer Batı'dır.[3] "Modern çağda Bilimsel Devrim'in neden Batı'da yaşanıp sözgelimi Çin'de, Orta Çağ İslam'ında ya da Orta Çağ'da Paris ya da Oxford'da yaşanmadığı sorulur bazen", diye belirtir Stephen Gaukroger. Bilimin ortaya çıkışını ve sebeplerini ustaca soruştururken, Gaukroger, "bilişsel değerlerin neden gitgide bilimsel değerlere özümsetildiğini" soruşturur.[4] Şöyle devam eder:

> Ama açıklanması gereken şey Bilimsel Devrim'dir, bu gelişimler değil. [...] [Büyük bilimsel gelişimlerin görüldüğü diğer kültürlerde] bilim yalnızca kültürün faaliyetlerinden biridir ve ona verilen dikkat, kültürün diğer yanlarına yöneltilen dikkatle aynı şekilde değişebilir ve bunun sonucu olarak da düşünsel kaynaklar içindeki rekabet, nihayetinde kültürün genel menfaatlerinin dengesi lehine olur. [...] [Batı'da] geleneksel menfaat dengeleri, bilimsel kaygıların tahakkümü altında kaybolur, bu esnadaysa bilimin kendisi, önceki kültürlerin standartlarına göre patolojik ölçüde bir büyüme yaşar ama en sonunda benimsediği bilişsel görüşle meşrulaştırılır. Bilimsel gelişimin bu biçimi müstesna ve anormaldir.[5]

Bazı insanlar haklı olarak bu tür değişimlerin yaşanıp yaşanmadığından şüphe duyabilir. Aslında söylemeye bile gerek yok ki, insan tarihinin her döneminde, farklı unsurlar iş başında olacaktır ve bazen de çatışmalı olan birçok bakış açısı ifade bulacaktır. Bireyler, birey olduklarından dolayı, genel örüntüye uyum sağlamada sorun yaşayacaktır. İstisnalar olması genellemenin tabiatında yatar ve uzmanlar da, uzman olduklarından dolayı, daima genellemeye karşı görüşte olacaktır. Fakat, uzman analizi ne kadar ayrıntılı olursa genel örüntüyü görmek muhtemelen o kadar zorlaşacaktır, zira burada yakın bir gözlemden uzaklaşılırsa olgular genel manzaradan görülemez. Bu kaçınılmaz olarak hiçbir örüntünün var olmadığı çıkarımına varılmasına yol açacaktır ama ben bunun bir hata olduğunu düşünüyorum. Örüntüleri herhangi bir şekilde görebilmek için biraz geriden bakmak gerekir; örüntü saptama işi adına "gerekli bir mesafe" söz konusudur.

Eğer yarım küreler dengesinde bir kayma yaşandığı konusunda haklıysam, bu kayma neden yaşandı? Tarihçiler için, süreçte çok sayıda sosyal ve ekonomik unsurlar söz konusu demektir, bu unsurlar birçok olaya yol açmış, bunlar da fikir tarihinde sarsıcı hareketleri doğurmuştur; ve hiç şüphem yok ki, her zamanki gibi şans ve tesadüf de önemli roller oynamıştır. Fakat, bu tür sosyal ve ekonomik etmenler, dünyaya bakış biçimimizdeki değişimlerle ayrılmaz bir bağ içindeki dinamik bir ilişkiyle var olurlar ve hatta süreci tanımlamak için başka bir yol olmaktan ibarettirler. Odağa getirmeyi seçtiğimiz her çehre, tek bir etmenin diğerlerine yol açtığı söylenemeyecek bir bağlantı noktasında, farklı veçhelere belirginlik kazandırır, zira "etmen" gibi görünen şeyler, yalnızca bölünmez insan koşullarının çehreleridir. Eğer bir etmen dizisini seçersek -sözgelimi ekonomik-, o vakit her şeyi onun tabirince açıklarız. Ama başka bir diziye geçersek -sosyal, kurumsal, düşünsel ya da başka türden olsun-, çizilen manzara aynı oranda ikna edici görünür. İşin

doğrusu şu ki, gerçekte hiçbir şey böyle "seçilip sabit tutulamaz": Her şey daimi bir dinamik etkileşim hali içerisindedir. Bana kalırsa, bu etkileşimdeki etmenlerden biri, iki yarım küre tarafından sağlanan dünyalar arasındaki doğuştan istikrarsız ilişkiyi çözme ihtiyacıdır.

Yarım kürelere dürtüler atfetmek zorunda değiliz. Şimdiye kadar, tartışmamız başlıca tekil insan bireyi bağlamında beynin yarım küreleri üzerineydi. Bu bağlamda, yarım kürelerden sanki birer kişiliklermiş, kendi değerleri ve amaçları varmış gibi bahsetmiş olabilirim. Öne sürdüğüm üzere, ilk başta göründüğü kadar büyük bir çarpıtma değildir bu: Kuşkusuz değerlere ve amaçlara sahip olan bir canlının önemli parçalarıdırlar. Gelgelelim şimdi deyiş yerindeyse uzun dönemler boyunca süregelmiş, her zaman olmasa da çoğu zaman tek bir beynin ömrü boyunca yaşanan "yarım kürelerin savaşı"na dönüyoruz. Sahne arkasında kozmik bir mücadele yaşandığını iddia ediyormuş gibi görünebilirim, sözüm ona sol ve sağ yarım küre büyük çapta bir savaş içinde gibi. Metaforik olarak konuşursak, bu doğru. Metafizik tabiatta olan, dünyada varoluş tarzlarını yöneten ve beynin yarım küreleriyle temsil edilen karşıt güçlerin var olduğunun daha somut anlam taşıyıp taşımadığı elbette benim cevaplayabileceğim bir soru değildir ve bu kitapta böyle bir sorunun cevaplanması da gerekmiyor.

Çağlar boyunca birçok filozof ve tüm teologlar, zihinlerimizin ve bedenlerimizin hem içinde hem de onlar vasıtasıyla hareket eden güçler olduğunu düşünmüştür – sadece bireysel değil, geniş zaman aralıkları boyunca. Bize daha yakın bir tarihte, Freud insan davranışının ardındaki dürtülerden (*Triebe*) bahsetmiştir: *eros* ve *thanatos*, yani yaşam ve ölüm "içgüdüleri". Jung da insanlık tarihi boyunca etkin olan çekici ve itici güçler olduğuna inanmıştır. Nietzsche, Apolloncu ve Dionysosçu eğilimlere "dürtü" (*Triebe*) der. Scheler'da *Drang* ve *Geist* kavramlarını görürüz. Bu tür güçlerin doğal süreçler vasıtasıyla işlediği düşünülür – görünmezdirler ama uzun

vadede etkileri dolayısıyla görünürlük kazanırlar, yani insan beyni, zihni ve kültürü üzerine etkilerinde; keza gözle görülemeyen rüzgâr, bir taş üzerinde gösterdikleri binlerce yıllık etkiyle görünürlük kazanır. Yarım kürelerde istem yatar mı? Veyahut: Genler gerçekte bencil midir?. Haklı bir sorudur bu. Richard Dawkins'in bu yakıştırması boş bir ad takma değildir. Önemli bir şeyi yerine getirmesi, evrenin bir resmini sunması için seçilmiştir, hatta felsefi bir bakış açısı olduğu dahi söylenebilir; aynı zamanda da metaforiktir ve dolayısıyla inkar edilmesi nispeten kolaydır. Resmi olarak, genlerin evrime sebep olabilecek herhangi bir güçle alakası yoktur, zira evrim, bizim kendi ahlaki değerlerimizi yansıttığımız "nötr" bir süreçtir. Zihinsel fenomenlerin oluşumuyla doğrudan ilişkili olan beynin yarım küreleri, bu husustа genlerden farklı yer tutar ama yine de onlar için de aynı soruyu sorabiliriz. Bu tür dürtüler hakkında sorular sormak, bence son derece meşrudur ama açıklamayı bambaşka seviyede aramaktadırlar. Cevap her ne olursa olsun, resim aynı olacaktır.

Ne beynin kültürü oluşturduğuna ne de kültürün beynin gelişimindeki unsur olduğu görüşüne bağlı değilim. Kaçınılmaz olarak ikisi de birbirini şekillendirir. Ama dünyayı nasıl gördüğümüz konusunun sınırlarından biri, iki yarım kürenin de bize verdiği seçeneklerin dengelenmesi olmalıdır. İnsanlık tarihi boyunca nispeten istikrarlı farklılıklar gösterirler. Kültürel denge kaymaları, bu seçenekleri *suistimal* edebilir: Ama yarım küre farklılıkları, insan zihni için erişilebilir olan seçenekleri her halükârda sınırlı tutacaktır.

Bu öyküde yaşandıkları haliyle bu tür kaymaların, bizim genellikle anladığımız haliyle dünyada iş başında olan süreçlerle açıklanması gerekir. Ben de bu tür kaymaların gerçekleştiği tarzlar üzerine düşüncelerimi kısaca belirteceğim. Ama süreçler nasıl gerçekleşiyor olursa olsun, geriye hâlâ *neden* gerçekleştikleri sorusu kalıyor.

Sadece düşünsel meselelerde değil, kültürdeki tüm değişimler daima fevkalade önem taşır: "Geçen sezon moda şöyleydi, bu sezon böyle olacak" gibisinden bir mesele söz konusu değildir sadece. Yarım kürelere dürtüler atfetmeksizin, her bir yarım kürenin dünyasını diğerinin tamamladığının ve birinin diğerine baskın olduğu durumlarda diğerinin eksik kaldığının gittikçe belirginlik kazanacağını görebiliriz. Bir sonraki bölümde göstermek istediğim üzere, görünüşe göre, Batı tarihinin henüz başlarında iki yarım kürenin faaliyetleri birbirinden bağımsızlaşmaya başlamıştır. Bağımsızlığın artması, istidadındaki işleyiş tarzına, bakış açısına göre nispi bir ilerleme ya da büyümeyle beraber yarım kürelerin kendi yönlerinde daha rahatça ilerlemesine imkân tanır. Bu durumun belli kazançları olur ama daha az kutuplaşma olan duruma göre daha istikrarsızdır ve kalıcı bir dengeden ziyade kendi görüşüne yönelik ayrılığı ve gerilemeyi teşvik eder. Dolayısıyla bu ayrılık, denge değişimlerine katkıda bulunan bir unsurdur.

Daha spesifik konuşmak gerekirse, şunu biliyoruz ki, sağ yarım küre "sunumu"nun otantikliğinin sol "sunumu"nun yapaylığına dönüştürülmesine yönelik sürekli bir eğilim bulunur; özetle, yaşayan bir şey klişeye dönüşür. Öyleyse, *solda temsil edildiği* haliyle sağ yarım küre dünyasının yapaylığının deneyimi iki yönden birine gider ve inancım odur ki, kitabın bu kısmında göz atacağımız tarihte her ikisi de örneklenmektedir.

İlkinde homeostazi içindeyizdir, negatif geribesleme ve "sarkacın salınımları" alanındayızdır. Doğal tepkimeyle, sağ yarım kürenin dünyasının otantikliğine döneriz. Fakat buna da çok geçmeden sol yarım küre tarafından el koyulması ve yine yapay hale gelmesi kaçınılmazdır.

Fakat ikincisinde, sağ yarım küre dünyasına bir dönüş değil de tam aksine onun reddedilmesini görürüz, zira artık *içkin olarak* yapay ve dolayısıyla geçersiz görünür – fakat öyle *olmaktan* ziyade daha muhtemel olarak öyle *görünür.*

Dolayısıyla düzeltici sarkaç salınımı yerine, homeostazi kaybı yaşanır ve sonucu da sol yarım küre değerlerinin düpedüz daha kemikleştiği bir pozitif geribeslemedir. Sol yarım kürenin kaçınılmaz olarak zamanla neden avantaj elde ettiğini açıklar bu.

Günümüzde sezgisel yaşam -kültürel gelenek, doğa dünyası, beden, din ve sanat- sol yarım küre tarafından inşa edilen kelimeler dünyası, mekanik sistemler ve teoriler tarafından o kadar kavramsallaştırıldı, yaşamdan soyunduruldu ve "yapısöküme" uğradı (ironileştirildi) ki bu kısıtlanmış dünyanın ötesini görebilmemize yardım etme gücü ellerinden çok büyük oranda alınmıştır. Fikir tarihinde Nietzsche, Freud ve Heidegger gibi bazı saygın figürler sezgi ya da içgüdünün doğal arazisini zamanla rasyonalitenin işgal ettiğini belirtmişlerdir. Beynin evrim tarihi nazarında, Panksepp de benzer fikirlerden bahseder:

> Beyin bölgeleri arasındaki entegrasyon seviyesi, beyin evriminin bir neticesi olarak değişim içerisine girmiş olabilir. Korteks-bilişsel evrimin bir olası ilerleme biçimi de, daha içgüdüsel korteks altı dürtülerin *etkin ketlenmesi*dir. Evrimin gerçekten de bazı beyin işlevlerinin diğerlerinden kopuklaşmasını teşvik ediyor olması muhtemeldir. Örneğin, beynin evriminin bazı hatları boyunca, belki de insan türünün ortaya çıkan dallanmalarında, bilişsel süreçlerin duygusal süreçlerden gitgide kopuklaşması yaşanmış olabilir. Otizmin izlediği çeşitli yollar bunlar olabilir.[6]

Fakat bu akıcı ve dengeli bir süreç olmamıştır: Daha ziyade, oyuncuların bir ileri bir geri gittiği ve bir tarafın daima ayağının altındaki zemini kaybettiği bir ip çekme yarışına benzer. Nitekim dengenin artık sol yarım küreye ait olduğunu bildiğimiz dünyaya doğru kaydığı görüşündeyim – I. Kısım'da öğrendiğimiz üzere, sol yarım kürenin bildiği her şeyin aslında sağın daha geniş idrakine entegre edilmesi gerektiğine rağmen bu böyledir.

İlkin şuna açıklık kazandırmam gerekiyor ki, ortaya çıkmalarının yüzlerce yıl sürdüğünü bildiğimiz yapısal ve işlevsel asimetrilere ilk bölümlerde dikkat çekmiş olmama rağmen, fikir tarihindeki büyük değişimlerin yakın tarihimizin kısıtlı zaman zarfında beyin *yapısında* da dalgalanmalara yol açtığını iddia etmiyorum. Eğer Eski Yunanistan öncesi insanların -mesela MÖ sekizinci yüzyıla ait- beynini tarama şansımız olsaydı, onlardan 1000 yıl önce yaşamış insanların ya da modern insanın beynine kıyasla, beyin yapısında ufak ama muhtemelen ölçülebilir ya da daha büyük ihtimalle işleyişinde farklılıklar bulabilirdik. Ama bu tür değişimler ancak uzun zaman zarflarında gerçekleşebilir. Geçtiğimiz beş yüz yılın daha yakın tarihli "salınımları" sırasında beyinde neler yaşandığını da göremiyoruz (en azından gerçekten ölçülebilecek çapta bir şey görülmüyor). Beyin seviyesinde gerçekten bir değişim yaşanıyor mu acaba?

Bence evet. Dünyadaki deneyimimiz beynimizi şekillendirmemize ve beynimizde dünya deneyimimizi şekillendirmemize yardım eder. Olasılıkla beyin işlevi örüntülerinde, hatta belki gözle görülür yapısında değişimler yaşanıyor olmalı. Ama hangi süreçlerle gerçekleşiyor bu?

Hayli yavaş bir süreç olan rastgele mutasyona ve çevresel seçilim dayatmalarının nesiller boyunca bazı mutasyonları diğerlerine yeğlemesine dayanan klasik doğal seçilim, çok uzun zaman gerektirir. Antik Yunanistan'da böyle bir şeyin söz konusu olması anlaşılabilirdir, zira bu tarihlerde farklı gen havuzuna sahip bir nüfusun Akdeniz'e akın etmesinin sonrasında görülmeye başlamıştır. Bu manada, bu değişim, modern Avrupa'da daha sonraları yaşananandan hayli farklıdır. Ayrıca Antik Yunanistan için geçerli olan göç etmenleri çağdaş ya da eski uygarlıklar için geçerli değildir, ki bu da Yunan ve söz gelimi Mısır ya da Mezopotamya kültürlerinin arasındaki farkı açıklayabilir (elbette Doğu kültürlerinin de). Genetik değişimler, Roma İmparatorluğu'nun

Gotlar, Hunlar ve Franklar tarafından MS dördüncü yüzyılda istila edilmesinden sonra yaşanan sıra dışı çöküş için de bir açıklama olabilir; zira Karanlık Çağ dediğimiz dönemlerdeki yaşama ne kadar hayranlık duyulursa duyulsun, fenomenolojik dünyanın tüm veçheleri Batı'da neredeyse bin yıl boyunca kaybolmuştur.

Ama Rönesans'tan itibaren, sonraki fikir devrimleri böyle bir argümana müsait değildir çünkü bu zaman zarfları fazla kısadır ve bildiğim kadarıyla, Avrupa genini yeterince değiştirebilecek hiçbir büyük nüfus göçü söz konusu değildir.

Aktarımın sadece Darwinci doğal seçilime dayanmayan yanları da vardır. Örneğin, süreçte hızlandırıcı olarak etki gösteren Baldwin etkisi* vardır. Baldwin etkisi, rastgele çiftleşmeyip genimizin barındırdığı karakteristik özellikleri taşıyan (zeki bir erkek muhtemelen zeki bir kadınla evlenecektir) bir eş seçmemizi teşvik eden bir ilkeye gönderme yapar. Keza çevremizi de taşıdığımız genlerin avantajına olması adına değiştiririz (zeki kişi, zekilerin üstün tutulduğu bir toplum inşa eder ve sonuç olarak zeki olmayanlar -en azından teoride- zeki olanlara kıyasla çiftleşme nazarında dezavantajlı konumda olur). Bunun bu kadar ağır bir etki gösterebileceğine inanmıyorum: Hâlâ fazla yavaştır ve bu kitapta bahsettiğimiz karakteristik özelliklerin gen üremesinde pek bir fark teşkil ettiğini öne sürmek insan tarihinin gerçekleriyle uyuşmaz.

Buna rağmen, tek bir insan ömrü boyunca elde edilen beyin kabiliyetleri ve bilişsel yetilerin bir sonraki nesile aktarımını sağlayan bazı mekanizmalar olduğu düşünülmektedir. Bunlar epigenetik mekanizmalar olarak bilinirler çünkü genlerin içindeki DNA'ların nükleotitlerinin asıl dizilimindeki başkalaşımlara değil de aynı DNA tarafından dışa vurulan şeyleri etkileyen unsurlara dayanırlar.

---

* Çevrenin özelliklerinin benimsenmesi sonucu zamanla organizmanın bazı özelliklerinin değişmesi (çn.).

Şunu bir düşünün. Bedendeki her hücrenin gen diziliminin aynı olup -yapısal ve işlevsel olarak bir kas hücresinden farklı olsa da, bir böbrek hücresi DNA'sı nazarında onunla tamamen aynıdır- yine de her hücrenin yalnızca kendi türünden dokuyu yaratması tuhaf olsa gerek. Çünkü her durumda gen diziliminin yalnızca belli kısımları dışa vurulur. Benzer şekilde örneğin DNA metilasyonu, kromatindeki histon moleküllerinin başkalaşması (çifte sarmalların etrafındaki "çekirdeği" oluşturur), mitokondri iletimi ve X-kromozom etkinsizleştirilmesi gibi süreçler genomun kısımlarının dışa vurumunu düzenler ve öğrenilen davranışların aktarılabilmesi için gerekli mekanizmaları oluşturur. Çünkü yaşamı sırasında organizmanın belli hücre işlevlerinin kullanılması, gerçekten de o hücrenin yapısını başkalaştırır ve "hücre belleği" denen şeyi ortaya çıkarır. (Bu biraz da beyindeki nöron bağlarının yapısının kullanıma göre değişmesine benzer, zira gelecekte aynı bağlantının kullanımı teşvik edilir, ki bu da bellek fenomeninin temelini teşkil eden sürecin zihin tarafından beyinde "somutlaştırılması"dır.) Kültürel gelişimler, genetik mekanizmalar vasıtasıyla iletilebilir. Beynin yapısı ve işlevinin kültürün evrimiyle etkilenmesi gibi, kültürün evrilmesinin de beyin üzerinde etkileri olur:

Bu ilişki, karşılıklı bir etkileşim gibidir; biyolojik şartlar tarafından kültür yaratılır ve şekillendirilir, aynı esnada da genetik evrim kültürel yeniliklere cevaben değişimler geçirir [...] [epigenetik ilkeler] belli türdeki kültürel bilgiler karşısında zihinsel gelişimi belli bir yol izlemeye eğilimli kılabilir.[7]

Demek oluyor ki, düşünme biçimleri bireysel sinir sistemini hem yapısal hem de işlevsel olarak şekillendirecektir. Uyarımın var olup olmaması, sinaptik temasların sayısını etkiler, bazılarını güçlendirip bazılarını ortadan kaldırır. (Ayrıca uyarım vasıtasıyla gelişim süreci, azalma ve budama şeklindedir; görünüşe göre, bireysel nöronlar seviyesinde bile, şeyler sistemin "hayır" demesi ya da "hayır" dememesi ile husule getirilir.) Sinaptik bağlantıların yalnızca sayısı değil

de etkililiği, yetişkinlik eğitimiyle dönüşür ve burada küresel birimlerin söz konusu olduğunu da söyleyebiliriz (başka deyişle, sinir hücrelerinin iş birlikçi dizileri).[8] Bireyin sinir sistemindeki bu tür değişimler, epigenetik olarak bir sonraki nesle iletilebilir; kültür ve beyin, birbirlerini nispeten kısa zaman zarfları içerisinde şekillendirebilir.

Bunların ötesinde, elbette fikirler yayılarak çoğalabilir de; ayrıca hiç şüphesiz birbirleriyle rekabetle de yayılmaları mümkündür. Dawkinsci anlamda "memler", zihnin başka bir zihne ilettiği kültürel bilginin çoğaltıcılarıdır: örneğin "melodiler, fikirler, deyişler, moda, zanaat ve mimari"[9] ve diğer kavramlar, düşünceler, teoriler, görüşler, inançlar, uygulamalar, alışkanlıklar, danslar ve ruh halleri, ayrıca en nihayetinde Tanrı anlayışı – Dawkins sanrısı. Sol yarım kürenin kendi tarihini inşa etmesi hususunda bu mükemmel bir örnektir; zira kültürü bağlamdan yoksun atomistik parçalara dağıtır ve adeta davranış, his ya da düşünce -başka deyişle, deneyim- parçacıkları büyük sayılarla bir araya gelip bizim yaşadığımız dünyayı inşa ediyormuş gibi olur.

Memler, mekanik olarak "çoğaltıcılar" şeklinde, kendilerinin mükemmel *kopyalarını* tasarlayan genler şeklinde görülür. Gen çoğaltımında varyasyon ancak kazara, yani kopyalamada sebep olunan rastgele mutasyonlar ya da örneğin radyasyon gibi dış kaynakların gen yapısına müdahalesiyle işe dahil olur. Makine hata yapar ya da ona kötü malzeme verilir ama bu kurgunun içerisinde kaldığı sürece bir makine olarak kalır. Bir memin paraleli, bir melodiyi yanlış hatırlamam ya da daha başta yanlış duymam olacaktır. Ama eğer memler varsa, genlerin aksine, zihnin içinde çoğalırlardı: ona gelen şeylerle etkileşiminde hiçbir şeyi olduğu gibi ya da bağıntısız bırakmayan bir zihin. Biz taklitçileriz, kopya makinesi değil.

İnsan taklidi kölece değildir. Mekanik, cansız, mükemmel, tam bir süreç değildir, bilakis kopyasına çeşitlik ve özgünlük getirir; ki bu kopya canlı kalmayı sürdürür, zira farklı

ve özgün bir bireyde cisimleşir. Bir yazarın tarzını taklit etmeyi denemiş herkesin bileceği üzere, taklit, hayal gücüne dayanarak taklit edilenin dünyasına adım atmaktır. Tarz ile kastettiğimiz şey muhtemelen budur: kulağa geldiği üzere sadece bir kıyafet gibi koparılıp alınan *şekil* ya da yüzeysel bir şey değil, bir özdür – *le style, c'est l'homme*.* Özünü kavrayacak kadar bir şeye yaklaşmak, kölece kopyalamak değildir. Ruskin için, taklit insan başarımlarının en zor ve en büyüklerinden biridir; hakikaten görmektir, bir yaprağın yaşamını kopyalamak ve kavramak gibidir – ömürleri boyunca en büyük sanatçıların dahi en fazla bir ya da iki defa başarabilmiş oldukları bir şeydir: "Eğer *tek bir* yaprağı çizebilirseniz, tüm dünyayı çizebilirsiniz."[10] Doğayı taklit etmek, başka birinin tarzını taklit etmeye benzetilebilir; kişi o yaşamın içine girer. Keza o yaşam da kişinin içine girer. Taklitte kişi başka birine ait bir şeyi benimser ama bu atıl, cansız, mekanik anlamda olmaz; daha ziyade, o şeyi kendi üstümüze alıp dönüştürdüğümüz bir *aufgehoben*'dir. Hayal gücü ve taklit arasında ille de bir zıtlık olmadığına inanmak istiyorsak, Doğu kültürünün uzun ve zengin tarihine bakmak yeter. Hatta taklit, hayal gücünün bizim dışımızda var olan Ötekine çıkan en güçlü yoludur.

Taklit bir insan niteliğidir ve belki de en önemli insan becerisidir; insan beyninin evriminde can alıcı bir gelişmedir.[11] Kuşkusuz müziği ve Chomsky dikkatimizi diğer yöne çekse dahi dili taklitle öğrendik ve öyle öğreniyoruz. Kuşlar dışında sadece insanların sesleri doğrudan taklit ettiği düşünülür[12] ve yalnızca insanlar başkalarının eylemlerini taklit edebilirler.[13] Diğer türler, türlerinin diğer bireyleriyle aynı hedefi benimseyebilirler ve buna erişirken kendi yollarını bulabilirler ama yalnızca insanlar hem araçları hem de hedefi taklit ederler.[14] Bu kulağa ilerlemeden çok gerileme gibi gelebilir ama öyle değildir. İnsanın muazzam taklit

* İnsan tarzdır (çn.).

becerisi, beyinlerimizin kendi deneyimimizin sınırlarından çıkıp doğrudan bir başka varlığın deneyimine adım atmasına izin vermesinden gelir: İnsan bilinci vasıtasıyla aradaki uçurumu böyle kapatırız, başkalarının hislerini ve eylemlerini paylaşırız, o kişi olmanın neye benzediğini anlarız. Algıladığımız şeyi doğrudan deneyimlediğimiz bir şeye dönüştürme yetimiz sayesinde bunu başarırız.

Bunun kaynağı empati, temeliyse bedendir. Aslında taklit, empatinin bir göstergesidir: Daha empatik kişiler, beraber oldukları kişilerin mimiklerini diğer insanlardan daha çok taklit eder. Bu fenomen üzerine yapılan önemli bir araştırmada, insanların hissettiklerini *söyledikleri* ve gerçekten istemsiz bir biçimde yüzleri ve bedenleriyle açığa vurduğu empati arasında bir zıtlık bulunduğu keşfedilmiştir. Düşük empati becerisine sahip olduğu belirlenmiş kişiler, yüzlerinde yüksek empatili denekler kadar aynı duyguyu gösterme emareleri sergilememiş ama yine de söz konusu hisleri kelimelerle ifadeye aktarabilmiştir – bilinçli sol yarım kürelerinin hissetmeleri *gerektiğini bildiği* hisleri.[15] Tahmin edileceği üzere, duygusal yüz ifadelerinin salt gözlemine kıyasla, bilhassa taklit sırasında limbik sistemde hatırı sayılır ölçüde sağ yarım küre faaliyetinde artış yaşanmaktadır.[16]

Ortak bir amacı paylaştığımız -örneğin beraber bir iş yaptığımız- insanlarla yansıtımsal bir tarzda özdeşleştiğimizin dahi kanıtları vardır; hatta bu öyle bir ölçüdedir ki, neredeyse o kişilerle kimliklerimizi kaynaştırırız. Dahice tasarlanmış bazı deneylerde, iki katılımcıdan yan yana oturup ortak bir görevi tamamlamaları istenmiştir ama işlevsel olarak farklı rolleri vardır; neticesinde iki birey, kendi kendilerine, yekpare bir eylem planıyla iş gören tek bir fail gibi hareket etmeye başlamıştır.[17] Çocuklar diğer insanları taklit etmeyi pek severler ama aynı eylemleri yürüten mekanik aletleri taklit etmezler.[18] Yetişkinlerde görüldüğü üzere de, bazı olayları izlerken o olaya dahil olduğumuza işaret eden ani hareketler yaparız – olayların başka insanlardan

kaynaklandığını bilmemiz yeterlidir. Fakat bu tür davranışlar, sonuçların canlı bir varlık değil de bir bilgisayar tarafından üretildiğine inandığımız zamanlarda görülmezler.[19]

Taklit araçsal değildir. Tabiatı gereği haz verir ve bebekler de küçük çocuklar da bu eylemi eylemin kendisi için devam ettirir.[20] Süreç, köklüdür ve insanın içine işlemiştir; doğumundan kırk beş dakika sonra dahi bebekler yüz ifadelerini taklit edebilirler.[21] Bildiklerimizi taklitle biliriz ve olduğumuz kişiye taklitle ulaşırız.

Taklidin mucizesi, kopyanın orijinalinin karakterinden ve gücünden yararlanmasına dayanır; öyle ki, temsil aynı karakteri ve gücü üstlenir. Eski dillerde, "sempatik büyü"dür bu; ve bence bu *bilme* süreci için elzem olduğu kadar *kimliklerin* yapısında ve benimsenmesinde de elzemdir. [...][22]

Mimesis and Alterity'de [Taklit ve Ötekilik] Michael Taussig böyle yazar ve Walter Benjamin'i alıntılar:

Doğa benzerlikler yaratır. Taklit, bunu kanıtlamaya kendi başına yetecek bir örnektir. Fakat benzerlikler üretmeye yönelik en büyük kabiliyet insandadır. İnsanın benzerlikleri görme becerisi, başka bir şey olmaya ve başka bir şeymiş gibi davranmaya yönelik güçlü arkaik dürtünün bir kalıntısıdır. Muhtemelen insanın en üst işlevleri arasında taklidin belirleyici bir rol oynamadığı hiçbir yeti yoktur.[23]

Taklit, paradoksal gözükse de, bireyselliği meydana getirir. Çünkü bu süreç mekanik bir kopyalama değil, imgelemsel olarak diğer kişinin dünyasına girmektir, ki bu dünya da öznelerarası arasındalığından dolayı daima farklı bir dünyadır. Taklit süreci niyetlidir, hedefseldir, çekim ve empati barındırır; büyük oranda sağ yarım küreye bağlıdır, oysaki kopyalamak yalnızca koparılmış işlem ve yöntemleri izlemekten ibarettir, sol yarım küreye bağlıdır. Aralarındaki fark, metafor ve benzetme sanatı arasında görülen ayrıma benzer: Benzetme, ötekinin iç dünyasına girmez. Bu nazarda, ilk insanlar ve *homo sapienler*'in farklılığından bahsederken Steven Mithen şöyle yazar: "İlk insanların benzetme kabiliyetine

-hayvanlar 'gibi' davranabiliyorlardı- sahip olup metafor kabiliyetine -bir hayvana 'dönüşemezlerdi'- sahip olmadığını söyleyebiliriz."[24] Mithen'in burada vurgulamaya çalıştığı, empatik özdeşleşmedir.

Bu ayrım, Thomas Mann tarafından 1936 tarihli *Freud und die Zukunft* [Freud ve Gelecek] konferansında incelikle ele alınır, zira burada aynı bağlamda klasik Antik Çağ'da taklit konusundan bahseder:

> İskender, Miltiades'in adımlarını izlemiştir ve Caesar konusunda biyografları da öyle ya da böyle onun İskender'i taklit etmeye çalıştığı konusunda hemfikirdir. Fakat "taklit", kelimenin günümüzdeki anlamından çok daha fazlasını barındırır. Mitik bir özdeşleşmedir, antik dünya buna bilhassa aşinaydı; ama modern çağlarda da tesirini sürdürmektedir ve ruhsal bir bakımdan konuşacak olursak, her an herkese açıktır. Napolyon figürünün taşıdığı arkaik özelliklere sık sık dikkat çekilmiştir. Napolyon, modern bilincin kendini tıpkı İskender gibi Jupiter-Ammon'un oğlu olarak ilan etmesine izin vermemesinden esef duyar. Ama bizim hiç şüphemiz yok ki, Doğu seferinde Napolyon mitik bir biçimde kendini İskender ile özdeş görmüştür ve daha sonraları Batı'ya sefere çıktığındaysa "Ben Charlemagne'ım" diye iddia eder. Şuna dikkat edilmelidir ki, "Charlemagne'a benziyorum" ya da "Charlemagne ile aynı konumdayım", "Charlemagne ile aynıyım" gibi bir şey dememiş, yalnızca "Ben oyum" demiştir. Mitik bir kaidedir buradaki.[25]

Keza Antik Çağ'dan bahseden Bruno Snell aklıma geliyor: "Savaşçı ve aslan aynı güçle harekete geçer [...] 'aslan gibi yürüyen' bir adam, o hayvanla hısımlık sergiler." Homerosçu metaforlarsa "sadece sembol değildir, evrensel yaşam güçlerinin somutlaşmalarıdır". "Doğa unsurlarına hayvanlara çok benzeyen roller atfederler. Fırtına, dalga, kaya örneklerini gördük [...] bunlar, insanın da içinde yaşayan temel güçlerin taşıyıcıları olarak görülür."[26]

Aslan gibi yürürken aslanla bir hısımlık taşıyan adam örneği, sadece şairane değildir, aynı zamanda pratik bir anlamı da vardır. Avlanmaya bağlı kültürlerde iz sürücüler, takip ettikleri hayvanın "iç dünyasına girmeyi", bunu olabildiğince kendi dünyalarına yansıtmayı öğrenirler; izlerini takip ederken ne hissettiğini ve ne düşündüğünü tasavvur etmeye çalışırlar: Avlarını bulmayı bu şekilde başarırlar.[27] Belki de empati kurduğumuzda gerçekten empati nesnemiz *haline geliriz* ve yaşamını paylaşırız; bir manada bu dilin aktarabileceklerinin çok daha ötesine geçer – çünkü dil, yalnızca buradaki ve şimdiki dünya resmimizi yansıtan kavram kombinasyonlarını iletebilir (şiir hariç). Belki de aynısını cansız dediğimiz doğa oluşumları için de yapabiliriz, tıpkı Wordsworth'un söylediği gibi:

> [...] Cansız devasa ve kudretli oluşumlar
> Tıpkı canlı insanlar gibi zihnimden geçtiler gündüz vakti
> Gece vakti de rüyalarıma musallat oldular.[28]

Dolayısıyla Japon düşüncesinde, "insanlar ve doğanın varlıkları, aslında tek bedendir" ve "doğa varlıkları tıpkı insanlarmış gibi onlara sevgi beslenir".[29]

Ayna nöronların keşfinden biliyoruz ki, görebildiğimiz bir şeyi taklit ettiğimizde onu deneyimliyoruz gibi olur. Ama işin özü bundan daha fazladır. Zihinsel temsil, doğrudan görsel ya da diğer uyarımlar -başka deyişle, görüntülemeolmadan, doğrudan algıda geçerli olan bazı nöronların aynılarını işe koşar.[30] Bundan açıktır ki, bir şeyi yaptığımızı hayal dahi ettiğimizde, gerçekten onu taklit etmek bir yana, göz ardı edilemez bir seviyede adeta bu eylemi kendimiz yapıyor gibi olur. Bir şeyi hayal etmek, başkasının bir şey yapmasını izlemek ve bunu kendimiz yapmak bazı hayli önemli ortak nöral temelleri paylaşır.

Öyleyse hayal gücü, bir ekranda imgelerin nötr bir yansıtması değildir. Hayal gücümüz karşısında dikkatli olmamız gerekir, zira hayal ettiklerimiz bir manada ne ve kim

olduğumuzdur. *Imago* [imge] kelimesi bir modele, örüntüye ya da orijinale göre oluşturmak anlamına gelen *imitari* [taklit] kelimesiyle akrabadır. Taklidin hayli bulaşıcı olduğu konusunda bolca kanıt vardır, ki bunların bazılarını öncesinde vermiştim: Bir şeyi düşünmek ya da yalnızca onunla alakalı kelimeler duymak, davranış ve bir görevi yerine getirme biçimimizi değiştirir.[31] Erdeme giden yolun erdemli olan kişiyi ve erdemli alışkanlıkları taklit etmek olduğunu fark etmiş olan Pascal bunu anlıyordur – tüm manastır geleneklerinin temeli budur.

İnsanların müzik ve dili nasıl edindiği sorusuna dönelim, zira bu bizim taklidin evrimleştirici gücünü anlamamıza yardım edebilir. Müzik ve dil birer beceridir, ve beceriler fiziksel özellik değildir – daha büyük kanatlar, daha uzun bacaklar vs.: Fiziksel özelliklerin genel bakımdan taklit edilememesi bir yana, beceriler hem taklit edilebilirler hem de müzik ve dil çift taraflı becerilerdir, bireylere tek başlarına bir faydaları olmaz (ama grup içinde de faydalarının pek yüksek olduğu söylenemez). Dil gibi becerilerin gelişimini salt klasik doğal seçilimin rekabetsel gücüyle yapılacak bir açıklamasının, becerilerin hem genetik yakınlık taşıyanlar tarafından kolayca taklit edilebileceğini ve böylelikle gen lehine seçim gücünü ciddi ölçüde tükettiğini hem de taklit edilmedikleri sürece pek bir faydaları olmayacağı gerçeğini kabul etmesi gerekir. Taklidin kendisinin seçici bir avantajı olacaktır: Yetenekli taklitçilerin gruptaki diğer kişilerle bağlarını güçlendirmelerine yardımcı olur ve sosyal grupları istikrarlı, dayanıklı kılar. En yekpare grupların hayatta kalma şansı en yüksektir ve bağ kurmayı teşvik eden müşterek becerilerin edinilmesini bağlı olarak grubun genleri gelişir ya da gelişmez. Daha az taklit becerisine sahip bireyler, gruba daha az bağlıdır ve aynı ölçüde gelişmezler.

Beceriler edinme ve gruba uyum sağlamadaki bir diğer seçici unsur da esnekliktir, ki esneklik de frontal lobların genişlemesiyle beraber gelir – özellikle de sağ frontal lobun,

yani sosyal zekâ bölgesinin. Beceriler var olma ve davranmanın sezgisel, "yerleşik" yollarıdır; analitik olarak yapılandırılmış, kurallarla temellendirilmiş teknikler değildirler. Dolayısıyla muhtemelen biz seçilmiş olanlarız – her birimizin örneğin "dil gen(ler)i" ya da "müzik gen(ler)i" gibi spesifik genlere sahip olan spesifik yeteneklerimiz için değil de (bu tür genler için "grup" dahi bir seçime maruz kalmaz) bireysel olarak, genel nazarda beceri edinme adına elzem olan esneklik ve taklit becerilerimiz sayesinde seçilmişizdir.

"TAKLİT GENİ"

Hem taklit geni hem de spesifik bir beceriyi destekleyen bir gen bulunduğunu farz edelim. İnsanların şu ya da bu becerinin tarihinde edindikleri bir beceriyi örnek alalım – sözgelimi yüzme. (Yüzmeyi öğrenmenin hiçbir zaman böyle işlemediğinin farkındayım ama şimdilik bunu aklınızdan çıkarmaya çalışın.) Farz edin ki, yüzmek için bir gen olsun ve yüzme eylemi de bir sebepten dolayı büyük bir avantaj sağlasın: Yüzemeyen kişiler geri bırakılırdı. Eğer yüzmek taklit edilemez olsaydı -ya bunun için bir genin vardır ya da yoktur- çok geçmeden geriye sadece yüzme geni taşıyan kişiler kalırdı. Sonuç: Birkaç nesil sonra, herkes yüzebilir; herkes bu işi genleriyle kazanmıştır.

Farz edin ki, tam aksine yüzme eylemi, gören her bireyin yüzmeyi öğrenebileceği kadar taklit edilmesi kolay olsun. Yüzme geninin hiçbir gücü olmasın ve hiçbir bakımdan seçilimin baskısına tabi olmasın, hatta bu gen ortadan kaybolsun. Sonuç: Aynı şekilde ama çok daha hızlı olarak, herkes -çok daha bir mekanizma olarak- taklit ederek yüzebilir ama çoğu kişi gen olmadan bunu başarır; ama bağımsız olarak belli bir azınlık yine de yüzmelerini sağlayan geni taşır.

Bir de bu iki durumun aşırı uçlarından daha ziyade yüzmenin sadece *kısmen* taklit edilebilir olduğunu farz edin. Yüzme genini taşıyanların lehine seçilimsel bir baskı olur, gitgide daha fazla insan bu geni edinir ve dolayısıyla

yüzebilir: Keza bazı insanlar eylemi taklit edebilir ve yüzebilir ama yine de genden yoksundurlar. Ama bu davranış kısmen taklit edilebilir olduğundan dolayı, yalnızca iyi bir taklitçiyseniz onu taklit edebilirsiniz. Dolayısıyla bu koşulda da iyi taklitçilerin -taklit genine sahip olanların- lehine bir seçilimsel baskı olur; bu kişiler yüzme genine sahip değildir ama her halükârda yüzebilirler. Sonuç: Çok geçmeden herkes yüzmeyi bilir hale gelir; bazıları yüzme genini taşır, bazıları taklit genini taşır ve belli bir azınlıksa ikisine de sahiptir.

Ama şimdi de benzer ya da daha büyük bir rekabetsel avantaj taşıyan kısmen taklit edilebilir bir davranışın ortaya çıktığını farz edin – sözgelimi uçmak. Taklit genine sahip olanlar işe önden başlar: Hem yüzmeyi hem de uçmayı bilirler (ve bir sonraki gelişimi de, mesela "dalmayı" da öğrenirler) ve bunlara sahip olmayanlardan çok daha ileride olurlar, zira şimdi bu kişiler hayatta kalmak için yüzme genlerine de uçma genlerine de sahip olmak zorundadırlar.

Bunun birçok sonucu olur:

- Taklit genini kayıran süreç, ancak elzem olan davranış kısmen taklit edilebilirse başlar: Eğer bütünüyle taklit edilebilirse (ki bu durumda gen önem taşımaz) ya da katiyen taklit edilemezse (bu durumda da gen etkisizdir) başlamaz.
- Söz konusu davranışların yeterli seçilimsel baskıyı uygulaması, yani hayatta kalma için önem teşkil etmesi gerekir. Eğer taklit edilecek davranışlar daha büyük bir seçilimsel baskı uygularsa süreç daha hızlı ilerler.
- İkinci öğrenme patlaması (uçma örneğinde) ilkinden (yüzme) daha hızlı gerçekleşir çünkü başlıca taklide dayanır ve taklit de gen aktarımından daha hızlı bir süreçtir. Kaçınılmaz olarak başka becerilerin gelişiminin gerekliliği ortaya çıktığında, süreci hızlandırmak için gen aktarımından ziyade taklide duyulan gereklilik artar.

Şimdi yüzme yerine "müzik" ve uçma için "dil"i anladığımızı düşünün. Herkesin taklit genine sahip olduğu ve önemli olan şeyin spesifik davranışları kayıran genetik mekanizmalar değil de taklit olduğu bir aşamaya gelinmez miydi? Sanmıyorum, çünkü o türde davranışı daha mümkün kılan genetik (ya da epigenetik) mekanizmalara sahip olsaydınız, söz konusu şeyi öğrenmek her zaman daha kolay olurdu. Ama taklit her zaman daha hızlı işler, öyle ki en sonunda seçilen genlerin taklit ettiğimiz şeyleri belirlemesinden ziyade taklit etmeyi seçtiğimiz şey hangi epigenetik mekanizmaların seçildiğini belirlerdi (yani kendimiz hakkında daha bilgisayarvari yollarda düşünmeyi ve konuşmayı öğrendiğimiz bu kültür, becerikli ama sosyal yetilerden yoksun bir beynin seçilimine yol açardı).

Taklit yetisi -diğer becerilere imkân sağlayan meta becerinin- ilk insansılardaki beynin açıklaması zor şekilde hızlı gelişimine bir açıklama sağlayabilir, zira burada adaptasyon geçirip kendimizi değiştirme hızımızın ve becerilerimizin kapsamının ani bir artışı söz konusudur. Becerilerimizi taklitle ediniriz – her becerimizi; ve beceri edinimi geni (taklit), tekil beceri genlerinin hepsine üstündür. Dolayısıyla bir genden -amansız rekabet ("bencil gen") ve sol yarım kürenin nispeten atomistik ve muhalif değerlerinin sembolü- hem hızlı bir şekilde hem de bizim seçtiğimiz bir yönde evrilmeye imkân tanıyacak bir beceri doğabilir: sağ yarım küre değerleri olan empati ve iş birliği vasıtasıyla. Genler bizi genlerden özgürleştirebilir. Taklit sayesinde mümkün olan belki de en büyük insan icadı, şaşırtıcı derecede hızlı ilerleyen bir süreçte kim olduğumuzu seçebilmemizdir. Öncesinde söylediğim gibi, "zorlanımın kasveti"nden kaçarız. Müzik ve dil gibi iletişim becerilerinin bireysel rekabetle elde edilmesi gerektiği ama becerilerin kendisinin grup onlara toplu bir şekilde sahip değilse hiçbir işe yaramayacağı standart genetik paradoksunu da açıklayabilir bu. Belki de mekanistik davranış modelleriyle öyle olduğumuza

inanmaya koşullandırıldığımız kadar amansız rekabetçiler değilizdir. Hatta belki dünya da bir mekanizma değildir.

Taklidin büyük önemi, taklit etmek için iyi modeller seçmemiz gerektiği çıkarımına işaret eder çünkü birey değil de bir tür olarak, taklit ettiğimiz şey haline geliriz. Taklit etmeyi öğrendiğimiz davranışları epigenetik mekanizmalarla aktarırız ve bu sebeptendir ki, William James, popüler ön yargıyı tersyüz eden bir biçimde, insan türünü diğer türlerin hepsinden daha geniş bir içgüdüsel davranış düzenine sahip görmüştür.[32]

Neden ve sonucun mekanik sisteminde, nedenler sonuçlarından önce gelir ve deyiş yerindeyse arkadan ittirirler. Bu tür sistemlerin mantıki uzantısı, kapalılıktır, yani olagelen şeyler önceki olaylarla belirlenir: İtildiğimiz yere gideriz. İnsanların seçimleri tartışmaya açık olsa da, özgür irade hâlâ tartışması zor bir konudur; gerçi neden ve sonucun olasılıklara ve belirsizliklere indirgendiği kuramsal fizik alanı kavramlarına dayanan bazı çok yönlü savunmalar öne sürülmüştür. Ben bunları gereğince değerlendiremem. Fakat fenomenolojik bakış açısından bakıldığında, kendimizi özgür hissederiz ama olagelen şeyler tarafından itilmek ya da dürtülmekten ziyade bir tür manyetik güce sahip olan şeylere (örneğin arketipler) çekilir ve cezbediliriz. Şöyle yazdığında Nietzsche'nin aklındaki de belki buydu:

> "Uzaktan aksiyon" yasası yok sayılamaz: *Bir şey başka bir şeyi yakınına çeker, bir şey çekiliyor gibi hisseder.* Temel bir olgudur: Buna kıyasla, mekanistik itiş ve çekiş kavramları, görme dünyasını düzenleyici bir sav olarak iş görse dahi yalnızca *görme* ve *dokunma* duyumlarına dayanan bir savdan ibarettir![33]

Bu önemli atraktörler muhtemelen en iyi şekilde değerler olarak ifade edilebilir, gerçi bu bağlamda "değer" kelimesi bana biraz yetersiz geliyor. Belki "idealler" daha uygundur ama bu kelime de sorunsallıklar barındırır ve çağımızda itibarsızlaşmıştır. Bu idealler ya da değerler, neden ve sonucun

aksine zaman kategorisinin dışında dururlar. Öncül nedenler kadar sıkı sıkıya belirleyici değillerdir, yani kişinin hangi atraktörlere direnç gösterdiği ve hangilerine yaklaştığı hususunda bazı seçimler söz konusudur. Bunlardan bahsetmemizin nedensellik sorularını ortadan kaldırmadığını biliyorum, zira "Bu kişinin bu ideale ya da değerlere çekim duymasına neden olan şey?" ne gibisinden kılıklarda geri dönüyorlar. Aziz Augustinus'tan beri teolojiyi bezdirmiş kader ve tanrısal ihsan sorularına benziyor bunlar.[34]

Değerlerle kastettiğim, onlar vasıtasıyla ahlaki bir çatışkıyı çözebileceğimiz ilkeler değil – sözgelimi salt sonuççu bir hesap yapmak ya da Kantçı deontolojik ilkeleri izlemek (görevlerin en başta geldiği, hatta mutlak olduğu ve neticelerin değerine bağlı olmadığı görüşü). Tartışmaya açık olan asıl şey, değer değil de -sözgelimi hayatın korunması- en iyi bir şekilde o değerle çözülebilecek, bir ikilem içindeki eylem seçimidir. *Değerlerin kendilerinin* söz konusu olduğunu söylüyorum: cesaretin ya da fedakârlığın sonuçtan bağımsız olarak kendinde bir değeri olup olmadığı ya da herhangi bir deontolojik ilke. Fakat araçsal bir ahlak, bu tür değerleri hesaba katmazdı. Bu manada değerlerin "iyi ve kötünün ötesine" geçmesi gerekir. Scheler değer alanlarını belirlemekle kalmamış, aynı zamanda onları hiyerarşik olarak sıralamıştır: en aşağıdaki ancak duyusal ya da faydacılık seviyesinde takdir edilebilecek değerler alanından, en üstteki kutsallık alanına.[35] Scheler'nın değer şemasını ister kabul edelim ister etmeyelim, bunların sağ yarım küre bölünmesini ilgilendiren tarafları, sol yarım kürenin yalnızca bu en aşağı seviye değerleri tanıması hususudur. Scheler'nın faydadan daha üst seviyede gördüğü cesaret, güzellik, zekâ, kutsallık gibi değerler salt faydasallık aracına, dizisel analitik mantığa bağlı olmayan bir yaklaşım gerektirir (fakat bu yine de duygusallık barındırmaları gerektiği anlamına çıkmaz). Farklı bir biçimde anlaşılmaları gerekir, ki bu da sağ yarım kürenin

yalnızca mantık tabirlerince savunulabilir olmayan şeylere açıklığıyla mümkündür.

Fakat sol yarım küre dünyasında, bu tür değerler spesifik bir tarzda barındırılır: basitçe hepsini kendi bildiği değerlere, yani faydasallığa geri götürerek. Örneğin güzellik, seçeceğimiz partnerin sağlıklı ve üretken olduğunu garantileme yoludur; cesaret, gen havuzu lehine araziyi korumak üzere iş görür; zekâ, çevreyi ve kişinin etrafındaki kişileri manipüle etme gücünü sağlar; kutsallık, grubun bütünlüğünü teşvik etmek amacıyla tasarlanmış bir icattır; vs. – argümanların tümü birbirine yakındır. Yalnızca sol yarım kürelerinin dünya yorumlamasına bel bağlamayanlar, aldatmacayı hemen fark edecektir. Argümanlar bu hat üzerine inşa edilemez değildir ama gelgelelim "fenomen dünyasını unutmamak" için son derece dahiyane olmaları gerekir – örneğin dünyadaki sonsuz güzellik kaynağı arasında, cinsel partnerler yalnızca bunun küçük bir payını teşkil eder ve o zaman bile güzellik, cinsel çekicilikle aynı değildir. Yalnızca ikna edici olmayı başaramazlar: Değerlere geri dönülür – ki en nihayetinde değerler, argümanın ötesindedir. Rasyonellik, doğal olarak, bir şeyin rasyonel argümanın ötesinde var olma imkânını kabul etmeye gönülsüz olur, zira sol yarım küre kendi dışında yatanların varlığını kabul edemez. Her zaman olduğu gibi Ötekine, dışarıda yatan şeylere çekim duyan sağ yarım küredir.

Hal böyleyken, bahsettiğim atraktörler sağ yarım küreye hitap edecektir. Ama sağ yarım kürenin zafiyeti, dünyada vücut bulan ya da dünyaya içkin gücünün diğer yanıdır. Dünyada kendini-aksetmeyen tabii bakış açısına zemin oluşturur: Dolayısıyla kendi başına kendini "tabii bakış açısı"ndan koparamaz. Günübirlik halin "pek somut beden"i ona çok yakındır. Dolayısıyla pek kolayca hatalara kapılır: Günlük gerçeklik onu kısıtlar ve yaşama gücü, canlı dünyadan tabii olmayan yollarda koparılmamaya *bağlıdır*. Sorun şu ki, görüşü ona ne kadar "tabii" gözükürse, tüm şeylerin sıra dışı

ve hayret uyandıran gerçekliklerinin bize kendilerini sunmasına aslında o kadar az izin verir. Böylelikle kendi yolu içerisinde, Heidegger'in *Verfallen*'ının* yapaylığına düşme riskine girer.[36] Bu durum içerisindeyken, "gayritabii" görüşün benimsenmesine imkân sağlayan sol yarım küredir. Bu şekilde dünyanın yerçekiminden, sol yarım kürenin temsil ettiği yatay eksenden yükseliriz ve farklı bir bakış açısından bakarız. Geçici olarak dünyanın çekiminden kaçıp şeyleri yeni bir biçimde görebiliriz. Heidegger'in terimleriyle, *Dasein* kendi yapaylığının farkındalığına varır ve daha özgün kendiliğine doğru çabalamaya başlar. Dolayısıyla sol yarım küreye kayma, yapaylığın farkındalığıyla doğurulur. En nihayetinde de sarkacın geri dönmesine, sağ yarım kürenin günlük yaşamın ötesinde de gücünü sezdiği şeye doğru çabalamasına sebep olan şey *sol* yarım küreye has dünyanın yapaylığı hissi olacaktır. Her bir yarım küre, farklı kaynaklardan yapaylığa düşme riski taşır, ki birbirleri için can alıcı önem taşımalarının sebebi budur. Sağ yarım küre, bizatihi dünyayla *etkileşiminin*, dünyanın "mevcudiyetlerinin" koşul kıldığı aşinalık dolayısıyla risk altındadır; sol yarım küreyse klişenin aşinalığının -kopuklaşmış yeniden-sunumun- riskindedir. Her kültürel değişim, yarım kürelerin birinin dünyasının nihai yapaylığına bir tepki olarak görülebilir ama sağ yarım küre için geri dönüş, kendiliğin ötesindeki çekici bir güçle etkileşime girme vasıtasıyla olur.

Taklidin klasik genetik mekanizmalardan ortaya çıktığı ama ondan sonra genleri ele geçirdiği ya da en azından onlara fazla yaklaştığı fikrinde yatan önemli bir nokta varsa, burada da bir tür yarım küre kayması görebilir miyiz? Sağ yarım küre değerleri neredeyse anlaşılmadan sol yarım küre değerleriyle kaynaşır mı? Bireyin sol yarım küre üzerinden kavrandığı atomistik anlamda, gelişim, bir dizi bireyin başka bir dizi bireyle genleri vasıtasıyla rekabete

* Günübirlik, rutin algı anlamında düşmüşlük (çn.).

girmesiyle gerçekleşir – en iyinin hayatta kalması. Bu bakış açısından, grup bireysellik için potansiyel bir tehdittir; ihtiyatlı yabancılar yığını, grubu hoş görür ve sadece sağladığı yarardan dolayı grubun içinde iş birliğini kabul eder. Bireyin bireyselliğinin yalnızca bağlam (grup) içinde anlaşıldığı sağ yarım küre görüşüne göre, sol yarım küre için bireyin kimliğinin grupta *kaybolması*, yalnızca kimliğin ait olduğu grubun içine kapılması (*aufgehoben*) anlamına gelir. İhtiyatlı rekabetten empati doğar: "Ya öldür ya öl" dünyasından, ateş etrafında paylaşılan yemek ortamı doğar. Doğrusal bir çabalama, senin genine karşı benim genim, yansımalı bir iş birliği sürecine dönüşür, ki bunun sayesinde de Tutsak İkilemi'ndeki gibi hepimiz daha iyi bir vaziyete erişiriz – çünkü yarım kürelerin "savaşı", yalnızca sol yarım kürenin bakış açısından bir savaştır. Sağ yarım kürenin kapsayıcı bakış açısından, bu, ayrıklıklarını koruyan ama o birleşim içerisinde birbirlerine dayanışma kuran karşıt güçlerin birleşimi vasıtasıyla, içinde bir şeylerin husule geldiği bir başka yansımalı süreçtir sadece. Herakleitos'un dediği gibi, eğer savaş tüm şeylerin kralı ve babasıysa, barış da kraliçeleri ve anneleridir.

Üstelik böylelikle daha hızlı ve seçtiğimiz yönde ilerleriz. Bir seviyede, evrim gerçekten yalnızca genlerin hayatta kalıp kalmamasıdır – "mücadelesi" ya da "rekabeti" dahi değildir çünkü bunlar niyet içerir. Gelgelelim Dawkins bu sürece "bencil" sıfatını yakıştırmıştır: Belli ki, en iyi bilim insanları bile antropomorfikleştirmeden kaçamıyorlar. Ama tanımlama doğrudur, zira tıpkı benim yarım küreleri antropomorfikleştirdiğim gibi eğer genleri antropomorfikleştirirsek, bencil ya da amansız bir tarzda ilerlemektedirler. Bu süreç vasıtasıyla "karadan itiliriz" ve gideceğimiz yönleri belirleyemeyiz. Her halükârda, arzulanası bir *Aufhebung* vasıtasıyla, tüm bunlardan bir süreç doğar, yani taklit sayesinde beceri ediniminden bahsediyoruz: Bu süreçte gözlerimiz

açılır, iş birliği gerçekleşir ve taklit ettiğimiz şeyi seçmemiz bakımından bir ölçüde özgürlük barındırır.

Yarım küre dengelerinden kaynaklanan kültürel değişimler, öyleyse, tekrarlamak gerekirse, katiyen makro seviyede değil de beyindeki yapısal değişimler olarak düşünülmelidir (mikroskobik seviyede, bireysel deneyim sayesinde yol açılan, beyinde hem yapısal hem de işlevsel değişimler olduğunu biliyoruz). Bunlar işlevsel değişimler olacaktır; başlangıçlarıysa şu ya da bu yarım kürenin lehine olan inançların ve uygulamaların, dünya görüşlerinin ve varoluş tarzlarının taklidiyledir. Ondan sonra bunlara epigenetik mekanizmalarla daha öte bir kalıcılık verilir; zira epigenetik mekanizmalar bir sonraki nesilde zihnin ve beynin alışkanlıklarını kopyalar ve dolayısıyla onları teşvik etmede ve içkinleştirmede yardımcı olurlar.

O vakit kendi değerlerimizi, kendi ideallerimizi seçmede özgür oluruz. Elbette bu ille de bilge bir biçimde olmayabilir. Eğer bizi dünyada sol yarım küre varoluşunu *taklit etmeye* ve benimsemeye ikna edebilirse, bu süreç sol yarım küre tarafından yönetilir. Yakın Batı tarihinde yaşananın bu olduğuna inanıyorum. Günümüz dünyasında, beceriler algoritmalara indirgenmiştir: İş başındaki taklit makinelerinden ibaretiz.

8. BÖLÜM

ANTİK DÜNYA

Kitabı *Faces: The Changing Look of Humankind*'da [Yüzler: İnsanlığın Değişen Görünüşü], Milton Brener, insan yüzü çizimlerinin Antik Çağ'da nasıl evrildiği üzerine ayrıntılı bir araştırma sunar.[1] Duygusal iletişimin yüzde 90'ının sözlü olmadığını ve bu duygusal iletişimin büyük oranının yüzle (Georg Lichtenberg insan yüzünü "dünyadaki en keyif verici yüzey" diye betimler)[2] ifade edildiğini belirterek, tarih öncesi sanatta neredeyse hiç yüz görülmediğini vurgular. Resimlerin öznesi başlıca hayvanlardır; insan bulunan resimlerde, yalnızca kalça ve göğüsler bulunur, neredeyse tüm figürler de kafasızdır; kafa varsa da saç olsa bile yüz görülmez. Çizimlerde ilk defa yüzler görülmeye başlandığında, bu yüzler ifadesiz, şematik ve gayrişahsidir. Brener'ın öne sürdüğüne göre, ilk çizimlerdeki uzamsal yön ya da parçalar arası ilişkinin eksik olması, tipik soyut örüntülerin taklit edilmesi ve görülenlerden ziyade bilinenlerin betimlenmesi (örneğin, bedenin içindeki kemikleri gösteren "X-ray" insan tasviri) yalnızca sol yarım küreye bağlı nöropsikiyatrik hastaların ortaya çıkardıkları eserlerle kayda değer paralel noktalar taşımaktadır.[3] Ayrıca Brener, her ikisi de sağ yarım küre işleyişinde sorun yaşayan disleksi ve prospagnozi hastalarının, tarih öncesi resimlerdeki ifadesiz şematik figürlerin "ilkel" yüz modellerini sergileme eğiliminde olduğu kanıtlarına değinir.[4]

Yüzleri "işlemleme"de ve yüz ifadelerini kavramada, özellikle de yüz vasıtasıyla aktarılan his ve duygu aktarımlarında, empati hissetmede ve bireyselliği tanımada sağ yarım kürenin öneminden öncesinde bahsetmiştik (2. Bölüm), keza estetik hazzın sağ yarım küredeki temeline de değinmiştik.

İnsan yüzü tasvirlerindeki nispeten ani değişim, MÖ altıncı yüzyılda ve daha spesifik olarak da dördüncü yüzyılda Yunanistan'da başlamıştır; zira Mısır ve Eski Yunan tasvirlerindeki tipik ve ifadesiz bakışlar daha bireysel, çeşitli, duygusal olarak anlamlı ve empatik bir hal almıştır. Brener bu değişimi Yunanistan'da aynı tarihlerdeki sağ yarım küre işleyişinin hızlı ilerlemesine atfeder. Brener'a göre, bunun bir diğer kanıtı, bazı hususlardaki evrimdir: metafor bakımından zengin şiirler, bireyin topluluk karşısında taleplerinin bulunabileceği fikrinin gelişmesi, genel olarak diğer insanlara empati hissinin ve doğal dünyaya olan ilginin ilerlemesi – "ölüme giden varlık" olarak insanın dünyadaki konumunun acıklı haline karşı ironik farkındalığına dayanan mizahı da buna ekleyebiliriz.

Savını desteklemek amacıyla, Brener, 50,000 insan yüzü tasvirinin bakış biçimi üzerine çalışmış Alman araştırmacı Hans-Joachim Hufschmidt'in eserinden alıntı yapar.[5] 1980'de yayımlanan bu eser, kayda değer bir bulgu ortaya koyar. Görünüşe göre eski zamanlarındaki iki boyutlu çizimler, yüzleri ya doğrudan ileri ya da gözlemcinin sağına bakar şekilde tasvir etme eğilimindedir. Fakat, altıncı yüzyıl ve Helenistik Dönem arasındaki dönemde apaçık bir yön değişimi görülür, portelerin çoğunda yüzler gözlemcinin soluna dönüktür.

1973'te Chris McManus ve Nick Humphrey, *Nature* [Doğa] dergisinde, on altıncıdan yirminci yüzyıla kadar yaklaşık 1400 Batılı portre çizimi üzerine yaptıkları araştırmayı yayımlamıştır; çıkan sonuca göre, bu dönemde de resimdeki kişinin gözlemcinin soluna bakar şekilde tasvir edilmesi eğilimi gösterilmektedir.[6] O zamandan bu yana bu bulgular başka birçok bulguyla beraber doğrulanmıştır.[7] Görünüşe göre bunun örtük anlamı, ilgi odağının gözlemcinin sol gözlem alanında bulunması (tercihen sağ yarım küre sorumludur) ve aynı zamanda öznenin yüzünün daha duygusal ifade barındıran sol yarısının (öznenin sağ yarım küresi tarafından kontrol edilir) göz önüne getirilmesidir.

Hufschmidt'in araştırmasının güçlü noktası, görevinin inanılmaz geniş kapsamı dışında, antik dünyayı da işe dahil etmesidir. Bu olgu, altıncı yüzyıl sonrasında insan yüzü tasvirlerinin değerlendirilmesinde sağ yarım küre lehine bir kayma yaşandığını ortaya sermektedir. Brener ve Hufschmidt'e göre, bu eğilim yine Orta Çağ'da kaybedilmiş ama Rönesans'ta yeniden doğmuştur. Bir başka araştırma da yüzlerin sola bakması eğiliminin on beşinci yüzyılda en baskın halini aldığını onaylar; keza bu eğilim yirminci yüzyıla kadar adım adım azalmış, bu dönemde de Yunan uygarlığı öncesinde görülen eşit oranda hem sağ hem sol profil modellerine geri dönüşmüştür.[8] Kitabımızın savını göze aldığımızda bu bulgular hatırı sayılır bir önem taşımaktadır, özellikle de Rönesans zamanında beyinde sağa yönelik kaymanın gerçekleşmesi ve modernizmdeyse sola kayma yaşanması iddialarımız bakımından bir hayli önemlidir.

Çocuklar tarafından çizilen yüz profillerinin büyük çoğunluğunda sergilenen "doğal" eğilim, yine sola doğrudur, hatta bazı vakalarda kopyalanan model sağa baksa bile sol profil çizimine yönelik bir eğilim görürüz.[9] Otoportreler karşıt bir eğilim gösterir, profil sağa doğrudur, ki muhtemelen bunun da sebebi ressamların kendilerini ayna karşısında görmeleri, bu yüzden imgenin sol görsel alanlarında görülmesidir, zira bu durumda yüzlerini sağa çevirirler ki sol tarafları görülsün – aynada yüzün sağ tarafı gibi gözükür.[10] Alman ressam Lovis Corinth'in 1911'de yaşadığı sağ yarım küre felcinden önceki ve sonraki otoportreleri üzerine yapılan bir çalışma, felcin ardından ressamın çizimlerinde hem yüz profili hem de ışık kaynağı yönlerinde tam tersi yöne eğilim kazandığını göstermektedir.[11] (Rönesans'tan bu yana çoğu Batı resimlerinde, yüzün sola çevrilmesine yönelik bir eğilim bulunduğu gibi, ışık kaynağının da soldan gelmesi eğilimi görülür.)[12]

Brener'ın savı hayli özgündür ve daha çok bilinmesi gerekir: Tarihteki hareketleri beyindeki yanallaşmalarla

ilişkilendirmeye çalışan yalnızca birkaç girişimden biridir. Sağ yarım küre işlevlerinin özellikle de görsel sanatlardaki bu kapsamlı öne çıkışının önemini kabul etsem de, benim meseleye yaklaşımım Brener'ınkinden farklıdır.

Yunan uygarlığı, en azından sağ yarım küre kadar *sol* yarım kürenin ani gelişimiyle ilişkilendireceğimiz birçok şeyi ortaya çıkarmıştır: analitik felsefenin başlangıcı, yasaların düzenlenmesi, sistematik bilgi tabanlarının resmiyete dökülmesi. Tüm bunlar kalabalıktan, doğadan ve kendimizden kendimizi koparma ve geride durma becerisini gerektirir, öyle ki nesneleştirmemiz mümkün olsun. Kanımca ayrıca diğer insanlarla ve doğayla *aramızda köprüler kurma* işinin de temelidir, ki alışılageldiği üzere ve nöropsikoloji literatürünün çoğuna göre bunun aracısı sağ yarım küredir. Önceki bölümdeki Hegelci temaya dönecek olursak, birlik, ayrılık ve farklılık olmadan var olamaz ama ayrılık ve farklılık daha sonra gelecek daha büyük bir birlik ya da senteze öncül olmazsa hiçbir fayda taşıyamazlar.

Dolayısıyla bana kalırsa yaşananlar şöyleydi. Başlangıçta bu manada simetrik, iki yarım küre tarafında da bir ilerleme vardı – her iki yarım kürenin de frontal loblarında bir ilerleme. Mesafe (uzamda) ve gecikimi (zaman) sağlayan frontal loblardır: Dünyamızdan ve kendimizden geri durabilmemizi sağlarlar. Ama çok daha geniş bir akıl yürütme kabiliyetine, geçmişten alınan dersleri düşünmeye ve gelecekte olası dünyalar tasarlamaya, geniş çapta devletin nasıl daha iyi yönetilebileceği üzerine projeler ve planlar inşa etmeye, dünya bilgimizi geliştirmemize imkân sağlayan bu gelişim kaydetme becerisini gerektirir: zihnin işlerini dışsallaştırma ve dolayısıyla daha kalıcı kılma, sabitleme, yaşamın daimi akışını dondurma. Dolayısıyla yazılı sözün, şemaların, formüllerin ve haritaların çok büyük ölçüde genişletilmesini gerektirir; keza doğa gözlemi kayıtlarına ve halkların ya da devletlerin tarihinin kayıtlarına ihtiyaç duyar. Bu kitabın önceki bölümlerinde yeniden-sunumla ilişkili olarak dış

hattını çizdiğimiz noktalardan görülecektir ki, bu sağ yarım küreye değil de sol yarım küreye itimatı koşul kılar. Böyle bir geri durma eylemi, analitik felsefenin özünde yatar, ki analitik felsefe de bir sol yarım küre işlevidir – en azından Batı'da Platon'dan Kant'a kadar. Bu geride durma sürecini Yunanlılar başlatmıştır; ve analitik felsefenin, politik devlet üzerine kuramlar üretmenin, haritaların gelişiminin yıldızların ve "nesnel" doğal dünyanın gözlemlerinin ortaya çıkmasının başlangıcı vs. hepsine sol yarım küre aracı olabilir; ama gelgelelim bunların ilk dürtüsü sağdan gelir.

Frontal loblar vasıtasıyla husule getirilen bu "gerekli mesafe", aynı sebepten dolayı, kişinin kendini diğer kendilikler gibi görmesini mümkün kılar; kişi geri durup insan yüzünü nesnel olarak gözlemleyebilir, öyle ki yüzler Brener'ın da gösterdiği üzere fevkalade ayrıntılarıyla resmedilebilir. Brener'ın dikkat çektiği sağ yarım küre işlevlerinin genişlemesine ebelik eder. Topluluktan ayrı ama ona bağlı olarak birey anlayışı da bu zamanlarda, ilkin mesafe edinme becerisi sayesinde ortaya çıkmıştır.[13] Bu geri durma, şeylerin olduğu hali daha iyi görebilmemizi sağlar – idrakimizi açar, belirtik kılar; ama bu gerçekleştiğinde, sağ yarım kürenin örtük olarak bu idraki entegrasyon kabiliyetini genişletir. Bundan da Brener'ın Yunan tarihinin bu dönemiyle ilişkilendirmesindeki fikrini paylaştığım tüm o sağ yarım küre gelişimleri ortaya çıkar: "kendilik"in belli yönlerinin doğuşu; diğer insanlarla empati; imgelemsel, metaforik dil ve sanat; mizah ve ironi; bireysel yüzlerin, duygusal ifadelerin tanınması vs.

Dolayısıyla, özetle, Brener burada muhtemelen sol pahasına sağ yarım küre işlevlerinin ilerlemesiyle beraber iki yarım kürenin apaçık bir zıtlığını görür; bense daha ziyade en başta frontal lobların çift taraflı bir güçlenişini görüyorum, ki bu durumda da sol yarım kürenin "mesafe"den sorumlu olması ve gerekli mesafenin yaratılması vasıtasıyla sağ yarım kürenin kabiliyetini genişletmesine imkân sağlaması gerekmektedir. Sağ yarım küre ilerlemesinin kanıtlarını

yadsımıyorum, yalnızca bunu farklı olarak sol yarım kürenin ve frontal lobların rolleriyle ilişkilendiriyorum.

Benim yorumum *her iki* yarım kürenin de ilerleme göstermesini içerdiğinden, yarım küre farklılıklarının neden bahsinin açıldığı sorulabilir. Ne de olsa, neden tüm yarım küre meselesini bir kenara bırakıp sağduyu görüşüne dönerek bu zamanlarda bilgide, hayal gücünde ya da yaratıcılıkta genel bir ilerleme olduğunu düşünmeyelim? Buna şöyle bir cevap verebilirim ki, bu şekilde buradaki ilerlemenin başat özelliklerini tamamıyla es geçmiş oluruz, zira burada aynı anda bambaşka yönlere gerçekleştirilen hareketler söz konusudur – aynı anda hem dünyadan daha çok soyutlanmaya hem de dünyayla daha fazla empatik etkileşime yönelik. Başka deyişle, kitabın önceki bölümlerinde değinilen ve tartışılan tüm verilerin şahitlik ettiği üzere, yarım küreler arasındaki *farklılıklar* bu zamanda iyice vurgu kazanmıştır. Yarım kürelerin sunduğu iki dünya arasındaki ayrılığın bu vurgulanmasından yeni ve verimli bir gerilim doğar. Yarım küre farklılıkları üzerine sahip olduğumuz veriler çoğunlukla geçtiğimiz yüzyılda münhasıran Batılılardan elde edildiğinden, dünyanın başka yerlerinde aynı ölçüde aynı farklılıkların daima var olup olmadığını bilmiyoruz. Tek söyleyebileceğimiz, en azından Batı tarihinin bir noktasında ortaya çıkmış olmaları gerektiğidir; ve sol yarım küre işleyişinden bağımsız bir kültür faaliyetinin dışa vurumunun ve nispeten bağımsızca işleyen sağ yarım kürenin izlerini gördüğümüz ilk yer bu dönemdeki Yunanistan olduğundan, şahit olduğumuz şeyin yarım kürelerin (nispi) bir kopuklaşması ve bildiğimiz haliyle yarım küre özelleşmesinin kökenleri olabilir.

Bu beni Julian Jaynes'in önemli klasiği *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*'daki [İki Odacıklı Zihnin Şafağında Bilincin Kökeni] savını düşünmeye itiyor.[14] Artık 30 yaşını aşmış olan bu kitap, ilk yayımlandığında büyük tartışmalara yol açmış ve o zaman beri tartışmaya maruz kalmıştır. Princeton'da bir psikolog olan Jaynes,

Antik dünyaya büyük ilgi duyuyordu; ve içgözlemsel öz farkındalık anlamında bilincin Homeros Yunanistan'ında doğduğu üzerine bir sav öne sürmüştü. İddiasına göre, *İlyada*'nın (ve Eski Ahit'in) kahramanlarının onlara emir ya da tavsiyeler veren tanrıların (ya da Tanrı'nın) sesini duyması mecazi bir ifade değildir: Resmen sesler duymuşlardır. Sesler kahramanların kendi sezgisel düşüncelerini dile getiriyordu ve kendi zihinlerinden geliyordu ama dışsal algılanıyorlardı çünkü bu çağlarda insan kendi sezgisel düşüncelerinin (şimdiye kadar bilinçdışıydılar) farkındalığını daha yeni kazanıyordu. Jaynes bu sezgisel düşünce süreçlerini sağ yarım kürenin işleriyle özdeşleştirir. Bu fenomeni şizofrenide deneyimlenen işitsel sanrılarla kıyaslar, zira bazı kanıtlara göre şizofrenide sanrı olarak "yüzeye çıkan" sesler, sağ yarım küreden kaynaklanıyor olabilir. Jaynes'in neredeyse benimkine zıt olduğu aşikâr olan görüşüne göre, öncesinde iki odacıklı olan, yani iki ayrı odası ya da yarım küresi bulunan zihinde bir çöküş yaşanmıştır ve bu çöküş nispeten ani bir çöküştür, sol yarım kürenin sağ yarım kürenin işlerine erişimini köstekleyip bahsettiğimiz fenomenle sonuçlanmıştır.

Bu yaratıcı ve bazı bakımlardan eksantrik kitapta takdir edilesi birçok şey vardır ama şu bir gerçektir ki, Jaynes'in savı her zamanki kadar çok okunsa da psikologlar tarafından benimsenip ilerletilmemiştir. Belki de bu kadar kapsamlı ve özgün, popüler psikolojik araştırmaların bu kadar dışına çıkan bir sav için bu kaçınılmaz bir durumdu. Ama bence burada önemli bir başka sebep daha var. Kitabını kaleme aldığı zamanda rağbette olan bir görüşle tutarlı olarak ve şizofreniyi aşırı duygusallığın gerilemeci bir hali ve öz farkındalığın eksikliği, nispi bir disinhibisyon olarak psikanalitik yorumlamaya paralel olarak Jaynes şizofreniyi daha eski, hatta belki daha "ilkel" bir zihinsel işleyişe dönüş olarak görür; nitekim bu zihin halinde hepimizde olduğu gibi uygarlığın zihinsel yaşamın ilkel süreçlerini bastırmasına izin verilmez, şizofrenik hastaların deneyimlediği sesler henüz

kendi düşünce süreçlerimiz olarak açıklanıp geçiştirilmez. Jaynes'in savına göre, antik çağda sesler duymak ve şizofreni arasında paralellikler varsa, bunun sebebi zihinsel süreçlerin zihinsel dünyanın daha ilkel yapısı ve düzenleniminin bir göstergesi olmalarıdır (hem filogeni hem ontogeniyle ilişkili olarak). Antik dünyanın insanları tam anlamıyla sesler duyuyordu ama biz artık bunları duymayız; şizofrenikler duyar, biz duymayız; dolayısıyla, şizofreninin ilkel bir zihin haline gerileme olması gerekir.

Buradaki sorun şudur ki, sahip olunan kanıtlara göre, şizofreni nispeten modern bir hastalıktır, çok büyük ihtimalle yalnızca on sekizinci yüzyıl civarından beri mevcuttur ve başlıca psikopatolojik özelliklerinin irrasyonelliğe, öz farkındalığın yokluğuna ve çocuksu duygusal ya da bedensel hallere gerilemeyle bir alakası yoktur, bilakis tam tersi süreçleri beraberinde getirir: bir tür yersiz aşırı rasyonellik, aşırı içe-dönüşlü öz farkındalık, duygusal ve bedensel varoluştan kopma. Jaynes'in görüşü için sorun teşkil eden bir gerçektir bu.

Bence Jaynes çığır açmanın eşiğindeydi -ki gerçekten bir çığır açtı da- ama yukarıda bahsettiğimiz şizofreni görüşü dolayısıyla yolundan saptığı için, çıkardığı sonuç olması gerekenin tümüyle tersiydi. Tanrıların sesiyle zihinsel dünyadaki değişimler arasında bir ilişki bulunduğu, bunun beyinle ve hatta bunun yarım küreler arasındaki ilişkiyle bir alakası olduğu üzerine görüşü, benim görüşümce temelde doğrudur. Fakat, sanırım hikâyenin önemli bir yanını tersten anlamıştır. Tanımladığı fenomenin "iki odacıklı" zihnin *çöküşünden* dolayı ortaya çıktığı -yani öncesinde ayrı olan yarım kürelerin artık kaynaşmış olduğu- iddiası, aslında yaşananların tam tersidir. Fenomenin ortaya çıkmasının sebebi iki odacığın, iki yarım kürenin nispi ayrışmasıdır. Öncesinde nispeten bütün bir bilincin parçası olarak hiç de karmaşık olmayan biçimde deneyimlenen fenomenler, artık yabancılaştılar. Artık öz farkındalık olmaksızın işe koşulamayan,

artık "şeffaf" olmayan, artık kasıtlılığın zorlaması olmadan eyleme sokulamayan sezgiler, bilincin nesnesi haline geldiler ve dikkat, mat, nesnel katmana sokuldular. Bu sorunun hiçbir anlamı olmayacağından dolayı zihnin işlerinin "benim" olup olmadığı sorusu eskiden sorulmazken -zihin ve çevredeki dünya arasında bir kopukluk olmadığından dolayı, kişinin kendi düşünce süreçlerini başka bir şeye ya da başka birine atfetmek üzere geri durma imkânı yoktu-, artık bu sorunun baş göstermesine imkân sağlayan bir kopukluk gelmiş ve sezgisel, daha az belirtik düşünce süreçlerinin ses olarak nesneleşmesine yol açıp "başka bir yerden" geldikleri düşünülmeye başlanmıştır. Ayrıca bu yorumlamanın şöyle bir avantajı vardır ki, şizofreninin normalde bilinçdışı ve sezgisel bırakılan süreçleri bilinç farkındalığına getirme eğilimi hakkında sahip olduğumuz bilgilerle de örtüşmektedir.

En basit şekilde ifade edersek, Jaynes tanrıların sesinin kaynağını yarım küreler arasındaki bir kapının açılmasının düzen bozucu etkilerinde görse de, ben bunları kapının kapanması kaynaklı görüyorum, öyle ki sezginin sesleri artık uzak ve "başka" gözükür; aşina ama yabancıdır, bilgece ama tekinsizdir – tek kelimeyle, tanrısaldır.

Benim savıma göre, yarım kürelerin ayrılması beraberinde hem avantajlar hem de dezavantajlar getirmiştir. "Tabii" gönderge çerçevesinin, dünyayı gördüğümüz günübirlik sağduyu sahasının dışında durabilmeyi mümkün kılmıştır. Böylelikle, dünyaya ve kendimize karşı "gerekli mesafe"yi inşa etmemize imkân sağlamıştır; nitekim aslen bunu sağlayan frontal loblardı ve bu şekilde aksi takdirde göremeyeceğimiz şeylere karşı içgörü kazanırdık, hatta birbirimizle ve genel olarak dünyayla daha derin empatik bağlar kurabilirdik. Bunun en iyi örneği, Yunan dünyasında tiyatronun büyüleyici doğuşudur, zira tiyatroda kendimiz ve diğerleri üzerine düşüncelerimiz ve hislerimiz zahiren nesneleştirilir ama yine kendimize aitmiş gibi bize geri getirilir.

Özel bir görüş ortaya çıkar ve bunda mesafe de empati de can alıcı önem taşır.

Ama ayrılma ayrıca sol yarım kürenin yalıtım eğilimlerinin de tohumlarını ekmiş, sol yarım kürenin kontrolsüz işlemesine izin vermiştir. Kültür tarihinin bu aşamasında, iki yarım küre hâlâ büyük oranda bir arada çalışıyordur ve dolayısıyla avantajları dezavantajlarına nazaran çok daha üstündü ama zamanla dezavantajlar daha öne çıkmaya başladı.

Basitlik uğruna, değişimleri kronolojik sırada ele alacağım; yedinci yüzyıl kadar eski bir zamandan, arkaik dönemden başlayıp altıncı ve beşinci yüzyıldan ilerleyerek ayrı olarak Platon'un zamanına geleceğim ve ardından Platon sonrası dönemleri ele alacağım.

ARKAİK YUNANİSTAN

Büyük Homeros destanları *İlyada* ve *Odysseia*'nın tek bir kişinin mi yoksa birçok kişinin mi elinden çıktığı bilinmez ve aynı şekilde tarihleri de tartışma konusudur: Kuşkusuz yerleşik gelenekten yararlanırlar ve muhtemelen MÖ sekizinci yüzyılda yazılı biçime geçmeden önce üzerlerinde birkaç şairin çalışmış olması mümkündür. Şiirlerin bestelenmesi ve yazılmasının da aynı kişi ya da kişiler tarafından yapılıp yapılmadığı da keza belirsiz bir konudur. Destanları besteleyen ya da yazan her kim olursa olsun, bizi ilgilendiren bir dizi karakteristik özelliği örneklendiren Batı uygarlığının ilk işleri olarak kayda değer bir yer tutarlar. Zira en kayda değer yanlarının birçoğu -yekpare bir temayı sürdürme ve uzunca bir süre boyunca tek, bütün, tutarlı bir anlatı ortaya koymaları, empati seviyeleri, karakter özelliklerine yönelik içgörüleri ve soylu değerlere karşı duyarlılıkları (Scheler'nın *Lebenswerte* kavramı vd.)-, gelişmiş bir sağ yarım küreyi göz önüne getirmektedir.

Sağ yarım kürenin insan yüzüne biçtiği önemi aklımıza getirebilir bu. Gelgelelim buna rağmen, Homeros

destanlarında çok az yüz tasviri vardır. *İlyada* ya da *Odysseia*'nın dramasının içindeki figürlerin deneyimlediği duyguların gerçekliği konusunda şüphe yoktur: Gurur, nefret, haset, öfke, utanç, acıma ve sevgi hisleri dramanın kendisini oluşturan özlerdir. Ama çoğunlukla bu duygular yüzden ziyade beden ve beden jestleriyle iletilir – fakat örneğin *Odysseia*'nın sonunda Penelope ve Odysseus'un bir araya gelmesi gibi bazı anlar da vardır ki, karakterlerin yüzlerini görür gibi oluruz: Penelope'nin gözleri yaş doludur, Odysseus'un gözleriyse "göğsünden taşan hasret acısını" dışa vurur. Empatik etkileşimin yükselişte olduğu bir çağda yüzlere vurgu yapılmaması kafa karıştırıcı görünür ama bence bunun bir sebebi var.

1. Bölüm'de bahsettiğim üzere, Homeros'ta, yaşayan kişinin bedeni ya da zihni, ruhu için kullanılan bir kelime yoktur. *Sōma* [ölü beden] savaş alanında bırakılır ve *psuchē* [ruh], ölen savaşçının dudaklarının arasından süzülerek uçup gider. Yaşayan kişide, Homeros birinin zihni ya da düşüncelerinden bahsetmek istediğinde, bilfiil fiziksel bir organa gönderme yapar – örneğin Akhilleus "*thumos*'una [nefes] danışır". *Thumos* içimizde bizi belli eylemlere iten dirimsel enerji kaynağı olsa da, yemek ve içeceğe ihtiyaç duyma gibi fiziksel özellikleri de vardır; ayrıca bedensel bir haldir, ama yine de değişiklik gösterebilir. Michael Clarke'ın *Flesh and Spirit in the Songs of Homer* [Homeros'un Ezgilerinde Beden ve Ruh] kitabına göre, Homerosçu insan bedene ya da zihne *sahip değildir:* "Daha ziyade, düşünce ve bilinç, hareket ve metabolizmanın olduğu gibi, bedensel yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır."[15] Beden, kişinin bütününden ayrı görülemez.[16] "Düşünce, duygu, farkındalık, tefekkür, irade" göğüstedir, kafada değil: "Düşünce süreci, nefes alıp vermenin somutluğu gibi kavranır ve göğüs duvarının ardındaki yumuşak, sıcak, akışkan tözlerdeki kanla nefesin karışımıyla özdeş görülür."[17] Akış, erime ve pıhtılaşmanın önemini vurgular. Anlamın ortak zemini, spesifik durağan bir şey değil de

yaşamın "bir zaman zarfında ya da akışkan bir sıvıda farklı bağlamlarda görülüp muhafaza edilen", süregelen *sürecidir.* Tüm bunlar farklı akış halleri, farklı kalıcı ölçüleri arasındaki aktarımın imgeleridir ve muğlaklık imkânına izin verirler: "Bu varlıkların bedensel ve zihinsel kimlikleri arasındaki ilişki hassastır ve kavraması zordur."[18] Belli bir cevap bulabilmek için "Zihin mi beden mi?" gibi bir soruya ihtiyacımız yoktur. Fakat böyle bir sakınım, Platon'un çağında imkânsız hale gelmiştir ve nöropsikolojideki güncel akımlara göre günümüzde de imkânsızlığını sürdürmektedir.

Zihni çağrıştıran kelimeler, örneğin *thumos,* fail ve faaliyet arasında, düşünen varlık ve onun ürünleri olan düşünceler ya da duygular arasında akıcı ve sürekli bir şekilde ilerler.[19] Clark burada *is, aiōn, menos* [zaman, çağ, süre] gibi terimlerden bahseder. "Homerosçu insanın yaşamı, şeylerden ziyade süreçler tabirince tanımlanır."[20] Örneğin *menos,* güç ya da kuvvete gönderme yapar ama aynı zamanda, göğüste konumlanmasına rağmen meni anlamına da gelebilir. Fakat ayrıca da "insan dışı bir şeye yönelik kendi kendini teşvik eden şiddetli hareket"; belki Scheler'nın *Drang*'ına benzetilebilir – yine şey olmaktan ziyade bir faaliyet.[21]

Düşünce ve duyguların bu derin tecessümü, durağan varlıklardan ziyade daima akıştaki süreçlere yapılan bu vurgu, zihin ve beden arasındaki "ya/ya da" ayrımının bu yadsınması vs. tümü muhtemelen yine sağ yarım küreye bağlı dünyayı çağrıştırmaktadır. Ama modern zihin için aynı şekilde aşikâr olan bir şey de, *bakış açısının yakınlığı*dır. Sanıyorum ki, bu da neden bu kadar az yüz tasvirleri bulunduğunu açıklamaktadır: Yüzle ilgilenmek, belli bir ölçüde kopuk gözlem gerektirir. Sanat eserlerinin bizatihi varoluşu, insan varoluşunu bu şekilde çerçeveleme kabiliyetinin bulunması dahi belli bir ölçüde mesafeyi ve bunu edinmede yarım kürenin belli bir iş birliğini akla getirmektedir. Ama hem sanat hem bilim hizmetine sağ yarım kürenin de sol yarım kürenin de gelişmesine, "kendini ortaya açmasına"

sebep olan Homeros sonrası Yunan kültüründeki mesafe edinimin tedrici evrimidir.

Bu mesafeyle beraber, Homeros'ta çok nadir görülen ve modern, daha soyut zihin anlayışına yaklaşan *nous* (ya da *noos*) terimi ortaya çıkar. *Nous*, Homeros'ta seyrek kullanıldığı yerlerde spesifiktir, neredeyse her seferinde düşünsel bir kapsamdadır, doğrudan anlamıyla bedenin bir parçası değildir: Clarke'a göre, "aşağı yukarı plan ya da taktik manevralarıyla özdeşleştirilebilir".[22] Sol yarım kürenin süreçlerine tatbikinde, bir okun gidişi gibi yönelimlidir.[23]

Beşinci ve dördüncü yüzyılların sonlarında, "Yunan kültüründe beden ve ruh kavramları katı bir şekilde [ayrı ayrı] belirlenmiştir".[24] Platon'da ve dolayısıyla sonraki iki bin yıl boyunca, Phaido'da tasvir ettiği gibi ruh bedenin tutsağıdır ve ölümün onu özgürleştirmesini beklemektedir.

Jaynes'in gözlemine göre, Homeros'ta "irade kavramı ya da bunun için kullanılan bir kelime yoktur; bu kavram Yunan düşüncesinde şaşırtıcı derecede geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, *İlyada* insanlarının kendi iradeleri ve kesinlikle özgür irade anlayışları yoktur."[25] Burada Jaynes çözümlenmemiş halde bırakılması gereken konular üzerine fazla modern, fazla üsteleyici gibi görünüyor. Zira tanrılar, belirtik seviyede ne kadar bağımsız olurlarsa olsunlar, örtük seviyede kendilik algısıyla aynı eksene koyulurdu. Clarke, "çift katmanlı nedensellik" dediği şeye değinir: Ansızın gelen düşünceler ve duygular, kişisel tanrıların müdahalesi olarak ve aynı zamanda bağımsız insan psikolojisinin bir veçhesi olarak görülür. "Meselenin düğüm noktası, iki katmanın uyum içinde var olması ve tanrının müdahalesinin ölümlü insanın eylemlerinden daha az sorumlu olduğu anlamına gelmemesidir." Keza şiir becerileri hem kişinin kendisinden hem tanrılardan gelir; genel olarak da düşünceler hem kişinin kendisinden hem de ilahi telkinden gelir.[26] E. R. Dodds'ın, *The Greeks and the Irrational*'da [Yunanlılar ve İrrasyonel] yazdığına göre, Homeros'ta tanrılar "insan dışı

vasıtalarla insan yaşamına müdahale eder, insanın içine bir şey koyar ve böylelikle onun düşüncesini ya da davranışlarını yönetir",[27] ki bu da meseleleri özellikle Clarke'ın kitabı ışığında olduklarından daha basit bir hale getirmektedir. Öyleyse bu aşamada "benim" iradem, sadece sol yarım küre ya da bilinçli gayret değildi, aynı zamanda tanrıların sesiyle temsil edilen sağ yarım küre, yani değerlere ve ideallere duyulan sezgisel çekimdi.

Christopher Gill, Homerosçu çağda kendilik algısının müşterek etik yaşamdaki "kişilerarası ve toplumsal iletişim" ile yakından bağlantılı olduğunun ince bir analizini sunar;[28] bu analiz, Hellenistik öncesi Yunanistan'ın sol yarım yarım küre egemenliğinin etkilerine sonraki çağlardan çok daha az tabi olduğu görüşünü doğrular. Kısmen bunun sonucu olarak da "benim" düşüncelerim, inançlarım, niyetlerim vs. olarak sayılan şeylerin bilinçli olarak bana ait olduğunu bildiğim şeyler olması gerekmez. Bu nokta fevkalade bir şekilde vurgulanır. Bruno Snell tarafından klasik eseri *The Discovery of the Mind*'da [Zihnin Keşfedilmesi] anlatılan hikâyeyi okurken bunu akılda tutmak gerekir; nitekim bu kitap, benim görüşümce antik Yunan bilincinde bazı kavramların var olup olmadığı ve bu çağdaki bilinçli ve öz farkındalıklı zihnin evrimi konularında büyüleyici bir analizdir.

Belli bir optimal mesafeden görmenin gerekliliğinden bahsettim. Yunanlıların dünyayı nasıl *gördükleri* konusunda ne biliyoruz? Eğer Yunanlıların görü için kullandıkları kelimeye bakarsak, çok zengin bir çeşitlilikle karşılaşırız. Asıl çarpıcı olan nokta, bunların kaçının kişinin deneyiminin *niteliğini* ya da görülenin *niteliğini*, göz ve görülen şey arasındaki ilişkiyi ifade ettiğidir. Gözün yorumlamadan duyu verilerini algımıza aktardığı, gözün nesneyi *yakaladığı* fikri dile geç tarihlere kadar girmez.[29]

Homeros, görme duyusunu ifade etmek için çok sayıda kelime kullanır: Snell en az dokuz tanesini belirtir.[30] Homeros bir kartalın keskin bir bakış attığını *-oxytaton*

derketai- söylediğinde, aklında kartalın gözünden çıkan "zihin ışınları" vardır, sözüm ona bunlar Homeros'un değindiği güneşin "keskin" ışınlarına benziyordur. Dolayısıyla *derkesthai*, sadece bir şeyi "kaydediyor" dediğimiz bir göz değil, nesnesi üzerinde duran azılı bir bakıştır. *Paptainein*, "görsel bir tutumu ifade eder ve görme işlevine dayanmaz." Sorgulayarak, dikkatle ya da korkuyla bakmadır. *Leussein*, parlak bir şeyi görmektedir ve "gurur, neşe ve özgürlük hislerini" ifade eder. Sonuç olarak bu fiil, tipik olarak kişidedir ve "özel anlamını bir görme tarzından türetir; dünyaya münhasır niteliğini yükleyen görme işlevi değil de görülen nesne ve görme duyusuyla ilişkilendirilen duygulardır".[31] *Theasthai*, apaçık gözlerle şaşkınlık içinde bakmaktır; ossesthai ise "tehdit edici bir izlenime sahip olmaktır", "şüphelenmeye" benzer.

En sonunda *idein*, yani görme fiilinin başlıca yönleri üç farklı fiilden bir araya getirilir: *horan*, *idein* ve *opsesthai*. Aşikâr olan şudur ki, aslen görme işlevini dosdoğrudan aktarmak için tek bir kelime yoktur. Aslen şeylerle ilişkiler, deneyimin niteliği, "gören" kişinin "görülen" şeye karşı konumu için kelimeler vardı.[32] Başka deyişle, görme yetisi henüz yaşanan dünyadaki bağlamından soyutlanmamıştı; nitekim bu dünyada yankılıydı, canlıydı, arasındalığın bir ifadesiydi – henüz tek yönlü, kopuk, cansız değildi: Henüz *gözlem* değildi.

Aksine *theorein*, "teori" kelimesinin kökeni çok daha geç tarihli bir kelimedir. Burada normalde görmeyle, gözün nesneyi *kavraması* ile ilişkilendirdiğimiz anlamı taşır. İlginçtir ki, kelime aslen bir fiil değil de gözlemci, yani *theoros* kelimesinden üretilen bir sözcüktü. Benim bundan anladığım kelimenin özel bir durumunun, "gözlemci"den sıra dışı bir kopuklaşma durumunun fikrinden türetilmiş olduğudur. Soyut bilişsellik manasında "düşünmek" için ve "görmek" kelimesi için kullanılan kelimeler yakından ilişkilidir. Homeros çağından sonra *theorein* ve *noein*'in öne çıkması, görme fiili için kullanılan eski terimlere kıyasla, düşünce nesnesi

üzerine belli bir soyutlama derecesini belirtir. *Thymos* ve *noos* arasında, zihnin veçheleri arasında geride bahsettiğimiz gibi benzer bir ayrım doğar: Genel bir manada *thymos* içgüdüdür, duygularla beraber bedeni harekette tutan şeydir, oysaki *noos* tefekkür, fikir ve imgelerdir. Görünüşe göre Yunanlılar daha o çağda sol yarım küre ve sağ yarım kürenin aracı olduğu düşünce ve deneyim arasında aleni ayrımlar yapıyordu.

KLASİK YUNANİSTAN'DA DÜŞÜNCE VE DENEYİM

MÖ altıncı yüzyıl civarında, dünya üzerine düşünme biçimimizde radikal bir değişim yaşanmıştır, ki alışılageldik üzere de bu değişim felsefenin başlangıcı olarak görülür (Bertrand Russell'a göre, "felsefe Thales ile başlar").[33] Elbette sonraki birkaç yüzyıl boyunca farklı ve bazen de karşıt sonuçlara çıkan spekülasyonlar yapılmış olsa da, her durumdaki başlangıç noktasının altta yatan tek bir anlayışa dayandığını söyleyebilirim: Varoluş olgusu karşısında bir merak hissi ve sonuç olarak, dünyayı inşa etmedeki olağan yollarımızın derin bir hata içinde olduğu inancı. Geçmişe dönüp baktığımızda, buna radikal yapaylığın bir farkındalığı diyebiliriz; ve inancım o yöndedir ki, dünyaya karşı edinilen belli bir ölçüde uzaklaşmadan elde edilmiştir.

Yarım küreler hakkında bildiklerimiz ışığında, bunun kabaca iki yönden birine çıkacağını söyleyebiliriz. Deneyimin kavramsallaştırılmasından uzaklaşmaya, algısal fenomenleri dünyayı yapay bir şekilde aşina kılan alışılageldik düşünce oluşumlarından kurtarma girişimine yol açabilir: gerçekliğin yeniden-sunumundan var olan şeylerin "mevcudiyet"inin etkin açıklığına doğru dönüş. Başka deyişle, sağ yarım küre dünyasının otantikliğine dönüştür. Veyahut tam zıttı yöne, duyuların şahitliğinin itibarsızlaştırılmasına, artık aldatmaca gibi görülmesine ve daha fazla içe dönerek sadece zihnin içerikleri üzerine kafa yormaya yol açabilir. Başka deyişle, sağ yarım küre dünyasına dönüşe değil de

tam aksine yadsınmasına yol açabilir, zira artık *içkin* olarak yapay ve dolayısıyla geçersiz görülmeye başlanır.

Bana sorarsanız her iki süreci de görürüz ama farklı bir ilerleyişi izlerler. İlk başta eşit bir denge görürüz, bu dengeyse sağ yarım kürenin öncüllüğünün farkındalığıyla yürütülür ama zamanla denge iyice solun egemenliğine doğru kayar.

Sokrates öncesi felsefedeki en bilindik özellik, fenomen dünyasının görünen bütünlüğünü aşikâr çeşitliliğiyle uzlaştırma girişimidir. Bunun ardında yatan fikre göre, tüm şeylerin geldiği bir köken ilke ya da *archē* olmalıdır: her şeyin altında yatan ve farklı haller arasında başkalaşımlar geçirebilen tözün değişkenliğinin bir yansıması olarak görünüşlerin çokluğu, fenomenler. Bu proje (ki benim görüşümce hatalı bir biçimde) monistik olarak görülebilir: Ben bu projeyi çokluğun teke indirgenmesi olarak değil de -aynı zamanda ikisinin de gerçekliğine saygı duyarak- bütünlüğün içindeki ayrımı açıklama yolu görürdüm.

Russell'ın "ilk filozofu" Thales, kendisinin altıncı yüzyılın başında kurduğu Milet okulundaki varisleri gibi, doğal dünyanın sadık bir gözlemcisiydi: Astronomide keşifler yapmış -MÖ 585'teki güneş tutulmasını doğru bir şekilde tahmin ettiği söylenir- ve mühendislikteki sorunları çözmek için matematiği kullanmıştır. Her şeyin baş ilkesinin su olduğunu, her şeyin ondan gelip ona döndüğünü söylemiştir; ki bu sonucu da suyun katı, sıvı ve gaz hallerine geçişlerinden ve suyun tüm canlıların içinde bulunmasından çıkarsadığı söylenir.

Bununla birlikte, Thales'in öğrencisi Anaksimandros işleri biraz daha ileri götürür. Her şeyin "hudutsuz" ya da "sınırsız" (*apeiron*) dediği nihai ilkeden doğduğunu ve en nihayetinde ona döndüğünü söyler. Bu beraberinde nitelenemez ve dolayısıyla olumsuzlamacı biçimde yaklaşılamayacak bir şeyi (*apeiron* tam anlamıyla tanımlamaz ya da sınırsız anlamını taşır) getirir; ve bu şeyin ne başı ne sonu vardır, dolayısıyla da sonsuz bir kaynaktır, ebediyen her şey ondan

doğar ve ebediyen ona döner, her şey daima bir süreç içindedir; fakat bu ilke, zamanda durağan bir nokta tutan ya da nedensellik zincirinin kökeni olarak iş gören bir *archē* değildir. Dolaysız algı için kavranabilir olmasa da *apeiron* yine de dünyanın fenomenal veçhelerine bir açıklama sunar. *Apeiron* fikrinde merkez yer tutan şey, karşılıklı yıkımları olmaksızın tüm karşıt ilkeleri kendi içinde barındırabilmesidir: Anaksimandros'un doğru bir şekilde gördüğü üzere, örneğin su gibi, başka hiçbir aday ya da başka herhangi bir kavranabilir fiziksel element bu koşulu yerine getiremez (en başta, su, kuruluğu husule getiremez). *Apeiron*'un içindeki bu karşı ilkeler Anaksimandros'a göre elzem önem taşır. Birbirlerini dengelerler ve karşıtların bu verip alması, bu yükselip alçalmasıdır ki her şeyi husule getirir, zira Anaksimandros'un ifade ettiği üzere, şeylerdeki kaçınılmaz bir mantığa göre, birbirlerine yaptıkları istilalar için "birbirlerine karşılık verirler": "Şeyler yok olduklarında, ilkenin gereğince, husule geldikleri yere dönerler, zira zamanın nizamına göre adaletsizlikleri için birbirlerine karşılık verirler."[34]

Archē için başka bir elementi (hava) aday sunan öğrencisi Anaksimenes'in aksine, Anaksimandros bize birden çok içgörü sunar: hem üretici hem sıkıcı doğanın karşıtlardan bir araya gelmesi üzerine; ne belirli ne sınırlı olanın öncüllüğü üzerine; ve bir *şey* olmaktan ziyade süreç olan *archē* üzerine – ki hepsi, benim görüşümce, sağ yarım küre dünyasına yönelik içgörülerdir ama gelgelelim dünyanın nedenleri ve tabiatı üzerine akıl yürüten ve dünyayı sistematikleştirmeye çalışan felsefe sürecinin kendisi sol yarım küreden geliyor olabilir.[35]

Herakleitos'tan geriye tüm diğer Sokrates öncesi filozoflar gibi sadece fragmanlar kalmış olsa da, kendisinden bize kalan çok daha fazla malzeme vardır; ve bunların günümüze gelen çoğu vakur, deyiş tarzında ve genellikle paradoksaldır, ki bunlar da fragmanlarını yüzyıllar boyunca zengin bir yorumlama kaynağı kılmıştır. İdraki yaratıcı bir

belirsizlik içindeki, belki de kaçınılmaz olarak tamamlanmamış, bireysel bir keşif süreci içeren ve metindeki ima olasılıklarına tepki olarak içimizde doğan bir şey olarak görmek yerine ille de belirli, netlikle iletilen, ihraç ve ithal edilen bir emtia olarak gören kişiler tarafınca bu gerçek Herakleitos aleyhine kullanılmıştır. (Tekrardan şunu vurgulayayım ki, benim kastettiğim "her şeyin serbest olması" değil, yalnızca uygun gelen ifadelerin günlük dilde muhtemelen karşılık bulamadığıdır.)

Herakleitos'un ölüm ve doğum tarihleri tam bilinmez ama altıncı yüzyılın sonlarında yaşadığını biliyoruz. Milet'in kuzeyindeki varsıl bir rakip şehir olan Efes'ten gelmiştir ve Miletlilerin felsefesini pek kale almaz. *Dēmos* (kitle, halk) üzerine olumsuz bir görüş taşır ve ne öğrencisi ne de takipçisi vardır; Diogenes Laertius'a göre de kitabını halkın giriş izni olmayan büyük Artemis tapınağına emanet etmiştir.[36]

Herakleitos'un görüşüne göre, normalde sahip olduğumuz yöntemlerle şeylerin tabiatını bulmak zor bir iştir. Genel varsayımlarımız ve ortak düşünce tarzlarımız bizi yoldan çıkaracaktır; eğer doğruyu arıyorsak, hem tetikte hem de yorulmak bilmez olmamız gerekir. "Beklenti içinde olmayan kişi, beklenmedik olanı bulacaktır", diye yazar, "zira beklenmeyenin yolu belirsizdir ve keşfedilmemiştir";[37] dolayısıyla şeylerin tabiatı ve doğru ifadeleri, öyle olmalıdır ki, "ne beyan edip ne gizlemelidir, daha ziyade işaret vermelidir".[38] Herakleitos araştırmacısı Charles Kahn'ın yazdığına göre, "şeylerin tabiatının muğlaklığı ve Herakleitos'un tarzının arasındaki, Herakleitos'u anlamanın zorluğunun ve insan algısının zorluğunun arasındaki paralellik tesadüfi değildir: Böyle bir konu hakkında konuşmak demek, anlatırken yalanlamak olurdu, zira hiçbir hakiki idrak iletilemez".[39] Mesele şeylerin tabiatının çatışkılı olması değil, daha ziyade bunları dile tercüme etme girişiminin kaçınılmaz olarak paradoks dediğimiz şeye yol açmasıdır; dolayısıyla da paradokstan kaçmaya çalışmak, bozulmalara yol açar.[40]

Doğanın gizliliği ya da kaçınılmaz şekilde örtük olan niteliği, ona yaklaşmaya çalışanlar tarafında bilhassa uyanık bir esneklik gerektirir. "Gizli yapı, belirtik yapıya üstündür";[41] ayrıca bilgeliği arayan kişiden zihinsel açıklık beklenir, keza onun birçok farklı şeyi soruşturması da gerekir: "Bilgeliği sevenler", diye yazar, "hakikaten birçok şeyi soruşturmayı bilmelidir", zira "Doğa gizlemeyi çok sever".[42] Savunduğu görüşe göre, "her yol katedilse bile ruhun hududuna ulaşılamaz, ölçüleri [logos] o kadar derindir" (muhtemelen "bize söyleyecekleri o kadar derindir" anlamında).[43] Herakleitos, "her şeyin tanrılarla dolu olduğu" konusunda Thales'in görüşünü paylaşır:[44] Herakleitos'a göre her şey ruhla doludur ve zihin ya da ruh ve maddi dünya arasında keskin bir ayrım yoktur.[45] Bruno Snell der ki, "yeni bir ruh kavramı kullanan ilk yazar olan" Herakleitos, derinlikten bahsederken *bathyphron*, yani "derin tefekkür" ve *bathymetes*, yani "derin düşünme" gibi kelimeler barındıran arkaik şiir tarihini aklında bulundurmaktaydı. " 'Derin bilgi', 'derin düşünme', 'derin tefekkür', aynı şekilde 'derin acı' gibi kavramlar arkaik dönemde pek yaygındır. Bu ifadelerde, derinlik sembolü daima düşünsel ve ruhsal sonsuzluğa işaret eder, ki bu da derinliği fiziksellikten ayrı tutmaktadır."[46]

Herakleitos'un yeniden-sunumun, yani şeylerin görünme biçiminin yanıltıcı tabiatına olan cevabı, aynı yönde, fenomenden uzağa doğru daha da ileri gitmek değil de deneyimimizin bize ne söylediğine bakmaktır. Başka deyişle, gerçekliğin tabiatını keşfetmek için içe dönmeyi değil de fenomen dünyasına sabırlı ve dikkatli bir dikkati önerir. Çoğu insan, der, deneyim ve "karşılaştıkları haliyle şeylerin kendisi" yerine görüşleri ve fikirleri öncül alma hatasına düşer.[47] Dolayısıyla "görme ve duyma yetilerinden, deneyimden öğrendiklerimizden gelen şeyler: Ben bunları yeğlerim". Başka bir yerde de, "Gözler, kulaklardan daha güvenilir şahitlerdir" diye yazar; yani başka deyişle deneyimlediklerimiz, insanların deneyimlediklerini *söyledikleri* şeylerden daha kesindir.[48]

Ama deneyim kendi başına yeterli değildir. İdrake ihtiyaç duyar; ve çoğu insansa deneyimlediklerini anlayabilecek durumda değildir: "Eğer ruhları o dili anlamıyorsa, gözler ve kulaklar insanlar için kötü şahitlerdir."[49]

Herakleitos için *logos*, yani nihai erek, sebep, anlam ya da dünyanın derin yapısı daha sonraları hakim olan inancın aksine görünüşlerin ötesine bir yerlerde yatan bir güç değildir, Kahn'ın "fenomenal vasıf" dediği şeydir; akli düşüncede ve dünyaya verilen tepkilerde deneyimlenen ve somutlaşan bir şeydir.[50]

Eğer deneyimimiz üzerine önceden belirlenmiş fikirler yerine deneyime dikkatimizi çevirebilirsek, Herakleitos'a göre, karşıtların birliğinin gerçeğine şahit oluruz. Tüm karşıtların ilkelerin uzlaştığı bu bir araya gelişi tanımak, Herakleitos için *sophia*'dır (bilgelik, felsefenin kökeni).[51] Karşıtlar birbirini tanımlar ve birbirini husule getirir.[52] "Savaş her şeyin babası ve kralıdır" şeklindeki ünlü deyişi, karşıtlığın yaratıcı gücünün ve karşıtların birbirini silmeyip (burada Anaksimandros ile aynı görüşte gibidir) yeni bir şey yaratmanın tek yolu olduğunun en bilindik ifadesidir.[53] Yani, Herakleitos'un dediği gibi, armoni için tiz notalar da bas notalar da gereklidir ve eril ile dişilin bir araya gelmesi olmadan yaşama sahip olamazdık.[54] "Anlamazlar", der, "bir şeyin nasıl uyumsuzluk içinde uyum gösterdiğini: Yay ya da lirinki gibi bir *harmonie*'dir."[55] Bunu anlayabilmek için, *harmonie*'nin üç duyu nazarında da anlaşılabileceği bilinmelidir: Bir araya oturmak (doğru yüzeyler olarak), uzlaşma (savaşan tarafların) ve akort etmedir (tel ya da tondaki gibi); keza şunu da ayırt etmek gerekir ki, yay ve lir yalnızca iplerden oluşur ve bu ipler de sabit bütünün karşıt yönlere çekime *rağmen* değil de onun *sayesinde* dengelendiği ve etkili bir hal aldığı bir gerilim hali yaratır. Herakleitos'un anlamı en iyi özetleyişi şu aforizmada yatıyor olabilir: "Yay ismi (*biós*) yaşamdır (*biós*); icrası ölümdür."[56]

Yay ya da lire asıl gücünü ya da erdemini kazandıran gergin ip, ipin karşıt güçlerin etkisi altında ayrı yönlere çekilmesi durağan olmaktan ziyade dinamik olan dengenin mükemmel ifadesidir. Hareketin dengede olması, karşıtların uzlaşması iddiası Herakleitos'un "her şey akış içindedir" deyişinde de bir tasvir bulmaktadır.[57] Deneysel dünyadaki istikrar, form ile sağlanan bir istikrardır ama şeyler akışlarını sürdürürler: "Aynı nehre adım attıklarında başka başka sular akar geçer. [...] Hiçbir zaman aynı nehre iki defa girilmez."[58] Nehir daima değişir ama daima aynıdır. Tabii en nihayetinde sadece nehirlerde akan sular değil, nehirlerin kendisi gelir ve gider: Bu bakımdan da bedenlerimiz nehre benzer. Ama sabitlik, karşıtlığın ve akışın tersi yaşamla uyumsuzdur ve yalnızca ayrıklığa, çözünmeye yol açar: "Karıştırılmadıkça içkiler bile ayrı durur."[59]

Herakleitos de bazen *archē*'nin elementlerden biri olduğunu öğretenler arasında sayılır; Herakleitos'ta bu element ateştir. Bunun sebebi deyişlerinden biridir: "Her şey ateşin ve ateş de her şeyin mukabelesidir, tıpkı malların altın için ve altının da mallar için mukabele olduğu gibi."[60] Fakat eğer *archē* böyle düşünülecekse, Anaksimandrosçu anlamda, bir "neden" ya da zaman kategorisinde belli bir nokta tutan bir şey olmaktan ziyade sonsuz bir süreçtir (mukabeledir). Ateş ayrıca elementler arasında bir şey ya da töz olmaması bakımından eşsizdir, zira ateş salt süreçtir, salt fenomenal enerjidir (aslında Herakleitos'un anladığı, madde ve enerjinin birbiriyle değiştirilebilirliğinin bir sezgisi olabilir); üstelik hem yaşam yaratma hem de onu yok etme gücünü mükemmelen örneklendirir. Tüm bunlarla beraber *apeiron*'un su ya da hava gibi tözlerin üstünde taşıdığı anlamı yakalar, hem de aynı zamanda *apeiron* gibi fenomen dünyasında namevcut değildir.

Bana kalırsa Herakleitos hem yarım küreler arasındaki dengenin özünü kavramış hem de sağ yarım küre dünyasının öncüllüğünün farkındaymış gibi görünüyor. Bunu birçok

yerde görüyorum: gerçekliğinin gizli, örtük ve hudutsuz tabiatına yaptığı vurgusunda; dilin normalde (sol yarım küre denkliğinden dolayı) sınırlı olan ifade imkânlarını aşmak adına "paradoksal" dil kullanımında; algıladığımız şeyi hakikaten anlamanın zorluklarına rağmen algının önemine yaptığı vurguda; deneyim üzerine kuramlar yerine deneyime öncelik tanımasında; ille de birbirini yok etmek yerine, karşıtların birbirlerini bir arada tuttuğuna yaptığı vurgusunda; her şeyin sabitlik ya da tamamlanmışlıktan ziyade bir değişim ve ebedi akış sürecinde olduğu anlayışında; ve her şeyin bir enerji ya da yaşam barındırdığı görüşünde. Üstelik *logos*'u söylediği gibi "özel", yalıtılmış düşünce süreçleriyle elde edilen bir şey görme eğilimimizin[61] aksine "paylaşılan", karşılıklı, hatta karşılıklı olarak varlığa gelen bir şey olarak görür (örneğin deniz suyu, balığa yaşam verirken insanlar için içildiğinde bir zehirdir).[62] Kahn'ın güvenilir ama yorumlanamaz gördüğü bir fragmanda, Herakleitos *anchibasiē*, yani "yakınına adım atmak" terimini kullanır: Sol yarım kürenin kine kıyasla sağ yarım kürenin doğruya yaklaşımını tanımlamak için daha iyi bir terim bulunamazdı.[63]

Şimdi de İtalya'nın güney kıyısındaki bir Yunan sömürgesi olan Elea'da beşinci yüzyılın başlarına bakalım, zira Parmenides felsefe okulunu burada kurmuştur. Parmenides bir Apollon rahibiydi: Başeseri, fragmanlar halinde günümüze gelmiş bir şiirdir ve alenen Herakleitos'a zıttır (ve farklı zeminlerde Pythagoras'a da). İkili yapısının -Doğrunun Yolu *karşısında* İnanç yolu- içinde yatan önemli mesaj, fenomen dünyasının bir aldatmaca olduğudur. Var olan tek şey düşüncedir: "Zira düşünce ve varlık aynı şeylerdir."[64] Düşünülebilen şeyin var olması ve düşünülemeyenin var olamaması gerekir. Deneyimle ne kadar çakışırsa çakışsın, mantığı takip eden her şey doğru olmalıdır. Fakat çatışkı, yani dil ve akıl sistemi içindeki uyuşmazlık, apaçık bir yanlışlık işaretidir.

Dünyada hareket olduğu, kuşkusuz hepimizin sahip olduğu bir düşüncedir ve dolayısıyla Parmenides'in mantığıyla

bunun doğru olması gerekir. Ama elbette değildir: Hareket bir yanılsamadır. Var olan her şey hareket edemez çünkü o vakit hiçliğin içinde hareket etmeleri gerekirdi, oysaki hiçlikte hiçbir şey yoktur – mantıki bir olasılıksızlık. (Bu bize Zenon'u hatırlatıyorsa, sebebi muhtemelen Zenon'un Parmenides'in öğrencisi olmasıdır.) Yani var olan şey olduğu gibi kalır, zamandan azadedir, ayrımlaşmamıştır ve değişmezdir. Her şey durağandır ve oluş süreci akıllardan çıkarılmıştır. Hareket ve değişim fenomenleri, yanılsamalı görünüşlerdir. Fenomenlere sadakate bir mantık sistemini yeğleyen, muğlaklık ya da çatışkıyı reddeden, kesinlik ve sabitliği arayan bu felsefe sol yarım küre dünyasıyla bir müttefiklik gösterir. Şunu da eklemek gerekir ki, Heidegger, Herakleitos ve Parmenides'in nihayetinde aynı şeyi söyledikleri görüşündeydi; ama bana kalırsa Heidegger bu kanıya biraz da hokkabazlıkla ulaşır, Parmenides'in Varlık'ını aktüel olarak var olan varlıkların içinde görür ve böylelikle ikisi uzlaşmış olur.[65] Eğer bu doğruysa, yalnızca bu kitabın I. bölümünde tartıştığım şeyi kanıtlar, zira sol yarım küre yolları sonuna kadar izlenirse kaçınılmaz olarak sağ yarım kürenin dünyasına çıkar.

Platon'un *Parmenides* ve *Sofist* diyaloglarında ortaya koyduğu gibi, Parmenides'in yaklaşımı birçok nahoş sonuca çıkar. Esasında deneyim ve fikir dünyalarının ayrılması, "bizim bilginin kendisinde bir rol sahibi olmadığımız" sonucuna çıkar[66] (*logos*'un paylaşıldığı konusunda Herakleitos'un iddiasının tam tersidir). Demek oluyor ki, filozofların bilgide taşıdıkları bir rol yoktur (kendi dalını kesen bir yaklaşım) ve hiçbirimiz varlığın gerçekliğinde bir pay sahibi olamayız (yine kendi dalını kesmek). Farkın ve aynılığın imkânsızlığı, her söylemi sekteye uğratır.[67] Eğer kendi oturduğu dalı kesen bu tür yaklaşımlar Parmenides (ve Sokrates) tarafından alenen reddedilmemiş ve rasyonel söylem ikisi tarafından da doğruya çıkan yol olarak görülmeseydi bunların hiçbir önemi olmazdı.

Theaitetos'ta Sokrates "bilgeler" arasında tüm değişimleri ve hareketi tek yadsıyanın Parmenides olduğunu söyler.[68] Fakat buna rağmen Parmenides'in Platon üzerinde büyük ve onun vasıtasıyla da sonraki Batı tarihinde etkisi olmuştur. Bilginin şaşmaz ve genel olması gerektiği üzerine Platon'un inancı, değişken ya da spesifik şeylerin bilgisine sahip olamayacağımız tutumuna yol açmıştır: Sol yarım küre manasında "bilgi" için bu doğrudur. Platon için bu bilgi daha sonra gerçeklik kazanır: Formların, yani cisimsiz, ideal ve evrensel soyutlamaların, deneyimin aktüel, fiziksel duyu nesnelerinin soyutlamalarının dünyası yalnızca gölgeden ibarettir. Üçüncü halin imkânsızlığı yasasıyla beraber, kesinlik ve netlik ihtiyacı bizi paradoks olarak görülen şeyin olasılığına karşı kör etmiştir. Bu zaman zarfından itibaren Yunan felsefesinde sol yarım kürenin varsayımları ve işleyiş tarzları hakim olmuştur. Aristoteles'in bir öğrencisi olan, MÖ üçüncü yüzyılda yaşamış Theophrastos zamanında artık Herakleitos'un bulmacamsı, vecize tarzı bir zihinsel hastalık göstergesi gibi görülmeye başlanmıştır.[69]

Felsefenin bizatihi varlığı dahi, gerekli mesafenin ilerlemesiyle husule getirilecek birçok değişimden biriydi. Tiyatro, en azından Yunanlılar ve Nietzsche tarafından anlaşıldığı haliyle, Apollon ve Dionysos'un gerekli dengesinin bir örneğiydi.[70] Bu mesafenin ironileştirici mesafe ya da modern tiyatrocuların benimsediği *Verfremdungseffekt** ile hiç alakası yoktur ve hatta tam zıttıdır. Güçlü bir şekilde diğer insanlarla beraber ve onların içerisinde, onların da bizim içerimizde hissedilmesini sağlar. Snell'in söylediği gibi, "İnsanın kendini duymadan ya da bilmeden önce kendisinin yankısını dinlemesi gerekir"; ve bu yankıyı da işte tiyatroda buluruz.[71] "Tragedya korosu, tiyatronun ilk fenomenidir", diye yazar Nietzsche, "kişinin gözleri önünde kendinin

* Yabancılaştırma efekti/etkisi. Tiyatrodaki izleme eylemini bilinçli bir sürece çevirmek adına kullanılan, seyircinin aktörlerle özdeşleşmesini engelleme yöntemi (çn.):

dönüşümünü görmesi ve adeta başka bir bedene, başka bir karaktere girmiş gibi davranmasıdır".[72] Tragedyada Batı tarihinde ilk defa empatinin gücünü görürüz; zira önümüzde yalnızca iradenin, ruhun ve insanların işkencelerle sınanmasını değil (tragedyanın sabit teması kibirdir [*hubris*]), aynı zamanda tanrıların evrildiğini, intikam içgüdülerini ve cezalandırıcı adalet duygularını bırakıp şefkat ve uzlaşıya döndüklerini görürüz.

Felsefenin açık söyleminde hiçbir zaman uzlaşamayan karşıtların da tiyatroda ortaya çıkışını görürüz ve bunlar mitin örtük gücü sayesinde artık uzlaşabilirler.

Atina'da, teknik beceri ve aklın (ama bilgelik değil) tanrısı Prometheus üzerine özel bir kült vardı.[73] Göklerden ateşi çalıp ölümlülere verenin Prometheus olduğu hatırlanacaktır: Bu kitabın tabirlerinde, vekil, Efendinin gücünü çalar. Söylenene göre, Zeus insanlığı yok etmeyi planlıyordu ve Prometheus'un armağanı insanlara direnme umudu sunmuştur. Bu suçu için Prometheus, Zeus tarafından bir kayaya zincirlenir, burada bir avcı kuş her gün Prometheus'un ciğerini yer ve ciğeri ertesi gün tekrar büyüdüğünde işkence yinelenir. *Zincire Vurulmuş Prometheus* oyununda, Aiskhylos, Prometheus'un yazgısını sempatizan bir şekilde temsil eder ama gelgelelim koro dolayısıyla en nihayetinde tutumunun muğlak kalması sağlanır. İnsanlığın kurtarıcısı olarak Prometheus'u kendi ağzından aklar:

> Onlar daha çocuklar gibiyken onlara aklı verdim ve düşünmeyi öğrettim [...] gözleri vardı ama göremiyorlardı; kulakları vardı ama duyamıyorlardı; rüyalardaki suretler gibi, tüm hayatlarını amaçsızca ve karmaşa içinde yaşıyorlardı [...] ta ki ben onlara yıldızların hareketlerini gösterene kadar. Onlar için sayıları icat ettim, aletleri nasıl kullanacaklarını ve kelimeleri yazıya, yani Bellek'in refakatçisi ve Musaların annesi olan yazıya nasıl dökeceklerini öğrettim. [...][74]

Başka deyişle, sayı sistemini ve okuma-yazmayı getiren Prometheus'tur. Gerçi Aiskhylos'un oyununda Zeus'un ulağı

Hermes (Efendinin vekili), tövbe etmeyen Prometheus'un acısını deşmek üzere gönderilir ama mitin bazı versiyonlarında gökten ateşi getirme eylemi Hermes'e atfedilir ve bazı bakımlardan Prometheus'un ikinci şahsiyetidir. Hermes, Prometheus gibi, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin, edebiyatın ve sanatların icadıyla ilişkilendirilir. Bu kitap için şöyle bir önemli nokta da vardır ki, tüccarların ve hilebazların da tanrısıdır; Mısırlı Thoth'a, yani bilimlerin ve teknolojinin, yazının tanrısına paraleldir (Platon, *Phaidros*'ta Thoth'u yazının mucidi olarak ele alır ve yazının ortaya çıkışını olumsuz bir olgu olarak görür).[75] "Adak adamayı keşfetmiş olan Prometheus da bir düzenbaz ve hırsızdı" diye yazar Kerényi, "onu ele alan tüm hikâyelerin altında bu özellikler yatar": etrafındaki tanrılardan çalan bir figür imgesi, ki "bu figürlerin cüretleri başına ölçülemez ve öngörülemez bahtsızlıklar getirir."[76]

Eserlerini MÖ beşinci yüzyılın ilk yarısında kaleme almış olan Aiskhylos, genellikle Yunan tragedyasının kurucusu olarak kabul edilir ve A. W. Schlegel'in beyanına göre de kesinlikle öyledir: "Aiskhylos, tragedyanın yaratıcısı olarak görülmelidir; tıpkı Pallas'ın Jupiter'in kafasından doğması gibi, tragedya tam teçhizatlı halde Aiskhylos'un kafasından çıkmıştır."[77] Schlegel ayrıca *Zincire Vurulmuş Prometheus*'u tragedyanın öz hali olarak görür: "Yunan tragedyacılarının diğer eserlerinde birçok trajik şey yatar; ama diyebilirim ki, bu eser tragedyanın ta kendisidir."[78] İroniktir ki, bu tiyatroyu yazanın Aiskhylos'un kendisi olup olmadığı kesin değildir (gerçi genel kanı o olduğu lehinedir);[79] ama eğer tragedya kahramanın şöhretin zirvelerinden *hubris* yüzünden çaresizliğin en derinliğine düşmesinin hikâyesini aktarıyorsa, kuşkusuz Milton'ın *Kayıp Cennet*'i ile beraber bu oyun tragedyanın timsali sayılmalıdır.

Aiskhylos cesur bir askerdi, Marathon ve Salamis muharebelerinde savaşmış ve Pers savaşlarında rol oynamıştı; hatta Aiskhylos bundan o kadar gurur duyar ki, mezar

taşında Marathon muharebesine katıldığından bahsedilir ama oyun yazarlığı olarak üstünlüğüne değinilmez. Ayrıca dini gizemlere derin saygı duyan bir adamdı. Eleusis gizemlerine üyeydi; gizemlerin ne kadar ciddiyet taşıdığını gösteren şöyle bir bilgi vardır ki, Aiskhylos'un üstün saygınlığına rağmen, *Eumenides* oyununda gizemlerin bazı yönlerini ortaya açtığı şüphesiyle neredeyse idam edilecekti.[80] Gençliğinde şarap asmalarıyla ilgilenmiştir ve Pausanias'a göre, bir keresinde üzüm bağında uyuyakalmış; rüyasında şarap tanrısı Dionysos ona görünmüş ve tragedya yazmasını salık vermiş. Yazdığı oyunlar, o tarihte daha yeni kanıksanmaya başlayan Dionysos festivallerinde yarışmalarda sahnelenmiştir.

Öyleyse sadece teknik anlamda değil, Nietzscheci anlamda da Aiskhylos bir Dionysosçuydu. Dionysos'un kendisi, "şarap ve ölümün muğlak tanrısı" kadar muğlak olan sezgisel ve imgelemsel sanatı ona tanrısal ilhamla gelmiştir, uykusunda duyurulmuştur ve ayrılmaz bir şekilde din ve gizemler dünyasına bağlıdır. Sophokles'in hakkında söylediği üzere, "Aiskhylos bilmeden doğru şeyi yapar": Sağ yarım kürenin işlerine olan borcunu daha iyi bir şekilde ifade edemeyiz.[81] Prometheus'un yazgısı üzerine Aiskhylos'un tasviri, derinden etkileyici ve şefkatlidir ama aynı zamanda da kendini güçlü kılmak için başka bir diyara ait olan bir şeyi ele geçirip kullanma girişiminin kibrini de çok iyi aktarır, zira Schlegel'in söylediği gibi, Prometheus "*bizatihi insan tabiatının* bir imgesidir".[82]

Gnothi seauton: Kendini tanı. Bu ünlü sözler, Delphoi'deki kâhin tapınağının girişine yazılıydı. Kutsal otların infüzyonundan yükselen buharları soluyup sarhoş olan bir kadın vasıtasıyla dile getirilen kehanet, rasyonel zekânın hazır dünya anlayışını bir kenara koymanın ve bir teslimiyet atmosferi içinde muğlak sözceleri yorumlamaktan doğan sezgilere açmanın bir yoluydu – bir tür kendini ifşa eden Rorscach lekesi, belki biraz da şiirsel ve sözüm ona kehanetsel

ifadelerden oluşan Çin kitabı *I Ching* gibi. Bana öyle geliyor ki, Aiskhylos'un Prometheus tragedyasında, "bilmeden" zihin kendini bilmeye başlıyordur: Kendini tanıyan zihindir (hatta beyin)buradaki. Prometheus tragedyası, iki yarım kürenin bir masalıdır. Daha genel bakımdan Yunanlıların tragedyayı icadı ya da keşfi, sürekli karşılaşılan *hubris* teması üzerine dayandığı haliyle, öz farkındalığın paradoksunun temsilini sunar: kendi tabiatını bilmeye ve anlamaya başlayan zihnin başlangıçları.

YAZILI SÖZ

Ne Homeros'un işlerinin ne de büyük tragedya yazarları Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'in işlerinin yazılı kayıtları olmasaydı varlıklarından haberdar olamazdık; ve açıkça yazının önemli tarihini göz önüne almadan antik dünyada yarım kürelerin hikâyesini anlatamayız. Yazı ve yarım küreler arasındaki ilişki nedir?

Bu soruyu cevaplamak için, yazı tarihinin ilk başlangıçlarından mevcut Batılı (ya da Latin) alfabeye -ki esasen Yunan alfabe sistemiyle aynıdır- dek gelişiminin aşamalarına bakmamız gerekir. Yunanistan'da dördüncü yüzyıla kadar yazı yazma sürecindeki yarım küresel tüm önemli değişimler çoktan gerçekleşmişti. Bu hikâyenin dört önemli unsuru vardır ve her birinde de güç dengesi daha sola doğru ilerler. Bunlar: resim-yazıdan ses-yazıya geçiş; heceli ses-yazıların fonetik alfabeye yerlerini bırakması; alfabeye sesli harflerin eklenmesi; ve yazının soldan sağa yazılması.

Resim-yazıdan ses-yazıya

Bildiğimiz kadarıyla, yazılı dilin ilk biçimi MÖ 4. bin yılda ortaya çıkmıştır. Gönderme yapılan şeyin görsel temsilleri olan resim-yazılar, ilkin Sümerlerde MÖ 3300 civarında kullanılmıştır. Bunlar yerini zamanla, daha şematik biçimler olan kavram yazılara vermiştir. Soyutlamaya yönelik bir

değişimi temsil eder bu; belki büyük bir değişim değildir ama her halükârda bir değişimdir. Kavram yazıların yerine de ses-yazılar geçince aynı yönde daha büyük bir değişim yaşanmıştır. Gönderme yapılan şeyin algısal özellikleriyle şematik olarak dahi ilişkili olmayan rastgele işaretlere, yalnızca o şeye gönderme yapılan seslerin ifadesi olan yazıda yapılan bu değişim, yazıyı daha da fazla sol yarım küre sahasına taşır. Yazı, Mısır'da Sümerlerle aşağı yukarı aynı dönemde, MÖ 3100 civarında ortaya çıkmıştır. Görünüşe göre üç yazı biçimi de -resim-yazı, kavram yazı ve ses-yazı- farklı bağlamlarda birbirleriyle birlikte kullanılmıştır.

Ses-yazıdan fonetik alfabeye; ve sesli harflerin dahil edilmesi

Bazı dillerde ses-yazılar heceleri temsil eder; alfabetik dillerdeyse aslen sessiz harfler olan tek fonetik bileşenleri temsil ederler. Yunanca heceli değil, sesbirimsel [fonemik] bir dildir. Çince gibi heceli dillerde aynı hece farklı tonlarla ya da İbranice ve Arapça'da farklı seslilerle telaffuz edilebilir; ton ya da sesliler değiştirildiğinde, anlam değişir. Bunun altında önemli bir anlam yatar. Dil salt sesbirimsel değil de heceli kaldığı sürece kaçınılmaz olarak, potansiyel şekilde hayli farklı anlamları temsil eden yazılı karakterlerin ayrımsanması için bağlama bel bağlar. Heceli bir dili okumayı ve anlamayı bilmek, onu Yunanca, Latince ya da örneğin İngilizce gibi diğer modern Avrupa dillerinin salt sesbirimsel okuma ve anlayışından ayrı kılan bir süreç barındırır. En önemlisi, anlam bağlamdan gelir; zihin, şiirlerde anlamın olduğu gibi, bir sesli harf ya da sesin nasıl okunabileceğini gözden geçirir, her kesinliğin öncekinin üzerine konulduğu tek yönlü doğrusal bir talimat dizisinden ziyade bir bütün olarak odağa ayrılan bir sözceyle ilerler. Daha az aşikâr ama aynı oranda önemli şöyle bir gerçek vardır ki, heceli dillerde kavramlar kendi başlarına anlam taşıyan hecelerden oluşturulur. Modern Batı dilleri heceli değil sesbirimsel olsa da, İngilizce (ya da Almanca ve diğer Batılı)

kelimelerin etimolojisi üzerine düşünürsek bunun neye benzediğine dair bir fikir ediniriz – kelime yapısını ve bileşen parçaların ilk anlamlarını yeterince tanıyabilirsek. Heceli dillerde, anlam daha az keyfidir ve doğduğu dünyada daha güçlü kök taşır, daha büyük ölçüde metaforik bir temel taşırlar. (Sesbirimsel bir dilde yazan Heidegger'in bu kadar sık etimolojiye dönmesi bir tesadüf değildir.) İki hususta da heceli diller sağ yarım küre idrakini, sesbirimsel dillerse solu yeğler. Alfabetik sistemlerin kökeni Proto-Kenan [Sina] (MÖ 2000-1500) dillerde yatar; MÖ 1500 tarihli Akad ses-yazıların çivi yazısı olarak yazıya geçirilmesiyle evrilmiştir. Latin alfabesinin kökeni olan Yunan alfabesi de tabii ki Fenike alfabesinin bir türevidir. Hatta Yunan alfabesi neredeyse Fenike alfabesiyle aynıdır ama yazının daha sonraki değişimleri bakımından *ayna tersine çevrilmiştir*.[83] Bunun gerçekleştiği tarih tartışmalıdır ama muhtemelen MÖ dokuzuncu yüzyıl ya da öncesine aittir.

Fenike alfabesinin evrimiyle beraber Yunan alfabesine ilk defa sesli harflerin dahil edilmesi, yarım kürelerin güç denge kaymasını daha da pekiştirmiş, bilinçdışı işlemleme süreçlerini bağlam temelliden dizi temelli kodlamaya dönüştürmüştür.[84]

Yazının yönü

Sağ yarım küre dikey satırları, sol yarım küreyse yatay satırları tercih eder.[85] Eğer satırlar yataysa, sol yarım küre onları aşağıdan yukarı okumayı tercih eder, oysaki sağ yarım küre yukarıdan aşağı okur.[86] Neredeyse her kültürde yazı yatay başlamıştır. Doğu dilleri gibi bazıları hâlâ dikeydir: Ayrıca genellikle yukarıdan aşağıya, sağdan sola okunurlar. Başka deyişle, azami ölçüde sağ yarım küre tarafından belirlenmiş bakış açısından okunurlar.[87] Doğu dilleri de Batı dilleri de genellikle yukarıdan aşağı okunur ve küresel seviyede hâlâ sağ yarım kürenin yeğlenmesi alışkanlığına uyarlar ama yerel, ardışık seviyede Batı'da sol yarım

küre bakış açısına kaymışlardır. Bu süreç, sesbilime geçişle beraber başlamıştır. "Neredeyse tüm resim-yazılar dikey düzenden yana olsa da [...] dilin sesbilimsel özelliklerinin görsel yorumuna dayanan tüm yazı sistemleri yatay düzendedir."[88] Dolayısıyla dikey yazı yerini yatay yazıya bırakmış ve MÖ 1100 civarında Batı'da topyekûn kaybolmuştur. MÖ on birinci yüzyılda, Yunanca yatay yazılıyordu ama sağdan sola doğruydu.

MÖ yedinci yüzyıla kadar sağdan sola yazılmaya devam etmiştir. Fakat, aşağı yukarı bu tarihlerde büyüleyici bir değişim gerçekleşmiştir. 8. ve altıncı yüzyıllar arasında, Yunanca "boustrophedon", yani kelimesi kelimesine "öküzün saban sürmesi gibi" yazılmaya başlanmıştır: sıranın sonuna gidip alt sıradan geri dönmek ve tekrar geri gelmek – her sırada farklı bir yön. Fakat MÖ beşinci yüzyıl civarında, soldan sağa yön artık bir norm olmaya başlamıştı ve dördüncü yüzyıla doğru geçiş artık tamamlanmıştı ve her Yunanca biçimi soldan sağa yazılıyordu.[89]

Soldan sağa okumak, sol yarım küre idaresiyle gözleri sağa doğru hareket ettirmeyi ve tercihen sol yarım kürenin gördüklerini iletmeyi kapsar. Fakat öyledir ki, neredeyse tüm heceli diller sağdan sola yazılsa da, bağımsız unsurların çizgisel diziminden oluşturulan Hint-Avrupa dil aileleri gibi tüm ses birimsel dil soldan sağa yazılır.

Ses birimsel diller yalnızca bağlamsal ilişkiler yerine bitişik ilişkiler, analojik ilişkiler yerine dijital ilişkiler ve biçim yerine ardıllık koyar. Ayrıca seslilerin eklenmesi, yazının yönü bakımından apaçık bir ayrım yaratır: Kerckhove'a göre, "ses işaretleri [yani sesli harfler] içeren ses birimsel yazımların %95'i [...] sağa doğru yazılır, oysaki sesli harfler içermeyen tüm sistemler sola doğru yazılırlar ve neredeyse en başından beri, yani üç bin yıldır bu biçimi taşımaktadırlar."[90]

Yunan dilinin karakterini göz önüne aldığımızda, izlediği yönün değişmesi neredeyse kaçınılmazdı. "Yunan sistemi", diye yazar Kerckhove, "yazıyı oral uygulama bağlamından

koparan bir soyutlama seviyesini tanıttı [...] temel süreci konuşmanın birimleştirilmesiydi".[91] Fiziksel evrenin aynı birimleştirilmesine, yani atomlaştırılmasına erişen, Yunan filozofu Demokritos'tu. Konuşmayı bir bütün olarak sözcelemeden ziyade, deyiş yerindeyse bir tuğla dizimi gibi duymaya o kadar alışkınız ki, kelimeler arasındaki ayrımların yazıda düzene sokulmadığını hayal dahi edemeyiz, öyle ki tüm yazılar Bizans dönemine kadar boşluk bırakmadan yazılmıştır.[92]

Dolayısıyla dördüncü yüzyıla geldiğimizde, yazılı dilde yaşanan tüm değişimler, doğrudan sol yarım küreye doğru bir denge değişimi lehineydi. Bu şekilde yazı tarihi genel olarak dil tarihini yineler: Sağ yarım kürede kök bulur ve kendini sola tercüme eder.

Yazının karakteri ve yönündeki değişim, sol yarım küre lehine bir kaymaya mı yol açtı yoksa Yunan dünyasında çok daha derin bir bilişsel kayma mı gerçekleşti ve yazının karakterindeki değişimler yalnızca bunun bir dış işareti ya da semptomu muydu?

Yazının kendi karakterinin böyle bir değişimi gerektirdiğini sanmıyorum – daha başka, daha derin bir şey sorumlu olmalı. Her şeyden önce, Batı dışı dünyanın çoğu dilleri, sağ yarım küreden yana olacak şekilde yapılandırılmıştır; ama buna rağmen, bu sağ yarım küre eğilimli diller sağ yarım küre tarafından işlemlenmeyi kesmiştir ve hatta şimdi sol tarafından işlemlenmektedir. Muhtemelen bunun sebebi şudur ki, Batılı alışkanlıkların kaçınılmaz hale geldiği bir dünyada, Batı dışı kültürlerin alışkanlıkları şimdiye kadar Yunanistan'da bu dönemde başlamış olan bilişsel değişiklikleri miras almıştır. Başka deyişle, modern dünyada, dil kendini sol yarım kürenin tasarılarıyla o kadar aynı eksene sokmuştur ki, İbranice ve Arapça ya da sağdan sola okunan tüm diller gibi ilk başta sağ yarım küre işlemlemesine tabi olan diller dahi artık büyük oranda sol yarım kürede işlemlenir.[93] Aynı şekilde, resim-yazıların sesyazılardan daha güçsüz olarak sol yarım küreye yanallaştığı doğru olsa da,[94] eskiden sanıldığı

gibi, bir Japon resim-yazı alfabesi olan *kanji* sağ yarım küre tarafından daha iyi kullanılır, oysaki ses-yazısal bir Japon alfabesi olan *kana*, sol yarım küre tarafından daha kolaylıkla işlenir: Görünüşe göre iki yazı da başlıca sol yarım kürede ama farklı bölgelerinde işlenir.[95] Çincede de dil süreçlerinin çoğu, Batılı alfabetik diller gibi, artık sol yarım küreye kaymıştır.[96] Fakat, bu etki mutlak değildir; ayrıca İbranice ve Arapça okumanın iki yarım küreyi Batı dillerinden daha fazla kullandığına yönelik kanıtlar olsa da,[97] Çince kelimeleri sesli bir şekilde okumak, sağ yarım kürenin ağlarını İngilizceden çok daha kapsamlı olarak etkinleştirir, ki bunun da sebebi muhtemelen Çincenin gerektirdiği görsel ve tonal hassasiyetlerdir.[98]

Şunu kabul etmek gerekir ki, Yunanca da başka birçok dil gibi ters yönde, yani sağ yarım küreyi yeğleyen taraftan yazılmaya başlanmıştır (Fenike alfabesini Yunanlıların benimsedikleri tarihte harflerin ters yönde yazılması, gelecek şeylerin bir işareti olabilir mi?). Tabii sol yarım küre tarafından işlenmiyorduysa, yazının yönü neden değişti ve sesli harfleri dahil etmesi gerekti? Sesli harflerin dahil edilmesi, sol yarım kürenin bağlamsal değil de dizisel olan analitik yaklaşımının gerektirdiği bir şeydi. Diğer diller sesli harfler olmadan da idare edebilmiştir.

Dolayısıyla Erich Havelock ve keza John Skoyles, Yunan kültüründeki bilişsel değişimden sorumlu olanın sadece okur yazarlık değil, Yunan alfabesinin yapısı olduğunu iddia ettiğinde, bu ilişkinin hayli önemli olduğu konusunda ben de kendileriyle hemfikirim; ama benim görüşümce, Yunan alfabesinin karakteri muhtemelen sebep olmaktan çok sonuçtur, başka deyişle başka bir şeyde başlayan bir değişimi yalnızca pekiştirmiş olmalıdır.[99]

"Yazı bir güç aletidir", diye yazar Claude Hagège, "uzak derebeyliklere emir göndermeye ve hangi yasaların egemen olacağını belirlemeye imkân sağlarlar".[100] Sümer ve Mısır'da başlangıçlarından itibaren Batı dünyasındaki yazı için kuşkusuz bu doğrudur. "Yazı resmen bir teknolojidir", diye yazar büyük Fransız tarihçi Fernard Braudel:

> Şeyleri belleğe işlemenin ve iletişim kurmanın bir yoludur, insanların uzaktan emir göndermesini ve yönetimlerini icra etmesini sağlar. İmparatorluklar ve organize toplumlar, yazının evlatlarıdır; zira toplumlar her yerde, aynı anda politik birimler olarak ve benzer süreçlerle belirmiştir. [...] [Yazı] toplumu kontrol etme aracı olarak tesis edilmiştir. [...] Sümer'de, çoğu arkaik tabletler envanter ve rapordur, alıcıların isminin not düşüldüğü dağıtılan gıdaların listesidir. 1953'te nihayet çözülen Girit yazısı Linear B, bir o kadar heves kırıcıdır, zira o da aynı konulara değinir: Şimdiye kadar saray raporlarından başka bir şeyi ortaya koymamıştır. Ama bu temel seviyededir ki, yazı ilk defa sabitlik kazanmış ve yapabileceklerini ortaya koymuştur – şevkli devlet görevlileri ya da hükümdar tarafından icat edilmiştir. Çok geçmeden diğer işlevler ve uygulamalar da gelir. İlk yazılı dillerde sayıları da görürüz.[101]

Braudel sayıların yazılı dilde erken bir dönemde ortaya çıktığından bahseder: Hatta sayıları ilk yazıya geçiren Sümerlilerdir; keza ilk imparatorluk da Sümerlilere aittir. Sayılar ekinleri, hayvanları ve insanları kontrol edebilmek için önemlidir. Bununla beraber, belki de, imparatorluklar yazının evlatları değildir de imparatorluklar da yazı da, en azından Batı'da gördüğümüz halleriyle, sol yarım kürenin evlatlarıdır. Yazının böyle bir karakterde olması gerekmez; sadece Batıda bu gereklilik söz konusudur. Diğer kültürlerde, yazı aynı meşum ve faydacı tasarıyla ortaya çıkmış olmayabilir: Hagège'ye göre, "Çin yazısının temeli ekonomik ve ticari olmaktan ziyade büyü-dini ve kehanetsel bir gaye taşır".[102] Belki de eğer yazının sadece Batı'da bu karakteri taşıdığı doğruysa, bu gerçek bizim Batı'daki spesifik beyin gelişimimiz hakkındaki bir şeyi yansıtmaktadır.

PARA

Ne olursa olsun, Yunanistan'da yazının ekonomik ve ticari gayelerle yakından bağlantılı olduğundan şüphe duyulamaz. Yazının parayla ortak olan çok önemli bir işlevi

vardır: Nesnelerin yerine işaretleri ya da sembolleri, temsilleri, sol yarım küre faaliyetinin bizzat özünü koyar. Bana kalırsa aynı nöropsikolojik gelişimin veçheleridirler. Kelimenin temsil ettiği gerçeklikten daha "gerçek" (sol yarım küre için) olmasına yol açan gelişimler, parada da yaşanır. Richard Seaford para biriminin gösterge ve özdek antitezi gerektirdiğini, böylelikle göstergenin belirleyici olup elle tutulur gerçekliğin altında ideal bir özdeğin yattığını öne sürer.[103] İlginçtir ki, Skoyles alfabeyi yeni düşünme biçimlerinin baş iticisi olarak görmekle beraber parayı da yeni türden bir felsefenin iticisi olarak görür; Seaford'un bu formülasyonunun Platon'un Formlar kuramına ne kadar yakın olduğunu göz önüne aldığımızda bunun sebebini pekâlâ anlayabiliyoruz. Okurun şimdiye kadar tahmin etmiş olacağı üzere, ben alfabe ya da para birimlerini baş iticiler değil de epifenomenler olarak, her ikisini de somutlaşmış bir yarım küre dengesi değişiminin işaretleri olarak değerlendirme eğilimindeyim.

Para, birbirimizle ilişkilerimizi tahmin edilebilir yollarla değiştirir. Bunlar da açıkça sağ yarım küre değerlerinden sol yarım küre değerlerine bir geçişi yansıtmaktadır. Homeros'ta, altın ve gümüş nesneler aristokratik hediyeler olabilir ve tanrılarla ya da ölümsüzlükle ilişkilendirilirler ama *para* değildirler: Hatta şekil verilmemiş gümüş ve altının olumsuz çağrışımları bulunur.[104] Para birimlerinin ortaya çıkmasından önce, mütekabiliyete yönelik bir vurgu söz konusudur. Hediyeler belirli, hesaplı, meşrulaştırılmış ya da otomatik olarak verilip alınan, *talep edilen* şeyler değildir; hediyeler ikame edilebilir değil, eşsizdir; ve asıl baskın özellikleri bir ilişkiyi doğurma ya da sürdürmeye yöneliktir, ki bu da eşsiz bir şeydir. Ticaretle beraber bunların tümü değişir; özü rekabetçidir: Mübadele anlıktır, eşdeğerliğe dayanır ve ilişkiye değil de fayda ya da kâra öncelik verir.[105] Seaford'un dikkat çektiği gibi, para homojendir ve dolayısıyla nesnelerini de kullanıcılarını da homojenleştirir, eşsizliği yok eder; büyülü nesnelerin aksine gayrişahsidir ve bağlara yönelik

ya da mübadeleyi yapanları tanımaya dayanan güvene yönelik ihtiyacı zayıflatır. Evrensel bir hedef olur, ölüm ritüellerini bile yozlaştırır ve onları hem aştığı hem de vekalet ettiğinden dolayı değerleri tehdit eder; ve kutsal ilişkiler ya da politik güçler dahil olmak üzere, evrensel bir araç olur.[106] *Polis*'in* daha sonraki gelişimi, bu değişimleri husule getirir ve madeni para sisteminin gelişimine yol açar.[107]

Dolayısıyla Yunan dünyasında ortaya çıkan sadece alfabe değil, para birimleridir. Üstelik ikisi de ticaretin ortaya koyduğu imkânlardan doğmuştur. Braudel, alfabeye de para birimlerine "değişimin hızlandırıcıları" olarak değinir:

> Alfabenin benimsenmesi, onu kaybetmiş bir dünyaya yazıyı yeniden tanıttı. Bir kere yazı her şeyin içine nüfuz ettiğinde, sadece emir aracı değil de ticaret, iletişim ve çoğu zamanda gizemden soyundurma aracı haline geldi. [...] Para birimlerine gelirsek, ihtiyacı daha ortaya çıkmadan önce duyulmuştur. [...] İlk gerçek para (altın ve gümüşün bir karışımı olan elektrumdan yapılma bozuk paralar) tarihte Kroisos'un zengin diyarı Lidya'da MÖ 685'te ortaya çıkmıştır. [...] Ama çoğu uzman, asıl para ekonomisinin MÖ dördüncü yüzyıl ya da Helenistik Dönem'e dek yerleşmemiş olduğunu düşünür. Sekizinci ve yedinci yüzyıllarda, bu aşamaya henüz yaklaşılmamıştı bile. Fakat Ege boyunca ortalıkta bir çalkalanma vardı. Doğu dünyasından kopan Yunanistan, Doğu ile şimdi de Suriye kıyısı, özellikle de Al-Mina üzerinden temasa geçiyordu. Bu bölgenin lüksü, hayatları hâlâ mütevazı olan Yunanlıların gözünü kamaştırmıştır. Fenike ve diğer yerlerden gelen yapıtlarla -fildişleri, bakırlar ve çömlekler- beraber Yunanistan yeni bir hayat tarzı ithal etmeye başladı. Yabancı dekorasyon sanatı, katı geometrik tarzda bir karşıt olarak geldi. Sanat eserleriyle beraber moda, Yunan biliminin ilk unsurları, batıl inançlar ve muhtemelen de Dionysos kültleri geldi.[108]

Burada dikkat edilmesi gereken çok sayıda şey var. İlkin yazı bir yönetim, ticaret, iletişim aracı olmuştur – ve

* Yunan şehir devletleri (çn.).

"gizemden soyundurma". Hareketleri güç ya da güç araçlarına yöneliktir, evet; ama daha o zaman bile iyisiyle kötüsüyle (bazen kuşkusuz iyisiyle) örtük aleyhine belirtiğe yöneliktir – sol yarım kürenin ilerleyişi.

Fakat bu geçişin büyüleyici olmasının sebebi bambaşkadır: Tarihleri düşünürsek, Yunan dünyasında bir ilerleme planını gösterir. İlk olarak Al-Mina'ya, Asi Nehri ağzındaki bir ticaret merkezine gönderme yapılıyor; ki muhtemelen bu merkez MÖ dokuzuncu yüzyılda kurulmuştur, fakat on dördüncü yüzyıldan beri Miken dünyasıyla bir ticaret noktasıydı. Bu konuda Braudel başka bir yerde şöyle yorum yapar:

> Burası can alıcı önemde bir sömürge olur; Yunanistan'ın Suriye'ye, Filistin'e, Geç Hititler ve Suriye devletlerine, Asur'a, Urartu'ya ve Orta Doğu kıtasının tüm kervan yollarına açılışını temsil eder. Ayrıca şehrin nüfusu başlıca Fenikelilerden oluşuyordu. Dolayısıyla Yunanistan'ın Doğu ile buluştuğu şehir olarak görülmesi şaşırtıcı değildir; Yunanlılar Fenike alfabesine burada aşina oldu, geometrik tarza ilk meydan okuma olarak Yunan sanatının Doğululaşması burada başladı.[109]

Daha ilk dönemlerden itibaren Yunan zihninin Doğu tesirlerinden çapraz döllenmesi söz konusuydu.[110] Burada tanımlanan unsurların tümü -artık sol yarım kürenin pek düşkün olduğu "katı geometrik tarzda" olmayan sanat, Yunan biliminin "ilk unsurları", yani tümdengelimli yöntem (daha sonraları ortaya çıkan kuramlaştırma ya da sistem inşası değil), "batıl inançlar" ve "Dionysosçu kültlerin başlangıçları", yani dini gizem- sağ yarım küre tesirini dile getirir.

Ama başka bir şey daha var. Yedinci yüzyıldan beşinci yüzyıla kadarki dönemde sağa yönelik ve sola yönelik hareketler arasında değişken bir konum alıp ancak dördüncü yüzyılda tamamen sağ yönelimli (solu yeğleyen) hale gelen yazının aksine, para birimleri yedinci yüzyılda tedavüle girdi ama pek kullanılmadı; ancak dördüncü yüzyılda yaygınlaştı.[111] Yarım küresel denge bakımından, sol yarım küre

tesirlerinin karşı dengesinde bir sağ yarım küre tesiri durur; ondan sonra, en azından iki kritik alan olan yazı ve para birimi ölçütlerinde, dördüncü yüzyılda sol yarım küre egemenliğine yerini bırakır – Sokrates öncesi filozofların dünyasının yerini Platon'a bıraktığı zaman civarında.

Yunan uygarlığının ilk günlerine, Homeros'un çağının çok öncesinde ikinci bin yılın ortasından yaklaşık MÖ 1100'e kadar egemen olan Miken dünyasına bakacak olursak, birçok önemli tesirin Doğu ile Batı'nın çapraz döllenmesinde temel bulduğunu apaçık görürüz. Miken çizimleri, Mısır kültürünü ve sanatını tanımlamış olan mitolojinin mübadelesine tanıklık eder. Mısır sanatındaki karakteristik hiyerarşik ilişkiler, tam aksine sadece erkeğin erkekle değil, erkeğin kadınla da rahat ve eşit ilişkilerinin resmedilmesine sebep olmuştur; ki bu ilk defa Girit'te Miken sanatında gözlemlenen bir şeydir.[112] Bana öyle geliyor ki, bunlar Lucifer, yani ışık getiren kisvesinde sol yarım kürenin en olumlu veçhelerini temsil ediyor olabilirler. Burada sol yarım küre, -tüm hususiyetleri ve canlı bir hayal gücüyle hayvan dünyasına duyulan hayranlıkta net bir şekilde somutluk kazanan- *sağın işleriyle uyum içindedir.* "Bitkiler ve hayvanlar duvarlarda ve vazolarda her yere çizilmişti", diye yazar Braudel:

> [...]Burada bir otluk, şurada bir dizi çiğdem ve süsen, bir vazonun kilden arka planında ya da bir duvar çiziminin Pompei kırmızısının üzerinde zambak dalları; sürekli ve neredeyse soyut bir tasarımda dizilmiş sazlıklar, çiçek açan bir zeytin dalı, vantuzlu kollarıyla bir ahtapot, yunus ve deniz yıldızı, mavi bir uçan balık, kocaman yusufçuklardan oluşmuş bir çember. [...] Freskler ve çömleklerin tümü kendilerini bu yaratıcı düşleme teslim eder. Aynı bitkilerin ya da deniz altı motiflerinin bin farklı bir biçimde ele alınması, çömlekçinin bu çömlekleri evirip şekillendirmesi ve bunların yüzlercesinin ihraç edilmesi kayda değer bir durumdur – adeta sanatçı, yaratımın hazzını her defasında tekrar yaşamak istemiş gibidir.[113]

İnsanların, şeylerin ve olayların tabii görünüşüyle imgeler ve biçimler yaratma anlamında, Yunan resim sanatı ve heykelciliğinin mükemmelleştirdiği taklit, diğer toplumların yarattığı geleneksel imgelerde çarpıcı bir şekilde eksikti. Gombrich'in gözlemine göre, "örneğin Mısır'ın ressamları erkeklerin teni için koyu kahverengi, kadınlar içinse açık sarı renk şeklinde ayrım yapar. Resmedilen kişinin ten rengi, bu durumda kartograf için bir nehir ne kadar önemliyse en fazla o kadar önemliydi".[114] Bu resimlerde, hislere ya da bireysel karaktere bağdaştırılan ya çok az şey vardı ya da hiçbir şey yoktu; fakat figürün önemi boyutla iletilirdi – tıpkı Karanlık Çağlar ve Orta Çağ'ın ilk zamanlarının dini sanatında tekrar göreceğimiz gibi. Yunan sanatında, tüm bunlar mucizevi bir şekilde değişti; sıra dışı güzellik ve yaşam taşıyan, empati uyandıran ve dünyamızda yaşayan figürler resmedildi.

İki yarım kürenin de yer aldığı bu iyicil gelişmelerin aracısı, "gerekli mesafe" olarak adlandırdığım şeyin evrimidir. Bu kavram için temel önem taşıyan, kişinin uygunca arasına mesafe koyduğu şeyde neyle temasa geçtiğidir; ayıran bir mesafe değildir bu. Gerekli mesafe, empatiyi mümkün kılan şeydir. Uyumun, dengenin, eşitliğin doruk noktasına ulaşmış olan Yunan kültürünün öneminin ardında yatan şey budur.

Atinalılar ve sonrasında hâlâ uzun yıllar yaşadıkları toprakları arasındaki ilişkide bu harikulade bir örnek bulur. Atinalıların modern anlamda ilk şehir insanları olduğu söylenebilir olsa da, onlarda günümüzdeki gibi bir toprağın yaşamından yabancılaşma yoktur – tam tersidir. " 'Yurttaşlar', şehrin kendisinden de büyük bir araziде yaşardı. [...] Politik bakımdan [*polis*], etrafı belli bir araziyle çevrili bir bölgeydi", diye yazar Braudel; ve Edouard Will'in *Histoire politique du monde hellénistique*'inden [Helenistik Dünyanın Politik Tarihi] alıntı yaparak devam eder: "Bir şehir, etrafını saran arazi olmadan düşünülemezdi ve bu toprakların bölünmesi, yurttaşlar arasında yurttaş kimliklerinin temelini teşkil ediyordu."[115] Atinalılar, "insana layık tek işin toprağı

işleme" (büyük toprak sahiplerinin de diğer herkesin de kış vaktinde sahip olduğu boş vakit) olduğu "ön yargısının" kurucu babalarıydılar.[116] Tehlike dönemlerinde şehre çekilirlerdi; ve her bahar Peloponnesos Savaşı sırasında, Spartalılar Eleusis tepesindeki geçide vardığında, arazideki evlerini bırakıp Pelargikon'un, yani Akropolos'i kuşatan duvarların tepesine çıkan Atinalılar "uzaktan düşmanın gelişini izlerlerdi".[117] Braudel'in ufak bir mizahla ifade ettiği gibi, daha barışçıl dönemlerde *eupatridae*, yani aristokrasi yine bu duvarlardan "topraklarını ve köylüleri işlerine gelen bir mesafeden gözlemleyebilirmiş".[118] Ama bu mesafe sevgiye imkân sağlıyordu, öyle ki topraktan hiç uzaklaşamayıp onu göremeyen yeterince uzakta durup hiç deneyimleyemeyecekleri bir şeyi deneyimliyordu. Bu sadece otoktoni mitlerinde ifade edilmekle kalmaz:

> Ufak vatanlarına duydukları sevgi patolojikliğin eşiğindeydi, makul olmanın çok ötesine geçiyordu. Vatanlarından bahsederken cinsel arzu anlamına gelen *himeros* kelimesini kullanırlardı. Dünya tarihinin başka hiçbir yerinde yerel toprağa duyulan sevgi bu uç noktalara taşınmamıştır.[119]

Ama bu bizi uyum ya da dengenin kaybedildiği sonraki döneme götürüyor.

SONRAKİ DÖNEM

Braudel, aynı şekilde Selincourt gibi, şuna inanır ki, Platon ve Aristoteles dördüncü yüzyılda sahneye girdiğinde "[Yunan kültüründe] vakte değer her şey kazanılmıştı". Nietzsche gibi Heidegger'in de görüşü hiç şüphesiz bu olacaktır, zira Nietzsche'ye göre Yunan kültürünün doruk noktası, Apollon ve Dionysos'un uzlaştığı tragedyanın doğuşudur. Nietzsche'nin görüşünde, en nihayetinde "şarap ve ölümün muğlak tanrısı sahneyi Apollon'a ve rasyonelliğin, teorik ve pratik faydacılığın, çağdaş bir fenomen olan demokrasinin zaferine teslim etmiştir; ki bunlar Yunan uygarlığının yaşlanmasının

semptomları ve Nietzsche'nin gördüğü haliyle modern Batı dünyasının iç karartıcı manzarasının prototipiydi.[120] İlle de Nietzsche'nin Apolloncu üzerine aşırı görüşlerini benimsemesem bile, bu analiz bana temel olarak doğru görünüyor.

Fakat sonraki dönemde olumlu gelişimler yaşanır. Ancak birbirimize karşı mesafenin evrilmesiyle beraber, kendimizin ve diğer bireylerin -büyük oranda yüzde ifade bulan- eşsizliğine odaklanırız. Eğer kendi hislerimizi betimlersek, fiziksel bünyemizdeki duyusal ve duygusal tepkilerimizin yüz ifadelerimize kıyasla daha doğrudan farkında oluruz: Bunun için daha üst seviyede örneğin aynada gördüğümüz gibi bir öz bilince ihtiyacımız olur. Tam aksine, Homeros'un destanının yarı mitolojik karakterleri, Yunan tragedyasındaki gibi arketipik bir statü taşır: Oyundaysa aktörler maske takar. Yüz ifadelerinin tanım ya da tasvirinin eksikliği, en azından Homeros'ta, yoldaşlık hissi ya da empatinin eksikliğinin işareti değil -anlık olarak diğer insanların yüzüne bakarak yüzlerinden hislerini okumada yaşanan bir zorluk söz konusu değildir-, kendi ve diğeri arasındaki kaynaşma ölçüsünün, Gill'in arkaik dönemde tespit ettiği öz bilinç eksikliğinin bir sonucudur.

Şiir ve tiyatronun aksine görsel bir sanat olarak heykelcilikte, spesifik olarak "dışarıdan" bir şeyin imgesini yaratırız – işin özünde belli bir mesafe yatar ve böylelikle tam da diğer kişinin *yüzünde* ifade edilen empatiyi görmeye başlarız. Yüzleri anlama sanatının daha üst öz bilinci ve sistematikleştirilmesi de fizyonomidir. Fizyonomiye ilgi duymak demek, ruh ve bedenin yakın ilişkisinin bilinçli farkındalığına sahip olunduğu anlamına gelir; bu fikre göre, yüzlerinin fiziksel özelliklerinde bireyler hakkında belli şeyler -karakterleri, özel kişisel özellikleri, hatta belki noksanlıkları- anlaşılabilirdir. Bireysellikler ve kusurlar arasında bir ilişki yatar; bizi özel yapan tüm şeylere, sol yarım küre bakış açısından soyut bir ideali kaybetme olarak görülür. "İnsanlar bir bakımdan iyi, birçok bakımdan kötüdür", derken

Aristoteles'in kastettiği belki de buydu.[121] Yüzdeki kusurları bireysellik olarak görmek, açıkça bir sağ yarım küre özelliğidir ama gelgelelim bunun bir tür bilim olarak sistematikleştirmesi işe sol yarım kürenin dahil olduğuna işaret eder.

Antik Çağ'da insan yüzü tasvirleri üzerine Brener'ın ilginç çalışmasına değinmiştim. Brener'ın apaçık ortaya koymayı başardığı şey, heykelcilik ve resim sanatında sadık olmak adına artık gösterilen titizliktir: Yüz ifadesi o kadar ince bir şeydir ki, en ufak uyuşmazlıklar yorumlama ve anlamada muazzam farklık yaratabilir. Yüzlere duyulan ilgi, daima -bütüne ast olan- ayrıntılı dikkatin taklit becerisi ve bilişsel kabiliyetine dayanır. Yaşlı Plinius, dördüncü yüzyılda yaşayan ünlü bir ressam olan Apelles hakkında şöyle der: "Portreleri o kadar mükemmel benzerlik taşırdı ki, ne kadar akıl almaz gözükürse gözüksün, Gramerci Apion, fizyonomist ya da kendi terimiyle *metposkopos*'ların yalnızca portreler üzerinden modelin ne kadar ömrü kaldığını ya da ne kadar yaşamış olduğunu anlayabilirdi."[122]

"Fizyonomi", diye yazar çağdaş araştırmacılardan biri, "Antik Çağ'da kuramsal bir ilgi olarak Phaidon [dördüncü yüzyılda yaşamış Elis'li filozof] ile başlar, Aristoteles'in okulunda gelişir ve Galen [M.S. 2. yy.] ile tamamlanır".[123] Konu üzerine yazılmış büyük klasik metin, Laodikea'lı Polemon'un *Fizyonomi*'si, M.S. ikinci yüzyılda yazılmıştır. İnsan gözlerine bu kadar önem yükleyen ilk kişidir, ki göz konusu kitabın üçte birini kaplar (Kitap I gözlere, Kitap II "bedenin diğer kısımları"na ayrılmıştır). Heykelcilikte, M.S. 130 civarında gözlerin yalnızca boyanmasından oyulup nakşedilmesine bir geçiş görürüz, ki bu da taş üzerinde heykelin ifade gücünü güçlendirir.[124]

Brener'ın ayrıntılı analizinden aşikâr olduğu üzere, dördüncü yüzyıldan ikinci yüzyıla kadarki bu dönem hem resim sanatı hem de heykelcilikte tasvirlerin ifade gücünün doruk noktasıdır; bireysel ifade ve gerçekçiliğe verilen önem, Yunan sanatında da Roma sanatında da bireyselliğin temelini

oluşturmuştur. Neden nispeten bu kadar geç ortaya çıkar? Hufschmidt, yüzlerin tercümesinde sağ yarım küre eğiliminin aslında MÖ altıncı yüzyılda başladığını ortaya koyar. Ama bence ifade gücünün artışı, kaçınılmaz olarak sadece empatiye değil, nesiller boyunca gelişen hayli spesifik bir taklit becerisine bağlıdır; bu beceri ki, evrilmesi ifade ettiği empatik anlayıştan daha uzun sürmüştür ve ilk lirik şiirlerde, örneğin Alkaios, Sappho ve Anakreon'da, altıncı yüzyıl ve sonrasında mevcut olduğu sezilebilir. Helenistik Dönem'deki tasvirlerde bulunan ifade gücünün seviyesi, kas liflerinin özellikle yüzün gözler çevresindeki devasa karmaşıklığını tanımayı gerektiriyordu – ve bu da uzun zaman ister. Ayrıca bunun için gerekli bir sağ ve sol yarım küre dengesi de gerekir.

Öyleyse Nietzsche'nin Helenistik dönem üzerine yargısını değerlendirmeden geçirmemiz gerek. Yunan kültürünün en iyi yanlarında rol oynamış Apolloncunun, sol yarım kürenin yerini de küçümser (fakat adil olmak gerekirse, başka bir yerde bu önemi kabul eder). Burada da Heidegger'in Yunanlıların esasen hâlâ Dionysosçu olduğu anlayışı, dünyalarına Apollon geldiğindeki -en azından ilk baştaki- telafi hislerini açıklar. Ama Nietzsche'nin işaret ettiği gibi, "muğlak" olan sadece Dionysos değildir. Apollon da muğlak bir figürdür. Apollon'un isminin kökeni "aydın olan" (Almanca *der Scheinende*) anlamına gelir; aynı zamanda *düşlem* tanrısıdır.[125]

Şiir, tiyatro, heykelcilik, mimari ve bunlarla beraber empati, mizah, bireysel kendilik anlayışı gibi büyük insan başarımları yalnızca Antik Yunanistan'a ait değildir. Sistematik olarak yapılandırılmış bilgi tabanlarını ve yazının ürünlerini görmüştür. Sağla beraber sol yarım kürenin ilerlemelerine borçludur. Bunlara resmi anayasanın ve yasaların geliştirilmesi, felsefe, tarih fikrinin ve çalışmalarının icat edilmesi, coğrafi bilginin yerleşmesi ve harita çalışmalarının başlaması, eğitim sisteminin yapılandırılması, mimari düzenlerin bulunması, insan bedeninin ve hayvan dünyasının sistematik

tanımlanması, fizik kuramları dahildir. Kendi başına bunların hepsi muazzam gelişimleri temsil eder ve bu kitabın savı bağlamında, sağ yarım kürenin vekili olarak hareket ettiğinde ve henüz kendisinin Efendi olduğuna inanmadığında sol yarım kürenin taşıdığı iyilik gücünü sergilemektedir.

Fakat sağ yarım küre kehanet becerisi taşır ve bunların nasıl son bulacağını görebiliriz. Kehanetleri, Prometheus mitinin içinde gizlidir. Nerede son buldular peki?

Beşinci yüzyılın sonunda Sokrates'in öğrencisi Platon doğdu. Platon'un yazılı eserleri dördüncü yüzyılın başına dayanır ve ister gerçek ister hayali olsunlar Sokrates ile doğruluğu sorgulayan farklı farklı birçok insan arasında geçen bu diyaloglarda, Sokrates, varsayımlarının mantıki olarak yüz yüze kaldıkları çatışkıyı göstererek kendini sorgulayan kişiye temel aldığı sayıltıların yanlışlığını gösterir. Platon'un mantık, matematik ve hem ahlaki hem politik felsefedeki etkisi ne kadar abartılsa azdır; fakat eserleri Rönesans'a dek bin yıl boyunca gözden kaybolmuştur ve Arapçadan Latinceye çevrilen kısmi belgeler ve inceleme metinleri sayesinde erişilebilirdir. Platon'un mirasları arasında, doğrunun prensipte bilinebilir olduğu ama yalnızca akılla bilinebildiği ve tüm doğruların birbirleriyle uyumlu olduğu (sol yarım küreye bağlı) inancı da vardır.

Sokrates zamanında, duyularımıza yönelik Herakleitosçu saygı kaybolmuştu. Fenomenal dünya yalnızca yanılsama sunar: Şeylerin *fikri* (ideası) kendilerinden, doğrudan bilgisine sahip olduklarımızdan üstündür. Platon'un ebedi Formlar öğretisi, sonsuz fenomenal örnekler karşısında değişmez kategorik tiplere (sözgelimi "ideal masa") öncelik verir, zira onlar ideal formun kusurlu örneklerinden ibarettir. Platon'un öğrencisi, hakiki bir bilim insanı ve muhtemelen dünyanın gördüğü en dahiyane bilgin olan Aristoteles, doğal dünyayı ön yargılar olmadan gözlemlemek ve anlamak istemiştir; üstelik deneyimin öneminin bilincinde olarak, önceki yaklaşımı tersine çevirmiş, evrensel içeriği spesifik

vukularda bulmuştur. Ama maalesef ki Aristoteles'in tini eserleriyle beraber hayatta kalmamıştır. Onun yerine, o tinin bir evirtimi olarak, 1500 yıl boyunca deneysel dünyanın bir tür kutsal metni haline gelmiştir – böylelikle de Aristoteles'in deneyim üzerine düşüncelerini her ne kadar eğreti olsa da durağan, değişmez ve yanılmaz ölçüde idealleştirilmiş hale getirmiştir, ta ki Rönesans'a kadar.

Yunan dilinin ve düşüncesinin bizatihi özünde, kaçınılmaz olarak soyutlama ve idealleştirmeyi yeğleyen eğilimler vardı. Snell'in dikkat çektiği hususa göre, belirli artikeller icat ederek, Yunan dili var olan şeyin bir vasfını alıp bir sıfat vasıtasıyla -sözgelimi "güzel"- ifade etmiştir ve onu belirli bir artikel ekleyerek soyut bir isim haline getirmiştir: Böylelikle *kalos* (güzel) kelimesi *kalon* (güzel şey) olur.[126] Zekice ve cüretkar, hatta kibirli bir evirtimle beraber sol yarım küre artık kavramsal olanın gerçek olduğunu ve deneyimlenenlerin -en azından duyularımızla- yozlaştığını ve aslında "yeniden-sunum" haline geldiğini ima etmektedir! Bu bakımdan, *Devlet*'te Platon şöyle yazar:

> Onları gözle görülür şeylerin en iyisi ve en mükemmeli olarak görsek de, gökyüzünü süsleyen yıldızlar, sırf gözle görülür oldukları için hakiki gerçekliklerden daha aşağıdır; yani yörüngelerin tam uygun nispi hızlarına, saf sayılarına ve mükemmel biçimlerine kıyasla. Zira yörüngeler akılla ve düşünceyle kavranabilirdir ama göze görünmezler. [...] Dolayısıyla eğer konumuzu doğru bir şekilde ele almak istiyorsak, önümüzdeki sorunlarla astronomide de geometride olduğu gibi başa çıkacağız ve gözle görülür gökyüzüyle ilgilenmeyeceğiz. [...][127]

Logos (akıl) ile bilinebilen, mutlak ve edebinin artık aşağı görülen salt fenomenolojik olandan bu ayrışması, sonraki iki bin yıl boyunca Batı felsefesinde silinemez bir iz bırakacaktır.

Akla bel bağlamak, sadece duyuların şahitliğini değil, tüm örtük bilgimizi küçümser. Nietzsche'nin görüşünde Sokrates'in kültürümüzün kahramanı olmaktan bir hayli uzak ve

bu anlayışın yozlaştırdığı ilk kişi olduğu görüşünün temeli buydu çünkü Sokrates, soylulardaki sezgiye güvenme yetisini kaybetmişti: "Dürüst insanlar", diye yazar, "bu tarzda akıllarını teşhir etmezler".[128] Bu nazardaki yozlaşma, Yunanistan'da nispeten geç bir tarihte, Platon ile başlar ve örtük ya da sezgisel şeylere güvenme kabiliyetinin yitimini gösterir. "İlkin kanıtlanması gereken şeyler pek kıymetli olmaz", diye yazar Nietzsche, *Putların Alacakaranlığı*'nda:

> Ancak başka yol yokken diyalektik seçilir. Kişi diyalektikle beraber güvensizlik uyandırdığını, aslında bunun ikna edici olmadığını bilir. Ortadan kaldırılması diyalektik etkiden daha kolay bir şey yoktur: Konuşma yapılan her karşılaşma buna kanıttır.
>
> Sezgi gücünün kaybedilmesiyle beraber:
>
> Rasyonellik artık *kurtarıcı* olarak görülmüştür; ne Sokrates ne de onun "hastaları"nın rasyonel olmaktan başka bir seçeneği vardı: Bu zaruriyetti, son çareleriydi. Tüm Yunan düşüncesinin fanatizm içinde kendini rasyonalitenin üzerine atması, çaresiz bir durumu dışa vurur; tehlike vardı, sadece *bir* seçenek vardı: ya yok olmak ya da *absürt ölçüde rasyonel* olmak.[129]

Eğer bu yalnızca Nietzscheci *gazabın* mahzur görülür aşırılığı, vahiy almış bir delinin saçmalıkları olarak görülecek olursa, o vakit bir nörobilimci olarak Panksepp'in şu sözlerini düşünün:

> Zihin ve beyin arasındaki uçuruma bilimsel bir köprü olabilecek tek şey dil olsa da, kör inanç kadar mantığın da bizi aldatabileceğini unutmamamız gerekir. [...] Halk psikolojisinin bazı belirsiz kavramları, beynin içkin işlevlerini anlamamızda, gözlemlenebilir dillerinin haşin ama kontrollü davranışsal eylemlerinden daha iyi bir iş görebilir.[130]
>
> (ve krş. Friedrich Waismann, geride, s. 284).

Yunan dünyasının bu ileri tarihinde, doğru, argümanla kanıtlanan bir şey olur. Doğrunun bir diğer ve en nihayetinde daha güçlü bir ortaya çıkaranı olan metafor, unutulur; ve metafor, bir başka zekice evirtimle, bir yalan anlamına gelmeye başlar ama yine de güzel bir yalandır. Dolayısıyla mitlerin içinde yatan doğruluklar "kurgu", yani yalan diye bir kenara atılır – zira sol yarım küre için metafor bundan ibarettir.

Hiç şüphesiz büyük bir filozof olan Platon, bu hususta pek açık değildir. Platon'un bile göz ardı edemediği sezgileri vardı. Asıl etkileyici ve hatta trajik olan, tam anlamıyla (çünkü Sokrates'in kendi diyalektik güçlerine yönelik kibirlice inancı söz konusudur) Sokrates/Platon'un kendi sezgilerinin ve artık bunları kullanma özgürlüğüne sahip olmadığı farkındalığının arasında kalmasıdır. Platon aslen bir şairdi ve şiiri bırakıp diyalektikle ilgilenmesinin etkeni Sokrates ile ilişkisiydi. *Devlet*'te, Sokrates tragedya ve tiyatro yazarlarına verip veriştirir:

> Bu temsiller kuşkusuz izleyicilerinin zihinlerine zarar verir [...] temsiller gerçeklikten koparır ve doğruyu bilmeden dahi pek kolayca ortaya koyulabilirler [...] Homeros'tan sonraki hiçbir şair gerçekliği bilmez, bize yalnızca yüzeysel bir temsil sunar [...] Şiirin doğal büyüsü çok etkilidir. Onu şiirsel bezemelerden soyundurup düz nesre çevirin, o zaman eminim ki onun ne olduğunu göreceksiniz [...] sanatçı temsilini verdiği konular hakkında ya çok bilgiye sahiptir ya da hiç bilgiye sahip değildir ve [...] sanatı hiçbir ciddi değer taşımaz.

Ressamların, her türlü sanatçının ve hatta şairlerin eserleri "gerçeklikten kopuktur" ve "içimizdeki akıldan kopuk bir unsura, bozuk bir bileşime" hitap ederler. Sanat, "bozuk ebeveynlerden doğmuş bozuk bir çocuktur" ve "zihinde aşağı bir unsura" hitap eder, "en iyi karakterleri yozlaştıracak güce sahiptir". Şairler, Devlet'ten kovulur.[131] Yaratıcı sanatlarla ilgilenen herkes aldatmayla uğraşır: Metafor bir

yalandır. Hesap (mantık), hayal gücüne, temel anlam yan anlama yeğlenmelidir. Şair olmak, kişinin birçok şeyi hayal edebilmesini gerektirir ve "bizim devletimiz için uygun değildir çünkü orada insanlar tek bir iş yapar ve bir sürü role girmez": Kişinin yolunu kaybetmemesi için tek değil, birçok şeyle ilgilenmesi gerektiği yönündeki Herakleitos'un içgörüsü burada yitirilir.[132] Platon'un müziği sürgün etmesi, Devlet'teki birçok husus gibi, akla Sovyet tarzı totaliter devleti getirir. Geniş armonik yelpazeye ihtiyaç yoktur; çoğu ritimler ve modlar yasayla yasaklanır; flütler, harpler ve klavsenler yasaklanır, keza mersiye ve ağıtlar da öyle. Yalnızca iki tür müzik olacaktır: uygar düzeni teşvik eden ve bizi savaşa teşvik eden müzik.[133] Güç istenci hizmetinde her şey faydaya indirgenir.[134]

Ama aynı zamanda, Platon da dilde ya da diyalektikte ifade edilemeyen şeyleri açıklamak için mit kullanmaya ihtiyaç duyar: örneğin mağara alegorisi ya da Gyges'in yüzüğü. Hatta Platon, Formlar dünyasının mantığı aşan bir yordamda bizi çektiği konusunda kararsız gözükür ve bilhassa da *Şölen*'de bazı imalarda bulunur; ve İyinin Formunu ve Güzelin Formunu sezenler, onları takip etme dürtüsü duyar ve bunları başkalarına aktarmak ister, ki bu dürtü de sol yarım kürenin yarattığı salt soyut biçimlerin aksine tıpkı bahsini ettiğim sağ yarım küre ideallerine benzer. Hapishanede ölümünü beklerken, Sokrates'in *daimon*'u (vicdan) onu ziyaret eder ve tekrar tekrar müzik yapmasını söyler.[135] "Bunları yapmasını ona salık veren", diye yazar Nietzsche, "onun uyarıcı sesine benzer bir şeydir":

> Tıpkı bir barbar kralı gibi bir tanrının soylu suretini anlamayan ve cehaleti yüzünden bir tanrıya karşı günah işlemek üzere olan, onun Apolloncu içgörüsüydü. Sokrates'e rüyasında beliren figürler, mantığın tabiatının sınırları hakkındaki içinde yatan tereddüdün tek izleriydi; belki de, demiştir kendi kendine, anlamadığım şeyler mantıksız şeylerdir. Belki

de mantıkçının sürgün edildiği bir bilgelik krallığı da vardır? Belki de sanat, bilimin elzem bir bağlaşığı ve desteğidir?[136]

Ama en nihayetinde hiç şüphesiz Platon'un ortaya koyduğu, sol yarım küre dünyasıdır; ve bunu tarihte ilk defa yapmıştır. Bu etki o kadar güçlü olmuştur ki, üzerimizden atmamız iki bin yıl sürmüştür.

Dolayısıyla belki de Yunanlıların en derin mirası, yani mitleri terimi şimdiki kullandığımız anlamıyla "mit" olarak, yani yanlış hikâyeler olarak görülmeye başlanmıştır. Fakat Malinowski mitlerin asıl karakteri hakkında şöyle der:

> Bu hikâyeler ne boş meşgaleler ne de kurgusal ya da doğru anlatılardır; yerliler için ilkel, daha büyük ve daha ilişkili bir gerçekliğin beyanıdırlar. İnsanlığın mevcut hayatını, yazgısını ve faaliyetlerini sunar. Onların bilgisi, insana töresel ve ahlaki eylemlerin saiklerini, bunları nasıl yerine getireceğinin malumatını sağlar.[137]

Bu tür doğru dolaysız, belirtik olarak kavranamaz; böyle anlaşılmaya çalışılırsa, sol yarım küre tarafından iki boyutlu hale indirgenir, hatta köreltilir. Tanrıların bize yaklaşma yolu olan mitoloji ve ritüellerle metaforikleştirilmeli, bizim dünyamıza "taşınmalıdır"; ya da biz onlara yaklaşırken, tanrısal tiyatro vasıtasıyla dünyamızla aralarına "gerekli mesafe"yi soktuğumuzda değerlendirilmelidir. Kerényi bu nazarda şöyle yazar:

> Mitlerde sıradan değil, daha üst bir gerçek yatar ve bu gerçek kendisine *bios* [sadece yaşam anlamında değil, "bir insanın hayatını tanımlayan karakteristik yaşam"; iki bin yılın uçurumuna rağmen, bunu en iyi ifade edilen kelime muhtemelen *Dasein*'dır] üzerinden yaklaşılmasına izin verir. Bu yaklaşımlar, insanın kendini tanrıların seviyesine yükseltiği ve tanrıları yüksekliklerden indiren kutsal tiyatrolarda sunulurlar. Mitoloji ve özellikle de Yunan mitolojisi, bir anlamda tanrıların bize yaklaştıkları tiyatrolar olarak değerlendirilebilir.[138]

En nihayetinde mitler, Malinowski'nin iddiasının aksine, bir tür vekil bilim haline gelirler. Keza bazı Platoncu mitler bu türdedir. İnsan nasıl şimdiki beden şeklini kazandı? Eh, aslen sadece bir kafadan ibaretti tabii ki; dairesel bir kafaydı – mükemmel şekil: Fakat nereye gideceğini kontrol edemiyordu.

Olması gerektiği üzere, kafa yüksek tepelere çıkamıyor ve türlü türlü oyuklara düşüyordu, tepelere çıkmak ya da kuyulardan kurtulabilmek için bir yolu da yoktu; hareket etmesinin kolaylaşması için ona bir beden verdiler. Bu yüzden beden uzamış ve uzatılıp bükülebilen dört uzuv edinmiştir, tanrı böylelikle insanın hareket edebilmesini sağlamıştır.[139]

Bu mit bize halihazırda gelişmek üzere olan zihin ve beden arasındaki ilişki hakkında çok şey anlatır. Hatta bu süreç MÖ beşinci yüzyılda dahi iş başındadır, ki Empedokles miti bunu gösterir:

> [Topraktan] boyunsuz birçok kafa sökün etti ve kollarsa omuzlar olmadan başıboş ve yalnız başına geziniyordu; alın ararken gözler bir oraya bir buraya savruluyordu. Yalnız kalmış uzuvlar, birlik arayarak geziniyorlardı. Ama kutsallık kutsallığa katıldıkça, bu şeyler bir araya geldiler ve onların beraberinde daha birçok şey husule geldi.[140]

Şuna baksanıza! Zihin artık bedenin, kendi başlarına amaçsızca gezip tesadüfen bir araya gelen ayrı parçaların toplamı olduğuna inanmaya başlıyor. Bu inancın hangi yarım küreden geldiğini tahmin etmek zor olmayacaktır.

ROMALILAR

Roma edebiyatının büyük bir kısmı Augustus dönemine aittir. MÖ birinci yüzyılda Vergilius, Horatius, Ovidius, Propertius ve Catullus birbirleriyle elli yıl arayla eserlerini vermiştir. Kuşkusuz burada psikolojik ilerlemelerde, insan tabiatının hem yüceliği hem de zaafları konusundaki içgörülerde kayda değer bir artış söz konusudur. Bu dönem sadece

hukuk sisteminin genişlemesi ve yasalaştırılmasına değil, aynı zamanda sanatta da şiirde de sağduyululuk ve doğruluk idealinin yerleştirilmesine şahit olmuştur. Vergilius ve Horatius elbette Scheler'nın *Lebenswerte* [yaşamın değerleri] kavramı dediği şeyle hareket etmekteydi: Soylu Romalının ideali, eserinden kendini belli eder. Vergilius'un doğal dünyaya,[141] insan bağlarının önemine, hem *amor*'a [sevgi] hem *pietas*'a [saygı] duyduğu ilgi ve idealleştirme eğilimi, insanların ve başarımlarının göçüp gitmesine duyduğu acıma hissiyle de beraber (*sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt*)[142]* – bunların tümü, sağ yarım kürenin öncüllüğüne saygı duyulan bir sağ ve sol yarım küre arasındaki ittifaka işaret eder. Bahtın acı dönüşleri üzerine kafa yormak için yeterli sebebi bulunan bir adam olan Ovidius, en büyük eserine *Dönüşümler* ismini verir, ki başlığın kendisi dahi Herakleitosçu akışı hatırlatmaktadır. Bu eserde dünyadan geri durmayı hemen görebiliriz; ve bu geri durma, ince ruhların dikey eksende yükselmesine de yatay eksen boyunca insan kalbinin yaşanan dünyasına yolculuk etmesine de imkân tanır:

> Daha büyük bir hayret ve mucize yoktur
> Yıldızların yükseklikliklerine uzanmaktan, yerkürenin yavan topraklarını bırakmaktan,
> Bulutların üstüne binmekten, Atlas'ın omuzlarına çıkmaktan
> Ve uzaklardan aşağıdaki küçük figürleri izlemekten.
> Onlar ki, akıldan yoksun halde orada burada dolanırlar,
> Kaygı ve ölüm korkusu içindedirler.
> Onlara öğüt vermek ve yazgıyı ortaya açmak büyük bir zevktir. [...]
>
> [...] Yelkenler pupa, yolculuk ediyorum
> Sonsuz okyanusta ve size diyorum ki,
> Tüm dünyada hiçbir şey baki değildir.
> Her şey akıcıdır; her imge
> Değişimlerden geçer. Zamanın kendisi bir nehirdir

* "Dünya bir gözyaşı dünyasıdır ve ölümlülüğün yükü kalbe dokunur" (çn.).

Ve daimi bir hareket içindedir; saatler akar
Tıpkı bir su gibi, dalgalar halinde, peş peşe,
Asla elle tutulamaz, daima yenidir.
Eskiden olan artık yoktur; eskiden olmayan
Var olmaya başlar; hareket ve an, daima
Yenilenme hali içindedir. [...]

Elementler bile baki değildir. [...]

Hiçbir şey aynı kalmaz: Her şeyi yenileyen
Doğa, biçimden biçim yaratır ve ah, inan bana
Hiçbir şey ölmez asla. [...][143]

Fakat, kuşkusuz iki yarım kürenin iş birliğinin bir sonucu olan büyük sanatsal başarımlarının haricinde, Roma uygarlığı daha katı bir şekilde sistemleştirilmiş düşünme biçimlerine yönelik bir ilerlemenin kanıtlarını sunar, bu da sadece sol yarım kürenin faal olduğunu gösterir. Yunanistan'da Apolloncu hiçbir zaman Dionysosçudan ayrı değildi, gerçi daha sonraları Apolloncu yine de üstünlüğü kazanmış olabilir. Sanatların serpilmesinde etkin rolü taşıyan Augustus, ilk imparatordu; ama emperyal gücün çapı Roma ordusu ve idari sistemin başarısının artmasıyla birlikte büyüdükçe, Apolloncu sol yarım küre bayır aşağı bir ivme kazandı. Roma İmparatorluğu "kasaba ve şehirleriyle bilinirdi", diye yazar Braudel:

> Kendi suretinde şekillendirdiği Roma gücü tarafından yaratılmışlardır ve çok yayılmış ama her halükârda uzak diyarlara kültürel etkilerini taşımak için bir araç hizmeti görmüşlerdir. Çoğu zaman ilkel yerel halkların ortasında inşa edilmiş bu şehirler, kendini pazarlayan ve asimile eden bir uygarlığın durakları yerine geçmişlerdir. Zaman ve yere göre pek de değişiklik göstermeyen bir modele karşılık gelen bu kasabaların birbirine bu kadar benzemesinin sebebi budur.[144]

Bazı zamanlar Roma'da güçlü bir orijinallik kendini gösterse de, örneğin "gerçekçi ayrıntılarda, portrelerde, manzara

ve durağan yaşam tasvirlerinde yaşama sadık çizimler olsa da – asıl kıvılcım doğudan gelmiş olsa gerek";[145] ki bu da bizi Yunanistan'a ve Yunanistan'ın kendi orijinalliğinin Doğulu kökenlerine götürür.

Tiyatroda bu sol yarım küre baskınlaşmasına olası bir paralel bulunur; Theophrastosçu karakter "tipleri"nin ya da stereotiplerinin etkisiyle, Roma Komedyalarının durum komedisi döneminde görülür; nitekim bu komedi tarzı, Yunanlılar arasında Aristophanes'te kişilik bulan daha vahşi, garip ve nihayetinde çok daha yaratıcı, düşünsel olarak uyarıcı Eski Komedyanın yerini almıştır. (Theophrastos, Aristoteles'in bir öğrencisiydi: Aristoteles, "Bir çiçekle yaz gelmez" kaidesinin etkisini vurguladığından dolayı, Theophrastos'un "kaç çiçek gerektiğini" görmek için bir deneye giriştiği söylenir.)[146]

Roma'nın büyüklüğü esneklik, yaratıcılık ve özgünlükten ziyade kaideleştirme, katılık ve sertliğe dayanır. Kanun yapma hususundan bahsederken, Braudel şöyle yazar:

> Hiç şüphesiz, Roma'nın zekâsı ve dehası bu dönemde kendini bulmuştur. Politik, sosyal ve ekonomik düzenin sürdürülmesi için elzem olan yasal düzenlemeler olmadan başkent, İmparatorlukla -İtalya'nın geri kalanı, eyaletler, şehirler- iletişime geçemezdi. Yasa bütününün çağlar boyunca büyümesinden başka bir şey bekleyemezdik.[147]

İlk başta bu çekici bir istikrar getirdi. M.S. ikinci yüzyılda Roma İmparatorluğu, Charles Freeman'a göre, "olgunluğunun doruk noktasına ulaşmıştı ve nispeten huzurluydu, kendini savunabilmekteydi ve elitleriyse düşünsel ve ruhsal bir özgürlük atmosferinde kendini geliştirebiliyordu".[148]

Ama bu kalıcı olmadı. Bürokrasinin, totalitarizmin ve mekanizmaların önem kazanmasının geç Roma dönemindeki artışının, sol yarım kürenin "tek başına ilerleme" girişimini temsil ediyor olması mümkündür. Bunu aklımızda tutarsak, Roma mimarisi ve heykelciliğine bir göz atmak faydalı olabilir, zira Braudel'in dediği gibi, "Roma'nın kendi kişiliğini

en hızlı oluşturduğu alan mimariydi".[149] Roma'nın düşünsel ilerleyişinin modelini orada açıkça görebiliriz. Roma mimarisinin emperyal büyüklüğünün betonun icat edilmesi sayesinde mümkün olması hem şiirsel hem tarihi bir gerçektir.

Bu dönemin mimarisi ve genel değerleri arasındaki ilişki üzerine klasik bir çalışması olan *Art Forms and Civic Life in the Late Roman Empire* [Geç Roma İmparatorluğunda Sanat Biçimleri ve Sivil yaşam] kitabında Hans Peter L'Orange, "Sıradan insanın günlük yaşamı -tüm politik, ekonomik ve sosyal yaşamı- Geç Antik Çağ sırasında başkalaşmıştır", diye yazar.[150] L'Orange'ın çalışması, sol yarım küre özelliklerinin egemenliğini öyle güzellikle ve bizim durumumuza öyle alakalı bir şekilde ele alır ki, yazarın kendi sözlerinden başka bir şey söylememe gerek bile yok. "Erken dönem İmparatorluğun özgür ve doğal biçimleri, merkezsiz yönetim altında yaşamın çokluğu ve çeşitliliğinin yerine her yerde hâkim ve gittikçe daha merkezileşen sivil memurlar hiyerarşisi altında tektürellik ve tek biçimlilik geçmiştir." L'Orange'ın tabiriyle "güçlü doğal oluşumların sonsuz çeşitliliği", eşitlenip düzenlenir ve "değişmez, katı bir şekilde netleştirilmiş düzen" haline getirilir ve bu düzende bireyler artık çevreleriyle özgürce etkileşime geçilen bir uyum içinde bağımsız değildir, devletin planı çerçevesinde hareketsiz bir parça haline gelmiştir. L'Orange, hayatın gittikçe standartlaştırılması ve eşitlenmesinden bahseder; bu durum, toplumun askerileştirilmesiyle ilişkilidir ve sonuç olarak organik gruplaşmanın yerine "mekanik tertip" geçer.[151]

Bu l'Orange için mimaride örnek bulur, "ayrımlaşmış yapının organik ifadesinden büyük düzlemler ve çizgilerin soyut basitliğine geçişte" görülür. Klasik sanat ve mimaride, biçim, sanatçı tarafından dışarıdan ya da yukarıdan eklenen bir şey değildir, daha ziyade "nesnenin kendisinin derinlerinden" ortaya çıkar. Tüm anlayışı saran organik bir güzellik söz konusudur ve bu en ufak ayrıntılarda bile görülebilir: "Aynı şekilde yaşayan bir canlının bireysel modeli,

her bir parçasının biçimini belirler, öyle ki, klasik mimaride yapının bütününün ilkesi aslında her bir unsurunun içinde de barındırılır."[152] Bu cümle akla şunu da getiriyor: Yaşayan canlılarda, her hücredeki DNA yapısı, organizmanın bütünü ya da organik yapının fraktalı hakkında bilgiler taşır.[153] Çoğu zaman kutsal bölgelerde klasik tapınaklar birbirlerinin yanında "tuhaf bir uyuşmazlık" içinde durur, diye devam eder L'Orange:

> Her birinin tanrısı ya da kültüyle belirlenen kendi yönü olur, tapınak zeminine kutsal işaretler ve semboller yerleştirilir. Her bir bina eksenellik, simetri ya da aynı yön düzenine karşı çıkar. [...] Bu organik ve otonom yaşam, her bir parçanın ve binanın her süslemesinin içinden üst gelişimin husule gelmesi sonrasında gelen Helenistik-Romalı evrim sırasında kaybolmuştur.

Bina yapıları "standartlaştırılmış ve simetrikleştirilmiştir", daha büyük bir yapının parçaları olarak derlenmiştir. Materyalleri için eski binaları parça parça dağıtırken, *spolia*lar (fethin ganimetleri) her yere saçılır; tekdüze biçimde ayrılmış duvarların sınırsız menzillerini" büyütmek için kullanır; ve parçanın bütüne ilişkisinin tamamen yitimini gösteren biçimde, sütunların temelleri sütun başı olarak dahi kullanılır.[154]

İnsan yüzüne geldiğimizde durum daha iyi değildir. Üçüncü yüzyılın sonuna kadar, portre çizimlerinde yaşam taşıyan bir bireysellik aktarılmaya çalışılmıştır ve çizimin özneleri "zamanın, yaşamın belli bir anının içinde [...] yüzünün ve kişiliğinin spesifik özelliklerini yansıtmak üzere" yerleştirilmiştir.[155] Bunu başarmada asimetri önemli bir rol oynamıştır. Fakat, M.S. 300 civarında, yüz tasvirlerinde temel bir değişim gerçekleşir. Taş üzerine çizilen portrelerde, "tuhaf şekilde soyut" ve soğuk bakışlar görülmeye başlanmıştır; adeta içinde yaşadığımız kaypak, değişken, karmaşık dünyayla ilgilenmeyip sadece ebedi soyutlamalara

odaklanmışlar gibi: "Yüz özellikleri, Medusavari bir maske tarzında katılaşmış gibidir."[156] Dönemdeki portre çizimlerinde, yüz modellerinin zengin karmaşıklığındaki plastiklik simetrik, olağan, netleştirilmiş bir şeye döner; "tıpkı bina yapılarının büyük duvar yüzeylerine dönüşüp ortadan kaybolması gibi".[157] Keskiden matkaba yönelik teknik geçiş, beraberinde kabalığı ve donukluğu getirir:

> Beden dayanıklığını kaybeder, çözünür: Bir hiç haline gelip kaybolmasını arzularız. [...] Doğanın yaşamından soyut tiplere, plastik ifadeden kavramsal genellemeye, bedenselden semboliğe yönelik bir hareket söz konusudur. Nesneye daha üst bir anlam yerleştirilir ve nesne de bu anlamsal çekirdeği taşıyan bir kabuğa dönüşür ve gitgide yalnızca bir düşünceye gönderme yapan bir işaret halini alır – ve bir işaret olarak daima özdeştir, tertip biçimindedir, stereotiptir.

"Bu", diye ifadesini tamamlar L'Organge, "tıpkı doğal nesnelerin canlı algıdan kaçmasına benzer".[158]

Bu değişim Rönesans'a kadar tersine dönmez. Artık Orta Çağ boyunca yüz ve beden, sadece sembollerdir: İmparatorların bireysel portreleri gider, her yerde azizlerle aynı tiplere bürünürler.[159] İnsan bedenine dayanan, ölçülerin güzelliğine sırt çevrilir; boyut artık bir fikirdir, figüre yüklediğimiz önemin ölçüsüyle ilişkilidir. Şehitler ve münzeviler, bedene duydukları tiksintiyle beraber, klasik kahramanların yerini alırlar: Bedene ait her yaşam yozdur. Plotinos'un doğanın somut gerçekliğinin Platoncu ideaların bir yansıması olduğu inancı kaybolur, onun yerine doğal dünya "yalnızca insanların yollarını kaybettiği bir karışıklık ormanıdır" görüşü geçer.[160] Mit ve metafor artık yarı şeffaf değil, özünde bir soyutlama olan asıl gerçeği kapatan mat bir yalanlar kabuğudur. Zafer kemerleri artık filli muzaffere ve aktüel olaylara ait değildir, mutlak muzafferin genelleştirilmiş ve sembolik vasıflarıdır: Hiçbir şey olduğu gibi değildir, yalnızca temsil ettiği şeydir.

Güzelliğin ölçüleri anlamını kaybeder. Klasik heykelcilikte, her bedenin kendi başına maddi bir güzellik bütünü olarak görülmesi için figürler ayrı tutulur; aynı zamanda da konumları, hareketleri ve jestleriyle onları organik, canlı bir grup olarak temsil eden belli bir ritmik temas içine yerleştirilirler. M.S. üçüncü yüzyılda, bu klasik yapı "yıkılır". Figürler bedensel güzelliklerini kaybetmekle kalmayıp aynı zamanda organik gruplaşmalar halinde de bulunmazlar: Bütünün ve yaşamın akışının anlamı yitirilmiştir.

Birbirlerinin üstüne geçer birbirlerini kapatırlar, öyle ki artık organik birimler değil de daha ziyade figürlerin iç içe geçmiş dolaşık parçaları olarak görünürler [...] figürlerin dış hatları artık ritmik olarak akmaz, düz ve sivri çizgilerle, biraz da gelişigüzel oluşturulmuşlardır; karakteristik özellikleri tutarsız, kaba, kuklavari hareketlerdir.

Üçüncü yüzyılın sonralarında ve dördüncü yüzyıla doğru, organik biçimin yerine "nesnelere yukarıdan empoze edilmiş *mekanik* bir düzen" geçer.[161] Figürlerin hepsi aynıdır, simetrik ve yatay çizgilere baskılanmıştır, "tıpkı hattına ve sırasına sokulmuş bir asker gibi [...] tuhaf bir biçimde figürler *hareketsizleştirilir*". "Aynı unsurların sayısız tekrarı" görülür ve bunlar simetriyle daha da katı hale getirilir. "Kavramsal yaşamın tümünde", diye L'Orange sonuç çıkarır, "karmaşıktan basite, hareketliden statiğe, diyalektik ve göreceliden dogmatik ve otoritere, deneyselden teolojiye ve teozofiye yönelik bir ilerleme vardır".[162]

Belki de bunu ifade etmenin en iyi yolu şöyledir ki, doğal düzeni tersine çeviren bir yarım küre hiyerarşisi oturmuştur. Daha basit ve yerel seviyede sağ yarım küre nispeten rahatsız edilmeden kaybetmeden kalır, oysaki hırslı ya da belki kibirli seviyelere gelindiğinde vekil, imparatorluğu ele geçirmiştir. "Resim ve heykelcilik alanlarında, Roma sanatı yavaş yavaş Yunan modellerinden ayrışır", diye yazar Braudel:

> Gerçekten popüler bir sanat vardı. [...] Bu sanat Romalı olmaktan ziyade güney İtalyalıdır ve Roma'ya kendinden özel bir şey katar. Azimli, katı, gerçekçi türde bir sanattı bu; insanları ve nesneleri gerçeğe benzeme kıstasına göre betimlerdi. [...] Yerel portre sanatında Roma sanatının asıl örneklerini görebiliriz. [...] Yunan etkisi bazı zamanlar daha gösterişçi edalar katar ama Roma portreleri, ister heykelcilik ister resimde olsun, eski geleneğindeki büyük ifade gücünü korumuştur ve her zaman tarzı ağırbaşlı biçimdedir.[163]

Yerel seviyede, daha canlı ve müsamahalı bir kültür hâkim olmuş olabilir ama görünüşe göre gitgide artan bir biçimde -katı, müsamahasız, soyutlamaları ve muhafazakârlığı kaygı edinen- başka bir kültür egemenliği kazanmıştır.

Kitabı *The Closing of the Western Mind*'da [Batı Zihninin Kapanışı], Charles Freeman bunun Hristiyanlığın ortaya çıkışının bir sonucu olduğunu öne sürer.[164] Kendisi de Hristiyan olan İmparator Konstantinus, 313'te Milano Fermanı ile beraber Hristiyanlık dahil her inanca karşı dini hoşgörü buyruğunu sunduğunda, Kiliseyi devletin içine sokma sürecini başlatmış oldu. Böylelikle Kilisenin askeri başarılar, seküler güç ve zenginlikle özdeşleşmesini teşvik etti. Yıllardır zulme uğrayan Hristiyanlar için bu açıkça bir istikrar getirdiyse de, aynı zamanda Freeman'a göre katı, farklılığına daha az uyum sağlayan, daha fazla inançla ve daha az akılla ilgilenen bir dünyaya yol açtı. 381'de Theodosius'un İznik İnancı ile beraber, hem paganizm gayrimeşru hale geldi hem de Teslis'in tabiatının anlayışı genel inanç kaidesi olarak yerleşti: Karşı fikirlere yer yoktu ve tartışmalar baskılanıyordu.

Yunan geleneği bir zamanlar diğerlerinin inançlarına karşı hoşgörülüydü, tanrılara yönelik kapsayıcı bir tutum barındırıyordu; Konstantinus'un Ferman'ının da bu geleneğe ait olduğu görülebilir. Ama dördüncü yüzyılın sonuna doğru, bu tür hoşgörü geçmişte kalmıştı, ki Symmachus ve Ambrose'un Zafer Sunağı [Ara Victoriae] üzerine tartışmaları da bunu sergilemektedir.[165] Yunanlılar için ruhsallık ve

rasyonellik, *muthos* (*mythos*) ve *logos* çatışmasız bir biçimde bir arada var olabilirdi.[166] *Muthoi*'nin "yazılı biçimde dondurulması ve 'hakikat' (*logoi*) beyanları olarak tercüme edilebileceği" fikri Yunanlılara yabancıydı. Ama Freeman'ın kabul ettiği üzere, erken Hristiyanlıkta da bu tür formülasyonlara karşı direnç söz konusuydu ve Theodosius'un kararnamesinden paganlar kadar Hristiyanlar da muzdarip olmuştu.[167] Freeman'ın Yunan ve Hristiyan düşüncesi arasındaki zıtlık olarak algıladığı şey, bazı araştırmacılara göre başka bir tür karşıtlık olarak da görülebilir: bir tarafta ilk Hristiyan babaları ve beraber yaşadıkları (yani yarım kürelerin de beraber yaşadığı) paganizmdeki zengin geleneklerdeki esnek düşünceler ve diğer tarafta onların yerini alan kanuncu soyutlamaları kaygı edinen, "doğrucu" ve sol yarım kürenin dogmatik kesinliklerine bağlı bir kültür. Bu hususta Mary Beard şöyle bir değerlendirme yapar: "Asıl sorun, Freeman'ın klasik ve Hristiyan dünyaları arasındaki yaptığı katı ayrımdır."[168]

Zira Freeman'ın iddiasına göre, geç Antik Çağ'ın sonraki dönemlerinde ve Orta Çağ'da asıl yitirilen şey akıldır. Ama öyle değildi. Beard'ın söylediği gibi, Hristiyan dünyası "olumlu anlamda düşünsel ve rasyonel tartışmalarla doluydu". Yalnızca aklı gezegenlerin hareketleri değil de ilahiyat çerçevesi üzerine kanuncu bir çerçevede kullanıyordu. Asıl eksik olan şey, içinde yaşadığımız dünyaya verilen önemdi; bakışları net bir şekilde teoriye, soyutlamalara, kavramlara ve yalnızca kitaplarda bulabileceğimiz şeylere yönelmişti. Bu da yalnızca Hristiyanlıkla alakalı bir şey değildir. Ne de olsa "gözle görülür gökyüzünü göz ardı ederek" astronomi yapmamız gerektiğini söyleyen, şeylerin kendilerinden daha gerçek olan algılanamaz formlar olduğunu öğreten Platon'du: Keza *Devlet*'te ve bilakis *Yasalar*'da, dürtüsel her şeyin yasaklandığı ilk neşesiz otoriter devleti tasarlayan Platon'du. Platon'un duygulara yönelik nefreti ve bedene ya da somut dünyaya duyduğu güvensizlik, Karanlık Çağlar olarak tanıdığımız Hristiyanlık devrinin münzeviliğine

ilginç bir paralel teşkil etmektedir. Duyulan tutkular kontrole, sabitliğe, kesinliğe yöneliktir; ve bu da yalnızca dinle değil, belli bir zihin yapısıyla, yani sol yarım küre usulüyle beraber gelir.

Fakat Aristotelesçi gelenek böyle değildi, zira Herakleitos'un salık verdiği gibi, Aristoteles gerçekten birçok alanla ilgilenen bir adamdı, tam bir deneysel bilim insanıydı, daima fiziki dünyanın müdafisiydi; ve Freeman'ın söylediği gibi, "bilginin eğreti ve geçici tabiatına karşı açıktı" ve bu da onu büyük bir filozof kılıyordu.[169] Ama sonraki çağda, Aristoteles'in işleri de "dondurulmuştu" ve paradoksal olarak bir otorite haline getirilip, kişinin kendi başına düşünmesine ilham olacak yerde, sorgulanması yasaklanmıştı. Yunan düşünsel hayatının asıl can alıcı yanı, karşı görüşlere duyulan hoşgörü olmuştur: Bu manada, düşünce özgürlüğü Yunanlılarla başlamıştır.[170] Ama bu özgürlük yine Yunanlılarla ve nihayetinde onlardan sonra gelen Romalılarla çöküşe geçmiştir, öyle ki bir manada aslında bedensel dünyanın ve bireyin değerinin savunmasında dünyanın gördüğü en güçlü *mythos* olan Hristiyanlık da sonunda muhafazakârlık, soyutlama ve bağımsız düşüncenin bastırılmasına yönelik bir güç haline geldi.

İmparatorluk doğuda şu ya da bu biçimde hayatta kalmaya devam etse de, batıda yok olmuştu. Aynı düşünsel yaşam koşulları kazanılamazdı ve Yunanlıların bilgileri kaybolmuştu. 500 ila 1100 yılları arasında matematiksel ya da bilimsel ilerleme çok az görüldü. Ancak onuncu yüzyılda, Arapça çevirilerle korunmuş olan Yunan metinleri Avrupa bilincine yavaş yavaş geri girmeye başladı. Bilgiler yeniden dirilmeye başladığında başlıca Kilisenin kontrolü altındalardı ama gelgelelim şu da doğrudur ki, metinleri koruyup kopyalayan, öğrenmeyi teşvik eden ve bilginleri hem Yunan hem de Arap düşüncelerine açık olan Kilise sayesinde klasik kültür Antik Çağ'dan Rönesans'a ulaşabilmiştir.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, Batı tarihindeki neredeyse tüm diğer gelişimlerden daha fazla tartışma konusu olmuştur. Kitabı *The Fall Rome and the End of Civilization*'da [Roma'nın Düşüşü ve Uygarlığın Sonu], Bryan Ward-Perkins, imparatorluğun çöküşüne sebep olan 210 kavram sunar.[171] Ward-Perkins'in açıklamasına göre, vergilerle finanse edilen bir ordu için getirdiği sonuçlarla beraber mali çöküş, iç savaşa yol açmıştır ve bu da kaynakları daha da zayıflatmış, nihayeten de "barbarlar"ın elinden gelen mağlubiyete sebep olmuştur; bunların sonucuyla uygarlığın felaket bir çöküşü olmuştur. Ward-Perkins'in argümanını ikna edici buluyorum ama gelgelelim ben bir tarihçi değilim. Keza zihin yapısındaki bir değişim gerçekleştiği fikriyle bu zıtlık teşkil etmiyor gibi görünüyor – yeni bir nüfusun akışıyla beraber bu kaçınılmaz olacaktır. Her halükârda bu zihinsel değişim başlamıştır: İmparatorluğun bizatihi dokusundan aşikârdır.

SONUÇ

Bu bölüm kaçınılmaz olarak birçok zemini ele aldı, gerçi yalnızca yüzeyi ele aldığımızı söylemeye dahi gerek yok. İzninizle bir özet geçeyim. Çıkış noktasını, muhtemelen frontal lob işlevlerinin ilerlemesiyle beraber gelen "gerekli mesafe"nin elde edilmesinde görüyorum. İlk başta bu, sol ve sağ yarım küre uyum içinde çalışırken (Nietzscheci terimlerle Apollon ve Dionysos arasında birlik varken, tragedyanın doğuşunda) Yunan kültüründe eşi benzeri görülmeyen bir zenginlik dönemine yol açtı. Bu durumda yarım kürelerin birbirleriyle ilişkilerinde belli bir taviz, bir tür zapt etme söz konusuydu ama tam aksine aynı anda iki yöne birden gitme konusunda, her iki yarım kürenin de potansiyellerinin açığa çıkmasında Batı dünyasının hiç görmediği bir ilerleme yaşanmıştı. Fakat felsefede, fenomenal dünyaya yönelik yaklaşımlarda, yani tam anlamıyla dünyayı görme tarzında, ruh ve beden üzerine görüşlerde, şiirde ve tiyatroda, mimaride ve heykelcilikte, insan biçimi ve yüzünün tasvirlerinde,

Yunan alfabesinin ve para birimlerinin evriminde güç dengesinin daima aynı yönde ilerlediğini, günbegün sol yarım kürenin (Apollon) egemen çıktığını görüyoruz.

Yunanistan ve Roma'nın tarihinden, ilkin vekilin, yani sol yarım kürenin işleri vasıtasıyla zihnin "imparatorluğu"nun genişlemeye başladığının birbirini doğrulayan ve kesişen kanıtları gelmektedir; ve vekil Efendi ile, yani sağ yarım küre ile uyum içinde çalıştığı, onun kazandığı bilgi ve idraki sadakatle geri kazandırdığı ve bunları -yalnızca sağ yarım küreye ait bir özellik olarak- yeni (ve artık daha karmaşık) bir dünya yaratmak üzere sağ yarım küreye sunduğu zamanlarda imparatorluğun refah içinde olduğunu görüyoruz. Diğer taraftan, sol yarım küre hakimiyetin en önemli şey olduğuna inanmaya başladığında, sanki kendi başına hayatta kalabilirmiş gibi, yarattığı zenginlikler sadece kendi uzmanlık alanında kaldığında ve bunları yalnızca sağ yarım kürenin yaratabileceği dünyaya geri götürmeyi bıraktığında artık imparatorluk çökmeye başladı – dünyanın o olmadan da hayatta kalabileceği Roma imparatorluğu değil, olmadan yaşayamayacağımız iki yarım kürenin yarattığı dünya.

9. BÖLÜM

RÖNESANS VE REFORMASYON

Karanlık Çağ olarak bilinen, 700 yıl kadar süren, beşinci yüzyılda Roma'nın düşüşü ve erken Rönesans olarak gördüğümüz on ikinci yüzyıl arasında yer alan dönem katiyen isminin ima ettiği gibi yaşamdan ve renkten yoksun değildir. Terimin kullanımdan düşmesinin sebebi, bu dönemden günümüze kalan eserlerin harikulade niteliklerinin görülmesi ya da hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz manada artık "karanlık" olmaması olabilir. Küçümseyici tonu da bunun sebeplerinden biri olabilir; fakat şu fikre hiç kimse karşı çıkamayacaktır ki, Rönesans uygarlık adına atılmış olağanüstü ve hatta eşi benzeri görülmeyen bir adımdır; ve altıncı yüzyıl Atina'sının gelişimlerine çok benzer, oysaki ona kıyasla "Karanlık Çağ", erdemleri her ne olursa olsun, değer bakımından onun yanında zayıf kalır.

Sonraki birkaç bölümde Rönesans, Aydınlanma ve Romantizm gibi tartışmalı terimleri kullanmak zorunda kalacağım. Sol yarım küre için bunlar tanımlanabilir kategoriler gibi görünür; sağ yarım küre içinse fenomenlerin dağınık kümelenmelerinin, kökensel benzerlik taşıyan deneyimlerinin ürünleridirler. Alışılageldik tanıma göre bu dönemde Rönesans'ın gelmesiyle beraber genel olarak dünyada doğal dünya ve tarihi dünya üzerine bir bilgi açlığı tutkusu doğar – içinde yaşadığımız geniş bağlam, şeylerin teoride ya da otoritelere göre nasıl olmaları gerektiğinden ziyade nasıl var olduklarına verilen önem: modern bilimin, tarihin ve felsefenin doğuşu. Sanatta genellikle uyuma, parçanın bütünle ilişkisine yüklenen yeni bir anlam ve hem cüretkâr hem de incelikli, hem hassas hem orijinal bir algı biçimi söz konusudur. Çoğunlukla bildiğimiz modern Batı

dünyasının Rönesans'ta başladığı söylenir. Ama tabii ki işler bundan daha karmaşıktır.

Bununla birlikte, Rönesans'ın sağ yarım kürenin bir sonraki büyük ayaklanması, hatta belki de antik dünyadakinden daha güçlü bir hareketlenmesi olduğu söylenebilir. Ama bu da fazla basitleştirmedir. Yine bir "geride durma" söz konusu gibidir ama bu sefer altıncı yüzyıl Atina'sında olduğundan daha bilinçli bir şekildedir. Ne de olsa Rönesans'ta o antik dünyaya dönük farkındalıklı bir geriye bakış söz konusudur. Frontal lobların faaliyetini ortamdan yükselebilme ve böylelikle sol yarım kürenin dünyayı kendi arazisi olarak görebilmesini sağlama becerisiyle ilişkilendirdiğim kitabın ilk bölümündeki genişletilmiş metaforu göz önüne aldığımızda, şu muhtemelen önemli bir husustur ki, Rönesans'ın büyük yazarlarının ilklerinden biri olan Petrarca'nın, geniş bir görüş açısı kazanmak için bir tepenin üzerine çıkmayı akıl eden ilk kişi olduğu söylenir ama şöyle bir önemli nokta da vardır ki, Petrarca'nın vurguladığı şey deneyimin faydası değil, güzelliğidir. Batı uygarlığının bu dönüm noktalarının belli bir özelliğini, yani aslında başlangıçta simetrik olduklarını gösterir bu. Geride durma, deyiş yerindeyse, kendi başına "yarım kürelere karşı nötrdür", iki taraflı frontal lobların bir işlevidir. Ama yine geride durma olgusu iş bölümünün netleştirilmesini gerektirmekte, sol yarım küre lehine bir soyutlama ve genelleştirme talebinde bulunmaktadır; ve aynı zamanda da sağ yarım kürenin -artık derin ve zengin bir ilişki içinde olduğu- etrafındaki dünyayla ilişkisinde "gerekli mesafe"nin kazanılması vasıtasıyla bir ilerleme sağlamaktadır.

Petrarca'nın "görüşü" gözleri açmayı salık verir: Orada duran herkesin görebileceği ama hiç kimsenin göremediği şeyleri görür. Rönesans'ın özelliklerinden biridir bu: deneyimin esrarlı bir şekilde göz ardı edilmiş veçhelerinin ansızın farkındalığını kazanmak – bilimde, bilindikleri hallerinden ziyade "oldukları" hallerine dikkatle bakmak üzere

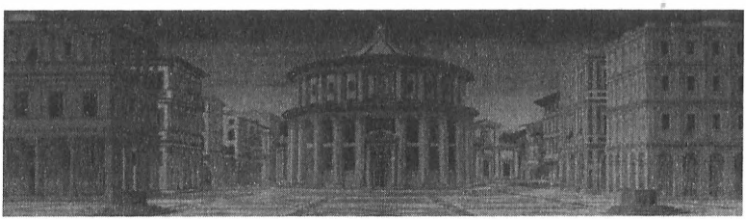
geri dönmek; resim sanatında, bildiğimizden ziyade gördüğümüze bakmak. Perspektifin keşfiyle doğrudan ilişkilidir bu (9.1 ve 9.2'deki zıt figürler). Eskiden bir Rönesans icadı olduğu düşünülürdü ama geç dönem Yunan ressamlarının da perspektifi bildiği açıktır ve bilhassa Roma duvar çizimlerinde de görülür. Ama bu kabiliyet 1000 yıldan uzun bir süre için kaybolmuştu, ta ki on üçüncü yüzyılın ve on dördüncü yüzyılın başlarında perspektifi ilk kullanan Rönesans ressamı olduğu söylenen söylenen Giotto zamanına kadar. Masaccio'nun resimlerinde daha ileri götürülmüş, sonrasında ise Brunelleschi 1415'te Milan Katedrali Meydanı'nın pratik perspektifinde ortaya koymuştur. Alberti, 1435 tarihli *De Pictura* [Resim Sanatı Üzerine] adlı eserinde, perspektifin geometrik temeli üzerine ilk sistematik incelemeyi yapmıştır.



Görsel 9.1. Piskopos yıllık panayırı kutsuyor (Bibliothèque Nationale, Paris'teki Orta Çağ parşömeninden). Boyut bildiğimizi temsil eder, gördüğümüzü değil.

Bu kitabın ilk bölümünde, derinlik algısının başlıca sağ yarım küreye bağlı olduğuna değinmiştim. Fakat perspektife her yarım küre katkı sağlar. Perspektifsel uzam, bireysellikle de ilgilidir; ki bu da Rönesans'ın dünya görüşünün bir başka tipik unsurudur, zira perspektif, bireysel bir bakış açısından dünya görüşünü belirleyen şeydir – "her yeri gören" Tanrısal bakış açısı yerine spesifik bir yerde, spesifik bir zamanda. Perspektif, bir taraftan bireyi dünyayla ilişkilendirme ve bireyin dünya içinde yer alma hissini güçlendirme aracıdır; derinlikse gözlemciyi hayal gücünün çekimi vasıtasıyla dahil eder ve hatta içine çeker. Diğer taraftansa perspektif bireyi gözlemci göze, nesnenin uzamından soğukkanlılıkla uzak duran bir geometrisyene çevirme aracıdır. Keza ait olduğu toplumdan ayrı birey algısının doğuşu, hem diğer insanları tıpkı kendisi gibi bireyler olarak anlamasını, empatinin zemininin kurulmasını sağlar hem de bireyi en nihayetinde içe yönelmeye götüren bir dünyadan kopuştur.

Perspektifin gözlemcinin betimlenen nesnenin yanında durmasını sağlayan bir bağlam kurduğu bir örnek de -ki bu örnek burada birçok anlama gelebilir- Ghirlandaio'nun *Adorazione dei Magi degli Innocenti* [Masumların Tapınımı] resmidir (bkz. görsel 5), zira bu resim hem uzamsal anlamda perspektifsel derinliği gösterir hem de zamanda perspektifi sergiler: Bebek İsa'yı bir beşiğe yaslanır halde gösterir, ki burada bu beşik bir Roma lahitidir (fakat Magi [Masumlar] çağdaş Floranslılar gibi giyinmiştir – 1500 yılının perspektifinden "bizim" temsilcilerimiz betimlenmiştir).



Görsel 9.2. *İdeal Şehir.* Piero della Francesca'ya atfedilen bir çizimdir ama günümüzde 1470 civarında Luciano Laurana tarafından çizildiği düşünülmektedir.

Yaşanan zaman algısı da sağ yarım küre temelli bir özelliktir ve derinliğe paraleldir, ayrıca kendi "perspektifini" taşır. "Yaşanan zaman" yalnızca zaman olgusunun ve herkes için her yerde daima mevcut olan değişkenlik yasalarının bir farkındalığı, amacı bize dünyevi şeyleri küçümsemeyi öğretmek olan Orta Çağ şiirlerinin ahlakçı *ubi sunt* [neredeler] motifi ("Nerede şimdi Büyük İskender, İmparator Clovis?") değildir. Bunu bazı bireylerin ebediyen yitip gitmesi ve spesifik kültürlerin yükselip çöküşe geçmesi algısından ayrı tutuyorum, zira her ne kadar bunlar yeri doldurulamaz olsa da kutlanan şey geçiciliğin *değeridir*, değersizliği değil. Kişinin kendi çağını kültürel tarihin geniş bağlamında görmesi -ki bu Rönesans dediğimiz çağın karakteristik bir yanıdır-, sağ yarım kürenin bağlamlaştırma işlevine dayanır.

Örneğin François Villon'un şiirlerinde, bu değişimi dramatik bir tarzda görebiliriz. *Ballade des dames du temps jadis* [Geçmiş Zamanların Hanımlarına Balad] şiiri, geçmişin büyük güzelliklerinin tasviri gibi alışılageldik bir tarzla başlar, bunların nerede olduklarını sorar ama daha şiirin nakaratında bile -*mais où sont les neiges d'antan?*-* ahlakçılıkla alakası olmayan daha mahrem ve kişisel bir melankolik eda sezilir. Şiirin ikinci yarısı, büyük bir tutku ve acıma hissiyle yaşlıların müşkül durumunu betimler, zira bir zamanlar çok güzellerdi ve hem zekâları hem de cazibeleri sayesinde saygı uyandırırlardı, oysaki şimdi kenara itilip ahmak muamelesi görüyorlardır. Şiir, uğruna yaşayacak hiçbir şeyleri olmayan "zavallı küçük kadınlar"ı, genç *pucelette*'leri betimleyerek biter. Tanrı'ya neden ve "ne hakla" bu kadar erken doğdukları sorulur:

Nostre Seigneur se taist tout quoi,
*Car au tancer il le perdroit.***

Klasik eseri *The Waning of the Middle Ages*'ta [Orta Çağ'ın Solup Gidişi] Johan Huizinga, Villon'un çağdaşı Martial

---

* "Ama geçmiş yılın karları nerede?" (çn.).

** "Tanrı'mız sessiz ve cevapsız, zira sonunda mağlup çıkacağı bir siteme karşı kendini korumak zorunda" (çn.).

d'Auvergne'in şiiri *danse macabre des femmes* [Kadınların Ölüm Dansı] hakkında şöyle yazar: "Kadınların hayatlarının kırılganlığından yakınıldığı halde, esef edilen şey yine de neşenin kısalığıdır; ve *memento mori*'nin* ağır tonları, kaybedilen güzellikle harmanlanmıştır."[1]

Güzel ve iyi her şeyin geçiciliği üzerine Villon'un bu ve daha bir sürü şiirini okurken, kişinin Villon'un hiçbir zaman yaşlılığı deneyimlemediği ama tahminlere göre otuzlarının başında öldüğünü akıldan çıkarmamak gerekir: Canlı, pikaresk bir karakterdir, darağacından zar zor kaçabilmiştir. *Ballade des pendus* [Asılanlar Baladı] şiiri, kendi mezar taşı yazıtı yüzyıllara yapılan bir çağrıyla başlar.

Frères humains qui après nous vivez
N'ayez les cuers contre nous endurciz
Car, se pitié de nous pauvres avez,
*Dieu en aura plus tost de vous merciz.***

Bu yeni türde bir hatırlamadır, ölümü de hesaba katan bir hatırlamadır; Villon'un her yerde ve her zamanda bulunan öznesi yalnızca fiziksel bir olgu ya da ahlaki ders, teolojik tartışmaya açık bir mesele değil de bireysel, gönülle alakalı bir meseledir.

Bu şiirlerde Villon'un sanatının kullandığı en az üç tür hatırlama vardır: kendisi gibi gerçek acı çeken insanların teşkil ettiği tarihi geçmişin uzun perspektifi; öldükten sonra kendisini başkalarının gözünden geriye bakarak görebildiği bir zamanda ileri gitme; ve kendi geçmişini ve kayıplarını hatırlama. Şaşaalı varisi Ronsard'ın zihin yapısına sokuyor bizi, zira yaşlanmış ve saçlarına ak düşmüşken, mumunun yanında yalnız başına oturduğunda "*Ronsard me célébrait du temps que j'étais belle*" diye onu hatırlayacağını söylerken

---

* "Ölümü unutma" anlamına gelen Latince deyiş. Ölümlü olduğumuzu unutmamamız gerektiği üzerine kalıplaşmış bir ifadedir (çn.).

** "Bizden sonra yaşayacak olan dostlarım, kalbinizi bize kapamayın, zira biz zavallılara acırsanız, Tanrı da size merhamet duyacaktır" (çn.).

şöyle yazar: "Quand tu seras bien vieille, au soir à la chandelle."* Villon ayrıca okuyucunun karşısına bir birey olarak çıkan ilk yazarlardan biridir, Wordsworth'ün cümlesini kullanırsak "İnsanla konuşan bir insandır" – örneğin İngilizcede Skelton ya da bilhassa Chaucer da öyledir. Eserinde de kusurları ve hataları görmeye başlarız ama bunlar belli bir idealin kınanası yitirilmeleri değil de bizi birey kılan ve bir araya getiren şeylerdir.

Tüm bunlar bu çağda sağ yarım kürenin öne çıktığını gösterir. Ayrıca insanı tekrardan Heidegger'in gördüğü gibi "ölüme doğru varlık" olarak görür. Erasmus, örneğin Sir Thomas More gibi diğer Rönesans bilginleriyle aynı şekilde daima masasında bir kafatası, bir *memento mori* tutardı; ve Holbein'ın en iyi ve en güçlü tablolarından biri olan *Die Gesandten* [Elçiler] iki yakışıklı, zeki, özgüvenli genç adamı tasvir eder ve bu adamlar güçlerinin doruk noktasındadır, etrafları bilgilerinin, kültürlerinin ve refahlarının sembolleriyle doludur ama tablonun ortasında bir kafatası figürü vardır ama yalnızca merdiven çıkarken ne olduğu görülebilir (yerinde bir metafor!), zira bu tablonun merdiven boşluğuna asılması amaçlanmıştır (bkz. görsel 6).

Büyük duygusal yoğunluk barındıran kişisel sahneleri eserlerinde yad eden Romantik dönemden önceki ilk büyük İngiliz şairlerden biri, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında eserlerini vermiş olan Sir Thomas Wyatt'tır. Anne Boleyn üzerine aşkını ele aldığı ünlü şiirinde ("They fle from me that sometime did me seke / With naked fote stalking in my chamber. [...]"**) belleği sıra dışı bir canlılıkla sökün eder:

> Thancked be fortune, it hath ben otherwise
> Twenty tymes better; but ons in speciall,
> In thyn arraye after a pleasaunt gyse,

---

* "Ronsard benim güzelliğimi methederdi" ve "Yaşlanmış, mumunun dibinde beklerken" (çn.).

** "Bazı zamanlar aradığım, çıplak ayakla odamda peşine düştüğüm o şeyler benden kaçıyorlar" (çn.).

When her lose gowne from her shoulders did fall,
And she me caught in her arms long and small;
Therewithall sweetly did me kysse,
And softely saide, dere hert, howe like you this?*

Bir diğer kayda değer ama daha az bilinen şiirde,[2] kendisinin değil de sevgilisinin (sağ frontal lobun bir başarısı) kalbine vuran aşk acısını anar ve kısmen onun sesiyle konuşur:

There was never nothing more me payned,
Nor nothing more me moved,
As when my swete hert her complained
That ever she me loved. Alas the while!**

Şöyle devam eder:

She wept and wrong her handes withal.
The teres fell in my nekke;
She torned her face and let it fall;
Scarcely therewith coulde speke.
Alas the while!
Her paynes tormented me so sore
That comfort had I none,
But cursed my fortune more and more
To se her sobbe and grone:
Alas the while!***

Burada içine dahil edildiğimiz duyguların içinde, duygusal belleğin arasındalığı üzerine derin bir şey vardır.

---

* "Şükürler olsun kadere, eğer başka türlü olsaydı yirmi kat daha iyi olurdu; ama bir zamanlar çok özeldi, o güzel halinde ince bir kıyafetle, bol elbisesi omuzlarından düştüğünde, ve uzun ve küçük kollarından onu yakaladığımda; tatlıca öptü beni, ve yumuşakça şöyle dedi: 'Biricik gönlüm, hoşuna gitti mi?' " (çn.).

** "Beni daha derinden hiçbir şey yaralamadı, hiçbir şey sarsmadı, benim biriciğim beni sevmiş olmasından yakındığı zamanki kadar. Heyhat!" (çn.).

*** "Ağladı ve ellerini koyuverdi. Boynuma düştü yaşları; kafasını çevirdi ve astı suratını; artık konuşamıyordu. Heyhat! Onun acıları bana öyle işkence etti ki, hiçbir şeyde kendimi rahatlatamadım, yalnızca kaderime lanet ettim, onu iç çeker ve inlerken gördüğüm için: Heyhat!" (çn.).

Hislerimiz, Scheler'nın söylediği üzere düşüncelerimizin bizim olmadığı gibi, bizim değildir. Onları kafamızda, kendi içimizde konumlandırırız ama böyle sınırların onlar için bir anlamı yokmuşçasına kişilerarası sınırları aşarlar: Uzamda ve zamanda bir zihinden diğerine geçerler, büyür ve çoğalırlar ama bunların nerede yaşandığını bilmeyiz. Hissettiklerimiz, benim hakkımdaki hisleriniz hakkında hissettiklerim hakkında hissettikleriniz hakkındaki hislerimden doğar: Arasındalıktan doğar ve böylelikle bizi birbirimize bağlar ve daha da ötesi, gerçekten bizi birleştirir, zira hisler paylaşımlıdır. Fakat şöyle bir paradoks vardır ki, bu hisler yalnızca bizim bireysel olmamızdan, gelip giden, ayrılan ve ölen, ayrı ve münhasır bireyler olma becerimizden doğar.

Tiyatro, tarihin "gerekli mesafe"yi edindiğimiz noktalarında, birbirimize bakabilecek kadar ayrıştığımız ama tamamen nesnel olamayacak kadar kopmadığımız ya da birbirimize yabancılaşmadığımız zamanlarda öne çıkar. Shakespeare'in oyunları, bu dönemde sağ yarım kürenin yükselişinin en çarpıcı tanıklıklarından biridir. Shakespeare'de teori ve kategoriye tam bir aldırmazlık, tipe göre ortak yasaların kişilik ve davranışa dökülmesinden ziyade insan çeşitliliğinin çokluğu ve zenginliğinin kutlanması vardır. Shakespeare'in karakterleri o kadar inatla kendileridir ve yazgının ya da dramatik olay örgüsünün olmaya zorladıkları şey değillerdir ki, bireysellikleri çoğu zaman edebi ve tarihi kaynakların tipleştirilmiş örüntülerini altüst eder: II. Richard, kral olmaya uygun değildir, daha çok dalgın bir şairdir; Macbeth vicdan azabı ve pişmanlıkla doludur, gönülsüz bir taht gaspçısıdır; aşktan sersem olmuş Antonius, pek de korkusuz ordu kumandanı gibi değildir; vs. Benim en sevdiğim karakter Barnardine'dir; kendisi bir mahkûmdur ve *Kısasa Kısas*'ın olay örgüsüne dahil edilmesinin tek sebebi asılmaktır, ki Claudio idam edilecekken o idam edilir. Claudio, sırf bir birey olmakla kalmayıp bir fikri temsil edebilmek için gösterdiği inatla, asılması gerekirken asılmaz

ve bunun için onun yerine asılacak başka birinin bulunması gerekir. Shakespeare ayrıca bilindik bir biçimde türleri birbirine karıştırır, trajedilerine komik sahneler ve komedilerine Jacques gibisinden karakterler katar; her seviyede karşıtlıkları birbirlerine katar, ona göre "hayatımızın ağı bir yumak gibidir, iyi ve kötü bir aradadır". Yaratımının dışında ya da ötesinde durup karakterlerini nasıl yargılamamızı söylemek yerine, Shakespeare karakterleriyle aynı hisleri paylaşmamızın kaçınılmazlığını öne çıkarır; hatta hikâye örgüsünde ahlaki yozlaşmanın timsali olan Shylock için bile böyledir. Belki de en önemlisi, -ki bu Maurice Morgann'ın dahiyane içgörüsüdür- Shakespeare, örneğin Flastaff gibi, analiz edilebilecekleri unsurlar tabirince kavranamayan ve *Gestalt* tarzı, yeni ve tutarlı canlı bütünler oluşturan figürler ortaya koyar.[3] Parça parça incelenip kanıtları soyut olarak yargılandığında bir korkak, palavracı, şaklaban olan Falstaff, yine de kalbinde cesaret ve cömertlik nitelikleri barındırır, ki bunlar da yalnızca bir kusurlar yığını olacak bir figürü temize çıkarır ama bunu kusurlara "daha üstün gelerek" değil, kusurları o figürün varoluşunun mahiyetleri içinde başka bir şeye dönüştürerek yaparlar.

Bütünün, parçaların toplamı yerine geçmediğinin en gizemli ifadelerinden biri de karikatür sanatındadır. Karikatürde parçaların absürt çarpıtmaları, bütünün idrakiyle uyuşabilir. Antik dünyada karikatür -zira Mısır'da da Yunanistan'da da vardı- bir tipin abartılmasıydı, bireyin karikatürü değil. Bireyin karikatürünü yapan ilk sanatçı ve "caricatura" teriminin fikir babası, Annibale Carracci'ydi (1560–1609). "İyi bir karikatür", der, "her sanat eseri gibi yaşama gerçekliğin kendisinden daha sadıktır".[4] Karikatür sanatının altında yatan deha, Gombrich ve Kris'in işaret ettiği üzere, "yakınlığın benzerlik için elzem olmadığını" ortaya çıkarmasıdır. Carraci dostlarını ve bir sürü canlıyı hayvan olarak resmetmiştir. Karikatürde sanatçı her özelliği, yüzün her bir parçasını değiştirir. "Muhafaza ettikleri sadece, başka

bir canlıya aktarıldığında bile aynı kalan göze çarpan bireysel *ifade*dir. Farklı şekillerde böyle bir benzerliği görmek [...] hepimizde kahkahayla tepki verdiğimiz bir şok duyumu yaratır." Karikatüristin eseri, diye yorum yaparlar, "bir şekilde kara büyüye benzer".[5]

Daha en başından itibaren, her Rönesans sanatı yeni keşfedilmiş bir ifade biçimi sergiler; ki bu duyarlılığa Adam de la Halle'in ozan ezgileri ya da Christine de Pisan'ın aşk şiirleri kadar eski tarihli eserlerde bile şahit olabiliriz. Görsel sanatlarda, bu Giotto sonrasında bilhassa insan yüzünün ifade güçlerine duyulan ilgide kendini göstermiştir, zira bunun örneğini Masaccio ve Gozzoli'de, insan yüzünün daha az önemli görülebileceği grup sahnelerinde bile görürüz. Hufschmidt, Grüsser, Latto ve diğerlerinin araştırmalarının Rönesans sırasında portre çizimlerinde sola bakan (sağı yeğler bir tarzda) profillerin çok sık görülmeye başlandığını ortaya koyduğu hatırlanacaktır.[6] Rönesans'ta ilkin sağ yarım kürenin öne çıkmasının söz konusu olduğu görüşümle uyumlu olarak, görünüşe göre öyledir ki, on dördüncü yüzyıl sonrasında, resimlerdeki ışık kaynaklarının sol görsel alana yerleştirilmesine yönelik bir eğilim başlar. Bu eğilim Rönesans'ta artar ve on sekizinci yüzyıl sonrasında zayıflar: Yirminci yüzyılda yönsüz ışık kullanma eğilimi geri döner. Bu değişim:

> Aleni derinliğin (yanılsamalı perspektif) ortadan kaybolması ve sanatçıların iki boyutlu düzlemde kalma eğilimiyle ilişkilendirilir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Pompeii ve Herculaneum duvar resimleri (birinci yüzyıldan eski bir tarihte) de ışık yönünde sol tarafın baskınlığını taşır, keza Ravenna kiliselerindeki Bizans mozaikleri de öyle.[7]

Dikkat çekici biçimde, James Hall'a göre, bu zamanlarda bedenin sol ve sağ tarafları üzerine algılarda belirgin bir değişim söz konusudur. Geleneksel olarak sol tarafın *uğursuz* görülmesi, Rönesans'ta yumuşamış gibidir ve bunun yerini

olumlu niteliklerinin sezgisel anlayışı almıştır. Hall'a göre, tam da Rönesans'ın başlangıçlarında "sol elin daha üst güzellikte olması, saray aşk geleneklerinin önemli bir bileşeniydi".[8] Rönesans ilerledikçe, sol tarafın talepleri sağ pahasına arttı: Sol, daha güzel olan yandı – daha ince, daha nazik, daha doğru, hislerle daha temasta. Tüm bedenin solu bir güzellik, doğruluk ve narinlik nüansı üstlendi.[9] Bu görüşlerin üzerinde yarım kürelerarası farkın bilgisinin bir etkisi olamayacak kadar eski bir tarih olduklarını göz önüne aldığımızda, bu durum beynin sezgisel olarak kendini tanımasının bir başka olası örneği gibi görünüyor.

Müzikte çok sesliliğinin hayret bırakıcı bir gelişimi yaşanır; etkileyici melodilere ve hepsinden öte de ilk olarak karmaşık uyuma vurgu yapılır, ki buna sahte nota ilişkileri ve askıda bırakmalar, parçaların bütüne ilişkisi de dahildir. Hiç şüphesiz Rönesans'ta çok sayıda neşeli müzik olsa da, en büyük ürünleri melankolik karakterdedir: Ağıtlar ve İsa'nın Çilesi ile bağlantılı büyük dini eserler, seküler alandaysa ut ezgileri ve nadiren karşılık bulan aşklar üzerine yazılan aşk şiirleri. Tabii ki komik olanlar da vardır; ayrıca bu dönemin şiir, müzik ve resimlerinde çoğu zaman kendi kendiyle alay eden karakterde nükte ve mizah da öne çıkan özelliklerdir.

On altıncı yüzyılda melankoli genellikle nükte, zekâ, bilgelik ve sağgörülülükle ilişkilendirilir; ki bu gelenek yalnızca ondan türemiş diyemesek de, Burton'da doruk noktasını bulmuştur.[10] Melankoli tarihi üzerine kitabında Jennifer Radden'ın belirttiği üzere, Rönesans yazarları için bazı düşünceli mizaçlarda yersiz bir melankolinin çok derin bir yer tuttuğu şeklindeki Aristoteles'in görüşü[11] yeni bir inancı getirmiştir: "Melankolideki korku ve keder, *sebepsizdir*."[12] Radden der ki, "Melankolideki asılsız korku ve keder, on sekizinci yüzyılda zayıflar. Ama on dokuzuncu yüzyıl analizlerinde tekrar geri döner [...]".[13] Düşünceli mizacın kanıtı yerine geçen bu "sebepsiz" melankoli, Shakespeare'de görülebilir, zira *Venedik Tüccarı*'nın başlangıç mısralarında Antonio şöyle konuşur:

In sooth I know not why I am so sad,
It wearies me, you say it wearies you;
But how I caught it, found it, or came by it,
What stuff 'tis made of, whereof it is born,
I am to learn.*

Benim inancım odur ki, müziğinin ve şiirinin bir özelliği olan dönemin melankolisi, o zamanlardaki sağ yarım küre dünyasının baskınlığının bir veçhesidir ve "sebepsizliği" ise, yalnızca bir olay ya da olay zincirine, gözle görülür dünyadaki herhangi bir meseleye yönelik yalnızca kısıtlı, açıklanabilir bir tepki olmadığının ve bilakis o tarihte ortaya çıkan doğuştan gelen belli bir varoluş biçimi olduğunu vurgulama amacı taşır. Bunun on sekizinci yüzyılda hükmünü kaybedip on dokuzuncu yüzyılda tekrar ortaya çıkması, son bölümlerde ileri süreceğim şeylerle de uyuşmaktadır.

Din üzerine sempatizan bir şekilde yaklaşarak çalışmalarını sürdüren en büyük psikolog olan William James, "melankoli [...] tamamlanmış her dini evrimde temel bir an teşkil eder"[14] ve "en bütün dinler" karamsarlığın geliştiği dinlerdir, diye yazar. Rönesans döneminde dini inanç ve melankolik mizaç arasında, tıpkı müzik ve melankoli arasında olduğu gibi güçlü bir ilişki bulunur (müzik ve din arasındaki ilişki, her kültürde ve her çağda evrensel bir olgudur: bkz. geride ss. 157-158). Her birindeki sağ yarım küre üstünlüğünü ve bu çağdaki sağ yarım küreye "has" dünyanın nispi baskınlığını göz önüne aldığımızda, birbirleriyle bağlantılı bu fenomenlerin kaçınılmaz olarak ilişkili olduklarını düşünüyorum. Dönemin sanat ve şiirinde gözyaşının oynadığı rol üzerine ilginç bir çalışma yapılabilir, zira seküler ve dini bağlılık arasında örtük ve neredeyse gayrimeşru bir köprü çekerler: Shakespeare'in oyunlarında, Downland

* "Gerçekten neden bu kadar kederli olduğumu bilmiyorum, beni bunaltıyor, söylediğinize göre sizi de bunaltıyor; ama nasıl yakalandım buna, nasıl buldum ya da nasıl rast geldim, bu şey nedir, nereden doğdu, henüz bilmiyorum" (çn.).

ve çağdaşlarının şarkılarında; büyük bir kopukluk ve garip bir "yavanlık"la Donne'un (bkz. ilerisi), Marvell'ın ("the Tears do come / Sad, slowly dropping like a Gumme"*), Charshaw'ın (neredeyse her şiirlerinde ("ıslak elmaslar", "yanında götürdüğün, muhtasar okyanuslar").

Rönesans ayrıca hem zahiren karşıt ya da çatışkılı fikirlerin, muğlaklık ve anlam çokluklarının bir arada düşünülebilindiği (cinaslara, abartılı ifadelere vs. duyulan aleni düşkünlükten Elizabeth dönemi şiirlerinin bünyesinde yatan yaratıcı muğlaklara kadar) hem de duyguların tipik olarak karışmış olarak deneyimlendiği bir çağdır. Antik Çağ'da Metrodoros hazda kedere yakın bir şey yattığını söylemiş olsa da, antik dünyada karışık duygulardan hoşlanılmazdı (Seneca bunu ahlaka zıt olarak düşünür)[15] ve Rönesans'a kadar keder ve haz harmanlanması pek kabul görmezdi. Snell'in dediğine göre, "Sappho'ya dek acı-tatlı Eros'a hiç rast gelmeyiz. Homeros 'yarı gönüllü' tarzından ifadeler kullanmaz, onun yerine 'gönlü burada ama *thymos*'u değil' der".[16] Diğer taraftan Rönesans şiiriyse, Michelangelo'nun "la mia allegrezz'è la malinconia"sından** ölümün ve ölmenin tatlılığı üzerine yazılmış aşk şiirlerine kadar, haz ve acının birlikteliği, hoşluk ve kederin yakınlığı temasını kullanır. Belirtiklik ve netlik ya da kesinlik uğruna çatışkılı önermelerin çözümlenmesi yerine dolaylı ifadeye, metafor ve imgeleme, tamamlanmamışlık ve çözülmemişliğe olan hoşgörüsüyle beraber sağ yarım kürenin epistemolojisi, karşıtların muğlaklığı ve birliğine karşı sıcakkanlıdır, oysaki sol yarım küre bunu yapamaz.

Burada arzu ve hasret arasındaki fark üzerine de bir şeyler söylemek faydalı olacaktır. Sol yarım küre dünya görüşüne uymayan şeyleri baştan savdığımız numaralardan biri de "Romantik" etiketi yapıştırmaktır. Böylelikle meseleyi kapadığımızı düşünürüz. Artık işi nispeten kısa bir süre

* "Göz Yaşları geliyor, kederli, düşüyor bir sakız gibi" (çn.).

** "Mutluluğumu melankolide buluyorum" (çn.).

hayatta kalmış -elli yıl kadar- ve geçmişe gömülmüş, aşırılıklar ve duygusallıkların hakim olduğu, düşünsel titizlikten yoksun bir kültür perspektifine yüklemişizdir. Fakat bu şekilde etiketlenen görüş ya da tutumların çoğu, bu şekilde ima edilenden daha kapsamlı ve yaygın bir varoluşa sahip olmuşlardır, ki bunu da bölümün ilerisinde göz önüne sermeyi düşünüyorum. Bana kalırsa hasret duygusu, ki bu ille de Romantiklerin *die blaue Blume*'u* tarzında olmak zorunda değildir. Yunan şiirinde Odysseus'un memleketi İthake için hasretiyle başlar -*nostalgia* kelimesinin temeli (*nostos*, yani "yuvaya dönmek" ve *algos*, yani "acı"-; İbrani mezmurlarında vardır -"Geyiğin dereye duyduğu hasret gibi, benim ruhum da sana hasret duyuyor, ey Tanrım"-; Anglo-Sakson şiirleri *The Wanderer* [Gezgin] ve *The Seafarer*'da [Denizci] da görürüz – ikisinde de kişinin yolculuk sırasında yuvasına ve baharda denize duyduğu hasretten bahsedilir. Rönesans'ın en derin hasretlerle başladığını söylemek abartı olmaz: saray aşkı, ideal kadının ulaşılmazlığına duyulan huşu içinde tapınma, aşığın aşkına duyulan hasret ve ütopya ya da pastoral imgelerine karşı geçmişte arayış, Altın Çağ'ı arama. Hasret, Rönesans şiiri ve müziğinin çoğunun özünde yatar; muhtemelen bilhassa da İngiltere'de böyledir, zira Katolik Kilisesinin eski düzeninin kaybına duyulan matem, tüm zamanların en güzel mersiyelerinin ve ozanların *Ağıtlar Kitabı*'nı çeşitli tarzda yorumlamasına yol açmıştır. Çocuklukta kaybedilen şeylere karşı duyulan Romantik hasretin ön modelini Vaughan'ın *The Retreate* [İnziva] ve Traherne'in *Centuries* [Yüzyıllar] gibi şiirlerinde görebiliriz.

Anglo-Sakson dillerinde, türediği diller olan Eski Sakson, Eski Üst Almanca ve Eski Norsçada olduğu gibi, "çok arzulamak" anlamındaki "to long" [hasret duymak] kelimesi, "to seem [görünmek], be [olmak], grow long [uzamak]" kelimeleriyle akrabadır; dolayısıyla aynı zamanda "to reach

* "Mavi çiçek". Romantizm için sembol haline gelmiş bir çiçektir. Hasret, sevgi ve sonsuz çabayı temsil eder (çn.).

out" [uzanmak] ya da "extend towards" "-e doğru genişlemek" kelimeleriyle de. Anglo-Sakson dilindeki *langian* kelimesi, diğer dillerdeki muadilleri gibi dilbilgisel bakımdan nötrdür, hasret duyan özne için belirtme halini barındırır: Dolayısıyla kullanımı "I long for" [hasret duyuyorum] değil de nesnesi her ne ise "it longs me [of]" [hasret duyuruyor] diye kullanılır. Bu yapı, hasret duymada bir şeyi istemek ya da arzulamaktan başka bir anlam yattığını gösterir. İstemek açık, hedefsel, dolaysızdır, istemle yönetilir, hedefi daima açık şekilde gözünün önündedir. Tam aksine hasret duymak ise, biz ve o diğer şey arasında "olagelen" bir şeydir.[17] İstemle yönetilmez ve hedef taşımaz, edinme gibi niyeti yoktur; daha ziyade birliktelik arzusudur – ya da daha ziyade *yeniden* birleşme olarak deneyimlenir. Bununla beraber, hasret duyulan şeyin basit ve belirtik bir görüsü söz konusu değildir, zira o şey örtük ya da sezgisel diyarda kalır ve çoğu zaman ruhsal bir karakterdedir. Ruhsal hasret ve melankoli, kendimiz ve Öteki arasında "olagelen" ya da "ortaya çıkan" şeyin daha dağınık ve yankılı özelliklerini paylaşır. Her halükârda, "sebebin" (ya da daha doğrusu, kaynağın) ne olduğunu -hasretin ne *üzerine* ya da ne *için* olduğunu- söylemek her zaman mümkün olmayabilir. İstemenin hedefi ve istenen şeyden ayrı oluşu açıktır. Hasretse belli bir mesafe ima eder ama hasretin nesnesi ne kadar uzakta olursa olsun, hasret duyulan şeyle bu mesafede kesintisiz bir bağ ya da birleşme söz konusudur. Bazen hasret duyan ve hasretin nesnesi arasına gerilmiş esnek bir gerilim olarak deneyimlenir – yayın aslında hiçbir zaman ayrı olmayan uçlarını bir arada tutan yay ipinin (Almanca *die Bogensehne*) çekişi ve gerginliği gibi. Tekrardan *die Sehne* [bağ] ve *die Sehnsucht*'tur [hasret].

"Büyük bir sanat demek, ruh için canlı ve fani değerler sağlamak üzere çevreyi düzenlemek demektir", diye yazar A. N. Whitehead, öyle ki "yeni bir şey keşfedilir [...] *önceki kendiliklerinin ötesine uzanan* değerlerin kalıcı farkındalığı

edinilir".[18] Dolayısıyla sanat, tabiatı gereği, daima onun ve kendimizin ötesindeki şeylere uzanmaya sevk eder. Whitehead burada sanatın cisimleştirdiği "*fani* değerler" ile sanatın etkisi olan, önceki kendiliğin ötesine uzanmayı yani "değerlerin *kalıcı farkındalığı*"nı karşı karşıya koyar. Sanat vasıtasıyla insanların yaptığı ya da yapabileceklerinin ötesine, kendilerimizden Öte bir şeye uzanma sağ yarım kürenin yöntemidir.

Castiglione, kitabı *Il Cortegiano*'da [Saray İnsanı], belki de fazla bilgiç bir tarzda *ars est celare artem* (beceri, kişinin becerisini gizlemesinde yatar) ilkesini savunur. Ama bu fazla öz farkındalıklı bir şey mi? Kuşkusuz burada kastedilen mülayim bir aldatmacadır; kişi özellikle de bir saray beyefendisi ise, numara yaparak gerçekte öğrenme ve belli ölçüde uygulama gereken şeyleri gayretsizce yerine getiriyormuş gibi kendini göstermelidir. Bu doğru olabilir. Fakat, beceri kazanılan bir süreçtir -elbette bazen mekanik ve belirtik yöntemlerle- ama gitgide, kişinin becerisi geliştikçe, sezgisel taklit ve düşünmeden deneyimlemeyle kazanılır, ki bu da yirminci yüzyılda becerilerin tuttuğu yeri düşündüğümüzde önemli bir konudur. Becerikli icracıların gösteri sırasında becerilerini edinmenin herhangi bir bilinçli çabasını dışa vurmaları vahim bir durumdur (Hazlitt'in Hindistanlı akrobatlar hakkında söylediği gibi): Öyle bir ustalık seviyesine gelmelidirler ki, sezgisel olarak icra edebilmeleri gerekir, yoksa gösteri başarısız kalır. Başka deyişle, teknik görünmez olmalıdır: Gözlerimiz icracıya değil, yaptıklarına yönelmelidir. Bu aldatmaca değil de becerinin tabiatına, örtük ve bünyeye yerleşmiş halde kalan sağ yarım küre sezgisel sürecine saygı göstermedir – *bu* manada, örtüktür. Bence Castiglione'nin asıl tavsiyesi budur.

Bireysellik, orijinalliğin peşine gitmeye ve verili, kamusal, geleneksel davranış ve düşünce örüntülerine sırt çevirmeye iter.[19] Eğer sağ yarım kürenin yöneliminin Ötekinin deneyimine, zihnin haricinde var olan şeylerin dünyasına doğru olduğu ve bilakis sol yarım küreninse sağ yarım kürenin ona

erişilebilir kıldığı ama esasen kapalı olan tutarlı bir kendi sistemine sahip olduğu konusunda haklıysam, o vakit bireysellik de orijinallik de ikisi arasındaki ilişki de hangi yarım kürenin egemen olduğuna göre farklılık gösterecektir. Benim görüşümce, bireyselliğin ve orijinalliğin öneminin anlamı, esasen *her iki* yarım kürenin de aracılık ettiği "geride durma"dan gelir ve sonuçlarsa iki yarım küre tarafından da farklı şekilde algılanır. Kendimizi ayrı görürüz: sağ yarım kürede hâlâ etrafımızdaki dünyayla canlı bir bağ içinde; sol yarım küredeyse, solun işlediği kapalı, içe dönük sistemden dolayı yalıtılmış, atomistik, güçlü, rekabetçi halde. Dolayısıyla bireysellik ve orijinallik kendi başlarına şu ya da bu yarım kürenin imtiyazı olarak görülemezler: İkisi de yarım küreler için mevcuttur ama radikal olarak farklı biçimlerde, radikal olarak farklı anlamlarda var olurlar.

Orijinallik ve bireyselliğe yönelik yer edinen yeni vurgu sanatçının rolünü değiştirmiştir; Rönesans'ta odağa gelen sanatçı (ve dolaylı olarak sanatçının destekçisi) ilk defa bir tür kahraman yerine geçmiştir. Leonardo, Michelangelo ve Holbein gibi sanatçıların çalıştıkları soylu ya da kral tarafından saygı gördükleri ya da eşitmiş gibi muamele gördükleri üzerine birçok hikâye vardır: İmparator Maximilian, Dürer'in sandalyesini tutmak için bir soyluyu görevlendirir ve V. Charles'ın (kendisi mizaç gereği eksantrik ve sıcakkanlı bir melankoliktir) bizzat kendisinin eğilip Titian'ın fırçasını yerden aldığı söylenir.[20] Tekrar hatırlatalım ki, sanatçının kahramansı statüsü genel olarak varsayıldığının aksine Romantizm'e has bir fenomen değildir. Gösterilen saygı, aslında sanatçının içindeki "ilahi" ilhama duyulan saygıdır; ki bu anlayış zamanımızda özellikle zihinlerde yer edinmiştir ama bu kitabın terimlerince söz konusu olan, sağ yarım küreden gelen örtük, sezgisel, gayriihtiyari becerilerle kurulan bağdır. Rönesans sanatçıları üzerine bazı efsanevi literatürlere bakmak faydalı olacaktır çünkü bu yaratıcılık sürecinin nasıl görüldüğünü ortaya sermekle kalmaz (hikâyelerin güvenilir

olup olmadığı konusu burada bizi ilgilendirmiyor), aynı zamanda bizim Romantik etiketiyle baştan savma alışkanlığımızın sandığımızdan çok daha fazla zaman ve mekânla sınırlı olduğunu vurgulamaya da yarayacaktır.

Rönesans'ta bilinçdışı, gayriihtiyari, sezgisel ve örtük, biçimleştirilemeyen ya da kurallarla yürütülen süreçlere aktarılamayan, isteme itaat etmeyen şeyler saygı ve hürmet görürdü. Sanatçıda hayran olunan tüm özellikler, kendini gizleyen beceriler dahil, sağ yarım küreden gelen özelliklerdir. Tüm bu fikirleri Romantizm'in ileri aşamalarında da gördüğümüz doğrudur; ama insan deneyiminin yarısını göz ardı etmek amacıyla "Romantik" diye etiketlemek bir işe yaramaz. Sıra dışı, daha kısıtlayıcı, kültüre bağlı görüşleri taşıyanın biz olduğumuzun ortaya çıkması daha muhtemeldir.

Rönesans'ta sanatçı üzerine inançları değerlendirmek adına önemli bir kaynak da Kris ve Kurtz'un ilkin 1934'te yayımlanan klasik kitabı *Legend, Myth, and Magic in the Image of the Artist: A Historical Experiment*'tır [Sanatçı İmgesinde Efsane, mit ve Büyü: Tarihi Bir Deney].[21] Rönesans'ın basmakalıp deyişlerinin birçoğu, *ars est celare artem* [beceri (ya da sanat), kişinin becerisini (ya da sanat) gizlemesinde yatar] gibi Latince vecizelerde özetlenebilir. Bunun gibi bir başka vecize de *poeta nascitur, non fit*'tır – şair olunmaz, doğulur. Çocukluğunda eğitim dahi görmeden çizimde yeteneklerini sergileyen sanatçılar üzerine, bunu örneklendiren hikâyeler vardır. Bu hikâyelerin en ünlülerinden biri Giotto ile alakalıdır, zira o zamanlar bir çoban Giotto sürüsüyle ilgilenirken, Cimabue onun zaman geçirmek için taşın üzerine çizdiği inanılmaz gerçekçi resimleri görüp onun sanatçı yanını keşfeder. Hikâyenin ana noktası, becerinin hem istemeden gelmesi hem de dolayısıyla kuralları çabayla öğrenmenin bir ürünü olmayıp sezgisel olması anlamında bir armağan olmasıdır. Sanatçının böyle görülmesi antik dünyada da yaygındı: Örneğin Lysippos, Silanion ve Erigonos hakkındaki hikâyelerin tümü, becerilerin eğitimle gelmediğini doğrular.

Giotto'nun hikâyesinin çok daha uzaklarda da paralelleri vardır; Kris ve Kurtz'un alıntıladığı bir hikâyeyi, Japon ressam Maruyama Okyo'nun yanından geçen bir samuray tarafından bir çuvalın üzerine çizdiği çam ağacını görmesi üzerine keşfedilmesi hikâyesini anımsatır.[22]

Bu fikir, ilham becerisiyle ilişkilidir. İlham bel bağlanamaz, zorlanamaz ya da istemle husule getirilemez olsa da, tesadüfü bilinçli niyeti sınırlama gücü olarak kullanma bakımından faydalı olabilir, zira böylelikle verili olan şey ve sanatçı tarafından yaratılacak şey arasında bir iş birliği oturtulur. Bu bağlamda Leonardo, ressamlara başlangıç noktalarını rastgele bir dış hattan, örneğin duvardaki küf lekelerinden almaları gerektiğini tavsiye verir "çünkü belirsiz şeylerle beraber zihin yeni icatlar için uyarılır".[23] Kris ve Kurtz'a göre, Leonardo'nun öğüdü pek de eşsiz değildir:

> On birinci yüzyılda yaşamış Çinli ressam Sung-Ti, bir manzaranın resmini oluşturmak için yıkık bir duvardan fikir alması gerektiğini Ch'ên Yung-chih'e tavsiye ettiğinde, bu akıl yürütmelerin ne kadar sıra dışı ölçüde yaygın olduğunu anladık: "Zira o zaman", demiş, "fırçanı hayal gücüne göre hareket ettirebilir ve sonucu da insani değil, tanrısal olur".[24]

Sanatçının yaratımının bir icat değil de keşif olarak görülmesi, sanatçının kendisinin yeteneğinin de bir icat değil de keşif olması görüşüyle paralel teşkil eder.

Benzer şekilde, bilinçli çabadan değil de sezgi ya da ilhamdan geldiğinden dolayı, ilk fikirler en iyisidir. Bu hususta Ben Jonson'ın aktarımına göre, "oyuncular, Shakespeare'in (kaleme aldığı hiçbir şeyde) mısralarının hiçbirinin üstünü çizmemiş olduğunu söylerler"; Jonson buna şöyle bir yorum yapar: "O zaman bin tane mısrayı bozmuş olurdu."[25] Vasari'ye göre, Fra Angelico'nun resimleri üzerinde asla tekrardan çalışmadığı söylenirmiş, zira "onları isteyen Tanrı'ydı".[26]

Tekrar söyleyelim, taklit edilmesi gereken diğer ressamların işlerinin sonucu değil, Doğanın kendisidir, zira

sanatçının öğretmeni odur: *naturam imitandam esse*.* Bu, bir dizi ilişik temaya dokunuyor: Doğanın verdiklerinin insan yapımı şeylere tercih edilmesi; yeteneğin Doğadan geldiği ve diğer ressamların bunu öğretemeyeceği; kaideler yerine deneyime güvenmek. Bu hiç de Romantik sanatçılarla ya da Batılı sanatçılarla sınırlı bir durum değildir, bilakis sanatçılar üzerine Doğu görüşlerinde de bulunabilir: Örneğin Kris ve Kurtz'a göre, "Han Kan'ın öğretmeninin ressamlar değil de kraliyet ahırındaki atlar olduğunu söylediği herkesçe bilinir".[27] Sanat, doğada yatan şeylerin ruhsal bir vahyi olarak görülür. Bir nesnelerarasılık söz konusudur; sanatçılar nesnelerinin ve nesneleri de sanatçıların ya da eserlerinin içine girer. Belli ki, "Han Kan at çizerken kendisi bir at olmuştur".[28] Otto Fischer şöyle bir noktaya değinir: "Taoistler, sanatı Varoluşun insan aracılığıyla ortaya çıkan vahyi olarak yorumlar. [...] Zira gerçekten Çin sanatının amacı Doğanın yaşam güçlerini görünür kılmak olduğuna göre, sanatının Doğanın ruhsal bir vahyi olarak görülmesi son derece anlaşılırdır."[29]

Sanatçının doğa kopyası cansız değildir, bilakis doğa güçlerini cisimleştirir, öyle ki bizzat yaşıyorlarmış gibi görünürler. Zeuxis'in üzümleri çok canlı çizdiği için kuşların gelip tabloyu gagaladığı hikâye pek bilindiktir ama sanat eserlerinin canlı şeylerle karıştırılması hikâyeleri yalnızca Yunanistan'da değil de Çin'de, Japonya'da, İran'da ve Ermenistan'da, keza birçok Rönesans kaynağında görülür.[30] Rönesans sanatçılarının zenginlik ve maddi refahı terk edip sanatlarının peşine düşerek yalnız yaşadıkları ve ilhamlarını doğadan aldıkları gibisinden sayısız efsane vardır. Tekrar söylemek gerekirse, bu hikâyelerin Yunan, Batı ve Doğu kültürlerinde de birçok paraleli bulunur.[31]

Sanatçının büyü güçlerine malik olduğu mitine yol açar bu. Sol yarım küre, kontrolüne sahip olmadığı güçleri büyü olarak görür. Sol yarım kürenin şizofrenide sergilediği paranoyaya

* "Taklit etmeye layık tek şey doğadır" (çn.).

benzer, zira sağ yarım küreden gelen sezgisel eylemleri ve düşünce süreçlerini yabancı güçlere ya da fena tesirlere atfeder. Dolayısıyla, insandan Öte şeylerin aktarıcısı olarak sanatçı, yani *divino artista* [kutsal sanatçı] vardır ve bu sanatçı öyle ya da böyle yaratıcı Tanrı ile özdeştir, sağ yarım kürenin sezgisel olarak kavradığı *deux artifex*'in [sanatçı tanrı] metaforlarından birine karşılık gelir, cansız bir taşı hareket ettirebilir ya da yaşama döndürebilir; ama bunun bir de diğer yüzü, yani düzenbaz ve hilebaz olarak sanatçı vardır, nitekim bu sanatçı da Göklerden ateşi çalan Prometheus'a benzer, hatta şeytanidir, büyük düzenbazdır, doğanın isabetli bir taklidini yakalayabilmek için yapmayacağı şey yoktur. Bu husta Michelangelo'nun heykelini iyi benzetebilmek için genç bir adama işkence yaptığı söylentisi vardır. Mitin her iki durumunda da Tanrı ya da şeytan, sanatçının doğayı mükemmelen taklit edebilme yeteneğiyle ilişkilendirilir.

Öyleyse sanatsal yaratımın karakteri üzerine bu tür görüşler, tek bir yer ya da zamanla sınırlı değildir, bizimkinden daha az sol yarım küre hakimiyetindeki kültürlerde de yaygındır. Keza Rönesans'ın karakteristik özelliklerinden bir diğer fenomen de öyledir: Bu dünyanın güzelliğinin takdir edilmesi, dünyanın artık direnç gösterilmesi ya da bir tuzak olarak görülmesinin bırakılması, artık gözlerimizi kaçıracağımız bir şey olarak değil de ötedeki bir şeylerin işaretçisi olarak görülmesi. Dünya görülüyordu ama içinden doğru görülüyordu – ki buna da yarı şeffaflık diyorum. Orta Çağ'da bedenin kötülenmesinin aksine dünyevi, bedensel, duyusal varoluşun eski haline geri getirilmesiyle paralel olarak ilerliyordu bu. Montaigne ve keza Erasmus için beden bir kere bizim bir parçamız ve dolayısıyla potansiyel bakımdan ruhsal, sevilesi bir şey olarak varoluş kazandı; artık ruhun hapishanesi değildi:

> İki asli parçamı alıp birini diğerinden tecrit etmeye çalışanlar gaflete düşüyorlar. Tam aksine onları yakın bir şekilde birleştirmemiz gerek. Ruha kendi alanına çekilmemesini,

kendini ayrı tutmamasını ve bedeni terk etmemesini ya da ondan nefret etmemesini (ki bunu da şaklabanca dalavereler olmadan yapamaz) ve tam aksine onu desteklemesini, kucaklamasını ve beslemesini, ona yardım etmesini, göz kulak olmasını, öğütler sunmasını ve yoldan saptığında onu tekrar yoluna sokmayı öğretmeliyiz.[32]

O zaman kadar hâkim olmuş ruhun bedenden daha bilge olduğu varsayımının tersyüz edilmesiyle dahi karşılaşırız. Fulke Greville şöyle yazar:[33]

Forsake not Nature nor misunderstand her:
Her mysteries are read without faith's eyesight:
She speaketh in our flesh; and from our senses,
Delivers down her wisdoms to our reason.*

Marvell'in *A Dialogue between the Soul and Body* [Ruh ve Beden Arasında Geçen Bir Diyalog] şiirindeyse, hem düz hem de metaforik anlamıyla son sözü söyleyen bedendir.[34]

Kendimiz ve derinlikli dünya arasındaki ilişki, metafizik şairleri için sonsuz bir büyülenme kaynağıdır, özellikle de Donne, Herbert (örn. *The Elixir* [İksir]) ve Traherne (örn. *Shadows in the Water* [Sudaki Gölgeler]) için böyledir, zira görme duyusunun sahasının ötesindeki dünyayla temasa geçme aracı olarak pencere camı, aynanın düz yüzeyi ve su göletinin üzerindeki yansıtıcı yüzey gibi imgeler kullanır: Bunlar görmektir, bir şey*den doğru* görmektir. Dünya kaba bir gerçek değil de bir mit ya da metafor gibi yarı şeffaftır, tüm anlamını kendi içinde taşır ama yine de kendi ötesinde yatan şeylere işaret eder.

Öncesinde dikkat çektiğim gibi, derinlik algısı, şeyleri bağlamlarında görmeye özgüdür. Uzamdaki derinlik için de zamandaki derinlik için de geçerlidir bu, ama burada bunun metafizik bir derinlik de barındırdığını söylemek isterim: mit

* "Doğayı terk etme, onu yanlış anlama: Onun gizemleri inancın gözleri olmadan da okunabilir: O bedenimizde ve duyularımızda konuşur, bilgeliklerini aklımıza iletir" (çn.).

ya da metaforda kaçınılmaz olduğu gibi, tek bir seviyeden fazla varoluşa sahip bir şeye duyulan saygı. Rönesans'taki bilgi ve idrakin birbirlerine bağlılığının, farklı alanlardaki örüntülerin ortaya çıkarılması eğiliminin altında yatan bu saygıdır; nitekim bunlar en nihayetinde bilgi için olası en büyük bağlamın gerekli olduğuna işaret ederler. "Rönesans adamı", "Herakleitos", "her şeyi soruşturan bilgin" gibi unvanların ortaya çıkmasının sebebi budur.

Tarihi geçmişe dönecek olursak, Klasik dünyanın yeniden keşfi, merak ya da yararla güdümlenmiş bir olgu bulma görevi değildi: Önemi yalnızca kendi başına bilgi artışında değil de ortaya çıkardığı bilgelik, erdem ve devlet idaresi örneklerinde yatar. Artık şu fark edilmişti ki, insanlığın haysiyeti, sadece akıl bizi nereye götürürse götürsün kör bir şekilde onu izleyerek değil, seçtiğimiz modeller ve çekim hissettiğimiz idealler vasıtasıyla kaderimizi seçme kabiliyetimizdedir. Buna kendini tanıma ve farklı kişiliklerin kendi spesifik amaçları için izledikleri eşsiz ve farklı yollarına duyulan hayranlık da dahildi – bireylerin yaşamlarını kaydetmenin önemi ve hakiki biyografi (hagiografilerin aksine) ya da otobiyografi eserlerinin artışının sebebi budur.

Rönesans oto portrelerinin en ünlüsü ve en muzibi Aeneas Sylvius Piccolomini, yani namı diğer Papa II. Pius'unki olsa gerek. Bu portre yalnızca kendini keşfetme (ve keza kendini tanıtma) literatüründe bir mihenk taşı olmakla kalmaz, aynı zamanda kendisi uğruna doğaya duyulan sevgiyi ortaya koyar. Burckhardt'ın "İtalyanlar dış dünyayı güzel bir şey olarak gören ve hisseden ilk modern halktır" şeklinde genellemesine rağmen, Rönesans dünyasının Dante ve Petrarca'da, ayrıca bazı erken dönem Alman lirik şairlerinde görülen bir diğer özelliğidir bu.[35] Tipik bir pasajda Aeneas Sylvius şöyle yazar:

> Baharın ilk günlerinin o tatlı zamanıydı. Siena'daki tüm tepeler, yeşillik ve çiçeklerden oluşan giysileriyle beraber

gülümsüyordu, tarlalarda gür ekinler büyüyordu. Şehrin hemen dışındaki Siena kırlığının güzelliğini betimlemek dahi mümkün değildir. Tepeleri nazikçe yükselir, ağaçlarla ve asmalarla doludur, otlak yeşil manzaraların ya da ekili tarlaların oluşturduğu göz dolduran vadiler barındırır, hiç durmayan nehirlerle sulanır. Ayrıca doğanın ya da insanın ektiği yoğun ormanları vardır, buralarda kuşlar tatlılıkla şakırlar ve her tepede Siena yurttaşları harikulade kır konutları inşa etmişlerdir. [...] Bu bölgede seyahat ederken Papa pek mutlu bir ruh hali içindeydi. [...][36]

Başka bir şeyde Viterbo ziyaretini yazar:

Çiçek açan salkım yığınları, kırlığın çoğuna altınsı bir ton katmıştı ve bir kısmı da göze mor, beyaz ya da binlerce farklı rengi sunan çalılık ve çeşitli bitkilerle kaplıydı. Mayıs ayında dünya yemyeşildi ve sadece çayırlıklar değil, ormanlar da gülümsüyordu ve kuşlar tatlılıkla şakıyorlardı. [...] Neredeyse her gün şafak vakti kırlığa gidip hava ısınmadan yumuşak havanın tadını çıkarırdı ve yeşil ekinleri, filizlenmiş ketenleri, ondan sonra da gökyüzünün güzelim maviliğini izlerdi. [...][37]

Ona haz veren doğanın tatlılığı değil de ihtişamıdır, yüksek ve çıkılamaz "ulu tepeler", akıl almaz berraklıktaki gölleridir. "Doğa", der, "her sanata üstündür". Tarih, 1463'tür.[38]

REFORMASYON

II. Kısım'ının 1. Bölüm'ünde yeniden-sunumun yapaylığının, sol yarım küre dünyasının bir tepkiyi uyarabileceği iki yolu olduğunu öne sürmüştüm. Bunlardan biri, sağ yarım kürenin sağladığı dünyanın canlılığı ve tazeliğine duyulan acil bir hasret vasıtasıyla kaybı telafi etmektir; diğeri ise tam zıttıdır – telafinin yadsınmasıdır, zira artık sağ yarım küre dünyası içkin olarak *yapay* ve dolayısıyla geçersiz gibi gelir. Dolayısıyla sarkacın ödünleyici bir salınımı yerine, homeostazinin kaybı söz konusu olur ve neticesinde pozitif bir geri

dönüt yaşanır, bu dönütle beraber de sol yarım kürenin değerleri daha da kökleşir.

Rönesans'ın filizlenmesinde sağ yarım kürenin geri dönüşüne odaklanmış olsak da, Orta Çağ'ın çöküşü iki sürecin de faaliyetinin bir örneğidir; nitekim Antik Çağ'ın yeni keşfedilen tarihi, yazıları, sanatları ve anıtlarına duyulan neredeyse manyetik çekimle beraber gözlerin yaşayan dünyanın canlılığına açılması, Orta Çağ manzarasının ötesine geçilmesini sağlamıştır. İkinci süreci (sağ yarım kürenin dünyasının yadsınması) şöyle de görülebilir ki, merasim ve ayinlerin metaforik anlayışı bir çöküşe geçerek boş yöntemlerinin yapay tekrarlanışları halini almıştır ve bu da Reformasyon'un gelişiyle beraber metaforik anlayışın *yeniden canlanmasını* değil, topyekûn yadsınmasını teşvik etmiştir. Bu sarsıcı ihtilalin, Luther'in 1517'te Wittenberg, Schloßkirche kilisesinin kapısına *Doksan Beş Tez*'i asmasıyla başladığı söylenir.

Fakat sonrasında gelişen olaylarda Luther biraz da trajik bir figür olarak görülebilir. Kendisi hoşgörülü, muhafazakâr bir insandır, kaygısıysa otoriteye güvenden ziyade özgünlüğe ve deneyime geri dönmekti. İbadet ve Kilise hayatında imgelerin statüsüne yönelik tutumu dengeli ve makuldü: Hedef aldığı şey, imgelerin kendileri değil (ki imgeleri destekleyip onaylardı), hürmet gösterilmesi gerektiğini düşündüğü imgelerin aslında faydacı eğilimler yüzünden suistimal edilmesiydi. Fakat buna rağmen, kontrolü dışındaki yıkım güçlerini serbest bırakmış oldu; bu güçler ki, onun değer verdiği her şeyi yok etmek amacındaydı ve onları tenkit etmişti ama sonuç alamamıştı. Zamane fanatizmini betimlerken, Erasmus şöyle yazar: "Sanki şeytani bir ruhtan ilham almışçasına bir vaazdan döndüklerini gördüm, hepsinin yüzünde garip bir hiddet ve vahşet vardı."[39] Bence Heidegger'in yazgısıyla arasında ilginç paralellikler söz konusudur, zira Heidegger yalnızca Descartesçı özne/nesne kutupluluğunu aşmak istiyordu, var olmakta olan şeylerle karşılaşma deneyiminin özgünlüğünü bulmaya kendini adamıştı ve bu da itina, titizlik

gerektiren bir işti; ama çok geçmeden bu fikir, bazıları tarafından Heidegger'in nesnel doğru kavramını "sorunsallaştırıp" tüm değerlerin "salt nispi" olduğu her şeyin mübahlığı durumuna getirildi ve artık burada "nesnel" doğru standardı yoktu, Heidegger'inse değer verip savunmak için mücadele ettiği tüm şeyler üzerine bizzat onun ismi altında anarşik bir yıkım salıverilmişti. Luther'de de bana kalırsa özgünlüğe duyulan asıl dürtü sağ yarım küreden gelmiştir ama hemen sol yarım kürenin projelerine alet edilmiştir – devrimsel bir tersyüz etmeyle değil, anlam yitimiyle.

Luther'in anlayışına göre, kişi onları her nasıl ifade etmek isterse istesin -zihin/ruhun ve bedenin dünyası, görülenlerin ve görülemeyenlerin dünyası vs.- iç ve dış dünyaların yekpare olması gerekir, aksi takdirde dışarıdan gözükenler içeriden kopuk olur. Başka deyişle, gözle görülür dünya, tüm aktüelliğinde bir şeyin bize "mevcut olması" manasında sağ yarım küre tarafından sağlanan bir "sunum" olmalıdır. Rönesans'ın fiziki dünyayı bütün görmesinin bir parçası ve devam ettirilmesi olan bu anlayış, Luther'i dış ve iç dünyalar birbirinden ayrıldığında ortaya çıkan sonuçların değersizliğini kınamaya sevk etmiştir. Ama takipçileri bunun anlamını, dış dünya boştur ve dolayısıyla özgünlük sadece iç dünyada yatar şeklinde yorumlamıştır. Bunun neticesi olarak dış dünya yalnızca başka bir yerdeki şeylerin bir "gösterisi", "sunumu" gibi görülür – bir imge iç ve dış dünyanın canlı bir kaynaşması olduğundan dolayı imge değildir, daha ziyade sol yarım kürenin sağladığı bir gösterendir. Luther'in niyetinin bu saptırılmasında gerçekleştirilen geçiş, dış biçimlere inançtan iç biçimlere inanca geçiş değildir, daha ziyade dış ve iç dünyanın aslen tek bir şeyin kaynaşmış veçheleri olduğu inancından ayrı oldukları inancına geçiştir ("ya/ya da"). Dolayısıyla Rönesans'ın devindirici gücünün Reformasyon'da karşıt bir ruhsal akımla ansızın saptırıldığı düşünülmemelidir: Bir tutumdan diğerine kesintisiz bir geçiş vardır, biri diğerine dönüşmüştür. Aydınlanma'dan

Romantizm'e ve Romantizm'den Modernizm'e geçişlerdeki zahiren sorunsal geçişlerle ilişkili olarak bu konuda daha fazla şey söyleyeceğim, zira her biri de dünyayı sarsan bir altüst etmedir, oysaki bana kalırsa her durumda da fenomenlerin aslen zıt tabiatlarına rağmen akıcı birer geçiş teşkil etmektedirler.

Reformasyon, modern zamanlarda kesinlik arayışının ilk büyük ifadesidir. Scheleiermacher'ın söylediği gibi, Reformasyon ve Aydınlanma bu konuda ortaktır, zira "gizemli ve mucizevi her şey menedilir. Hayal gücü [artık görüldüğü haliyle] havai imgelerle doldurulmamalıdır".[40] Yegâne hakikati ararken, iki akım da görsel imgeleri yıkmak istemiştir: Yani sağ yarım kürenin *asıl* aracını, özellikle de mitik ve metaforik işlevinde; ki bunu da açık kesinlik peşinde söz lehine, yani sol yarım kürenin dayanağı lehine yapmışlardır.

İkon düşmanlığının baş gösterdiği ilk yer tabii ki burası değildir. Doğu Roma İmparatorluğu'nda 100 yıllık bir dönemdeki (730 ve 843 arası) çok kısa bir boşluk dışında, Bizanslıların dini imgeleri kutsal saymasının yasaklandığı bir zaman olmuştur. Resimlerin üzerine beyaz boya çekilmiş ve ikonlar yok edilmiştir. Bu hareketinin kaynağının, dinlerinde imgelerin yasaklandığı Arapların İmparatorluğun derinlerine yaptığı akınlar olduğu düşünülür: Üç ayrı zamanda Konstantinopolis'i kuşatmışlardır. Ama insanlık tarihinde en çok dini sanat ürününün yaratıldığı İtalyan Rönesans'ının ortaya çıkışından sonra, akabinde Reformasyon'da da bu türden bir görsel imge tiksintisinin doğması hayli sıra dışı bir şeydir. Burada bize asıl fikir verecek şey, Reformasyon'un ardındaki özgünlüğü yeniden kazanma dürtüsüydü, ki bu da esasında olumlu bir davadır. Çok geçmeden Reformasyon'un amacı, özgünlüğün yeniden yakalanabileceği tüm yolları yıkma halini alır.

Burada Joseph Koerner'ın teoloji, politika ve felsefeyi görsel imgeyle, sembolizmle ve yazılı ifadeyle ilişkilerinde ele aldığı incelemesini temel kaynak olarak alıyorum (Reformasyon

kültürünün farklı veçhelerini bu kadar zekice ilişkilendiren başka bir çalışma yoktur).[41] Reformasyon'un sorunu, Koerner'a göre "ya/ya da" tutumuydu, "doğru ve yanlış arasında çekilen mutlak sınıra dayalı nefretti".[42] Muğlaklık ya da metafor kabul edilemediğinden ve hayal gücünün yapabileceklerine duyulan korkudan dolayı imgeler birer korku nesnesiydi. Heykeller "sadece bir tahta" diye görülmeliydi. Aslında sözüm ona "putperestler" heykellere taptıklarına inanmaz – bu menfaatçi kurgu yalnızca ikon düşmanlarının zihninde böyledir, zira onlar kutsallığın yalnızca kendinde şeyde yattığını, sabit bir varoluş taşıdığına inanmaktan ziyade bir şeyle (heykel) başka bir şey (bakan kişi) *arasında* yer alabileceğini asla anlayamamıştır. Luther de neredeyse aynı şeyi söyler: "Şuradaki haçın benim Tanrı'm değil de bir sembol olduğunu anlayan çok az insan var – benim Tanrı'm Cennettedir."[43]

Reformcular tarafından heykellerin kafalarının koparılması, canlı ve cansız şeylerin birbirine karıştırılması ve insanın metaforik olarak başka şeylerin içine nüfuz edebileceğini görmelerinin imkânsızlığı yüzünden gerçekleştirilmiş bir eylemdir. Metaforik anlayışın kaybedildiği bir dünyada, Koerner'ın söylediğine göre, "ya/ya da" durumuna indirgeniriz. Heykel *ya* Tanrı'dır *ya da* bir nesne: "Açıkça" Tanrı olmadığına göre, yalnızca bir nesne ve dolayısıyla "sadece bir tahta" olmalıdır, ki bu durumda da ibadette bir yeri olmaması gerekir. "Sadece" bir tahtanın kutsal özellikler barındırabileceğini görmek, onu bir metafor olarak görmeyi gerektirir ve onu böyle görmek dahi, o nesne temsilden ziyade *metafor* olduğundan dolayı, kendi başına kutsi bir şeydir. Yalnızca kutsal olmayan bir şey kutsalı *temsil ediyor* denemez, o şeyin bizatihi kendisi kutsaldır. Ekmek ve şarabın İsa'nın bedenini ve kanını *temsil ettiği* inancı ile önemli bir anlamda onun bedeni ve kanı *oldukları*, yani metaforu oldukları inancı arasındaki ayrım burada yatar. Orta Çağ skolastik teolojisinde, bu düğümü çözmeye yönelik sol yarım kürenin

belirtik analitik girişimidir ki, "ya/ya da" tutumuna yol açmış ve töz değiştirme öğretisinin çıkmazını doğurmuştur: yani rahibin takdis sözlerini söyleme anında, öncesinde ekmek ve şarap olan tözlerin ansızın tam manasıyla İsa'nın bedeni ve kanına dönüşmesi. Metaforik anlamda kendini rahat hissettiği için sağ yarım kürenin sezgisel olarak kavradığı şey, kanuncu düşünüşün deli gömleğini giymeye zorlanmıştır ve ya tam anlamıyla ekmek ve şarap ya da tam anlamıyla beden ve kan olmaya mahkûm kılınmıştır. Reformasyon'da bu sorun tekrar gün yüzüne çıkar. Tözlerin tam anlamıyla beden ve kan olmadığını söylemek, Katolik düşüncesine karşı bunların yalnızca temsil olduğunu savunmak yerine geçiyordu, ki bu da açıkça metaforik düşünce çerçevesinde kifayetsiz bir düşüncedir, zira metaforik düşünceye göre beden ve kan yalnızca belli bir anda söylenen birkaç kelimeyle değil, ayinin bütün *bağlamıyla*, tüm sözleri ve yöntemleriyle, cemaatin inancıyla vs. husule getirilen şeylerdir. Metaforun işe yaramasını sağlayan, bağlam ve bu icraya dahil olanların zihnidir.

Koerner'ın kitabında enine boyuna gösterdiği şey, Reformasyon'un sunumun yerine yeniden-sunumu koyma biçimidir (bu kitabın terimlerinde, sağ yarım küre dünyasının yerine sol yarım küresini koyar). Gözlemcinin deneyimlediği, meta seviyeye aktarılır. Reformcuların tasdiklediği ve onların tininden doğan eserler, sanat eserinin sözel anlama aktarımından daha fazlası olması gerektiğini yadsır: "Yüzeyi sözleri desteklerken derinlikleri yalnızca kelimenin göndermede bulunduğu şeyle doludur." Bu türden bir tabloda "çocuklar korosu bir ilahiden ezgi söyler ama ezgilerinin ne metni ne de müziği resimde tasvir edilmiştir, yalnızca ezgilerini okumalarını söyleyen kitabı mukaddes emri vardır. Kelimeler, faydasız bir anlamın gri ışığında yıkanırlar."[44]

Reformasyon birçok bakımdan postmodernizmin hermetik öz düşünümselliğini öngörmüştür. Koerner'ın incelediği bazı görsel imgelerde öz göndergeselliğin sonsuz gerilemesi

mükemmel ifade bulur (resimler, resmin durduğu ortamı resmeder ve dolayısıyla resmin kendisini içlerinde barındırır, ki o resim de yine ortamı resmeder ve resmin daha da küçük bir versiyonunu içinde barındırır vs.). Koerner'ın da ele aldığı, Cranach'ın başyapıtlarından biri, öz göndergeselliğiyle beraber sol yarım kürenin ne kadar içi boş olduğunun mükemmel bir ifadesidir ve postmodernizmin de bir öncüsüdür. Artık işaret edilebilecek ötede bir şey yoktur, dolayısıyla kendine işaret eder. Paradoksal olarak, içi boş görünen yapılara bir başkaldırı olarak başlayan bu akımın içeriği *olarak* odağa aldığı şey dinin içeriği değil yapılarıdır. Fakat yarı şeffaflığın bilgeliği yerine "ya/ya da" üzerine ısrar eden herkesin yazgısı böyledir.

Van Eyck kardeşlerin 1432 tarihli olağanüstü Gent Altar Panosu'nun (De aanbidding van het Lam Gods) aksine Koerner, Göding'in Mühlberg Altar Panosu'nu (1568) bu sonsuz gerileme sorununun bir örneği olarak gösterir: "Karşı yöne ilerlemek ister; maddi olarak önündeki gerçek mevcudiyete değil de sonsuza dek yinelenen ve ertelenen bir sonsuzluğa."[45] Göndergesi kendisi olduğu için, hiçbir yere ilerleyemez. Tanrı'nın Kuzusu'nun Tanrı'nın Kuzusu olduğunu beyan edişinin sofuca bir imgesidir, oysaki "bize bizi gösterenden gösterilene taşımak yerine [...] bizi gösterenler arasında gitgelde bırakır".[46] Asıl sorun, resimsel sembollerin *sunum* değil de yalnızca yeniden-sunum olmamalarıdır: "Karikatürler" Tanrı'nın Kuzusu'nu, İsa'yı ya da Baba Tanrı'yı gösterirler ve stenografik tarzda Tanrı'nın Kuzusu, İsa ya da Baba Tanrı deneyiminin kendisine gönderme yapmazlar. Beraberlerindeki metinler daha da kötüdür. Koerner yine gravürlerdeki yazılara -"Ben Yolum", "Bu kuzudur" vs.- dikkat çeker ve şöyle yorum yapar: "Gravürün bizzat kendisinde kazınmış 'vs.' ifadesinin alıntıyı nasıl da nesneleştirdiğine dikkat edin."[47] Bana kalırsa bu, bağıntılı içerik yoksunluğuyla beraber sabırsızlık içindeki bir can sıkıntısını dışa vurmaktadır. Cümleler başka bir yerde ve ötede

yatan anlamı sergilemek yerine boş tiplemeler haline gelmiş, kendi sözel karakterlerinden başka hiçbir şey temsil etmez ve yalnızca kendilerine işaret eder olmuşlardır. Reformasyon Kilisesi'nde müsamaha gösterilen bu tür resimler, betimledikleri şeyin aslında yalnızca kilisenin içindekiler olması bakımından öz göndergeseldir. Böylelikle fazlalık haline gelmişlerdir: Ötekine ulaşmaz, yalnızca bir işaret sisteminde kısılıp kalırlar.

İmgeler belirtik hale gelir, bir tür anahtarı okuyarak anlaşılırlar, ki bu da imgelerin yalnızca bir süsleme olarak düşünüldüğünü ve tek işlevlerinin bir anlamı zihinde daha kolay bir şekilde sabitlemek olduğunu gösterir. Aydınlanma'nın metaforu anlamın elzem bir parçası yerine yazarın becerilerini gösteren bir süsleme, eğlence ya da dikkat çeken yardımcılar olarak görmesi durumunu öngörür bu. "Ayin, bilgi transferi haline gelir", diye yazar Koerner. "Maddi ögeleri tözleri değil de anlamları aktarır ve bu anlamlarsa sahip oldukları biçimden bağımsız olarak sabit biçimde aktarılır." Yirminci yüzyılda da "anlam"ın biçimden bağımsız olduğu görüşünü benimseyen din adamları vardır; ki bu da Reformasyon'un en zarar verici miraslarından biridir. Kilise ayininin salt bilgi aktarımına indirgenmesi fikrini sürdürerek, Koerner şöyle devam eder: "İsa'nın sözlerinin açıklanmaya ihtiyaç duyduğu düşüncesi, adeta bir depo vasıtasından indirilen verilere benzeyen bu görüntüyü tamamlar. Takdis sözleri dahi ancak bir anlama sahiplerse değer taşırlar, zira diğer tüm şeyler "hiçbir amaca hizmet etmez".[48]

Bu çağ, yazılı sözün galip geldiği ve kelimelerin gerçekten şeylerin statüsünü gasp ettiği çağdır. ("Kelimeler dünyanın kızları, şeylerse göğün oğullarıdır" şeklindeki Sam Johnson'ın ihtarı aklıma geliyor.) "Protestan kültüründe", diye yazar Koerner, "*kelimeler*, atılgan maddi tescilleri vasıtasıyla *şeyler statüsü kazanmıştır*". Avutucu deyişlerden oluşan bir derleme, başlıca "deyişler hakkında deyişlerden" ibarettir.[49] Şu olağanüstü bir gerçektir ki, anlamı karşıya aktarmak

görünüşe göre kelimeleri sonsuz defa tekrarlamak, ısrarla onu aşırı-aşinalık sahasına sokmaktır – yine sol yarım küre dünyası. Örneğin, *erbum Domini manet in aeternum* ("Tanrı'nın sözleri ebediyen baki kalacaktır" – yine öz göndergeselliğin bir başka ögesi) kelimeleri o kadar aşina hale gelmiştir ki, VDMIE kısaltması haline getirilmiştir. (Dikkat edin ki, bu kısaltmalar Roma bürokrasisi ile başlar [örn. SPQR] ve bana kalırsa, bürokratik zihnin tanımlayıcı özellikleridirler – modern bürokrasi ve memur sınıfına bakın). VDMIE kelimeleri, sonsuz defa süsleme olarak kullanılmış ve farklı biçimde ele alınmıştır; en nihayetinde de Reformculara rağmen totemik, şeytan kovucu bir araç, putlaştırılmış bir tılsım halini almış ve kısaltılmış biçimlerindeki bu basitleştirilmiş kelimeler, kutsalın iliştirilebileceği yegâne "şey"e dönüşmüştür. Koerner'ın ifade ettiği gibi, "sergileme adına maddileştirilen kelimeler, ritüel faaliyetinin nesneleri haline gelmiştir"; ki bu noktayı keza Kriss-Rettenbeck de vurgular: "Kelimeler donar ve bir put haline gelir."[50] Bana kalırsa, kısaltmalar, tıpkı sabırsız "vs." ifadesi gibi ("Tanrı'nın Kuzusu, vs."), yalnızca kendilerine gönderme yapan ve aşırı aşinalık yüzünden yapaylık alanına dönen gösterenlerin sıkıcılığı ve nihai iç boşluğunu dışa vurmaktadır.

Resimlerdeki yüzler kaldırılmış, çoğu zaman yerlerine yazılı metinler barındıran panolar koyulmuş ve bazen üzerlerine yazılar yazılmıştır: dilin zaferinin somut bir örneği. Tarafsız gözleme göre Katolikliğin ritüelleri, eksiltili ifadeler, belirsiz ve örtük kalması gereken şeyleri teşvik eden ama aynı zamanda zengin bir şekilde metafor olan şeyler "anlamsız ve anlaşılamaz" hale gelmiştir.[51] "İmge yıkıcılar, daima imgelerin konuşamadıklarını söyler"; eksiklikleri sessizlikleridir. *Kelimeleri* kullanmıyorlardır.[52]

Dünyaya bu farklı bakış biçimleri -sözün "beyanı" karşısında kutsallığın "dışa vurumu"- yarım küre farklılıklarıyla paraleldir. Ricoeur'ün ispatladığı gibi, "esrarın içinden sözün çıkması [...]" beyanı dışa vurumundan ayıran "ilksel

özelliktir".[53] Zira "esrarın içinden sözün çıkması" demek, sol yarım kürenin sağ üzerinde zaferi demektir.

Koerner'a göre, bu çağda, resimler "sanat" olur ve ibadetteki canlı bağlamlarından çıkartılıp uygun ve güvenli hale gelebilecekleri, etrafları çevrili yapay bir bağlama taşınırlar (çoğu zaman resimlerin çevresi, ikon düşmanlarının elinden kurtarmak için tam anlamıyla çerçeveyle çevrilir).

Bağlamlar, kendimizin ve hayatlarımızın bütününden anlamlar getirir; sadece belirtik teorikten değil, potansiyel olarak kontrol altındaki düşünsel yapılardan da. Güce aç irade, sezgisel anlayış yerine belirtiği yerleştirmeyi amaçlar. Sezgisel anlayış kontrol altında değildir ve dolayısıyla düşünme biçimimizi manipüle edip hakimiyet kurmayı amaçlayanlar ona güvenmez; onlar için, bazı zamanlar binlerce yıllık deneyimlerle biriken bu tür bağlamların ortadan kaldırılması can alıcı önem taşır. Bu kitabın konusunu oluşturan çatışma bakımından, sol yarım küre, yani güç isteminin mevkisi, örtük ve bağlamsal vasıtasıyla sağ yarım kürenin tesirde bulunması potansiyelini yok etmeye gerek duyar. Bu yüzden, Kalvinistler geçmişi silme işine girişmiştir, ki buna da eskiden olan şeylerin anısını besleyen her şeyin yok edilmesi dahildir – "kilisede herhangi bir anının doğmasını sağlayacak hiçbir şey bırakmayan" bir tür Kızıl Devrim.[54]

Beden, deneyim bağlamının nihai mukavimidir. İsa'nın bedeni ve bedensel acılarının temsiline karşı bir tiksinti söz konusuydu, zira bunların önemli şeyleri göstermediği düşünülürdü. Burada bedeni reddeden bir Maniheizm iş başındadır: "İsa, bedenin beyhude olduğunu ama ruhun baki olduğunu ve bize yaşam verdiğini söyler."[55] Daha geniş kapsamda, bu, bir bütün olarak metaforun ve benzetideki ikamesinin yitirilmesiyle ilişkilidir: Efkaristiya'da "bu benim bedenim", "bu benim bedenimi gösteriyor" halini alır. Ama bedeni yadsımanın bir sebebi daha vardır: Geçici, "dünyevi yozlaşma" ile ilişkilendirilir, oysaki söz, kalıcı değişmezlikle eş tutulur; nitekim tanrısallık da bu şekilde görülür.

Başka ilginç fenomenler de belirmeye başlar. Maddi bir dünyadaki bedenin ve fiziki varoluşun görünmez, beden dışı zihin diyarı lehine yadsınması doğal olarak genel kurallar uygulanmasını kolaylaştırır. Başka deyişle, soyutlama genelleştirmeyi kolaylaştırır. İkisi de bedenden uzaklaşır; ve genel kuralların aranması ya da oluşturulması, sol yarım kürenin sunduğu dünyanın temel veçheleridir, keza karşılıklı olarak birbirlerini pekiştirirler. Reformcular, kutsallığın tek bir mekân ya da nesnede tecessümü fikrini ortadan kaldırmayı istiyorlardı. Gözün görmediği Kilise herhangi bir gerçeklik taşıyan tek kilise olduğundan, Kilise asıl itibarıyla her yerdeydi ve fiili kiliseler daha az önemli hale gelmiştir: Ayini yürütmek için her yer iş görebilirdi. Bunun etkisi olarak, her yer aynı derecede kutsal demekti, yeter ki Tanrı'nın özü orada söylensin – ki tanım gereği söylenebilirdi. Ama kutsallık, tüm nitelikler gibi, ayrım yapılmasına dayanır. Önemli bir manada, eğer her şey ve her yer kutsalsa, o vakit hiçbir şey ve hiçbir yer kutsal değildir. Var olan şeylerin, yerlerin ve insanların fiili niteliklerini göz önüne alma gereğinden kurtulduğumuzda, fikirler sınırsız çeşitlilikte kullanılabilir; ama fikirlerin ve temsil ettikleri şeylerin dünyasının etkileşim katmanı, aynı sebeple, deyiş yerindeyse tüm mekanik kuvvetini ve etkisini kaybeder, kelimeler bundan sonra anlamsızca dönüp dururlar, gerçekten içinde yaşadığımız dünyada hiçbir şeyi bir yerden bir yere taşıyamaz hale gelirler. Yirminci yüzyılda son derece benzer bir gelişim daha ortaya çıkmıştır, zira sanatın fikir ve kavramlar alanına geri düşmesi, "her şey sanattır" ya da "iyi bakıldığında her şey eşit oranda güzeldir" gibi bir bayağılığa yol açmıştır; ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak, sanatın ve güzelliğin anlamı erozyona uğramış ve neredeyse bir aykırıcılık (solesizm) halini almıştır – sanat eserlerini kriterlere göre görmek, sofistike anlayışın (yani sol yarım kürenin) yoksunluğu olarak görülmeye başlanmıştır.

Sağ yarım kürenin bağlantılılık anlayışına karşılık sol yarım kürenin bölünmeye duyduğu eğilimi vurgulamıştım. Ama iki tip bölünme ve iki tip birleşim vardır. I. Kısım'da, -bu kitabın savı için merkezi bir önem taşıyan bir konu olarak- "parçalara" ve "yığınlara" bakmanın iki farklı yolu için bir ayrım yapmıştım. Sol yarım küre dünyasında, bir seviyede parça ve diğer seviyede genel parçalardan toplanmış soyutlama vardır. Başka deyişle, sağ yarım kürenin *hem* bütün sunma *hem de* hususiyetlere yaklaşabilme becerisidir bu: Bunlar çatışkılı roller değildir. Solun özel becerisi, genellikler çıkarmaktır ama genelliklerin bütünlerle alakası yoktur; esasen zorunlu olarak var olan şeylerin parçaları, veçheleri, fragmanlarından inşa edilirler – oysaki bunlar asıl kendiliklerinde, bireyselliklerinde ya da *haeccitas*'ında* genelleştirilemezler. Var olan her varlık, yalnızca sınırlar ve belirlemeler vasıtasıyla varoluşa gelir: Yaratılış Kitabı'nın Tanrı'nın bölerek yarattığını anlatmasının sebebi de muhtemelen budur – dünyayı gökten, denizi karadan, geceyi gündüzden vs. Bölme ve ayrıma yönelik dürtü, bireysel şeyleri husule getirir. Tam aksine, genelleştirme dürtüsü, nesnesinin (kutsal, sanat, güzel) "demokratikleştirilmesi" ile beraber, nesnesinin yaşayan bir güç olarak hususiyetini yok etme etkisi taşır.

Koerner, Luther Kilisesinde ortaya çıkan bürokratik sınıflandırmaya dikkat çeker. Max Weber'in de Protestanlık, kapitalizm ve bürokratikleşme incelemelerinde altını çizdiği gibi bürokratikleşme bir güç aletidir. Belki de daha önemli bir husus olarak, Protestanlığın sol yarım küre bilişselliğinin bir dışa vurumu olması -kendisi yaptığı tanımları bunu yadsısa da-, kaçınılmaz olarak güç istemine bağlıdır, zira sol yarım kürenin tasarısı güç istemidir. Bürokratikleşme ve kapitalizm, birbirleri için en iyi partnerler olmasalar ve bazı zamanlar çatışma içinde olsalar da, güç isteminin dışa vurumlarıdırlar ve Protestanlıkla doğrudan ilişki içindedirler.

* Bireysel hususiyet, bu-olma vasfı (çn.).

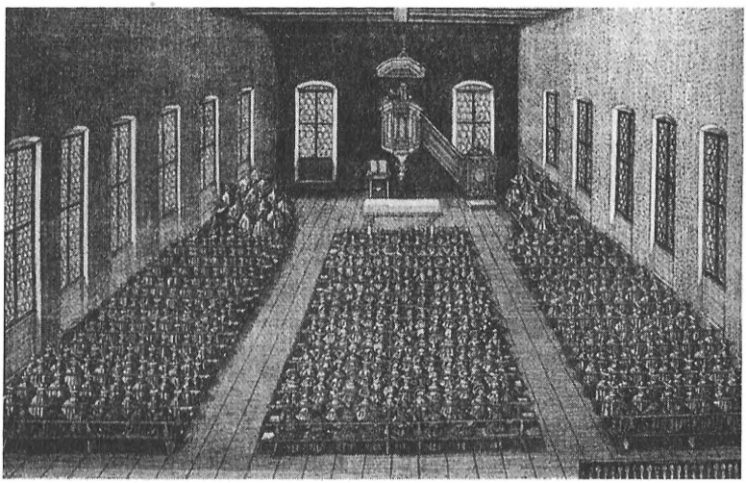
Weber'nın savunduğuna göre, Protestanlığın bilişsel yapısı, kapitalizmle yakın bağ taşır: İkisi de bireysel faile abartılı bir vurgu yapar ve "cemaat" dediğimiz birliği kenara atar. Bireysel faile yüklenen önem, David Bakan'ın belirttiği üzere, kendini savunma, kendini ortaya koyma ve kendini genişletme şeklinde dışa vurulur, oysaki cemaatte diğer insanlarla birlik duygusu görürüz. "Fail", diye yazar, "kendini yalıtılmışlık, yabancılaşma ve yalnızlıkla dışa vurur: cemaat ise temasla, açıklıkla ve birlikle. Fail, hakim olma dürtüsü sergiler: cemaat ise sözleşmeli olmayan iş birliği."[56] Maddi bağlamda başarı, Protestanlıkta ruhsal bir yiğitlik ve Tanrı'nın imanlılara ödülü halini alır.

Weber'in gördüğü gibi, modern kapitalizm gelenekselcilik karşıtıdır – bürokratikleşme gibi, geçmişi yok etme arzusuyla doludur. Gelenek, kısaca geçmiş nesiller bilgeliğinin kişileştirilmesidir. Sağ yarım küre sahasına ait her şeyin değişmesi, gelişmesi ve evrilmesi gerektiği gibi onun da değişmesi gerekir ama bunu organik biçimde yapmalıdır: Onu reddetmek ya da ister topyekûn ister prensipte köklerini koparmak akıllıca değildir. Ama sol yarım küre için, gelenek, kendi algıladığı manada kurtuluş için tasarladığı cesur planı için bir engeldir.

Kutsal mekânları ortadan kaldırmak ve ilahiyat boyutundan vazgeçmek, Kilise yöneticilerinin gücünü sarsmıştır ama seküler devletin gücünü desteklemeye yaramıştır. Dinin güç yapılarını ve itaati belirginleştirme kabiliyeti, çok geçmeden Reformcularla beraber devlet altında bir araya gelmiştir." Odak noktasının artık sunak değil de kürsü olduğu yeni kilise iç mekân düzenlemesinden bahsederken, Koerner şöyle yazar: "Kutsal merkezler yerlerini böylelikle dikkat merkezlerine bırakmıştır." Lutherci topluluk, asıl önemi söze vermelerine rağmen, görüntü ve düzenleri Roma Katolik Kilisesi'nin hiç yapmadığı kadar kontrol etmeye çalışmıştır.[57] Lutherci görüşün ahlaki yasadan sapmaya yönelik cezalandırmaları ve nüfus üzerindeki kapsamlı gözetlemesi,

kürsünün konumunun yükseltilmesinde mecazi bir kişileştirme bulur, zira kürsü ahlaki yasayı yayma noktasıdır. Hatta kürsüler çoğu zaman o kadar baş döndürücü yükseklere yerleştirilir ki, kitlenin tepesinde ve neredeyse kilisenin çatısına yakın bir yerde durur, sunaktan çok daha yüksektir; salondaki seküler hiyerarşiler için düzenlenmiş oturma sıraları altında adım adım alçalır ama hepsi de aşağı yerleştirilmiş itaatkar kitlenin üzerindedir.

Reformasyon kiliselerinin bu geometrisinin, insanların zeminde kareli kâğıt gibi simetrik olarak yerleştirildiği bu düzen (bkz. görsel 9.3), fazlasıyla sol yarım küre işleyişini çağrıştırır.[58]



Figür 9.3. *Nuremberg civarındaki Stein Reform Edilmiş Topluluğu Salonu'nda Vaaz.* Lorenz Strauch tarafından çizildiği düşünülür (yaklaşık olarak 1620).

Hatırlarsanız, sol yarım küre için uzam, bedenle yaşanan ve deneyimlenen bir şey ya da sağ yarım küre için olduğu gibi kişisel kaygılar adına ortaya koyulan bir şey değil de simetrik, ölçülü ve soyut ölçülere göre konumlandırılmış bir şeydir. Kişisel deneyimlerimizden de anımsayabileceğimiz bir şeydir bu: Cemaatte birbirine yakın sıralarda otururken, kişi itaatkar bir tebaa ya da kitlenin parçası gibi

hisseder, oysaki Reformasyon öncesi kiliselerdeki kalabalığın içinde ayakta dururken, kişi canlı bir şeyin, yani orada ve o an bulunan canlı insanlar topluluğunun bir parçasıdır: insanlığın parçasıdır, "halkın" değil. Reformasyon kiliselerinden bahsederken Nietzsche'nin değindiği şey budur:

> Konuşan bir ağız [vaiz] ve bir sürü kulak [cemaat]... [...] İki grubun ardında makul bir mesafede de gergin bir çehre durur, bu devlettir, bu garip konuşma ve dinleme sürecinin amacı, gayesi ve modelinin *kendisi* olduğunu arada sırada hatırlatmak için oradadır. [...]

Bu süreç ve yöntem, Reformasyon geçirmiş dinin sürecidir.[59]

Asıl amaç hareketsizlik ve sabitliktir. Roma Kilisesi hareketi, yürümeyi ve işlemeyi teşvik ederken yeni Kilisenin sandalyeleri, Reformasyon geçirmiş iç mekânın daima en göze çarpan özelliğidir; durağanlık ve sistem, (demokratik retoriğine rağmen) sosyal düzen ve hiyerarşi empoze eder.

> Bağışları yalancı din işleri diye inkar ettikten sonra, Lutherci görüş kilise oturma düzeninde yeni, hedefe hizmet eden ve [...] daimi bir menfaat gördü. Komşularının üstünde ya da önünde oturarak insanların kendini öne çıkarma arzusu, bu ayrımların bir önem taşımadığını vaaz veren kilisenin mali desteğinin kaynağı haline geldi.[60]

Ernst Troeltsch meseleyi daha ileri taşıyıp gücün devlete aktarımına vurgu yapar: "Dolayısıyla Katoliklikte doğrudan kutsal bir kilise düzeniyle gerçekleştirilen düzeni, Luthercilik salt ruhsallaştırılmış usullerince her türlü hiyerarşik ya da ruhban kuruluştan arındırdı ve hem devlet hem de tam bu sebeple yarı kutsallık kazandırmış olduğu bir mülki idareyle gerçekleştirdi.[61] Eski idarede olduğu gibi Tanrı'nın gücünü temsil eden rahiplerin altındaki herkesin birbirine "eşit" olması yerine, Reformasyon Kilisesi'nin insanları, seküler farklılıkların aşağılık derecelendirmesine bırakıldı. Reformcuların ikonografisinde, hükümdarların yalnızca alelade rahiplerin

değil, sıradan bir insan olan Luther önünde de diz çöktüğünü görürüz, oysaki eskiden yalnızca Tanrı'yı temsil eden rahipliğin isimsiz gücü karşısında tevazu gösterirlerdi.[62]

Benim vurgulamak istediğim, Reformasyon'un içinde sağ yarım küre ilgilerinden sol yarım küre ilgilerine geçiştir: özgünlük çağrısının ve Orta Çağ Roma Katolik Kilisesi'nin bazı uygulamalarının yozlaşmış karakterlerine karşı bir tepkinin, dolayısıyla da yeniden-sunumdan dini hissin hakiki mevcudiyetine dönme girişiminin çok hızlı bir şekilde yapaylığın daha da kökleşmesi halini aldığı.

Tabii ki Reformasyon tek biçimli bir fenomen değildi: Elizabeth Devri'nin tarzı, Calvin'in Cenevre'sinden hayli farklıydı; ve New England'a yelken açan Püritenlerin koşulları ve inançları da ondan farklıydı. Ama çoğu zaman ortada ortak etmenler olur; ve bana öyle geliyor ki, bu etmenleri gördüğümüz sol yarım kürenin arazisine kayışa şahit olmuş oluruz. Bunlar arasında şunlar sayılabilir: muğlak ve belirlenmemiş aleyhine açık ve kesin şeylerin yeğlenmesi; tekil, sabit, durağan ve sistemleştirilmiş şeylerin çoğul, akıcı, hareketli ve arızi şeylere yeğlenmesi; sözün imgeye karşı, dilde temel anlamın metaforik anlama karşı önem kazanması ve deyiş yerindeyse dilin çatlakları arasından ötedeki Ötekine gönderme yapmaktan ziyade yazılı metinlere ya da belirtik anlamlara gönderme yapması; fiziksel dünyanın hor görülmesiyle beraber soyutlamaya yönelik eğilim; sunum yerine yeniden-sunuma ilgi duymak; daha Püriten tarafta, müziğe saldırı; geçmişi ve geleneğin bağlamsal olarak tasarlanmış örtük bilgeliğini ortadan kaldırıp bunların yerine yeni rasyonel, belirtik ama temel olarak seküler bir düzeni yerleştirmeye yönelik kasti girişim; ve kutsal şeylere karşı aşırılığa kaçtığı zamanlarda hiddet dolu olan, kutsala karşı sürekli ve şiddetli eylemler içeren bir saldırganlık.

Hristiyanlığın baş kaidesinin -Söz, Bedenden yapılmıştır- özü tersyüz edilir ve Beden, Söz kılınır.

"Felsefenin somut, yani insani görüşlerini canıgönülden benimsiyorum", diye yazar Montaigne. Ama:

> Bence felsefe kibre kapıldığında bir çocuk gibi davranmaktadır; kutsal ve dünyeviyi, rasyonel ve irrasyoneli, katı ve müsamahakarı, adaplı ve edepsizi birleştirmemizin bir barbarlık olduğu vaazını vermektedir. [...] Desteklerle ayağa kalksak bile, yine de daima bacaklarımızla yürümek zorundayız! Ve dünyanın en yüksek tahtına bile yine kıçımızla otururuz.[63]

Modernite üzerine analizi *Cosmopolis*'te, Wittgenstein'ın bir öğrencisi olan Stephen Toulmin, modernitenin kökeninin iki ayrı aşamasını saptar. Aşamalardan biri Erasmus, Rabelais, Shakespeare ve Montaigne'di; ufukların genişlediği hoşgörülü, yazınsal ve hümanist bir aşamaydı – hem tam anlamıyla hem de metaforik olarak böyledir, zira bu çağ keşfin ve diğer insanlara, diğer geleneklere duyulan hayranlığın, farklılıktan zevk almanın çağıydı. Bilimsel ve felsefi bir aşama olan ikinci aşama, -Toulmin'e göre- katı ve dogmatik olması bakımından önceki aşamaya sırtını dönmüştür: "On yedinci yüzyılın Rönesans değerlerinin tersine çevrilmesi iddiasında bulunabilmemize imkân tanıyan yeterince örnek vardır."[64] Örneğin Galileo'nun Kilise ile atışma hikâyesi göz önüne alınınca, bu garip gözükebilir – çağımızın dogmasına uyan bir hagiografidir bu, yani Galileo sözüm ona Kilisenin irrasyonel bağnazlığı karşısında aklın müdafisidir. Esasında Galileo'nun fikirleri kesinlikle ne papa ne de piskoposlar tarafından küçümsenmiştir, hatta papa işlerini takdir ettiğini dahi bildirmiştir; ve eğer Galileo'nun kişiliği olduğu gibi olmasaydı, ev hapsine de mahkûm edilmezdi, nitekim bilim kroniklerinde Galileo'nun kanonlaşmasına yol açan şey bu olmuştur. Toulmin'in belirttiği üzere, Kilise sonunda daha az hoşgörülü hale gelmiştir ama bu Karşı-Reformasyon zamanında, yani Reformasyon'a aşırı tepki

gösterildiği, felsefe ve bilimin de daha esnemez ve dogmatik hal aldığı bir çağda ortaya çıkar.

On altıncı yüzyıldan on yedinci yüzyıla, *Pantagruel*'in dünyasından *Pilgrim's Progress*'in [Çarmıh Yolcusu] dünyasına, Shakespeare'den Racine'e, Montaigne'den Descartes'a geçerken Toulmin'in görüşüne göre bir ilgi genişlemesinden ziyade daralması vardır – "meşgalelerin odağında bir daralma ve düşünsel ufukların kapanması". Aklın algısı da daraldı, artık bağlama saygı duymuyordu – klinik tıpta akla yatan şeylerin geometrik teoride mantıklı olanlardan farklı olduğunu savunurken Aristoteles'in iddia ettiğinden farklı bir yola girdi.[65] Evrensel, zamansız teoriler felsefenin tek konusu haline geldi: Soyut genelleme ve mükemmellik kuralları, farklılığın durumsallığını kabul etme tutumunun yerini aldı. Toulmin bu çağda karşılıklı sözel tarzdan sabit ve tek yönlü yazılı tarza, yerel ve spesifikten genele, somuttan soyuta, pratikten teoriye, zamana bağımlı ve geçici şeylerden zamansız ve ebedi şeylere doğru bir kayma saptar: Her durumda, eskiden ikisi de dengede tutulurken (sağ ile sol yarım küreler) şimdi yalnızca ikincisi kabul edilir oldu.[66] Ama Aristoteles'in dediği gibi, "kalıcı olan bir şeyin beyazlığı, bir günlük ömrü olan bir şeyden daha beyaz değildir".[67]

Kendiliğin de başına bir şeyler geliyordu. On altıncı yüzyıl, otobiyografi ve otoportre çağıydı, Montaigne'in sesinin ve Dürer'in öz farkındalıklı düşüncelerinin çağıydı: Hatta Montaigne, konusu olarak kendisini seçerken bilinçli biçimde gözünün önünde bir portre canlandırır.[68] Bu çağ ayrıca aynaların ev içi yaşamda daha yaygın hale geldiği bir dönemdi. Bu öz farkındalık (henüz) kendiliğin de nesneleştirilmesine denk değildi ama -kendiliğin diğer benzer varlıklarla paylaşılan bir dünyanın parçası olarak algılamayı güçlendiren bir yeti olarak- "gerekli mesafe"nin de kazanılmasıyla beraber benzer varlıkların nesneleştirilmesi anlamına geliyordu. "Çok az kişi hayal gücünün kuvvetinin benim kadar farkındadır", diye yazar Montaigne:

> Gücünü herkes hisseder ama bazıları karşısında altüst olur. Benim üzerimde o kadar derin bir izlenim bırakır ki, direnmektense topyekûn ondan kaçınmayı tercih ediyorum [...] başkasının acısını görmek bende gerçek acılara yol açıyor ve bedenim çoğu zaman beraber olduğum kişinin duyumlarını üstüne alıyor. Başka birinin sürekli öksürmesi, ciğerlerimi ve boğazımı gıcık ediyor. Hastalarken daha az değer verdiğim ve benim için daha az anlam taşıyan insanları değil de sevdiğim ve değer verdiğim insanları ziyaret etmekten çekiniyorum. Hastalıklarını kendi üstüme alıyor ve kendimin kılıyorum.[69]

Burada Montaigne'i deneylerimizden 400 yıl öncesinde empati ve taklit hakkında bildiklerimizi gözlemlerken görüyoruz. Ne kadar empatik biri olsa da, kendini uzaklıkla gözlemlemiştir.

Kendiliğin diğer insanlarla bu ideal ilişkisi ve bunu başarmak için gereken ideal mesafe, birçok Rönesans yazarının yazılarında bulunur ama zaman geçtikçe bu durumun bozulduğunu hissedebiliriz. Şiirlerinde de *Meditations*'ta [Meditasyonlar] da Donne gözler ve kendini keşfetme hakkında harika pasajlar kaleme almıştır: kendi yansımanı başka birinin gözlerinde görmek üzerine. Kadının kanserli göğsü üzerinde ameliyatını gerçekleştiren cerrahının gözlerindeki dehşeti gördüğünde Fanny Burney'nin daha da korkuya kapıldığı gibi, Donne da en son hastalığında kendini doktorun yüzü aracılığıyla tanımasını betimler:

> Doktoru onun hastalığı incelediği aynı özenle inceledim; korkularını gördüm ve onunla beraber korktum; korku hissinde onu aştım, ondan da ileriye gittim; ben daha fazla korkuyorum çünkü o korkusunu gizliyor ama görmeme izin vermediği için ben daha da kesinlik içinde görüyorum.[70]

Hastalık ilerledikçe, diye yazar, "beni gördüler ve duydular, beni bağladılar ve bulgular aldılar; kendi vücudumu kesip açtım, beni incelemeye başladılar [...]".[71] Donne'un şiirlerinin çoğu göz ve öz farkındalığın kibrini konu edinir.

Şiirlerinde, sevgilinin gözlerinde kişinin kendini görmesi durumunun somut anlamı üzerine oyunlar oynar; ki bu manada başkasının gözünde kendini görmek üzerine Platon da kişinin ruhunun orada olduğunu söyler: "Pupil" [gözbebeği] kelimesi, Latince oyuncak bebek anlamına gelen *pupilla*'dan gelir. *Witchcraft by a Picture*'da [Bir Resimle Büyü] kendini metresinin gözlerinde "yanar" halde görür: "My picture drown'd in a transparent teare, / When I looke lower I espie. [...]"* Öldürme niyetiyle onun suretiyle oynadığı için kadını ayıplar ama sonra yumuşar:

> But now I have drunke thy sweet salt teares,
> And though thou poure more I'll depart;
> My picture vanish'd, vanish feares,
> That I can be endamag'd by that art;
> Though thou retaine of mee
> One picture more, yet that will bee,
> Being in thine owne heart, from all malice free.**

Donne'un şiirleri, yarım küreleri bir arada çalıştırmaya devam ettirmenin zorlu durumunu çağrıştırır. Metafizik şairlerinin tümleşik duyumlarının ve bunun daha sonrasında on yedinci yüzyılda dağılması üzerine ünlü ifadesinde Eliot'un bence gönderme yaptığı şey, birbirinden uzaklaşan yarım küre dünyalarını bir araya getirme kabiliyetiydi, gerçi Metafizik şairlerinin bir "tümleşim"in parçası olduğu varsayımında hatalı olduğunu düşünüyorum.[72] Ortadaki ilişki daha karmaşıktı. Eliot başka bir yerde bir şiirin analitik anlamını, bir hırsız evi soyarken evin köpeğine verdiği ete benzetir.[73] Donne'un kendi üzerine gözlemi kuşkusuz ona *dikkatin* bölünebilme biçimlerinin farkındalığını kazandırmıştır:[74]

* "Şeffaf bir gözyaşında boğuldu resmim, aşağı baktığımda görüyorum" (çn.).

** "Ama artık güzelim tuzlu göz yaşlarından içtim, ve dahasını akıtsan da ben gidiyorum; resmim kayboldu, korkularım kayboluyor sanatınla zarar göreceğim üzerine; bir resmimi daha saklasan da bu senin kalbinde durduğu için tüm fenalıklardan azade olacak" (çn.).

Kendisi bambaşka bir seviyede hayrete düşürücü bir şey ortaya koyarken bize zihnimizin yarısını kullanarak tek bir biçimde değil, birden fazla biçimde dikkat göstermemizi önerir. *The Relique* [Yadigar] şiirinde mezarının açıldığını ve "mezarı kazan kişinin" aşkının bir sembolünü, "bileğinin etrafındaki açık renkli saçlardan yapılmış bilekliği" gördüğünü tasavvur eder; önümüze aşk üzerine sözel ve kavramsal bir oyun koyar, ancak şiirin sonunda başka bir diyara gider:

> But now alas,
> All measure, and all language, I should passe,
> Should I tell what a miracle shee was.*

Şiir böylece askıda bırakılır.

Donne ve çağdaşlarının deneyimin bir araya getirilmesi gereken iki yanının olduğunun bu kadar farkında olmaları, "uzaklaşma"nın çoktan gerçekleştiğinin bir işaretidir, gerçi en büyük şiirlerinin bazı yerlerinde Donne bir sentez gerçekleştirmeyi başarır. En iyi işlerinde, hatırı sayılır bir öz farkındalık gelişimi sürdürürken aynı zamanda örtük, nükteli, dolaylı, hatta gizli kalması gereken şeylerin önemine de saygı duyar – aksi takdirde tamamen kaybedilirler. Nihayetinde Donne'un şiirleri, J. S. Bach'ın müziği gibi, tarihin bu noktasında hâlâ *Gestalt*'ı kaybetmeden bütünün parçalarını sökebilmenin mümkün olduğunu gösterir.

Bunun farkındaydılar. Sadece Hamlet'in "zaman çığrından çıkmış" ya da *Troilus ve Cressida*'daki Odysseus'un büyük konuşması (1. bölüm, 3. perde) değildir: "Take but degree away, untune that string, / And hark what discord follows. [...]"** Donne da:

> Then, as mankinde, so is the worlds whole frame
> Quite out of ioynt [...]

---

* "Ama ne yazık ki, onun nasıl bir mucize olduğunu anlatmak için tüm ölçekleri ve tüm dili geride bırakmam gerek" (çn.).

** "O telin akorunu azıcık boz, / Ve ondan sonra doğan karmaşaya kulak ver." (çn.).

And freely men confesse that this world's spent,
When in the Planets, and the Firmament
They seeke so many new; they see that this
Is crumbled out againe to his Atomis.
'Tis all in pieces, all coherence gone;
All iust supply, and all Relation:
Prince, Subiect, Father, Sonne, are things forgot,
For euery man alone thinkes he hath got
To be a Phoenix, and that there can be
None of that kinde, of which he is, but he.
This is the worlds condition now. [...]*

Shakespeare ve Donne'un aklında elbette çağın politik ve dini çalkantıları olacaktır ama sezdikleri hiç şüphesiz bundan çok daha fazlası, bir tür güç oyunudur. Parçanın bütünle, bireyin toplulukla ilişkisinin, bağlamın ve her ruhun ait olduğu evrenin kaybının yasını tutarlar – artık herkes tek başınadır. Uyumun bir kaybı söz konusudur (Odysseus'un sözleriyle, "her şey salt muhalif hale gelir"), bütün artık ıvır zıvırın toplamı haline gelmiştir ("tekrar atomlarına dağılmıştır"). Odysseus'un bize hatırlattığı üzere, bunun tek bir sonu vardır:

Then every thing include itself in power,
Power into will, will into appetite,
And appetite, an universal wolf
(So doubly seconded with will and power),
Must make perforce an universal prey,
And last eat up himself.**

---

* "İnsanlık gibi, tüm dünya da çığırından çıkmış [...] Bu dünyanın tükendiğini herkes kabul edecektir, gezegenlerde ve gökyüzünde başka dünyalar arıyorlar; bunun atomlarına dağıldığını görüyorlar. Paramparça oldu bu dünya, tüm tutarlılık yok oldu; her şey bir eklenti halini aldı ve tüm ilişkiler de -hükümdar, tebaa, baba, oğul- unutuldu. Zira her insan kendi başına bir Phoiniks olduğunu ve kendisi gibi başkasının olmadığını düşünüyor. Dünyanın durumu artık böyle [...]" (çn.).

** "O vakit her şey güç olur, güç istem olur, istem iştah olur, ve iştah, yani evrensel kurt (böylelikle istem ve güçle iki kat desteklenir) kendine evrensel bir av bulur, en son da kendi kendini yer" (çn.).

Peter Hacker'a göre, "Bilimsel devrim, ancak on yedinci yüzyılda Rönesans'ın gelişimi son bulduktan sonra hız kazanır".[75] Galileo'nun 1632'de *Diyalog*'u yayımlamasıyla da bu örtüşür. Ama bu tin, Rönesans tininden ve doğal dünyaya duyulan saygıdan evrilmiştir. Fenomenlerin gözlemine geçmek, sadece sanatların değil, aynı zamanda bilimlerin de filizlenmesini sağlamıştır; ki şu da önemli bir ayrıntıdır ki, bilim *henüz* sanatlardan *ayrı değildi*.

Francis Bacon'ın deneysel yöntemi savunması, bilimsel devrimde önemli bir etmendir. Bacon hiç şüphesiz birçok alanla ilgilenen bir araştırmacıdır (Aubrey'e göre, dünyanın ilk donmuş tavuğunu yaratmaya çalışırken ölmüştür) ama Bacon'ın soruşturmaları, yakın tarihte yaşamış bazı yorumcular tarafından yanlış anlaşılmıştır. "Bilgi güçtür" cümlesini ortaya attığı doğrudur -ki geriye baktığımızda ortaya mutlu bir manzara çıkarmayan bir kaidedir bu-; ama bu sözleri yazdığı bağlam aslında Tanrı'nın yarattığı dünyayı önceden bilmesi üzerineydi ve insanoğlu için yalnızca yarattıkları (makineler) üzerine geçerli bir ilkeydi – Doğa üzerineyse asla.[76] Bacon'ın (geleneksel olarak kadın cinsiyetiyle kişileştirilen) doğayı işkence sehpasına yatırma gibi bir fikri savunduğu görüşü bir akım halini almıştır. Bacon'ın dilinde Doğa'yı sırları açmaya zorlama gibi bir veçhe yatsa da hiçbir yerde Doğa'ya işkence edilmesi gerektiğini söylemez; bu fikir Leibniz'in bir meslektaşına yazdığı mektubundaki alelade bir yorumundan ve Ernst Cassirer'nin ilerlettiği bir görüşten gelir.[77] Bacon'ın söylediği şey, gözlemlerimizi yaptığımız koşulları *sınırlayarak*, başka deyişle Doğa üzerine kısıtlamalar olmadan yaptığımız gözlemlerdense itinayla tasarlanmış deneylerde daha çok şey öğrenebileceğimizdir – Herakleitos'un ifadesiyle "Doğa gizlenmeyi sever"in bir başka ifadesidir bu. Bacon, Doğa'ya son derece saygılıydı; keza şöyle yazmıştır: "Doğa'ya emredilmemeli, bilakis itaat edilmelidir. [...] Doğa'nın incelikleri duyuların ve idrakin hassasiyetinden sonsuz defa daha büyüktür."[78]

Fakat çok geçmeden Descartes da çok farklı bir tin içerisinde bilimin bizi "doğanın efendileri ve hakimleri" kılacağını söyler.[79] Doğa'yı itinayla gözlemlemek asli bir önem taşısa da onun hassasiyeti bizim duyularımız ya da idrakimizden sonsuz defa daha büyüktür şeklindeki Baconcı anlayış böylelikle yok olur. Eğer Descartes bu uyarıyı görseydi, şuna inanmak gibi ölümcül bir hataya düşmezdi: "Apaçık ve belirgin şekilde kavradığımız şeylerin tümünün doğru olduğunu genel bir kaide olarak alabilirim."[80] Sonraki üç yüzyıl boyunca Batı düşüncesini raydan çıkaran yanılgı işte buydu.

SONUÇ

Geniş bir konunun burada yaptığımız üstünkörü incelemesinde, yarım küre ayrımı bakımından anlam taşıyan, deneyimimiz ve dünya anlayışımızdaki değişimlere işaret eden etmenlere odaklanmaya çalıştım. Yarım küre farklılıklarıyla alakalı hiçbir ilişki olmadığını gösteren rastgele bir örüntüyle karşı karşıya değiliz. Bu hareketin ilk aşamalarında, Rönesans denen fikrin tarihinde yarım kürelerin ilişkisinde yaratıcı bir denge görürüz. Bu da Rönesans'taki temel başarılar olan hem uzamsal derinlik hem de tarihi ve kişisel zamanda perspektif, ve birey fikrinin ortaya çıkmasına yaramıştır. Fakat büyük oranda, bu dönem civarında gerçekleşen değişimler başlıca sağ yarım küre dünyasının öne çıkan özelliklerini sergiler. Rönesans'ın belirleyici özelliklerinden biri, sadece skolastik öğretiler ve kabul görmüş görüşler yerine gözleri -ilk başta neredeyse tamamen kişisel deneyimle sınırlı olsa da- deneyime açmasıdır. Kategorilerin bir parçası olarak görülmeleri yerine, bireysel şeyler ve insanların mahiyetlerine buna mukabil saygı duyulur. Doğal dünyaya ve çağın insanlarının düşüncelerinin sadık taklitleri ve itinalı gözlemleri görülür; ve bu ilgi kapsamında ve hem şeylerin birbirleriyle olan bağına hem de olası en tam bağlama verilen önemde, yine sağ yarım kürenin dünyasını dışa vurur. Buna ayrıca tüm yaşayan şeylerin bağlamı olarak beden ve

ruhun eşit ya da ayrılmaz görülmesi de dahildir. Bana öyle geliyor ki, Rönesans'ın sağ yarım kürenin varoluş tarzının muazzam bir genişlemesini başlatmış olduğu ve buna sol yarım küreyi de dahil ettiği birçok husus vardır: bedeni salt bir nesneden fazlası ve kişinin bütününün yekpare bir parçası olarak görüp saygı duyması; duyular üzerine ıslahı; uzamsal derinliğe ve yaşanan zamana, insanın "ölüme doğru varlık" olmasına yaptığı vurgu; tiyatro ve sanatlara duyduğu empati, ve dönemin görsel sanatlarında baskın görülen portre çizimlerinde, bilhassa insan yüzünün ifade gücüne duyduğu ilgi; kendiliği bir birey ama aynı zamanda topluma ahlaki ve duygusal bağlar içinde görmesi; tüm sanatlarda ifade gücünde yaptığı yeni keşifler; çok sesliliğin popülerleşmesiyle beraber melodiye, uyuma ve parçaların bütünle ilişkisine önem vermesi; akıl ve duyguların dirilişi, bilgelik ve melankoli arasındaki bağlara yaptığı vurgu; kategoriler yerine örneklerle ilgilenmesi; *coniunctio oppositorum*'u* benimsemesi ve karışık duygulardan, çok farklı fikirlerin bir araya gelişinden haz duyması; örtük kalması gereken şeylerin, doğuştan gelen ve sezgisel becerilerin (ve yarı tanrısal bir varlık olarak sanatçının) önemine, yalnızca "göründüğü" gibi olmayıp ötedeki Ötekine işaret eden, yarı şeffaf olan, mite ve metafora gebe olan dünyaya vurgu yapması. Rönesans adamı kavramında bugün dahi hayranlıkla anılan yaratıcılık ve zenginliğin, geniş ilgi alanlarının kaynağı işte budur.

Fakat Rönesans ilerledikçe, sağ yarım kürenin varoluşundan sol yarım kürenin görüşüne doğru değişim aşikâr hale gelmeye başlar, zira sağ yarım küre görüşünde hırs ve rekabetle tanımlanan atomistik bireysellik daha belirgin hale gelir; ve özgünlükse yaratıcı olasılık değil de "özgür düşünce"nin aklanması, geçmişin ve geleneklerinin prangalarının atılması anlamına gelmeye başlar çünkü bunlar artık sonsuz bilgelik kaynakları olarak değil de tiranca, batıl inançlı ve *irrasyonel* -dolayısıyla da yanlış- görülmeye başlanır. Aydınlanma olarak bilinen kibirli akımın temelini oluşturur bu.

* Karşıtların birliği (çn.).

10. BÖLÜM

AYDINLANMA

Aydınlanma tabii ki Akıl Çağı'dır. Netlik, basitlik ve uyum kokan bu terim başlangıçta kafa karışıklığına, karmaşıklığa ve çatışkıya yol açar. "*Rasyonel* ve *rasyonalite*, *akıl* ve *Akıl* hayli tartışmalı kavramlar olmayı sürdürüyor; bu kavramları kullanan kişiler uyuşmazlıklarının yapısında bile fikir ayrılığındalar", diye yazıyor filozof Max Black.[1] Temel bir ayrım, diğer çoğunun da altında yatıyor; eski zamanlardan beri anlaşılmış ve dilde ifade edilmiş, dolayısıyla da muhtemelen yaşanan dünyada bir alt tabakası bulunan bir ayrımdır. Bu ayrım bir taraftan Yunanca *nous*, Latince *intellectus*, Almanca *Vernunft*, İngilizce *reason* (keza sağduyu, yani *sensus communis* – Kant'tan ziyade Vicocu anlamda) ve Yunanca *logos/dianoia*, Latince *ratio*, Almanca *Verstand*, İngilizce *rationality* arasındadır. Bunların ilki -esnektir, katı formülasyonlara gelmez, deneyimle şekillendirilir ve varlığın tümünü barındırır-, sağ yarım kürenin işlemlerine uygundur; ikincisiyse -daha katı, seyreltilmiş, mekaniktir, belirtik yasalarla yönetilir- solunkilere uygundur.

Sağ yarım küre duyumu dediğim ilki, geleneksel olarak daha üst bir yeti olarak görülürdü. Bunun böyle olmasının birçok sebebi vardır. İlk olarak rasyonellik mabedi (*logos*), sol yarım küre tarzı akıl (tutarlılık yasasının çiğnenmesi olarak) hem bir şeyin hem de karşıtının doğru olabileceğinin kabul edilmesiyle beraber zayıflamıştır. Ama *logos*'un bizatihi köküne saldıran bir sorun da var. Argümantasyon ve kanıtlardan gelen yargısı dolayısıyla bilimin ve büyük oranda felsefenin temeli olsa da kendi kanıt ve argümantasyon ilkelerine göre kendi kendini belirleyemez – temellendiremez. Rasyonelliğin değerinin ve başlangıcı yerine geçebilecek sayıltıların

sezgiyle bilinmesi gerekir: İkisi de rasyonelliğin kendisinden türetilemez. Rasyonelliğin tüm yapabileceği, sistem hazır ve nazırken iç tutarlılık sağlamaktır. Daha derin sayıltılar türetmek yalnızca nihai soruyu erteler ve sonsuz bir gerilemeye yol açar; en sonunda akılla yönetilen bir sezgisel inanç edimine döneriz (*nous*). *Logos*, tam da sol yarım küre gibi, kendinden hariç var olan şeyleri görmek üzere kendi dışına çıkamayan kapalı bir sistemdir. Platon'a göre, *nous* (rasyonelliğe zıt bir akıl) tipik olarak sezgiyle tanımlanır ve Aristoteles'e göreyse tümevarımla ilk ilkeleri kavrayan şey *nous*'tur. Dolayısıyla aklın öncüllüğü (sağ yarım küre), rasyonelliğin onun üzerinde temel bulmasından (sol yarım küre) kaynaklıdır. Yine sağ yarım küre, sola öncüldür.

Kant'ın genel olarak bu öncelikleri tersine çevirdiği savunulur. İlk bakışta durum böyle gözükür, zira Kant için *Verstand* (rasyonalite) kurucu bir rol oynar ve dolayısıyla da öncüldür; *Vernunft* (akıl) ise *Verstand* işini bitirdikten sonra düzenleyici rolü yerine getirir. Rasyonellik, bu ifadeye göre, önce gelir ve akıl ondan sonra rasyonelliğin sundukları üzerinde işler; rasyonelliğin ürünlerinin nasıl kullanılacağına ve yorumlanacağına karar verir. Fakat ben Kant'ın formülasyonunun bir tersine çevirmeden ziyade genişletme olduğunu düşünüyorum. Aklın rasyonelliğin temeli olarak görüldüğü anlayışta bir şey eksiktir: rasyonelliğin işlemlerinin meyvelerini yine akla geri götürmesi. Aklın gerçekten sezgisel, tümevarımsal temeli rasyonelliğe vermesi gerekir ama karşılığında rasyonelliğin de işlerini en sonunda aklın yargısına sunması gerekir (Kant'ın düzenleyici rolü). Dolayısıyla A (akıl) → B (rasyonalite) değil de A (akıl) → B (rasyonalite) → yine A (akıl) gibi bir ilerleyiş söz konusudur. Yarım kürelerin bir arada çalışmasına imkân tanıdığını öne sürdüğüm süreci yansıtır bu: Sağ yarım küre sol yarım küreye bir şey iletir, sol yarım küre ondan sonra bunu açımlar ve geliştirilmiş bir biçimde sağ yarım küreye geri verir. Klasik, Kant öncesi anlayış bu sürecin ilk kısmına odaklanır: A (akıl) →

B (rasyonalite) – ki böylelikle de akıl, rasyonalitenin temeli yerine geçer. Benim Kant hakkındaki yorumlamam, onu tersine çevirme şeklinde algılanan şeye itenin bu üçlü düzenin -yani B (rasyonalite) → A (akıl), rasyonalitenin ürünlerinin akla tabi olması gerekliliği- ikinci kısmına verdiği önem olmasıdır; oysaki Kant'ın yorumunu ilk formülasyonun bir genişletilmesi olarak görmek daha uygundur.

Akıl şeyleri bağlamda görmeye dayanır, bir sağ yarım küre yetisidir; oysaki rasyonellik, bağlamdan bağımsız olması ve soyutlama ya da sınıflandırmadan sonuçlanan değiştirilebilirliği temsil etmesi bakımından sol yarım küreye tipiktir. Her salt rasyonel dizim, teoride bireyin zihnindeki bağlamından soyutlanıp olduğu gibi başka birinin zihnine "yerleştirilebilir"; çünkü kural temellidir, kelimenin dar anlamıyla *öğretilebilir*dir, oysaki akıl bu anlamda öğretilemez ve her bireyin deneyiminden yetişmesi gerekir, keza o tüm hisleri, inançları, değerleri ve yargılarıyla o kişide somutlaşmalıdır. Rasyonellik, aklın önemli bir parçası olabilir ama sadece bir parçadan ibarettir. Akıl, bazen uyuşmaz olan unsurları dengede tutmakla ilişkili bir yetidir; Rönesans'ın hümanist bilginleri arasında hayli el üstünde tutulmuş bir sağ yarım küre yetisidir. Rasyonellik, yaşama "ya/ya da"yı zorlar, ki bu da akli olmaktan çok uzaktır.

Aydınlanma, birliğe olan düşkünlüğüne rağmen son derece kendisiyle çatışan bir fenomendir: Denebilir ki, hem en güzel zamanlar hem de en rezil zamanlardı. On sekizinci yüzyıl kültürüne hayran olunmasına yol açan Aydınlanma'nın en büyük başarıları, uyum ve dengedir; çoğu zaman da bunlara insan zafiyetlerinin ironik ama hoşgörülü bir benimsenmesi eşlik eder, ki bu da benim inancıma göre, sağ ve sol yarım kürelerin iş birliğinde doruk bir noktayı teşkil etmektedir, zira sol yarım küre kendini tekrardan sağ yarım küreye sunmayı başarmıştır. Ama Aydınlanma düşüncesinin temellerinde, en sonunda daha az esnek ve daha az

insani bir manzaraya, salt sol yarım küre dünyasına çıkan bazı sayıltılar kazınmıştır.

Aklı değil de metaforu bir düşünelim. Metaforik idrakin akılla yakın bir ilişkisi vardır, ki bunun da paradoksal gözükmesinin tek sebebi Aydınlanma'nın metafor üzerine görüşünü miras almış olmamızdır: Yani metafor ya dolaylı olarak temel anlamlıdır ve "hakiki" temel dile indirgenebilir ya da salt bir süs işlevidir, dolayısıyla anlam ve rasyonel düşünce için önem taşımaz, hatta onları bozma tehlikesi taşır. Dilsel bir aygıt olarak görülür, düşünce aracı değil. Temel anlamcı görüş ve temel anlam karşıtı görüşün ortak paydası, en nihayetinde metaforun doğruyla doğrudan hiçbir bağı olamayacağıdır. Metafor ya temel doğruyu belirtmenin sadece başka bir yoludur ya da her türlü anlam iddiasını baltalar. Ama Lakoff ve Johnson'ın gösterdiği üzere, "metafor özünde bir düşünce meselesidir, sadece kelimelerle alakalı değildir".[2] Metaforun yitimi, bilişsel bir içeriğin yitimidir.[3] Düşünme, tüm metaforların doğduğu bedensel varoluşumuzdan koparılamaz.

DESCARTES VE DELİLİK

En etkili Aydınlanma filozofu olan René Descartes, bilindiği üzere tam tersini sergilemeyi denemiştir. Beden, duyuları ve hayal gücünü sadece yanılgıya değil, delilik diyarına da sürüklediğini düşünmüştür. *Meditasyonlar*'da, duyularımızla inanıp "kafalarının topraktan yapıldığına, balkabağı olduğuna ya da camdan olduğunu" hayal eden "deliler"den bahseder.[4]

Burada derin bir ironi yatıyor. Descartes'ın burada betimlediği semptomlar, şizofrenide yaşanan tipik sanrılardır.[5] Ama şizofreni hiç de duyulara güvenme şeklinde tanımlanmaz – daha ziyade duyulara yönelik akıl dışı bir güvensizlik olarak tanımlanır. Birçok vakada, diğer insanlarla paylaştığımız "sağduyu" dünyasındaki bedensel varoluşun gerçekliğine karşı bir güvensizlik söz konusudur ve bu da diğer

insanların insan dışı görülmesine yol açar, böylelikle insanlar insan olarak sezilen kimliklerini kaybeder ve cansız makineler olarak görülürler. Kişinin kendi bedeni artık gerçekliğin onun vasıtasıyla deneyimlendiği araç olmayı bırakır, onun yerine başka bir nesne olarak görülür; bazen de yalnızca bilişsellikle doğrulanan dünyadaki rahatsızlık verici bir yabancı nesnedir. Şizofreniden muzdarip olan kişilerin kendilerini sözgelimi fotokopi makinesi olarak gördüğü ya da içlerinde makine yağı olup olmadığını görmek için bileklerini kesmeyi düşündüklerine şahit olunmuştur.

Deliliğin klasik ifadesi, "aklını kaybetmek"tir. Ama rasyonelitenin aşırılığı da bir başka deliliğin, şizofreninin temelidir. Louis Sass'ın *Madness and Modernism* [Delilik ve Modernizm] ve *The Paradoxes of Delusion*'da [Sanrının Paradoksları] kitaplarında,[6] Giovanni Stanghellini'ninse *Disembodied Spirits and Deanimated Bodies*'te [Bedensiz Ruhlar ve Ruhsuz Bedenler][7] tartıştığı üzere, şizofreni rasyonel düşüncenin Romantikçe göz ardı edilmesi ve daha ilkel, kendilik dışı bir bilince, beden ve duyuların duygusal dünyasına çekilmek değil de aşırı kopuklaşmış, hiper rasyonel, yansımalı bir öz farkındalık, bedene karşı soyutlanmış ve yabancılaşmış bir durumdur.

Louis Sass, Wittgenstein'ın felsefe eleştirisi ile Daniel Paul Schreber'nın kendi psikotik hastalığı üzerine detaylı izahını (Schreber, Freud'un tek şizofreni çalışmasının konusunu teşkil eder) kıyaslayarak göstermiştir ki, kişi kendini çevresinden uzaklaştırmak için bilinçli bir çaba gösterdiğindeki, çevresiyle normal etkileşimlerden sakındığındaki, diğer kişiler üzerine olağan varsayım ve hislerini bırakıp onları kopuklaşmış bir tahkike tabi tuttuğundaki zihin hali ve şizofreni arasında derin benzerlikler yatmaktadır. Böyle bir bakışın gerçekliğin daha derin idrakini sağlayacağı inancı, şeyler üzerine yönelttiğimiz dikkatin yapısının karşımızda bulduğumuz şeyi değiştirdiği gerçeğini göz ardı etmektedir. Normalde yalnızca şizofreniden muzdarip hastalarda

bulunan tutum, elbette daha üst hakikati bulmak için bir reçete olamaz.[8]

Fakat Descartesçı dünya görüşünün yaptığı tam olarak budur. *Meditasyonlar*'ın ünlü bir pasajında Descartes, camdan baktığını ve oradan insanların geçtiğini bildiği halde yine de şapka ve mont giyen makineler gibi göründüklerini tasvir eder; filozof David Levin buna şöyle bir yorum yapar:

> Kişinin camdan bakıp insanlar yerine makineler görmesinden daha büyük bir delilik semptomu olabilir mi? Vurgulamak istediğim, Descartes'ın benimsediği rasyonalitenin sonucunun bu tür bir görüş olmasıdır. Salt tesadüfle, anlık hevesle değil de bağlı olduğu rasyonelliğin amansız mantığıyla [...] Yalnız bir filozof böyle konuşur [diğer insanların varoluşu üzerine şüpheyle]. "Gerçek hayatta", çalışmaların dışında böyle bir konuşma -diğer insanlara böyle bakmak- delice ya da paranoya semptomu olarak yargılanırdı.[9]

Descartes'ın savunduğuna göre, "açlık dediğimiz o mide guruldaması" ile yemek yeme arzusu arasında "katiyen hiçbir bağ yoktur".[10] Acı bile bir gizemdir: "Neden", diye sorar, "o tuhaf acı hissi zihinde belli bir sıkıntıya yol açsın?"[11] Bu bana sıra dışı bir sezgisel anlayış eksikliği sergiliyor gibi görünüyor. Beden ve öznel deneyim arasındaki ilişkinin sezgisel olarak anlaşılabileceği tek bir yer olsaydı, o da burada, yani acı ve açlık gibi duyumlarda olurdu: Ama gelgelelim Descartes bir bedene sahip olduğundan dahi emin değildi:

> Bedenin var olduğu üzerine olası bir kestirimde bulunabiliyorum. Ama bu sadece bir olasılık; ve dikkatli ve kapsamlı bir soruşturmaya rağmen, imgelemimde bulduğum fiziksel doğa fikrinin herhangi bir bedenin var olduğu üzerine zorunlu bir çıkarım adına nasıl bir temel teşkil edebileceğini anlayamıyorum.[12]

Descartes'ın rasyonalitesi onu yalnızca diğer insanların varoluşundan şüphe duymaya değil, aynı zamanda kendi bedeninin bilgisinin sezgiyle aşikâr olmasından ziyade akılla

oluşturulduğuna inanmaya götürmüştür: "Bedenler bile duyular ya da hayal gücü yetisiyle kavranmaz, yalnızca akılla kavranır ve [...] bu algı onlara dokunmaktan ya da onları görmekten değil, anlaşılmalarından gelir."[13] Böylelikle, hayret verici bir tersyüz etmeyle, rasyonellik hem aklın hem de sezgi ve bedenin temeli halini alır. Fakat, akıl yalnızca bedende ve bedenlerimizde değil, hayvanlarla paylaştığımız fiziksel ve içgüdüsel diyarda kök bulur. Lakoff ve Johnson'ın yazdığı gibi:

> Soyut aklın "daha aşağı" hayvanlarda bulunan algısal ve motor yargı biçimlerinin üzerine inşa edilmesi ve bunlardan yararlanması bakımından, akıl evrimseldir. [...] Dolayısıyla bu anlamda akıl, bizi hayvanlardan ayıran bir öz değildir; bilakis, bizi onlarla bir süreklilik içine sokar. [...] Akıl tamamen bilinçli değil, büyük oranda bilinçdışıdır. Akıl salt temel anlamsal değil, büyük oranda metaforik ve imgeseldir. Akıl tarafsız değil, duygusal alaka içindedir. [...] Akıl, beden tarafından şekillendirildiğine göre, tamamıyla bağımsız değildir çünkü olası kavram sistemleri ve aklın olası biçimleri sınırlıdır. Ayrıca, bir kavramsal sistemi öğrendiğimizde, beyinlerimizde bu nöral olarak somutlaşır ve öylece her şeyi düşünmekte özgür olmayız.[14]

Kavramlar ve bu kavramların manipülasyonu nazarında, soyut düşüncenin bizatihi temeli, bedenden çıkarsanan metaforlarda yatar: "Bedensel çıkarım formları metafor tarafından soyut çıkarım tarzlarına uyarlanması bakımından, akıl imgeseldir."[15]

Aydınlanma felsefesinde sol yarım kürenin barizliğinin ilk ve en büyük örneklerinden biri Descartes'tır. Sağ ve sol yarım küreler arasındaki farklar üzerine analizimde hatırı sayılır bir yer kaplayan ve bence Yunan paradoksunda da aklın süreçlerine ışık tutan zaman anlayışı üzerine nöropsikolojik literatürü düşündüğümüzde, Descartes'ın benimsediği zaman algısı karşısında hayrete düşeriz. Charles Sherover'a göre, Descartes "zamansal süreklilik fikri konusunda

sıkıntı yaşamıştır, zira her anın, evrenin yapısında bir şekilde kendine kapalı atomik bir noktaya indirgenebileceğine ve diğer anlarla bağ içinde bir süreklilikten yoksun olduğuna inanır".[16]

Descartes'ın felsefi görüşünün birçok yönü özetlenebilirdir. Bedenden, onun yorucu duygularından ve ölümlülük çağrışımlardan kopuklaşıp dünyanın ortaya koyduğu "tüm *komedilerin* bir aktörü olmak yerine izleyicisi olmak" istemiştir.[17] Her şeyi görüp artık dünyayla bedensel ya da duygusal olarak etkileşime girmeyen Descartes, dünyayı bir tasavvur olarak deneyimler. Bunun kendisi için bazı kazançları olur ama hem bizim için hem de kendisi için bunun çok derin olumsuz sonuçları da olmuştur. Kesinlik ve sabitlik gibi hedeflerine erişmesini sağladığı doğrudur ama bunu içerik pahasına sağlayabilmiştir. Ama gelgelelim nesneleştirme elbette bir egemenlik kurma ve kontrol aracıdır ama Ben'in kendisinin de kaçamayacağı bir stratejiyle başarıya ulaşır. Levin şöyle diyor:

> Ben'in uzmanlaşma, egemen olma ve kontrol etme imkânı nesneleştirmeye -cisimleştirmeye- öncelik verilmesini gerektirir, zira nesneleştirmede dünya önümüze temsil olarak getirilir, teknolojik uzmanlıkla erişilebilir olur ve egemenliğimize tabi kılınır. Ama bu nesneleştirme sürecinin mantığındaki nihai ironik beklemedik gelişme şudur ki, artık o bizim kontrolümüzden çıkar ve kendimiz onun kurbanı oluruz, aynı zamanda nesnelerin erişilebilirliğine ve artık herhangi bir doğruyu, herhangi bir gerçekliği tanıyamayan salt içsel bir öznelliğe indirgeniriz.[18]

Descartes'ın bu çıkmazlarının her yüzü, şizofreninin fenomenolojisini özetler. Hayatın edilgen bir gözlemcisi olup faili olmama hissi, şizofreni durumunun baş özelliklerinden biri olan edilgen fenomenleriyle ilgilidir. Şizofreniden muzdarip kişilerin yaptıkları çizimlerin birçoğu resimde havada asılı duran, gözlemlediği sahneden kopuk olan, her şeyi gören bir göz barındırır.

Duygulanımsal kopukluğun şizofreninin belirleyici özelliği olduğu söylenebilir. Dünyanın salt tasavvur ("numara yapma") olduğu algısı hayli yaygındır, duyulara duyulan güvensizliğin bir parçasıdır ve kopukluğun beraberinde getirdiği gerçek dışılık hissiyle de pekiştirilir – hiçbir şey göründüğü gibi değildir. Duyusal deneyimin aşikâr yapısını bu şekilde kabul edememe, anlamın içinin boşalmasına yol açar. Her şeye kadirlik ve acizliğin, tamamen mevcut bulunma ama yine de orada olmama durumlarının tipik bir birleşimi söz konusudur, ki bu da *var olan* şeyle, müşterek deneyimin paylaşılan dünyasıyla arasındalık algısının yokluğundan gelir.

Benim buradaki amacım Descartes'a olan inancı sarsmak değil, onun felsefi girişimi ve şizofreninin deneyimi arasındaki bağları aydınlatmaktır; nitekim John Cutting'in gösterdiği üzere, şizofreni görünüşe göre muzdarip kişinin aşırı ölçüde (bu anormal bir işleyiştir) sol yarım küreye bel bağladığı bir durumdur.[19] İddiam odur ki, tüm başlıca eğilimlerinde -bedeni bırakma, insan hislerinden kopuklaşma, düşüncenin dünyadaki eylemlerden ayrı tutulması, açıklık ve sabitlikle ilgilenme, duyusal deneyime mevcut olan şeyler yerine temsil üstünlüğü, zamanı atomistik anlara indirgemesi ve canlıyı cansız ya da mekanik bir şeye indirgemesi- Descartes'ın felsefesi sol yarım küre tarafından yorumlanan dünyaya aittir.

CANSIZLAŞTIRMA VE KESİNLİK İHTİYACI

Aydınlanma'yı ilk eleştirenlerden biri olan Alman filozofu Johann Georg Hamann, bu Descartesçı dünya görüşünün cansızlaştırmaya ve sosyal bağlamda bürokratikleşmeye yol açacağını düşünmüştür. Doğal olmayan kopukluğun yol açtığı can sıkıntısının doğrudan etkisi, Alberto Moravia'nın aynı isimli romanında can sıkıntısı üzerine tasvirinde görülebilir:

> Bana kalırsa can sıkıntısı, gerçekliğin bir tür yetersizliği ya da kifayetsizliğinden, belki de yoksunluğundan ibarettir [...]

> keza can sıkıntısı dış nesneleri etkileyen ve soldurup yıkan bir süreçten müteşekkil bir hastalık olarak tanımlanabilir. [...] Bence can sıkıntısı hissi, beni etkin varoluşuna ikna etmekte yetersiz ya da bir şekilde kabiliyetsiz kalan bir gerçekliğin absürtlüğü algısından kaynaklanmaktadır. [...][20]

Can sıkıntısı kavramı on sekizinci yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu konu üzerine kaleme aldığı bilgilendirici eserinde, Patricia Sparks, bunu "etkileşim dışılığın kasveti" ile ilişkilendirir.[21] (Isaiah Berlin'e göre, "Vauvenargues hayatın korkunç boşluğundan buruklukla yakınır. [...] Madame de la Popelinière, hayatın hiçbir anlamı ve hiçbir amacı olmadığından dolayı kendini camdan atmak istediğini söyler.")[22] Can sıkıntısı kavramının ortaya çıkışını ben aslen deneyimin edilgen görülmesiyle ilişkilendiriyorum; bu görüşe göre, canlılık ya da yaşam gücünün aracısı yeniliktir, bize dışarıdan gelen bir güçtür, nispeten bir bilgisayardaki güç kaynağı gibidir ve onunla ilişkimizde bizse edilgen alıcılardan ibaretizdir (sağ yarım küreden gelen şeylere karşı sol yarım kürenin kendini bulduğu durum gibi).[23] Can sıkıntısı ve zaman deneyimi arasındaki ilişkide sol yarım kürenin ilişkisi yine aşikârdır: Deneyim artık yaşanan bir anlatı değil de durağan, ebedi, değişmez bir şeydir. Can sıkıntısı, "öznel zamanın tipik olarak modern bir özelliğidir", diye yazar Anton Zijderveld.[24] Martin Waugh ise bu fikri genişletir: "Can sıkıntısı yaşadığımızda, zamana karşı tutumumuz başkalaşır, rüyavari hallerdekine benzer. Zaman sonsuz gibi görünür ve geçmiş, şimdi, gelecek arasında bir ayrım kalmaz. Sanki sonsuz bir şimdilik var gibidir."[25] Bu tuhaf bir biçimde Platon'un ideal Formlar alanı gibi geliyor kulağa.

The Roots of Romanticism [Romantizm'in Kökleri] isimli kitabında, Isaiah Berlin, Romantizm'in daha sonrasında Aydınlanma'da sorguya aldığı şeyi belirler. "Batı geleneğinin tümünün üzerinde durduğu [...] üç sav"dan bahseder: "Her doğru soru cevaplanabilir, eğer bir soru cevaplanamazsa o bir soru değildir"; "tüm bu cevaplar bilinebilirdir, diğer insanlar

tarafından da öğrenilebilir ve öğretilebilir yollarla keşfedilebilirler"; ve "tüm cevapların birbirleriyle bağdaşması gerekir".[26] Bu kaidelerin Aydınlanma düşüncesinin temelleri olduğu söylenebilir. Berlin "Batı geleneği" derken, Batı felsefe geleneğinden, yani Batı kültürünün "sorular" ve "cevaplar"ın çözümüyle belirtik tarzda başa çıkan kısmından bahsetmektedir. Platon zamanından bu yana Batı filozofları bu kaideler, Berlin'in üç savı doğruymuş gibi davranmış olsa da, Aydınlanma zamanına dek kültürel bilgeliğin şiir, tiyatro, resim sanatı ve hepsinden öte dini ritüeller vasıtasıyla kendini ortaya koyan yeterince belirtik ifadeleri mevcuttu – bunların tümünde, doğru yerden geldikleri sürece tüm soruların cevaplanabileceği, tüm cevapların öğretilebileceği ve tüm cevapların karşılıklı olarak bağdaştığı gerçeklerinin apaçık yanlış olduğu görülebiliyordu. Fakat, bu kaideler, felsefede önemli olsalar da, kültürün kendisini şekillendirmiş değildir. Ama Aydınlanma'da artan öz farkındalıkla beraber, açıkça yanlış olan bu üç sav sadece akademik felsefeyi değil, yaşam meselesinin bizatihi kendini dahi yönetmeye başlamıştır; ya da başka bir şekilde bakacak olursak, *les philosophes* çağı olarak bilinen dönemde hepimiz *malgré nous* filozoflar olmuşuzdur.*

Aydınlanma'nın kesinlik ve "aktarılabilirlik" ihtiyacı, sanatlar için sorun yaratır, zira sanatlar tabiatları gereği muğlak ve belirsizdir, sanattaki yaratıcı deha da "aktarılabilir" değildir. Süslülük gerekçesiyle hayal gücünün küçümsenmesi ve metafora güvensizlik vardır, ki belirttiğimiz üzere metafor yalanla eş tutulur. Reformasyon ve Aydınlanma arasında bazı apaçık devamlılıklar vardır. Aynı sol yarım küre egemenliği işaretlerini paylaşırlar: merakın sürgün edilmesi; belirtiğin ve onunla beraber metafora güvensizliğin zaferi; bedenin fiziksel dünyasına yabancılaşma ve sonuç olarak yaşamın da dünya deneyiminin de beyinselleştirilmesi. Sağ

* Sırasıyla "filozoflar" ve "kendimize rağmen" (istidadımıza rağmen/durumun yapımızla olan çatışkısına rağmen) (çn.).

yarım küre "akıl"a güvenir, zira karşıtlar akılla dengede tutulabilir; ve bu güven çok hızlı bir şekilde sol yarım küre rasyonelliğine yönelik bir harekete dönüşür, nitekim burada da ikisinden biri hariç kalmak, hatta diğerini yok etmek durumundadır. Uyuma yönelik dürtünün yerini tekillik ve saflık dürtüsü alır.

Örneğin Reynolds'un zamanında hayli nüfuzlu bir kitap olan, 1769 ve 1791 arasında Royal Academy'ye [Kraliyet Akademisi] verdiği derslerden oluşan *Discourses*'una [Söylevler] bakarsak, Rönesans sanatının Bernini gibi büyük figürlerini eleştirdiğini, karmaşık duyguları resmetmekle suçladığını görürüz, oysaki bu bir zamanlar deha işareti olarak görülürdü. (Neyse ki yazıları Blake için daimi bir hedef olan Reynolds, resimlerinde savlarına bağlı kalmamıştır.) Akıl örtüklüğe, muğlaklığa, çözülmemişliğe saygı duyarken rasyonalite belirtiklik, netlik ve tamlık ister.

"Aydınlanma"da "aydınlık"a yapılan vurgu, yalnızca açıklık ve kesinliği değil de elbette daha karanlık, daha "olumsuz" duyguların sürgün edilmesini de ima eder. Aydınlanma'nın iyimserliği, insanın kendi kaderini kontrol edebileceği inancına dayanır. Keza ölüm üzerine yapılan vurgular geri çekilir. 1681'den itibaren, Nahum Tate'in düzeltisinden sonra, *Kral Lear* 150 yıl boyunca ister inanın ister inanmayın mutlu bir son yazılarak sahnelenmiştir ve Shakespeare'in diğer trajedileri komedi çözümleriyle sahnelenmiştir. Özellikle de sanatın iyimser olmasının zorlandığı diğer toplumları hatırlarsak, bunda yatan yadsımacılığı görmemek elde değildir. Solun şeyleri daha hafif görmesi ve "olumlu" duygulara yatkın olması gerçeğiyle örtüşür bu. ("Olumlu" ve "olumsuz" terimlerini duygularla ilişkide, tırnak işaretiyle beraber kullanıyorum çünkü terimlerdeki içkin taraflılığı görmenin artık zor olacağı ölçüde dilde tabii hale gelmiş olsalar da, sol yarım küreye tipik bir tarzda solun yeğlediği duyguların diğerlerinden daha değerli, daha üretken, hatta daha önemli olduğunu çağrıştırırlar. Temel anlamda, belli bir dizi

duyguların diğerlerinin yokluğuna dayandığını ima ederler – "olumsuz" (yani "negatif"), öncül ya da birincil varoluşa sahip başka bir şeyi yadsımayı ya da "hayır demeyi" ima eder. Fakat keder gibi "olumsuz" duyguların herhangi bir manada olumsuz oldukları doğruluktan çok uzak olabilir; aslında keder kabiliyetinden yoksun olmak, kişinin psikopati eşiğine yaklaşması derecesinde alenen acı içindeki dünyadan kopuklaşması anlamına gelecektir.)

YANILTICI BERRAKLIK

Bu çağda görme duyusu, kamera modeline daha benzer bir hal almıştır; perspektifse Rönesans'ta ilkin sakınılan o kopuk süreç haline gelmiştir. Batı'da öz farkındalıkta ilerleme kaydettikçe, görü daha fazla yabancılaştırıcı bir süreç olmuştur. Belki de bu Rönesans'ta çoktan öngörülmüştür: 1317'de ölen ve Roma'daki Santa Maria Maggiore'ye gömülen ilk gözlük yapımcılarından birinin mezar taşında şu sözler yazar: "Tanrım onun günahlarını affet."[27] Optik biliminin keşfinin ahlaki sonuçlarını küçümsememek gerekir (gerçi bu Batı yabancılaşmasının nedeni olmaktan ziyade muhtemelen sonucudur, zira Joseph Needham'a göre optik bilimi "Antik Çağ ve Orta Çağ'da Çin'de yeterince gelişmişti").[28] "Yansıma"nın idrak üzerindeki aldatıcı etkisi üzerine, modern bir filozof şöyle yazar: "Modern felsefede yansıma fikrinin tekrardan güncellik kazanmasının sebebi, modern optik biliminde yatar. Modern optik bilimi, aklın 'yansımalı' bir bilgi kaynağı olduğu anlayışına paraleldir."[29] Aslında optik bilimini keşfeden Yunanlılardı ama bu bulgular daha sonrasında büyük oranda kayboldular ve bu bilgilerin bizim dünyayı "görme" biçimimizi değiştirme gücü, Aydınlanma ile beraber büyük bir sıçrama yaşadı. "Yansıma" kelimesi, düşünce süreçlerine gönderme olarak ilk defa on yedinci yüzyılda kullanılmaya başlandı.* 1690'da Locke, yansımayı bir

* Reflection. İngilizce *reflection* kelimesi "yansıma" anlamına da "düşünce/tefekkür" anlamına da gelir (çn.).

öz tefekkür süreci olarak görerek, "zihnin kendi işleyişlerini ve hareket biçimlerini fark edişidir", demiştir.[30] 1725 kadar eski bir tarihte, Vico "tefekkürün barbarlığı" gibi bir yorumda bulunur.[31]

Manzaraların kamerayla takip edilip "yakalanacak" bir av olarak düşünülmesi fikrine biz artık alışkınız ama on sekizinci yüzyılda da bu tarzda düşünüldüğünü öğrenmek şaşırtıcı gelebilir. Thomas Gray'e göre, turistler "on adımda bir manzaraları ve çeşitliliklerini *fotoğrafa alır* (yakalar)".[32] Keza William Gilpin'in denemesindeki önerisine göre, "manzaraları gezen kişinin ilk keyif kaynağı, nesnesinin *peşine düşmek*tir – karşısında sürekli yeni sahneler görmek ister".[33]

Manzara fikrinin bizatihi varoluşu -doğanın bir resim olabilmesi- dahi doğanın insan eli ve gözüyle geliştirilmeye ihtiyaç duyduğunu ima eder. Doğa şimdi Aydınlanma'nın egemenliğinde bir zamanlar metaforun çektiği gibi acı çekmiştir: Doğa, yapay dünyadan daha derin bir gerçekliğe yol açtığı için hürmet duyulan bir şeyken Locke'un mükemmel aldatmaca kavramı, yani sadece güzel bir yalan haline geldi. Bunun karşısında, Aydın zihnin tepkisi öteyi aramak, manzaraları *aşan* bir Doğa bulmak değil de tam zıttına yönelip, inzivaya çekilmek ve uygar davranış tabirinde Doğayı yeniden tanımlamaktır. Dolayısıyla Jane Austen'in *Emma* romanında Bayan Elton, heyecanlı bir biçimde Bay Knightley'nin evindeki piknik partisinden bahsederken hemen ağzının payını alır: "Gezi ya da merasim gibi bir şeye benzemeyecek yani – yalnızca bir çingene partisi", diye patlayıverir:

> Bahçenizde gezip kendimiz çilek toplayacak ve ağaçlar altında oturacağız; -yediğimiz her şeyi dışarıdan bulacağız- gölgeliklere bir örtü sereceğiz sadece. Her şey olabildiğine doğal ve sabit olacak. Aklınızdaki bu değil mi?
>
> Pek sayılmaz. Benim görüşümce basit ve doğal olan, yemek odasına bir sofra kurmaktır. Beyefendilerin ve hanımefendilerin doğallığı ve basitliği, hizmetçileri ve eşyalarıyla beraber,

bence en iyi şekilde ev içindeki yemeklerde gözlemlenebilir. Bahçede çilek yemekten sıkıldığınızda, evdeki yiyecekler soğumuş olacak.

Doğaya şüpheyle yaklaşılması gerekirdi: Belki de bir ebeveynin asi ama adaplar konusunda bir o kadar eğitime ihtiyacı olan bir çocuğu müsamahayla izlediği gibi gözlemlenmelidir. Doğa marifete boyun eğer, marifet doğaya değil.

Kudretli, her şeyi gözlemleyen, her şeyi gören göz en ideal örneğini Jeremy Bentham'ın Panoptikon'unda bulmuştur. Söylenenlere göre bu, ne zaman izlendiklerini bilmeksizin mahkûmların mutlak gözlem altında olacağı bir hapishane tasarımıydı; Bentham bu proje için o kadar hevesliydi ki, zamanının ve kişisel varlığının büyük kısmını ona harcamıştır. Michel Foucault'nun modern toplum üzerine yazılarıyla şu aşina hale geldi ki, günümüz dünyasının gözetleme teknolojisinin apaçık sonuçlarıyla beraber ve Bentham'ın hayali -ya da belki kabusu- gerçek olmuştur.

Utilitarizmin babası olan Bentham, eksantrik bir kişiydi. Bazı bakımlardan Dickens'ın çok iyi gözlemlediği çocuksu yetişkin tiplerinin bir modeli gibidir. Hafif ölçüde bir otizm ve sağ yarım küre işlevlerinin eksikliğini çağrıştıracak pek çok özelliği vardır. Sosyal olarak gariptir: J. S. Mill'e göre, "aşçısı ve hizmetçisi dışında muhtemelen hayatında hiçbir kadınla konuşmamıştır" ve Mill'in biyografı Packe'e göre "kadınlarla çok beceriksiz bir şakacılıkla flört ederdi".[34] Özellikle bilgiç bir konuşma biçimi vardı ve sabah yürüyüşlerinden "kahvaltı öncesi devirleri" [antejentacular circumgyrations] diye bahsederdi. Cansız nesnelerin yanında daha fazla kendi habitatında gibiydi ve nesnelere isimler takardı: Sopası Dapple, çaydanlığı -bastırılmış bilinçdışının muzip bir başkaldırısı dolayısıyla- Dick'ti.* Mill bu konuda şöyle yazar:

* Dick bir İngiliz ismidir ama argoda "penis", "çük" gibi bir anlamı da vardır (çn.).

> Ne içsel ne dışsal deneyime sahipti. [...] Ne refahı ne sıkıntıyı, ne tutkuları ne tatmin olmayı tanıyordu. [...] Ne hüznü ne de keyifsizliği bilirdi. Hiçbir zaman acı çektiren ve bitap düşüren bir yük hissetmemiştir. Son raddeye kadar tam bir çocuktu. [...] İçinde insan tabiatına ait ne kadar şey yatıyordu ne o biliyordu ne de biz bilebiliriz. Diğer çağlardan ve diğer uluslardan tamamen bihaberdi. Bunları tek bir standarda göre ölçerdi; olgular karşısındaki bilgileri ve doğru faydacılık görüşlerine sahip olup olmamaları, dünyayı buna göre uyarlama becerileri. [...] İnsani hisler hakkında çok az şey bilmekle beraber, bu hislerin oluşumları konusunda daha da bilgisizdi: Zihnin kendisi ve dışındaki şeyler üzerindeki hassas işlerini bilmezdi. Nitekim bu kadar eğitimli bir çağda, insan davranışının saiklerinin ne olduğu ve ne olması gerektiği konusunda bu kadar kısıtlı anlayışa sahip olup tüm insan davranışlarını düzenlemek için bir kaide sağlamaya çalışmış değildir.[35]

Bu tanımlama tuhaf bir şekilde bir başka Aydınlanma filozofu olan Balcaz'ın Fontenelle karakterine benziyor (bkz. ileride 11. Bölüm, 18. sonnot).

Mill'in iddiasına göre, Bentham insan davranışlarına bir "kaide sunmak" istemiştir: Şimdiye dek kanunlaşmamış her şeyin kanun koyucusu olarak görmüştür kendini.[36] Sezgisel bilgeliğin şiddetli bir eleştirmenidir. "Yıkıcı kör inanç olarak gördüğü organize dine ömrü boyunca duyduğu nefret", diye yazar Huw Richards, "Blackstone'un benimsediği İngiliz genel hukukuna duyduğu nefretle çok geçmeden desteklenmiş oldu. Her ikisini de mantık ve gerçek insan ihtiyaçlarının değil de batıl inancın, kuru itaat ve atavizmin ürünü olarak görüyordu."[37] Asıl projesi sınıflandırmaydı; ve hatta *international, codify* ve *maximise** kelimelerini icat eden odur. "Toplum" adına bu kanunlaştırma eğilimlerine rağmen, Bentham, kişisel mizacı ve sol yarım küre tarafından

* Sırasıyla "uluslararası", "kanunlaştırmak" ve "azamileştirme" (çn.).

görülen dünyayla örtüşür biçimde, 'toplumun kurmaca bir beden" olduğuna inanmıştır. [38]

Sol yarım küre eğilimini bazı şeylerde apaçık sergilerken başka şeylerde bu çok daha zor kavranırdır. Biraz da dokunaklı biçimdedir ki, destekçisi Lord Lansdowne'un memleketi olan Bowood'dan genç bir kadının ona gençliğinde bir çiçek armağan etmesinin anısını yaşatmış ve 80 yaşındayken kadına hatırlatma amacıyla şöyle yazmıştır: "Hayatının sonuna kadar Bowood ismini her duyduğunda gözleri yaşa boğulmadan edememiş." Fakat sol yarım kürenin iyimser, geleceğe bakan bakış açısıyla örtüşür biçimde benzer bir durumda şöyle feryat eder: "Yalvarırım sana, beni geleceğe götür – geçmişe dönmeme izin verme."[39]

Bentham'ın şiire pek taraftar olmadığı tahmin edilebilir ve bu hususta da on yedinci yüzyıldan on sekizinci yüzyılın ortasına kadar birçok sesi dile getirmektedir. "*Nesirde*", diye yazar -ki burada biraz da kendini tiye alan bir mizahın söz konusu olduğunu sanıyorum-, "sonuncu hariç tüm mısralar marja kadar dayanır – şiirde çoğu mısra oraya gelemez."[40] Fakat şunu da söylemek gerekir ki, başka bir yerde zahiren bütün ciddiyetle de şöyle yazar:

> Ön yargıyı bir kenara koyarsak, iğne oyunu,* müzik ve şiir zanaatlarıyla aynı değeri taşır. Eğer iğne oyunu daha fazla haz sağlıyorsa, ikisinden de daha değerli sayılabilir. Herkes iğne oyununu oynayabilir: Şiir ve müziğin tadını ise yalnızca sayılı sayıda insan çıkarabilir. İğne oyunu daima masumdur: Keşke aynısını şiir için de söyleyebilsek! Esasında şiir ve hakikat arasında tabii bir muhalefet vardır: Sahte ahlak ve kurgusal karakter taşır.[41]

Sanat tabiatı gereği örtük ve muğlaktır. Ayrıca somuttur: Somut yaratımlar ortaya koyar ve bunlar da aracıları dil olsa bile bizimle duyularımız vasıtasıyla konuşur ve yaşanan

* Belirlenmiş noktalar üzerine iğne ya da raptiyeni koyarak rakibinden daha ileri gidip oyunu bitirebilmenin amaç olduğu bir masa oyunu (çn.).

dünyadaki somut varlıklar olarak üzerimizde fiziksel etkilerde bulunur. Aydınlanma başlıca zekâyla, arızi ve fiziksel, bedensel ve sıra dışı şeylerin sınırlarını (Aydınlanma'nın bakış açısına göre) "aşan" şeylerle ilgilenir. Aydınlanma sanatı, dolayısıyla tezattır (oksimoron). Belirtikliğe en az tabi olan sanat biçimleri müzik ve mimaridir – belirtikliğe uygun olmayıp tam zıttı olmalarından dolayı böyledir, zira içkin olarak örtüktürler (bir resim ya da şiirin "konusunun ne olduğu" sorulabilse de, müzik ya da mimariye uygulandığında bu soru yavan kalır).

Muhtemelen bu sebepten dolayı müzik ve mimari, bu dönemde en çok hayatta kalan sanatlardır; zira belirtiklik dünyasına zorla sokulmaya en müsait olanlardır. Haydn'ın müziği, sanatta Aydınlanma ruhunun en tam ifadelerinden biridir. Haydn müziğinde harikulade biçimde dengede tutulan bir karşıtların gerilimi, simetri içinde aydınlık ve haz, bir edep duyumu vardır; bunların tümü de yerine oturmuştur. Ama aynı zamanda beklenmedik biçimde salt ofis düzeni ötesindeki bir dünyayı çağrıştıran gizemli unsurlar da barındırır.[42] Mozart karanlık ve tedirginlik unsurlarını o kadar açıkça sergiler ki, onun bir Aydınlanma bestecisi olduğundan dahi şüphe duyulabilir; bilhassa geç dönem eserlerinde Romantizm'in ön biçimi olma özellikleri gösterir. Ama eserleri içlerindeki kısıtlamalar ve acı tatlı duygularıyla daha da güç kazanır; özellikle operaları, ironi ve şefkati aynı anda barındırır ve bu öyledir ki, (her çağın büyük sanatçıları gibi – örneğin Troilus'u işleyişinde Chaucer) Mozart hiçbir zaman karakterlerine üstün değildir, bilakis onlarla ortak zaaflarını tanır. Yerel Avrupa mimarisinin de en büyük çağı buydu, gerçi mimari çok büyük oranda İtalyan Rönesans mimarlarından, en başta da Palladia'dan bazı ilkeleri benimsemiştir. Öyleyse Aydınlanma sanatının en iyi yanı budur.

Bu nesir çağında, şiir çok kolay devrilmiştir. Şiir, pohpohlayıcı bir yalan biçimiydi: Lord Chesterfield, oğluna Latin

şiir kitabından birkaç sayfa koparıp onları Cloacina'ya (lağım tanrıçası) adak olarak sunmasını söyler;[43] buna karşılık Keats ise "Lord Chesterfield ile aynı nehirde yıkanamayacağını" yazar.[44] Aydınlanma inancında, sınırlı sayıda doğru fikir ya da düşünce vardır ve bunlar soyut varoluşa sahiptir, sonrasındaysa dilde somutlaşırlar. Böylelikle kesin ve bilindik hale gelirler ama yeni kıyafetler giydirerek yeni gösterilebilirler. Şiir, fikirlere yeni süslü kıyafetler giydirerek aşina olunandan haz almamızı sağlamış ama yeni deneyimler kazandırmamıştır. Zekice yazılan şiirler üzerine Pope'un ünlü sözlerinin ardında bu yatar: "düşünülmüş ama hiçbir zaman bu kadar güzel ifade edilememiş şeyler." Sonra şöyle devam eder: "İfade, düşüncenin kıyafetidir. [...]"[45] Bu ikinci ifade, Wordsworth ve Coleridge'in L*yrical Ballads*'ın [Lirik Baladlar] ön sözünde Augustan edebiyatçılarına saldırısının temelini teşkil eder, zira Wordsworth ve Coleridge şiiri hayal gücünün bir eseri, husule yeni deneyimler getiren manada hakikaten yaratıcı bir şey olarak görmüştür – sadece düşlem ürünü değil, zira düşlem yalnızca aşina olunan şeyleri yeni bir biçimde bir araya getirir. Bu görüş, Scheler'nın şiirin tabiatı üzerine anlayışıyla örtüşür. Bu düşüncesini uzun bir alıntıda vereceğim çünkü bu can alıcı hususun daha iyi bir anlatımını bulamayacağım:

> Bu sebepten dolayı şairler ve "çektikleri acıları anlatmaya yönelik Tanrı tarafından bahşedilmiş bir yetiye sahip olan" [Goethe, *Marienbader Elegie*] yaratıcı kişiler, deneyimlerine soylu ve güzel bir ifade verip böylelikle bunları okuyucuya -genelde kendi geçmişlerindeki benzer deneyimlere yönelik olarak- tanıdık kılmaktan çok daha üstün bir işlevi yerine getirirler. Zira yeni ifade biçimleri yaratarak, şairler, deneyimimizin günlük dille adeta hapsolduğu baskın fikir ağlarının çok üzerine uçarlar; geri kalanımızın da kendi deneyimlerimiz içinde bu yeni ve daha zengin ifade biçimlerine karşılık gelen şeyleri ilk defa *görmemizi* sağlarlar ve böylelikle aslında bizim *olası* öz farkındalık kapsamımızı *genişletirler.*

> Zihin krallığının gerçek bir genişlemesine yol açarlar ve adeta bu krallık içinde yeni keşifler yaptırırlar. Akış üzerindeki idrakimizde yeni dallar ve kanallar açan, böylelikle bize deneyimlediklerimizin *ne* olduğunu ilk defa gösteren onlardır. Aslında her hakiki sanatın görevi budur: Halihazırda verili olanı yeniden üretmek (bu yüzeysel olurdu) ya da öznel heveslerin oyununda bir şey yaratmak değil de (ki bu yalnızca geçici ve diğer insanlar için alakasız bir konu olurdu) dış dünya *ve* ruha doğru ileri atılmak, şimdiye kadar kural ve alışkının gizlediği o nesnel gerçeklikleri görmek ve iletmektir. Dolayısıyla sanat tarihi, hem içimizdeki hem de dışımızdaki sezgisel dünyaya kendi idrakimiz için boyun eğdirmek olarak görülebilir; nitekim bu idraki hiçbir bilim sağlayamaz. Örneğin artık herkesin kendi içinde algılayabildiği bir duygu, bu açıklık algısının mümkün olabilmesi için, iç dünyamızın korkunç ifade edilemezliğinden bir "şair" tarafından çekip alınmalıdır: tıpkı bir zamanlar lüks olan ticaret eşyalarının (çay, kahve, pul biber, tuz vs.) günümüzde herkes için günlük genel eşyalar haline gelmesi gibi.[46]

Dryden ve Pope'un şiirleri, Aydınlanma'nın en iyi tarafına aittir – cömert, dogmatik olmayan, alaycı ruhlu; ayrıca başka bir Sam Johnson'ın kendi kurallarına uymayı ayrıksı biçimde nasıl reddettiğinden de bahsetmiştim.[47] Ama Augustan Çağı şiirinin hoş sunumlar yapmasına, belli tarz taşımasına rağmen özgün deneyimi göstermeyi kaygı edindiğini söylemek zor; zihnin krallığını genişletmeyi ve yeni keşifler yapmayı amaçlamaz, kendi bahçesiyle ilgilenir ve çalılıklarını olabildiğince özenli, zarif biçimde şekillendirir. Tabii ki büyük sanatçılar daima iletişim aracının sınırlarına başkaldıracaktır ama her halükârda Goethe'nin de söylediği gibi bu onların ustalığının koşuludur.[48] Ama bunlar istisnadır. Reynold, Michelangelo'nun ham dehasıyla ya da Johnson ve Shakespeare'in daha da ham dehasıyla (veyahut İskoç yaylalarının yüceliğiyle) karşı karşıya kalıp bu dehanın ne olduğunu saptadığında, öyle hissederiz ki, sanki ancak dünya deneyiminin enginliğiyle yüzleştiklerinde Aydınlanma'nın

tüm yüklerini üzerlerinden atma gönüllülüğü gösterebildikleri için başarılı olabilmişlerdir.

SİMETRİ VE DURAĞANLIK

Klasik kahraman beyiti, keskin duraklamalarıyla beraber, simetrinin dengelenmesine izin verir – aslında eşitlik, simetri için asli önem taşır; ve bu kesintili, simetrik olarak öz göndergesel olan hareket bazen kasti olarak *delici* etkide bulunma amacıyla kullanılabilir:

> Here thou, great ANNA! whom three realms obey
> Dost sometimes counsel take – and sometimes Tea.[49*]

Sürekli kendine dönüp durup duraklayan bu hareket, Milton'ın söz diziminin daima uzaktaki ve ötedeki bir şeylere çağrışımda bulunan daha eski, açık, çalkantılı, akışlı ilerleyişiyle tezatlık taşır; nitekim bu tarz, daha sonrasında Wordsworth tarafından yeniden dönüştürülür; her halükârda ikisi de Bach'ın daima değişen, büyüyen, akıcı tarzının Haydn'daki kendine kapalı mükemmelliğiyle taşıdığı zıtlığa benzemektedir. Ama her mısradaki hem hareketin hem de anlamın bu sürekli dizginlenmesinden, ritim ve cinasın ruhun özgürlüğünü terbiye edip kısıtlamasından ve her şeyi itinayla simetriye sokmasından, tüm o kapalı, durağan, kendi kendini merkez alan yapıdan Dryden'ın en iyi mısralarının bazılarında kaçınılır. Örneğin bir dostunun ölümü üzerine yazdığı mersiyenin "Farewel, too little and too lately known",** mısraları böyledir. Şiirin on iki heceli son mısraları neredeyse şiir çerçevesinin dışına uyurgezer bir tarzda çıkar:

> Once more, hail and farewel; farewel thou young,
> But ah too short, Marcellus of our Tongue;

---

* "Üç diyarın itaat ettiği yüce ANNA! Burada / Bazı zamanlar öğütler alır – bazı zamanlar çayını yudumlarsın" (çn.).

** "Elveda sana çok az ve çok geç tanıdığım insan" (çn.).

Thy Brows with Ivy, and with Laurels bound;
But Fate and gloomy Night encompass thee around.[50]*

Keza on yedinci yüzyıla yazdığı vedanın muazzam canlılığı da böyle bir örnektir:

All, all, of a piece throughout;
Thy Chase had a Beast in View;
Thy Wars brought nothing about;
Thy Lovers were all untrue.
'Tis well an Old Age is out,
And time to begin a New.[51]**

Simetri ilgi çekici bir kavramdır. Soyut olarak hiç şüphesiz çok derin seviyede cazibe taşır. Kelimenin kendisi eşit ölçü anlamına gelir ve Yunanlıların çok sevdiği Platoncu cisimlerin ideal tiplerinin tümünün bir özelliğidir. Matematikte bu terim sadece eksende simetri anlamına değil, kişinin bir nesneye uygulayabileceği ve aynı zamanda onu *değişmeden* bırakabileceği bir süreç anlamına gelir. Ayrıca *tesadüften* bağımsızlıktır – başka bir değişle, evrenselliktir: Eğer bir yasa simetriye tabiyse, evrensel olarak uygulanabilirdir. Newton yasaları simetriye uyar. Tüm bu anlamlar simetriyi durağan, evrensel, basit, ideal formlarla yan yana koyar: yani sol yarım küreyle. Fakat gariptir ki, simetri fenomen dünyasında görülmez; canlı şeyler simetriye yaklaşsa bile daha yakından incelendiğinde tıpkı beyin gibi gerçekten simetrik değildirler ve sürekli olarak hareket, değişim içindedirler. Hayvanlar hakkında bir partnerde simetriyi çekici buldukları söylense de görünüşe göre insanlar aslında bu tür tercihlere sahip değildir.[52] Simetrinin daha sağlıklı diye

* "Bir kere daha, selam olsun ve elveda; elveda genç insan, ama pek kısaydı ömrün, Dilimizin *Marcellus*'u; alnına sarmaşıklar ve defneler layıktı; ama Kader ve kasvetli Gece etrafını kuşatıyor senin artık" (çn.).

** "Baştanbaşa her şey ama her şey bir fragmandan ibaret; Hedefinde bir Av vardı; Savaşlarını hiçbir şey husule getiremedi; Aşıklarının hepsi iki yüzlüydü. Bu Eski Çağ bitti ve Yenisine başlama vakti geldi" (çn.).

tanımladığı durumlarda bile *yine de* daha az çekici olarak deneyimlenir.[53] Hatta canlı yüzlerde simetri, mekanik ve gerçek dışı bir çağrışıma yol açtığı için tekinsizlik gibi hissedilir, ki Blake'in kaplanının "korkutucu simetrisi"nin ardında yatan da budur. Tahmin edileceği üzere, F. D. Martin'e göre, Aydınlanma portrelerinde "yüzler genellikle diğer tüm Batı tarzlarından daha simetrik resmedilir". "Bu tür portrelerin", Wilde'ın ifadesiyle, "bir kere görülüp bir daha asla hatırlanmamalarının sebeplerinden biri budur".[54]

Simetri -şiirde, müzikte, mimaride, nazımda ve düşüncede- muhtemelen Aydınlanma'nın nihayetinde asıl yol gösterici estetik ilkesiydi. Simetri ve diğer iki önemli Aydınlanma niteliği arasında bir ilişki vardır, ikisi de sol yarım kürenin tercihlerine yandaştır: durağanlık ve eşitlik.

Sol yarım küre ve eşitlik arasındaki ilişki, kategorik yöntemin bir neticesidir. Bireysel insanlar ya da şeylerle karşı karşıyayken, kendimizi içinde bulduğumuz durumun olasılıklarını ve durumun olasılıkları başkalaştırdığını ayırt ettiğimizde, şeylerin ya da kişilerin kendilerinin ve bağlamın sürekli olarak değişime tabi olduğunu kabul ettiğimizde iki ayrı varlık hiçbir bakımdan *asla* eşit olamaz. (Cassirer'nin belirttiğine göre, Arapçada "deve" anlamıyla ilişkili beş ila altı bin kelime vardır, oysaki bizim için tek kelime vardır.)[55] Fakat ögeler sınıflandırılıp kategorilere girdiklerinde eşit olurlar: En azından *kategorileştirenin bakış açısından* kategorinin her üyesi o kategorinin başka bir üyesiyle yer değiştirebilir. Bu manada kategorileştirme sisteminin içinde bir eşitleme dürtüsü yatar. Ama her halükârda kategorilerin kendileri hiyerarşik bir taksonomide düzenlenir ve bu da demektir ki, canlı şeylerin bireysel varyasyonları düzleştirilse de *kategoriler* arasındaki farklar, eşitliğin olduğu yerde ortaya çıkar.

Sol yarım küre ve durağanlık için de aynısı geçerlidir. Sol yarım küre bilinen şeylerle ilgilendiğinden dolayı, bunların belli bir sabitlik ölçüsü bulunur; eğer sürekli değişen tabiatlarına saygı duyulursa, bilinemezler. Sol yarım küre için,

bir kere bilinen şey değişmez; ama gelgelelim atomistik olarak iradeye göre hareket edebilir ya da hareket ettirilebilirler, hatta sol yarım kürenin iradesinin kategorileştirmelerine uymaları için hareket *ettirilmeleri* gerekir. Dolayısıyla, sol yarım kürenin galip olduğu yerde, bilfiil yaşayan şeylerin daimi değişimi ve bireysel farklılıklarının yerine durağanlık ve eşitlik koyulur; tıpkı bir kelebeğin koleksiyonun vitrininde iğnelenmiş, hareket etmeyen bir şeye dönüşmesi gibi. Fakat aynı zamanda sol yarım küre bu süreç vasıtasıyla manipüle etme gücünü kazanır, ki öne sürdüğüm üzere dürtüsü de her zaman bu olmuştur. Güç, kaçınılmaz olarak eşitsizliğe yol açar: Şeylerin bazı kategorileri diğerlerinden daha faydalı ve dolayısıyla daha değerlidir. Dolayısıyla aktüel yaşayan şeylerin ya da varlıkların içkin farklılıkları böylelikle kaybolur ve yerlerine sistemden türetilen anlam ya da değerler koyulur. Keza kendinde şey artık değişmese de manipülasyon kaçınılmaz olarak değişime yol açar: Spesifikliğin direnci, zorba kategorinin kalıbına tabi kılınır. Böylece bireysel şeylerin ya da varlıkların değişen, evrilen tabiatı yitirilir; onların yerine sistemin talep ettiği değişimler koyulur. Bireysel seviyede gayrimeşru kılınmış değişim ve fark, arka kapıdan içeri girer.

EŞİTLİĞİN PEŞİNDE

Fransız Devrimi ve Amerikan Devrimi, Aydınlanma'nın en önemli ve en kalıcı miraslarıdır. Berlin'in dediği gibi, Romantizm ile neredeyse hiçbir alakaları yoktur:

> [...] uğruna Fransız Devrimi'nin savaşıldığı ilkeler evrensel akıl, düzen, adalet ilkeleriydi; Romantik hareketin genellikle ilişkilendirildiği eşsizlik hissiyle bağ kurma, derin duygusal iç gözlem, şeylerin farklılıkları, benzerliklerden ziyade ayrımlar değillerdi.[56]

(Fakat, ileride de ortaya sermeyi umduğum üzere, Aydınlanma'dan doğrudan Romantizm'e çıkan bir yol vardır

– bir yarım kürenin tasarılarından [gerçekte hayli zıt olan] diğerinin tasarılarına olan *yumuşak* geçişin [Reformasyon'da ele almıştım] bir başka örneğidir bu.) Bireyin kendi mutluluğunu arama hakkı gibi ünlü beyanlarıyla beraber Amerikan Devrimi, her iyiliğin -örneğin mutluluğun- rasyonelliğin yardımıyla beraber iradenin izlenmesine bağlı olması gerektiği inancını dışa vurur. Bu şekilde rasyonelliğin paradoksal tabiatına ışık tutar: Rasyonel zihin "iyiyi" takip etmesi gerekirken, en değerli şeylerin peşine düşülemez (mutluluğun peşine düşmek genellikle mutluluğa götürmez). Bu gibi değerli şeyler yalnızca başka bir şeyin yan etkisi olarak gelebilir.

Sol yarım küre, örtüklüğün önemini yanlış anlar. Dolayısıyla burada bir sorun yatar. Bazı mantıken arzulanası hedeflerin öylece doğrudan peşine düşülemez çünkü onları doğrudan takip etmek tabiatlarını değiştirir ve elimizden kaçarlar: Bu nedenle özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkelerinin -iyi ideller olsalar bile- doğrudan peşine düşmek sorunsaldır. Fransız Devrimi bilindiği üzere özgürlüğü, eşitliği ve kardeşliği desteklemiştir. Dünyaya karşı belli bir hoşgörülü tutumun, sağ yarım küre tarzının zorunlu eşlikçisi olarak tezahür etmelerine izin vermekten ziyade bunları kavramlarmış gibi öne çıkarmak ve belirtik olarak, sol yarım küre tarzında peşlerine düşmekte yatan sorun, sol yarım kürenin yetki alanı içinde girdikleri anda sadece olumsuz unsurlar olabilecek olmalarıdır. Bunun sebebi sol yarım kürenin elinde olan tek şeyin, kendini şeyleri yaratıyor diye görmesine rağmen, *yalnızca sağ yarım kürenin ona temin ettiği şeylere "hayır" demesi ya da "hayır" dememesidir* (keza tıpkı sağ yarım kürenin "Başka"ya, yani kendimizin dışında var olan şeylere [bkz. geride 5. Bölüm] hayır demesi ya da hayır dememesi gibi). Dolayısıyla, sağ yarım küreye gerçekten göründükleri halleriyle şeylerin verilmişliklerinde herhangi bir *eşitlik* olmadığından, sol yarım küre için eşitlik, "eşitliğe" eşit olmayan şekilde baş gösteren her şeyi yıkma ihtiyacı ve dürtüsü halini alır – Fransız

Devrimi'nin karmaşası ve kıyımında aslında peşine düşülen eşitlik bu tür olumsuz bir anlamdadır. Sağ yarım kürenin temin ettiklerinde de herhangi bir *eşitlik* yatmaz, zira sağ yarım küre dünyayı, karşılık gerektiren ve sorumluluk getiren canlı bir karşılıklı bağlılıklar ağı olarak sunar – tüm bağları üzerinden atmak anlamında "özgürlük"ün heyecan verici nihilizmi değildir bu. Sol yarım kürenin özgürlüğü, kaçınılmaz olarak, deneyimin bize yaşamla öğrettiği bir şey değil de soyut bir kavramdır. "Soyut özgürlük, tüm diğer soyutlamalar gibi, var olmayan bir şeydir" derken Edmund Burke'ün 1775'te Amerika ile uzlaşma üzerine yaptığı konuşmada söylemeye çalıştığı da budur.[57] Sol yarım kürenin özgürlük versiyonu, karmaşık bir ağda aidiyet içerisine girme vasıtasıyla deneyimlenebilecek özgürlük değil de salt bir kavramdır. Onun yerine, olumlu olarak bir şey *yapmak* zorunda olduğundan (ama yapabileceği tek şey "hayır" demektir), olumsuzlamayla ilerlemek durumunda kalır: Bu tür özgürlük deneyimlerinin kazanılabileceği doğal olarak evrilmiş geleneksel topluluk yapılarını kendi sınırsızca özgür toplum versiyonuna engel olarak görerek sökmek ve dağıtmak ister. *Kardeşlik* de sağ frontal lob tarafından mümkün kılınan hısım topluluklar ve toplumlarda kendini gösterir (sol yarım kürenin kavramsal bir inşası olan "Toplum" değil). Bunun sol yarım küre versiyonu bir tür emek birliğidir (Tönnies'in terimlerinde Gemeinschaft'ın [topluluk] aksine Gessellschaft'tır [refakat]); ve burada "hizmet" denilen şeyin bürokratik şartının, özel ve kişisel ilişkilerin, topluluklar içindeki sorumluluk bağlarının, kardeşlik duygularının ve gerçek deneyimlerin mümkün olduğu koşullar yok olur.

Amerikan Devrimi daha farklı bir meseledir; ilk olarak, onda Jakobenler yoktur. Yaklaşımı, irade çabasıyla olabildiğince özgürlüğü husule getirmek (Fransız modeli) değil de olabildiğince az özgürlük getirmekti: Berlin'in negatif özgürlük kavramına yakın bir *laissez-faire* yaklaşımıdır bu – olabildiğince az dizgin. Dolayısıyla Fransız Devrimi'nin

aksine Burke Amerikan Devrimi'ni desteklemiştir. Söylemi ne olursa olsun, amacı toplum üzerindeki resmi kısıtlamaların azaltılması ve aynı zamanda başlıca ekonomik refah menfaatinde olmak üzere topluluk hissini güçlendirmekti. Jefferson'ın gördüğü haliyle demokrasi, aslen yerel, tarımsal, komüniter, organik yapısıyla sağ yarım kürenin idealleriyle uyum içindeydi. Ama zamanla Aydınlanma'nın bir sol yarım küre ürünü olan kapitalizmin geniş çaplı, köksüz, mekanik gücüyle yok edildi. Tocqueville'in öngörülü bir şekilde gördüğü, toplumun dokusunda -bizim terimlerimizle- sağ yarım küre değerlerinin eksikliğinin zamanla her şeye rağmen bürokrasiye tabi ve Devlete köle olacağımız bir sürece yol açacağıdır: "Yurttaşlarını 'daimi çocukluk' halinde tutmaya çalışan bir toplum olurdu bu; mutluluklarını korumak ister ama mutluluğun yegâne vekili ve söz sahibi kendisi olmayı seçer." Toplum, der, yeni bir tür kölelik yaratır:

> Bu, toplumun yüzeyini, özgün zihinlerin ve dinç karakterlerin aşamayacağı küçük karmaşık kurallar ağıyla kaplar [...] tiranlık yapmaz ama halkı bastırır, moral düşürür, sönümletir ve aptallaştırır, ta ki her ulus çekingen bir hayvan sürüsüne dönene ve hükûmet onların çobanı olana kadar.[58]

John Passmore'un ifadesiyle bu "Benthamcı ya da Fabiusçu mükemmelliğin bir dışa vurumudur".[59]

Genelde toplumların kendilerini en keskin biçimde Aydınlanma kavramlarıyla ("halkın demokrasisisi") özdeşleştirdiği yerlerde ortaya çıkan ideal ve gerçeklik arasındaki bu yer değiştirme, bir seviyede Elster'in rasyonelliğin kendi yıkımının tohumlarını içinde taşıdığı paradoksuyla da açıklanabilir. Bir başka seviyede, sol yarım kürenin yaşama hiçbir şey getiremeyeceği gerçeğinin bir ifadesidir: Yalnızca ona sağ yarım küre tarafından verilenlere "hayır" der ya da "hayır" demez. Blake'in görüşünü tekrarlamak gerekirse: "Enerji tek yaşamdır ve Bedenden gelir; *Akıl ise Enerjinin sınırı ya da dış çevresidir*" (bkz. s. 351).

Sol yarım kürenin tasarısının olumsuz gücünün en aleni ifadesi özgürlük, adalet ve kardeşlik ideallerinin yolunun dar görüşlü, adaletsiz ve kardeş olmaktan çok uzak olan giyotine çıkmasıdır. Esasen kutsal olan her şey, rasyonellik üzerine değil de hürmete ya da hayrete (sağ yarım küre sahası) dayanan her şey, sol yarım kürenin düşmanı olur ve kendi üstünlüğünün bir çıtası halini alır; ve böylelikle sol yarım küre kendi yıkımına kendini adamış olur. Reformasyon'da olduğu gibi burada da güç suistimali olduğundan şüphe yoktur; hatta bunlar rahipler ve hükümdarlar için bazen kutsal otoriteye atıf bakımından meşrulaştırılmıştır. Ama Reformasyon'daki gibi, hedef olan suistimalin kendisi değil de suistimal edilen şey -zina değil de tasvirleri, yozlaşmış rahipler değil de papazlar ve kutsiyet- olmuştur. Fransız Devrimi sırasındaki rahiplere ve krala yönelik saldırıların şiddeti, onların metafor olarak konumlarının ve sağ yarım kürenin faydacılık dışı değerlerini metaforik olarak icra ettikleri eylemlerin yanlış anlaşıldığını değil, onlardan korkulduğu gösterir.

Kilisenin ruhban güçlerinin yıkımı, Fransız Devrimi'nin bir hedefiydi, keza Reformasyon'da da aynısı geçerliydi. Fakat Reformasyon çıplak biçimde, alenen seküler değildi: Yozlaşmış bir dini saf bir dinle değiştireceğini iddia etmiştir. Her halükârda etkisi, gücü Katolik Kilisesi'nin ruhban temelinden sekülerleşmenin pervasız bir parçası olarak en geniş manada devlete aktarmak olmuştur – ki bununla kastettiğim, insan deneyiminin salt rasyonalist terimlerle sunumu, Ötekinin dışlanması ya da insan ahlakı ve refahıyla ilgili tüm soruların bu tabirlerde cevaplanması gerektiğine yapılan vurgudur; nitekim bunu sol yarım kürenin tasarısı olarak görüyoruz. Bilakis Fransız Devrimi, apaçık Kiliseye muhalifti ama en cüretkâr saldırısı kraliyetin kutsal ve metaforik yapısına yönelikti (buna bağlı olarak da ayrıca otoritesi karşılıklı olarak monarşiye bağlı olan aristokrasiye). Reformasyon zamanında, azizlerin büstleri bazen halk meydanına getirilir ve kasabanın celladı tarafından kafası koparılırdı. Bu sadece

Fransız Devrimi'ne delalet etmekle ve kral katli ile kutsiyetin ortadan kaldırılması arasındaki devamlılığı göstermekle kalmaz, aynı zamanda Reformasyon ve Aydınlanma'yı niteleyen diğer iki sol yarım küre eğilimini de çok güçlü bir şekilde karakterize eder. Şimdi bu konuya dönebiliriz.

Görsel 10.1'deki Villeneuve'ün çarpıcı resmini göz önüne alın. Kitabı *The Body in Pieces: The Fragment as a Metaphor of Modernity*'de [Parçalanan Beden: Bir Modernite Metaforu Olarak Fragman] Linda Nochlin şöyle bir yorum yapar: "1794'te Robespierre'in ölümü ve hatta sonrasında yıkım, koparma ve parçalama imgeleri -tasvirleri- devrimci ideolojide güçlü unsurlar olarak süregelmiştir."[60] Hatırlanacağı üzere, fragmanlaşma, sol yarım kürenin temel algılarındandır (bkz. 2. Bölüm). Hükümdarın kellesinin kesilmesi gibi imgeler üzerine Nochlin'in yorumuna göre, bunlar "eşi benzeri görülmemiş bir güç ve çağrışım taşıyan hadım etme imgeleridirler".[61] Durum böyle olsun ya da olmasın, bu gravür, tasvir ettiği sol yarım küre egemenliğinin en önemli veçhelerini mükemmelen kişileştirmektedir. Hemen fark ederiz ki, sol yarım kürenin aleti olan sağ el resmedilmiştir ve kutsiyetin mutlak gücünü kendine almaktadır (sanki krallıktaki gizemli unsur yalnızca hokkabazlıkmışçasına Villeneuve'ün *jongleurs couronnées*'ye* yaptığı alakasız göndermeye dikkat edin). Sol yarım küre tercihlerine uygun olarak, sadece bir fragmanlaştırmayı sergilemekle kalmaz, ayrıca spesifik olarak kafanın bedenin geri kalanından ayrılmasını tasvir etmektedir; nitekim bu metaforun sol yarım küre dünyasının en temellerine dek uzandığını söyleyebiliriz, zira sol yarım küre dünyası fizikselliği reddeder ve soyutluğa çekilir, beyinsel ya da ussal dünya bedenin taleplerinden olabildiğince koparılır.[62] Üstelik, bu kafanın apaçık şekilde cansız bir nesneye ve celladın elinde bir "nesne"ye indirgenmesiyle beraber yine de tekinsiz biçimde canlıdır, neredeyse işkencecisine duyduğu hınçla gizliden gizliye gülümsemektedir. Cansız nesnelerin sol yarım kürenin özel alanı olduğu, yaşayan her

* "Taç takmış hokkabazlar" (çn.).

şeyinse sağ yarım küreye ait olduğu hatırlanacaktır. Bu kafanın neredeyse yaşıyor gibi gözükmesi -ki yine de kuşkusuz ölümün galip gelmesinin bir imgesidir-, hayrete düşüren bir güçle sol yarım kürenin zaferini temsil eder. (Yaşayan ve salt mekanik şeyler arasındaki ayrımın kesinliğinin yitiminden kaynaklanan "tekinsiz" hayranlığı konusuna daha sonra geleceğim.)



Görsel 10.1 *Matière à réflection pour les jongleurs couronnées* [Taç Takmış Hokkabazların Düşünmesi Gereken Bir Mesele], Villeneuve, 1793

Tekrar söylemek gerekirse, bu resim, yıkımını kutlayan bir toplum için merkez bir yer tutan ayinin, yani ekmek ve şarabın İsa'nın bedeni ve kanına dönüşmesinin feshinin bir parodisidir. Kral, tanrısal mevcudiyetin bir metaforuydu ve onun otoritesiyle hüküm sürerdi; burada kralın kafasının *ostensio*'su,* ayinde *hoc est enim corpus meum*, yani "zira bu benim bedenimdir" sözleriyle beraber bedenin *ostensio*'sunu parodileştirir – bu sözler karıştırılıp *hocus pocus* şeklinde söylendiğinde, kutsal dünyada reddedilen her şeyin bir özeti halini alır (Aydın zihin için hokkabazların dünyasından ibaret hale gelir). Dikkat edin ki, parodiyi onaylarcasına kafadan kanlar da damlar; bu kan birçok kişi tarafından "içilecektir" ama bu Tanrı'nın halkı için bir ayinin parçası değil, vahşi bir faydacılık içinde olacaktır, "halk" için besleyici bir gıda olacaktır – resmin altındaki metin, bu "kirli kan"ın sürülmüş tarlaları bereketlendirmesini dilediğini ifade eder. Bir kere daha sağ yarım kürenin kutsal alanı, sol yarım kürenin işlevciliğine ve faydacılığına boyun eğdirilmektedir.

David Freedberg'ün *The Power of Images*'ta [İmgelerin Gücü] öne sürdüğü gibi, bir imgeye zarar verme ihtiyacı, onun gücüne inanıldığına işaret eder.[63] Koerner, ikon düşmanlığının imgelere bu kadar tekinsiz güç yükleyerek kendi kınadığı puta taparlığa yakınlaştığını belirtir.[64] Keza şehir meydanında heykellere birer suçluymuş gibi muamele edilmesinden bahseder: "Putları benzer şekilde cezalandırarak ve saklayarak Münster'in ikon düşmanları kendilerini tiksindikleri kişilere benzer hale getirmediler mi? Bir aziz büstünün kafası kasabanın celladı tarafından koparıldığında maddi şey artık ne kadar maddi kalmıştır ki?"[65] Veyahut Koerner'in dediği gibi, temsilin kendisine mi saldırıyorlar? Azizi temsil eden ahşap, artık temsilin kendisini mi temsil ediyor? Ben öyle demezdim. Azizlerin ahşap imgeleri, yeniden-sunumu değil de metaforik anlayışı temsil eder ve işte

* "Teşhir, sergileme" (çn.).

mahkeme önüne getirilip suçlanan ve idam edilen de *o*dur – metaforik anlayış.

Ahşaptan azizlerin değil de kralların ve düklerin kellesinin alındığı zaman da Aydınlanma Çağı'ydı. Heykelin ahşap ya da Tanrı olması gerekmediği gibi, kralın da diğer herkes gibi sıradan bir insan ya da üstün insan olması gerekmez. Olasılıklar sadece bunlar değildir. Kral ululadığımız şey için, insandaki tanrısallık için bir metafor olarak iş görür. Kraliyetin bu metaforik özü, aktörün rolündeyken kendi vasıflarını yitirmesini beklediği gibi, bireysel varlığın arızi nitelikleri rolünün eşsizliğine gömülmesine bağlıdır; fakat aktör bir kralı yalnızca *canlandırır*, oysaki kraliyet kişisi bir kral*dır* (bir kere daha temsil ve metafor arasındaki ayrım). Faydacılık uğruna kraliyete saldırmak, kralın metaforik olarak sahip olduğu nitelikler olmaksızın bireyin "yalnızca bir insan" olduğunu ortaya dökmeye dayanır, zira bu ima onun kraliyet karakterini geçersiz kılar.

Öyleyse Aydınlanma açıkça bizim karanlık yanımızı aydınlatmayla ilgili bir şey olsa da onun kendi karanlık yanları vardı. "Karanlığı aydınlıktan daha yukarı koymak bir akıl hastalığıdır", diye yazar Descartes.[66] Descartes şeyleri kendinden farklı gören kişileri deli diye etiketlemeye meyilliydi. Sol yarım küre egemenliğinden dolayı, Descartes'ın dünyası komedi ve ışık dünyasıdır – ne de olsa dünyanın sahnelediği tüm komedilerin bir izleyicisiydi o. Ama burada delilik de yatar, ki daha önce belirttiğim gibi bu delilik şizofreni deliliğine yakındır. Aydınlanma'nın varisi olan Romantikler -ki onların sağ yarım küre hakimiyetindeki bir dünyaya ait olduklarını öne süreceğim- komedi ve ışıktan ziyade trajedi ve karanlığı görmüşlerdir; "delilikleri", melankoli ve depresyona yakın bir şeydi. Ama karanlık, Aydınlık'ın buyruğuyla da defedilemeyecekti.

Geçtiğimiz yüz yıldaki tarihçiler ve sosyal teorisyenler için şu gitgide aşikâr hale gelmiştir ki, kendi üzerine olan iyimserliğine rağmen Aydınlanma, insan idrakinin ve geniş

çapta toplum ya da politikanın aslında öyle düpedüz bir ilerlemesi değildi. Akla başvurmak hoşluğa ve ışığa götürebilir ama sol yarım kürenin güç hedefiyle örtüşür biçimde bu gözetim ve kontrole, kısıtlama ve bastırmaya da yarayabilir. Zamanla Aydınlanma'nın karanlık yanı artık gizlenemez hale geldi.

TEKİNSİZ

Freud tarafından tekinsizlik,* görülmemesi ve gün yüzüne çıkmaması gereken bir şeyin bastırılması olarak anlaşılıyordu. Önceki bölümlerde iddia ettiğim üzere, modern Batılı insanın ortaya çıkışı, yarım küreler arasındaki farklılığın vurgu kazanması, başka deyişle daha az olmak yerine daha fazla "çift odacıklı" zihnin evrilmesiyle ilişkilendirilir. Aydınlanma'da bu farklılığın nesnel ve bilimsel kopukluk çabası -kişisel ya da sezgisel, belirtik kılınamayan ve rasyonel olarak savunulamayan şeylerin "karıştırıcı" etkilerinden olabildiğince bağımsız olma- vasıtasıyla daha da fazla vurgu kazanması, ayrımın daha da kökleşmesine yol açmıştır. Deneyimlenen dünyanın bir zamanlar içkin parçası olan tanrıların sesinin artık Antik Yunanlılar için yabancı hale gelmesi gibi, Aydınlanma'da da sol yarım kürenin rasyonalist söyleminden dışlanan sağ yarım kürenin telkinleri yabancı görülmeye başlanmıştır. Aydınlanma'nın "tekinsiz", karanlık yanının doğuşunun kökeni bence buydu.

Bu fenomen üzerine yaptığı çalışması *The Female Thermometer: Eighteenth-Century Culture and the Invention of the Uncanny*'de [Dişil Termometre: On sekizinci yüzyıl Kültürü ve Tekinsizin İcadı] Terry Castle, Aydınlanma'da görülen fantazmagori, grotesk sanat, karnavalesk sapkınlıklar, sanrısal

* Freud terminolojisinde bu terim bazen "garip" diye çevrilir (İngilizcede çevirileri genelde "uncanny" şeklindedir). Ama McGilchrist'ın kullandığı tekinsiz diye çevirdiğimiz "uncanny" ifadesi, Türkçedeki garip kelimesinin yabancı ve acayip şey anlamından ziyade uğursuz, muammalı, kötü bir his uyandıran şey anlamına gelir (çn.).

düşler, paranoya ve kabus düşlemleri unsurlarını keşfeder.[67] Freud'un 1919 tarihli ünlü eseri "Das Unheimliche"i [Tekinsizlik] alıntılayarak, Castle şunlardan bahseder:

> İkizler, dans eden oyuncak bebek ve otomatonlar, bal mumu figürler, alter egolar ve "ayna kendilikler", ruhani tecessümler, kopmuş beden parçaları ("koparılmış bir kelle, bilekten kesilmiş bir el, kendi başlarına dans eden ayaklar"), canlı gömülme kabusları, alametler, önsezi, *déjà vu* [...][68]

Bu fenomenlerin şizofreni hastalarının deneyimlerine benzediğini söyleyebilirim – mekanizmalar ya da yaşayan şeylerin taklitleri olarak deneyimlenen canlı şeyler, canlı bedenler bağımsızca hareket eden parçaların bir toplamı haline gelir; kendilik sezgisel benliğini yitirir, artık eşsiz değildir ve kopyalanmış, yeniden üretilmiş ya da kurnazca başkalaştırılmıştır; ve fenomenler sol yarım kürenin kopuklaşmış işlerini örnekler, sağ yarım küreden gelen -yabancılaştığı- şeyleri kendi tabirince anlamlandırmaya çalışır. Hatta ilkin Kraepelin ve Bleuler tarafından tanımlandığı üzere tekinsizliğin şizofreninin belirleyici deneyimi olduğu söylenebilir – deneyimlenen dünyanın tanımlaması zor ve tuhaf biçimde başkalaştırıldığı, uğursuz ve tehdit gibi görünmeye başladığı, mevcut psikiyatrik terminolojide "kuruntulu ruh hali" olarak bilinen şey.

Freud tekinsizin gizli kalması gereken ama gün yüzüne çıkarılan bir şey olduğunu söylerken aslında Schelling'in formülasyonunu alıntılıyordu; tekinsizde geçmişin bastırılmış deneyiminin izlerini, bilinç ışığına sürüklenmiş karanlık bir sırrı görüyordu. Freud, tekinsizlik etkisinin otomatik olarak bizzat doğaüstünden ortaya çıkmadığını vurgular. Örneğin, çocuklar oyuncak bebeklerinin canlı olduğunu hayal eder ve peri masallarında fantastik olaylar yaşanır ama bunlar tekinsiz değildirler. *Hamlet*'te hayalet belirir ama bu hayalet ne kadar kasvetli ve korkunç görünürse görünsün, tekinsiz niteliği taşımaz. Tüm bu durumlarda, günlük gerçeklikten

kaldırılması gereken bir bağlam vardır. Freud'un dediği gibi, hikâye anlatıcısı doğaüstü olayların imkânını yadsıdığında ve "müşterek gerçeklik dünyasında ilerliyormuş gibi davrandığında" tekinsizlik ortaya çıkar. Anladıklarımız ve kontrol edebildiklerimizin ötesindeki fenomenlerin gerçekten de var olduğu imkânını sunar, ki bu da rasyonel sol yarım küre zihni için korkutucudur. Tekinsizlik, gücünü içinde belirdiği bağlamdan alır. Sağ yarım küre fenomenleri, sol yarım kürenin rasyonel, mekanistik, kesin, insan kontrolündeki dünyasının bağlamında belirdiklerinde tekinsiz görünürler. Şu da dikkate değer ki, bazı tekinsiz hikâyeler, sonlarında, deneyimlenen tekinsizliklerin geriliminden sonra sol yarım küreyi teskin edip en nihayetinde bu fenomenler için rasyonel, hatta belki bilimsel açıklamalar olduğunu gösterirler. Örneğin en ünlü tekinsizlik masallarından biri olan Ann Radcliffe'in *The Mysteries of Udolpho* [Udolpho'nun Gizemleri] hikâyesinin sonu böyledir. Bu hikâyede de gösterinin sonunda sahnenin ardındaki ışıkları, yansıtmaları, "büyülü lambaları" vs., yani efektleri sağlayan araçların gösterildiği tiyatrolardaki gibidir.

Modern Prometheus alt başlıklı *Frankenstein*'da Marry Shelley'nin sol yarım küresinin cansız parçalardan yaşayan bir bütün -bir insan- oluşturup ona yaşam verdiği hikâyeyi görürüz. Ama Aydınlanma değil de Romantizm'in mesajı neydi? Aydınlanma'da, canlının parçaların toplamı olduğu düşünülürdü: Öyleyse, onu hayata döndürmek için parçaları tekrar bir araya getirilebilirdir. Romantizm için yaşayan şeyler mekanikliğe indirgenemezdi -sağ yarım küre dünyası sola indirgenemezdi- ama cansız dünya bile canlı görülebilirdi, sol yarım kürenin dünyası sağa entegre edilirdi.

11. BÖLÜM

ROMANTİZM VE ENDÜSTRİ DEVRİMİ

Romantizm nedir? Romantizmi tanımlamaya yönelik atılan adımlara bakarsak, hiç de az muammalı değildir. Konunun en iyi araştırmacılarından biri olan Isaiah Berlin, kitabı *The Roots of Romanticism*'in [Romantizm'in Kökleri] ilk bölümünün tümünü Romantizm'in karakterini tanımladığı öne sürülen çatışkılı önermelere ayırır. Berlin'in vardığı sonuç, Aydınlanma'nın nispeten az sayıda inancın bilişsel içeriği olarak özetlenebilecek olsa da Romantizm'de böyle olamadığıdır çünkü Romantizm'in kaygısı dünyaya yönelik bütün eğilimi ilgilendirir ve bu eğilime onu taşıyan kişi kadar savunulan inançların kendileri de dahildir. Yani *ne* ile değil, *nasıl* ile ilgilenir.

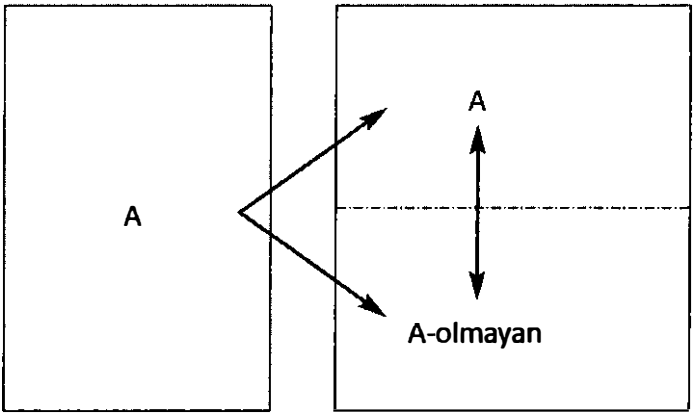
Aydınlanma'nın yerini nasıl Romantizm'e vermiş olduğu, Berlin'in gösterdiği üzere tarihçiler için de bir muammadır. "Romantik Devrim" ifadesi çağdaş bir politik başkaldırıyı, Fransız Devrimi'ni göz önüne getirir; dolayısıyla toprak sahipleri ve entelektüel soyluların da kapılarında benzer bir isyan güruhu görmeyi bekleriz – adeta devrimciler Zeus'un başından tam teçhizatlı doğmuş gibi. Aslında geçiş neredeyse fark edilmez, yumuşak bir geçiştir ve bana kalırsa bu, yetersiz gördükleri dünya görüşüne halkın bilinçli olarak tepki göstermesi manasında bir devrim de değildi. Romantik Devrim olmaktan ziyade bir *Evrimdi* – buradaki Romantizm tohumları, Aydınlanma'nın malzemelerinin içinde gizliydi. Nasıl ortaya çıktı?

Bana öyle geliyor ki, cevap Romantizm'in daha kapsayıcı olmasında yatıyor. Aydınlanma'nın en iyi değerleri Romantizm tarafından reddedilmedi de *aufgehoben* edildi ve sadece yeni çağa değil, günümüze kadar hayatta kaldılar

– Aydınlanma'nın zarar verici ölçüde basitleştirici anlayışlarıyla beraber. Basitlik takdire şayan bir hedeftir ama şeyleri olduklarından basit hale getirmemek gerekir. Her zaman olduğu gibi, rasyonalizm binasındaki çatlakları ortaya seren, teorinin deneyimle çakışmasıdır. Sağ yarım kürenin -tabiatı gereği çok yönlü olan- deneyimi prensipte bütünlüğüyle, değişimiyle, sonsuzluğuyla, bireysel farklılıklarıyla beraber kabul ederken sol yarım kürenin bu deneyimin sadece bir versiyonunu ya da temsilini gördüğü ve bu versiyon ya da temsilde tam tersine dünyanın tekil, bilinir, tutarlı, kesin, sabit, dolayısıyla sınırlı, deneyim boyunca genelleştirilmiş, üzerinde tahakküm kurabileceğimiz bir dünya -başka deyişle, Aydınlanma dünyası- olduğu varsayımım doğruysa, demek oluyor ki, sol yarım küre kendi kendine yürüyen kapalı bir sistemdir. Fakat kendini tamamen deneyimden sakınamaz – en azından yakın zamana kadar sakınamamıştır (bu kitabın son bölümünün konusu bu olacak). Dolayısıyla, sistemin içindeki ögelerin kendinden ötede bir şeye işaret ettiğini fark ettiğinde zayıflığı ortaya çıkar.

Aydınlanma'nın düşüncesinin temeline göre tüm doğrular tutarlı, karşılıklı olarak örtüşür, çatışkısız ve nihayeten uzlaştırılabilir olduğundan dolayı, bu düşüncenin zayıf noktası uyuşmazlıkların bulunduğu yerlerdir; gerçekten de uzlaşmazlıklar odağımıza girdiği zamanlarda dünyaya başka yollarla bakma özgürlüğünü ediniriz. Farklılıkların genelleştirmeler kadar önemli olduğu farkındalığının kazanılmasıyla beraber böyle bir zaaf kendini göstermiştir. Montesquieu "insanın yerde farklı olduğu" inancının "insanın her yerde aynı olduğu" inancı kadar önemli ve doğru olduğunun farkındaydı. Bu algı, sistemin kendisinin dayanaklarından -genelleştirmenin doğrudan çıkan yol olduğu ve tüm genelleştirmelerin uyuştuğu- çıkıp doğrudan paradoksa çıkar. Bireysel farklılık fikri Romantizm'de merkezi bir yer tutar ama Montesquieu'nün algısının Romantizm'e yaklaşmasını sağlayan sadece bu fikir değildir: Hem bir şeyin hem de

karşıtının doğru olabileceğini kabul etmesi, başlı başına Romantik bir anlayıştır. Dolayısıyla Aydınlanma'dan Romantizm'e ilerleyiş A'dan A-olmayan'a değil de "hem A hem de A-olmayan doğru olamaz" kaidesinin geçerli olduğu dünyadan "A da A-olmayan da doğru olabilir" dünyasına doğrudur (felsefi terimlerde Hegel'in tez, antitez → sentez yorumudur bu). Dolayısıyla Aydınlanma ve Romantizm'de bazı ortak unsurlar (örneğin idealizm) bulunabilir, ki sürekliliklerı de bu şekilde işlemektedir: Örnek vermek gerekirse, Fransız Devrimi hem Romantik ruhun bir dışa vurumu olarak görülebilirken, hem de aynı zamanda, Berlin'in söylediği gibi, uğruna savaştığı ilkeler Aydınlanma ilkeleriydi. Aydınlama'dan Romantizm'e ilerleyiş, nereye dikkat edildiğine göre belirsiz ve yumuşak bir geçiş olarak da antitezsel bir geçiş olarak da görülebilir:



Bu bölümde, Romantizm'in dünyaya bakışımızda sağ yarım küre baskınlığının bir dışa vurumu olduğu fikrini işleyeceğim. Tekrar hatırlatmamız gerekirse, sağ yarım küre daha kapsayıcıdır ve hem sol yarım kürenin kullandıklarını hem de kendi yaklaşımını kullanabilir, oysaki sol yarım küre bu ölçüde esnekliğe ya da mütekabiliyete sahip değildir.

Oysaki Aydınlanma ve mantıksal sol yarım kürenin işlerinde, karşıtlar, "Doğru" tarafından kazanılması gereken

bir savaş ortaya çıkarır; Romantikler ve sağ yarım küre için, karşıtların üretici bir birlikte bir araya gelmesi, güzel bulduğumuz her şeyin temelini oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda doğrunun ta kendisini de oluşturur. Hölderlin bunu aynen bu şekilde ifade eder. Hölderlin'e göre güzelliğin özü de tüm felsefenin temeli de *das Eine in sich selber unterschiedne*, yani "kendinde ayrımlaşmış şey"de yatar. Herakleitos'un bu harika içgörüsü, Hölderlin'e göre, "yalnızca bir Yunanlıda görülebilir, zira bu güzelliğin özüdür ve onun keşfinden önce felsefe yoktu".[1]

Aydınlanma'yı geride bırakmayı tetikleyen etmenler nelerdi – sol yarım küre sisteminin zayıflıkları nelerdi?

Hem bir şeyin hem de karşıtının mümkün olabilmesi düşüncesi geldi. Ama daha birçok şey vardı. İlk başta, aklın kendisi bizzat aklın yetersiz olduğu gerçeğini beyan etmiştir. Montesquieu'nün anlayışı, Blake'in -aslında kendisi de bir genelleme olan- "genelleme yapmak aptallıktır" deyişini öngörür. Bu ilke, Gödelci bir tarzda, her mantıksal sistemin en nihayetinde kendi için barındıramayacağı çıkarımlara ilerlediği gerçeğine dikkat çeker. Eski bir matematikçi olan Pascal, Aydınlanma felsefesiyle uyuşmasa da benzer bir sonuca varmıştır. "Aklın en nihai başarısı", diye yazar, "onu aşan sonsuz şey olduğunu tanımasıdır. Hakikaten bunu dahi anlamazsa fevkalade güçsüz bir şeydir o".[2] Ama bu, Aydınlanma'dan da önce Pascal'ın "esprits fin", yani ince zekâlılar dedikleri için zaten umumi bir bilgiydi.[3] Montaigne'in dediği üzere: "Felsefenin bence en büyük faydası önyargılarımız ve kibrimize karşı verdiği mücadeledir; iyi niyetle kendi zayıflığını, bilgisizliğini ve çıkarıma varma beceriksizliğini kabul edebilmesidir."[4]

Bir de teorinin deneyimle uyuşmaması gerçeği vardır. Rousseau ve Jacques-Louis David gibi figürlerde, Aydınlanma ideallerinden Romantizm ideallerine ince geçişin izi sürülebilir (gerideki şemadaki yukarı ok). Ama geçiş evresinin birçok figüründe, belirtik olarak doğru olması gereken ve örtük

olarak, kendi eylemleri ve yargılarıyla inandıkları şeyler arasında apaçık ayrışma vardır. Michelangelo'nun söz dinlemez dehasıyla karşı karşıya kaldığında Reynolds'un yıllar boyunca derslerinde özetlediği sayıltılarını kenara atabilecek kadar yüce gönüllü olduğu gibi, Shakepeare'in yüceliğinin gerçekliğiyle karşılaştığında Johnson da Aydınlanma'nın ön yargılarını üzerinden atmış ve bunlara "boş zihinlerin boş zaafları" demiştir. Shakespeare'in klasik gelenekleri alenen hiçe saymasını, hayatın kendisi gibi komediyle trajediyi birbirine karıştırmasını, temsili tipler ortaya koymayı reddedişini ve bunun yerine kanlı canlı bireyler yaratmasını ("hikâyelerinde Romalılar ya da krallar doludur ama onun kafasındaki sadece insanlardır) nasıl anlamak gerekir?[5] Aslında Pope halihazırda şu sonuca varmıştı ki, "*karakterler* Doğaya benzer, bu onları Doğanın birer Kopyaları olarak çağırmaya benzer" – başka deyişle, karakterler mevcuttu, yeniden-sunulmuş değildi. Şöyle devam eder: "*Shakespeare*'deki her bir karakter, Yaşamın kendisi gibi Bireyseldir."[6] Johnson'ın görüşleri sonrasında, Carlyle, Shakespeare'in işlerinin tıpkı bir doğa gücü gibi olduğunu söyler: "Eserleri, içindeki bilinmeyen derinliklerden bilinç*dışı* olarak gelişir – tıpkı meşenin Dünyanın bağrından yetiştiği gibi." Carlyle, Shakespeare'in gizil, kaçınılmaz olarak örtük anlamlarından bahseder: "*Kökler*, yer altında hareket eden özsular ve güçler gibidir. [...] Söz büyüktür ama Sessizlik daha da büyüktür."[7]

Rönesans'ın Antik Yunan ve Roma dünyasına dönerek yaşamı geri kazanması gibi, Aydınlanma sonrası dünya da Rönesans'a dönüşüyle, özellikle de Shakespeare'in yeniden keşfiyle yaşam kazanmıştır; bu sadece İngiltere'de değil, Almanya ve Fransa'da da Romantizm'in evriminde can alıcı bir öge olmuştur. Kanıtladığı şeyler o kadar güçlü olmuştur ki, kendinden önceki Aydınlanma ilkelerini yapay ve deneyim karşısında savunulamaz diye kenara atmıştır. Shakespeare'e yol gösteren sadece azameti, öngörülemezliği,

doğaya bağlılığı değildir. Shakespeare'de trajedi artık vahim bir kusur ya da hatanın değil, ikisi de yanlış olmayan iki varoluş biçimi ya da dünya görüşünün sonucudur. Shakespeare'de trajedi aslında karşıtların bir araya gelmesinin neticesidir. Maurice Morgann'ın 1777 tarihli dahiyane denemesi, bireysellik mahiyetinde kişisel özelliklerin bağlama bağlılığını vurgular; neredeyse iki yüz yıl öncesinden, *Gestalt* kavramını ifade etmeye çalışır.[8]

BEDEN VE RUH

Yaşamdan ziyade sanat konusunda bir şeyi belirtmeye çalışıyor gibi gözüküyorsam, gelin bilfiil yaşamdan bir örnek alalım. Büyük Aydınlanma filozofu ve dehası Nicolas Chamfort, bedensel varoluşa karşı tipik bir Aydınlanmacı üstünlükle bakarak, zamane aşkının sadece bir "l'échange de deux fantaisies et le contact de deux épidermes"* olduğunu iddia eder;[9] keza kendisi pek güzel ama evli olan bir dansçıyla aşk ilişkisi yaşadıktan sonra Sarayı terk etmek zorunda kalmıştır.[10] Daha da üzücüdür ki, Devrim teorisinin tutkulu bir takipçisi olmakla beraber, çok geçmeden gerçekliğe karşı küskün bir hale düşmüştür. Ateşli bir şekilde desteklediği Jakobenler'den zulüm görmüş, önce kendi boynunu kestikten sonra kendini silahla vurmuş ama ölmemiştir, son günlerini de dolayısıyla acı içinde geçirmiştir.

Tam aksine Romantik zihin için teori, deneyimden soyutlanabilir ve ayrıştırılabilir bir şey değil (yani temsile dayalı), algı ediminde mevcut bir şeydir. Dolayısıyla teoriyi yaşama "uyarlama" gibi bir mesele söz konusu değildi, zira fenomenler bizzat "teori"nin kaynağıydı. Olgu ve teori, spesifik ve evrensel gibi, karşıtlar değildi. Goethe'ye göre, "çok yakından birbirlerine bağlı olmakla kalmaz, aynı zamanda [...] birbirlerinin içine geçerler [...] spesifik şey, evrenseli temsil eder 'ama yalnızca bir düş ya da gölge değil,

* "İki fantezinin değiş tokuşu ve iki tenin teması" (çn.).

anlaşılamaz olan şeylerin anlık canlı dışa vurumudur'".[11] Spesifik şey, evrenseli metaforlaştırır. Goethe, orada ne varmış diye bakmak için aynanın arkasına çocuklar gibi arketipik fenomenin spesifikliğinin ardındaki gerçekliği bulmaya çalışma eğilimimizi kınar.[12]

Chamfort'ın aşk tanımı, Aydınlanma düşüncesinin Romantizm'in yolunu açan bir başka zayıflığını sergiler. Belirtikliğin ve kaçınılmaz olarak adeta canlarını kurtarmak için ondan kaçan şeyler sorunuydu bu. Kendini tanıma, antik çağlardan beri insan bilgeliğinin amacı olmuştur. Fakat Goethe bilgelikle ilgili şöyle yazar: "Kendimize karşı muğlakız ve öyle de olmalıyız; dışarıya dönüğüz, etrafımızı saran dünyada iş görüyoruz."[13] Kendimizi ancak *dolaylı olarak*, geniş çapta dünyayla olan etkileşimimiz vasıtasıyla görür ve tanırız.[14] Chamfort'ın gözlemi, yine Gödelci bir tarzda, Aydınlanma'yı izleyen ama onun içinde barınamayan bir Aydınlanma projesinin sonucunu çağrıştırır. Aydınlanma'nın kesinlik ve netlik arayışı, kendiliğin sınırlarında duramazdı: Öz farkındalık, rasyonel ve zeki davranışların teminatı değil miydi? Pope'un ifadesiyle, "insanlığın asıl ilgi konusu İnsandır"; ve büyük bir şair olarak da Pope'un bu konu üzerine kişisel görüşlerini hayran olunası biçimde ifade etmeyi başardığı söylenebilir. Ama nesnel ilginin projektörü insanın kendisine uygulanamaz. Öz farkındalıktan doğmaz çünkü yüksek öz bilinç, ilgilendiği şeyin tabiatını değiştirerek kişiyi deneyimin büyük kısmından koparır ve böylelikle bir bilgi aracı olarak kendi gayesini bozar. Eğer tabiatlarını bozmak istemiyorsak bazı şeylerin muğlak kalması gereklidir: Bunlar bilinmezdirler ve yalnızca dolaylı olarak ifade edilebilirler.

Bunlardan biri bedensel varlıktır. Tabii ki sadece Chamfort değil, çoğu filozofun bedene karşı muhalif ve olumsuz görüşleri olmuştur – felsefe alanının kendine has bir şeydir. Kant, evliliği iki kişi arasındaki birbirlerinin cinsel organlarının "karşılıklı kullanımına" ilişkin bir anlaşma olarak tanımlar;[15] şu da önemli bir ayrıntıdır ki, Kant hayatı boyunca

bekâr kalmış ve muhtemelen bakir ölmüştür.[16] Descartes ise kahkahayı şöyle tanımlar:

> Merkez atar damarlar üzerinden doğru kalbin sağ boşluğundan gelen kan, ciğerlerin aniden ve tekrar tekrar şişmesine yol açarak içeride kalan havayı soluk borusundan geçmeye zorlar ve burada da hava belirsiz, patlamalı bir ses oluşturur. Hava itildikçe ciğerler o kadar şişer ki, diyaframın, göğsün ve boğazın tüm kaslarını sıkıştırır ve bu organların bağlantılı olduğu yüz kaslarında hareketlenmelere sebep olur. "Kahkaha" dediğimiz şey, belirsiz ve patlamalı bu sesle beraber gelen yüz ifadesinden ibarettir.[17]

Ben kahkaha için aynı şeyleri söylemezdim – gerçi bu laflara kahkaha atmamak da zor. Ama burada asıl çarpıcı olan şey sadece Descartes'ın kahkahanın anatomisine karşı duyduğu iğrenme duygusu, kasti bir şekilde takındığı kopuk ve mekanik tutum değildir. Asıl ilginç olan şey, bu buyurucu yaklaşımın aslında kendisinin konu hakkında hiçbir fikre sahip olmadığı gerçeğinden dolayı katiyen kısıtlanmamasıdır. Descartes'ın anatomisi topyekûn bir hayalden ibarettir. Ama kahkahaya haddini bildirmek gerekiyordu çünkü anlık, sezgisel ve istem dışıdır o, bedenin galibiyetini temsil eder. Hiç kahkaha atıp atmadığı sorulduğunda Voltaire'in verdiği cevap aklıma geliyor: "Je n'ai jamais fait ha! ha!"[18]*

Buradaki sorun, bedenin hayatımızda oynadığı rolü tanımamak değil -Montaigne ve Erasmus bunu büyük incelik, ilgi ve mizahla zaten yapmıştır-, yalnızca bu noktada durup iç yüzünü görmeyi reddetmekte yatar. Spinoza'nın yorumu, "beden birçok bakımdan etkilenmeye ve dış bedenleri birçok bakımdan etkilemeye ne kadar kabiliyetli olursa, zihin de düşünmeye o kadar kabiliyetli olur"[19] bedeni "daha üst kısımlarımız" ile doğru bir ilişkiye sokar; nitekim bu bağlamda Wittgenstein da "beden, insan ruhunun resmidir" derken bunu yapmıştır.[20] Felsefenin kendisi bedende temel

* "Asla kahkaha atmam. Ha! Ha!" (çn.).

bulur ne de olsa: *Philosophy in the Flesh*'in [Bedende Felsefe] yazarlarına göre, "insanların canlı insan bedenlerinden doğan, bunlar tarafından şekillenen ve bunlar vasıtasıyla anlam kazanan cismani ya da bedeni zihinleri bulunur. Beyinlerimizin nöral yapısı, yalnızca sembolleri manipüle eden biçimsel sistemlerle yeterince açıklanamayacak kavram sistemleri ve dil yapıları üretir."[21] "Il y a un peu de testicule au fond de nos sentiments les plus sublimes et de notre tendresse la plus épurée"* dediğinde Diderot indirgemede bulunmuyorsa, bizim burada söylediklerimizde keza indirgeme olamaz.[22] Tam aksine, soyutlamanın meziyetlerine kendimizi fazla kaptırmamamız için bir uyarıdır bu.

Bedenin zihinle ya da daha doğrusu tinin ruhla kaynaşması hiçbir zaman Romantiklerin hissettiği kadar coşkuyla hissedilmemiştir. "Ey İnsan Muhayyilesi, Ey Kutsal Gövde", diye yazar Blake.[23] Wordsworth bu canlı birleşmeyi ifade etmek için anlamı sınırlarına kadar zorlamıştır. Şiirle kıyaslandığında felsefenin nispi zayıflığı hakkında şöyle yazar: "Zihnimizin kanını ve yaşam suyunu kendinde cisimleştirecek, duygularımızın içine kaynayabilecek kadar güçlü yazılmış hiçbir kitap ya da ahlak felsefesi sistemi bilmiyorum. [...] Bu kel ve çıplak uslamlamalar alışkanlıklarımız üzerinde iktidarsızdır, onları şekillendiremezler; aynı sebepten dolayı, insan ve şeyler üzerine yargılarımızı düzenlemede de bir o kadar güçsüzdürler."[24] Wordsworth'ten önce herhangi birinin "zihnin kanı ve yaşam suyu" gibi bir düşünceden bahsetmeyi akıl etmiş olduğunu sanmıyorum. Şiirsel manifestosu olan *Lyrical Ballads*'ın [Lirik Balatlar] ön sözünde yazdığına göre, Augustan şiirlerinde sık görüldüğü üzere soyut fikirler kişileştirilmesi "*mekanik* bir tarz aracıdır", "vezin yazarları bunu sanki kılavuz kitabı gibi kullanır". Bilakis kendisi okuyucuyu "*et ve kanla* yan yana" tutmak istemiştir:

* "En ulvi hislerimizin de en saf duygularımızın da altında biraz olsun testis [hormonlar] yatar" (çn.).

> Şiir, "meleklerin akıttığı göz yaşları" gibisinden değil de doğal ve insanca göz yaşları döker; onun yaşam sularını nesrinkinden ayrı tutan semavi bir cerahate sahip olmakla övünmez; ikisinin de damarında aynı insan kanı dolaşır.[25]

Burada hayat boyu dostu ve meslektaşı Coleridge ile ayrı düşer. Carlyle, Coleridge'in komik bir tasvirini yapar: Misafirleri, o özne ve nesnenin büyüleyici ilişkisi üzerine hiç durmadan teoriler ortaya atarken, masanın başında uyuyakalırlar. Ama muhtemelen tam da yaklaşımının soyutluğu yüzünden Coleridge hiçbir zaman bu kutupluluğu aşmanın yolunu bulamamıştır.[26] Aksine Wordsworth'ün bu kutupluluk hakkında konuşması *gerekmez* çünkü şiirinin bizatihi özünde özne ve nesnenin birliğini, imgeler dünyasının canlı bedendeki tecessümünü ifade eder. Bunun onun cümlelerini yapılandırmasıyla ve fiziksel çerçevede, hatta nefesimiz ve nabzımız üzerindeki etkisiyle bir ilgisi vardır. Bazen gerçekten bu sentezden şiir üzerine konuşurken bahseder: "A real solid world / Of images about me."[27]* En ünlü mısralarının bazılarının anlamı ve hareketinde yatar: "Felt in the blood, and felt along the heart", "have hung upon the beatings of my heart", "and all that mighty heart is lying still".** Görüşünün en şaşırtıcı ifadelerinde, Doğa canlı, etten ve kandan bir mevcudiyettir; tipik dobralığıyla, Doğanın onun için fevkalade gerçek olduğunu, hatta onun soluğunu kendi varlığında hissettiğini ve bu solukları köpeğinin nefes alıp vermesi sandığını söyler.[28]

Paradoksal olarak, dünya deneyimimizin ve dünya üzerine anlayışımızın bedensel karakterinin takdirinin Aydınlanma'da da ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü Aydınlanma akıl, düzen ve adalet modelleri için Klasik dünyaya gözünü çevirmişti; ama neo-Klasizm'i tanımlayan Antik Çağ'a dönüşün ve bunun kendini dışa vurduğu Avrupa etkisinin yan

* "Benim hakkımdaki imgelerin gerçek ve somut bir dünyası" (çn.).

** "Kanda ve kalpte hissedilir", "nabzımı kuşattı", "kalbin tüm kudreti durağanlığa geçti" (çn.).

etkilerinden biri yalnızca Klasik heykelciliğin fevkalade güzellikteki biçimleri değil, baştan çıkartıcı derecede sıcak Güney'in yeniden keşfi oldu.

Eichendorff, Romantizm'in Protestanların Katolik geleneğine duyduğu nostalji olduğunu söyler.[29] Bu iddiayı birden çok katmanda anlayabiliriz. Bir anlamda, öz farkındalıkla kendi geleneklerinden kopmuş bir halkın geleneksel kültürün düşüncelerden bağımsız biçimde hâlâ baki kaldığı bir dünyaya duyduğu nostaljiye işaret ediyor olabilir. Tarihin düşünsel bir alan olarak, sosyokültürel meselelerin bir fikir deposu olarak görülmesine karşın gelenek, kültürün *cisimleşmesidir*: Geçmişin bir fikri değil, geçmişin bizzat cisim bulmasıdır. Geleneği terk etmiş olan kişilere bu artık erişilebilir değildir. Başka bir anlamda da Eichendorff'un iddiası, soğuk Kuzey'in Güney'deki bedensel duyusallığa hayranlığının bir ifadesi olarak görülebilir. Üstelik Romantizm'de geçmiş, Güney ve beden ayrışmazcasına birbiriyle bağlıdır; nitekim Goethe'nin ünlü şiirleri, özellikle de *Römische Elegien* [Roma Ağıtları] (ilk başlığı *Erotica Romana*'ydı [Roma Erotikası]) buna şahittir. Ama hepsinden öte, Eichendorff'un Protestanların Katolik geleneğe duyduğu nostalji hakkındaki yorumunu bir hareketin farkındalığı olarak da görebiliriz, zira aslında ben Romantizm'in doğuşunun böyle olduğunu, sağ yarım kürelerin dengesizliğinin telafi edilmesi ve solun egemenliğinin kesilmesi olduğunu düşünüyorum. Sol yarım küre, bilinçli iradeyle daha yakından ilişkilidir ve öz farkındalığı kazanmalarında frontal lobların idari kolu olarak görülebilir. Dolayısıyla bu türden her hareket daha en başında bir paradoksla karşılaşır: (Nispi) bir farkındalıksız hali kazanmak için öz farkındalıklı bir girişim vasıtasıyla nasıl başarılı olunur? Kleist'in ünlü ve önemli denemesi *Über das Marionettentheater*'in [Kukla Tiyatrosu Üzerine] konusu budur, ki bu konuya kitabın sonunda geri döneceğim.

Öz bilinçsizliğin masumiyetine tarihi ve kişisel geçmişte duyulan hasret, Romantizm'in merkezi bir temasıdır, ki bu

da yine sol yarım küre dünyasından uzak ve sağa yakın bir dünyaya işaret etmektedir. Bunun sebebi sol yarım kürenin aşırı öz farkındalıkla ilişkisi değildir. Kişisel ve duygusal anılar tercihen sağ yarım kürede saklanır ve keza çocukluk da büyük oranda sağ yarım küreye bel bağlamasıyla bilinir. Sağ yarım küre, çocukluk deneyiminde özellikle önemlidir ve erken çocuklukta *dil* gelişiminde dahi baskın taraftır;[30] dil sol yarım küreye kaydıkça, birçok el hareketi sağ yarım kürenin konuşma bölgelerinde üretilir. Çocukluk anılarını[31] ve her türlü otobiyografik anıları sağ yarım küreyle hatırlarız.[32] 2. Bölüm'de bahsettiğimiz gibi, sağ yarım küre hayatın ikinci yarısına dek daha gelişmiş haldedir.[33] Çocuğun "bölünmüş beyinli" tabiatı katışıksız sağ yarım küre halidir, daha sonra olacağı üzere solun istilasından korunmaktadır. Dört yaşına kadar sağ yarım küre çocuklarda daha etkindir[34] ve çocuklardaki (muhtemel yetişkinlerdeki de) bilişsel yetiler spektrumunda zekâ, başlıca sağ yarım küre işleviyle ilişkilidir.[35] Çocuklukta dünya deneyimi yeniden-sunumun bozulmasına karşı nispeten saf haldedir: Wordsworth'un dediği gibi, dünya deneyimi "bir rüyanın ihtişamına ve tazeliğine sahiptir".[36] Bu sadece Romantik bir içgörü değildi, ayrıca örneğin Vaughhan'ın *Retreat* [İnziva] şiiri ve Traherne'in *Centuries* [Yüzyıllar] kitabındaki Romantiklerin kendi çocuklarını anımsamasının ardında yatan şeydi.[37] Çocukluk masumiyeti temsil eder ve bu masumiyet ahlaki bir anlamda değil, fenomenologların anladığı şekliyle deneyimin kavramsallık öncesi dolaysızlığı anlamında bir masumiyettir (sol yarım küre dünyayı aşinalık haline sokarak cansızlaştırmadan önceki dünya). Romantik şiirin yeniden yakalamaya çalıştığı şey, dünyanın bu özgün "mevcudiyeti" idi.

Öylece "meselelerin özü" -kendimizden ve bizim ona yönelik tutumumuzdan bağımsız olarak var olan bir gerçeklik- gibi basit bir şey olmadığı yönündeki Romantik anlayış, kişinin dünyaya yönelik eğilimi ve dünyayla ilişkisi sorusunu öne çıkarmıştır. Yalıtılmış ya da soyutlama içinde

şeyin kendisinin öncüllüğünden ziyade o şeye yönelik tutuma yapılan bu vurgu, Romantizm'in neyi "savunduğu" üzerine çoğu zaman çatışkılı olan kafa karıştırıcı yorumlar yığınına bir açıklama sağlar – Berlin'in belirttiği gibi, yapılan ya da söylenen şeylerden o şeyin yapıldığı ya da söylendiği *ruh haline* yönelme. Akıl, düzen, adalet, kardeşlik ve özgürlük uğruna icra edilen Fransız Devrimi nasıl oldu da bu kadar akılsız, düzensiz, adaletsiz, hasmane ve bağnaz olabildi? Sol yarım kürenin rasyonalliğinde temel bulan diğer büyüklenmeci projelerin de en sonunda kendi ideallerine ihanet etmesiyle aynı sebepten. Sol yarım kürenin bir şeyin *nasıl* olduğundan ziyade *ne* olduğuyla ilgilenmesi durumuyla örtüşür biçimde fikirler, kavramlar, eylemler sıkı bir şekilde somutlaşır (bilindik heykel figürleri olarak Akıl, Adalet, Özgürlük vs.) ve yaşanan dünyanın karmaşık insani bağlamında nasıl gerçekleşmiş oldukları göz ardı edilir. Sonuç, süreci aklar hale gelir.

"Benim düşüncem nesnelerden kopuk değildir", diye yazar Goethe:

> Nesnenin unsurları, nesnenin algıları düşünceme akar ve düşüncemle kaynaşır. [...] Algımın kendisi bir düşünmedir ve düşünmem algıdır. İnsan kendini ancak dünyayı bildiği kadar bilir; kendinin yalnızca dünyanın içinde ve dünyanın yalnızca kendi içinde farkındalığına varır. Her yeni nesne, berrak bir şekilde görüldüğünde, içimizde yeni algı organını uyandırır.[38]

Bu biraz da esrarlı son cümle bir şeyi hakikaten deneyimlememiz için onun içimize girip bizi başkalaştırması gerektiğini, içimizde de onu benzersiz gören bir şey bulunması gerektiğini ima ediyor.[39] Thomas Kuhn'un ayırt ettiği üzere, bunun bir sonucu da hiç yakınlığımız olmayan ve belli bir anlamda görmeye de hazır olmadığımız, çoğu zamansa hiç görmediğimiz fenomenler olur.[40] Terimin geleneksel anlamında

teori, kişinin şeyleri görme kabiliyetini kısıtlayabilir ve tek çareyse bunun farkındalığını kazanmaktır.

Öyleyse anlamak, söylemsel bir açıklama süreci değil de deneyimimiz vasıtasıyla gördüğümüz bir bağ kurma anıdır – bir *aperçu*, yani bir içgörüdür.[41] Her görmek, "gibi görmek"-tir; algıya bir bilişsellik eklenmez de, her görme eylemi, bize "mevcut" bir şeye izin vermek anlamında, kendi başına zorunlu olarak bir anlama eylemidir.[42]

> Son derece tuhaf talepler öne sürülür ama talebi ortaya koyanlar tarafından bile karşılanmazlar: Yani, deneysel veriler herhangi bir teorik bağlam olmadan sunulup okuyucunun, öğrencinin kendi yargı araçlarına bırakılmalıdır [Aydınlanma biliminin tipik gereklilikleri]. Bu talepler tuhaf görünür çünkü bir şeye sadece bakmak bir anlam taşımaz. Her bakma eylemi gözleme, her gözlem eylemi tefekküre, her tefekkür eylemi çağrışım kurma eylemine dönüşür; dolayısıyla açıktır ki, dikkatlice dünyaya her baktığımızda teori kurarız.[43]

Bu anlamda teori, Goethe'ye göre, olgunun ardından oluşturulmuş sistemli bir soyutlama ve deneyimden kopuk bir şey değil, bir şeyi bağlamında ("çağrışımlar kurma") ve içinden doğru gören bir görüdür.

Gerçeklik, Goethe ve Romantiklerin gördüğü üzere, sol yarım kürenin farz ettiği sabit ve değişmez hal değildir. "Fenomen hiçbir zaman bitmiş ya da tamamlanmış olarak görülmemelidir", diye yazar Goethe, "daha ziyade evrilen, büyüyen ve birçok bakımdan henüz belirlenmemiş bir şey olarak görülmelidir".[44] Önceki bölümü de düşünürsek ilginçtir ki, Goethe şöyle der: "*Vernunft* [akıl] oluştaki şeyle, *Verstand* [rasyonalite] halihazırda olmuş şeyle ilgilenir [...] [Akıl] evrilen şeyden keyif duyar; [rasyonalite] her şeyi sabit tutmak ister ki onları kullanabilsin."[45] Değişen dünyada rol oynadığımız ve tıpkı bizim dünyanın belli veçhelerini varoluşa getirmemiz gibi dünyanın içimizde yetileri, boyutları

ve özellikleri uyandırdığı muhtemelen Romantizm'deki en derin kavrayıştır.

Bu bir fikir ya da teori değil, Romantikler için somut bir gerçeklikti. Dönemin resimlerinde görülebilir, şiirlerinde hissedilebilir. Sanatta her yerde aktarılan derinlik algısıyla ilişkilidir.

DERİNLİK

Dönemin en büyük resim sanatı, manzara eserleridir ve manzara sanatı üzerine kuşkusuz dönemin en büyük etkisi Claude Lorrain'den gelmedir. Romantizm'in doğuşundan çok daha uzun zaman önce ölmüş olmasına rağmen, Romantiklerin görüsünün bir ön tasarısını sunmuş gibidir; onda -daha Descartesçı hemşehrisi, çağdaşı ve dostu Nicolas Poussin'in aksine- Rönesans'tan Romantizm'e doğrudan geçişin izlediği yolu, Aydınlanma'nın temas etmediği sağ yarım kürenin bir tür yolunu görebiliriz. Bir entelektüel olmaktan ziyade hayli becerili sezgisel bir sanatkârdır ama yine de hayal gücünün dehası sayesinde, Rönesans'ın belirleyici iki ilgisi arasındaki ilişkinin önemini herkesten iyi anlamıştır: Klasik geçmişe dönüş ve doğanın gözlemi. Lorrain'in resimlerinde zihnin derin bir şekilde doğayla etkileşime geçtiğini, insan zihninin neredeyse uzam ve zaman enginliklerinin boyutlarıyla ortaya koyulduğunu hissederiz. Constable onun "dünyanın gördüğü en mükemmel manzara ressamı" olduğunu düşünür.[46] Turner onu idolleştirir ve tarzını takıntılı biçimde sürekli yeniden oluşturmaya çalışır; Claude'un Seaport with the Embarkation of the Queen of Sheba [Saba Melikesi'nin Gemiden İndiği Liman] tablosuyla kıyaslanmaya layık, Londra'daki Ulusal Galeri'de onun yanında durabilecek bir resim çizmek en büyük hırsıydı – nitekim bu hırsını gerçekleştirmiştir.[47] Keats en iyi mısralarından bazılarını Claude'un resimlerinden esin almıştır: *A Reminiscence of Claude's Enchanted Castle* [Claude'un Büyülü Kalesini Anımsama].[48]

Claude'un resimlerinin konusu, tarihlerinin alt metni oluşturduğu figürlerin küçüklüğü değil de dünyayla ilişkimizin hem uzamsal hem de zamansal olarak derinliğidir; ki renk, ışık ve doku da bunun için görsel metaforlar olarak iş görür. Claude'un resimlerinde derin bir perspektif vardır; bu perspektif, çoğu zaman ön planın büyük bir kısmını teşkil eden ve bazen dik şekilde açılandırılmış, özellikle liman sahnelerinde görülen yapılarla pekiştirilir; keza ışık ve renk çeşitlerini kullanmadaki sıra dışı becerisi sayesinde sadece mesafeye değil, mesafenin ardıllığı ya da ilerlemesine de çağrışımda bulunur, zira her biri sıra sıra gelir ve izleyiciyse bunlar vasıtasıyla sarhoş biçimde bu imgelenen sahnelere çekilir.

Işıklar genellikle geçişseldir; Aydınlanma'nın tam, sözüm ona "her şeyi gösteren" ışığı değil de şafak ya da gün doğumunun yarı aydınlık ışığıdır. İlk Romantik şiirde de benzer bir atmosfer görülür: William Collins'in *Ode to Evening* [Her Şeye Övgü] şiirindeki "kahverengi mezralar ve kendilerini soluk biçimde gösteren kuleler", Gray'in *Elegy* [Mersiye] şiirindeki hafif karanlık altındaki açılış, William Lise Bowles'un soneleri ya da Young'ın *Night Thoughts* [Gecenin Düşünceleri] şiiri. Ayrıca geçiş mevsimleri de görürüz: Keats'in *Ode to Autumn* şiiri, Shelley'nin "Güzün varoluşunun soluğunu veren Batı Rüzgarları" mısraları vs. Yarım küreler bağlamında yarı aydınlatılmış ve geçiş hallerinin berraklık, basitlik, kopukluk, belirtiklik ve tam bilinçten ziyade karmaşıklık, geçicilik, duygusal ağırlık, rüya halleri, örtüklük ve bilinçdışı ile birçok alakası bulunur. Zamansal perspektifte de enginlik görürüz: Örneğin Claude'un tabloları *Landscape with Ascanius shooting the Stag of Sylvia* [Ascanius'un Sylvia Geyiğini Vurduğu Manzara] ya da *the Seaport with the Embarkation of the Queen of Sheba*'da [Saba Melikesi'nin Gemiden İndiği Liman] yapıların üzerinde yüzlerce, hatta binlerce yıllık geçmişlerini yansıtan aşınmalar vardır.

Derinliğin kullanılması (düz bir yüzeyin etkisinde olacağı gibi, sadece onu gözlemlemekten ziyade) hem bizim uzak bir şeyle ilişki içine çekilmemiz hem de aynı zamanda ondan kopuk oluşumuzun tartışmasız kanıtı için bir araçtır. Zaman ve uzamda mesafe, ruhu açıp genişletmekle kalmaz, aynı zamanda onu ayrılık ve kaybın farkındalığı haline sokar – Romantiklerin temel durumu.

Bu süreçte, uzam çoğu zaman zamanın bir metaforu olarak iş görür. Bunu Romantizm'in ilk eserlerinde, örneğin Thomas Gray'in işlerinde görebilirsiniz. Okul günlerini geçirdiği yer üzerine olan *Ode on a Distant Prospect of Eton College* [Eton Üniversitesinin Geçmiş Manzarasına Övgü] şiirinde, uzamın uzak görünüşünden ziyade zamanın uzaklığı söz konusudur; uzam burada bir metafordur – geçmişe bakıştır. Yüksekteki bakış açısı, eski kendiliğine bakmasına imkân tanır ("Lo, in the vale of years beneath"*); kendisinin sahip olduğu geleceğin bilgisinden bihaber olan okul çocuklarının öz farkındalık yoksunluğunu izler ("Alas, regardless of their doom the little victims play!"**). Yüksek konum, sadece mesafeyi değil, aynı zamanda daha üst seviye bir öz farkındalığı temsil eder. Benzer şekilde Worsworth'ün "Tintern Abbey"deki geçmişe dönük ifadeleri barındıran ünlü mısraları, Tintern üzerindeki bir vadinin tepe noktasından bakarcasına yazılmıştır:

> These hedge-rows, hardly hedge-rows, little lines
> Of sportive wood run wild: these pastoral farms,
> Green to the very door; and wreaths of smoke
> Sent up, in silence, from among the trees!***

Nitekim bu mısralar sadece kişisel değil, aynı zamanda kültürel bir masum farkındalıksızlığın anılarını tasvir eder:

---

* "Bak, aşağıdaki yılların vadisine" (çn.).

** "Ne yazık, akıbetlerine aldırmadan oynuyor küçük maktuller" (çn.).

*** "Bu çalı çitler, ufacık çizgilere benziyor sadece, sanki azgın ormanlardan kopmuşlar: kırsal çiftlikler. Kapılarına kadar yeşiller; ve dumandan çelenkler sessizce ağaçların arasından sızıyor!" (çn.).

fazla farkındalıklı bir dünyanın parçası olmanın ardından gelen kültürel masumiyetin yitimi, Gray'in *Elegy in a Country Churchyard* [Bir Köy Mezarlığında Ağıt] şiirindeki andığı kayıp.

Wordsworth, uzun otobiyografik şiiri *The Prelude*'un [Prelüt] 8. Kitap'ında, kendisi Helvellyn dağının kenarında otururken aşağıdaki vadide gerçekleşen kır şenliğini, bölge halkının seslerini, kahkahalarını ve konuşmalarını, ona kesik kesik gelen sesleri betimler. Yine bu yüksekten bakış bir öz farkındalık imgesidir, şairin artık üstünden atamadığı bir öz farkındalık seviyesidir, hazzın yalnızca öz farkındalıklı olmayanlara ait olduğunun bilincinde olmakla beraber sade yaşamın basit hazlarından tamamen kopmuş olmanın bir imgesidir. İnsanların seslerinin yankılarla onun oturduğu yere gelmesi, yakınlık ve uzaklığın birleşimini, yeniden yakalanan ama aynı zamanda ebediyen yitirilmiş bir şeyi mükemmelen aktarır. Aşağıda farkındalıksız bir basitlikle var olmak ve aynı zamanda basitliğin tadını çıkarmak nasıl mümkün olabilir?

Burada muğlak bir koşul söz konusu, zira Claude'un tablolarındaymışçasına kişi hem başka bir dünyaya götürülüyor hem de o dünyadan dışlanmış halde. Bağlantı kurduran aynı mesafe, koparıyor da. Acı ve tatlı, aynı deneyimin veçheleridir; aynı ölçüde, aynı anda, aynı şartlarda varoluşa gelirler. Romantiklerin karmaşık duygularını, "haz veren melankolisi"ni ortaya çıkaran bu muğlak durumdur – çoğunlukla varsayıldığı gibi, acıdan haz alma değil (bkz. geride s. 515, Seneca). Bu yanılgı "ya/ya da" tarzında düşünmekten (ya acı olmalı ya da haz) ve dizisel analizden (eğer ikisi de varsa, birinin diğerine, muhtemelen acının hazza mahal vermesi gerekir) kaynaklanır. Aynı fenomen tarafından aynı anda iki duyguya da yol açılabileceği seçeneği dışlanır.

Bir başka merkez Romantik fenomeni olan yüce üzerine olan yanılgının da ardında benzer bir şey yatar. Görsel derinlikle uyandırılan uzun mesafeler, büyük nesneler ve perspektifler büyük önem kazanır çünkü tarifsizlik

hissini metaforik olarak ifade etme gücüne sahiptirler, ki bu da kavramsal olduğu kadar fiziksel ve duygusal olarak da deneyimlenir. Burke ünlü eseri *Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*'u [Yüce ve Güzel Fikirlerimizin Kökeni Üzerine Felsefi Soruşturma] kaleme almadan on yıl önce, daha az bilinen çağdaşı John Baillie şöyle yazar: "Azametli bir Nesneyi gördükten sonra her Kişi, adeta bizatihi Varlığını genişleten ve bir tür *Enginliğe* açan bir şeyin tesirine kapılır."[49] Benim burada dikkat çekmek istediğim şey, yücenin kişinin varlığını küçültmesi değil de genişletip açması yorumudur. Kişinin kendinden büyük bir şeyle entegrasyonunda, Baillie'nin bahsettiği ruhun genişlemesini hissederiz; ayrılmanın farkındalığındaysa küçülme hissederiz. Huşu deneyiminin içkin özelliğidir bu.

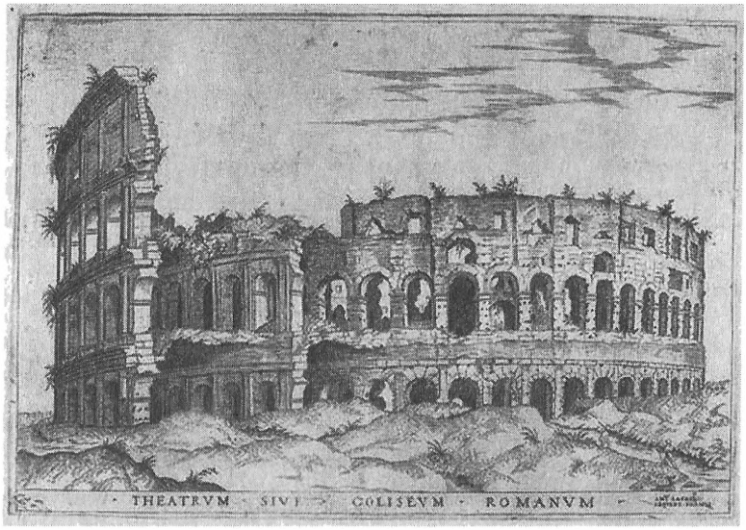
Şeylerin birbiriyle bağlantılı olmasına yönelik Romantik düşüncedeki idrak, -ister Tanrı, ister enginlik, ister güzellik, ister doğanın karmaşası olsun- azametli bir nesneye karşı huşu duyan kişilerin kendini ondan ayrık tutmadığını görmelerini sağlamıştır; elbette Öteki olan ama aynı zamanda kendilerinin de katıldığı bir şey hissederler. Empatik bağ ya da arasındalık sayesinde -ki derinlik bunun metaforudur- ikisi de Başka'nın hem karakterini paylaşır hem de ondan ayrı hissederler. Hürmet göstermenin alçaltıcı değil, aslında yüceltici bir şey olduğunu keşfettiler: kişinin kendinden büyük bir şeye ait olması hissi – ki Romantikler için bu fenomenler dünyası ve özünü görebildiğimiz şeylerdi.

Derinlik ve uzunluk, vukufun sembolleri haline geldi: Yücedeki temel unsur, yalnızca büyük olup tepesi bulutların arasında gözükmeyen bir dağ tepesi gibi bilinmeyen bir şey değildir. "Derinlik anlayışı", diye yazar Berlin, "filozofların nadiren ele aldığı bir meseledir". "Fakat", diye şöyle devam eder:

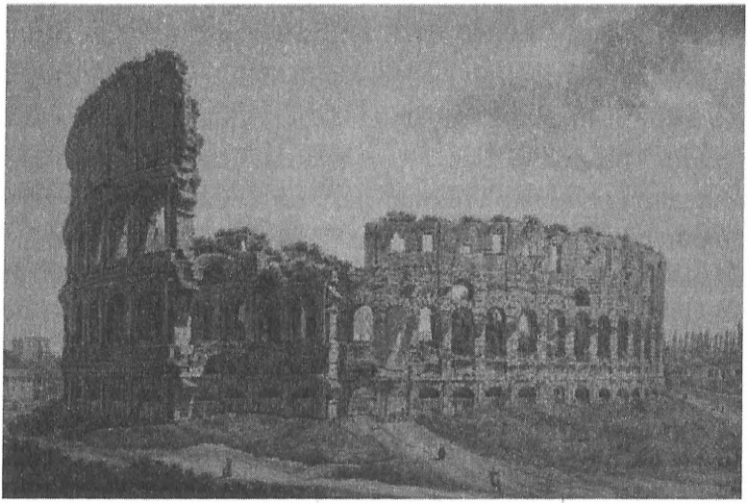
> Ele almaya son derece açık bir kavram ve hatta kullandığımız en önemli kategorilerden biridir. Bir eserin derinlikli olduğunu söylediğimizde, bu açıkça bir metafordur ve sanıyorum ki, derin bir yapı olan kuyulardan gelmiş bir ifadedir.

> Birinin derinlikli bir yazar olduğunu ya da bir resmin ya müzik eserinin derin olduğunu söylediğimizde ne dediğimiz pek açık değildir ama hiç şüphesiz bu tanımların yerine "güzel", "önemli", "kurallara göre yorumlanmış", hatta "ölümsüz" gibi tanımlamalar koymak niyetinde değilizdir. [...] Romantiklere göre -ki bu onların genel düşünceye olan en temel katkılarından biridir- derinlikle kastedilen şey, onlar onu bu isimle dile getirmese de, bir tür tükenmezlik ve kuşatılamazlıktır. [...] Şunda şüphe yoktur ki, derinliğin neyden müteşekkil olduğunu tanımlamaya çalıştığımda, ben ağzımı açar açmaz, her ne kadar uzun süre konuşursam konuşayım, yeni uçurumlar baş verir. Ne dersem diyeyim, sonuna üç nokta koymam gerekir. [...] Tartışmamda, tanımlamamda sadece günümüzde değil, daima amacına karşı prensipte yetersiz kalan bir dili kullanmak zorundayımdır. [...] Çıkarım vasıtasıyla sizi [derin deyişlerin açtığı tüm derin "dehlizlere"] götürecek hiçbir formülünüz yoktur.[50]

Rönesans üzerine olan bölümde, uzam ve zaman üzerindeki, çağı tanımlayan geniş ve derin perspektiften bahsettim. Roma'da çalışan ve on altıncı yüzyılın ortalarında aktif olmuş Fransız Antonio Lafréri'nin hazırladığı *Speculum Romanae Magnificentiae*'deki (Roma'nın Görkeminin Bir Aynası) Antik Roma mimarisi gravürlerine bakarsak (bkz. görsel 11.1), bu çizimleri sonraki çağın çizimleriyle ruhen bağlayan bir hat görürüz: bir sonraki yüzyılda Claude'un mimarlık üzerine çalışmaları, 200 yıl sonra Piranesi'nin *Vedute di Roma* [Roma Manzaraları] serisi, Barbault'nun *Vues des Plus Beaux Restes des Antiquités Romaines* [Roma Antik Çağından Kalma En Güzel Manzaralar] derlemesi, keza Horace Walpole ve de Quincey'nin ruhuyla örtüşen *Carceri d'Invenzione* [Hayali Hapishaneler]. Ducros da hayli benzer bir gözle çizer (bkz. görsel 11.2). Aynı şekilde Claude'un manzaraları ve İngiltere'de Richard Wilson ya da Amerika'da Thomas Cole gibi Romantik manzara ressamlarının manzaraları arasında açık bir bağ bulunur.



Görsel 11.1. Antonio Lafréri, *Kolezyum*, 1550 civarı.



Görsel 11.2 Louis Ducros, *Kolezyum*, on sekizinci yüzyıl sonları.

Paradoksal biçimde, ışığın güzelliğini ve gücünü ortaya çıkaran Aydınlanma değil, Romantizm oldu. Romantikler Claude'da bir örnek kişi buldular. Constable'ın bulut çalışmaları ve Turner'ın göz kamaştıran, eriyen manzaraları -ki İzlenimciler bunlar üzerine itinayla çalışmıştır- aslen ışık ve rengin bir kutlamasıdır. Fakat yine de bunları çoğu zaman

olduğu üzere proto soyutlamalar, yani isimleri soyutlama olmasa da tüm işlevleri bakımından soyutlamalar olarak görmek bir yanılgıdır. Soyutlamalar, tanım gereği dünyadan kopuktur. Işığı barındırmazlar: Derinlik ve doku gibi ışık da yalnızca deneyimde vardır, düşünce sahasında değil. Bierstadt'ın *Conflagration* [Yangın] resmi bunu harikulade biçimde sergiler. Bir anlamda soyuta yakın ve soyuttan olabildiğince uzaktır ve hatta ışık, derinlik ve renkle bir yücelik kazanır, oysaki daha geleneksel manzaralar, gözlemciye yönelik belirtik gayeleri yüzünden bundan yoksundur.

Şu da dikkate değer bir noktadır ki, görüşümce, bazı zamanlarda sağ yarım kürenin "salınması" da yaşanmış -Rönesans ve Romantizm- ve yaşamın üzerinde ileri düşünmeye, yukarıdan bakmaya ilgi duyulmuştur: yani mesafe getiren görüşe. Bunun sağ yarım kürenin genelde geniş bir bakış açısına sahip olmasıyla ilgisi olabilir, nitekim bu koşulda kişi durumun öyle olduğunu bilir ama daha fazlası olabileceğinin de farkındadır. Eğer bireysel kişi ve şeylerin eşsizliğinin farkındaysak ve aynı zamanda onlarla etkileşimdeysek, kaçınılmaz olarak ayrılma ve kayıp yaşamaya zorlanırız. Bu metaforik olarak uzam ve zamanda mesafenin anımsatılmasıyla, dolayısıyla da yukarıdan ve belli bir mesafeden görülen manzaralarla ifade edilir – resim sanatında da şiirde de. Zaman ve uzam mesafelerinden doğru "Öteki" ile kurulan duygusal ilişki, bu vasıtayla kendimizi üç boyutlu bir dünyanın parçası olarak anlamamızı sağlar – sadece uzamsal anlamda üç boyutlu değil, zamansal ve duygusal derinlikle de içinde kaçınılmaz olarak ölüme ilerlediğimiz dünya. Kendini başka yerlerde ve başka zamanlarda görmek ama yine de aradaki uçuruma sırtını dönmemesi, Romantiklerin bu önemli özelliği ve keza ayrışmayı bağ ile kaynaştırma becerileri, Donne'un ünlü pusula imgesinde öngörülür: İki aşığın ruhu pusulaların arasında gerilidir, bir kuyumcunun "altını hava kadar ince hale getirmesi" gibidir. Bu şiir de yalnızca aşk ve aşıklar üzerine değil, ölümle nihayeten ayrılma üzerinedir (ki Donne'a göre bu bir ayrılık da değildir).

Aydınlanma'nın geleceğe vurgusunun tam aksine Rönesans'ta da Romantizm'de de geçmişten büyülenme görülür, örneğin klasik tarihten etkilenilir (Shelley'nin *Ozymandias*'ını düşünün). Özü gereği Romantik görünse bile, gençliğe ağıtlar ile sık sık Rönesans'ta görülür. Örneğin Sir Walter Ralegh'nin mısraları:

> Like truthless dreams, so are my joys expir'd,
> And past return are all my dandled days;
> My love misled, and fancy quite retir'd,
> Of all which pass'd the sorrow only stays. *

Ya da Chidiock Tichborne's "Elegy" [Ağıt] şiiri:

> The spring is past, and yet it hath not sprung,
> The fruit is dead, and yet the leaves are green,
> My youth is gone, and yet I am but young,
> I saw the world, and yet I was not seen,
> My thread is cut, and yet it was not spun,
> And now I live, and now my life is done.**

Genelden ziyade bireysel ve eşsize, sabit ve değişmezden ziyade kaçıp giden şeylere vurgu yapılır. Romantizm sonrası algı için bu kültüre bağlı ve kendine düşkünce bir şey gibi gözükür. Fakat aslında şeylerin karşılıklı olarak yer değiştirebilir olduğu ya da başkalaşmadan kaldığı bir dünyada -İdealar ya da temsiller, sol yarım küre dünyası- başka bir bakış açısı edinmek mümkündür.

Spesifik koşullarla karıştırılmaması ve indirgenmemesi için Rönesans'ta melankolinin sebepsiz tabiatının vurgulanması gibi, melankoliye verilen önemi Romantizm'de tekrar

---

* "Asılsız rüyalar gibi, neşelerim soldu, oynayıp eğlendiğim günlerim geçmişte kaldı; yanılgılı aşklarım ve gamsız huzurlarım, geçmişteki her şeyden geriye sadece keder kaldı" (çn.).

** "Bahar geçti ama yeşiller baş göstermedi, meyveler öldü ama yapraklar yeşil, gençliğim gitti ama hâlâ ergenim, dünyayı gördüm ama beni gören olmadı, ipim kesildi ama eğrilmedi, ve şimdi yaşıyorum ve şimdi hayatım sona geldi" (çn.).

görüyoruz. Heine'nin *Die Lorelei* şiiri şöyle başlar: "Ich weiß nicht, was soll es bedeuten, / Daß ich so traurig bin." Lermontov şöyle yakınır: "Chto zhe mne tak bol'no i tak trudno? / Zhdu l' chevo? Zhalyeyu li o chyom?"* Her durumda da şairin etrafındaki geniş doğa manzarası -Heine'de sükûn içinde akan Ren Nehri ve dağların tepesindeki gün batımı, Lermontov'un bozkırlar üzerinde mavilikleriyle öylece duran göklere duyduğu hüzünlü merak hissi-, idrak etmesi zor bir kederle zıtlık kurar. Daha sonraları Tennyson, '"Tears, idle tears, / I know not what they mean, / Tears from the depth of some divine despair. [...]"**diye yazar. Tennyson bu şiirin yapısı üzerine yorum yaparken bunun bir keder değil de hasret ifadesi olduğuna açıklık getirir.[51] Zaman ve uzam içinde mesafeyle ilişkilidir: "Benim için her zaman böyledir; beni asıl büyüleyen manzaradaki uzaklıktır, resim ve geçmiştir, içinde olduğumuz bu gün değil."[52] Henüz çocukluğunda bile geçmiş tutkusu dediği şey ona musallat olmuştur.[53] Uzaklık, ne öznede ne de nesnede olan bir şeyi husule getirir; bu şey onların arasındadır ve içkin olarak melankoliktir. Hazlitt şöyle yazar:

> Çocukken yaşadığım yerde yüksek tepeleri izlerdim, batan güneşle kaynaşan mavi tepeler çoğu zaman dalgın ayaklarımı ve hasretli gözlerimi kendilerine çekerdi. En sonunda tasarımı eyleme geçirdim ve tepelere yaklaşınca, fantastik şekillere bürünmüş parıldayan gökyüzü yerine kara topraktan oluşan kocaman yığınlardan ibaret olduklarını gördüm. [...] Zamanın uzaklığı ile mesafenin uzaklığı aşağı yukarı aynı etkiye sahip olur. [...] Dikkatimizi çeken ve "nabzımızı ele geçiren" şey uzaktaki küçük, parıltılı, belirsiz noktalar değil de bizi ondan ayıran aralıktır; göğsümüzdeki kargaşayı ve çalkalanmayı uyandıran şey de bu aralığın hassas

* Heine: "Bu kadar kederli olmamın ne anlama geldiğini bilmiyorum"; Lermontov: "Bana acı veren ve canımı sıkan ne? Bir şey mi umuyorum, bir şey için yas mı tutuyorum?" (*Vykhozhu odin ya na dorogu*).

** "Göz yaşları, anlamsız yaşlar, ne anlama geldiklerini bilmiyorum, kutsal bir çaresizliğin göz yaşları bunlar" (çn.).

sınırıdır. O büyük açıklıkta varlığımıza "yumuşak arzular" ve sonsuz pişmanlıklar doluşur.[54]

Merceğe almak istediğim, Romantik melankolinin apaçık olgusu değil de bu durumun yarım küre terimlerince anlamıdır. Rönesans üzerine olan bölümde buna ucundan değinmiştim – arzu ve hasret arasındaki fark. İlki bir dürtü, ikincisi çekimdir. Arzu bir dürtüdür, sol yarım kürenin deneyimlediği, hatta belki de somutlaştırdığı dürtülere benzer, zira bu dürtülerde kişi adeta "arkadan gelen güçle" atıl duran ve kişiden yalıtılmış bir şeye, varoluşu dışında herhangi bir gerçekle sürece dahil olmayan bir şeye doğru itilir. Hasrette, kişi zaten tamamen kopuk olmayan ve "bütünlük içinde bölünme" vasıtasıyla bir tesirde bulunan bir şeye, "önden doğru" çekilir. İlki hidrolik bir güce benzer (Freud'un dürtü modeli gibi), mekanik bir basınçtır; ikincisi daha ziyade manyetik bir alana benzer, elektrik çekimi gibidir (Jung'un arketipler modelinin çağrıştırdığı gibi). İlki tek yönlüdür; ikincisi çift yönlüdür – "arasındalık" vardır. İlki doğrusaldır; ikincisiyse bir "alan" fikrinin çağrıştırdığı üzere holistiktir, yuvarlak şekillidir. İlki hedefini açık bir şekilde görür; ikincisi "Öteki"ni sezer. İlki karışık olmaması anlamında basit bir güçtür – kişi ya arzular ya da arzulamaz. Bilakis hasretse karışık duygularla doludur. Tipik hasret nesnelerini düşünün: Yuva, bazen ölümle birleştirilir, örneğin Eichendorff'un *Aus der Heimat hinter den Blitzen rot* [Şimşeklerin Ardındaki Evden] şiiri Schumann tarafından harikulade bir biçimde müziğe uyarlanmıştır ve bu müziğin keder verici muğlaklığı, hasretin ne kadar acı bir tadı olduğunu gösterir. Ya da Heine'nin neredeyse her şiirinde görülen sevgili: "Im wunderschönen Monat Mai [...] Da hab' ich ihr gestanden / Mein Sehnen und Verlangen";* ya da Goethe'nin mısraları, "Nur wer die Sehnsucht kennt,

* "Bu güzel mayıs ayında, sana açıyorum arzumu ve hasretimi" (çn.).

/ weiss was ich leide!"* Veyahut -erken dönem Rönesans'ın izleriyle- ideal kadının ebediliğine hasret: "das Ewig-Weibliche",** Goethe'nin tasviriyle "zieht uns hinan" ("bizi kendine çeker" – Almancada *anziehen* ifadesi, bir şeyi eve götürme gibisinden bir anlam barındırır). Ya da sıcak Güney'e duyulan hasret: örneğin Goethe'de, "Kennst du das Land, wo die Zitronen blühn?"*** mısrası. Ya da Wordsworth'ten Hardy ve diğerlerine kadar neredeyse her şiirde bulunan çocukluğa ya da geçmişe duyulan hasret. Fakat en nihayetinde, ismi olmayan bir şeydir bu. Bir belirsizlik anına yönelik inanç hareketidir. Shelley'nin söylediği gibi: "The devotion to something afar / From the sphere of our sorrow".****

Terimin kendisi ancak on sekizinci yüzyılda icat edilmiş olsa da, nostalji o zaman icat edilmiş değildir. Platon'un *Şölen*'inde Aristophanes'in aşkın kökeni üzerine anlattığı, diğer yarısıyla birleşmeye hasret duyan canlının hikâyesinin temelinde hasret yatar. Tarihin başka bir döneminde Bellow'un Allan Bloom tasvirinde görürüz; aynı isimli romanında Ravelstein karakteri, her ruhun kendine özel ötekini bulmaya çalıştığını, kendini tamamlayacak olanı aradığını düşünür. Doğu şiirininse temel duygusudur. "Geçmiş nostaljisi, Japon şiirini anlamanın anahtarıdır", diye yazar Donald Keene.[55] Neredeyse bin yıllık bir dönem boyunca, neredeyse tüm kısa Japon şiirleri mevsimlere yapılan çağrışımlardan müteşekkildi.

> Ya doğrudan ya da sis, pus vs. gibi şeylerle çağrışım kurulurdu. [...] Ay, başka bir mevsimsel kelimeyle nitelendirilmediği sürece daima güz mevsimine aitti. [...] Japon şairler, mevsimlere eşlik eden değişimlere karşı sıra dışı hassasiyettedir. [...] Yaz ve kış şiirlerine [...] bahar ve güz şiirlerine olduğunun ancak yarısı kadar yer ayrılırdı. [krş. İngiliz

* "Hasretin ne olduğunu bilenler, benim acı çektiğimi bilirler!" (çn.).

** "Ebedi kadın" (çn.).

*** "Limonların filizlendiği diyarı biliyor musun?" (çn.).

**** "Kederimizin içinden doğru, uzaktaki bir şeye bağlılık" (çn.).

> Romantizmi] [...] Ruh halleri trajik ya da neşeli olmaktan ziyade çoğunlukla acı-tatlıydı. Aşkın mutluluğu gibi bir şeyden neredeyse hiç bahsedilmez; şairler daha ziyade sevdiklerinin karşılık vermemesi, sevgililerin söz verip gelmemesi, hatta sanki neşe olanaksızmış gibi mutsuz bir ilişkinin tek çözümünün ölüm olması üzerine yazmıştır.[56]

Ayrıca doğaya empatinin ortaya çıkması sadece on sekizinci yüzyıl Almanya'sı ve İngiltere'sinde görülmez – Rönesans şiirinde açıkça görülür, keza onuncu yüzyılda Japonya'da ve örneğin Kokin Wakashū şiir antolojisinde de önemli bir unsurdu.[57] Başka deyişle, Romantizm'in birçok özelliği aslında potansiyel olarak evrensel özelliklerdir, insan zihni ve beyninin yapısının parçasıdır, yalnızca kültüre bağlı bir sendromun veçheleri değildir. Bizim Romantik adını verdiğimiz şey, başka kültürlerde "doğal" bakış açısı olarak görülür, nitekim burada sol yarım kürenin rasyonalistik mekanizma dünyası ve materyalizm kültüre bağlı bir sendrom olarak görülür.

Keene, Japon şiirinde sis, pus ve ay ışığının kullanımına dikkat çeker. Romantikler de yalnız kısmen ayırt edilebilir şeyleri tercih ederdi – bitmemiş taslaklar, yarı aydınlık şafak, alacakaranlık ya da ay ışığı sahneleri, uzaktan duyulan müzikler, gelip giden sislerle zirvesi görünmez hale gelen dağlar. 2. Bölüm'de, bir imge geçici olarak sunulduğu ya da zayıf bir biçiminde gösterildiğinde ve böylelikle yalnızca kısmi bir bilgi mümkün olduğunda sağ yarım kürenin üstünlüğünün baş göstereceğinden bahsetmiştim.[58] Romantizm, hangi yöntem mümkünse o şekilde, sağ yarım küre tarafından sunulan dünyayla bir flörtleşme olarak da görülebilir.

Keza şöyle de görülebilir ki, parçalı izlenimi hayal gücü vasıtasıyla tamamlama ya da tamamlamayı deneme süreciyle beraber, kişi kısmen algıladığı şeyin yaratıcısı olur. Bunun *kısmen* olması önemli bir ayrıntıdır: Eğer o şey tamamen verili olsaydı ve dolayısıyla biz hiçbir rol taşımasaydık ya da o tamamen bizim icadımız olsaydı, arasındalık ve

paylaşılacak herhangi bir şey olmazdı. Wordsworth'un dediği gibi, içinde yaşadığımız dünyayı "yarı yaratır" ve "yarı kavrarız".[59] Dünya ve zihinlerimiz arasındaki bu karşılıklı, evrilen süreç yine burada sağ yarım kürenin rolünü akla getirir: "Something evermore about to be."*

Ayrıca, şunu da diyebiliriz ki, yüce, kısmen görülür olduğunda belirtik olduğundan ve bilincin tam bakışına tabi olduğundan daha mevcuttur: Sınırlayıcı olan bizim doğal güzelliği yeniden-sunumlarımızdır -örneğin erotik ya da ilahi olarak-; öyle ki, bir başka "paradoks" (sol yarım küre göreceğini üzere) olarak, sınırlı bilgi daha az sınırlayıcıdır ve bunların bize kendilerini sunmalarına imkân tanıma kabiliyetine daha fazla sahiptir.

Fakat, bunlar rastgele bir araya gelip bu tür yarı kavranan imgelerin sağ yarım küreyi kullanmasının daha olası olduğunu ifade eden "sebepler" değildir: Tek "dünyanın", sağ yarım kürenin tutarlı dünyasının ayrılmaz veçheleridirler; tıpkı karşıtlarının -bilgide açıklık, gözlemcinin gözlemlenenden uzaklığı ve yeniden-sunulanın mevcut olan karşısındaki zaferinde- kopuk "olgular" olmayıp sol yarım kürenin tutarlı dünyasının veçheleri olmaları gibi.

AÇIKLIK VE BELİRTİKLİK SORUNU

Gün ışığı tam bilinçle ilişkilendirilir ve dolayısıyla sol yarım kürenin daha bilinçli belirtik süreçleriyle bir yakınlığı bulunur. Diderot'nun Richardson'a övgüsü bunu çağrıştırır: Duygulanımsal, bilinçdışı zihnin daha az belirtik katmanlarını keşfetme gönüllülüğüyle beraber, romanlarının psikolojik nüanslarıyla "mağaranın derinliklerine meşalesiyle ışık tutar".[60] Romantikler, insanın yarı aydınlıktan daha fazla şey öğrenebileceğini düşünmüştür. Bilgeliğe yalnızca dolaylı ve gizli yollardan yaklaşılabileceği doğruysa, bunun altında Romantik uygulamalardan daha fazlası yatıyor

* "İlelebet husule gelmek üzere olan bir şey" (çn.).

olabilir: Homeros, geceyi yaratıcı süreçlerin vakti olarak görür;[61] Hegel, bilgelik tanrıçası Athena'nın baykuşunun yalnızca alacakaranlıkta uçtuğuna inanır (birçok sebepten dolayı);[62] Heidegger yorulmak bilmezcesine karanlık yerlerde yürümeyi severdi.[63] Şüphesiz, baktığınızda saatin kaç olduğunu anlayacağınız günlük rutin yürüyüşleriyle Kant ve Bentham ya da elinden geldiğinde hiçbir zaman yürümemeyi tercih eden Fontenelle için Quincey'nin geceleri Londra ve Edinburgh sokaklarında ya da Dartmoor ve Lake District'in ay ışığıyla aydınlanmış yollarında yürüyerek hayatından çok büyük zamanlar ayırması garip görünecektir. Gece vakti Quantock Tepeleri'nde yürümeleri gerçekten de Portland Dükü, İçişleri Bakanını şüphelendirip Wordsworth ve Coleridge'i 1797'de izletmeye başlamasına sebep olmuştur (yürüyüşlerinde onları izleyen hükûmet ajanları, Coleridge'in "Spy Nozy"* [Spinoza'ya verdikleri takma ad] gibi bir isim kullanmasının ardından ifşa olduklarını sanır.)[64]

"Görme duyusu", diye yazar nörobiyolog Semir Zeki, "bilgi edinimi için en etkili mekanizmadır ve bilgi edinim kabiliyetimizi neredeyse sonsuz genişletir".[65] Kesinlikle öyle. Ama bu etkili mekanizmayı Aydınlanma'nın aleti kılmış olan şey, Romantikler için onu şüpheli hale getirmiştir. Sanat üzerine yazılmış ilk önemli Romantik incelemelerden biri olan *Plastik*'te [Heykelcilik] Herder şöyle yazar: "Açıların, biçimin ve hacmin üç boyutlu uzamının canlı ve somut gerçekliği gözümüzle öğrenebileceğimiz bir şey değildir."

İyi bir heykel sanatı *fiziksel olarak mevcut, elle tutulur bir gerçektir*. Sürekli yön değiştiren bir çizgi hiçbir zaman zorla bozulmaz ya da yönü değiştirilmez, bedenin üzerinde güzellik ve ihtişamla yuvarlanır; hiçbir zaman dinlenmez, daima ilerler. [...] Görme yetisi, heykel sanatını yaratmaktan ziyade yok eder; onu katman ve yüzeylere dönüştürür, heykelin harikulade doluluğu, derinliği ve hacmini pek nadiren

* Spy nozy, spy nosie. Her şeye burnunu sokan ajan. Spinoza ile benzer bir yazılışları ve okunuşları var = *spinoza / spaynozi* (çn.).

salt ayna oyununa dönüştürmeden bırakır. [...] Huzursuzca bir heykelin etrafında daire çizen, derin düşünceye dalmış sanat aşığını düşünün. Görme duyumlarını dokunma duyusuna, *gördüklerini* karanlıkta bile *hissedilen* bir dokunma biçimine dönüştürmek için nelerini vermezdi?[66]

Diğer duyuların yardımı olmadan görme duyusunun canlı bir varoluşu iki boyutlu bir şemaya, Herder'in "acınası çokgen" dediği şeye indirgemesini önlemek için "bin tane bakış açısı bile yeterli gelmez". Bu yazgıdan ancak gözlemcinin "gözü bir el olsaydı" kaçınılabilirdi.[67] Bu sinestezide, artık sadece aklın bir aleti olmayan göz, gözlemcinin *tüm* gövdesini gözlemlenen şeyin *tüm* gövdesiyle temasa sokar ve bu da dile yönelik bir başkaldırmayla gerçekleşir. Romantizm algısı geliştikçe daha sık karşımıza çıkan bir şeydir bu. Metresiyle yatakta yatması hakkında yazarken, *Römische Elegien*'de [Roma Ağıtları] Goethe şöyle ifade der:

> Und belehr' ich mich nicht, indem ich des lieblichen Busens
> Formen spähe, die Hand leite die Hüften hinab?
> Dann versteh' ich den Marmor erst recht:
> ich denk' und vergleiche,
> Sehe mit fühlendem Aug', fühle mit sehender Hand.*

Sanat canlı varlıkla, nefes alan insan biçimiyle en yakına getirilir: Metresi bir sanat eseridir, sanat eseri metresidir. Sanat eserinin kendisi yalnızca canlı bir varlık olmakla kalmaz, yalnızca bedensel kendiliğin tümüyle, yani *eros*'tan pay alan türde aşkla takdir edilebilir.[68] Goethe'nin buradaki erotizmi biraz alaycı olsa da yersiz değildir. İlk ve en büyük sanat tarihçilerinden biri olan, neoklasik zevkin yerleşmesinde taşıdığı rolle ünlenen J. J. Winckelmann'ın Yunan heykelciliğini

* "Onun güzel göğsünün biçimlerini gözlemleyerek, kalçalarında ellerimi gezdirerek kendime bilgi katmıyor muyum? En nihayetinde mermeri hakikaten anlıyorum: Düşünüyor ve kıyaslıyorum, hisseden gözle görüyor ve gören elle hissediyorum" Goethe, *Römische Elegien*, V, 7-10.

gördüğünde ayakları yerden kesilir, tıpkı Michelangelo'yu gördüğünde Reynolds'a olduğu gibi. Yunan heykelciliğinin dehası karşısında, erotik ve tanrısallık arasında bir esrime yaşar. Belvedere Apollonu onun için "tanrının güzel ve genç bir tecessümüdür, insanda içlilik ve sevgi hisleri uyandırır, ruhu esrimenin tatlı rüyasına, yani tüm dinlerin aradığı saadet haline götürür [...]".[69] "Tanrının bu güzeller güzeli tasvirinde", diye yazar Winckelmann, "kaslar hafif belirgindir, gözle zar zor algılanan dalgalanmalar şeklinde üflenen erimiş cama benzerler ve dokunma duyusu için görme duyusundan daha net algılanırdırlar".[70]

Coşkulu tasviri (bkz. 69. not) son noktasına yaklaşmaya başladıkça, Wincklemann'ın hayal gücü Pygmalion mitine dönüşür – Pygmalion heykeli o kadar sever ki, heykel hayata gelir: "Göğsüm sanki hürmetle genişliyor ve sanki kehanet ruhuyla şişmiş insanlarınki gibi kabarıyor; kendimi Delos'a ve Likya korularına, Apollon'un varlığıyla onurlandırdığı yerlere taşınmış gibi hissediyorum, zira imgem tıpkı Pygmalion'un güzeli gibi canlanıp hareket etmeye başlıyor gibi [...]."[71] Canlı şeyleri (sol yarım kürenin sunduğu bakışla bakmak için) cansız şeylere indirgemeye yönelik Aydınlanma eğiliminin tersine, burada cansız şey hayata getiriliyor (sağ yarım küre dünyasına geri döndürülüyor). Winckelmann heykele hayat veriyor ve heykel de Wincklemann'a yenilenmiş bir yaşam duygusu katıyor – öyle ki, şu ifadesi hayli muğlak bir hal alıyor: "İmgem" dediği şey Apollon mu yoksa Winckelmann mı? "Büyük Yunan sanatçıların maddenin katı nesnelliğini alt edip ellerinden gelirse onu canlandırma" arayışlarına referansla, Pygmalion figürüne sık sık değinir.[72] Herder'in denemesinin tam başlığı aslında şöyledir: *Plastik: Einige Wahrnehmungen über Form und Gestalt aus Pygmalions bildendem Traume* [Heykelcilik: Pygmalion'un Yaratım Rüyasının Şekli ve Formu Üzerine Bazı Gözlemler].

Hegel, zamane sanat dünyasının dar kaygılarını aşabildiği ve "sanat alanında yeni bir bağlam ve insan ruhu adına

şeylere yeni bir bakış açısı açmayı başardığı" için Winckelmann'ı metheder.[73] Herder de Winckelmann'ın Apollon tasvirini görme duyusunun egemenliğini aşmaya ve heykel biçimini, adeta bir aşığın sevgilisine yapacağı gibi daha derin bir ilişkisine girmeye yönelik kahramanca bir girişim olarak görür.[74] Konturun her yerinde görülen hareketlere olan hassasiyeti sayesinde hayranlık nesnesini canlı bir varlık haline getirdiği için Winckelmann'ı metheder. Heykelciliğin özü, tüm biçimi saran o "güzel eliptik çizgide" yatar; bu çizgi ki, Hogarth'ın güzellik hattı gibi, düz bir yüzeye kazınamaz – daha ziyade, bir nesnenin etrafına dolanmış ve üç boyutlu uzamda kıvrılan "ince bir tel" gibidir; nesne, ayrılmaz bir bütün olarak ortaya çıkar.[75]

Aydınlanma düşüncesi geri çekilmeye başladıkça, Hall'un belirttiği üzere, sol yanın özel konumu üzerine yenilenmiş bir algı oturur. Tanrıların öcü olarak iki oğluyla beraber deniz yılanı tarafından öldürülen Troya rahibi Locoon'un heykelini betimleyen ünlü pasajında Winckelmann şöyle yazar: "Amansız bir saldırıyla yılanın zehrini boşalttığı sol taraf, bu yanın kalbe yakınlığından dolayı Laocoon'un en yoğun acıyı çektiği yermiş gibi gözükür ve keza bedeninin bu yanına tam bir sanat mucizesi diyebiliriz."[76]

Herder ve Winckelmann'ın heykel sanatı tasvirlerinde çağrışımda bulundukları nitelik ve değerler -tabii ki onlar bunu bilmese de- sağ yarım kürenin fenomenolojik dünyasına dayanmaktadır. Herder belli şeylerin önemine işaret eder: -yalnızca parçalara odaklanmaların yetersizliğini bir kenara koyan- kesilmeyen devamlılık; durağanlığa baş kaldıran ve asla dinlenmeyen evrim; tek yüzeyli görme duyusunun doğrusal düzlüğünü aşan canlı yüzeylerin derinliği, hacmi, doluluğu ve karmaşık kıvrımlarına dikkat edilmesi; *Einfühlung*'ün (empati, kelimesi kelimesine "içinde hissetmek") kullanımı ve ona gözün kopuk soğukkanlılığından ziyade elin aracılık etmesi. Herder de Winckelmann da Klasizm eğilimlerine rağmen (ayrıca keza kendi Klasizmine

rağmen Goethe) bu değerlerin Antik dünya sanatı karşısında hissettiğimiz şeyin özünde yattığını güçlü bir şekilde sezerler. Zira sadece heykelcilik söz konusu değildir: Elbette göz ve el işlerinin apaçık istisnalarıyla beraber, aynı değerler sözüm ona Homeros'un şiirine de uygulanabilir. Bu sadece Antik Çağ'da da geçerli değildir: Milton şiirleri ya da J. S. Bach'ın müziği için de aynıları söylenebilir. Fakat heykel sanatı karşısında Romantizm'in duyduğu his bağlamında ortaya çıksa da, kendini gösteren şey ne salt heykel sanatıyla ilgilidir ne de salt Romantiktir, bilakis sanatın bulunduğu her yerde geçerlidir. Sanki bu noktayı örneklendirmek istercesine, *Römische Elegien*'de [Roma Ağıtları] Goethe şiir sanatının yapısını olabildiğince sinestetik bir biçimde heykelciliğin *eros*'una yakınlaştırır, metresinin sırtında dizelerin ölçüsünü nazikçe parmaklarıyla ritim tuttururken onun da yarı uyur halde kollarında yattığını aktarır.[77]

Herder'in belirttiği gibi, görme duyusunun sorunu, haliyle söz konusu şeyin kendini bize "sunduğu" somut dolaysızlığından -"fiziksel olarak mevcut, elle tutulur gerçek"- ziyade düz bir yüzeyin, bir imgenin, bir temsilin soğuk reddiyesiyle yaklaşma eğilimidir. Yaşamı bedensel aslından ayırıp onun yerine bir zihin ürününü yerine geçirmesi eğiliminden dolayı, Wordsworth sözüm ona "gözün tiranlığı" gibi bir ifade kullanır:

> When that which is in every stage of life
> The most despotic of our senses gain'd
> Such strength in me as often held my mind
> In absolute dominion. [...][78*]

Burada Heidegger'in otantiklik dediği şeyin kaybından bahsediyor: Bir zamanlar merak konusu olan şey, günlük

* "Hayatın her aşamasında bulunan, edinilen duyularımızın en despotik olanı, bu gibisinden bir güç daima zihnimi mutlak hakimiyet altında tutmuştur" (çn.).

bir meseleye dönüşmüştür. Şöyle yazarken Blake'in aklında da bence bu vardı:

> This Life's dim Windows of the Soul
> Distorts the Heavens from Pole to Pole
> And leads you to Believe a Lie
> When you see with, not thro', the Eye.[79]*

Gözün içinden, imgenin içinden, yüzeyin ötesini görmemiz gerekir: Gözün gerçekliğin derinliğini -dünyanın yaşamsallığını, bedenselliğini ve empatik yankısını içeren derinliğin- düzeysel yeniden-sunumla, yani bir resimle değiştirme eğilimi bulunur. Böylelikle yüce, sadece pitoresk olur.

Sanatta aracın gerçekliği ve araç vasıtasıyla görülen şey arasında belli bir denge olması gerekir, ki buna da ben kısaca *yarı* şeffaflık demiştim. Anlamdan kopuk "şeyler" olarak kelimelerin sesi ve hissine ya da aynı şekilde ses ve histen kopuk bir şey olarak anlama fazla önem yüklemek şiiri öldürür. Resim sanatında da aynısı geçerlidir: Ama resim göze bağlı olduğundan, "yeniden-sunum" eğilimi daha büyüktür. Konusu üzerine "anlamı" bulmak için fazla acele ederiz (bu sanatta temsili reddetmek için yeterli bir sebep değildir, o bambaşka bir meseledir – temsilin bütün, biçim ve maddenin tümünü ikamesi olmasına karşı tetikte olmak için bir sebeptir bu sadece). Burada yine uzaklığın sebebi belirsizce görmektir, ki bu da resmin diğer yönlerinin-"müziğinin- öne çıkmasına imkân tanır. "Bu bir izlenimdir", diye yazar Delacroix, "renklerin, ışık efektlerinin, gölgelerin vs. belli bir düzenlenmesinden kaynaklanır. Resmin müziği diyebileceğimiz şeydir bu. Siz daha resmin neyi temsil ettiğini anlamadan, bir katedrale girersiniz ve onun neyi temsil ettiğini anlamayacak kadar uzak bir mesafede bulursunuz

---

* "Yaşamın Ruhtaki yarı açık Pencereleri, Gökleri baştan sona çarpıtırlar ve bir Yalana İnanmana yol açarlar Gözün vasıtasıyla doğru değil de Gözün ile bakarken" (çn).

kendinizi; çoğu zaman da bu büyülü ahenk sizi kendinizden geçirir [...]".[80]

Romantikler, temsille ikame bulmaktan ziyade mevcudiyetle kalmanın içinde yatan zorluğun daima farkındaydılar. Bu algının sanatta kendini gösteren gerçeği, genel anlamda gerçeklik algımıza da uygulanabilirdir ve dolayısıyla bilimle de bir o kadar alakalıdır. Bilimsel yazıları günümüzde çok az tanınan ama bir o kadar büyüleyici olan Goethe, gözlemi hemen kavrama indirgeme eğiliminin tehlikesine karşı uyarıda bulunur, zira bu şekilde nesne yeniliğiyle beraber taşıdığı tüm gücü, yani bizi kavram sistemlerimizin gedik açılmaz savunmalarından kurtarma gücünü kaybeder. Doğa üzerine çalışan kişiler için şöyle yazar: "Kendine gözlemle uyuşan bir yöntem oluşturmalı ama gözlemi salt kavrama indirgememeye, kavramının yerine kelimeler koymamaya ve bu kelimelere nesnelermiş gibi muamele etmemeye dikkat etmelidir."[81] Genellikle, bu kavramlaştırmanın gerçekleştiği yol dildir: "Şeyin yerine göstergesini koymaktan sakınmak, kelimeyle öldürmektense önümüzdeki nesneyi (*Wesen*) canlı tutmak ne kadar zordur."[82]

Başlıca bir sol yarım küre işlevi olan dil, Nietzsche'nin dediği gibi, "alışılmamışı alışılmış kılma" eğilimindedir: Genel dilin kelime haznesi, deneyiminin canlı çeşitliliğini aynı sayılı, eskimiş bozuk paralara dönüştürür.[83] Fakat şiir, mecazi dil ve yan anlamı kullanması sayesinde, bu eğilimi tersine çevirmek adına sağ yarım kürenin metafor, nüans ve çağrışım kabiliyetinden yararlanır. "Şiir", Shelley'nin ünlü ifadesiyle, "dünyanın gizli güzelliğinin örtüsünü kaldırır ve bilindik nesneleri öyle değillermiş gibi gösterir. [...] Yinelemelerle körelmiş izlenimlerin tekrar tekrar ortaya çıkması yüzünden zihnimiz tarafından yok edilmiş evreni yeniden yaratır."[84]

Fakat şiir, hayal gücünün diğer dışa vurumları gibi, belirtik yaklaşıma karşı tipik sağ yarım küre direncine sahiptir. Çocukluğundaki ilham anılarını anımsarken, Wordsworth

dokunaklı bir şekilde konuşur: "The hiding-places of my power / Seem open; I approach, and then they close."[85]* Sağ yarım kürenin hedeflerine ulaşmak için dalaverelere ve hilelere başvurması gerekir. Romantizm'in neden sembollere -benim kelime seçimim "metafor" olurdu- bel bağladığı üzerine Berlin'in açıklaması, sol yarım kürenin sağın iletişim araçları üzerine sahip olduğu mutlak hakimiyeti mükemmelen aktarır:

> Gayrimaddi bir şeyi aktarmak istiyorum ama bunun için maddi araçlar kullanmak zorundayım. İfade edilemez bir şeyi aktarmam gerek ama ifadeleri kullanmak zorundayım. Belki de bilinçdışı bir şeyi aktarmam gerek ama bilinçli araçları kullanmak zorundayım. En başından başarısız olacağımı biliyorum ve dolayısıyla yapabileceğim tek şey, asimtotik (kavuşmaz) bir yaklaşımda adım adım yaklaşmaya çalışmaktır; elimden geleni yaparım ama eğer bir sanatçıysam ya da hatta Alman romantikler için herhangi bir öz farkındalıklı düşünürsem, hayatım boyunca kendimi vereceğim acı verici bir mücadeledir bu.[86]

Böylelikle, aşina olunanın özgünlüğünü kazandırırlar.

Aşina olunanın -fenomenoloji terimlerinde, otantik olmayanın- köreltici etkisi, sol yarım kürenin tuzağıdır. Bundan kurtulmak, hayal gücünün çalışmasını gerektirir – şeyleri acayip kılan düşlem değil de onları gerçekten tekrar yeni ve canlı kılan hayal gücünün. Sanatsal sürecin belirleyici bir özelliği, belki de *varoluş sebebi* otantik olmayana karşı amansız karşıtlığıdır. Fakat burada otantik olmayanın deneyimine karşılık vermenin iki yolu arasında mutlak bir ayrım, hatta antitez kuruluyor. İlkinde, otantik olmayan, sol yarım küre anlamında, fazlaca aşina olunan şey olarak görülür; fazla sık sunulmuş demektir ve dolayısıyla da aslında hiçbir zaman yeniden-sunulmaktan daha fazlası olmamıştır (başka deyişle, aşınmış bir kaynaktır). İkincisinde, otantik olmamak,

* "Gücümün gizlenme yerleri, açılmış gözüküyor; yaklaşıyorum ve kapanıyorlar" (çn).

sağ yarım küre anlamında, tam olarak aşinalığın yitiminin sonucundan kaynaklı görülür, yani hiçbir zaman mevcut değildir – onun yanında artık "yuvada" hissetmeyiz, hatta ona yabancılaşmışızdır. İlkinde, şeyin kendisi tükenmiş gibi algılanır ve yerine başkasının getirilmesi gerekiyordur; ikincisinde, sorun henüz yeni keşfetmeye başladığımız şeyin kendisinde değil de kendimizde ve onu olduğu gibi görebilme kabiliyetimizde yatar. Sonuç olarak, verilecek cevaplar her seviyede farklıdır. İlk durumda, çözüm, yenilik ve daha önce görülmemiş bir şey ortaya koymaya, icat etmeye, "orijinal olmaya" yönelik bilinçli denemede görülür. İkincisinde çözüm tam aksine günübirlik şeyleri bize yeniden göstermek, kendinde halini göstermektir; dolayısıyla icat etmekten ziyade keşfetmektir, onun yerine bir şey koymaktan ziyade daima orada olmuş olanı görmektir; bizi varlığın temeline, kökene götürmesi bakımından orijinaldir. Fazla aşina olunan şeyin *yerine* acayip bir şey sunan düşlem ve bizimle yeterince aşina olunmayan şey arasındaki her şeyi onu olduğu gibi görebilmemiz için temizleyen hayal gücü arasındaki farktır. Şairlerin en özgünü Wordsworth, daha önce bin defa ilk kez görmeye çalışılmış bir şeye gözünü çevirdiği için alaya alınmıştı. Steiner'ın "orijinallik yeniliğe tezattır" aforizmasını muhtemelen en iyi bu bağlamda anlayabiliriz.[87]

WORDSWORTH VE DOĞANIN KURTARICI GÜCÜ

Wordsworth dili özel bir şekilde kullanır; özellikle dilsel bağlayıcılar, edatlar ve bağlaçlar kullanarak "arasındalık" deneyimini aktarır. Çifte olumsuzlama kullanması zihne bir şeyi ve zıttını aynı anda sunar, keza en önemlisi de neredeyse ışık yayan bir yokluk ya da boşluktan bir şeyin husule gelmesine imkân tanır. Wordsworth, söylemsel nesrinde Heidegger'in sebatla ifade etmeye çalıştığı konumunun tam zıttı olduğuna inandığım şiirsel formülasyonlar yaratır.[88] (Heidegger daha sonraki çalışmalarında gitgide bu anlamı sergilemek adına Hölderlin şiirine yaklaşmaya başlar: İnanıyorum

ki, eğer Wordsworth'e aşina olsaydı onun işlerinden çok daha büyük fayda sağlayabilirdi.)

Wordsworth'ün şiirinin merkezinde, kaybedilmiş bir diyara doğru geriye bakış yatar ama gelgelelim eserlerinin çoğu bunun nasıl telafi edilebileceği üzerinedir. Görüşümce en büyük işlerini barındıran otobiyografik *tour de force*'u* *The Prelude* [Prelüt], bir anlamda geçmişe bakış antrenmanıdır. Kendinden sonra gelen Tennyson gibi, Wordsworth geçmiş duyumuna yönelik doğal bir eğilim duyar gibidir: Genç bir adamken yazdığı ilk birkaç şiirinin tümü bellekle ilgilidir. "Ruhum geriye bakacak", diye yazar; bir başka şiirse "geçip gitmiş hazların anısı" konusu üzerine durur; ve üçüncü bir şiirde de "Zira ancak o zaman, bellek sustuğunda, dinlenebiliyorum" der.[89] Haliyle bunların çağın düşüncelerinden geldiği sanılabilir ama aslında tümü, Wordsworth henüz on sekiz yaşına dahi gelmemişken yazılmış şiirlerdendirler.

Bununla birlikte, Wordsworth olgunlaştıkça ve elbette 1805 Prelude'unun [Prelüt] zamanında, belleği artık atıl ve tek yönlü bir şey olarak değil, *canlı* bir şey ve bazı zamanlar bizi canlandırabilecek güce sahip bir şey olarak görmeye başlar. *The Prelude*'da [Prelüt] bu tür anlardan şöyle bahseder: "Spots of time [...] Which with distinct preeminence retain / A vivifying Virtue"; "our minds / Are nourished and invisibly repair'd."[90]**

Wordsworth ve doğa arasındaki ilişkinin bazı bakımlardan örtük bazı bakımlardan da belirtik olarak canlandırıcı niteliği, anne ve çocuğu arasındaki destekleyici ve rahatlatıcı ilişkiyle bağlantılıdır; Wordsworth'ün başarılarının neredeyse tüm diğer yanları gibi bu nitelik de sağ yarım küreye dayanır, geçici bir ilgiden öte bir şeydir ve psikanalitik terimlerde anneden gelen "teskin edici substrat"tır.[91] Bu

* Gücü ve yeteneklerinin temsili yapıt, güç gösterisi (çn.).

** "Zamandaki noktalar [...] Onlarla beraber itibar, canlandıran bir Erdem kazanır." "Onunla zihinlerimiz beslenir ve görünmez şekilde onarılır" (çn.).

"zamandaki noktalardan" birini, henüz beş yaşındayken ve atının dizginini zar zor tutarken, ıssız tepeler arasında at sürerken yaşar. Yanındaki kişilerden ayrılınca yolunu kaybeder ve kendini bir darağacının yanında bulur. Gözleri katilin isminin yazılmak üzere olduğu yere döner:

forthwith I left the spot
And, reascending the bare Common, saw
A naked Pool that lay beneath the hills,
The Beacon on the summit, and more near,
A Girl who bore a Pitcher on her head
And seem'd with difficult steps to force her way
Against the blowing wind. It was, in truth,
An ordinary sight: but I should need
Colours and words that are unknown to man
To paint the visionary dreariness
Which, while I look'd all round for my lost guide,
Did at that time invest the naked Pool,
The Beacon on the lonely Eminence,
The woman, and her garments vex'd and toss'd
By the strong wind. [...][92]*

Bu sahnenin anısının nasıl değiştiğini, bu ıssız tepelerdeki önceki deneyimine nasıl *parlaklık* kattığını betimlemeye başlar ve şöyle devam eder:

Oh! Mystery of Man, from what a depth
Proceed thy honours! I am lost, but see
In simple childhood something of the base
On which thy greatness stands, but this I feel,

* "Anında oradan ayrıldım, açıklığa doğru indim ve tepelerin altında bir gölet gördüm. Doruk noktasında bir fener vardı. Daha yaklaştıkça, kafasında tas taşıyan bir kız gördüm ve güçlükle adımlarını atıyor, rüzgâra karşı direniyordu. Aslında olağan bir manzaraydı bu: Ama insanın bilmediği renklere ve kelimelere ihtiyacım var, bu hayali kasveti resmedebilmek için. Kaybettiğim rehberimi ararken, sahne yine açıktaki gölete döndü, tenha yüksekliklerdeki feneri gördüm. Kadın ve kıyafetleriyse rüzgâr tarafından alınıp götürüldü. [...]" (çn.).

That from thyself it is that thou must give,
Else never canst receive. The days gone by
Come back upon me from the dawn almost
Of life: the hiding-places of my power
Seem open; I approach, and then they close;
I see by glimpses now; when age comes on,
May scarcely see at all, and I would give,
While yet I may, as far as words can give,
A substance and a life to what I feel:
I would enshrine the spirit of the past
For future restoration. [...][93]*

Bu canlandıran hayal gücü, Wordsworth'ün kontrol edemediği ve hatta öngörülemez bir şeydir. Wordsworth böyle bir gücü ortaya çıkaran sahnenin ne kadar sıradan, hatta sıkıcı olduğuna işaret eder. Yaşlandıkça bu daha nadir görülmeye başlanır.

Görüldüğünde, sadece kendiliğinden gelir. Bunu oldurma girişimi bile ters etki yaratır: "Ben yaklaşıyorum, onlar kapanıyor." Wordsworth'ün kesin olarak *kafasını öteye çevirmesi* gerekir. *Prelude*'un [Prelüt] I. Kitap'ındaki ünlü bir pasajda kayalığın tepesine yuva yapan kuşu tasvir ederken ("Oh! When I have hung / Above the raven's nest, by knots of grass / And half-inch fissures in the slippery rock/ But ill sustain'd"**) ya da V. Kitap'ta Winander'lı oğlan gölün karşısındaki baykuşlarını çağırırken ("in that silence, while

---

* "Ah! İnsanın gizemleri, nasıl bir derinlikten çıkıyor senin payen! Kaybolmuşum ama basit çocuklukta, senin yüceliğinin üzerindeki temelden bir şeyi hissediyorum, kendinden kendin vermelisin onu, yoksa biz erişemeyiz. Geçmiş günler adeta yaşamın şafağından geliyor bana: Gücümün gizlenme yerleri açığa çıkıyor; ben yaklaşıyorum, onlar kapanıyor; ucundan görüyorum; seneler geçtikçe, görememeye başlıyorum ama elimden geldiği sürece, verebildiğim sürece, hissettiklerime öz ve yaşam vermeye devam edeceğim: Geçmişin tinini, gelecekte saklanması için saklayacağım [...]" (çn.).

** "Ah! Kuzgunun yuvasından aşağı sarktığımda, çim ilmeklerini ve kaygan taşın bir santimetrelik çatlaklarını tutarken, sağlam değildim" (çn.).

he hung / Listening, a gentle shock of mild surprise / Has carried far into his heart the voice / Of mountain torrents"*), sahne Wordsworth başka bir şeye niyetliyken ortaya çıkar.[94] Görme yetisi bir yan ürün olarak gelir. Wordsworth hakkında De Duincey bir hikâye anlatır. Yarımada Savaşı sırasında, Keswick'ten heyecanla beklenen haberleri getiren posta arabasını karşılamak üzere gece vakti dışarı çıkmıştır. Arabanın gelişini uzaktan duyabilmek için boydan boya yola uzanıp kulağını yola dayar; bu sıradaysa Seat Sandal ve Helvellyn dağları arasındaki yamaçta ışıldayan parlak bir ışığı görür ve ansızın "başka bir durumda karşısına çıkmayacak bir dokunaklı his ve sonsuzluk duyumu ele geçirir".[95] Bir çaba gösterilmesi ve ardından rahat hissedilmesi sayesinde, görü gelir. Bu bağlamda Wordsworth, *The Prelude*'un [Prelüt] XII. Kitap'ının başlangıcında, ilhamın hem zihinde "niyet, idrak, çaba, dilek, tutku" hem de "kişiyi ilhamı almaya hiç aramazken uygun kılan" zihin dinginliği gerektirdiğinden bahseder – çabalara rağmen, yalnızca aranmadığı zaman gelir.[96] Bu biraz da bellek sürecine benzer, örneğin bir ismi hatırlamaya çalışırız ama isim ancak çabayı bırakıp hayatımıza devam ettiğimizde kendiliğinden gelir. Sanki çaba ruhun camını açar ama belirtik niyet, Wordsworth'ün görüsünü bulanıklaştırır, görü alanının merkezindeki kör noktaya düşer. Ancak niyetlerimiz başka bir şeye sabitlendiğinde şeyleri oldukları gibi görürüz.

Bence Wordsworth'ün burada aslında bahsettiği şey, iki yarım küre arasındaki ilişkidir. Dar odaklı dikkat, sol yarım kürenin uzmanlığıdır; aslında stres, korku ve heyecandaki artış nöron kullanımındaki dağılımı köstekler ve bunu da sol yarım küre içindeki yakın hedefsel türden bir yaklaşım lehinde gerçekleştirir. Fakat sol yarım küre tıpkı önüne atılan etini yiyen Eliot'un köpeği (s. 545) gibi kendi avıyla meşgulken sağ yarım küre serbest kalır ve dikkati güçlenir,

* "O sessizlikte, asılı halde, kulak vermişken, ufak bir sürprizden yaşadığı şok, kalbinin derinliklerine dağ sağanaklarının sesini taşıdı" (çn.).

böylelikle sahneyi yeni baştan, daha özgün, sol yarım kürenin normal sahneleyeceği aşinalık tarafından bastırılmamış şekilde görür. Sol yarım küre bunu sözüm ona dağ, gök ya da yıldızlı gökyüzü gibi manzaralara dönüştürerek basitleştirirdi. Yakın dikkatin ilk çabası gereklidir ama işi bittiğinde artık yerini açık bir alıcılığa, bir tür *etkin* edilgenliğe bırakmalıdır.

Sağ yarım kürenin Wordswoth'ün değindiği yaşam veren gücün aracısı olduğuna işaret eden bir dizi etmen vardır; tabii ki deneyimin istemsiz tabiatı, karşılıklı karakteri ve paradoksal olarak apaçık boşluğu haricinde. Birçok "zaman noktası" sahneleri üzerinde duran suçluluk ve huşu hisleri, görünüşe göre dini anlayışımızın da bağlı olduğu sağ yarım küreyle bir ilişkiye işaret etmektedir. Benzer şekilde, zaman noktalarına hakim olan nihai anlam algısı, özellikle bazı sağ temporal lob felçlerinde görülür ve dolayısıyla beynin bu bölgesinde temel buluyor olmaları muhtemeldir. Aradaki ilişkiye işaret eden diğer etmenler arasında da büyük görsel kütle ve biçimler sayılabilir ("huge and mighty forms that do not live / Like living men mov'd slowly through my mind / By day and were the trouble of my dreams"*); keza bu deneyimlerin çoğu zaman çocuklukla ilişkilendirilmesi de bu türden bir işarettir, zira bahsettiğim üzere, sağ yarım küre tüm idrak biçimlerinde özellikle önemli bir rol oynar.

Yetişkinlikte bu nasıl yakalanır? Wordsworth'ün cevabı, külliyatında yatar: şiirde ve şiirle – zira şiir, metafor ve örtük anlama bel bağladığı için, sağ yarım kürenin günlük dilin olağan süreçlerinden kaçınmasına imkân tanır, oysaki günlük dil bizi aşina olana geri götürür ve esrarı günlük şeye çevirir. Burada daima bir paradoks yaşanır, zira Wordsworth, esrarlı deneyime izin veren öz farkındalıksız bilinci yeniden ortaya çıkarmaya çalışmaktadır, fakat öz farkındalıksız bilincin koşuluysa bilinçli olarak ortaya çıkarılamamasıdır.

* "Cansız devasa ve kudretli biçimler, zihnimde yavaşça hareket eden insanlara benziyorlar, gün içinde de rüyalarımda da bana bela oluyorlar" (çn.).

Çocukluğundaki kendiliğini yeniden anımsayarak ve hayata döndürmeye çalışarak, kasti biçimde, şair için asıl önemi tamamen farkındalıksız farkındalık olmasında yatan bir şeye odaklanmaktadır.

Tintern Abbey methiyesinde geri dönüş temasına yapılan sürekli göndermeler, itinayla yerleştirilmiş yinelemeler, dizelerin ilerleyişi, bir ileri bir geri gidişleri tıpkı şiirde imgelenen nehre benzer:

> How oft, in spirit, have I turned to thee,
> O sylvan Wye! Thou wanderer through the woods,
> How often has my spirit turned to thee![97]*

Bunların tümü değişimsizlik içinde bir değişim hissi uyandırır, tıpkı bir nehir gibi ilerliyordur ama daima aynıdır, tıpkı Donne'un pusulası gibi aynı yerde döner ve olduğu yere geri gelir.

ÖZ FARKINDALIK VE TEMSİL

Wordsworth'te dehası için temel bir önem taşıyan ve hem en iyi hem de en kötü mısralarını yazmasını sağlamış bir öz farkındalık eksikliği görülür. Blake ve Keats ile ortak bir özelliğidir bu (daha sonraları Hopkins ve Hardy ile). Bu üç Romantik dahi, hayli farklı ve hayli şahsına münhasır şairler olmakla beraber, John Bayley'nin Keats'i tanımlarken "vehimsiz" diye değindiği özelliği taşırlar, ki bu nokta daha sonraları Christopher Ricks tarafından *Keats and Embarrassment* [Keats ve Utanç] kitabında da ele alınmıştır.[98] Vehim olmaması, yüceliklerini ve bazı zamanlar da tasasız ahmaklıklarını açıklar: Kendilerinden daha büyük bir şeyin iletim hattı olmak için kendilerini hassas hale getirirler. Sol yarım kürenin belirtik, öz farkındalıklı işleri daima bu durumla tezatlık yaratır ve dolayısıyla da yatıştırılması gerekir.

---

* "Ne de sık ruhen döndüm sana, ey ağaçlık Wye nehri! Sen ormanların gezgini, ne de sık ruhum döndü sana!" (çn.).

Blake'in başlıca işlerinin bizatihi başlıkları bile (*Songs of Innocence and Experience* [Masumiyet ve Deneyim Ezgileri] ve *The Marriage of Heaven and Hell* [Cennet ve Cehennemin Evliliği]) sağ yarım kürenin canlı dünyasında karşıtların "karşıt" olmadığı gerçekliğini imler. Bununla birlikte, Blake'in sezgisel şiirleri, farklı kisvelere bürünen iki büyük gücün arasındaki savaşı çeşitli biçimlerde sahneler: Blake'in Oran [Ratio] dediği tek fikirli, sınırlayıcı, ölçücü, mekanik güç, Newton'ın Tanrı'sı; ve yaratıcı hayal gücünün çok fikirli, özgürleştirici gücü, Milton'ın Tanrı'sı. Bu zıtlık, sağ yarım kürenin karşıtları bir araya getirmesine rağmen süregelir; keza aynı sebepten dolayı, hoşgörülü bir toplum bu hoşgörüyü hor gören hoşgörüsüzlerin iş birliğini temin edemez ve en nihayetinde hoşgörüsüzlere karşı hoşgörüsüz olduğu paradoksal bir durumun içine düşebilir. Aiskhylos'un *Zincire Vurulmuş Prometheus* tragedyasında, "bilmeden doğru şeyi yaparak", zihnin farkında olmadan kendi kendine bilişselliğini resmettiğini söylemiştim daha öncesinde. Bilinçdışı olarak, sol yarım kürenin başkaldırısının neye yol açacağının bir kehanetini sunar. Blake de farkında olmaksızın sol yarım küre hakimiyetini üzerinden atmak için beynin verdiği çabaya ses vermektedir. Örneğin "There is No Natural Religion" [Doğal Din Yoktur] şiirinde şöyle yazar:

> *Sonuç.* Eğer Şiir ve Kehanet olmasaydı, Felsefi ve Deneysel çok geçmeden tüm şeylerin nispeti olurdu ve öylece durakalır, aynı yavan döngüyü tekrar tekrar yinelemekten başka bir şey yapamazdı [bilinenin dışına erişmek için sağ yarım küre gerekir: sol yarım küre sadece bilineni yineleyebilir].
>
> *Uygulama.* Sonsuzu gören kişi [sağ yarım küreyle beraber ebedi oluşa bakan kişi] her şeyde Tanrı'yı görür. Yalnızca Oran'ı gören kişi [sol yarım küre tarafından husule getirilmiş, kendi kendini tanımlayan dünyaya bakan kişi] yalnızca kendini görür [sol yarım küre öz düşünümseldir].

Dolayısıyla Tanrı bizim gibi, biz de onun gibi oluruz [sağ yarım küre bize hayal gücü/metafora erişim sağlar ve tanrısallık bize buradan ulaşır, bizi kendimizden özgürleştirir].

Blake de kendinin Augustan öncesi çağın bir figüründen etkilendiğini düşünmüştür. Fakat Blake'in ilhamı Shakespeare ya da Michelangelo'dan (gerçi kuşkusuz ikisine de çok şey borçludur) değil, Milton'dan gelir. Tipik bir spesifiklik ve şaşkınlık dışı bir tavırda, bu tesirin bedenine sol ayağının üst tarafından girdiğine inanır:

Then first I saw him in the Zenith as a falling star
Descending perpendicular, swift as the swallow or swift:
And on my left foot falling on the tarsus, enter'd there.
[...][99]*

Böylelikle tam anlamıyla sağ yarım küreye erişim kazanır. Bu deneyim onu o kadar afallatır ki, olayı resmeder.

Romantizm gerçekten de nörolojik literatürden sağ yarım kürenin işleyişi üzerine bildiğimiz her şeye birçok bakımdan yakınlığını gözler önüne serer. Genel eğilimlerinde görülür bu: genele karşı bireyi, tipiğe karşı eşsizi ("Klasik" kelimesine bağlı bir anlamda "tipik"), ne-lik"leri karşısında şeylerin oldukları halinin -*ultima realitas entis*'i,** yani şeylerin oldukları ve yalnızca öyle olabilecekleri halin varoluşu- idrakini tercih etmesi; -bilinçli öz farkındalığa kendini gösterdiği zaman sol yarım kürenin analiz ettiği halindeki gibi- bütünü parçaların toplamından farklı bir şekilde görmek; benzeti karşısında metaforu (Romantik ve Augustan şiirde bu görülür) ve temel anlam karşısındaki dolaylı ifadeyi tercih etmesi; beden ve duyulara önem vermesi; kişilerüstünden ziyade kişisele önem vermesi; canlı dünyaya olan duygusu ve Wordsworth'ün "zihnin yaşamı" ve ilahi alanı

* "O vakit göğün tepesinde onu kayan bir yıldız olarak gördüm, dik bir şekilde iniyordu, bir kırlangıç ya da ebabil kuşu kadar hızlıydı: Sol ayağımın bileğinden doğru içeri girdi [...]" (çn.).

** "Varlığın nihai gerçekliği" (çn.).

(Blake: "Yaşayan her şey kutsaldır") algılayabilmesi; kayıtsız tarafsızlıktan ziyade dahil olmayı vurgulaması; uzaktan yabancı ve başka bir diyarda yatıyor diye gördükleri karşısında üç boyutlu dünya boyunca hissedilen arasındalığı tercih etmesi; iyimserlik ve neşe karşısında melankoli ve kedere olan düşkünlüğü; aslen nihai, kesin, sabit, evrilmiş, aşikâr, açık, aydınlık ve bilindik karşısında geçici, belirsiz, değişen, evrilen, kısmen gizli, muğlak bir şekilde karanlık, örtük olana duyduğu ilgisi.

On dokuzuncu yüzyıl ilerledikçe ortaya karışık bir resim, bir geçiş evresi çıkar. Şunları yazan ilham etkisindeki Tennyson ve periler ülkesinin Tennyson'ı arasında bir ayrım vardır:

I heard no sound where I stood
But the rivulet on from the lawn
Running down to my own dark wood;
Or the voice of the long sea-wave as it swell'd
Now and then in the dim-gray dawn;
But I look'd, and round, all round the house I beheld
The death-white curtain drawn;
Felt a horror over me creep,
Prickle my skin and catch my breath,
Knew that the death-white curtain meant but sleep,
Yet I shudder'd and thought like a fool of the sleep of death. [...][100]*

Ama bazı istisnalar dışında, hayalperestliğe ya da akademizme düşmeye ressamlar şairlerden daha yatkındı.

* "Durduğum yerde hiç ses duyamadım, sadece çayırdan akan, karanlık ormanlarıma çıkan derenin sesi vardı; bir de kabaran deniz dalgalarının sesi vardı, arada sırada gri şafakta duyuluyordu; ama etrafa baktım, evin her yerinde ölü beyazı perdeler çekilmişti; üzerimde bir korku hissetim, tüylerimi diken diken yaptı ve nefesimi kesti, ölü beyazı perdelerin ölüm anlamına geldiğini biliyordum, yine de titremeye ve deliler gibi ölümü düşünmeye başladım" (çn.).

Hopkins ilginç bir vakadır: Neredeyse hakkındaki her şey, sağ yarım küre egemenliğine işaret eder. Depresyondan muzdarip bir rahipti. Şeylerin oldukları haline bir cazibe duyardı, ki Duns Scotus'ut terimini kullanarak buna *haeccitas** (bazen *haeceitas*) der:

> Each mortal thing does one thing and the same:
> Deals out that being indoors each one dwells;
> Selves—goes itself; myself it speaks and spells,
> Crying Whát I do is me: for that I came.[101]**

"Comments on the Spiritual Exercises of St. Ignatius Loyola" [Aziz Loyolalı Ignatius'un Ruhsal Alıştırmaları Üzerine Yorumlar] kitabında Hopkins şöyle der:

> Benim ve kendimin tüm şeylerin üstünde ve içinde olduğu hissi biranın ya da şapın tadından daha belirgindir, ceviz yaprağı ya da kafur kokusundan daha belirgindir ve hiçbir yolla başka bir insana iletilemez (çocukken kendime sorardım: Başka birisi olmak nasıl bir his acaba?) [...] Doğayı ararken *kendiliği* yalnızca bir maşrapayla, kendi varlığımla tadıyorum.[102]

Bu bize Heidegger'in bir şeyin "öz"ünü kokuyla algılamasını hatırlatır.[103] Hopkins bir şey, kişi ya da olayın eşsiz niteliğini ifade etmek üzere *iç doğa* [inscape] terimini ortaya atar; aynı şekilde o varlığı hayatta tutan enerjiyi ifade etmek için de *benzersizlik* [inscape] ifadesini kullanır, bu terim *Dasein*'a da benzer. Şeylerin oldukları halinin tutkulu bir gözlemcisiydi: "moonlight hanging or dropping on treetops like a blue cobweb", "drops of rain hanging on rails etc. seen with only the lower rim lighted like nails (of fingers)", "soft chalky look with more shadowy middles of the globes

* Olduğu olma, "bu" olma (çn.).

** "Her ölümlü varlık aynı şeyi yapar: İçinde yaşayan o varlığı göz ardı eder; kendilikler – kendi başlarına ilerler; kendiliğim konuşur ve söyler, yaptığım şeyin ben olduğumu haykırır: Bunun için geldim" (çn.).

of cloud on a night with a moon faint or concealed".[104]* Ayrıca kelimelerin sesinden ve hissinden, oldukları hallerinden, tınlama ve dokularından o kadar çok etkilenir ki algısını hiçbir zaman tam olarak yitirmese de buna bazen fazla yaklaşır. Yine Heidegger gibi, kelimelerin etimolojik anlamlarına karşı çok dikkatliydi ve etimoloji vasıtasıyla önemli bağlantılar ortaya çıkarırdı.[105] Yabani ve insan eli değmemiş her şeye ilgi duyardı: "What would the world be, once bereft / Of wet and wildness?"[106]** Hayli ileri bir huşu ve suçluluk duygusuna sahipti (Robert Graves ona "zavallı, keder içindeki Gerar Manley Hopkins" der).[107] Rasyonelliğin düz çizgisi karşısında sezginin inanç sıçrayışını fark eder: "Şiirin herhangi bir kraliyet yolu olmaması güzel bir şey", diye yazar, "Parnassus'a ancak uçarak ulaşılabilir".[108] Güzelliğin temelini farklılık içinde aynılık ve aynılık içinde farklılık olarak görür; ve şeylerin kendilerinden ziyade şeylerin aralarındaki ilişkinin önemini vurgular.[109] En büyük şiirlerinin ona geldiği beklenmedik ilhamlar yaşar: "Yakında size birkaç sone göndereceğim. Beş ya da daha fazla olması lazım. Dördü kendiliğinden ve istemsizce bir ilham gibi geldi."[110]

İlham kontrol edemediğimiz, Wordsworth'ün "bilge edilgenlik" dediği şeyi sergilememiz gereken bir haldir.[111] On dokuzuncu yüzyıl ilerledikçe, bu kontrolsüzlük, Endüstri Devrimi tarafından ortaya çıkarılmış öz güvenli ruhla ve bu öngörülemezlik de -Protestan etiğine uygununca- çabanın ödülü olarak "sonuç" ihtiyacıyla uyuşmamaya başladı. Hayal gücü, bel bağlanamayacak bir şeydi: Geçici bir şeydi, kendini bilince açtığı andan itibaren solmaya başlıyordu (Shelley'nin ünlü cümlesiyle, "yaratım işini gerçekleştiren zihin, sönmek üzere olan bir kömürdür"), iradeye boyun eğmeyen

* "Ay ışığı, ağaç tepelerinde örümcek ağı gibi asılıyor ve duruyor", "yağmur damlaları parmaklıklardan akıyor, tırnak gibi parlayan alt tarafından görülüyor yalnızca", "soluk bir şekilde görünen ya da topyekûn gizli olan ay altındaki bir gecede, bulutun yumuşak tebeşerimsi görüntüsü ve gölgeli ortaları" (çn.).

** "Sulardan ve yaban hayattan yoksun kalsaydı, dünya ne olurdu?" (çn.).

bir şeydi. Buna karşılık olarak, algısal hayal gücünden ziyade etkin düşlemin bir ürünü olan "Hayali", hayal gücü diyarını istila etmeye başlar: Örneğin Viktoryenlerin bilinçli Orta Çağlaşmalarında görülür. Bir zamanlar "mevcut" olmuş bir şeyin bu "yeniden-sunumu", yine sağ yarım küre arazisinin sol tarafından sömürüye uğradığına işaret etmektedir. Ön Rafaelloculara ve bir ölçüde genel Viktoryen resim sanatındaki genel yapı pahasına ayrıntıya verilen sıra dışı dikkatte görülür; şizofreni hastası olan Richard Dadd'ın obsesif ölçüde ayrıntılı resimlerinde de bir tür ideale ulaşır. Peter Conrad'in işaret ettiği gibi, Henry James'in "ayrıntılar bakımından bir hazine ama [...] vasat bir bütün" şeklindeki *Middlemarch* üzerine -adil olsun ya da olmasın- yargısı, Viktoryen sanat ve edebiyatının temel bir özelliğini yakalar.[112]

İKİNCİ REFORMASYON

Kitabın birinci bölümünde, on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki "idealist" Alman filozoflarından ve dolayısıyla Romantik çağdan bahsettim; aklı hayal gücüyle, sistem inşasını bireysellik algısıyla, tutarlılığı çatışkıyla, analizi bütünlük anlayışıyla bir araya getirme üzerine görüşlerini ele aldım. Asıl çarpıcı olan şey, ortaya koydukları bilime olan hevesleri ve etkin katılımlarıdır. Goethe bir başka bariz örnektir: Aslında bilimsel çalışmalarının şiirlerinden daha önemli olduğuna inanırdı. Cenin kafatasında intermaksil kemiğinin (maymunların kafatasında bulunan ve insanlarda bulunmadığı düşünülen bir kemiğin kalıntısı) bulunduğunu 1784 yılında keşfetmesiyle beraber, Darwin'den çok daha öncesinde, yaşayan tüm canlıların birbirine bağlı olduğunu ve biçimlerinin aynı kökenden evrildiğini ortaya koymuştur.

En başta filozof ve şair olsalar da dünyayı canlı bir bütün olarak, metafizik ve materyalin ayrıştırılamayacağı ve her halükârda farklı bağlamların farklı yaklaşımlar gerektirdiği bir yer olarak görmüşlerdir. Goethe'nin çağının ruhunu

incelerken, bir tarihçi, Apollon ve Dionysos üzerine Nietzsche'nin sözlerini yankılayan biçimde şöyle yazar:

> Rasyonellik hayal gücü olmadan, hayal gücü de rasyonellik olmadan yapamaz. Fakat ikisinin evliliği öyle tuhaftır ki, bir ölüm ve yaşam mücadelesi içinde olurlar ve ancak bir aradayken en büyük işleri başarabilir, örneğin akıl demeye alışık olduğumuz üst seviye kavramsallaştırmayı gerçekleştirebilirler.[113]

Ama bu evlilik uzun sürmez. Bir tür ikinci Reformasyon yoldadır. On altıncı yüzyılın Reformasyon'unda metaforu, tecessümü, bu dünyayla öteki dünyayı birbirine bağlayan alanı, madde ve ruhu anlamaya yönelik kabiliyetten düzanlamsal düşünme tarzına bir geçiş yaşanır – hayal gücünden uzaklaşılır, artık güvenilmez görülür ve rasyonalizme doğru yaklaşılır. Almanya'da on dokuzuncu yüzyılın ortalarında yeni bir düşünsel hareket doğar ve bu hareketin kökeni, başta gelen figürlerinden biri olan Ludwig Feuerbach'ın da ayırt ettiği üzere, Reformasyon'da yatar. Bu hareket de madde ve ruh dünyalarının birbirinin içine nüfuz etmiş olduğu fikrinde sorunlar yaşar: Eğer bir şey tamamen beden dışı, sadece bir fikir olmayacaksa tamamen materyal olmalıdır. Karmaşıklık anlayışı, gerçekliğin çoğu zaman paradoksal görünen tabiatı, *coniunctio oppositorum*'un* kabulü yitirildi: Tekrardan "ya/ya da" dünyasına döndük. Bu akım da bir tür düzanlamcılığı benimsedi ve hayal gücüne güvensiz kaldı. Materyalizm olarak bilinen bu felsefe, dünyayı bilmek ve anlamak için bilimin tek temel olduğu görüşüne dayanır.

Bu bilimsel materyalizm ya da "pozitivizm"in temelleri Fransız Aydınlanması'nda yatar. Auguste Comte, bilimin dünya hakkındaki yegâne doğru bilgi kaynağımız olmakla kalmayıp aynı zamanda insanın dünyadaki yerinin ve bir bütün olarak dünyanın güvenilir bir görüntüsünü elde

* "Karşıtların birliği" (çn.).

etmenin tek yolu olduğunu iddia etmiştir. Toplum ve kültürlerin üç aşamadan geçtiğini düşünür: dini bakış açılarının hâkim olduğu teolojik aşama; ardından, kaçınılmaz olarak metafizik varsayımlarla şekillenen felsefi analiz aşaması; ondan sonra da bunlardan kurtulduğumuz ve "nesnel" bilgiyi edindiğimiz "pozitif", bilimsel aşama. Richard Olson'a göre, on dokuzuncu yüzyılın ilk yılları boyunca, doğa bilimlerinin tüm başlıca gelenekleri fikirlerini, yöntemlerini, uygulamalarını ve tutumlarını çağdaş sosyal ve politik meselelere ulaştırmak istemiştir.[114] Aristoteles'in uyardığı üzere, her bilginin kendi bağlamı vardır: Geometrici için doğru olan bir şeyin hekim ya da politikacı için de doğru olduğu farz edilemez. Ama sol yarım küre bağlama saygı duymaz. Comte'un dilekleri gerçekleşti ve yöntemlerle ilişkilendirilen analitik stratejiler genellikle toplumun bireysel birimlerin bir toplamı olduğu -aslında bir toplum olmaktan ziyade "kitle" prototipi- varsayımına yol açtı ve toplumun refahı bireysel haz ve acıların toplamına indirgendi.

Feuerbach, genç Hegelciler olarak bilinen dinsizler grubunun en önde gelenlerindendi. Hegel, biri diğerinde kaybolmaksızın ruh ve maddenin nihai birliğini korumaya çalışmış olsa da (sağ yarım küre) Feuerbach ve diğer materyalist arkadaşları yalnızca (sol yarım küre) kati seçenekler görmüştür: ya madde ya ideal. İdeali içi boş bir temsil olması gerekçesiyle reddedip sadece maddeyi kabul etmişlerdir. Fakat Reformasyon ile çarpıcı bir paralel olarak, ilk içgüdüleri *otantiklik* yönünde olmuştur. Genç Hegelciler duyu deneyimi dünyasını, görülen ve dokunulan şeyleri kavram ve fikir dünyasına, daha genel olarak da deneyimin temsili deneyiminden olan esaretlerinden ve de dini de salt teolojiden kurtarmaya çalışmıştır. Deneyim ile deneyim üzerine olan düşüncelerin aynı olmadığı doğrudur. Ama Reformasyon ideologları gibi, nihayetinde genç Hegelciler iki dünya arasındaki köprüyü yok etmiş ve varoluşun karmaşasını

basit ve net bir şeye indirgemiştir. Reformasyon'da indirgenilen şey Söz'dü, buradaysa Madde'dir.

Bilimin *tek* ele alabileceği şey gerçeklerdi. Karl Vogt'un öne sürdüğüne göre, tüm beden salgıları gibi beynin salgıları da diyetle değiştirilebilir: "Zira inanç yalnızca bedenin atomlarının bir özelliğidir, inançlardaki değişim bedendeki atomların değişim biçimine bağlıdır."[115] Görünüşe göre bunun materyalizme olan inanç için de geçerli olduğunu fark etmemiş. Atomların durumlarına biz karar verebildiğimize göre, hangi konumlanmalarını tercih etmemiz gerektiğine nasıl karar vereceğiz? Duyusal deneyim dünyası ve fikirler dünyası arasına bir ip gerildiğinde, tüm fikirler dünyası şüpheli hale düşer. Gözlerimizle göremediğimiz ve ellerimizle dokunamadığımız -örneğin Tanrı- şeylerin gerçek olduğuna inanmamıza yol açan şeyler fikirlerdir, oysaki mantıken onlar bizim icatlarımız olmalıdır. Daha da kötüsü, böyle bağımsız bir varoluşa sahip olduklarından dolayı bizi küçük ve boynu bükük bir hal içinde tutarlar.

Kutsallığın yadsınması, onlar için maddenin yüceltilmesi kadar önemliydi. Tabii ki bunun kendisi de bir fikirdi; ve eğer doğru olduğu söylenebiliyorsa, o vakit doğru olduğu fikri için de aynısı geçerlidir. Ama materyalistlerin Prometheusçu oldukları birçok yön vardı. Aralarından biri olan Ludwig Büchner, kişisel bir kriz döneminden çıktığında şu sözleri söyler: "Artık kendi üzerimde hiçbir insan otoritesi tanımıyorum."[116] Dikkat edin, hiçbir *insan* otoritesi. Herhangi bir otoriteyi tanımadaki gönülsüzlük, Reformasyon ile bir başka paralellik olarak, materyalizmin özünde yatar: Ama bu reformcular, kendilerinden öncekiler gibi, bu aklın otoritesi olsa bile *bir tür* otoriteyi tanımak zorundaydı. Dolayısıyla materyalistlerin de bir insanüstü otoriteleri olması gerekiyordu: Bu yeni tanrı da bilimdi. Engels ve Marx'ın bilimsel materyalizmi de diyalektik materyalizmi de bilimin tek otorite olduğu görüşünden doğmuştur.

1848'de devrim tüm Avrupa'ya yayıldı ve yankıları en güçlü şekilde Fransa ve Almanya'da hissedildi. "Bilimsel materyalistler için ve bir ölçüde Marx için, temelsiz otoriteye karşı muhalefet görevdi ve doğa bilimleri de buna gösterilen gerekçeydi."[117] On dokuzuncu yüzyılda İngiltere'deki bilimsel materyalizmin en hevesli takipçilerinden biri olan Lyon Playfair, 1853'te "bilimin bir din olduğunu ve filozoflarının doğanın rahipleri olduğunu" söyler: T. H. Duxley, Darwin'in "buldog"u konuşmalarını vaaz diye tanımlar.[118] Bu, Gaukroger'a göre, Batı'nın üstünlük hissinin 19. yüzyılın başlarında dinden bilime geçişinin bir parçasıydı.[119] Böylelikle bir dini diğeriyle değiştirmiş oldu; ama bu "doğa rahipleri" doğanın kendisini onurlandırmaktan ziyade insanın doğayı kontrol ve doğayı yalnızca rasyonalizmle kavrayabilme kabiliyetini onurlandırdılar: kendi kendini düşünen sol yarım küre. İlginçtir ki, Marx, "insan öz bilincini en yüce ilah olarak tanımayan tüm kutsal ve dünyevi Tanrılar karşısında", Prometheus'un "felsefe tarihindeki en yüce aziz ve şehit olduğunu" söyler.[120] Hitler'in de daha sonrasında şöyle yazması rahatsız edici bir gerçektir: "Aryan ırk, insanlığın Prometheus'udur. Onun aydın alnından kutsal deha kıvılcımları yayılır, sessiz gizemlerin gecesini aydınlatan ateşi tekrardan yakar ve böylelikle insanın bu dünyadaki diğer canlılar üzerindeki efendilik yolunu tırmanmasını sağlar."[121] Görünüşe göre geçmişin silinmesiyle beraber, Yunanlıların tüm trajedilerin merkezinde gördüğü kibir kavramı da kaybedilmiştir.

Tam aksine, antik dünyada, Kerényi'ye göre "savunmasızlık tıpkı insan varoluşunun belirleyici bir özelliği olduğu gibi tanrıların da bir niteliğiydi".[122] (Hristiyanlığın merkez *mythos*'u da Tanrı'nın yaratımlarının yanında acı çekmesidir.) Ama bu ikrar Prometheusçu sol yarım küre için mümkün değildir. "Adak adamanın kurucusu Prometheus, bir düzenbaz ve hırsızdı", diye yazar, "bu özellikler onu işleyen tüm hikâyelerin

tabanında yatar". Onun himayesi altında, insanlar, etraflarında yatan kutsallıkların hırsızı haline geldi ve "küstahlıkları başlarına ölçülemez ve öngörülemez bahtsızlıklar getirdi".[123]

Sol yarım kürenin bağlamı kayda almaması iki sonuca yol açar ve bunların ikisi de kendi gerçeklik versiyonunu daha tehlikeli ve aynı zamanda karşı koyması daha zor kılar. Bilimciliği insan deneyiminin şu ya da bu alanına uygulamanın uygun olup olmaması -Aristoteles'in anlayışı- göz ardı edilir, zira bunu anlamak belli bir bağlam ve uygunluk bilgisi gerektirir, oysaki bunların ikisi de sol yarım kürenin bakış açısına göre, kendisinin mutlak ve bağımsız tabiatına, mutlak gücünün kaynağına karşı sağ yarım küreden gelen yersiz istilalardır. Aynı zamanda, on dokuzuncu yüzyılda bilim, Hristiyanlığı baltalamak için kullanılan tarihleştirme ya da bağlamlaştırmalardan kendinin muaf olduğunu vaaz etti,[124] nitekim bu da bilimin dünya ve insan deneyimi üzerine tüm açıklamaları eleştirmesine imkân tanıyor ama aynı zamanda da kendini eleştiriye bağışık kılıyordu. Bu bilimin hatasızlığı öğretisi, ayrıca Aydınlanma'nın tüm düşüncelerin bağlamsal tabiatını anlamadaki başarısızlığının, Dewey'nin "felsefi sistemlerin bakireden doğma öğretisi" dediği şeyin bir sonucuydu.[125] Kendi *mythos*'unun gelişimi olmadan bunların hiçbiri mümkün olmazdı, zira yirminci yüzyılda kültürümüzün en baskın *mythos*'u halini almıştır. Fakat bunun tüm temel noktaları on dokuzuncu yüzyılın ortasında zaten konumlarını almış haldedir.

İlkin mitin bütünlüğü miti vardı; sol yarım kürenin görüşüne göre bilginin tek bir mantıksal yolu vardır ve bağlamdan bağımsızdır; oysaki gerçekte bilim, tekrardan Gaukroger'ı alıntılayacak olursak, "farklı konuları ve farklı yöntemleri olan disiplinlerin, hepsinin bir amaç için çalıştığı ama birbirleri için çalışmadığı, çeşitli yollarda bir araya gelmiş dağınık bir gruplaşmadır".[126] Sonra bir de bilimsel yöntemin egemenliği vardır – sol yarım kürenin bilgiye çıkan dizisel

bir yolu izlerkenki planlı ve kararlı ilerlemesi. Aslında şunu biliyoruz ki, bilimsel yöntem belli bir rol oynasa da, bilimin en büyük ilerlemesi çoğu zaman şans eseri gözlemlerin, belli kişiliklerin takıntıları ve sezgilerinin sonucu olarak ortaya çıkar, oysaki aksi takdirde bunlar fazla katı yapılar, yöntemler ya da dünya görüşleri tarafından kısıtlanabilirdi.[127] Teknolojik ilerlemeler de öngörülmüş sistematik yöntemlerden ziyade tutkun kişilerin ya da becerikli sanatçıların belli bir sorunu çözmek üzerine deneysel girişimlerinin sonucunda ortaya çıkmıştır ve açıkçası birçoğu da hayli farklı bir şeyi başarma girişiminde şans eseri keşfedilmiş yan ürünler olmuştur. Ayrıca bazı şeyler bilimsel bilginin ötesindedir, onları bu tarzda anlamaya çalışmak bir kategori hatasıdır. Sol yarım kürenin kibri bu fikir karşısında gücenir; ve nöronal aksiyon potansiyelinin kaşifi, Alman fizyolog Emil DuBois-Reymond, *ignorabimus* ("asla bilemeyeceğimiz [bazı şeyler vardır]") beyanını dile getirdiğinde bilim çevresinin tepkisi içerleme şeklinde olmuştur – ki hâlâ da öyledir.

Sonra da bilimin ahlakın üstünde olduğu miti vardır ve buna bilimin nezaket ya da ahlak için tek sağlam temel olduğu fikrinin tartışmasız benimsenmesi eşlik eder – sol yarım kürenin tipik yadsımacılığı söz konusudur burada, zira insanın durumu iyileştirmedeki birçok başarısına rağmen bu hususta lekesiz olmaktan pek uzak bir geçmişe sahiptir; bilimin araştırma yöntemleri ve aynı şekilde eylemlerinin belki de kasıtsız ama yine de öngörülebilecek sonuçları ve bizatihi amaçları (yozlaşmış rejimlerle beraber) bazı zamanlar apaçık zararlı olmuştur. Daha da güçlü bir yadsımacılıkla, dogmatizmin güçlerine karşı bilimin cesur başkaldırısı miti de vardır, bu dogmatik güçse genelde Kilisedir ve hikâyeleriyse aşırı basitleştirilmiş şekilde sunulur, yalnızca bilimin ön yargısız olacağı mesajını iletmek için tasarlanmışlardır.[128]

Fakat sol yarım kürenin sağ yarım küre dünyasına karşı en cüretkâr saldırısını sağlayan şey Endüstri Devrimi olmuştur – ya da belki denebilir ki, sol yarım kürenin en cüretkâr saldırısı *bizzat* Endüstri Devrimi'ydi. Şunu söylemeye dahi gerek yok ki, bu hareket, kitabımızın hikâyesinin en derin sonucudur ve modern dünyanın belirleyici özelliklerinin altında yatar (ki bu özellikler de bir sonraki ve son bölümün konusunu teşkil ediyor).

Sol yarım küre ileri adım attığında bunu -rekabetçi, özgüvenli tarzında ve tartışma götürmez doğrusuna (Doğrunun berraklığı) olan inancıyla örtüşür biçimde- mutlak ve hoşgörüsüz biçimde yapar, tüm muhaliflerini kenara iter: Reformasyon, Cromwell Devrimi, Fransız Devrimi, bilimsel materyalizmin yükselişi (neredeyse muhalefetle karşılaşsa, öncülerinin agresif sesleriyle beraber muhalefeti susturur). Kendini apaçık öne çıkaran ve kültürel tarihi beraberinde sürükleyen Endüstri Devrimi de istisna değildir. Fakat Endüstri Devrimi'nin cüretkârlığı bunun da ötesine geçer.

Eğer sağ yarım küre "Öteki"ni -bizim dışımızda var olan şeylerin deneyimi- sunarsa bu "dışarıdaki" somut varlıklar dünyasıyla *aynı* şey değildir (şüphesiz daha fazlasıdır) ama gerçek var olduğunu düşüneceğimiz şeylerin çoğunu kapsar; her halükârda -sol yarım kürenin dahiliyetine işaret eden- kavramları, soyutlamaları ve bilinçli düşüncede onlardan çıkardığımız kurguların aksine onlar hakkında düşünceye dahi sahip olmamızdan önceki hallerini kapsar. Ama peki ya sol yarım küre kendi işlerini dışsallaştırabilse ve somutlaştırabilseydi ve böylelikle zihnin dışında gerçekten var olan şeylerin dünyası büyük oranda onun yansıtmalarından ibaret olsaydı? O vakit sağ yarım küre deneyiminin ontolojik öncüllüğü, üstünlüğünü kaybederdi zira "Öteki"ni değil, zaten *sol yarım küre tarafından işlenmiş dünyayı* sunuyor olurdu. Bu sağ yarım kürenin aynalı koridordan kaçmasını,

insan zihnini aşan "Öteki"ne ulaşmasını zor, hatta belki de imkânsız kılardı.

Esasında Endüstri Devrimi'nin başarısı buydu. Bu hareket yalnızca devasa bir çapta insanın doğal dünya üzerine en küstah güç savaşı, sol yarım kürenin uzun vadeli bir tasarısı değildir. Aynı zamanda sol yarım kürenin kendi benzerinde bir dünya yaratma eylemiydi. Malların mekanik üretimi, bir sınıfın üyelerinin yalnızca birbirine uygun kişiler olmayıp hakikaten özdeş olduğu bir dünya sağlamıştı: sınıflarının eşit, yer değiştirilebilir üyeleri. İnsan eliyle yapılmış olmanın getirdiği "kusur"lardan azadeydiler. Doğal süreçlerden gelen ince farklılıkların yerini değişmez ve sabit biçimler, "tipik" şekiller, başka deyişle sol yarım kürenin tanıdığı biçimler alır: mükemmel daireler, düz çizgi gibi doğrusal şekiller, dikdörtgen, küp, silindir. (Delacroix'nın yazdığı üzere, "düz çizgilerin yalnızca beynimizde var olup olmadığını incelemek yararlı olabilir"; Leonard Schlain'in dikkat çektiği gibi, düz çizgiler doğal dünyada hiçbir yerde yoktur, belki tek istisna ufuk çizgisidir, nitekim o da doğal dünyanın bittiği yerdir.)[129] Bu tür düzenli şekiller doğal süreçlerle üretilmez ve bedene zıttır, zira ne de olsa beden hem kendinde hem de yarattığı her şeyde ebedi bir başkalaşım, değişim ve evrim kaynağıdır. Dolayısıyla bedenin yarattığı şeyden onun kanıtları olabildiğince silinirler. Aletler, mekanizmalar, muhtemelen sol yarım küreyi ilgilendiren cansız nesneler yaratır ve makineler yapan makineler, yaşamın tüm niteliklerinden yoksun olup yaşamın kendi kendini çoğaltan parodilerini üretir. Ürünleri kesin, mükemmel, ve "simgesel" anlamda *aşina* olur (sol yarım küre tercihi), "benim için değeri olan özel şeyler" olmaz (sağ yarım küre tercihi): özdeş varlıklar, doğrusal biçimli, sonsuz üretime açık, mekanik tabiatta, belirli, sabit, insan yapımı.

Bunun her şeyin önceden belirlenmiş bir deneyim dünyasına yol açacağını, sağ yarım kürenin sunacağı dünyanın yalnızca "sol yarım küre tarafından işlemlenmiş haliyle dünya" şeklini alacağını söylemek abartı mı olur? Sanmıyorum. Gitgide makine yapımı doğrusal yüzey ve şekiller halini alan, doğal dünyanın çok az yanının görüldüğü kentsel çevreler; bu tür çevrelerde yaşayan ve yaşamlarını büyük bir yalıtılmışlık içinde sürdüren nüfusun dünya çapında artması; doğal dünyaya yönelik eşi benzeri görülmemiş saldırılar ve bu saldırıların sadece sömürü, yağmacılık ve kirlilikle değil de daha sinsice, şu ya da bu şekilde ölçüsüz bir "yönetim" ile yapılması ve hem yapılan işlerin tabiatında hem de televizyon ve internetle geçirilen boş zamanın yoğunluğu, bunların kendi aralarında sol yarım küre tarafından deneyimlenen dünyanın büyük bir "kopya"sını çıkarması – kanımca tüm bunlar hatırı sayılır ölçüde, inanılmaz kısa bir zaman zarfında bu -eğer bunun bir amaç olduğu konusunda haklıysam- amacı gerçekleştirmiştir. 1950'de Heisenberg teknoloji hakkında şöyle yazar:

> Teknoloji artık maddi gücü genişletmek için kullanılan bir insan gayreti değil, daha ziyade *insanın organizmasının doğuştan gelen yapılarının gitgide artan bir ölçüde insanın çevresine nakledildiği*, insanlığın biyolojik bir gelişimidir.[130]

Bu pasaja rast geldiğimde gözlerime inanamadım çünkü teknoloji vasıtasıyla sol yarım kürenin doğuştan gelen yapılarının egemen olduğu dünyada nasıl vücut kazandığı üzerine iddiamı tam olarak ifade ediyor.

Ama sol yarım küre bundan memnun gözükmüyor çünkü yine de labirentten, aynalı koridordan kaçılabilecek kilitsiz kapılar bırakıyor. Bedensel doğamız, sanat ve din vasıtasıyla sağ yarım küre hâlâ bir geri dönüş yaşayabilir. Dolayısıyla sadece şeylerin dünyasının evrimine değil, yirminci yüzyıldaki fikir dünyasının evrimine bakıp

sol yarım kürenin kaçış yollarını ne kadar etkili şekilde tıkadığını görmemiz gerekiyor. 1. Bölüm'ün sonunda değindiğim "etkileşim asimetrisi" burada sahneye dahil oluyor, zira yarım küreler arasındaki sürekli bir salınım dizisini belirten denge durumu yok oluyor ve sol yarım küre dünyasının olası bir nihai zaferiyle son buluyor.

12. BÖLÜM

MODERN VE POSTMODERN DÜNYALAR

DÜNYANIN "DÜNYASIZLAŞTIRILMASI"

Virgina Woolf'un sık alıntılanan yorumu, "Aralık 1910'da insanlığın karakteri değişti", nükteli özgüllüğü sayesinde akıllarda kalır. Genellikle bu özgül ifade, Roger Fry'ın Kasım 1910'da Londra'daki Grafton Galerileri'nde açtığı "Manet ve Post İzlenimciler" sergisine yorulur. Fakat Woolf'un bahsettiği değişim hiç de özgül değildir. "Tüm insan ilişkileri değişti", diye sözüne devam eder, "efendiler ve köleler, kocalar ve karılar, ebeveynler ve çocuklar arasındaki ilişkilerin tümü değişti. İnsan ilişkileri değiştiğinde de aynı zamanda dinde, davranışlarda, politikada ve edebiyatta da bir değişim yaşanır."[1] Öyleyse hayli kapsamlı bir şey söz konusu: Roger Fry bile bundan sorumlu tutulamaz.

Modern çağın, Modern-*izm* çağının başlangıcı için verdiği tarihin spesifikliğinin -zira Woolf'un bahsettiği şey, radikal değişimin kendi kendini ilan eden bilincidir- amacı geçişin hızlılığından ziyade geçmiş ve gelecek arasındaki ayrışımın aniliğini çağrıştırmaktır. Daha sonra göstermeyi umduğum üzere, bu ayrışım göründüğü kadar kesin değildi. Değişim, süreç boyunca zaten başlamıştı: Ani olan, sonuçların ortaya çıkmasıydı. Beklenmedik kar yağışının ardından gelen bir çığdan ziyade yıllar süren erozyondan sonraki bir toprak kaymasıydı.

Gerçi bu değişimler, hayatın tüm yönlerini etkileyen değişimlerdi: Woolf'un söylediği gibi sadece sanatta değil, içinde yaşadığımız dünyayı kavrayışımızda, birbirimizle ilişkimizde ve hatta geniş çapta evrenle olan bağımızda. Modernitede, açıkça Endüstri Devrimi'nin etkilerinden ortaya

çıkmış bir sosyal çözülüm süreci söz konusudur; ama bu çözülümün temeli, Comte'un toplumu aslen atomistik bireylerin bir toplamından ibaret gördüğü anlayışında da bulunabilir. Kırsal hayattan kentsel hayata geçiş yine endüstriyel gelişmenin ve geçmişin dizginlerinden kurtulmuş bir toplum idealine yönelik Aydınlanma projesinin gerçekliklerinin bir sonucudur; ve bunlar alışıldık toplum düzenlerinin yıkılmasına ve aidiyet hissinin kaybına, sonucunda da zihinsel yaşamda çeşitli etkilere yol açmıştır. Bir tarafta bilimsel materyalizmin ve diğer tarafta bürokrasinin ilerlemeleri, Weber'in inancını yitirmiş dünya dediği şeyin doğmasına sebep olmuştur. İnsan ilişkilerini fayda, açgözlülük ve rekabete dayalı algılayan kapitalizm ve tüketimcilik, bağ ve kültürel sürekliliğe dayalı algıları destekledi. Sistematik mutabakatın örgütleyici, sınıflandırıcı ve boyun eğdiren güçlerinin temsili olan devlet, demokrasilerde bile fazla mağrur bir şekilde kendini ortaya koymaya başlamıştı. Güç ve maddi güç düşkünlüğünün (teknolojik ilerlemelerle) boyun eğdirme arzusu ve gücüyle bir araya getirilmesinin her türlü demokrasinin geride bırakılıp yeni bir totalitarizmin doğuşuna yol açabileceğine yönelik endişelendirici işaretler vardı.

Kişisel kimlikte soyutlama, bürokratikleştirme ve sosyal bölünmenin etkileri Max Weber ve Émile Durkheim'dan beri sosyolojinin temaları olmuştur; ve modernitede bilinç üzerine etkileri Peter Berger ve arkadaşları tarafından yazılan *The Homeless Mind* [Evsiz Zihin] gibi eserlerde keşfedilmiştir.[2] Her yere yayılmış rasyonalist, teknik ve bürokratik düşünce biçimleri, yaşamın anlam bakımdan içini boşalttı; bunu da yaşam, ölüm ve içinde yaşadığımız dünya üzerine kolektif inançları yansıtan, Berger'in "kutsal kubbe" dediği şeyi yok ederek başarmışlardır. Ortaya çıkan *anomi* ya da tüm ilişkilerin yitimi, tüm paylaşılan değer yapılarının yok oluşu bir tür varoluşsal kaygıya yol açar.

Anthony Giddens, konu üzerine yazdığı kitabı *Modernity and Self-identity*'de[3] [Modernite ve Öz Kimlik], küreselleşmenin

gerektirdiği uzam ve zaman bozulmasını betimler; nitekim küreselleşme de aidiyet hissini ve nihayetinde kişisel kimliği yok eden endüstriyel kapitalizmin kaçınılmaz bir sonucudur. Şeyleri bağlamlarından ve kendimizi mekânın ya da kendi terimiyle "mahal"in eşsizliğinden koparan "yerinden eden mekanizmalar"a değinir. Gerçek şeylerin ve deneyimlerin yerine sembolik nişanlar geçer; yerel ustalıkların yerini "uzman" sistemler alır. Sonucunda yaşam soyutlaştırılır ve sanallaştırılır. Giddens burada tehlikeli bir olumlu geri besleme görür, zira teorik pozisyonlar ilan edildiğinde artık ortadaki gerçekliği belirlerler çünkü -gerçekliği hem yansıtan hem de belirleyen- medya vasıtasıyla bize geri besleme yaparlar. Medya ayrıca bilgi malzemelerinin rastgele dizimi vasıtasıyla ve "günlük bilince uzak olayların istilası" ile, parçalanmayı destekler; zira bunlar, deneyim dünyasının anlamının yitimine katkıda bulunan, modern dünyanın bağlamsızlaşmasının diğer veçheleridir.[4]

"Evsiz zihin": Bir yere bağlılık hissi derinlerimizde yatar. Nörolojik terimlerde, sosyal bağlılığın oluşumunda rol oynayan bütünleşik duygusal sisteminin evrimsel kökeni, bir yere yönelik daha kadim ve ilkel bir hayvani histe yatıyor olabilir.[5] Bazı hayvanlar, bölgelerine annelerine bağlandıkları kadar bağlanırlar.[6] "Belonging" [aidiyet], Eski İngilizcedeki *langian* kelimesinden gelir, ki bu kelime "longing" [hasret] kelimesinin de köküdür. "Kendi yerime", yani "evde" hissettiğim yere olan güçlü duygusal bağlılık anlamına gelir ve bir kalıcılık anlamı barındırır. Geçtiğimiz yüz yılda bu, modernitenin en az üç belirleyici özelliğinin gitgide saldırısına maruz kalmaya başlamıştır: kendilerini buldukları yere ille de öncül bir bağlılık hissetmeyen, sürekli artış halindeki bir nüfusa yol açan hareketlilik; tüketimle, ulaşım rahatlığına yönelik ihtiyaçla, doğal dünyanın sömürülmesiyle, tarımın antik bir kültürden ticarete dönüşümüyle ve gitgide artan kentleşmeyle (hepsinin sonucu olarak da alışılageldik sahneler çok geçmeden yabancılaşır) beslenen fiziksel

çevredeki değişimin aşırı hızı; örneğin Robert Putnam'ın *Bowling Alone* [Tek Başına Oynamak] eserinde çarpıcı ve itinalı bir biçimde kavradığı, bizi daha hissiz ve daha az aidiyet duygusuna sahip halde bırakan, sayısız sebebi bulunan, topluluklar içinde sosyal bağların parçalanması.[7]

Böylelikle tüm bağlılıklarımız, hayata anlam veren ilişki ağları bozulmaya uğrar. Uzam ve zaman sürekliliği birbirleriyle ilişkilidir: İster kişisel ister kültürel olsun yer kaybı hissi zaman içinde kimliğe tehdit teşkil eder. Onları taşıyan gelenekler bozuldukça ya da terk edildikçe, zaman sürekliliği bozulmaya uğrar; düşünce ve davranış tarzları, artık kültürün özümseyemeyeceği ve radikal, hızlı, örtük, bazense belirtik biçimde geçmişi silme amacıyla ilerler. Ayrıca Putnam'ın gösterdiği üzere, topluluk hissi -birbirimizle nihai bağlılık, ilişki hissi- de radikal olarak zayıflar.

Öyleyse modernizmi, modernite kültürünü tanımlayan değişimler sanattaki dışa vurumlarından çok daha derin ve geniştir. Kanımca, sol yarım küre tarafından yönetilen ve sağ yarım kürenin sunduklarına karşıt bir dünyayı temsil ederler.

On yedinci yüzyılın bilimsel devrimi üzerine yorumlamasında, Toulmin sosyal, dini ve politik çatışma ile çağın bilim ve felsefesinde sergilenen kesinlik arzusu arasında bir bağ görür. İlkinin ikincisinin sebebi olduğuna yönelik makul bir varsayımda bulunsa da yine kendisi bu ikincinin büyük oranda ilkinin sebebi olduğu kanıtlarını görmezden gelemez. Zira hümanistlerin önceki çağı, din ve politikadaki kadar sosyal alandaki belirsizliklerden de cefa çekmişti ama çağın düşünürleri ve yazarları arasında kesinliğe yönelik farklı bir tutum hakim olmuştu. Her taraftan konumlanmaların katılaşmasına, bilimselcilikte de Reformasyon karşıtlığında da nispi uyuşmazlıklara, çatışmalara da yol açan şey -benim görüşümce sol yarım küre değerlerini, önceliklerini ve varoluş tarzını yansıtan- kesinlik arzusuydu.

Yirminci yüzyıla geldiğimizde Toulmin -bence doğru bir şekilde- kesinliğe yönelik daha da büyük bir talep saptar:

> Doğal bilimin her alanında yeni fikirler geliştirmeye yönelik, biçimsel mantık modeline dayanan "katı rasyonellik" ve evrensel "yöntem" fikirleri, 1920 ve 1930'larda on yedinci yüzyılın ortasında olduğundan *daha da büyük bir şevkle* ve *daha da aşırı bir tarzda* benimsenmiştir. [...] Viyana Çevresi'nin projesi [...] Descartes ya da Leibniz'den daha biçimsel, katı ve titizdi. Tüm bağımsız temsiller, içerikler ve duygulardan soyundurulan yirminci yüzyıl *yenilikleri*, on yedinci yüzyıl rasyonalistlerini ziyadesiyle gölgede bırakır.[8]

Burada yine aşağı yukarı aynı varsayımda bulunur: Kesinlik talebi, Avrupa'da Faşizm ve Stalinizm tarafından yol açılmış huzursuzluğa verilen bir tepkidir. Ben bundan pek emin değilim. Her şeyden önce, düşünsel değişimler totalitarizmin doğuşundan çok daha önce görülebilir. Ya Faşizm ve Stalinizm, modernizmle aynı zihin dünyasının çehresiydiyse? Ya İkisi de sol yarım kürenin derin yapısının ifadeleriydiyse?

MODERNİZM VE SOL YARIM KÜRE

Bu soruya vakti gelince döneceğim. İlk önce sol yarım küre dünya anlayışının kültüre hakimiyetinin arttığına yönelik kanıtlar var mı ona bir bakalım. Neyle karşılaşmayı umuyoruz?

Kısa bir özet geçeyim. Sağ yarım küre hasar gördüğü durumlarda, şizofreniye benzer çeşitli klinik sorunlarla karşılaşırız. İki grupta da kişiler bağlamı anlamakta zorluk çeker, dolayısıyla pragmatik hususlarda ve iletişimdeki "söylem unsurlarını" tanımada sorun yaşar. Ses tonlarını anlamada, yüz ifadelerini yorumlamada, duyguları ifade ve tercüme etmede, başka bir insanın bakış açısının ardında yatan varsayımlarını anlamada benzer sorunlar yaşarlar. *Gestalt* algısı ve bütünleri anlama ya da kavramada benzer sorunlar yaşarlar. Sezgisel işlemlemede benzer sorunlar yaşar ve metaforları anlamada benzer kusurlara sahip olurlar. İki grup da anlatıyı tanımada sorunlar sergiler ve ikisi de doğal zaman akışını kaybetme eğilimi taşır, nitekim bu zaman akışının

yerine art arda gelen durağan anlar geçer.[9] İkisi de görsel algıda *Zeitraffer* fenomenini deneyimler (şizofreni hastalarının resim çizimlerinde bazen bunun yansımasını görebiliriz). İkisi de gerçeklik ya da deneyimin, olayların, nesnelerin, kişilerin gerçekliği algısında noksanlık yaşar ("her şey sahte bir oyundur"). Belki de en önemli nokta şudur ki, hatırı sayılır ölçüde benzer bir sağduyu eksikliği yaşarlar. İki grupta da normal bireylerde sağ yarım kürenin yerine getirdiği istikrar sağlayan, tutarlılık getiren, çerçeve inşa edici rol kayıptır. İkisi de dikkat öncesi işlemlemede bir zayıflama ve dar odaklı dikkatte artış sergiler; nitekim dar odaklı dikkatin de yaklaşımı çok daha tikelci, aşırı düşünselleştirici ve haddinden fazla bilinçlidir. İkisi de sezgisel, anlık ya da küresel idrak tarzından ziyade parçalı ve bağlamsız analize bel bağlar. İki grup da şemalaştırma eğilimi taşır – örneğin, başka bir kültürden gelen ziyaretçinin yapacağı gibi diğer insanların davranışlarını açıklamak için gereken "kuralları" keşfetmek için onları dikkatle incelerler. Canlılar makineye benzetilir: Adeta sol yarım kürenin öncüllüğünü doğrularcasına, Sass'ın aktardığı şizofrenik bir hasta "dünyanın aletlerden ibaret olduğunu ve [...] gözümüzle gördüğümüz her şeyin bir kullanımı olduğunu" söyler.[10] Beyin taramalarında da şizofreni hastalarının anormal beyin faaliyet örüntüleri sergilediği kanıtları görülür, çoğu zaman daha ziyade sağ yarım küre etkinliği beklenen yerlerde aşırı sol yarım küre etkinliği gösterirler. Bu birçok eylemde gözükür: Örneğin koku duyusu bile anormal ölçüde yanallaştırılmıştır. Koku alma sırasında rinensefalon (koku beyni) ve sağ orbifrontal korteksteki limbik bağların sağ yarım küredeki olağan etkinliğinde azalma ve sol yarım küre etkinliğinde artış yaşanır.[11] Bebek-anne bağı, her türlü sosyal bağ, sezgi temelli dünya algımız ve beden için koku duyusunun ne kadar can alıcı önem taşıdığını göz önüne aldığımızda yapbozun bir parçası kadar küçük olsa bile önemsiz olmaktan ziyadesiyle uzaktır.[12] Sağ yarım küre doğru işlev

göstermiyor ve sol yarım küre onun yerini alıyordur. Ayrıca şizofreniyi dengelemeye yardımcı olan ilaçlar da sağdan çok daha büyük oranda sol yarım küreye bağlı olan dopaminerjik faaliyeti zayıflatırlar.[13]

Öyleyse şizofreni hastası kişiler ve sağ yarım küresi normal olarak çalışmayan kişiler arasında kayda değer benzerlikler bulunmaktadır. Bu pek şaşırtıcı değildir, zira şizofrenide sol yarım küre lehine bu tür dengesizliklerin yaşandığına işaret eden çeşitli kanıtlar mevcuttur.[14] Eğer bireylerde böyle oluyorsa, sol yarım küre anlayış tarzlarının hakim olduğu bir kültür de bu tür özellikler sergileyebilir mi?

Kulağa ne kadar garip gelirse gelsin, tam da buna işaret eden çarpıcı ve sağlam kanıtlar vardır.

MODERNİZM VE ŞİZOFRENİ: FENOMENOLOJİLERİNİN ÖZÜ

Saygın psikolog Louis Sass, şizofreninin fenomenolojisiyle ilişkili olarak modernizm kültürü, sanatı, yazıları ve felsefesi üzerine bolca yazı kaleme almıştır. *The Paradoxes of Delusion: Wittgenstein, Schreber, and the Schizophrenic Mind*'da[15] [Sanrının Paradoksları: Wittgenstein, Schreber ve Şizofren Zihin] Wittgenstein'ın felsefede kopuk ve içedönüşsel gözlemi ile orta yaşlarında geliştirdiği psikotik semptomlarını *Akıl Hastalığımın Hatıratı*'nda kayda alan, taşralı bir Alman hakim olan Daniel Paul Schreber'in raporları arasındaki paralellikleri ele alır.[16] Sass'ın işlerinin önemi, dikkatin yapısının bulduğu şeyi nasıl değiştirdiğini kanıtlamalarında yatar; keza ortaya koyduğu özellikle şöyle de bir husus vardır ki, eyleme geçmeyi, dahil olmayı, anlık ve sezgisel olmayı bırakıp edilgen, tarafsız, öz farkındalıklı olduğumuz ve etrafımızdaki dünyaya "nesnel" bir tarzda bakmaya başladığımızda dünya garip, yabancı, korkutucu hale gelir – şizofreni hastasının zihinsel dünyasına çok benzer bu. Sass'ın incelediği fikre göre, "delilik [...] bilinç bedenden ve tutkulardan, sosyal ve pratik dünyadan dönüp kendine yöneldiğinde

bilincin izlediği yönün son noktasıdır".[17] Sass için, Wittgenstein için olduğu gibi, felsefe ve delilik arasında yakın bir ilişki vardır. Filozofun "soyutlama ve yabancılaşmayı -bedenden, dünyadan ve topluluktan kopmayı- yeğlemesi"[18] tam anlamıyla patolojik türde bir görüş ve deneyim ortaya koyabilir.

Wittgenstein'ın kendi sözleriyle, "bakmak, solipsizmin tüm bilmecesiyle yakın bir bağ içerisindedir".[19] Aşırı farkındalık, bizi dünyaya yabancılaştırır ve yalnızca bizim ya da bizim düşünce süreçlerimizin gerçek olduğu inancına yol açar. Güvenilir tek doğrunun kendi düşünce süreçlerinin en azından kendisinin var olduğunu temin ettiği üzerine Descartes'ın bulgusu ile bunun birbirini çağrıştırması kazara değildir. Kopuk, hareketsiz, devinimsiz gözlemci dünyanın gerçekliğini kaybettiğini, salt "görülen şey" halini aldığını hisseder. Dikkat, ötedeki dünyaya değil de bilinç alanının kendisine odaklanır ve biz de böylelikle *deneyimi* deneyimleriz. *Felsefi Soruşturmalar*'da Wittgenstein, bu tür bakış dikkati kontrolü ele aldığında diğer bakışların bilinç kaybettiğini, zihinlerden ziyade otomatlar halini aldığını belirtir (Descartes da aynısını keşfeder). Şizofrenide ve Schreber'in deneyiminin özünde bu deneyim yatar. İçinden doğru ötesini, dışarıdakileri görme becerisinin yitimi yaşanır.

Katılım ve etkileşim bu süreci tersine çevirir. Wittgenstein'ın "anti-felsefe"si, metafizik düşüncenin aşırı bilincine kapılmış felsefi zihnin akıl sağlığını yeniden sağlamak için bir girişimdir. Eyleme ya da etkileşime geçtiğimizde, şeylerin "diğeri-lik"leriyle hesaplaşmak zorunda kaldığımızı belirtir. Sass'ın söylediği gibi, "nesnenin bizatihi ağırlığı, elimizin üstündeyken gösterdiği direnç bile onun irade ya da bilinçten bağımsız bir şey olarak varlığını kanıtlar"; bir nesneyi hareket ettirmek "kişinin kendi faaliyet ve etkililik deneyimini tasdikler".[20] Berkeley'in bir taşa tekme atıp "İşte böyle çürütüyorum" demesine karşı Johnson'ın verdiği cevap akla geliyor.

Çığır açan kitabı *Madness and Modernism*'de [Delilik ve Modernizm] Sass, şizofreni hastalarının deneyimleri ile

modernizm ve postmodernizmin dünya tasviri arasında çok sayıda paralellikler saptar.[21] Sass'ın amacı bir değer yargısında bulunmak değil de bu çağın edebiyatı, görsel sanatları ve eleştirel söylemi ile şizofreninin öz fenomenolojisinin her veçhesi arasında paralellikler bulmaktır. Argümanı ikna edici ve aydınlatıcıdır ama çok daha geniş, etkileyici bir anlam barındırır. Sass'ın modern kültürde görüp şizofreniyle özdeşleştirdiği şey, aslında Batı'da sol yarım küreye fazla bel bağlanması olabilir, ki benim görüşümce de geçtiğimiz yüz yılda hayli hızlanmış bir süreçtir bu. Hatta Sass bu olasılığı "Neurobiological Considerations" [Nörobiyoloji Üzerine Düşünceler] başlıklı ek bölümde tartışır.

Şizofreninin fenomenolojisi belli bir dizi semptom ve deneyimden müteşekkil olsa da, bunlar, kendilik ve dünya arasındaki ilişkideki bir grup çekirdek bozuklukla bağlantılıdır. Belki de bunların en önemlisi Sass'ın aşırı bilinçlilik [hyperconsciousness] dediği şeydir. Normalde sezgisel, bilinçdışı kalan ve öyle kalması *gereken* kendilik ve dünya deneyimi unsurları kopuk, yabancı bir dikkatin nesneleri haline gelir; ve bilinç seviyeleri çoğalır, öyle ki, kişinin farkındalığının farkındalığı doğar vb. Bunun sonucu bir tür felçtir; bu durumda, örneğin yürümek için bir ayağını diğerinin önüne atmak gibisinden günlük "otomatik" eylemler bile sorunsal hale gelir. "Artık kendi hareketlerimden bile emin olamıyorum", diyor bir hasta. "Anlatması çok zor ama bazen oturmak gibi basit eylemlerden bile emin olmuyorum. Ne yapacağımı düşünmek değil de onu yapmak kafamı karıştırıyor. [...]" Bir diğeri de şöyle diyor: "İnsanlar eylemlerini öylece yapıyorlar ama benim ilk önce sizin onları nasıl yaptığınızı izlemem gerekiyor." Bir başkası: "Her şeyi adım adım yapmam gerekiyor, artık hiçbir şey otomatik değil. Her şeyi değerlendirmem gerekiyor. [...]"[22] Buna kişinin bedenine ya da sezgilerine güvensiz kabiliyetinin kaybı da eşlik eder. Her şey bilincin tam bakışına sürüklenir. Robert Musil'in *Niteliksiz Adam* romanının anti kahramanı Ulrich

her an "dikkatin oradan oraya atlamasının, göz kaslarının kullandığı gücün, psişenin sarkaç hareketlerinin" o kadar farkındadır ki, sokakta dururken bedenini dik tutmak bile muazzam çaba ister. Bu bizi psikolog Chris Frith'in şizofreninin temel anormalliği üzerine tanımıyla hemfikir kılar: "normalde bilinç seviyesinin altında yürütülen otomatik süreçlerin bir farkındalığı."[23]

Bununla ilişkili Sass'ın terimiyle kendiliğin [ipseity], yani ön düşünümsel, temellendirici kendilik algısının yitimi vardır.[24] Kendiliğin, gözlem ürünlerinin "ardından" inşa edilmesi gerekir ve bizatihi varoluşu şüpheye düşer. Bu bir düşünümselliğe yol açar ve bu düşünümsellikte de dikkat kendiliğe ve bedenine odaklanır, öyle ki kendiliğin parçaları yabancı gözükür. Bedenin yaşayan ve yaşanan bir şey olarak algısının, bizi dünyada temellendiren fiziksel ve duygusal deneyimin yitimi yaşanır, zira bedensel haller ve hisler farkındalığın ışığının altına düşer ve olağan dolaysızlık ve yakınlıklarından yoksun kalırlar. Kişisel geçmişten doğan ve kişisel geleceğe yönelen duygular eyleme ve diğer varlıklara karşı dolaysızlıklarını yitirirler.

Gerçekte aynı durumun veçheleri olan, görünüşte farklı iki durum arasında bir sapma yaşanır: her şeye kadirlik ve iktidarsızlık. Ya kendilik yoktur; ya da gözlemleyen gözün tüm gördükleri aslında kendiliğin de parçasıdır, sonuç olarak da kendilikten ayrı hiçbir dünya olmaz. Veyahut da kendilik yoktur ya da her şey kendiliğin içinde kuşatılır, sonucu da yine aynıdır çünkü iki durumda da kendimizin dışında bir şeylerin var olduğu olgusuyla belirlenen kendimiz üzerine olağan idrakimiz eksiktir. Bu durum şizofrenide deneyimin öznelleştirilmesiyle ilişkilendirilir: dış dünyadan çekilme ve dikkatin iç dünyaya doğru, düşlem diyarına dönmesi. Dünya bu özellikleri yitirir -dünyanın bazı yanları üzerine kavrayışımızı aşan dünyanın nihai bilinmezlikleri ve düşlemimizden ayrı bir dünyanın kontrol edilemezliği-; ki bu da irademizden bağımsız var olan bir gerçekliğe işaret eder.

Aynı zamanda, dünya ve içindeki diğer insanlar nesneleştirilir, nesne haline gelir. Heidegger'den ödünç aldığı bir terimle, Sass dünyanın "dünyasızlaştırılmasını" görür: Dünyaya tutarlılık sağlayan kapsayıcı bağlamın algısının yitimi yaşanır, bağlam parçalanır ve anlamını kaybeder.

Kullanılan terimler değişiklik gösterse de Louis Sass, Giovanni Stanghellini, Josef Parnas, Dan Zahavi vd. çalışmalarının ardından bu açıkça birbirleriyle ilişkili fenomenlerin -aşırı bilinçlilik, kendiliğin yitimi ve "dünyasızlaşma"- şizofreni hastalarının deneyimlerinde temel bir yer tuttuğu üzerine şüphe yoktur.[25]

ŞİZOFRENİ VE MODERN SANAT ARASINDAKİ İLİŞKİ

Bu tür deneyimler ve içe yönelmiş filozofun durumu arasındaki ilişkiden bahsetmiştim: Ama sezgisel kalması gereken şeyleri artan öz bilincin aklın gözlemine sokulduğu ve sonucunda hepimizin *malgré nous* filozoflar olduğumuz Aydınlanma'daki gibi, şizofreni ve modern düşünce arasındaki ilişki felsefeyi aşıp genel olarak kültüre yayılır. Sass, genel çapta kültür şizofrenisinde aynı fenomeni saptar. "Eskiden bunların tümüyle iç dünyamda başa çıkardım ama düşünsel yanlarım artık bütünüm oldu", diyor bir hasta. Yabancılaşmış modern bilinç adına konuşan Kafka'yı göz önüne alın; zira günlüğünde bahsettiği üzere, içgözlem "hiçbir fikrin dinginliğe girmesine izin vermez, hepsini bilince sürükler ve en sonunda kendisi de bir fikir haline gelir, o da bir içgözlem nesnesi olur".[26] Bu sürecin sonucunda bir aynalı koridor etkisi doğar ve içgözlemin kendisi nesneleştirilir. Tüm kendiliğindenlik yitirilir. Aşırı öz farkındalık, deneyimin tutarlılığını bozdukça dağınıklık ve parçalanma gelir. Modern düşünsel yaşamın öz bilinçli ve öz düşünümsel düşünceleri, tanınması kolay bir yabancılaşmış atıllık haline yol açar. Gerçeklik denen şey yabancı ve korkutucu hale gelir.

Wittgenstein'ın fark ettiği parçalara dağıtan bakış, şizofreninin belirleyici özelliklerindendir. "Şizofreni kapsamındaki

kişiler", diye yazar Sass başka bir yerde, "kendi bileşen parçaları lehine, daha genel Gestalt'ları çözündüren türde sabit, içe nüfuz eden, aşırı odaklı bir bakış kullanma manasında belli bir uyarım alanı içerisinde hareket ederler".[27] Ama bu aynı zamanda modernizmin de bir özelliğidir ve hepimiz için, sol yarım kürenin istemli olarak parçalı dünyasını husule getirme etkisi taşır. Susan Sontag'a göre, modern sanatta gözlemcide bilfiil uyandırılan haldir. "Geleneksel sanat bakmaya teşvik eder", diye yazar. "[Modern sanat ise] bakışı doğurur."[28] Bakışın özelliği diğer insanlarla ya da genel olarak dünyayla arada köprü inşa etmek değildir: Daha ziyade yabancılaşma, kontrol ihtiyacı ya da dehşet içinde bir çaresizlik hissi telkin eder.

Aşırı bilinçliliğin etkisi, bedenden ve bedenin duygularından kaçış meydana getirmektir. Şizofreni hastaları anlamın boşaltılmışlığından bahseder – bir hastanın ifadesiyle, her kelime "içerikten boşaltılmıştır", düşünceler artık tarif edilemez bir anlamsızlık haline gelecek kadar soyutlaşmıştır. Kendilerini duygulardan tamamen yoksun hissedebilirler; yalnızca varoluşun karşısında her şeye nüfuz eden bir kaygı ya da baş dönmesi hissi yaşarlar. Acayip, şaşırtıcı ve acı verici fikir ya da eylemler, bu uyuşmuş yalıtılmış halinden kurtulmayı deneme yöntemleri olarak benimsenebilir. Modernizmde de aynıdır. Sass, Antonin Artaud'yu (şizofreniden muzdariptir) ele alır: "Hislere karşılık gelecek hiçbir şey bulamıyorum." Artonin Artaud'nun bulduğu "vahşet tiyatrosu"nun, yaşamını kaybetmiş hale bir tepki olduğunu öne sürer. "Öyle bir tiyatro istedim ki", der Anaïs Nin'e, "bir şok tedavisi olsun ve insanları canlandırarak, şok vererek bir şeyler hissetmelerini sağlasın".[29] Bu hisler, hissizliğin uyuşukluğundan kendilerini kurtarmak için kendilerine zarar veren hastaların açıklamalarını anımsatıyor. "Prufrock"ın açılışında eterle uyuşturulup masaya yatırılan hasta, fiziksel ve duygusal olarak her şeyin kopuklaştığı modernizm halinin anestetik halini haber verir gibidir.

Sass modernizmde insansızlaştırmaya, etkin kendiliğin yok oluşuna işaret eder. Onun yerine bir parçalılaştırma ve edilgenleştirme, kendiliğin bütünlüğü ve etkin eylem kabiliyetinin yitimi vardır: Ya Virginia Woolf'un *Dalgalar*'ında gördüğümüz gibi -"öznesiz öznellik"- gayrişahsi bir öznelcilik görülür ya da Robbe-Grillet'nin "La chambre secrète"* hikâyesindeki gibi tüm empatiyi reddeden, dünyayı değerden yoksun bırakan türden aşırı bir nesnelcilik görülür. Bu "hikâye", bir kadının cesedinin durağan tasvirlerinden oluşur. Soğuk ve klinik kopukluğu, doğal hissi üzerine, hatta beden ve bedenin barındırdığı her şey üzerine yabancılaşmanın zaferini her soyut sanattan daha iyi ifade eder. Buradaki bıçaklanmış cesedin genel olarak bedeni ve modernizmin elindeki yazgısını temsil ettiği söylenebilir. Kadının bedenini ve kanlı yaralarını geometrik tabirlerde, parçalı bir tarzda ve zaman diziminin kopukluğunda betimlemesi vs. tümü, Robbe-Grillet'nin "yalnızca olanı" betimleme manifestosuna rağmen bir gerçek dışılık anlamına katkıda bulunur. Olmak o kadar basit değildir.

Robbe-Grillet'nin hikâyesi ve daha birçok hikâye, Sass tarafından kıyaslanır. Paralellikler arasında tutarlı anlatısal çizginin eksikliği, karakter çözülümü, alışılageldik uzam-zaman yapısının ihmal edilmesi, anlaşılır nedensel ilişkilerin yitimi ve sembol-gönderge ilişkisinin (ya da bizim terimlerimizde, metafor anlamının) bozulması vardır. Çoğu şizofreni hastası durağanlığı vurgular ve dünyanın duygusal ya da dinamik yanlarını önemsiz gösterir, süreç ve eylemlerden ziyade nesnelerin hakim olduğu bir evreni kullanır. Sol yarım kürenin cansız şeyler ve durağanlığı canlı ve evrilen şeylere yeğlemesine paralellik teşkil eder.

Modernizmde biçemsel araçların, dikkati dile içkin zamansallıktan öteye çekerek anlatıyı bozması, bizim ona ve onun da bize karşılık verdiği bir dünyada insan eylemi ve

* Gizli Oda (çn.).

insan niyetinin anlamının içini boşaltır. Heidegger'e göre, "alaka" ancak zamansallıkta mümkündür, zira zaman içinde geleceğimize ve ölümlülüğümüzü paylaşanların geleceğine doğru yöneliriz, ki bu alaka da tutarlı bir geçmişte zemin bulur. Bunların tümü, örtük kalması gereken şeyin farkındalığa çıkarılmasıyla yol açılan zorlama yabancılıkla beraber, duyguya muhalif bir kopukluk ve ironiyle, tahrip edici bir çözülmeyle, yaşam ve sanata karşı alaycı bir ruh haliyle sonuçlanır. Walter Benjamin şöyle der:

> Hikâye anlatım sanatının sonu geliyor. [...] Adeta bizim için vazgeçilemez görünen, sahip olduklarımız arasında en güvenlisi görünen bir şey bizden alınmış gibi: deneyimleri değiştirme kabiliyeti. Bu fenomenin sebeplerinden biri apaçıktır: Deneyim değerini yitirmiştir. Görünüşe göre dipsizliğe düşmeye de devam ediyor.[30]

Eğer modernizmin bu özelliklerini özetlememiz gerekseydi muhtemelen şunlara indirgeyebilirdik: sezgisel ve örtük kalması gereken şeylere karşı bir aşırı bilinç ve aşırı belirtiklik; gayrişahsileşme ve bedene, empatik hislere karşı yabancılaşma; dünya deneyiminin parçalılaşması; "aradılık"ın yitimi. Aslında bunlar birbirlerinin içinde örtük olarak bulunur; bunun da basit bir sebebi vardır. Tek bir dünyanın veçheleridirler: sadece şizofreni hastasının dünyası değil, artık aşikâr olması gerektiği üzere sol yarım kürenin dünyasının.

Sass'ın modernizmde betimlediği öznelcilik ve nesnelcilik arasındaki dengesiz gitgel hali (iki kutup da arasındalık dediğim durumun bulunduğu dünyayla çatışma içindedir) tıpkı şizofrenideki gibi gerçeksizleşme ve "dünyanın dünyasızlaştırılması" ile ilişkilendirilir. Ya dünya özünden, "ötekiliğinden", algılayan öznenin bağımsız bir varlık olarak ontolojik mevkisinden soyundurulur ya da yabancı olarak, insan tınısından ya da anlamdan yoksun olarak görülür. Her iki durumda da Ben edilgenleştirilir. Birinde Ben iç

deneyimlerin, duyumların, imgelerin vs. iktidarsız bir gözlemcisinden ibarettir (gerçeksizleştirme); diğerindeyse durağan nötr nesnelerin dünyasında makinevari bir varlığa dönüşmüştür (dünyasızlaşma). Benimsenmiş tek bir tutarlı bakış açısı yerine, apaçık bir perspektivizm ya da görecilik, bakış açılarının belirsizliği ve çokluğu doğar. Bunun etkisi ya bir taraftan spesifik bir perspektife dikkat çekip böylece sınırlılığının farkındalığı olur ya da çeşitli perspektifi benimseyerek bu tür sınırları aşma girişimi olur. Buna eşlik eden inanca göre, hakiki dünya yoktur çünkü her şey, Nietzsche'nin ünlü sözleriyle, "temeli bizde olan bakış açısının tezahürlerinden ibarettir".[31] Bu Nietzsche'nin modern zihinde saptadığı bir şey olsa da, kendisi bunu hoş karşılamaz: Hatta sonuçlarından korkar, "kan emici örümcek şüpheciliği" der ve aşırı öz bilincimizin bizi yok edeceği konusunda uyarıda bulunur.[32] "Bilginin Don Juan'larıyız" der, "cehaletin Orta Çağ'dan aldığı intikam gibi bilgimiz bizden intikamını alacak".[33]

Sass modernizmde estetik öz göndergesellikten bahseder; sanat eseri "bilincin kendini iş başında izlediği bir tür tiyatro" (Valéry) halini alır[34] – ya kendini dış bağlılıklardan ve temsili içeriklerden soyundurur ve böylelikle ögelerin kendileri içerik halini alır ya da temsili ve anlatısal alışkanlıkları bilinçli ve bağlamsız biçimde sömürür ve böylelikle eserin odak noktası onlar olur. Başka deyişle, dikkatimiz yüzeye, yani tuvale ya da yazılı kanala, yaratım sürecinin düzeneklerine kayar; ki bu da *Verfremdungseffekt*'e benzer ve bunun içinde artık inançsızlığımızı askıya almayız, bilakis inançsızlık üzerimize fırlatılır. (Şizofrenikler görsel derinlik yitimi yaşar. Bir hasta dış dünyayı şöyle betimler: "İki boyutlu bir şeffaflık, bir mimarın çizimi ya da planına benziyor.") Dikkatimiz kanala yönelir, o kanalın ötesindeki dünyaya değil; zira o dünya bilfiil yadsınır. Postmodernist edebiyat ve eleştirinin öz düşünümsel kinayeleri dikkati dile odaklar ve dil ötesi bir varoluşun olasılığını baltalar. Nietzsche'nin "son filozof" tasviri üzerine Erich Heller'ın söylediği

gibi: "Onunla konuşan hiçbir şey yoktur artık – kendi sözleri dışında; ilahi düzene sahip herhangi bir evren otoritesinden yoksun olduğu için, sözlerinin felsefi bir temele sahip olarak dile getirebildiği tek şey yine kendi sözleridir."[35]

ÖZ GÖNDERGESELLİK VE ANLAMIN YİTİMİ

En nihayetinde anlamın boşaltılmasından daha aşağı bir şey yoktur. Saygın bir çağdaş nörobilimci olan Michael Gazzaniga, sol yarım küreden "yorumcu" olarak, öz bilincin, bilinçli istemin ve rasyonelliğin mevkisi diye bahseder; nitekim bunlar da Aydınlanma'dan beri bizi insan olarak tanımladığını düşündüğümüz niteliklerdir.[36] Fakat yorumcu demek, yaratıcı demek değildir; yorumcu bir aracıdır ve taraflar arasında arabulucu görevi görür. Tek başına sol yarım küreye bel bağladığımız, daha fazla öz bilinçli hale geldiğimiz sürece dünya deneyiminin sezgisel, bilinçdışı, dile getirilmeyen unsurları gözden düşer ve yorumcu da kendini yorumlamaya başlar. Yorumcunun bizim için söze döktüğü dünya, sözlerin kendilerinin yarattığı dünyadır (sol yarım küre tuğlaları). Nietzsche'nin "söz üzerine söz" ifadesi buradan gelir. Bu yalnız, kendi kendiyle uğraşan bir durumdur: "Artık hiçbir şey onunla konuşmaz." Kendini sağ yarım kürenin yordamlarından yalıtan sol yarım küre, sözlerinin ve kendimizin ötesindeki dünyaya erişimini kaybetmiştir. Artık iki boyutlu tuvalin ardından dünyayı, pencereden camın ardındaki dünyayı göremediği söylenemez; daha ziyade o yalnızca gözlerinin önündeki yüzeye odaklanır: Artık sol yarım küre dünyasının temsillerinin ötesini, kendinden "Öteki" bir dünyayı göremez. Heidegger'in dediği gibi, insan kendini modern çağın tablosuna hapseder.

Yorumcunun amacı anlam aramaktır. Ama bu anlam temsili dünyaya ancak onun temsil ettiği dünya ile "arasındalığa" izin vererek ulaşabilir – zira sözlerin anlama sahip olmak için gerçek dünya göndermelerine ihtiyacı vardır. Sürekli anlam arayıp bulamadığından, odaktan yoksun

çözülmemiş ve çözülemez bir anlamlılık algısı tarafından, "*bir şeyler* döndüğü" algısı tarafından tıpkı bir şizofrenik hastanın bastırıldığı gibi bastırılır. Her şeyin olduğu haliyle bir anlamı bulunur ama oldukları halin ne olduğu hiçbir zaman net değildir. Kişi şeylere ne kadar bakarsa onlara o kadar anlam yükler. Şu adamın bacak bacak üstüne atması, o kadının o gömleği giymesi – yalnızca tesadüf olamaz. Belli bir anlamı vardır, bir şey iletmektedir; ama görünüşe göre herkesin anladığı bu sırra ben ermiş değilim. Şu önemli bir hususdur ki, paranoya, normal "arasındalığın" yitimidir – diğer insanlardan bana iletilmesi gereken bir şeyin benden gizlenmesidir. Dünya tehdit edici, rahatsız edici, uğursuz görünmeye başlar. Örtük anlam anlaşılmadığında, Wittgenstein'ın tahminindeki gibi, sonuç paranoya olur: "Hiç müzik duymamış bir adam düşünelim, Chopin'den bir parça çalan birini duysun ve bunun bir dil olduğuna, insanların dili ondan gizli tutmaya çalıştığına inansın."[37]

Kişi çevreye bakışlarını sabitlediğinde ve onlara odaklandığında yaşanan diğer şeyin bu aşırı anlam dolması durumunun tam tersi olması paradoksal görünebilir: Tamamen anlamlarını yitirirler. Şeylerin onlara anlam veren düzenindeki yerlerini yitirirler ve yabancı hale gelirler. Bakış bir şeyi anlamla da doldurabilir tamamen anlamdan da yoksun bırakabilir ama bunlar göründükleri kadar zıt değildir: Normalde şeylere anlamlarını örtük olarak veren bağlamdan koparıldıklarında -artık bizim için "tınıları" kalmadığında- ya her şey anlamına ya da hiçbir şey anlamına gelirler; üzerlerine ne yüklersek o olurlar, tıpkı bir öznenin her şeye kadir ya da iktidarsız olması gibi. *La Noia* (*Can Sıkıntısı* diye çevrilir) adlı romanında Alberto Moravia, artık bir amacı ya da bağlamı yokmuş gibi görünene kadar bir su bardağına bakmayı betimler. Şöyle der:

> Artık bir ilişkim olan bir şeye benzemiyor. Absürt bir nesneye döndü – tam bu absürtlükten de can sıkıntısı doğuyor. [...] Benim için can sıkıntısı bir tür gerçekliğin yetersizliği,

kifayetsizliği ya da eksikliğidir [...] ama can sıkıntısı, dış nesneleri etkileyen ve solduran bir süreçten müteşekkil bir hastalık olarak tanımlanabilir; yaşamsallığın neredeyse anında yitimi gibidir. [...] Can sıkıntısı hissi benim için, beni kendi bilfiil varoluşuna inandırmakta yetersiz ya da kabiliyetsiz kalan bir gerçekliğin absürtlüğüdür. [...][38]

Yaşamsızlaşma can sıkıntısına ve can sıkıntısı da duyumculuğa yol açar. İçinde yaşadığımız yüksek uyarıcılı toplum, reklamcılıkta coşku ve yaşam dolu olduğu şeklinde temsil edilir ama reklamcıların çok iyi bildiği gibi, toplumumuzun durumu can sıkıntısı ve can sıkıntısına verilen tepkiden ibarettir. On sekizinci yüzyılda kapitalizmin yükselişinden, Patricia Spacks'e göre can sıkıntısının başladığı çağdan beri burjuva toplumunun bağrında en başta para kazanma ve harcama arzusuyla beraber "yeni ve farklı, taze deneyim ve yeni heyecan iştahı" kendini göstermeye başladı.[39] "Can sıkıntısı" kelimesinin kullanımı ve bu deneyim üzerine şikayetler yirminci yüzyılda çarpıcı biçimde artış yaşadı.[40] Arzuları ve yaşamsallığı zayıflattı: 1990'da, Fransız erkeklerin yüzde %23'ü ve Fransız kadınların %31'i seks sırasında sıkıldıklarını bildirmiştir – "*l'atrophie du désir*".[41]* Can sıkıntısı, boşluk ve huzursuzluk hisleri arasında bir tarafta şiddetli bir döngü ve diğer tarafta kaba uyarım ve duyumculuk vardır: Hatta *Lyrical Ballads*'ın [Lirik Balatlar] ön sözünde Wordsworth bunu vurgular. Klişe üzerine yaptığı harikulade çalışmasında Anton van Zijderveld'ın söylediğine göre, "can sıkıntısının hakim olduğu yerlerde dil kaba ve abartılı, müzik gürültülü ve gerici, fikirler uçarı ve fantastik, duygular dizginsiz ve arsız, eylemler tuhaf ve aptalca olur".[42] Dadaizm'den günümüze dek modern sanat, Zijderveld'in vurguladığı noktayı kanıtlayan yanlar taşır. Scheler'ya göre "eğlence 'kültürümüz', bunlarla ne yapacağını bilmeyen ziyadesiyle üzgün insanların izlediği ziyadesiyle neşeli şeylerin bir koleksiyonudur".[43] Zijderveld bu fenomeni reklamcılıkla ve

* Arzunun körelmesi (çn.).

kitle pazarının ihtiyaçlarıyla ilişkilendirir. Tabii ki haklıdır. Ama Scheler gibi, bu formülasyonlar kendi tarzlarında yeterince geçerli olsalar da, ben de onları sosyoekonomik tabirlerin ötesinde görmeyi yeğliyorum.

Bana kalırsa can sıkıntısı da yaşamsızlaşma hissi de bunlarla ilişkili uyarım ihtiyacı da bağlarını koparmış sol yarım kürenin ihtiyaçlarıyla ilişkilidir.[44] Onu kendinden dışarı çıkarıp "Öteki" dediğim şeye götürebilecek olan sağ yarım kürenin temel sağlayan etkilerinden koptuğundan dolayı, zaten bildiklerinden başka bir şey bulamaz. Yenilik hayal gücünden gelir, bizi kendi dışımızda var olan şeylerle yeniden bağlantıya sokar: Sadece sol yarım küre faaliyetine bağlı olan her şey, acayipliktir (*The Shock of the New* başlığı aslında bu kadar hırslı olmasaydı *The Shock of the Novel* olmalıydı*). Kaba duyumculuk onun sermayesidir. Sol yarım küre, cansız ve mekanik şeylere olan yönelimiyle beraber, adeta Dr. Frankenstein'ın bir cesedi canlandırması gibi bizi şok ederek yaşama geri döndürmeye çalışır. Avusturyalı deneysel sanatçı Hermann Nitsch ölü bir kuzuyu çarmıha astığında, boşa uğraştığını bize hatırlatır.

Erich Fromm *İtaatsizlik Üzerine* kitabında, modern insanı *homo consumens*** diye tanımlar: İnsanlardan çok eşyalarla, yaşamdan çok mülkiyetle, işten çok sermayeyle ilgilenir. Bu insanı şeylerin yapısına takıntılı görür ve ona "organizasyon insanı" der; deyiş yerindeyse, kapitalizm altında olduğu kadar komünizm bürokrasisi altında da hayatta kalır. Bürokratik organizasyondan doğan zihin yapısıyla kapitalist zihin yapısı arasında yakın bir ilişki vardır. Sosyalizm de kapitalizm de esasen materyalisttir, yalnızca cansız madde dünyasına yaklaşımları ve ganimetlerin nasıl paylaşılacağı

* *Yeninin Şaşkınlığı* ve *Acayipliğin Şaşkınlığı*. *New* ve *Novel* kelimeleri aslında birbirine çok benzer ve ikisi de "yeni" anlamı vermek için kullanılabilir ama *novel* kelimesinde farklı, olağan dışı, sıra dışı anlamı daha baskındır (çn.).

** Tüketimci insan (çn.).

konusunda farklı yaklaşım biçimleridirler. Bu bakımdan, muhalif hislerinin bir kemik için çöplükte kavga eden iki köpekten çok daha fazlası olduğu söylenemez. Bu yeğlemeler -eşyaları insanlara, mevki ya da mülkiyeti yaşama vs.- sol yarım kürenin tercihleriyle de örtüşür; ve burada benim de keşfetmek istediğim şey, maddesellik kaygısı ve soyutlama dürtüsü arasındaki yakın ilişkiyi keşfetmektir.

YENİDEN-SUNUM YA DA TEMSİL: ŞEYLERİN YERİNE KAVRAMLAR GEÇTİĞİNDE VE KAVRAMLAR ŞEYLER HALİNİ ALDIĞINDA

Sol yarım kürenin ruh ve madde adını verdiği -çünkü onları ayrı tutar- şeyleri artık bir arada tutmadığımızda, şeyler aynı zamanda daha soyut ve salt "şey" halini alır: Descartesçı bölünme. Örneğin Duchamp'ın pisuvarı ya da Carl André'nin tuğlaları gibi modern sanatın arketipik eserlerini düşündüğümüzde, bir sanat eseri olarak hepsinin aynı zamanda sıra dışı ölçüde somut ve sıra dışı ölçüde soyut olduğu gerçeği karşısında şaşkına döneriz. Alanlar kaynaşmaz ya da hakiki sanat eserinde olduğu gibi birbirlerinin içine işlemez. Yine akla şizofreni geliyor. Bir Rorschach lekesinin neye benzediğini tasvir etmesi istendiğinde, bir şizofreni hastası lekenin doğrudan görünen özelliklerini -sayfa üzerindeki çizimin bizzat yapısı ve niteliği- de betimleyebilir bunun "annelik" ya da "demokrasi" gibi muğlak bir kavramı temsil ettiğini de söyleyebilir.[45]

Sol yarım kürenin soyutlamayla olan alakası, bu kitabın ilk kısmının temasıydı; ama sol yarım küre cansız *şeylere* de ilgi duyar, özellikle de bizim için faydalarına. Burada bir paradoks yok: Materyalistler, daha önce bahsettiğim gibi, maddeye fazla ya da aşağı değer biçen kişiler değildir. Maddeyi yalnızca Scheler'nın değer sisteminin en aşağısında görürler: fayda ve uyum. Soyutlama somutlaştırılır, kavram orada bulunan bir şey haline gelir. Heidegger'e göre, çağımızın dünyası bir "dünya resmi" haline gelmiştir: Yeni bir dünya resmi

değildir; daha ziyade şöyle ki, "dünyanın bir resim olması, modern çağın özünü belirleyen şeydir".[46]

Kitabı *The Philosopher's Gaze: Modernity in the Shadows of the Enlightenment*'ta [Filozofun Bakışı: Aydınlanma'nın Gölgesinde Modernite] D. M. Levin, yeniden-sunumun, yani sol yarım kürenin rolünün modernitenin tipik hali olduğunu yazar. Bir şeyi yeniden-sunma süreci sadece bizi ondan uzaklaştırmakla ve bir soyutlamanın, işaretin, kendinde şeyin yerine geçmekle kalmaz, aynı zamanda onu kontrol altına almak için nesneleştirir ve somutlaştırır. "Sunulan" şey, sunulduğu *gibi* kabul edilmez:

> Bilakis belli bir gecikmeye, ertelenmeye, tecile tabi tutulur, öyle ki Ben-mantıksal özne, sunulan şeyi *kendine* verir, başka deyişle kendini *aldığı* şeyin *vereni* kılar. Bu şekilde özne azami epistemik kontrolü sağlar. Bu tutumun asıl işaretinin de bakış olduğunu söyleyebiliriz.[47]

Levin'in dikkat çektiği üzere, daha da kötüsü:

> Bu somutlaştırma sürecinin mantığındaki en son ironik baht dönüşü, onun kontrolümüzden kaçması ve bizim onun kurbanları haline gelmemiz, aynı zamanda da nesnelerin kullanıma açıklığına ve artık herhangi bir doğruyu, herhangi bir gerçeği tanımayan bir salt iç öznelliğe indirgenmemizdir.[48]

Levin'in vurguladığı husus, yani bunun zihni gerçekten dünyayı yaratıp ondan sonra kendine verdiğine inanmasına yol açması, sol yarım kürenin gerçeklik ve bilincimiz arasına bir taklit imge sokup -manzaranın aynen taklidi olan, cam önüne koyulan *trompe l'oeil** panjurlar gibi- ondan sonra kendi yaratımını gerçeklik olarak yorumladığı sürecin mükemmel bir ifadesidir. Temsil ve temsil edilen şey arasındaki ilişki üzerine sezgisel aklımızı altüst etmek için tasarlanmış bir resim çizmiş olan Magritte tarafından bu klostrofobi kabusu daha da ileri götürülür. 1963 tarihli

* Göz yanıltıcı (çn.).

tablosu *La lunette d'approche*'ta [Yakınlık Dürbünü] yarı açılmış pencereden gözüken deniz, gökyüzü ve bulut manzarası bir camın yüzeyindeymiş gibi gözükür ve açık camın ardında yalnızca boş bir siyahlık durur (daha yakından incelendiğinde, camın sağ üst tarafında temsilin aslında gerçeklik halini almaya başladığı ortaya çıkar).

Tüm süreç Borges ve Casares'in "Del rigor en la ciencia" [Bilimde Kesinlik Üzerine] isimli kısa hikâyesindeki imgeyi anımsatıyor: 1:1 ölçekteki devasa harita, temsil ettiği araziyle metaforik olarak da somut anlamıyla tamı tamına aynı boyutlardadır.[49] Bu imge Lewis Caroll'ın *Sylvie and Bruno Concluded* [Sylvie ve Bruno'nun anlaşması] kitabındaki bir fikre dayanır, zira burada bir haritadaki "her kilometrenin aynı ölçekle karşılık bulduğundan" bahsedilir. Caroll'ın karakterlerinden birinin haritanın teşkil ettiği pratik zorlukların bazılarına değinirken belirttiği gibi, "artık haritası olarak ülkenin kendisini kullanıyoruz ve sizi temin ederim ki, neredeyse aynı işi görüyor".

Gerçeklik ve temsilin olağan ilişkisi tersine çevrilir. Bu kitabın başında, sol yarım kürenin rolünü dünyanın haritasını çıkarıyor şeklinde özetlemiştim. Bu harita artık gerçekliğin yerine geçme tehlikesi sunmaktadır.

Benim fikrimce, modern dünya, sol yarım kürenin kendisi için gördüklerinin vereni olması adına bildiği her şeyin kontrolünü alma girişimidir. Eğer Gazzaniga'nın yorumcusuysa, nihai olarak ve öz göndergesel olarak *kendi* yorumcusudur (ki bu da William Cowper'a göre şimdiye dek Tanrı'ya atfedilmiş bir roldür).

Nihayetinde bu yeniden-sunum süreci bizim kendi kimlik anlayışımızı etkiler. Yazıları şu ya da bu biçimde bilmeden iki yarım küre arasındaki ilişkiyi keşfeden Borges, bunu kavramıştır:

> Olayları yaşayan kişi diğeridir, Borges adlı adamdır. Buenos Aires sokaklarında yürürken bir anlığına duruyorum, biraz

da mekanik bir tarzda giriş salonuna ve kapının işlemesine bakıyorum; postada Borges adını tanıyorum ve ismini bir profesörler listesinde ya da biyografik sözlükte görüyorum. Kum saatlerini, haritaları, on sekizinci yüzyıl topografisini, kahvenin tadını ve Stevenson'ın nesrini severim; bunları o da sever ama onları bir aktörün vasıflarına çeviren beyhude bir tarzda sever. [...] Ayrıca ben tam olarak yok olmaya mahkûmum ve ancak belli parçalarım onda hayatta kalabilir. Adım adım her şeyi ona devrediyorum ama onun şeyleri çarpıtma ve abartmaya yönelik sapkın alışkanlığının da farkındayım. Spinoza her şeyin varoluşunu korumaya çalışacağını biliyordu; taş ebediyen taş, kaplan ebediyen kaplan olmak ister. [...] Yıllar önce kendimi ondan özgürleştirmeyi denedim ve kent efsanelerinden zaman ve ebediyet oyunlarına yöneldim ama bu oyunlarla artık Borges ilgileniyor, ben de başka şeyleri tasavvur ediyorum. Dolayısıyla hayatım bir kaçıştan ibarettir ve her şeyi kaybediyorum, her şey ya hiçliğe ya da ona ait.

Bu sayfayı hangimiz yazdı, bilmiyorum.[50]

Can sıkıntısı ve kaygı, altta yatan aynı koşulun dışa vurumlarıdırlar.[51] Kafka, kendisinin diğer insanlara olan en derin hislerinin kayıtsızlık ve korku olduğunu söylemişti. Elias Canetti'ye göre, bu onu modern insanın bir temsilcisi kılar.[52] Bunun Kafka'nın münhasır karakteriyle ilgisi olduğu ve Kafka'nın şu ya da bu şekilde şizoid bir kişilik olduğu düşünülebilir – bu tür kişiler sıcaklıktan yoksundur, dünyayla ya da diğer insanlarla etkileşime girmekte zorlanırlar ve genellikle kayıtsızlıklarına kronik kaygı eşlik eder. Aslında modernizmin baş figürleri hatırı sayılır kadar şizoid ya da şizotip özellikler sergiler: Nietzsche, de Nerval, Jarry, Strindberg, De Chirico, Dali, Wittgenstein, Kafka, Bartok, Stravinski, Webern, Stockhausen ve Beckett aklıma gelenlerden sadece birkaçı. (Bilakis Romantik sanatçıların büyük miktarı da -hatta modern dışında tüm zamanların sanatçıları- melankoli ve bipolar [manik-depresif] bozukluk gibi zıt özellikler sergiler.)[53] Fakat Canetti'nin vurgulamaya çalıştığı

nokta, Kafka'nın kayıtsızlık ve korkusunun modern halin bir parçası olmasıdır. Fromm modern insanı yalnız, canı sıkılmış, kaygılı ve pasif şeklinde tanımlar.[54] Kaygı ya da korkunun can sıkıntısı ya da kayıtsızlıkla birleşimi, şizofreni hastasının duygusal kapsamına da ciddi ölçüde benzer, zira apati ve kayıtsızlıkla beraber paranoya sergilerler. İddiama göre, şizofreni de modern hal de aynı sorunla karşı karşıyadır: serbest kalmış sol yarım küre.

SAĞ YARIM KÜRE EKSİKLİKLERİYLE NİTELENEN HASTALIK ARTIŞI

Bir görüşe göre, bir kültür olarak dünyaya bakışımızda bir değişim söz konusuysa -ister düşünsel ister sosyal ister maddi olsun, çevreden gelen işaretlerin pekiştirilmesiyle beraber paylaştığımız zihinsel dünyada değişim- bu, bunun gibi değişimleri içeren psikopatolojik sendromların dışa vurumunu daha yaygın hale getirebilir. Basitçe ifade etmek gerekirse, eğer bir kültür sağ yarım küre eksikliğinin belli yönlerini taklit etmeye başlarsa, alttan alta sol yarım küreye fazla bel bağlama eğilimi taşıyan bireylerin bunu düzeltme şevki daha az olacaktır. Dolayısıyla eğilim güçlendirilecektir. Kanıtları nasıl yorumlayacağımız konusunda ihtiyatlı olmamız gerekse de, şizofreninin aslında endüstrileşme ve moderniteyle birlikte artması ilginç bir konudur.

İngiltere'de on sekizinci yüzyıldan önce şizofreni gerçekten çok nadirdi, hatta belki yoktu bile ama endüstrileşmenin egemen olmasıyla beraber çarpıcı ölçüde arttı.[55] İrlanda, İtalya, Birleşik Devletler ve birçok yerde de benzer eğilimler gözlemlenebilir.[56] Fakat on dokuzuncu yüzyılın sonunda dahi yirminci yüzyılın ilk yarısıyla kıyaslandığında şizofreni nispeten nadirdir.[57] Fakat şizofreninin yaygınlaşması üzerine yapılan çalışmalarda önemli sorunlar bulunur[58] ve metodolojik sebeplerden dolayı, şu anki şizofreni oranlarının artmaya devam mı ettiği, duraklamaya mı başladığı yoksa düşüyor mu olduğu net değildir – bu hususta

neredeyse her sonucu destekleyen çalışmalar bulunabilir. Fakat en az yarım yüzyıldır yinelenen araştırmalarla belirlenmiş olduğundan dolayı şunda herhangi bir şüphe yoktur ki, şizofreni, endüstriyelleşmeyle *pari passu** artmıştır; Batı ülkelerinde şizofreninin biçimi çok daha ağırdır ve neticesi apaçık daha kötüdür; ve yakın tarihli araştırmaların doğruladığı üzere, bir ülkedeki baskınlığı ülkenin "gelişim" oranına, yani gerçekte Batılaşma oranına eşit oranda artmaktadır.[59] Antik Mısır, Yunanistan ve Roma aktarımlarında melankoli ya da manik-depresif (günümüzde bipolar diyoruz) bozukluklar saptanabilir ama gelgelelim şizofreniye yönelik hiçbir betimleme yoktur.

Genel manada çevrenin -hem fiziksel hem psikososyal- karakteriyle güçlendirilebilmesi ya da desteklenmesi, araştırmalarla desteklenmektedir. Tüm kafa karıştıran etmenleri göz önüne aldığımızda, akıl sağlığı kırsal nüfusta kırsal olmayan nüfustan daha iyi vaziyettedir ve nüfus yoğunluğuyla eşit oranda artmaktadır.[60] Şehirde yaşamak kuşkusuz daha yüksek depresyon oranıyla ilişkilendirilmektedir ama bir o kadar şizofreniyle de ilişkilidir, zira doğuşunda ya da dışa vurumda kentsellik en güçlü çevresel etmendir.[61] Kentsel bir ortamda şizofreni başlangıcının nispi riski neredeyse iki katıdır ve kanıtların gösterdiğine göre, yüksek riskli bireylerin kentsel bölgelere göç etmesinden ziyade kentsel çevrenin psikoza yol açma olasılığı daha yüksektir.[62] Göçmen nüfuslardaki, özellikle de Batı Hint Adaları'ndan İngiltere'ye göç eden nüfustaki yüksek şizofreni seviyelerinin açıklaması olarak "sosyal mağlubiyet" kavramı ortaya atılmıştır.[63] Kentsel çevrenin daha rekabetçi olduğu bilinir. Bu kısmen kapitalist kültürün bir yansımasıdır, zira kapitalist kültür birçok sebepten dolayı en güçlü şekilde şehirlerde kendini gösterir. Bir başka sebebi de, güç elde etme dışında herhangi bir bakımdan bireye değer veren sosyal düzenin

* Eşit oranda, aynı hızda (çn.).

kaybedilmesidir. Eğer deyiş hâlâ yerindeyse, "kazananlar" ve "kaybedenler" kültürüdür bu.

Sol yarım küre dünyasının egemen olduğu, bununla beraber sağ yarım kürenin öneminin azaldığı saptamasında haklıysam, bu tür bir dengesizliği yansıtan diğer hastalıkların da egemen olması gerek. Egemen olmadılar mı peki?

Anoreksiya nervoza tabiatı gereği bedene, bedensel varlığa bir saldırıdır – ve yirminci yüzyılda yaygınlığı artmıştır. Sosyal çevre bakımından bir açıklaması arandığından, popüler medyada zayıflığın teşkil ettiği cazibenin önemine yapılan vurgulara atfedilmiştir. Bazı vakalarda hastalığın belli epizotlarını tetiklemede rol oynamış olsa da (genel olarak bulimia nervoza'da), bu açıklama hastalığın karakterini yanlış yorumlamaktadır. "Kutsal anoreksiya" denen durumun vakaları, günümüzdeki sıklıkta olmasa da, yüzyıllar öncesinde dahi görülür ve muhtemelen en klasik örneği Sienalı Aziz Katerina'dır; bu vakalardaki amaç da görünüşe göre arınma ve bedenin aşağılanmasıdır. Güney Afrika'da anoreksiya gitgide artsa da, bazı vakalar olmasına karşın günümüzde Batı Afrika'da hâlâ nadirdir. Bu durumdaki kişilere amaçları sorulduğunda, anoreksiyayı arınma ve kefarete yönelik ruhsal bir arzu, yani bedenden feragat şeklinde açıklıyorlar.[64] Günümüzde Batı'da bu hastalıktan muzdarip olan kişiler de benzer bir açıklama yapar ama genelde alenen dini bir dil kullanmazlar: Arınmadan, bedene duydukları nefretten, en nihayetinde "yok olmaya" yönelik arzularından bahsederler. Sağ paryetal loba bağlı beden algısı, psikotik ölçüye kadar ciddi ölçüde çarpıtılır, öyle ki açlıktan ölmeye yaklaşan hastalar kendilerini hâlâ kilolu görürler. Çoğu zaman kendilik -kişinin kim olduğu- algısı yitirilir. Anoreksiya ayrıca birçok vakada kendine kasti zarar verme biçimleriyle ilişkilendirilir: örneğin kesme ya da yakma. Bu durum yine Batı'da yaygınlaşmaktadır ve bedene yönelik saldırının en bariz biçimidir. Anoreksiya da kendi kendine zarar verme epizotları da hisleri uyuşturmak için kullanılır

ama gelgelelim bazı zamanlar kendine zarar verme hayatta olma hissini yeniden uyandırmak için de kullanılabilir; bedende *bir şey* deneyimlenmek istenir, aksi takdirde hislerden ve fiziksel varoluştan topyekûn kopukluk söz konusudur.

Beden algısının çarpıtılması, aç kalma ve diğer yöntemlerle bedene kasti saldırılar, kimliğin yitimi, hislerin uyuşturulması, mükemmellik arzusu ve bedensel varoluşun çatışkılarından ya da muğlaklıklarından azade olma ihtiyacına baktığımızda psikopatoloji temelinde bu durumun sağ yarım küre pahasına sol yarım küreye aşırı bel bağlamayla ilişkili bir durum olmasını bekleriz. Araştırmaların gösterdiği tam olarak budur – yalnızca görüntüleme ve elektroensefalografi çalışmaları değil, lezyon çalışmaları ve bilişsel işlev testleri de.[65] Bilhassa çarpıcı bir vakada, uzun bir anoreksiya nervoza geçmişine sahip bir hasta, bedeninin sağ tarafının motor ve duyusal işlevlerini etkileyen bir sol yarım küre felcinden sonra bütün ve neredeyse anında iyileştirme gösterir. Felçten öncesinde şöyle yazar: "Anoreksiya hayatımı kontrolü altına aldı ve eylemlerim üzerinde etkilerde bulundu. [...] İlişkilere olan ilgimi yitirdim. Sadece anoreksiyaya odaklanmaya başladım." Felçten sonraysa şunu der: "Suçluluk hissi duymuyorum. Artık kalori saymıyorum. Keyfimce yemek yemek beni germiyor. Artık restoranlarda yiyebiliyorum."[66]

Çoklu kişilik bozukluğu da bir diğer disosiyatif bozukluktur ve hipnotik telkin özellikleri barındırır. Ayrıca tipik olarak modern bir durumdur, 1950'lerde ismini tanıtmıştır ve DSM'e (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders [Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistik El Kitabı]) ilk olarak 1980'de girmiştir; fakat on dokuzuncu yüzyılın sonlarında az sayıda "çifte kişilik" raporları da çokça ilgi uyandırmıştır.[67] Bilinçdışı olsa da, buna apaçık bir sorumluluktan kaçma dahildir ("ben yapmadım – diğer yarım yaptı"). Keza bu da muhtemelen sağ yarım küre noksanlığı sendromudur. Ramachandran, "anozognozi [gördüğümüz üzere sol

yarım küre hususiyeti olan, kabiliyetsizliğin yadsınması] ve çoklu kişilik bozukluğu sendromu arasında kalmış", sağ yarım küre felçli bir hastadan bahseder; hastanın durumuysa, biri sağ frontal lobu ve diğeri sağ singulatı etkileyen iki lezyon sonucudur.[68] Elektroensefalografi çalışmaları, çoklu kişilik bozukluğundan sol yarım küre aşırı faaliyetine eşlik eden sağ yarım küre işlevsizliği fikrini destekler.[69] Sol yarım küre aşırı faaliyeti, çoklu kişilik bozukluğu hastalarının birinci derece şizofreni semptomları sergilemesi ve kontrol edici bir gücün edilgen kurbanları olmaları durumuyla örtüşür, zira şizofreni, sol yarım küre ve sağ yarım küre süreçlerinde entegrasyon başarısızlığı yaşanan bir durumdur, işlevsiz sağ yarım küre ve aşırı faal sol yarım küre yabancı kontrolü meydana getirir.[70] İki belirgin kişiliğe sahip epileptik hastaların incelenmesi, iki yarım kürenin farklılık teşkil eden kişiliklerini temsil ediyor olabildiği iddialarına yol açmışsa olsa da, bu model açıkça sadece ikili değil, tam anlamıyla "çoklu" kişiliğe, hatta bazı vakalarda yüzden fazla kişiliğe sahip hastaları hesaba katmamaktadır.[71] Kendiliklerinin parçalanmış "bütünü" içerisinde birçok farklı parçayı ayrıştırmaları gerekir – tabiatı gereği sol yarım kürenin kilit rol oynadığı bir süreç.

Anoreksiya nervoza, çoklu kişilik bozukluğu ve kendine kasti zarar verme, karakter bölünmesi ya da çözülümle bağlantılıdır: Kişi, hislerinden ve bedensel varoluşundan kopmuş hisseder -ve çoğu zaman kopmayı arzular-; duygu derinliğinin ve empati kabiliyetinin yitimi yaşanır, kendilik parçalanır. Bu özellikler ayrıca "sınır" kişilik bozukluğunu da belirler. Bu da keza yaygınlığı artan bir durumdur. Geriye bakıldığında klinik bağlamda bu davranışın tasvirlerini Antik Yunanistan'da da görmek mümkün olsa dahi, durumun ilk tanımlanmasını 1938'de görürüz.[72] Fakat 70 yıllık zaman zarfında ilerleyip "psikiyatrik teşhislerin kesinlikle en yaygınlarından biri" halini almıştır.[73] Burada da sağ yarım küre işlevsizliğinin kanıtları görülür, sağ yarım

kürenin birçok bölgesi etkinsiz olur.[74] Hatta sınır kişilik bozukluğunda beyin asimetrisinde yapısal değişimler sergilenir, özellikle açık çözülüm halleri sergileyen kişilerde paryetal bölgede sola yönelik güçlü sapmalar yaşanır.[75]

Geçtiğimiz elli yılda muazzam ölçüde yaygınlaşmış bir durum olan otizm de var. Artışın bir kısmı bu durumun farkındalığının artmasına borçlu olunsa da, yaygınlaşmasının bu kadar büyük boyutlarını bu açıklayamaz. Otizm ve bir tür yüksek işlevli otizm olarak görülen Asperger sendromu ilk olarak sırasıyla 1943 ve 1944'te tanımlanmıştır. Tarihlerin yakınlığına rağmen araştırma bağımsızdı. Asperger kendi makalesini yazdığında, Kanner'ın klasik otizmin ilk vaka hikâyelerini anlatan makalesinden bihaberdi. O zamandan beri otizm oranı istikrarlı biçimde arttı ve artmaya devam ediyor. Yine bu durumların belirleyici klinik özellikleri, sağ yarım küre hipofonksiyonuna işaret etmektedir ve neticede ortaya çıkan resimse sol yarım küre baskınlığıdır. Otizmin belli koşulları vardır: başka bir insanın ne düşündüğünü anlayamamak ("zihin teorisi"nden yoksun olmak); sosyal zekâda eksiklik – ton, mizah, ironi gibi söz dışı iletişim özelliklerini tanımada zorluk yaşamak; aldatmacayı saptama beceriksizliği ve örtük anlamı anlama zorluğu; empati yoksunluğu; hayal gücü yoksunluğu; mekanik şeylere ilgi; insanları ve beden kısımlarını cansız olarak görme eğilimi; kendilikten yabancılaşma (otistik çocuklar çoğu zaman birinci şahıs perspektifini geliştirmede başarısızlık yaşar ve kendilerinden "o" diye bahseder); göz temasına ya da ortak bakışa dahil olamama; ve ayrıntıya karşı takıntı.[76] Tüm bu özelliklerin sol yarım küre baskınlığı özellikleri oldukları ayırt edilecektir.

Tabii ki şizofreni de dahil bu durumların hiçbirinde nörolojik seviyedeki noksanlıkların sadece sağ yarım küre ya da sağ yarım küre örüntüsü noksanlıklarıyla sınırlı olup her vakada koşulların aynı olduğunu iddia etmiyorum – apaçık şekilde böyle değildir. Klinik manzarayı değiştirebilecek

birçok etmenden biri, sağ yarım kürenin nasıl ve hangi alanlarının anormal bir şekilde çalıştığı, aynı zamanda sol yarım kürede neler yaşandığıdır: Beyin dinamik bir sistemdir ve tek bir yerdeki değişim, diğer her yerde de değişime sebep olur. Ama bu durumların her birindeki klinik manzaraya bakıp kendimize bunlardan muzdarip kişinin fenomenolojik dünyasının hangi veçhelerinin çarpıtıldığı ya da eksik olduğunu ve bunun ne biçimde gerçekleştiğini sorar ve bunu nörolojik seviyedeki bulgularla bağdaştırırsak, bence söz konusu noksanlıklar, normal sağ yarım kürede yinelenen bir hipofonksiyon örüntüsünü ve solun şart ya da hükümlerinin fazla ileri götürüldüğünü ortaya serecektir.

SOL YARIM KÜRE DÜNYASININ KENDİ KENDİNE VARLIĞINI SÜRDÜREN KARAKTERİ

Kitlesel teknolojik kültürün, kentleşmenin, mekanikleşmenin ve doğal dünyadan yabancılaşmanın ilerlemesi, küçük sosyal birimlerin aşınması ve devingenliğin eşi benzeri görülmemiş biçimde artması zihinsel hastalıkları arttırmıştır; aynı zamanda da "yalnız" ya da yabancı kişi figürünü, modern çağın temsilcisi kılmıştır. Bu insanın yaşam anlayışı parçalı hale gelmiştir; ve dağınık bilginin ve alternatif deneyimlerin kargaşası, bağlamdan çıkarıldığında parçalanmışlık hissini yoğunlaştırır. Sanallığın artması ve diğer insanlardan uzaklaşmak, yabancı ve hatta hasmane bir çevre hissi aşılar. Sosyal yalıtım, çoğu zaman abartılı korku tepkilerine, şiddete ve saldırganlığa yol açar;[77] şiddet ve saldırganlık da çoğu zaman yalıtılmışlığa yol açar. Yaşamın anlamını çıkardığı bağlamları sağlayan yapılar güçlü biçimde tüketilmiştir ve bir bağlamdan diğerine "sızma" bazen garip ve hatta gerçek üstü yanyanalıklar ortaya çıkarır, ki bu da bizim onlara yönelik dikkatimizin karakterini değiştirir, empati pahasına ironi, mesafe ve kinizmi kolaylaştırır. Böylelikle yirminci ve yirmi birinci yüzyıldaki yaşam deneyimleri, şimdiye dek şizofreniklerle sınırlı kalmış birçok

deneyimi doğurur. Aynı zamanda şizoid ve şizotip özelliklere sahip insanlar bilim, teknoloji ve yönetim gibi iş alanlarına ilgi duymaya ve uygun görülmeye başlar, oysaki geçtiğimiz yüz yılda bu alanlar yaşadığımız dünyayı şekillendirmede muazzam tesir sahibi olmuştur ve günümüzde daha da büyük bir önem taşımaktadırlar.

Dolayısıyla baskın "şizoid" niteliklere sahip bir kültür, onu bu yolda daha da ileri götürecek bireyleri yönetim mevkilerine cezbeder. Ayrıca hayatın teknoloji ve bürokrasiyle yönetilmesi, teknolojinin ve bürokrasinin ilerlemesine direnmemize yardımcı olacak insanlara ve şeylere yönelik olan bütüncül tarzdaki dikkati bozar; keza diğer varoluş biçimlerine olanak sağlayacak sosyal ve kültürel yapıları da dağıtır, öyle ki bu şekilde kendi çoğalmalarına yardımcı olurlar.

MODERN DÜNYADA SANAT SORUNU

Bu bölümün başında, modernizm ve öncesi arasındaki ayrışımın göründüğü kadar iyi bir şey olmadığı yorumunu yapmıştım. On dokuzuncu yüzyılın sonunda ortaya çıkan, Estetizm olarak bilinen hareket, Romantizm'in son filizlenmesi olarak görüldü. Artık yorgun ve bitap hale gelmiş Romantizm'in vaktinin dolduğuna, Absürdizm ve Dadaizm'in mesafeci Romantik ironileriyle ve Rusya ve Fransa'da modernizmin başlangıcıyla yer değiştirdiğine inanılır. Bu fikrin altında bir devrim iması yatar: Kültürde kişileşen vakti dolmuş bir fikir ya da fikir dizisi, muhalif bir hareketin coşkulu büyümesiyle beraber yerinden edilir. Reformasyon, Aydınlanma ya da Romantik "Devrim"de durumun bu olmadığını, daha ziyade bunlarda bir süreklilik değil de bir devam söz konusu olduğunu, yarım küreler arasındaki dengede bir kayma yaşandığını öne sürdüm.

Estetizm, Viktoryen sanatın öz bilincinin bir uzantısı ve öz bilinçli modernizmin bir öncüsüydü. Hayal gücü yerine, Aydınlanma'nın "fantezi"yi ortaya attığı gibi Estetizm de "hayalperest"i kavramlaştırmıştır. Sol yarım küre, halihazırda

bilinenleri yeni tarzda birleştirerek yeniliği "yaratır"; bildiğimizi düşündüğümüz bir şeyin ilk defa hakikaten ortaya çıkmasına izin veren hayal gücü gibi hareket etmez. Devenin kafasını, fok balığının gövdesini ve keçinin bacaklarını bir araya getirerek yeni bir hayvan yarattığınız, sayfaları üçe bölünmüş o çocuk kitaplarına benzer. Tersyüz etmeler ya da rastgele yanyanalıkların güvenilir düzenekleriyle yapayı, garibi, doğa dışını ve muğlak bir şekilde tehdit ediciliği yaratır: Gerar de Nerval, yeşile boyadığı saçlarıyla, ipe bağladığı bir ıstakozu gezmeye çıkarması; Huysman'ın *À Rebours*'daki [Tersine] kendine düşkün sapkın dünyası; ya da de Lautréamont'un *Les Chants de Maldoror*'da [Maldoror Ezgileri] ("mal d'aurore", yani "şeytanı şafak" ifadesinden türetilmiş bir isimdir) "cerrah masasında bir dikiş makinesi ve şemsiyenin bir araya gelmesi" gibi bir durumdan bahsetmesi.

Estetikçilerin "sanat sanat içindir" inancı, kendinden öte bir amacı olduğunu reddetmesi bakımından -buraya kadar bir sorun yok- kulağa sanatın değerinin yüceltilmesi gibi gelse de, aslında sanatın bir değersizleştirilmesidir, zira sanatın yaşamla ilişkisini ötekileştirmektedir. Başka deyişle, sanatın yaşamla arasındalığını feda eder, onun yerine sanatın kendi kendine yetmesini ister. "Sanat için sanat" üretmek gibi ümitsiz bir uğraş ile başka bir amaç için değil de sanatın yalnızca "sanat olarak" değerlendirilmesi arasında büyük fark vardır. Yaratım süreçlerinde, sanatçının odak alanının sanat eserinin ötesinde olması, sadece sanat olmasına yönelmemesi gerekir, aksi takdirde o şey sanattan daha azı halini alır. Sanat eserini gözlemlerken, biz de sanat eserinin ötesine taşınırız çünkü sanatçı kendi başına sanata değil, onun ötesinde bir şeye odaklanmıştır; ve bu da onun büyüklüğünün bir parçasıdır, nitekim, paradoksal gözükse de, sanat eserini salt sanat eseri olarak değeriyle yargılarız – yani sanatın *uğruna kullanıldığı* daha öte bir amaç için değil. Merleau-Ponty'nin dediği gibi, sanat eserini değil de *o sanat eserine göre dünyayı* görürüz; fakat bunun da koşulu, sanat eserinin ne

opak ne de tamamen şeffaf olmayıp "yarı şeffaf" olmasıdır. Birkaç örnek alacak olursak: *Madonna col Bambino*'yu [Madonna ve Çocuk] resmederken Duccio "sanat uğruna sanat" yapmaz; keza *L'Absinthe*'i [Apsent], bir Paris kafesinde apsent içen kişileri resmettiği ünlü portresinde Degas da böyle yapmaz. Eğer bu sanatçılar ahşap panonun ya da tuvalin kendine, estetikçilerin "saf" meselesine odaklansaydı bu büyük eserleri ortaya çıkaramazlardı. Duccio çizdiği ilahi figürlerin adanmışlık ruh haline, Degas da önündeki insan sahnesinin bahtsızlığına kendini kaptırır. Fakat sanat eserlerinden haz alabilmek için Duccio ile aynı dini inançlara sahip olmak gerekmez; ve hatta inanç nesnesi olmaktan ziyade bir "sanat eseri" olarak görüldüğünde, bu inançlar alakasız olmasa da ikincil bir konuma düşer. Eser içten bir dindarlığın ya da salt estetik uygulamanın bir ürünü olmasına rağmen zayıf bir sanat eseri olabilir. Benzer şekilde, *L'Absinthe*'teki toplumsal yorumlama hiç de alakasız bir husus değildir ama kendi başına eserin sanatsal değeri üzerine yargımızın temelini oluşturamaz. Görünüşe göre, eserleri sanat için *yaratılmazsa* da, başka bir amaç için değil de sanat için *değerlendirilmelidirler.* Yaratıcı ve gözlemci için odak alanı farklıdır; sanatçılara ve eserlerine kendilerinin yargısından bağımsız bir şekilde bakabiliriz. Böyle bakıldığında durum tüm insan ilişkilerinden farklı değildir: Belki Rahibe Terasa'yı öyle görürüm ki, onun da kendini böyle gördüğüne inanacak olsaydım kaygıya düşerdim.

Modernizmin ilerlemesiyle beraber sanat gitgide öz bilinçli hale geldikçe, daha fazla sorunla da karşılaşmaya başladı. Yabancılaşma, parçalanma, bağlamsızlaşma; modern dünyanın karakteristik özellikleri toplum için olduğu kadar sanat için de sorunsaldı, zira sanat da tıpkı toplum gibi anlamını ve gücünü bağdan, birlikten, bağlamdan çıkarır. Modern dönemde sanatın içine düştüğü kötü durumun bu mücadeleye nasıl karşılık verilmesi gerektiğini yansıttığı söylenebilir. Sanatın sorunu, farklı bir köksüzleşmeyle daha da

izi sürülemez bir hale düşmesidir – sadece bölgeden ya da hatta tarihten kopma değil, müşterek değer ve deneyimlerindeki tüm anlamın kökeninden, hayal gücünün gücünü aldığı engin örtük diyardan kopması. Koparılan bir çiçeği sapına geri yapıştırdığımızda tekrar büyümesini sağlayamayacağımız gibi, bu kopma yaşandığında da onu iradenin bilinçli çabasıyla düzeltemeyiz.

Birçok sanatçı modern dünyanın parçalanmış, tutarsız, bağlamsız ve yabancılaşmış olduğunu görmüştür; bu dünyada örtük ve sezgisel yitirilmiştir. Ama sanat ne fazla parçalı, tutarsız, bağlamsız ve yabancılaşmış olursa ne de belirtik ve sezgi dışı olursa başarılı olabilir – yani eğer kendisi için olursa. Bir sanat eserinin bir eşyadan ziyade canlı bir varlığa benzediğine inanıyorum. Bizim o varlıkla karşılaşmamızın önemli ve anlamlı olabilmesi, yaşayan her varlığın kendinde büyük ve tutarlı olmasına, bizim de dahil olduğumuz daha büyük bir bağlamın parçasını oluşturmasına bağlıdır. Eğer parçalı, tutarsız, bağlamsız ve yabancılaşmış olarak deneyimlenirse yaşamını kaybeder. Ayrıca salt opak hale gelir – ötesini görmek yerine göz yanlış düzleme, işin kendisine takılır. Merleau-Ponty'nin öne sürdüğü üzere, sanat eseri artık dünyayı yeni baştan görmemize imkân sağlamayı başaramaz, dikkat odağımız olarak kendini öne çıkarır.

Bu ikileme verilen cevapta modern sanat ayrılık yaşar. Sol yarım küre tarafından görülen dünya deneyimine karşı önemli bir kısmın cevabı, o dünyanın özelliklerini işin kendisinde benimsemek oldu. Böylelikle sürekli olarak abesliğe düşme tehlikesine kapıldı ve pek nadiren bundan kaçabildi. Kendini sol yarım kürenin tasarısına dahil etmiş oldu. Diğerleri (en azından görsel sanatlar ve müzikte bunların azınlık olduğunu düşünüyorum), örneğin Egon Schiele, Marc Chagall ve Stanley Spencer gibi sanatçılar, bu çıkmazla boğuştular ve hakikaten yaratıcı, sezgisel çözümlere yönelip çoğu zaman da büyük güce sahip özgün işler ortaya koydular. Picasso ya da Matisse, Stravinski ya da Schoenberg gibi birçok

büyük sanatçı bu pozisyonlar arasında dengesiz bir şekilde gider gelir; bazı zamanlar sezgileri onları bizzat modernizmin kaidelerini yok edecek durumlara sokar (Aydınlanma çağındaki büyük sanatçılarda da olduğu gibi).

Dönemin sayılı sanatçısı bu sorundan tamamen kaçınabilmiştir; birçoğu kaçmayı hiç başaramamıştır. Ama bence bu gerçek, modernizm eleştirisinin iki eğiliminde (kendileri de modernist eğilimlerdir) anlaşılmaz bir hal almıştır. İlk tutum, yaratıcı deneyimin yerine belirtik bir manifesto ya da mesaj (yine Aydınlanma'daki gibi) benimsemektir: Bu çoğu zaman alenen örtülü bir mesajdır, sırrı çözen kişiyi pohpohlar. Diğer eğilim onu tümler: Mesaj olmadığında, nihayet *anlamla dolana kadar* ona "bakarız". Rorschach lekeleri karşısındaki yansıtmalarımıza benzer. Yalnız başımıza verdiğimiz monoloğu bir diyalog sanırız. Dadaizm'in kurucularından biri olan Tristan Tzara, modernizmin başlarında, sanatın "özel bir iş halini aldığını – sanatçının sanatı kendisi için ürettiğini" ve yargının tamamen öznelleştiğini söylediğinde bunu açık etmiştir.[78]

Modernizm geniş bir alanı kapsar: Terim şiirde, romanda, tiyatroda, sinemada, görsel sanatlarda, mimari de müzikte sonsuz çeşitlilikte farklı gruplar, zümreler ve hareketler için, keza politikada ve sosyolojide kullanılmıştır. Fakat ortak özellikler söz konusudur. Kendini modern olarak görme şeklindeki öz farkındalıklı değerlendirmeyi, yani yeni bir yol izlerken geçmişin üzerine inşa etme değil de geçmişi topyekûn silme tutumunu örnek alabiliriz. Dolayısıyla modernizmin başlangıcı bir dizi belirtik manifestoyla kendini gösterir; bunlar, öncesinde olanların yıkımını ve kendinde bir amaç olarak kalıpları yıkmayı barındıran manifestolardır. Bir algıya göre, toplumun ve sanatın başkalaşmasıyla insan da başkalaşabilirdir, teorik ideale göre yeni bir imge kazanabilir. Artık endüstriyel erkini kazanmış olan, insanın doğa üzerine zaferinin iftiharında bilimin ve teknolojinin gücünün yüceltilmesi söz konusuydu – Aydınlanma'daki gibi, ama daha

hırçın. Geleceğe yönelik sarsılmaz inanç, geçmişin katı şekilde hor görülmesiyle desteklendi. Her şeyden önce, insan iradesinin gücüne ve kaderimizi şekillendirme gücümüze bir inanç vardı – dahası, esrikçe bir heyecandı bu. Modernizm çağında Rusya'da, Almanya'da ve İtalya'da totalitarist ideolojilerin de görülmesi bence tesadüf değildir.

Modernizm tarihçisi Modris Eksteins, Nazizm "modernizmin mükemmel örneğidir", diye yazar: "Nazizm'in modernizmi aşikârdır [...] politik aşırıcılık, modern çağda kültürel maceracılıkla omuz omuzaydı". Marinetti'nin Gelecekçilik'i ve Mussolini'nin Faşizm'i arasındaki yakın bağdan hiç şüphe duyulmadığını söyler; şeytani güçlerin salıverilmesi, "geçmişin amansızca silinmesi" karşısında büyülenme hissi duyarlar.[79] Kültür Devrimi ve totalitarizm, manevi müttefiklerdir.

Modernizm ve faşizm arasındaki "derin dostluk", Roger Griffin tarafından *Modernism and Fascism*[80] [Modernizm ve Faşizm] kitabında enine boyuna, itinayla keşfedilir. Gelecekçiler, "savaş dünyanın tek hijyenidir",[81] diye açıklar. Buradaki fikirler uygunsuzdur ama bence önemsiz değildir. Güzel yerine güçlü olana duyulan hayranlık, etkileşim ya da empati yerine yabancılaşmış nesnellik anlayışı ve tüm tabuların neredeyse dogmatik biçimde ezilmesi modernist girişimin bağrında yatar. Gelecekçiler, gençlik ve şiddet kültürünü benimser: "Geçmişin bir parçası olmak istemiyoruz", diye haykırırlar. Yenilik çağrıları, "ne kadar cüretkâr, ne kadar şiddetli"[82] olursa olsun, modernist (ve postmodernist) kaygılara rahatsız edici derecede yakın durur – daha ilk başlangıcından günümüze dek, bazen sapkınlığa yaklaşan bir gariplik ve modern kentsel hayatın ahlak dışı huzursuzluğuna duyulan ilgiyle. Alman Dışa Vurumcular (cinayet çağrılarında bulunmuşlardır) ve mahkûmların derilerinden *art brut** icra eden, "Buchenwald Sürtüğü"

* "Ham sanat." Sanat eğitimi olmadan yapılan ya da olağan sanat kültürüne uymayan eserler için kullanılan bir terim. İlgisiz nesneler bir araya getirilerek de yapılır. Soyutçu bir brikolaj tarzına benzetilebilir (çn.).

Ilse Koch (Rus şair Mayakovski de kafatasların dan küllük yapılmasını söyler) arasında doğrudan bağ kuran Paul Virilio kadar ileri gitmek zorunda değiliz. Açıkça her modern sanat Hermann Nitsch'in kan göllerine* ya da Rudolf Scharzkogler'in mutilasyonlarına** benzemek zorunda değildir. Ama Virilio ile şu konuda hiç şüphesiz hemfikir olabiliriz ki, gerçekliğin sanat olarak asılsızca yeniden-sunumu, modernizmde popüler olduğu üzere ne kadar altüst olmuş ya da rahatsız edici olursa olsun –"sanat için sanat" estetik inancının bir uzantısıdır bunlar-, çok daha derin bir şekilde şefkatin ve merhametin yok oluşunun bir parçasıdır.[83] Hatta merhamet, Ortega'nın modern sanatta "tüm acımalar yasaklanmalı" beyanından sonra, modernizmde geriye kalan tek tabu olabilir.[84]

Aynı zamanda, açıkça ve endişe verici biçimde, totalitarist hareketler, iyi sanat icra etmelerini sağlayacak hiçbir özelliğe sahip değillerdi. Modernist sanatın Leninizm, Faşizm ya da Stalinizm ile aynı tabiatı paylaştığı fikrinde en ufak bir doğruluk payı varsa, açıkça burada bir zorluk yatmaktadır. Lenin'in şöyle dediği söylenir: "Sanatta becerikli değilimdir, benim için sanat düşünsel bir apandis gibidir. Şu anda propaganda olarak işimize yarıyor olsa da, bu faydası son bulduğunda onu işe yaramaz bir şey gibi kesip atacağız – kıt kıt."[85] Nadezhda Mandelstam'ın şunları söylediği dönemdi bu: Sesi çıkanların "dilleri [...] kesiliyordu ve ağızlarında kalan uzvun o ufak parçasıyla da tiranı methetmeye zorlanıyorlardı".[86] Martin Sixsmith'e göre, 1917 ardındaki yıllarda şairler ve yazarlar için intihar "olağanüstü sık rastlanan bir olguydu" (örn. Mayakovski Esenin): "Kremlin, özgünlüğü ortadan kaldırmaya baş koymuştur – hayal gücü artık

* Avusturyalı aksiyonist ressam. Genelde etrafa sıçramış kanlar ve soyut vahşet tasvirleri resmeder (çn.).

** Nitsch gibi Rudolf Scharzkogler da bir aksiyonist ressamdır. Ampüte edilmiş ve bandaja sarılmış, elektrik telleri ya da ampuller bağlanmış insan ve mankenlerle canlandırdığı performatif eserler yaratır. Bunların hepsi grotesk figürlerdir ve korku, rahatsızlık, vahşet hisleri uyandırır (çn.).

gerekli görülmüyor ve hoş karşılanmıyordu."[87] Daha sonraları Naziler ve Stalinistler, dekadan ve faydasız diye hayal gücünü yıldırmaya çalıştılar ve Leninizm gibi, sanatı yalnızca sanat ötesinde politik bir amacı olduğunda yücelttiler.

Modernizm ilerledikçe, yabancılaşma, şaşırtma ve yenilik vasıtasıyla, modernitenin can sıkıntısı ve yapaylığa karşı savunmaları halini aldılar. Modernizmin tepki gösterdiği yapaylık su götürmez. Ama 7. Bölüm'de iddia ettiğim üzere, bu koşullar altında gidilecek iki yön vardır. Sorunu sağ yarım küre dünyasının özgünlüğünün *arızi* bir yitimi olarak görüp elimizdeki şeyin üzerindeki aşinalık lekelerini sabırla ayıklayarak sağ yarım küreyi yeniden etkinleştirmeyi deneyebiliriz; veyahut sağ yarım kürenin dünyasını *içkin olarak* yapay görüp onu topyekûn süpürüp atmaya çalışabiliriz. Yenilik (adeta ilk sefermiş gibi, düşündüğün şeyi yeni baştan görmek – Romantizm'in sabırlı süreci) ve acayiplik (kendini "şok" etme suretiyle aşina olunmayan bir şeyi hissetmek için gerçekliğin temsilini kasti olarak bozmak), karşıt kavramlardır. "Art as a Technique" denemesinde, Victor Shklovksi'nin "garipleştirme" deyişi ikisini de temsil edebilir. Bu ifade genellikle ikincisi şeklinde yorumlanmıştır ama Tolstoy'a -ve Sterne romanlarına- olan düşkünlüğünün gösterdiği üzere, ben Shklovski'nin aklında bu olduğunu sanmıyorum. Tolstoy'dan şöyle bahseder: "Bir nesneyi sanki onu ilk defa görüyormuş, bir olayı ilk defa yaşanıyormuş gibi betimler" ve özgünlüğü yakalamak ister. Hatta denemesi Biçimciler tarafından bir manifesto olarak alınsa da, Shklovksi'nin bahsettiği şeyin duyumculuk, şok yöntemleri ya da garip çarpıtmalar olmadığı açıktır – aslında tam tersidir. "Alışkanlık haline getirmek", diye yazar:

> İşleri, kıyafetleri, eşyaları, eşleri ve savaş korkusunu yiyip yutar [...] sanatın var olma amacı insanın yaşam duyumunu yeniden kazanabilmesidir; kişiye bir şeyler hissettirmek, taşı daha *taş* kılmak için vardır. Sanatın amacı, şeylerin

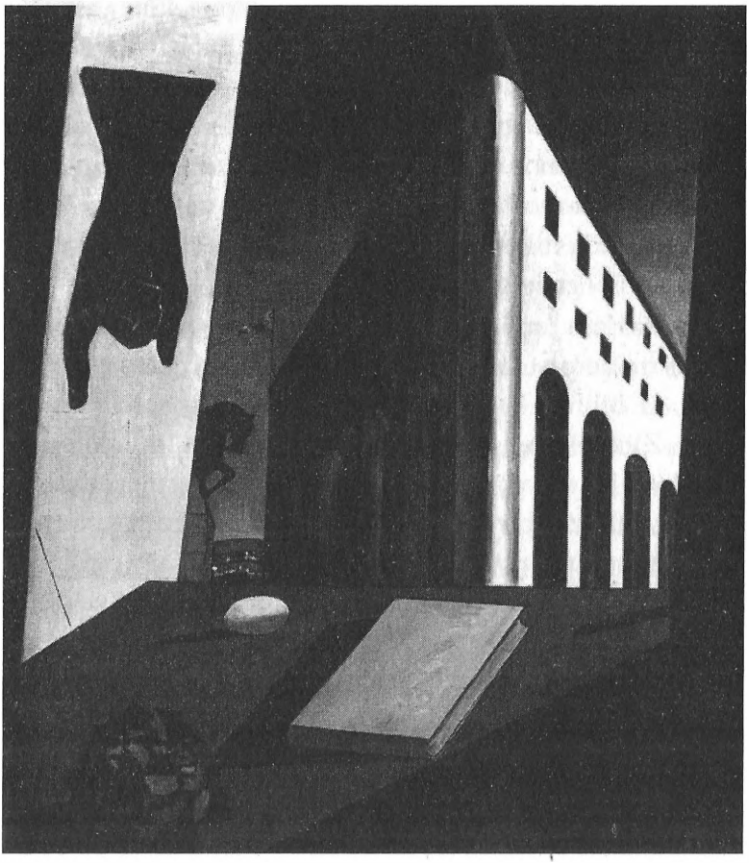
duyumunu bilindikleri haliyle değil, kavrandıkları haliyle aktarmaktır. [...][88]

Shklovksi'nin bu denemede kullandığı örtük örnekler, metaforlar ve kurnazlıkla tersyüz edilmiş bakış açılarından görüldüğü üzere, inancına göre, *örtük* ile ve hilekarlık seviyesine yaklaşan dolaylılıkla, belirtiğin topyekûn yapaylık ölçüsüne dek cansızlaştırdığı bir şey tekrar hayata döndürülebilir: "*bilinen* [...] değil, algılanan bir şey olarak." Dolayısıyla Shklovksi ve "make it new"* sloganını benimseyenler arasında bence önemli bir ayrım bulunmaktadır. Ama Shklovksi'nin ince anlayışı -ki bu anlayış sağ yarım kürenin, aşinalıkla tüketilmiş şeyi özgünlüğe geri döndürme teşebbüsüdür- galip gelemez.

Steiner'nın "orijinallik acayipliğe zıttır" sözü (bkz. geride s. 622), modernist sanatın ve modernizmden beri sanatın istemli, öz bilinçli karakterindeki büyük bir soruna parmak basar. Zira gelenek ve özgünlük arasında kutupluluk yoktur. Hatta bir sanatçı olarak özgünlük (ünlü ya da şovmenin aksine) yalnızca bir geleneğin içinde var olabilir; ki bunun da sebebi, onun "zıttı" olarak özgün olunacak bir şey olması gerektiği değil, her sanat eserin temelinin sezgisel ve örtük olup yine de bedenden ve hayal gücünden gelmesinin, bireysel beyin uğraşlarından gelmemesi (gerçi daha sonra bundan yararlanabilir) ile mümkündür. Gelenek, sanatçının bütün kişiliğiyle ele geçirilir -*aufgehoben*- ve *bu* sebepten, irade çabasıyla acayip olmaktan ziyade yenidir. Acayiplik olmadan yalnızca bayağılık olacağı gibi bir korku bulunur; ama aslı şudur ki, tam da acayiplik peşine düşmek bayağılığa yol açmaktadır. Acayipliği yenilikle karıştırırız. Daha önce yapılmış olduğu ya da ifadeleri bayağı olduğu için hiç kimse aşık olmamaya çalışmaz. İkisi de dünya kadar eskidir ve hakiki aşk söz konusuyken tamamen taze bir şeydir. Ruhsal

* Yeni kılalım. Ezra Pound'un aynı isimli (Make It New) denemesinden ismini alan bir slogan. Modernizmin yenilikçi yaratımını teşvik etme anlamında kullanılır (çn.).

metinler de aynı sorunu teşkil eder, yalnızca bayağılıkları kullanabilir ve bunlar da deneyimin içerisinde tamamen başka anlamlar taşırlar. Dil, alışılmamışı alışıldık kılar. Bilmediğimiz bir şeyin deneyimini yaratamaz asla – yalnızca içimizde zaten bulunan bir şeyi ortaya çıkarır.



Görsel 12.1 Giorgio de Chirico, *Turin Spring* [Turin Baharı], 1914.

Modernizmin başlangıcında, kopuşun izleri hafiften ayırt edilebilir. Örneğin de Chirico'nun resimleri kuşkusuz öngörülüdür ama resimlerinde kişiyi dünyayla ilişiğe sokan ışık serttir ve anormal ölçüde keskin kontrastlar ortaya çıkarır; gölgeler irrasyoneldir, yüzeyler düzleşmiştir, nesneler ilişkiye girmeksizin yan yana durur ve hem tehdit edici hem

de rahatsızlık veren bir etki yaratırlar (bkz. görsel 12.1). Etkileşime sokmak adına kullanılan perspektif, burada yabancı gözüken sert köşeli geometrik şekillerin bir refakatçisi halini alır. Gitgide perspektif kasten bozulur ve boyanan alanın derinliğinin yerini tuvalin yüzeyi alır.

Kazimir Maleviç 1913'te siyah karesini, 1915'te siyah dairesini ve 1917'de beyaz dairesini ("Beyaz Üzerine Beyaz") sergilediğinde tabii ki de bir beyanda bulunuyordu – ama gelgelelim "bir beyanda bulunmak" için sanat kullanmak, sol yarım küre egemenliğinin bir diğer veçhesidir. Ama aynı zamanda, özellikle de siyah ve beyaz renkli basit geometrik şekiller kullanarak, sol yarım küre tercihlerini benimsemiş oluyordu. Kendi payına Kübizm ise dokulu canlı yüzeylerin ince yumuşaklığının yerine yersiz ve soyut yüzeyler, rastgele kesişen ve derinlik algısını yok eden çeşitli bakış açılarından (dolayısıyla da sabitlenemezler) betimlenmiş doğrusal şekiller koydu; oysaki sağ temporoparietal bölgelerin ihtiyaç duyduğu şey bu canlı yüzeylerdi. Bir nesnenin tüm yüzeylerinin tek bir boyutta betimlenmesi, yine sol yarım kürenin şemasal temsil eğilimine uzanır: Parçalanma vurgulanır ve sol yarım kürenin tercih ettiği silindir, küp ya da küre gibi basit şekillerle basitleştirilme yapılır. Nöropsikolojik bir bakış açısından bakıldığında, modern sanat, sağ yarım küre etkinsizleşmiş birine görüneceği haliyle dünyayı taklit eder: Başka deyişle, sol yarım kürenin dünyasını husule getirir.

Sağ yarım kürenin sağladığı uzam ve zaman akışının içkin akışının bozulmasının ardından gelen, 2. Bölüm'de tartıştığımız *Zeitraffer* fenomeni bile daha en başlarında kendini gösterir. 1910'da yayımlanan *Technical Manifesto of Futurist Painting*'de [Gelecekçi Resim Sanatının Teknik Manifestosu] şöyle denir: "Bir imgenin retina üzerinde tekrar tekrar gözükmesinden dolayı, hareketli nesneler sürekli olarak kendilerini çoğaltır."[89] Bunun doğru olmaması (eğer sağ yarım küre sağlamsa), apaçık kabul edilip benimsenmesinin önüne

geçememiştir. Bu kusuru yeniden ortaya koymak resim sanatının görevi haline geldi. Benzer şekilde romanda da, sağ yarım kürenin kesintisiz zaman algısı ve insan eylemi üzerine anlayışının imgelendiği anlatı akışı çarpıtılmaya başlandı; zaman akışının yerine durağan sahneler ve kopuk kesitler koyuldu, böylelikle karakter ve anlamlı eylemler bozulmaya uğradı, sağ yarım küre noksanlığı yaşayan kişilerin deneyimlediği tarzda bir dünya yaratıldı. Sadece sağ yarım kürenin sağlayabileceği bağlamdan "özgürleşme", modern sanatın doğuştan karakterinde yatar. Her şeyden önce, modern çağda sanat teorik ve kavramsal hale gelmiştir – bazı zamanlar görünürdeki teorisi ya da anlayışı kişinin sezgisel olmasını salık verse de bu böyledir.

Tanınmaları ve ifade edilmeleri için sağ yarım küreye bel bağlayan insan yüzü ve bedeninin de bu bakımlardan sorunlar yaşaması beklenecektir. Sağ yarım küre hasarı yaşayan hastaların, beden "parçaları" ile düzgün bir ilişki ölçütü kuramadığı hatırlanacaktır; içalgıda bozukluk yaşanır: "parçaların" nerede olduğunun sezgisel farkındalığı bozulur. Ayrıca hastalar uzuvlara karşı sezgisel "sahibiyet" algılarını yitirirler, öyle ki beden yabancı bir güç tarafından ya da cansız bir nesne tarafından hareket ettiriliyormuş gibi gözükür. Sol taraf, özellikle de sol el kendilerinin değilmiş gibi gelebilir.[90] "Réflexions simples sur le Corps" [Beden Üzerine Bazı Temel Düşünceler] başlıklı denemesinde, Paul Valéry beden üzerine şöyle yazar:

> Bazı zamanlar aniden içgüdüsel enerjiyle dolup bir iç gizeme karşılık olarak "eyleme" geçer ve bazı zamanlarsa en ağır, en hareket ettirilemez yük gibi olur. [...] Kendisi biçimsizdir: Bakarak onun hakkında bildiğimiz sadece belli bir uzamda bir araya gelmiş birkaç hareketli kısımdır; nitekim bunlar *Benim Bedenim* denen şeyi oluşturur ve bunun içerisinde de mesafeler istisnai ilişkiler teşkil eder. "Alnım" ve "Ayağım" ile "Dizim" ve "Sırtım" arasındaki uzamsal ilişkilerden tamamen bihaberimdir. [...] Bu garip keşiflere yol

açar. Sağ elim genellikle solu bilmez. Bir eli diğeriyle tutmak, *Ben-olmayan* bir nesneyi tutmak gibidir. Bu tuhaflıklar uykuda da elbette bir rol oynar ve *eğer rüya denen şeyler varsa*, onlara sonsuz bileşimler sağlarlar. [...] *[Bedenin] geçmişi yoktur.*[91]

Buradaki şey bedenin parçalarının ilişkisinin algısında bir noksanlıktır, içalgının bozulmasıdır (ancak onları gördüğünde beden "parçalarının" pozisyonlarının farkında olur), bedenin yabancı bir şekilde hareket etmesi hissidir; Valéry sol el kendinin değilmiş gibi hisseder. Ayrıca "bedenin geçmişi yoktur" diyerek sol yarım küre görüşünü de doğrular – mantık dışı bir anlayış olmasına rağmen, sol yarım kürenin zaman içindeki algı eksikliğine işaret eder; keza yine bir doğrulama mahiyetinde, rüyaların bilinçdışının var olmamasının mümkün olduğundan bahsetmekte ve bedenin asimetrik olduğunu söylemektedir (solun bakış açısından bu doğrudur ama sağın bakış açısından pek o kadar doğru değildir). Üstelik ister inanın ister inanmayın, Valéry'ye göre sahip olduğumuz üç "beden" arasından bu *en az* nesneleştirilmiş olandır: Deneyimlediğimiz bedendir – diğer ikisi, "diğer insanların gördüğü" ve bilimin bildiği bedenlerdir. Dönemin resim sanatındaki beden tasvirlerinde de aynı şeyle karşılaşırız. Figürler çarpık ve bozuktur: Yüzler neredeyse tanınmaz. Bedenin cansızlaştırılması, Hans Bellmer'ın bozuk ve uzuvları dağıtılmış kuklalarında en iyi örneğine ulaşır ama Picasso gibi popüler sanatçılarda da apaçık görülür (bkz. görsel 12.2).

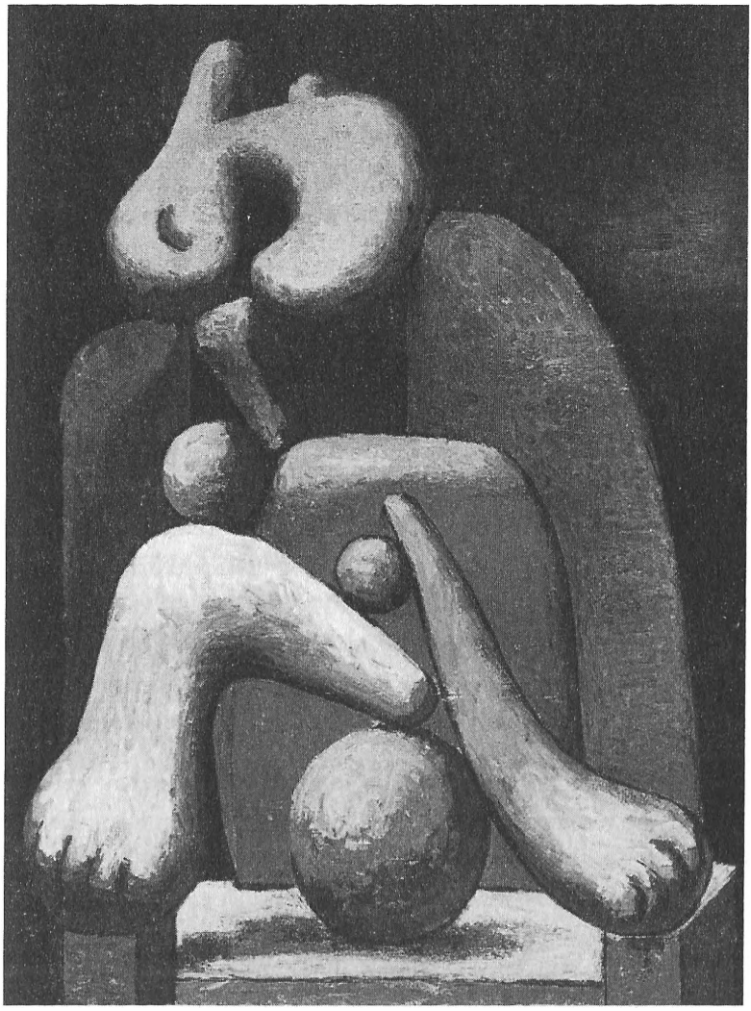
Modernizmdeki ana akımların isim listesi, nöropsikolojik bakış açısından, sol yarım küre kavrayış biçimlerinin bir kataloğu olarak görülebilir. Bazıları son derece güçlü, hatta muazzam güzellikte olan bireysel sanat eserleri üzerine yapılmış bir değer yargısı değildir bu – yalnızca modern dönemde dünya görüşümüzü etkilemiş olan süreçler üzerine bir düşüncedir. *Kübizm* gibi bazı akımlardan öncesinde bahsetmiştim. *Noktacılık*, Gestalt figürlerini ayrık parçacıklar

kütlesine ve yüzeylerin ya da çizgilerin sürekliliğini bir dizi ayrık noktalara indirger (bu mekanik, dijital yaratımda noktacılık kopukluklara dikkat çekmeye çalışsa da, teknoloji bu kopuklukları gizlemeye çalışır): Sol yarım küre sürekli akışı bu şekilde tasvir eder. *Dadaizm* ve onun dalları olan *Absürdizm* ve *Sürrealizm*, tam kopukluğun, rastgele yanyanalığın ve anlamın kaybolmasının değerini ifade eder: Hatırlanacağı üzere, sol yarım kürenin bu tür *Gestalt*-dışı ve anlamsız fenomenleri yorumlamada bir avantajı bulunur. *Soyut* resim sanatı da benzer şekilde sol yarım küre işlemlemesini yeğler. *Kolaj*, bütünün bağımsız parçalardan oluşmuşluğunu temsil eder. *Minimalizm*, sol yarım kürenin tercih ettiği basit biçimleri vurgular. *İşlevselcilik*, faydanın üstünlüğünü salık verir. Akımın en ünlü yandaşlarından biri olan Le Corbusier, "ev" gibi zengin bir kavramı *une machine à habiter** anlayışına indirger. Akımın bir diğer yandaşı Mies van der Rohe, tüm alan renklerinin toptan reddiyesinde bulunur: Yalnızca soyut ve evrensel renkler benimsenmelidir. Genel olarak modernizm, zamansız evrensellikler lehine zaman ve uzamın eşsiz hususiyetlerini ve farklı zamanlarda farklı amaçlar uğruna farklı insanlar bağlamına yönelik kaygıyı alenen reddeder. Modern sanat ve heykelciliğin soyut şekilleri de herhangi bir bağlamlaştırma girişimine karşı çıkar. *Gelecekçilik*, sol yarım kürenin geçmişe karşı geleceği tercihini beyan eder. Belki hepsinden de önce, her türlü otoriteye karşı devrimci şevk ve muhalefet ilkesi, sol yarım küre dünyasında olduğunu doğrulamaktadır.

MODERNİST MÜZİK

Her sanatın müziğin durumuna öykündüğü üzerine Walter Pater'ın aforizması, müziğin tüm sanatlar arasında en az belirtik (ve fiziksel tabiatımıza en doğrudan uyum sağlamış) sanat olmasına gönderme yapar. Bilakis yirminci yüzyılda

* İçinde yaşanılan araç (çn.).



Görsel 12.2 *Femme au fauteuil rouge* [Kırmızı Koluktaki Kadın], Pablo Picasso, 1932.

sanatlar dilin, elimizdeki en belirtik ve en soyut aracın durumuna öykünür. İster ressam ister heykeltıraş ister kurulum sanatçısı olsun, ressamın yaratımı hakkında yazdıkları eserin kendisi kadar önem taşır ve çoğu zaman eserin yanında sergilenir, adeta gözlemcinin anlayışına rehberlik eder – sanki sanat eseri kendisini anlatamıyormuş gibi. Yazılı materyaller çoğu zaman sanat eserinin alanına tecavüz

eder (tıpkı şizofreniklerin çizimlerinde olduğu gibi); ve bunun ölçüleri, Reformasyon dışında, daha önce hiç ulaşmadığı boyutlara gelmiştir. Benzer şekilde çağdaş müzik icralarının öncesinde bestecinin besteleme sırasında aklındaki niyetlerini, amaçlarını ve deneyimlerini açıklayan bir metin okunur.

Sanatlar arasında fiziksel olarak en tesirli olanı müziktir. Ardıl tonların (melodi) aralarındaki gerilim, yinelenen tonlar (armoni) ve vurgular (ritim) doğrudan ve istemli bir biçimde fiziksel bağlamda kasların sakinleşmesi ve gerilmesi olarak iletilir ve solunum ya da nabız üzerinde apaçık dolaysız bir etkileri bulunur. Müziğin kökenleri dans ve ezgilerde yatar. Ayrıca zihinsel olduğu kadar fiziksel sağlık üzerinde de doğrudan etkileri vardır; kaygıyı, depresyonu ve fiziksel hastalığa sahip hastalarda acıyı hafifletir.[92] Bazı koşullarda sağlığı korumak için çok temel bir yer tutabilir. Güney Fransa'daki bir Benedikten manastırında şöyle bir olay yaşanmıştır:

> İkinci Vatikan Konseyi ile bağlantılı modernleştirme çabalarının bir parçası olarak, 1960'larda şarkı söyleme engellenmişti. Sonucu tam bir felaket oldu. Şarkı söylemelerine izin verildiğinde, keşişler gecede yalnızca dört ya da beş saatlik uykuyla bile yetinebiliyorlardı. Şimdiyse kayıtsız ve bitkin, kolay öfkelenir ve hastalıklara karşı savunmasız hale geldiler. Çok sayıda doktor çağrıldı ama hiçbiri manastır topluluğundaki sıkıntıyı yok edemedi. Alfred Tomatis, başrahibi şarkı söylemenin tekrar geri getirilmesine ikna ettiğinde en nihayetinde durumlar düzeldi. Hatırladığı üzere: "Başrahip beni ocak ayında çağırmıştı, 90 keşişin 70'i hücrelerinde çuval gibi bayılmış haldeydi. [...] Derhal şarkı söyleme rutinini geri getirttim. Kasım ayına kadar neredeyse hepsi normal faaliyetlerine, yani dualarına, birkaç saatlik uykularına ve efsanevi Benedikten çalışma programına geri döndüler." Görünüşe göre, asıl belirleyici etmen, ses ve müzikti.[93]

Fakat yirminci yüzyıldan beri müzik üst seviye bir soyutluğa özenmiş ve ulaşmıştır.[94] Cazibesi büyük oranda ussal ve son derece öz bilinçli hal aldı; yapısıysa eserin deneyimi içerisinde kavranamayacak kadar karmaşık ya da kaotik, hatta belki rastgele bir şekle büründü. Schoenberg'in ifade ettiği gibi: "Mesele müziğin *kulağa nasıl geldiği* değildir."[95] Şu da önemli bir husustur ki, Schoenberg kulağa nasıl geldiklerinin önemli yer tuttuğu tarzda müzikler besteleyerek kariyerine başlamıştır. Avangart müzikte nota dizisi büyük ölçüde bırakılmıştır; ve avangart müzikte kavramsal olarak anlaşılabilir olsalar da armonik yapıları sezgisel olarak tanımak çok zordur. Analitik sol yarım küre müzik deneyimine katkıda bulunabilse de, her yerde olduğu gibi burada da aynı ilke geçerlidir: Sol yarım kürenin işlerinin ürünlerinin, hayatta kalabilecekleri sağ yarım küreye geri götürülmeleri gerekir. Bu bakımdan müzikal icradan pek farklı değildir, zira müzik icrası saatlerce süren yorucu analizler içerebilir ve sahne arkasında aşamalı bir şekilde ilerleyen uzun çabalar barındırır ama canlı esere dönüştürüldüklerinde bunların hepsinin unutulması gerekir. Müzikte bir işe yaraması için matematiğin de canlı bir çerçeveye sokulması gerekir – örneğin J. S. Bach'ın müziğindeki gibi: Kısaca somutlaşması gerekir. Tüm sanatlar arasında müzik, sağ yarım küreye en çok bağlı olandır; müziğin tüm yönleri arasında yalnızca ritim, sol yarım küre tarafından da ayırt edilir. Keza çağdaş müzik birkaç tutkunun imtiyazı haline gelmişken (ki zamanının yeni müziğinin hiçbir zaman karşılaşmadığı tarzda gerçekleşmektedir bu) çağımızda popüler müzikte yalnızca ritmin egemen olması ve müziğin ritme indirgenmesi tesadüf değildir.

1878'de Nietzsche bu sürecin başlangıcını görür ve öngörülü bir biçimde şöyle yazar:

> Kulaklarımız iyice düşünselleşti. Dolayısıyla artık daha yüksek seslere, daha çok "gürültüye" dayanabiliyoruz çünkü atalarımızdan çok daha iyi bir şekilde müziğin içindeki *sebebi*

dinlemek üzere eğitildik. Öyle ya da böyle tüm duyularımız köreldi çünkü artık daima sebebi ve "anlamı" sorguluyoruz, "şeyin ne olduğunu" değil [...] kulaklarımız kabalaştı. Üstelik, aslen duyular için zararlı olan dünyanın çirkin yüzü müzikle alt edildi. [...] Keza bazı ressamlar da gözlerimizi daha düşünsel hale getirdi ve öncesinde biçim ve rengin hazzı dediğimiz şeyin çok daha ötesine geçtiler. Burada da aslen çirkin olarak görülen, dünyanın o yanı sanatsal idrakle fethedildi. Bunun sonucu nedir? Göz ve kulak düşünceye ne kadar kabiliyetli hale gelirse, duyusuz oldukları o sınır çizgisine o kadar yaklaşırlar. *Haz beyne aktarılır; duyu organları körelir ve zayıflar. Gittikçe var olanın yerini sembol alır.*[96]

"Var olanın yerini sembol alır": Elbette teori ve soyutlamanın deneyim ve cisimleşme üzerindeki, yeniden-sunumun mevcudiyet üzerindeki, başka deyişle sol yarım kürenin zaferinin en mükemmel ifadesi müzik ve diğer sanatların içinde yatar. Nietzsche şöyle devam eder: "Anlamı idrak etmede her yıl gittikçe kabiliyetsizleşen insanların büyük çoğunluğu -çirkinin duyusal biçiminde bile- [...] dolayısıyla içkin olarak çirkin ve itici, yani alçak tarzda cinsel olan şeylerden daha fazla haz almayı öğrenmektedir."

Sass'ın işaret ettiği gibi, modernizmin sorunu aşırı öz bilinçtir. Hangi tarzın benimseneceği ve bununla beraber de daha önce görülmemiş ya da duyulmamış bir şey yaratma gereği, Romantiklerden sonraki dönemlerde gittikçe daha fazla kendini zorlayan bir tutum olagelmiştir – geçmişte olduğu gibi besteciler yalnızca başka bir yerde duydukları bir şeyi taklit etmeye yönelik sezgisel bir içgüdü duymakla kalmayıp artık keşif yapmaktan ziyade kendilerini ve sanatlarını bilinçli olarak icat etme işine koyulmuştur. Belki de kaçınılmaz olarak bunun sonucunda sezgisel armoni, melodi ve tonalite algılarımızı yitirdik.

Sezgisel bir armoni, melodi ya da tonalite algısından bahsetmek meşru gözükmeyebilir, zira bunların artık salt kültürel olarak belirlendiğine inanılmaktadır ve haliyle isteğe

göre yeniden biçimlendirilebildikleri düşünülmektedir. Ama işin aslı böyle değildir. Elbette müzik evrilir ve örneğin armoninin yapısı zamanla değişir. On dokuzuncu yüzyıla kadar dominant yedinci akorun ahenksizlik olduğu düşünülüyordu ve majör üçüncü akor dahi bir zamanlar ahenksizlik olarak görülmekteydi – *organum*'da,* yani on dördüncü yüzyıla kadar. (Hayli etkileyici bir olgudur bu, zira "melankolik" minör üçüncü akorun "iyimser" majör üçüncü akordan daha önce kabul görmüş olduğunu gösterir.) Ama genelde kültürlerarası bir anlaşılabilirlik söz konusudur. Örneğin Moğol müziği, Batı kulağına armonik olarak anlaşılmaz ya da nahoş gelmez. Müziğin anlaşılabilirliği ve duygusal anlamı, salt kültüre bağlı değildir. Hatta neredeyse evrenseldir.[97] Örneğin Batı müzik geleneğine adapte olmuş Norveç müziği, -bambaşka bir müzik geleneği olan- Antik Hint müziğindekiyle aynı spesifik müzik aralıklarıyla belli duygular arasında aynı çağrışımları kurar.[98] Çoğu Batılının Hint müziği karşısındaki hisleriyle örtüşür bu; oysaki Hint müziğinin karmaşık ve bizimkinden farklı müzikal ilkelere dayandığı kabul edilir.

Farklı kültürlerden ve farklı nesillerden yetişkinler, henüz konuşmayı bilmeyen çocuklar ve hatta hayvanlar ya da kuşlar üzerine yapılan çalışmalar ses uyumları ve müzikal haz, ses uyumsuzlukları ve nahoş sesler olarak algılanan sesler arasında kayda değer ortaklıklar barındırır.[99] Bilhassa ses uyumsuzluğu karşısında armoni lehine fizyolojik ve doğal evrensel tercihler söz konusudur.[100] Armoni, otonom sinir sisteminde değişikliklere yol açar ve nabzı yavaşlatır.[101] Ses uyumsuzluğu nahoş uyarımlarla ve armoniyse hoş deneyimlerle ilişkili beyin bölgelerini etkinleştirir.[102] Dört aylık bebekler bile ses uyumunu ses uyumsuzluğuna tercih etmekte ve çocuklar minör tonu kederle ilişkilendirmektedir.[103] Yarım küreler bağlamında, sağ yarım küre armoniye

* Orta Çağ'da geliştirilmiş bir melodi yapısı (çn.).

daha duyarlı, işlemlenmesinde daha etkin, ses uyumu ve ses uyumsuzluğu arasındaki ayrımlara karşı daha hassastır.[104] Ses uyumu işlemlemede sağ yarım küreyle ve ses uyumsuzluğunu işlemeledeyse sol yarım küreyle spesifik bir bağ bulunur.[105]

Armoninin tanınması ve ondan haz alınması yapısı gereği karmaşık bir süreçtir. Müziksellik yetisinin en son gelişen yönüdür; yaklaşık altı yaşlarında başlar ve ancak ergenlikte olgunluğa erişir. Müzikte armoni, resim sanatında perspektifin benzeşidir. İkisi de "derinlik" olarak algılanan şeyi üretir: İkisi de sağ yarım küreye bağlıdır. İkisi de Rönesans'ta aynı dönemlerde gelişmiştir; ve benzer şekilde, modernizmde beraber çöküşe geçmişlerdir; Picasso gibi ressamlar kasti biçimde gözlemcinin perspektif manipülasyonu vasıtasıyla kafasını karıştırmaya başladıkça, armoni daha belirsiz hale gelmiştir.

Bach'ın müziği ses uyumsuzluklarıyla doludur ama bunlardan haz alamamak için kişinin müzikal bakımdan sağır olması gerekir – hem takdir etmek hem de anlamaktan bahsediyorum çünkü bu tür anlardan bilhassa keyif alabilmek gerekir, örneğin Byrd ve çağdaşlarının müziğindeki kısa ses uyumsuzlukları ve "sahte" uyumlardaki gibi. Ama uyumsuzluklar daha sonra çözülmeleri için eklenirler. Yemeğin tadını arttırmak için eklenen unsurlar, eğer fazla baskın gelirse onu yenemez hale getirir. Bach'ta pek sık görülen kısa ses uyumsuzlukları, ilerledikçe ve besteyle kaynaştıkça daha geniş bir uyumun içine *aufgehoben* edilir. Bağlam burada da yine can alıcı önemdedir – hatta bağlam, hiçbir yerde müzikteki kadar önemli olamaz, zira bağlam sessizlik olsa bile, müzik salt bağlamdır. Dolayısıyla her yerde olduğu gibi armonide de, beklenti ve hazzın doyumunun geciktirilmesi arasındaki ilişki büyük sanatların özünde yatar; sanat, dengeyi doğru yakalamaktır, ki Bach da bunu mükemmelen örneklendirmektedir.

Armoni yelpazesinde muazzam ince duygusal ifade değişimleri yatar, en ufak değişimler bile devasa anlam farklılıkları yaratır. Ama uyumsuzluklar arasındaki duygusal tınılarda aynı ince ayrımları yapamayız çünkü insan sinir sistemi ve insan sinir sisteminin evrildiği memeli sinir sistemi, uyumsuzluğu tehlike olarak algılar, öyle ki, her şeyin bir anda kaygı güdümlü bir hal alması tehlikesi yaşanır ve duygusal kapsam kaçınılmaz olarak daralır. Modern müziğin sesi yapısı gereği yabancı ve tehditkârdır, ki bu yüzden de filmlerde bir tür korkutucu "başka dünya" hissi iletmek için kullanılır (örneğin *2001* filminde bu gibi etkilere ihtiyaç duyulan yerlerde Strauss yerine Ligeti müziği verilir).

Sol yarım küre, ritim algısında önemli yer tutar ama gelgelelim daha karmaşık ritimler sağ yarım küreye bağlıdır[106] ve topyekûn sol yarım küre yıkımı durumlarında ritim becerileri korunur. Ritmin başlıca zihinde geldiği yönündeki Platon'un iddiasına rağmen -ki bu ifade muhtemelen ritimden ziyade Platon'un kendisini yansıtmaktadır- insanın deneyimleyebileceği ve insan beyninin tanıyabileceği şeylerin sınırı vardır. Honegger'in şöyle dediği söylenir:

> Bu ritmik inceliklere karşı ben çok şüpheyle yaklaşıyorum. Yalnızca kağıt üstünde bir değerleri var. Dinleyici onları hissetmez. [...] Stravinski'nin *Üç Hareketli Senfoni*'sini icra ettikten sonra, orkestradaki müzisyenlerin hepsi şöyle demiştir: "Ne dinlemek ne de takdir etmek için insana vakit kalıyor. Sekizlik notaları saymak zihni fazla meşgul ediyor."[107]

Tahmin edilebileceği gibi, birçok besteci bu süreç konusunda belirsizliğe düşmüştür. Tippet, melodinin yok olmasından yakınır; Haydn melodiyi "üretmesi en zor şey – güzel bir melodi yaratmak, bir dâhinin işidir" diye tanımlar; Mozart ise "müziğin özünü" şöyle tanımlar: "Melodi yapan kişileri soylu bir yarış atına ve kontrapuanistleri de kiralık bir yaşlı ata benzetiyorum."[108] Hindemith, serial müziğe şüpheyle yaklaşır ve şöyle bir benzetme yapar: "Panayırlardaki

ve parklardaki atlı karıncalara benziyorlar [...] elbette ikisinin de altlarında yatan fikir, müşterinin yer çekimi algısını bozmaktır, zira belli bir anda o kadar çok çekim etkisi kullanırlar ki, müşterinin yer algısı kendini bunların hızına adapte edemez."[109] Tonal merkez noktaların olmaması, dinleyicinin aralık dizilimindeki sabitleyici noktasını yok eder. Besteci nereye gitmekte olduğunu bilse de dinleyici anlayamaz çünkü bu ölçüde biçimsizliklerle başa çıkabilecek kısa vadeli belleğe sahip değiliz.

Gelgelelim Benjamin Britten, Arvo Pärt ve Philip Glass, daha yakın zamanlardaysa Morten Lauridsen, John Tavener ve James MacMillan gibi besteciler salt teorik değil de sezgi temelli, rasyonalistik değil de ifadesel olan harikulade müzikler üretme yolları bulabilmiştir. Onlar için modernizm, Romantik dediğimiz (daha iyi bir terimimiz bulunmadığı için bu ismi kullanmak durumundayız) akımı devam ettirme ve aynı zamanda genişletmenin bir yolu olmuştur. Ayrıca bilinçli biçimde kendi kendini üreten ama melodi, armoni ve ritim tarzlarından kaçınmak için aynı dayatmaları izlemeyen -ve bunları heyecan verici olabilen bir özgürlükle izleyen (bazense algılanabilirlik eşiğinin sınırlarını zorlayarak)- caz müzik de bana modern çağın en iyi yaratımlarından biri gibi görünüyor.

MODERNİZMİN BAŞARISI

Platon'dan Nietzsche'ye kadar çoğu güzellik kuramı, aynı güzellik anlayışını paylaşır: parçalar arasındaki armoni, uyum sergileyen organik bir bütün. Batılı ve Doğulu güzellik anlayışları, büyük oranda bağımsız gelişmelerine rağmen kayda değer ölçüde uyumludur.[110] Doğu sanatını herhangi bir biçimiyle ilgilenmiş hiçbir Batılı için bu şaşırtıcı gelmeyecektir. Bireysel istisnalara karşın, kültürler boyunca genel ortaklıklar vardır. Şiir ve hikâye çevirilerinin birçok farklı dilde çokça satış yapabilmesinin, Batı'da Japon sanat sergilerinin, Hint müziğinin, Endonezya müziğinin ya da Japon müziğinin ve

hatta Doğu tiyatrolarının bu kadar başarılı olabilmesinin sebebi budur; keza Doğu'dan gelen ziyaretçiler için Batılı sanat galerilerinin ve Shahespeare oyunlarının bu kadar popüler olmasının ve Batı müziği ya da balesinin Çin ve Japonya'da böylesine talep görmesinin sebebi budur – hatta öyle ki klasik Avrupa müziğinin bazı en iyi icraları bu ülkelerde görülmektedir. Klasik Batı müziğini doğrudan deneyimlememiş, Papua Yeni Gine gibi eğitimsiz ve yerli halklar arasında dahi Mozart'ın müziğinin duyguları sezgisel olarak takdir edilip anlaşılabilmektedir. Sanat vasıtasıyla güzellik algısını ve ifadesinin anlaşılabilirliğini mümkün kılan, toplum ötesi değerler olmadan bunların hiçbiri mümkün olmazdı. Psikoloji ve sosyal bilimler içerisinde, insan evrenselliklerinin apaçık var olduğunun kabulü gitgide artmaktadır.[111]

Müzikte sezgisel bir dil vardır ve bu dilin lehçeleri gerçekten insan ırkı kadar yaygın, hatta ondan daha yaşlıdır. Bu sadece benim görüm değil, araştırmalarımın ortaya serdiği şeydir. Modernizm bunu terk ederek bir deney yapmış, benim görüşümce de başarısız olmuştur. Görsel sanatlarda, insanlığın kullandığı renk ve biçimler bağdaşık olmaktan çok uzaktır ama temsil yöntemleri ve becerileri öyle olmasa bile, estetik tercihler genel olarak ortaktır. Keza bunları tersine çevirmeye ya da terk etmeye yönelik kasti girişimler, başlıca deney olarak ilgi değeri taşımaktadır. Ama en azından uzun vadede dilin uzlaşımları -müzik ya da görsel sanatların dili değil-, eğer aracımız dilse, tersine çevrilemeyecek şeylerdir. Modernizmin içinde bunun koruma sağlayan bir etkisi olmuştur. Bu uzlaşımları terk etmeye yönelik girişimler sergilenmiştir ve başlıca kolaj sanatıyla tanınan Kurt Schwitters gibi figürler, sadece anlamsız heceler ve seslerden oluşan Dadaist "şiirler" yazmıştır ama nihayetinde ortaya faydalı bir ayrılma çıkmamıştır. Eliot'ın -bazı yerlerde rastgele- parça metinlerden oluşan, anlamında kelimelerin kendilerinde olmadığını ve deşifre edilmeleri için daha fazla çözümlenmesi gerektiğini belirttiği kandırmaca dipnotlarla

dolu olan *The Waste Land* [Çorak Ülke] kitabı bile tıpkı Joyce'un *Finnegan's Wake* [Finnegan Uyanması] kitabı gibi bir tür çıkmaz sokaktır, ilginç bir kültürel-tarihi belgedir ama gelgelelim güçlü bir şiir değildir – yalnızca ara sıra, ödünç aldığı içerikler, saksağan yuvası* gibi parlamasını sağlar.

Müzikte ve görsel sanatlarda, biçimsel gelenekler, anlam yitimi olmaksızın kenara atılamayacak sezgisel bilgeliği taşırdı. Gelgelelim dilin bizatihi malzemesi, notalar ya da renklerin aksine, geleneklerin geride bırakılmasına karşı nispeten dayanıklı anlam ve sezgisel güç taşır. Bu onu özel bir kategoriye sokar. Sonuç olarak, Fransa'da on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Baudelaire, Verlaine, Mallarmé, Rimbaud gibi figürlerle başlayan ve daha ileri tarihte Ponge gibi figürlerle devam ettirilen ve İngiltere'deyse Hardy, Frost, Yeats, Eliot, Auden, Stevens ve daha sonraları Larkin gibi figürlerin devraldığı modernizm çağı sıra dışı bir zenginlik sergilemiştir; güçlü ve özgün şiirleri diğer çağlarınki kadar başarılıdır, üstelik sadece büyük yazarlar değil de ün sahibi olmayan daha az bilindik figürler tarafından da üretilmiştir. Edebiyat tarihindeki tüm diğer çağlardan çok modern çağ için geçerli gibi geliyor bu bana. Philip Larkin'in harikulade kitabı, muhtemelen derlenmiş en değerli antolojilerden biri olan *Oxford Book of Twentieth Century Verse*'ün [Yirminci Yüzyıl Nazımı, Oxford Kitabı] ön sözünde yazdığı gibi: "Seçtiklerime baktığımda, on dokuzuncu ve on sekizinci yüzyılların şairlerinden çok daha büyük sayılar teşkil eden bir sayıya ulaştığımı görüyorum." Bunu modernizmin nispi özgürlüğünün doğrudan sonucu olarak görüyorum. Geleneksel tarzları benimseyen azınlık sayıdaki şairler, pek nadiren ortalama üstü şiirler ortaya çıkarırlar. Fakat sezginin bu tür geleneklerle engellenmediği yerlerde, ortada çok daha fazla süprüntü olabilir ama çamurların arasında sık sık cevherler de bulunur.

---

* Saksağanlar parlak nesneleri çalıp yuvalarına yerleştirirler (çn.).

Son olarak bence modernizmin en büyük başarılarından biri sinemadadır. Şiirdekiyle aynı yargılardan bazıları burada da geçerli. Görsel imgelemenin bizatihi malzemesi, "kelime haznesi" anlam ve sezgisel güç taşır; ve soyut sanat olsa da, soyut film (Derek Jarman'ın *Blue* [Mavi] filmi istisna sayılabilir) neredeyse soyut şiir kadar imkânsız bir şeydir. Modernizmin katkısı burada da özgürleştirme etkisi yaratmış, modern sanat ve müzik konusunda belirttiğimiz gibi sezgisel ifadeyi yasaklamak yerine sezgiyi özgür bırakmıştır. Keza burada da Tarkovskiler, Polanskiler ve Paradzhanovlar ile (Tarkovski, Shakespeareci terimini yerinde bir şekilde kullanabileceğimiz sayılı sanatçıdan biridir), yani sinemanın büyük şairleriyle beraber büyük işler çıkarmış daha az bilindik figürler de vardır.

POSTMODERNİZM

Postmodernizmle beraber anlam tükenip gider. Sanat, tamamıyla asılsız ve anlam "inşa etmek" için boşuna kullandığımız terim dizileri haricinde başka hiçbir şeyi olmayan dünyanın kendi anlamsızlığından konuşmasına izin verildiği bir oyun halini alır. Terim dizilerinin artık yalnızca kendilerine gönderme yaptıkları düşünülür. Şeffaflıklarını kaybetmişlerdir; ve anlam sunan tüm koşullar alaycılıkla varoluştan silinmiştir.

Şizofrenik hastalar, Sass'ın "üstünlük ve iktidarsızlığın belirgin bileşimi" diye tanımladığı şeyi sergiler.[112] Sass bunu da modernist tutumun tipik bir özelliği olarak görür ama muhtemelen en açık hali postmodernizmdedir. Postmodern edebiyat eleştirisinde, iktidarsızlık aşikârdır: Eğer gerçeklik, nesnel varoluşu olmayan bir yapımsa ve eğer kelimelerin göndergesi yoksa, anlama sahip herhangi bir şeyi söylemek ya da yapmak için mutlak iktidara sahibizdir, ki bununla beraber eleştirmenin de eline neden kalem aldığı sorusu doğar. Herhangi bir solipsist neden yazdıklarını yazsın? Başka bir insanı kendi bakış açısına inandırma girişimi,

solipsist fikir savunmasını yok eder. Her halükârda, eleştirmenin yazarlara karşı takındığı üstünlükçü tutum apaçıktır. Yazarın önemli, derin bir şey yaptığını düşündüğü bir yerde -Wordsworth'ün sözleriyle "insanlara konuşan bir insan"- eleştirmen onun sadece kelime oyunu yaptığını, bu oyunun kurallarının yazarın bihaber olduğu sosyal normların kurallarını yansıttığını ortaya çıkarabilir. Yazar bir tür kukla olur, iplerini de sahne arkasındaki toplumsal güçler oynatır. Oraya "yerleştirilmiştir". Bu esnada, yazarın yine bihaber olduğu ama bizim üstün konumumuz sayesinde artık ortaya çıkarılabilecek bir şekilde, sanat eserinin "deşifre" edilmesi gerekir.

"Çoğu yapısalcılık düşüncesinde bir aksiyom yeri tutan"[113] bu kodlu mesaj modeli, sağ yarım küre dilini anlamaya çalışan sol yarım kürenin mükemmel ifadesidir. Burada göze görünenden daha fazlasının döndüğünün farkında olan sol yarım küre, bunu keşfetmek adına şeyleri belirtik kılmaya başlar; ama aynı zamanda, asıl "anlamın" yattığı sanatın "ne-liğinin" farkında değildir. Daha ziyade, onun deşifresi, bir tür zekâ gösterisidir. Ama "edebi değer", diye yazar Severin Schroeder, "betimlenen şeylere ve aktarılan görüşlere indirgenemez; mesele daima belli şeylerin *nasıl* sunulduğu ve ifade edildiğidir. Bu *Nasıl*, bir başka *Ne*'ye indirgenemez."[114] Bu *Nasıl*'ı , sanat eserinin bir insanınkine benzeyen eşsizliğini yalnızca sağ yarım küre tanıyabilir.

Hippokrates'in her doktora öğüdü, eleştirmene de verilebilir: "Her şeyden önce, kimseye zarar verme." Görüşleri kısıtlayacak imalarda bulunmamaya dikkat et; ancak eserin özgünlüğüne yönelik sabırlı ve anlayışlı bir yaklaşım, ortaya nadir bir şeyin çıkmasını sağlayabilir.

Postmodernizmin yaptığı gibi kelimeleri gerçek dünyadaki göndergelerinden ayırmak, her şeyi bir hiçliğe ve yaşamı bir oyuna çevirir. Ama duygusal olarak uyarıcı malzemenin kopuk, ironik bir tutumla eşleştirilmesi aslında bir güç oyunudur; sanatçının kitlesiyle oynadığı bir oyundur.

Yersiz bir masumiyetin gaddar bir oyun parodisi gibi sunulması oyunbazlık meselesi değildir. Psikiyatrlar bunu bilirler çünkü psikopatlar da diğer insanlar üzerinde kontrol kazanmak ve onlara kendilerini savunmasız hissettirmek için hissizlik sergiler – güçlü bir şekilde insan duygularını uyandıran konulara karşı muzip, oyuncu ama tüyler ürpertici bir kayıtsızlık. Dolayısıyla, örneğin performans sanatçıları normalde güçlü duygusal tepkiler uyandıracak materyalleri sunup ondan sonra bu hisleri zayıflatır ya da ironileştirirler. Eğer diğer insanlar duygu değişimi sergilerse, zaafiyetleri ortaya çıkarılır – manipüle edilmişlerdir ve naif, dezavantajlı bir konumda görünürler; eğer duygu değişimi göstermezlerse de, hislerine karşı yalancı olmaya ve bir şeyleri gizlemeye zorlanmışlardır, tıpkı oyun parkında ona işkence edenlere ürkekçe ve ahmakça gülümseyen, böylelikle zorbanın gücünü zımnen doğrulayan bir çocuk gibi.

Kodları çözme kabiliyetinden doğan üstünlükçü eleştiri akımı muhtemelen ilk olarak psikanaliz kültüründe görülmüştür; nitekim psikanaliz, Sass'ın söylediğine göre, "mistik, dini ya da estetik eğilimlerin aslında pek dünyevi olan kaynaklarını ifşa ettiğini ve kendi üyelerine bir tür bilgi üstünlüğü hissi verdiğini iddia eder".[115] Bu her türlü indirgemecilik tarzıyla yakından bağlantılıdır. İndirgemecilik, disangajman (serbestlik) gibi, insanlara kendilerini güçlü hissettirir. On sekizinci yüzyıl fantasmagori tüccarları o spesifik etkilere yol açan araçlarını ortaya serdiğinde, aynı zamanda onlar bilgiye sahip olan zeki kişiler olarak göründüler ve izleyicilerden de daha büyük bir zekâ sahibi kişilerin yakınında bulunmaktan geçici bir haz almaları istendi. İnanma hevesi, dinleyicileri enayi kıldı. Eğer bihaber olmasalardı sakin ve etkilenmemiş halde kalmaları, belki dudaklarında anlamışçasına hafif bir gülümsemenin belirmesine izin vermeleri gereken yerde kendilerini tesire açık bıraktılar. Kardeşine evlatlık olduğunu söyleyen abininki gibi ya da

onları soymak için insanların şefkat hissini manipüle eden psikopattaki gibi, burada da bir tür *Schadenfreude** olmadığını tahmin etmek pek zor değil. Tabii ki iyi bir psikanaliz itinayla üstünlükçülükten kaçınır ama bunun onun yapısında yattığı ve ona teslim olmamak için kişinin sürekli tetikte olması gerektiği gerçeği değişmez.

İndirgemeciliğin bilgisel üstünlükçülüğü, modern bilim söyleminde de aşikârdır. İndirgemecilik, salt sol yarım küre dünya görüşünün kaçınılmaz bir sonucudur, zira sol yarım küre her şeyi belli temel tuğlalardan inşa edilmiş gibi görür ve bunların tabiatını aleni ya da inşa ettikleri şeyden bağımsız olarak en azından prensipte bilinebilir olarak kabul eder. Modeli basittir ve popüler kültür içinde dallara ayrılmış, üzerine hiç kafa yormaksızın çağın "felsefesi" diye benimsenmiştir. Bu kültür içerisinde üst değerler üzerinde aşındırıcı bir etkisi bulunur, bir tür kolay şüphecilik aşılar ve mekanistik bir insan görüşünü teşvik eder.

Düşünsel seviyede, bilincin tabiatı üzerine tartışmalarda göz önüne serilir. *Seeing Red* [Kırmızıyı Görmek] kitabında, Nick Humphrey, cüretkârca bir evirtimle, bilincin indirgemeci bir biçimde açıklanabileceği fikrine karşı şüpheci olanların asıl kendini beğenmiş ve üstün hisseden kişiler olduğunu söyler. Böyle bir şüphecilik, "dosdoğru insanların metafizik ehemmiyet algılarına dokunur ve insanlara gizli bilgilerin sırrına malik olmanın tatminini sağlar", diye yazar.[116] Bunlar yalanlaması zor iddialar; keza Humphrey'in haklı olduğu noktalar olabilir. Aynı şekilde bu suçlamalar nörobilimcilere de yöneltilebilir, zira aklın gücünün bilincin "asıl" tabiatını ortaya çıkarabileceğine ve geri kalanımızın bu bilgiden bihaber olduğuna inanırlar.

Humphrey'nin kendi bilinç açıklamasına gelirsek, haliyle bu fantazmagorinin ardında neler ortaya sereceğini merak ederiz. İki iddiada bulunur. İlki diğer birçok bilinç

* Başkasının acısından haz alma (çn.).

açıklamasıyla aynı doğrultudadır: Bilinç, beynin yeniden girişli devrelerinin "öz yankı" yaratımının bir sonucudur. Duyusal tepkiler, diye yazar, *"özelleştirilir"* ve "nihayetinde tüm süreç beynin içerisinde bir iç döngüyle, geri besleme döngüsüyle beraber dış dünyaya kapatılır".[117] Sol yarım kürenin kapalı dünyasının mükemmel bir imgesidir bu: Bilinç, "dış" dünyanın temsillerinin o kapalı odanın duvarlarına bir yansıtılmasıdır. Humphrey'nin kitabındaki asıl hususi katkılarıysa başkadır. Humphrey meseleyi daha ileri götürür ve şöyle der: Genetik bir gelişim yaşanır ve gelişimin "etkisi, insanın kendi tabiatına karşı abartılı bir üstünlükçü bakış açısı oluşturmasına sebep olup bilinçli Kendiliğe o ekstra ilerlemeyi sağlar". Kendilik ve kendiliğin deneyimi, "özneyi *bu dünyanın ötesine geçen* nitelikleriyle etkilemek üzere yeniden organize edilir". Eğer "bu yanılsamaya aldananlar artık daha uzun ve daha üretken yaşama sahip olma eğilimi içerisindeyse", o vakit evrim görevini yerine getirmiş demektir. Öyleyse -nedenini ortaya çıkarmanın çok zor olduğu- bilinç algımız, yalnızca genlerimizdeki "illüzyonist" tarafından bizi daha iyi hayatta kalabilecek konuma getirmek için oynanan "kasti bir hile"dir.[118]

Şöyle bir yöne dikkat çekilebilir ki, bu kuşkusuz bilincin -kavrayış ötesi bir şey olarak (Humphrey'nin *"bu dünyanın ötesine geçen"* diye tanımladıkları nitelikleri)- *neden* olduğu gibi olduğuna yönelik bir tür açıklama sağlasa da, bilincin *ne* olduğu ya da *ne tür bir şey* olduğu, veyahut nasıl husule geldiği sorularının cevabına yaklaşamaz – böylelikle şüpheci kişinin görüşünü destekler gibidir. Ama bu, çıtayı fazla yükseltmek olur, zira yeniden girişli devrelere, geri besleme döngüsüne, yanılsama olan zihinsel temsillere ve genlerin hokkabazlığına yapılan göndermelere rağmen hiç kimse bilincin ne olduğunu açıklamaya yaklaşamamıştır bile. Humphrey'nin yalnızca materyalizmin açıklayabildiklerinin ötesinde de bir şeyler olması gerektiği sezgimizi dışlama girişimi, kesinlikle dahicedir. Aslında paradigmayı

değiştirmeksizin mevcut paradigmanın içine kafa karıştıran bir zorluk sokma stratejisi olarak, bu gerçekten harikulade bir girişimdir. Bu bakımdan, Viktoryen dönemde deniz biyolojisinin babası ve aynı zamanda koyu bir Hristiyan olan Philip Gosse'nin taş fosilleri üzerine açıklamasını akla getiriyor; zira bu fosiller İncil'e göre tüm canlıların yaratımından milyonlarca yıl öncesine dayanmaktadır. Bunlar, dediğine göre, hiç var olmamış bir yaşamı düşündürürler ve Tanrı tarafından inancımızı test etmek için koyulmuşlardır. Gosse'nin açıklaması gibi, yaptığı açıklama şüpheci kişilerde bazı sorular doğursa da, Humphrey'nin inancına karşı ne tür kanıtlar sunulabileceğini kestirmek zordur.

Şüpheci olan ama Humphrey tarafından, kendilerini kandırarak bilincin açıklanamayacağı gibi kanılara kapılan kişiler olarak örnek verilen bazı filozoflar şunlardır: Stuart Sutherland ("Bilinç büyüleyici ama anlaşılmaz bir fenomendir; ne olduğunu, ne yaptığını ya da neden evrildiğini belirlemek imkânsızdır. Bu konuda okunmaya değer hiçbir şey yazılmamıştır."); Thomas Nagel ("Bazı kafa karışıklıkları -örneğin özgürlük, bilgi ve hayatın anlamı hakkındaki- bana kalırsa bu soruların sözüm ona çözümlerinden çok daha fazla içgörü barındırıyorlar"); Nakita Newton ("Fenomenal bilinç, *sui generis*'tir.* *Hiçbir bakımdan* ona benzeyen başka bir şey yoktur"); Jerry Fodor ("Maddi herhangi bir şeyin nasıl bilinçli olabileceği konusunda hiç kimsenin bir fikri yoktur. Maddi herhangi bir şeyin nasıl bilinçli olabileceği konusunda en ufak bir fikre sahip olmanın ne anlama geldiğini bile hiç kimse bilmiyor."); ve Colin McGinn ("[Beynin fenomenal bilinci] meydana getirecek türden bir şey olmadığı sizin için aşikâr değil mi? Sayıların bisküviden ya da etiğin rhubarbdan doğduğunu iddia etmekle aynı şey bu.").[119] Sonuncusuyla tamamen hemfikir olmasam da, vurgulanan temel nokta bence geçerli. Bunların arasına şöyle

* Kendine özgü, eşsiz (çn.).

bir ekleme de yapabiliriz: Daha öncesinde de alıntıladığım Wittgenstein'ın görüşü Nagel'inkine benzer; ama aslında görüşleri, insan idrakinin mutlak gücüne yönelik bilgece şüpheler olarak görülen anlayışlarla aynı çizgidedir – örneğin Montaigne, Buda, Sokrates ve Aziz Pavlus.[120]

Buradaki önemli nokta, postmodernist tutuma karşı görünüşte muhalif olmasına rağmen bilimsel materyalizme benzer sol yarım küre özelliklerini sergilemesidir. Diğer insanların, bilgiye sahip olanların açıklamalarını bildiği şeylere karşı yanılsamalara kapıldığı kanısından doğan bir üstünlük hissine sahipler. Bilgi oradadır; o iktidarsız, kendi kendine kapanmış, kendi kendini sürdüren devirlerin arasında yatar: "Tüm süreç beynin içerisinde bir iç döngüyle, geri besleme döngüsüyle beraber dış dünyaya kapalıdır." Pozitif geri beslemenin bir örneğidir; gerçeklikten kopmuş, öz düşünümleri sonsuz bir şekilde kendi aynalı duvarları içinde yansıyıp dönen sol yarım kürenin örneklendirdiği şey tam olarak budur. Bilimsel gerçekçiliğin yapısı, postmodernizm gibi, sol yarım küre temellerini yansıtır.

Postmodern durumun bazı yönlerinin kesinlikle sağ yarım kürenin işleriyle yakınlığı olduğu şeklinde bir itiraz sunulabilir. Aydınlanma'nın tam zıttı olarak bizim çağımızın katı inançlardan yoksun olduğu ve müphemliği, belirsizliği, değişkenliği, kararsızlığı da benimsediği söylenebilir. Eğer Aydınlanma sol yarım küreye olan bağlılığını iyimserliği ve kesinliğiyle ya da netliğe, sabitliğe ve nihailiklere yönelik eğilimiyle sergiliyorsa o zaman ben niye postmodernizmin de sol yarım küre işleyişinin bir ifadesi olduğunu söylüyorum?

Aradaki fark, bilinç seviyesine bağlıdır. Aydınlanma'da, gözlemleyen öznenin yabancılaşma süreci ilerleme aşamasında olsa da, bu öznenin gözlemleyebileceği bir dünyanın var olduğuna yönelik henüz çok az şüphe mevcuttu. Net, düzenli, sabit, kesin ve bilinebilir dünya kurgusu kaçınılmaz olarak, dünya deneyiminin daima değişen ve evrilen,

asla kavranamayan aktüalitesinin bir taklidiydi ama yine de bir gerçeklik olarak algılanıyordu – on sekizinci yüzyıl yemek odasının duvarlarındaki fresklerin dış dünya olarak algılanması gibi.

İki yüzyıl ve öz farkındalık seviyesinin ciddi bir artışından sonra, gözlemleyen özne artık sadece farkındalık değil, aynı zamanda kendi farkındalığının da farkındaydı. Her şeyin uzlaştırılamayacağı, her şeyin sabit, kesin ve bilinebilir olmadığı, kaçınılmaz olarak her şeyin insan kontrolüyle yola sokulamayacağı gerçeğini göz ardı etmek artık bir seçenek değildi. Postmodernizmin duvardaki freskte sergilenen sessiz, durağan, uydurma, cansız dünyaya karşı başkaldırısının sebebi freskin yapaylığı -dışarıdaki canlı dünyaya sadık olmaması- değil, dışarıda ona sadık olunabilecek bir dünyanın var olduğuna yönelik "iddiası" idi. Zıtlık, yapayın sabitliği ile gerçeğin değişkenliği arasında değil, iki türde yapaylığın sabitliği ve kaosu arasındadır.

Postmodern belirsizlik, ona karşı bizim itinayla, dikkatle, sabırla çaba göstermemiz gereken bir gerçeklik olmadığını onaylar diyemeyiz; öz bilinçli sol yarım küre yorumcusu tarafından empoze edilen belirleyiciliğe karşı çıktığı için bir doğru iddiasında bulunmaz. Bilakis hiçbir gerçeklik, yorumlanacak ya da belirleyecek hiçbir doğru *olmadığını* savunur. Buradaki zıtlık, bir inançlının "bilgisizliği" ile bir ateistin "bilgisizliği" arasındaki gibidir. İnançlı da ateist de Tanrı hakkındaki her varsayımın yanlış olacağı görüşünde olabilir; ama gerekçeleri tümüyle zıttır. Aradaki fark, söylenende değil de ikisinin dünyaya karşı takındığı mizaçta yatar. Sağ yarım kürenin mizacı tecrübidir, zorluklar içinde ("ilgi ve alaka" ile) daima kendinin ötesinde olduğunu bildiği bir şeye uzanır. Dilin yalnızca dalaverelerle izin verebileceği şeylere kendini açmaya çalışır ("hayır" dememek); fakat dikkat edelim ki, bunu dili ve aklı terk ederek *değil* de daha ziyade onları aşarak yapar. Bu yüzdendir ki, sol yarım

küre onun düşmanı değil, kıymetli vekilidir. Fakat bir kere sol yarım küre kendi ehemmiyetinin inancına kapılınca, artık "umursamaz"; Robert Graves'in ifadesiyle "kaosun esrikliği"[121] içinde, kendi dizginlerini koparmanın hazzına kaptırır kendini. Biri "Bilmiyorum", der, diğeri "Biliyorum – bilecek hiçbir şey olmadığını", der. Biri bilemeyeceğine inanır: Diğeri inanamayacağını "bilir".

SONUÇ

İHANETE UĞRAYAN EFENDİ

İnsanın tüm sefaletleri onun yüceliğini kanıtlar.
Bunlar yüce bir efendinin, yerinden edilmiş
bir kralın sefaletleridir. – Pascal[1]

Yarım küreler arasında ana hatlarını belirlediğim farklılıkların ardında belli sebepler var mı? Yarım küreler, insan aklının ve insan değerlerinin uygulayımını gerektirmeleri bakımından birbirleriyle ilişkilidirler – genlerin rekabetinin "bencilce" olması gibi. Böyle insani tabirlerde ifade ettiğimizde, sağ yarım kürenin kendini sol yarım küreye karşı savunmasız bir konuma koyması, tam insan bilinci ve hayal gücünün oluşumu açısından temel bir önemde gibi gözüküyor. İnanan ama bilmeyen sağ yarım kürenin bilen ama inanmayan sol yarım küreye bel bağlaması gerekir. Adeta sonsuz ve dolayısıyla yapısı gereği belirsiz olan, potansiyel bir gücün var olmak adına sınırlandırılmaya -durağanlığa, kesinliğe, sabitliğe- boyun eğmesi gerekir. Daha büyük bir amaç uğruna boyun eğme ihtiyacı söz konusudur. Efendinin, güveninin suistimal de edilebileceğini bilmesine rağmen vekiline güvenmesi ve inanması gerekir. Vekil yenilmez olduğunu bilir ama burada bir hatası vardır. Eğer ilişki devam ederse yenilmez olurlar ama ilişki suistimal edilirse muzdarip olan sadece Efendi değil, ikisi birden olur; zira vekil, varoluşunu Efendiye borçludur.

SOL YARIM KÜRENİN DÜNYASI NEYE BENZER?

Eğer sol yarım küre fenomenolojik seviyede sağ yarım kürenin dünyasını tamamen bastırabilecek kadar baskın bir hale gelseydi dünya neye benzerdi hayal etmeye çalışalım. Bu dünya nasıl olurdu?[2]

İlk başta geniş perspektifin yitimi yaşanmasını ve onun yerine daha dar odaklı, kısıtlı ama ayrıntılı bir dünya görüşünün geçmesini, bunun da muhtemelen tutarlı bir görüşü sürdürmeyi zorlaştırmasını beklerdik. Her halükârda geniş perspektif göz ardı edilirdi çünkü sol yarım kürenin pek düşkün olduğu netlik ve kesinlikten yoksun olurdu. Genel olarak bir şeyin "parçaları" ya da ayrılabileceği kısımları daha önemli görünmeye başlardı; bilgi ve anlayışa bizi onların götürmeleri bütünden daha olası sayılırdı, zira bütün ise sadece parçaların toplamı olarak algılanırdı. Gittikçe güçlenen dar odaklı dikkat, bilginin özelleşmesine ve teknikleşmesine yol açardı. Bu da bilgi biriktirmeyi, deneyimden gelen bilginin yerine koyardı. "Bilgi" ise bilgelik dediğimiz şeyden daha gerçek gözükmeye başlardı, nitekim bilgelik fazla muğlak, asla kavranamayacak bir şey gibi görülürdü. Sol yarım kürenin, -pek yetkin olduğu- ayrıntı üzerine tasfiye edici deneyler yapmasını ama buna karşılık, açık ya da kesin olmayan, veyahut görsel alanda odağa sokulamayan şeylere karşı kör olmasını beklerdik. Aslında sol yarım kürenin sınırlı odağının dışında her şeye karşı bir tür küçümseyici tutum beklerdik çünkü sağ yarım kürenin tüm resim görüntüsünü sol yarım küre yakalayamazdı.

Deneyimle gelen bilgi ve pratik beceri edinimi, ya bir tehdit ya da anlaşılmazlık olarak görüldüğünden şüpheye alınırdı. Yerlerine işaretler ya da temsiller, kağıt üstünde tanımlanan biçimsel sistemler geçerdi. Bir zamanlar insan başarımının doruk noktası görülen ama yaşamla beraber yavaşça, sessiz gelen beceri ve yargı kavramları, ölçülebilir ve yinelenebilir süreçler lehine kenara atılırdı. Bir uzmanı uzman [expert] kılan uzmanlık [expertise] (Latince *expertus*, "deneyimli kişi"den gelir) yerine aslında teoriye dayanan "uzman" bilgi geçer ve genel olarak somutluğun yerine teorik ya da soyutu koymaya yönelik gitgide artan bir eğilim görülür, zira bunlar daha inandırıcıymış gibi gelir. Beceriler, algoritmik süreçlere indirgenir; ki bunlar da yöneticiler

tarafından hazırlanır ve gerekirse düzenlenir, zira bu olmadan, sol yarım kürenin güvensizlik dolu eğilimleri, bu muğlak "becerilerin" eşit ve "doğru" bir şekilde uygulanıp uygulanmadığından emin olamaz.

Soyutlamada da somutlamada da bir artış görülürdü; bizzat insan bedeni ve kendimiz, aynı şekilde maddi dünya ve bu dünyayı anlamak için ürettiğimiz sanat eserleri aynı zamanda hem daha kavramsal olur hem de salt nesneye indirgenirdi. Bütün olarak dünya daha sanallaşırdı ve dünya deneyimimiz artık şu ya da bu türdeki meta temsillerle yaşanırdı; çok daha az insan gerçek ve "yaşanan" dünyadaki şeylerle temas içeren işlerle ilgilenirdi ve onun yerine planlarla, stratejilerle, kâğıt işleriyle, yönetimsel ve bürokratik süreçlerle ilgilenmeye başlardı. Hatta gittikçe işler, kişinin ne yaptığı ya da ne yapması gerektiği üzerine belgeleme ya da doğrulama temelli meta süreçler tarafından ele geçirilirdi – yaşanan dünyadaki gerçek işler aleyhine. Sol yarım kürenin dünyayı kendi keyfince manipüle etme ve kontrol etme arzusunun bir ifadesi olarak, teknoloji gelişirdi ama ona bürokrasinin, soyutlama ve kontrol sistemlerinin büyük bir genişlemesi eşlik ederdi. Peter Berger ve meslektaşları tarafından tanımlanan haliyle (bkz. geride s. 646) bürokrasinin temel ögeleri, bürokrasinin sol yarım kürenin egemen olduğu bir dünyada başarılı olacağını gösterir. Yazarlar bu ögeleri şöyle listeler: bilinen ve prensipte bilinebilir yöntemlerin gerekliliği; anonimlik; düzenlenebilirlik; öngörülebilirlik; salt eşitliğe indirgenmiş bir adalet anlayışı; ve belirtik soyutlama. Eşsizlik algısının topyekûn bir yitimi yaşanır. Tüm bu özelliklerin sol yarım küre aracılığında olduğunu söyleyebiliriz.

Soyutlama eğilimleri bunlardır. Ama bir de somutlaştırma eğilimleri vardır. Zamanla canlı şeyler mekanik şeylere göre modellenir. Bunun aynı zamanda bürokrasilerin insani durumlar ve genel olarak toplumla ilgilendiği tarzlarda da etkileri olur. Bir makineyle ilgilenirken, bilmemiz gereken üç şey olur: Ne kadar yapabilir, ne kadar hızlı

yapabilir ve ne derece kesinlikle (hatasız) yapabilir. İyi bir makineyi kötü bir makineden ayıran nitelikler özetle bunlardır: İyi makine, daha az iyi olandan daha üretken, daha hızlı ve daha kesindir. Fakat gerçek dünyada ölçeklerin, hızın ve kesinliğin değişimi deneyimin niteliğini ve birbirimizle olan etkileşim biçimimizi de değiştirir: Bunları arttırmak artık apaçık olumlu bir sonuç vermeyebilir – hayli zararlı bile olabilir. İnsan ilişkilerinde bir şeyin miktarını, kapsamını, gerçekleşme hızını ya da kavrandığı ve uygulandığı katı kesinliği arttırmak aslında yıkıma yol açabilir. Ama sol yarım küre "Ne" ile ilgilenen yarım küre olduğundan, onun anlayacağı tek kıstas nicelik olacaktır. Sağ yarım kürenin "Nasıl" algısı yitirilir. Sonuç olarak, nicelik değerleri nitelik değerlerini tamamen yerinden edebilir ve insanların büyük çoğunluğu da herhangi bir değişimin yaşandığından haberdar olmaz.

Sol yarım kürenin üzerlerinde yetkin ve manipüle etmede olağanüstü becerikli olduğu sayılar (gerçi hatırlanacağı üzere, anlamlarını anlamada daha beceriksizdir), ayrımsamasını sağ yarım kürenin yapabileceği bireylere -ister insan, ister yer, ister şey, ister koşul olsun- yönelik tepkilerin yerine geçer. Derecelerin yerine "ya/ya da" koyulur ve ortaya belli bir esneksizlik ya da katılık çıkar.

Berger ve meslektaşlarının belirttiğine göre, teknolojik üretime göre tasarlanmış bir dünyada bilinç de tabiatını değiştirir. Apaçık sol yarım küreye göre dünyanın dışa vurumları olan nitelikleri benimser ve dolayısıyla böyle bir dünyada teknoloji gelişir ve karşılığında sol yarım kürenin dünya görüşünü daha da sağlamlaştırır – tıpkı bürokrasinin hem sol yarım kürenin ürünü hem de sol yarım kürenin dış dünyada güç kazanması olduğu gibi. Berger ve meslektaşları, şu terimlerle tanımladıkları durumları öngörürler: "mekaniklik", yani şeylerin sonsuz bir şekilde üretilmesine imkân tanıyan ve bireyin büyük oluşumların içinde ya da üretim hattında yok olması; "ölçülebilirlik", başka deyişle

nitelik değil de niceliğe vurgu; "bileşencilik", yani gerçekliğin kendi kendine yeten birimlere indirgenmesi, öyle ki "her şeyin bileşen parçalar şeklinde çözümlenebilmesi ve her şeyin bu bileşenler nazarında dağıtılıp bir araya getirilmesi"; ve "soyut referans çerçevesi", başka deyişle bağlamın yitimi.[3] Filozof Gabriel Marcel, kişinin eşsiz ve bireysel özne olarak bütünlüğünü korumasının zorluğundan bahseder; zira bu dünyada bilimin kibri ve teknoloji dürtüsü, bilinçli insan varoluşunun büyüleyici işlerini -Marcel'in terimiyle "varlığın gizemi"- karalarlar ve onun yerine çözümüne kendilerinin sahip olduğunu iddia ettikleri bir dizi teknik sorunu koyarlar. Bu durumlarda üzerimize yüklenen görevi kabul etmede fazla hevesli olabileceğimiz, artık özne olmaktan çıkıp nesne haline gelmemiz ve kendi yıkımımıza ilerlemeye başlamamız tehlikesinden bahseder.[4]

Felsefi olarak, dünya parçalı bir hale bürünürdü ve üzerinde yaşayanlara bir parçalar yığını ve rastgele bir araya koyulmuş kısımlar gibi görünürdü; düzenlenişi ve dolayısıyla anlamı, faydalılığı azamiye çıkarmak üzere tasarlanmış sistemler vasıtasıyla ona eklediğimiz şeylerden gelirdi. Kendimiz ve doğal dünya dahil her şeyi anladığımız model, mekanik model olacağından dolayı böyle bir toplumdaki insanlar, nihai fayda değeri dışında Scheler'nın hiyerarşisindeki daha üst değerleri anlamakta zorlanırdı ve bu tür üst değerlerin küçülmesi, statüleri hakkında bir kinizm görülürdü. Ahlak en iyi senaryoda faydacı hesaplar temelinde, en kötü senaryodaysa aydın öz çıkarcılık temelinde yargılanırdı.

Sol yarım küre gayrişahsiyi şahsiye yeğler ve her halükârda da bu eğilim, teknolojiyle güdümlenen ve bürokratik olarak yönetilen bir toplumun özünde cisim bulmuş olurdu. Gayrişahsi, şahsinin yerini alırdı. Canlı şeyler pahasına maddi şeylere yönelik bir odak görülürdü. Toplumsal uyuşma ve kişiler arası ya da kişilerle -yani kişinin ait olduğu bağlam- mekânlar arası bağlar ihmal edilir, hatta belki de etkin olarak kesintiye uğratılırdı, zira tek başına

hareket eden sol yarım küre için hem rahatsız edici hem de anlaşılmazdırlar. Toplumun üyelerinin birbirleriyle ilişkisi ve toplumun üyeleriyle ilişkisi arasında bir gayrişahsileştirme yaşanırdı. Aleni ya da örtük olarak, bireyler arasındaki ve insanlıkla dünyanın geri kalanı arasındaki olağan ilişki iş birliğinden ziyade sömürü olurdu. Kırgınlık hissi, tek biçimlilik ve eşitliğe fazla değer biçmeye yol açardı; ve bu dengeli değil, tüm amaçları aşan bir amaç olurdu. Sonuç olarak bireysellikler silinir ve kimlikler sınıflarla elde edilirdi: sosyoekonomik gruplar, ırklar, cinsiyetler vs. – bunlar da kendilerini örtük ya da belirtik olarak diğerlerine kırgın ve içerlemiş hissederdi. Paranoya ve güvensizlik, toplumun içinde hem bireyler arasında hem de bu tür gruplar arasında ve hükûmetin halka yönelik egemen tutumu olurdu.

Böyle bir hükûmet tam kontrol peşinde olurdu – kavramak ve kontrol etmek, sol yarım kürenin dünyaya yaklaşımının temel özelliklerindendir. Sol yarım küre için soyut bir ideal olan özgürlükten bahsedilmesi, Machiavelci sebeplerden dolayı artardı ama bireysel özgürlük kısıtlanırdı. Her şeyi görme arzusu olarak kontrol, kendi başına bir amaç olurdu ve kapalı devre televizyon gözlemleri, özel bilgilerin ve iletişimin ihlali norm haline gelirdi. DNA veri tabanı gibi önlemler, görünürde sıra dışı tehditler ve sıra dışı durumlar adına ortaya atılırdı ama gerçekte bunlara karşı etkisiz kalırlardı ve amaçlarıysa devletin gücü arttırmak ve bireyin statüsünü yok etmek olurdu. Birey kavramı, eşsizliğe dayanır; ama sol yarım kürenin gerçeklik anlayışına göre, bireyler yalnızca mekanik bir sistemin değişebilir ("eşit") parçalarıdır – ve sol yarım küreyse verimlilik kaygısıyla bu sistemi kontrol etme gereği duyar. Dolayısıyla devletin büyük gücü hem doğrudan ele alması hem de bireysel sorumluluğu azaltması beklenir ve buna eşit oranda bireysel sorumluluk düşüş yaşardı.

Nitelenebilir ya da düzenlenebilir şeyleri aşan ve aslında bir ölçüde diğerkâmlığa dayanan aile ilişkileri ya da örneğin

rahipler, öğretmenler ve doktorlar gibi vasıf rolleri şüpheli konuma düşerdi. Diğerkâmlığı kişisel çıkarın bir versiyonu olarak yanlış kavradığı gibi, bu tür ilişkilerin karakterini de yanlış anlar ve kendi gücüne tehdit olarak görürdü. Hatta bu ilişkilerin dayandığı güvene zarar verme ve mümkün olduğunda onları küçümseme girişimleri olmasını da beklerdik. Her halükârda, aileleri ve meslekleri bürokratik kontrol altına sokmaya yönelik aktif çabalar gösterilirdi, ki bu hareket de muhtemelen yalnızca korkuyu ve güvensizliği pekiştirerek mümkün olabilirdi.

Böyle bir toplumda, her türden insan, kontrolde olmaya sıra dışı bir önem yüklerdi. Kazalar ve hastalıklar, kontrolümüz ötesinde olduklarından dolayı, elbette özellikle tehdit edici olurlardı ve mümkün olan yerlerde suçları diğer insanların üzerine atılırdı, zira kişinin kendi hayatını kontrol etme kabiliyetine karşı bir tehdit teşkil etmektedirler. Sol yarım küre, hatırlanacağı üzere, sorumluluk almayı pek sevmez ve kendini istemli olarak istemediği şeylerin edilgen kurbanı olarak görür. Rönesans'ta, on dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi, sağ yarım küre yükselişteyken, hayatta ve edebiyatta ölüm her yerde görülür, hakkında özgürce konuşulurdu ve yaşamın bizatihi özünün parçası olarak görülürdü, hayatın ancak ölüm kabul edildiğinde anlamlı olması mümkündü. Sol yarım küre görüşüne göre, ölüm onun kontrol algısına yönelik en nihai zorluktur ve bilakis hayatı anlamdan yoksun bırakır. Dolayısıyla bir tabu olmak zorundadır; oysaki aynı zamanda, sağ yarım kürenin anlamının örtüklükte yattığını bildiği cinsellikse belirtik kılınır ve her yerde kendini sergiler. Kesinlik ve güvenliğe karşı bir ilgi artışı olur, hatta bu takıntı seviyesine ulaşır, zira sol yarım küre kesinsizliğe karşı hayli hoşgörüsüzdür ve ölümse dile getirilmemesi gereken en nihai şeydir.

Makullüğün yerine rasyonalite koyulur ve hatta makullük kavramı anlaşılamaz görülürdü. Sağduyu tam bir çöküş yaşardı, zira sağduyu sezgiseldir ve iki yarım kürenin bir

arada işlemesine dayanır. Öfke ve agresif davranışlar, sosyal etkileşimlerimizde kendilerini göstermeye başlardı, zira sol yarım kürenin duygusal halleri arasında bunlar en tipik olanlarıdır ve artık sağ yarım kürenin empati becerileriyle dengelenmezler. Sorumluluk alma gönülsüzlüğüyle beraber içgörü yitimi yaşanır ve bu da sol yarım kürenin tehlikeli bir şekilde asılsız olan iyimserlik eğilimini pekiştirirdi. Hoşgörüsüzlük ve katılıkta artış yaşanır, kişilerin yollarını ya da fikirlerini değiştirme gönülsüzlüğü baş gösterirdi.

Otonomi algısı, iki yarım küreye de karmaşık biçimde bağlıdır ama sağ yarım kürenin katkılarına duyduğu ihtiyaç bilhassa büyüktür.[5] Bireylerdeki "zorunlu faydalanma davranışı" denen şeyin bir dengi görülebilir: gittikçe artan bir edilgenlik ve telkin edilebilirlik (oradaysa onu kullanmalı, yapmalısın). Öz kontrol ve öz motivasyon bakımından bir irade gücü yitimi yaşanır (buradaki irade, mal düşkünü açgözlülük ve manipüle etme arzusu değil). Kültürle ilişkide, insanların gittikçe edilgen hale gelmesini bekleriz. Tıpkı ışığa tutulan fotografik plaka gibi kendilerini kültüre "maruz bırakıyor" şeklinde görürlerdi ya da bu şeylere "maruz *bırakıldıklarını*" düşünürlerdi.

İşleri ezbere yürütme alışkanlığında ve muhtemelen becerisinde bir artış beklerdik ama buna ille de yapılan işlerin ne anlama geldiğinin farkındalığı eşlik etmezdi.

Huşu ya da merak hissine karşı bir hınç ve kasti bir baltalama beklerdik: Weber'in "inancını yitirmiş" dünyası. Din salt fantezi gibi görülürdü. Sağ yarım küre değer verdiği niteliklerin örnekleriyle, sol yarım küreyse güç ve kontrol arzusuyla kendini gösterir: Dolayısıyla hayatta da sanatta da bu örneklere karşı hoşgörüsüzlük ve sürekli bir baltalama, ironileştirme ya da yapısöküme uğratma yaşanırdı. Sağ yarım kürenin tipik tarzı olan duygu yetisi katlanılmaz, hatta belki utanılası hale gelirdi. Hayattan herhangi bir değer ya da anlam çıkarmak zorlaşırdı; hayat karşısında duyulan baş

dönmesi ve can sıkıntısı gibisinden bir his, muhtemelen acayiplik ve uyarım düşkünlüğüne yol açardı.

Normalde doğal, organik olarak evrilen, akış halinde bir yapıya sahip olduğunu gördüğümüz deneyim ya da şeyler bir dizi kareden, sonsuz "parça" dizilerinin bir toplamından ibaretmiş gibi görünürdü. Tarihi, kültürel ve kişisel zamanın, organik şekil ya da formların, son olarak da yaşayan tüm şeylerin büyümesi ve çürümesi buna dahil olurdu. Bu *Zeitraffer* fenomenine karşılık gelir. Eşsizlik algısının yitimi beraberinde gelir (bkz. 2. Bölüm'deki tartışma). Yinelenebilirlik, sonsuz yeniden üretim sayesinde aşırı aşinalığa yol açardı.

Bir kültür olarak, örtük bilme yollarını topyekûn kenara atardık. Belirtik olmayan anlamı anlamada ve söz dışı, belirtik olmayan iletişimde bir çöküş yaşanırdı. Bunun doğal sonucu olarak, gittikçe artan kanunlarla -de Tocqueville'in "küçük karmaşık kuralları ağı"- beraber belirtiklikte artış görülürdü. Müşterek ve sezgisel ahlaki duyuma bel bağlamak artık daha az olanaklı hale geldiğinden, bu tür kurallar iyice yük gibi gelirdi. Belirsizliği takdir edemez, ona karşı hoşgörüsüz olurduk. Sanata ve dine yaklaşırken kullandığımız dilde aşırı belirtik olma eğilimine düşerdik; yaşamsal, örtük ve metaforik güç yitirilirdi.

Tıpkı Descartes gibi, dünyanın sahnelediği "komedilerde" oyuncular değil de izleyiciler haline gelirdik. Sanat kavramsal olur, hayata geçirdiği niteliklerin metaforik gücünü meydana çıkarabilme kabiliyetini yitirirdi. Görsel sanat derinlik algısından eksik kalırdı ve bozuk ya da çarpık perspektifler norm haline gelirdi. Müzik neredeyse ritme indirgenirdi; sanatsal müzik bunu aşmaya çalışırdı ama yine o da armoni ve melodide eksik kalırdı. Dans komünal olmak yerine solipsist olurdu. Her şeyden önce de, egemenlik söz ve fikrin eline düşerdi. Kültürel tarih ve gelenek, geçmişten öğrenilebilecek şeyler, insan iradesiyle bir araya getirilecek olan geleceğin sistematik geleceğinin hazırlığı için içten bir şekilde lağvedilirdi. Beden bir makine olarak ve doğal

dünyaysa sömürülecek bir kaynak yığını olarak görülürdü. Yabani ve yeniden-sunulmamış doğa, kontrol edilmeyen ve bilim ya da "endüstri" için sömürüye açık hale getirilmemiş olan doğa bir tehdit olarak görülürdü ve sonuç olarak olabildiğince hızlı bir şekilde bürokratik kontrol altına sokulurdu. Dil dağınık, aşırı, somut göndergelerden yoksun, soyutlamalarla dolu hale gelirdi ve zihnin bir metaforu olarak niteliklerinin izlenimini tümüyle yitirirdi. Herhangi bir anlam zenginliğinden yoksun olan ve mekanistik dünya üzerine çağrışımlarla işleyen teknik dil ya da bürokratik sistemlerin dili, gittikçe her yerde uygulanmaya başlardı; oysaki bu dil, insan dünyasının ve insanların, hatta insan zihninin tasvirlerine uygulandığında son derece alelade gözükür.

Eğer vekil, Efendiye ihanet etseydi dünya böyle gözükürdü. Bu hedefin göz önünde olduğu tahmininde bulunmamak neredeyse elde değil.

KENDİ KISTASLARINA GÖRE, SOL YARIM KÜRE BAŞARI SAĞLAYABİLİR Mİ?

Sol yarım kürenin dünyaya karşı daha kopuk olan bakışını benimsemenin sonuçlarına bakıp bunları sol yarım kürenin kendi standartlarıyla -sağ yarım kürenin değil- değerlendireceğimin daha önce sözünü vermiştim. Dünyaya bir mekanizma olarak muamele ettiğimizde şimdiye kadar dünyaya ve bize neler oldu? Şimdiye kadar edindiğimiz bilgiler sol yarım kürenin kendi amacını gerçekleştirmede, mutluluğu azamiye seviyeye çıkartmada başarılı olduğunu gösteriyor mu? Sol yarım kürenin yolunu izlemek, zaten doğal dünyanın yıkımına ve yağmalanmasına, kültürlerin yok olmasına -kanıtlamama gerek duymayan bir ölçüde- yol açtı; ama insana mutluluk sağlamadaki faydaları nazarında bunlar haklı çıkarıldı. Dünyayı kendi faydamıza kontrol ve manipüle etmek daha büyük mutluluğa yol açıyor mu? Öyle değilse, haklı çıkaran yanlarının ne olduğunu görmek biraz zor.

Eğer kişi sol yarım küre bakış açısını benimsemişse bu söyleyeceklerimi kabul etmenin zor geleceğini kabul ediyorum ama maddi refahtaki artışın insan mutluluğuyla hiçbir bağı olmadığı gerçeğini değiştirmez bu. Elbette yoksulluk kötüdür ve herkesin temel maddi ihtiyaçlarını yerine getirebilmesi gerekir; bazılarımızınsa daha fazlasına ihtiyacı vardır. Ama hayat üzerine gözlem ve deneylerimiz bizi buna inandırmada yeterli olmuyorsa, bunu kanıtlayan nesnel verilerin gösterdiği üzere maddi refah ve mutluluk arasında çok az, hatta belki de hiç bağ bulunmamaktadır. Geçtiğimiz yirmi beş yılda, ABD'de hayata karşı genel memnuniyet oranı aslında düştü, oysaki bu zaman zarfında refah seviyelerinde muazzam bir artış yaşanmıştır; hatta ekonomik gelişim ve mutluluk arasında ciddi ölçüde tersine bir ilişki dahi olabilir.[6] İstihdam lütfundan yararlanabilmiş kişiler hayatlarının büyük kısmını işte geçirdiğinden, bu deneyimin niteliği önemlidir. Putnam'a göre, 1955'te ABD'de, tüm işçilerin %44'ü iş saatlerinde yaptıkları diğer tüm şeylerden daha fazla haz almaktaydı; 1966'da bu oran %16 oldu. Tabii ki bunun sebeplerinden biri iş dışında hayattan daha fazla zevk alma imkânlarının gelişmiş olması olabilir ama açıkça durumun özeti bu değildir, zira genel memnuniyet seviyeleri düşmüş durumda. İngiltere'de de durum aynı. Gallup havuz verisine göre, günümüzde tam anlamıyla üç kat daha zengin olmalarına rağmen 1950'lerde İngilizler bugün olduğundan daha mutluydular. 1957'de nüfusun %52'si kendisini "çok mutlu" görüyordu, bugünse %36'sı. Araştırılan çoğu ülke, refahtaki artışa rağmen esenlik ve mutluluk oranlarında ya düşme gösteriyor ya da hiçbir değişim göstermiyor; ve mutluluk ile ekonomik gelişme arasında hiçbir ilişki bulunamamakta.[7] Tahmin edileceği gibi, mutluluğun asıl belirleyicilerinin niteliği ekonomik değildir. Alanın iki araştırmacısının belirttiği üzere, bolca veriye sahip olduğumuz geçtiğimiz yarım yüzyılın maddi refahının artışı göz

önüne alındığında, "mutluluk seviyelerinde artış olmaması, ekonomistlerin yüzüne çarpılması gereken bir olgudur".[8]

Muhtemelen en kayda değer örnek Japonya'dır. 1958'de, Japonya dünyanın en yoksul ülkelerinden biriydi, o tarihin Hindistan ve Brezilya'sıyla kıyaslanıyordu; ortalama gelir, 1991'de ABD'dekinin sekizde biriydi. Geçtiğimiz 40 yıl boyunca, Japonya hayret verici ve eşi benzeri görülmemiş bir kişi başı gelir artışı gördü: %500. Fakat tekrar tekrar elde edilen verilere göre, Japonların mutluluk seviyesi hiç değişmemiştir ve küresel ekonomik kriz öncesi elde edilen en son veriler, ufak bir düşüş dahi göstermektedir.[9]

Avrupa'dan elde edilen daha yakın tarihli kanıtlar yine aynı etkiyi göstermektedir. 2000 ila 2010 yılları arasında on beş Avrupa ülkesini kapsayan "Avrobarometre" hayat memnuniyeti anketleri, dört grup saptar ve grupların her birinde ortak yön yatay ya da hafif olumsuz yöndedir.[10] Hedonik monoton çıkmaz bunu sağlamıştır: Her yerdeki modern tüketici kitle, "daimi bir doymamış arzu hali" içindedir.[11] Diğer konularda da olduğu gibi, Sam Johnson bu sonuca araştırmalardan iki yüzyıl kadar önce zaten varmıştı: "Hayat istekten isteğe, hazdan hazza doğru ilerleyen bir süreçtir."[12]

Memnuniyet ve mutluluk araştırmaları üzerinde uzmanlaşmış psikolog Geoffrey Miller şunu keşfeder:

> Bir kişinin yaşı, cinsiyeti, ırkı, geliri, coğrafi konumu, ulusu ve eğitim seviyesi mutlulukla ancak ufak çaplı bir bağ taşır; genel olarak %2 bir ayrım yaratmaktadır. Önemli bir istisna olarak şu vardır ki, gelişmekte olan ülkelerdeki aç, hasta, baskılanmış insanlar biraz daha az mutludur – ama kalori alımı ve fiziksel güvenlik konusunda belli bir asgari standardı elde ettiklerinde, maddi refah konusunda artışlar mutluluklarını pek fazla etkilememektedir.[13]

Gönençli Batı'da bile, mutluluk oranı, çoğu insanın beklentileriyle kıyaslandığında ciddi oranda daha az bir ortalama ulusal gelir seviyesine -yılda tahminen $10,000–$20,000 (£7,500–£15,000)- gelindiğinde duraklama yaşamaktadır.[14]

Öyleyse mutluluk konusunda fark yaratan şey nedir? Robert Putnam, Bowling Alone'da şöyle yazar: "Hayat memnuniyeti üzerine hem ABD hem de tüm dünyada yapılan yarım yüzyıllık araştırmalardan elde edilen en baskın ortak bulgu, [tahmin edelim: Zenginlik değilse sağlık olmalıdır, değil mi? Ama hayır, ikisi de değil] mutluluğunun en önemli belirtecinin kişinin sosyal bağlarının kapsamı ve derinliği olduğudur."[15]

Günümüzde bile depresyon oranları kültürler arasında ciddi farklılıklar taşıyor; görünüşe göre depresyon oranlarında bu tür farklılıklar da kültür içindeki istikrar ve birbirine bağlılık dereceleriyle bağlantılıdır.[16] Kültürünüzden koparıldığınızda bile, geldiğiniz sosyal kültürün içkin özelliklerini belirten düşünüş ve varoluş biçimlerini beraberinizde götürdüğünüzde, bu durum mutluluk ve esenlik adına bozucu bir şey olmaz. Örneğin, ABD'deki Meksika göçmenlerinin psikolojik rahatsızlık seviyeleri düşüktür ama ABD'de geçirilen zamana eşit oranda artmaktadır. Yakın zamanlı bir çalışmaya göre, herhangi bir kalıcı zihinsel hastalığın oranı, ABD'de 13 yıldan az kalan Meksikalılar için %18'ken, 13 yıldan fazla kalanlar için %32'dir ve ABD'de doğanlardaki oran, genel ABD yüzdesine ulaşıp %49'a kadar çıkar.[17]

Yakın zamanlardaki kentleşme, küreselleşme ve yerel kültürlerin yok edilmesi gelişen dünyada zihinsel hastalıkların yaygınlığına yol açtı.[18] Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Orta Doğu, Asya ve Pasifik Kıyıları'nı kapsayan 40,000 kişilik bir çalışmaya göre, depresyon, nesiller ilerledikçe daha sık ve daha genç yaşlarda deneyimlenmektedir; ABD'de de 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana ikiye katlanmıştır.[19]

Sosyal olarak entegre olmadığımızda, zihin ve bedenin bütünlüğü göz önüne alındığında, sorun yaşayan sadece zihinsel sağlık değil, fiziksel sağlıktır da. "Sosyal bağ" daha düşük oranda grip algınlığı, kalp krizi, felç, kanser, depresyon ve her türlü vaktinden önce ölümün daha az oranda görülmesi gibi faydalar sağlar.[20] Hatta sosyal entegrasyonun

olumlu etkileri sigara kullanımı, obezite, yüksek tansiyon ve fiziksel faaliyetsizliğin zararlarına karşıt bir güçtür.[21] Putnam'a göre, "istatistik olarak konuşursak, sosyal bağlılığın sağlık bağlamındaki sonuçlarının kanıtları, sigaranın sağlık üzerine etkileri adına sunulan kanıtlar kadar güçlüdür".[22] Topluluğun koruyucu etkisi, ilginç bir vaka olan Roseto vakasıyla örneklendirilir: güçlü geleneksel bağlara sahip, Pennsylvania'da yaşayan sıkı bir İtalyan göçmen topluluğu – hem kiliseler ve kulüplerden gelen resmi gelenekleri hem de geleneksel İtalyan günlük yaşamını teşkil eden gayriresmi kültürel bağlarını korumuşlardır. Bu topluluk, gizemli bir anomali yüzünden 1940'larda tıbbın dikkatini çeker: Burada kalp krizi oranı, *ortalamadan yüksek risk etmenleri taşımasına rağmen* ulusal ortalamadan çok daha azdır. Sosyal bağlılık etmeni keşfedildikten sonra, hareketli yaşayan genç nesil uzaklaştığında ve "sıkı İtalyan halk usullerini reddetmeye başladığında kalp krizi oranlarının artmaya başlayacağı" tahmin edilmiştir. 1980'lerde tahminler doğru çıkar.[23]

Tüm bunlar sol yarım küre için anlaşılmaz kalsa da sağ yarım küre tarafından kolaylıkla anlaşılacaktır. Mutluluk ve tatminat başka şeylerin, başka bir odağın yan ürünleridir – elde etme ve kullanma odağının değil, daha geniş çaplı olan empatik dikkatin. Artık kendimizi büyük oranda mekanistik tabirlerde, mutluluğu azamiye çıkarmaya çalışan makineler olarak ama yine de başarısız makineler olarak görüyoruz. Fakat başka değerlere ve hakiki diğerkâmlıklara da kabiliyetliyiz; bir başka Gödelci örnekte, Tutsak İkilemi diğerkâmlığın faydalı ve rasyonel de olabileceğini göz önüne serer. Gerçek, pratik günlük dünyada "sağ yarım küreye dönüş" dediğim durum nihai önem taşımaktadır.

İnsanoğlunun başardığı tüm şeylerde ve sahip olduğumuz varoluş biçiminde sol yarım kürenin önemini küçümsüyor değilim; aslında ona değer verdiğim için kritik önemdeki rolünü yerine getirebilmesi adına doğru yerini bulması gerektiğini söylüyorum. Sol yarım küre harika bir hizmetkârdır

ama rezil bir efendidir. Tıpkı dinlerin bir yanılgıdan ibaret olduğuna ya da iyilikten çok kötülüğe yol açtıklarına inananların aslında dinlerin birçok değerli ve güzel şey yarattığını da kabul etmesi gerektiği gibi, olumsuz yönlerini vurgulamama rağmen Aydınlanma açık bir şekilde payidar güzellik ve değerde birçok şey sağlamıştır. Dahası, solun sağla ilişkisiyle aynı tarzda sol yarım küreye bağlı olmasa da, sağ yarım kürenin tam potansiyeline erişmek ve bir manada tam olarak kendisi olabilmek için sol yarım küreye *ihtiyacı* vardır. Sol yarım küreyse sağ yarım küreye -"aşağı" uçta- hem dünyasına bir zemin sağlamak hem de -"üst" uçta- kendini yaşama döndürebilmek için ihtiyaç duyar; ama görünüşe göre o bunu yadsımaktadır.

Birçok düşünürün, hoşnutsuzluk içinde, tarih boyunca sezginin yerini rasyonalitenin aldığını gözlemlediğinden bahsetmiştim; ama genel olarak bu hoşnutsuzluk hisleri, bunun iyi bir amaç uğruna olması gerektiği hissiyle etkisizleştirilir. Bilişsel işlemlerin duygusal süreçlerden kopuşu üzerine evrimsel bir teori ortaya atan Panksepp'ten de bahsetmiştim. Bu doğru. Ama bunun böyle gözükmesinin sebebi, benim iddiama göre, çoktan sol yarım kürenin propagandasına kapılmış olmamızdır – yani onun yaptığı şeylerin sağ yarım kürenin yaptıklarından *daha evrilmiş* olduğu propagandasına. Bu değişimin sebebi evrim değildir; keza duygulara *karşı* bilişsellik de değildir: Her biri kendi bilişsel ve duygusal yönlerini taşıyan, her biri çok üst seviyelerde işleyen iki varoluş tarzı söz konusudur. Daha ileri bir şeyin daha ilkel bir şeyle rekabeti de değildir: Hatta bu mücadeledeki mağlup taraf, yani sağ yarım küre hem duygu ve bedenle daha yakından ilişkilidir hem de beynin en ileri evrilmiş kısmı olan prefrontal kortekste daha karmaşık ve daha kapsamlı, muhtemelen en ileri evrilmiş yeri tutar.

Öyleyse görünüşe göre sol yarım küre kendi koşullarında bile başarısız olmaya mahkûmdur. Fakat bu onu mevcut yolunda ilerlemekten alıkoymayacaktır. Bu eğilime karşı

koyma görevi de gayrimaddi değerlerin iki ana kaynağının sol yarım kürenin işe koştuğu süreçlerin baş hedefleri olmasıyla daha da zorlaşmaktadır. Kültürümüzde artık kalıcı ve tutarlı bir geleneğe sahip değiliz, eskiden toplumsal bilgeliği teşkil eden atasal deneyimler somut ve sezgisel biçimde artık nesillerarası aktarılmamaktadır – belki de modernizm ve postmodernizmin acımasızca karşı çıktığı sağduyu için bile aynısı söylenebilir. Tarihi geçmiş sürekli olarak salt miraslar müzesine indirgenme, böylelikle sol yarım kürenin stereotiplerine göre yeniden inşa edilme tehlikesi altındadır. Doğal dünya ise, kendi kendini inşa etmiş alanın hâlâ dışında kalan yegâne kaynaklardan biriydi ama o da kayıp içerisindedir ve zaten çoğu insan doğayla temastan tamamen kopuk hayatlar yaşamaktadır.

SOL YARIM KÜRENİN AYNALI KORİDORDAN KAÇMAMIZA KOYDUĞU ENGELLER

Sol yarım küre yine de paranoyaya sahiptir. Dünyasının yüzeyleri gibi kendisi de iç yansımalı ya da öz düşünümsel olduğundan, sol yarım kürenin kontrolü kaybetmesinden korktuğu aynalı koridorun belli zayıf noktaları ve kaçış yolları vardır. Kendine kapalı sistemdeki bu zayıf noktalar, insan varoluşunun önemli ve çözülemez biçimde bağlı yönleridir: beden, ruh ve sanat (sanat, beden ve ruhun bir araya gelmesine bel bağlar). Sol yarım küre bu deneyim alanlarını gerçekleştirmede rol oynasa da, her birindeki asıl can alıcı rolü taşıyan sağ yarım küredir: "Yaşayan" beden, ruhsal anlam ve duygusal tınıların deneyimi ya da estetik algı, esasen sağ yarım küre aracılığındadır. Üstelik bunların dilin rasyonelliğini ve belirtikliğini aşan ve dolayısıyla doğrudan sol yarım kürenin kontrolü dışındaki sahaya açılan bir dolaysızlıkları bulunur. Dolayısıyla bu alanlar sol yarım kürenin tahakkümüne ciddi bir başkaldırı teşkil ederler. Nitekim çağımızda sol yarım küreden kararlı bir tepki gelmesine sebep olmuşlardır.

Genel olarak beden ve fiziksel varoluşa fazla değer biçiyor gibi görünsek de, egzersiz, sağlık ve diyetten, bedenle ve onun arzu ya da ihtiyaçlarıyla ilgilenen "hayat tarzlarından" çıkardığım anlam bu değildir. Dünyada ya da sanal gerçeklikte bedenin pek öne çıkarılmadığı gerçeğiyle de bir ilişki söz konusu değil. Beden bir nesne, sahip olduğumuz bir şey, bir mekanizma, eğlence için kullanılan bir gereç, adeta iyi bir ses sistemine sahip bir spor araba haline geldi. Mekanistik dünya görüşü, on dokuzuncu yüzyıl dünya görüşünden türemiştir ve biyoloji ya da canlı biliminde fizikte olduğundan daha fazla kalıcılık kazanmıştır. Beden, Merleau-Ponty'nin korktuğu gibi, diğer nesneler gibi dünyada bir nesne haline gelmiştir. Sol yarım kürenin dünyası nihayetinde narsisttir, zira "dışarıdaki" dünyayı yalnızca kendisinin bir yansıması olarak görür: Beden, dışarıda gördüğümüz ilk şey olur ve onu kendi algımıza göre şekillendirme dürtüsü duyarız.

Pek az bilinen kitabı *Symbol and Metaphor in Human Experience*'ta [İnsan Deneyiminde Sembol ve Metafor] Martin Foss şöyle yazar:

> Beden hayata bir engel değildir, yaşamın bir aracıdır ya da Aristoteles'in söylediği gibi, ruh için bir potansiyeldir [...] ama aslında yaşam ve ruh, beden ve onun işlevlerinden daha fazlasıdır. Ruh, bedeni aşar ve hatta kişiye bedeni unuttturur. Hizmet ettiği yaşamda aşılması ve unutulması, bedenin manasıdır. Görevini yerine getirdikçe *bağımsız bir şey olarak ortadan kaybolması* bedenin en temel niteliğidir; ve ancak bir şeyler ters gittiğinde, bir parçası işlevini yerine getirmediğinde, yani hastayken ya da yorgunken bedenin farkındalığına döneriz.[24]

Bu bakımdan beden, bir sanat eseri gibi işler. Merleau-Ponty'nin söylediği üzere, sanat eserlerini görmeyiz, onlara *nazaran* görürüz, öyle ki gördüklerimiz konusunda can alıcı önem taşısalar da, süreç boyunca görünmez olmaları

da bir o kadar önemlidir; keza dünyada da bedene nazaran yaşarız ve tam anlamıyla yaşamamıza imkân sağlayacaksa, bedenin de görünmez olması gerekir. Merleau-Ponty buna bedenin zaruri görünmezliği var. Örneğin pornografinin açıklığında, günümüzde bedenin opak kalması yönündeki eğilim, cinselliğin elinden gücünü almaya çalışır; şu da ilginçtir ki, modern anlamda pornografi Aydınlanma'da başlamıştır – Aydınlanma'nın mutluluğun peşinden koşkarkenki çaresizliği ve mutluğu hazla denk tutma mantığında görülebilir. Can sıkıntısına verilen çoğu cevap gibi, pornografi, kovmak istediği can sıkıntısıyla özdeşleşmiştir: Her ikisi de belli bir dünya görüşünün sonuçlarıdır.

Kuşkusuz açıklığın ve mekanistik bilimin faydaları da bulunur; bunların küçümsenmemesi de gerekir. Ama daha birçok şeyle beraber bedenin hayatlarımızdaki gücünü onu bir makineye indirgeyerek yok ettiler. Bütünü düşünmeksizin bedeni parçaların toplamı ya da hastalığı bir dizi bağımsız mesele olarak görme eğilimi (çoğu zaman buna hayli önemli olan duygusal, psikolojik ve ruhsal meseleler de dahildir), Batı tıbbının büyük kısmının etkililiğini sınırlar ve insanları aksi takdirde daha az faydalı olacak yolları aramaya iter. Bilimsel materyalist görüşün "olağan" beden algısının şizofrenide görülenle benzer olması önemli bir noktadır. Şizofreni hastaları kendilerini daima makineler olarak -robotlar, bilgisayarlar ya da kameralar- görürler ve bazense bazı uzuvlarının yerine metal ya da elektronik bileşenler yerleştirildiğini belirtirler. Bu bedenin görünmezliğinin yitirilmesiyle baş başa ilerler. Burada ruh yoktur: Bir hastanın apaçık ifadesiyle, "Beden ve ruh yana yana olamaz – birlik olamaz". Bedenin "salt" madde haline gelmesiyle sonuçlanır bu. Sonuç olarak diğer insanlar da yalnızca birer nesneymiş gibi görünürler çünkü yürüyen bedenlerden ibarettirler. R. D. Laing tarafından anlatılan bir başka hasta, "karısının eylemlerini -kendisi hayat dolu ve canlı bir kadındır- robota benzetir ve bu 'şey iç yaşamdan yoksundur. Eğer karısına

bir espri yapar ve o ('o şey) gülerse, bunda hiçbir his görülmez, sadece onun 'koşullanmış' mekanik tabiatı görülür."[25] Camdan bakıp insanları değil de yürüyen makineler gören Descartes'ı akla getirmemek çok zor.

Kanımca, bedensel tabiatımızın önemini göz ardı etmek ve ötekileştirmeye yönelik bir eğilim söz konusudur; bedenimiz temel bir yanımız olmaktan ziyade adeta arızi bir parçamız gibi görülüyor: Bizzat düşüncelerimiz, keza hislerimiz bedensel tabiatımıza bağlıdır ve öyle de olmalıdır; bunun farkına varılması gerekiyor.[26] Tam tersi de geçerli: Maddi dünya, anlaşılmaz biçimde tamamıyla bilincimizden ayrık değildir.

Nörolojik tabirlerde soldan çok sağ yarım küreyle ilişkili ve onun aracılığında olan beden hakkındaki her şey, onu sol yarım kürenin doğal bir düşmanı kılar; zira sol yarım küre fiziksel olgudan ziyade ideal yeniden-sunumun, sezgiden ziyade rasyonalizmin, örtükten ziyade belirtiğin, hareketliden ziyade durağanın, değişenden ziyade sabitin yarım küresidir. Sol yarım küre kendi ürettiklerini yeğler ve bu durumun en nihai muhalifi de bedendir. Beden gerçekliğin itaatsizliğinin, kontrolümüze tabi olmayışının nihai örneğidir. Sol yarım kürenin iyimserliği, bedenin kaçınılmaz faniliğini ve ölümlü olduğumuz mesajını kabul etmek istemez. Beden karmakarışık, kesinsiz ve sınırlıdır – dolayısıyla insanın her şeye kadir olduğuna yönelik fantezilerle dolu olan soyutçu sol yarım kürenin horgörü nesnesidir. Alain Corbin'in iddia ettiği üzere, sanki bedenden tiksinircesine gittikçe daha beyinsel hale geldik ve duyularımızdan -özellikle koku, dokunma ve tat alma duyularımızdan- koptuk; ve görme duyusu, yani duyuların en soğuğu ve kopukluğa en yetkin olanı, hepsine egemen olmaya başladı.[27]

Sol yarım kürenin bedensel tabiatımıza saldırısı, sadece *bizim* bedenlerimize değil de etrafımızdaki bedensel ya da fiziksel dünyaya bir saldırıdır. Mesele iradeye itaat edilip

edilmemesiyle ilgilidir. "Maddi" dünyanın sadece bir kaynak öbeği olmayıp değer dünyasının -ruhsal değerler dahil- her kısmına dokunduğu, bedensel tabiatımız vasıtasıyla onu iletebileceğimiz, saygı duyulması gereken bazı tepki ve sorumluluklar olduğu fikri egemen kültürde büyük oranda yitirilmiştir. Neyse ki çok sayıda insan hâlâ doğal dünyayı umursuyor ve eğer doğal parklar endüstriyelleşme uğruna hedef alınsaydı çok büyük itirazlar gelecektir; ama çekincem odur ki, bu noktada bile tartışmalar fazla indirgemeci -"çevreci- olabilir ve argümanlar -en ufak bir ağırlığa dahi sahip olacak olsalar- kurtarılan işler ya da "rekreasyonal" faydalar üzerine dayandırılabilir ve "biyoçeşitlilik" ya da "biyokütlenin yaşama gücü" gibi kavramlara başvurulabilir. Doğal dünya, tıpkı sanat gibi metalaştırılmıştır.

RUH

Sol yarım kürenin dine saldırısı, Reformasyon zamanında zaten seyir halindeydi ve Aydınlanma tarafından daha ileri götürüldü. Romantizm'in yükselişiyle beraber sağ yarım küreye doğru bir denge değişimi gerçekleştiği doğrudur; dini hisler ve aşkınsallık anlayışı ilerlemiştir. Romantizm kendi başına, aşkınsalın bir yeniden tasdikiydi; kutsallık manasında dini değil de, daha ziyade bir tür panenteizmi destekliyordu (Tanrı'yı her şeyle özdeş gören panteizmin aksine, panenteizm Tanrı'yı her şeyin *içinde* görür).[28] Ama Batı'da din, yirminci yüzyılda büyük bir çöküş yaşamış, -Marksizm'de devletin rolünün tasvir edildiği gibi- kapitalizmin ilerleyişiyle beraber yok olup gitmiştir. Fakat yirminci yüzyılın başlarında Rusya'da, din hâlâ taşkınca tepkiler doğurabilecek kadar canlı bir güçtü. Stalinistler Moskova'daki *Kazanskaya Bogomater* [Kazan Meryem Ana] kilisesinin yerine umumi bir tuvalet yaptırınca, sol yarım küre (metaforik düşüncelerde sol yarım küre ne ince zekâlı ne kurnazdır), Marcel Duchamp şu namı çıkmış pisuvarını sergilediğinde sanatın üzerine işediği gibi, dinin üzerine işemiştir (ilginçtir

ki, Püriten Cromwell'e yapılan suçlamalardan biri, askerlerinin dini yapıların üzerine işemiş olmalarıdır). Sol yarım kürenin metaforik kurnazlığa sahip olmadığını ve hayli geleneksel olduğunu bilmiyor olsaydık, sol yarım küre metaforlarının modern sanatta idrar ve dışkıya yönelik vurguları belki ilginç görünebilirdi.[29]

Tanrılara tapınmamaya karar verdiğimizde, tapınmayı bırakmayız: Yalnızca tapınmaya değer başka bir şey buluruz. Nietzsche'nin dediği gibi:

> Teskin edici, kutsal ve iyileştirici her şeyi, gelecekte gelecek bir saadette ve adalette, bir uyumda gizli yatan tüm umutları, tüm inançları feda etmesi gerekmedi mi insanın? Tanrı'nın kendisini kurban etmesi ve sırf kendine karşı zalimliğinden taşa, ahmaklığa, yer çekimine, kadere, hiçliğe ibadet etmedi mi? Tanrı'yı hiçliğe kurban etmek – zalimliğin en nihai eylemi olan bu paradoksal gizem, şu an bile baş gösteren bir nesil için ayrılmıştı: Şimdiden az çok aşinayız bu nesle.[30]

Batı kilisesi, benim görüşümce, bindiği dalı kesmektedir. Artık değerlerine bağlı kalacak özgüvene sahip değil ve onun yerine ruhsal sorunlara maddi cevaplar veren sesler korosuna eşlik ediyor. Aynı zamanda, kilise reform hareketi, daima dini hakikatlerin temel anlamlarıyla belirtilebileceğine inandığından, metaforik dilin ve ayinlerin esrarengiz deneyimi aktarma gücünü sarstı ve bazı durumlarda tamamen yok etti. Aynı zamanda, beklendiği üzere, dini uygulamaların *fayda* şeklinde ıslah edilmesine yönelik paralel bir hareket de doğdu. Örneğin günde 15 dakika Zen meditasyonu sizi daha iyi bir döviz tüccarı yapar, nabzınızı düzeltir ya da kolesterolünüzü düşürür.

Bu kitapta, dünyayı anlamak için metafor ya da *mythos*'a ihtiyacımız olduğunu anlatmaya çalıştım. Bu tür mit ya da metaforlar gereksiz lüksler ya da "isteğe bağlı seçimler" değildir; gizleme araçları hiç değildir: Süreç için temel ve asli yer tutarlar. Bize birini seçmeme seçeneği verilmemiştir ve

seçtiğimiz mit çok önemlidir: Daha iyi bir şey bulamadığımızda, makinenin metaforu ya da mitine döneriz. Ama bence, dünyayı garajımızdaki bir bisiklete benzeterek dünyaya anlamada ya da içinde yaşamamızda bize yardım edecek değerler üretmede pek yol katedemeyiz. 2000 yıllık Batı Hristiyan geleneği, ister inanalım ister inanmayalım, dünyayı ve onunla ilişkimizi anlamak için olağanüstü zenginlikte bir *mythos* sağlar (bu terimi teknik anlamında kullanıyorum, doğruluğu konusunda bir yargıda bulunmuyorum). Kavradığı ilahi *Öteki*, kayıtsız ya da yabancı değildir -James Joyce'un varoluştan arındırılmış ve "tırnaklarını bileyen" Tanrı'sı gibi-, tam aksine etkileşim içindedir ve bu etkileşim yüzünden savunmasızdır, keza soldan ziyade sağ yarım küre gibi yaratımının Faust tarzında kendinden kopmasından dolayı hınç dolu (Eski Ahit'te Yehova'nın çoğu zaman gözüktüğü gibi) değildir de o yaratımının yanında beraber acı çekmektedir. Bu *mythos*'un merkezinde tecessüm imgeleri yatar: madde ve ruhun bir araya gelmesi, yeniden diriliş, ilişkinin kurtarılması, bu süreç için kendini acılara açan bir Tanrı. Ama ruhsal bir Ötekine yaklaşmamıza imkân sağlayan ve bize maddi değerlerden başka değerler sunan her mythos, kendi varoluşunun olasılığını yadsıyan bir mythos'tan daha değerlidir.

Geleneksel dinin çoğunluğa hitap edemediği bir çağda, nihai anlamlar sanatla aktarılabilir. Bence sanat, ruhsal anlamları aktarmada paha biçilemez bir değer taşır. Schumann bir keresinde Bach'ın koral prelüdü *Ich ruf' zu dir** için demiştir ki -ayrıca bu prelüt, Andrei Tarkovski tarafından, zihin ve bedensel dünya arasındaki ilişkiyi keşfettiği filmi *Solaris*'in açılışında kullanılır-, eğer bir insan tüm inancını kaybedecek olursa, yalnızca bunu duymak inancını geri getirmeye yetecektir. Bu tabirlerle ifade edelim ya da etmeyelim, hiç şüphesiz ki burada, Bach'ın ayin müziklerinde olduğu gibi,

* Sana sesleniyorum (çn.).

sadece duygusal olmayıp aynı zamanda ruhsal bir karaktere sahip güçlü bir şey iletilmektedir. İsa ve annesinin İstanbul'daki Kariye camiindeki tasviri için de aynısı söylenebilir.

SANAT

Burada kendi adıma konuşmalıyım, zira bu meseleler ister istemez kişiseldir. Bu tür sanat eserlerini düşündüğümde ve örneğin Tracey Emin'in dağınık yatağıyla* ya da maalesef çok sayıdaki postmodern sanatla kıyasladığımda, tıpkı Bach'ı düşünüp Stockhausen ile kıyasladığımdaki gibi, sadece meselenin özünü değil de absürt algımızı bile kaybettiğimizi düşünüyorum.[31] Pasif ve uslu burjuvalar olarak, yapılan blöfü fark etmek yerine orada durup ciddiyetle sanat eserinin dahiyaneliğini düşünüyoruz. Bahse girerim ki, geriye bakıldığında gelecekte bizim çağımız sadece kinizmiyle değil, aynı zamanda avanaklığıyla bilinecek. Bu iki durum göründüğü kadar birbirine uzak değildir.

Sol yarım küre, bedeni mekanikleştirerek ve ruhu alaya alarak, sanatın gücünün etkisizleştirilmesi ve kısırlaştırmasını başlatmıştır. Önceki bölümde bahsettiğim gibi, sanat zevklerinin sosyal yapı olduğu yönünde pek az kanıt vardır. Her yeniliğin evrensel olarak eleştirilmeden kabul edilmesini bekleyemesek de insanların yeni müzik tarzlarını nahoş ya da anlaşılmaz bulmasının bir norm haline gelmesi modernizmin ortaya çıkışıyla başlamıştır. Monteverdi'nin büyük koral eserlerini ilk dinleyenler kendinden geçmiştir; Handel tören marşlarının çalışmalarını gizli tutmak zorunda kalır çünkü çok fazla insanın katılmasından ve sonucunda kamu düzeninde kaos çıkmasından çekinir. Liszt ve Chopin, çağdaş sanat müziğindeki varislerinden ziyade

* Tracey Emin gerçekten hayatının çalkantılı bir dönemini sadece üzerinde yatarak geçirdiği döneme ait dağınık, çöplerle dolu yatağını bir eser olarak sergiler. Yatak, 2014'te bir açık arttırmada iki buçuk milyon pounda satılmıştır (çn.).

günümüzün pop idolleri gibi insanların ilgisine gömülmüştür. Müzik hakikaten de kısırlaştırılmıştır.

Peki ya geçmişin büyük müzikleri? Hepsini bir kenara atamayız; ve sol yarım kürenin yeni müzik bestelenmesini engelleme dürtüsü, müziğin sol yarım kürenin dünyasının kendine kapalı, kendini üreten uzamının ötesinde de bir şeyler yattığına bizi ikna etmesinin salt gücü sayesinde bu engeller aşılabilir. Ama endişelenmeye gerek yok. Adorno'nun öngördüğü sanatın metalaştırılması hızla devam etmiş, sanatı ehlileştirmiş ve yüzeyselleştirmiş, yalnızca sakinleşme ya da kişisel gelişim için bir araç haline getirmiştir.[32]

Güzel değerinin başına gelen şey gariptir. Güzel, sadece uzlaşımsal olarak onu tanımlamayı seçtiğimiz şey değildir ya da onu göz ardı edersek kaybolmaz. Değerlerimizi keyfimizce yeniden kurgulayamayız. Elbette sanat kuramında değişimler olabilir ama bu güzel değerinin kendisinden ayrı bir şeydir ve güzelin değerinden kuramsal bir kararla kurtulamayız. Bu bakımdan, güzellik, örneğin iyilik gibi diğer aşkınsal ideallere benzer. Toplumlar neyin iyi olarak görüleceği üzerine tartışabilir ama iyi kavramını ortadan kaldıramazlar. Ayrıca iyi kavramının kendisi de yine uzun zaman olduğu gibi kalır. İyi olarak görülen şeyin ayrıntıları değişebilir ama çekirdeği değişmeden kalır. Benzer şekilde, güzel denilen şey zamanla değişiklik yaşayabilir ama temel güzellik kavramları aynı kalır, ki yüzyıllar geçmesine rağmen Orta Çağ ya da Antik Çağ sanatının güzelliğini takdir etmekte zorlanmamamızın sebebi de budur. Sanat kuramı güzelin öldüğünü beyan edebilir ama böyle yaparken yalnızca Kral Knut'un anılarını bize yeniden hatırlatmakla kalır.*

* Danimarkalı İngiltere hükümdarı Kral Knut'un hikâyesine gönderme. Anlatılanlara göre, dalkavuk saray mensuplarına dünyevi gücün sınırlarını göstermek için denizde gördükleri dalgaları durduracağını söyler ama elbette dalgalar kıyıya çarpmaya devam eder. Demek oluyor ki, en büyük güç Tanrı'dır. Buradaki örnekte de sanat kuramının "dalgaları durdurmaya" çalışmasının nafile olduğu vurgulanıyor (çn.).

Her halükârda güzel değeri, sert bir rejimde gözden düşen bir halk figürü gibi sanat sahnesinden etkili bir biçimde silinmiştir. Çağdaş sanat eleştirmenleri güzellikten nadiren bahseder: Sol yarım kürenin değerlerini yansıtır biçimde, eserler artık "güçlü" ya da "meydan okuyucu" şeklinde övülüyorlar; ve bu da güç söylemidir, nitekim güç söylemi de artık dünyayla ve birbirimizle olan tüm ilişkilerimizde izin verilen tek söylemdir. Artık güzellikten bahsetmek öyle ya da böyle sıradanlık haline gelmiştir – keza dokunaklılıktan [pathos] bahsetmek de öyle, oysaki dokunaklılık, ne kadar acı verici ve anlaşılmaz olsa da kendimizi ondan soyutlayamayacağımız bir gerçeklik bulunduğu inancına dayanır. Modernizmin yerine *kaygı*yı koyduğu dokunaklılık, postmodernizmde maskara olur. Onun yerine bir tür ironik alaycılık ya da "oyunculuk" koyulur – fakat bunlarda, olgularla katiyen örtüşmeyen bir masumiyet ve neşe iması yatmaktadır. İlk şaheseri *Tragedyanın Doğuşu* üzerine daha sonrasında kendi yaptığı yorumlarıyla, yine akla Nietzsche'nin sözleri geliyor:

> Tragedyanın ölümüne yol açan şeylerin kendileri -etikte Sokratesçi diyalektik, *kuramcı insanın kendini beğenmişliği ve neşeliliği*- bu Sokratesçilik bir çöküşün, yorgunluğun, hastalığın, içgüdülerin anarşik çözülümünün bir işareti değil midir? Ve daha sonraları Helenizm'in "Yunan neşesi" akşam göğünün kızarıklığı olamaz mı? Kötümserliğe karşı Epikürosçu *karşıt* istem, hasta birinin ihtiyatlılığından ibaret değil midir? Ve bilimin kendisi, bilimimiz [...] bilimsel yöntem belki de kötümserlik korkusu ve ondan bir kaçıştır? *Hakikate* karşı kurnazca bir savunmadır? Ya da ahlaki terimlerle ifade edecek olursak, korkaklık ve samimiyetsizlik gibi bir şey midir?[33]

Salt düşünsel, bilinçli olarak üretilmiş sanat çağın zevkine uymaktadır çünkü kolaydır ve dolayısıyla demokratiktir. Beceriyi sağlayan uzun çıraklık deneyimi ve sezgi zorunluluğu olmadan hevesle başarılabilir bir şeydir; zira bunların ikisi de kısmen yetenektir ve dolayısıyla hem ön

görülemezdir hem de demokratik değildir. Sanatta beceri, kültürümüzde her yerde olduğu gibi önemini yitirdi. Bireyselliğimizin atomistik tabiatı, hepimizin "on beş dakika ünlü" olmasına yönelik Warhol'un yapmacık ve yarım ağızla arzulanan gayesinde apaçık bir şekilde kendini gösterir. Hepimizin birbirimiz kadar yaratıcı olması gerek: Bazı insanların istisnai olduğunu kabul etmek, rahatsız edicidir. Büyük sanat işlerini insanlığın başarabileceği şeylerin bir işareti olarak görmek yerine, bir rakip olarak başka bir insanın başardığı şeyin bir ifadesi olarak görülmeye başlanır. Ama bir toplum, birbiriyle çekişen parçaların bir araya gelmesi değil de organik bir bütündür – en azından öyle olmalıdır. Buradaysa bedendeki her organ adeta kafa olmak istiyor.

Sanata yapılan en son büyük saldırı, yani Reformasyon ile arada ilginç paralellikler var; tek ayrım şu ki, Reformasyon'un hedefi daha farklıdır: "güzel" değil, "kutsal". Bence Reformasyon ve sanatın "meydan okuyucu" olmasına vurgu yapan modernizm arasında, keşfetmeye değer paralellikler bulunuyor. Bu, yani insanların eski yolları fazla kanıksamış olduğu şikayeti yeni dinin savunmasıydı. Reformcular, dini tapınmanın metafor, ayin, müzik ve sanat eserlerindeki temelini kazıdı ve yerlerine salt düşünceler, teoriler ve beyanlar koydu. Ama kanıksama eğilimi hiçbir zaman uzaklaşmadı ve Kilise çok geçmeden yine zenginlik ve statü aracı olarak suistimale açık hale geldi. Luther'in fark ettiği üzere, sorun heykellerin, ikonaların ve ayinlerin kendilerinde değil de anlaşılma biçimlerinde yatmaktaydı. Metafor olarak şeffaflıklarını yitirdiler; zira daima fizikseldiler ve dolayısıyla sezgisel olarak üzerimizde tesirde bulunmaya açık bırakılmaları gerekiyordu – ne sadece maddiydiler ne de gayrimaddiydiler, bilakis iki alan arasında köprüydüler. Yine de, dini anlamın maddi alanla hiçbir ilişkisi olmaması gerektiği gerekçesiyle yok edildiler ve ortadan kaldırıldılar.

Sanat da çeşitli yollarla suistimal edilebilir -pek kolay şekilde üstünkörü hale gelebilir ya da zenginlik ya da statü

belirtmek için kullanılabilir- ve dolayısıyla yapay hale gelebilir. Fiziksel sanat eserlerini yok etme işine böylelikle başladık: Metafor ve mitin yerine sembolik ya da daha kötüsü, kavramlar konuldu. Elimizde fikir, teori ve beyan sanatı kaldı – hepimizin kendi anlarımızla doldurmaya çağrıldığı, yankılı boşluklar. Sanatın gücünün hiçbir zaman sanat kuramında ya da herhangi bir sanat eleştirisi -ister bu sanatın metalaştırılmasına karşı isyan olsun ister sanatın bir beyan olamayacağı eleştirisi olsun- yatamayacağı inancı, durumu kurtaramaz, tam tersine zorlaştırır ve sanatın yok oluşuna katkıda bulunur. Tüm bunlardan sonra, yeni sanat, tıpkı eskisi gibi üstünkörü, fazla kanıksanmış ya da zenginlik ve statülerin bir ilanı olmaya aynı şekilde yatkındır.

Reformasyonda saldırı doğrudan kutsallık kavramına olsa da, doğrudan kutsallığa saldırmaya gerek duymamış olması kayda değerdir. Reformasyon, kültürde neyin kutsal *olduğunun* ortak kabulüne saldırmakla yetinmiştir: mabetler, ikonalar, heykeller – hatta çoğu azizler (*die Heiligen*, kutsal insanlar) silinmiştir. Katılımcının öznel deneyimine bağlı olmasından dolayı din her yerde olduğu için ibadetin mekânla bir alakası olmaması üzerine yapılan demokratik vurgu, kutsalın köküne saldırmıştır: Reformcuların "her yer ve her şey aynı ölçüde *kutsaldır*" demesine gerek dahi kalmamıştır (ki bunun da aynı etkisi olurdu – yani hiçbir şey özellikle kutsal değildir). Bunu demeleri gerekmemiştir çünkü o kadar başarılı olmuşlardır ki, terimleri işi devam ettirmiştir. İnsanlar artık kutsala inanmıyordu: Bunu yapanlar aptallar ve yaşlılardı, haberleri duymayan ya da duyamayanlardı.

Kendimiz için de aynısı geçerlidir. Geçmişin sanatı "yerinden edilmiş", ironileştirilmiş ya da absürt ölçüde aykırılaştırılmıştır. Eğer sanat her yerde ve herkeste olabilirse -belki tam anlamıyla bir çöp yığını, sanat olarak görülür- bu güzeli yok etmeyi amaçlar, hatta "her şey ve her yer aynı oranda güzeldir" demeye bile gerek duymaz.

Burada sanki güzel, sanatla sınırlıymış gibi konuştum ama tabii ki o sol yarım kürenin etkisiz hale getirmeye çalıştığı her alanda mevcuttur: beden, ruh, doğa ve yaşayan kültür. Güzelle olan ilişkimiz, arzuladığımız şeylerle olan ilişkimizden farklıdır. Arzu tek yönlüdür, erekseldir, en nihayetinde haristir. Canlı varlıklarda arzu tabii ki karşılıklı olabilir, dolayısıyla "tek yönlü" dediğimde elbette karşılık bulamayacağını söylemiyorum. Karşılıklı olan durumda, havada uçuşan iki ok gibi, karşı yönlere giden iki tane tek yönlü akım vardır. Güzelle ilişkimiz farklıdır. Daha ziyade hasret ya da sevgi, arasındalık, güzel ve biz arasındaki yankılı bir süreç gibidir; görünürde başka bir amacı yoktur ve haris değildir. Bu bakımdan güzel, erotik haz ya da bir nesneye yönelik herhangi bir ilgimize benzemez. Güzelliğin "kayıtsız sevgi" olduğunu söylerken kuşkusuz Leibniz'in kastettiği buydu.[34] Hatta bu fikir o kadar merkezi yer tutar ki, güzellikten "kayıtsız haz" diye bahseden Kant'ta[35] ve "arzuyu bir sevgi" biçimi olarak gören Burke'te[36] de görebiliriz.

Sol yarım kürenin zamanımızda saldırıda bulunduğu üç kaçış alanını -beden, ruh ve sanat- en nihayetinde birbirine bağlayan şey, hepsinin sevginin aracı olmasıdır. Çoğu insanın hayatındaki en yaygın aşkınsal güç deneyimi, muhtemelen *eros*'un gücüdür ama sevgiyi sanat ya da ruhsallık vasıtasıyla da deneyimleyebilirler. En nihayetinde, bu ögeler aynı fenomenin veçheleridir: Zira sevgi, Öteki'nin çekim gücüdür; ve bunu da sağ yarım küre deneyimler, oysaki sol yarım küre anlamaz ve kendi otoritesine bir engel olarak görür.

Sol yarım kürenin beden, ruhsallık ve sanat üzerine yönelttiği bu saldırıları ve anlamadığı ya da kullanamadığı şeylere karşı alaycı, küçümseyici ya da yıkıcı tavrı yüzünden "ben-o" dünyasında hapsolma tehlikesi altındayız; "ben-sen" dünyasını yeniden keşfetmemize imkân verecek tüm çıkışlarsa adım adım engellendi.

Kitaptaki temamız karamsar görünebilir. Fakat umut için yeterince sebep olmadığını düşünmüyorum. Açıklık kazanacağı üzere, benim görüşümce, ilk başta yapmamız gereken şey fiziksel varoluşumuz, ruhsal yaşam ve sanat hakkındaki mevcut sınırlayıcı ön yargılarımızdan uzaklaşmaktır; bunun halihazırda gerçekleşmekte olduğuna yönelik bazı ufak işaretler de vardır. Sanat ve din, ihanetin bir parçası olmak zorunda değiller.

Bir başka umut kaynağı da şudur ki, sol yarım küre gelişimi her ne kadar düz çizgi olarak görse de gerçek dünyada nadiren bu böyledir. Sol yarım kürenin kavrayışından ziyade şeylerin olduğu hallerindeki dairesellik, bir umut sebebi olabilir.

Doğrusal ilerlemeye karşılık dairesel ilerleme

1. Bölüm'ün başında daima aynı yönde ilerleyen, "sendeleye sendeleye uçuruma yürüyen" sol yarım kürenin uyurgezerliğinden bahsetmiştim. Sabit bir şekilde durmadan aynı yönde ilerlemeye devam etme eğilimi, sağ yarım kürenin deneyimlenen dünyasından ziyade sol yarım küre tarafından görülen dünyanın "biçimselliği" ile ilgili olabilir. Sol yarım kürenin "doğrusal işlemleme" yarım küresi olduğu sık sık söylenmiştir; bilişsel tarzı diziseldir ve doğrusal analize, mekanik inşaya ya da parçaları dağıtıp tek tek bir araya getirmeye yatkınlığı da buradan gelir. Fenomenolojik dünyanın elde etme, fayda dünyası olmasıyla bu örtüşür – bu dünyanın gözünde daima bir hedef vardır: Sağ yarım kürenin nesnesine uzanması ya da okun yaydan fırlamasıdır bu. İlerleyişi tek yönlü, daima ileri ve dışa doğrudur, hedefine doğru Newtoncu doğrusal uzamda ilerler.

Bu ayrıca sol yarım kürenin canlı organizmalar üzerine mekanistik görüşüyle de örtüşür, ki bunun sebebi yalnızca makineler doğrusal olup canlıların böyle olmaması değildir.

Klasik koşullanma gibi temel bir şeyi düşünün. Bir uyarım (daha öncesinde yemek getirilmesiyle ilişkilendirilmiş, zil çalınması), Pavlov'un köpeğinde bir "koşullanmış tepki" (salya) doğurur. Bu doğrusal bir süreç olarak, okun hedefini vurması olarak düşünülür. Böylelikle köpek bir makineye indirgenir. Ama bunun üzerine başka türlü de düşünülebilir: Her şeyin bir bağlamı vardır ve bağlamsa doğrusal olmaktan ziyade dairesel ve eşmerkezli bir bağlamdır. Pavlov'un köpeğini başka bir deneyde düşünelim ve zilin çalınmasını tekrar tekrar yemek gelmeden önce değil de yemeğini yedikten sonra duysun; o zaman şöyle demek gerekirdi ki, köpek zilin çalınmasını yemek yokken duyduğunda bu iki olayın gerçekleşmesi olasılığının üzerine çağrışım kurmaktadır (küçük bağlam). Zili duyduğunda salya akıtmak için aynı oranda sebebi olurdu ama bu şekilde daha az mekanik görünürdü, davranışına zil *tarafından yol açılıyormuş* izlenimi daha zayıf olurdu. Köpek, nedensellik kavramının temel bir parçası olan zamansal dizisellik yüzünden ve bir diziselliğe odaklanmak adına bağlamın silinmesi yüzünden bir mekanizmaya indirgenir. Bir alkolik için alkolün kokusunun nasıl olduğunu hayal edin. Koku, alkoliğin bir şeyler içmesine mi sebep olur, yoksa içki içmenin parçası olduğu bir çevre bağlamı çağrışımlarına mı yol açar? Çağrışımları ya da bağlamları tanıyan (sağ yarım küre işlevi) köpek de yalnızca bir sol yarım küre makinesi gibi hareket etmiyordur: Örneğin sahibinin sesinin köpekte sahibinin yüzünü çağrıştırdığını biliriz – ses, "yüz"e sebep olduğundan değil de ikisi de deneyiminin bütününün bir parçası olduğundan.[37] Belki her neden sonuç böyle düşünülebilir. Bir sopanın topa vurması, topun anında belli bir yöne hızla uçmasını koşullar. Ama aynı şekilde topun belli bir yönde büyük bir hızla anında uçması da sopanın ona belli bir biçimde vurmasını koşul gerektirir. Sopa ve topun bir tür yapışıklığı bulunduğunu, hareketlerinin belli bir bağlamda örtüşmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Ne olursa olsun, sol yarım küre, dolambaçları ya da daireselliklerı değil de düz çizgileri sever. Dolambaç yola ne kadar yakın olursa olsun, ona ancak paralellik bakımından yakın olabilir. Doğal dünyadaysa düz çizgiler olmaz. Var olan her şey, insan zihninin mantıki ürünlerinin ancak teğet olarak yaklaşabileceği bir dizi dolambaçlı yollar izler. Leonard Shlain'in belirttiği üzere, doğal dünyadaki tek görünüşte düz çizgi ufuktur; ama tabii ki ufuk da bir kıvrımın kesitidir.[38] Uzayın bile eğri olduğunu öğrendik. Ruskin'in apaçık ortaya serdiği üzere, doğrusallık yanılsamadır ve tıpkı netlik gibi, ancak algı alanının kapsamını daraltarak ve derinliği sınırlayarak ona yaklaşılabilir. Sol yarım kürenin egemen olduğu yerde düz çizgiler baskındır: Roma İmparatorluğu'nda (kasabaları ve yolları sıra şeklinde tasarlanır), Klasizm'de (her yerde dolambaç ve kıvrımları kutlayan, Barok'a zıt olarak), Endüstri Devrimi'nde (Viktoryen süslemeler ve Gotik tarz, nihayetinde makine üretimlerinin kaba biçimlerine ve tekdüze doğrusal üretimlerine yerini bırakır) ve bu iddianın kenara bırakıldığı modern şehirlerin sıra dizimsel çevresinde.

Aksine, sağ yarım küre işleyişinin altında yatan şey daireselliktir ve hareketi tipik olarak "yuvarlak"tır – bütün ve derinlikli görünen şeyleri betimlerken kullanırız bu ifadeleri. Dairesel hareket, doğrusallığın aksine, karşıtların bir araya gelişini barındırır. Sağ yarım kürenin bilişselliği, dizisel olarak parça parça bir araya getirilerek bir şey yaratma süreci değil de bir bütün olarak, odak dışına çıkan bir şeyin odağa sokulmasıdır. Her şey bütünün gölgesinde, onun bağlamında anlaşılır – onu saran şeyler olarak. Bütünlük ve dairesellik fikirleri arasında bir bağ bulunur. Sağ yarım kürenin hareketi tek yönlü, kavrama hareketine bir araç değildir, daha ziyade müzikal, bütünsel, sosyal olarak üreticidir ve dans hareketleri gibidir, zira dans hiçbir zaman bir şeye doğru olmaz, daima en nihayetinde başladığı yere döner. Shakespeare'in komedilerinde topluluğun değerleri -bireysel yaşamdan önce var

olan ve ondan sonra da var olacak olan, ona zemin ve bağlam sağlayan bir topluluk- çoğu zaman oyunun sonunda sergilenen bir çember dansıyla kutlanır. Oysaki *Nasıl Hoşunuza Giderse*'deki Jaques karakterinin melankolisi, bireysel yaşamın trajedisini vurgular; insanlığın yedi çağını atlattığında, nihayetinde insanın "her şeye sahip olamayacağını" keşfeder, diğer karakterlerse alaycılıkla ona yardım edip büyük resmi görmesini sağlarlar: İzlediği yol doğrusal olan parça ya da kesit, dairesel olarak hareket eden bütüne katılır.

Durağanlıkta hareket ve harekette durağanlık imgeleri, çemberle yansıtılır, zira bunlar ebediyen akan ama daima aynı olan suyun hareketleridir; yıldızlarda da daire daima olduğu yere döner. Dante bu hareketi sevginin, "güneşi ve diğer yıldızları devindiren" sevginin yer çekimsel etkisinin sonucu olarak görür. Shakespeare için bu hareket insan hayatının da hareketidir – "küçük hayatlarımız, uykuyla aynı yerine döner". Sir Walter Ralegh, sevgisinin zihninde şöyle yer tuttuğundan bahseder: "Merkezdeki gibi hepsi mükemmel bir *dairedir*."[39] Donne için, metresine olan sevgisi, ondan uzak kaldığında onunla beraber hareket ediyormuş, asla uzaklaşmıyormuş ve tıpkı merkezin *etrafında dönen* bir pusula iğnesi gibidir. Donne için, Tanrı'nın sevgisi de kutsal Varlık etrafında daire çizen bir dünya yaratmasında görülür: "Kendine yeterliliğinde, Tanrı, şanının içinde bir uygunluk görür ve Merkezin etrafında bir Çevre çizer, Yaratımları kendindendir."[40]

Yuvarlaklık ve küre imgesi, sağ yarım kürenin etkisine göre gelir ya da gider. Romantizm'de merkezi bir yer tutuyorlardı. "Enerji tek yaşamdır ve Bedenden gelir; Akıl ise Enerjinin sınırı ya da dış çevresidir", şeklindeki Blake'in ifadesinden daha önce bahsetmiştim: Burada ima edilen sadece "Enerji"nin, yani yaşamın dirim gücünün bir daire gibi olması değil, aynı zamanda aklın daima dışarıda olup asla içeride olmamasıdır – daima paralel ve teğet gelir ama hiçbir zaman çevre değildir. Shelley, fenomenolojik dünyadan

bir küreymiş gibi bahseder: "Keder kaynağımızın *çemberinden* uzaktaki bir şeye bağlılık?"[41] Fenomenolojik dünyanın daire biçimli olması fikri, Wordsworth'ün en ünlü ve gizem dolu mısralarının bazılarında da görülür: "*Yuvarlak* dünya ve canlı gökler", "dünyanın günlük döngüsünde *yuvarlandı*" – bu ifadeler, dünyanın daire olduğu ve bir yörünge izlediği genel bilgilerinden çok daha fazlasını ima eder.[42] Van Gogh, "yaşam muhtemelen daireseldir", dahi der; Jaspers ise "*jedes Dasein scheint in sich rund*" ifadesini kendi görüşü olarak sunar: Her *Dasein* kendinde dairedir.[43]

Bireysel hayat geçmişte sadece bir şeye ilerleyen bir çizgi olarak görülmezdi. Çember nitelikleri barındırırdı: *Sonum başlangıcımdır ve başlangıcım sonumdur.* Birçok karmaşık ve paradoksal, dünya görüşü gibi bu inanç da müzikte kelimelerle olduğundan daha iyi ifade edilir. Guillaume de Machaut'nun on dördüncü yüzyılda yazılmış olan şiiri *Ma fin est mon commencement, et mon commencement ma fin**, sadece güzelliğiyle değil, bir eser olarak sunulan ruhsal imgeleriyle öne çıkar, zira ezginin ikinci kısmı ilk kısmının tersidir ve üçüncü kısımsa bir palindromdur. Daha önceki bir tartışmamıza dönecek olursak, bu hem zekice bir şeydir hem de dinleyici tarafından anlaşılıp bütüne yedirilebilir (*aufgehoben*) ve onun anlamına katılır. Metin, bu dünyadaki ve öteki dünyadaki bir doğruyu ifade eder; zira dünyayla ilişkimiz, bizi sürekli olarak halihazırda bilinen ama tarafımızda daha önce anlaşılmamış şeylere geri götürür, daire çizdirir ve kökümüze geri döndürür.

Bu kozmosun, evrenin ve nihayetinde Tanrısallığın şeklini yansıtır. Tanrı'nın merkezi her yerde olan ve çevresi hiçbir yerde olmayan bir daire olduğu fikrinin uzun bir tarihi vardır. Üçüncü yüzyıla dayanan, erken dönem Helenistik mısır Hristiyan metinlerinin bir derlemesi olan *Corpus Hermeticum* kadar eskiye uzanır. Bin yıllık bir aradan sonra, on

* "Sonum başlangıcımdır ve başlangıcım sonumdur" (çn.).

üçüncü yüzyıldan bir piskopos olan Alain de Lille bu fikri devam ettirir ve aynı fikir, Rönesans boyunca Hermetik gelenekte, başlıca da on beşinci yüzyılda Kuesli Nikolaus ve on altıncı yüzyılda Giordano Bruno'da görülür; en ünlü ifadesiniyse on yedinci yüzyılda Pascal'da bulur.[44]

Erken dönem Yunanlılar için, küre mükemmel şekildi; ebediyeti ve kutsallığı ifade ederdi. Hatta Aristoteles'in evreni iç içe geçmiş 55 küreden oluşur. *Tractatus de Sphaera* [Küre Üzerine İnceleme] ya da *Sphaera Mundi* [Dünya Küresi], yani Johannes de Sacrobosco tarafından hazırlanan antik metinlerin bir derlemesinin -bu metin on yedinci yüzyıla kadar kullanılmıştır- 1230'da yayımlanmasıyla erken Rönesans'ta, bin yıldan uzun süre sonra küre yine önemli bir hale gelmiştir. Küreler ilkin Rönesans sırasında resim sanatında öne çıkmaya başlamıştır; nitekim bunun hem sembolik gerekçeleri vardır hem de yüzeylerin parlak kıvrımlarının tasvirleri karşısında duyulan büyülenme hisleri söz konusudur. Göklerdeki kürelerin hareketleriyle beraber kulaklarla duyulamayacak bir müzik yarattığı fikri muhtemelen Pythagoras'ta başlamıştır ve armonik aralıkların altında yatan matematik ölçüleri üzerine anlayışına dayanmaktadır; Rönesans'ta bu fikir, Kepler'in 1610'da yayımlanan *Harmonice Mundi* [Dünyanın Ahengi] kitabıyla ayrıntılandırılır.

Fakat Aydınlanma ile küreye olan ilgi solar. Fenomenologlar sahneye dahil olana kadar, kürenin önemini sezme görevi Romantiklere düşmüştü: örneğin hem Jaspers (bkz. geride) hem de değer yüklü dört "varoluş küresi" gören Kierkegaard ve "gerçeğin küresi"nden bahseden Heidegger.[45] Hasret ve hasretin fiziksel evrende yerçekimiyle olan paralellikleri konusunda öncesinde söylediklerim düşünüldüğünde, Kopernik'in yerçekimi üzerine düşüncesi hakikaten ilginçtir: "Parçaları küre şeklinde birleştirmek ve böylelikle bütünlüklerini sağlayan [...] doğal eğilim. Arthur Koestler da "şeylerin küre olmaya duyduğu hasret" ifadesini kullanır.[46]

En nihayetinde bu seziler, döngüsel tarih görüşleri ve Batı dışındaki çoğu kültürdeki evren anlayışıyla (Vico'ya kadar – bkz. sonnot 31) örtüşür: örneğin Hindu kozmolojisi – hatta ebedi dönüş miti, kültürel olarak evrensel bir motiftir.[47] Şu ilginç bir olgudur ki, dünyanın yuvarlaklığı ya da uzamın eğimi fikrinden çok daha önce, Hristiyan Batısında bile kozmos temsilleri tavan kubbelerinin küre şekliyle, kilise kubbeleriyle ya da alınlık tablalarıyla temsil edilir ve pek nadiren düz duvarlar kullanılır.

Bakirenin gözündeki ışıltı

Benzer şekilde karşıtlığın, diyalektik gelişimin -Herakleitos gibi, Nietzsche de buna savaş der- verimliliğinde umut yatar, zira ne kadar kötüleşse aynı zamanda o kadar da iyileşir. Ünlü sloganındaki gibi, Nietzsche, *Increscunt animi, virescit volnere virtus* deyişini alıntılar: "Yaralanarak, ruh büyür [ve] yeniden tesis edilir."[48] Yaşadığımız sol yarım kürenin apaçık yapaylığı, kendi başına bizi onu değiştirmeye itebilir. Geçmişte değişim en önemli etmendi ve umarım, mevcut durumun farklı olduğunu görürken yanılıyorumdur. Her halükârda, sorunun tabiatını anlamak, değişime doğru ilk adım olabilir. Fakat değişim, bir taraftan zekice ironilerin diğer taraftansa bilimsel materyalizmin diyalektiğine kapılmadığın için naif görünmeyi kabul etme gönüllülüğünü gerektirir.

Artık, der Hegel, "kehanetler [...] artık insanlara ses vermiyor" ve "heykeller taştan cesetler haline geldi" (sadece bu cümle bile anlam yüklüdür), geçmişin kalıntıları, sanatının şanı, tarih ve kültür, tıpkı "bir ağaçta düşmüş meyveler gibiler; kaderin lütfu, bu eserleri bize aktardı, adeta küçük bir kızın bize meyve armağan etmesi gibi".[49] Ağaç ve ağacın yetiştiği toprak, meyvenin olgunlaştığı iklim artık bize açık değil. Ancak kafamızda canlandırırken kendimize sunduğumuz "örtülü yadigarlar" gibiler. Yine de, der Hegel, bunları yeniden yakalayacağımız bilgi, bize meyveyi sunan kızın gözündeki bir "öz farkındalık ışıltısı" gibidir, bu meyveleri

üreten aynı Doğadır ama "daha üst bir seviyededir" ve hem ekleyebilir hem de çıkarabilir.

Aradaki fark, halk panayırında Wordsworth'ün Helvelynn'de gördüğü kır halkı ile Wordsworth'ün konu üzerine yazdığı bir şiiri gibidir; zira şiiri, konu edindiği kişilerin hâlâ sahip olduğu "kendini görmeme" niteliğinden yoksun olsa da, daha üst bir bilinç seviyesinde hâlâ büyük bir eserdir ve kır halkının başaramayacağı bir şeydir. Antik Çağ insanlarının neşe içinde bilinçsiz kaldığı şeyler karşısında biz zorunlu olarak bilinçliyiz ama biz daha fazlasını görüyoruz, der Hegel: Belki de yetişkinin edinilmiş masumiyeti, bir çocuğun masumiyetinden daha büyüktür ama bolca acı dolu öz farkındalık bedeliyle elde edilmiştir.

Ama böyle bir masumiyet nadirdir. Çağımızda bu ancak şanslı ya da aşırı disiplinliysek ortaya çıkabilir. Wordsworth'ün başarısı, Blake ve Keats gibi, deneyimine rağmen belli bir oranda masumiyetini korumuş olmasıdır ve bu masumiyet ki, söz konusu üç yazar için de aynı zamanda bir zaaftır. Bazen aptallık olarak anlaşılabilecek bu nitelik sayesinde, ilham yetisine erişmeyi başarabilmişlerdir. Başarımlarının bedeli, ironik bilgi ve kinizmin koruyucu kabuğunun ardına sığınmak yerine kendilerini alaya karşı bile açık kılmış olmalarıdır.[50]

Aşırı öz bilinç, şizofreninin zihinsel dünyası gibi, bir hapistir: Yapısına içkin düşünümselliği -aynalı koridoru- zihni daima kendine geri götürür. Hapisten kaçmak bir sorun meydana getirir, zira öz bilinç, düşünmemeye çalıştığımız bir şeyi aklımızdan çıkarmayı başaramadığımız gibi, bilinçli bir irade eylemiyle engellenemez. Bilgi meyvesi bir kere yendiğinde, artık "dalda yenmeden" durduğu haline dönemez. Yine de bilinçli tasavvur, yani sorunun kökeni kendi etkilerine panzehri sağlayabilir. Hepsi düşünümün eleştirmenleri olan Heidegger, Wittgenstein ve Merleau-Ponty, yazılarında düşünümselliği aşmak adıma düşünümsel girişimlerde bulunmuşlardır. Yine akla Hölderlin'in mısraları

geliyor: "Tehlikenin bulunduğu yerde, bizi kurtaracak şey de yetişir" (bkz. s. 402).

Çünkü felsefe sorularımızı cevaplamaz ve ulaşılabilecek cevaplar olduğu inancımızı sarsar; böylelikle, kendi sistemimizden çıkıp başka bir idrak yoluna bakmaya zorlar bizi. Heidegger'i okumanın aynı zamanda hem sürükleyici hem de sancılı bir deneyim olmasının sebeplerinden biri, bir yol olduğunu ve ormandan çıkışın mümkün olduğunu, bu yolu katetmenin kendi başına insan düşüncesinin hedefi olduğunu göstermek için analitik dilin beraberinde getirdiği Descartesçı kategorileri aşmaya yönelik çabasına hiçbir zaman son vermemesidir. Bir "açıklığa" varabilsek de, semanın aydın ışığına ulaşmayı umamayız; ki Hölderlin'in müthiş şiiri *Hyperions Schicksalslied*'de [Hyperion'un Kader Ezgisi] gözler önüne serdiği gibi, bu sema yalnızca tanrılara ayrılmıştır. Heidegger'in son yazılarının şiir biçiminde olması belki de kaçınılmazdı. Wittgenstein da felsefenin asıl sürecini, felsefi zihinde felsefenin etkilerini aşmak ya da iyileştirmek olarak görmüştür: Karl Krauss'un psikanaliz hakkında söylediği gibi, felsefenin kendisi bir hastalıktır ve kendi şifasına yine o sahiptir.[51] Merleau-Ponty, ikisinden de daha aleni bir biçimde, şeyleri tekrardan bir *surréflexion*, yani üst düşünümüm ile görmeyi öğrenebileceğimizi ummuştur; nitekim bilincin çarpıtıcı etkilerini onlara karşı bilinçli kılarak düzeltmede bize yardımcı olacaktır. Bu fikir daha öncesinde Romantiklerin aklına gelmiştir. Kleist, ünlü denemesi *Über das Marionettentheater*'de [Kukla Tiyatrosu Üzerine], öz bilincin felce uğratan etkilerinin bir tür daha üst bilinç biçimi vasıtasıyla aşılabileceği, bu sayede bir tür masumiyet kazanabileceğimizin imkânını sunar.

"Tanrı lütfu, ya hiçbir bilince sahip olmayan ya da kısıtlı bir bilince sahip olan o en saf insan formunda tezahür eder, yani bir kuklada ya da bir tanrıda.

"Dolayısıyla", dedim, biraz da şaşkınlıkla, "masumiyet haline dönmek için yine İyi ve Kötüyü Bilme Ağacı'nın meyvesinden mi yememiz gerek?"

"Çok doğru", diye cevapladı. "Dünya tarihinin son bölümü işte budur."[52]

Denemesi böyle biter. Bu son cümlesinde Kleist bizi tıpkı Hölderlin gibi, arzuladığımız şeyin yalnızca tanrıların bulunduğu başka bir dünyada elde edilebileceği konusunda uyarır. Ama bu deneme aynı zamanda geriye değil de yalnızca ileriye gidebileceğimizi ve böylelikle mevcut durumumuzu aşıp kaybedilen şeye geri dönebileceğimizi savunur. Belki de öz düşünümün bizatihi boş hali, Vico'nun "düşünümün barbarlığı" dediği şey, bizi kaçmamızı sağlayabilecek tek şey olan inanç sıçramasına itebilir. Ne de olsa, Zen ile başarılan bilinci boşaltma, rastgele bir lütuf değil de yıllarca süren bilinçli öz disiplinle kazanılan bir şeydir.

Düşünüm, öz düşünüm, *surréflexion*: Bahsettiklerimizin açıkça benimsediğimiz görüş alanıyla bir ilişkisi vardır. Gombrich der ki, "sanatın dilinin asıl mucizesi, sanatçının gerçeklik yanılsaması yaratması değil, büyük bir ustanın ellerinde imgenin *saydamlaşmasıdır*".[53] Şeffaflık ve saydamlık ifadelerini -"içini ve içinden görmek"- ben de tekrar tekrar kullandım: Çünkü Gombrich sanat eseri hakkında, Jean Paul'un metafor hakkında, Kerényi'nin mit hakkında ve Merleau-Ponty'nin beden hakkında söylediği gibi görü alanımız "şeyin" sınırlarında durmamalıdır – ama onun yerine başka bir şey de koymamalıdır. Kendilerine dikkat çekmektense şeffaf kalmak, bu tür saydam ya da yarı saydam şeylerin görevidir çünkü amaçlarını bu şekilde başarırlar. Saydamlık ve içini görme konusu, pek kolaylıkla yanlış bir düşünce zincirine dönebilir. Su buzdan ayrıdır ama bir buz küpünde su mevcuttur: İçinde sıkışmış bir sinek gibi değildir, su *buzun bizzat içindedir*. Su, buzdur. Ama gelgelelim buz küpü gittiğinde geriye su kalır. Buzda suyu görebilsek de, bunun sebebi onun ayrı olarak var olması, küpün ardında ya da ondan

bağımsız var olması değildir. Beden ve ruh, metafor ve anlam, mit ve gerçeklik, sanat eseri ve anlamı – hatta tüm fenomenolojik dünya yalnızca olduğundan ibarettir, biri diğerini gizlemez; ama gelgelelim görünüşe göre asıl zorluk, kolay olan taraftır yani "olanı görmek"tir. Gerçeklik, sanat eserinin ardında değildir: Böyle düşünmek, daha önce bahsettiğim şekilde Goethe'nin tasvir ettiği üzere, aynanın arkasına gidip gelen çocuklar gibidir. Gerçekliği aynanın *içinde -içinden-* görürüz. Benzer şekilde, der Goethe, evrenseli spesifikte ya da spesifikten, zamansızı zamansalda ya da zamansaldan görürüz.

Doğu kültüründen öğrenebileceklerimiz

Bu fikirler, Doğu kültüründe daha sezgisel olarak anlaşılabilir. Henüz tamamen Batı tarafından bastırılmamış dünya kültürlerine muhtemelen daha açık olmamız bir umut kaynağıdır; gerçi yine aynı sebeplerden dolayı, onları kendimizinkine benzetme eğilimi içerisindeyizdir. Doğu ve Batı halkları arasındaki psikolojik farklılık örüntüleri, yarım küreler arasında farklı bir ilişkinin imkânını ortaya koyar. Örneğin şu pek çarpıcıdır ki, Japon dilinde soyut isimler oluşturmada belirlenmiş bir yöntem yoktur ve belgili ya da belgisiz sıfatlar yoktur, oysaki belgili ve belgisiz sıfatlar, Yunancada soyut isimlerin ortaya çıkışında önemli bir adım olarak görülür.[54] Japoncada Platoncu idealara karşılık gelen ve aslında genel olarak, hiçbir soyutlama yoktur: Fenomenolojik dünya ve fikirler (idealar) dünyası arasındaki dikotomiyi hiçbir zaman oluşturmamışlardır.[55] Nakamura şöyle yazar:

> Japonlar fenomenal dünyayı Mutlak olarak benimseyebilir çünkü evrensellerden ziyade sezgisel olarak algılanabilir somut olaylara daha büyük önem yükleme eğilimi taşırlar. Akışkanlığın baskın olduğu bu düşünce, gözlemlenen olayların karakterini fenomenal dünyanın Mutlak olduğu görüşüne göre değerlendirir ve fenomenal dünyanın üstünde [ve ötesinde] herhangi bir şeyin var olması bilincini reddeder.[56]

Kültürümüzde Antik Yunanistan'da başlayan, iki yarım kürenin varoluş biçimi arasındaki bu keskin dikotomi, Doğu kültüründe yoktur ya da en azından aynı şekilde değildir: Onların dünya deneyimi, hâlâ bilfiil sağ yarım küreninkine dayalıdır.

Japonlar ayrıca dil üzerine sağlıklı bir şüphecilik taşır ve bu da salt akılla ulaşılması gereken ya da ulaşılabilecek bir gerçeklik algısının yadsınmasıyla el ele gider. Zen Budizm'inde, Şogenji tapınağının başrahibi olan Soiku Şigematsu'ya göre, "bir kelime, aya işaret eden bir parmaktır. Zen öğrencilerinin hedefi ayın kendisidir, işaret eden parmak değil. Dolayısıyla Zen üstatları kelimelerle ve harflerle tatmin olmaz."[57] Genel olarak Japonlar, genelliklerden ziyade bireysel varoluşlara vurgu yapar ve Batılılardan daha sezgisel, daha az bilişseldir; mantıktan ya da sistem inşasından o kadar kolay etkilenmezler.[58] on sekizinci yüzyılın başlarında yaşamış bir Japon Konfüçyüsçü olan Ogyu Sorai'ye göre, idrak, olabildiğince çok bireysel şey tanıyarak gelir: "Öğrenmek, kişinin bilgisini genişletmesi ve karşısına çıkan her şeyi enine boyuna özümsemesiyle oluşur."[59] Bu tutum, Batı'da Rönesans'ta kolayca anlaşılabilirdi ama bilginin sistemleştirilmesi ve özelleştirilmesiyle beraber yok olmuştur, zira böylelikle doğanın gözlemi daha belirgin bir biçimde teori inşasına tabi kılınır; nitekim bu da Aydınlanma'da gitgide daha fazla önem kazanır hale gelmiştir.

Fenomenal dünyanın içinde mutlak anlamın tanınması, Japonların geleneksel doğa sevgisiyle ilişkilidir.[60] Japonca doğa anlamına gelen *shizen* kelimesi, sağ yarım küre varoluş biçimiyle açık bir bağ taşır. Kelimenin kökü, "kendinde" ve "kendiliğinden" (ki aslında bir belirteçtir, isim değil) anlamına gelir – hesaplar ya da iradeyle ortaya çıkarılan şeylerin zıttı.[61] "Olduğu gibi olan" her şeydir. Mitolojide de günlük hayatta da ifade bulan Japonların doğaya karşı tutumu, insan ve doğa arasında karşılıklı güven, bağlılık ve iç içeliktir. *Shizen* elbette ot, ağaç, ve orman manasında doğal dünyaya

gönderme yapsa da, aynı zamanda toprak ve manzara, "doğal kendilik" anlamlarına da gelir; hatta bu "doğal kendilik" fiziksel, ruhsal ve ahlaki bir varlıktır, *Dasein*'a benzer: Dolayısıyla irade sahibi insan ve doğa arasında bir ayrım olsa da, Batı'da insan ve doğa arasında görülen zıtlık Japonya'da yoktur.

Shizen'e yönelik -artık Batı'da eksik kalan- hürmetkâr tutum, Japon bilimsel eğitim sisteminde bile bulunan bir özelliktir. *Shizen* terimi, doğanın ruhsal ve dini manada yaşamın kökü olduğunu ima eder.[62] Ünlü bir Japon antropolog olan Iwata'nın iddiasına göre, Japonlar ve çoğu Güneydoğu Asya halkı arasında -resmi olarak Budist mi Hristiyan mı olduklarından bağımsız olarak- bir animizm sezgisi vardır. Dağlar, tepeler, nehirler, bitkiler, ağaçlar, hayvanlar, balıklar ve böcekler dahil insan hayatını saran her şeyin kendi ruhu (*kami*) vardır bu ruhlar birbirleriyle de orada yaşayan canlılarla da iletişim kurar. Açıkça Japonlar bu ruhlara aşinadır ve onları deneyimlerler: Dolayısıyla, Batı biliminde olduğu gibi, doğal şeyleri yalnızca nesne olarak göremezler.[63] Bu gelişmiş kültürün herhangi bir yanını küçümsemeden ya da göz ardı etmeden önce dikkatli olmamız gerekir, zira bu kültürde yüzyıllardır süre gelen yüksek eğitim ve okuma yazma standartları bulunmaktadır; oysaki nüfusumuzun yarısı bu seviyeye erişebilmiş değildir.

Doğu kültürlerinin önem verdiği bir başka şey, geçip giden şeylerin değeridir; oysaki bu, Rönesans ve Romantik dönem hariç Batı'da hiçbir zaman tanınmamış bir hususdur. Doğanın (*shizen*) geçiciliği, Budalık ya da tanrısallık özü olarak görülür.[64] Batı'da, her türlü kayıt araçlarımızla beraber, kavrayabildiğimiz ve tutabildiğimiz şeylere değer veririz. Ama yaşam ve yaşayan her şey bu yaklaşımı reddeder. Biz onu tuttukça o değişir. Japon tapınakları, 20 yılda bir yeniden inşa edilseler de aynı tapınaklar olarak görülürler: Muhtemelen Japonlar Theseus'un Gemisi paradoksunu (bkz. geride s. 253) açıklarken zorluk çekmezdi çünkü

onlar dünyayı bittabi şeyler yığınından ziyade bir süreç olarak görür – Herakleitos'un nehri gibi, daima değişimdedir ama daima kendisidir.

Batı'da neden nihai değerin sadece değişmezlikte, ebediyen aynı kalan şeyde yattığını düşünüyoruz? Bu düşünce Parmenides ile doğar ve Platon da sol yarım küreden türetilmiş, her şey durağan, bilindik, değişmez olduğu bu dünya görüşüne yaygınlık kazandırır. Ama yine Rönesans ve Romantizm ile beraber Batı'da, yaşamın ve değer taşıyan her şeyin sol yarım küre tarafından anlaşılan durağan bir varoluş halinde değil de sağ yarım küre tarafından anlaşılan oluşta yattığı sezgileriyle karşılaşırız. Tek bir örnek olarak Spenser'in şaheseri *The Faerie Queene* [Peri Kraliçesi] epik şiirinin sonuna bakacak olursak, Spenser'in sadakatini iki şeye böldüğünü görürüz: sabit ve ebediyen değişmeyen şeylerin "doğru" olması gerektiği soyut ilkesi; ve değişkenliği, yaratımların bireyselliğini, yaratılan dünyanın çeşitliliğini, öngörülemezlikten gelen özgürlüğü -ki eserinde birçok yerde bunu doğrular- yeğleyen imgelemsel sezgisi. Uzun ve sessizce bir beklemeden sonra derin düşüncede görünen Doğanın ağzından, bu iki ilkeyi şu sözlerle uzlaştırır:

> [...] all things stedfastnes doe hate
> And changed be: yet being rightly wayd
> They are not changed from their first estate;
> But by their change their being doe dilate:
> And turning to themselues at length againe,
> Doe worke their owne perfection so by fate [...]*

Spenser, bu formülasyondaki iddiasına göre, bizzat Doğanın şahsında şeyler değişseler de kendi varoluşlarını "açarlar", bir manada daha fazla kendileri olurlar ve en sonunda

* Tüm şeyler sabitlikten nefret ederler ve değişimden geçerler: Fakat yeterince incelediğimizde ilk hallerinden değişmiş değillerdir; ama değişimleri sayesinde, varoluşları açılır ve tekrar tamamen kendilerine dönerler. Bu şekilde yazgılarıyla mükemmelliklerine erişirler (çn.).

kendilerine döner, böylelikle "mükemmelliklerine erişirler. Sağ yarım kürenin gördüğü, onun vasıtasıyla durağanlıkta hareketin ve harekette durağanlığın var olduğu gizemli dairesel hareketin ifadesidir bu. Sol yarım küreyle kurdukları temasla şeylerin varoluşlarını "açtıklarını" da öne sürmektedir, tabii şayet sağa geri götürülürlerse. Nietzsche bu hususta çok şevkliydi: "ebediyen aynı kalan *değer* (bkz. Spinoza ve Descartes'ın naifliği) karşısına en kısa ve en fanisini, yaşam yılanının karnındaki baştan çıkaran altın ışıltısını koymak."[65]

Sanılacağı gibi, Doğulu halkların beyin yapısının Batılılardan farklı olduğu ve farklı bir yarım küre kutuplaşmasına sahip oldukları doğru olsaydı, sağ yarım küre dengesini bilinçli olarak etkilemeye çalışmamız üzere bu bize başka bir yol sunabilirdi. Bu konuda ne gibi bilimsel kanıtlar vardır?

Şu hiç de şaşırtıcı değildir ki, Doğu Asyalılar ve Batılılar dünyayı farklı algılar ve farklı şekillerde düşünür. Genel olarak, Doğu Asyalılar daha holistik bir yaklaşıma sahiptir. Örneğin, nesneleri gruplandırmaları istendiğinde Doğu Asyalılar kategorileri daha az kullanır.[66] İlişkileri ve değişimleri fark ederek geniş çaplı algısal ve kavramsal alana odaklanma ve kategoriye aitliklerinden ziyade bütünü tanıyarak nesneleri cins benzerliklerine göre gruplandırma eğilimindedirler. Batılıların, uyarıcının tek tek bileşenlerine dayalı tek boyutlu, kural temelli tepkiler verme olasılığı hatırı sayılır ölçüde daha fazladır.[67] Ayrıca Doğu Asyalılar biçimsel mantığa daha az güvenir, onun yerine nesne ilişkilerine ve nesnelerin etkileşim içinde olduğu bağlama odaklanırlar. Avrupa kökenli Amerikalılara kıyasla daha fazla sezgisel yöntemleri kullanırlar.[68] Olayları bağlamın bütününden doğduğu şekilde görürler ve nedensellik üzerine daha az doğrusal, daha çok küresel biçimde akıl yürütürler. Aksine Batılılar münhasıran sebep olarak nesneye odaklanırlar ve dolayısıyla çoğu zaman hataya düşerler. Batılılar daha analitiktir ve başlıca münferit nesnelere ve bunların ait oldukları kategorilere dikkat ederler. Davranışlarını anlamak için,

örneğin biçimsel mantık gibi kurallar kullanma eğiliminde olurlar.[69] Bu etkiler dilde de mevcuttur.[70]

Doğu Asyalılar daha "diyalektik" akıl yürütme tarzı kullanırlar: Aynı meselede tezat perspektifleri kabul etmede, barındırmada ya da hatta arayıp bulmada daha gönüllüdürler. İçinde yaşadıkları dünyayı karmaşık bir yapı olarak görürler, dünya yapıları gereği tezat unsurları barındırıyordur. Çinli öğrenciler karşıt perspektiflerdeki unsurları sentezleyerek onları korumaya çalışırken, Amerikalı öğrenciler hangisinin doğru olduğunu bulmaya çalışır ki diğerini reddedebilsin. İki karşıt konum adına kanıtlarla karşılaştığında, Doğulular genelde bir uzlaşıya varır, oysaki karşıtlık, Batılıları bir konuma daha güçlü bir şekilde bağlanmaya iter. Batılılar "ya/ya da" tutumunu benimser. Bir deneyde, Çinli katılımcılar, apaçık bir tezat belirten hem Çinli hem Amerikalı atasözlerinden bilhassa hoşlanırlar: Örneğin Çin deyişi "Fazla mütevazı olan, yarı mağrurdur" gibi. ABD'li katılımcılar, tezatlık barındırmayan atasözlerini tercih etmiştir: Örneğin "Yarım somun hiç ekmek olmamasından iyidir" gibi.[71]

Batılıların eğilimi belli bir odak nesnesine bakmak, vasıflarını analiz etmek ve onun davranışlarını neyin yönettiğini bulma gayesiyle onu sınıflandırmaktır. Dikkatlerini çeken şey, tekil varlıkların kalıcı vasıflarıdır. Doğu Asyalılar, örneğin bir sahnenin arka planı ve geniş yönleri gibi bütün bağlamla ilgilenir, oysaki Amerikalılar, ön planda göze çarpan belli sayıdaki münferit nesneye odaklanır. Bir çalışmada, su altı yaşamını gösteren bir çizgi filmde, Japon katılımcılar gördükleri sahneyi bütün olarak -örneğin büyük balık sürüleriyle ve yosunlarla dolu bir gölet- hatırlar, oysaki ABD'li katılımcılar çoğunlukla yalnızca ön planda gördükleri birkaç balığı hatırlar.[72]

Bu bilişsel farklılıkların Batı ve Doğu toplumlarında yansıma bulduğu sık sık belirtilmiştir. Sanatta da aynısı geçerlidir: Batı sanatına kıyasla, Doğu sanatı genel alanı vurgular ve buna paralel olarak -insanlar dahil- tekil nesneleri odaktan

çıkarır.[73] Ayrıca, Japonya ve Birleşik Devletler'de küçük, orta büyüklükte ve büyük şehirlerde çekilmiş fotoğraflar üzerine yapılan bir araştırmada kanıtlanmıştır ki, hem öznel hem nesnel kıstaslarda Japonya'daki sahneler daha çok anlamlıdır ve Amerika'daki sahnelerden daha fazla unsurlar barındırmaktadır. İlginç bir şekilde, Japonya'daki sahnelerin gösterildiği hem Japon hem Amerikalı katılımcılar, Amerika'daki sahnelerin gösterildiği katılımcılardan daha fazla bağlamsal bilgiye odaklanmıştır.[74] Bilhassa bu son bulgu hayli etkileyicidir ve benim görüşümü de, yani beynin dış dünyada kendi yansımalarını yarattığını ve bunların da karşılıklı olarak hem birbirini güçlendiren hem de kendi kendini sürdüren bir biçimde beynin işleyişlerini etkilediğini doğrulamaktadır. Buna göre, modern Batı kent çevresinin karakteri, sol yarım kürenin oraya yansıttığı eğilimleri arttırmaktadır; ki keza doğal çevrenin nasıl bu kadar iyileştirici bir etkisi olabildiğini de açıklamaktadır.

Doğu kültürleri ve özellikle de Japon kültürü, "iç içe geçmişlik" şeklinde tanımlanagelmiştir; başka deyişle, bireyler Batı'da olduğundan daha az tek başına görülür, tam aksine birbirine bağlı bir sosyal ağın parçası olarak görülürler. Onlar için, kendilik algısı, (sağ yarım kürede gördüğümüz üzere) diğer insanlar üzerindeki etkisini anlamasıyla gelişir. Bu tür kültürlerde kişisel gelişim, kişinin istediği şeyleri elde etmesinden ziyade kendi eksiklikleriyle yüzleşmesini konu edinir; amaçsa evde, işte ve arkadaşlar arasında uyumdur.[75] Batılılar, karşılıklı gereklilikler içeren görevlerden ziyade bağımsız görevlerde daha başarılıdır.[76] Doğu Asyalılar bir arkadaşları uğruna, Batılılarsa kendileri için yaptıkları seçimleri gerekçelendirmede daha çok çaba gösterir.[77]

Japonca kendilik anlamına gelen *jibun* kelimesi hem ayrı olan hem de ayrı olmayan, bireysel ama müşterek olan bir şey anlamı taşır. Japon kültürünün bireyselliğe değer vermediği, yaygın bir Batılı yanılgısıdır.[78] Tam aksine özgünlük, öz yönetim ve otonomi çok önemli görülür.[79] Aslında

Japonların Amerikalılardan daha gelişmiş bir özel öz bilinci bulunur; gizli düşüncelere, hislere ve amaçlaraysa aynı derecede değer biçerler.[80] Ama aynı zamanda, kişiyi diğer insanlardan ayıran eşsiz özelliklerinden dolayı gelen iyi hislerin peşine koşmaktan ziyade aidiyet gerekliliklerine karşı daha hassastırlar.

Zihinsel sağlığın bir işareti olarak öz saygıya yapılan vurgu, nispeten yakın tarihli bir Batı fenomenidir ve salt iyi olmaktan bir hayli uzaktır. Düşük öz saygı, Batı'da kuşkusuz apaçık bir kaygı ve depresyon sebebidir; ama yüksek öz saygı da aynı şekilde gerçekçi olmama, çok kolay gücenme ve isteklerinin karşılanmadığı yerlerde şiddetli ya da talepkâr olma gibi eğilimlerle bağdaştırılır.[81] Amerika'da öğrenciler pozitif benlik saygısı ararken, Japonlar daha öz eleştireldir, ki bu tutumun da doğal bir bilgelik barındırdığına inanırlar.[82] Pozitif benlik saygısı ihtiyacı, günümüzde kavramlaştırıldığı üzere, evrensel değildir ve Kuzey Amerika kültürünün bazı önemli taraflarında kök bulur.[83] Batı'daki insanlar genel olarak yeteneklerini gözlerinde büyütür, aslen kontrol edilemez olan olayları kontrol edebilme kabiliyetlerini abartır ve gelecek üzerine fazla iyimser görüşler benimserler. Hatta mutluluğumuz o kadar çok bu gibi yanılsamalara bağlıdır ki, Batı'da bunların eksikliği psikiyatrik sorunlarla bağdaştırılır.[84]

Japonya'da bu böyle değildir, zira öz saygı kendini yüksek görmekle değil, iyi bir yurttaş olmak ve sosyal grubunuzun üyesi olmakla baz alınır. Japonlar prestijli okul ya da kurumlarda olmaktan gurur ve mutluluk duysalar da, ait oldukları grup üzerine gerçek dışı pozitif görüşler benimsemezler. Sözgelimi Kanadalı öğrencilerden daha fazla, kendileri için yüksek standartlar belirleseler ve yüksek kişisel gayelere özenseler de bu standartlara ulaşmada başarısız olduklarında nadiren kederli hissederler. Batı'da, başarısızlık cesaret kırılmasına yol açar; Doğu'da, daha iyisini yapma kararlılığına.[85] Fedakârlıkta bulunmaya hazır olmadan gerçek

dışı beklentiler benimsemek, bahsettiğimiz gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki depresyon oranının yüksekliğinin en önemli etmenlerindendir.

Çin'de bedenin sağ ve sol tarafları hakkındaki inançlar, Batı'dakilerle ilginç bir tezatlık teşkil eder. Örneğin Roma kültüründe bazı ilginç düşünceler vardır ve sol el iyileştirme ve dinle ilişkilendirilir;[86] oysaki biz genellikle sol tarafı tekinsizlik ya da bozukluklarla ilişkilendiririz, ki bu çağrışımlar da Hristiyanlığın ve İslam'ın kutsal metinleriyle pekiştirilmişlerdir.[87] Bunun sebebi tehlikenin sol görsel alanla algılanma ihtimalinin daha yüksek olması olabilir (bkz. Bölüm 2), zira sağ yarım küre daha tetiktedir; ya da sol elin daha zayıf olması; ya da solaklığın zihinsel hastalıklı insanlarda daha sık görünmesi. Bu yalnızca sözel yarım kürenin ön yargılarını yansıtıyor olabilir: Örneğin Güney Sudan'daki Nuer halkı gibi, neden birçok kültürde sol el ya da elin kasti olarak kesilmesi ya da kısıtlanması gibi olgular vardır?[88] Bazı istisnalar da vardır: Örneğin, Kuzey Amerika Yerlileri Zuniler arasında, sol ve sağ taraflar kardeş tanrılarla kişileştirilir ve bu tanrıların sol tarafı temsil edeni daha yaşlı ve daha bilgedir; fakat genellikle çağrışımlar bunun tersidir.[89]

Gelgelelim, Antik Çin'de, sol *yang*'dı ve dolayısıyla üst olandı, sağ ise *yin*'di ve ast olandı. Çinliler iki ele de saygı duyar: "Sağ" kelimesinin yazı işareti "el" ve "ağız" (yemek yenen el) ile yazılır; sol ise "el" ve "kare" ile yazılır; ki Çin'de kare sanatları, bilhassa dini ve büyülü sanatları sembolize eder. Çin halkı genellikle kendilerini sağ el ve sağ ayaklarını kullanmak üzere eğitir ama gözler ve kulaklara gelindiğinde, sol tarafı tercih ederler. Sağ el sol elden üstündür ama sol kulak ve sol göz ise sağ kulak ve sağ gözden üstündür. Okçular düşmanlarının sol gözünü hedef alırdı.[90]

Görüntüleme yöntemleri bize Doğu Asya ve Batı zihinleri arasındaki farklar hakkında bir şey söyleyebilir mi? Muhtemelen henüz söyleyemez. Yapı bakımından, Çin nüfusunun beyin asimetrileri açıkça Kuzey Amerikalılarınkine benzerdir

ama daha az belirgindir.[91] Sol frontal ve iki tarafın temporal loblarında bazı yapısal farklılıklar saptanmıştır; nitekim fonksiyonal MRI görüntülerinden elde edilen kanıtlara göre, bu dil üretimiyle ilgilidir.[92] Çince konuşan insanlar, Amerikan İngilizcesi ve İspanyolca konuşan insanlardan daha fazla sağ temporoparietal bölgeyi etkinleştirmektedir; Çinlilerde dil işlevi genel olarak daha az asimetri sergilemektedir.[93] Fakat, Hong Kong'daki Çinliler (başlıca kanton lehçesi konuşan Çinliler), en azından yapısal bakımdan, Avrupalılara benzer bir yarım küre asimetrisine sahiptir.[94]

Bundan ne çıkarabiliriz? Bence artık muhtemel olduğunu tahmin etmesi zor olmayan bir şeyi kabul etmemiz için çeşitli kaynaklardan ve çeşitli türlerde tutarlı kanıtlar bulunuyor: Batılıların ve Doğu Asyalıların dünyayı görme biçiminde belli farklılıklar bulunmaktadır ve bunların yarım küre dengesiyle bir ilişkisi söz konusudur. Burada hepsinin üzerinden geçmek fazla meşakkatli olacaktır, zira sayıları çok fazla ama buraya kadar gelmiş her okuyucu için, umarım yeterince aşikârlardır. Saygın biyolog ve Çin tarihi araştırmacısı Joseph Needham'ın tekrar tekrar gözlemlediklerini yalnızca teyit etmektedir bu – Batı düşüncesinde *parçacıklara* yönelik bir düşkünlük vardır ama Çinliler bu tutuma "daima karşıttır".[95] Fakat bu tabii ki bu Doğu Asya kültürünün sağ yarım küreye ve Batı'nın da sol yarım küreye bel bağladığını göstermez. İkimiz de ikisine de bel bağlarız. Benim burada incelediğimden daha ayrıntılı olarak incelersek, kanıtların gösterdiği şudur ki, Doğu Asya kültürleri iki yarım kürenin de yaklaşımlarını daha eşit olarak kullanmaktadır, oysaki Batı'nın yaklaşımları ziyadesiyle sol yarım küreye doğru kaymıştır. Başka deyişle, Doğu'da vekil, Efendiyle uyum içinde çalışmaktadır ama Batı'da Efendinin tahtını gasp etme sürecindedir.

Şunu da kabul etmek gerekir ki, sağ el kullanan kişilerde iki elin işleyişindeki farklılığın sağ elde hafif bir gelişme olup bunun karşılığında "sol elin becerilerinin ciddi

olarak yitimi"[96] olması gibi, sol yarım küreye eğilim duymanın da bazı hafif avantajları vardır. Bazı işlerde, bunun sunduğu dengesiz yaklaşım, etkililikte artış sağlar. Örneğin, bağlama duyulan ilginin azalması, kişiyi bazı bakımlardan daha beceriksiz ama bağlamın göz ardı edilmesi gereken yerlerde daha becerikli kılar. Şizofrenikler gibi, Batılılar sınıflandırma kurallarını öğrenmede Doğu Asyalılardan daha iyidir: Sağduyu daha az dikkatlerini dağıtır.[97] Ama bunun bedeli olarak, diğer alanlarda ciddi kayıplar yaşarlar. Bir ilginç gözlem de şudur ki, Asyalı Amerikalılar, ABD modeline daha yakındırlar:[98] İki Batı düşünce örüntüsüne maruz kalmak onları iki konumun arasında bir yere sokar. Bu sürecin iki taraflılığına güvenilebilirsek, buna göre, eğer Doğu'dan bir şeyler öğrenmeye açık olursak, Batı'da kendimizi beynimizi kullanmada daha dengeli bir tarz için eğitebiliriz – eğer Doğu'nun kültürlerinin kurtarılamaz ölçüde Batılılaştırılmasından önce bunu başarabilirsek.

Tabii ki Batı kültürünün kendisinde de zengin bir bilgelik yatar; ve kendine has eşi benzeri görülmemiş güçlü yanları, aynı şekilde de eşi benzeri görülmemiş zayıflıkları bulunur. Ama gitgide Batı'nın tarihine yabancılaşıyoruz ve tahmin ettiğim sebeplerden dolayı, mevcut duruma baktığımızda, geçmişimizden bir şeyler öğrenmek bizim için muazzam bir sorun teşkil ediyor. İhtimallerden birine göre, dil daha var olmadan önce bizi bir araya getirmiş olan müzik, bugün de ortaklıkları yeniden canlandırmada etkili olabilir ve değerden düşmüş ya da karşısında fazla kinik kaldığımız kelimelere yönelik ihtiyacı ortadan kaldırabilir.[99] Orpheus'un bir zamanlar taşları yerinden müzikle oynattığını unutmayalım. Ama böyle bir yeniden doğuş (rönesans), sanatın şimdiki ve gelecekteki haline yönelik tutumuzdaki topyekûn bir değişim gerektirir. James Kirkup'ın "Hakiki Şefkat" şiirindeki cerrahın işi kadar sabırlı, itinalı, becerikli ve harikulade bir tutuma dönmemizi gerektirir: "Cleanly, sir, you went to the core of the matter. / Using the purest kind

of wit, a balance of belief and art, / You with a curious nervous elegance laid bare / The root of life, and put your finger on its beating heart."*

En nihayetinde asıl erteleyemeyeceğimiz şey, sanatın da bilimin de canlı dünyada temellendirilmesidir. İkisinin de daha insanca bir hale gelmesi gerekiyor. Bilimde bu, indirgemeci diliyle beraber bilimsel materyalizmin bitap düşmüş tarzından olabildiğince uzaklaşmaktır. İnsani süreçleri tanımlamak için kullandığımız kelimeler, kendimizi algılama tarzımızda ve dolayısıyla eylemlerimizde, hepsinden de öte taşıdığımız değerler üzerinde son derece etkilidir. Nörobilime karşı gitgide artan ilgiyle beraber, kendimiz üzerine olan bilgimizi genişletmek için elimize -kaçırmamamız gereken- bir fırsat geçiyor ama bu fırsatı kullanabilmek için, ilk önce kullandığımız dili genişletmeliyiz, zira bu dilin günümüzdeki çoğu kullanıcısı dili o kadar kanıksayarak benimsiyor ki, bunun onları karşılarındaki şeyin makineden başka bir şey olabileceği ihtimaline karşı kör ettiğinin farkında bile değiller.

SONUÇ

Richard Strauss'un operası *Ariadne auf Naxos* [Ariadne Naksos'ta] başlarken gizemli bir zengin adamın eğlencesi için yapılan hazırlıkları, genç bir besteciyi ciddi bir opera sergilemesi için görevlendirdiğini görürüz. Bir *commedia dell'arte*** oyuncu grubu sahneye çıkar: Bu tiyatro oyuncularına *maschere*, yani "maskeliler" denir ve yoksul kesimden tipik karakterleri temsil ederler. Çeşitli aktör ve müzisyenler sahne arkasında hazırlanırken, operasının konusu aşığı Theseus tarafından terkedilen Ariadne'nin vahim durumu olan genç

* "Berrak bir biçimde bayım, işin özüne daldınız. En saf türden zekâyı, inanç ve sanatın dengeli bir usulünü kullanarak meraklı ve gergin bir zarafet içinde ortaya serdiniz. Yaşamın köklerini ve özünü tam olarak keşfettiniz." (çn.).

** On altıncı ve on sekizinci yüzyıllarda popüler olmuş bir tiyatro türü. Genellikle karakterleri tipleme figürlerden oluşurdu. "Meslek komedisi" (çn.).

besteci, kendisinin acıklı eserinden hemen sonra bu davetsiz misafirlerin sadakatsizlik temalı bir zevksiz burlesk sahneleyeceklerini öğrendiğinde dehşete düşer. Ne rezalet! Ama oyuncuların sahneye çıkmasından dakikalar önce öğrendiği şeyin yanında bu hafif kalır. Zengin adam son dakika planını değiştirir ve vakit yetersizliğinden dolayı iki oyunun aynı anda sahnelenmesinde ısrar eder. Hikâyeleri "birkaç ufak değişiklikle beraber bir arada verilmelidir". Bazen dokunaklı, bazen komik, daima acayip duran bu karmaşa, Strauss'un operasının ikinci kısmıdır.

Hugo von Hofmannsthal, *Ariadne*'nin opera metnini yazarken aynı zamanda Milton'ı, kuşkusuz *L'Allegro* [Mutlu Adam] ve *Il Penseroso*'yu [Düşünceli Adam], Milton'ın komedi ve trajedi Musaları üzerine düşüncelerini içeren şiirlerini okuyordu.[100] Ama *Ariadne*'nin yapısının beynin kendini tanımasına benzemesi, Hofmannsthal'ın bilinçdışı olarak *Paradise Lost*'tan [Kayıp Cennet] etkilenip etkilenmediği düşüncesini sorgulattırıyor. Zira bana kalırsa *Paradise Lost* tam da budur – bölünmüş insan beyninin derin bir öz keşfi: iki eşitsiz gücün ilişkisi; birinin diğerinin varlığına zemin olması ve hatta tamamlanmak için ona ihtiyaç duyması, dolayısıyla kendini o diğerine karşı savunmasız bırakmasının gerekmesi; onun da körlük ve kibir içinde, ikisinin *Aufhebung*'unu husule getirecek birliği reddetmesi ve onun yerine sonsuz bir savaş halini tercih etmesi. Bu savaşın yan ürünü erkek ve kadın, yani Adem ve Havva olur; bu ikisinin soyu da cennetten kovulur.

Bu kitabın ilk sayfalarında, zihnimizin iç yapısının evrenin yapısını yansıttığı fikrinin son derece doğru olduğuna inandığımı söylemiştim. "Son derece" derken kastettiğim, evrenin zaten beyinlerimizin bir yaratımı olduğuna inananlardaki gibi tanım gereği doğru olması değil. Bence mesele daha ötesine uzanıyor. Bence beyinlerimiz dünya deneyimimizin şeklini belirlemekle kalmıyor, aynı zamanda yapıları ve işlevlerinde, doğdukları evrenin tabiatını yansıtıyorlar.

Bu kitapta değerlendirdiğim nöropsikolojik verilerin ortaya koyduğu, altta yatan aynı eğilimlerdir – bu eğilimler, nihayetinde hayli anlamlı olabilir. Resmin bütünü, küçük ayrıntı kitlelerinden oluşur ama bu ille de sol yarım küre tarzında hepsini bir araya yığarak değil de daha ziyade Roarshack lekelerinin üzerindeki örüntüyü görmemizle beraber sağ yarım küre tarzında gerçekleşmektedir.[101] Eğer yanılıyorsam, lekelerin arasında saptadığım resmi diğer insanlar görmeyecektir; eğer bir doğruluk payı varsa, belli düşünceler doğuracaktır. Karl Popper'ın dediği gibi, "cesur fikirler, gerekçesiz tahminler ve spekülatif düşünce bizim doğayı yorumlamadaki yegâne araçlarımızdır: Onu kavramak adına sahip olduğumuz tek *organon*'umuz, tek aracımızdır."[102] Veyahut da belki ona el uzatmamızdaki yegâne araçlarımızdır.

Belirsizlik hakkında da bir şeyler söylemek istiyorum. Din alanında, inanç bağnazları olduğu kadar inançsızlık bağnazları da vardır; ve her ikisi de bence, düşündüğümüz geleneksel yolların ötesinde var olan ama uzun zahmetlerle kendi başımıza bulmamız gereken şeylere açık kapı bırakmaya çalışan kişilere benzemekten ziyade birbirlerine benziyorlar. Benzer şekilde, bilimde de, dikkatle yaklaşıldığında dünyanın neler ortaya sereceğinden -kim bilir nasıl !- kesinlikle emin olanlar ve bunları hiçbir umursamayan çünkü bilimin onlara derinlikli hiçbir şey söyleyemeyeceği konusunda yargılarını çoktan vermiş olan kişiler vardır. Bana ikisi de derin bir yanılgı içinde gibi geliyor. Bilgimizin neyi ortaya çıkaracağından emin olamasak da, bu aslında çok daha verimli bir tutumdur – hatta inanca imkân tanıyan tek tutumdur. Zamanımızda sanat ve bilimin gücünü kısıtlayan şey, dünyanın ve kendimizin en ufaltılmış versiyonu dışında hiçbir şeye inanç duyulmamasıdır. Kesinlik, yanılsamaların en büyüğüdür: İster din ister bilim olsun, altında yatan köktencilik, Antik Çağ insanlarının *hubris* ile kastettiği şeydir. Bana kalırsa tek kesinlik, kesinlikle haklı olduğuna inananların kesinlikle haksız olmasıdır. Bilimsel materyalistler

ve diğerleri arasındaki fark sadece şudur: İlkinin sezgisine göre, aklın mekanistik bir şekilde uygulanması yaşadığımız dünya hakkında her şeyi ortaya çıkaracaktır; diğerlerininse sezgisi, bilakis onları eminlikten uzaklaştırır. Geçtiğimiz yüzyılın neredeyse her fizikçisi -Einstein, Bohr, Planck, Heisenberg, Bohm ve daha birçoğu- aynı noktayı vurgulamıştır. Bilim insanları için de herkes kadar bir inanç sıçraması gerekir. Max Planck'e göre, "Herhangi türden bir bilimsel işe girişmiş herkes görür ki, bilim tapınağının giriş kapılarında şu sözler yazar: *İnancın olsun.* Bilim insanlarının vazgeçemeyeceği bir özellik değildir bu." Şöyle devam eder: "Bilim, doğanın nihai gizemini çözemez. Bunun da sebebi, son tahlilde, bizim bizzat doğanın ve dolayısıyla çözmeye çalıştığımız gizemin bir parçası olmamızdır."[103]

Ünlü bir pasajında Lessing şöyle yazar:

> Bir insanın asıl değeri, varsayımsal ya da gerçek olsun, Doğruya sahip olmasıyla değil, Doğrunun ardında yatan şeye karşı gösterdiği içten gayretiyle belirlenir. Doğruya sahip olmakla değil de Doğrunun peşine koşmakla güçlerini büyütür ve daima gelişen mükemmelliği bulabilir. Sahip olma kişiyi *edilgen, tembel, kibirli* yapar – eğer Tanrı sağ elinde tüm doğruları ve sol elinde sonsuza dek doğru adına çabalama gayretini tutsaydı -bununla beraber daima hatadan hataya koşturacak olsam bile- ve ardından bana "Seç!" deseydi, tevazuyla sol eli seçip derdim ki, "Tanrım, onu ver bana! Salt doğru sadece senin içindir."[104]

Lessing de Goethe gibi bir *Faust* yazar ama metnin yalnızca fragmanları kalmıştır. Onun şiirinde de Faust sonsuz gayretleriyle kefarete ulaşır. Dikkat edin ki, doğru için ebedi çabalama gayretini tutan, sağ yarım kürenin hizmetçisi olan sol eldir.

Bu kitapta kesinlikle amacım kesinlik değildi. Belirsiz kalan yönlerden ziyade netleştirilmiş gibi görünen yönler üzerine kaygılanıyorum, zira netleştirme neredeyse daima açık görememe anlamına gelir. Aldatıcı derecede net

görünen modellere karşı Wittgenstein'ın güvensizliğini paylaşıyorum: Keza Waismann'ın söylediği gibi, "her psikolojik açıklama muğlak, esrarlı, açık uçludur, zira biz kendimiz çok katmanlı, çatışkılı ve tamamlanmamış varlıklarızdır; ve belirsizliğe dönüşen bu tamamlanmamış yapı, tüm eylemlerimize yansır".[105] Bunun kulağa bir bahane gibi geldiğini düşünenleri de anlıyorum. Ama benim görüşüme göre, temsillerimizde teoride var oldukları hallerinden ziyade gerçek dünyada pratikte var oldukları haliyle, şeyler içkin olarak kesinlik ve netliğe direnç gösterir. Bu bir gaflet değildir, karşı karşıya olduğumuz karakteristik tabiatın bir göstergesidir. Girişimlerimizden vazgeçmemiz gerektiği anlamına gelmez bu. Daha iyi bir idrake ulaşmamızı sağlayan şey çabalarımızdır – ama tabii ki insan idrakinin sınırlarının farkındalığını içinde taşıdığı sürece böyledir. Geri kalanı hubris'tir.[106]

Neticede dünyada sadece düşünmenin değil de aynı zamanda var olmanın iki ana yolunun beynin iki yarım küresine bağlı *olmadığı* gösterilseydi, mutsuz olmazdım ama çok şaşırırdım. Nihayetinde benim işaret etmek istediğim şeyler şunlardır: iki yarım kürenin görünüşte ayrı olan "işlevlerinin" her durumda tek bir tutarlı birim oluşturmak üzere hassasiyetle bir araya oturması; fikir tarihinde sadece şurada ya da burada baş gösteren akımlar değil, tüm Batı tarihi boyunca baki kalan tutarlı varoluş biçimleri bulunması ve bunların dışa vurdukları yanlarıyla temel olarak zıt ama tamamlayıcı olması; ve beynin bu yarım kürelerinin, bunların bir metaforu olarak görülebileceği. Kabul ediyorum ki, böyle bir modelin bir sonucu da, dünyayı atalarımızdan daha iyi anladığımız üstünlükçü varsayımını tekrar gözden geçirip yalnızca dünyayı daha farklı gördüğümüz -hatta onlardan daha azını görüyor bile olabiliriz- şeklinde daha gerçekçi bir görüş benimsememizin gerektiğidir.

Gerçekliğimizin bölünmüş tabiatı, insanlık onun üzerine düşünebilecek kadar öz bilinçli hale geldiğinden beri var olan bir olgudur.[107] Modern öz bilinçli tinin en klasik

temsillerinden biri, yani Goethe'nin Faust'u ünlü sözleriyle şöyle der: "İki ruh yaşıyor bağrımda, eyvah!" ("Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust").[108] Schopenhauer, tamamen farklı iki deneyim biçimi tanımlar ("zwei völlig heterogene Weisen gegebene Erkenntniß");[109]* Bergson, gerçekliğin iki farklı düzeninden bahseder ("deux réalités d'ordre différent").[110]** Scheler, insanoğlunu iki dünyanın sakini şeklinde tanımlar ("Bürger zweier Welten")*** ve örneğin Kant gibi hiçbir büyük Avrupa filozofunun bundan muaf olmadığını söyler.[111] Tüm bunların gösterdiği şey, zihinsel deneyimin aslen bölünmüş tabiatıdır. Beynin nispeten bağımsız iki kütleye bölündüğünü ve bunların da belirtilen dikotomilerin ta kendilerini kabaca yansıttığını fark ettiğimizde, bu sanki yalın bir doğruyu barındıran bir metafor gibi görünür. Ama "sadece" bir metafor olduğu ortaya çıksa da mutsuz olmayacağım. Metaforu önemli bir yerde görüyorum. Dünyayı metaforla anlarız.

* "Bambaşka iki farklı dünya bilgisi" (çn.).

** "İki farklı gerçeklik düzeni" (çn.).

*** "İki dünyanın yurttaşı" (çn.).

KAYNAKÇA

Abdullaev, Y. G. & Posner, M. I., 'Time course of activating brain areas in generating verbal associations', Psychological Science, 1997, 8(1), ss. 56–9

Abi-Dargham, A., 'Do we still believe in the dopamine hypothesis? New data bring new evidence', International Journal of Neuropsychopharmacology, 2004, 7 (ek 1), ss. s1–5

Aboitiz, F., Scheibel, A. B. & Zaidel, E., 'Morphometry of the Sylvian fissure and the corpus callosum, with emphasis on sex differences', Brain, 1992, 115(5), ss. 1521–41

Adachi, I., Kuwahata, H. & Fujita, K., 'Dogs recall their owner's face upon hearing the owner's voice', Animal Cognition, 2007, 10(1), ss. 17–21

Adair, J. C., Schwartz, R. L. & Barrett, A. M., 'Anosognosia', kaynak metin Heilman, K. M. & Valenstein, E. (ed.), Clinical Neuropsychology, 4. edisyon, Oxford University Press, Oxford, 2003, ss. 185–214

Adolphs, R., Jansari, A. & Tranel, D., 'Hemispheric perception of emotional valence from facial expressions', Neuropsychology, 2001, 15(4), ss. 516–24

Adorno, T., Philosophy of Modern Music, çev. A. G. Mitchell & W. V. Blomster, Seabury Press, New York, 1973

Adorno, T., Minima Moralia: Reflections on a Damaged Life, Verso Books, Londra, 2005 [1974]

Aeschylus, Prometheus Bound, ed. M. Griffith, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1983

Agis-Balboa, R. C., Pinna, G., Pibiri, F. ve ark., 'Down-regulation of neurosteroid biosynthesis in corticolimbic circuits medi ates social isolation-induced behavior in mice', Proc eedings of the National Academy of Sciences of the USA, 2007, 104(47), ss. 18736–41

Ahern, G. L., Herring, A. M., Tackenberg, J. N. ve ark., 'The association of multiple personality and temporolimbic epilepsy: intracarotid amobarbital test observations', Archives of Neurology, 1993, 50(10), ss. 1020–25

——, 'Affective self-report during the intracarotid sodium amobarbital test', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 1994, 16(3), ss. 372–6

Aitchison, J., The Seeds of Speech: Language Origin and Evolution, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1996

Aitken, K. J. & Trevarthen, C., 'Self/other organization in human psychological development', Development and Psychopathology, 1997, 9(4), ss. 653–77

Alajouanine, T., 'Aphasia and artistic realization', Brain, 1948, 71(3), ss. 229–41

Alcock, K. J., Wade, D., Anslow, P. ve ark., 'Pitch and timing abilities in adult left-hemisphere-dysphasic and right-hemi sphere damaged subjects', Brain and Language, 2000, 75(1), ss. 47–65

Alegria, J. & Noirot, E., 'Neonate orientation behaviour towards human voice', International Journal of Behavioral Development, 1978, 1(4), ss. 291–312

Aleksandrowicz, J. W., Urbanik, A. & Binder, M., 'Imaging of hypnosis with functional magnetic resonance', Psychiatria Polska, 2006, 40(5), ss. 969–83

Alexander, I., Cowey, A. & Walsh, V., 'The right parietal cortex and time perception: back to Critchley and the Zeitraffer phenomenon', Cognitive Neuropsychology, 2005, 22(3–4), ss. 306–15

Alexander, M. P., Benson, D. F. & Stuss, D. T., 'Frontal lobes and language', Brain and Language, 1989, 37(4), ss. 656–91

Allen, J. S., Damasio, H., Grabowski, T. J. ve ark., 'Sexual dimorphism and asymmetries in the gray-white composition of the human cerebrum', NeuroImage, 2003, 18(4), ss. 880–94

Allison, J. D., Meador, K. J., Loring, D. W. ve ark., 'Functional MRI cerebral activation and deactivation during finger move ment', Neurology, 2000, 54(1), ss. 135–42

Allott, R., 'Language instinct? Gradualistic natural selection is not a good enough explanation', 1995, http:WWW. PERCESS.COM/PINKER.HTM (erişim 21 Mart 2009)

Alloy, L. B. & Abramson, L. Y., 'Depressive realism: four theoretical perspectives', kaynak metin Alloy, L. B. (ed.), Cognitive Processes in Depression, Guilford Press, New York, 1988, ss. 223–65

Almerigi, J. B., Carbary, T. J. & Harris, L. J., 'Most adults show opposite-side biases in the imagined holding of infants and objects', Brain and Cognition, 2002, 48(2–3), ss. 258–63

Alonso-Alonso, M. & Pascual-Leone, A., 'The right brain hypothesis for obesity', Journal of the American Medical Association, 2007, 297(16), ss. 1819–22

Alpers, G. W., 'Eye-catching: right hemisphere attentional bias for emotional pictures', Laterality, 2008, 13(2), ss. 158–78

Amengual, A. M., Drago, V., Foster, P. S. ve ark., 'Vertical scanning biases and their possible influence on reading direction: celtic wisdom or folly?', Journal of the International Neuropsychological Society, 2008, 14(1), ss. 102–9

American Psychiatric Press Review of Psychiatry, cilt 8, American Psychiatric Publishing (APPI), Arlington VA, 1989

Amiel, H.-F., Amiel's Journal: The Journal Intime of Henri-Frédéric Amiel, çev. M. A. Ward ('Mrs. Humphrey Ward'), Macmillan, Londra, 1898

Amminger, G. P., Schlogelhofer, M., Lehner, T. ve ark., 'Premorbid performance IQ deficit in schizophrenia', Acta Psychiatrica Scandinavica, 2000, 102(6), ss. 414–22

Amunts, K., Jancke, L., Mohlberg, H. ve ark., 'Interhemispheric asymmetry of the human motor cortex related to handed ness and gender', Neuropsychologia, 2000, 38(3), ss. 304–12

Amunts, K., Schlaug, G., Schleicher, A. ve ark., 'Asymmetry in the human motor cortex and handedness', NeuroImage, 1996, 4(3, pt. 1), ss. 216–22

Anaki, D., Faust, M. & Kravetz, S., 'Cerebral hemisphere asymmetries in processing lexical metaphors' (1), Neuropsychologia, 1998a, 36(4), ss. 353–62

——, 'Cerebral hemisphere asymmetries in processing lexical metaphors' (2), Neuropsychologia, 1998b, 36(7), ss. 691–700

Anderson, C. A. & Dill, K. E., 'Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life', Journal of Personality and Social Psychology, 2000, 78(4), ss. 772–90

Anderson, J. R., Cognitive Psychology and its Implications, Freeman, New York, 1990

Andrew, R. J. & Rogers, L. J., 'The nature of lateralisation in tetrapods', kaynak metin Andrew, R. J. & Rogers, L. J. (ed.), Comparative Vertebrate Lateralisation, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2002, ss. 94–125

Angrilli, A., Mauri, A., Palomba, D. ve ark., 'Startle reflex and emotion modulation impairment after a right amygdala lesion', Brain, 1996, 119(6), ss. 1991–2000

Ankersmit, F. R., Sublime Historical Experience, Stanford University Press, Stanford CA, 2005

Annenkov, Y., The Journal of My Encounters: A Cycle of Tragedies, subtitled Memoirs of Prominent Figures in Russian Culture: A. Blok, A. Akhmatova, S. Yesenin and others [Rusça], Vagreus Publishing, Moscow, 2005

Annett, M., A Single Gene Explanation of Right and Left Handedness and Brainedness, Lanchester Polytechnic, Coventry, 1978

——, 'Right hemisphere costs of right-handedness', kaynak metin Stein, J. F. (ed.), Vision and Visual Dyslexia, cilt 13, Vision and Visual Dysfunction, Macmillan, Londra, 1991, ss. 84–93

——, 'Handedness and cerebral dominance: the right shift theory', Journal of Neuropsychiatry, 1998, 10(4), ss. 459–69

——, 'The distribution of handedness in chimpanzees: estimating right shift in Hopkins' sample', Laterality, 2006, 11(2), ss. 101–9

Annett, M. & Kilshaw, D., 'Mathematical ability and lateral asymmetry', Cortex, 1982, 18(4), ss. 547–68

Annett, M. & Manning, M., 'The disadvantages of dextrality for intelligence', British Journal of Psychology, 1989, 80(2), ss. 213–26

——, 'Reading and a balanced polymorphism for laterality and ability', Journal of Child Psychology and Psychiatry, 1990, 31(4), ss. 511–29

Aram, D. M. & Ekelman, B. L., 'Scholastic aptitude and achievement among children with unilateral brain lesions', Neuropsychologia, 1988, 26(6), ss. 903–16

Aram, D. M., Ekelman, B. L., Rose, D. F. ve ark., 'Verbal and cognitive sequelae following unilateral lesions acquired in early childhood', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 1985, 7(1), ss. 55–78

Ardila, A., 'Right prefrontal syndrome', kaynak metin Ardila, A. & Ostrosky-Solis, F. (ed.), The Right Hemisphere: Neurology and Neuropsychology, Gordon & Breach, New York, 1984, ss. 171–93

Arendt, H., The Human Condition, University of Chicago Press, Chicago, 1958

Argyle, M., The Psychology of Happiness, Methuen, Londra, 1987

Aristotle, Metaphysics, çev. W. D. Ross, 2 cilt, Clarendon Press, Oxford, 1924

——, Problems II, çev. W. S. Hett, Heinemann, Londra, 1965

——, De Anima, çev. H. Lawson-Tancred, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1986

——, Poetics, çev. M. Heath, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1996

——, Nicomachean Ethics, çev. W. D. Ross, Oxford University Press, Oxford, 1998

Armstrong, D. F., Stokoe, W. C. & Wilcox, S. E., 'Signs of the origins of syntax', Current Anthropology, 1994, 35(4), ss. 349–68

Arnaud, C., Chamfort: A Biography, çev. D. Dusinberre, University of Chicago Press, Chicago, 1992

Arnheim, R., Visual Thinking, University of California Press, Berkeley CA, 1977 [1969]

——, Art and Visual Perception, Faber & Faber, Londra, 1954

Aron, A. R., Fletcher, P. C., Bullmore, E. T. ve ark., 'Stop-signal inhibition disrupted by damage to right inferior frontal gyrus in humans', Nature Neuroscience, 2003, 6(2), ss. 115–16

Arseni, C. & Danaila, L., 'Logorrhoea syndrome with hyperkinesia', European Neurology, 1977, 15(4), ss. 183–7

Ashbrook, J. B., 'Neurotheology: the working brain and the work of theology', Zygon: Journal of Religion & Science, 1984, 19(3), ss. 331–50

Ashcraft, M. H., Yamashita, T. S. & Aram, D. M., 'Mathematics performance in left and right brain-lesioned children and adolescents', Brain and Cognition, 1992, 19(2), ss. 208–52

Asthana, H. S. & Mandal, M. K., 'Visual-field bias in the judgment of facial expression of emotion', Journal of Genetic Psychology, 2001, 128(1), ss. 21–9

Aulus Gellius, Noctes Atticae, ed. P. K. Marshall, Clarendon Press, Oxford, 1968

Aust, U., Apfalter, W. & Huber, L., 'Pigeon categorization: classification strategies in a non-linguistic species', kaynak metin Grialou, P., Longo, G. & Okada, M. (ed.), Images and Reasoning, Keio University Press, Tokyo, 2005, cilt 1, ss. 183–204

Aziz-Zadeh, L., Koski, L., Zaidel, E. ve ark., 'Lateralization of the human mirror neuron system', Journal of Neuroscience, 2006, 26(11), ss. 2964–70

Babinski, J., 'Contribution a l'étude des troubles mentaux dans l'hémiplégie organique cérébrale (anosognosie)', Revue Neurologique, 1914, 27, ss. 845–8

——, 'Réflexes de défense', Brain, 1922, 45, ss. 149–84

Babkoff, H. & Ben-Uriah, Y., 'Lexical decision time as a function of visual field and stimulus probability', Cortex, 1983, 19(1), ss. 13–30

Bachelard, G., The Poetics of Space, çev. M. Jolas, Beacon Press, Boston MA, 1969 [La Poétique de l'Espace1958]

Bacon, Sir Francis, The Advancement of Learning[1605], kaynak metin The Works, cilt 3, çev. and ed. J. Spedding, R. L. Ellis & D. D. Heath, Longman, Londra, 1857, ss. 253–491

——, Novum Organon[1620], kaynak metin The Works, cilt 4, çev. and ed. J. Spedding, R. L. Ellis & D. D. Heath, Longman, Londra, 1858, ss. 39–248

——, Meditations Sacrae[1597], kaynak metin The Works, cilt 7, çev. and ed. J. Spedding, R. L. Ellis & D. D. Heath, Longman, Londra, 1859, ss. 227–42

Baillie, J., An Essay on the Sublime, Kraus, New York, 1967 [1747]

Bakan, D., The Duality of Human Existence: an Essay on Psychology and Religion, Rand McNally, Chicago, 1966

Balkwill, L.-L. & Thompson, W. F., 'A cross-cultural investigation of the perception of emotion in music: psychophysical and cultural cues', Music Perception, 1999, 17(1), ss. 43–64

Balkwill, L.-L., Thompson, W. F. & Matsunaga, R., 'Recognition of emotion in Japanese, Western, and Hindustani music by Japanese listeners', Japanese Psychological Research, 2004, 46(4), ss. 337–49

Ballard, D. H., 'Our perception of the world has to be an illusion', Journal of Consciousness Studies, 2002, 9(5–6), ss. 54–71

Balzac, H. de, Théorie de la démarche, Didier, Paris, 1853 [1833]

Banich, M. T., 'The missing link: the role of interhemispheric interaction in attentional processing', Brain and Cognition, 1998, 36, ss. 128–57

——, 'Interaction between the hemispheres and its implications for the processing capacity of the brain', kaynak metin Hugdahl, K. & Davidson, R. J. (ed.), The Asymmetrical Brain, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2003, ss. 261–302

Banich, M. T. & Federmeier, K. D., 'Categorical and metric spatial processes distinguished by task demands and practice', Journal of Cognitive Neuroscience, 1999, 11(2), ss. 153–66

Banich, M. T. & Karol, D. L., 'The sum of the parts does not equal the whole: evidence from bihemispheric processing', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1992, 18(3), ss. 763–84

Banich, M. T., Stolar, N., Heller, W. ve ark., 'A deficit in right-hemisphere performance after induction of a depressed mood', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 1992, 5(1), ss. 20–27

Barbas, H., Saha, S., Rempel-Clower, N. ve ark., 'Serial pathways from primate prefrontal cortex to autonomic areas may influence emotional expression', BMC Neuroscience, 2003, 4, s. 25

Barber, J., The Road from Eden: Studies in Christianity and Culture, Academica Press, Palo Alto CA, 2008

Barbey, A. K., Colom, R. & Paul, E. J. ve ark., 'Architecture of fluid intelligence and working memory revealed by lesion mapping', Brain Structure and Function, 2014, 219(2), ss. 485–94

Barchas, P. R. & Perlaki, K. M., 'Processing of preconsciously acquired information measured by hemispheric asymmetry and selection accuracy', Behavioral Neuroscience, 1986, 100(3), ss. 343–9

Barnacz, A. L., Johnson, A., Constantino, P. ve ark., 'Schizotypal personality traits and deception: the role of self-awareness', Schizophrenia Research, 2004, 70(1), ss. 115–16

Barnett, K. J., 'Colour knowledge: the role of the righthemisphere in colour processing and object colour knowledge', Laterality, 2008, 13(5), ss. 456–67

Baron-Cohen, S., Campbell, R., Karmiloff-Smith, A. ve ark., 'Are children with autism blind to the mentalistic significance of the eyes?', British Journal of Developmental Psychology, 1995, 13(4), 379–98

Baron-Cohen, S., Leslie, A. M. & Frith, U., 'Does the autistic child have a "theory of mind"?', Cognition, 1985, 21(1), ss. 37–46

Baron-Cohen, S., Ring, H., Moriarty, J. ve ark., 'Recognition of mental state terms: clinical findings in children with autism and a functional neuroimaging study of normal adults', British Journal of Psychiatry, 1994, 165(5), ss. 640–49

Baron-Cohen, S., Tager-Flusberg, H. & Cohen, D. J. (ed.), Understanding Other Minds: Perspectives from Developmental Cognitive Neuroscience, Oxford University Press, Oxford, 2000

Baron-Cohen, S., Wheelwright, S. & Jolliffe, T., 'Is there a "language of the eyes"? Evidence from normal adults, and adults with autism or Asperger syndrome', Visual Cognition, 1997, 4(3), ss. 311–31

Barrash, J., Tranel, D. & Anderson, S. W., 'Acquired personality disturbances associated with bilateral damage to the ventro medial prefrontal region', Developmental Neuropsychology, 2000, 18(3), ss. 355–81

Barrick, T. R., Mackay, C. E., Prima, S. ve ark., 'Automatic analysis of cerebral asymmetry: an exploratory study of the relationship between brain torque and planum temporale asymmetry', NeuroImage, 2005, 24(3), ss. 678–91

Bartolomeo, P. & Chokron, S., 'Left unilateral neglect or right hyperattention?', Neurology, 1999, 53(9), ss. 2023–7

Bartolomeo, P., Chokron, S. & Sieroff, E., 'Facilitation instead of inhibition for repeated right-sided events in left neglect', NeuroReport, 1999, 10(16), ss. 3353–7

Barton, J. J., Press, D. Z., Keenan, J. P. ve ark., 'Lesions of the fusiform face area impair perception of facial configuration in prosopagnosia', Neurology, 2002, 58(1), ss. 71–8

Bates, E. & Goodman, J., 'On the inseparability of grammar and the lexicon: evidence from acquisition, aphasia and real time processing', Language and Cognitive Processes, 1997, 12(5–6), ss. 507–84

Bateson, G., Mind and Nature – A Necessary Unity, Ballantine Books, New York, 1979

Battelli, L., Cavanagh, P., Intriligator, J. ve ark., 'Unilateral right parietal damage leads to bilateral deficit for high-level motion', Neuron, 2001, 32(6), ss. 985–95

Battelli, L., Cavanagh, P., Martini, P. ve ark., 'Bilateral deficits of transient visual attention in right parietal patients', Brain, 2003, 126(10), ss. 2164–74

Battelli, L., Pascual-Leone, A. & Cavanagh, P., 'The "when" pathway of the right parietal lobe', Trends in Cognitive Sciences, 2007, 11(5), ss. 204–10

Baudelaire, C., 'Salon de 1846', OEuvres complètes, ed. C. Pichois, 2 cilt, Gallimard, Paris, 1975–6

Bauer, R. H., 'Lateralization of neural control for vocalization by the frog (Rana pipiens)', Psychobiology, 1993, 21(3), ss. 243–8

Bauer, R. M., 'Visual hypoemotionality as a symptom of visual-limbic disconnection in man', Archives of Neurology, 1982, 39(11), ss. 702–8

Baumeister, R. F., Smart, L. & Boden, J. M., 'Relation of threatened egotism to violence and aggression: the dark side of high self-esteem', Psychological Bulletin, 1996, 103(1), ss. 5–33

Bayley, J., 'Keats and reality', British Academy Raporları, 1962, 48, ss. 91–125

Baynes, K., Tramo, M. J., Reeves, A. G. ve ark., 'Isolation of a right hemisphere cognitive system in a patient with anarchic (alien) hand sign', Neuropsychologia, 1997, 35(8), ss. 1159–73

Bäzner, H. & Hennerici, M. G., 'Painting after right-hemisphere stroke – case studies of professional artists', kaynak metin Bogousslavsky, J. & Hennerici, M. G. (ed.), Neurological Disorders in Famous Artists – Part 2, Frontiers of Neurology and Neuroscience, Karger, Basel, 2007, cilt 22, ss. 1–13

Bear, D. M., 'Hemispheric specialization and the neurology of emotion', Archives of Neurology, 1983, 40(4), ss. 195–202

Bear, D. M. & Fedio, P., 'Quantitative analysis of interictal behaviour in temporal lobe epilepsy', Archives of Neurology, 1977, 34(8), ss. 454–67

Beard, M., 'Did Christianity destroy rational thought for 1000 years?', kaynak metin The Independent, Londra, 14 Eylül 2002

Bearden, C. E., Hoffman, K. M. & Cannon, T. D., 'The neuropsychology and neuroanatomy of bipolar affective disorder: a critical review', Bipolar Disorders, 2001, 3(3), ss. 106–50

Becchio, C. & Bertone, C., 'Time and neglect: abnormal temporal dynamics in unilateral spatial neglect', Neuropsychologia, 2006, 44(14), ss. 2775–82

Bechara, A., Damasio, A. R., Damasio, H. ve ark., 'Insensitivity to future consequences following damage to human prefrontal cortex', Cognition, 1994, 50(1–3), ss. 7–15

Bechara, A., Tranel, D. & Damasio, H., 'Characterization of the decision-making deficit of patients with ventromedial prefrontal cortex lesions', Brain, 2000, 123(11), ss. 2189–2202

Beeman, M., 'Semantic processing in the right hemisphere may contribute to drawing inferences from discourse', Brain and Language, 1993, 44(1), ss. 80–120

Beeman, M. J., Bowden, E. M. & Gernsbacher, M. A., 'Right and left hemisphere cooperation for drawing predictive and coherence inferences during normal story comprehension', Brain and Language, 2000, 71(2), ss. 310–36

Beeman, M. & Chiarello, C., Right Hemisphere Language Comprehension: Perspectives from Cognitive Neuroscience, Lawrence Erlbaum, Mahwah NJ, 1998

Beeman, M., Friedman, R. B., Grafman, J. ve ark., 'Summation priming and coarse semantic coding in the right hemisphere', Journal of Cognitive Neuroscience, 1994, 6(1), ss. 26–45

Behrmann, M., Avidan, G., Marotta, J. J. ve ark., 'Detailed exploration of face-related processing in congenital prosopagnosia: 1. Behavioral findings', Journal of Cognitive Neuroscience, 2005, 17(7), ss. 1130–49

Bejjani, B.-P., Damier, P., Arnulf, I. ve ark., 'Transient acute depression induced by high-frequency deep-brain stimulation', New England Journal of Medicine, 1999, 340(19), ss. 1476–80

Bellugi, U., Poizner, H. & Klima, E. S., 'Brain organization for language: clues from sign aphasia', Human Neurobiology, 1983, 2(3), ss. 155–70

——, 'Language, modality and the brain', Trends in Neurosciences, 1989, 12(10), ss. 380–88

Bemporad, J. R., 'Perceptual disorders in schizophrenia', American Journal of Psychiatry, 1967, 123(8), ss. 971–6

Benbow, C. P., 'Physiological correlates of extreme intellectual precocity', Neuropsychologia, 1986, 24(5), ss. 719–25

Bench, C. J., Friston, K. J., Brown, R. G. ve ark., 'The anatomy of melancholia – focal abnormalities of cerebral blood flow in major depression', Psychological Medicine, 1992, 22(3), ss. 607–15

Bender, M. B., Feldman, M. & Sobin, A. J., 'Palinopsia', Brain, 1968, 9(2), ss. 321–38

Benjamin, W., 'The Storyteller', Illuminations, çev. H. Zohn, ed. H. Arendt, Schocken, New York, 1969, ss. 83–109

——, 'On the mimetic faculty', kaynak metin Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings, çev. E. Jephcott, ed. P. Demetz, Schocken Books, New York, 1986, ss. 333–6

Bennett, D., Sharpe, M., Freeman, C. ve ark., 'Anorexia nervosa among female secondary school students in Ghana', British Journal of Psychiatry, 2004, 185(4), ss. 312–17

Benowitz, L. I., Bear, D. M., Rosenthal, R. ve ark., 'Hemispheric specialization in nonverbal communication', Cortex, 1983, 19(1), ss. 5–11

Benowitz, L. I., Moya, K. L. & Levine, D. N., 'Impaired verbal reasoning and constructional apraxia in subjects with right hemisphere damage', Neuropsychologia, 1990, 28(3), ss. 231–41

Benson, D. F. & Barton, M. I., 'Disturbances in constructional ability', Cortex, 1970, 6(1), ss. 19–46

Benson, D. F. & Stuss, D. T., 'Frontal lobe influences on delusions: a clinical perspective', Schizophrenia Bulletin, 1990, 16(3), ss. 403–11

Bentham, J., The Works of Jeremy Bentham, ed. J. Bowring, William Tait, Edinburgh, 1838–43

——, An Introduction to the Principles of Morals and Legislation, kaynak metin M. Warnock (ed.), Utilitarianism and On Liberty, kaynak metincluding Mill's 'Essay on Bentham' and selections from the writings of Jeremy Bentham and John Austin, Blackwell, Oxford, 2003

Benton, A. L., 'Constructional apraxia and the minor hemisphere', Confinia Neurologica, 1967, 29, ss. 1–16

Benton, A. L. & Fogel, M. L., 'Three-dimensional constructional praxis: a clinical test', Archives of Neurology, 1962, 7(4), ss. 347–54

Benton, A. L. & Joynt, R. J., 'Reaction time in unilateral cerebral disease', Confinia Neurologica, 1959, 19, ss. 247–56

Berger, P. L., Berger, B. & Kellner, H., The Homeless Mind: Modernization and Consciousness, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1974

Bergson, H., Essai sur les données immédiates de la conscience, ed. F. Alcan, Librairies Félix Alcan et Guillaumin Réunies, Paris, 1908 [1889]

Berlin, B., The Principles of Ethnobiological Classification, Princeton University Press, Princeton NJ, 1992

——, '"Just another fish story?" Size-symbolic properties of fish names', kaynak metin Minelli, A., Ortalli, G. & Singa, G. (ed.), Animal Names, Istituto Veneto di Scienze, Lettre ed Arti, Venice, 2005, ss. 9–21

Berlin, I., Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas, Hogarth Press, Londra, 1976

——, The Roots of Romanticism, Princeton University Press, Princeton NJ, 1999

Berlucchi, G., Mangun, G. R. & Gazzaniga, M. S., 'Visuospatial attention and the split brain', News in Physiological Sciences, 1997, 12(5), ss. 226–31

Berns, G. S., Cohen, J. D. & Mintun, M. A., 'Brain regions responsive to novelty in the absence of awareness', Science, 1997, 276(5316), ss. 1272–5

Bertollo, D. N., Cowen, M. A. & Levy, A. V., 'Hypometabolism in olfactory cortical projection areas of male patients with schizophrenia: an initial positron emission tomography study', Psychiatry Research, 1996, 60(2–3), ss. 113–16

Bertoloni, G., Anzola, G. P., Buchtel, H. A. ve ark., 'Hemispheric differences in the discrimination of the velocity and dura tion of a simple visual stimulus', Neuropsychologia, 1978, 16(2), ss. 213–20

Bever, T. G. & Chiarello, R. J., 'Cerebral dominance in musicians and nonmusicians', Science, 1974, 185(150), ss. 537–9

Bhadrinath, E. R., 'Anorexia nervosa in adolescents of Asian extraction', British Journal of Psychiatry, 1990, 156(4), ss. 565–8

Biermann-Ruben, K., Kessler, K., Jonas, M. ve ark., 'Right hemisphere contributions to imitation tasks', European Journal of Neuroscience, 2008, 27(7), ss. 1843–55

Biese, A., Die Philosophie des Metaphorischen, Leopold Voss, Hamburg and Leipzig, 1893

——, The Development of the Feeling for Nature in the Middle Ages and Modern Times, Routledge, Londra, 1905 [Die Entwickelung des Naturgefühls im Mittelalter und in der Neuzeit, 1888]

Bihrle, A. M., Brownell, H. H., Powelson, J. A. ve ark., 'Comprehension of humorous and nonhumorous materials by left and right brain-damaged patients', Brain and Cognition, 1986, 5(4), ss. 399–411

Bilder, R. M., Wu, H., Bogerts, B. ve ark., 'Cerebral volume asymmetries in schizophrenia and mood disorders: a quantita tive magnetic resonance imaging study', International Journal of Psychophysiology, 1999, 34(3), ss. 197–205

Birchwood, M., Iqbal, Z., Chadwick, P. ve ark., 'Cognitive approach to depression and suicidal thinking in psychosis. 2. Testing the validity of a social ranking model', British Journal of Psychiatry, 2000, 177(6), ss. 522–8

Bisazza, A., Cantalupo, C., Capocchiano, M. ve ark., 'Population lateralisation and social behaviour: a study with sixteen species of fish', Laterality, 2000, 5(3), ss. 269–84

Bisiacchi, P., Marzi, C. A., Nicoletti, R. ve ark., 'Left-right asymmetry of callosal transfer in normal human subjects', Behavioural Brain Research, 1994, 64(1–2), ss. 173–8

Bisiach, E., Mini, M., Sterzi, R. ve ark., 'Hemispheric lateralisation of the decisional stage in choice reaction times to visual unstructured stimuli', Cortex, 1982, 18(2), ss. 191–7

Bisiach, E., Rusconi, M. L. & Vallar, G., 'Remission of somatoparaphrenic delusion through vestibular stimulation', Neuropsychologia, 1991, 29(10), ss. 1029–31

Bisiach, E., Vallar, G., Perani, D. ve ark., 'Unawareness of disease following lesions of the right hemisphere: anosognosia for hemiplegia and anosognosia for hemianopia', Neuropsychologia, 1986, 24(4), ss. 471–82

Black, F. W. & Bernard, B. A., 'Constructional apraxia as a function of lesion locus and size in patients with focal brain damage', Cortex, 1984, 20(1), ss. 111–20

Black, F. W. & Strub, R. L., 'Constructional apraxia in patients with discrete missile wounds of the brain', Cortex, 1976, 12(3), ss. 212–20

Black, M., 'Metaphor', kaynak metin Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy, Cornell University Press, Ithaca New York, 1962, ss. 22–47

——, The Prevalence of Humbug and Other Essays, Cornell University Press, Ithaca New York & Londra, 1983

Blair, R. J. R. & Coles, M., 'Expression recognition and behavioural problems in early adolescence', Cognitive Development, 2000, 15(4), ss. 421–34

Blair, R. J. R., Colledge, E., Murray, L. ve ark., 'A selective impairment in the processing of sad and fearful expressions in children with psychopathic tendencies', Journal of Abnormal Child Psychology, 2001, 29(6), ss. 491–8

Blake, W., Complete Writings, ed. Sir Geoffrey Keynes, Oxford University Press, Oxford, 1972

Blakemore, S. J. & Decety, J., 'From the perception of action to the understanding of intention', Nature Reviews Neuroscience, 2001, 2(8), ss. 561–7

Blakemore, S. J., Rees, G. & Frith, C. D., 'How do we predict the consequences of our actions? A functional imaging study', Neuropsychologia, 1998, 36(6), ss. 521–9

Blakeslee, T. R., The Right Brain, Macmillan, Londra, 1980

Blanchflower, D. G. & Oswald, A. J., 'Well-being over time in Britain and the USA,' Journal of Public Economics, 2004, 88, ss. 1359–86

Blankenburg, W. & Mishara, A. L., 'First steps toward a psychopathology of "common sense" ', Philosophy, Psychiatry, & Psychology, 2001, 8(4), ss. 303–15

Bleuler, E., 'Halbseitiges Delirium', Psychiatrisch-Neurologische Wochenschrift, 1902, 34, ss. 361–7

Blonder, L. X., Bowers, D. & Heilman, K. M., 'The role of the right hemisphere in emotional communication', Brain, 1991, 114(3), ss. 1115–27

Blood, A. J. & Zatorre, R. J., 'Intensely pleasurable responses to music correlate with activity in brain regions implicated in reward and emotion', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2001, 98(20), ss. 11818–23

Blood, A. J., Zatorre, R. J., Bermudez, P. ve ark., 'Emotional responses to pleasant and unpleasant music correlate with activity in paralimbic brain regions', Nature Neuroscience, 1999, 2(4), ss. 382–7

Bloom, J. S. & Hynd, G. W., 'The role of the corpus callosum in interhemispheric transfer of information: excitation or inhi bition?', Neuropsychology Review, 2005, 15(2), ss. 59–71

Bloom, P. & Keil, F. C., 'Thinking through language', Mind & Language, 2001, 16(4), ss. 351–67

Bloom, R. L., Borod, J. C., Obler, L. K. ve ark., 'A preliminary characterization of lexical emotional expression in right and left brain-damaged patients', International Journal of Neuroscience, 1990, 55(2–4), ss. 71–80

Blumberg, H. P., Stern, E., Martinez, D. ve ark., 'Increased anterior cingulate and caudate activity in bipolar mania', Biological Psychiatry, 2000, 48(11), ss. 1045–52

Boccioni, U., Carrà, C., Russolo, L. ve ark., 'Manifesto of the Futurist Painters', Poesia, Milan, 1910a (11 Şubat)

——, 'Technical Manifesto of Futurist Painting', Poesia, Milan, 1910b (10 Nisan)

Bodamer, J., 'Die Prosop-Agnosie', Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten, 1947, 179, ss. 6–53

Bodamer, M. D. & Gardner, R. A., 'How cross-fostered chimpanzees (Pan troglodytes) initiate and maintain conversations', Journal of Comparative Psychology, 2002, 116(1), ss. 12–26

Bogen, J. E., 'The dual brain: some historical and methodological aspects', kaynak metin Benson, D. F. & Zaidel, E. (ed.), The Dual Brain: Hemispheric Specialization in Humans, Guilford Press, New York, 1985, ss. 27–43

——, 'Split-brain basics: relevance for the concept of one's other mind', Journal of the American Academy of Psychoanalysis, 2000, 28(2), ss. 341–69

Bogen, J. E. & Bogen, G. M., 'The other side of the brain: III. The corpus callosum and creativity', Bulletin of the Los Angeles Neurological Society, 1969, 34(4), ss. 191–220

——, 'Creativity and the corpus callosum', Psychiatric Clinics of North America, 1988, 11(3), ss. 293–301

——, 'Split-brains: interhemispheric exchange in creativity', kaynak metin Runco, M. A. & Pritzker, R. (ed.), Encyclopedia of Creativity, Academic Press, San Diego CA, 1999, ss. 571–5

Bogerts, B., 'The temporolimbic system theory of positive schizophrenic symptoms', Schizophrenia Bulletin, 1997, 23(3), ss. 423–35

Bolduc, C., Daoust, A. M., Limoges, E. ve ark., 'Hemispheric lateralization of the EEG during wakefulness and REM sleep in young healthy adults', Brain and Cognition, 2003, 53(2), ss. 193–6

Boles, D. B., 'Relationships among multiple task asymmetries. II. A large-sample factor analysis', Brain and Cognition, 1998, 36(3), ss. 268–89

Boll, T. J., 'Right and left cerebral hemisphere damage and tactile perception: performance of the ipsilateral and contralat eral sides of the body', Neuropsychologia, 1974, 12(2), ss. 235–8

Bonin, G. von, 'Anatomical asymmetries of the cerebral hemispheres', kaynak metin Mountcastle, V. B. (ed.), Interhemispheric Relations and Cerebral Dominance, Johns Hopkins Press, Baltimore MD, 1962, ss. 1–6

Borges, J. L., Labyrinths: Selected Stories and Other Writings, çev. various hands, ed. D. A. Yates, New Directions, New York, 1964

——, A Universal History of Infamy, çev. N. T. de Giovanni, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1975 [Historia universal de la infamia, 1935]

Borgo, F. & Shallice, T., 'When living things and other "sensory quality" categories behave in the same fashion: a novel cate gory specificity effect', Neurocase, 2001, 7(3), ss. 201–20

Bornstein, B., 'Prosopagnosia', kaynak metin Halpern, L. (ed.), Problems of Dynamic Neurology, University of Hadassah, Jerusalem, 1963, ss. 283–318

Bornstein, B. & Kidron, D. P., 'Prosopagnosia', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1959, 22(2), ss. 124–31

Bornstein, B., Sroka, H. & Munitz, H., 'Prosopagnosia with animal face agnosia', Cortex, 1969, 5(2), ss. 164–9

Borod, J. C., 'Interhemispheric and intrahemispheric control of emotion: a focus on unilateral brain damage', Journal of Consulting and Clinical Psychology, 1992, 60(3), ss. 339–48

——, 'Cerebral mechanisms underlying facial, prosodic, and lexical emotional expression: a review of neuropsychological studies and methodological issues', Neuropsychology, 1993, 7, ss. 445–63

Borod, J. C., Andelman, F., Obler, L. K. ve ark., 'Right hemisphere specialization for the identification of emotional words and sentences: evidence from stroke patients', Neuropsychologia, 1992, 30(9), ss. 827–44

Borod, J. C., Bloom, R. L., Brickman, A. M. ve ark., 'Emotional processing deficits in individuals with unilateral brain damage', Applied Neuropsychology, 2002, 9(1), ss. 23–36

Borod, J. C. & Caron, H. S., 'Facedness and emotion related to lateral dominance, sex and expression type', Neuropsychologia, 1980, 18(2), ss. 237–41

Borod, J. C., Haywood, C. S. & Koff, E., 'Neuropsychological aspects of facial asymmetry during emotional expression: a review of the normal adult literature', Neuropsychology Review, 1997, 7(1), ss. 41–60

Borod, J. C., Kent, J., Koff, E. ve ark., 'Facial asymmetry while posing positive and negative emotions: support for the right hemisphere hypothesis', Neuropsychologia, 1988, 26(5), ss. 759–64

Borod, J. C., Koff, E. & Buck, R., 'The neuropsychology of facial expression: data from normal and braindamaged adults', kaynak metin Blanck, P. D., Buck, R.

& Rosenthal, R. (ed.), Nonverbal Communication in the Clinical Context, Pennsylvania State University Press, Philadelphia PA, 1986, ss. 196–222

Borod, J. C., Koff, E. & Caron, H. S., 'Right hemisphere specialisation for the expression and appreciation of emotion: a focus on the face', kaynak metin Perecman, E. (ed.), Cognitive Processing in the Right Hemisphere, Academic Press, New York, 1983, ss. 83–110

Borod, J. C., Koff, E., Lorch, M. P. ve ark., 'Channels of emotional expression in patients with unilateral brain damage', Archives of Neurology, 1985, 42(4), ss. 345–8

Borod, J. C., Koff, E., Yecker, S. ve ark., 'Facial asymmetry during emotional expression: gender, valence, and measurement technique', Neuropsychologia, 1998, 36(11), ss. 1209–15

Borod, J. C., Welkowitz, J., Alpert, M. ve ark., 'Parameters of emotional processing in neuropsychiatric disorders: conceptual issues and a battery of tests', Journal of Communication Disorders, 1990, 23(4–5), ss. 247–71

Boroojerdi, B., Diefenbach, K. & Ferbert, A., 'Transcallosal inhibition in cortical and subcortical cerebral vascular lesions', Journal of the Neurological Sciences, 1996, 144(1–2), ss. 160–70

Boroojerdi, B., Hungs, M., Mull, M. ve ark., 'Interhemispheric inhibition in patients with multiple sclerosis', Electroencephalography and Clinical Neurophysiology, 1998, 109(3), ss. 230–37

Boroojerdi, B., Töpper, R., Foltys, H. ve ark., 'Transcallosal inhibition and motor conduction studies in patients with schizo phrenia using transcranial magnetic stimulation', British Journal of Psychiatry, 1999, 175(4), ss. 375–9

Boswell, J., Life of Samuel Johnson, ed. J. W. Croker, John Murray, Londra, 1851

Botha, R. P., Challenging Chomsky: The Generative Garden Game, Blackwell, Oxford, 1989

Bottini, G., Corcoran, R., Sterzi, R. ve ark., 'The role of the right hemisphere in the interpretation of figurative aspects of language: a positron emission tomography activation study', Brain, 1994, 117(6), ss. 1241–53

Bourgeois, M. J., Christman, S. & Horowitz, I. A., 'The role of hemispheric activation in person perception: evidence for an attentional focus model', Brain and Cognition, 1998, 38(2), ss. 202–19

Bowden, E. M. & Beeman, M. J., 'Getting the right idea: semantic activation in the right hemisphere may help solve insight problems', Psychological Science, 1998, 9(6), ss. 435–40

Bowden, E. M. & Jung-Beeman, M., 'Aha! Insight experience correlates with solution activation in the right hemisphere', Psychonomic Bulletin & Review, 2003, 10(3), ss. 730–37

Bowers, D., Blonder, L. X., Feinberg, T. ve ark., 'Differential impact of right and left hemisphere lesions on facial emotion and object imagery', Brain, 1991, 114(6), ss. 2593–609

Bowring, J., Memoirs of Bentham, kaynak metin Bentham, J., The Works of Jeremy Bentham, ed. J. Bowring, William Tait, Edinburgh, 1838–43, cilt 10

Boyle, D., The Tyranny of Numbers, HarperCollins, Londra, 2001

Boys-Stones, G., 'Physiognomy and ancient psychological theory', kaynak metin Swain, S. (ed.), Seeing the Face, Seeing the Soul, Oxford University Press, Oxford, 2007, ss. 19–124

Bracha, H. S., Cabrera, F. J., Karson, C. N. ve ark., 'Lateralization of visual hallucinations in chronic schizophrenia', Biological Psychiatry, 1985, 20(10), ss. 1132–6

Bradshaw, G. J., Hicks, R. E. & Rose, B., 'Lexical discrimination and letter-string identification in the two visual fields', Brain and Language, 1979, 8(1), ss. 10–18

Bradshaw, J. L., 'The evolution of human lateral asymmetries: new evidence and second thoughts', Journal of Human Evolution, 1988, 17(6), ss. 615–37

——, Human Evolution. A Neuropsychological Perspective, Taylor & Francis, Londra, 1997

Bradshaw, J. L. & Nettleton, N. C., 'The nature of hemispheric specialization in man', Behavioral and Brain Sciences, 1981, 4(1), ss. 51–91

——, Human Cerebral Asymmetry, Prentice-Hall, Englewood Cliffs NJ, 1983

Brady, R. H., 'The idea in nature: rereading Goethe's organics', kaynak metin Seamon, D. & Zajonc, A. (ed.), Goethe's Way of Science: a Phenomenology of Nature, State University of New York Press, New York, 1998, ss. 83–111

Brannon, E. M., 'The independence of language and mathematical reasoning', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2005, 102(9), ss. 3177–8

Braudel, F., The Mediterranean in the Ancient World, çev. S. Reynolds, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 2001 [Les mémoires de la Méditerranée1998]

Braun, C. M. J., 'The evolution of hemispheric specialisation of antagonistic systems of management of the body's energy sources', Laterality, 2007, 12(5), ss. 397–427

Braun, C. M. J., Daigneault, R., Gaudelet, S. ve ark., 'Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition symptoms of mania: which one(s) result(s) more often from right than left hemisphere lesions?', Comprehensive Psychiatry, 2008, 49(5), ss. 441–59

Braun, C. M. J., Delisle, J., Guimond, A. ve ark., 'Post unilateral lesion response biases modulate memory: crossed double dissociation of hemispheric specialisations', Laterality, 2009, 14(2), ss. 122–64

Braun, C. M. J., Desjardins, S., Gaudelet, S. ve ark., 'Psychic tonus, body schema and the parietal lobes: a multiple lesion case analysis', Behavioural Neurology, 2007, 18(2), ss. 65–80

Braun, C. M. J., Dumont, M., Duval, J. ve ark., 'Speech rate as a sticky switch: a multiple lesion case analysis of mutism and hyperlalia', Brain and Language, 2004, 89(1), ss. 243–52

Braun, C. M. J., Larocque, C., Daigneault, S. ve ark., 'Mania, pseudomania, depression, and pseudodepression resulting from focal unilateral critical lesions', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 1999, 12(1), ss. 35–51

Bray, F., 'Chinese Medicine', kaynak metin Bynum, W. F. & Porter, R. (ed.), Companion Encyclopaedia of the History of Medicine, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1993, cilt 1, ss. 728–54

Breen, N., Caine, D. & Coltheart, M., 'Mirrored-self misidentification: two cases of focal onset dementia', Neurocase, 2001, 7(3), ss. 239–54

Breitenstein, C., Daum, I. & Ackermann, H., 'Emotional processing following cortical and subcortical brain damage: contribution of the fronto-striatal circuitry', Behavioural Neurology, 1998, 11(1), ss. 29–42

Bremer, F., 'Physiology of the corpus callosum', Research Publications of the Association for Research in Nervous and Mental Disease, 1958, 36, ss. 424–48

Brener, M., Faces: The Changing Look of Humankind, University Press of America, Lanham MD, 2000

Bretherton, I. & Bates, E., 'The development of representation from 10–28 months', kaynak metin Emde, R. N. & Harmon, R. J. (ed.), Continuities and Discontinuities in Development, Plenum Press, New York, 1984, ss. 229–61

Broad, K. D., Mimmack, M. L. & Kendrick, K. M., 'Is right hemisphere specialisation for face discrimination specific to humans?', European Journal of Neuroscience, 2000, 12(2), ss. 731–41

Broadbent, D. E., 'The hidden preattentive process', American Psychologist, 1977, 32(2), ss. 109–18

Broadfield, D. C., Holloway, R. L., Mowbray, K. ve ark., 'Endocast of Sambungmacan 3 (Sm 3): a new homo erectus from Indonesia', The Anatomical Record, 2001, 262(4), ss. 369–79

Broca, P., 'Perte de la parole, ramollissement chronique et destruction partielle du lobe antérieur gauche du cerveau', Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris, 1861a, 2, ss. 235–8

——, 'Remarques sur le siège de la faculté du langage articule, suivies d'une observation d'aphémie', Bulletin de la Société Anatomique, 1861b, 36, ss. 330–57

——, 'Sur le principe des localisations cérébrales', Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris, 1861c, 2, ss. 190–204

——, 'Sur le siège de la faculté du langage articulé', Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris, 1865, 6, ss. 377–93

Brosch, T., Sander, D. & Scherer, K. R., 'That baby caught my eye. . .attention capture by infant faces', Emotion, 2007, 7(3), ss. 685–9

Brown, D. E., Human Universals, McGraw-Hill, New York, 1991

Brown, H. D. & Kosslyn, S. M., 'Cerebral lateralization', Current Opinion in Neurobiology, 1993, 3(2), ss. 183–6

Brown, S., 'Evolutionary models of music: from sexual selection to group selection', kaynak metin Thompson, N. S & Tonneau, F. (ed.), Perspectives in Ethology13: Evolution, Culture, and Behavior, Plenum Press, New York, 2000a, ss. 221–81

——, 'The "musilanguage" model of music evolution', kaynak metin Wallin, N. L., Merker, B. & Brown, S. (ed.), The Origins of Music, Massachusetts Institute of Technology Press, Londra, 2000b, ss. 271–300

Brown, S. & Nicholls, M. E., 'Hemispheric asymmetries for the temporal resolution of brief auditory stimuli', Perception and Psychophysics, 1997, 59(3), ss. 442–7

Brown, W. S., Larson, E. B. & Jeeves, M., 'Directional asymmetries in interhemispheric transmission time: evidence from visual evoked potentials', Neuropsychologia, 1994, 32(4), ss. 439–48

Brownell, H. H., Griffin, R., Winner, E. ve ark., 'Cerebral lateralization and theory of mind', kaynak metin Baron-Cohen, S., Tager Flusberg, H. & Cohen, D. J. (ed.), Understanding Other Minds: Perspectives from Developmental Cognitive Neuroscience, Oxford University Press, Oxford, 2000, ss. 306–33

Brownell, H. H., Michel, D., Powelson, J. ve ark., 'Surprise but not coherence: sensitivity to verbal humor in right-hemisphere patients', Brain and Language, 1983, 18(1), ss. 20–27

Brownell, H. H., Potter, H. H., Bihrle, A. M. ve ark., 'Inference deficits in right brain-damaged patients', Brain and Language, 1986, 27(2), ss. 310–21

Brownell, H. H., Potter, H. H., Michelow, D. ve ark., 'Sensitivity to lexical denotation and connotation in brain-damaged patients: a double dissociation?', Brain and Language, 1984, 22(2), ss. 253–65

Brownell, H. H., Simpson, T. L., Bihrle, A. M. ve ark., 'Appreciation of metaphoric alternative word meanings by left and right brain-damaged patients', Neuropsychologia, 1990, 28(4), ss. 375–83

Brown-Séquard, C.-E., 'Have we two brains or one?', The Forum, 1890, 9, ss. 627–43

Brüne, M., Bahramali, H., Hennessy, M. ve ark., 'Are angry male and female faces represented in opposite hemispheres of the female brain? A study using repetitive transcranial magnetic stimulation (rTMS)', Journal of Integrative Neuroscience, 2006, 5(2), ss. 187–97

Bruner, E., 'Fossil traces of the human thought: paleoneurology and the evolution of the genus Homo', Rivista di Antropologia (Journal of Anthropological Sciences), 2003, 81, ss. 29–56

Bruner, J., Actual Minds, Possible Worlds, Harvard University Press, Cambridge MA, 1986

Brunet, E., Sarfati, Y., Hardy-Baylé, M.-C. ve ark., 'A PET investigation of the attribution of intentions with a nonverbal task', NeuroImage, 2000, 11(2), ss. 157–66

Bruno, G., De innumerabilibus, immenso et infigurabili[1591], kaynak metin Opera Latine Conscripta, ed. F. Fiorentino, 3 cilt, Naples & Florence, 1879–91

Bruyer, R. (ed.), The Neuropsychology of Face Perception and Facial Expression, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1986

Bryden, M. P., Laterality: Functional Asymmetry in the Intact Brain, Academic Press, New York, 1982

Bryden, M. P., Ley, R. G. & Sugarman, J. H., 'A left ear advantage for identifying the emotional quality of tonal sequences', Neuropsychologia, 1982, 20(1), ss. 83–7

Büchner, L., Der neue Hamlet, Poesie und Prosa aus Papieren eines verstorbenen Pessimisten, Schabelitz, Zürich, 1885

Buchtel, H. A., Rizzolatti, G., Anzola, G. P. ve ark., 'Right hemispheric superiority in discrimination of brief acoustic duration', Neuropsychologia, 1978, 16(5), ss. 643–7 B

ueti, D., Bahrami, B. & Walsh, V., 'Sensory and association cortex in time perception', Journal of Cognitive Neuroscience, 2008, 20(6), ss. 1054–62

Bugnyar, T., Stöwe, M. & Heinrich, B., 'Ravens, Corvus corax, follow gaze direction of humans around obstacles', Royal Society of Londra Raporları, B serisi: Biological Sciences, 2004, 271(1546), ss. 1331–6

Bukach, C. M., Bub, D. N., Gauthier, I. ve ark., 'Perceptual expertise effects are not all or none: spatially limited perceptual expertise for faces in a case of prosopagnosia', Journal of Cognitive Neuroscience, 2006, 18(1), ss. 48–63

Bultitude, J. H. & Aimola Davies, A. M., 'Putting attention on the line: investigating the activationorientation hypothesis of pseudoneglect', Neuropsychologia, 2006, 44(10), ss. 1849–58

Burckhardt, J., The Civilization of the Renaissance in Italy, çev. S. G. C. Middlemore, Phaidon, Londra, 1965 [1878]

Burgess, C. & Lund, K., 'Modeling cerebral asymmetries in high-dimensional space', kaynak metin Beeman, M. & Chiarello, C. (ed.), Right Hemisphere Language Comprehension: Perspectives from Cognitive Neuroscience, Lawrence Erlbaum, Mahwah NJ, 1998, ss. 215–44

Burgund, E. D. & Marsolek, C. J., 'Viewpoint-invariant and viewpoint-dependent object recognition in dissociable neural subsystems', Psychonomic Bulletin & Review, 2000, 7(3), ss. 480–89

Burke, E., Select Works, ed. E. J. Payne, Clarendon Press, Oxford, 1881

——, A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful, Oxford University Press, Oxford, 1990 [1757]

Burkitt, J. A., Saucier, D. M., Thomas, N. A. ve ark., 'When advertising turns "cheeky"!', Laterality, 2006, 11(3), ss. 277–86

Burling, R., 'Primate calls, human language, and nonverbal communication', Current Anthropology, 1993, 34(1), ss. 25–53

Burnet, J., Early Greek Philosophy, A. & C. Black, Londra & Edinburgh, 1892.

Burt, D. M. & Perrett, D. I., 'Perceptual asymmetries in judgements of facial attractiveness, age, gender, speech and expres sion', Neuropsychologia, 1997, 35(5), ss. 685–93

Butler, J., Fifteen Sermons Preached at the Rolls Chapel, 2. edisyon, 'To which is added a PREFACE', J. & J. Knapton, Londra, 1729

Butler, S., Gilchrist, I. D., Burt, D. M. ve ark., 'Are the perceptual biases found in chimeric face processing reflected in eye movement patterns?', Neuropsychologia, 2005, 43(1), ss. 52–9

Butler, S. H. & Harvey, M., 'Does inversion abolish the left chimeric face processing advantage?', NeuroReport, 2005, 16(18), ss. 1991–3

Butterworth, B., Reeve, R., Reynolds, F. ve ark., 'Numerical thought with and without words: evidence from indigenous Australian children', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2008, 105(35), ss. 13179–84

Byrne, R. W., 'The smart gorilla's recipe book', Natural History, 1995, 104(10), ss. 12–15

Byrne, R. W. & Byrne, J. M., 'Hand preferences in the skilled gathering tasks of mountain gorillas (Gorilla g. berengei)', Cortex, 1991, 27(4), ss. 521–46

——, 'Complex leaf-gathering skills of mountain gorillas (Gorilla g. berengei): variability and standardization', American Journal of Primatology, 1993, 31(4), ss. 241–61

Byrne, R. W. & Whiten, A., 'Cognitive evolution in primates: evidence from tactical deception', Man, 1992, 27(3), ss. 609–27

Cacioppo, J. T., Berntson, G. G., Lorig, T. S. ve ark., 'Just because you're imaging the brain doesn't mean you can stop using your head: a primer and set of first principles', Journal of Personality and Social Psychology, 2003, 85(4), ss. 650–61

Cacioppo, J. T., Petty, R. E. & Quintanar, L. R., 'Individual differences in relative hemispheric alpha abundance and cogni tive responses to persuasive communications', 1982, 43(3), ss. 623–36

Cain, D. P. & Wada, J. A., 'An anatomical asymmetry in the baboon brain', Brain, Behavior and Evolution, 1979, 16(3), ss. 222–6

Caldara, R., Schyns, P., Mayer, E. ve ark., 'Does prosopagnosia take the eyes out of face representations? Evidence for a defect in representing diagnostic facial information following brain damage', Journal of Cognitive Neuroscience, 2005, 17(10), ss. 1652–66

Caligiuri, M. P., Brown, G. G., Meloy, M. J. ve ark., 'A functional magnetic resonance imaging study of cortical asymmetry in bipolar disorder', Bipolar Disorders, 2004, 6(3), ss. 183–96

Call, J., Bräuer, J., Kaminski, J. ve ark., 'Domestic dogs (Canis familiaris) are sensitive to the attentional state of humans', Journal of Comparative Psychology, 2003, 117(3), ss. 257–63

Call, J. & Tomasello, M., 'Does the chimpanzee have a theory of mind? 30 years later', Trends in Cognitive Sciences, 2008, 2(5), ss. 187–92

Calvin, W. H., The Cerebral Symphony: Seashore Reflections on the Structure of Consciousness, Bantam, New York, 1989

Camprodon, J. A., Martínez-Raga, J., Alonso-Alonso, M. ve ark., 'One session of high frequency repetitive transcranial magnetic stimulation (rTMS) to the right prefrontal cortex transiently reduces cocaine craving', Drug and Alcohol Dependence, 2007, 86(1), ss. 91–4

Cannon, W., The Way of an Investigator, Hafner, New York, 1965

Cantalupo, C. & Hopkins, W. D., 'Asymmetric Broca's area in great apes', Nature, 2001, 414(6863), p. 505

Capgras, J. & Reboul-Lachaux, J., 'L'illusion des « sosies » dans un délire systématisé chronique', Bulletin de la Société Clinique de Médicine Mentale, 1923, 11, ss. 6–16

Cappa, S. F., Perani, D., Schnur, T. ve ark., 'The effects of semantic category and knowledge type on lexicalsemantic access: a PET study', NeuroImage, 1998, 8(4), ss. 350–59

Cappelletti, M., Butterworth, B. & Kopelman, M., 'Spared numerical abilities in a case of semantic dementia', Neuropsychologia, 2001, 39(11), ss. 1224–39

Caramazza, A., 'The brain's dictionary', Nature, 1996, 380(6574), ss. 485–6

Caramazza, A. & Shelton, J. R., 'Domain-specific knowledge systems in the brain: the animate-inanimate distinction', Journal of Cognitive Neuroscience, 1998, 10(1), ss. 1–34

Carly, P. G., Golding, S. J. J. & Hall, B. J. D., 'Interrelationships among auditory and visual cognitive tasks: an event-related potential (ERP) study', Intelligence, 1995, 2(3), ss. 297–327

Carlyle, T., Life of Sterling, kaynak metin the Centenary Edition of the Works of Carlyle, Chapman and Hall, Londra, 1897–99, cilt 11

——, 'The hero as poet', kaynak metin Nichol Smith, D. (ed.), Shakespeare Criticism: a Selection, Oxford University Press, Oxford, 1935

Carmon, A. & Nachshon, I., 'Effects of unilateral brain damage on the perception of temporal order', Cortex, 1971, 7(4), ss. 411–18

——, 'Ear asymmetry in perception of emotional nonverbal stimuli', Acta Psychologica (Amsterdam), 1973, 37(6), ss. 351–7

Carr, L., Iacoboni, M., Dubeau, M.-C. ve ark., 'Neural mechanisms of empathy in humans: a relay from neural systems for imitation to limbic areas', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2003, 100(9), ss. 5497–502

Carran, M. A., Kohler, C. G., O'Connor, M. J. ve ark., 'Mania following temporal lobectomy', Neurology, 2003, 61(6), ss. 770–74

Carter, C. S., Macdonald, A. M., Botvinick, M. ve ark., 'Parsing executive processes: strategic vs. evaluative functions of the anterior cingulate cortex', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2000, 97(4), ss. 1944–8

Cassileth, B. R., Vickers, A. J. & Magill, L. A., 'Music therapy for mood disturbance during hospitalization for autologous stem cell transplantation: a randomized controlled trial', Cancer, 2003, 98(12), ss. 2723–9

Cassirer, E., An Essay on Man, Yale University Press, New Haven CT, 1948

——, The Problem of Knowledge, çev. W. H. Woglom & C. W. Hendel, Yale University Press, New Haven CT, 1950

Castle, T., The Female Thermometer: Eighteenth-Century Culture and the Invention of the Uncanny, Oxford University Press, Oxford, 1995

Cavanna, A. E. & Trimble, M. R., 'The precuneus: a review of its functional anatomy and behavioural correlates', Brain, 2006, 129(3), ss. 564–83

Cepeda, M. S., Carr, D. B., Lau, J. ve ark., 'Music for pain relief ', Cochrane Database Systematic Reviews, 2006, issue 2. Art. No.: CD004843

Cerella, J., 'The pigeon's analysis of pictures', Pattern Recognition, 1980, 12(1), ss. 1–6

Chamfort, N., Maximes et Pensées, Caractères et Anecdotes, ed. A. van Bever, Crès et Cie., Paris, 1923 [1795]

Chaminade, T. & Decety, J., 'Leader or follower? Involvement of the inferior parietal lobule in agency', NeuroReport, 2002, 13(15), ss. 1975–8

Changeux, J.-P., 'Learning and selection in the nervous system', kaynak metin de Kerckhove, D. & Lumsden, C. J (ed.), The Alphabet and the Brain: the Lateralization of Writing, Springer-Verlag, Berlin, 1988, ss. 43–50

Chao, L. L. & Martin, A., 'Cortical regions associated with perceiving, naming, and knowing about colors', Journal of Cognitive Neuroscience, 1999, 11(1), ss. 25–35

Chapanis, L., 'Language deficits and cross-modal sensory perception', kaynak metin Segalowitz, S. J. & Gruber, F. A. (ed.), Language Development and Neurological Theory, Academic Press, New York, 1977, ss. 107–20

Charman, T., Swettenham, J., Baron-Cohen, S. ve ark., 'Infants with autism: an investigation of empathy, pretend play, joint attention, and imitation', Developmental Psychology, 1997, 33(5), ss. 781–9

Chartrand, T. L. & Bargh, J. A., 'The chameleon effect: the perception-behavior link and social interaction', Journal of Personality and Social Psychology, 1999, 76(6), ss. 893–910

Chase, A. R., 'Music discriminations by carp (Cyprinus carpio)', Animal Learning & Behavior, 2001, 29(4), ss. 336–53

Chee, M. W., Tan, E. W. & Thiel, T., 'Mandarin and English single word processing studied with functional magnetic reso nance imaging', Journal of Neuroscience, 1999, 19(8), ss. 3050–68

Chee, M. W., Weekes, B., Lee, K. M. ve ark., 'Overlap and dissociation of semantic processing of Chinese characters, English words, and pictures: evidence from fMRI', NeuroImage, 2000, 12(4), ss. 392–403

Cheney, D. L. & Seyfarth, R. M., How Monkeys See the World: Inside the Mind of Another Species, University of Chicago Press, Chicago, 1990

Chernigovskaya, T. V. & Deglin, V. L., 'Brain functional asymmetry and neural organization of linguistic competence', Brain and Language, 1986, 29(1), ss. 141–53

Cheverud, J. M., Falk, D., Hildebolt, C. ve ark., 'Heritability and association of cortical petalias in rhesus macaques Macaca mulatta', Brain, Behavior and Evolution, 1990, 35(6), ss. 368–72

Cheverud, J. M., Falk, D., Vannier, M. ve ark., 'Heritability of brain size and surface features in rhesus macaques Macaca mulatta', Journal of Heredity, 1990, 81(1), ss. 51–7

Chi, J. G., Dooling, E. C. & Gilles, F. H., 'Gyral development of the human brain', Annals of Neurology, 1977a, 1(1), ss. 86–93

——, 'Left-right asymmetries of the temporal speech areas of the human fetus', Archives of Neurology, 1977b, 34(6), ss. 346–8

Chiarello, C., 'Semantic priming in the intact brain: separate roles for the right and left hemispheres?', kaynak metin Chiarello, C. (ed.), Right Hemisphere Contributions to Lexical Semantics, Springer-Verlag, Heidelberg, 1988

——, 'Interpretation of word meanings by the cerebral hemispheres: one is not enough', kaynak metin Schwanenflugel, P. J. (ed.), The Psychology of Word Meanings, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1991, ss. 251–78

——, 'On codes of meaning and the meaning of codes: semantic access and retrieval within and between hemispheres', kaynak metin Beeman, M. & Chiarello, C. (ed.), Right Hemisphere Language Comprehension: Perspectives from Cognitive Neuroscience, Lawrence Erlbaum, Mahwah NJ, 1998, ss. 141–60

Chiarello, C., Burgess, C., Richards, L. ve ark., 'Semantic and associative priming in the cerebral hemispheres: some words do, some words don't. . .sometimes, some places', Brain and Language, 1990, 38(1), ss. 75–104

Chiarello, C. & Maxfield, L., 'Varieties of interhemispheric inhibition, or how to keep a good hemisphere down', Brain and Cognition, 1996, 30(1), ss. 81–108

Chiarello, C., Senehi, J. & Nuding, S., 'Semantic priming with abstract and concrete words: differential asymmetry may be post-lexical', Brain and Language, 1987, 31(1), ss. 43–60

Chicoine, A. J., Proteau, L. & Lassonde, M., 'Absence of interhemispheric transfer of unilateral visuomotor learning in young children and individuals with agenesis of the corpus callosum', Developmental Neuropsychology, 2000, 18(1), ss. 73–94

Chiron, C., Jambaque, I., Nabbout, R. ve ark., 'The right brain hemisphere is dominant in human infants', Brain, 1997, 120(6), ss. 1057–65

Chiu, H. D. & Damasio, A. R., 'Human cerebral asymmetries evaluated by computed tomography', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1980, 43(10), ss. 873–8

Chiu, L., 'A cross-cultural comparison of cognitive styles in Chinese and American children', International Journal of Psychology, 1972, 7(4), ss. 235–42

Chomsky, N. A., Syntactic Structures, Mouton, The Hague, 1957

——, Language and Problems of Knowledge, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1988

Christman, S., Cerebral Asymmetries in Sensory and Perceptual Processing, Elsevier, Amsterdam, 1997

Christoph, B. & Noll, H.-H., 'Subjective well-being in the European Union during the 90s', Social Indicators Research, 2003, 64, ss. 521–46

Chuang Tzu: The Basic Writings, çev. Burton Watson, Columbia University Press, New York, 1964

Churchland, P. S., Neurophilosophy: Towards a Unified Science of the Mind-Brain, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1986

Çiçek, M., Gitelman, D., Hurley, R. S. ve ark., 'Anatomical physiology of spatial extinction', Cerebral Cortex, 2007, 17(12), ss. 2892–8

Cicero, B. A., Borod, J. C., Santschi, C. ve ark., 'Emotional versus nonemotional lexical perception in patients with right and left brain damage', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 1999, 12(4), ss. 255–64

Cicone, M., Wapner, W. & Gardner, H., 'Sensitivity to emotional expressions and situations in organic patients', Cortex, 1980, 16(1), ss. 145–8

Cimino, C. R., Verfaellie, M., Bowers, D. ve ark., 'Autobiographical memory: influence of right hemisphere damage on emotionality and specificity', Brain and Cognition, 1991, 15(1), ss. 106–18

Cioni, G., Bartalena, E. & Boldrini, A., 'Callosal agenesis: postnatal sonographic findings', kaynak metin Lassonde, M. & Jeeves, M. A. (ed.), Callosal Agenesis: a Natural Split Brain?, Plenum Press, New York, 1994, ss. 69–77

Clapp, W., Kirk, I. J., Hausmann, M., 'Effects of memory load on hemispheric asymmetries of colour memory', Laterality, 2007, 12(2), ss. 139–53

Clark, A. & Karmiloff-Smith, A., 'The cognizer's innards: a psychological and philosophical perspective on the develop ment of thought', Mind & Language, 1993, 8(4), ss. 487–519

Clark, C., Kopala, L., Hurwitz, T. ve ark., 'Regional metabolism in microsmic patients with schizophrenia', Canadian Journal of Psychiatry, 1991, 36(9), ss. 645–50

Clark, K., Landscape Into Art, John Murray, Londra, 1949

Clark, L., Manes, F., Antoun, N. ve ark., 'The contributions of lesion laterality and lesion volume to decisionmaking impair ment following frontal lobe damage', Neuropsychologia, 2003, 41(11), ss. 1474–83

Clarke, E. & Dewhurst, K., An Illustrated History of Brain Function, University of California Press, Berkeley CA, 1972

Clarke, M., Flesh and Spirit in the Songs of Homer, Oxford University Press, Oxford, 1999

Cohen, L., Dehaene, S., Chochon, F. ve ark., 'Language and calculation within the parietal lobe: a combined cognitive, anatomical and fMRI study', Neuropsychologia, 2000, 38(10), ss. 1426–40

Cole, P.M., Barrett, K. C. & Zahn-Waxler, C., 'Emotion displays in two-year-olds during mishaps', Child Development, 1992, 63(2), ss. 314–24

Coleridge, S. T., Collected Letters of Samuel Taylor Coleridge, ed. E. L. Griggs, 6 cilt, Clarendon Press, Oxford, 1956–71

——, Biographia Literaria, ed. G. Watson, Dent, Londra, 1965 [1817]

Coles, P. R., 'Profile orientation and social distance in portrait painting', Perception, 1974, 3(3), ss. 303–8

Colvin, S., John Keats: His Life and Poetry, His Friends, Critics, and After-Fame, Macmillan, Londra, 1917

Conesa, J., Brunold-Conesa, C. & Miron, M., 'Incidence of the half-left profile pose in single-subject portraits', Perceptual and Motor Skills, 1995, 81(3, pt. 1), ss. 920–22

Coney, J. & Bruce, C., 'Hemispheric processes in the perception of art', Empirical Studies of the Arts, 2004, 22, ss. 181–200

Coney, J. & Evans, K. D., 'Hemispheric asymmetries in the resolution of lexical ambiguity', Neuropsychologia, 2000, 38(3), ss. 272–82

Conrad, P., The Victorian Treasure-House, Collins, Londra, 1973

Constable, J., John Constable's Discourses, ed. R. B. Beckett, Suffolk Records Society, Ipswich, İNGİLTERE, 1970

Conti, F. & Manzoni, T., 'The neurotransmitters and postsynaptic actions of callosally projecting neurons', Behavioural Brain Research, 1994, 64(1–2), ss. 37–53

Contreras, D. & Llinas, R., 'Voltage-sensitive dye imaging of neocortical spatiotemporal dynamics to afferent activation frequency', Journal of Neuroscience, 2001, 21(23), ss. 9403–13

Conway, M. A., Pleydell-Pearce, C. W., Whitecross, S. E. ve ark., 'Neurophysiological correlates of memory for experienced and imagined events', Neuropsychologia, 2003, 41(3), ss. 334–40

Cook, N. D., 'Homotopic callosal inhibition', Brain and Language, 1984, 23(1), ss. 116–25

——, The Brain Code: Mechanisms of Information Transfer and the Role of the Corpus Callosum, Methuen, Londra, 1986

Cooper, R. P. & Aslin, R. N., 'Preference for infant-directed speech in the first month after birth', Child Development, 1990, 61(5), ss. 1584–95

Corballis, M. C., 'On the evolution of language and generativity', Cognition, 1992, 44(3), ss. 197–226

——, 'Hemispheric interactions in temporal judgments about spatially separated stimuli', Neuropsychology, 1996, 10(1), ss. 42–50

——, 'Sperry and the age of Aquarius: science, values and the split brain', Neuropsychologia, 1998, 36(10), ss. 1083–7

——, From Hand to Mouth: The Origins of Language, Princeton University Press, Princeton NJ, 2002a

——, 'Laterality and human speciation', kaynak metin The Speciation of ModernHomo Sapiens, British Academy Raporları, cilt 106, Oxford University Press, Oxford, 2002b, ss. 137–52

——, 'From mouth to hand: gesture, speech, and the evolution of right-handedness', Behavioral and Brain Sciences, 2003, 26(2), ss. 199–260

Corballis, M. C., Boyd, L., Schulze, A. ve ark., 'Role of the commissures in interhemispheric temporal judgments', Neuropsychology, 1998, 12(4), ss. 519–25

Corbetta, M., Miezin, F. M., Dobmeyer, S. ve ark., 'Selective and divided attention during visual discriminations of shape, color, and speed: functional anatomy by positron emission tomography', Journal of Neuroscience, 1991, 11(8), ss. 2383–402

Corbetta, M. & Shulman, G. L., 'Control of goal-directed and stimulus-driven attention in the brain', Nature Reviews Neuroscience, 2002, 3(3), ss. 201–15

Corbin, A., The Foul and the Fragrant: Odour and the French Social Imagination, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1988 [Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social aux XVIIIe et XIXe siècles1982]

Coslett, H. B., Bowers, D. & Heilman, K. M., 'Reduction in cerebral activation after right hemisphere stroke', Neurology, 1987, 37(6), ss. 957–62

Coslett, H. B. & Heilman, K. M., 'Male sexual function: impairment after right hemisphere stroke', Archives of Neurology, 1986, 43(10), ss. 1036–9

——, 'Hemihypokinesia after right hemisphere stroke', Brain and Cognition, 1989, 9(2), ss. 267–78

Cotton, B., Tzeng, O. J. & Hardyck, C., 'Role of cerebral hemispheric processing in the visual half-field stimulus-response compatibility effect', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1980, 6(1), ss. 13–23

Coulson, S., Semantic Leaps: Frame-Shifting and Conceptual Blending in Meaning Construction, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2001

Coulson, S. & Wu, Y. C., 'Right hemisphere activation of joke-related information: an event-related brain potential study', Journal of Cognitive Neuroscience, 2005, 17(3), ss. 494–506

Couppis, M. H. & Kennedy, C. H., 'The rewarding effect of aggression is reduced by nucleus accumbens dopamine receptor antagonism in mice', Psychopharmacology, 2008, 197(3), ss. 449–56

Courbon, P. & Fail, G., 'Syndrome d''illusion de Frégoli' et schizophrénie', Bulletin de la Société Clinique de Médecine Mentale, 1927, 15, ss. 121–5

Cowin, E. L. & Hellige, J. B., 'Categorical versus coordinate spatial processing: effects of blurring and hemispheric asym metry', Journal of Cognitive Neuroscience, 1994, 6(2), ss. 156–64

Craig, A. D., 'How do you feel? Interoception: the sense of the physiological condition of the body', Nature Reviews Neuroscience, 2002, 3(8), ss. 655–66

Craik, F. I. M., Moroz, T. M., Moscovitch, M. ve ark., 'In search of the self: a positron emission tomography study', Psychological Science, 1999, 10(1), ss. 26–34

Crichton-Browne, J., 'On the weight of the brain and its component parts in the insane', Brain, 1880, 2, ss. 42–67

Critchley, H. D., Daly, E. M., Bullmore, E. T. ve ark., 'The functional neuroanatomy of social behaviour: changes in cerebral blood flow when people with autistic disorder process facial expressions', Brain, 2000, 123(11), ss. 2203–12

Croce, B., Aesthetic as Scienze of Expression and General Linguistic, çev. D. Ainslie, Macmillan, Londra, 1922 [Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale,1902]

Cross-National Collaborative Group, 'The changing rate of major depression. Cross-national comparisons', Journal of the American Medical Association, 1992, 268(21), ss. 3098–3105

Crow, T. J., 'March 27, 1827 and what happened later – the impact of psychiatry on evolutionary theory', Progress in Neuro Psychopharmacology and Biological Psychiatry, 2006, 30(5), ss. 785–96

Crow, T. J., Crow L. R., Done D. J. ve ark., 'Relative hand skill predicts academic ability: global deficits at the point of hemispheric indecision', Neuropsychologia, 1998, 36(12), ss. 1275–82

Crowell, D. H., Jones, R. H., Kapuniai, L. E. ve ark., 'Unilateral cortical activity in newborn humans: an early index of cerebral dominance?', Science, 1973, 180(82), ss. 205–8

Csermely, D., 'Lateralisation in birds of prey: adaptive and phylogenetic considerations', Behavioural Processes, 2004, 67(3), ss. 511–20

Cummings, J. L., 'Neuropsychiatric manifestations of right hemisphere lesions', Brain and Language, 1997, 57(1), ss. 22–37

Cummings, J. L. & Mendez, M. F., 'Secondary mania with focal cerebrovascular lesions', American Journal of Psychiatry, 1984, 141(9), ss. 1084–7

Curran, T., Schacter, D. L., Norman, K. A. ve ark., 'False recognition after a right frontal lobe infarction: memory for general and specific information', Neuropsychologia, 1997, 35(7), ss. 1035–49

Cutting, J., 'Study of anosognosia', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1978, 41(6), ss. 548–55

——, The Right Cerebral Hemisphere and Psychiatric Disorders, Oxford University Press, Oxford, 1990

——, Principles of Psychopathology, Oxford University Press, Oxford, 1997

——, Psychopathology and Modern Philosophy, Forest Publishing, Scaynes Hill, İNGİLTERE, 1999

——, 'Scheler, phenomenology and psychopathology', Philosophy, Psychiatry & Psychology, 2009, 16(2)

d'Alfonso, A. A., van Honk, J., Hermans, E. ve ark., 'Laterality effects in selective attention to threat after repetitive transcra nial magnetic stimulation at the prefrontal cortex in female subjects', Neuroscience Letters, 2000, 280(3), ss. 195–8

d'Aquili, E. G. & Newberg, A. B., 'Religious and mystical states: a neurophysiological model', Zygon: Journal of Religion & Science, 1993, 28(2), ss. 177–99

d'Aquili, E. & Newberg, A., The Mystical Mind: Probing the Biology of Religion, Fortress Press, Minneapolis MN, 1999

d'Esposito, M., Detre, J. A., Alsop, D. C. ve ark., 'The neural basis of the central executive system of working memory', Nature, 1995, 378(6554), ss. 279–81

Dagenbach, D., Harris, L. J. & Fitzgerald, H. E., 'A longitudinal study of lateral biases in parents' cradling and holding of infants', Infant Mental Health, 1988, 9(3), ss. 218–34

Dagge, M. & Hartje, W., 'Influence of contextual complexity on the processing of cartoons by patients with unilateral lesions', Cortex, 1985, 21(4), ss. 607–16

Damasio, A. R., Descartes' Error: Emotion, Reason and the Human Brain, Grosset/Putnam, New York, 1994a

——, 'Descartes' error and the future of human life', Scientific American, 1994b, 271(4), s. 144

Damasio, A. R., Tranel, D. & Damasio, H., 'Individuals with sociopathic behavior caused by frontal damage fail to respond autonomically to social stimuli', Behavioural Brain Research, 1990, 41(2), ss. 81–94

Damasio, H., Human Brain Anatomy in Computerized Images, Oxford University Press, Oxford, 2. edisyon, 2005

Damasio, H., Grabowski, T. J., Tranel, D. ve ark., 'A neural basis for lexical retrieval', Nature, 1996, 380(6574), ss. 499–505 (erratum appears in Nature, 381(6595), s. 810)

Danckert, J., Ferber, S., Pun, C. ve ark., 'Neglected time: impaired temporal perception of multisecond intervals in unilateral neglect', Journal of Cognitive Neuroscience, 2007, 19(10), ss. 1706–20

Dandy, W. E., 'Changes in our conceptions of localization of certain functions in the brain', American Journal of Physiology, 1930, 93, ss. 643–7

Dane, S., Ersöz, M., Gümüstekin, K. ve ark., 'Handedness differences in widths of right and left craniofacial regions in healthy young adults', Perceptual and Motor Skills, 2004, 98(2), ss. 1261–4

Dane, S., Gümüstekin, K., Polat, P. ve ark., 'Relations among hand preference, craniofacial asymmetry, and ear advantage in young subjects', Perceptual and Motor Skills, 2002, 95(2), ss. 416–22

Dapretto, M., Davies, M. S., Pfeifer, J. H. ve ark., 'Understanding emotions in others: mirror neuron dysfunction in children with autism spectrum disorders', Nature Neuroscience, 2006, 9(1), ss. 28–30

David, A. S., 'Tachistoscopic tests of colour naming and matching in schizophrenia: evidence for posterior callosum dysfunction?', Psychological Medicine, 1987, 17(3), ss. 621–30

——, 'The clinical importance of insight: an overview', kaynak metin Amador, X. & David, A. (ed.), Insight and Psychosis, 2. edisyon, Oxford University Press, Oxford, 2004, ss. 359–92

Davidoff, J., 'Hemispheric sensitivity differences in the perception of colour', Quarterly Journal of Experimental Psychology, 1976, 28(3), ss. 387–94

Davidson, R. J., 'Affect, cognition and hemispheric specialisation', kaynak metin Izard, C. E., Kagan, J. & Zajonc, R. B. (ed.), Emotions, Cognition, and Behavior, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1984, ss. 320–65

——, 'Cerebral asymmetry affective style and psychopathology', kaynak metin Kinsbourne, M. (ed.), Cerebral Hemisphere Function in Depression, American Psychiatric Press, Washington DC, 1988, ss. 1–22

——, 'Anterior cerebral asymmetry and the nature of emotion', Brain and Cognition, 1992, 20(1), ss. 125–51

——, 'Parsing affective space: perspectives from neuropsychology and psychophysiology', Neuropsychology, 1993, 7(4), ss. 464–75 Davidson, R. J., Ekman, P., Saron, C. D. ve ark., 'Approach-withdrawal and cerebral asymmetry: emotional expression and brain physiology. I', Journal of Personality and Social Psychology, 1990, 58(2), ss. 330–41

Davidson, R. J. & Fox, N. A., 'Frontal brain asymmetry predicts infants' response to maternal separation', Journal of Abnormal Psychology, 1989, 98(2), ss. 127–31

Davidson, R. J. & Hugdahl, K. (ed.), Brain Asymmetry, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1995

——, The Asymmetrical Brain, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2003

Davidson, R. J., Mednick, D., Moss, E. ve ark., 'Ratings of emotion in faces are influenced by the visual field to which stimuli are presented', Brain and Cognition, 1987, 6(4), ss. 403–11

Davies, S., 'Philosophical perspectives on music's expressiveness', kaynak metin Juslin, P. N. & Sloboda, J. A. (ed.), Music and Emotion: Theory and Research, Oxford University Press, Oxford, 2001, ss. 23–44

Dawkins, R., The Selfish Gene, Oxford University Press, Oxford, 1976

Dax, G., 'Observations tendant à prouver la coïncidence constante des dérangements de la parole avec une lésion de l'hémisphère gauche du cerveau', Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences, 1863, 61, s. 534

Dax, M., 'Lésions de la moitié gauche de l'encéphale coïncidant avec l'oubli des signes de la pensée (lu à Montpellier en 1836)', Gazette hebdomadaire de médecine et de chirurgie, 2me série, 1865, 2, ss. 259–62

de Bonis, M., Dellatolas, G. & Rondot, P., 'Mood disorders in left and right brain-damaged patients: comparison between ratings and self-ratings on the same adjective mood scale. Some methodological problems', Psychopathology, 1985, 18(5–6), ss. 286–92

de Gelder, B. & Rouw, R., 'Paradoxical configuration effects for faces and objects in prosopagnosia', Neuropsychologia, 2000, 38(9), ss. 1271–9

de Kerckhove, D., 'Critical brain processes involved in deciphering the Greek alphabet', kaynak metin de Kerckhove, D. & Lumsden, C. J. (ed.), The Alphabet and the Brain: the Lateralization of Writing, Springer-Verlag, Berlin, 1988a, ss. 401–21

——, 'Logical principles underlying the layout of Greek orthography', kaynak metin de Kerckhove, D. & Lumsden, C. J. (ed.), The Alphabet and the Brain: the Lateralization of Writing, Springer-Verlag, Berlin, 1988b, ss. 153–72

de Kerckhove, D. & Lumsden, C. J. (ed.), The Alphabet and the Brain: the Lateralization of Writing, Springer-Verlag, Berlin, 1988

de la Fuente, J.-M., Goldman, S., Stanus, E. ve ark., 'Brain glucose metabolism in borderline personality disorder', Journal of Psychiatric Research, 1997, 31(5), ss. 531–41

de Quervain, D. J.-F., Fischbacher, U., Treyer, V. ve ark., 'The neural basis of altruistic punishment', Science, 2004, 305(5688), ss. 1254–8

de Quincey, T., Literary Reminiscences, Ticknor, Reed & Fields, Boston MA, 1851

de Renzi, E., 'Oculomotor disturbances in hemispheric disease', kaynak metin Johnston, C. W. & Pirozzolo, F. J. (ed.), Neuropsychology of Eye Movements, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1988, ss. 177–91

de Renzi, E., Bonacini, M. G. & Faglioni, P., 'Right posterior brain-damaged patients are poor at assessing the age of a face', Neuropsychologia, 1989, 27(6), ss. 839–48

de Renzi, E. & Faglioni, P., 'The comparative efficiency of intelligence and vigilance tests in detecting hemispheric cerebral damage', Cortex, 1965, 1, ss. 410–33

de Renzi, E., Gentilini, M., Faglioni, P. ve ark., 'Attentional shift towards the rightmost stimuli in patients with left visual neglect', Cortex, 1989, 25(2), ss. 231–7

de Renzi, E., Perani, D., Carlesimo, G. A. ve ark., 'Prosopagnosia can be associated with damage confined to the right hemi sphere – an MRI and PET study and a review of the literature', Neuropsychologia, 1994, 32(8), ss. 893–902

de Renzi, E. & Spinnler, H., 'Facial recognition in brain-damaged patients. An experimental approach', Neurology, 1966, 16(2), ss. 145–52

de Schonen, S., Gil de Diaz, M. & Mathivet, E., 'Hemispheric asymmetry in face processing in infancy', kaynak metin Ellis, H. D., Jeeves, M. A., Newcombe, F. ve ark. (ed.), Aspects of Face Processing, Nijhoff, Dordrecht, Netherlands, 1986, ss. 199–209

de Tocqueville, A., Democracy in America, çev. Reeve, H. & Plaag, E. W., Barnes & Noble, New York, 2003 [De la démoc ratie en Amérique1835–40]

de Waal, F., Good-Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals, Harvard University Press, Cambridge MA, 1996

——, Chimpanzee Politics: Power and Sex among Apes, Johns Hopkins University Press, Baltimore MD, 1998

——, Our Inner Ape: A Leading Primatologist Explains Why We Are Who We Are, Riverhead, New York, 2006a

——, Primates and Philosophers: How Morality Evolved, Princeton University Press, Princeton NJ, 2006b

Debener, S., Beauducel, A., Nessler, D. ve ark., 'Is resting anterior EEG alpha asymmetry a trait marker for depression?', Neuropsychobiology, 2000, 41(1), ss. 31–7

DeCasper, A. J. & Fifer, W. P., 'Of human bonding: newborns prefer their mothers' voices', Science, 1980, 208(4448), ss. 1174–6

DeCasper, A. J. & Spence, M. J., 'Prenatal maternal speech influences newborns' perception of speech sounds', Infant Behavior and Development, 1986, 9(2), ss. 133–50

Decety, J. & Chaminade, T., 'When the self represents the other: a new cognitive neuroscience view on psychological identification', Consciousness and Cognition, 2003, 12(4), ss. 577–96

Decety, J., Chaminade, T., Grezes, J. ve ark., 'A PET exploration of the neural mechanisms involved in reciprocal imitation', NeuroImage, 2002, 15(1), ss. 265–72

Decety, J. & Sommerville, J. A., 'Shared representations between self and other: a social cognitive neuroscience view', Trends in Cognitive Sciences, 2003, 7(12), ss. 527–33

Dee, H. L. & van Allen, M. W., 'Speed of decision-making processes in patients with unilateral cerebral disease', Archives of Neurology, 1973, 28(3), ss. 163–6

Deglin, V. L., 'Our split brain', Unesco Courier, 1976, 29(1), ss. 4–31

Deglin, V. L. & Kinsbourne, M., 'Divergent thinking styles of the hemispheres: how syllogisms are solved during transitory hemisphere suppression', Brain and Cognition, 1996, 31(3), ss. 285–307

Degreef, G., Lantos, G., Bogerts, B. ve ark., 'Abnormalities of the septum pellucidum on MR scans in first episode schizo phrenic patients', American Journal of Neuroradiology, 1992, 13(3), ss. 835–40

Dehaene, S., The Number Sense: How the Mind Creates Mathematics, Oxford University Press, Oxford, 1997, ss. 177–85

Dehaene, S. & Cohen, L., 'Cerebral pathways for calculation: double dissociation between rote verbal and quantitative knowledge of arithmetic', Cortex, 1997, 33(2), ss. 219–50

Dehaene, S., Piazza, M., Pinel, P. ve ark., 'Three parietal circuits for number processing', Cognitive Neuropsychology, 2003, 20(3–6), ss. 487–506

Delacroix, E., Journal de Eugène Delacroix, ed. P. Flat & R. Piot, Plon, Nourrit et Cie., Paris, 1893

——, Œuvres littéraires, ed. É. Faure, Crès et Cie., Paris, 1923 Deldin, P. J., Keller, J., Gergen, J. A. ve ark., 'Cognitive bias and emotion in neuropsychological models of depression', Cognition and Emotion, 2001, 15(6), ss. 787–802

Delis, D. C., Kiefner, M. G. & Fridlund, A. J., 'Visuospatial dysfunction following unilateral brain damage: dissociations in hierarchical and hemispatial analysis', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 1988, 10(4), ss. 421–31

Delis, D. C., Robertson, L. C. & Efron, R., 'Hemispheric specialisation of memory for visual hierarchical stimuli', Neuropsychologia, 1986, 24(2), ss. 205–14

den Ouden, H. E., Frith, U., Frith, C. ve ark., 'Thinking about intentions', NeuroImage, 2005, 28(4), ss. 787–96

Denenberg, V. H., Garbanati, J., Sherman, D. A. ve ark., 'Infantile stimulation induces brain lateralization in rats', Science, 1978, 201(4361), ss. 1150–52

Dennett, D., Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life, Simon & Schuster, New York, 1995

Denny-Brown, D., Meyer, J. S. & Horenstein, S., 'The significance of perceptual rivalry resulting from parietal lesion', Brain, 1952, 75(4), ss. 433–71

Deouell, L. Y., Ivry, R. B. & Knight, R. T., 'Electrophysiologic methods and transcranial magnetic stimulation in behavioral neurology and neuropsychology', kaynak metin Feinberg, T. E. & Farah, M. J. (ed.), Behavioral Neurology and Neuropsychology, 2. edisyon, McGraw-Hill, New York, 2003, ss. 105–34

Derouesne, C., Thibault, S., Lagha-Pierucci, S. ve ark., 'Dècreased awareness of cognitive deficits in patients with mild dementia of the Alzheimer type', International Journal of Geriatric Psychiatry, 1999, 14(12), ss. 1019–30

Descartes, R., The Philosophical Works of Descartes, 2 cilt, çev. E. S. Haldane & G. R. T. Ross., Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1911

——, Discourse on the Method of Rightly Conducting the Reason and Seeking for Truth in the Sciences, kaynak metin The Philosophical Writings of Descartes, 3 cilt, çev. J. Cottingham, R. Stoothoff & D. Murdoch, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1984–91a [Discours de la méthode1637], cilt 1, ss. 109–51

——, Meditations on First Philosophy, kaynak metin The Philosophical Writings of Descartes, 3 cilt, çev. J. Cottingham, R. Stoothoff & D. Murdoch, Cambridge

University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1984–91b [Meditationes de prima philosophia1641], cilt 2, ss. 1–62

——, Optics, kaynak metin The Philosophical Writings of Descartes, 3 cilt, çev. J. Cottingham, R. Stoothoff & D. Murdoch, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1984–91c [La Dioptrique1637], cilt 1. ss. 152–75

——, Rules for the Direction of the Mind, kaynak metin The Philosophical Writings of Descartes, 3 cilt, çev. J. Cottingham, R. Stoothoff & D. Murdoch, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1984–91d [Regulae ad directionem ingenii1684], cilt 1, ss. 7–78

——, The Passions of the Soul, kaynak metin The Philosophical Writings of Descartes, 3 cilt, çev. J. Cottingham, R. Stoothoff & D. Murdoch, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1984–91e [Les passions de l'âme1649], cilt 1, ss. 325–404

Desmedt, J. E., 'Active touch exploration of extrapersonal space elicits specific electrogenesis in the right cerebral hemi sphere of intact right-handed man', National Academy of Sciences of the USA raporları, 1977, 74(9), ss. 4037–40

Devinsky, O., 'Right cerebral hemisphere dominance for a sense of corporeal and emotional self ', Epilepsy & Behavior, 2000, 1(1), ss. 60–73

Devinsky, O. & D'Esposito, M., Neurology of Cognitive and Behavioral Disorders, Oxford University Press, Oxford, 2004, ss. 52–67

Devinsky, O. & Laff, R., 'Callosal lesions and behavior: history and modern concepts', Epilepsy & Behavior, 2003, 4(6), ss. 607–17

Dewey, J., Experience and Nature, 2. edisyon, Open Court, Chicago, 1929

——, Context and Thought, University of California Publications in Philosophy, cilt 12(3), University of California Press, Berkeley CA, 1931, ss. 203–24

——, The Quest for Certainty [1929], kaynak metin Boydston, J. A. (ed.), The Later Works, 1925–1953, cilt 4, Southern Illinois University Press, Carbondale IL, 1988

Dharmaretnam, M. & Andrew, R. J., 'Age-specific and stimulus-specific use of right and left eyes by the domestic chick', Animal Behaviour, 1994, 48(6), ss. 1395–406

Dharmaretnam, M. & Rogers, L. J., 'Hemispheric specialization and dual processing in strongly versus weakly lateralized chicks', Behavioural Brain Research, 2005, 162(1), ss. 62–70

Diamond, M. C., Johnson, R. E. & Ingham, C. A., 'Morphological changes in the young, adult and aging rat cerebral cortex, hippocampus and diencephalon', Behavioral Biology, 1975, 14(2), ss. 163–74

Diderot, D., Œuvres de Denis Diderot: Mélanges de littérature et de philosophie, ed. J.-A. Naigeon, Brière, Paris, 1821

——, Correspondance, ed. G. Roth, Éditions de Minuit, Paris, 1955–70

——, kaynak metin Diderot on Art, çev. & ed. J. Goodman, Yale University Press, New Haven CT, 1995

Di Dio, C., Macaluso, E. & Rizzolatti, G., 'The golden beauty: brain response to classical and renaissance sculptures', PLoS ONE, 2007, 2(11), s. e1201

Diggs, C. C. & Basili, A. G., 'Verbal expression of right cerebrovascular accident patients: convergent and divergent language', Brain and Language, 1987, 30(1), ss. 130–46

Dijksterhuis, A., Aarts, H., Bargh, J. A. ve ark., 'Past contact, stereotype strength, and automatic behavior', Journal of Experimental Social Psychology, 2000, 36, ss. 531–44

Dijksterhuis, A. & van Knippenberg, A., 'The relation between perception and behavior, or how to win a game of trivial pursuit', Journal of Personality and Social Psychology, 1998, 74(4), ss. 865–77

Dimberg, U., Thunberg, M. & Elmehed, K., 'Unconscious facial reactions to emotional facial expressions', Psychological Science, 2000, 11(1), ss. 86–9

Dimond, S. J., 'Disconnection and psychopathology', kaynak metin Gruzelier, J. H. & Flor-Henry, P. (ed.), Hemisphere Asymmetries of Function in Psychopathology, Elsevier, Amsterdam, 1979a, ss. 35–47

——, 'Performance by split-brain humans on lateralised vigilance tasks', Cortex, 1979b, 15(1), ss. 43–50

Diogenes Laertius, Lives of the Philosophers, çev. & ed. H. S. Long, Oxford University Press, Oxford, 1964

Dixon, R. M. W., The Languages of Australia, Cambridge Language Surveys, series ed. W. S. Allen, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1980

Dobrokhotova, T. A. & Bragina, N. N., 'Functional asymmetry and psychopathology in focal brain disorders', Meditsina, Moscow, 1977 (Rusça)

Dodds, E. R., The Greeks and the Irrational, University of California Press, Berkeley CA, 1951

Dodson, C. S., Johnson, M. K. & Schooler, J. W., 'The verbal overshadowing effect: why descriptions impair face recognition', Memory and Cognition, 1997, 25(2), ss. 129–39

Dodson, M. J., 'Vestibular stimulation in mania: a case report', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 2004, 75(1), ss. 168–9

Donne, J., Poetical Works, ed. H. J. C. Grierson, Oxford University Press, Oxford, 1912

——, The Sermons of John Donne, 10 cilt, ed. G. R. Potter & E. M. Simpson, California University Press, Berkeley CA, 1953–62

——, Devotions upon Emergent Occasions, ed. A. Raspa, McGill-Queen's University Press, Montreal, 1975

Dopson, W. G., Beckwith, B. E., Tucker, D. M. ve ark., 'Asymmetry of facial expression in spontaneous emotion', Cortex, 1984, 20(2), ss. 243–51

Dover, K. J., Bowie, E. L., Griffin, J. & West, M. L., Ancient Greek Literature, Oxford University Press, Oxford, 1997

Drago, V., Foster, P. S., Webster, D. G. ve ark., 'Lateral and vertical attentional biases in normal individuals', International Journal of Neuroscience, 2007, 117(10), ss. 1415–24

Drake, R. A., 'Processing persuasive arguments: recall and recognition as a function of agreement and manipulated activa tion asymmetry', Brain and Cognition, 1991, 15(1), ss. 83–94

Drake, R. A. & Bingham, B. R., 'Induced lateral orientation and persuasibility', Brain and Cognition, 1985, 4(2), ss. 156–64

Drews, E., 'Qualitatively different organisational structures of lexical knowledge in the left and right hemisphere', Neuropsychologia, 1987, 25(2), ss. 419–27

Dreyfus, H. & Dreyfus, S., Mind Over Machine: The Power of Human Intuition and Expertise in the Era of the Computer, Free Press, New York, 1986

Drury, M. O'C., 'Some notes on conversation with Wittgenstein', and 'Conversations with Wittgenstein', kaynak metin Rhees, R. (ed.), Recollections of Wittgenstein, Oxford University Press, Oxford, 1984, ss. 76–171

Dryden, J., Poetry and Prose, ed. D. Nichol Smith, Clarendon Press, Oxford, 1925

Dunbar, R., The Human Story: A New History of Mankind's Evolution, Faber, Londra, 2004

Durnford, M. & Kimura, D., 'Right hemisphere specialisation for depth perception reflected in visual field differences', Nature, 1971, 231(5302), ss. 394–5

Dusoir, H., Owens, C., Forbes, R. B. ve ark., 'Anorexia nervosa remission following left thalamic stroke', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 2005, 76(1), ss. 144–5

Dütsch, M., Burger, M., Dörfler, C. ve ark., 'Cardiovascular autonomic function in poststroke patients', Neurology, 2007, 69(24), ss. 2249–55

Easterbrook, E. A., 'The effect of emotion on cue utilization and the organization of behavior', Psychological Review, 1959, 66(3), ss. 183–201

Easterbrook, G., The Progress Paradox: How Life Gets Better While People Feel Worse, Random House, New York, 2003

Easterlin, R. A., 'Will raising the incomes of all increase the happiness of all?', Journal of Economic Behavior and Organization, 1995, 27(1), ss. 35–48

——, 'Feeding the illusion of growth and happiness: a reply to Hagerty and Veenhoven', Social Indicators Research, 2005, 74(3), ss. 429–43

Eberstaller, O., 'Zur Oberflächen-Anatomie der Grosshirn-Hemisphären', Wiener Medizinische Blätter, 1884, 7, ss. 644–6

Eckermann, J. P., Conversations with Goethe, ed. J. K. Moorhead, çev. J. Oxenford, Dent, Londra, 1970

Edelman, G. M., The Remembered Present, Basic Books, New York, 1989

Edelman, G. & Tononi, G., A Universe of Consciousness: How Matter Becomes Imagination, Basic Books, New York, 2000

Edmonston, W. E. & Moscovitz, H. C., 'Hypnosis and lateralized brain functions', International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, 1990, 38(1), ss. 70–84

Edwards-Lee, T., Miller, B. L., Benson, D. F. ve ark., 'The temporal variant of frontotemporal dementia', Brain, 1997, 120(6), ss. 1027–40

Egolf, B., Lasker, J., Wolf, S. ve ark., 'The Roseto effect: a fifty-year comparison of mortality rates', American Journal of Epidemiology, 1992, 125(6), ss. 1089–92

Egorov, A. Y. & Nikolaenko, N. N., 'Functional brain asymmetry and visuo-spatial perception in mania, depression and psychotropic medication', Biological Psychiatry, 1992, 32(5), ss. 399–410

Ehrenwald, H., 'Anosognosie und Depersonalisation', Nervenarzt, 1931, 4, ss. 681–8

Ehret, G., 'Left hemisphere advantage in the mouse brain for recognizing ultrasonic communication calls', Nature, 1987, 325(6101), ss. 249–51

Einstein, A., The World As I See It, çev. A. Harris, Watts & Co., Londra, 1940 [1953]

——, 'A letter to Jacques Hadamard', kaynak metinGhiselin, B. (ed.), The Creative Process, University of California Press, Berkeley CA, 1992, s. 32

Eksteins, M., 'Drowned in eau de vie', Londra Review of Books, Londra, 21 Şubat 2008, ss. 23–4

Eliade, M., The Myth of the Eternal Return: or, Cosmos and History, Bollingen, New York, 1971

Elias, L. J., Bulman-Fleming, M. B. & McManus, I. C., 'Visual temporal asymmetries are related to asymmetries in linguistic perception', Neuropsychologia, 1999, 37(11), ss. 1243–9

Eliot, T. S., 'The metaphysical poets', kaynak metinSelected Essays, Harcourt Brace, New York, 1950, ss. 241–50

——, 'The use of poetry and the use of criticism', kaynak metinKermode, F. (ed.), Selected Prose of T. S. Eliot, Harcourt Brace, New York, 1975, ss. 79–96

Ellard, J., 'Did schizophrenia exist before the eighteenth century?', Australia and New Zealand Journal of Psychiatry, 1987, 21(3), ss. 306–18

Ellis, A. W., Jordan, J. L. & Sullivan, C. A., 'Unilateral neglect is not unilateral: evidence for additional neglect of extreme right space', Cortex, 2006, 42(6), ss. 861–8

Ellis, A. W., Young, A. W. & Anderson, C., 'Modes of word recognition in the left and right cerebral hemispheres', Brain and Language, 1988, 35(2), ss. 254–73

Ellis, H. D., 'The role of the right hemisphere in face perception', kaynak metin-Young, A. W. (ed.), Functions of the Right Cerebral Hemisphere, Academic Press, Londra, 1983, ss. 33–64

——, 'The role of the right hemisphere in the Capgras delusion', Psychopathology, 1994, 27(3–5), ss. 177–85

Ellis, H. D. & Florence, M., 'Bodamer's (1947) paper on prosopagnosia', Cognitive Neuropsychology, 1990, 7(2), ss. 81–105

Ellis, H. D. & Gunter, H. L., 'Asperger syndrome: a simple matter of white matter?', Trends in Cognitive Sciences, 1999, 3(5), ss. 192–200

Ellis, H. D., Jeeves, M. A., Newcombe, F. ve ark. (ed.), Aspects of Face Processing, Martinus Nijhoff, Dordrecht, Netherlands, 1986

Ellis, S. J. & Small, M., 'Denial of illness in stroke', Stroke, 1993, 24(5), ss. 757–9

Elsner, J., 'Physiognomics: art and text', kaynak metinSwain, S. (ed.), Seeing the Face, Seeing the Soul, Oxford University Press, Oxford, 2007, ss. 203–22

Elster, J., Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1983

——, Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2007

Ely, P. W., Graves, R. G. & Potter, S. M., 'Dichotic listening indices of right hemisphere semantic processing', Neuropsychologia, 1989, 27(7), ss. 1007–15

Emerson, C. S., Harrison, D. W., Everhart, D. E. ve ark., 'Grip strength asymmetry in depressed boys', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 2001, 14(2), ss. 130–34

Emery, N. J., 'The eyes have it: the neuroethology, function and evolution of social gaze', Neuroscience and Biobehavioral Reviews, 2000, 24(6), ss. 581–604

Emery, N. J. & Clayton, N. S., 'Comparing the complex cognition of birds and primates', kaynak metinRogers, L. J. & Kaplan, G. (ed.), Comparative Vertebrate Cognition, Kluwer, Dordrecht, Netherlands, 2004, ss. 3–55

Emery, N. J., Lorincz, E. N., Perrett, D. I. ve ark., 'Gaze following and joint attention in rhesus monkeys (Macaca mulatta)', Journal of Comparative Psychology, 1997, 111(3), ss. 286–93

Empedocles, Fragments, kaynak metinBurnet, J. (çev. & ed.), Early Greek Philosophy, A. & C. Black, Londra, 1892

Erhan, H., Borod, J. C., Tenke, C. E. ve ark., 'Identification of emotion in a dichotic listening task: event-related brain poten tial and behavioral findings', Brain and Cognition, 1998, 37(2), ss. 286–307

Eslinger, P. J., 'Neurological and neuropsychological bases of empathy', European Neurology, 1998, 39(4), ss. 193–9

Etcoff, N. L., 'Perceptual and conceptual organization of facial emotions: hemispheric differences', Brain and Cognition, 1984a, 3(4), ss. 385–412

——, 'Selective attention to facial identity and facial emotion', Neuropsychologia, 1984b, 22(3), ss. 281–95

——, 'The neuropsychology of emotional expression', kaynak metinGoldstein, G. & Tarter, R. E. (ed.), Advances in Clinical Neuropsychology, Plenum Press, New York, 1986, cilt 3, ss. 127–79

Etcoff, N. L., Ekman, P., Magee, J. J. ve ark., 'Lie detection and language comprehension', Nature, 2000, 405(6783), s. 139

Ettlinger, G., Warrington, E. & Zangwill, O. L., 'A further study of visual-spatial agnosia', Brain, 1957, 80(3), ss. 335–61

Evans, C. S., Evans, L. & Marler, P., 'On the meaning of alarm calls – functional reference in an avian vocal system', Animal Behaviour, 1993, 46(1), ss. 23–38

Evans-Pritchard, E. E., Nuer Religion, Oxford University Press, Oxford, 1956

Everett, D. L., 'Cultural constraints on grammar and cognition in Pirahã: another look at the design features of human language', Current Anthropology, 2005, 46(4), ss. 621–46

Evers, S., Dannert, J., Rodding, D. ve ark., 'The cerebral haemodynamics of music perception: a transcranial Doppler sonog raphy study', Brain, 1999, 122(1), ss. 75–85

Evert, D. L. & Kmen, M., 'Hemispheric asymmetries for global and local processing as a function of stimulus exposure duration', Brain and Cognition, 2003, 51(1), ss. 115–42

Eviatar, Z., 'Language experience and right hemisphere tasks: the effects of scanning habits and multilingualism', Brain and Language, 1997, 58(1), ss. 157–73

Eviatar, Z. & Ibrahim, R., 'Morphological structure and hemispheric functioning: the contribution of the right hemisphere to reading in different languages', Neuropsychology, 2007, 21(4), ss. 470–84

Eviatar, Z. & Just, M. A., 'Brain correlates of discourse processing: an fMRI investigation of irony and conventional metaphor comprehension', Neuropsychologia, 2006, 44(12), ss. 2348–59

Eysenck, H. L., Genius, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1995

Fabbro, F., 'Left and right in the Bible from a neuropsychological perspective', Brain and Cognition, 1994, 24(2), ss. 161–83

Fabbro, F., Gran, B. & Bava, A., 'Hemispheric asymmetry for the auditory recognition of true and false statements', Neuropsychologia, 1993, 31(8), ss. 865–70

Fabre-Thorpe, M., Fagot, J., Lorincz, E. ve ark., 'Laterality in cats: paw preference and performance in a visuomotor activity,' Cortex, 1993, 29(1), ss. 15–24

Fairbanks, A., The First Philosophers of Greece, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Londra, 1898

Fairclough, H., Love of Nature among the Greeks and Romans, Longmans, Green & Co., Londra, 1930

Falk, D., Hildebolt, C., Cheverud, J. ve ark., 'Cortical asymmetries in frontal lobes of rhesus monkeys (Macaca mulatta)', Brain Research, 1990, 512(1), ss. 40–45

Falk, D., Redmond, J. C., Guyer, J. ve ark., 'Early hominid brain evolution: a new look at old endocasts', Journal of Human Evolution, 2000, 38(5), ss. 695–717

Farah, M. J., 'Specialisation within visual object recognition: clues from prosopagnosia and alexia', kaynak metinFarah, M. J. & Ratcliff, G. (ed.), The Neuropsychology of High-Level Vision, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1994, ss. 133–46

——, 'Disorders of visual-spatial perception and cognition', kaynak metinHeilman, K. M. & Valenstein, E. (ed.), Clinical Neuropsychology, 4. edisyon, Oxford University Press, Oxford, 2003, ss. 146–60

Farah, M. J., Wilson, K. D., Drain, H. M. ve ark., 'The inverted face inversion effect in prosopagnosia: evidence for manda tory, face-specific perceptual mechanisms', Vision Research, 1995, 35(14), ss. 2089–93

Farber, L., Lying, Despair, Jealousy, Envy, Sex, Suicide, Drugs and the Good Life, Basic Books, New York, 1976

Farrer, C., Franck, N., Georgieff, N. ve ark., 'Modulating the experience of agency: a positron emission tomography study', NeuroImage, 2003, 18(2), ss. 324–33

Faust, M., Kravetz, S. & Babkoff, H., 'Hemispheric specialization or reading habits: evidence from lexical decision research with Hebrew words and sentences', Brain and Language, 1993, 44(3), ss. 254–63

Faust, M. & Mashal, N., 'The role of the right cerebral hemisphere in processing novel metaphoric expressions taken from poetry: a divided visual field study', Neuropsychologia, 2007, 45(4), ss. 860–70

Federmeier, K. D. & Kutas, M., 'Right words and left words: electrophysiological evidence for hemispheric differences in meaning processing', Cognitive Brain Research, 1999, 8(3), ss. 373–92

Fehr, E. & Fischbacher, U., 'The nature of human altruism', Nature, 2003, 425(6960), ss. 785–91

Fehr, E., Fischbacher, U. & Gächter, S., 'Strong reciprocity, human cooperation, and the enforcement of social norms', Human Nature, 2002, 13, ss. 1–25

Feinberg, T. E., Altered Egos: How the Brain Creates the Self, Oxford University Press, Oxford, 2000

Feinberg, T. E., Haber, L. D. & Leeds, N. E., 'Verbal asomatognosia', Neurology, 1990, 40(9), ss. 1391–4

Feinberg, T. E. & Keenan, J. P., 'Where in the brain is the self?', Consciousness and Cognition, 2005, 14(4), ss. 661–78

Feinberg, T. E., Roane, D. M., Kwan, P. C. ve ark., 'Anosognosia and visuoverbal confabulation', Archives of Neurology, 1994, 51(5), ss. 468–73

Feinstein, J. S., Goldin, P. R., Stein, M. B. ve ark., 'Habituation of attentional networks during emotional processing', NeuroReport, 2002, 13(10), ss. 1255–8

Fenwick, P., 'The neurophysiology of religious experience', kaynak metinBhugra, D. (ed.), Psychiatry and Religion: Context, Consensus and Controversies, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1996, ss. 167–77

Ferguson, S. M., Rayport, M. & Corrie, W. S., 'Neuropsychiatric observations on behavioral consequences of corpus callosum section for seizure control', kaynak metin Reeves, A. G. (ed.), Epilepsy and the Corpus Callosum, Plenum Press, New York, 1985, ss. 501–14

Ferman, T. J., Primeau, M., Delis, D. ve ark., 'Global-local processing in schizophrenia: hemispheric asymmetry and symptom-specific interference', Journal of the International Neuropsychological Society, 1999, 5(5), ss. 442–51

Fernandez, H. H. & Friedman, J. H., 'Punding on L-dopa', Movement Disorders, 1999, 14(5), ss. 836–8

Fernández-Carriba, S., Loeches, A., Morcillo, A. ve ark., 'Asymmetry in facial expression of emotions by chimpanzees', Neuropsychologia, 2002a, 40(9), ss. 1523–33

——, 'Functional asymmetry of emotions in primates: new findings in chimpanzees', Brain Research Bulletin, 2002b, 57(3–4), ss. 561–4

Feyerabend, P., Against Method, New Left Books, New York, 1975

Feyereisen, P. & de Lannoy, J.-D., Gestures and Speech: Psychological Investigations, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1991

Filteau, M. J., Pourcher, E., Bouchard, R. H. ve ark., 'Corpus callosum agenesis and psychosis in Andermann syndrome', Archives of Neurology, 1991, 48(12), ss. 1275–80

Fimm, B., Willmes, K. & Spijkers, W., 'The effect of low arousal on visuo-spatial attention', Neuropsychologia, 2006, 44(8), ss. 1261–8

Fink, G. R., Halligan, P. W., Marshall, J. C. ve ark., 'Where in the brain does visual attention select the forest and the trees?', Nature, 1996, 382(6592), ss. 626–8

Fink, G. R., Marshall, J. C., Halligan, P. W. ve ark., 'Hemispheric asymmetries in global/local processing are modulated by perceptual salience', Neuropsychologia, 1999a, 37(1), ss. 31–40

——, 'The neural consequences of conflict between intention and the senses', Brain, 1999b, 122(3), ss. 497–512

Finkel, L. H., 'Neuronal group selection: a basis for categorisation by the nervous system', kaynak metinde Kerckhove, D. & Lumsden, C. J. (ed.), The Alphabet and the Brain: The Lateralization of Writing, Springer-Verlag, Berlin, 1988, ss. 51–70

Finset, A., 'Depressed mood and reduced emotionality after right-hemisphere brain damage', kaynak metinKinsbourne, M. (ed.), Cerebral Hemisphere Function in Depression, American Psychiatric Press, Washington DC, 1988, ss. 49–64

Fischer, O., 'Die chinesische Kunsttheorie: ein Versuch', Repertorium für Kunstwissenschaft, 1912, 35(2), ss. 143–96

Fitch, R. H., Brown, C. P., O'Connor, K. ve ark., 'Function lateralization for auditory temporal processing in male and female rats', Behavioral Neuroscience, 1993, 107(5), ss. 844–50

Flashman, L. A. & Roth, R. M., 'Neural correlates of unawareness of illness in psychosis', kaynak metinAmador, X. & David, A. (ed.), Insight and Psychosis, 2. edisyon, Oxford University Press, Oxford, 2004, ss. 157–76

Flor-Henry, P., Tomer, R., Kumpula, I. ve ark., 'Neurophysiological and neuropsychological study of two cases of multiple personality syndrome and comparison with chronic hysteria', International Journal of Psychophysiology, 1990, 10(2), ss. 151–61

Fodor, J., 'The big idea: can there be a science of mind?', Times Literary Supplement, Londra, 3 Temmuz 1992, p. 5

Foldi, N. S., 'Appreciation of pragmatic interpretations of indirect commands: comparison of right and left hemisphere brain-damaged patients', Brain and Language, 1987, 31(1), ss. 88–108

Foldi, N. S., Cicone, M. & Gardner, H., 'Pragmatic aspects of communication in brain-damaged patients', kaynak metinSegalowitz, S. J. (ed.), Language Functions and Brain Organisation, Academic Press, New York, 1983, ss. 51–86

Ford, J. K. B., 'Acoustic behaviour of resident killer whales (Orcinus orca) off Vancouver Island, British Columbia', Canadian Journal of Zoology, 1989, 67, ss. 727–45

——, 'Vocal traditions among resident killer whales (Orcinus orca) in coastal waters of British Columbia', Canadian Journal of Zoology, 1991, 69, ss. 1454–83

Förstl, H., Almeida, O. P., Owen, A. M. ve ark., 'Psychiatric, neurological and medical aspects of misidentification syndromes: a review of 260 cases', Psychological Medicine, 1991, 21(4), ss. 905–10

Foss, M., Symbol and Metaphor in Human Experience, University of Nebraska Press, Lincoln NE, 1949

Frankl, V., Man's Search for Meaning, Washington Square Press, New York, 1984

Fraser, J. T., 'The many dimensions of time and mind: an epistemic jigsaw puzzle game', kaynak metinFraser, J. T. (ed.), Time and Mind: Interdisciplinary Issues, cilt 6 ('The Study of Time'), International Universities Press, Madison CT, 1989, ss. 1–14

Freedberg, D., The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response, Chicago University Press, Chicago, 1989

Freeman, C., The Closing of the Western Mind, Vintage Books, New York, 2002

Freud, S., Civilisation and Its Discontents, kaynak metinThe Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, çev. & ed. J. Strachey ve ark., cilt 21, The Hogarth Press, Londra, 1960a [Das Unbehagen in der Kultur1930]

——, Introductory Lectures on Psycho-Analysis, kaynak metinThe Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, çev. & ed. J. Strachey ve ark., cilt 15, The Hogarth Press, Londra, 1960b [Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse1917]

——, New Introductory Lectures on Psycho-analysis, kaynak metinThe Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, çev. & ed. J. Strachey ve ark., cilt 22, The Hogarth Press, Londra, 1960c [Neue Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse1933]

——, The Ego and the Id, kaynak metinThe Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, çev. & ed. J. Strachey ve ark., cilt 19, The Hogarth Press, Londra, 1960d [Das Ich und das Es1923]

——, 'The "Uncanny"', kaynak metinThe Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, çev. & ed. J. Strachey ve ark., cilt 17, ss. 217–56, The Hogarth Press, Londra, 1960e ['Das Unheimliche' 1919]

——, Why War?, kaynak metinThe Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, çev. & ed. J. Strachey ve ark., cilt 22, The Hogarth Press, Londra, 1960f [Warum Krieg?1933]

Frey, S. H., Funnell, M. G., Gerry, V. E. ve ark., 'A dissociation between the representation of tool-use skills and hand dominance: insights from left- and right-handed callosotomy patients', Journal of Cognitive Neuroscience, 2005, 17(2), ss. 262–72

Frey, T. S. & Hambert, G., 'Neuropsychiatric aspects of logorrhoea', Nordsk Psykiatrisk Tidsskrift, 1972, 26(3), ss. 158–173 [English summary]

Fride, E. & Weinstock, M., 'Prenatal stress increases anxiety related behaviour and alters cerebral lateralization of dopamine activity', Life Sciences, 1988, 42(10), ss. 1059–65

Friedman, A. & Polson, M. C., 'The hemispheres as independent resource systems: limited-capacity processing and cere bral specialization', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1981, 7(5), ss. 1031–58

Friston, K. J., 'Characterizing functional asymmetries with brain mapping', kaynak metinHugdahl, K. & Davidson, R. J. (ed.), The Asymmetrical Brain, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2003, ss. 161–86

Frith, C. D., 'Consciousness, kaynak metinformation processing and schizophrenia', British Journal of Psychiatry, 1979, 134(3), ss. 225–35

Frith, U. & Snowling, M., 'Reading for meaning and reading for sound in autistic and dyslexic children', British Journal of Developmental Psychology, 1983, 1(4), ss. 329–42

Fromm, E., On Disobedience and Other Essays, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1984

Frothingham, A. L., 'Ancient orientation unveiled. Part III: the left as the place of honor in Roman and Christian art', Journal of the Archaeological Institute of America, 1917, 21(3), ss. 313–36

Fujii, T., Fukatsu, R., Watabe, S. ve ark., 'Auditory sound agnosia without aphasia following a right temporal lobe lesion', Cortex, 1990, 26(2), ss. 263–8

Funnell, M. G., Colvin, M. K. & Gazzaniga, M. S., 'The calculating hemispheres: studies of a split-brain patient', Neuropsychologia, 2007, 45(10), ss. 2378–86

Funnell, M. G., Corballis, P. M. & Gazzaniga, M. S., 'Temporal discrimination in the split brain', Brain and Cognition, 2003, 53(2), ss. 218–22

Gabel, S., 'The right hemisphere in imagery, hypnosis, rapid eye movement sleep and dreaming: empirical studies and tentative conclusions', Journal of Nervous and Mental Disease, 1988, 176(6), ss. 323–31

Gaburo, K., 'Brain: . . .half a whole', Perspectives of New Music, 1979–80, 18(1–2), ss. 215–56

Gadea, M., Gomez, C., Gonzalez-Bono, E. ve ark., 'Increased cortisol and decreased right ear advantage (REA) in dichotic listening following a negative mood induction', Psychoneuroendocrinology, 2005, 30(2), ss. 129–38

Gainotti, G., 'Réactions "catastrophiques" et manifestations d'indifférence au cours des atteintes cérébrales', Neuropsychologia, 1969, 7, ss. 195–204

——, 'Emotional behaviour and hemispheric side of lesion', Cortex, 1972, 8(1), ss. 41–55

——, 'What the locus of brain lesion tells us about the nature of the cognitive defect underlying category-specific disorders: a review', Cortex, 2000, 36(4), ss. 539–59

——, 'The relationships between anatomical and cognitive locus of lesion in category-specific disorders', kaynak metin Forde, E. M. E. & Humphreys, G. W. (ed.), Category Specificity in Brain and Mind, Psychology Press, Hove, İNGİLTERE, 2002, ss. 403–26

Gainotti, G., Barbier, A. & Marra, C., 'Slowly progressive defect in recognition of familiar people in a patient with right anterior temporal atrophy', Brain, 2003, 126(4), ss. 792–803

Gainotti, G. & Silveri, M. C., 'Cognitive and anatomical locus of lesion in a patient with a category-specific semantic impairment for living beings', Cognitive Neuropsychology, 1996, 13(3), ss. 357–90

Gainotti, G., Silveri, M. C., Daniele, A. ve ark., 'Neuroanatomical correlates of category-specific semantic disorders: a critical survey', Memory, 1995, 3(3–4), ss. 247–64

Galaburda, A. M., 'Anatomic basis of cerebral dominance', kaynak metinDavidson, R. J. & Hugdahl, K. (ed.), Brain Asymmetry, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1995, ss. 51–73

Galaburda, A. M., Aboitiz, F., Rosen, G. D. ve ark., 'Histological asymmetry in the primary visual cortex of the rat: implica tions for mechanisms of cerebral asymmetry', Cortex, 1986, 22(1), ss. 151–60

Galaburda, A. M., Corsiglia, J., Rosen, G. D. ve ark., 'Planum temporale asymmetry, reappraisal since Geschwind and Levitsky', Neuropsychologia, 1987, 25(6), ss. 853–68

Galaburda, A. M., LeMay, M., Kemper, T. L. ve ark., 'Right-left asymmetrics in the brain', Science, 1978, 199(4331), ss. 852–6

Galin, D., 'Implications for psychiatry of left and right cerebral specialization: a neurophysiological context for unconscious processes', Archives of General Psychiatry, 1974, 31(4), ss. 572–83

Galin, D., Johnstone, J., Nakell, L. ve ark., 'Development of the capacity for tactile information transfer between hemispheres in normal children', Science, 1979, 204(4399), ss. 1330–32

Galin, D. & Ornstein, R., 'Lateral specialisation of cognitive mode: an EEG study', Psychophysiology, 1972, 9(4), ss. 412–28

Gallagher, H. L. & Frith, C. D., 'Dissociable neural pathways for the perception and recognition of expressive and instru mental gestures', Neuropsychologia, 2004, 42(13), ss. 1725–36

Gallagher, H. L., Happé, F., Brunswick, N. ve ark., 'Reading the mind in cartoons and stories: an fMRI study of "theory of mind" in verbal and nonverbal tasks', Neuropsychologia, 2000, 38(1), ss. 11–21

Gallagher, S., 'Mutual enlightenment: recent phenomenology and cognitive science', Journal of Consciousness Studies, 1997, 4(3), ss. 195–214

Gallagher, S. & Meltzoff, A. N., 'The earliest sense of self and others: Merleau-Ponty and recent developmental studies', Philosophical Psychology, 1996, 9(2), ss. 211–33

Gallup, G. G., Jnr., 'Self-awareness and the emergence of mind in primates', American Journal of Primatology, 1982, 2(3), ss. 237–48

Gallup, G. G., Jnr., Wallnau, L. B. & Suarez, S. D., 'Failure to find self-recognition in mother-infant and infant-infant rhesus monkey pairs', Folia Primatologica (Basel), 1980, 33(3), ss. 210–19

Ganis, G., Kosslyn, S. M., Stose, S. ve ark., 'Neural correlates of different types of deception: an fMRI investigation', Cerebral Cortex, 2003, 13(8), ss. 830–36

Gannon, P. J., Holloway, R. L., Broadfield, D. C. ve ark., 'Asymmetry of chimpanzee planum temporale: humanlike pattern of Wernicke's brain language area

homolog', Science, 1998, 279(5348), ss. 220–22 Gardner, H., The Shattered Mind, Knopf, New York, 1974

Gardner, H., Brownell, H. H., Wapner, W. ve ark., 'Missing the point: the role of the right hemisphere in the processing of complex linguistic materials', kaynak metin Perecman, E. (ed.), Cognitive Processing in the Right Hemisphere, Academic Press, New York, 1983, ss. 169–91

Gardner, H., Ling, P. K., Flamm, L. ve ark., 'Comprehension and appreciation of humorous material following brain damage', Brain, 1975, 98(3), ss. 399–412

Garland, H. B., Lessing: the Founder of Modern German Literature, Bowes & Bowes, Cambridge, 1937

Gasparrini, W. G., Satz, P., Heilman, K. M. ve ark., 'Hemispheric asymmetries of affective processing as determined by the Minnesota Multiphasic Personality Inventory', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1978, 41(5), ss. 470–73

Gaukroger, S., The Emergence of a Scientific Culture: Science and the Shaping of Modernity, 1210–1685, Oxford University Press, Oxford, 2006

Gazzaniga, M. S., The Bisected Brain, Appleton-Century-Crofts, New York, 1970

——, 'Right hemisphere language following brain bisection: a twenty year perspective', American Psychologist, 1983, 38(5), ss. 525–37

——, 'Brain and conscious experience', Advances in Neurology, 1998, 77, ss. 181–92

——, 'Cerebral specialization and interhemispheric communication: does the corpus callosum enable the human condi tion?', Brain, 2000, 123(7), ss. 1293–326

Gazzaniga, M. S. & LeDoux, J. E., The Integrated Mind, Plenum Press, New York, 1978

Gazzaniga, M. S. & Smylie, C. S., 'Hemispheric mechanisms controlling voluntary and spontaneous facial expressions', Journal of Cognitive Neuroscience, 1990, 2(3), ss. 239–45

Geikie, Sir Archibald, The Love of Nature Among the Romans, John Murray, Londra, 1912

Gentner, D., 'Are scientific analogies metaphors?', kaynak metinMiall, D. S. (ed.), Metaphor: Problems and Perspectives, Harvester Press, Brighton, İNGİLTERE, 1982, ss. 106–32

Gentner, D. & Gentner, D. R., 'Flowing waters or teeming crowds: mental models of electricity', kaynak metinGentner, D. & Stevens, A. L. (ed.), Mental Models, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1983, ss. 99–129

George, M. S., Ketter, T. A., Kimbrell, T. A. ve ark., 'What functional imaging has revealed about the brain basis of mood and emotion', kaynak metinPanksepp, J. (ed.), Advances in Biological Psychiatry, cilt 2, JAI Press, Greenwich CT, 1996, ss. 63–113

Geschwind, N., 'Implications for evolution, genetics, and clinical syndromes', kaynak metinGlick, S. D. (ed.), Cerebral Lateralization in Nonhuman Species, Academic Press, Orlando FL, 1985, ss. 247–76

Geschwind, N. & Galaburda, A. M., 'Cerebral lateralization. Biological mechanisms, associations, and pathology: I. A hypothesis and a program for research', Archives of Neurology, 1985, 42(5), ss. 428–59

——, Cerebral Lateralization: Biological Mechanisms, Associations, and Pathology, Massachusetts Institute of Technology Press, Boston MA, 1987

Geschwind, N. & Levitsky, W., 'Human brain: left-right asymmetries in temporal speech region', Science, 1968, 161(837), ss. 186–7

Ghaemi, S. N. & Rosenquist, K. J., 'Insight in mood disorders: an empirical and conceptual review', kaynak metinAmador, X. & David, A. (ed.), Insight and Psychosis, 2. edisyon, Oxford University Press, Oxford, 2004, ss. 101–15

Ghiselin, B. (ed.), The Creative Process, University of California Press, Berkeley CA, 1992

Giannitrapani, D., 'Developing concepts of lateralization of cerebral functions', Cortex, 1967, 3, ss. 353–70

Gibbs, R. W. & O'Brien, J. E., 'Idioms and mental imagery: the metaphorical motivation for idiomatic meaning', Cognition, 1990, 36(1), ss. 35–68

Giddens, A., Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age, Stanford University Press, Stanford CA, 1991

Giedd, J. N., Snell, J. W., Lange, N. ve ark., 'Quantitative magnetic resonance imaging of human brain development: ages 4–18', Cerebral Cortex, 1996, 6(4), ss. 551–60

Gilboa, A., 'Autobiographical and episodic memory – one and the same? Evidence from prefrontal activation in neuroimaging studies', Neuropsychologia, 2004, 42(10), ss. 1336–49

Giles, H. A., An Introduction to the History of Chinese Pictorial Art, Kelly & Walsh, Shanghai, 1905

Gill, C., Personality in Greek Epic, Tragedy, and Philosophy, Clarendon Press, Oxford, 1996

Gilpin, W., Three Essays: on Picturesque Beauty; on Picturesque Travel; and on Sketching Landscape: with a Poem on Landscape Painting, Caldwell & Davies, Londra, 1808

Gintis, H., 'Strong reciprocity and human sociality', Journal of Theoretical Biology, 2000, 206(2), ss. 169–79

Gioia, T., Healing Songs, Duke University Press, Durham NC, 2006

Giovanello, K. S., Alexander, M. & Verfaellie, M., 'Differential impairment of person-specific knowledge in a patient with semantic dementia', Neurocase, 2003, 9(1), ss. 15–26

Gitelman, D. R., Alpert, N. M., Kosslyn, S. ve ark., 'Functional imaging of human right hemispheric activation for exploratory movements', Annals of Neurology, 1996, 39(2), ss. 174–9

Glick, S. D., Carlson, K. L., Drew, K. L. ve ark., 'Functional and neurochemical asymmetry in the corpus striatum', kaynak metinOttoson, D. (ed.), Duality and Unity of the Brain, Macmillan, Londra, 1987, ss. 3–16

Glick, S. D., Meibach, R. C., Cox, R. D. ve ark., 'Multiple and interrelated asymmetries in rat brain', Life Sciences, 1979, 25(4), ss. 395–400

Glick, S. D., Ross, D. A. & Hough, L. B., 'Lateral asymmetry of neurotransmitters in human brain', Brain Research, 1982, 234(1), ss. 53–63

Gloning, I., Gloning, K., Hoff, H. ve ark., 'Zur Prosopagnosie', Neuropsychologia, 1966, 4(2), ss. 113–32

Gloning, I., Gloning, K. & Hoff, H., Neuropsychological Symptoms and Syndromes in Lesions of the Occipital Lobe and the Adjacent Areas, Gauthier-Villars, Paris, 1968

Goble, D. J., Lewis, C. A. & Brown, S. H., 'Upper limb asymmetries in the utilization of proprioceptive feedback', Experimental Brain Research, 2006, 168(1–2), ss. 307–11

Godefroy, O., Lhullier, C. & Rousseaux, M., 'Non-spatial attention disorders in patients with frontal or posterior brain damage', Brain, 1996, 119(1), ss. 191–202

Godefroy, O. & Rousseaux, M., 'Divided and focussed attention in patients with lesions of the prefrontal cortex', Brain and Cognition, 1996, 30(2), ss. 155–74

Godfrey, R., English Caricature 1620 to the Present, Victoria and Albert Museum, Londra, 1984

Goebel, C., Linden, D. E. J., Sireteanu, R. ve ark., 'Different attention processes in visual search tasks investigated with func tional Magnetic Resonance Imaging', NeuroImage, 1997, 5(4, pt. 2), s. S81

Goel, V. & Dolan, R. J., 'Explaining modulation of reasoning by belief', Cognition, 2003, 87(1), ss. B11–22

Goel, V., Tierney, M., Sheesley, L. ve ark., 'Hemispheric specialization in human prefrontal cortex for resolving certain and uncertain inferences', Cerebral Cortex, 2007, 17(10), ss. 2245–50

Goethe, J. W. von, Faust: der Tragödie erster Teil and Faust: der Tragödie zweiter Teil, Reclam, Leipzig, 1976–77

——, Goethe: Scientific Studies, çev. & ed. D. Miller, Suhrkamp, New York, 1988

——, Zur Farbenlehre[1810], kaynak metinSämtliche Werke, cilt 10., ed. K. Richter, Carl Hanser Verlag, Münih, 1989

——, Maximen und Reflektionen[1833], kaynak metinSämtliche Werke, cilt 17, ed. K. Richter, Carl Hanser Verlag, Münih, 1991

Goffman, E., Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior, Doubleday, Garden City New York, 1967

Gold, J. M., Berman, K. F., Randolph, C. ve ark., 'PET validation of a novel prefrontal task: delayed response alternation (DRA)', Neuropsychology, 1996, 10(1), ss. 3–10

Goldberg, E., 'Associative agnosias and the functions of the left hemisphere', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 1990, 12(4), ss. 467–84

——, The Executive Brain: Frontal Lobes and the Civilized Mind, Oxford University Press, Oxford, 2001

Goldberg, E. & Costa, L. D., 'Hemispheric differences in the acquisition and use of descriptive systems', Brain and Language, 1981, 14(1), ss. 144–73

Goldberg, E., Podell, K. & Lovell, M., 'Lateralization of frontal lobe functions and cognitive novelty', Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences, 1994, 6(4), ss. 371–8

Goldstein, A., 'Thrills in response to music and other stimuli', Physiological Psychology, 1980, 8(1), ss. 126–9

Goldstein, L., Stoltzfus, N. W. & Gardocki, J. F., 'Changes in interhemispheric amplitude relationships in the EEG during sleep', Physiology & Behavior, 1972, 8(5), ss. 811–15

Gombrich, E. H., Art and Illusion: A study in the psychology of pictorial representation, Phaidon Press, Londra, 1977 [1960]

Gombrich, E. H. & Kris, E., Caricature, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1940

Gonzalez, C. L., Ganel, T. & Goodale, M. A., 'Hemispheric specialization for the visual control of action is independent of handedness', Journal of Neurophysiology, 2006, 95(6), ss. 3496–501

Good, C. D., Johnsrude, I., Ashburner, J. ve ark., 'Cerebral asymmetry and the effects of sex and handedness on brain struc ture: a voxel-based morphometric analysis of 465 normal adult human brains', NeuroImage, 2001, 14(3), ss. 685–700

Goodale, M. A. & Milner, A. D., The Visual Brain in Action, Oxford University Press, Oxford, 1995

Goodarzi, M. A., Wykes, T. & Hemsley, D. R., 'Cerebral lateralisation of global-local processing in people with schizotypy', Schizophrenia Research, 2000, 45(1–2), ss. 115–21

Gopnik, A. & Meltzoff, A. N., 'Minds, bodies, and persons: young children's understanding of the self and others as reflected in imitation and theory of mind research', kaynak metinParker, S. T., Mitchell, R. W. & Boccia, M. L. (ed.), Self-Awareness in Animals and Humans: Developmental Perspectives, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2006, ss. 166–86

Gordon, E. E., Drenth, V., Jarvis, L. ve ark., 'Neurophysiologic syndromes in stroke as predictors of outcome', Archives of Physical Medicine and Rehabilitation, 1978, 59(5), ss. 399–403

Gordon, H. W. & Carmon, A., 'Transfer of dominance in speed of verbal response to visually presented stimuli from right to left hemisphere', Perceptual and Motor Skills, 1976, 42(3), ss. 1091–1100

Gordon, P., 'Numerical cognition without words: evidence from Amazonia', Science, 2004, 306(5695), ss. 496–9

Gorynia, I. & Müller, J., 'Hand skill and hand-eye preference in relation to verbal ability in healthy adult male and female right-handers', Laterality, 2006, 11(5), ss. 415–35

Gould, S. J. & Lewontin, R. C., 'The spandrels of San Marco and the Panglossian paradigm: a critique of the adaptationist program', Royal Society of Londra Raporları, B serisi: Biological Sciences, 1979, 205(1161), ss. 581–98

Granet, M., 'Right and left in China', kaynak metinNeedham, R., (ed.), Right and Left: Essays on Dual Symbolic Classification, University of Chicago Press, Chicago, 1973, ss. 43–58

——, La pensée chinoise, Albin Michel, Paris, 1999 [1934]

Graves, R., 'These be your gods, O Israel!', The Clark Lectures 1954–1955, kaynak metinThe Crowning Privilege: Collected Essays on Poetry, Doubleday, New York, 1956, ss. 119–42

——, Poems, 1965–1968, Cassell, Londra, 1968

Graves, R., Landis, T. & Goodglass, H., 'Laterality and sex differences for visual recognition of emotional and non emotional words', Neuropsychologia, 1981, 19(1), ss. 95–102

Gray, T., Correspondence of Thomas Gray, P. Toynbee & L. Whibley (ed.), Clarendon Press, Oxford, 1935

Green, C. D., 'Where did the ventricular localization of mental faculties come from?', Journal of the History of the Behavioral Sciences, 2003, 39(2), ss. 131–42

Greene, J. D., Nystrom, L. E., Engell, A. D. ve ark., 'The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment', Neuron, 2004, 44(2), ss. 389–400

Greenfield, P. M., 'Language, tools and brain: the ontogeny and phylogeny of hierarchically organized sequential behaviour', Behavioral and Brain Sciences, 1991, 14(4), ss. 531–95

Greenwald, B. S., Kramer-Ginsberg, E., Krishnan, K. R. ve ark., 'Neuroanatomic localisation of magnetic resonance imaging signal hyperintensities in geriatric depression', Stroke, 1998, 29(3), ss. 613–17

Gregory, F., Scientific Materialism in Nineteenth-Century Germany, Reidel, Dordrecht, Netherlands, 1977

Greville, Fulke, Baron Brooke, Selected Poetry of Fulke Greville, ed. T. Gunn, Faber & Faber, Londra, 1968 Griffin, D. R., Animal Minds, University of Chicago Press, Chicago, 1992

Griffin, R., Modernism and Fascism, Palgrave Macmillan, Basingstoke, İNGİLTERE, 2007

Griffin, R. & Baron-Cohen, S., 'The intentional stance: developmental and neurocognitive perspectives', kaynak metinBrook, A. & Ross, D. (ed.), Daniel Dennett, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2002, ss. 83–116

Griffin, R., Friedman, O., Ween, J. ve ark., 'Theory of mind and the right cerebral hemisphere: refining the scope of impair ment', Laterality, 2006, 11(3), ss. 195–225

Grijalva, L. R., 'Emotional asymmetries reported by dichotically presented depressive and neutral somatic statements', University of Alaska, Anchorage AK (M. S. dissertation), 1982

Grob, G. N., Mental Institutions in America, Free Press, New York, 1973

Grossman, M., 'A bird is a bird is a bird: making reference within and without superordinate categories', Brain and Language, 1981, 12(2), ss. 313–31

——, 'Drawing deficits in brain-damaged patients' freehand pictures', Brain and Cognition, 1988, 8(2), ss. 189–205

Grunwald, M., Weiss, T., Assmann, B. ve ark., 'Stable asymmetric interhemispheric theta power in patients with anorexia nervosa during haptic perception even after weight gain: a longitudinal study', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 2004, 26(5), ss. 608–20

Grüsser, O.-J., 'Mother–child holding patterns in Western art: a developmental study', Ethology and Sociobiology, 1983, 4(2), ss. 89–94

Grüsser, O.-J., Selke, T. & Zynda, B., 'Cerebral lateralisation and some implications for art, aesthetic perception and artistic creativity', kaynak metinRentschler, I., Herzberger, B. & Epstein, D. (ed.), Beauty and the Brain: Biological Aspects of Aesthetics, Birkhauser Verlag, Basel, 1988, ss. 257–93

Gruzelier, J. H., 'Functional neuropsychophysiological asymmetry in schizophrenia: a review and reorientation', Schizophrenia Bulletin, 1999, 25(1), ss. 91–120

Gudykunst, W. B., Yang, S.-M. & Nishida, T., 'Cultural differences in self-consciousness and self-monitoring', Communication Research, 1987, 14(1), ss. 7–34

Guillaumont, F., 'Laeva prospera: remarques sur la droite et la gauche dans la divination romaine', kaynak metinBloch, R. (ed.), D'Héraclès à Poséidon: Mythologie et Protohistoire, Librairie Droz, Geneva, 1985, ss. 159–77

Gunter, H. L., Ghaziuddin, M. & Ellis, H. D., 'Asperger syndrome: tests of right hemisphere functioning and interhemi spheric communication', Journal of Autism and Developmental Disorders, 2002, 32(4), ss. 263–81

Güntürkün, O. & Böhringer, P. G., 'Lateralization reversal after intertectal commissurotomy in the pigeon', Brain Research, 1987, 408(1–2), ss. 1–5

Güntürkün, O., Diekamp, B., Manns, M. ve ark., 'Asymmetry pays: visual lateralization improves discrimination success in pigeons', Current Biology, 2000, 10(17), ss. 1079–81

Güntürkün, O., Hellmann, B., Melsbach, G. ve ark., 'Asymmetries of representation in the visual system of pigeons', NeuroReport, 1998, 9(18), ss. 4127–30

Gur, R. C., Packer, I. K., Hungerbühler, J. P. ve ark., 'Differences in the distribution of gray and white matter in human cerebral hemispheres', Science, 1980, 207(4436), ss. 1226–8

Gur, R. C., Turetsky, B. I., Matsui, M. ve ark., 'Sex differences in brain gray and white matter in healthy young adults: corre lations with cognitive performance', Journal of Neuroscience, 1999, 19(10), ss. 4065–72

Gur, R. E. & Chin, S., 'Laterality in functional brain imaging studies of schizophrenia', Schizophrenia Bulletin, 1999, 25(1), ss. 141–56

Gur, R. E., Mozley, P. D., Resnick, S. M. ve ark., 'Resting cerebral glucose metabolism in first-episode and previously treated patients with schizophrenia relates to clinical features', Archives of General Psychiatry, 1995, 52(8), ss. 657–67

Gur, R. E., Resnick, S. M., Alavi, A. ve ark., 'Regional brain function in schizophrenia: I. A positron emission tomography study', Archives of General Psychiatry, 1987, 44(2), ss. 119–25

Gur, R. E., Resnick, S. M. & Gur, R. C., 'Laterality and frontality of cerebral blood flow and metabolism in schizophrenia: relationship to symptom specificity', Psychiatry Research, 1989, 27(3), ss. 325–34

Gutchess, A. H., Yoon, C., Luo, T. ve ark., 'Categorical organization in free recall across culture and age', Gerontology, 2006, 52(5), ss. 314–23

Haaga, D. A. & Beck, A. T., 'Perspectives on depressive realism: implications for cognitive theory of depression', Behaviour Research and Therapy, 1995, 33(1), ss. 41–8

Haaland, K. Y. & Flaherty, D., 'The different types of limb apraxia errors made by patients with left vs right hemisphere damage', Brain and Cognition, 1984, 3(4), ss. 370–84

Habib, M., 'Visual hypoemotionality and prosopagnosia associated with right temporal lobe isolation', Neuropsychologia, 1986, 24(4), ss. 577–82

Hacker, P. M. S., 'Wittgenstein and the autonomy of humanistic understanding', kaynak metinAllen, R. & Turvey, M. (ed.), Wittgenstein, Theory and the Arts, Routledge, Londra, 2001, ss. 39–74

Hadden, J. C, Haydn, J. M. Dent, Londra, 1902

Hadziselimovic, H. & Cus, H., 'The appearance of internal structures of the brain in relation to configuration of the human skull', Acta Anatomica, 1966, 63(3), ss. 289–99

Hagège, C., 'Writing: the invention and the dream', kaynak metin de Kerckhove, D. & Lumsden, C. J. (ed.), The Alphabet and the Brain: the Lateralization of Writing, Springer-Verlag, Berlin, 1988, ss. 72–83

Haggard, M. P. & Parkinson, A. M., 'Stimulus and task factors as determinants of ear advantages', Quarterly Journal of Experimental Psychology, 1971, 23(2), ss. 168–77

Haidt, J., 'The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment', Psychological Review, 2001, 108(4), ss. 814–34

Haier, R. J., Chueh, D., Touchette, P. ve ark., 'Brain size and cerebral glucose metabolic rate in nonspecific mental retardation and Down syndrome', Intelligence, 1995, 20(2), ss. 191–210

Haier, R. J., Siegel, B. V., MacLachlan, A. ve ark., 'Regional glucose metabolism changes after learning a complex visuospa tial/motor task: a positron emission tomographic study', Brain Research, 1992, 570(1–2), ss. 134–43

Haier, R. J., Siegel, B. V., Nuechterlein, K. H. ve ark., 'Cortical glucose metabolic rate correlates of abstract reasoning and attention studied with positron emission tomography', Intelligence, 1988, 12(2), ss. 199–217

Hall, J., The Sinister Side: How Left-Right Symbolism Shaped Western Art, Oxford University Press, Oxford, 2008

Halligan, P. W. & Marshall, J. C., 'Toward a principled explanation of unilateral neglect', Cognitive Neuropsychology, 1994, 11(2), ss. 167–206

Halpern, M. E., Güntürkün, O., Hopkins, W. D. ve ark., 'Lateralization of the vertebrate brain: taking the side of model systems', Journal of Neuroscience, 2005, 25(45), ss. 10351–7

Hamilton, A. F. de C. & Grafton, S. T., 'Action outcomes are represented in human inferior frontoparietal cortex', Cerebral Cortex, 2008, 18(5), ss. 1160–68

Hamilton, C., Growth Fetish, Allen & Unwin, Crow's Nest NSW, 2003

Hannay, H. J., 'Asymmetry in reception and retention of colors', Brain and Language, 1979, 8(2), ss. 191–201

Happaney, K., Zelazo, P. D. & Stuss, D. T., 'Development of orbitofrontal function: current themes and future directions', Brain and Cognition, 2004, 55(1), ss. 1–10

Happé, F., 'Central coherence and theory of mind in autism: reading homographs in context', British Journal of Developmental Psychology, 1997, 15(1), ss. 1–12

Happé, F., Brownell, H. & Winner, E., 'Acquired "theory of mind" impairments following stroke', Cognition, 1999, 70(3), ss. 211–40

Harding, S., The Science Question in Feminism, Cornell University Press, Ithaca New York, 1986

Hare, E. H., 'Was insanity on the increase?', British Journal of Psychiatry, 1983, 142(5), ss. 439–55

——, 'Schizophrenia as a recent disease', British Journal of Psychiatry, 1988, 153(4), ss. 521–31

Harmon-Jones, E., 'Contributions from research on anger and cognitive dissonance to understanding the motivational functions of asymmetrical frontal brain activity', Biological Psychology, 2004, 67(1–2), ss. 51–76

——, 'Trait anger predicts relative left frontal cortical activation to anger-inducing stimuli', International Journal of Psychophysiology, 2007, 66(2), ss. 154–60

Harmon-Jones, E. & Allen, J. J., 'Anger and frontal brain activity: EEG asymmetry consistent with approach motivation despite negative affective valence', Journal of Personality and Social Psychology, 1998, 74(5), ss. 1310–16

Harnad, S. R., 'Creativity, lateral saccades and the nondominant hemisphere', Perceptual and Motor Skills, 1972, 34(2), ss. 653–4

Harries, K., 'The infinite sphere: comments on the history of a metaphor', Journal of the History of Philosophy, 1975, 13(1), ss. 5–15

Harrington, A., Medicine, Mind, and the Double Brain, Princeton University Press, Princeton NJ, 1987

Harrington, D. L., Haaland, K. Y. & Knight, R. T., 'Cortical networks underlying mechanisms of time perception', Journal of Neuroscience, 1998, 18(3), ss. 1085–95

Harris, L. J., Almerigi, J. B., Carbary, T. J. ve ark., 'Left-side infant holding: a test of the hemispheric arousal-attentional hypothesis', Brain and Cognition, 2001, 46(1–2), ss. 159–65

Harris, R. A., The Linguistic Wars, Oxford University Press, Oxford, 1993

Hart, N. S., Partridge, J. C. & Cuthill, I. C., 'Retinal asymmetry in birds', Current Biology, 2000, 10(2), ss. 115–17

Hartmann, K., Goldenberg, G., Daumüller, M. ve ark., 'It takes the whole brain to make a cup of coffee: the neuropsychology of naturalistic actions involving technical devices', Neuropsychologia, 2005, 43(4), ss. 625–37

Hartnett, P. M. & Gelman, R., 'Early understandings of numbers: paths or barriers to the construction of new understand ings?', Learning and Instruction, 1998, 8(4), ss. 341–74

Hashimoto, R., Yoshida, M. & Tanaka, Y., 'Utilization behavior after right thalamic infarction', European Neurology, 1995, 35(1), ss. 58–62

Hatazawa, J., Brooks, R. A., di Chiro, G. ve ark., 'Glucose utilization rate versus brain size in humans', Neurology, 1987, 37(4), ss. 583–8

Hatta, T. & Ayetani, N., 'Ear differences in evaluating emotional tones of unknown speech', Acta Psychologica (Amsterdam), 1985, 60(1), ss. 73–82

Hauser, M. D., 'Right hemisphere dominance for the production of facial expression in monkeys', Science, 1993, 261(5120), ss. 475–7

Hauser, M. D., Chomsky, N., Fitch, W. T., 'The faculty of language: what is it, who has it, and how did it evolve?', Science, 2002, 298(5598), ss. 1569–79

Havelock, E. A., Plato'ya ön söz, Harvard University Press, Cambridge MA, 1963

Hayashi, N., Ostrom, E., Walker, J. ve ark., 'Reciprocity, trust, and the sense of control: a cross-societal study', Rationality and Society, 1999, 11(1), ss. 27–46

Hayek, F. A., New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1978

Hayes, T. L. & Lewis, D. A., 'Hemispheric differences in layer III pyramidal neurons of the anterior language area', Archives of Neurology, 1993, 50(5), ss. 501–5

Hazlitt, W., Table Talk, Or, Original Essays on Men and Manners, Colburn, Londra, 1824

Healy, S. D., Boredom, Self and Culture, Farleigh Dickinson University Press, Rutherford NJ, 1984

Heber, I. A., Valvoda, J. T. & Kuhlen, T., 'Low arousal modulates visuospatial attention in three-dimensional virtual space', Journal of the International Neuropsychological Society, 2008, 14(2), ss. 309–17

Hécaen, H. & Albert, M. L., Human Neuropsychology, Wiley, New York, 1978

Hécaen, H. & de Ajuriaguerra, J., Méconnaissances et hallucinations corporelles: intégration et désintégration de la somatog nosie, Masson & Cie., Paris, 1952

Hécaen, H., de Ajuriaguerra, J. & Angelergues, R., 'Apraxia and its various aspects', kaynak metin Halpern, L. (ed.), Problems of Dynamic Neurology, Grune & Stratton, New York, 1963, ss. 217–30

Hécaen, H., de Ajuriaguerra, J. & Massonet, J., 'Les troubles visuoconstructifs par lésions pariéto-occipitales droites. Rôle des perturbations vestibulaires', L'Encéphale, 1951, 40, ss. 122–79

Hécaen, H. & Dubois, J., La naissance de la neuropsychologie du langage 1825–1865 (textes et documents), Flammarion, Paris, 1969

Hedley Brooke, J., Science and Religion: Some Historical Perspectives, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1991

Hegel, G. W. F., The Philosophy of Right, çev. S. W. Dyde, George Bell, Londra, 1896 [Grundlinien der Philosophie des Rechts1820]

——, The Phenomenology of Mind, çev. J. B. Baillie, George Allen & Unwin, Londra, 1949 [Phänomenologie des Geistes 1807]

——, The Science of Logic, çev. A.V. Miller, George Allen & Unwin, Londra, 1969 [Wissenschaft der Logik1812]

——, Vorlesungen über die Ästhetik I, kaynak metin Werke, cilt 13, ed. E. Moldenhauer & K. M. Michel, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1970 [1835]

——, Phenomenology of Spirit, çev. A. V. Miller, Clarendon Press, Oxford, 1977 [Phänomenologie des Geistes1807]

Heidegger, M., An Introduction to Metaphysics, çev. R. Manheim, Yale University Press, New Haven CT, 1959 [Einführung in die Metaphysik1935]

——, Discourse on Thinking, çev. J. M. Anderson & E. H. Freund, Harper & Row, New York, 1966 [Gelassenheit1959]

——, Poetry, Language, Thought, çev. A. Hofstadter, Harper & Row, New York, 1971 [compiled from various German sources]

——, The Question Concerning Technology and Other Essays, çev. W. Lovitt, Harper & Row, New York, 1977 [title essay 'Die Frage nach der Technik', 1949]

——, The Metaphysical Foundations of Logic, çev. M. Heim, Indiana University Press, Bloomington IN, 1984 [Metaphysische Anfangsgründe der Logik im Ausgang von Leibniz1978]

——, Being and Time, çev. J. Macquarrie & E. Robinson, Blackwell, Oxford, 1999 [Sein und Zeit1926]

Heilman, K., 'Anosognosia: possible neuropsychological mechanisms', kaynak metin Prigatano, G. & Schacter, D. (ed.), Awareness of Deficit After Brain Injury, Oxford University Press, Oxford, 1991, ss. 53–62

——, Matter of Mind: a Neurologist's View of Brain-Behavior Relationships, Oxford University Press, Oxford, 2002 Heilman, K. M., Creativity and the Brain, Psychology Press, New York, 2005

Heilman, K. M., Blonder, L. X., Bowers, D. ve ark., 'Neurological disorders and emotional dysfunction', kaynak metin Borod, J. (ed.), The Neuropsychology of Emotion, Oxford University Press, Oxford, 2000, ss. 367–412

Heilman, K. M. & Bowers, D., 'Neuropsychological studies of emotional changes induced by right and left hemisphere lesions', kaynak metin Stein, N., Leventhal,

B. & Trabasso, T. (ed.), Psychological and Biological Approaches to Emotion, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1990, ss. 97–113

Heilman, K. M., Bowers, D., Speedie, L. ve ark., 'Comprehension of affective and nonaffective prosody', Neurology, 1984, 34(7), ss. 917–21

Heilman, K. M., Scholes, R. & Watson, R. T., 'Auditory affective agnosia: disturbed comprehension of affective speech', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1975, 38(1), ss. 69–72

Heilman, K. M., Schwartz, H. D. & Watson, R. T., 'Hypoarousal in patients with the neglect syndrome and emotional indif ference', Neurology, 1978, 28(3), ss. 229–32

Heilman, K. M. & van den Abell, T., 'Right hemispheric dominance for mediating cerebral activation', Neuropsychologia, 1979, 17(3–4), ss. 315–21

Heine, S. J., Lehman, D. R., Ide, E. ve ark., 'Divergent consequences of success and failure in Japan and North America: an investigation of self-improving motivations and malleable selves', Journal of Personality and Social Psychology, 2001, 81(4), ss. 599–615

Heine, S. J., Lehman, D. R., Markus, H. R. ve ark., 'Is there a universal need for positive self-regard?', Psychological Review, 1999, 106(4), ss. 766–94

Heinrichs, R. & Zakzanis, K., 'Neurocognitive deficit in schizophrenia: a quantitative review of the evidence', Neuropsychology, 1998, 12(3), ss. 426–45

Heinze, H. J., Hinrichs, H., Scholz, M. ve ark., 'Neural mechanisms of global and local processing: a combined PET and ERP study', Journal of Cognitive Neuroscience, 1998, 10(4), ss. 485–98

Heisenberg, W., Das Naturbild der heutigen Physik, Rowohlt, Hamburg, 1955; çev. A. J. Pomerans, The Physicist's Conception of Nature, Harcourt Brace, New York, 1958

Heller, E., The Importance of Nietzsche, University of Chicago Press, Chicago, 1988

Heller, W., 'The neuropsychology of emotion: developmental patterns and implications for psychopathology', kaynak metin Stein, N. L., Leventhal, B. & Trabasso, T. (ed.), Psychological and Biological Approaches to Emotion, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1990, ss. 167–211

Heller, W., Nitschke, J. B., Etienne, M. A. ve ark., 'Patterns of regional brain activity differentiate types of anxiety', Journal of Abnormal Psychology, 1997, 106(3), ss. 376–85

Hellige, J. B., 'Changes in same-different laterality patterns as a function of practice and stimulus quality', Perception and Psychophysics, 1976, 20(5), ss. 267–73

——, 'Effects of perceptual quality and visual field of probe stimulus presentation on memory search for letters', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1980, 6(4), ss. 639–51

——, Hemispheric Asymmetry: What's Right and What's Left, Harvard University Press, Cambridge MA, 1993

——, 'Hemispheric asymmetry for components of visual information processing', kaynak metin Davidson, R. & Hugdahl, K. (ed.), Brain Asymmetry, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1995, ss. 99–121

Hellige, J. B., Jonsson, J. E. & Michimata, C., 'Processing from LVF, RVF, and bilateral presentations: examinations of meta control and interhemispheric interaction', Brain and Cognition, 1988, 7(1), ss. 39–53

Hellige, J. B. & Michimata, C., 'Categorization versus distance: hemispheric differences for processing spatial information', Memory and Cognition, 1989, 17(6), ss. 770–76

Hellige, J. B., Taylor, A. K. & Eng, T. L., 'Interhemispheric interaction when both hemispheres have access to the same stim ulus information', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1989, 15(4), ss. 711–22

Hellige, J. B. & Webster, R., 'Right hemisphere superiority for initial stages of letter processing', Neuropsychologia, 1979, 17(6), ss. 653–60

Helliwell, J. F., 'How's life? Combining individual and national variables to explain subjective well-being', Economic Modelling, 2003, 20(2), ss. 331–60

Henriques, J. B. & Davidson, R. J., 'Left frontal hypoactivation in depression', Journal of Abnormal Psychology, 1991, 100(4), ss. 535–45

Henschen, S. E., 'On the function of the right hemisphere of the brain in relation to the left in speech, music and calcula tion', Brain, 1926, 49(1), ss. 110–23

Henshilwood, C. S., d'Errico, F., Yates, R. ve ark., 'Emergence of modern human behavior: Middle Stone Age engravings from South Africa', Science, 2002, 295(5558), ss. 1278–80

Henson, R. N. A., Rugg, M. D., Shallice, T. ve ark., 'Confidence in recognition memory for words: dissociating right prefrontal roles in episodic retrieval', Journal of Cognitive Neuroscience, 2000, 12(6), ss. 913–23

Henson, R., Shallice, T. & Dolan, R., 'Neuroimaging evidence for dissociable forms of repetition priming', Science, 2000, 287(5456), ss. 1269–72

Herder, J. G., Die Plastik von 1770, kaynak metin Sämtliche Werke, 33 cilt, ed. B. Suphan, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1878a, cilt 8

——, Viertes Wäldchen[1769–72], kaynak metin Sämtliche Werke, 33 cilt, ed. B. Suphan, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1878b, cilt 4

——, Zum Sinn des Gefühls [1769], kaynak metin Sämtliche Werke, 33 cilt, ed. B. Suphan, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1878c, cilt 8

——, 'Essay on the Origin of Language', kaynak metin Two Essays on the Origin of Language: Jean-Jacques Rousseau & Johann Gottfried Herder, çev. J. H. Moran & A. Gode, University of Chicago Press, Chicago, 1966 [Abhandlung über den Ursprung der Sprache1772]

——, Sculpture: Some Observations on Shape and Form from Pygmalion's Creative Dream, çev. & ed. J. Gaiger, University of Chicago Press, Chicago, 2002 [Plastik: Einige Wahrnehmungen über Form und Gestalt aus Pygmalions bildendem Traume1778]

Herman, L. M., Richards, D. G. & Wolz, J. P., 'Comprehension of sentences by bottlenosed dolphins', Cognition, 1984, 16(2), ss. 129–219

Hernstein, R. J., Loveland, D. H. & Cable, C., 'Natural concepts in pigeons', Journal of Experimental Psychology: Animal Behavior Processes, 1976, 2(4), ss. 285–302

Herzog, J., Reiff, J., Krack, P. ve ark., 'Manic episode with psychotic symptoms induced by subthalamic nucleus stimulation in a patient with Parkinson's disease', Movement Disorders, 2003, 18(11), ss. 1382–4

Heschl, R. L., Über die vordere quere Schläfenwindung des menschlichen Grosshirns, Braumüller, Vienna, 1878

Hespos, S. J. & Spelke, E. S., 'Conceptual precursors to language', Nature, 2004, 430(6998), ss. 453–6

Hewes, G. W., 'Primate communication and the gestural origin of language', Current Anthropology, 1973, 14(1–2), ss. 5–11 [commentary ss. 12–24]

Hilgetag, C. C., Théoret, H. & Pascual-Leone, A., 'Enhanced visual spatial attention ipsilateral to rTMS-induced "virtual lesions" of human parietal cortex', Nature Neuroscience, 2001, 4(9), ss. 953–7

Hitler, A., Mein Kampf, çev. R. Manheim, Houghton Mifflin, Boston MA, 1943

Hobson, P., The Cradle of Thought: Exploring the Origins of Thinking, Oxford University Press, Oxford, 2004

Hoff, H. & Pötzl, O., 'Über ein neues parieto-occipitales Syndrom. Seelenlähmung des Schauens, Störung des Körperschemas, Wegfall des zentralen Sehens', Jahrbuch für Psychiatrie und Neurologie, 1935, 52, ss. 173–218

Hoffman, A. M., Robakiewicz, P. E., Tuttle, E. M. ve ark., 'Behavioural lateralisation in the Australian magpie (Gymnorhina tibicen)', Laterality, 2006, 11(2), ss. 110–21

Hofstadter, D. R., Metamagical Themas, Basic Books, New York, 1985

Hofstadter, D. R. & Dennett, D. C., The Mind's I: Fantasies and Reflections on Self and Soul, Bantam Books, New York, 1982

Hölderlin, F., Hyperion, or the Hermit in Greece, çev. R. Benjamin, Archipelago, New York, 2008

Holloway, R. L. & de LaCoste-Lareymondie, M. C., 'Brain endocast asymmetry in pongids and hominids: some prelimi nary findings on the paleontology of cerebral dominance', American Journal of Physical Anthropology, 1982, 58(1), ss. 101–10

Holman, S. D. & Hutchison, J. B., 'Is sexual-aggressive vocal communication related to asymmetric mechanisms in the brain?', Aggressive Behavior, 1994, 20(3), ss. 223–34

Hölscher, U., Anfängliches Fragen: Studien zur frühen griechischen Philosophie, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1968

Holt, J., 'Numbers Guy: are our brains wired for math?', The New Yorker, New York, 3 Mart 2008, ss. 42–7

Honeycutt, N. A., Musick, A., Barta, P. E. ve ark., 'Measurement of the planum temporale (PT) on magnetic resonance imaging scans: temporal PT alone and with parietal extension', Psychiatry Research, 2000, 98(2), ss. 103–16

Hook-Costigan, M. A. & Rogers, L. J., 'Lateralized use of the mouth in production of vocalizations by marmosets', Neuropsychologia, 1998, 36(12), ss. 1265–73

Hopkins, G. M., kaynak metinGardner, W. H. & MacKenzie, N. H. (ed.), The Poems of Gerard Manley Hopkins, Oxford University Press, Oxford, 4. edisyon, 1970

——, Poems and Prose, ed. W. H. Gardner, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1963

Hopkins, W. D., 'Hand preferences for a coordinated bimanual task in 110 chimpanzees (Pan troglodytes): cross-sectional analysis', Journal of Comparative Psychology, 1995, 109(3), ss. 291–7

Hopkins, W. D. & Cantalupo, C., 'Does variation in sample size explain individual differences in hand preferences in chim panzees (Pan troglodytes)? An empirical study and reply to Palmer (2002)', American Journal of Physical Anthropology, 2003, 121(4), ss. 378–84

Hopkins, W. D., Cantalupo, C., Freeman, H. ve ark., 'Chimpanzees are right-handed when recording bouts of hand use', Laterality, 2005, 10(2), ss. 121–30

Hopkins, W. D. & Fernández-Carriba, S., 'The effect of situational factors on hand preferences for feeding in 177 captive chimpanzees (Pan troglodytes)', Neuropsychologia, 2000, 38(4), ss. 403–9

Hopkins, W. D., Fernandez-Carriba, S., Wesley, M. J. ve ark., 'The use of bouts and frequencies in the evaluation of hand pref erences for a coordinated bimanual task in chimpanzees (Pan troglodytes): an empirical study comparing two different indices of laterality', Journal of Comparative Psychology, 2001, 115(3), ss. 294–9

Hopkins, W. D. & Marino, L., 'Asymmetries in cerebral width in nonhuman primate brains as revealed by magnetic reso nance imaging (MRI)', Neuropsychologia, 2000, 38(4), ss. 493–9

Hopkins, W. D., Wesley, M. J., Izard, M. K. ve ark., 'Chimpanzees (Pan troglodytes) are predominantly right-handed: replica tion in three populations of apes', Behavioral Neuroscience, 2004, 118(3), ss. 659–63

Hoppe, K. D. & Bogen, J. E., 'Alexithymia in twelve commissurotomized patients', Psychotherapy and Psychosomatics, 1977, 28(1–4), ss. 148–55

Höppner, J., Kunesch, E., Buchmann, J. ve ark., 'Demyelination and axonal degeneration in corpus callosum assessed by analysis of transcallosally mediated inhibition in multiple sclerosis', Clinical Neurophysiology, 1999, 110(4), ss. 748–56

Höppner, J., Kunesch, E., Groβmann, A. ve ark., 'Dysfunction of transcallosally mediated motor inhibition and callosal morphology in patients with schizophrenia', Acta Psychiatrica Scandinavica, 2001, 104(3), ss. 227–35

Hoptman, M. J. & Davidson, R. J., 'How and why do the two cerebral hemispheres interact?', Psychological Bulletin, 1994, 116(2), ss. 195–219

Horowitz, M. J., Image Formation and Psychotherapy, Jason Aronson, New York, 1983

Horton, P. C., 'The comforting substrate and the right brain', Bulletin of the Menninger Clinic, 1995, 59(4), ss. 480–86

Hoshino-Browne, E., Zanna, A. S., Spencer, S. J. ve ark., 'On the cultural guises of cognitive dissonance: the case of easterners and westerners', Journal of Personality and Social Psychology, 2005, 89(3), ss. 294–310

Hoshiyama, M., Kakigi, R., Watanabe, S. ve ark., 'Brain responses for the subconscious recognition of faces', Neuroscience Research, 2003, 46(4), ss. 435–42

Houde, O., Zago, L., Crivello, F. ve ark., 'Access to deductive logic depends on a right ventromedial prefrontal area devoted to emotion and feeling: evidence from a training paradigm', NeuroImage, 2001, 14(6), ss. 1486–92

Hough, M. S., 'Narrative comprehension in adults with right and left hemisphere brain-damage: theme organization', Brain and Language, 1990, 38(2), ss. 253–77

House, J. S., Landis, K. R. & Umberson D., 'Social relationships and health', Science, 1988, 241(4865), ss. 540–45

Howard, R. J., ffytche, D. H., Barnes, J. ve ark., 'The functional anatomy of imagining and perceiving colour', NeuroReport, 1998, 9(6), ss. 1019–23

Howes, D. & Boller, F., 'Simple reaction time: evidence for focal impairment from lesions of the right hemisphere', Brain, 1975, 98(2), ss. 317–32

Hufschmidt, H.-J., 'Das Rechts-Links-Profil im kulturhistorischen Längsschnitt', Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten, 1980, 229(1), ss. 17–43

——, 'Über die Linksorientierung der Zeichnung und die optische Dominanz der rechten Hirnhemisphäre', Zeitschrift für Kunstgeschichte, 1983, 46(3), ss. 287–94

Hugdahl, K., Iversen, P. M. & Johnsen, B. H., 'Laterality for facial expressions: does the sex of the subject interact with the sex of the stimulus face?', Cortex, 1993, 29(2), ss. 325–31

Hugdahl, K., Law, I., Kyllingsbaek, S. ve ark., 'Effects of attention on dichotic listening: an 150-PET study', Human Brain Mapping, 2000, 10(2), ss. 87–97

Hugdahl, K., Rund, B. R., Lund, A. ve ark., 'Attentional and executive dysfunctions in schizophrenia and depression: evidence from dichotic listening performance', Biological Psychiatry, 2003, 53(7), ss. 609–16

Huizinga, J., Erasmus and the Age of Reformation, Harper & Row, New York, 1957 [Erasmus1924]

——, The Waning of the Middle Ages, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1972 [Herfsttij der Middeleeuwen1919] Hume, D., A Treatise of Human Nature, ed. E. C. Mossner, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1986 [1739–40]

Humphrey, N., 'Cave art, autism and the human mind', Cambridge Archaeological Journal, 1998, 8(2), ss. 165–91

——, Seeing Red: a Study in Consciousness, Harvard University Press, Cambridge MA, 2006

Humphrey, N. K. & McManus, I. C., 'Status and the left cheek', New Scientist, 1973, 59, ss. 437–9

Humphreys, G. W., Riddoch, M. J. & Quinlan, P. T., 'Interactive processes in perceptual organisation: evidence from visual agnosia', kaynak metinPosner, M. I. & Marin, O. S. (ed.), Attention and Performance, cilt 11, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1985, ss. 301–18

Humphrys, J., Beyond Words, Hodder & Stoughton, Londra, 2006

Hunca-Bednarska, A. & Kucharska-Pietura, K., 'Emotional behavior in schizophrenia and unilateral brain damage expression and verbalisation of emotions. Cerebral hemispheric asymmetry. Part II', Psychiatria Polska, 2002, 36(3), ss. 435–48

Hunt, G. R., 'Human-like, population-level specialisation in the manufacture of pandanus tools by New Caledonian crows Corvus moneduloides', Royal Society of Londra Raporları, B serisi: Biological Sciences, 2000, 267(1441), ss. 403–13

Hunt, G. R., Corballis, M. C. & Gray, R. D., 'Laterality in tool manufacture by crows – neural processing and not ecolog ical factors may influence "handedness" in these birds', Nature, 2001, 414(6865), s. 707

Hunt, G. R. & Gray, R. D., 'Direct observations of pandanus-tool manufacture and use by a New Caledonian crow (Corvus moneduloides)', Animal Cognition, 2004, 7(2), ss. 114–20

Hurley, S., 'Imitation, media violence, and freedom of speech', Philosophical Studies, 2004, 117(1–2), ss. 165–218

Hurley, S. & Chater, N., 'The importance of imitation', kaynak metin Hurley, S. & Chater, N. (ed.), Perspectives on Imitation: From Neuroscience to Social Science, cilt 1, Mechanisms of Imitation and Imitation in Animals, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2005, ss. 1–52

Husain, M., Shapiro, K., Martin, J. ve ark., 'Abnormal temporal dynamics of visual attention in spatial neglect patients', Nature, 1997, 385(6612), ss. 154–6

Husserl, E., Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, II, Nijhoff, The Hague, 1952 [1913]

——, Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie, kaynak metin Biemel, W. (ed.), Gesammelte Werke, cilt 6, Nijhoff, The Hague, 1962 [1936]

——, The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology, çev. D. Carr, Northwestern University Press, Evanston IL, 1970 [Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie: Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie1936]

——, Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology, çev. D. Cairns, Kluwer Academic, Dordrecht, Netherlands, 1995 [1960, from Husserliana 1950]

Hutchison, W. D., Davis, K. D., Lozano, A. M. ve ark., 'Pain-related neurons in the human cingulate cortex', Nature Neuroscience, 1999, 2(5), ss. 403–5

Hutner, N. & Liederman, J., 'Right hemisphere participation in reading', Brain and Language, 1991, 41(4), ss. 475–95

Iacoboni, M., Molnar-Szakacs, I., Gallese, V. ve ark., 'Grasping the intentions of others with one's own mirror neuron system', PLoS Biology, 2005, 3(3), s. e79

Iidaka, T., Yamashita, K., Kashikura, K. ve ark., 'Spatial frequency of visual image modulates neural responses in the temporo occipital lobe: an investigation with event-related fMRI', Cognitive Brain Research, 2004, 18(2), ss. 196–204

Ilie, G. & Thompson, W. F., 'A comparison of acoustic cues in music and speech for three dimensions of affect', Music Perception, 2006, 23(4), ss. 319–29

Imbens-Bailey, A. & Pan, B. A., 'The pragmatics of self- and other-reference in young children', Social Development, 1998, 7(2), ss. 219–33

Indersmitten, T. & Gur, R. C., 'Emotion processing in chimeric faces: hemispheric asymmetries in expression and recogni tion of emotions', Journal of Neuroscience, 2003, 23(9), ss. 3820–25

Inglehart, R. & Klingemann, H.-D., 'Genes, culture, democracy, and happiness,' in Diener, E. & Suh, E. M. (ed.), Culture and Subjective Well-being, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2000, ss. 165–83

Intrator, J., Hare, R., Stritzke, P. ve ark., 'A brain imaging (single photon emission computerized tomography) study of semantic and affective processing in psychopaths', Biological Psychiatry, 1997, 42(2), ss. 96–103

Inwood, M, A Heidegger Dictionary, Blackwell, Oxford, 1999

Iosifescu, D. V., Renshaw, P. F., Lyoo, I. K. ve ark., 'Brain white-matter hyperintensities and treatment outcome in major depressive disorder', British Journal of Psychiatry, 2006, 188(2), ss. 180–85

Irle, E., Lange, C. & Sachsse, U., 'Reduced size and abnormal asymmetry of parietal cortex in women with borderline personality disorder', Biological Psychiatry, 2005, 57(2), ss. 173–82

Irle, E., Lange, C., Weniger, G. ve ark., 'Size abnormalities of the superior parietal cortices are related to dissociation in borderline personality disorder', Psychiatry Research, 2007, 156(2), ss. 139–49

Ito, M., 'Neurobiology: internal model visualised', Nature, 2000, 403(6766), ss. 153–4

Iverson, J. M., 'How to get to the cafeteria: gesture and speech in blind and sighted children's spatial descriptions', Developmental Psychology, 1999, 35(4), ss. 1132–42

Ivry, R. B. & Robertson, L. C., The Two Sides of Perception, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge MA, 1998

Iwata, K., Kami to Kami: Animizumu Uchu no Tabi (Spirits and Gods: Travel in the Universe of Animism), Kodansha, Tokyo, 1989

Izard, C. E., The Psychology of Emotions, Plenum Press, New York, 1991

Jablensky, A., 'Epidemiology of schizophrenia: a European perspective', Schizophrenia Bulletin, 1986, 12(1), ss. 52–73

Jack, I., Keats and the Mirror of Art, Clarendon Press, Oxford, 1967

Jackson, J. H., 'On the nature of the duality of the brain: Part III', Brain, 1915, 38(1–2), ss. 96–103

——, Selected Writings of John Hughlings Jackson, 2 cilt, ed. J. Taylor, Hodder & Stoughton, Londra, 1932

Jackson, M. & Warrington, E. K., 'Arithmetic skills in patients with unilateral cerebral lesions', Cortex, 1986, 22(4), ss. 611–20

Jackson, P. L., Brunet, E., Meltzoff, A. N. ve ark., 'Empathy examined through the neural mechanisms involved in imagining how I feel versus how you feel pain', Neuropsychologia, 2006, 44(5), ss. 752–61

Jacobs, G. D. & Snyder, D., 'Frontal brain asymmetry predicts affective style in men', Behavioral Neuroscience, 1996, 110(1), ss. 3–6

James, W., Varieties of Religious Experience, Longmans, Green & Co., Londra, 1912

——, The Works of William James: The Will to Believe, Harvard University Press, Cambridge MA, 1979

——, The Principles of Psychology, Great Books, Chicago, 1990 [1890] Jamison, K., Touched With Fire: Manic-Depressive Illness and the Artistic Temperament, Free Press, Old Tappan NJ, 1993

Janata, P. & Grafton, S. T., 'Swinging in the brain: shared neural substrates for behaviors related to sequencing and music', Nature Neuroscience, 2003, 6(7), ss. 682–7

Jäncke, L. & Steinmetz, H., 'Anatomical brain asymmetries and their relevance for functional asymmetries', kaynak metinHugdahl, K. & Davidson, R. J. (ed.), The

Asymmetrical Brain, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2003, ss. 187–230

Jansen, C., Sturm, W. & Willmes, K., 'Sex-specific "activation"-dominance of the left hemisphere for choice reactions: an experimental study regarding lateralisation of attention functions', Zeitschrift für Neuropsychologie, 1992, 3(1), ss. 44–51

Jasiukaitis, P., Nouriani, B., Hugdahl, K. ve ark., 'Relateralizing hypnosis: or, have we been barking up the wrong hemisphere?', International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, 1997, 45(2), ss. 158–77

Jasiukaitis, P., Nouriani, B. & Spiegel, D., 'Left hemisphere superiority for event-related potential effects of hypnotic obstruction', Neuropsychologia, 1996, 34(7), ss. 661–8

Jaspers, K., Von der Wahrheit(Philosophische Logik, cilt 1), Piper Verlag, Münih, 1947

——, Vom Ursprung und Ziel der Geschichte, Piper, München/Artemis, Zürich, 1949; The Origin and Goal of History, çev. M. Bullock, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1953

——, Nietzsche, çev. C. F. Wallraff & F. J. Schmitz, Johns Hopkins University Press, Baltimore MD, 1997

Jaynes, J., The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind, Houghton Mifflin, Boston MA, 1976

Jeffries, K. J., Fritz, J. B. & Braun, A. R., 'Words in melody: an H(2)15O PET study of brain activation during singing and speaking', NeuroReport, 2003, 14(5), ss. 749–54

Jensen, B. T., 'Left-right orientation in profile drawing', American Journal of Psychology, 1952a, 65(1), ss. 80–83

——, 'Reading habits and left-right orientation in profile drawing by Japanese children', American Journal of Psychology, 1952b, 65(2), ss. 306–7

Jerison, H. J., 'Vigilance: biology, psychology, theory and practice', kaynak metin Mackie, R. R. (ed.), Vigilance (NATO conference series), Plenum Press, New York, 1977, ss. 27–40

——, 'On the evolution of the mind', kaynak metin Oakley, D. (ed.), Brain and Mind, Methuen, Londra, 1985, ss. 1–31

Jespersen, O., Language, its Nature, Development and Origin, Allen & Unwin, Londra, 1922

Ji, L. J., Zhang, Z. & Nisbett, R. E., 'Is it culture or is it language? Examination of language effects in cross-cultural research on categorization', Journal of Personality and Social Psychology, 2004, 87(1), ss. 57–65

Joanette, Y. & Goulet, P., 'Word naming in right brain-damaged subjects', kaynak metin Chiarello, C. (ed.), Right Hemisphere Contributions to Lexical Semantics, Springer-Verlag, New York, 1988, ss. 1–18

Joanette, Y., Goulet, P. & Hannequin, D., Right Hemisphere and Verbal Communication, Springer-Verlag, New York, 1990

Johanson, D. & Edgar, B., From Lucy to Language, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1996

Johnsgard, P., The Plovers, Sandpipers and Snipes of the World, University of Nebraska Press, Lincoln NE, 1981

Johnson, D. & Myklebust, H., Learning Disabilities: Educational Principles and Practices, Grune and Stratton, New York, 1967

Johnson, S., 'The Plays of William Shakespeare' [1765] için ön söz, kaynak metin Nichol Smith, D. (ed.), Eighteenth Century Essays on Shakespeare, Clarendon Press, Oxford, 1963, ss. 112–61

Jolliffe, T.-D. & Baron-Cohen, S., 'Are people with autism and Asperger syndrome faster than normal on the Embedded Figures Test?', Journal of Child Psychology and Psychiatry, 1997, 38(5), ss. 527–34

——, 'A test of central coherence theory: linguistic processing in high-functioning adults with autism or Asperger syndrome: is local coherence impaired?', Cognition, 1999, 71(2), ss. 149–85

Jones, C. R., Rosenkranz, K., Rothwell, J. C. ve ark., 'The right dorsolateral prefrontal cortex is essential in time reproduction: an investigation with repetitive transcranial magnetic stimulation', Experimental Brain Research, 2004, 158(3), ss. 366–72

Jones-Gotman, M. & Milner, B., 'Design fluency: the invention of nonsense drawings after focal cortical lesions', Neuropsychologia, 1977, 15(4–5), ss. 653–74

Jonson, B., Timber, or Discoveries: being Observations on Men and Manners, J. M. Dent, Londra, 1951 [1641]

Joseph, R., 'The neuropsychology of development: hemispheric laterality, limbic language, and the origin of thought', Journal of Clinical Psychology, 1982, 38(1), ss. 4–33

——, 'Dual mental functioning in a split-brain patient', Journal of Clinical Psychology, 1988a, 44(5), ss. 770–79

——, 'The right cerebral hemisphere: emotion, music, visual-spatial skills, body-image, dreams, and awareness', Journal of Clinical Psychology, 1988b, 44(5), ss. 630–73

——, The Right Brain and the Unconscious, Plenum Press, New York, 1992

Joubert, S., Felician, O., Barbeau, E. ve ark., 'Impaired configurational processing in a case of progressive prosopagnosia asso ciated with predominant right temporal lobe atrophy', Brain, 2003, 126(11), ss. 2537–50

Judd, T., Gardner, H. & Geschwind, N., 'Alexia without agraphia in a composer', Brain, 1983, 106(2), ss. 435–57

Jung, C., The Collected Works of CG Jung (Bollingen Series XX), 20 cilt, çev. R. F. C. Hull, ed. H. Read, M. Fordham & G. Adler, Princeton University Press, Princeton NJ, 1953–79

Jung, R., 'Neuropsychologie und Neurophysiologie des Kontur- und Formsehens in Zeichnung und Malerei', kaynak metin Wieck, H. H. (ed.), Psychopathologie Musischer Gestaltungen, Schattauer, Stuttgart, 1974, ss. 29–88

——, 'Compensation of visual neglect of the left side in right hemispheric lesions', kaynak metin Zülch, K. J., Creuzfeld, O. & Galbraidt, C. J. (ed.), Cerebral Localization, Springer-Verlag, Berlin, 1975, ss. 302–5

Jung-Beeman, M., Bowden, E. M., Haberman, J. ve ark., 'Neural activity when people solve verbal problems with insight', PLoS Biology, 2004, 2(4), s. E97

Kadloubovsky, E. & Palmer, G. E. H. (çev. & ed.), Early Fathers From the Philokalia, Faber & Faber, Londra, 1954

Kafka, F., The Diaries of Franz Kafka 1914–1923, ed. M. Brod, çev. M. Greenberg, Schocken, New York, 1949

Kahn, C. H., The Art and Thought of Heraclitus, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1979

Kahn, M. C. & Bingman, V. P., 'Lateralisation of spatial learning in the avian hippocampal formation', Behavioral Neuroscience, 2004, 118(2), ss. 333–44

Kaminski, J., 'Dogs (Canis familiaris) are adapted to receive human communication', kaynak metin Berthoz, A. & Christen, Y. (ed.), Neurobiology of 'Umwelt', Springer-Verlag, Berlin, 2009, ss. 103–7

Kaminski, J., Riedel, J., Call, J. ve ark., 'Domestic goats (Capra hircus) follow gaze direction and use social cues in an object choice task', Animal Behaviour, 2005, 69(1), ss. 11–18

Kanner, L., 'Autistic disturbances of affective contact', The Nervous Child, 1943, 2, ss. 217–50

Kant, I., 'The natural principle of the political order considered in connection with the idea of a universal cosmopolitical history', kaynak metin Hastie, B. D. (çev. & ed.), Principles of Politics, T. & T. Clarke, Edinburgh, 1891 [1784]

——, The Critique of Judgment, çev. J. C. Meredith, Oxford University Press, Oxford, 1952 [Kritik der Urteilskraft 1790]

——, Grundlegung zur Metaphysik der Sitten[1785], kaynak metin Werke, ed. W. Weischedel, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977a, cilt 7

——, Kritik der reinen Vernunft[1781], kaynak metin Werke, ed. W. Weischedel, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977b, cilt 3–4

——, Kritik der Urteilskraft[1790], kaynak metin Werke, ed. W. Weischedel, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977c, cilt 10

Kaplan, J. A., Brownell, H. H., Jacobs, J. R. ve ark., 'The effects of right hemisphere damage on the pragmatic interpretation of conversational remarks', Brain and Language, 1990, 38(2), ss. 315–33

Kaplan, J. T. & Zaidel, E., 'Error monitoring in the hemispheres: the effect of lateralized feedback on lexical decision', Cognition, 2001, 82(2), ss. 157–78

Kavcic, V., Fei, R., Hu, S. ve ark., 'Hemispheric interaction, metacontrol, and mnemonic processing in split-brain macaques', Behavioural Brain Research, 2000, 111(1–2), ss. 71–82

Kawasaki, K., 'Kansatsu no kenkyu' [An epistemological study on 'kansatsu' believed to be a precise equivalent for 'obser vation'], Nihon Rika Kyoiku Gakkai Kenkyu Kiyo[Bulletin of the Society of Japanese Teaching], 1992, 33, ss. 71–80

——, 'A cross-cultural comparison of Japanese and English linguistic assumptions influencing pupil learning of science', Canadian and International Education, 2002, 31(1), ss. 19–51

Kay, R. F., Cartmill, M. & Balow, M., 'The hypoglossal canal and the origin of human vocal behavior', National Academy of Sciences of the USA raporları, 1998, 95(9), ss. 5417–19

Keats, J., Selected Letters of John Keats, ed. R. Gittings & J. Mee, Oxford University Press, Oxford, 2002

Keenan, J. P., McCutcheon, B., Freund, S. ve ark., 'Left hand advantage in a self-face recognition task', Neuropsychologia, 1999, 37(12), ss. 1421–5

Keenan, J. P., McCutcheon, N. B. & Pascual-Leone, A., 'Functional magnetic resonance imaging and event related poten tials suggest right prefrontal activation for self-related processing', Brain and Cognition, 2001, 47(1–2), ss. 87–91

Keenan, J. P., Nelson, A., O'Connor, M. ve ark., 'Self-recognition and the right hemisphere', Nature, 2001, 409(6818), p. 305

Keenan, J. P., Rubio, J., Racioppi, C. ve ark., 'The right hemisphere and the dark side of consciousness', Cortex, 2005, 41(5), ss. 695–704

Keenan, J. P., Wheeler, M., Platek, S. M. ve ark., 'Self-face processing in a callosotomy patient', European Journal of Neuroscience, 2003, 18(8), ss. 2391–5

Keene, D., The Pleasures of Japanese Literature, Columbia University Press, New York, 1988

Keleş P., Diyarbakırlı, S., Tan, M. ve ark., 'Facial asymmetry in right- and left-handed men and women', International Journal of Neuroscience, 1997, 91(3–4), ss. 147–59

Keller, J., Nitschke, J. B., Bhargava, T. ve ark., 'Neuropsychological differentiation of depression and anxiety', Journal of Abnormal Psychology, 2000, 109(1), ss. 3–10

Kelley, W. M., Macrae, C. N., Wyland, C. L. ve ark., 'Finding the self: an event-related fMRI study', Journal of Cognitive Neuroscience, 2002, 14(5), ss. 785–94

Kemper, S., 'Priming the comprehension of metaphors', Metaphor and Symbolic Activity, 1989, 4(1), ss. 1–17

Kendon, A., 'Some relationships between body motion and speech: an analysis of an example', kaynak metin Siegman, A. & Pope, B. (ed.), Studies in Dyadic Communication, Pergamon, Elmsford New York, 1972, ss. 177–210

——, 'Gesticulation and speech: two aspects of the process of utterance', kaynak metin Key, M. R. (ed.), The Relationship of Verbal and Nonverbal Communication, Mouton, The Hague, 1980, ss. 207–28

Kennedy, D. N., O'Craven, K. M., Ticho, B. S. ve ark., 'Structural and functional brain asymmetries in human situs inversus totalis', Neurology, 1999, 53(6), ss. 1260–65

Kenny, C., 'Does growth cause happiness, or does happiness cause growth?', Kyklos, 1999, 52(1), ss. 3–26

Kerényi, C., The Religion of the Greeks and Romans, Thames & Hudson, Londra, 1962

——, Prometheus: Archetypal Image of Human Existence, çev. R. Manheim, Bollingen Series LXV(I), Princeton University Press, Princeton NJ, 1991 [Prometheus: Die menschliche Existenz in Griechischer Deutung1959]

Kertesz, A., Polk, M., Black, S. E. ve ark., 'Anatomical asymmetries and functional laterality', Brain, 1992, 115(2), ss. 589–605

Kierkegaard, S., Fear and Trembling, çev. & ed. H.V. & E.H. Hong, Princeton University Press, Princeton NJ, 1983 [Frygt og Bæven1843]

——, Either/Or, çev. & ed. H.V. & E.H. Hong, Princeton University Press, Princeton NJ, 1987 [Enten–Eller1843]

——, Stages on Life's Way, çev. & ed. H.V. & E.H. Hong, Princeton University Press, Princeton NJ, 1988 [Stadier På Livets Vej1845]

——, Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments, çev. & ed. H.V. Hong and E.H. Hong, Princeton University Press, Princeton NJ, 1992 [Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift til de philosophiske Smuler1846]

Killgore, W. D., 'Laterality of lesions and trait-anxiety on working memory performance', Perceptual and Motor Skills, 2002, 94(2), ss. 551–8

Kilshaw, D. & Annett, M., 'Right- and left-hand skill, I: effects of age, sex and hand preference showing superior skill in left-handers', British Journal of Psychology, 1983, 74(2), ss. 253–68

Kim, H. & Levine, S. C., 'Sources of between-subjects variability in perceptual asymmetries: a meta-analytic review', Neuropsychologia, 1991, 29(9), ss. 877–88

——, 'Variations in characteristic perceptual asymmetry: modality specific and modality general components', Brain and Cognition, 1992, 19(1), ss. 21–47

Kim, H., Levine, S. C. & Kertesz, S., 'Are variations among subjects in lateral asymmetry real individual differences or random error in measurement? Putting variability in its place', Brain and Cognition, 1990, 14(2), ss. 220–42

Kimura, D., 'Right temporal-lobe damage: perception of unfamiliar stimuli after damage', Archives of Neurology, 1963, 8(3), ss. 264–71

Kimura, M., Murata, Y., Shimoda, K. ve ark., 'Sexual dysfunction following stroke', Comprehensive Psychiatry, 2001, 42(3), ss. 217–22

Kinchla, R. A., Solis-Macias, V. & Hoffman, J., 'Attending to different levels of structure in a visual image', Perception and Psychophysics, 1983, 33(1), ss. 1–10

Kingsley, P., In the Dark Places of Wisdom, Duckworth, Londra, 2001

Kingstone, A., Friesen, C. K. & Gazzaniga, M. S., 'Reflexive joint attention depends on lateralized cortical connections', Psychological Science, 2000, 11(2), ss. 159–66

Kinsbourne, M., 'Evolution of language in relation to lateral action', kaynak metin Kinsbourne, M. (ed.), Asymmetrical Function of the Brain, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1978, ss. 553–65

——, 'Hemispheric specialization and the growth of human understanding', American Psychologist, 1982, 37(4), ss. 411–20

——, 'Hemispheric interactions in depression', kaynak metin Kinsbourne, M. (ed.), Cerebral Hemisphere Function in Depression, American Psychiatric Press, Washington DC, 1988, ss. 133–62

——, 'Integrated cortical field model of consciousness', kaynak metin Marsh, J. (ed.), Experimental and Theoretical Studies of Consciousness, John Wiley & Sons, Londra, 1993a, ss. 43–50

——, 'Orientational bias model of unilateral neglect: evidence from attentional gradients within hemispace', kaynak metin Robertson, I. H. & Marshall, J. C. (ed.), Unilateral Neglect: Clinical and Experimental Studies, Lawrence Erlbaum, Hove, İNGİLTERE, 1993b, ss. 63–86

——, 'The multimodal mind: how the senses combine in the brain', Semioticon, 2003, http:WWW.SEMIOTICON.COM/VIRTUALS/MULTIMODALITY2/TALKS/KINSBOURNE.HTM (erişim 28 Nisan 2009)

Kinsbourne, M. & Bemporad, B., 'Lateralization of emotion: a model and the evidence', kaynak metin Fox, N. A. & Davidson, R. J. (ed.), The Psychobiology of Affective Development, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1984, ss. 259–91

Kircher, T. T., Senior, C., Phillips, M. L. ve ark., 'Recognising one's own face', Cognition, 2001, 78(1), ss. B1–15

Kirsner, K., 'Hemisphere-specific processes in letter-matching', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1980, 6(1), ss. 167–79

Kirsner, K. & Brown, H., 'Laterality and recency effects in working memory', Neuropsychologia, 1981, 19(2), ss. 249–61

Kitayama, S., Duffy, S., Kawamura, T. ve ark., 'Perceiving an object and its context in different cultures: a cultural look at New Look', Psychological Science, 2003, 14(3), ss. 201–6

Kitayama, S., Snibbe, A. C., Markus, H. R. ve ark., 'Is there any "free" choice? Self and dissonance in two cultures', Psychological Science, 2004, 15(8), ss. 527–33

Kitchen, A., Denton, D. & Brent, L., 'Self-recognition and abstraction abilities in the common chimpanzee studied with distorting mirrors', National Academy of Sciences of the USA raporları, 1996, 93(14), ss. 7405–8

Kitterle, F. L., Christman, S. & Hellige, J. B., 'Hemispheric differences are found in the identification, but not the detection, of low versus high spatial frequencies', Perception and Psychophysics, 1990, 48(4), ss. 297–306

Kitterle, F. L. & Selig, L. M., 'Visual field effects in the discrimination of sine-wave gratings', Perception and Psychophysics, 1991, 50(1), ss. 15–18

Kiyonari, T., Tanida, S. & Yamagishi, T., 'Social exchange and reciprocity: confusion or a heuristic?', Evolution and Human Behavior, 2000, 21(6), ss. 411–27

Klapp, O. E., Overload and Boredom: Essays on the Quality of Life in the Information Society, Greenwood, New York, 1986

Kleinman, A. & Cohen, A., 'Psychiatry's global challenge', Scientific American, 1997, 276(3), ss. 86–9

Kleist, H. von, 'On the Marionette Theater', çev. C.-A. Gollub, kaynak metin Willson, A. L. (ed.), German Romantic Criticism, Continuum, New York, 1982, ss. 238–44

Klibansky, R., Saxl, F. & Panofsky, E., Saturn and Melancholy, Nelson, Londra, 1964 Kluender, K. R., Diehl, R. L. & Killeen, P. R., 'Japanese quail can learn phonetic categories', Science, 1987, 237(4819), ss. 1195–7

Kluft, R. P., 'First-rank symptoms as a diagnostic clue to multiple personality disorder', American Journal of Psychiatry, 1987, 144(3), ss. 293–8

Knauff, M., Fangmeier, T., Ruff, C. C. ve ark., 'Reasoning, models, and images: behavioral measures and cortical activity', Journal of Cognitive Neuroscience, 2003, 15(4), ss. 559–73

Knoch, D. & Fehr, E., 'Resisting the power of temptations: the right prefrontal cortex and self-control', Annals of the New York Academy of Sciences, 2007, 1104, ss. 123–34

Knoch, D., Pascual-Leone, A., Meyer, K. ve ark., 'Diminishing reciprocal fairness by disrupting the right prefrontal cortex', Science, 2006, 314(5800), ss. 829–32

Knowles, Sir James, 'Aspects of Tennyson', Nineteenth Century, 1893, 33, ss. 164–88

Koch, G., Oliveri, M., Carlesimo, G. A. ve ark., 'Selective deficit of time perception in a patient with right prefrontal cortex lesion', Neurology, 2002, 59(10), ss. 1658–9

Koch, G., Oliveri, M., Torriero, S. ve ark., 'Underestimation of time perception after repetitive transcranial magnetic stimu lation', Neurology, 2003, 60(11), ss. 1844–6

Kochunov, P., Fox. P, Lancaster, J. ve ark., 'Localized morphological brain differences between English-speaking Caucasians and Chinese-speaking Asians: new evidence of anatomical plasticity', NeuroReport, 2003, 14(7), ss. 961–4

Koelsch, S., Fritz, T., von Cramon, D. Y. ve ark., 'Investigating emotion with music: an fMRI study', Human Brain Mapping, 2006, 27(3), ss. 239–50

Koelsch, S., Kasper, E., Sammler, D. ve ark., 'Music, language and meaning: brain signatures of semantic processing', Nature Neuroscience, 2004, 7(3), ss. 302–7

Koerner, J., The Reformation of the Image, Chicago University Press, Chicago, 2004

Koestler, A., The Sleepwalkers, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1964

Koivisto, M. & Laine, M., 'Strategies of semantic categorization in the cerebral hemispheres', Brain and Language, 1999, 66(3), ss. 341–57

Kolb, B. & Milner, B., 'Performance of complex arm and facial movements after focal brain lesions', Neuropsychologia, 1981, 19(4), ss. 491–503

Kolb, B., Sutherland, R. J., Nonneman, A. J. ve ark., 'Asymmetry in the cerebral hemispheres of the rat, mouse, rabbit, and cat: the right hemisphere is larger', Experimental Neurology, 1982, 78(2), ss. 348–59

Konishi, S., Nakajima, K., Uchida, I. ve ark., 'Common inhibitory mechanism in human inferior prefrontal cortex revealed by event-related functional MRI', Brain, 1999, 122(5), ss. 981–91

Korda, R. J. & Douglas, J. M., 'Attention deficits in stroke patients with aphasia', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 1997, 19(4), ss. 525–42

Korff, H. A., Geist der Goethezeit: Versuch einer ideellen Entwicklung der klassisch-romantischen Literaturgeschichte, Weber, Leipzig, 1923

Kornhuber, H. H. & Deecke, L., 'Hirnpotentialänderungen bei Willkürbewegungen und passiven Bewegungen des Menschen: Bereitschaftspotential und reafferente Potentiale', Pflügers Archiv–European Journal of Physiology, 1965, 284, ss. 1–17

Kosslyn, S. M., 'Seeing and imagining in the cerebral hemispheres: a computational approach', Psychological Review, 1987, 94(2), ss. 148–75

Kosslyn, S. M., Koenig, O., Barrett, A. ve ark., 'Evidence for two types of spatial representations: hemispheric specialization for categorical and coordinate relations', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1989, 15(4), ss. 723–35

Kosslyn, S. M. & Miller, G. W., 'There is no left-brain/right-brain divide', Time, 29 Kasım 2013

Kosslyn, S. M., Thompson, W. L., Costantini-Ferrando, M. F. ve ark., 'Hypnotic visual illusion alters color processing in the brain', American Journal of Psychiatry, 2000, 157(8), ss. 1279–84

Kounios, J., Fleck, J. I., Green, D. L. ve ark., 'The origins of insight in resting-state brain activity', Neuropsychologia, 2008, 46(1), ss. 281–91

Kovács, I., Papathomas, T. V., Yang, M. ve ark., 'When the brain changes its mind: intraocular grouping during retinal rivalry', National Academy of Sciences of the USA raporları, 1996, 93(26), ss. 15508–11

Krabbendam, L. & van Os, J., 'Schizophrenia and urbanicity: a major environmental influence – conditional on genetic risk', Schizophrenia Bulletin, 2005, 31(4), ss. 795–9

Kramer, L., 'The kitten and the tiger: Tovey's Haydn', kaynak metin Clark, C. (ed.), The Cambridge Companion to Haydn, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2005, ss. 239–48

Kraus, T. H. & von Matt, L., Pompeji und Herkulaneum, Dumont, Cologne, 1977

Kravariti, E., Toulopoulou, T., Mapua-Filbey, F. ve ark., 'Intellectual asymmetry and genetic liability in first-degree relatives of probands with schizophrenia', British Journal of Psychiatry, 2006, 188(2), ss. 186–7

Kris, E. & Kurz, O., Legend, Myth, and Magic in the Image of the Artist: A Historical Experiment, çev. A. Laing & L. M. Newman, Yale University Press, New Haven CT, 1979 [Die Legende vom Künstler: ein geschichtlicher Versuch1934]

Kriss, A., Blumhardt, L. D., Halliday, A. M. ve ark., 'Neurological asymmetries immediately after unilateral ECT', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1978, 41(12), ss. 1135–44

Kriss-Rettenbeck, L., Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens, Callwey, Münih, 1963 Krumhansl, C. L., 'An exploratory study of musical emotions and psychophysiology', Canadian Journal of Experimental Psychology, 1997, 51(4), ss. 336–52

Krystal, J. H., Bremner, J. D., Southwick, S. M. ve ark., 'The emerging neurobiology of dissociation: implications for treat ment of posttraumatic stress disorder', kaynak metin Bremner, J. D. & Marmar, C. R. (ed.), Trauma, Memory, and Dissociation, American Psychiatric Press, Washington DC, 1998, ss. 321–63

Kucharska-Pietura, K., David, A. S., Dropko, P. ve ark., 'The perception of emotional chimeric faces in schizophrenia: further evidence of righthemisphere dysfunction', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 2002, 15(2), ss. 72–8

Kucharska-Pietura, K., David, A. S., Masiak, M. ve ark., 'Perception of facial and vocal affect by people with schizophrenia in early and late stages of illness', British Journal of Psychiatry, 2005, 187(6), ss. 523–8

Kuehn, M., Kant: A Biography, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2001

Kuhl, P. K. & Miller, J. D., 'Speech perception by the chinchilla: identification function for synthetic VOT stimuli', Journal of the Acoustical Society of America, 1978, 63(3), ss. 905–17

Kuhn, T. S., The Structure of Scientific Revolutions, University of Chicago Press, Chicago, 1970

Kulisevsky, J., Berthier, M. L., Gironell, A. ve ark., 'Mania following deep brain stimulation for Parkinson's disease', Neurology, 2002, 59(9), ss. 1421–4

Kulisevsky, J., Berthier, M. L. & Pujol, J., 'Hemiballismus and secondary mania following a right thalamic infarction', Neurology, 1993, 43(7), ss. 1422–4

Kuo, W. J., Yeh, T. C., Duann, J. R. ve ark., 'A left-lateralized network for reading Chinese words: a 3 T fMRI study', NeuroReport, 2001, 12(18), ss. 3997–4001

Ku Teng, 'Su Tung P'o als Kunstkritiker', Ostasiatische Zeitschrift, 1932, 8, ss. 104–10

L'Orange, H. P., Art Forms and Civic Life in the Late Roman Empire, Princeton University Press, Princeton NJ, 1965

Laban, R., The Mastery of Movement, 2. edisyon, Macdonald & Evans, Londra, 1960

LaBerge, D., 'Spatial extent of attention to letters and words', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1983, 9(3), ss. 371–9

Lacruz, F., Artieda, J., Pastor, M. A. ve ark., 'The anatomical basis of somaesthetic temporal discrimination in humans', Journal of Neurology, Neurosurgery & Neuropsychiatry, 1991, 54(12), ss. 1077–81

Laeng, B., 'Lateralization of categorical and coordinate spatial functions: a study of unilateral stroke patients', Journal of Cognitive Neuroscience, 1994, 6(3), ss. 189–203

Laeng, B. & Caviness, V. S., 'Prosopagnosia as a deficit in encoding curved surface', Journal of Cognitive Neuroscience, 2001, 13(5), ss. 556–76

Laeng, B., Chabris, C. F. & Kosslyn, S. M., 'Asymmetries in encoding spatial relations', kaynak metin Hugdahl, K. & Davidson, R. J. (ed.), The Asymmetrical Brain, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2003, ss. 303–39

Laeng, B., Shah, J. & Kosslyn, S., 'Identifying objects in conventional and contorted poses: contributions of hemisphere specific mechanisms', Cognition, 1999, 70(1), ss. 53–85

Laeng, B., Zarrinpar, A. & Kosslyn, S. M., 'Do separate processes identify objects as exemplars versus members of basic level categories? Evidence from hemispheric specialization', Brain and Cognition, 2003, 53(1), ss. 15–27

Laing, R. D., The Divided Self, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1965

Lakoff, G. & Johnson, M., Metaphors We Live By, University of Chicago Press, Chicago, 1980

——, Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought, Basic Books, New York, 1999

Lambert, A. J., 'Interhemispheric interaction in the split-brain', Neuropsychologia, 1991, 29(10), ss. 941–8

Lançon, B., Rome in Late Antiquity: Everyday Life and Urban Change, AD 312–609, Routledge, Londra, 2000

Landis, T., Assal, G. & Perret, E., 'Opposite cerebral hemispheric superiorities for visual associative processing of emotional facial expressions and objects', Nature, 1979, 278(5706), ss. 739–40

Landis, T., Cummings, J. L., Benson, D. F. ve ark., 'Loss of topographic familiarity: an environmental agnosia', Archives of Neurology, 1986, 43(2), ss. 132–6

Landis, T., Cummings, J. L., Christen, L. ve ark., 'Are unilateral right posterior cerebral lesions sufficient to cause prosopag nosia? Clinical and radiological findings in six additional patients', Cortex, 1986, 22(2), ss. 243–52

Landis, T., Graves, R. & Goodglass, H., 'Dissociated awareness of manual performance on two different visual associative tasks: a "split-brain" phenomenon in normal subjects?' Cortex, 1981, 17(3), ss. 435–40

Landis, T. & Regard, M., 'The right hemisphere's access to lexical meaning: a function of its release from left hemisphere control?', kaynak metin Chiarello, C. (ed.), Right hemisphere contributions to lexical semantics, Springer-Verlag, New York, 1988, ss. 33–46

Lane, R. D., Novelly, R., Cornell, C. ve ark., 'Asymmetric hemispheric control of heart rate', Psychophysiology, 1988, 25(4), s. 464

Lane, S. M. & Schooler, J. W., 'Skimming the surface: verbal overshadowing of analogical retrieval', Psychological Science, 2004, 15(11), ss. 715–19

Langdon, D. W. & Warrington, E. K., 'The abstraction of numerical relations: a role for the right hemisphere in arithmetic?', Journal of the International Neuropsychological Society, 1997, 3(3), ss. 260–68

Langer, S., Philosophy in a New Key: A Study in the Symbolism of Reason, Rite, and Art, Harvard University Press, Cambridge MA, 1942

Langleben, D. D., Schroeder, L., Maldjian, J. A. ve ark., 'Brain activity during simulated deception: an event-related functional magnetic resonance study', NeuroImage, 2002, 15(3), ss. 727–32

Larose, C., Richard-Yris, M.-A., Hausberger, M. ve ark., 'Laterality of horses associated with emotionality in novel situations', Laterality, 2006, 11(4), ss. 355–67

Larson, E. B. & Brown, W. S., 'Bilateral field interactions, hemispheric specialization and evoked potential interhemispheric transmission time', Neuropsychologia, 1997, 35(5), ss. 573–81

Laruelle, M., Kegeles, L. S. & Abi-Dargham, A., 'Glutamate, dopamine and schizophrenia: from pathophysiology to treat ment', Annals of the New York Academy of Sciences, 2003, 1003, ss. 138–58

Latto, R., 'Turning the other cheek: profile direction in self-portraiture', Empirical Studies of the Arts, 1996, 14(1), ss. 89–98

Lauterbach, E. C., Jackson, J. G., Wilson, A. N. ve ark., 'Major depression after left posterior globus pallidus lesions', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 1997, 10(1), ss. 9–16

Lavidor, M., Ellis, A. W. & Pansky, A., 'Case alternation and length effects in lateralised word recognition: studies of English and Hebrew', Brain and Cognition, 2002, 50(2), ss. 257–71

Layard, R., Happiness, Allen Lane, Londra, 2005

Lazure, C. L. & Persinger, M. A., 'Right hemisphericity and low self-esteem in high school students: a replication', Perceptual and Motor Skills, 1992, 75(3, pt. 2), s. 1058

Le Bihan, D., Turner, R., Zeffiro, T. A. ve ark., 'Activation of human primary visual cortex during visual recall: a magnetic resonance imaging study', National Academy of Sciences of the USA raporları, 1993, 90(24), ss. 11802–5

Lebrecht, N., The Book of Musical Anecdotes, Free Press, New York, 1985

Lechevalier, B., 'Perception of musical sounds: contributions of positron emission tomography', Bulletin of the Academy of National Medicine, 1997, 181(6), ss. 1191–9

Leclercq, M., 'Theoretical aspects of the main components and functions of attention', kaynak metin Leclercq, M. & Zimmerman, P. (ed.), Applied Neuropsychology of Attention, Psychology Press, Londra, 2002, ss. 3–55

LeDoux, J., The Emotional Brain, Phoenix, Londra, 1999

LeDoux, J. E., Wilson, D. H. & Gazzaniga, M. S., 'Manipulo-spatial aspects of cerebral lateralization: clues to the origin of lateralization', Neuropsychologia, 1977, 15(6), ss. 743–50

Lee, G. P., Loring, D. W., Dahl, J. L. ve ark., 'Hemispheric specialization for emotional expression', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 1993, 6(3), ss. 143–8

Lee, G. P., Loring, D. W., Meador, K. J. ve ark., 'Severe behavioral complications following intracarotid sodium amobarbital injection: implications for hemispheric asymmetry of emotion', Neurology, 1988, 38(8), ss. 1233–6

——, 'Hemispheric specialization for emotional expression: a re-examination of results from intracarotid administration of sodium amobarbital', Brain and Cognition, 1990, 12(2), ss. 267–80

Leekam, S., Baron-Cohen, S., Perrett, D. I. ve ark., 'Eye direction detection: a dissociation between geometric and joint atten tion skills in autism', British Journal of Developmental Psychology, 1997, 15(1), ss. 77–95

Leekam, S. R., Hunnisett, E. & Moore, C., 'Targets and cues: gaze following in children with autism', Journal of Child Psychology and Psychiatry, 1998, 39(7), ss. 951–62

Lefkowitz, M., 'Aeschylus', kaynak metin The Lives of the Greek Poets, Duckworth, Londra, 1981, ss. 67–74

Legerstee, M., 'The role of person and object in eliciting early imitation', Journal of Experimental Child Psychology, 1991, 51(3), ss. 423–33

Leibniz, G. W., Nouveaux essais sur l'entendement humain [ölümünden sonra yayımlanmıştır, 1764], kaynak metin Œuvres de Leibniz, ed. M. A. Jacques, Paris, Charpentier, 1845

——, Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand, çev. & ed. C. Schaarschmidt, Dürr, Leipzig, 1904 [ölümünden sonra yayımlanmıştır 1764]

——, G. W. Leibniz's Monadology, ed. N. Rescher, Routledge, Londra, 1992

——, New Essays on Human Understanding, çev. & ed. P. Remnant & J. Bennett, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1996 [ölümünden sonra yayımlanmıştır 1764]

LeMay, M., 'Morphological cerebral asymmetries of modern man, fossil man and nonhuman primate', Annals of the New York Academy of Sciences, 1976, 280, ss. 349–66

——, 'Asymmetries of the skull and handedness: phrenology revisited', Journal of the Neurological Sciences, 1977, 32(2), ss. 243–53

——, 'Morphological aspects of human brain asymmetry: an evolutionary perspective', Trends in Neurosciences, 1982, 5(8), ss. 273–5

——, 'Radiological, developmental and fossil asymmetries', kaynak metin Geschwind, N. & Galaburda, A. M. (ed.), Cerebral Dominance: the Biological Foundations, Harvard University Press, Cambridge MA, 1984, ss. 26–42

LeMay, M. & Culebras, A., 'Human brain – morphologic differences in the hemispheres demonstrable by carotid arteriography', New England Journal of Medicine, 1972, 287(4), ss. 168–70

LeMay, M. & Geschwind, N., 'Hemispheric differences in the brains of great apes', Brain, Behavior and Evolution, 1975, 11(1), ss. 48–52

LeMay, M. & Kido, D. K., 'Asymmetries of the cerebral hemispheres on computed tomograms', Journal of Computer Assisted Tomography, 1978, 2(4), ss. 471–6

Lessing, G. E., Anti-Goeze: Eine Duplik[1778], kaynak metin Werke, ed. H. G. Göpfert, Hanser Verlag, Münih, 1979, cilt 8

Lethmate, J. & Dücker, G., 'Untersuchungen zum Selbsterkennen im Spiegel bei Orang-Utans und einigen anderen Affenarten', Zeitschrift für Tierpsychologie, 1973, 33(3), ss. 248–69

Levenston, G. K., Patrick, C. J., Bradley, M. M. ve ark., 'The psychopath as observer: emotion and attention in picture processing', Journal of Abnormal Psychology, 2000, 109(3), ss. 373–85

Levey, M., '"The Enchanted Castle" by Claude: subject, significance and interpretation', The Burlington Magazine, 1988, 130(1028), ss. 812–20

Levin, D. M., The Philosopher's Gaze: Modernity in the Shadows of the Enlightenment, University of California Press, Berkeley CA, 1999

Levine, D. N. & Calvanio, R., 'Prosopagnosia: a defect in visual configural processing', Brain and Cognition, 1989, 10(2), ss. 149–170

Levine, S. C., Banich, M. T. & Koch-Weser, M., 'Variations in patterns of lateral asymmetry among dextrals', Brain and Cognition, 1984, 3(3), ss. 317–34

Levy, B., 'Improving memory in old age through implicit self-stereotyping', Journal of Personality and Social Psychology, 1996, 71(6), ss. 1092–107

Levy, B., Ashman, O. & Dror, I., 'To be or not to be: the effects of aging stereotypes on the will to live', Omega, 1999–2000, 40(3), ss. 409–20

Levy, J., 'Cerebral asymmetry and aesthetic experience', kaynak metin Rentschler, I., Herzberger, B. & Epstein, D. (ed.), Beauty and the Brain: Biological Aspects of Aesthetics, Birkhauser Verlag, Basel, 1988, ss. 219–42

——, 'Regulation and generation of perception in the asymmetric brain', kaynak metin Trevarthen, C. (ed.), Brain Circuits and Functions of the Mind: Essays in Honor of Roger W. Sperry, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1990, ss. 231–48

Levy, J., Heller, W., Banich, M. T. ve ark., 'Are variations among right-handed individuals in perceptual asymmetries caused by characteristic arousal differences between hemispheres?', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1983, 9(3), ss. 329–59

Levy, J. & Trevarthen, C., 'Metacontrol of hemispheric function in human split-brain patients', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1976, 2(3), ss. 299–312

——, 'Color-matching, color-naming and color-memory in split-brain patients', Neuropsychologia, 1981, 19(4), ss. 523–41

Levy, J., Trevarthen, C. & Sperry, R. W., 'Perception of bilateral chimeric figures following hemispheric deconnexion', Brain, 1972, 95(1), ss. 61–78

Levy-Agresti, J. & Sperry, R. W., 'Differential perceptual capacities in major and minor hemispheres', National Academy of Sciences of the USA raporları, 1968, 61(3), s. 1151

Lewin, J. S., Friedman, L., Wu, D. ve ark., 'Cortical localisation of human sustained attention: detection with functional MR using a visual vigilance paradigm', Journal of Computer Assisted Tomography, 1996, 20(5), ss. 695–701

Lewis, D. & Diamond, M. C., 'The influence of gonadal steroids on the asymmetry of the cerebral cortex', kaynak metin Davidson, R. J. & Hugdahl, K. (ed.), Brain Asymmetry, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1995, ss. 31–50

Lewis, H. B., 'Hofmannsthal and Milton', Modern Language Notes, 1972, 87(5), ss. 732–41

Lewis, S. W., Reveley, M. A., David, A. S. ve ark., 'Agenesis of the corpus callosum and schizophrenia: a case report', Psychological Medicine, 1988, 18(2), ss. 341–7

Ley, R. G. & Bryden, M. P., 'Hemispheric differences in processing emotions and faces', Brain and Language, 1979, 7(1), ss. 127–38

Lezak, M., Neuropsychological Assessment, Oxford University Press, Oxford, 1976

Lhermitte, F., '"Utilization behaviour" and its relation to lesions of the frontal lobes', Brain, 1983, 106(2), ss. 237–55

——, 'Human autonomy and the frontal lobes. Part II: Patient behavior in complex and social situations: the "environ mental dependency syndrome"', Annals of Neurology, 1986, 19(4), ss. 335–43

Lhermitte, F., Chain, F., Escourolle, R. ve ark., 'Étude anatomoclinique d'un cas de prosopagnosie', Revue Neurologique, 1972, 126(5), ss. 329–46

Lhermitte, F., Chedru, F. & Chain, F., 'À propos d'un cas d'agnosie visuelle', Revue Neurologique, 1973, 128(5), ss. 301–22

Lhermitte, F., Pillon, B. & Serdaru, M., 'Human autonomy and the frontal lobes. Part I: Imitation and utilization behavior: a neuropsychological study of 75 patients', Annals of Neurology, 1986, 19(4), ss. 326–34

Libet, B., 'Unconscious cerebral initiative and the role of conscious will in voluntary action', Behavioral and Brain Sciences, 1985, 8(4), ss. 529–39

——, 'Conscious subjective experience vs unconscious mental functions: a theory of the cerebral processes involved', kaynak metin Cotterill, R. (ed.), Models of Brain Function, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1989, ss. 35–43

Lichtenberg, G. C., Schriften und Briefe, ed. W. Promies, Carl Hanser Verlag, Münih, 1967–72

Lieberman, P., The Biology and Evolution of Language, Harvard University Press, Cambridge MA, 1984

——, Uniquely Human: The Evolution of Speech, Thought, and Selfless Behavior, Harvard University Press, Cambridge MA, 1991

Liederman, J., Merola, J. L. & Hoffman, C., 'Longitudinal data indicate that hemispheric independence increases during early adolescence', Developmental Neuropsychology, 1986, 2(3), ss. 183–201

Liepmann, H., 'Das Krankheitsbild der Apraxie ('motorischen Asymbolie') auf Grund eines Falles von einseitiger Apraxie', Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie, 1900, 8, ss. 15–44

Lin, A. C., Bard, K. A. & Anderson, J. R., 'Development of self-recognition in chimpanzees (Pan troglodytes)', Journal of Comparative Psychology, 1992, 106(2), ss. 120–27

Liotti, M. & Tucker, D. M., 'Right hemisphere sensitivity to arousal and depression', Brain and Cognition, 1992, 18(2), ss. 138–51

——, 'Emotion in asymmetric corticolimbic networks', kaynak metin Davidson, R. J. & Hugdahl, K. (ed.), Human Brain Laterality, Oxford University Press, Oxford, 1994, ss. 389–424

Lippolis, G., Bisazza, A., Rogers, L. J. ve ark., 'Lateralisation of predator avoidance responses in three species of toads', Laterality, 2002, 7(2), ss. 163–83

Lippolis, G., Westman, W., McAllan, B. M. ve ark., 'Lateralisation of escape responses in the striped-faced dunnart, Sminthopsis macroura(Dasyuridae: Marsupialia)', Laterality, 2005, 10(5), ss. 457–70

Lipsey, J. R., Robinson, R. G., Pearlson, G. D. ve ark., 'Mood change following bilateral hemisphere brain injury', British Journal of Psychiatry, 1983, 143(3), ss. 266–73

Livingstone, F. B., 'Did the australopithecines sing?', Current Anthropology, 1973, 14(1–2), ss. 25–9

Lloyd, G. E. R., The Revolutions of Wisdom: Studies in the Claims and Practice of Ancient Greek Science, University of California Press, Berkeley CA, 1987

——, 'Right and left in Greek philosophy', Methods and Problems in Greek Science: Selected Papers, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1991

——, Polarity and Analogy: Two Types of Argumentation in Early Greek Thought, Bristol Classical Press, Bristol, İNGİLTERE, 1992

Locke, J., An Essay Concerning Human Understanding, W. Tegg & Co., Londra, 1849 [1690]

Loetscher, T. & Brugger, P., 'A disengagement deficit in representational space', Neuropsychologia, 2007, 45(6), ss. 1299–1304

Loftus, W. C., Tramo, M. J., Thomas, C. E. ve ark., 'Three-dimensional quantitative analysis of hemispheric asymmetry in the human superior temporal region', Cerebral Cortex, 1993, 3(4), ss. 348–55

Lokhorst G.-J.C., 'An ancient Greek theory of hemispheric specialization', Clio Medica, 1982a, 17(1), ss. 33–8

——, 'The oldest printed text on hemispheric specialization', Neurology, 1982b, 32(7), s. 762

——, 'Hemisphere differences before 1800', Behavioral and Brain Sciences, 1985, 8(4), s. 64

——, 'The first theory about hemispheric specialization: fresh light on an old codex', Journal of the History of Medicine, 1996, 51(3), ss. 293–312

Lomber, S. G. & Payne, B. R., 'Removal of two halves restores the whole: reversal of visual hemineglect during bilateral cortical or collicular inactivation in the cat', Visual Neuroscience, 1996, 13(6), ss. 1143–56

Lou, H. C., Luber, B., Crupain, M. ve ark., 'Parietal cortex and representation of the mental self ', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2004, 101(17), ss. 6827–32

Luciano, D., Devinsky, O. & Perrine, K., 'Crying seizures', Neurology, 1993, 43(10), ss. 2113–17

Luck, S. J., Hillyard, S. A., Mangun, G. R. ve ark., 'Independent hemispheric attentional systems mediate visual search in split brain patients', Nature, 1989, 342(6249), ss. 543–5

——, 'Independent attentional scanning in the separated hemispheres of split-brain patients', Journal of Cognitive Neuroscience, 1994, 6(1), ss. 84–91

Lueck, C. J., Zeki, S., Friston, K. J. ve ark., 'The colour centre of the cerebral cortex in man', Nature, 1989, 340(6232), ss. 386–9

Luh, K. E., Rueckert, L. M. & Levy, J., 'Perceptual asymmetries for free viewing of several types of chimeric stimuli', Brain and Cognition, 1991, 16(1), ss. 83–103

Lumer, E. D., Friston, K. J. & Rees, G., 'Neural correlates of perceptual rivalry in the human brain', Science, 1998, 280(5371), ss. 1930–34

Lumsden, C. J., 'Gene-culture coevolution: culture and biology in Darwinian perspective', kaynak metin de Kerckhove, D. & Lumsden, C. J. (ed.), The Alphabet and the Brain: The Lateralization of Writing, Springer-Verlag, Berlin, 1988, ss. 17–42

Lupyan, G., 'Carving nature at its joints and carving joints into nature: how labels augment category representations', kaynak metin Cangelosi, A., Bugmann, G. & Borisyuk, R. (ed.), Modelling Language, Cognition and Action: 9. Neural Computation and Psychology Workshop Raporları, World Scientific, Singapore, 2005, ss. 87–96

Luria, A. R., The Working Brain, Allen Lane, Londra, 1973

——, Higher Cortical Functions in Man, Basic Books, New York, 1980

Luria, A. R., Tsvetkova, L. S. & Futer, D. S., 'Aphasia in a composer', Journal of the Neurological Sciences, 1965, 2(3), ss. 288–92

Luther, M., Werke: Kritische Gesamtausgabe, 97 cilt, Böhlau, Weimar, 1883–1986

Lux, S., Marshall, J. C., Ritzl, A. ve ark., 'A functional magnetic resonance imaging study of local/global processing with stimulus presentation in the peripheral visual hemifields', Neuroscience, 2004, 124(1), ss. 113–20

MacDonald, A. W., Cohen, J. D., Stenger, V. A. ve ark., 'Dissociating the role of the dorsolateral prefrontal and anterior cingulate cortex in cognitive control', Science, 2000, 288(5472), ss. 1835–8

Mack, J. L. & Levine, R. N., 'The basis of visual constructional disability in patients with unilateral cerebral lesions', Cortex, 1981, 17(4), ss. 515–31

MacLarnon, A. M. & Hewitt, G. P., 'The evolution of human speech: the role of enhanced breathing control', American Journal of Physical Anthropology, 1999, 109(3), ss. 341–63

MacPherson, R. I., Holgate, R. C. & Gudeman, S. K., 'Midline central nervous lipomas in children', Canadian Association of Radiologists Journal, 1987, 38(4), ss. 264–70

Magnan, V., 'Des hallucinations bilatérales de caractère différent suivant le côté affecté', Archives de Neurologie, 1883, 6, ss. 336–55

Maguire, E. A., Gadian, D. G., Johnsrude, I. S. ve ark., 'Navigation-related structural change in the hippocampi [sic] of taxi drivers', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2000, 97(8), ss. 4398–403

Malcolm, S. R. & Keenan, J. P., 'Hemispheric asymmetry and deception detection', Laterality, 2005, 10(2), ss. 103–10

Malinowski, B., Myth in Primitive Psychology, Kegan Paul, Trench, Trubner, Londra, 1926

Mallet, L., Schüpbach, M., N'Diaye, K. ve ark., 'Stimulation of subterritories of the subthalamic nucleus reveals its role in the integration of the emotional and motor aspects of behavior', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2007, 104(25), ss. 10661–6

Mandelstam, N., Hope Against Hope: A Memoir, çev. M. Hayward, Modern Library, New York, 1999

Mangun, G. R., Luck, S. J., Plager, R. ve ark., 'Monitoring the visual world: hemispheric asymmetries and subcortical processes in attention', Journal of Cognitive Neuroscience, 1994, 6(3), ss. 267–75

Manning, J. T. & Chamberlain, A. T., 'Left-side cradling and brain lateralization', Ethology and Sociobiology, 1991, 12(3), ss. 237–44

Manning, J. T. & Denman, J., 'Lateral cradling preferences in humans (Homo sapiens): similarities within families', Journal of Comparative Psychology, 1994, 108(3), ss. 262–5

Mantyh, P. W., 'Forebrain projections to the peri-aqueductal gray in the monkey, with observations in the cat and rat', Journal of Comparative Neurology, 1982, 206(2), ss. 146–58

Maquet, P., Faymonville, M. E., Degueldre, C. ve ark., 'Functional neuroanatomy of hypnotic state', Biological Psychiatry, 1999, 45(3), ss. 327–33

Maquet, P., Lejeune, H., Pouthas, V. ve ark., 'Brain activation induced by estimation of duration: a PET study', NeuroImage, 1996, 3(2), ss. 119–26

Marcel, G.-H., Being and Having, çev. K. Farrer, Dacre Press, Londra, 1949 [Être et avoir1935]

——, The Mystery of Being, 2 cilt, çev. G. S. Fraser (cilt 1) & R. Hague (cilt 2), Harvill Press, Londra, 1950–1951 [Mystère de l'Être1951]

——, Man Against Mass Society, çev. G. S. Fraser, Henry Regnery, Chicago, 1962 [Les Hommes contre l'humain1951]

Marchant, L. F. & McGrew, W. C., 'Laterality of limb function in wild chimpanzees of Gombe National Park: comprehensive study of spontaneous activities', Journal of Human Evolution, 1996, 30(5), ss. 427–43

Marin, O. S. M. & Perry, D. W., 'Neurological aspects of music perception and performance', kaynak metin Deutsch, D. (ed.), The Psychology of Music, 2. edisyon, Academic Press, New York, 1999, ss. 653–724

Marinetti, F., 'Manifeste de Futurisme', Le Figaro, Paris, 20 Şubat 1909

Marinsek, N., Turner, B. O., Gazzaniga, M. ve ark., 'Divergent hemispheric reasoning strategies: reducing uncertainty versus resolving inconsistency', Frontiers in Human Neuroscience, 2014, 8, 839

Markowitsch, H. J., 'Which brain regions are critically involved in the retrieval of old episodic memory?', Brain Research: Brain Research Reviews, 1995, 21(2), ss. 117–27

Markowitsch, H. J., Calabrese, P., Fink, G. R. ve ark., 'Impaired episodic memory retrieval in a case of probable psychogenic amnesia', Psychiatry Research, 1997, 74(2), ss. 119–26

Markowitsch, H. J., Calabrese, P., Haupts, M. ve ark., 'Searching for the anatomical basis of retrograde amnesia', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 1993, 15(6), ss. 947–67

Markowitsch, H. J., Calabrese, P., Neufeld, H. ve ark., 'Retrograde amnesia for world knowledge and preserved memory for autobiographic events', Cortex, 1999, 35(2), ss. 243–52

Markus, H. & Kitayama, S., 'Culture and the self: implications for cognition, emotion, and motivation', Psychological Review, 1991, 98(2), ss. 224–53

Marshall, J. C. & Halligan, P. W., 'Does the midsagittal plane play any privileged role in "left" neglect?', Cognitive Neuropsychology, 1989, 6(4), ss. 403–22

Marsolek, C. J., 'Abstract visual-form representations in the left cerebral hemisphere', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1995, 21(2), ss. 375–86

——, 'Dissociable neural subsystems underlie abstract and specific object recognition', Psychological Science, 1999, 10(2), ss. 111–18

Marsolek, C. J., Schacter, D. L. & Nicholas, C. D., 'Form-specific visual priming for new associations in the right cerebral hemisphere', Memory and Cognition, 1996, 24(5), ss. 539–56

Marsolek, C. J., Squire, L. R., Kosslyn, S. M. ve ark., 'Form-specific explicit and implicit memory in the right cerebral hemisphere', Neuropsychology, 1994, 8(4), ss. 588–97

Martin, A., Wiggs, C. L., Ungerleider, L. G. ve ark., 'Neural correlates of category-specific knowledge', Nature, 1996, 379(6566), ss. 649–52

Martin, A., Wiggs, C. L. & Weisberg, J., 'Modulation of human medial temporal lobe activity by form, meaning and experience', Hippocampus, 1997, 7(6), ss. 587–93

Martin, F. D., 'Spiritual asymmetry in portraiture', British Journal of Aesthetics, 1965, 5, ss. 6–13

Marx, K., Die Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie[1841], kaynak metin Marx-Engels-Werke, Dietz Verlag, Berlin, 1968, cilt 40

Marzi, C. A., Bisiacchi, P. & Nicoletti, R., 'Is interhemispheric transfer of visuomotor information asymmetric? Evidence from a meta-analysis', Neuropsychologia, 1991, 29(12), ss. 1163–77

Marzi, C. A., Perani, D., Tassinari, G. ve ark., 'Pathways of interhemispheric transfer in normals and in a split-brain subject: a positron emission tomography study', Experimental Brain Research, 1999, 126(4), ss. 451–8

Mashal, N. & Faust, M., 'Right hemisphere sensitivity to novel metaphoric relations: application of the signal detection theory', Brain and Language, 2008, 104(2), ss. 103–12

Mashal, N., Faust, M. & Hendler, T., 'The role of the right hemisphere in processing nonsalient metaphorical meanings: application of principal components analysis to fMRI data', Neuropsychologia, 2005, 43(14), ss. 2084–100

Mashal, N., Faust, M., Hendler, T. ve ark., 'An fMRI investigation of the neural correlates underlying the processing of novel metaphoric expressions', Brain and Language, 2007, 100(2), ss. 115–26

——, 'Hemispheric differences in processing the literal interpretation of idioms: converging evidence from behavioral and fMRI studies', Cortex, 2008, 44(7), ss. 848–60

——, 'An fMRI study of processing novel metaphoric sentences', Laterality, 2009, 14(1), ss. 30–54

Masuda, T. & Nisbett, R. E., 'Attending holistically versus analytically: comparing the context sensitivity of Japanese and Americans', Journal of Personality and Social Psychology, 2001, 81(5), ss. 922–34

Mathews, N., Francis Bacon: The History of a Character Assassination, Yale University Press, New Haven CT, 1996

Matsukawa, A., Inoue, S. & Jitsumori, M., 'Pigeon's recognition of cartoons: effects of fragmentation, scrambling, and deletion of elements', Behavioural Processes, 2004, 65(1), ss. 25–34

Matsuzawa, T., 'Nesting cups and metatools in chimpanzees', Behavioral and Brain Sciences, 1991, 14(4), ss. 570–71

Matteis, M., Silvestrini, M., Troisi, E. ve ark., 'Transcranial doppler assessment of cerebral flow velocity during perception and recognition of melodies', Journal of the Neurological Sciences, 1997, 149(1), ss. 57–61

Matthews, E., The Philosophy of Merleau-Ponty, Acumen, Chesham, İNGİLTERE, 2002

Maudsley, H., The Physiology and Pathology of the Mind, Appleton, New York, 1867

Maxwell, I., Animal Tracks ID and Techniques, Flame Lilly Press, 2006

Maxwell, J. K., Tucker, D.M. & Townes, B.D., 'Asymmetric cognitive function in anorexia nervosa', International Journal of Neuroscience, 1984, 24(1), ss. 37–44

Mazari, R., Arabic in Chains, Schiler Verlag, Berlin, 2006

McBrearty, S. & Brooks, A. S., 'The revolution that wasn't: a new interpretation of the origin of modern human behavior', Journal of Human Evolution, 2003, 39(5), ss. 453–563

McCabe, K., Houser, D., Ryan, L. ve ark., 'A functional imaging study of cooperation in two-person reciprocal exchange', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2001, 98(20), ss. 11832–5

McCarthy, R. A. & Warrington, E. K., Cognitive Neuropsychology, Academic Press, Londra, 1990

McDaniel, M. A., 'Big-brained people are smarter: a meta-analysis of the relationship between in vivo brain volume and intelligence', Intelligence, 2005, 33, ss. 337–46

McEvoy, J. P., Hartman, M., Gottlieb, D. ve ark., 'Common sense, kaynak metinsight, and neuropsychological test performance in schiz ophrenia patients', Schizophrenia Bulletin, 1996, 22(4), ss. 635–41

McFarland, R. A. & Kennison, R., 'Asymmetry in the relationship between finger temperature changes and emotional state in males', Biofeedback and Self Regulation, 1989, 14(4), ss. 281–90

McFie, J., Piercy, M. F. & Zangwill, O. L., 'Visual-spatial agnosia associated with lesions of the right cerebral hemisphere', Brain, 1950, 73(2), ss. 167–90

McFie, J. & Zangwill, O., 'Visual constructive disabilities associated with lesions of the left cerebral hemisphere', Brain, 1960, 83(2), ss. 243–60

McGilchrist, I., Against Criticism, Faber, Londra, 1982

——, 'A problem of symmetries', Philosophy, Psychiatry, & Psychology, 2009, 16(2)

McGilchrist, I. & Cutting, J., 'Somatic delusions in schizophrenia and the affective psychoses', British Journal of Psychiatry, 1995, 167(3), ss. 350–61

McGinn, C., 'Consciousness and cosmology: hyperdualism ventilated', kaynak metin Davies, M. & Humphreys, G. W. (ed.), Consciousness, Blackwell, Oxford, 1993, ss. 155–77

McGrew, W. C. & Marchant, L. F., 'Chimpanzees, tools and termites: hand preference or handedness?', Current Anthropology, 1992, 33(1), ss. 114–19

——, 'Laterality of hand use pays off in foraging success for wild chimpanzees', Primates, 1999, 40(3), ss. 509–13

McGrew, W. C., Marchant, L. F., Wrangham, R. W. ve ark., 'Manual laterality in anvil use: wild chimpanzees cracking strychnosfruits', Laterality, 1999, 4(1), ss. 79–87

McKinnon, M. C. & Schellenberg, E. G., 'A left-ear advantage for forced-choice judgments of melodic contour', Canadian Journal of Experimental Psychology, 1997, 51(2), ss. 171–5

McManus, C., Right Hand, Left Hand: the Origins of Asymmetry in Brains, Bodies, Atoms and Cultures, Harvard University Press, Cambridge MA., 2002

McManus, I. C. & Humphrey, N. K., 'Turning the left cheek', Nature, 1973, 243(5405), ss. 271–2

McManus, I. C., Shergill, S. & Bryden, M. P., 'Annett's theory that individuals heterozygous for the right shift gene are intellectually advantaged: theoretical and empirical problems', British Journal of Psychology, 1993, 84(4), ss. 517–37

McNeill, D., Hand and Mind: What Gestures Reveal about Thought, University of Chicago Press, Chicago, 1992

——, 'Catchments and contexts: non-modular factors in speech and gesture production', kaynak metin McNeill, D. (ed.), Language and Gesture, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2000, ss. 312–28

Meador, K. J., Loring, D. W., Feinberg, T. E. ve ark., 'Anosognosia and asomatognosia during intracarotid amobarbital inactivation', Neurology, 2000, 55(6), ss. 816–20

Meadows, M. E. & Kaplan, R. F., 'Dissociation of autonomic and subjective responses to emotional slides in right hemisphere damaged patients', Neuropsychologia, 1994, 32(7), ss. 847–56

Mednick, S. A., 'The associative basis of the creative process', Psychological Review, 1962, 69(3), ss. 220–32

Mehler, J., Bertoncini, J., Barrière, N. ve ark., 'Infant recognition of mother's voice', Perception, 1978, 7(5), ss. 491–7

Mehler, J., Jusczyk, P., Lambertz, G. ve ark., 'A precursor of language acquisition in young infants', Cognition, 1988, 29(2), ss. 143–78

Meister Eckhart, Meister Eckhart: A Modern Translation, ed. R. B. Blakney, Harper Torchbooks, New York, 1957

——, The Selected Works of Meister Eckhart, çev. O. Davies, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1994

Melsbach, G., Wohlschläger, A., Spiess, M. ve ark., 'Morphological asymmetries of motoneurons innervating upper extremi ties: clues to the anatomical foundations of handedness?', International Journal of Neuroscience, 1996, 86(3–4), ss. 217–24

Melser, D., The Act of Thinking, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2004

Meltzoff, A. N., 'Understanding the intentions of others: re-enactment of intended acts by 18-month-old children', Developmental Psychology, 1995, 31(5), ss. 838–50

Meltzoff, A. N. & Moore, M. K., 'Newborn infants imitate adult facial gestures', Child Development, 1983, 54(3), ss. 702–9

Melzack, R., Israel, R., Lacroix, R. ve ark., 'Phantom limbs in people with congenital limb deficiency or amputation in early childhood', Brain, 1997, 120(9), ss. 1603–20

Mendelssohn-Bartholdy, F., Letters of Felix Mendelssohn Bartholdy from 1833 to 1847, çev. G. Wallace, ed. P. Mendelssohn-Bartholdy & C. Mendelssohn-Bartholdy, Leypoldt & Holt, New York, 1864

Mendez, M. F., 'What frontotemporal dementia reveals about the neurobiological basis of morality', Medical Hypotheses, 2006, 67(2), ss. 411–18

Mendez, M. F. & Lim, G. T., 'Alterations of the sense of "humanness" in right hemisphere predominant frontotemporal dementia patients', Cognitive and Behavioral Neurology, 2004, 17(3), ss. 133–8

Mendez, M. F. & Perryman, K. M., 'Neuropsychiatric features of frontotemporal dementia: evaluation of consensus criteria and review', Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences, 2002, 14(4), ss. 424–9

Mendola, J. D., Rizzo, J. F., Cosgrove, G. R. ve ark., 'Visual discrimination after anterior temporal lobectomy in humans', Neurology, 1999, 52(5), ss. 1028–37

Mendrek, A., Laurens, K. R., Kiehl, K. A. ve ark., 'Changes in distributed neural circuitry function in patients with first episode schizophrenia', British Journal of Psychiatry, 2004, 185(3), ss. 205–14

Menshutkin, V. V. & Nikolaenko, N. N., 'The role of the right hemisphere in size constancy', Fiziologiia Cheloveka(Human Physiology), 1987, 13(2), ss. 324–6

Merleau-Ponty, M., Phenomenology of Perception, çev. C. Smith, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1962 [Phénoménologie de la perception1945]

——, Le visible et l'invisible, Gallimard, Paris, 1964a

——, L'oeil et l'esprit, Gallimard, Paris, 1964b

——, The Primacy of Perception: and Other Essays on Phenomenology, Psychology, the Philosophy of Art, History and Politics, ed. J. M. Edie, Northwestern University Press, Evanston IL, 1964c

——, The Visible and the Invisible, çev. A. Lingis, Northwestern University Press, Evanston IL, 1968 [Le visible et l'invisible1964]

——, La prose du monde, Gallimard, Paris, 1969

Merola, J. L. & Liederman, J., 'Developmental changes in hemispheric independence', Child Development, 1985, 56(5), ss. 1184–94

Merrin, E. L., Floyd, T. C. & Fein, G., 'EEG coherence in unmedicated schizophrenic patients', Biological Psychiatry, 1989, 25(1), ss. 60–66

Mesulam, M.-M., 'Dissociative states with abnormal temporal lobe EEG: multiple personality and the illusion of possession', Archives of Neurology, 1981, 38(3), ss. 176–81

——, 'Behavioral neuroanatomy: large-scale net-works, association cortex, frontal syndromes, the limbic system and hemispheric specialization', kaynak metin Mesulam, M.-M. (ed.), Principles of Behavioral and Cognitive Neurology, Oxford University Press, Oxford, 2000, ss. 1–120

Metcalfe, J., Funnell, M. & Gazzaniga, M. S., 'Right-hemisphere memory superiority: studies of a split-brain patient', Psychological Science, 1995, 6(3), ss. 157–64

Meyer, A. ['A. M.'], review of Bleuler, E, 'Halbseitiges Delirium', Psychiatrisch-Neurologische Wochenschrift, 1902, 34, ss. 361–367, kaynak metin Psychological Bulletin, 1904a, 1(7–8), ss. 285–6

——, review of Liepmann, H., 'Das Krankheitsbild der Apraxie ('motorischen Asymbolie') auf Grund eines Falles von einseitiger Apraxie', Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie, 1900, 8, ss. 15–44, kaynak metin Psychological Bulletin, 1904b, 1(7–8), ss. 277–85

Meyer, B.-U., Röricht, S., Gräfin von Einsiedel, H. ve ark., 'Inhibitory and excitatory interhemispheric transfers between motor cortical areas in normal subjects and patients with abnormalities of the corpus callosum', Brain, 1995, 118(2), ss. 429–40

Meyer, B.-U., Röricht, S. & Woiciechowsky, C., 'Topography of fibers in the human corpus callosum mediating interhemi spheric inhibition between the motor cortices', Annals of Neurology, 1998, 43(3), ss. 360–9

Meyer, J. S., Ishikawa, Y., Hata, T. ve ark., 'Cerebral blood flow in normal and abnormal sleep and dreaming', Brain and Cognition, 1987, 6(3), ss. 266–294

Meyers, M. A., Happy Accidents: Serendipity in Modern Medical Breakthroughs, Arcade, New York, 2008

Michel, E. M. & Troost, B. T., 'Palinopsia: cerebral localization with CT', Neurology, 1980, 30(8), ss. 887–9

Mikels, J. A. & Reuter-Lorenz, P. A., 'Neural gate keeping: the role of interhemispheric interactions in resource allocation and selective filtering', Neuropsychology, 2004, 18(2), ss. 328–39

Miklósi, Á., Polgárdi, R., Topál, J. ve ark., 'Use of experimenter-given cues in dogs', Animal Cognition, 1998, 1(2), ss. 113–21

Mill, J. S., 'Essay on Bentham', kaynak metin Utilitarianism and On Liberty, kaynak metincluding Mill's 'Essay on Bentham' and selections from the writings of Jeremy Bentham and John Austin, ed. M. Warnock, Blackwell, Oxford, 2003, ss. 52–87

Miller, B. L., Chang, L., Mena, I. ve ark., 'Progressive right frontotemporal degeneration: clinical, neuropsychological and SPECT characteristics', Dementia, 1993, 4(3–4), ss. 204–13

Miller, B. L., Seeley, W. W., Mychack, P. ve ark., 'Neuroanatomy of the self: evidence from patients with frontotemporal dementia', Neurology, 2001, 57(5), ss. 817–21

Miller, G., 'The third culture', http:WWW.EDGE.ORG/3RD_CULTURE/STORY/86.HTML (erişim 4 Kasım 2008)

Miller, K. & Franz, E. A., 'Bimanual gestures: expressions of spatial representations that accompany speech process', Laterality, 2005, 10(3), ss. 243–65

Miller, M., 'Views of Japanese selfhood: Japanese and Western perspectives', kaynak metin Allen, D. & Malhotra, A. (ed.), Culture and Self: Philosophical and Religious Perspectives, East and West, Westview, Boulder CO, 1997, ss. 145–62

Miller, S. M., Liu, G. B., Ngo, T. T. ve ark., 'Interhemispheric switching mediates perceptual rivalry', Current Biology, 2000, 10(7), ss. 383–92

Mills, D. L., Coffey-Corina, S. A. & Neville, H. J., 'Language acquisition and cerebral specialization in 20-month-old infants', Journal of Cognitive Neuroscience, 1993, 5(3), ss. 317–34

Mills, L. & Rollman, G. B., 'Hemispheric asymmetry for auditory perception of temporal order', Neuropsychologia, 1980, 18(1), ss. 41–8

Milner, B., 'Visual recognition and recall after right temporal-lobe excision in man', Neuropsychologia, 1968, 6(3), ss. 191–209 (reprinted in Epilepsy & Behavior, 2003, 4(6), ss. 799–812)

——, Hemispheric Specialization and Interactions, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1975

Milner, B. & Taylor, L., 'Right-hemisphere superiority in tactile pattern-recognition after cerebral commissurotomy: evidence for nonverbal memory', Neuropsychologia, 1972, 10(1), ss. 1–15

Milo, R. G. & Quiatt, D., 'Glottogenesis and anatomically modern Homo sapiens: the evidence for and implications of a late origin of vocal language', Current Anthropology, 1993, 34(5), ss. 569–98

Mimura, M., Nakagome, K., Hirashima, N. ve ark., 'Left frontotemporal hyperperfusion in a patient with post-stroke mania', Psychiatry Research, 2005, 139(3), ss. 263–7

Mithen, S. J., 'A creative explosion? Theory of mind, language and the disembodied mind of the Upper Palaeolithic', kaynak metin Mithen, S. J. (ed.), Creativity in Human Evolution and Prehistory, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1998a, ss. 165–92

——, The Prehistory of the Mind: A Search for the Origins of Art, Religion and Science, Phoenix, Londra, 1998b

——, Singing Neanderthals: the Origin of Music, Language, Mind and Body, Phoenix, Londra, 2005

Mittelstrass, J., 'Nature and science in the Renaissance', kaynak metin Woolhouse, R. S. (ed.), Metaphysics and Philosophy of Science in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Kluwer, Dordrecht, Netherlands, 1988, ss. 17–44

Miyamoto, Y., Nisbett, R. E. & Masuda, T., 'Culture and the physical environment. Holistic versus analytic perceptual affor dances', Psychological Science, 2006, 17(2), ss. 113–19

Mlot, C., 'Unmasking the emotional unconscious', Science, 1998, 280(5366), s. 1006

Moberg, B. & Turetsky, P., 'Olfaction and psychosis', kaynakmetin Brewer, W. J., Castle, D. & Pantelis, C. (ed.), Olfaction and the Brain, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2006, ss. 296–321

Moberg, R., Agrin, R., Gur, R. E. ve ark., 'Olfactory dysfunction in schizophrenia: a qualitative and quantitative review', Neuropsychopharmacology, 1999, 21(3), ss. 325–40

Modell, J. G., Mountz, J. M. & Ford, C. V., 'Pathological lying associated with thalamic dysfunction demonstrated by [99mTc] HMPAO SPECT', Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences, 1992, 4(4), ss. 442–6

Mohl, W. & Pfurtscheller, G., 'The role of the right parietal region in a movement time estimation task', NeuroReport, 1992, 2(6), ss. 309–12

Moll, J., de Oliveira-Souza, R., Bramati, I. E. ve ark., 'Functional networks in emotional moral and nonmoral social judg ments', NeuroImage, 2002, 16(3, pt. 1), ss. 696–703

Moll, J., de Oliveira-Souza, R. & Eslinger, P. J., 'Morals and the human brain: a working model', NeuroReport, 2003, 14(3), ss. 299–305

Molloy, R., Brownell, H. H. & Gardner, H., 'Discourse comprehension by right-hemisphere stroke patients: deficits of prediction and revision', kaynak metin Joanette, Y. & Brownell, H. H. (ed.), Discourse Ability and Brain Damage: Theoretical and Empirical Perspectives, Springer-Verlag, New York, 1990, ss. 113–30

Molnar-Szakacs, I., Iacoboni, M., Koski, L. ve ark., 'Functional segregation within pars opercularis of the inferior frontal gyrus: evidence from fMRI studies of imitation and action observation', Cerebral Cortex, 2005, 15(7), ss. 986–94

Montaigne, M. de, The Complete Essays, çev. M. A. Screech, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1993 [1580–95]

Moravia, A., Boredom, çev. A. Davidson, New York Review of Books Publications, New York, 1999 [La Noia1960]

Moreno, C. R., Borod, J. C., Welkowitz, J. ve ark., 'Lateralization for the expression and perception of facial emotion as a function of age', Neuropsychologia, 1990, 28(2), ss. 199–209

Morgan, J. F., Marsden, P. & Lacey, J. H., '"Spiritual starvation?" A case series concerning Christianity and eating disor ders', International Journal of Eating Disorders, 2000, 28(4), ss. 476–80

Morgan, K. D. & David, A. S., 'Neuropsychological studies of insight in patients with psychotic disorders', kaynak metin Amador, X. & David, A. (ed.), Insight and Psychosis, 2. edisyon, Oxford University Press, Oxford, 2004, ss. 177–93

Morgann, M., An Essay on the Dramatic Character of Sir John Falstaff[1777], kaynak metin Nichol Smith, D. (ed.), Eighteenth Century Essays on Shakespeare, Clarendon Press, Oxford, 1963, ss. 203–83

Morley, I., 'The evolutionary origins and archaeology of music: or an investigation into the prehistory of human musical capacities and behaviours, using archaeological, anthropological, cognitive and behavioural evidence', Ph.D. thesis, Faculty of Archaeology and Anthropology, Cambridge University, Cambridge, İNGİLTERE, Ekim 003

Morrel-Samuels, P. & Krauss, R. M., 'Word familiarity predicts temporal asynchrony of hand gestures and speech', Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition, 1992, 18(3), ss. 615–22

Morris, J. S., Ohman, A. & Dolan, R. J., 'Conscious and unconscious emotional learning in the human amygdala', Nature, 1998, 393(6684), ss. 467–70

Morrison, I., Lloyd, D., di Pellegrino, G. ve ark., 'Vicarious responses to pain in anterior cingulate cortex: is empathy a multi sensory issue?', Cognitive, Affective and Behavioral Neuroscience, 2004, 4(2), ss. 270–78

Moscovitch, M., 'Stages of processing and hemispheric differences in language in the normal subject', kaynak metin Studdert-Kennedy, M. (ed.), The Psychobiology of Language, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1983, ss. 88–104

Müller, T., Büttner, T., Kuhn, W. ve ark., 'Palinopsia as sensory epileptic phenomenon', Acta Neurologica Scandinavica, 1995, 91(6), ss. 433–6

Mummery, C. J., Patterson, K., Hodges, J. R. ve ark., 'Generating "tiger" as an animal name or a word beginning with T: differences in brain activation', Royal Society of Londra Raporları, B serisi: Biological Sciences, 1996, 263(1373), ss. 989–95

——, 'Functional neuroanatomy of the semantic system: divisible by what?', Journal of Cognitive Neuroscience, 1998, 10(6), ss. 766–77

Murata, J., 'Colors in the life-world', Continental Philosophy Review, 1998, 31, ss. 293–305

Mychack, P., Kramer, J. H., Boone, K. B. ve ark., 'The influence of right frontotemporal dysfunction on social behavior in frontotemporal dementia', Neurology, 2001, 56(11, ek 4), ss. S11–15

Myers, D. G. & Diener, E., 'Who is happy?', Psychological Science, 1995, 6(1), ss. 10–19

Nadal, M., Munar, E., Capó, M. A. ve ark., 'Towards a framework for the study of the neural correlates of aesthetic prefer ence', Spatial Vision, 2008, 21(3–5), ss. 379–96

Naess, A., Life's Philosophy: Reason and Feeling in a Deeper World, University of Georgia Press, Athens GA, 2002

Nagae, S. & Moscovitch, M., 'Cerebral hemispheric differences in memory of emotional and non-emotional words in normal individuals', Neuropsychologia, 2002, 40(9), ss. 1601–7

Nagahama, Y., Okada, T., Katsumi, Y. ve ark., 'Dissociable mechanisms of attentional control within the human prefrontal cortex', Cerebral Cortex, 2001, 11(1), ss. 85–92

Nagel, T., 'Brain bisection and the unity of consciousness', kaynak metin Mortal Questions, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1979a, ss. 147–64

——, 'What is it like to be a bat?', kaynak metin Mortal Questions, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1979b, ss. 165–80

——, The View from Nowhere, Oxford University Press, Oxford, 1986 Nakagawa, A., 'Role of anterior and posterior attention networks in hemispheric asymmetries during lexical decisions', Journal of Cognitive Neuroscience, 1991, 3(4), ss. 313–21

Nakamura, H., Ways of Thinking of Eastern Peoples: India-China-Tibet-Japan, University of Hawaii Press, Honolulu, 1993 [1964]

Nakamura, K., Kawashima, R., Sugiura, M. ve ark., 'Neural substrates for recognition of familiar voices: a PET study', Neuropsychologia, 2001, 39(10), ss. 1047–54

Nakamura, K., Oga, T., Okada, T. ve ark., 'Hemispheric asymmetry emerges at distinct parts of the occipitotemporal cortex for objects, logograms and phonograms: a functional MRI study', NeuroImage, 2005, 28(3), ss. 521–8

Nakamura, R. & Taniguchi, R., 'Reaction time in patients with cerebral hemiparesis', Neuropsychologia, 1977, 15(6), ss. 845–8

Napier, J., Hands, George Allen & Unwin, Londra, 1980

Narayan, V. M., Narr, K. L., Kumari, V. ve ark., 'Regional cortical thinning in subjects with violent antisocial personality disorder or schizophrenia', American Journal of Psychiatry, 2007, 164(9), ss. 1418–27

Narumoto, J., Okada, T., Sadato, N. ve ark., 'Attention to emotion modulates fMRI activity in human right superior temporal sulcus', Cognitive Brain Research, 2001, 12(2), ss. 225–31

Navarro, V., Gastó, C., Lomeña, F. ve ark., 'Prognostic value of frontal functional neuroimaging in late-onset severe major depression', British Journal of Psychiatry, 2004, 184(4), ss. 306–11

Naveh, J., 'The origin of the Greek alphabet', kaynak metin de Kerckhove, D. & Lumsden, C. J. (ed.), The Alphabet and the Brain: the Lateralization of Writing, Springer-Verlag, Berlin, 1988, ss. 84–91

Navon, D., 'Forest before trees: the precedence of global features in visual perception', Cognitive Psychology, 1977, 9(3), ss. 353–83

Nayak, N. P. & Gibbs, R. W., 'Conceptual knowledge in the interpretation of idioms', Journal of Experimental Psychology: General, 1990, 119(3), ss. 315–30

Nayani, T. H. & David, A. S., 'The auditory hallucination: a phenomenological survey', Psychological Medicine, 1996, 26(1), ss. 177–89

Nebes, R. D., 'Handedness and the perception of part-whole relationship', Cortex, 1971a, 7(4), ss. 350–56

——, 'Superiority of the minor hemisphere in commissurotomized man for the perception of part-whole relations', Cortex, 1971b, 7(4), ss. 333–49

——, 'Dominance of the minor hemisphere in commissurotomized man on a test of figural unification', Brain, 1972, 95(3), ss. 633–8

——, 'Perception of spatial relationships by the right and left hemispheres in commissurotomized man', Neuropsychologia, 1973, 11(3), ss. 285–9

——, 'Hemispheric specialization in commissurotomized man', Psychological Bulletin, 1974, 81(1), ss. 1–14

——, 'Direct examination of cognitive function in the right and left hemispheres', kaynak metin Kinsbourne, M. (ed.), Asymmetrical Function of the Brain, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1978, ss. 99–137

Needham, J., Time: The Refreshing River (Essays & Addresses, 1932–1942), George Allen & Unwin, Londra, 1943

——, Science and Civilisation in China, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1954–98

——, The Grand Titration: Science and Society in East and West, George Allen & Unwin, Londra, 1969

Needham, R. (ed), Right and Left: Essays on Dual Symbolic Classification, University of Chicago Press, Chicago, 1973

Nelson, C. A., 'The recognition of facial expressions in the first two years of life: mechanisms of development', Child Development, 1987, 58(4), ss. 889–909

Nestor, P. G., Parasuraman, R., Haxby, J. V. ve ark., 'Divided attention and metabolic brain dysfunction in mild dementia of the Alzheimer's type', Neuropsychologia, 1991, 29(5), ss. 379–87

Nettl, B., The Study of Ethnomusicology: Twenty-Nine Issues and Concepts, University of Illinois Press, Champaign IL, 1983

Newberg, A., d'Aquili, E. & Rause, V., Why God Won't Go Away, Ballantine Books, New York, 2001

Newton, N., 'Emergence and the uniqueness of consciousness', Journal of Consciousness Studies, 2001, 8(9–10), ss. 47–59

Nichelli, P., Grafman, J., Pietrini, P. ve ark., 'Where the brain appreciates the moral of a story', NeuroReport, 1995, 6(17), ss. 2309–13

Nicholas of Cusa, De Docta Ignorantia, çev. J. Hopkins, Banning Press, Minneapolis MN, 1985 [1440]

Nicholls, M. E., Clode, D., Wood, S. J. ve ark., 'Laterality of expression in portraiture: putting your best cheek forward', Royal Society of Londra Raporları, B serisi: Biological Sciences, 1999, 266(1428), ss. 1517–22

Nicholls, M. E. & Cooper, C. J., 'Hemispheric differences in the rates of information processing for simple non-verbal stimuli', Neuropsychologia, 1991, 29(7), ss. 677–84

Nicholls, M. E. R., 'Hemispheric asymmetries for temporal resolution: a signal detection analysis of threshold and bias', Quarterly Journal of Experimental Psychology. A. Human Experimental Psychology, 1994, 47(2), ss. 291–310

Nicholls, M. E. R., Schier, M., Stough, C. K. K. ve ark., 'Left hemisphere advantage for brief temporal events: psychophysical and electrophysiologic support for a left hemisphere temporal processing advantage', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 1999, 12(1), ss. 11–16.

Nicholson, K. G., Baum, S., Kilgour, A. ve ark., 'Impaired processing of prosodic and musical patterns after right hemisphere damage', Brain and Cognition, 2003, 52(3), ss. 382–9

Nietzsche, F., kaynak metin The Portable Nietzsche, çev. W. Kaufmann, Viking, New York, 1954

——, The Will to Power, çev. W. Kaufmann, Vintage, New York, 1968 [Der Wille zur Macht: nearest German compilation 1906]

——, Morgenröthe: Gedanken über die moralischen Vorurtheile, kaynak metin Werke: Kritische Gesamtausgabe, ed. G. Colli & M. Montinari, Walter de Gruyter & Co., Berlin, Section 5, cilt 1, 1970 [1881]

——, Beyond Good and Evil, çev. R. J. Hollingdale, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1973 [Jenseits von Gut und Böse1886]

——, 'Oedipus. Reden des letzten Philosophen mit sich selbst. Ein Fragment aus der Geschichte der Nachwelt', Fragmente II (1872–74), kaynak metin Werke: Kritische Gesamtausgabe, ed. G. Colli & M. Montinari, Walter de Gruyter & Co., Berlin, Section 3, cilt 4, 1977, ss. 47ff

——, Twilight of the Idols and The Anti-Christ, çev. R. J. Hollingdale, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1990 [Götzen Dämmerung oder Wie man mit dem Hammer philosophiert1888 and Der Antichrist1895]

——, Human, All Too Human, çev. M. Faber & S. Lehmann, University of Nebraska Press, Lincoln NE, 2. edisyon (revised), 1996 [Menschliches, Allzumenschliches – Ein Buch für freie Geister1878]

——, Daybreak: Thoughts on the Prejudices of Morality, çev. R. J. Hollingdale, ed. M. Clark & B. Leiter, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1997 [Morgenröthe: Gedanken über die moralischen Vorurtheile1881]

——, The Birth of Tragedy and other writings, ed. R. Geuss & R. Spiers, çev. R. Spiers, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1999 [Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik1872]

——, The Gay Science, çev. J. Nauckhoff, ed. B. Williams, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2001 [Die fröh liche Wissenschaft1882]

——, kaynak metin Bittner, R. (ed.), Writings from the Late Notebooks, çev. K. Sturge, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2003

Nightingale, S., 'Somatoparaphrenia: a case report', Cortex, 1982, 18(3), ss. 463–7

Nikolaenko, N. N., Tvorchestvo i Mozg[Creativity and the Brain], Psichologia Press, St. Petersburg, 2001

——, 'Representation activity of the right and left hemispheres of the brain', Acta Neuropsychologica, 2003, 1(1), ss. 34–47

——, 'Visual hemifield preferences: the cerebral hemispheres and the relationship to affective disorder', Acta Neuropsychologica, 2004, 2(4), ss. 371–92

Nikolaenko, N. N. & Egorov, A. Y., 'The role of the right and left cerebral hemispheres in depth perception', Fiziologiia Cheloveka(Human Physiology), 1998, 24(6), ss. 21–31

Nikolaenko, N. N., Egorov, A. Y. & Freiman, E. A., 'Representation activity of the right and left hemispheres of the brain', Behavioural Neurology, 1997, 10(1), ss. 49–59

Nin, A., The Diary of Anaïs Nin: 1931–1934, ed. G. Stuhlmann, Swallow Press, New York, 1966

Nisbett, R. E. & Masuda, T., 'Culture and point of view', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2003, 100(19), ss. 11163–70

Nisbett, R. E., Peng, K., Choi, I. ve ark., 'Culture and systems of thought: holistic versus analytic cognition', Psychological Review, 2001, 108(2), ss. 291–310

Nitschke, J. B., Heller, W. & Miller, G. A., 'Anxiety, stress and cortical brain function', kaynak metin Borod, J. C. (ed.), The Neuropsychology of Emotion, Oxford University Press, Oxford, 2000, ss. 298–319

Nitschke, J. B., Heller, W., Palmieri, P. A. ve ark., 'Contrasting patterns of brain activity in anxious apprehension and anxious arousal', Psychophysiology, 1999, 36(5), ss. 628–37

Njemanze, P. C., Gomez, C. R. & Horenstein, S., 'Cerebral lateralization and color perception: a transcranial Doppler study', Cortex, 1992, 28(1), ss. 69–75

Nobe, S., 'Where do most spontaneous representational gestures actually occur with respect to speech?', kaynak metin McNeill, D. (ed.), Language and Gesture, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2000, ss. 186–98

Noble, W. & Davidson, I., Human Evolution, Language and Mind: A Psychological and Archaeological Inquiry, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1996

Nochlin, L., The Body in Pieces: the Fragment as a Metaphor of Modernity, Thames & Hudson, Londra, 1994

Noë, A, 'Is the visual world a grand illusion?', Journal of Consciousness Studies, 2002, 9(5–6), ss. 1–12

Noë, A. & O'Regan, J. K., 'Perception, attention and the Grand Illusion', Psyche, 2000, 6(15), urihttp:PSYCHE.CS. MONASH.EDU.AU/V6/PSYCHE-6-15-NOE. HTML/URI (erişim 28 Nisan 2009) Norenzayan, A., Smith, E. E., Kim, B. J. ve ark., 'Cultural preferences for formal versus intuitive reasoning', Cognitive Science, 2002, 26(5), ss. 653–84

Nottebohm, F., 'The ontogeny of bird song', Science, 1970, 167(3920), ss. 950–56

——, 'Asymmetries in neural control of vocalization in the canary', kaynak metin Harnad, S., Doty, R. W., Goldstein, L. ve ark. (ed.), Lateralization in the Nervous System, Academic Press, New York, 1977, ss. 23–44

Novalis [Friedrich Leopold, Freiherr von Hardenberg], 'Aus den Fragmentensammlungen', Gesammelte Werke, Sigbert Mohn Verlag, Gütersloh, Germany, 1967

——, Philosophical Writings, çev. & ed. M. M. Stoljar, State University of New York Press, Albany New York, 1997

Nunn, C., De la Mettrie's Ghost, Macmillan, Londra, 2005

Nunn, J. & Peters, E., 'Schizotypy and patterns of lateral asymmetry on hemisphere-specific language tasks', Psychiatry Research, 2001, 103(2–3), ss. 179–92

Nunn, J. A., Postma, P. & Pearson, R., 'Developmental prosopagnosia: should it be taken at face value?', Neurocase, 2001, 7(1), ss. 15–27

Nyberg, L., Cabeza, R. & Tulving, E., 'PET studies of encoding and retrieval: the HERA model', Psychonomic Bulletin & Review, 1996, 3(2), ss. 135–48

O'Boyle, M. W. & Benbow, C. P., 'Enhanced right hemisphere involvement during cognitive processing may relate to intel lectual precocity', Neuropsychologia, 1990, 28(2), ss. 211–16

O'Boyle, M. W. & Sanford, M., 'Hemispheric asymmetry in the matching of melodies to rhythm sequences tapped in the right and left palms', Cortex, 1988, 24(2), ss. 211–21

Oelman, H. & Loeng, B., 'A validation of the emotional meaning of single intervals according to classical Indian music theory', 5. Triennial ESCOM Conference Raporları, Hanover University of Music and Drama, Hanover, 2003, ss. 393–6

Ogawa, K., Inui, T. & Sugio, T., 'Separating brain regions involved in internally guided and visual feedback control of moving effectors: an event-related fMRI study', NeuroImage, 2006, 32(4), ss. 1760–70

Ogawa, M., 'A cultural history of science education in Japan: an epic description', kaynak metin Cobern, W. W. (ed.), Socio-Cultural Perspectives on Science Education: An International Dialogue, Kluwer, Dordrecht, Netherlands, 1998, ss. 139–61

Ohnishi, T., Moriguchi, Y., Matsuda, H. ve ark., 'The neural network for the mirror system and mentalizing in normally developed children: an fMRI study', NeuroReport, 2004, 15(9), ss. 1483–7

Okada, T., Sato, W. & Toichi, M., 'Right hemispheric dominance in gaze-triggered reflexive shift of attention in humans', Brain and Cognition, 2006, 62(2), ss. 128–33

Okubo, M. & Nicholls, M. E. R., 'Hemispheric asymmetries for temporal information processing: transient detection versus sustained monitoring', Brain and Cognition, 2008, 66(2), ss. 168–75

Oldfield, R. C., 'Things, words and the brain', Quarterly Journal of Experimental Psychology, 1966, 18(4), ss. 340–53

Oliveri, M., Rossini, P. M., Traversa, R. ve ark., 'Left frontal transcranial magnetic stimulation reduces contralesional extinc tion in patients with unilateral right brain damage', Brain, 1999, 122(9), ss. 1731–9

Olson, R. G., Science and Scientism in Nineteenth-Century Europe, University of Illinois Press, Chicago, 2008

Ornstein, R., The Right Mind: Making Sense of the Hemispheres, Harcourt Brace, New York, 1997

Ornstein, R., Herron, J., Johnstone, J. ve ark., 'Differential right hemisphere involvement in two reading tasks', Psychophysiology, 1979, 16(4), ss. 398–401

Ortega y Gasset, J., The Dehumanization of Art and Other Essays on Art, Culture and Literature, çev. H. Weyl, Princeton University Press, Princeton NJ, 1968

Otto, Rudolf, The Idea of the Holy, çev. J. W. Harvey, Humphrey Milford, Londra, 1923 [Das Heilige1917] Ouspenski, B. A., 'La "droite" et la "gauche" dans l'art des icônes', kaynak metin Lotman, Y. M. &

Ouspenski, B. A. (ed.), Travaux sur les systèmes de signes, Éditions Complexe, Brussels, 1976, ss. 168–74

Ovid, Metamorphoses, çev. R. Humphries, Indiana University Press, Bloomington IN, 1955

Ozonoff, S. & Miller, J. N., 'An exploration of right-hemisphere contributions to the pragmatic impairments of autism', Brain and Language, 1996, 52(3), ss. 411–34

Packe, M. St. J., The Life of John Stuart Mill, Secker & Warburg, Londra, 1954

Pallis, C. A., 'Impaired identification of faces and places with agnosia for colours', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1955, 18(3), ss. 218–24

Palmer, R. E. & Corballis, M. C., 'Predicting reading ability from handedness measures', British Journal of Psychology, 1996, 87(4), ss. 609–20

Panksepp, J., 'The emotional sources of "chills" induced by music', Music Perception, 1995, 13(2), ss. 171–208

——, Affective Neuroscience: the Foundations of Human and Animal Emotions, Oxford University Press, Oxford, 1998

——, 'At the interface of the affective, behavioral, and cognitive neurosciences: decoding the emotional feelings of the brain', Brain and Cognition, 2003, 52(1), ss. 4–14

Panksepp, J. & Bernatsky, G., 'Emotional sounds and the brain: the neuro-affective foundations of musical appreciation', Behavioural Processes, 2002, 60(2), ss. 133–55

Panksepp, J. & DeEskinazi, F. G., 'Opiates and homing', Journal of Comparative and Physiological Psychology, 1980, 94(4), ss. 650–63

Panksepp, J., Normansell, L., Cox, J. F. ve ark., 'Effects of neonatal decortication on the social play of juvenile rats', Physiology & Behavior, 1994, 56(3), ss. 429–43

Parasuraman, R., Greenwood, P. M., Haxby, J. V. ve ark., 'Visuospatial attention in dementia of the Alzheimer type', Brain, 1992, 115(3), ss. 711–33

Pardo, J. V., Fox, P. T. & Raichle, M. E., 'Localization of a human system for sustained attention by positron emission tomog raphy', Nature, 1991, 349(6304), ss. 61–4

Parente, R. & Tommasi, L., 'A bias for the female face in the right hemisphere', Laterality, 2008, 13(4), ss. 374–86

Parfionovitch, Y., Meyer, F. & Dorje, G., Tibetan Medical Paintings, Serindia Publications, New York, 1992

Parks, R. W., Loewenstein, D. A., Dodrill, K. L. ve ark., 'Cerebral metabolic effects of a verbal fluency test – a PET scan study', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 1988, 10(5), ss. 565–75

Parmenides, Fragments, çev. & ed. A. Fairbanks, kaynak metin Fairbanks, A., The First Philosophers of Greece, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Londra, 1898

Parnas, J., 'The self and intentionality in the pre-psychotic stages of schizophrenia: a phenomenological study', kaynak metin Zahavi, D. (ed.), Exploring the Self: Philosophical and Psychopathological Perspectives on Self-experience, Benjamins, Amsterdam, 2000, ss. 115–48

Parnas, J. & Sass, L. A., 'Self, solipsism and schizophrenic delusions', Philosophy, Psychiatry, & Psychology, 2001, 8(2–3), ss. 101–20

Parsons, L. M. & Osherson, D., 'New evidence for distinct right and left brain systems for deductive versus probabilistic reasoning', Cerebral Cortex, 2001, 11(10), ss. 954–65

Pascal, B., Pensées, édition Brunschvicg, Garnier Flammarion, Paris, 1976 [1670]

Pashler, H., Luck, S. J., Hillyard, S. A. ve ark., 'Sequential operation of disconnected cerebral hemispheres in split-brain patients', NeuroReport, 1994, 5(17), ss. 2381–4

Passingham, R., The Frontal Lobes and Voluntary Action, Oxford University Press, Oxford, 1993

Passmore, J., The Perfectibility of Man, Duckworth, Londra, 1970

Passynkova, N., Neubauer, H. & Scheich, H., 'Spatial organization of EEG coherence during listening to consonant and dissonant chords', Neuroscience Letters, 2007, 412(1), ss. 6–11

Pasteur, L., 'Observations sur les forces dissymetriques', Comptes rendus de l'Académie des sciences, 1874, 78, ss. 1515–18

——, Dissymétrie Moléculaire, kaynak metin Œuvres de Pasteur, cilt 1, ed. R. Vallery-Radot, Masson et Cie., Paris, 1922

Pastor, M. A., Day, B. L., Macaluso, E. ve ark., 'The functional neuroanatomy of temporal discrimination', Journal of Neuroscience, 2004, 24(10), ss. 2585–91

Patai, D. & Koertge, N., Professing Feminism: Education and Indoctrination in Women's Studies, Lexington Books, Lanham MD, 2003

Patston, L. L. M., Hogg, S. L. & Tippett, L. J., 'Attention in musicians is more bilateral than in non-musicians', Laterality, 2007, 12(3), ss. 262–72

Patston, L. L., Kirk, I. J., Rolfe, M. H. ve ark., 'The unusual symmetry of musicians: musicians have equilateral interhemi spheric transfer for visual information', Neuropsychologia, 2007, 45(9), ss. 2059–65

Paul, G., Der Mythos von der modernen Kunst und die Frage nach der Beschaffenheit einer zeitgemässen Ästhetik, Steiner, Wiesbaden, 1985

——, 'Philosophical theories of beauty and scientific research on the brain', kaynak metin Rentschler, I., Herzberger, B. & Epstein, D. (ed.), Beauty and the Brain: Biological Aspects of Aesthetics, Birkhäuser, Basel, 1988, ss. 15–27

Paul, L. K., Lautzenhiser, A., Brown, W. S. ve ark., 'Emotional arousal in agenesis of the corpus callosum', International Journal of Psychophysiology, 2006, 61(1), ss. 47–56

Paysant, J., Beis, J. M., Le Chapelain, L. ve ark., 'Mirror asomatognosia in right lesions stroke victims', Neuropsychologia, 2004, 42(7), ss. 920–25

Pedersen, C. B. & Mortensen, P. B., 'Evidence of a dose-response relationship between urbanicity during upbringing and schizophrenia risk', Archives of General Psychiatry, 2001, 58(11), ss. 1039–46

Pelling, C. (ed.), Characterization and Individuality in Greek Literature, Oxford University Press, Oxford, 1990

Pelphrey, K. A., Morris, J. P., Michelich, C. R. ve ark., 'Functional anatomy of biological motion perception in posterior temporal cortex: an fMRI study of eye, mouth and hand movements', Cerebral Cortex, 2005, 15(12), ss. 1866–76

Pendry, L. & Carrick, R., 'Doing what the mob do: priming effect on conformity', European Journal of Social Psychology, 2001, 31(1), ss. 83–92 P

eng, K. & Nisbett, R. E., 'Culture, dialectics, and reasoning about contradiction', American Psychologist, 1999, 54(9), ss. 741–54

Pennal, B. E., 'Human cerebral asymmetry in color discrimination', Neuropsychologia, 1977, 15(4–5), ss. 563–8

Pepperberg, I., 'Insights into vocal imitation in Grey parrots (Psittacus erithacus)', kaynak metin Hurley, S. & Chater, N. (ed.), Perspectives on Imitation: From Neuroscience to Social Science, cilt 1, Mechanisms of Imitation and Imitation in Animals, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2005, ss. 243–62

Pepperberg, I. M. & McLaughlin, M. A., 'Effects of avian-human joint attention on allospecific vocal learning by grey parrots (Psittacus erithacus)', Journal of Comparative Psychology, 1996, 110(3), ss. 286–97

Perani, D., Cappa, S. F., Bettinardi, V. ve ark., 'Different neural systems for the recognition of animals and man-made tools', NeuroReport, 1995, 6(12), ss. 1637–41

Perani, D., Fazio, F., Borghese, N. A. ve ark., 'Different brain correlates for watching real and virtual hand actions', NeuroImage, 2001, 14(3), ss. 749–58

Perani, D., Schnur, T., Tettamanti, M. ve ark., 'Word and picture-making: a PET study of semantic category effects', Neuropsychologia, 1999, 37(3), ss. 293–306

Peretz, I., 'Processing of local and global musical information in unilateral brain damaged patients', Brain, 1990, 113(4), ss. 1185–1205

Perria, L., Rosadini, G. & Rossi, G. F., 'Determination of side of cerebral dominance with amobarbital', Archives of Neurology, 1961, 4, ss. 173–81

Perry, D. W., Zatorre, R. J. & Evans, A. C., 'Co-variation of CBF during singing with vocal fundamental frequency', NeuroImage, 1996, 3(3), s. S315

Perry, D. W., Zatorre, R. J., Petrides, M. ve ark., 'Localization of cerebral activity during simple singing', NeuroReport, 1999a, 10(16), ss. 3453–8

——, 'Localization of cerebral activity during simple singing', NeuroReport, 1999b, 10(18), ss. 3979–84

Perry, R. J., Rosen, H. R., Kramer, J. H. ve ark., 'Hemispheric dominance for emotions, empathy and social behaviour: evidence from right and left handers with frontotemporal dementia', Neurocase, 2001, 7(2), ss. 145–60

Persinger, M. A. & Lalonde, C. A., 'Right to left hemispheric shift in occipital electroencephalographic responses to repeated Kimura figures', Perceptual and Motor Skills, 2000, 91(1), ss. 273–8

Persinger, M. A. & Makarec, K., 'Greater right hemisphericity is associated with lower self-esteem in adults', Perceptual and Motor Skills, 1991, 73(3, pt. 2), ss. 1244–6

Persinger, M. A., Richards, P. M. & Koren, S. A., 'Differential ratings of pleasantness following right and left hemispheric application of low energy magnetic fields that stimulate long-term potentiation', International Journal of Neuroscience, 1994, 79(3–4), ss. 191–7

Pesenti, M., Zago, L., Crivello, F. ve ark., 'Mental calculation in a prodigy is sustained by right prefrontal and medial temporal areas', Nature Neuroscience, 2001, 4(1), ss. 103–7

Pesic, P., 'Wrestling with Proteus: Francis Bacon and the "torture" of nature', Isis, 1999, 90(1), ss. 81–94

Petitot, J., Varela, F. J., Pachoud, B. ve ark. (ed.), Naturalizing Phenomenology: Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science, Stanford University Press, Stanford CA, 1999

Pettigrew, J. D., 'Searching for the switch: neural bases for perceptual rivalry alternations', Brain and Mind, 2001, 2(1), ss. 85–118

Phelps, E. A. & Gazzaniga, M. S., 'Hemispheric differences in mnemonic processing: the effects of left hemisphere inter pretation', Neuropsychologia, 1992, 30(3), ss. 293–7

Pica, P., Lemer, C., Izard, V. ve ark., 'Exact and approximate arithmetic in an Amazonian indigene group', Science, 2004, 306(5695), ss. 499–503

Piccolomini, Aeneas Sylvius, Pope Pius II, Secret Memoirs of a Renaissance Pope: The Commentaries of Aeneas Sylvius Piccolomini, Pius II, çev. F. A. Gragg, The Folio Society, Londra, 1988

Piercy, M., Hécaen, H. & de Ajuriaguerra, J., 'Constructional apraxia associated with unilateral cerebral lesions – left and right sided cases compared', Brain, 1960, 83(2), ss. 225–42

Piercy, M. & Smyth, V. O. G., 'Right hemisphere dominance for certain non-verbal intellectual skills', Brain, 1962, 85(4), ss. 775–90

Pilcher, D. L., Hammock, E. A. & Hopkins, W. D., 'Cerebral volumetric asymmetries in non-human primates: a magnetic resonance imaging study', Laterality, 2001, 6(2), ss. 165–79

Pinker, S., How the Mind Works, Norton, New York, 1997 Pirot, M., Pulton, T. W. & Sutker, L. W., 'Hemispheric asymmetry in reaction time to color stimuli', Perceptual and Motor Skills, 1977, 45(3, pt. 2), ss. 1151–5

Place, E. J. S. & Gilmore, G. C., 'Perceptual organization in schizophrenia', Journal of Abnormal Psychology, 1980, 89(3), ss. 409–18

Planck, M., Where is Science Going? (ön söz Albert Einstein), çev. J Murphy, Allen & Unwin, Londra, 1933

——, 'Report on the 25th General Assembly of the Kaiser Wilhelm Association for the Advancement of the Sciences', 10–11 Ocak 1936

Platek, S. M. & Gallup, G. G., Jnr., 'Self-face recognition is affected by schizotypal personality traits', Schizophrenia Research, 2002, 57(1), ss. 81–5

Platek, S. M., Keenan, J. P., Gallup, G. G., Jnr. ve ark., 'Where am I? The neurological correlates of self and other', Brain Research: Cognitive Brain Research, 2004, 19(2), ss. 114–22

Platel, H., Price, C., Baron, J.-C. ve ark., 'The structural components of music perception: a functional anatomical study', Brain, 1997, 120(2), ss. 229–43

Plato, Cratylus, kaynak metin The Dialogues of Plato, çev. B. Jowett, Clarendon Press, Oxford, 1871, cilt 1

——, Timaeus, çev. F. M. Cornford, Oxford University Press, Oxford, 1941

——, Phaedo, çev. R. Hackforth, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1955

——, Sophist, kaynak metin The Sophist and The Statesman, çev. A. E. Taylor, ed. R. Klibansky & E. Anscombe, Nelson, Londra, 1961

——, Republic, çev. H. D. P. Lee, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1963

——, Theaetetus, çev. J. McDowell, Clarendon Press, Oxford, 1973

——, Parmenides, çev. S. Scolnicov, University of California Press, Berkeley CA, 2003

Pleasants, H., The Agony of Modern Music, Simon & Schuster, New York, 1955

Pliny the Elder, Natural History: a selection, çev. & ed. J. F. Healy, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1991

Plotinus, Enneads, cilt 1, çev. A. H. Armstrong, Harvard University Press, Cambridge MA, 1966

Plumb, J. H., 'The Acceptance of Modernity', kaynak metin Brewer, J., McKendrick, N. & Plumb, J. H. (ed.), The Birth of a Consumer Society: the Commercialisation of Eighteenth-Century England, Europa, Londra, 1982, ss. 316–34

Plutarch, Lives, 2 cilt, çev. J. Dryden, Random House, New York, 2001

Pobric, G., Mashal, N., Faust, M. ve ark., 'The role of the right cerebral hemisphere in processing novel metaphoric expres sions: a transcranial magnetic stimulation study', Journal of Cognitive Neuroscience, 2008, 20(1), ss. 170–81

Pockett, S., 'On subjective back-referral and how long it takes to become conscious of a stimulus: a reinterpretation of Libet's data', Consciousness and Cognition, 2002, 11(2), ss. 144–61

Podell, K., Lovell, M., Zimmerman, M. ve ark., 'The Cognitive Bias Task and lateralized frontal lobe functions in males', Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences, 1995, 7(4), ss. 491–501

Poincaré, H., 'La création mathématique', Science et Méthode, Flammarion, Paris, 1908

Pontius, A. A., 'Dyslexia and specifically distorted drawings of the face – a new subgroup with prosopagnosia-like signs', Experientia, 1976, 32(11), ss. 1432–5

——, 'Links between literacy skills and accurate spatial relations in representations of the face: comparison of preschoolers, school children, dyslexics, and mentally retarded', Perceptual and Motor Skills, 1983, 57(2), ss. 659–66

——, 'Representation of spatial relations on the specific test, Draw-A-Person-With-Face-In-Front, as indicative of literacy skills in Australian Aboriginals and "Westerners"', Perceptual and Motor Skills, 1984, 59(1), ss. 275–84

Poole, J. H., Tyack, P. L., Stoeger-Horwath, A. S. ve ark., 'Animal behaviour: elephants are capable of vocal learning', Nature, 2005, 434(7032), ss. 455–6

Pope, A., 'The Works of Shakespear' [1725] için ön söz, kaynak metin Nichol Smith, D. (ed.), Eighteenth Century Essays on Shakespeare, Clarendon Press, Oxford, 1963, ss. 47–62

——, Poetical Works, ed. H. Davis, Oxford University Press, Oxford, 1978

Popescu, M., Otsuka, A. & Ioannides, A. A., 'Dynamics of brain activity in motor and frontal cortical areas during music listening: a magnetoencephalographic study', NeuroImage, 2004, 21(4), ss. 1622–38

Popper, K. R., The Logic of Scientific Discovery, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1980

Poreh, A. M., Whitman, R. D. & Ross, T., 'Creative thinking abilities and hemispheric asymmetry in schizotypal college students', Current Psychology: Research & Reviews, 1993–94, 12(4), ss. 344–52

Portele, G., 'Gestalttheorie und Wissenschaftstheorie: Plädoyer für eine alternative Wissenschaft', Gestalt Theory, 1979, 1(1), ss. 26–38

Porter, D. & Neuringer, A., 'Music discriminations by pigeons', Journal of Experimental Psychology: Animal Behavior Processes, 1984, 10(2), ss. 138–48

Porter, S., Campbell, M. A., Stapleton, J. ve ark., 'The influence of judge, target, and stimulus characteristics on the accuracy of detecting deceit', Canadian Journal of Behavioural Science, 2002, 34(3), ss. 172–85

Posner, M. I., 'Attention in cognitive neuroscience: an overview', kaynak metin Gazzaniga, M. S. (ed.), The Cognitive Neurosciences, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1995, ss. 615–24

Posner, M. I. & Petersen, S. E., 'The attention system of the human brain', Annual Review of Neuroscience, 1990, 13(1), ss. 25–42

Posner, M. I. & Raichle, M., Images of Mind, Scientific American Library, New York, 1994

Post, F., 'Creativity and psychopathology: a study of 291 world-famous men', British Journal of Psychiatry, 1994, 165(2), ss. 22–34

Poundstone, W., Prisoner's Dilemma, Doubleday, New York, 1992

Povinelli, D. J., Nelson, K. E. & Boysen, S. T., 'Inferences about guessing and knowing by chimpanzees (Pan troglodytes)', Journal of Comparative Psychology, 1990, 104(3), ss. 203–10

——, 'Comprehension of role reversal in chimpanzees: evidence of empathy?', Animal Behaviour, 1992, 43(4), ss. 633–40

Povinelli, D. J., Parks, K. A. & Novak, M. A., 'Do rhesus monkeys (Macaca mulatta) attribute knowledge and ignorance to others?', Journal of Comparative Psychology, 1991, 105(4), ss. 318–25

Povinelli, D. J., Rulf, A. B., Landau, K. R. ve ark., 'Self-recognition in chimpanzees (Pan troglodytes): distribution, ontogeny, and patterns of emergence', Journal of Comparative Psychology, 1993, 107(4), ss. 347–72

Preilowski, B., 'Self-recognition as a test of consciousness in left and right hemisphere of "split-brain" patients', Activitas Nervosa Superior (Prague), 1977, 19(ek 2), ss. 343–4

Preisler, A., Gallasch, E. & Schulter, G., 'Hemispheric asymmetry and the processing of harmonies in music', International Journal of Neuroscience, 1989, 47(1–2), ss. 131–40

Premack, D., Gavagai, or the Future History of the Animal Language Controversy, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1986

Premack, D. & Woodruff, G., 'Does the chimpanzee have a theory of mind?', Behavioral and Brain Sciences, 1978, 1(4), ss. 515–26

Previc, F. H., 'Nonright-handedness, central nervous system and related pathology, and its lateralization: a reformulation and synthesis', Developmental Neuropsychology, 1996, 12(4), ss. 443–515

Pribram, K. H., 'Emotions', kaynak metin Filskov, S. B. & Boll, T. J. (ed.), Handbook of Clinical Neuropsychology, Wiley, New York, 1981, ss. 102–34

Price, C. J. & Friston, K. J., 'Functional imaging studies of category specificity', kaynak metin Forde, E. M. E. & Humphreys, G. W. (ed.), Category Specificity in Brain and Mind, Psychology Press, Hove, İNGİLTERE, 2002, ss. 427–47

Price, D. W., History Made, History Imagined, University of Illinois Press, Champaign IL, 1999

Prigatano, G., 'Disturbances of self-awareness of deficit after traumatic brain injury', kaynak metin Prigatano, G. & Schacter, D. (ed.), Awareness of Deficit After Brain Injury, Oxford University Press, Oxford, 1991, ss. 111–26

——, 'Individuality, lesion location and psychotherapy after brain injury', kaynak metin Christiansen, A.-L. & Uzzell, B. P. (ed.), Brain Injury and Neuropsychological Rehabilitation: International Perspectives, Laurence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1994, ss. 173–86

Prins, R. & Bastiaanse, R., 'The early history of aphasiology: from the Egyptian surgeons (c. 1700 BC) to Broca (1861)', Aphasiology, 2006, 20(8), ss. 762–91

Prinz, W., 'Experimental approaches to imitation', kaynak metin Meltzoff, A. & Prinz, W. (ed.), The Imitative Mind: Development, Evolution, and Brain Bases, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2002, ss. 143–63

——, 'An ideomotor approach to imitation', kaynak metin Hurley, S. & Chater, N. (ed.), Perspectives on Imitation: From Neuroscience to Social Science, cilt 1, Mechanisms of Imitation and Imitation in Animals, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2005a, ss. 141–56

——, 'Construing selves from others', kaynak metin Hurley, S. & Chater, N. (ed.), Perspectives on Imitation: From Neuroscience to Social Science, cilt 2, Imitation, Human Development, and Culture, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2005b, ss. 180–81

Prodan, C. I., Orbelo, D. M., Testa, J. A. ve ark., 'Hemispheric differences in recognizing upper and lower facial displays of emotion', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 2001, 14(4), ss. 206–12

Pujol, J., Deus, J., Losilla, J. M. ve ark., 'Cerebral lateralization of language in normal left-handed people studied by functional MRI', Neurology, 1999, 52(5), ss. 1038–43

Pujol, J., López-Sala, A., Deus, J. ve ark., 'The lateral asymmetry of the human brain studied by volumetric magnetic reso nance imaging', NeuroImage, 2002, 17(2), ss. 670–79

Putnam, R. D., Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community, Simon & Schuster, New York, 2000

Querné, L., Eustache, F. & Faure, S., 'Interhemispheric inhibition, kaynak metintrahemispheric activation, and lexical capacities of the right hemisphere: a tachistoscopic, divided visual-field study in normal subjects', Brain and Language, 2000, 74(2), ss. 171–90

Querné, L. & Faure, S., 'Activating the right hemisphere by a prior spatial task: equal lexical decision accuracy in left and right visual fields in normal subjects', Brain and Cognition, 1996, 32(2), ss. 142–5

Quinn, K. & Geffen, G., 'The development of tactile transfer of information', Neuropsychologia, 1986, 24(6), ss. 793–804

Raby, C. R., Alexis, D. M., Dickinson, A. ve ark., 'Planning for the future by western scrub-jays', Nature, 2007, 445(7130), ss. 919–21

Radden, J. (ed.), The Nature of Melancholy: from Aristotle to Kristeva, Oxford University Press, Oxford, 2000

Raichle, M. E., Fiez, J. A., Videen, T. O. ve ark., 'Practice-related changes in human brain functional anatomy during nonmotor learning', Cerebral Cortex, 1994, 4(1), ss. 8–26

Raine, A., Buchsbaum, M. & LaCasse, L., 'Brain abnormalities in murderers indicated by positron emission tomography', Biological Psychiatry, 1997, 42(6), ss. 495–508

Rainville, P., Hofbauer, R. K., Paus, T. ve ark., 'Cerebral mechanisms of hypnotic induction and suggestion', Journal of Cognitive Neuroscience, 1999, 11(1), ss. 110–25

Rakison, D. H. & Poulin-Dubois, D., 'Developmental origin of the animate-inanimate distinction', Psychological Bulletin, 2001, 127(2), ss. 209–28

Ralegh, Sir Walter, Poems, ed. A. M. C. Latham, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1951

Ramachandran, V. S., 'Behavioral and magnetoencephalographic correlates of neural plasticity in the adult human brain', National Academy of Sciences of the USA raporları, 1993, 90(22), ss. 10413–20

——, 'Phantom limbs, neglect syndromes, repressed memories, and Freudian psychology', International Review of Neurobiology, 1994, 37, ss. 291–333

——, 'Anosognosia in parietal lobe syndrome', Consciousness and Cognition, 1995, 4(1), ss. 22–51

——, Phantoms in the Brain: Human Nature and the Architecture of the Mind, HarperCollins, Londra, 2005

Ramachandran, V. S. & Hubbard, E. M., 'Synaesthesia: a window into perception, thought and language', Journal of Consciousness Studies, 2001, 8(12), ss. 3–34

Ramachandran, V. S. & Rogers-Ramachandran, D., 'Denial of disabilities in anosognosia', Nature, 1996, 382(6591), s. 501

Rampling, D., 'Ascetic ideals and anorexia nervosa', Journal of Psychiatric Research, 1985, 19(2–3), ss. 89–94

Rankin, K. P., Gorno-Tempini, M. L., Allison, S. C. ve ark., 'Structural anatomy of empathy in neurodegenerative disease', Brain, 2006, 129(11), ss. 2945–56

Rao, S. M., Mayer, A. R. & Harrington, D. L., 'The evolution of brain activation during temporal processing', Nature Neuroscience, 2001, 4(3), ss. 317–23

Rao, V., Pintchovski, S., Chin, J. ve ark., 'AMPA receptors regulate transcription of the plasticity-related immediate-early gene Arc', Nature Neuroscience, 2006, 9(7), ss. 887–95

Rapcsak, S. Z., Ochipa, C., Beeson, P. M. ve ark., 'Praxis and the right hemisphere', Brain and Cognition, 1993, 23(2), ss. 181–202

Rapp, A. M., Leube, D. T., Erb, M. ve ark., 'Neural correlates of metaphor processing', Brain Research: Cognitive Brain Research, 2004, 20(3), ss. 395–402

Rasmussen, T. & Milner, B., 'The role of early left-brain injury in determining lateralization of cerebral speech functions', Annals of the New York Academy of Sciences, 1977, 299, ss. 355–69

Rastelli, F., Funes, M. J., Lupiáñez, J. ve ark., 'Left visual neglect: is the disengage deficit space- or objectbased?' Experimental Brain Research, 2008, 187(3), ss. 439–46

Ratcliff, G., 'Disturbances of spatial orientation associated with cerebral lesions', kaynak metin Potegal, M. (ed.), Spatial abilities: devel opment and physiological foundations, Academic Press, New York, 1982, ss. 301–31

Ratliff, F., Mach Bands: Quantitative Studies on Neural Networks in the Retina, Holden-Day, San Francisco, 1965

Rausch, R., 'Cognitive strategies in patients with unilateral temporal lobe excisions', Neuropsychologia, 1977, 15(3), ss. 385–95

——, 'Differences in cognitive function with left and right temporal lobe dysfunction', kaynak metin Benson, D. F. & Zaidel, E. (ed.), The Dual Brain, Guilford Press, New York, 1985, ss. 247–61

Rauscher, F. H., Krauss, R. M. & Chen, Y., 'Gesture, speech and lexical access: the role of lexical movements in speech production', Psychological Science, 1996, 7(4), ss. 226–31

Razani, J., Boone, K. B., Miller, B. L. ve ark., 'Neuropsychological performance of right- and left-frontotemporal dementia compared to Alzheimer's disease', Journal of the International Neuropsychological Society, 2001, 7(4), ss. 468–80

Reed, B. R., Jagust, W. J. & Coulter, L. ve ark., 'Anosognosia in Alzheimer's disease: relationships to depression, cognitive function, and cerebral perfusion', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 1993, 15(2), ss. 231–44

Rees, R. (ed.), 'Wittgenstein's notes for lectures on "private experience" and "sense data"', Philosophical Review, 1968, 77, ss. 271–320

Regard, M., Knoch, D., Gütling, E. ve ark., 'Brain damage and addictive behavior: a neuropsychological and electroen cephalogram investigation with pathologic gamblers', Cognitive and Behavioral Neurology, 2003, 16(1), ss. 47–53

Regard, M. & Landis, T., 'Beauty may differ in each half of the eye of the beholder', kaynak metin Rentschler, I., Herzberger, B. & Epstein, D. (ed.), Beauty and the Brain: Biological Aspects of Aesthetics, Birkhauser Verlag, Basel, 1988, ss. 243–56

——, '"Gourmand syndrome": eating passion associated with right anterior lesions', Neurology, 1997, 48(5), ss. 1185–90

Reich, S. S. & Cutting, J., 'Picture perception and abstract thought in schizophrenia', Psychological Medicine, 1982, 12(1), ss. 91–6

Remond-Besuchet, C., Noël, M.-P., Seron, X. ve ark., 'Selective preservation of exceptional arithmetical knowledge in a demented patient', Mathematical Cognition, 1999, 5(1), ss. 41–63

Resch, F., Haffner, J., Parzer, P. ve ark., 'Testing the hypothesis of the relationships between laterality and ability according to Annett's right-shift theory: findings in an epidemiological sample of young adults', British Journal of Psychology, 1997, 88(4), ss. 621–35

Révész, G., The Human Hand: A Psychological Study, çev. J. Cohen, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1958 [De mensche lijke hand1942]

Richards, H., 'The "uneventful life" that embraced philosophy and science as well as penal reform and fridges', Times Higher Education Supplement, Londra, 9 Eylül 2005

Richards, L. & Chiarello, C., 'Activation without selection: parallel right-hemisphere roles in language and intentional movement?', Brain and Language, 1997, 57(1), ss. 151–78

Richter, I. A. (ed.), Selections from the Notebooks of Leonardo da Vinci, Oxford University Press, Oxford, 1952

Richter, J., Möller, B., Spitzer, C. ve ark., 'Transcallosal inhibition in patients with and without alexithymia', Neuropsychobiology, 2006, 53(2), ss. 101–7

Ricks, C., Keats and Embarrassment, Clarendon Press, Oxford, 1974

Ricoeur, P., kaynak metin Reagan, C. & Stewart, D. (ed.), The Philosophy of Paul Ricoeur, Beacon Press, Boston MA, 1978

Ridolfi, C., Le Maraviglie dell'Arte, ed. D. von Hadeln, Grote, Berlin, 1914–24

Rilling, J. K., Gutman, D., Zeh, T. ve ark., 'A neural basis for social cooperation', Neuron, 2002, 35(2), ss. 395–405

Rimé, B., Schiaratura, L., Hupet, M. ve ark., 'Effects of relative immobilisation on the speaker's nonverbal behaviour and on the dialogue imagery level', Motivation and Emotion, 1984, 8(4), ss. 311–25

Ringo, J. L., Doty, R. W., Demeter, S. ve ark., 'Time is of the essence: a conjecture that hemispheric specialization arises from interhemispheric conduction delay', Cerebral Cortex, 1994, 4(4), ss. 331–43

Ritblatt, S. N., 'Children's level of participation in a false-belief task, age, and theory of mind', Journal of Genetic Psychology, 2000, 161(1), ss. 53–64

Ritsema, M. E. & Murphy, M. A., 'Palinopsia from posterior visual pathway lesions without visual field defects', Journal of Neuro-Ophthalmology, 2007, 27(2), ss. 115–17

Rizzolatti, G., Fogassi, L., Gallese, V. ve ark., 'Neurophysiological mechanisms underlying the understanding and imitation of action', Nature Reviews Neuroscience, 2001, 2(9), ss. 661–70

Roberson, D. & Davidoff, J., 'The categorical perception of colors and facial expressions: the effect of verbal interference', Memory and Cognition, 2000, 28(6), ss. 977–86

Roberts, N. A., Beer, J. S., Werner, K. H. ve ark., 'The impact of orbital prefrontal cortex damage on emotional activation to unanticipated and anticipated acoustic startle stimuli', Cognitive, Affective and Behavioral Neuroscience, 2004, 4(3), ss. 307–16

Robertson, L. C. & Lamb, M. R., 'Neuropsychological contributions to theories of part/whole organisation', Cognitive Psychology, 1991, 23(2), ss. 299–330

Robertson, L. C., Lamb, M. R. & Knight, R. T., 'Effects of lesions of temporal-parietal junction on perceptual and atten tional processing in humans', Journal of Neuroscience, 1988, 8(10), ss. 3757–69

Robertson-Dunn, D., Metreweli, C. & Brown, B., 'Cerebral asymmetry in the Chinese', International Journal of Neuroradiology, 1996, 2, ss. 347–52

Robins, A. & Rogers, L. J., 'Complementary and lateralized forms of processing in Bufo marinusfor novel and familiar prey', Neurobiology of Learning and Memory, 2006, 86(2), ss. 214–27

Robinson, R. G., 'Differential behavioral and biochemical effects of right and left hemispheric cerebral infarction in the rat', Science, 1979, 205(4407), ss. 707–10

Robinson, R. G. & Benson, D. F., 'Depression in aphasic patients: frequency, severity and clinical-pathological correlations', Brain and Language, 1981, 14(2), ss. 282–91

Robinson, R. G., Boston, J. D., Starkstein, S. E. ve ark., 'Comparison of mania and depression after brain injury: causal factors', American Journal of Psychiatry, 1988, 145(2), ss. 172–8

Robinson, R. G., Kubos, K. L., Starr, L. B. ve ark., 'Mood disorders in stroke patients: importance of location of lesion', Brain, 1984, 107(1), ss. 81–93

Robinson, R. G. & Price, T. R., 'Post-stroke depressive disorders: a follow-up study of 103 patients', Stroke, 1982, 13(5), ss. 635–41

Robinson, R. G., Starr, L. B., Lipsey, J. R. ve ark., 'A two-year longitudinal study of post-stroke mood disorders. In-hospital prognostic factors associated with six-month outcome', Journal of Nervous and Mental Disease, 1985, 173(4), ss. 221–6

Robinson, R. G. & Szetela, B., 'Mood change following left hemispheric brain injury', Annals of Neurology, 1981, 9(5), ss. 447–53

Rogers, L. J., 'Evolution of hemisphere specialisation: advantages and disadvantages', Brain and Language, 2000, 73(2), ss. 236–53

——, 'Lateralization in vertebrates: its early evolution, general pattern and development', kaynak metin Slater, P. J. B., Rosenblatt, J., Snowdon, C. ve ark. (ed.), Advances in the Study of Behavior, cilt 31, Academic Press, New York, 2002, ss. 107–62

——, 'Cognitive and social advantages of having a lateralized brain', kaynak metin Malashichev, Y. B. & Deckel, A. W. (ed.), Behavioral and Morphological Asymmetries in Vertebrates, Landes Bioscience, Austin TX, 2006, ss. 129–39

Rogers, L. J. & Andrew, R. J., Comparative Vertebrate Lateralization, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2002

Rogers, L. J. & Kaplan, G., 'An eye for a predator: lateralization in birds, with particular reference to the Australian magpie', kaynak metin Malashichev, Y. B. & Deckel, A. W. (ed.), Behavioral and Morphological Asymmetries in Vertebrates, Landes Bioscience, Austin TX, 2006, ss. 47–57

Rogers, L. J. & Workman, L., 'Light exposure during incubation affects competitive behaviour in domestic chicks', Applied Animal Behaviour Science, 1989, 23, ss. 187–98

Rogers, L. J., Zucca, P. & Vallortigara, G., 'Advantages of having a lateralized brain', Royal Society of Londra Raporları, B serisi: Biological Sciences, 2004, 271(ek 6), ss. S420–2

Roland, P. E., Skinhøj, E. & Lassen, N. A., 'Focal activation of human cerebral cortex during auditory discrimination', Journal of Neurophysiology, 1981, 45(6), ss. 1139–51

Romito, L. M., Raja, M., Daniele, A. ve ark., 'Transient mania with hypersexuality after surgery for high frequency stimula tion of the subthalamic nucleus in Parkinson's disease', Movement Disorders, 2002, 17(6), ss. 1371–4

Roricht, S., Irlbacher, K., Petrow, E. ve ark., 'Normwerte transkallosal und kortikospinal vermittelter Effekte einer hemispharenselektiven elektromyographischer magnetischen Kortexreizung beim Menschen', Zeitschrift für Elektroenzephalographie, Elektromyographie und Verwandte Gebiete, 1997, 28, ss. 34–8

Rorty, R., Contingency, Irony, Solidarity, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1989

Rosen, G. D. & Galaburda, A. M., 'Development of language: a question of asymmetry and deviation', kaynak metin Mehler, J. & Fox, R. (ed.), Neonate Cognition: Beyond the Blooming, Buzzing Confusion, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1985, ss. 307–25

Rosenthal, D. M., 'The timing of conscious states', Consciousness and Cognition, 2002, 11(2), ss. 215–20

Ross, E. D., 'Right-hemisphere lesions in disorders of affective language', kaynak metin Kertesz, A. (ed.), Localization in Neuropsychology, Academic Press, New York, 1983, ss. 493–508

——, 'Nonverbal aspects of language [review]', Neurologic Clinics, 1993, 11(1), ss. 9–23

Ross, E. D., Homan, R. W. & Buck, R., 'Differential hemispheric lateralization of primary and social emotions', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 1994, 7(1), ss. 1–19

Ross, E. D. & Mesulam, M. M., 'Dominant language functions of the right hemisphere? Prosody and emotional gesturing', Archives of Neurology, 1979, 36(3), ss. 144–8

Ross, E. D., Thompson, R. D. & Yenkosky, J., 'Lateralisation of affective prosody in the brain and callosal integration of hemispheric language functions', Brain and Language, 1977, 56(1), ss. 27–54

Rosse, R. B., Kendrick, K., Wyatt, R. J. ve ark., 'Gaze discrimination in patients with schizophrenia: preliminary report', American Journal of Psychiatry, 1994, 151(6), 919–21

Rossion, B., Caldara, R., Seghier, M. ve ark., 'A network of occipito-temporal face-sensitive areas besides the right middle fusiform gyrus is necessary for normal face processing', Brain, 2003, 126(11), ss. 2381–95

Rossor, M. N., Warrington, E. K. & Cipolotti, L., 'The isolation of calculation skills', Journal of Neurology, 1995, 242(2), ss. 78–81

Rotenberg, V. S., 'An integrative psychophysiological approach to brain hemisphere functions in schizophrenia', Neuroscience and Biobehavioral Reviews, 1994, 18(4), ss. 487–95

——, 'The peculiarity of the right-hemisphere function in depression: solving the paradoxes', Progress in Neuro Psychopharmacology and Biological Psychiatry, 2004, 28(1), ss. 1–13

Rotenberg, V. S. & Arshavsky, V. V., 'The two hemispheres and the problem of psychotherapy', Dynamische Pychiatrie/Dynamic Psychiatry, 1987, 20(5–6), ss. 369–77

Roth, H. L., Lora, A. N. & Heilman, K. M., 'Effects of monocular viewing and eye dominance on spatial attention', Brain, 2002, 125(9), ss. 2023–35

Roth, M., 'Disorders of the body image caused by lesions of the right parietal lobe', Brain, 1949, 72(1), ss. 89–111

Rothbart, M. K., Ahadi, S. A. & Hershey, K. L., 'Temperament and social behavior in childhood', Merrill-Palmer Quarterly, 1994, 40(1), ss. 21–39

Rothwell, J. C., Colebatch, J., Britton, T. C. ve ark., 'Physiological studies in a patient with mirror movements and agenesis of the corpus callosum', Journal of Physiology, 1991, 438(1), s. 34P

Rourke, B. P., Nonverbal Learning Disabilities: The Syndrome and the Model, Guilford Press, New York, 1989

Rousseau, J.-J., 'Essay on the origin of languages which treats of melody and musical imitation', kaynak metin Two Essays on the Origin of Language: Jean-Jacques Rousseau & Johann Gottfried Herder, çev. J. H. Moran & A. Gode, University of Chicago Press, Chicago, 1966, ss. 1–74 [Essai sur l'origine des langues1781]

Rousseaux, M., Fimm, B. & Cantagallo, A., 'Attention disorders in cerebrovascular diseases', kaynak metin Leclercq, M. & Zimmerman, P. (ed.), Applied Neuropsychology of Attention, Psychology Press, Londra, 2002, ss. 280–304

Rousseaux, M., Godefroy, O., Cabaret, M. ve ark., 'Analyse et évolution des déficits cognitifs après rupture des anévrysmes de l'artère communicante antérieure', Revue Neurologique, 1996, 152(11), ss. 678–87

Rubia, K., Smith, A. B., Brammer, M. J. ve ark., 'Right inferior prefrontal cortex mediates response inhibition while mesial prefrontal cortex is responsible for error detection', NeuroImage, 2003, 20(1), ss. 351–8

Ruby, P. & Decety, J., 'Effect of subjective perspective taking during simulation of action: a PET investigation of agency', Nature Neuroscience, 2001, 4(5), ss. 546–50

——, 'What you believe versus what you think they believe: a neuroimaging study of conceptual perspective-taking', European Journal of Neuroscience, 2003, 17(11), ss. 2475–80

Rueckert, L. & Grafman, J., 'Sustained attention deficits in patients with right frontal lesions', Neuropsychologia, 1996, 34(10), ss. 953–63

Ruff, R. M., Allen, C. C., Farrow, C. E. ve ark., 'Figural fluency: differential impairment in patients with left versus right frontal lobe lesions', Archives of Clinical Neuropsychology, 1994, 9(1), ss. 41–55

Rumelhart, D. E., Smolensky, P., McClelland, J. L. ve ark., 'Schemata and sequential thought processes in PDP [parallel distributed processing] models', kaynak metin McClelland, J. L. & Rumelhart, D. E. (ed.), Parallel Distributed Processing, cilt 2, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1986, ss. 7–57

Ruskin, J., Modern Painters, 6 cilt, George Allen, Londra, 1904 [1843–60]

Russell, B., History of Western Philosophy, George Allen & Unwin, Londra, 1946

Russell, D. A. & Konstan, D., Heraclitus: Homeric Problems, Society of Biblical Literature, Atlanta GA, 2005

Russell, J. M., Early, T. S., Patterson, J. C. ve ark., 'Temporal lobe perfusion asymmetries in schizophrenia', Journal of Nuclear Medicine, 1997, 38(4), ss. 607–12

Russell, S. M. & Golfinos, J. G., 'Amusia following resection of a Heschl gyrus glioma: case report', Journal of Neurosurgery, 2003, 98(5), ss. 1109–12

Rutledge, R. & Hunt, G. R., 'Lateralised tool use in New Caledonian crows', Animal Behaviour, 2004, 67(2), ss. 327–32

Rybash, J. M. & Hoyer, W. J., 'Hemispheric specialization for categorical and coordinate spatial representations: a reap praisal', Memory and Cognition, 1992, 20(3), ss. 271–6

Saadah, E. S. & Melzack, R., 'Phantom limb experiences in congenital limb-deficient adults', Cortex, 1994, 30(3), ss. 479–85

Sabbagh, M. A., 'Communicative intentions and language: evidence from right-hemisphere damage and autism', Brain and Language, 1999, 70(1), ss. 29–69

Sackeim, H. A., Greenberg, M. S., Weiman, A. L. ve ark., 'Hemispheric asymmetry in the expression of positive and negative emotions: neurologic evidence', Archives of Neurology, 1982, 39(4), ss. 210–18

Sacks, O., 'The power of music', Brain, 2006, 129(10), ss. 2528–32

Safer, M. A. & Leventhal, H., 'Ear differences in evaluating emotional tones of voice and verbal content', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1977, 3(1), ss. 75–82

Saha, S., Chant, D., Welham, J. ve ark., 'A systematic review of the prevalence of schizophrenia', PLoS Medicine, 2005, 2(5), s. e141

Sakai, K., Hikosaka, O., Miyauchi, S. ve ark., 'Neural representation of a rhythm depends on its interval ratio', Journal of Neuroscience, 1999, 19(22), ss. 10074–81

Salamy, A., 'Commissural transmission: maturational changes in humans', Science, 1978, 200(4348), ss. 1409–11

Saling, M. M. & Tyson, G., 'Lateral cradling preferences in nulliparous females', Journal of Genetic Psychology, 1981, 139, ss. 309–10

Salk, L., 'The role of the heartbeat in the relations between mother and infant', Scientific American, 1973, 228(5), ss. 24–9

Salmaso, D. & Denes, G., 'Role of the frontal lobes on an attention task: a signal detection analysis', Perceptual and Motor Skills, 1982, 54(3, pt. 2), ss. 1147–50

Sandhu, S., Cook, P. & Diamond, M. C., 'Rat cerebral cortical estrogen receptors: male-female, right-left', Experimental Neurology, 1986, 92(1), ss. 186–96

Sandkühler, S. & Bhattacharya, J., 'Deconstructing insight: EEG correlates of insightful problem solving', PLoS ONE, 2008, 3(1), s. e1459

Sansavini, A., Bertoncini, J. & Giovanelli, G., 'Newborns discriminate the rhythm of multisyllabic stressed words', Developmental Psychology, 1997, 33(1), ss. 3–11

Sapir, E., 'The unconscious patterning of behavior in society', kaynak metin Dummer, E. S. (ed.), The Unconscious: A Symposium, Knopf, New York, 1927, ss. 114–42

Sarles, H. B., Language and Human Nature, University of Minnesota Press, Minneapolis MN, 1985

Saron, C. D. & Davidson, R. J., 'Visual evoked potential measures of interhemispheric transfer time in humans', Behavioral Neuroscience, 1989, 103(5), ss. 1115–38

Saron, C. D., Foxe, J. J., Schroeder, C. E. ve ark., 'Complexities of interhemispheric communication in sensorimotor tasks revealed by high-density event-related potential mapping', kaynak metin Hugdahl, K. & Davidson, R. J. (ed.), The Asymmetrical Brain, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2003, ss. 341–408

Saron, C. D., Foxe, J. J., Simpson, G. V. ve ark., 'Interhemispheric visuomotor activation: spatiotemporal electrophysiology related to reaction time', kaynak metin Zaidel, E. & Iacoboni, M. (ed.), The Parallel Brain: the Cognitive Neuroscience of the Corpus Callosum, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2002, ss. 171–219

Sass, L. A., 'Time, space, and symbol: a study of narrative form and representational structure in madness and modernism', Psychoanalysis and Contemporary Thought, 1985, 8, ss. 45–85

——, Madness and Modernism: Insanity in the Light of Modern Art, Literature and Thought, Harvard University Press, Cambridge MA, 1992

——, The Paradoxes of Delusion: Wittgenstein, Schreber, and the Schizophrenic Mind, Cornell University Press, Ithaca New York, 1994

——, 'Wittgenstein, Freud and the nature of psychoanalytic explanation', kaynak metin Allen, R. & Turvey, M. (ed.), Wittgenstein, Theory and the Arts, Routledge, Londra, 2001, ss. 253–95

——, 'Schizophrenia: a disturbance of the thematic field', kaynak metin Embree, L. (ed.), Gurwitsch's Relevancy for Cognitive Science (Contributions to Phenomenology), Springer-Verlag, Dordrecht, Netherlands, 2004, ss. 59–78

Sass, L. A. & Parnas, J., 'Phenomenology of self-disturbances: some research findings and directions', Philosophy, Psychiatry, & Psychology, 2001, 8(4), ss. 347–56

——, 'Schizophrenia, consciousness, and the self ', Schizophrenia Bulletin, 2003, 29(3), ss. 427–44

——, 'Explaining schizophrenia: the relevance of phenomenology', kaynak metin Chung, M. C., Fulford, K. W. M. & Graham, G. (ed.), Reconceiving Schizophrenia, Oxford University Press, Oxford, 2007, ss. 63–95

Saxby, L. & Bryden, M. P., 'Left visual-field advantage in children for processing visual emotional stimuli', Developmental Psychology, 1985, 21(2), ss. 253–61

Saxe, G. B. & Moylan, T., 'The development of measurement operations among the Oksapmin of Papua New Guinea', Child Development, 1982, 53(5), ss. 1242–8

Saxe, R. & Wexler, A., 'Making sense of another mind: the role of the right temporo-parietal junction', Neuropsychologia, 2005, 43(10), ss. 1391–9

Schacter, D. L., Curran, T., Galluccio, L. ve ark., 'False recognition and the right frontal lobe: a case study', Neuropsychologia, 1996, 34(8), ss. 793–808

Schacter, D. L., Glisky, E. L. & McGlynn, S. M., 'Impact of memory disorder on everyday life: awareness of deficits and return to work', kaynak metin Tapper, D. & Cicerone, K. (ed.), The Neuropsychology of Everyday Life, Kluwer, Boston MA, 1990, ss. 231–57

Schaffer, C. E., Davidson, R. J. & Saron, C., 'Frontal and parietal electroencephalogram asymmetry in depressed and non depressed subjects', Biological Psychiatry, 1983, 18(7), ss. 753–62

Schatz, A. M., Ballantyne, A. O. & Trauner, D. A., 'A hierarchical analysis of block design errors in children with early focal brain damage', Developmental Neuropsychology, 2000, 17(1), ss. 75–83

Scheibel, A. B., Paul, L. A., Fried, I. ve ark., 'Dendritic organization of the anterior speech area', Experimental Neurology, 1985, 87(1), ss. 109–17

Scheler, M., The Nature of Sympathy, çev. P. Heath, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1954

——, Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values: A New Attempt toward the Foundation of an Ethical Personalism, çev. M. S. Frings & R. L. Funk, Northwestern University Press, Evanston IL, 1973 [1913–16]

——, Späte Schriften, kaynak metin ed. M. Frings, Gesammelte Werke, cilt 9, Francke Verlag, Bern, 1976

——, Ressentiment, çev. L. B. Coser & W. W. Holdheim, Marquette University Press, Milwaukee WI, 1998 [1915]

——, The Constitution of The Human Being, çev. J. Cutting, Marquette University Press, Milwaukee WI, 2008

Schenkenberg, T., Dustman, R. E. & Beck, E. C., 'Changes in evoked responses related to age, hemisphere and sex', Electroencephalography and Clinical Neurophysiology, 1971, 30(2), ss. 163–4

Scherer, K. R., 'Emotion expression in speech and music', kaynak metin Sundberg, J., Nord, L. & Carlson, R. (ed.), Music, Language, Speech and Brain, MacMillan Press, Basingstoke, İNGİLTERE, 1991, ss. 146–56

Schiffer, F., Zaidel, E., Bogen, J. ve ark., 'Different psychological status in the two hemispheres of two splitbrain patients', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 1998, 11(3), ss. 151–6

Schilder, P., The Image and Appearance of the Human Body, Routledge, Londra, 1999

Schiltz, C., Sorger, B., Caldara, R. ve ark., 'Impaired face discrimination in acquired prosopagnosia is associated with abnormal response to individual faces in the right middle fusiform gyrus', Cerebral Cortex, 2006, 16(4), ss. 574–86

Schlegel, A. W., Lectures on Dramatic Art and Literature, lecture VI, çev. J. Black, 2. edisyon, George Bell & Sons, Londra, 1886, ss. 78–95

Schlegel, F., Philosophical Fragments, çev. P. Firchow, University of Minnesota Press, Minneapolis MN, 1991

——, Athenaeum Fragments, kaynak metin Bernstein, J. M. (ed.), Classic and Romantic German Aesthetics, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2003, ss. 246–60

Schleiermacher, F., On Religion: Speeches to its Cultured Despisers, çev. J. Oman, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Londra, 1893 [Über die Religion1799]

——, Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern, Felix Meiner, Hamburg, 1958 [1799]

Schmidt, G. L., DeBuse, C. J. & Seger, C. A., 'Right hemisphere metaphor processing? Characterizing the lateralization of semantic processes', Brain and Language, 2007, 100(2), ss. 127–41

Schneiderman, E. I., Murasugi, K. G. & Saddy, J. D., 'Story arrangement ability in right-brain damaged patients', Brain and Language, 1992, 43(1), ss. 107–20

Schnider, A., Benson, F. & Rosner, L. J., 'Callosal disconnection in multiple sclerosis', Neurology, 1993, 43(6), ss. 1243–5

Schnider, A., Gutbrod, K., Hess, C. W. ve ark., 'Memory without context: amnesia with confabulations after infarction of the right capsular genu', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1996, 61(2), ss. 186–93

Schoenemann, P. T., Sheehan, M. J. & Glotzer, L. D., 'Prefrontal white matter volume is disproportionately larger in humans than in other primates', Nature Neuroscience, 2005, 8(2), ss. 242–52

Schooler, J. W. & Engstler-Schooler, T. Y., 'Verbal overshadowing of visual memories: some things are better left unsaid', Cognitive Psychology, 1990, 22(1), ss. 36–71

Schopenhauer, A., The World as Will and Representation, 2 cilt, çev. E. F. Payne, Dover, New York, 1969 [Die Welt als Wille und Vorstellung1819]

——, Die Welt als Wille und Vorstellung, kaynak metin Sämtliche Werke, ed. Wolfgang, Freiherr von Löhneysen, Cotta-Insel-Verlag, Stuttgart/Frankfurt am Main, 1960, cilt 1 & 2 [1819]

——, Preisschrift über die Freiheit des Willens, kaynak metin Sämtliche Werke, ed. Wolfgang, Freiherr von Löhneysen, Cotta-Insel Verlag, Stuttgart/Frankfurt am Main, 1962, cilt 3 [1819]

Schore, A. N., Affect Regulation and the Origin of the Self: the Neurobiology of Emotional Development, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1994

——, 'A century after Freud's project: is a rapprochement between psychoanalysis and neurobiology at hand?', Journal of the American Psychoanalytic Association, 1997, 45(3), ss. 807–40

——, Affect Regulation and the Repair of the Self, Norton, New York, 2003

Schreber, D. P., Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken, Oswald Mutze, Leipzig, 1903

Schroeder, S., 'The coded-message model of literature', kaynak metin Allen, R. & Turvey, M. (ed.), Wittgenstein, Theory and the Arts, Routledge, Londra, 2001, ss. 210–228

Schutz, L. E., 'Broad-perspective perceptual disorder of the right hemisphere', Neuropsychology Review, 2005, 15(1), ss. 11–27

Schwartz, G. E., Davidson, R. J. & Maer, F., 'Right hemisphere lateralization for emotion in the human brain: interactions with cognition', Science, 1975, 190(4211), ss. 286–8

Schwartz, M., Creasey, H., Grady, C. L. ve ark., 'Computed tomographic analysis of brain morphometrics in 30 healthy men, aged 21 to 81 years', Annals of Neurology, 1985, 17(2), ss. 146–57

Schwartz, M. F., Buxbaum, L. J., Montgomery, M. W. ve ark., 'Naturalistic action production following right hemisphere stroke', Neuropsychologia, 1999, 37(1), ss. 51–66

Schwartz, S., Assal, F., Valenza, N. ve ark., 'Illusory persistence of touch after right parietal damage: neural correlates of tactile awareness', Brain, 2005, 128(2), ss. 277–90

Scotti, G. & Spinnler, H., 'Colour imperception in unilateral hemisphere-damaged patients', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1970, 33(1), ss. 22–8

Screech, M. A., Montaigne and Melancholy, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1983 Scruton, R., Sexual Desire: a Philosophical Investigation, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1986

——, Modern Philosophy, Arrow, Londra, 1997

Scull, A. T., Museums of Madness: The Social Organization of Insanity in Nineteenth-Century England, Allen Lane, Londra, 1979

Seaford, R., Money and the Early Greek Mind: Homer, Philosophy, Tragedy, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2004

Seger, C. A., Desmond, J. E., Glover, G. H. ve ark., 'Functional magnetic resonance imaging evidence for righthemisphere involvement in processing unusual semantic relationships', Neuropsychology, 2000, 14(3), ss. 361–9

Seger, C. A., Poldrack, R. A., Prabhakaran, V. ve ark., 'Hemispheric asymmetries and individual differences in visual concept learning as measured by functional MRI', Neuropsychologia, 2000, 38(9), ss. 1316–24

Seidenwurm, D. J. & Devinsky, O., 'Neuroradiology in the humanities and social sciences', Radiology, 2006, 239(1), ss. 13–17

Sekida, K., Zen Training: Methods and Philosophy, Weatherhill, New York, 1975

Seldon, H. L., 'Structure of human auditory cortex: III. Statistical analysis of dendritic trees', Brain Research, 1982, 249(2), ss. 211–21

Sellal, F., Chevalier, Y. & Collard, M., '"Pinocchio syndrome": a peculiar form of reflex epilepsy?', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1993, 56(8), s. 936

Selten, J.-P. & Cantor-Graae, E., 'Social defeat: risk factor for schizophrenia?', British Journal of Psychiatry, 2005, 187(2), ss. 101–2

——, 'Hypothesis: social defeat is a risk factor for schizophrenia?', British Journal of Psychiatry, 2007, 191(ek 51), ss. s9–s12

Semendeferi, K., Lu, A., Schenker, N. ve ark., 'Humans and great apes share a large frontal cortex', Nature Neuroscience, 2002, 5(3), ss. 272–6

Semmes, J., 'Hemispheric specialisation: a possible clue to mechanism', Neuropsychologia, 1968, 6(1), ss. 11–26

Semmes, J., Weinstein, S., Ghent, L. ve ark., Somatosensory Changes After Penetrating Brain Wounds in Man, Harvard University Press, Cambridge MA, 1960

Serafetinides, E. A., Hoare, R. D. & Driver, M. V., 'Intracarotid sodium amylobarbitone and cerebral dominance for speech and consciousness', Brain, 1965, 88(1), ss. 107–30

Sergent, J., 'The cerebral balance of power: confrontation or cooperation?', Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance, 1982, 8(2), ss. 253–72

——, 'Role of the input in visual hemispheric asymmetries', Psychological Bulletin, 1983a, 93(3), ss. 481–512

——, 'Unified response to bilateral hemispheric stimulation by a split-brain patient', Nature, 1983b, 305(5937), ss. 800–2

——'Subcortical coordination of hemisphere activity in commissurotomized patients', Brain, 1986, 109(2), ss. 357–69

——, 'Furtive incursions into bicameral minds: integrative and coordinating role of subcortical structures', Brain, 1990, 113(2), ss. 537–68

Sergent, J. & Bindra, D., 'Differential hemispheric processing of faces: methodological considerations and reinterpretation', Psychological Bulletin, 1981, 89(3), ss. 541–54

Sergent, J., Ohta, S. & MacDonald, B., 'Functional neuroanatomy of face and object processing: a positron emission tomog raphy study', Brain, 1992, 115(1), ss. 15–36

Sergent, J. & Signoret, J. L., 'Varieties of functional deficits in prosopagnosia', Cerebral Cortex, 1992, 2(5), ss. 375–88

Sergent, J. & Villemure, J.-G., 'Prosopagnosia in a right hemispherectomized patient', Brain, 1989, 112(4), ss. 975–95

Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal, marquise de, Lettres de Mme de Sévigné, ed. M. Suard, Firmin Didot frères, Paris, 1846

Shadmehr, R. & Holcomb, H. H., 'Neural correlates of motor memory consolidation', Science, 1997, 277(5327), ss. 821–5

Shah, A. & Frith, U., 'Why do autistic individuals show superior performance on the block design task?', Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines, 1993, 34(8), ss. 1351–64

Shallice, T., '"Theory of mind" and the prefrontal cortex', Brain, 2001, 124(2), ss. 247–8

Shamay-Tsoory, S. G., Tomer, R. & Aharon-Peretz, J., 'The neuroanatomical basis of understanding sarcasm and its rela tionship to social cognition', Neuropsychology, 2005, 19(3), ss. 288–300

Shamay-Tsoory, S. G., Tomer, R., Berger, B. D. ve ark., 'Characterisation of empathy deficits following prefrontal brain damage: the role of the right ventromedial prefrontal cortex', Journal of Cognitive Neuroscience, 2003, 15(3), ss. 324–37

——, 'Impaired "affective theory of mind" is associated with right ventromedial prefrontal damage', Cognitive and Behavioral Neurology, 2005, 18(1), ss. 55–67

Shammi, P. & Stuss, D. T., 'Humour appreciation: a role of the right frontal lobe', Brain, 1999, 122(4), ss. 657–66

Shanks, A., God and Modernity: A New and Better Way to Do Theology, Routledge, Londra, 2000

——, Trans-Metaphysical Theology, forthcoming

Shanon, B., 'Graphological patterns as a function of handedness and culture', Neuropsychologia, 1979, 17(5), ss. 457–65

Shapiro, B. E. & Danly, M., 'The role of the right hemisphere in the control of speech prosody in propositional and affective contexts', Brain and Language, 1985, 25(1), ss. 19–36

Shelley, P. B., A Defence of Poetry, Blackwell, Oxford, 1972

Sheppard, G., Gruzelier, J., Manchanda, R. ve ark., '15-O positron emission tomographic scanning in predominantly never treated acute schizophrenic patients', Lancet, 1983, 2(8365–66), ss. 1448–52

Sherover, C. M., 'Res cogitans: the Time of Mind', kaynak metin Fraser, J. T (ed.), Time and Mind: Interdisciplinary Issues, cilt 6 ('The Study of Time'), International Universities Press, Madison CT, 1989, s. 281

Sherrington, C. S., The Integrative Action of the Nervous System, Yale University Press, New Haven CT, 1906

Shibahara, N. & Lucero-Wagoner, B., 'Hemispheric asymmetry in accessing word meanings: concrete and abstract nouns', Perceptual and Motor Skills, 2002, 94(3, pt. 2), ss. 1292–1300

Shigematsu, S., Zen Forest, Weatherhill, New York, 1981

Shklovsky, V., 'Art as Technique', kaynak metin Lemon, L. T. & Reis, M. J. (çev. & ed.), Russian Formalist Criticism, University of Nebraska Press, Lincoln NE, 1965, ss. 3–24

Shlain, L., Art & Physics: Parallel Visions in Space, Time and Light, HarperCollins Perennial, New York, 2001

Siedliecki, S. L. & Good, M., 'Effect of music on power, pain, depression and disability', Journal of Advanced Nursing, 2006, 54(5), ss. 553–62

Siegal, M., Carrington, J. & Radel, M., 'Theory of mind and pragmatic understanding following right hemisphere damage', Brain and Language, 1996, 53(1), ss. 40–50

Sieratzki, J. S. & Woll, B., 'Why do mothers cradle babies on their left?', Lancet, 1996, 347(9017), ss. 1746–8

——, 'Cerebral asymmetry: from survival strategies to social behaviour', Behavioral and Brain Sciences, 2005, 28(4), ss. 613–14

Sieroff, E., 'Focussing on/in visual-verbal stimuli in patients with parietal lesions', Cognitive Neuropsychology, 1990, 7(5–6), ss. 519–94

——, 'Les mécanismes attentionnels', kaynak metin Seron, X. & Jeannerod, M. (ed.), Neuropsychologie humaine, Mardaga, Liège, 1994, ss. 127–51

Siéroff, E., Decaix, C., Chokron, S. ve ark., 'Impaired orienting of attention in left unilateral neglect: a componential analysis', Neuropsychology, 2007, 21(1), ss. 94–113

Signoret, J. L., van Eeckhout, P., Poncet, M. ve ark., 'Aphasie sans amusie chez un organiste aveugle: alexieagraphie verbale sans alexie-agraphie musicale en braille', Revue Neurologique, 1987, 143(3), ss. 172–81

Silberman, E. K. & Weingartner, H., 'Hemispheric lateralisation of functions related to emotion', Brain and Cognition, 1986, 5(3), ss. 322–53

Silva, J. A., Leong, G. B. & Wine, D. B., 'Misidentification delusions, facial misrecognition, and right brain injury', Canadian Journal of Psychiatry, 1993, 38(4), ss. 239–41

Silva, J. A., Leong, G. B., Wine, D. B. ve ark., 'Evolving misidentification syndromes and facial recognition deficits', Canadian Journal of Psychiatry, 1992, 37(8), ss. 574–6

Sim, T.-C. & Martinez, C., 'Emotion words are remembered better in the left ear', Laterality, 10(2), 2005, ss. 149–59

Simmons, J. Q. & Baltaxe, C., 'Language patterns of adolescent autistics', Journal of Autism & Childhood Schizophrenia, 1975, 5(4), ss. 333–51

Simonds, R. J. & Scheibel, A. B., 'The postnatal development of the motor speech area: a preliminary study', Brain and Language, 1989, 37(1), ss. 42–58

Simons, D. J., 'In sight, out of mind: when object representations fail', Psychological Science, 1996, 7(5), ss. 301–5

Simons, D. J. & Chabris, C. F., 'Gorillas in our midst: sustained inattentional blindness for dynamic events', Perception, 1999, 28(9), ss. 1059–74

Simpson, G. G., 'Biology and the nature of science', Science, 1963, 139(3550), ss. 81–8

Skarratt, P. A. & Lavidor, M., 'Magnetic stimulation of the left visual cortex impairs expert word recognition', Journal of Cognitive Neuroscience, 2006, 18(10), ss. 1749–58

Skoyles, J. R., 'Alphabet and the Western mind', Nature, 1984, 309(5967), ss. 409–10

——, 'Did ancient people read with their right hemispheres?: a study in neuropalaeographology', New Ideas in Psychology, 1985, 3(3), ss. 243–52

——, 'Right hemisphere literacy in the ancient world', kaynak metin de Kerckhove, D. & Lumsden, C. J. (ed.), The Alphabet and the Brain: the Lateralization of Writing, Springer-Verlag, Berlin, 1988, ss. 362–80

Sloboda, J. A., 'Music structure and emotional response: some empirical findings', Psychology of Music, 1991, 19(2), ss. 110–20

——, 'Does music mean anything?', Musicae Scientiae, 1998, 2(1), ss. 21–31

Sloboda, J. A. & Juslin, P. N., 'Psychological perspectives on music and emotion', kaynak metin Juslin, P. N. & Sloboda, J. A. (ed.), Music and Emotion: Theory and Research, Oxford University Press, Oxford, 2001, ss. 71–104

Snell, B., The Discovery of the Mind, Harper & Row, New York, 1960 [Die Entdeckung des Geistes: Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen1946]

Snow, D., 'The emotional basis of linguistic and non-linguistic intonation: implications for hemispheric specialisation', Developmental Neuropsychology, 2000, 17(1), ss. 1–28

Snyder, P. J., Bilder, R. M., Wu, H. ve ark., 'Cerebellar volume asymmetries are related to handedness: a quantitative MRI study', Neuropsychologia, 1995, 33(4), ss. 407–19

Sommer, I. E., Aleman, A. & Kahn, R. S., 'Left with the voices or hearing right? Lateralization of auditory verbal hallucina tions in schizophrenia', Journal of Psychiatry and Neuroscience, 2003, 28(3), ss. 217–18

Sonnby-Borgström, M., 'Automatic mimicry reactions as related to differences in emotional empathy', Scandinavian Journal of Psychology, 2002, 43(5), ss. 433–43

Sontag, S., Styles of Radical Will, Dell, New York, 1978

Sotillo, M., Carretié, L., Hinojosa, J. A. ve ark., 'Neural activity associated with metaphor comprehension: spatial analysis', Neuroscience Letters, 2005, 373(1), ss. 5–9

Spacks, P. M., Boredom: the Literary History of a State of Mind, University of Chicago Press, Chicago, 1995

Spalletta, G., Ripa, A., Bria, P. ve ark., 'Response of emotional unawareness after stroke to antidepressant treatment', American Journal of Geriatric Psychiatry, 2006, 14(3), ss. 220–27

Spelke, E. S. & Tsivkin, S., 'Language and number: a bilingual training study', Cognition, 2001, 78(1), ss. 45–88

Spence, S. A., Farrow, T. F., Herford, A. E. ve ark., 'Behavioural and functional anatomical correlates of deception in humans', NeuroReport, 2001, 12(13), ss. 2849–53

Spence, S., Shapiro, D. & Zaidel, E., 'The role of the right hemisphere in the physiological and cognitive components of emotional processing', Psychophysiology, 1996, 33(2), ss. 112–22

Spencer, K. M. & Banich, M. T., 'Hemispheric biases and the control of visuospatial attention: an ERP study', BMC Neuroscience, 2005, 6, s. 51

Sperry, R., 'Some effects of disconnecting the cerebral hemispheres', Science, 1982, 217(4566), ss. 1223–6

Sperry, R. W., 'Lateral specialization in the surgically separated hemispheres', kaynak metin Schmitt, F. O. & Worden, F. G. (ed.), Neuroscience 3rd Study Program, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1974, ss. 5–19

——, 'Consciousness, personal identity and the divided brain', kaynak metin Benson, D. F. & Zaidel, E. (ed.), The Dual Brain: Hemispheric Specialization in Humans, Guilford Press, New York, 1985, ss. 11–26

Sperry, R. W., Zaidel, E. & Zaidel, D., 'Self recognition and social awareness in the deconnected minor hemisphere', Neuropsychologia, 1979, 17(2), ss. 153–66

Spiegel, D., 'Neurophysiological correlates of hypnosis and dissociation', Journal of Neuropsychiatry, 1991, 3(4), ss. 440–45

Spiegel, H. & Spiegel, D., Trance and Treatment: Clinical Uses of Hypnosis, American Psychiatric Press, Washington DC, 1987 [1978]

Spinella, M., 'A relationship between smell identification and empathy', International Journal of Neuroscience, 2002, 112(6), ss. 605–12

Spinoza, B., Ethics, çev. W. H. White, Hafner, New York, 1947 [1677]

——, Ethics: and De Intellectus Emendatione, çev. A. Boyle, Dent, Londra 1963 [1677]

Spitzer, C., Willert, C., Grabe, H.-J. ve ark., 'Dissociation, hemispheric asymmetry, and dysfunction of hemispheric interac tion: a transcranial magnetic stimulation approach', Journal of Neuropsychiatry and Clinical Neurosciences, 2004, 16(2), ss. 163–9

Stagno, S. J. & Gates, T. J., 'Palinopsia: a review of the literature', Behavioural Neurology, 1991, 4(2), ss. 67–74

Stanghellini, G., Disembodied Spirits and Deanimated Bodies: the Psychopathology of Common Sense, Oxford University Press, Oxford, 2004

Stanhope, P. D., 4th Earl of Chesterfield, The Letters of the Earl of Chesterfield to his Son, ed. C. Strachey & A. Calthrop, Dunne, Londra, 1901

Starkstein, S. E., Fedoroff, J. P., Price, T. R. ve ark., 'Anosognosia in patients with cerebrovascular lesions: a study of causative factors', Stroke, 1992, 23(10), ss. 1446–53

Starkstein, S. E. & Robinson, R. G., 'Lateralised emotional response following stroke', kaynak metin Kinsbourne, M. (ed.), Cerebral Hemisphere Function in Depression, American Psychiatric Press, Washington DC, 1988, ss. 23–47

——, 'Affective disorders and cerebral vascular disease', British Journal of Psychiatry, 1989, 154(2), ss. 170–82

Starkstein, S. E., Vazquez, S., Migliorelli, R. ve ark., 'A single-photon emission computed tomographic study of anosognosia in Alzheimer's disease', Archives of Neurology, 1995, 52(4), ss. 415–20

Staude, J. R., 'From depth psychology to depth sociology: Freud, Jung, and Lévi-Strauss', Theory and Society, 1976, 3(3), ss. 303–38 Steiner, G., Martin Heidegger, Viking, New York, 1978

——, Real Presences, Faber, Londra, 1989

Stern, A., 'Psychoanalytic investigation of and therapy in the borderline group of neuroses', Psychoanalytic Quarterly, 1938, 7, ss. 467–89

Stevens, D., Charman, T. & Blair, R. J., 'Recognition of emotion in facial expressions and vocal tones in children with psychopathic tendencies', Journal of Genetic Psychology, 2001, 162(2), ss. 201–11

Stillings, N. A., Feinstein, M. H., Garfield, J. ve ark., Cognitive Science: an Introduction, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1987

Stirling, J., Cavill, J. & Wilkinson, A., 'Dichotically presented emotionally intoned words produce laterality differences as a function of localisation task', Laterality, 2000, 5(4), ss. 363–71

Stoeckel, M. C., Weder, B. & Binkofski, F., 'Left and right superior parietal lobule in tactile object discrimination', European Journal of Neuroscience, 2004, 19(4), ss. 1067–72

Stokoe, W. C., 'Gesture to sign (language)', kaynak metin McNeill, D. (ed.), Language and Gesture, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2000, ss. 388–99

Stone, V. E., Baron-Cohen, S., Calder, A. ve ark., 'Acquired theory of mind impairments in individuals with bilateral amyg dala lesions', Neuropsychologia, 2003, 41(2), ss. 209–20

Stone, V. E., Baron-Cohen, S. & Knight, R. T., 'Frontal lobe contributions to theory of mind', Journal of Cognitive Neuroscience, 1998, 10(5), ss. 640–56

Strauss, E. & Moscovitch, M., 'Perception of facial expressions', Brain and Language, 1981, 13(2), ss. 308–32

Stringaris, A. K., Medford, N. C., Giampietro, V. ve ark., 'Deriving meaning: distinct neural mechanisms for metaphoric, literal, and non-meaningful sentences', Brain and Language, 2007, 100(2), ss. 150–62

Studdert-Kennedy, M. (ed.). The Psychobiology of Language, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1983

Sturm, W. & Büssing, A., 'Einfluss der Aufgabenkomplexität auf hirnorganische Reaktionsbeeinträchtigungen Hirnschädigungs- oder Patienteneffekt?', European Archives of Psychiatry and Neurological Sciences, 1986, 235(4), ss. 214–20

Sturm, W., de Simone, A., Krause, B. J. ve ark., 'Functional neuroanatomy of intrinsic alertness: evidence for a fronto-pari etal-thalamic-brainstem network in the right hemisphere', Neuropsychologia, 1999, 37(7), ss. 797–805

Sturm, W., Fimm, B., Cantagallo, A. ve ark., 'Computerized training of specific attention deficits in stroke and traumatic brain-injured patients: a multicentric efficacy study', kaynak metin Leclercq, M. & Zimmerman, P. (ed.), Applied Neuropsychology of Attention, Psychology Press, Londra, 2002, ss. 365–80

Sturm, W., Reul, J. & Willmes, K., 'Is there a generalised right hemisphere dominance for mediating cerebral activation? Evidence from a choice reaction experiment with lateralised simple warning stimuli', Neuropsychologia, 1989, 27(5), ss. 747–51

Stuss, D. T., 'Disturbance of self-awareness after frontal system damage', kaynak metin Prigatano, G. P. & Schacter, D. L. (ed.), Awareness of Deficit after Brain Injury: Clinical and Theoretical Issues, Oxford University Press, Oxford, 1991a, ss. 66–83

——, 'Self, awareness, and the frontal lobes: a neuropsychological perspective', kaynak metin Strauss, J. & Goethals, G. R. (ed.), The Self: Interdisciplinary Approaches, New York, Springer-Verlag, 1991b, ss. 255–78

Stuss, D. T. & Alexander, M. P., 'Executive functions and the frontal lobes: a conceptual view', Psychological Research, 2000, 63(3–4), ss. 289–98

Stuss, D. T. & Benson, D. F., 'Emotional concomitants of psychosurgery', kaynak metin Heilman, K. M. & Satz, P. (ed.), Advances in Neuropsychology and Behavioral Neurology, cilt 1: Neuropsychology of Human Emotion, Guilford Press, New York, 1983, ss. 111–40

Stuss, D. T., Gallup, G. G., Jnr. & Alexander, M. P., 'The frontal lobes are necessary for "theory of mind"', Brain, 2001, 124(2), ss. 279–86

Stuss, D. T., Gow, C. A. & Hetherington, C. R., '"No longer Gage": frontal lobe dysfunction and emotional changes [review]', Journal of Consulting and Clinical Psychology, 1992, 60(3), ss. 349–59

Stuss, D. T., Picton, T. W. & Alexander, M. P., 'Consciousness, self-awareness and the frontal lobes', kaynak metin Salloway, S., Malloy, P. & Duffy, J. (ed.), The Frontal Lobes and Neuropsychiatric Illness, American Psychiatric Press, Washington DC, 2001, ss. 101–9

Suberi, M. & McKeever, W. F., 'Differential right hemispheric memory storage of emotional and nonemotional faces', Neuropsychologia, 1977, 15(6), ss. 757–68

Sugiura, M., Kawashima, R., Nakamura, K. ve ark., 'Passive and active recognition of one's own face', NeuroImage, 2000, 11(1), ss. 36–48

Sugiura, M., Watanabe, J., Maeda, Y. ve ark., 'Cortical mechanisms of visual self-recognition', NeuroImage, 2005, 24(1), ss. 143–9

Sullivan, R. M. & Gratton, A., 'Behavioral effects of excitotoxic lesions of ventral medial prefrontal cortex in the rat are hemisphere-dependent', Brain Research, 2002, 927(1), ss. 69–79

Sun, T., Patoine, C., Abu-Khalil, A. ve ark., 'Early asymmetry of gene transcription in embryonic human left and right cerebral cortex', Science, 2005, 308(5729), ss. 1794–8

Sunderland, A., Tinson, D. & Bradley, L., 'Differences in recovery from constructional apraxia after right and left hemisphere stroke?', Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology, 1994, 16(6), ss. 916–20

Sutherland, S., The International Dictionary of Psychology, Crossroad, Londra, 1989

Suthers, R. A. & Zollinger, S. A., 'Producing song: the vocal apparatus', Annals of the New York Academy of Sciences, 2004, 1016, ss. 109–29

Suvisaari, J. M., Haukka, J. K., Tanskanen, A. J. ve ark., 'Decline in the incidence of schizophrenia in Finnish cohorts born from 1954 to 1965', Archives of General Psychiatry, 1999, 56(8), ss. 733–40

Suzuki, M., Okamura, N., Kawachi, Y. ve ark., 'Discrete cortical regions associated with the musical beauty of major and minor chords', Cognitive, Affective and Behavioral Neuroscience, 2008, 8(2), ss. 126–31

Swaddle, J. P. & Cuthill, I. C., 'Asymmetry and human facial attractiveness: symmetry may not always be beautiful', Royal Society of Londra Raporları, B serisi: Biological Sciences, 1995, 261(1360), ss. 111–16

Swayze, V. W., Andreasen, N. C., Ehrhardt, J. C. ve ark., 'Developmental abnormalities of the corpus callosum in schizo phrenia', Archives of Neurology, 1990, 47(7), ss. 805–8

Sweetser, E., From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1990

Swisher, L. & Hirsh, I. J., 'Brain damage and the ordering of two temporally successive stimuli', Neuropsychologia, 1972, 10(2), ss. 137–52

Sypher, W., Loss of the Self in Modern Literature and Art, Random House, New York, 1962

Tafarodi, R. W., Marshall, T. C. & Katsura, H., 'Standing out in Canada and Japan', Journal of Personality, 2004, 72(4), ss. 785–814

Tagliavini, A., 'Aspects of the history of psychiatry in Italy in the second half of the nineteenth century', kaynak metin Bynum, W. F., Porter, R. & Shepherd, M. (ed.), The Anatomy of Madness: Essays in the History of Psychiatry, cilt 2, Tavistock, Londra, 1985, ss. 175–96

Tan, L. H., Feng, C. M., Fox, P. T. ve ark., 'An fMRI study with written Chinese', NeuroReport, 2001, 12(1), ss. 83–8

Tan, L. H., Liu, H. L., Perfetti, C. A. ve ark., 'The neural system underlying Chinese logograph reading', NeuroImage, 2001, 13(5), ss. 836–46

Tan, L. H., Spinks, J. A., Gao, J. H. ve ark., 'Brain activation in the processing of Chinese characters and words: a functional MRI study', Human Brain Mapping, 2000, 10(1), ss. 16–27

Tan, U., 'Right and left in the Koran (Qur'an)', Perceptual and Motor Skills, 1998, 86(3, pt. 2), ss. 1343–6

Tang, A. C., 'A hippocampal theory of cerebral lateralization', kaynak metin Hugdahl, K. & Davidson, R. J. (ed.), The Asymmetrical Brain, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 2003, ss. 37–68

Tanner, M., Schopenhauer, Routledge, Londra, 1999

Tartaglione, A., Bino, G., Manzino, M. ve ark., 'Simple reaction-time changes in patients with unilateral brain damage', Neuropsychologia, 1986, 24(5), ss. 649–58

Tattersall, I., 'What happened in the origin of human consciousness?', The Anatomical Record Part B: The New Anatomist, 2004, 276(1), ss. 19–26

Taussig, M., Mimesis and Alterity: A Particular History of the Senses, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1993

Taylor, D. C., 'Differential rates of cerebral maturation between sexes and between hemispheres: evidence from epilepsy', Lancet, 1969, 2(7612), ss. 140–42

Taylor, S. E., Positive Illusions: Creative Self-Deception and the Healthy Mind, Basic Books, New York, 1989

ten Cate, C., 'Posing as a professor: laterality in posing orientation for portraits of scientists', Journal of Nonverbal Behavior, 2002, 26(3), ss. 175–92

TenHouten, W. D., 'Cerebral-lateralization theory and the sociology of knowledge', kaynak metin Benson, D. F. & Zaidel, E. (ed.), The Dual Brain: Hemispheric Specialization in Humans, Guilford Press, New York, 1985, ss. 341–58

——, 'Mind, self, image, emotion and brain in the thought of George Herbert Mead', Journal of Mental Imagery, 1991, 15, ss. 157–9

Tennyson, Alfred, Lord, Poems, Oxford University Press, Oxford, 1910

Tennyson, Hallam, Lord, Alfred Lord Tennyson: A Memoir, Macmillan, New York, 1897

Terrace, H. S., Petitto, L. A., Sanders, R. J. ve ark., 'Can an ape create a sentence?', Science, 1979, 206(4421), ss. 891–902

Terzian, H. & Cecotto, C., 'Su un nuovo metodo per la determinazione e lo studio della dominanza emisferica', Giornale di Psichiatria e di Neuropatologia, 1959, 87, ss. 889–923

Teske, J. A., 'The spiritual limits of neuropsychological life', Zygon: Journal of Religion & Science, 1996, 31(2), ss. 209–34

Teuber, H. L., Battersby, W. S. & Bender, M. B., Visual Field Defects after Penetrating Missile Wounds of the Brain, Harvard University Press, Cambridge MA, 1960

Thal, D. J., Marchman, V., Stiles, J. ve ark., 'Early lexical development in children with focal brain injury', Brain and Language, 1991, 40(1), ss. 491–527

Thatcher, R. W., Walker, R. A. & Giudice, S., 'Human cerebral hemispheres develop at different rates and ages', Science, 1987, 236(4805), ss. 1110–13

Théoret, H., Kobayashi, M., Merabet, L. ve ark., 'Modulation of right motor cortex excitability without awareness following presentation of masked self-images', Brain Research: Cognitive Brain Research, 2004, 20(1), ss. 54–7

Thompson, D'A. W., On Growth and Form, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1917

Thompson, E., 'Empathy and consciousness', Journal of Consciousness Studies, 2001, 8(5–7), ss. 1–32

Thompson, M. I., Silk, K. R. & Hover, G. L., 'Misidentification of a city: delimiting criteria for Capgras syndrome', American Journal of Psychiatry, 1980, 137(10), ss. 1270–72

Thoreau, H. D., Journal, for 5 Ağustos 1851 girdisi; in B. Torrey (ed.), The Writings of Henry David Thoreau: Journal, Houghton Mifflin, Boston & New York, 1906, cilt 2

Thornbury, W., The Life of J.M.W. Turner, R.A., Hurst & Blackett, Londra, 1862

Thorpe, W. H., 'Animal vocalisation and communication', kaynak metin Millikan, C. H. & Darley, F. L. (ed.), Brain Mechanisms Underlying Speech and Language, Grune & Stratton, New York, 1967, ss. 1–12

Thurman, J., 'On the weight of the brain and the circumstances affecting it', Journal of Mental Science, 1866, 12, ss. 1–43

Thuy, D. H., Matsuo, K., Nakamura, K. ve ark., 'Implicit and explicit processing of kanji and kana words and non-words studied with fMRI', NeuroImage, 2004, 23(3), ss. 878–89

Tiihonen, J., Katila, H., Pekkonen, E. ve ark., 'Reversal of cerebral asymmetry in schizophrenia measured with magnetoen cephalography', Schizophrenia Research, 1998, 30(3), ss. 209–19

Toal, F., Murphy, D. G. M. & Murphy, K. C., 'Autistic-spectrum disorders: lessons from neuroimaging', British Journal of Psychiatry, 2005, 187(5), ss. 395–7

Toga, A. W. & Thompson, P. M., 'Mapping brain asymmetry', Nature Reviews Neuroscience, 2003, 4(1), ss. 37–48

Tokunaga, H., Nishikawa, T., Ikejiri, Y. ve ark., 'Different neural substrates for kanji and kana writing: a PET study', NeuroReport, 1999, 10(16), ss. 3315–19

Tomasello, M., 'Language is not an instinct', Cognitive Development, 1995, 10(1), ss. 131–56

Tomasello, M., Call, J. & Hare, B., 'Five primate species follow the visual gaze of conspecifics', Animal Behaviour, 1998, 55(4), ss. 1063–9

——, 'Chimpanzees understand psychological states – the question is which ones and to what extent', Trends in Cognitive Sciences, 2003, 7(4), ss. 153–6

Tommasi, L. & Vallortigara, G., 'Encoding of geometric and landmark information in the left and right hemispheres of the avian brain', Behavioral Neuroscience, 2001, 115(3), ss. 602–13

Tompkins, C. A. & Mateer, C. A., 'Right hemisphere appreciation of prosodic and linguistic indications of implicit attitude', Brain and Language, 1985, 24(2), ss. 185–203

Tönnies, F., Gemeinschaft und Gesellschaft, Fues's Verlag, Leipzig, 1887

Tootell, R. B., Mendola, J. D., Hadjikhani, N. K. ve ark., 'The representation of the ipsilateral visual field in human cerebral cortex', National Academy of Sciences of the USA raporları, 1998, 95(3), ss. 818–24

Toulmin, S., Cosmopolis: the Hidden Agenda of Modernity, University of Chicago Press, Chicago, 1990

Traherne, T., Centuries of Meditations, Cosimo, New York, 2007

Trainor, L. J. & Heinmiller, B. M., 'The development of evaluative responses to music: infants prefer to listen to consonance over dissonance', Infant Behavior and Development, 1998, 21(1), ss. 77–88

Tramo, M. J., 'Biology and music: music of the hemispheres', Science, 2001, 291(5501), ss. 54–6

Tramo, M. J. & Bharucha, J. J., 'Musical priming by the right hemisphere post-callosotomy', Neuropsychologia, 1991, 29(4), ss. 313–25

Tramo, M. J., Cariani, P. A., Delgutte, B. ve ark., 'Neurobiological foundations for the theory of harmony in Western tonal music', Annals of the New York Academy of Sciences, 2001, 930, ss. 92–116

Tranel, D., '"Acquired sociopathy": the development of sociopathic behavior following focal brain damage', kaynak metin Fowles, D. C., Sutker, P. & Goodman, S. H. (ed.), Progress in Experimental Personality and Psychopathology Research, cilt 17, Springer Verlag, New York, 1994, ss. 285–311

Tranel, D., Bechara, A. & Denburg, N. L., 'Asymmetric functional roles of right and left ventromedial prefrontal cortices in social conduct, decision-making, and emotional processing', Cortex, 2002, 38(4), ss. 589–612

Trevarthen, C., 'The tasks of consciousness: how could the brain do them?', Brain and Mind: Ciba Foundation Symposium 69, Elsevier, Amsterdam, 1979, ss. 187–215

——, 'Lateral asymmetries in infancy: implications for the development of the hemispheres', Neuroscience and Biobehavioral Reviews, 1996, 20(4), ss. 571–86

Trevarthen, C. & Aitken, K. J., 'Infant intersubjectivity: research, theory, and clinical applications', Journal of Child Psychology and Psychiatry, 2001, 42(1), ss. 3–48

Trevor-Roper, P., The World Through Blunted Sight, Thames & Hudson, Londra, 1970

Treyer, V., Buck, A. & Schnider, A., 'Subcortical loop activation during selection of currently relevant memories', Journal of Cognitive Neuroscience, 2003, 15(4), ss. 610–18

Trimble, M. R., The Soul in the Brain: The Cerebral Basis of Language, Art, and Belief, Johns Hopkins University Press, Baltimore MD, 2007

Tschudin, A., Call, J., Dunbar, R. I. ve ark., 'Comprehension of signs by dolphins (Tursiops truncatus)', Journal of Comparative Psychology, 2001, 115(1), ss. 100–5

Tucker, D. M., 'Lateral brain function, emotion, and conceptualization', Psychological Bulletin, 1981, 89(1), ss. 19–46

——, 'Neural control of emotional communication', kaynak metin Blanck, P., Buck, R. & Rosenthal, R. (ed.), Nonverbal Communication in the Clinical Context, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1986, ss. 258–307

——, 'Neuropsychological mechanisms of affective self-regulating', kaynak metin Kinsbourne, M. (ed.), Cerebral Hemisphere Function in Depression, American Psychiatric Press, Washington DC, 1988, ss. 99–131

——, 'Developing emotions and cortical networks', kaynak metin Gunnar, M. R. & Nelson, C. A. (ed.), Minnesota Symposium on Child Psychology, cilt 24, Developmental Behavioral Neuroscience, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1992, ss. 75–128

Tucker, D. M., Roth, D. L. & Bair, T. B., 'Functional connections among cortical regions: topography of EEG coherence', Electroencephalography and Clinical Neurophysiology, 1986, 63(3), ss. 242–50

Tucker, D. M., Watson, R. T. & Heilman, K. M., 'Discrimination and evocation of affectively intoned speech in patients with right parietal disease', Neurology, 1977, 27(10), ss. 947–50

Tucker, D. M. & Williamson, P. A., 'Asymmetric neural control systems in human self-regulation [review]', Psychological Review, 1984, 91(2), ss. 185–215

Tuke, D. H., 'Increase of insanity in Ireland', Journal of Mental Science, 1894, 40, ss. 549–58

Tulving, E., Kapur, S., Craik, F. I. ve ark., 'Hemispheric encoding/retrieval asymmetry in episodic memory: positron emis sion tomography findings [review]', National Academy of Sciences of the USA raporları, 1994, 91(6), ss. 2016–20

Tulving, E., Markowitsch, H. J., Craik, F. E. ve ark., 'Novelty and familiarity activations in PET studies of memory encoding and retrieval', Cerebral Cortex, 1996, 6(1), ss. 71–9

Turk, D. J., Heatherton, T. F., Kelley, W. M. ve ark., 'Mike or me? Self-recognition in a split-brain patient', Nature Neuroscience, 2002, 5(9), ss. 841–2

Turnbull, O. H. & Lucas, M. D., '"Tell me, where is [this] fancy bred?": the cardiac and cerebral accounts on the lateral cradling bias', kaynak metin Mandal, M. K., Bulman-Fleming, M. B. & Tiwari, G. (ed.), Side Bias: A Neuropsychological Perspective, Kluwer, Dordrecht, Netherlands, 2000, ss. 267–87

Turnbull, O. H., Rhys-Jones, S. L. & Jackson, A. L., 'The leftward cradling bias and prosody: an investigation of cradling preferences in the deaf community', Journal of Genetic Psychology, 2001, 162(2), ss. 178–86

Tzara, T. [Samy Rosenstock], 'Dada Manifesto 1918', kaynak metin The Dada Painters and Poets, ed. R. Motherwell, Wittenborn, Schultz, New York, 1951, s. 76–81

Uddin, L. Q., Kaplan, J. T., Molnar-Szakacs, I. ve ark., 'Self-face recognition activates a frontoparietal "mirror" network in the right hemisphere: an event-related fMRI study', NeuroImage, 2005, 25(3), ss. 926–35

Uddin, L. Q., Molnar-Szakacs, I., Zaidel, E. ve ark., 'rTMS to the right inferior parietal lobule disrupts self–other discrimination', Social Cognitive and Affective Neuroscience, 2006, 1(1), ss. 65–71

Uddin, L. Q., Rayman, J. & Zaidel, E., 'Split-brain reveals separate but equal self-recognition in the two cerebral hemispheres', Consciousness and Cognition, 2005, 14(3), ss. 633–40

Udell, M. A. R. & Wynne, C. D. L., 'A review of domestic dogs' (Canis familiaris) human-like behaviors: or why behavior analysts should stop worrying and love their dogs', Journal of the Experimental Analysis of Behavior, 2008, 89(2), ss. 247–61

Uher, R., Murphy, T., Friederich, H.-C. ve ark., 'Functional neuroanatomy of body shape perception in healthy and eating disordered women', Biological Psychiatry, 2005, 58(12), ss. 990–97

Uher, R. & Treasure, J., 'Brain lesions and eating disorders', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 2005, 76(6), ss. 852–7

Ulla, M., Thobois, S., Lemaire, J. J. ve ark., 'Manic behaviour induced by deep-brain stimulation in Parkinson's disease: evidence of substantia nigra implication?', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 2006, 77(12), ss. 1363–6

Umiltà, C., Bagnara, S. & Simion, F., 'Laterality effects for simple and complex geometrical figures and nonsense patterns', Neuropsychologia, 1978, 16(1), ss. 43–9

Unturbe, J. & Corominas, J., 'Probability matching involves rule-generating ability: a neuropsychological mechanism dealing with probabilities', Neuropsychology, 2007, 21(5), ss. 621–30

Upanishads, çev. S. Radhakrishnan, Allen & Unwin, Londra, 1953

Uttner, I., Bliem, H. & Danek, A., 'Prosopagnosia after unilateral right cerebral infarction', Journal of Neurology, 2002, 249(7), ss. 1432–59

Vaid, J., 'Asymmetries in tachistoscopic word recognition: scanning effects re-examined', International Journal of Neuroscience, 1988, 42(3–4), ss. 253–8

Vaihinger, H., The Philosophy of 'As If', çev. C. K. Ogden, 2. edisyon, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1935 [Die Philosophie des Als Ob1911]

Valaki, C. E., Maestu, F., Simos, P. G. ve ark., 'Cortical organization for receptive language functions in Chinese, English, and Spanish: a cross-linguistic MEG study', Neuropsychologia, 2004, 42(7), ss. 967–79

Valéry, P., Œuvres, ed. J. Hytier, Gallimard, Paris, 1957

——, Aesthetics, çev. R. Manheim, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1964

Vallortigara, G., 'Right hemisphere advantage for social recognition in the chick', Neuropsychologia, 1992, 30(9), ss. 761–8

——, 'Comparative neuropsychology of the dual brain: a stroll through animals' left and right perceptual worlds', Brain and Language, 2000, 73(2), ss. 189–219

Vallortigara, G., Regolin, L., Bortolomiol, G. ve ark., 'Lateral asymmetries due to preferences in eye use during visual discrim ination learning in chicks', Behavioural Brain Research, 1996, 74(1–2), ss. 135–43

Vallortigara, G., Rogers, L. J., Bisazza, A. ve ark., 'Complementary right and left hemifield use for predatory and agonistic behaviour in toads', NeuroReport, 1998, 9(14), ss. 3341–4

van der Merwe, W. L. & Voestermans, P. P., 'Wittgenstein's legacy and the challenge to psychology', Theory & Psychology, 1995, 5(1), s. 38

van Eden, C. G., Uylings, H. B. & van Pelt, J., 'Sex-difference and left-right asymmetries in the prefrontal cortex during postnatal development in the rat', Brain Research, 1984, 314(1), ss. 146–53

van Gogh, V., The Letters of Vincent van Gogh, çev. A. Pomerans, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 2003

van Honk, J., Hermans, E. J., d'Alfonso, A. A. ve ark., 'A left-prefrontal lateralized, sympathetic mechanism directs attention towards social threat in humans: evidence from repetitive transcranial magnetic stimulation', Neuroscience Letters, 2002, 319(2), ss. 99–102

van Kleeck, M. H., 'Hemispheric differences in global versus local processing of hierarchical visual stimuli by normal subjects: new data and a meta-analysis of previous studies', Neuropsychologia, 1989, 27(9), ss. 1165–78

van Kleeck, M. H. & Kosslyn, S. M., 'Gestalt laws of perceptual organization in an embedded figures task: evidence for hemispheric specialization', Neuropsychologia, 1989, 27(9), ss. 1179–86

van Lancker, D., 'Personal relevance and the human right hemisphere', Brain and Cognition, 1991, 17(1), ss. 64–92

van Lancker, D. R. & Canter, G. J., 'Impairment of voice and face recognition in patients with hemispheric damage', Brain and Cognition, 1982, 1(2), ss. 185–95

van Mander, C., Dutch and Flemish Painters, çev. C. van de Wall, McFarlane, Warde, McFarlane, New York, 1936 van Os, J., 'Does the urban environment cause psychosis?', British Journal of Psychiatry, 2004, 184(4), ss. 287–8

van Strien, J. W. & van Beek, S., 'Ratings of emotion in laterally presented faces: sex and handedness effects', Brain and Cognition, 2000, 44(3), ss. 645–52 v

an Zomeren, A. H. & Brouwer, W. H., Clinical Neuropsychology of Attention, Oxford University Press, Oxford, 1994

Vanderhaeghen, C. E., 'Self-concept and brain damage', Journal of General Psychology, 1986, 113(2), ss. 139–45

Vanderhasselt, M. A., De Raedt, R., Baeken, C. ve ark., 'The influence of rTMS over the right dorsolateral prefrontal cortex on intentional set switching', Experimental Brain Research, 2006, 172(4), ss. 561–5

Vaneechoutte, M. & Skoyles, J. R., 'The memetic origin of language: modern humans as musical primates', Journal of Memetics – Evolutionary Models of Information Transmission, 1998, 2, ss. 84–117; çevrimiçi olarak http:USERS.UGENT.BE/~M-VANEECH/ORILA.FIN.HTML (erişim 21 Mart 2009)

Varela, F. J., 'Neurophenomenology: a methodological remedy for the hard problem', Journal of Consciousness Studies, 1996, 3(4), ss. 330–50

Varley, R. A., Klessinger, N. J. C., Romanowski, C. A. J. ve ark., 'Agrammatic but numerate', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2005, 102(9), ss. 3519–24 V

arley, R. & Siegal, M., 'Evidence for cognition without grammar from causal reasoning and "theory of mind" in an agram matic aphasic patient', Current Biology, 2000, 10(12), ss. 723–6

Vartanian, O. & Goel, V., 'Neuroanatomical correlates of aesthetic preference for paintings', NeuroReport, 2004, 15(5), ss. 893–7

Vasari, G., Lives of the Artists, çev. G. Bull, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1987 [Le Vite delle più eccellenti pittori, scultori, ed architettori1550]

Vauclair, J. & Donnot, J., 'Infant holding biases and their relations to hemispheric specializations for perceiving facial emotions', Neuropsychologia, 2005, 43(4), ss. 564–71

Vaughan, H., The Complete Poems, ed. A. Rudrum, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 1976 Vauvenargues, Luc de Clapiers, marquis de, Réflexions et Maximes[1746], kaynak metin Œuvres de Vauvenargues, ed. D.-L. Gilbert, Furne et Cie., Paris, 1859

Veenhoven, R., 'Developments in satisfaction-research', Social Indicators Research, 1996, 37, ss. 1–46

Vega, W. A., Kolody, B., Aguilar-Gaxiola, S. ve ark., 'Lifetime prevalence of DSM-III-R psychiatric disorders among urban and rural Mexican Americans in California', Archives of General Psychiatry, 1998, 55(9), ss. 771–8

Velek, M., White, L. E., Williams, J. P. ve ark., 'Psychosis in a case of corpus callosum agenesis', Alabama Medicine, 1988, 58(6), ss. 27–9

Ventolini, N., Ferrero, E. A., Sponza, S. ve ark., 'Laterality in the wild: preferential hemifield use during predatory and sexual behaviour in the black-winged stilt (Himantopus himantopus)', Animal Behaviour, 2005, 69(5), ss. 1077–84

Verene, D. P., Philosophy and the Return to Self-Knowledge, Yale University Press, New Haven CT, 1997

Vico, G.-B., The New Science of Giambattista Vico, çev. T. G. Bergin & M. H. Fisch, Cornell University Press, Ithaca New York, 1988 [1725]

——, On the Study Methods of Our Time, çev. E. Gianturco, Cornell University Press, Ithaca New York, 1990 [1709]

Vié, J., 'Étude psychopathologique des méconnaissances systématiques', Annales Médico-Psychologiques (Paris), 1944a, 102(2, pt. 1), ss. 1–18

——, 'Le substratum morbide et les stades évolutifs des méconnaissances systématiques', Annales Médico-Psychologiques (Paris), 1944b, 102(1, pt. 5), ss. 440–55

——, 'Les méconnaissances systématiques, étude séméiologique', Annales Médico-Psychologiques (Paris), 1944c, 102(1, pt. 3), ss. 229–52

Villa, G., Gainotti, G. & De Bonis, C., 'Constructive disabilities in focal brain-damaged patients: influence of hemispheric side, locus of lesion and coexistent mental deterioration', Neuropsychologia, 1986, 24(4), ss. 497–510

Virányi, Z., Topál, J., Gácsi, M. ve ark., 'Dogs respond appropriately to cues of humans' attentional focus', Behavioural Processes, 2004, 66(2), ss. 161–72

Virgil, The Aeneid, çev. R. Fagles, Penguin, Harmondsworth, İNGİLTERE, 2007a

——, The Eclogues, Georgics and Moretum of Virgil, ed. G. Stuart, Kessinger, Whitefish MT, 2007b Virilio, P., Art and Fear, Continuum, Londra, 2003

Virtue, S., Haberman, J., Clancy, Z. ve ark., 'Neural activity of inferences during story comprehension', Brain Research, 2006, 1084(1), ss. 104–14

Vitkovitch, M. & Underwood, G., 'Hemispheric differences in the processing of pictures of typical and atypical semantic category members', Cortex, 1991, 27(3), ss. 475–80

Vitz, P. C., 'The use of stories in moral development', American Psychologist, 1990, 45(6), ss. 709–20

Voeller, K. K., 'Right-hemisphere deficit syndrome in children', American Journal of Psychiatry, 1986, 143(8), ss. 1004–9

Vogeley, K., Bussfeld, P., Newen, A. ve ark., 'Mind reading: neural mechanisms of theory of mind and selfperspective', NeuroImage, 2001, 14(1, pt. 1), ss. 170–81

Vogt, C., Untersuchungen über Thierstaaten, Literarische Anstalt, Frankfurt am Main, 1851

Vogt, S. & Magnussen, S., 'Hemispheric specialization and recognition memory for abstract and realistic pictures: a comparison of painters and laymen', Brain and Cognition, 2005, 58(3), ss. 324–33

Vohn, R., Fimm, B., Weber, J. ve ark., 'Management of attentional resources in within-modal and cross-modal divided atten tion tasks: an fMRI study', Human Brain Mapping, 2007, 28(12), ss. 1267–75

Vollmer-Haase, J., Finke, K., Harje, W. ve ark., 'Hemispheric dominance in the processing of JS Bach fugues: a transcranial Doppler sonography (TCD) study with musicians', Neuropsychologia, 1998, 36(9), ss. 857–67

von Humboldt, W., On Language: the Diversity of Human Language Structure and its Influence on the Mental Development of Mankind, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1988 [1836]

von Wattenwyl, A. & Zollinger, H., 'The color lexica of two American Indian languages: Quechi and Misquito', International Journal of American Linguistics, 1978, 44(1), ss. 56–68

Vowles, D., 'Neuroethology, evolution and grammar', kaynak metin Aronson, R., Tobach, E., Lehrman, D. ve ark. (ed.), Development and Evolution of Behavior: Essays in Memory of TC Schneirla, W. H. Freeman & Co., San Francisco, 1970, ss. 194–215

Vuilleumier, P., Ghika-Schmid, F., Bogousslavsky, J. ve ark., 'Persistent recurrence of hypomania and prosopoaffective agnosia in a patient with right thalamic infarct', Neuropsychiatry, Neuropsychology and Behavioral Neurology, 1998, 11(1), ss. 40–44

Vuilleumier, P., Henson, R. N., Driver, J. ve ark., 'Multiple levels of visual object constancy revealed by event-related fMRI of repetition priming', Nature Neuroscience, 2002, 5(5), ss. 491–9

Vuilleumier, P., Hester, D., Assal, G. ve ark., 'Unilateral spatial neglect recovery after sequential strokes', Neurology, 1996, 46(1), ss. 184–9

Vygotsky, L. S., Thought and Language, çev. A. Kozulin, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1986

Wagner, H. N., Jnr., Burns, H. D., Dannals, R. F. ve ark., 'Imaging dopamine receptors in the human brain by positron emission tomography', Science, 1983, 221(4617), ss. 1264–6

Waismann, F., 'Will and motive', kaynak metin Waismann, F., Schaechter, J. & Schlick, M. (ed.), Ethics and the Will: Essays, çev. H. Kaal, Kluwer, Dordrecht, Netherlands, 1994, ss. 53–137

Waiter, G. D., Williams, J. H., Murray, A. D. ve ark., 'Structural white matter deficits in high-functioning individuals with autistic spectrum disorder: a voxel-based investigation', NeuroImage, 2005, 24(2), ss. 455–61

Wallace, G. L. & Canter, G. J., 'Effects of personally relevant language materials on the performance of severely aphasic indi viduals', Journal of Speech and Hearing Disorders, 1985, 50(4), ss. 385–90

Walsh, C., 'Gene clue to brain asymmetry revealed on right side', Focus Online, 2005, http:FOCUS.HMS.HARVARD.EDU/ 2005/JUN10_2005/NEUROSCIENCE.SHTML (erişim 7 Aralık 2008)

Walsh, K. & Darby, D., Neuropsychology, a Clinical Approach, 4. edisyon, Churchill, Livingstone, New York, 1999

Wang, B., Zhou, T. G., Zhuo, Y. ve ark., 'Global topological dominance in the left hemisphere', National Academy of Sciences of the USA raporları, 2007, 104(52), ss. 21014–19

Wang, Y. X., He, G. X., Tong, G. H. ve ark., 'Cerebral asymmetry in a selected Chinese population', Australasian Radiology, 1999, 43(3), ss. 321–4

Wapner, W., Hamby, S. & Gardner, H., 'The role of the right hemisphere in the apprehension of complex linguistic materials', Brain and Language, 1981, 14(1), ss. 15–33

Wapner, W., Judd, T. & Gardner, H., 'Visual agnosia in an artist', Cortex, 1978, 14(3), ss. 343–64

Ward-Perkins, B., The Fall of Rome and the End of Civilization, Oxford University Press, Oxford, 2005

Warrington, E. K. & James, M., 'An experimental investigation of facial recognition in patients with unilateral cerebral lesions', Cortex, 1967, 3, ss. 317–26

Warrington, E. K., James, M. & Kinsbourne, M., 'Drawing disability in relation to laterality of cerebral lesion', Brain, 1966, 89(1), ss. 53–82

Warrington, E. K. & McCarthy, R. A., 'Categories of knowledge: further fractionations and an attempted integration', Brain, 1987, 110(5), ss. 1273–96

Warrington, E. K. & Taylor, A. M., 'The contribution of the right parietal lobe to object recognition', Cortex, 1973, 9(2), ss. 152–64

Watanabe, S., Sakamoto, J. & Wakita, M., 'Pigeons' discrimination of paintings by Monet and Picasso', Journal of the Experimental Analysis of Behavior, 1995, 63(2), ss. 165–74

Watkins, K. E., Paus, T., Lerch, J. P. ve ark., 'Structural asymmetries in the human brain: a voxel-based statistical analysis of 142 MRI scans', Cerebral Cortex, 2001, 11(9), ss. 868–77

Watt, D., 'Affective neuroscience and extended reticular thalamic activating system (ERTAS) theories of consciousness', Association for the Scientific Study of Consciousness Electronic Seminar, 1998, http:COGNET.MIT.EDU/POSTERS/TUCSON3/WATT.HTML (erişim 27 Nisan 2009)

Watt, R. J. & Ash, R. L., 'A psychological investigation of meaning in music', Musicae Scientiae, 1998, 2, ss. 33–54

Watts, A., The Two Hands of God, Rider & Co., Londra, 1963

Waugh, M., 'Boredom in psychoanalytic perspective', Social Research, 1975, 42, ss. 538–50

Weber, M., The Religion of China: Confucianism and Taoism, çev. H. Gerth, Free Press, Glencoe IL, 1951 [Konfuzianismus und Taoismus1915].

——, Ancient Judaism, çev. H. Gerth & D. Martindale, Free Press, Glencoe IL, 1952 [Das antike Judentum1911–13]

——, The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism, çev. H. Gerth & D. Martindale, Free Press, New York, 1958 [Hinduismus and Buddhismus1916–17]

Wechsler, A. F., 'The effect of organic brain disease on recall of emotionally charged versus neutral narrative texts', Neurology, 1973, 23(2), ss. 130–35

Ween, J. E., Alexander, M. P., d'Esposito, M. ve ark., 'Factors predictive of stroke outcome in a rehabilitation setting', Neurology, 1996, 47(2), ss. 388–92

Weich, S., Twigg, L. & Lewis, G., 'Rural/non-rural differences in rates of common mental disorders in Britain: prospective multilevel cohort study', British Journal of Psychiatry, 2006, 188(1), ss. 51–7

Weinberger, D. R., Luchins, D. J., Morihisa, J. ve ark., 'Asymmetrical volumes of the right and left frontal and occipital regions of the human brain', Annals of Neurology, 1982, 11(1), ss. 97–100

Weinstein, S. & Graves, R. E., 'Are creativity and schizotypy products of a right hemisphere bias?', Brain and Cognition, 2002, 49(1), ss. 138–51

Weis, S., Haug, H., Holoubek, B. ve ark., 'The cerebral dominances: quantitative morphology of the human cerebral cortex', International Journal of Neuroscience, 1989, 47(1–2), ss. 165–8

Weissman, M. M., Bland, R. C., Canino, G. J. ve ark., 'Cross-national epidemiology of major depression and bipolar disorder', Journal of the American Medical Association, 1996, 276(4), ss. 293–9

Wernicke, C., Der aphasische Symptomencomplex: eine psychologische Studie auf anatomischer Basis, Max Cohn & Weigert, Breslau, 1874

West, M. L., Early Greek Philosophy and the Orient, Oxford University Press, Oxford, 1971

——, The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Early Poetry and Myth, Oxford University Press, Oxford, 1997

Wexler, B. E., 'Alterations in cerebral laterality during acute psychotic illness', British Journal of Psychiatry, 1986, 149(2), ss. 202–9

——, 'Regional brain dysfunction in depression', kaynak metin Kinsbourne, M. (ed.), Cerebral Hemisphere Function in Depression, American Psychiatric Press, Washington DC, 1988, ss. 65–78

Wexler, B. E., Warrenburg, S., Schwartz, G. E. ve ark., 'EEG and EMG responses to emotion-evoking stimuli processed without conscious awareness', Neuropsychologia, 1992, 30(12), ss. 1065–79

Wheeler, M. A., Stuss, D. T. & Tulving, E., 'Toward a theory of episodic memory: the frontal lobes and autonoetic consciousness [review]', Psychological Bulletin, 1997, 121(3), ss. 331–54

Whitehead, A. N., The Concept of Nature, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1920

——, Science and the Modern World, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1926

——, Nature and Life, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1934 Whitehead, R., 'Right hemisphere processing superiority during sustained visual attention', Journal of Cognitive Neuroscience, 1991, 3(4), ss. 329–34

Wicker, B., Michel, F., Henaff, M. A. ve ark., 'Brain regions involved in the perception of gaze: a PET study', NeuroImage, 1998, 8(2), ss. 221–7

Wieser, H.-G. & Mazzola, G., 'Musical consonances and dissonances: are they distinguished independently by the right and left hippocampi?', Neuropsychologia, 24(6), 1986, ss. 805–12

Wigan, A. L., A New View of Insanity: The Duality of the Mind Proved by the Structure, Functions and Diseases of the Brain, and by the Phenomena of Mental Derangement, and Shown to be Essential to Moral Responsibility, Longman, Londra, 1844

Wilber, K., No Boundary: Eastern and Western Approaches to Personal Growth, Shambhala, Boston MA, 2001 Wilkins, A. J., Shallice, T. & McCarthy, R., 'Frontal lesions and sustained attention', Neuropsychologia, 1987, 25(2), ss. 359–65

Wilson, M., 'The subjugation of grief in Seneca's Epistles', kaynak metin Braund, S. M. & Gill, C. (ed.), The Passions in Roman Thought and Literature, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1997, ss. 48–67

Wilson, T. D. & Schooler, J. W., 'Thinking too much: introspection can reduce the quality of preferences and decisions', Journal of Personality and Social Psychology, 1991, 60(2), ss. 181–92

Winckelmann, J. J., History of the Art of Antiquity, çev. H. F. Mallgrave, Getty Research Institute, Los Angeles, 2006 [Geschichte der Kunst des Alterthums1764]

Winner, E., Brownell, H., Happé, F. ve ark., 'Distinguishing lies from jokes: theory of mind deficits and discourse interpretation in right hemisphere brain-damaged patients', Brain and Language, 1998, 62(1), ss. 89–106

Winner, E. & Gardner, H., 'The comprehension of metaphor in brain-damaged patients', Brain, 1977, 100(4), ss. 717–29

Witelson, S. F. & Kigar, D. L., 'Asymmetry in brain function follows asymmetry in anatomical form: gross, microscopic, postmortem and imaging studies', kaynak metin Boller, F. & Grafman, J. (ed.), Handbook of Neuropsychology, Elsevier, Amsterdam, 1988, cilt 1, ss. 111–41

Witelson, S. F. & Pallie, W., 'Left hemisphere specialization for language in the newborn: neuroanatomical evidence of asymmetry', Brain Research, 1973, 96(3), ss. 641–6

Wittgenstein, L., The Blue and Brown Books, ed. R. Rhees, Blackwell, Oxford, 1958

——, Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology, and Religious Belief, University of California Press, Berkeley CA, 1967a

——, Philosophical Investigations, ed. G. E. M. Anscombe & R. Rhees, çev. G. E. M. Anscombe, 3rd edisyon, Blackwell, Oxford, 1967b [Philosophische Untersuchungen1953]

——, Zettel, ed. G. E. M. Anscombe & G. H. von Wright, çev. G. E. M. Anscombe, Blackwell, Oxford, 1967c

——, Philosophical Remarks, ed. R. Rhees, çev. R. Hargreaves & R. White, Blackwell, Oxford, 1971 [Philosophische Bemerkungen1964]

——, Culture and Value, ed. G. H. von Wright & H. Nyman, çev. P. Winch, University of Chicago Press, Chicago, 1984 [Vermischte Bemerkungen1977]

——, 'A lecture on ethics', kaynak metin Klagge, J. C. & Nordmann, A. (ed.), Ludwig Wittgenstein: Philosophical Occasions 1912–1951, Hackett, Indianapolis IN, 1993, ss. 36–44

——, Denkbewegungen: Tagebücher 1930–1932/1936–1937, ed. I. Somavilla, Haymon, Innsbruck, 1997

——, Tractatus Logico-Philosophicus, çev. D. F. Pears & B. F. McGuiness, Routledge & Kegan Paul, Londra, 2001 [1922; Logisch-philosophische Abhandlung1921]

——, Movements of Thought: Diaries 1930–1932, 1936–1937, çev. A. Nordmann, kaynak metin Klagge, J. C. & Nordmann, A. (ed.), Ludwig Wittgenstein: Public and Private Occasions, Rowman & Littlefield, Lanham MD, 2003, ss. 3–255

Wittling, W., 'Brain asymmetry in the control of autonomic-physiologic activity', kaynak metin Davidson, R. J. & Hugdahl, K. (ed.), Brain Asymmetry, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1995, ss. 305–357

Wittling, W., Block, A., Genzel, S. ve ark., 'Hemispheric asymmetry in parasympathetic control of the heart', Neuropsychologia, 1998, 36(5), ss. 461–8

Wittling, W., Block, A., Schweiger, E. ve ark., 'Hemisphere asymmetry in sympathetic control of the human myocardium', Brain and Cognition, 1998, 38(1), ss. 17–35

Wittling, W. & Pflüger, M., 'Neuroendocrine hemispheric asymmetries: salivary cortisol secretion during lateralized viewing of emotion-related and neutral films', Brain and Cognition, 1990, 14(2), ss. 243–65

Wohlschläger, A. & Bekkering, H., 'Is human imitation based on a mirror-neurone system? Some behavioural evidence', Experimental Brain Research, 2002, 143(3), ss. 335–41

Wolford, G., Miller, M. B. & Gazzaniga, M. S., 'The left hemisphere's role in hypothesis formation', Journal of Neuroscience, 2000, 20: RC64, ss. 1–4

Woolf, V., 'Mr Bennett and Mrs Brown', The Hogarth Press, Londra, 1924

Wordsworth, W., The Prelude, or Growth of a Poet's Mind (text of 1805), ed. E. de Selincourt, Oxford University Press, Oxford, 1933

——, The Poetical Works of William Wordsworth, 5 cilt, ed. E. de Selincourt & H. Darbishire, Oxford University Press, Oxford, 1940–49

——, 'Preface to Lyrical Ballads', kaynak metin Lyrical Ballads 1805, ed. D. Roper, Collins, Londra, 1973

——, The Prose Works of William Wordsworth, ed. W. J. B. Owen & J. W. Smyser, 3 cilt, Oxford University Press, Oxford, 1974

Wraga, M., Souheil, J., Shephard, J. ve ark., 'Mental rotation of self versus objects: an fMRI study', 8. Annual Meeting of the Cognitive Neuroscience Society Raporları (New York, 2001), Cognitive Neuroscience Society, Andover MA, 2001, s. 133

Wu, J. C., Hagman, J., Buchsbaum, M. S. ve ark., 'Greater left cerebral hemispheric metabolism in bulimia assessed by positron emission tomography', American Journal of Psychiatry, 1990, 147(3), ss. 309–12

Wyatt, Sir Thomas, The Collected Poems, ed. K. Muir, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1949

Wymer, J. H., Lindman, L. S. & Booksh, R. L., 'A neuropsychological perspective of aprosody: features, function, assessment, and treatment', Applied Neuropsychology, 2002, 9(1), ss. 37–47

Wynn, T., 'Did Homo erectus speak?', Cambridge Archaeological Journal, 1998, 8(1), ss. 78–81

——, 'Archaeology and cognitive evolution', Behavioral and Brain Sciences, 2002, 25(3), ss. 389–402

Yakovlev, P. I. & Rakisaac, P., 'Patterns of decussation of bulbar pyramids and distribution of pyramidal tracts on two sides of the spinal cord', Transactions of the American Neurological Association, 1966, 91, ss. 366–7

Yamadori, A., Mori, E., Tabuchi, M. ve ark., 'Hypergraphia: a right hemisphere syndrome', Journal of Neurology, Neurosurgery, & Psychiatry, 1986, 49(10), ss. 1160–64

Yamaguchi, S., Yamagata, S. & Kobayashi, S., 'Cerebral asymmetry of the "top-down" allocation of attention to global and local features', Journal of Neuroscience, 2000, 20(9), RC72: ss. 1–5

Yamazaki, Y., Aust, U., Huber, L. ve ark., 'Lateralized cognition: asymmetrical and complementary strategies of pigeons during discrimination of the "human concept"', Cognition, 2007, 104(2), ss. 315–44

Yarnell, P. H., 'The intrinsic goodness of pain, anguish and the loss of pleasure', The Journal of Value Inquiry, 2001, 35, ss. 449–54

Yellott, J. I., 'Probability learning with noncontingent success', Journal of Mathematical Psychology, 1969, 6, ss. 541–75

Yin, R. K., 'Looking at upside-down faces', Journal of Experimental Psychology, 1969, 81(1), ss. 141–5

——, 'Face recognition by brain-injured patients: a dissociable entity?', Neuropsychologia, 1970, 8(4), ss. 395–402

Yochim, B. P., Kender, R., Abeare, C. ve ark., 'Semantic activation within and across the cerebral hemispheres: what's left isn't right', Laterality, 2005, 10(2), ss. 131–48

Yokoyama, K., Jennings, R., Ackles, P. ve ark., 'Lack of heart rate changes during an attention-demanding task after right hemisphere lesions', Neurology, 1987, 37(4), ss. 624–30

Yoon, B. W., Morillo, C. A., Cechetto, D. F. ve ark., 'Cerebral hemispheric lateralization in cardiac autonomic control', Archives of Neurology, 1997, 54(6), ss. 741–4

Yoshida, T., Yoshino, A., Takahashi, Y. ve ark., 'Comparison of hemispheric asymmetry in global and local information processing and interference in divided and selective attention using spatial frequency filters', Experimental Brain Research, 2007, 181(3), ss. 519–29

Yoshii, F., Barker, W. W., Chang, J. Y. ve ark., 'Sensitivity of cerebral glucose metabolism to age, gender, brain volume, brain atrophy, and cerebrovascular risk factors', Journal of Cerebral Blood Flow and Metabolism, 1988, 8(5), ss. 654–61

Young, A. W. & Ratcliff, G., 'Visuospatial abilities of the right hemisphere', kaynak metin Young, A. W. (ed.), Functions of the Right Cerebral Hemisphere, Academic Press, Londra, 1983, ss. 1–31

Young, E., Night Thoughts, ed. S. Cornford, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1989

Young, J., Heidegger, Philosophy, Nazism, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 1998

——, Heidegger's Philosophy of Art, Cambridge University Press, Cambridge, İNGİLTERE, 2004

Zahavi, D. & Parnas, J., 'Phenomenal consciousness and self awareness: a phenomenological critique of representational theory', kaynak metin Gallagher, S. & Shear, J. (ed.), Models of the Self, Imprint Academic, Thorverton, İNGİLTERE, 1999, ss. 253–70

Zahn-Waxler, C. & Robinson, J., 'Empathy and guilt: early origins of feelings of responsibility', kaynak metin Tangney, J. P. & Fischer, K. W. (ed.), Self-conscious Emotions, Guilford Press, New York, 1995, ss. 143–73

Zaidel, D. W., 'Hemifield tachistoscopic presentations and hemispheric specialization in normal subjects', kaynak metin Benson, D. F. & Zaidel, E. (ed.), The Dual Brain, Guilford Press, New York, 1985, ss. 143–55

——, 'Hemispheric asymmetry in memory for pictorial semantics in normal subjects', Neuropsychologia, 1987, 25(3), ss. 487–95

Zaidel, D. W., Aarde, S. M. & Baig, K., 'Appearance of symmetry, beauty, and health in human faces', Brain and Cognition, 2005, 57(3), ss. 261–3

Zaidel, D. W., Chen, A. C. & German, C., 'She is not a beauty even when she smiles: possible evolutionary basis for a relationship between facial attractiveness and hemispheric specialization', Neuropsychologia, 1995, 33(5), ss. 649–55

Zaidel, D. W. & Cohen, J. A., 'The face, beauty, and symmetry: perceiving asymmetry in beautiful faces', International Journal of Neuroscience, 2005, 115(8), ss. 1165–73

Zaidel, D. W. & Deblieck, C., 'Attractiveness of natural faces compared to computer constructed perfectly symmetrical faces', International Journal of Neuroscience, 2007, 117(4), ss. 423–31

Zaidel, D. W. & Kasher, A., 'Hemispheric memory for surrealistic versus realistic paintings', Cortex, 1989, 25(4), ss. 617–41

Zaidel, D. W. & Kosta, A., 'Hemispheric effects of canonical views of category members with known typicality levels', Brain and Cognition, 2001, 46(1–2), ss. 311–16

Zaidel, E., 'Language in the right hemisphere', kaynak metin Benson, D. & Zaidel, E. (ed.), The Dual Brain: Hemispheric Specialization in Humans, Guilford Press, New York, 1985, ss. 205–31

——, 'Interhemispheric transfer in the split brain: long term status following complete cerebral commissurotomy', kaynak metin Davidson, R. H. & Hugdahl, K. (ed.), Brain Asymmetry, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge MA, 1995, ss. 491–532

Zajonc, A., 'Goethe and the science of his time', kaynak metin Seamon, D. & Zajonc, A. (ed.), Goethe's Way of Science: a Phenomenology of Nature, State University of New York Press, Albany New York, 1998, ss. 15–30

Zajonc, R. B., 'Feeling and thinking: preferences need no inferences', American Psychologist, 1980, 35, ss. 151–75

——, 'On the primacy of affect', kaynak metin Scherer, K. R. & Ekman, P. (ed.), Approaches to Emotion, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1984, ss. 259–70

Zajonc, R. B., Pietromonaco, P. & Bargh, J., 'Independence and interaction of affect and cognition', kaynak metin Clark, M. S. & Fiske, S. (ed.), Affect and Cognition: the 17th Annual Carnegie Symposium on Cognition, Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 1982, ss. 211–27

Zalla, T., Koechlin, E., Pietrini, P. ve ark., 'Differential amygdala responses to winning and losing: a functional magnetic reso nance imaging study in humans', European Journal of Neuroscience, 2000, 12(5), ss. 1764–70

Zamrini, E. Y., Meador, K. J., Loring, D. W. ve ark., 'Unilateral cerebral inactivation produces differential left/right heart rate responses', Neurology, 1990, 40(9), ss. 1408–11

Zanes, J., Ross, S., Hatfield, R. ve ark., 'The relationship between creativity and psychosis-proneness', Personality and Individual Difference, 1998, 24(6), ss. 879–81

Zeki, S., Inner Vision: An Exploration of Art and the Brain, Oxford University Press, Oxford, 1999

Zeman, A., 'Consciousness', Brain, 2001, 124(7), ss. 1263–89

Zentner, M. R., 'Infants' preferences for consonance vs. dissonance and for major vs. minor in music', Infant Behavior and Development, 1996, 19 (ek 1), s. 836

Zentner, M. R. & Kagan, J., 'Infants' perception of consonance and dissonance in music', Infant Behavior and Development, 1998, 21(3), ss. 483–92

Zetzsche, T., Meisenzahl, E. M., Preuss, U. W. ve ark., 'In-vivo analysis of the human planum temporale (PT): does the definition of PT borders influence the results with regard to cerebral asymmetry and correlation with handedness?', Psychiatry Research, 2001, 107(2), ss. 99–115

Zijderveld, A. C., On Clichés: the Supersedure of Meaning by Function in Modernity, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1979

Zilles, K., Dabringhaus, A., Geyer, S. ve ark., 'Structural asymmetries in the human forebrain and the forebrain of non-human primates and rats', Neuroscience and Biobehavioral Reviews, 1996, 20(4), ss. 593–605

Zollinger, H., 'Biological aspects of color naming', kaynak metin Rentschler, I., Herzberger, B. & Epstein, D. (ed.), Beauty and the Brain: Biological Aspects of Aesthetics, Birkhauser Verlag, Basel, 1988, ss. 149–64

SONNOTLAR

GENİŞLETİLMİŞ YENİ BASIMA ÖN SÖZ

1 Kosslyn & Miller, 2013.
2 Marinsek, Turner & Gazzaniga ve ark., 2014, s. 7.
3 Gazzaniga, 1983, s. 536.
4 Barbey, Colom & Paul ve ark., 2014.
5 Simpson, 1963, s. 82.
6 a.g.e., s. 84.
7 Planck, 1936, s. 5.
8 Thoreau, 1906, s. 373.

GİRİŞ
EFENDİ VE VEKİLİ

1 Hellige, 1993, s. 168.
2 Ramachandran, 2005, s. 279, not 4.
3 Crow, 2006, s. 793.
4 Ornstein, 1997, ss. 3–4
5 Hellige, 1993, ss. 335–6
6 Tanner, 1999, s. 6
7 Schore, 1997.
8 C. Jung, 1953–79, cilt 10, s. 12.
9 Fraser, 1989, s. 3
10 Sherrington, 1906.
11 Kinsbourne, 1988.
12 Ornstein, 1997, s. 16.
13 Sergent, 1982.
14 Laeng, Chabris & Kosslyn, 2003, s. 313.
15 Descartes, 1984–91a, s. 118.
16 McManus, 2002.
17 Pujol, Deus, Losilla ve ark., 1999.
18 Pujol, Deus, Losilla ve ark., 1999.
19 Valéry, 1957, 'Au sujet d'Eurêka', cilt 1, ss. 857–8.
20 Pasteur, 1874 (1 juin; Pasteur, 1922, s. 361).
21 Cümleleri aşağı yukarı böyledir ama maalesef nerede olduğunu hatırlamıyorum.
22 Bkz. ileride ss. 204–5.

I. KISIM BÖLÜNMÜŞ BEYİN

1. BÖLÜM: ASİMETRİ VE BEYİN

1 Green, 2003. Lokhorst, 1982a, 1982b, 1985. Lokhorst 1996. Clarke & Dewhurst, 1972, s. 21.
2 Wigan, 1844, s. 271.
3 Jäncke & Steinmetz, 2003, s. 204; Banich, 2003, s. 262.
4 Conti & Manzoni, 1994; Saron, Foxe, Simpson ve ark., 2002.
5 Meyer, Röricht, Gräfin von Einsiedel ve ark., 1995; Röricht, Irlbacher, Petrow ve ark., 1997; Höppner, Kunesch, Buchmann ve ark., 1999.

6 Cook, 1984; Hoptman & Davidson, 1994; Chiarello & Maxfield, 1996.
7 Saron, Foxe, Schroeder ve ark., 2003; Allison, Meador, Loring ve ark., 2000; Tootell, Mendola, Hadjikhani ve ark., 1998.
8 Meyer, Röricht, Gräfin von Einsiedel ve ark., 1995; Bloom & Hynd, 2005.
9 Jäncke & Steinmetz, 2003, ss. 210–11.
10 Hopkins & Marino, 2000; Aboitiz, Scheibel & Zaidel, 1992.
11 Friedman & Polson, 1981.
12 Zihin ve beyin, ayrı varlığın veçheleridir ama bambaşka fenomenlerdir. Aradaki fark Sartre'ın iç beden algısı (*pour soi*) ve bedenin bir "şey" olarak algısına (*en soi*) benzer.
13 krş. Roger Scruton on time: Scruton, 1997, s. 367.
14 Descartes, 1984–91b, 'Meditation VI', s. 56.
15 Bilinç deneyimini açıklama hakkında demiştim ki, bilinçle kıyaslayabilecek hiçbir şey yoktur, zira tüm deneyimin zemini bizzat odur.
16 Semendeferi, Lu, Schenker ve ark., 2002; Schoenemann, Sheehan & Glotzer, 2005.
17 Allen, Damasio, Grabowski ve ark., 2003.
18 Krş. Pascal: 1976, §381 (Lafuma §21); çev. I. McG. ('Si on est trop jeune on ne juge pas bien, trop vieil de même. Si on n'y songe pas assez, si on y songe trop, on s'entête et on s'en coiffe. Si on considère son ouvrage incontinent après l'avoir fait on en est encore tout prévenu, si trop longtemps après on n'y entre plus. Ainsi les tableaux vus de trop loin et de trop près. Et il n'y a qu'un point indivisible qui soit le véritable lieu. Les autres sont trop près, trop loin, trop haut ou trop bas. La perspective l'assigne dans l'art de la peinture, mais dans la vérité et dans la morale qui l'assignera?') Similar ideas, foreign to the invariance of Cartesianism, are expressed in (1976) §71(Lafuma §38) ve §69 (Lafuma §723).
19 G. Dax, 1863; M. Dax, 1865; Broca, 1861a, 1861b, 1861c, 1865.
20 Wernicke, 1874.
21 Heschl, 1878; Eberstaller, 1884.
22 Geschwind & Levitsky, 1968.
23 LeMay & Kido, 1978; LeMay, 1984, 1977; Chiu & Damasio, 1980.
24 Yakovlev & Raki´c, 1966; Weinberger, Luchins, Morihisa ve ark., 1982; Bilder, Wu, Bogerts ve ark., 1999; Barrick, Mackay, Prima ve ark., 2005; Good, Johnsrude, Ashburner ve ark., 2001.
25 D'A. W. Thompson, 1917.
26 Kertesz, Polk, Black ve ark., 1992. Ayrıca bkz. Toga & Thompson, 2003.
27 Jäncke & Steinmetz, 2003, s. 201; Maguire, Gadian, Johnsrude ve ark., 2000.
28 Amunts, Jäncke, Mohlberg ve ark., 2000; Amunts, Schlaug, Schleicher ve ark., 1996; Melsbach, Wohlschläger, Spiess ve ark., 1996; Snyder, Bilder, Wu ve ark., 1995.
29 Maguire, Gadian, Johnsrude ve ark., 2000.
30 Nottebohm, 1970.
31 Jäncke & Steinmetz, 2003, s. 216. Bkz. ayrıca LeMay & Culebras, 1972, ve Hopkins & Marino, 2000.
32 Rogers & Andrew, 2002.
33 Glick, Meibach, Cox ve ark., 1979; Sandhu, Cook & Diamond, 1986.
34 Rogers, 2000.
35 Hoffman, Robakiewicz, Tuttle ve ark., 2006.
36 Rogers & Kaplan, 2006; Rogers, 2000.
37 Rogers, Zucca & Vallortigara, 2004.

38 Dharmaretnam & Rogers, 2005.
39 Bugnyar, Stöwe & Heinrich, 2004.
40 Evans, Evans & Marler, 1993; Rogers, 2000; Lippolis, Bisazza, Rogers ve ark., 2002; Lippolis, Westman, McAllan ve ark., 2005.
41 Rogers, 2006.
42 Fabre-Thorpe, Fagot, Lorincz ve ark., 1993.
43 McGrew & Marchant, 1999.
44 Crow, Crow, Done ve ark., 1998.
45 Rogers, Zucca & Vallortigara, 2004.
46 Güntürkün, Diekamp, Manns ve ark., 2000.
47 Csermely, 2004.
48 Robins & Rogers, 2006.
49 Vallortigara, Rogers, Bisazza ve ark., 1998.
50 Bisazza, Cantalupo, Capocchiano ve ark., 2000; Rogers & Workman, 1989; Halpern, Güntürkün, Hopkins ve ark., 2005.
51 örn. bkz., Fernández-Carriba, Loeches, Morcillo ve ark., 2002a; Ventolini, Ferrero, Sponza ve ark., 2005.
52 Rogers, 2000; Vallortigara, 1992.
53 Dharmaretnam & Andrew, 1994.
54 Hoffman, Robakiewicz, Tuttle ve ark., 2006.
55 Ventolini, Ferrero, Sponza ve ark., 2005.
56 Denenberg, Garbanati, Sherman ve ark., 1978.
57 Andrew & Rogers, 2002.
58 Johnsgard, 1981.
59 Corballis, 2003. Bkz. ayrıca R.H. Bauer, 1993; Nottebohm, 1977; Ehret, 1987; Fitch, Brown, O'Connor ve ark., 1993; Holman & Hutchison, 1994; ve Hook-Costigan & Rogers, 1998, tümünü akt. Corballis.
60 Hunt, 2000; Hunt, Corballis & Gray, 2001; Hunt & Gray, 2004; Rutledge & Hunt, 2004.
61 Rogers, 2000.
62 Kahn & Bingman, 2004.
63 Rogers, 2002.
64 Yamazaki, Aust, Huber ve ark., 2007; Laeng, Zarrinpar & Kosslyn, 2003; Lux, Marshall, Ritzl ve ark., 2004. Ayrıca bkz.: Halpern, Güntürkün, Hopkins ve ark., 2005.

2. BÖLÜM: YARIM KÜRELER NE "YAPAR"?

1 Braun, Delisle, Guimond ve ark., 2009, s. 127
2 Thurman, 1866. Ve Crichton-Browne, 1880; Bonin, 1962; Hadziselimovic & Cus, 1966; Galaburda, LeMay, Kemper ve ark., 1978; Weis, Haug, Holoubek ve ark., 1989; LeMay, 1982; Schwartz, Creasey, Grady ve ark., 1985; Kertesz, Polk, Black ve ark., 1992; Zilles, Dabringhaus, Geyer ve ark., 1996; ve H. Damasio, 2005, s. 82.
3 Kolb, Sutherland, Nonneman ve ark., 1982; Diamond, Johnson & Ingham, 1975.
4 Wang, He, Tong ve ark., 1999.
5 Giedd, Snell, Lange ve ark., 1996.
6 Chi, Dooling & Gilles, 1977b; Witelson & Pallie, 1973.
7 Galaburda, 1995.
8 Galaburda, Aboitiz, Rosen ve ark., 1986.
9 Hayes & Lewis, 1993.

10 Scheibel, Paul, Fried ve ark., 1985.
11 Seldon, 1982.
12 Allen, Damasio, Grabowski ve ark., 2003; Gur, Turetsky, Matsui ve ark., 1999; Gur, Packer, Hungerbühler ve ark., 1980; Galaburda, 1995. While the findings of Pujol ve colleagues are at variance (Pujol, López-Sala, Deus ve ark., 2002).
13 Lewis & Diamond, 1995.
14 Glick, Carlson, Drew ve ark., 1987.
15 Glick, Ross & Hough, 1982; Tucker & Williamson, 1984; Wagner, Burns, Dannals ve ark., 1983. Bkz. ayrıca Fride & Weinstock, 1988.
16 Davidson & Hugdahl, 1995 ve Davidson & Hugdahl, 2003.
17 Şimdilik "yapmak" ve işlev kelimelerini kullanıyorum ama beyin hakkında konuşurken kullanılan genel dilin bir parçasıdırlar. Bunları tırnak içinde kullanmamın sebebiyse yanıltıcı olmalarıdır, zira bir ön modele göre hareket ederler ve dolayısıyla anlamaya çalıştıkları beynin tabiatına ön yargıyla yaklaşırlar.
18 http://www.ted.com/ index.php/talks/jill_bolte_taylor_s_powerful_stroke_of_insight.html, erişim 28 Nisan 2009.
19 örn. bkz., Devinsky & D'Esposito, 2004.
20 Goldberg, 2001, s. 55
21 Cacioppo, Berntson, Lorig ve ark., 2003.
22 Parks, Loewenstein, Dodrill ve ark., 1988; Haier, Siegel, Nuechterlein ve ark., 1988; Carly, Golding & Hall, 1995.
23 Yoshii, Barker, Chang ve ark., 1988; Hatazawa, Brooks, di Chiro ve ark., 1987; Haier, Chueh, Touchette ve ark., 1995.
24 McDaniel, 2005.
25 Seidenwurm & Devinsky, 2006.
26 a.g.e.
27 Cacioppo, Berntson, Lorig ve ark., 2003.
28 Stanislas Dehaene, leading neuroimaging researcher ve Professor of Experimental Cognitive Psychology at the Collège de France, akt. Holt, 2008, ss. 44–5.
29 Griffin, Friedman, Ween ve ark., 2006.
30 Trimble, 2007, s. 62.
31 van Zomeren & Brouwer, 1994.
32 Petrus 5: 8.
33 Jerison, 1977; Dimond, 1979a; ve Rueckert & Grafman, 1996. For right frontal lesions, örn. bkz., Wilkins, Shallice & McCarthy, 1987.
34 Korda & Douglas, 1997.
35 de Renzi & Faglioni, 1965; Benson & Barton, 1970; Howes & Boller, 1975; Nakamura & Taniguchi, 1977; Tartaglione, Bino, Manzino ve ark., 1986; Sturm & Büssing, 1986.
36 Heilman & van den Abell, 1979; Sturm, Reul & Willmes, 1989; ve R. Whitehead, 1991. For evidence from split-brain patients, örn. bkz., Dimond, 1979b.
37 Lewin, Friedman, Wu ve ark., 1996; Pardo, Fox & Raichle, 1991; Sturm, de Simone, Krause ve ark., 1999. arasuraman, Greenwood, Haxby ve ark., 1992.
38 Benton & Joynt, 1959; Dee & van Allen, 1973; Sturm & Büssing, 1986.
39 Salmaso & Denes, 1982.
40 Godefroy & Rousseaux, 1996 ve Godefroy, Lhullier & Rousseaux, 1996; Rousseaux, Godefroy, Cabaret ve ark., 1996. 41. Bisiach, Mini, Sterzi ve ark., 1982; Jansen, Sturm & Willmes, 1992.
41 Bisiach, Mini, Sterzi ve ark., 1982; Jansen, Sturm & Willmes, 1992.
42 Corbetta, Miezin, Dobmeyer ve ark., 1991.

43 Godefroy & Rousseaux, 1996; Godefroy, Lhullier & Rousseaux, 1996; d'Esposito, Detre, Alsop ve ark., 1995.
44 Vohn, Fimm, Weber ve ark., 2007; Nestor, Parasuraman, Haxby ve ark., 1991; Corbetta, Miezin, Dobmeyer ve ark., 1991.
45 Bultitude & Aimola Davies, 2006.
46 Çiçek, Gitelman, Hurley ve ark., 2007.
47 Posner, 1995; Posner & Petersen, 1990.
48 . Ivry & Robertson, 1998; Kitterle, Christman & Hellige, 1990; Kitterle & Selig, 1991; Sergent, 1982; Robertson, Lamb & Knight, 1988; Robertson & Lamb, 1991; van Kleeck, 1989.
49 Mesulam, 2000; Deouell, Ivry & Knight, 2003.
50 Delis, Robertson & Efron, 1986; Delis, Kiefner & Fridlund, 1988; Siéroff, 1990, 1994; Halligan & Marshall, 1994.
51 Leclercq, 2002, s. 16.
52 Genel bir inceleme için bkz. Schutz, 2005; ayrıca Posner & Raichle, 1994.
53 Edelman & Tononi, 2000; Goldberg, 2001; Mesulam, 2000.
54 Tang, 2003.
55 Goldberg & Costa, 1981; Goldberg, Podell & Lovell, 1994; Rogers, 2000; Regard & Landis, 1988; Feinstein, Goldin, Stein ve ark., 2002; Goldberg, 1990, 2001; Treyer, Buck & Schnider, 2003; Kimura, 1963; Gordon & Carmon, 1976; Cotton, Tzeng & Hardyck, 1980; Persinger & Lalonde, 2000; Martin, Wiggs & Weisberg, 1997; Henson, Shallice & Dolan, 2000; Gold, Berman, Randolph ve ark., 1996; Shadmehr & Holcomb, 1997; Haier, Siegel, MacLachlan ve ark., 1992; Berns, Cohen & Mintun, 1997; Raichle, Fiez, Videen ve ark., 1994; Tulving, Markowitsch, Craik ve ark., 1996; Cutting, 1997, s. 67.
56 Gardner, 1974; Sperry, 1985.
57 Mills, Coffey-Corina & Neville, 1993; Thal, Marchman, Stiles ve ark. 1991.
58 Goldberg, 2001.
59 Bever & Chiarello, 1974.
60 Podell, Lovell, Zimmerman ve ark., 1995; Phelps & Gazzania, 1992.
61 Brownell, Potter, Bihrle ve ark., 1986; Molloy, Brownell & Gardner, 1990.
62 Metcalfe, Funnell & Gazzaniga, 1995.
63 Federmeier & Kutas, 1999.
64 Larose, Richard-Yris, Hausberger ve ark., 2006.
65 Coulson, 2001; Rausch, 1977; Cacioppo, Petty & Quintanar, 1982. Ayrıca bkz. Aron, Fletcher, Bullmore ve ark., 2003; Nagahama, Okada, Katsumi ve ark., 2001; Rubia, Smith, Brammer ve ark., 2003.
66 Heilman, 2005, s. 151; Razani, Boone, Miller ve ark., 2001; Jones-Gotman & Milner, 1977; Ruff, Allen, Farrow ve ark., 1994.
67 Vanderhasselt, De Raedt, Baeken ve ark., 2006.
68 Konishi, Nakajima, Uchida ve ark., 1999. r
69 Richards & Chiarello, 1997.
70 Brownell, Simpson, Bihrle ve ark., 1990; Tucker & Williamson, 1984.
71 Ramachandran, 1994.
72 Yochim, Kender, Abeare ve ark., 2005, s. 132. Bkz. ayrıca Chiarello, 1988; Beeman, Friedman, Grafman ve ark., 1994; Coney & Evans, 2000. 73.
73 Chiarello, 1991, 1998; Chiarello, Burgess, Richards ve ark., 1990.
74 Burgess & Lund, 1998.
75 Seger, Desmond, Glover ve ark., 2000; Yamaguchi, Yamagata & Kobayashi, 2000.
76 Posner, 1995; Diggs & Basili, 1987.

77 Jung-Beeman, Bowden, Haberman ve ark., 2004.
78 Mashal, Faust, Hendler ve ark., 2007.
79 Chiarello, Senehi & Nuding, 1987; Nakagawa, 1991.
80 Beeman, Friedman, Grafman ve ark., 1994.
81 Mednick, 1962.
82 Contreras & Llinas, 2001.
83 Heilman, 2005, ss. 117–18; E. A. Easterbrook, 1959; Eysenck, 1995.
84 Alajouanine, 1948, s. 235.
85 Harnad, 1972.
86 Bowden & Beeman, 1998.
87 Bremer 1958; Bogen & Bogen, 1988; Bogen & Bogen, 1999.
88 Scheibel, Paul, Fried ve ark., 1985; Gur, Packer, Hungerbühler ve ark., 1980.
89 Gur, Packer, Hungerbühler ve ark., 1980.
90 Tucker, Roth & Bair, 1986.
91 Liotti & Tucker, 1994.
92 Semmes, Weinstein, Ghent ve ark., 1960; Teuber, Battersby & Bender, 1960; Milner, 1975.
93 Chapanis, 1977; Goldberg & Costa, 1981; Semmes, 1968; Tucker, 1992.
94 Semmes, 1968, ss. 23–4.
95 Levy-Agresti & Sperry, 1968, s. 1151.
96 Tucker & Williamson, 1984.
97 Kirsner, 1980.
98 Kirsner & Brown, 1981; Kirsner, 1980; Marsolek, Schacter & Nicholas, 1996; Marsolek, Squire, Kosslyn ve ark., 1994; Metcalfe, Funnell & Gazzaniga, 1995.
99 Navon, 1977; Nebes, 1978; Christman, 1997; Beeman, Bowden & Gernsbacher, 2000; Broadbent, 1977; Hellige, 1995; Young & Ratliff, 1983; E. Zaidel, 1985.
100 Mangun, Luck, Plager ve ark., 1994.
101 Navon, 1977.
102 Şizotipi için bkz. Goodarzi, Wykes & Hemsley, 2000. For schizophrenia, bkz. Bemporad, 1967; Place & Gilmore, 1980; Reich & Cutting, 1982.
103 Kinchla, Solis-Macias & Hoffman, 1983.
104 Leclercq, 2002, s. 16.
105 Delis, Robertson & Efron, 1986; Fink, Halligan, Marshall ve ark., 1996; van Kleeck, 1989.
106 Gitelman, Alpert, Kosslyn ve ark., 1996; Desmedt, 1977; Goebel, Linden, Sireteanu ve ark., 1997.
107 Fimm, Willmes & Spijkers, 2006; Heber, Valvoda & Kuhlen, 2008.
108 LaBerge, 1983; Humphreys, Riddoch & Quinlan, 1985.
109 Bu fenomen üzerine geniş bir literatür vardır ama örn. bkz. Ratcliff, 1982.
110 Berlucchi, Mangun & Gazzaniga, 1997.
111 Siéroff 1994, s. 145. Leclercq, 2002, ss. 16–17
112 Oliveri, Rossini, Traversa ve ark., 1999.
113 Ellis, Jordan & Sullivan, 2006.
114 Rastelli, Funes, Lupiáñez ve ark., 2008; Siéroff, Decaix, Chokron ve ark., 2007.
115 de Renzi, Gentilini, Faglioni ve ark., 1989; Kinsbourne, 1993b.
116 Marshall & Halligan, 1989. For a contrary view, bkz. Bartolomeo & Chokron, 1999.
117 Loetscher & Brugger, 2007.
118 Bartolomeo, Chokron & Siéroff, 1999.
119 de Renzi, 1988.

120 Vallortigara, 2000; Tommasi & Vallortigara, 2001; Vallortigara, Regolin, Bortolomiol ve ark., 1996.
121 Güntürkün & Böhringer, 1987; Güntürkün, Hellmann, Melsbach ve ark., 1998. Bkz. ayrıca Hellige, 1993, s. 175
122 Yoshida, Yoshino, Takahashi ve ark., 2007; Evert & Kmen, 2003; Fink, Marshall, Halligan ve ark., 1999a; van Kleeck, 1989.
123 örn. bkz., Bradshaw & Nettleton, 1981, 1983; Stillings, Feinstein, Garfield ve ark., 1987; Anderson, 1990; TenHouten, 1991.
124 E. Zaidel, 1985; Walsh & Darby, 1999.
125 Nebes 1971a, 1971b, 1972, 1973, 1974; Milner & Taylor, 1972; Gazzaniga & LeDoux, 1978.
126 '[...] d'autres éprouvent de considérables difficultés à assembler correctement les divers éléments, donnant au cours de leurs nombreux essais des positions extraordinaires aux membres (bras attachés au cou ou à la partie inférieure du tronc [...]) [...] Dans le dessin sur ordre d'un éléphant, ne dessine qu'une queue, une trompe et une oreille [...] le puzzle (modèle éléphant) aboutit à un échec total et est exécuté avec lenteur. Bien qu'il reconnaisse les éléments essentiels (verbalisation à mesure), il est incapable de les disposer à leur place même approximative et les uns par rapport aux autres' (çev. I. McG.) Hécaen & de Ajuriaguerra, 1952, ss. 237, 229 & 231
127 McFie, Piercy & Zangwill, 1950; Ettlinger, Warrington & Zangwill, 1957; McFie & Zangwill, 1960; Warrington, James & Kinsbourne, 1966.
128 Nikolaenko, 2001; ayrıca bkz. Nikolaenko, 2004.
129 Hécaen & de Ajuriaguerra, 1952, s. 224.
130 Benowitz, Moya & Levine, 1990.
131 örn. bkz., Kinsbourne, 1982; Kinsbourne, 1988, s. 145; Federmeier & Kutas, 1999.
132 Alexander, Benson & Stuss, 1989.
133 Blakeslee, 1980; Deglin, 1976.
134 Heilman, Scholes & Watson, 1975.
135 örn. bkz., Foldi, 1987; Bottini, Corcoran, Sterzi ve ark., 1994.
136 Foldi, Cicone & Gardner, 1983; Kaplan, Brownell, Jacobs ve ark., 1990.
137 Deglin & Kinsbourne, 1996.
138 Cutting, 1997, ss. 185; Kosslyn, 1987; Goldberg, 1990; Hécaen & Albert, 1978.
139 ' [...] comme poussé par une force bizarre à placer sur le modèle que nous lui proposions les pièces de bois, et non à côté [...] un trouble de la faculté de réaliser une copie abstraite à partir d'un modèle concret' (çev. I. McG.): Hécaen & de Ajuriaguerra, 1952, s. 224.
140 Jackson, 1915, s. 97; in Jackson, 1932, cilt 2, ss. 140–41.
141 Marsolek, 1995.
142 Warrington & Taylor, 1973; Deglin, 1976.
143 Shibahara & Lucero-Wagoner, 2002. Ayrıca bkz. Beeman & Chiarello, 1998; Joanette, Goulet & Hannequin, 1990.
144 Querné, Eustache & Faure, 2000; Hutner & Liederman, 1991; Querné & Faure, 1996; Landis & Regard, 1998.
145 Gloning, Gloning & Hoff, 1968; Goldberg, 1990.
146 Pobric, Mashal, Faust ve ark., 2008; Sotillo, Carretié, Hinojosa ve ark., 2005.
147 Mashal, Faust, Hendler ve ark., 2008.
148 Marsolek, 1995.
149 bkz. Brown & Kosslyn, 1993; Kosslyn, 1987; Grossman, 1988; ayrıca Cutting, 1997, ss. 64 & 185–6 for further discussion; ve ss. 154–9

150 bkz. Cutting, 1997, ess. ss. 154–60 & 188. Ayrıca Warrington & McCarthy, 1987; Gardner, 1974; Pallis, 1955; Bornstein, Sroka & Munitz, 1969; Bornstein & Kidron, 1959; Landis, Cummings, Benson ve ark., 1986.
151 Bourgeois, Christman & Horowitz, 1998; Pallis, 1955.
152 Marsolek, Schacter & Nicholas, 1996; Brown & Kosslyn, 1993; Farah, 2003.
153 Blakeslee, 1980; Deglin, 1976; Marsolek, 1995.
154 Laeng, Zarrinpar & Kosslyn, 2003; Bornstein, 1963; Gloning, Gloning, Hoff ve ark., 1966; Lhermitte, Chain, Escourolle ve ark., 1972; bkz. Cutting, 1997, s. 153
155 Laeng, Zarrinpar & Kosslyn, 2003; Grossman, 1981.
156 Umiltà, Bagnara & Simion, 1978. Bkz. ayrıca Blakeslee, 1980; Deglin, 1976.
157 Pallis, 1955; Bornstein, Sroka & Munitz, 1969; McCarthy & Warrington, 1990; Sergent, Ohta & MacDonald, 1992; Lhermitte, Chain, Escourolle ve ark., 1972.
158 Laeng, Chabris & Kosslyn, 2003; Laeng, Shah & Kosslyn, 1999; Laeng, Zarrinpar & Kosslyn, 2003; Seger, Poldrack, Prabhakaran ve ark., 2000; Koivisto & Laine, 1999.
159 Burgund & Marsolek, 2000; Marsolek, 1999; Yamazaki, Aust, Huber ve ark., 2007.
160 Vuilleumier, Henson, Driver ve ark., 2002. Bkz. ayrıca Zaidel & Kosta, 2001; Kosslyn, Koenig, Barrett ve ark., 1989; Laeng, Chabris & Kosslyn, 2003.
161 bkz., örn., Fernandez & Friedman, 1999.
162 Maudsley, 1867 (cited in Radden, 2000, s. 27).
163 Capgras & Reboul-Lachaux, 1923.
164 Cutting, 2009. bkz. Förstl, Almeida, Owen ve ark., 1991; Silva, Leong, Wine ve ark., 1992; Silva, Leong & Wine, 1993; Ellis, 1994.
165 Courbon & Fail, 1927.
166 Phelps & Gazzaniga, 1992; Metcalfe, Funnell & Gazzaniga, 1995.
167 Thompson, Silk & Hover, 1980.
168 Luria, 1973; van Lancker, 1991; Wallace & Canter, 1985.
169 Cutting, 1997, s. 158
170 bkz. Tulving, Kapur, Craik ve ark., 1994; Cimino, Verfaellie, Bowers ve ark., 1991; Phelps & Gazzaniga, 1992; Metcalfe, Funnell & Gazzaniga, 1995; Markowitsch, Calabrese, Neufeld ve ark., 1999; Markowitsch, Calabrese, Haupts ve ark., 1993; Markowitsch, Calabrese, Fink ve ark., 1997; Markowitsch, 1995.
171 Schiffer, Zaidel, Bogen ve ark., 1998.
172 Lhermitte, Chedru & Chain, 1973.
173 Gainotti, 2002; ayrıca Martin, Wiggs, Ungerleider ve ark., 1996; Perani, Cappa, Bettinardi ve ark., 1995; Perani, Schnur, Tettamanti ve ark., 1999; Perani, Cappa, Bettinardi ve ark., 1995; Mummery, Patterson, Hodges ve ark., 1998; Damasio, Grabowski, Tranel ve ark., 1996 (erratum appears in Nature, 1996, 381(6595), s. 810ve yorum Caramazza, 1996. 174. d
174 Bkz. ayrıca Perani, Cappa, Bettinardi ve ark., 1995; Mummery, Patterson, Hodges ve ark., 1998; Mummery, Patterson, Hodges ve ark., 1996.
175 Martin ve ark. (1996), Damasio ve ark. (1996), Mummery ve ark. (1996) ve Mummery ve ark. (1998)' (Price & Friston, 2002, s. 437, commenting on the findings of Cappa, Perani, Schnur ve ark., 1998).
176 Perani, Schnur, Tettamanti ve ark., 1999, s. 293.
177 Bkz. ayrıca Gainotti, 2000; Gainotti & Silveri, 1996.
178 '«À la place de la moitié gauche de la poitrine, du ventre et de l'estomac on lui a mis une planche.» Elle descend jusqu'à l'anus, et est divisée en compartiments par des planches transversales . . . les aliments ne suivent pas le trajet normal de l'estomac et de l'intestin, « ils sont aspirés dans les compartiments

de cet échafaudage et ils tombent par le trou sur le bas de l'échafaudage ». Tout cela n'existe que du côté gauche. À droite les organes sont parfaitement en place' (çev. I. McG.). Hécaen & de Ajuriaguerra, 1952, ss. 73–4, göndermesi Ehrenwald, 1931.

179 Gainotti, 2002; Perani, Cappa, Bettinardi ve ark., 1995; Martin, Wiggs, Ungerleider ve ark., 1996.

180 Hartmann, Goldenberg, Daumüller ve ark., 2005; Schwartz, Buxbaum, Montgomery ve ark., 1999.

181 Corballis, 1998, s. 1085.

182 Meyers, 2008. Ve bkz. ss. 327–8 below.

183 Gainotti, Barbier & Marra, 2003; Giovanello, Alexander & Verfaellie, 2003; Rakison & Poulin-Dubois, 2001; Borgo & Shallice, 2001; Caramazza & Shelton, 1998; Mendez & Perryman, 2002.

184 Mendez & Lim, 2004.

185 Cutting, 1997, ss. 186–8; D. W. Zaidel, 1985, 1987; Vitkovitch & Underwood, 1991; Wapner, Judd & Gardner, 1978; Drews, 1987; Foldi, 1987; Wapner, Hamby & Gardner, 1981; Brownell, Potter, Michelow ve ark., 1984; Gardner, Brownell, Wapner ve ark., 1983; Joanette, Goulet & Hannequin, 1990.

186 Nicholls & Cooper, 1991.

187 Joseph, 1988b.

188 Laeng, Shah & Kosslyn, 1999; Zaidel & Kasher, 1989.

189 Cutting, 1997, ss. 162–3.

190 Vogt & Magnussen (2005).

191 Shamay-Tsoory, Tomer, Berger ve ark., 2003; Rankin, Gorno-Tempini, Allison ve ark., 2006; Spinella, 2002.

192 Jackson, Brunet, Meltzoff ve ark., 2006.

193 Morrison, Lloyd, di Pellegrino ve ark., 2004; Hutchison, Davis, Lozano ve ark., 1999.

194 Decety & Chaminade, 2003, s. 591.

195 Ruby & Decety, 2001; Wraga, Souheil, Shephard ve ark., 2001; Decety, Chaminade, Grezes ve ark., 2002; Chaminade & Decety, 2002; Ruby & Decety, 2003.

196 Drake & Bingham, 1985; Drake, 1991.

197 Shamay-Tsoory, Tomer, Berger ve ark., 2005; Ohnishi, Moriguchi, Matsuda ve ark., 2004.

198 Baron-Cohen, Ring, Moriarty ve ark., 1994; Baron-Cohen, Tager-Flusberg & Cohen, 2000.

199 Legerstee, 1991; Meltzoff, 1995.

200 Perani, Fazio, Borghese ve ark., 2001.

201 Prinz, 2005a, 2005b, 2002.

202 Happé, Brownell & Winner, 1999; Siegal, Carrington & Radel, 1996; Shamay-Tsoory, Tomer, Berger ve ark., 2005; Molloy, Brownell & Gardner, 1990; Stone, Baron-Cohen, Calder ve ark., 2003 (right hemisphere damage was the predominant factor); Stone, Baron-Cohen & Knight, 1998; Shammi & Stuss, 1999; Stuss, Gallup & Alexander, 2001; Griffin, Friedman, Ween ve ark., 2006; Griffin & Baron-Cohen, 2002; ve Winner, Brownell, Happé ve ark., 1998; Baron-Cohen, Ring, Moriarty ve ark., 1994; Brunet, Sarfati, Hardy-Baylé ve ark., 2000; Shallice, 2001; Blakemore & Decety, 2001; McCabe, Houser, Ryan ve ark., 2001; ve Vogeley, Bussfeld, Newen ve ark., 2001.

203 Gallup, 1982; de Waal, 1996, 1998; Povinelli, Nelson & Boysen, 1990, 1992; Povinelli, Parks & Novak, 1991.

204 Gopnik & Meltzoff, 2006; Ritblatt, 2000.

205 Baron-Cohen, Leslie & Frith, 1985.
206 Voeller, 1986. There is a vast literature on this topic. For reviews of cerebral asymmetry ve emotion, örn. bkz., Davidson, 1984; Silberman & Weingartner, 1986; Tucker, 1981; Davidson, 1988; Borod, 1992. Bkz. ayrıca Cutting, 1997, ss. 65–6, 186–8 & 438–42; Sperry, Zaidel & Zaidel, 1979; Deglin, 1976.
207 Mychack, Kramer, Boone ve ark., 2001.
208 Schutz, 2005.
209 Miller, Chang, Mena ve ark., 1993; Edwards-Lee, Miller, Benson ve ark., 1997; Perry, Rosen, Kramer ve ark., 2001.
210 Rizzolatti, Fogassi, Gallese ve ark., 2001.
211 Wohlschläger & Bekkering, 2002.
212 Corballis, 2002a.
213 Aziz-Zadeh, Koski, Zaidel ve ark., 2006; Molnar-Szakacs, Iacoboni, Koski ve ark., 2005.
214 Biermann-Ruben, Kessler, Jonas ve ark., 2008.
215 Iacoboni, Molnar-Szakacs, Gallese ve ark., 2005.
216 Dapretto, Davies, Pfeifer ve ark., 2006.
217 Roberts, Beer, Werner ve ark., 2004.
218 Barbas, Saha, Rempel-Clower ve ark., 2003.
219 Joseph, 1982; Tucker, 1981; Tucker, 1992; Bear 1983; Pribram, 1981.
220 Sullivan & Gratton, 2002.
221 Craig, 2002.
222 Heilman, Schwartz & Watson, 1978; Levy, Heller, Banich ve ark., 1983; Heilman & van den Abell, 1979; Lane, Novelly, Cornell ve ark., 1988; Wittling & Pflüger, 1990.
223 Kinsbourne & Bemporad, 1984.
224 Borod, 1992; Borod, Bloom, Brickman ve ark., 2002; Heilman, Scholes & Watson, 1975; Borod, Koff & Caron, 1983; Borod & Caron, 1980; Heilman & Bowers, 1990; Snow, 2000; Alpers, 2008. d
225 Suberi & McKeever, 1977; Landis, Assal & Perret, 1979; Ley & Bryden, 1979; Etcoff, 1984a; Borod, Welkowitz, Alpert ve ark., 1990; Habib, 1986; Strauss & Moscovitch, 1981.
226 Narumoto, Okada, Sadato ve ark., 2001.
227 Blonder, Bowers & Heilman, 1991.
228 Bryden, 1982; Etcoff, 1986.
229 Blonder, Bowers & Heilman, 1991; Borod, 1993; Breitenstein, Daum & Ackermann, 1998; Ross, Thompson & Yenkosky, 1977.
230 Prodan, Orbelo, Testa ve ark., 2001; Gazzaniga & Smylie, 1990.
231 Cicero, Borod, Santschi ve ark., 1999; Borod, Andelman, Obler ve ark., 1992; Ely, Graves & Potter, 1989; Joanette & Goulet, 1988; Shapiro & Danly, 1985; Tompkins & Mateer, 1985; Sim & Martinez, 2005.
232 Meyer, 1904b, s. 282
233 Tucker, Watson & Heilman, 1977; Wechsler, 1973
234 Nagae & Moscovitch, 2002
235 Bryden, Ley & Sugarman, 1982; Erhan, Borod, Tenke ve ark., 1998; Hatta & Ayetani, 1985; Safer & Leventhal, 1977; Stirling, Cavill & Wilkinson, 2000; Strauss & Moscovitch, 1981; Graves, Landis & Goodglass, 1981.
236 Etcoff, 1984b; Bowers, Blonder, Feinberg ve ark., 1991.
237 Saxby & Bryden, 1985; de Schonen, Gil de Diaz & Mathivet, 1986; Nelson, 1987. For a fuller discussion, bkz. Schore, 1994.
238 Ross, 1983.

239 Suberi & McKeever, 1977
240 bkz. Cutting, 1997, s. 153; Sergent, Ohta & MacDonald, 1992; de Renzi & Spinnler, 1966; Warrington & James, 1967; Milner, 1968/2003; Levy, Trevarthen & Sperry, 1972; Bruyer, 1986; Ellis, 1983; Ellis, Jeeves, Newcombe ve ark., 1986; Landis, Cummings, Christen ve ark., 1986.
241 Sergent & Villemure, 1989; de Renzi, Perani, Carlesimo ve ark., 1994; Uttner, Bliem & Danek, 2002.
242 Joubert, Felician, Barbeau ve ark., 2003; Behrmann, Avidan, Marotta ve ark., 2005; Nunn, Postma & Pearson, 2001; Levine & Calvanio, 1989; Sergent & Signoret, 1992; Barton, Press, Keenan ve ark., 2002.
243 Farah, Wilson, Drain ve ark., 1995; Yin, 1969; de Gelder & Rouw, 2000.
244 Schiltz, Sorger, Caldara ve ark., 2006.
245 Rossion, Caldara, Seghier ve ark., 2003.
246 de Renzi, Bonacini & Faglioni, 1989.
247 Burt & Perrett, 1997; Luh, Rueckert & Levy, 1991; Butler, Gilchrist, Burt ve ark., 2005; Butler & Harvey, 2005; Parente & Tommasi, 2008; Deglin, 1976.
248 Wigan, 1844, ss. 128–9.
249 Bodamer, 1947, s. 18; çev. Ellis & Florence, 1990, s. 88.
250 Sergent & Villemure, 1989, s. 975.
251 Caldara, Schyns, Mayer ve ark., 2005; Bukach, Bub, Gauthier ve ark., 2006.
252 Broad, Mimmack & Kendrick, 2000.
253 Sackeim, Greenberg, Weiman ve ark., 1982; Lee, Loring, Dahl ve ark., 1993.
254 Borod, Welkowitz, Alpert ve ark., 1990; Bloom, Borod, Obler ve ark., 1990; Heilman, Bowers, Speedie ve ark., 1984; Heilman, Blonder, Bowers ve ark., 2000.
255 Kolb & Milner, 1981.
256 Indersmitten & Gur, 2003.
257 Harmon-Jones & Allen, 1998; Harmon-Jones, 2004, 2007.
258 Couppis & Kennedy, 2008.
259 Simmons & Baltaxe, 1975.
260 Ross & Mesulam, 1979; Ross, 1993; Borod, Koff & Buck, 1986; Dopson, Beckwith, Tucker ve ark., 1984.
261 Sackeim, Greenberg, Weiman ve ark., 1982; Davidson & Fox, 1989; Lee, Loring, Meador ve ark., 1990; Luciano, Devinsky & Perrine, 1993.
262 Borod, Haywood & Koff, 1997; Hugdahl, Iversen & Johnsen, 1993; Moreno, Borod, Welkowitz ve ark., 1990.
263 Borod, Kent, Koff ve ark., 1988; Borod, Koff, Yecker ve ark., 1998.
264 Keles ,, Dıyarbakırlı, Tan ve ark., 1997; Dane, Gümüstekin, Polat ve ark., 2002; Dane, Ersöz, Gümüstekin ve ark., 2004.
265 Indersmitten & Gur, 2003.
266 Fernández-Carriba, Loeches, Morcillo ve ark., 2002b; Hauser, 1993.
267 Vauclair & Donnot, 2005.
268 Grüsser, 1983.
269 örn. bkz., Salk, 1973.
270 örn. bkz., Manning & Chamberlain, 1991.
271 R. M. Bauer, 1982; Borod, Koff, Lorch ve ark., 1985; Cicone, Wapner & Gardner, 1980.
272 Stuss & Benson, 1983; Stuss, Gow & Hetherington, 1992.
273 Gazzaniga & Smylie, 1990; Zaidel, Chen & German, 1995.
274 Liotti & Tucker, 1994; Ross, Homan & Buck, 1994.
275 Morris, Ohman & Dolan, 1998.
276 Cutting, 1997, s. 186; Ross, Homan & Buck, 1994.

277 Coney & Bruce, 2004.
278 Grijalva, 1982.
279 Paul, Lautzenhiser, Brown ve ark., 2006; Richter, Möller, Spitzer ve ark., 2006; Spalletta, Ripa, Bria ve ark., 2006; Hoppe & Bogen, 1977.
280 Gainotti, 1972; Gasparrini, Satz, Heilman ve ark., 1978; de Bonis, Dellatolas & Rondot, 1985; Terzian & Cecotto, 1959; Perria, Rosadini & Rossi, 1961; Gainotti, 1969.
281 Asthana & Mandal, 2001; Robinson & Price, 1982; Schiffer, Zaidel, Bogen ve ark., 1998.
282 Adolphs, Jansari & Tranel, 2001.
283 Tucker, 1988
284 Persinger, Richards & Koren, 1994.
285 Silberman & Weingartner, 1986; Killgore, 2002; Babinski, 1922; Denny-Brown, Meyer & Horenstein, 1952; Hécaen, de Ajuriaguerra & Massonet, 1951.
286 Brosch, Sander & Scherer, 2007.
287 Parente & Tommasi, 2008. Harmon Jones & Allen, 1998; Harmon-Jones, 2004; d'Alfonso, van Honk, Hermans ve ark., 2000. Brüne, Bahramali, Hennessy ve ark., 2006.
288 Chao & Martin, 1999; Corbetta, Miezin, Dobmeyer ve ark., 1991.
289 Howard, ffytche, Barnes ve ark., 1998; Kosslyn, Thompson, Costantini-Ferrando ve ark., 2000.
290 Njemanze, Gomez & Horenstein, 1992; Mendola, Rizzo, Cosgrove ve ark., 1999; Clapp, Kirk, Hausmann, 2007; Levy & Trevarthen, 1981; Barnett, 2008; Pirot, Pulton & Sutker, 1977; Davidoff 1976; Hannay, 1979; Scotti & Spinnler, 1970; Pennal, 1977; Pallis, 1955.
291 Pettigrew, 2001; Hart, Partridge & Cuthill, 2000.
292 Viola karakteri. Shakespeare, *On İkinci Gece*, Perde II, Sahne iv, mısralar 111–16.
293 Starkstein & Robinson, 1988, s. 28.
294 Robinson & Benson, 1981; Robinson & Szetela, 1981; Robinson, Kubos, Starr ve ark., 1984; Lipsey, Robinson, Pearlson ve ark., 1983; Starkstein & Robinson, 1988.
295 Robinson, Kubos, Starr ve ark., 1984; Finset, 1988.
296 British Library (BM X.529/66791)
297 Deldin, Keller, Gergen ve ark., 2001; Keller, Nitschke, Bhargava ve ark., 2000; Banich, Stolar, Heller ve ark., 1992; Liotti & Tucker, 1992.
298 Nitschke, Heller & Miller, 2000.
299 Cummings & Mendez, 1984. Robinson, Boston, Starkstein ve ark., 1988; Cutting, 1990; Kulisevsky, Berthier & Pujol, 1993; Cummings, 1997; Vuilleumier, Ghika-Schmid, Bogousslavsky ve ark., 1998; Braun, Larocque, Daigneault ve ark., 1999; Blumberg, Stern, Martinez ve ark., 2000; Carran, Kohler, O'Connor ve ark., 2003; Dodson, 2004. Mimura, Nakagome, Hirashima ve ark., 2005, s. 263. Bearden, Hoffman & Cannon, 2001; Caligiuri, Brown, Meloy ve ark., 2004. Ulla, Thobois, Lemaire ve ark., 2006. Mallet, Schüpbach, N'Diaye ve ark., 2007). Bkz. ayrıca Chapter 6, not 60.
300 Robinson, 1979.
301 örn. bkz., Finset, 1988; Starkstein & Robinson, 1989; Lauterbach, Jackson, Wilson ve ark., 1997; Robinson, Starr, Lipsey ve ark., 1985.
302 .Henriques & Davidson, 1991; Bench, Friston, Brown ve ark., 1992; Greenwald, Kramer-Ginsberg, Krishnan ve ark., 1998; Lee, Loring, Meador ve ark., 1988.
303 Davidson, 1992; Davidson, 1993; Heller, 1990; Schwartz, Davidson & Maer, 1975.

304 Schaffer, Davidson & Saron, 1983; Jacobs & Snyder, 1996.
305 Debener, Beauducel, Nessler ve ark., 2000.
306 Davidson, 1988, ss. 17–18.
307 See Kinsbourne, 1988.
308 Navarro, Gastó, Lomeña ve ark., 2004.
309 Iosifescu, Renshaw, Lyoo ve ark., 2006.
310 Kinsbourne & Bemporad, 1984; Finset, 1988.
311 Heller, Nitschke, Etienne ve ark., 1997; Nitschke, Heller, Palmieri ve ark., 1999.
312 Panksepp, 1998, s. 310.
313 Poincaré, 1908 (çev. F. Maitland), akt. Ghiselin, 1992, s. 28).
314 Parsons & Osherson, 2001.
315 Bowden & Jung-Beeman, 2003; Kounios, Fleck, Green ve ark., 2008; Sandkühler & Bhattacharya, 2008.
316 Lane & Schooler, 2004; Dodson, Johnson & Schooler, 1997; Wilson & Schooler, 1991; Schooler & Engstler Schooler, 1990.
317 Ashcraft, Yamashita & Aram, 1992.
318 Jackson & Warrington, 1986.
319 Aram & Ekelman, 1988.
320 Langdon & Warrington, 1997.
321 Dehaene, Piazza, Pinel ve ark., 2003.
322 Cohen, Dehaene, Chochon ve ark., 2000; Dehaene & Cohen, 1997.
323 Pesenti, Zago, Crivello ve ark., 2001.
324 Knauff, Fangmeier, Ruff ve ark., 2003.
325 bkz. Cavanna & Trimble, 2006
326 Parsons & Osherson, 2001; Houde, Zago, Crivello ve ark., 2001.
327 Dehaene, 1997; Funnell, Colvin & Gazzaniga, 2007.
328 Spelke & Tsivkin, 2001.
329 Joseph, 1988b; Boll, 1974.
330 Schilder, 1999.
331 Bkz. ileride s. 405.
332 bkz. Cutting, 1997, ss. 277–83
333 Marcel, 1949.
334 Bu gözlem Aristarkhos'a atfedilir ve Apollodoros'ta alıntılanır, *Lexicon Homericum*, §254.
335 Cutting, 1990, s. 190.
336 Hécaen & de Ajuriaguerra, 1952, ss. 72–3.
337 Bisiach, Rusconi & Vallar, 1991.
338 Feinberg, Haber & Leeds, 1990; Feinberg, 2000; Breen, Caine & Coltheart, 2001.
339 Bkz. geride s. 89.
340 Meador, Loring, Feinberg ve ark., 2000.
341 'Il semblait que toute la moitié gauche de son corps eût disparu de sa conscience et de sa vie psychique . . . ce malade déclare qu'une main étrangère vient se poser de temps en temps sur sa poitrine, ce qui le gêne et l'agace: « cette main, dit-il, m'appuie sur le ventre et m'étouffe ». « Cette main m'agace, dit-il encore, elle n'est pas à moi et j'ai peur qu'elle ne me donne un coup de poing.»' (çev. I. McG.): Hécaen & de Ajuriaguerra, 1952, s. 72.
342 Nightingale, 1982.
343 Goble, Lewis & Brown, 2006.
344 Yokoyama, Jennings, Ackles ve ark., 1987; McFarland & Kennison, 1989; Spence, Shapiro & Zaidel, 1996; Angrilli, Mauri, Palomba ve ark., 1996; Yoon, Moril-

lo, Cechetto ve ark., 1997; Wittling & Pflüger, 1990; Wittling, 1995; Meadows & Kaplan, 1994; Heilman, Schwartz & Watson, 1978.

345 Spence, Shapiro & Zaidel, 1996.

346 Sieratzki & Woll, 2005.

347 Coslett & Heilman, 1986; bkz. Kimura, Murata, Shimoda ve ark. yorumları, 2001.

348 Braun, Daigneault, Gaudelet ve ark., 2008. I

349 Wittling, Block, Schweiger ve ark., 1998; Wittling, Block, Genzel ve ark., 1998; Dütsch, Burger, Dörfler ve ark., 2007; Previc, 1996.

350 Wittling, Block, Schweiger ve ark., 1998.

351 Hugdahl, Law, Kyllingsbaek ve ark., 2000.

352 Bellugi, Poizner & Klima, 1983.

353 Bellugi, Poizner & Klima, 1989.

354 Yamadori, Mori, Tabuchi ve ark., 1986; Frey & Hambert, 1972; Arseni & D˘an˘a-il˘a, 1977; Braun, Dumont, Duval ve ark., 2004.

355 örn. bkz., Ellis, Young & Anderson, 1988; ve Skarratt & Lavidor, 2006.

356 Cutting, 1997, s. 67; Chernigovskaya & Deglin, 1986; Drews, 1987.

357 Diggs & Basili, 1987.

358 Nichelli, Grafman, Pietrini ve ark., 1995

359 Coulson & Wu, 2005.

360 Haggard & Parkinson, 1971; Carmon & Nachshon, 1973; Wymer, Lindman & Booksh, 2002; Blakeslee, 1980; ve bkz. Cutting, 1997, ss. 184–7.

361 Shamay-Tsoory, Tomer & Aharon-Peretz, 2005.

362 Kaplan, Brownell, Jacobs ve ark., 1990.

363 Winner & Gardner, 1977; Anaki, Faust & Kravetz, 1998a, 1998b; Brownell, Simpson, Bihrle ve ark.,1990.

364 Shammi & Stuss, 1999; Gardner, Ling, Flamm ve ark., 1975; Wapner, Hamby & Gardner, 1981; Brownell, Michel, Powelson ve ark., 1983; Bihrle, Brownell, Powelson ve ark., 1986; Dagge & Hartje, 1985.

365 Beeman, 1993.

366 Virtue, Haberman, Clancy ve ark., 2006.

367 Aram, Ekelman, Rose ve ark., 1985.

368 Bkz. geride s. 118.

369 Benowitz, Bear, Rosenthal ve ark., 1983.

370 Happaney, Zelazo & Stuss, 2004.

371 Hoshiyama, Kakigi, Watanabe ve ark., 2003.

372 Dimberg, Thunberg & Elmehed, 2000.

373 Pelphrey, Morris, Michelich ve ark., 2005.

374 Prodan, Orbelo, Testa ve ark., 2001.

375 Fabbro, Gran & Bava, 1993; Stuss, Gallup & Alexander, 2001.

376 Winner, Brownell, Happé ve ark., 1998; Barnacz, Johnson, Constantino ve ark., 2004; Etcoff, Ekman, Magee ve ark., 2005.

377 Napier, 1980, s. 166.

378 Rotenberg. & Arshavsky, 1987, s. 371.

379 Ween, Alexander, d'Esposito ve ark., 1996; Schutz, 2005.

380 bkz. geride 202. Sonnot. Otizm, sağ yarım küre noksanlıkları ve "zihin teorisi" için bkz. Brownell, Griffin, Winner ve ark., 2000; Ozonoff & Miller, 1996; Sabbagh, 1999; ve Stone, Baron-Cohen & Knight, 1998

381 Sloboda & Juslin, 2001.

382 Sloboda, 1991, 1998; Panksepp, 1995; Panksepp & Bernatsky, 2002; Krumhansl, 1997; Goldstein, 1980.

383 Bu anlayışı Profesör Alwyn Lishman'a borçluyum
384 Suzuki, Okamura, Kawachi ve ark., 2008.
385 Gorgias, *Encomium*, §9.
386 Langer, 1942, s. 222.
387 Mendelssohn'ın Marc-André Soucha'a 5 Ekim 1842 mektubu (Mendelssohn-Bartholdy, 1864, ss. 269–70).
388 Nietzsche, 1968, §810, s. 428.
389 Jeffries, Fritz & Braun, 2003.
390 Russell & Golfinos, 2003; Nicholson, Baum, Kilgour ve ark., 2003
391 Fujii, Fukatsu, Watabe ve ark., 1990.
392 Marin & Perry, 1999.
393 a.g.e.
394 Luria, Tsvetkova & Futer, 1965.
395 Signoret, van Eeckhout, Poncet ve ark., 1987.
396 Judd, Gardner & Geschwind, 1983.
397 Alcock, Wade, Anslow ve ark., 2000; Peretz, 1990; Lechevalier, 1997; McKinnon & Schellenberg, 1997; Matteis, Silvestrini, Troisi ve ark., 1997; Platel, Price, Baron ve ark., 1997; O'Boyle & Sanford, 1988; Perry, Zatorre & Evans, 1996; Perry, Zatorre, Petrides ve ark., 1999a, 1999b.
398 Roland, Skinhøj & Lassen, 1981.
399 Lechevalier, 1997; Platel, Price, Baron ve ark., 1997.
400 Popescu, Otsuka & Ioannides, 2004; Sakai, Hikosaka, Miyauchi ve ark., 1999; Peretz, 1990; Roland, Skinhøj & Lassen, 1981.
401 Evers, Dannert, Rodding ve ark., 1999; Preisler, Gallasch & Schulter, 1989; Passynkova, Neubauer & Scheich, 2007.
402 Tramo & Bharucha, 1991; Preisler, Gallasch & Schulter, 1989.
403 Tramo & Bharucha, 1991.
404 J. Levy, 1988.
405 bkz. Patston, Hogg & Tippett, 2007 for discussion; ayrıca Patston, Kirk, Rolfe ve ark., 2007.
406 Goldberg & Costa, 1981.
407 Vollmer-Haase, Finke, Harje ve ark., 1998.
408 Harrington, Haaland & Knight, 1998.
409 Buchtel, Rizzolatti, Anzola ve ark., 1978; Bertoloni, Anzola, Buchtel ve ark., 1978; Mohl & Pfurtscheller, 1992.
410 Jones, Rosenkranz, Rothwell ve ark., 2004.
411 Maquet, Lejeune, Pouthas ve ark., 1996; Bueti, Bahrami & Walsh, 2008; Koch, Oliveri, Carlesimo ve ark., 2002; Koch, Oliveri, Torriero ve ark., 2003; Pastor, Day, Macaluso ve ark., 2004; Danckert, Ferber, Pun ve ark., 2007; Funnell, Corballis & Gazzaniga, 2003; Stagno & Gates, 1991; Alexander, Cowey & Walsh, 2005; Lacruz, Artieda, Pastor ve ark., 1991; Battelli, Cavanagh, Martini ve ark., 2003; Rao, Mayer & Harrington, 2001. But ayrıca bkz. Cutting, 1997, ss. 198–220, ess. s. 216 vd., Cutting, 1999, ss. 217–18.
412 Becchio & Bertone, 2006.
413 Husain, Shapiro, Martin ve ark., 1997; Battelli, Cavanagh, Intriligator ve ark., 2001; Battelli, Pascual-Leone & Cavanagh, 2007.
414 Mills & Rollman, 1980; Swisher & Hirsh, 1972; Carmon & Nachshon, 1971; Nicholls, 1994; Brown & Nicholls, 1997.
415 Hough, 1990; Schneiderman, Murasugi & Saddy, 1992.
416 Cummings, 1997; Ritsema & Murphy, 2007; Bender, Feldman & Sobin, 1968
417 Schwartz, Assal, Valenza ve ark., 2005.

418 Okubo & Nicholls, 2008; Nicholls, Schier, Stough ve ark., 1999; Elias, Bulman-Fleming & McManus, 1999.
419 Corballis, 1996; Corballis, Boyd, Schulze ve ark., 1998.
420 Steiner, 1989, s. 27.
421 bkz. Schopenhauer: 'Gerade diese ihr ausschließlich eigene Allgemeinheit, bei genauester Bestimmtheit, giebt ihr den hohen Werth ... Die Musik ist demnach, wenn als Ausdruck der Welt angesehn, eine im höchsten Grad allgemeine Sprache, die sich sogar zur Allgemeinheit der Begriffe ungefähr verhält wie diese zu den einzelnen Dingen. Ihre Allgemeinheit ist aber keineswegs jene leere Allgemeinheit der Abstraktion, sondern ganz anderer Art und ist verbunden mit durchgängiger deutlicher Bestimmtheit' (Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung, I, iii, §52,1960, cilt 1, s. 365).
422 Nettl, 1983.
423 Durnford & Kimura, 1971; Nikolaenko & Egorov, 1998 (çev. N. N. Nikolaenko).
424 Banich & Federmeier, 1999; Hellige & Michimata, 1989; Kosslyn, Koenig, Barrett ve ark., 1989; Laeng, 1994; Rybash & Hoyer, 1992.
425 Kosslyn, 1987; Kinsbourne, 1993b.
426 Drago, Foster, Webster ve ark., 2007; Roth, Lora & Heilman, 2002.
427 Grossman, 1988; Menshutkin & Nikolaenko, 1987 (çev. N. N. Nikolaenko).
428 Laeng & Caviness, 2001.
429 Bodamer, 1947 (bkz. geride s. 60).
430 Habib, 1986; Nadal, Munar, Capó ve ark., 2008; Di Dio, Macaluso & Rizzolatti, 2007; Vartanian & Goel, 2004; Poincaré, 1908.
431 Nikolaenko, Egorov & Freiman, 1997.
432 a.g.e.; Nikolaenko 2003; Egorov & Nikolaenko, 1992.
433 Gazzaniga & LeDoux, 1978.
434 bkz. Cutting, 1999, s. 236; Cutting, 1997, s. 187; Rausch, 1985; Brownell, Potter, Bihrle ve ark., 1986; Deglin, 1976; Henson, Rugg, Shallice ve ark., 2000; Kimura, 1963; Phelps & Gazzaniga, 1992.
435 Cutting, 1997, ss. 65 & 68.
436 Gazzaniga & LeDoux, 1978, ss. 148–9.
437 Schnider, Gutbrod, Hess ve ark., 1996; Nebes, 1974; ve, more generally, Drake & Bingham, 1985.
438 Schacter, Curran, Galluccio ve ark., 1996; Curran, Schacter, Norman ve ark., 1997. 9
439 Panksepp, 2003, s. 10.
440 Gazzaniga, 1998.
441 Gardner, Brownell, Wapner ve ark., 1983.
442 Wolford, Miller & Gazzaniga, 2000.
443 Unturbe & Corominas, 2007.
444 Yellott, 1969.
445 Goel, Tierney, Sheesley ve ark., 2007.
446 Popular Science Monthly, 1899, 54, ss. 299–312; Fliegende Blätter(1892). bkz. http://socrates.berkeley.edu/~kihlstrm/JastrowDuck.htm
447 Lumer, Friston & Rees, 1998.
448 Cowin & Hellige, 1994.
449 Hellige, 1976; Hellige & Webster, 1979; Hellige, 1980; Bradshaw, Hicks & Rose, 1979; Sergent & Bindra, 1981.
450 Sergent, 1982, s. 254.
451 Ballard, 2002.
452 Stuss, 1991b; Wheeler, Stuss & Tulving, 1997; Stuss, Picton & Alexander, 2001.

453 Ramachandran, 1995; Gordon, Drenth, Jarvis ve ark., 1978; Rausch, 1985.
454 Schutz, 2005, s. 16, citing Rourke, 1989, ve Johnson & Myklebust, 1967.
455 Stuss 1991a, Stuss 1991b.
456 bkz., örn., Schacter, Glisky, ve McGlynn, 1990. As Wheeler, Stuss & Tulving
457 Persinger & Makarec, 1991; Lazure & Persinger, 1992; Ahern, Herring, Tackenberg ve ark., 1994; Bear & Fedio, 1977.
458 Bkz. geride ss.63-64.
459 örn. bkz., David, 2004, ess. ss. 365 & 370.
460 Alloy & Abramson, 1988; Iqbal, Birchwood, Chadwick ve ark., 2000; Ghaemi & Rosenquist, 2004, ess. ss. 110–11; Haaga & Beck, 1995.
461 bkz. Adair, Schwartz & Barrett, 2003; Bisiach, Vallar, Perani ve ark., 1986; Feinberg, Roane, Kwan ve ark., 1994; Starkstein, Fedoroff, Price ve ark., 1992; Meador, Loring, Feinberg ve ark., 2000.
462 Bisiach, Rusconi & Vallar, 1991.
463 Meador, Loring, Feinberg ve ark., 2000.
464 'À l'examen, quand on lui montre sa main gauche dans le champ visuel droit, elle détourne le regard et déclare: « Je ne la vois pas ». Spontanément elle cache sa main gauche sous la couverture ou la place derrière son dos. Elle ne regarde jamais à gauche, même lorsqu'on l'appelle par ce côté' (çev. I. McG.): Hécaen & de Ajuriaguerra, 1952, s. 80, göndermesi Hoff & Pötzl, 1935.
465 '. . .elle la saisit pour l'abandonner aussitôt avec des signes de dégoût' (çev. I. McG.): a.g.e. s. 80
466 '. . .troubles de l'humeur rappelant la moria des frontaux: euphorie, jovialité, tendance aux calembours faciles. Une de nos malades hémiasomatognosique totale par tumeur pariétale, bien que se plaignant d'une céphalée extrême ment vive, manifeste ainsi une jovialité surprenante' (çev. I. McG.): a.g.e., s. 63.
467 Drake & Bingham, 1985; ayrıca bkz. Cutting, 1997, s. 184; Ahern, Herring, Tackenberg ve ark., 1994; Bear & Fedio, 1977.
468 Schutz, 2005, s. 11.
469 Zalla, Koechlin, Pietrini ve ark., 2000.
470 örn. bkz., Rothbart, Ahadi & Hershey, 1994.
471 Zahn-Waxler & Robinson, 1995.
472 Narayan, Narr, Kumari ve ark., 2007.
473 Yarnell, 2001, s. 454.
474 Lebrecht, 1985, s. 118.
475 *Kral Lear*, Perde III, Sahne vi, mısralar 34–5.
476 Bkz. geride s. 159.
477 Bkz. geride s. 207.
478 Greene, Nystrom, Engell ve ark., 2004; Haidt, 2001.
479 Tranel, Bechara & Denburg, 2002; Tranel, 1994; A. R. Damasio, 1994a, 1994b; Damasio, Tranel & Damasio, 1990; Barrash, Tranel & Anderson, 2000; Bechara, Damasio, Damasio ve ark., 1994; Bechara, Tranel & Damasio, 2000; Eslinger, 1998.
480 Moll, de Oliveira-Souza & Eslinger, 2003; Moll, de Oliveira-Souza, Bramati ve ark., 2002; Greene, Nystrom, Engell ve ark., 2004. For more detailed analysis, bkz. Mendez, 2006.
481 Knoch, Pascual-Leone, Meyer ve ark., 2006.
482 Knoch & Fehr, 2007; Alonso-Alonso & Pascual-Leone, 2007.
483 bkz. ss. 46, 231–2 & 390. 4
484 Regard, Knoch, Gütling ve ark., 2003; Clark, Manes, Antoun ve ark., 2003.
485 Camprodon, Martínez-Raga, Alonso-Alonso ve ark., 2007.

486 Lethmate & Dücker, 1973; Gallup, Wallnau & Suarez, 1980; Povinelli, Rulf, Landau ve ark., 1993; Kitchen, Denton & Brent, 1996; Lin, Bard & Anderson, 1992.
487 Keenan, McCutcheon, Freund ve ark., 1999.
488 Sugiura, Kawashima, Nakamura ve ark., 2000.
489 Imbens-Bailey & Pan, 1998.
490 Keenan, Wheeler, Platek ve ark., 2003; Preilowski, 1977.
491 Uddin, Rayman & Zaidel, 2005.
492 Vanderhaeghen, 1986.
493 Craik, Moroz, Moscovitch ve ark., 1999.
494 Schiffer, Zaidel, Bogen ve ark., 1998.
495 Decety & Chaminade, 2003.
496 Falk, Hildebolt, Cheverud ve ark., 1990.
497 Schore, 1994, s. 125.
498 Trevarthen, 1996; Thatcher, Walker & Giudice, 1987; Schenkenberg, Dustman & Beck, 1971; D. C. Taylor, 1969; Chi, Dooling & Gilles, 1977a; Crowell, Jones, Kapuniai ve ark., 1973; Geschwind & Galaburda, 1987; Giannitrapani, 1967; Hellige, 1993; Tucker, 1986.
499 Bretherton & Bates, 1984.
500 McCabe, Houser, Ryan ve ark., 2001; Vogeley, Bussfeld, Newen ve ark., 2001.
501 Devinsky, 2000.
502 Miller, Seeley, Mychack ve ark., 2001, s. 821.
503 Watt, 1998.
504 Wheeler, Stuss & Tulving, 1997.
505 Stuss & Alexander, 2000; Stuss, Gallup & Alexander, 2001; Stuss, 1991b; Stuss, Picton & Alexander, 2001.
506 Sperry, Zaidel & Zaidel, 1979.
507 Théoret, Kobayashi, Merabet ve ark., 2004, s. 57.
508 Decety & Sommerville, 2003. Bkz. ayrıca Uddin, Molnar-Szakacs, Zaidel ve ark., 2006; Uddin, Kaplan, Molnar Szakacs ve ark., 2005; ve Feinberg & Keenan, 2005.
509 Lou, Luber, Crupain ve ark., 2004.
510 Sugiura, Watanabe, Maeda ve ark., 2005.
511 Feinberg, Haber & Leeds, 1990; ve Meador, Loring, Feinberg ve ark., 2000.
512 Paysant, Beis, Le Chapelain ve ark., 2004.
513 Feinberg, Haber & Leeds, 1990; Feinberg, 2000; Breen, Caine & Coltheart, 2001.
514 Wheeler, Stuss & Tulving, 1997.
515 Vogeley, Bussfeld, Newen ve ark., 2001.
516 Wittgenstein, 1971, s. 83.
517 Keenan, Nelson, O'Connor ve ark., 2001.
518 Turk, Heatherton, Kelley ve ark., 2002.
519 örn. bkz., Keenan, McCutcheon & Pascual-Leone, 2001; Sugiura, Kawashima, Nakamura ve ark., 2000; Platek, Keenan, Gallup ve ark., 2004; Kelley, Macrae, Wyland ve ark., 2002.
520 Nakamura, Kawashima, Sugiura ve ark., 2001.
521 Decety & Sommerville, 2003.
522 Feinberg & Keenan, 2005, s. 675.
523 Blakemore, Rees & Frith, 1998; Farrer, Franck, Georgieff ve ark., 2003; den Ouden, Frith, Frith ve ark., 2005; Ogawa, Inui & Sugio, 2006.
524 Hamilton & Grafton, 2008.

525 bkz. Cutting, 1997, ss. 372–3; Dandy, 1930 ve Serafetinides, Hoare & Driver, 1965. 526. Chaminade & Decety, 2002; Coslett & Heilman, 1989.
526 Chaminade & Decety, 2002; Coslett & Heilman, 1989.
527 Heilman, 2002; Heilman & van den Abell, 1979; Coslett & Heilman, 1989; Coslett, Bowers & Heilman, 1987.
528 Lhermitte, 1983.
529 Lhermitte, Pillon & Serdaru, 1986; Lhermitte, 1986.
530 Hashimoto, Yoshida & Tanaka, 1995.
531 Friston, 2003, s. 183.
532 bkz. d'Aquili & Newberg, 1993; d'Aquili & Newberg, 1999; ve Newberg, d'Aquili & Rause, 2001.
533 Trimble, 2007.
534 Gorynia & Müller, 2006.
535 O'Boyle & Benbow, 1990.

3. BÖLÜM: DİL, HAKİKAT VE MÜZİK

1 Goldberg & Costa, 1981; ayrıca bkz. Pribram, 1981; ve Regard & Landis, 1988.
2 Şu önemlidir ki, "olgular", tıpkı veriler gibi, bitmiş ve tamamlanmış bir şeyi ima eder. *Factum* da *datum* da geçmiş ilkelerdir.
3 Watt & Ash, 1998.
4 Davies, 2001.
5 McGilchrist, 1982.
6 Aristoteles, *Poetika*, 1450B, 1459A.
7 C. Jung, 1953–79, cilt 10, s. 287.
8 Nietzsche, 2003, §34 [244], s. 14 (çeviri adapte edilmiştir, vurgular orijinaldir): '"Erkennen" ist der Weg, um es uns zum Gefühl zu bringen, daß wir *bereits etwas wissen: also die Bekämpfung eines Gefühls von etwas Neuem und Verwandlung des anscheinend Neuen in etwas Altes*.'
9 Bateson, 1979.
10 bkz., örn., Ratliff, 1965.
11 Bkz. Black, 1962, ss. 41–2
12 örn. bkz., Kinsbourne, 1993a, ss. 43–50.
13 E. Zaidel, 1995; ayrıca bkz. Kaplan & Zaidel, 2001, s. 158
14 Freud, 1960b, s. 212.
15 Kennedy, O'Craven, Ticho ve ark., 1999; Barrick, Mackay, Prima ve ark., 2005.
16 Örn. bkz. Goldberg, 2001, s. 41
17 örn. bkz., Wynn, 1998.
18 Wynn, 2002.
19 örn. bkz., Bodamer & Gardner, 2002; Premack, 1986; Terrace, Petitto, Sanders ve ark., 1979.
20 Cantalupo & Hopkins, 2001; Pilcher, Hammock & Hopkins, 2001; Cain & Wada, 1979.
21 LeMay & Geschwind, 1975.
22 Gannon, Holloway, Broadfield ve ark., 1998.
23 LeMay, 1976.
24 Hopkins, Cantalupo, Freeman ve ark., 2005; Hopkins & Fernández Carriba, 2000; Byrne & Byrne, 1991, 1993; R. W. Byrne, 1995; McGrew & Marchant, 1992; McGrew, Marchant, Wrangham ve ark., 1999; Marchant & McGrew, 1996.
25 C. Walsh, 2005.
26 Toga & Thompson, 2003, s. 38

27 Kay, Cartmill & Balow, 1998; MacLarnon & Hewitt, 1999; Johanson & Edgar, 1996.
28 Bkz. Tattersall, 2004, s. 25
29 McDaniel, 2005.
30 örn. bkz., Suthers & Zollinger, 2004.
31 Fakat Wagner'ın bu uzun müzikal "cümleleri"nin dildeki paraleli onun hayranı Thomas Mann'da da görülür.
32 Koelsch, Kasper, Sammler ve ark., 2004.
33 bkz. S. Brown, 2000b.
34 Sansavini, Bertoncini & Giovanelli, 1997.
35 Cooper & Aslin, 1990.
36 Mehler, Bertoncini, Barrière ve ark., 1978; DeCasper & Fifer, 1980; Alegria & Noirot, 1978.
37 Mehler, Jusczyk, Lambertz ve ark., 1988.
38 Bogen, 1985; van Lancker & Canter, 1982.
39 Henschen, 1926.
40 Panksepp & Bernatsky, 2002, s. 136.
41 Dunbar, 2004, s. 132. Bkz. ayrıca Mithen, 2005; ve Livingstone, 1973.
42 Gould & Lewontin, 1979.
43 The Meaning of Life', in Pinker, 1997, ss.525–32
44 Mithen, 2005.
45 bkz. Rousseau, 1966; von Humboldt, 1988; ve Jespersen, 1922.
46 Batılı bir psikiyatr olarak, her gün insanlara ilgilerini ve hobilerini sorarken bunun tam tersini gözlemliyorum. İnsanlar ne zaman müzikten bahsetse, şarkı söyleyip söylemediklerini ya da bir enstrüman çalıp çalmadıklarını soruyorum; çok uzun zaman önce de bunun müzik dinlemekten hoşlanmalarından başka bir anlama gelmeyeceğini anlamam gerektiğini öğrendim.
47 Sacks, 2006
48 Vico, *Scienza Nuovain*, 1725; ve daha sonraları Herder, Rousseau, Humboldt ve başka birçok teorisyen
49 Ford, 1989, 1991.
50 Everett, 2005.
51 bkz. Dunbar, 2004.
52 Henri Poincaré, 'Mathematical Creation', Ghiselin, 1985, ss. 25–6; Albert Einstein, 'A letter to Jacques Hadamard', in Ghiselin, 1985, s. 32.
53 Arnheim, 1977, s. 134.
54 Aust, Apfalter & Huber, 2005; Kuhl & Miller, 1978; Kluender, Diehl & Killeen, 1987.
55 Finkel, 1988, s. 63.
56 Hernstein, Loveland & Cable, 1976.
57 Cerella, 1980; Matsukawa, Inoue & Jitsumori, 2004; Watanabe, Sakamoto & Wakita, 1995.
58 Porter & Neuringer, 1984.
59 Chase, 2001.
60 Greenfield, 1991; Griffin, 1992; Herman, Richards & Wolz, 1984; Matsuzawa, 1991.
61 Raby, Alexis, Dickinson ve ark., 2007. For Alex, bkz. Pepperberg, 2005.
62 Varley & Siegal, 2000.
63 Premack & Woodruff, 1978; Tomasello, Call & Hare, 2003; Byrne & Whiten, 1992; Call & Tomasello, 2008.
64 Schore, 1994, ss. 87–8; Izard, 1991.

65 Lordat, J., *Analyse de la parole pour servir à la théorie de divers cas d'alalie et de paralalie (de mutisme et d'imperfection du parler) que les nosologistes ont mal connus*. Hécaen & Dubois, 1969, ss. 140–41, ve akt. Prins & Bastiaanse, 2006.

66 Varley, Klessinger, Romanowski ve ark., 2005; Bloom & Keil, 2001; Brannon, 2005; Rossor, Warrington & Cipolotti, 1995; Cappelletti, Butterworth & Kopelman, 2001.

67 Varley, Klessinger, Romanowski ve ark., 2005.

68 Remond-Besuchet, Noël, Seron ve ark., 1999.

69 Pica, Lemer, Izard ve ark., 2004. Bkz. ayrıca Gordon, 2004; Dixon, 1980.

70 Hauser, Chomsky & Fitch, 2002.

71 Saxe & Moylan, 1982.

72 Hartnett & Gelman, 1998.

73 von Wattenwyl & Zollinger, 1978.

74 Roberson & Davidoff, 2000; ve bkz. Lupyan, 2005

75 Nunn, 2005, s. 202, not 2. Ayrıca bkz. Hespos & Spelke, 2004.

76 Bloom & Keil, s. 364

77 Rauscher, Krauss & Chen, 1996; Rimé, Schiaratura, Hupet ve ark., 1984.

78 Melzack, Israel, Lacroix ve ark., 1997; Saadah & Melzack, 1994.

79 Ramachandran, 1993.

80 Vaneechoutte & Skoyles, 1998

81 Kinsbourne, 1978, s. 553.

82 a.g.e., ss. 553 & 558.

83 a.g.e., s. 559.

84 Sarles, 1985, s. 200.

85 Gazzaniga & LeDoux, 1978; LeDoux, Wilson & Gazzaniga, 1977

86 örn. bkz., Hewes, 1973; Corballis, 1992; Armstrong, Stokoe & Wilcox, 1994; Stokoe, 2000; Feyereisen & de Lannoy, 1991.

87 E. Bruner, 2003, s. 38. Bkz. ayrıca Bradshaw, 1988, 1997.

88 Corballis, 1992; ayrıca bkz. further thoughts in Corballis, 2002b, 2003.

89 Wohlschläger & Bekkering, 2002.

90 Révész, 1958, ss. 15–19.

91 Frey, Funnell, Gerry ve ark., 2005.

92 Gonzalez, Ganel & Goodale, 2006.

93 Stoeckel, Weder & Binkofski, 2004.

94 '. . .ces sujets tendaient à saisir avec cette main [la droite] tout ce qui était à leur portée ou même l'agitaient dans l'espace vide comme à la recherche de quelque chose. À la différence de ce qui se passe chez les sujets présentant un grasping-reflex, ils étaient capables de relâcher immédiatement l'étreinte dès l'ordre donné' (çev. I. McG.): Hécaen & de Ajuriaguerra, 1952, s. 64.

95 '. . . le malade, prié d'imiter les gestes des mains de l'observateur, tente de mettre ses propres mains contre celles de celui-ci . . . Lorsque les mains entrent en action, il semble qu'elles cherchent à ne pas rester isolées, à « trouver une compagnie dans quelque chose qui remplit l'espace»' (çev. I. McG.): a.g.e., s. 224.

96 Herder, 1966, ss. 128, 87 ve 99.

97 Geschwind, 1985, ss. 272–3.

98 Vygotsky, 1962; Clark & Karmiloff-Smith, 1993; Rumelhart, Smolensky, McClelland ve ark., 1986.

99 Napier, 1980, s. 113. For an overview, bkz. Cheney & Seyfarth, 1990.

100 Bkz. geride s. 49.

101 Akt. Biese, 1893, s. 12.

102 Black, 1962, s. 44.
103 Snell, 1960, ss. 200–1
104 Lakoff & Johnson, 1999, ss. 123 & 129.
105 Locke, 1849, III, x, §34
106 Lakoff & Johnson, 1980, 1999.
107 Janata & Grafton, 2003.
108 Herder, 1966, ss. 139–40.
109 Herder, 1966, ss. 140–43
110 B. Berlin, 1992, 2005; Ramachandran & Hubbard, 2001.
111 Vowles, 1970.
112 Lakoff & Johnson, 1999, s. 4.
113 Chomsky, 1957, 1988.
114 örn. bkz., Botha, 1989; Harris, 1993; Tomasello, 1995; Allott, 1995; Bates & Goodman, 1997.
115 Aitchison, 1996.
116 Chuang Tzu, 1964, böl. 3, 'The Secret of Caring for Life', ss. 46–9.
117 Dreyfus & Dreyfus, 1986, s. 30.
118 Wittgenstein, 1967b, Part I, §19, s. 8.
119 Nagel, 1979b.
120 Chartrand & Bargh, 1999.
121 Laban, 1960, s. 86.
122 a.g.e., s. 97.
123 Vaneechoutte & Skoyles, 1998.
124 S. Brown, 2000a.
125 S. Brown, 2000b. Bkz. ayrıca Scherer, 1991. bkz. Morley, 2003.
126 Dunbar, 2004, s. 131.
127 bkz. Kant, 1891, s. 15.
128 Dunbar, 2004, s. 128.
129 Panksepp, 1998, s. 334.
130 Falk, Redmond, Guyer ve ark., 2000; Holloway & de LaCoste-Lareymondie, 1982; E. Bruner, 2003; Broadfield, Holloway, Mowbray ve ark., 2001.
131 Ornstein, 1997, s. 149.
132 Geschwind & Galaburda, 1985; Chi, Dooling & Gilles, 1977b.
133 Simonds & Scheibel, 1989; Thatcher, Walker & Giudice, 1987.
134 Cheverud, Falk, Hildebolt ve ark., 1990; Cheverud, Falk, Vannier ve ark., 1990; Falk, Hildebolt, Cheverud ve ark., 1990.
135 Watkins, Paus, Lerch ve ark.,2001, s. 869)
136 Oldfield, 1966, s. 352.
137 Trimble, 2007.
138 Gaburo, 1979–80, s. 218.
139 Henschen, 1926, ss. 112, 115, 116 & 119.
140 Gazzaniga, 1998, s. 191.
141 Gazzaniga, 1983, s. 536.
142 Gazzaniga, 2000, s. 1315.
143 a.g.e., s. 1302.
144 bkz. Patai & Koertge, 2003.
145 (Annett, 1998; Kilshaw & Annett, 1983; Galaburda, Corsiglia, Rosen ve ark., 1987; Annett & Manning, 1990.
146 Annett, 1998, 1978.
147 Annett, 1998. Bkz. ayrıca Annett & Manning, 1989; McManus, Shergill & Bryden, 1993; Palmer & Corballis, 1996; Resch, Haffner, Parzer ve ark., 1997.

148 Bkz. 145. son not.
149 Sun, Patoine, Abu-Khalil ve ark., 2005; C. Walsh, 2005.
150 Galaburda, Corsiglia, Rosen ve ark., 1987.
151 Annett & Manning, 1990.
152 Bkz. s. 26.
153 Kilshaw & Annett, 1983.
154 Annett & Kilshaw, 1982; Benbow, 1986.
155 Annett, 1991.

4. BÖLÜM: İKİ DÜNYANIN TABİATI

1 Dan Dennett, (1995, s. 21.
2 Yayımlanmamış bir çalışmadan.
3 Pascal, 1976, §384 (Lafuma §177); çev. I. McG. ('Contradiction est une mauvaise marque de vérité. Plusieurs choses certaines sont contredites. Plusieurs fausses passent sans contradiction. Ni la contradiction n'est marque de fausseté ni l'incontradiction n'est marque de vérité.')
4 Plutarch, 'Life of Theseus', §22–3 (çev. J. Dryden), in Plutarch, 2001, cilt 1, ss. 13–14.
5 Novalis, 1967, s. 541.
6 Capgras sendromu.
7 Krş. Russell'ın paradoksu.
8 Hofstadter & Dennett, 1982, s. 343.
9 Pascal, 1976, §72 (Lafuma §199); çev. I. McG. ('Les choses en particulier se corrompent et se changent à chaque instant: il ne les voit qu'en passant. . .').
10 Spinoza, 1947, V, Önerme 24, s. 269.
11 Louis Sass (1994).
12 Sass, 1994.
13 Nagel, 1986.
14 Dewey, 1931, s. 216.
15 a.g.e., ss. 219, 206 ve 212.
16 a.g.e., s. 204.
17 Dewey, 1929, s. 241.
18 a.g.e., s. 212.
19 James, 1979
20 Toulmin, 1990, s. 10.
21 Dewey, 1988, s. 164.
22 Husserl, 1970, s. 290 (1962, s. 337), akt. Levin, 1999, s. 61.
23 Gayriihtiyari biçimde bu şizofreni hastalarında eksik olduğundan ve filozoflar tarafından ihtiyari olarak askıya alındığından, ikisi için de dünyanın gerçekliğini algılamada yaşanan zorluğu açıklar.
24 Husserl, 1995
25 Husserl, 1952.
26 Gallagher & Meltzoff, 1996, ss. 225–6; Trevarthen, 1979; Aitken & Trevarthen, 1997; Trevarthen & Aitken, 2001.
27 Evan Thompson (2001, s. 2: vurgu orijinal). Burada göndergeleri Francisco Varela ve Shaun Gallagher: Varela, 1996; Gallagher, 1997; Petitot, Varela, Pachoud ve ark., 1999.
28 bkz. Poundstone, 1992.
29 Jon Elster, (2007, s. 5
30 Hayashi, Ostrom, Walker ve ark., 1999; Kiyonari, Tanida & Yamagishi, 2000.
31 de Waal, 2006a, s. 3 ayrıca bkz. Waal, 2006b.

32 Panksepp, 1998, s. 258
33 (Fehr, Fischbacher & Gächter, 2002; Gintis, 2000
34 Rilling, Gutman, Zeh ve ark., 2002; de Quervain, Fischbacher, Treyer ve ark., 2004.
35 Bkz. 34. sonnot.
36 Merleau-Ponty, 1962, s. 185.
37 Merleau-Ponty, 1969, akt. Murata, 1998, s. 298
38 Hécaen, de Ajuriaguerra & Angelergues, 1963, s. 227.
39 Haaland & Flaherty, 1984.
40 Sunderland, Tinson & Bradley, 1994; Benton, 1967; Benton & Fogel, 1962; Black & Bernard, 1984; Black & Strub, 1976; Mack & Levine, 1981; Piercy, Hécaen & de Ajuriaguerra, 1960; Piercy & Smyth, 1962; Villa, Gainotti & De Bonis, 1986.
41 Matthews, 2002, s. 136.
42 Edelman, 1989.
43 Lakoff & Johnson, 1999, s. 6.
44 Merleau-Ponty, 1964c.
45 Cutting, 1999, s. 290
46 J. Young, 2004, s. 59.
47 Matthews, 2002, s. 139.
48 İcat etme kavramının tam anlamıyla "bulma" anlamına gelmesi düşündürücüdür.
49 Japon Zen bahçelerinde harikulade bir örnek bulan bir fikir.
50 Churchland, 1986, s. 326.
51 Wittgenstein, 1984, s. 58e.
52 Steiner, 1978, s. 130.
53 a.g.e., ss. 29–31.
54 van Lancker, 1991.
55 Steiner, 1978, s. 34.
56 Heidegger, 1959, s. 33.
57 Steiner, 1978, s. 41.
58 örn. bkz., Heidegger, 1999, ss. 458–72.
59 örn. bkz., a.g.e., s. 420 ff: ve Inwood, 1999, s. 221.
60 örn. bkz., Heidegger, 1999, ss. 98–107.
61 Bkz. s. 181.
62 Heidegger, 1977, ss. 3–35.
63 *Holzweg*, ormanlıktaki keresteci kulübesi anlamına gelir ve iki az çağrışımı bulunur.
64 bkz. Poincaré, 1908.
65 Steiner, 1978, s. 12. p
66 Descartes, 1984–91d, 'Kural IX', s. 33.
67 Rorty, 1989, s. 26.
68 'Ich glaube meine Stellung zur Philosophie dadurch zusammengefaßt zu haben, indem ich sagte: Philosophie dürfte man eigentlich nur dichten' (Vermischte Bemerkungen, cilt 8, s. 483; vurgu orijinal).
69 Heidegger, 1959, ss. 13–14.
70 Heidegger, 1971, ss. 189–210.
71 Heidegger, 1999, s. 210.
72 Krş. 'Il y a de certaines choses qu'on n'entend jamais, quand on ne les entend pas d'abord' Sévigné, 1846, s. 534). Ve Chuang Tzu, in J. Needham, 1954–98, cilt 2 (1956), s. 85.
73 Heidegger, 1977, s. 47.

74 Merleau-Ponty, 1968, ss. 194 & 185; akt. Levin, 1999, s. 208.
75 C. Jung, 1953–79, cilt 8, s. 200.
76 Schopenhauer, 1969, cilt 2, 1. Kitap, 2. Kısım 17. Bölüm'e ekler, 'On man's need for metaphysics'. The orig inal reads: 'Das philosophische Erstaunen ist demnach im Grunde ein bestürztes und betrübtes: die Philosophie hebt, wie die Ouvertüre zumDon Juan, mit einem Mollakkord an' (Die Welt als Wille und Vorstellung, II, Ergänzungen zum Ersten Buch, ii, 17, 'Über das metaphysische Bedürfniß des Menschen', 1960, cilt 2, s. 222).
77 bkz. J. Young, 1998.
78 Wittgenstein, 1997, 2003.
79 Wittgenstein, 1967b, Part II, xi, s. 227.
80 Hacker, 2001, s. 73.
81 Wittgenstein, 1958, s. 18.
82 J. Needham, 1943, s. 183.
83 Wittgenstein, 1967a, s. 27.
84 Waismann, 1994, s. 112.
85 Waismann, 1994, s. 136
86 Sass, 2001, s. 284; Drury, 1984, s. 79.
87 Wittgenstein, 1984, s. 5e.
88 Örn. Freud, 1960f, ss. 214–15; Freud, 1960a, s. 97; Freud, 1960c, s. 159; Freud, 1960c, s. 179
89 Heidegger, 1977, s. 134.
90 a.g.e., s. 164.
91 Descartes, 1984–91a, Part III, s. 125.
92 bkz. J. Young, 2004, s. 11.
93 Heidegger, 1984, s. 50.
94 Bkz. 26. sonnot.
95 Scheler, 1954, ss. 244–52.
96 a.g.e., s. 246.
97 'Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît point': Pascal, 1976, §277 (Lafuma §224).
98 Meister Eckhart, 'The Talks of Instruction', 1994, s. 7
99 Scheler, 1973.
100 Scheler, 1998, ss. 124–5.
101 Scheler, 1998, s. 127.
102 Bkz. ss. 180–81: Elster, 1983.
103 Henry Sidgwick, 1984, s. 17
104 Watts, 1963, s. 9. Bkz. ayrıca Wilber, 2001, s. 30.
105 Sweetser, 1990.
106 Bkz. ss. 45 ve 86.
107 Goodale & Milner, 1995.
108 Simons & Chabris, 1999.
109 Noë & O'Regan, 2000; Noë, 2002; Kovács, Papathomas, Yang ve ark., 1996.
110 Ito, 2000.
111 Schutz, 2005, s. 11.
112 Herakleitos, VII. fragman
113 Johnson, 1963, s. 110.
114 Libet, 1989.
115 Nunn, 2005, s. 195.
116 Sekida, 1975, ss. 103 & 211.
117 bkz. s. 97: C. Jung, cilt 9ii, s. 287.

118 Snell, 1960, 'Homer's View of Man', ss. 1–22.
119 Kinsbourne, 2003
120 Empedokles, §84, mısralar 8–11
121 Platon, *Timaios.*
122 Pliny, 1991, kitap 8, §78 (ss. 117–18).
123 Bray, 1993, cilt 1, ss. 728–54; J. Needham, 1954–98, cilt 2 (1956), ss. 85–93.
124 Boyle, 2001, s. 42.
125 Merleau-Ponty, 1962, s. 361.
126 Merleau-Ponty, 1968, s. 78.
127 Merleau-Ponty: 'C'est que l'épaisseur de chair entre le voyant et la chose est constitutive de sa visibilité à elle comme de sa corporéité à lui; ce n'est pas un obstacle entre lui et elle, c'est leur moyen de communication' (1964a, s. 178).
128 Merleau-Ponty, 1964b, s. 70. e
129 A. N. Whitehead, 1934, ss. 63–4 & 75
130 Dijksterhuis & van Knippenberg, 1998.
131 Pendry & Carrick, 2001.
132 Anderson & Dill, 2000.
133 B. Levy, 1996.
134 Dijksterhuis, Aarts, Bargh ve ark., 2000.
135 Levy, Ashman & Dror, 1999–2000.
136 Zeki, 1999, s. 4.
137 Emery, 2000; Emery, Lorincz, Perrett ve ark., 1997.
138 Kaminski, 2009, ss. 103–7; Call, Bräuer, Kaminski ve ark., 2003; Virányi, Topál, Gácsi ve ark., 2004.
139 bkz. Udell & Wynne, 2008; Miklósi, Polgárdi, Topál ve ark., 1998.
140 Okada, Sato & Toichi, 2006.
141 Wicker, Michel, Henaff ve ark., 1998.
142 Kircher, Senior, Phillips ve ark., 2001.
143 Decety & Chaminade, 2003.
144 Kanner, 1943.
145 Leekam, Hunnisett & Moore, 1998.
146 Charman, Swettenham, Baron-Cohen ve ark., 1997.
147 Baron-Cohen, Campbell, Karmiloff-Smith ve ark., 1995; Baron-Cohen, Wheelwright & Jolliffe, 1997; Leekam, Baron-Cohen, Perrett ve ark., 1997.
148 Rosse, Kendrick, Wyatt ve ark., 1994.
149 Levin, 1999, s. 47
150 Kawasaki, 1992, akt. Ogawa, 1998, s. 153.
151 İnanç [belief], tıpkı iman [faith] ve hakikat [truth] gibi etimolojik olarak sadakat ilişkisi anlamı taşır ve sevgi [love] ile aynı kökü taşır (keza Almanca *Glaubenand* ve *Liebe* kelimeleriyle de).
152 Wittgenstein, 1967b, Part II, iv, s. 178.
153 Sass, 2001, s. 282, göndermesi: Wittgenstein, 1984, s. 64e.
154 Meister Eckhart, 1957, s. 288.
155 Vaihinger, 1935.
156 Bkz. s. 151.
157 Laeng, Zarrinpar & Kosslyn, 2003.
158 Wittgenstein, 1967b, Part I, §67, s. 32.
159 Nunn, 2005, s. 195.
160 C. Jung, 1953–79, cilt 8, s. 271.
161 a.g.e., cilt 9i, s. 267.
162 Laban, 1960, s. 4.

163 Jan Patocka (1907–77). Otto, 1923; Shanks, 2000, s. 5.
164 Coleridge, 1965, cilt II, böl. xiv, s. 169.
165 Bkz. ss. 412-413.
166 Keats, George ve Thomas Keats'e mektupları, Aralık 21/27 (?) 1817, 2002, ss. 41–2.
167 Pascal, 1976, §72 (Lafuma §199); çev. I. McG. ('Mais les parties du monde ont toutes un tel rapport et un tel enchaînement l'une avec l'autre que je crois impossible de connaître l'une sans l'autre et sans le tout . . . Donc toutes choses étant causées et causantes, aidées et aidantes, médiates et immédiates et toutes s'entre tenant par un lien naturel et insensible qui lie les plus éloignées et les plus différentes, je tiens impossible de connaître les parties sans connaître le tout, non plus que de connaître le tout sans connaître particulièrement les parties. . . Qui ne croirait, à nous voir composer toutes choses d'esprit et de corps, que ce mélange-là nous serait bien compréhensible? C'est néanmoins la chose que l'on comprend le moins. L'homme est à lui-même le plus prodigieux objet de la nature, car il ne peut concevoir ce que c'est que corps et encore moins ce que c'est qu'esprit, et moins qu'aucune chose comment un corps peut être uni avec un esprit. C'est là le comble de ses difficultés et cependant c'est son propre être: modus quo corporibus adhaerent spiritus comprehendi ab homine non potest, et hoc tamen homo est.')

5. BÖLÜM SAĞ YARIM KÜRENİN ÖNCELİĞİ

1 Wittgenstein, 1993, ss. 36–44: from Sass, 2001, s. 284.
2 Platon, *Thaitatos*, 155d2 vd.
3 Aristoteles, *Metafizik*, A 2, 982b11 vd.
4 Snell, 1960, s. 42.
5 Descartes, 1984–91e, Kısım II, §53, s. 350.
6 Eckermann, 1970, s. 296.
7 Sass, 2001, s. 284
8 Nagel, 1986, s. 4.
9 Naess, 2002, s. 3
10 'Unsere meisten Ausdrücke sind metaphorisch, es steckt in denselben die Philosophie unserer Vorfahren': Lichtenberg, 1967–72, Sudelbuch D (1773–5), §515, cilt 1, s. 308.
11 bkz. Lakoff & Johnson, 1999, ss. 82–5; Kemper, 1989; Gibbs & O'Brien, 1990; Nayak & Gibbs, 1990; Gentner, 1982; ve Gentner & Gentner, 1983.
12 Nietzsche, 1990, s. 31.
13 Donne, 'Satyre III', mısralar 79–81.
14 krş. Pascal: 'Car il ne faut pas se méconnaître: nous sommes automates autant qu'esprit' (1976, §252, Lafuma §821).
15 Montaigne, *Essais*, kitas. II:17 (1993, s. 738).
16 bkz. Leslie Farber (1976) ve Jon Elster (1983, bkz. geride s. 161)
17 Descartes, 1984–91b, 'Meditation II', s. 21
18 Ruskin, 1904, cilt 4, Part V, böl. iv, §4, ss. 60--61
19 Heidegger, 1977, s. 130.
20 a.g.e., s. 129.
21 Descartes, 1984–91c,'Söylev I: Işık, s. 152.
22 Kerényi, 1962, s. 115.
23 Diderot, 1995, cilt 2, ss. 86–123.
24 Bkz. ss. 393 vd.
25 Merleau-Ponty, 1964c, s. 164.

26 R. B. Zajonc, 1980; Zajonc, Pietromonaco & Bargh, 1982; ve R. B. Zajonc, 1984. Ayrıca bkz. Jaak Panksepp, 1998, s. 26.
27 Bkz. ss. 159-169.
28 Panksepp, 1998, s. 334.
29 John Cutting.
30 Vygotsky, 1986, s. 252.
31 Nietzsche, 2001, III, §179, s. 137
32 Panksepp, 1998, s. 308.
33 a.g.e., s. 309.
34 a.g.e., s. 420, not 34.
35 'Les passions ont appris aux hommes la raison': Vauvenargues, 1859, §154, s. 389.
36 A. R. Damasio, 1994a, s. 128.
37 a.g.e.,s. 130. krş. a.g.e., s. xiii
38 a.g.e., s. 157.
39 McGilchrist, 1996, 1(2), ss. 171–9.
40 A. R. Damasio, 1994a, s. xiv.
41 Libet, 1985
42 Kornhuber & Deecke, 1965.
43 Pockett, 2002, s. 144.
44 Rosenthal, 2002, s. 219. 5
45 Jaynes, 1976. Lakoff & Johnson, 1999.
46 Zeman, 2001.
47 bkz. Joseph, 1992.
48 Mlot, 1998
49 Barchas & Perlaki, 1986.
50 Corbetta & Shulman, 2002, s. 208.
51 Wexler, Warrenburg, Schwartz ve ark., 1992.
52 Galin, 1974; Joseph, 1992.
53 Schore, 2003.
54 Freud, 1960d, s. 14.
55 Fullinwider, 1983, s. 158.
56 .Meyer, Ishikawa, Hata ve ark., 1987. Bkz. ayrıca Gabel, 1988 ve Ramachandran & Rogers-Ramachandran, 1996;
57 Bolduc, Daoust, Limoges ve ark., 2003; Goldstein, Stoltzfus & Gardocki, 1972.
58 Gazzaniga, 2000.
59 Vaihinger, 1935, s. 7.
60 Sapir, 1927.
61 Gallagher & Frith, 2004.
62 McNeill, 1992.
63 a.g.e., s. 25.
64 McNeill, 1992, s. 26.
65 a.g.e., ss. 35 & 245.
66 a.g.e., s. 248.
67 a.g.e., s. 245; ve bkz. s. 259
68 Black, 1962, s. 46.
69 McNeill, 1992, s. 23.
70 a.g.e., s. 331
71 McNeill, 1992, s. 343 vd.
72 McNeill, 2000, s. 326, not 7
73 Miller & Franz, 2005; Iverson, 1999.

74 Rauscher, Krauss & Chen, 1996; Rimé, Schiaratura, Hupet ve ark., 1984.
75 McNeill, 1992, s. 137.
76 a.g.e., ss. 167 & 269.
77 a.g.e., ss. 345–52.
78 Ornstein, Herron, Johnstone ve ark., 1979 ve bkz. Vitz, 1990.
79 J. Bruner, 1986.
80 örn. bkz., Chi, Dooling & Gilles, 1977a.
81 ('«. . . une fantasmagorie. Ce n'est pas une guerre réelle, mais une guerre d'expérience. » Un soldat à côté de lui a été blessé, c'est qu'il s'est blessé lui-même en lançant une grenade. Des maisons détruites? « C'est une coutume de payer chaque année certaines communes pour des tirs réels sur leur territoire. »' (çev. I. McG.): Vié, 1944c, s. 248, reporting a paper by Demay & Renaux, 1919. Bkz. ayrıca Vié, 1944a, 1944b,
82 Cutting, 1990; Hécaen & de Ajuriaguerra, 1952; Dobrokhotova & Bragina, 1977. Bkz. ayrıca ileride s. 405-406.
83 Deglin & Kinsbourne, 1996.
84 Goel & Dolan, 2003.
85 Bkz. geride. s. 41.
86 Kinsbourne, 2003
87 bkz. Rao, Pintchovski, Chin ve ark., 2006.
88 Bkz. geride, s. 88; ayrıca Decety & Chaminade, 2003.
89 Bkz. Scheler, 2008, ss. 323-367.
90 Mikels & Reuter-Lorenz, 2004; Banich, 1998.
91 LeDoux, 1999, s. 165.
92 Akt. Nunn, 2005, s. 39.
93 Bogen, 2000.
94 Nietzsche, 1999, §16, s. 76.
95 Krş. s. 39.
96 F. Schlegel, 1991, s. 6.
97 Novalis, 1997, s. 49
98 F. Schlegel, 2003, ss. 263 & 265.
99 'AthenaeumFragments', §53, F. Schlegel, 2003, s. 247.
100 Coleridge, 1965, cilt II, böl. xiv, s. 171.
101 Hegel, 1969, cilt I, kitap i, §112: '. . . [die] Einheit des Unterschieden- und des Nichtunterschiedenseyns, – oder [die] Identität der Identität und Nichtidentität'.
102 Scruton, 1997, s. 152.
103 Bkz. geride s. 136.
104 Coleridge, 1956–71, cilt 1, s. 349.
105 a.g.e., s. 354.
106 Nietzsche, 2003, §11 [73], s. 212
107 Hume, 1986, 'Of the Influencing Motives of the Will', s. 22.
108 Hegel, 1949, s. 68.
109 Groucho Marx'ın ünlü deyişi
110 Bkz. Shanks.
111 Hegel, 1949, ss. 112–13.
112 bkz. Teske, 1996.
113 Wittgenstein, 2001, §6.13 & §6.421, ss. 78 & 86.
114 Bkz. geride s. 21.

6. BÖLÜM: SOL YARIM KÜRENİN ZAFERİ

1 Hellige, 1993, ss. 336–7.
2 a.g.e., s. 168.
3 Ringo, Doty, Demeter ve ark., 1994.
4 Chiarello & Maxfield, 1996.
5 Gazzaniga, 1970.
6 Baynes, Tramo, Reeves ve ark., 1997, s. 1160.
7 Ferguson, Rayport & Corrie, 1985, s. 504.
8 Sergent, 1983b.
9 Sergent, 1983a, 1986 & 1990.
10 Sperry, 1974, s. 11. Bkz. ayrıca Joseph, 1988a.
11 Boroojerdi, Diefenbach & Ferbert, 1996; Boroojerdi, Hungs, Mull ve ark., 1998; Schnider, Benson & Rosner, 1993.
12 Cioni, Bartalena & Boldrini, 1994.
13 Rothwell, Colebatch, Britton ve ark., 1991; Meyer, Röricht, Gräfin von Einsiedel ve ark., 1995; Meyer, Röricht & Woiciechowsky, 1998.
14 Swayze, Andreasen, Ehrhardt ve ark., 1990; Lewis, Reveley, David ve ark., 1988; Filteau, Pourcher, Bouchard ve ark., 1991; Velek, White, Williams ve ark., 1988; Degreef, Lantos, Bogerts ve ark., 1992; MacPherson, Holgate & Gudeman, 1987.
15 Goodarzi, Wykes & Hemsley, 2000.
16 David, 1987; Merrin, Floyd & Fein, 1989.
17 Devinsky & Laff, 2003, s. 615
18 Chicoine, Proteau & Lassonde, 2000.
19 Galin, Johnstone, Nakell ve ark., 1979; Salamy, 1978.
20 Merola & Liederman, 1985.
21 Quinn & Geffen, 1986; Liederman, Merola & Hoffman, 1986.
22 The Upanishads, 1953, s. 27: Brihad-aranyaka, iv, 4, 22
23 Çev. Friedrich Max Müller in The Science of Thought, Longman's, Green & Co., Londra, 1887, s. 143.
24 Pascal, 1976, §70 (Lafuma §519).
25 bkz. Galin & Ornstein, 1972; Levy, Trevarthen & Sperry, 1972; Bogen & Bogen, 1969; ve TenHouten, 1985.
26 Levy & Trevarthen, 1976, s. 300.
27 Kavcic, Fei, Hu ve ark., 2000, s. 81
28 Hellige, Jonsson & Michimata, 1988.
29 Hellige, Taylor & Eng, 1989.
30 Banich, 2003, ss. 269–70; Banich & Karol, 1992.
31 Marzi, Perani, Tassinari ve ark., 1999.
32 Levy, Heller, Banich ve ark., 1983; Kim & Levine, 1991, 1992; Kim, Levine & Kertesz, 1990; Levine, Banich & Koch-Weser, 1984; Levy, 1990. Bkz. ayrıca Boles, 1998
33 Spencer & Banich, 2005.
34 Marzi, Bisiacchi & Nicoletti, 1991; Bisiacchi, Marzi, Nicoletti ve ark., 1994; Brown, Larson & Jeeves, 1994; Saron & Davidson, 1989.
35 Larson & Brown, 1997.
36 Oliveri, Rossini, Traversa ve ark., 1999; Vuilleumier, Hester, Assal ve ark., 1996; Lomber & Payne, 1996; Hilgetag, Théoret & Pascual-Leone, 2001.
37 Brown-Séquard, 1890.
38 Kinsbourne, 1993b; Oliveri, Rossini, Traversa ve ark., 1999.
39 Luck, Hillyard, Mangun ve ark., 1989, 1994.

40 Bleuler, 1902
41 Bu ilişkinin Meister Eckhart tarafından Tanrı ve insan ruhu arasında tanımladığı ilişkiyle kafa kurcalattıran bir benzerliği bulunuyor.
42 Bogen, 1985, s. 38.
43 Sperry, 1985, ss. 14–15.
44 Landis, Graves & Goodglass, 1981.
45 Sperry, 1985, ss. 22–3.
46 Panksepp, 1998, s. 307. Bkz. ayrıca Lambert, 1991; Pashler, Luck, Hillyard ve ark., 1994.
47 Panksepp, 1998, s. 312. Bkz. ayrıca s. 421, not 45.
48 Panksepp, 1998, s. 314; ayrıca bkz. Passingham, 1993; Mantyh, 1982.
49 Bilincin ya hep ya hiç bir varlık olmayıp tedrici bir süreç olduğu fikrinin bir diğer avantajı da, diğer duyarlı canlılardaki bilinç seviyesi olasılığına uyumlu olmasıdır.
50 Nagel, 1979b, s. 166.
51 Nagel, 1979b, s. 170, not 6.
52 Bkz. geride s. 151.
53 van der Merwe & Voestermans, 1995.
54 Panksepp, 1998, s. 303.
55 Dreyfus & Dreyfus, 1986, ss. 147–8.
56 Nagel, 1979a, s. 157.
57 Diana Duff Copoper'ın hikâyesine inanırsak, o kadar da anında değil. Arabadayken yan koltuğundaki kişi neredeyse bir araca çarpmak üzere olduklarını söylediğinde şöyle karşılık verir: "Tanrım, araba mı sürüyorum ben?"
58 I. Berlin, 1999, s. 94.
59 Ramachandran, 2005, s. 56.
60 Bejjani, Damier, Arnulf ve ark., 1999
61 Goethe, Faust, Part I, mısra 1237.
62 Planck, 1933, s. 12; Planck, 1933, s. 128.
63 Bkz. s. 489, sonnot 106.
64 Heidegger, 1966, s. 50.
65 Planck, 1933, s. 83
66 Ramachandran, 2005, ss. 131–2
67 Nietzsche, 1973, §68, s. 72.
68 Ramachandran, 2005, s. 151.
69 a.g.e., s. 141; ve bkz. Fink, Marshall, Halligan ve ark., 1999b
70 Stanghellini, 2004.
71 Dobrokhotova & Bragina, 1977.
72 Spitzer, Willert, Grabe ve ark., 2004.
73 Krystal, Bremner, Southwick ve ark., 1998.
74 Spitzer, Willert, Grabe ve ark., 2004.
75 Maquet, Faymonville, Degueldre ve ark., 1999; Jasiukaitis, Nouriani & Spiegel, 1996; Jasiukaitis, Nouriani, Hugdahl ve ark., 1997; Aleksandrowicz, Urbanik & Binder, 2006.
76 Kosslyn, Thompson, Costantini-Ferrando ve ark., 2000.
77 Edmonston & Moscovitz, 1990.
78 Rainville, Hofbauer, Paus ve ark., 1999.
79 Ruby & Decety, 2001.
80 Spiegel & Spiegel, 1987, s. 23.
81 Spiegel, 1991.

II. KISIM: DÜNYAMIZI BEYİN NASIL ŞEKİLLENDİRDİ

7. BÖLÜM: TAKLİT VE KÜLTÜRÜN EVRİMİ

1 Nietzsche, 1999, §1, s. 14.
2 Jaspers, 1949 (çev. 1953).
3 Weber, 1951, 1952, 1958.
4 Gaukroger, 2006, s. 11.
5 a.g.e., s. 18.
6 Panksepp, 1998, ss. 426–7, not 19
7 Lumsden, 1988, ss. 17 & 20.
8 Changeux, 1988.
9 Dawkins, 1976, s. 192.
10 Ruskin, 1904, cilt 5, Part VI, böl. v, §2, s. 39
11 Hayek, 1978, s. 241.
12 Thorpe, 1967, ss. 1–12.
13 bkz. Hurley & Chater, 2005, ss. 13–22
14 Hurley, 2004.
15 Sonnby-Borgström, 2002.
16 Carr, Iacoboni, Dubeau ve ark., 2003.
17 Prinz, 2005a.
18 Meltzoff, 1995.
19 Prinz, 2005a, 2005b.
20 Andrew Meltzoff, akt. Melser (2004, s. 59).
21 Meltzoff & Moore, 1983.
22 Taussig, 1993, ss. xiii–xiv
23 Benjamin, 1986, s. 332.
24 Mithen, 2005, s. 318, not 30.
25 Kerényi, 1962, s. 29
26 Snell, 1960, 202-203
27 Maxwell, 2006.
28 The Prelude (1805), kitap I, mısralar 425–7.
29 Ogawa, 1998, s. 147.
30 Le Bihan, Turner, Zeffiro ve ark., 1993.
31 Bkz. geride s. 167.
32 James, 1990, s. 737.
33 Nietzsche, 2003, §34 [247], s. 15
34 Schopenhauer: 'Der Mensch kann was er will, aber er kann nicht wollen was er will'. The passage is from Schopenhauer, 1962, s. 563: 'Ich kann tun, was ich will: ich kann, wenn ich will, alles, was ich habe, den Armen geben und dadurch selbst einer werden – wenn ich will! – Aber ich vermag nicht, es zu wollen; weil die entgegenstehenden Motive viel zuviel Gewalt über mich haben, als daß ich es könnte'.
35 Bkz. geride s. 160.
36 Bkz. geride s. 233.

8. BÖLÜM: ANTİK DÜNYA

1 Brener, 2000.
2 'Die unterhaltendste Fläche auf der Erde für uns ist die vom menschlichen Gesicht': Lichtenberg, 1967–72, Sudelbuch F (1776–1779), §88, cilt 1, s. 473.
3 Humphrey, 1998.
4 Pontius, 1976, 1983 & 1984; Farah, 1994.
5 Hufschmidt, 1980, 1983.

6 McManus & Humphrey, 1973; ayrıca bkz. Humphrey & McManus, 1973.
7 Örn. Conesa, Brunold-Conesa & Miron, 1995
8 Grüsser, Selke & Zynda, 1988. There is some support for these conclusions in subsequent research, örn. Latto, 1996.
9 Shanon, 1979; Jensen, 1952a, 1952b
10 Latto, 1996; Nicholls, Clode, Wood ve ark., 1999.
11 R. Jung, 1975.
12 Coles, 1974; Grüsser, Selke & Zynda, 1988.
13 Christopher Pelling, Pelling'e ön söz, 1990, s. v.
14 Jaynes, 1976.
15 Clarke, 1999, s. 115.
16 a.g.e., s. 119.
17 a.g.e., ss. 74–5.
18 a.g.e., s. 77.
19 a.g.e., s. 68.
20 a.g.e., ss. 114–15.
21 a.g.e., ss. 110–11.
22 a.g.e., ss. 121–2.
23 a.g.e., s. 123.
24 a.g.e., s. 287.
25 Jaynes, 1976, ss. 70–71.
26 Clarke, 1999, ss. 277–8.
27 Dodds, 1951, s. 28.
28 Gill, 1996.
29 Snell, 1960.
30 Snell, 1960, ss. 1–5.
31 Snell, Almanca *schauen kelimesini* kıyaslar; Goethe' 'Zum sehen geboren, zum schauen bestellt' (Faust, Kısım II, v, mısralar 11288–9). 32
32 Snell, 1960, 'Homer's View of Man', ss. 1–22.
33 Russell, 1946, s. 25.
34 Anaksimandros hakkında bildiklerimizin çoğu Aristoteles ve öğrencisi Theophratos'tan gelir. Çev. W. K. C. Guthrie.
35 Anaksimenes'in geri adım attığını, zira Thales ile aynı hatlarda ilerleyip arche'nin fiziksel element olduğunu söylediğini düşünsem de bilimsel materyalizm bakımından bu ileri bir adım olarak görülebilir çünkü deneysel olarak test edilebilir alana geri döneriz ve idea düşüncesi çok daha indirgemecidir.
36 Diogenes Laertios, 1964, IX, §5.
37 Herakleitos, VII. Fragman. Diels 18
38 a.g.e., fragman XXXIII, Diels 93.
39 Kahn, 1979, s. 124.
40 Kahn, Hölscher'dan alıntı yapar: 'Paradox ist seine Rede, weil seine Wahrheit paradox ist': Hölscher, 1968, s. 141.
41 Herakleitos, LXXX. Fragman, Diels 54.
42 Herakleitos, IX. Fragman, Diels 123.
43 Herakleitos, XXXV. Fragman, Diels 45.
44 Aristoteles, De Anima, I.5, 411a7.
45 Kahn, 1979, ss. 128–30.
46 Snell, 1960, ss. 17–18.
47 Herakleitos, IV. Fragman, Diels 17.
48 Herakleitos, IVXIV Fragman, Diels 17.
49 Herakleitos, XVI. Fragman, Diels 107.

50 Kahn, 1979, s. 102.
51 a.g.e., s. 21.
52 Herakleitos, XLIX. Fragman, Diels 126.
53 Herakleitos, LXXXIII. Fragman, Diels 53.
54 Herakleitos, LXXXI. Fragman, Diels A22.
55 Herakleitos, LXVIII. Fragman, Diels 51.
56 Herakleitos, LXXIX. Fragman, Diels 48.
57 Platon'un aktarımı, *Kratilos*, 401d.
58 Herakleitos, I. Fragman, Diels 12; LI. Fragman, Diels, 91.
59 Herakleitos, LXXVII. Fragman, Diels 125.
60 Herakleitos, XL. Fragman, Diels 90.
61 Herakleitos, III. Fragman, Diels 2.
62 Herakleitos, LXX. Fragman, Diels 61.
63 Kahn, 1979, Ek I, s. 289.
64 Parmenides, 1898, fragman DK B3 (çev. A. Fairbanks).
65 Heidegger, 1959.
66 Platon, *Parmenides*, 134c
67 Platon, *Sofist*, 259e.
68 Platon, *Theaitatos*, 152e.
69 Diogenes Laertips (1964, IX, §6),
70 Nietzsche, 1999, §8, s. 44.
71 Snell, 1960, ss. 200–1.
72 Nietzsche, 1999, §8, s. 43.
73 Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, mısralar 249-51.
74 Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, mısralar 443-4, 447-50 ve 457-61.
75 Hagège, 1988, s. 74.
76 Kerényi, 1991, s. xxii.
77 A. W. Schlegel, 1886, s. 79.
78 a.g.e., s. 93.
79 Mark Griffith, *Prometheus Bound*, 1983, s. 32
80 Lefkowitz, 1981, s. 68.
81 A. W. Schlegel, 1886, s. 95.
82 a.g.e., s. 93.
83 Skoyles, 1988.
84 de Kerckhove, 1988a.
85 Miller, Liu, Ngo ve ark., 2000.
86 Amengual, Drago, Foster ve ark., 2008.
87 Sir Geoffrey Lloyd ile kişisel görüşmeden.
88 de Kerckhove & Lumsden, 1988, s. 5.
89 Naveh, 1988.
90 de Kerckhove & Lumsden, 1988, ss. 5–6; ayrıca bkz. de Kerckhove, 1988b, ss. 156–7.
91 de Kerckhove, 1988b, ss. 169–70
92 ibid
93 Babkoff & Ben-Uriah, 1983; Eviatar, 1997; Faust, Kravetz & Babkoff, 1993; Lavidor, Ellis & Pansky, 2002; Vaid, 1988.
94 Nakamura, Oga, Okada ve ark., 2005.
95 örn. bkz., Tokunaga, Nishikawa, Ikejiri ve ark., 1999; Thuy, Matsuo, Nakamura ve ark., 2004.
96 Chee, Tan & Thiel, 1999; Chee, Weekes, Lee ve ark., 2000; Tan, Spinks, Gao ve ark., 2000; Tan, Liu, Perfetti ve ark., 2001; Kuo, Yeh, Duann ve ark., 2001.

97 Eviatar & Ibrahim, 2007.
98 Tan, Feng, Fox ve ark., 2001.
99 bkz. Havelock, 1963; Skoyles, 1984, 1985.
100 Hagège, 1988, s. 75.
101 Braudel, 2001, ss. 76 & 78.
102 Hagège, 1988, s. 77.
103 Seaford, 2004, ess. ss. 136–46.
104 a.g.e., ss. 30–33.
105 a.g.e., ss. 68–9.
106 a.g.e., ss. 149–65.
107 a.g.e., s. 67.
108 Braudel, 2001, s. 264.
109 a.g.e., s. 246.
110 bkz. West, 1971; ve West, 1997.
111 Seaford, 2004, s. 129 vd.
112 Braudel, 2001, s. 146 vd.
113 a.g.e., ss. 147–8.
114 Gombrich, 1977, s. 103.
115 Braudel, 2001, s. 265.
116 a.g.e., s. 271.
117 a.g.e., s. 265.
118 a.g.e., s. 266.
119 a.g.e., s. 268.
120 Braudel, a.g.e., ss. 287–8.
121 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, II. 6, 1106b35
122 Plinius, *Doğa Tarihi*, kitas. 35, §88, akt. Elsner, 2007, s. 203
123 Boys-Stones, 2007, s. 111.
124 Elsner, 2007, s. 216.
125 Nietzsche, 1999, §1, s. 16.
126 Snell, 1960, s. 229.
127 Platon, *Devlet*, 529d-530c.
128 Dreyfus & Dreyfus, 1986, s. 202
129 Nietzsche, 1954, aphorisms 5, 6 & 10, ss. 476–8
130 Panksepp, 1998, s. 335.
131 Platon, *Devlet*, 595b, 599a, 600d, 601a, 602b, 603a, 605a,b.
132 a.g.e., 397d–e.
133 a.g.e., 398–400.
134 Krş. Lenin'in devletle ilişkide sanat hakkında sözleri, ileride s. 412.
135 Platon, *Phaidon*, 60e5 vd.
136 Nietzsche, 1999, §14, s. 71.
137 Malinowski, 1926, s. 39.
138 Kerényi, 1962, s. 28.
139 Platon, *Timaios*, 44d-e.
140 Empedokles, 57-59. Fragmanlar.
141 Geikie, 1912; Fairclough, 1930.
142 Vergilius, *Aeneas*, I, mısra 462.
143 Ovidius, *Dönüşümler*, XV, mısralar 160–66, 194–204, 250 & 264–7.
144 Braudel, 2001, ss. 338–9.
145 a.g.e., s. 344.
146 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, II. 6, 1098a15. 5
147 Braudel, 2001, ss. 351–2.

148 Freeman, 2002, s. 77.
149 Braudel, 2001, s. 344.
150 L'Orange, 1965, s. 3.
151 a.g.e., ss. 3–8.
152 a.g.e., ss. 9–11.
153 Leibniz, 1992, §67–8, ss. 25–6, ve ss. 41 & 234 vd.
154 L'Orange, 1965, ss. 11 & 14–15.
155 a.g.e., s. 106.
156 a.g.e., s. 110.
157 a.g.e., s. 18.
158 a.g.e., ss. 22–4.
159 a.g.e., ss. 24–5.
160 a.g.e., s. 30.
161 a.g.e., ss. 88–9.
162 a.g.e., ss. 100 & 128–9.
163 Braudel, 2001, ss. 345–7.
164 Freeman, 2002.
165 Lançon, 2000, s. 93 vd.
166 Freeman, 2002, s. 67.
167 a.g.e., s. 137.
168 Beard, 2002.
169 Freeman, 2002, s. 21.
170 Lloyd, 1987, s. 57.
171 Ward-Perkins, 2005, s. 32.

9. BÖLÜM: RÖNESANS VE REFORMASYON

1 Huizinga, 1972, s. 142.
2 Wyatt, no. 38, The Egerton MS.
3 Morgann, 1963.
4 Akt. Godfrey, 1984, s. 11.
5 Gombrich & Kris, 1940, ss. 10–12
6 Bkz. geride ss. 258-9.
7 Grüsser, Selke & Zynda, 1988, s. 278.
8 Hall, 2008, s. 211.
9 Hall, 2008, s. 222.
10 örn. bkz., Klibansky, Saxl & Panofsky, 1964, s. 233; Screech, 1983, ss. 22–4.
11 Aristoteles, *Problemler*, II, xxx, (çev. W. S. Hett, 1965, s. 165).
12 Radden, 2000, s. 57.
13 a.g.e., s. 12.
14 James, 1912, s. 24.
15 bkz. Marcus Wilson, 1997, s. 53
16 Snell, 1960, s. 19.
17 "Happen" [olagelen] kelimesi böyle bir yapılanma içerir, zira "hap"tan türer: şans ya da hala mevcut negatif "mishap"in [aksilik] ihmal edilmiş pozitif anlamı.
18 A. N. Whitehead, 1926, ss. 290–91.
19 Burckhardt, 1955,
20 van Mander, 1936, s. 430; Ridolfi, 1914–24, cilt 1, s. 180.
21 Kris & Kurz, 1979.
22 a.g.e., s. 27.
23 Richter, 1952, ss. 181–2

24 Kris & Kurz, 1979, s. 46; for Sung-Ti, bkz. Giles, 1905, s. 100.
25 Jonson, 'De Shakespeare Nostrati. Augustus in Haterium', 1951.
26 Vasari, 1987, cilt 1, s. 206.
27 Kris & Kurz, 1979, s. 17; for Han Kan, bkz. Giles, 1905, s. 58.
28 Kris & Kurz, 1979, s. 129; for Han Kan, bkz. Ku Teng, 1932.
29 Kris & Kurz, 1979, s. 128; Fischer, 1912.
30 Plinius, *Doğa Tarihi*, kitap 35, §65.
31 Kris & Kurz, 1979, ss. 113–14 & 127–8; for Mi Fei, Fan K'uan ve Kao K'o-ming, bkz. Giles, 1905, ss. 86, 99 & 115; for Ku-Chün-chih ve Hsin Ch'ang, bkz. a.g.e., ss. 25 & 152.
32 Montaigne, *Essais*, kitas. II:17 (1993, s. 738). Bkz. ayrıca Screech, 1983, s. 115.
33 Greville, 'Chorus Quintus Tartarorum', *Mustapha*.
34 Hall, 2008, s. 129 ile hemfikirim.
35 Burckhardt, 1965, s. 178.
36 Piccolomini, 1988, s. 148.
37 a.g.e., ss. 251–2.
38 a.g.e., ss. 308–9.
39 bkz. Huizinga, 1957, s. 177.
40 Schleiermacher, 1893, s. 126: '. . . alles übernatürliche und wunderbare ist proskribiert, die Phantasie soll nicht mit leeren Bildern angefüllt werden' ('Über die Bildung zur Religion', 1958, s. 82).
41 Koerner, 2004.
42 a.g.e., s. 12.
43 Luther, 1883–1986, cilt 10, i, s. 31; akt. Koerner, 2004, ss. 99–100.
44 Koerner, 2004, s. 26.
45 a.g.e., s. 436.
46 a.g.e., s. 279.
47 a.g.e.
48 a.g.e., s. 151
49 a.g.e., s. 283
50 a.g.e., s. 289; Kriss-Rettenbeck, 1963, s. 3.
51 a.g.e., s. 47.
52 a.g.e., s. 136.
53 Ricoeur, 1978, s. 21; ayrıca bkz. Ashbrook, 1984.
54 Koerner, 2004, s. 58.
55 a.g.e., s. 138.
56 Bakan, 1966, s. 15.
57 Koerner, 2004, ss. 420–21.
58 örn. bkz., Koerner (a.g.e.), görseller. 209 & 201; ('grafik kağıdı) 209, 82 & 83.
59 Akt. Koerner, 2004, s. 429.
60 a.g.e., s. 415–16.
61 a.g.e., s. 413.
62 a.g.e., fig. 211.
63 Montaigne, *Essais*, kitas. III:13 (1993, ss. 1265–9).
64 Toulmin, 1990, ss. 23–4.
65 a.g.e., s. 21.
66 a.g.e., ss. 30–34.
67 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, II. 6, 1096b4.
68 Screech, 1983, s. 6.
69 Montaigne, *Essais*, kitas. 1:21.
70 Donne, *Devotions*, 'Meditation VI'

71 Donne, *Devotions*, 'Meditation IX'.
72 Eliot, 1950, s. 247.
73 Eliot, 1975, s. 93.
74 Donne, "*Preached at the funerals of Sir William Cokayne Knight, Alderman of London*, Aralık 12. 1626', *Sermons*, cilt I, LXXX, 1640: Donne, 1953–62, cilt 7, ss. 264–5
75 Hacker, 2001, s. 46.
76 Bacon, 1859, 'Of Heresies', s. 253.
77 Pesic, 1999; Mathews, 1996.
78 Bacon, 1858, kitap I, aphorisms III & X, ss. 47–8.
79 Descartes, 1984–91a, Part VI, ss. 142–3.
80 a.g.e., böl. IV, s. 127.

10. BÖLÜM: AYDINLANMA

1 Black, 1983, s. 20.
2 Lakoff & Johnson, 1999, ss. 123 & 129.
3 Black, 1962, s. 46.
4 Descartes, 1984–91b, 'Meditasyon I', s. 13.
5 McGilchrist & Cutting, 1995.
6 Sass, 1992, 1994.
7 Stanghellini, 2004.
8 Feyerabend, 1975, s. 45 dipnot.
9 Levin, 1999, ss. 37–42
10 Descartes, 1984–91b, 'Meditasyon VI', s. 53.
11 a.g.e., s. 52.
12 a.g.e., s. 51.
13 a.g.e., s. 22.
14 Lakoff & Johnson, 1999, ss. 4–5.
15 a.g.e., s. 77.
16 Sherover, 1989, s. 281. bkz. Descartes, 1984–91b.
17 Descartes, 1984–91a, s. 125
18 Levin, 1999, ss. 52–3.
19 Cutting, 1997.
20 Moravia, 1999, s. 5.
21 Spacks, 1995, s. 20.
22 I. Berlin, 1999, s. 30.
23 Wordsworth, 1973, ss. 24–5
24 Zijderveld, 1979, s. 77.
25 Waugh, 1975, s. 541.
26 I. Berlin, 1999, ss. 21–2.
27 Trevor-Roper, 1970, s. 52.
28 J. Needham, 1969, s. 17.
29 Verene, 1997, s. 70.
30 Locke, 1849, II, i, §4, s. 54.
31 Vico, 1988, §1106, s. 424.
32 Gray, 1935, cilt 3, ss. 1107 & 1079.
33 Gilpin, 1808, s. 47.
34 Packe, 1954, s. 16.
35 Mill, 2003, s. 66.
36 Bowring, 1838–43, s. 27
37 Richards, 2005.

38 Bentham, 2003, s. 18.
39 Packe, 1954, s. 16 (Bentham, *Memoirs*'dan alıntı).
40 Bentham'dan Lord Holland' mektup, tarih 31 Ekim 1808 (1838–43, cilt 10, s. 442).
41 Bentham, 'The Rational of Reward' (1825) (1838–43, cilt 2, s. 253).
42 bkz. Kramer (2005)
43 Stanhope, 11 Aralık 1747 tarihli mektup (1901, cilt 1, s. 192).
44 Keats'ten, Charles Dilke'e mektup, tarih 4 Mart 1820 (2002, s. 429).
45 Pope, 'An Essay on Criticism', mısralar 298 & 318.
46 Scheler, 1954, ss. 252–3
47 McGilchrist, 1982.
48 In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister, / Und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben': Goethe, 'Natur und Kunst', mısralar 13–14.
49 Pope, 'The Rape of the Lock', kanto III, mısralar 7–8.
50 Dryden, 'To the memory of Mr Oldham', mısralar 21–5.
51 Dryden, son koro 'The Secular Masque', mısralar 93–8.
52 Zaidel & Deblieck, 2007, ss. 423–31. Bkz. ayrıca Zaidel & Cohen, 2005; ve Swaddle & Cuthill, 1995.
53 Zaidel, Aarde & Baig, 2005.
54 Martin, 1965, s. 11.
55 Cassirer, 1948, s. 135.
56 I. Berlin, 1999, s. 7.
57 Burke, 1881, s. 178.
58 de Tocqueville, 2003, ss. 723–4.
59 Passmore, 1970, s. 267.
60 Nochlin, 1994, s. 10.
61 a.g.e., s. 11.
62 Verene, 1997, s. 20; Boyle, 2001, s. 17.
63 Freedberg, 1989, ss. 378–428.
64 Koerner, 2004, s. 93.
65 ibid, s. 109.
66 Descartes, 1984–91d, 'Kural IX', s. 33
67 Castle, 1995.
68 a.g.e., ss. 4–5.

11. BÖLÜM: ROMANTİZM VE ENDÜSTRİ DEVRİMİ

1 Das große Wort, dasε ''ν διαφε'ρον ε'αυτω (das Eine in sich selber unterschiedne) des Heraklit, das konnte nur ein Grieche finden, denn es ist das Wesen der Schönheit, und ehe das gefunden war, gab's keine Philosophie': Hölderlin, 2008, s. 109
2 'La dernière démarche de la raison est de reconnaître qu'il y a une infinité des choses qui la surpassent. Elle n'est que faible si elle ne va jusqu'à connaître cela': Pascal, 1976, §267 (Lafuma §188); çev. I. McG.
3 Pascal, 1976, §1 (Lafuma §512); çev. I. McG. ('Ce qui fait donc que certains esprits fins ne sont pas géomètres, c'est qu'ils ne peuvent du tout se tourner vers les principes de Géométrie: mais ce qui fait que des géomètres ne sont pas fins, c'est qu'ils ne voient pas ce qui est devant eux, et qu'étant accoutumés aux principes nets et grossiers de Géométrie, et à ne raisonner qu'après avoir bien vu et manié leurs principes, ils se perdent dans les choses de finesse, où les principes ne se laissent pas ainsi manier. On les voit à peine: on les sent plutôt qu'on ne les voit: on a des peines infinies à les faire sentir à ceux qui ne

les sentent pas d'eux-mêmes: ce sont choses tellement délicates et si nombreuses, qu'il faut un sens bien délicat et bien net pour les sentir, et sans pouvoir le plus souvent les démontrer par ordre comme en Géométrie, parce qu'on n'en possède pas ainsi les principes, et que ce serait une chose infinie de l'entreprendre. Il faut tout d'un coup voir la chose d'un seul regard, et non par progrès de raisonnement, au moins jusqu'à un certain degré. Et ainsi il est rare que les géomètres soient fins, et que les fins soient géomètres; à cause que les géomètres veulent traiter géométriquement les choses fines, et se rendent ridicules, voulant commencer par les définitions, et ensuite par les principes, ce qui n'est pas la manière d'agir en cette sorte de raisonnement. Ce n'est pas que l'esprit ne le fasse; mais il le fait tacitement, naturellement, et sans art; car l'ex pression en passe tous les hommes, et le sentiment n'en appartient qu'à peu.')

4 Montaigne, *Essais*, kitas. II:17 (1993, s. 721).
5 Johnson, 1963, s. 109.
6 Pope, 1963, ss. 44–5.
7 Carlyle, 1935, s. 409
8 Morgann, 1963.
9 1923, §359, s. 127.
10 Arnaud, 1992, ss. 101–5.
11 bkz. Cassirer, 1950, ss. 145–6, Goethe'den alıntı (çev. Cassirer): 'Das ist die wahre Symbolik wo das Besondere das Allgemeinere repräsentiert, nicht als Traum und Schatten, sondern als lebendig augenblickliche Offenbarung des Unerforschlichen' (Goethe, 1991, §314, s. 775).
12 Eckermann, 1970, 18 Şubat 1829 diyaloğu, s. 296.
13 Akt. Amiel, 1898: 3 Şubat 1862 girdisi, s. 83.
14 Bkz. s. 272.
15 Scruton, 1986, s. 392.
16 Kuehn, 2001.
17 Descartes, 1984–91e, Part II, §124, s. 371.
18 Balzac, 1853, ss. 75–8; Montaigne, *Essais*, kitas. III:13 (1993, ss. 1265–9 & 1257).
19 Spinoza, 1947, IV, Ek § 27, s. 249.
20 Wittgenstein, 1967b, Part II, iv, s. 178.
21 Lakoff & Johnson, 1999, s. 6.
22 Diderot, lettre à Étienne Noël Damilaville, 3 novembre 1760 (1955–70, cilt III, s. 216; çev. I. McG.)
23 Blake, Jerusalem, böl. I, plaka 24, mısra 23.
24 Wordsworth, 1974, cilt 1, s. 103.
25 Wordsworth, 1973, ss. 26 & 29 2
26 Carlyle, 1897–9, s. 55.
27 Wordsworth, *The Prelude* (1805), kitas. VIII, mısralar 604–5.
28 a.g.e., kitap IV, mısralar 172–80.
29 I. Berlin, 1999, s. 16.
30 Luria, 1980; bkz. Simonds & Scheibel, 1989.
31 Horowitz, 1983; Ardila, 1984
32 Cimino, Verfaellie, Bowers ve ark., 1991; Markowitsch, Calabrese, Neufeld ve ark., 1999; Markowitsch, Calabrese, Haupts ve ark., 1993; Markowitsch, Calabrese, Fink ve ark., 1997; Markowitsch, 1995; Phelps & Gazzaniga, 1992; Metcalfe, Funnell & Gazzaniga, 1995; Tulving, Kapur, Craik ve ark., 1994.
33 revarthen, 1996.
34 Chiron, Jambaque, Nabbout ve ark., 1997.
35 O'Boyle & Benbow, 1990; ve bkz. Gorynia & Müller, 2006.

36 Wordsworth, 'Ode on Intimations of Immortality From Recollections of Early Childhood'
37 Traherne, 2007, 'The Third Century', §2–3, ss. 151–2
38 Goethe, 1988, s. 39.
39 Plotinus, 1966, Sixth Tractate, §9.
40 Kuhn, 1970, s. 24.
41 A. Zajonc, 1998, s. 26.
42 Brady, 1998, s. 88.
43 Goethe, 1988, s. 159.
44 Goethe, 1989, 'Bedingungen unter welchen die Farbenerscheinung zunimmt', §217, s. 85: 'Bei allem diesen lassen wir niemals aus dem Sinne, daß diese Erscheinung nie als eine fertige, vollendete, sondern immer als eine werdende, zunehmende, und in manchem Sinn bestimmbare Erscheinung anzusehen sei' (çev. I. McG.)
45 Goethe, 1991, §555, s. 821: 'Die Vernunft ist auf das Werdende, der Verstand auf das Gewordene angewiesen . . . Sie erfreut sich am Entwickeln; er wünscht alles festzuhalten, damit er es nutzen könne' (çev. I. McG.).
46 Constable, 1970, ss. 52–3.
47 bkz. Thornbury, 1862, cilt 1, ss. 299–300
48 Reynolds'a mektup, tarih 25 Mart 1818 (2002, s. 110); Colvin, 1917, ss. 264–5). Ayrıca bkz.Jack (1967) ve Levey (1988).
49 Baillie, 1967, s. 32.
50 I. Berlin, 1999, ss. 102–4.
51 Tennyson, Hallam Lord, 1897, cilt 2, s. 73.
52 Akt. Knowles, s. 170.
53 Tennyson, 'The Ancient Sage', mısralar 216–19.
54 Hazlitt, 1824, cilt 2, ss. 220–23
55 Keene, 1988, s. 38.
56 a.g.e., ss. 38–42.
57 a.g.e., s. 43
58 Bkz. geride s. 83.
59 Wordsworth, Tintern Abbey; Edward Young, *Night Thoughts*, kitas. VI, mısralar 420 & 427).
60 Diderot, 'Éloge de Richardson', Journal étranger(janvier 1762): 'C'est lui qui porte le flambeau au fond de la caverne' (1821, s. 8).
61 Russell & Konstan, 2005, s. 79.
62 Hegel, 1896, s. xxx.
63 Steiner, 1978, s. 18.
64 Coleridge, 1965, cilt I, böl. x, s. 106.
65 Zeki, 1999, s. 4.
66 Herder, 2002, ss. 40–41
67 a.g.e.
68 Herder, 1878c.
69 Winckelmann, 2006, s. 199
70 a.g.e., s. 203.
71 a.g.e., s. 334.
72 a.g.e., s. 199.
73 Hegel, 1970, s. 92.
74 Herder, 1878b, s. 65–6; Herder, 1878a, s. 12.
75 a.g.e., s. 64.
76 Winckelmann, 2006, s. 314.

77 Goethe, *Römische Elegien*, V, mısralar 13–18.
78 Wordsworth, 1933, kitap XI, mısralar 173–6.
79 Blake, 'The Everlasting Gospel', d, mısralar 103–6.
80 'Il y a une impression qui résulte de tel arrangement de couleurs, de lumières, d'ombres, etc. C'est ce qu'on appellerait la musique du tableau. Avant même de savoir ce que le tableau représente, vous entrez dans une cathédrale, et vous vous trouvez placé à une distance trop grande du tableau pour savoir ce qu'il représente, et souvent vous êtes pris par cet accord magique. . .' (Delacroix, 1923, 'Réalisme et idéalisme', cilt 1, ss. 23–4; çev. I. McG.).
81 Goethe, 1989, 'Verhältnis zur Philosophie', §716, s. 215: '[Der Physiker] soll sich eine Methode bilden, die dem Anschauen gemäß ist; er soll sich hüten, das Anschauen in Begriffe, den Begriff in Worte zu verwandeln, und mit diesen Worten, als wären's Gegenstände, umzugehen und zu verfahren' (çev. I. McG.).
82 Goethe, 1988, s. 311.
83 Bkz. geride s. 74.
84 Shelley, 1972, ss. 33 & 56.
85 Wordsworth, *The Prelude* (1805), kitas. XI, mısralar 336–7.
86 I. Berlin, 1999, s. 102.
87 Steiner, 1989, s. 27.
88 Wordsworth'ün tarzının diğer yönlerini başka bir yerde tartıştım (1982).
89 Sırasıyla 'Extract from the Conclusion of a Poem', 'An Evening Walk', ve 'Calm is all Nature as a Resting Wheel'.
90 Wordsworth, *The Prelude* (1805), kitas. XI, mısralar 258–65.
91 Horton, 1995.
92 Wordsworth, *The Prelude* (1805), kitap XI, mısralar 302–16.
93 a.g.e., kitap XI, mısralar 329–43. 9
94 a.g.e., kitap I, mısralar 341–50, ve kitap V, mısralar 404–13.
95 de Quincey, 1851, cilt I, böl. xii, 'William Wordsworth', ss. 308–9.
96 Wordsworth, *The Prelude* (1805), kitas. XII, mısralar 12–14.
97 Wordsworth, 'Lines Composed a Few Miles above Tintern Abbey', mısralar 55–7.
98 Bayley, 1962; Ricks, 1974.
99 Blake, *Milton*, 'Book the First', §15, mısralar 47–9.
100 Tennyson, 'Maud', xiv, stanza 4.
101 Hopkins, 'As kingfishers catch fire', mısralar 5–8.
102 Hopkins, 1963, ss. 145–6.
103 Heidegger, 1959, s. 33
104 Hopkins, 1963, ss. 90–91; ve bkz. ss. 106–10
105 24 Eylül 1863 günlük girdisi (1963, ss. 89–90).
106 Hopkins, 'Inversnaid', mısralar 13–14.
107 Graves, 1956, s. 141.
108 Hopkins, 1963, s. 91.
109 a.g.e., 'On the Origin of Beauty: a Platonic Dialogue', ss. 92–104.
110 Hopkins'ten Robert Bridges'e mektup, tarih 1 Eylül 1885 (1970, s. 288n).
111 Wordsworth, 'Expostulation ve Reply', mısra 24.
112 Conrad, 1973, s. 1.
113 Korff, 1923, cilt 1, s. 28: 'Denn auch der Verstand kommt nicht ohne Phantasie, die Phantasie aber nicht ohne Verstand aus. Aber die Ehe zwischen ihnen ist doch eine so eigentümliche, daß sie sich gegenseitig auf den Tod befehden und doch nur miteinander, nämlich als die höhere Form der Ideenbildung, die wir

Vernunft zu nennen pflegen, ihre größte Leistungen zu vollbringen imstande sind' (çev. I. McG.).

114 Olson, 2008.

115 'da der Glaube nur eine Eigenschaft der Körperatome ist, so hängt eine Veränderung des Glaubens nur von der Art und Weise der Ersetzung der Körperatome ab': Vogt, 1851, s. 5.

116 Büchner, 1885, s. 194; akt. Gregory, 1977, s. 9.

117 Gregory, 1977, s. 9.

118 Hedley Brooke, 1991, s. 31.

119 Gaukroger, 2006, s. 11.

120 '. . . gegen alle himmlischen und irdischen Götter, die das menschliche Selbstbewußtsein nicht als die oberste Gottheit anerkennen . . . der vornehmste Heilige und Märtyrer im philosophischen Kalender': Marx, 1968, s. 262 (çev. K. Merz).

121 Hitler, 1943, s. 290.

122 Kerényi, 1991, s. 31.

123 a.g.e., s. xxii.

124 Gaukroger, 2006, ss. 11–12.

125 Dewey, 1931, s. 220.

126 Gaukroger, 2006, s. 16.

127 bkz. s. 472, not 182.

128 bkz. Hedley Brooke, 1991 ve Gaukroger, 2006.

129 Shlain, 2001, s. 33

130 '. . . [erscheint dann die Technik] fast nicht mehr als das Produkt bewußter menschlicher Bemühung um die Ausbreitung der materiellen Macht, sondern eher als ein biologischer Vorgang im Großen, bei dem die im menschlichen Organismus angelegten Strukturen in immer weiterem Maße auf die Umwelt des Menschen übertragen werden. . .' (Heisenberg, 1955, s. 15; 1958, ss. 19–20). The translation here is that of Hannah Arendt (1958, s. 153).

12. BÖLÜM: MODERN VE POSTMODERN DÜNYALAR

1 Woolf, 1924, ss. 4–5.

2 Berger, Berger & Kellner, 1974.

3 Giddens, 1991.

4 a.g.e., s. 27.

5 Panksepp, 1998, s. 262.

6 a.g.e., ss. 248 & 402, not 7. Bkz. ayrıca Panksepp & DeEskinazi, 1980

7 Putnam, 2000.

8 Toulmin, 1990, s. 159

9 Sass, 1992, ss. 159–60.

10 a.g.e., s. 168.

11 Moberg & Turetsky, 2006; Clark, Kopala, Hurwitz ve ark., 1991; Bertollo, Cowen & Levy, 1996; Moberg, Agrin, Gur ve ark., 1999.

12 bkz. Spinella, 2002.

13 Laruelle, Kegeles & Abi-Dargham, 2003; Abi-Dargham, 2004.

14 örn. bkz., Heinrichs & Zakzanis, 1998; Amminger, Schlögelhofer, Lehner ve ark., 2000; Kravariti, Toulopoulou, Mapua-Filbey ve ark., 2006; Hugdahl, Rund, Lund ve ark., 2003; Bracha, Cabrera, Karson ve ark., 1985; Nayani & David, 1996; Sommer, Aleman & Kahn, 2003; Sheppard, Gruzelier, Manchanda ve ark., 1983; Gur, Resnick, Alavi ve ark., 1987; Gur, Resnick & Gur, 1989; Gur, Mozley, Resnick ve ark., 1995; Gur & Chin, 1999; Rotenberg, 1994; Bogerts,

1997; Russell, Early, Patterson ve ark., 1997; Gruzelier, 1999; Mendrek, Laurens, Kiehl ve ark., 2004; Hunca-Bednarska & Kucharska-Pietura, 2002; Kucharska-Pietura, David, Dropko ve ark., 2002; Kucharska-Pietura, David, Masiak ve ark., 2005; örn. bkz., Tiihonen, Katila, Pekkonen ve ark., 1998; Toal, Murphy & Murphy, 2005; for a review bkz. Critchley, Daly, Bullmore ve ark., 2000; Nunn & Peters, 2001; Platek & Gallup, 2002.

15 Sass, 1994.

16 Schreber, 1903.

17 Sass, 1994, s. 12.

18 a.g.e., s. x.

19 Rees, 1968, akt. Sass, a.g.e., s. 35.

20 Sass, 1994, s. 35.

21 Sass, 1992.

22 Aksi belirtilmedikçe, bu bölümdeki şizofreni hastalarından yapılan alıntıların tümü Sass, 1992'den alınmıştır.

23 Frith, 1979, s. 233.

24 bkz. Sass & Parnas, 2003, 2007.

25 bkz. Stanghellini, 2004; Parnas, 2000; Parnas & Sass, 2001; Sass & Parnas, 2003; Sass & Parnas, 2001; Zahavi & Parnas, 1999.

26 Kafka, 1949, s. 202.

27 Sass, 2004, s. 71, citing Goodarzi, Wykes & Hemsley, 2000 (bkz. geride s. 213).

28 Sontag, 1978, ss. 15–16.

29 bkz. Sass, 1992, s. 238 (ve s. 187). Artaud alıntısı Nin'dendir: Nin, 1966, s. 229.

30 Benjamin, 1969, s. 84.

31 Nietzsche, 1968, §15, ss. 14–15.

32 Nietzsche, 1973 [1886], §209, s. 120.

33 'Der Don Juan der Erkenntniß': Nietzsche, 1970, kitap IV, §327, s. 234.

34 Sypher, 1962, s. 123.

35 Heller, 1988, s. 157. The passage he refers to is in Nietzsche, 1977, s. 47: 'Den letzten Philosophen nenne ich mich, denn ich bin der letzte Mensch. Niemand redet mit mir als ich selbst, und meine Stimme kommt wie die eines Sterbenden zu mir . . .'

36 Gazzaniga, 1998.

37 Wittgenstein, 1967c, §161, s. 29e.

38 Moravia, 1999, s. 5.

39 Plumb, 1982, s. 316.

40 Klapp, 1986, s. 32. Bkz. ayrıca Healy, 1984.

41 Spacks, 1995, s. 3.

42 Zijderveld, 1979, s. 84.

43 Scheler, 1998, s. 126.

44 Intrator, Hare, Stritzke ve ark., 1997; Raine, Buchsbaum & LaCasse, 1997; Levenston, Patrick, Bradley ve ark., 2000.

45 bkz. Sass, 1992, s. 165.

46 Heidegger, 1977, ss. 129–30.

47 Levin, 1999, s. 54.

48 a.g.e., ss. 52–3.

49 Borges, 1975

50 Borges, 1964, 'Borges ve I', ss. 246–7 (çev. J. E. Irby).

51 Healy, 1984, s. 69.

52 Canetti, 1974, s. 48.

53 Bkz. örn., Jamison, 1993; ayrıca Post, 1994.

54 Fromm, 1984.
55 Ellard, 1987; Scull, 1979; Hare, 1983, 1988.
56 Tuke, 1894; Tagliavini, 1985; Grob, 1973.
57 Jablensky, 1986.
58 örn. bkz., Suvisaari, Haukka, Tanskanen ve ark., 1999.
59 Saha, Chant, Welham ve ark., 2005.
60 Weich, Twigg & Lewis, 2006.
61 van Os, 2004; Pedersen & Mortensen, 2001.
62 Krabbendam & van Os, 2005.
63 örn. bkz., Selten & Cantor-Graae, 2005; Selten & Cantor-Graae, 2007.
64 örn. bkz., Bennett, Sharpe, Freeman ve ark., 2004; Morgan, Marsden & Lacey, 2000; Bhadrinath, 1990; Rampling, 1985.
65 bkz. Uher, Murphy, Friederich ve ark., 2005
66 Dusoir, Owens, Forbes ve ark., 2005.
67 Harrington, 1987, s. 108.
68 Ramachandran, 2005, s. 282, not 12.
69 Flor-Henry, Tomer, Kumpula ve ark., 1990.
70 Kluft, 1987; Mesulam, 1981.
71 Ahern, Herring, Tackenberg ve ark., 1993.
72 Stern, 1938.
73 American Psychiatric Press Review of Psychiatry, 1989, s. 8.
74 de la Fuente, Goldman, Stanus ve ark., 1997.
75 Irle, Lange & Sachsse, 2005; Irle, Lange, Weniger ve ark., 2007.
76 Frith & Snowling, 1983; Happé, 1997; Jolliffe & Baron-Cohen, 1999
77 Agis-Balboa, Pinna, Pibiri ve ark., 2007.
78 Tzara, 1951.
79 Eksteins, 2008.
80 Griffin, 2007, s. 1.
81 Marinetti, 1909.
82 Boccioni, U., Carrà, C., Russolo, L. ve ark., 1910a.
83 Virilio, 2003, ss. 41–2.
84 Ortega y Gasset, 1968, s. 47.
85 Yuri Annenkov ile diyaloglardan (2005). '–Я, знаете, в искусстве не силен, - сказал Ленин, вероятно позабыв о своей статье и о фразе Карла Маркса, - искусство для меня, это... что-то вроде интеллектуальной слепой кишки, и, когда его пропагандная роль, необходимая нам, будет сыграна, мы его– дзык, дзык! – вырежем. За ненужностью.'
86 Mandelstam, 1999, s. 204.
87 Martin Sixsmith, 'Challenging the Silence', 14 Ağustos 2006 BBC Radio yayını.
88 Shklovsky, 1988, s. 12.
89 Boccioni, U., Carrà, C., Russolo, L. ve ark., 1910b.
90 Tüm bu fenomenlerin tartışması için bkz. geride ss. 66-9 ve 89.
91 Valéry, 1964, s. 36; orijinali: 1957, 'Réflexions simples sur le corps', cilt 1, s. 927.
92 Cassileth, Vickers & Magill, 2003; Cepeda, Carr, Lau ve ark., 2006; Siedliecki & Good, 2006.
93 Gioia, 2006, s. 100.
94 Örn. Iannis Xenakis. Bkz. *Intégrales* (1925).
95 Adorno, 1973, s. 87.
96 Nietzsche, 1996, §217, ss. 129–30
97 Balkwill, Thompson & Matsunaga, 2004; Balkwill & Thompson, 1999; Ilie & Thompson, 2006.

98 Mithen, 2005, s. 91; Oelman & Loeng, 2003.
99 Tramo, Cariani, Delgutte ve ark., 2001; Tramo, 2001.
100 Tramo, Cariani, Delgutte ve ark., 2001.
101 Evers, Dannert, Rodding ve ark., 1999.
102 Blood, Zatorre, Bermudez ve ark., 1999; Blood & Zatorre, 2001; Koelsch, Fritz, von Cramon ve ark.,2006.
103 Zentner, 1996; Zentner & Kagan, 1998; Trainor & Heinmiller, 1998.
104 Bkz. geride (s. 75); ve Wieser & Mazzola, 1986.
105 Passynkova, Neubauer & Scheich, 2007.
106 Bkz. geride ss. 74-5.
107 Pleasants, 1955, s. 135.
108 Re Haydn ve Mozart: Hadden, 1902, s. 169'dan. Re Tippett: besteci David Matthews ile bizzat iletişimden.
109 Pleasants, 1955, s. 108.
110 bkz. Paul, 1988, s. 15; Paul, 1985.
111 D. E. Brown, 1991.
112 Sass, 1985, s. 76.
113 Schroeder, 2001, s. 211.
114 a.g.e., s. 225.
115 Sass, 2001, s. 284.
116 Humphrey, 2006, s. 3.
117 a.g.e., ss. 121–2.
118 a.g.e., ss. 127–8.
119 akt. Humphrey, a.g.e., ss. 2, 4, 80 & 132: Sutherland, 1989; Nagel, 1986, s. 4; Newton, 2001, s. 48 (vurgular Newton'dan); Fodor, 1992, s. 5; McGinn, 1993.
120 Wittgenstein için bkz. geride s. 157.
121 'When the immense drugged universe explodes / In a cascade of unendurable colour / Ve leaves us gasping naked, / This is no more than the ecstasy of chaos: / Hold fast, with both hands, to that royal love / Which alone, as we know certainly, restores / Fragmentation into true being' (Graves, 1968, 'Ecstasy of Chaos').

SONUÇ: İHANETE UĞRAYAN EFENDİ

1 'Toutes ces misères-là [de l'homme] même prouvent sa grandeur. Ce sont misères de grand seigneur, misères d'un roi dépossédé': Pascal, 1976, §398 (Lafuma §116); çev. I. McG.
2 Bu bölümde nöropsikoloji literatürünü tekrarlamıyorum, zira bunları bu kitabın 1. Bölüm'ünde verdik (özellikle de 2. Bölüm boyunca).
3 Berger, Berger & Kellner, 1974, ess. s. 44 vd.
4 Marcel, 1962.
5 Bkz. ss. 87-91'deki tartışmalar.
6 örn. bkz., Blanchflower & Oswald, 2004; Kenny, 1999.
7 Inglehart & Klingemann, 2000; Easterlin, 1995, ayrıca bkz. Easterlin, 2005.
8 Blanchflower & Oswald, 2004, s. 1380.
9 Easterlin, 2005.
10 Christoph & Noll, 2003.
11 Hamilton, 2003, s. 87.
12 Boswell, 1851, s. 511.
13 G. Miller, 2008.
14 Layard, 2005, s. 34.
15 Putnam, 2000, s. 333; Argyle, 1987; Myers & Diener, 1995; Veenhoven, 1996.

16 Weissman, Bland, Canino ve ark., 1996.
17 Vega, Kolody, Aguilar-Gaxiola ve ark., 1998.
18 Kleinman & Cohen, 1997.
19 Cross-National Collaborative Group, 1992.
20 Putnam, 2000, s. 326.
21 örn. bkz., House, Landis & Umberson, 1988.
22 Putnam, 2000, s. 327.
23 a.g.e., s. 329; Egolf, Lasker, Wolf ve ark., 1992.
24 Foss, 1949, s. 83.
25 Laing, 1965, s. 49, akt. Sass, 1992, s. 102.
26 Bkz. örn. geride ss. 120, 149 ve 332.
27 Corbin, 1988.
28 Krş. muhtemelen Romantik ressamların en büyüğü Caspar David Friedrich. Akt. Barber, 2008, s. 392.
29 BBC Reith Lecture, 'The Neglected Sense', 12 Nisan 2006 yayını.
30 Nietzsche, 1973, §55, s. 63.
31 Khora mozaiğinin sanatçısının ismi bulunmaz. Çoğu modern sanatta, sol yarım kürenin dünyasını yansıtır biçimde, isimsiz sanat değil de sanatsız isim görürüz.
32 Bkz. akt. Humphrys, 2006, ss. 127–31
33 Nietzsche, 1999, §4, s. 1
34 Leibniz, 1996, kitap II, böl. xx, §5, s. 163
35 Kant, 1952, böl I, kısım I, kitap I, i, §5, s. 210
36 Burke, 1990, s. 57.
37 Adachi, Kuwahata & Fujita, 2007.
38 Bkz. geride s. 387.
39 Dante (Paradiso, xxxiii, mısra 145, İlahi Komedya'nın son mısrası; çev. J. D. Sinclair), Shakespeare (Tempest, perde IV, sahne I, mısralar 157–8), Ralegh ('The 11th: ve last booke of the Ocean to Scinthia', mısra 433).
40 Donne, 1953–62, cilt 4, s. 330.
41 Wordsworth, Tintern Abbey odu ve 'A slumber did my spirit seal'dan.
42 van Gogh, değinen Bachelard, 1969, s. 232.
43 Jaspers, 1947, s. 50.
44 bkz. Nicholas of Cusa, 1985, kitap II, böl. xii, s. 93; Bruno, 1879–91, kitap II, böl. ix, cilt 1, s. 291; Pascal, 1976, §72 (Lafuma §199): 'C'est une sphère infinie dont le centre est partout, la circonférence nulle part'.
45 Kierkegaard, 1987, 1983, 1846; Heidegger, 1999, s. 246.
46 Koestler, 1964, s. 199.
47 Eliade, 1971.
48 Nietzsche, 1990, s. 31.
49 Shanks.
50 Wittgenstein, 1984, ss. 39, 56, 75 & 76.
51 örn. bkz., Wittgenstein, 1967b, Part I, §133, s. 51; a.g.e., §309, s. 103.
52 Kleist, 1982, s. 244.
53 Gombrich, 1977, s. 389
54 Ayrıca krş. Hint-Avrupa dilleri arasında Rusça.
55 Kawasaki, 2002
56 Nakamura, 1993, ss. 533 & 350.
57 Shigematsu, 1981, s. 3.
58 Nakamura, 1993, ss. 530–36.
59 a.g.e., s. 537.

60 a.g.e., s. 355.
61 Kawasaki, 2002.
62 Ogawa, 1998.
63 Iwata, 1989: bkz. Ogawa, 1998, s. 158.
64 Nakamura, 1993, s. 352.
65 Nietzsche, 2003, §9 [26], s. 145
66 Gutchess, Yoon, Luo ve ark., 2006.
67 Norenzayan, Smith, Kim ve ark., 2002; Chiu, 1972.
68 Norenzayan, Smith, Kim ve ark., 2002.
69 Nisbett, Peng, Choi ve ark., 2001.
70 Ji, Zhang & Nisbett, 2004.
71 Peng & Nisbett, 1999.
72 Masuda & Nisbett, 2001.
73 Nisbett & Masuda, 2003.
74 Miyamoto, Nisbett & Masuda, 2006.
75 Markus & Kitayama, 1991.
76 Kitayama, Duffy, Kawamura ve ark., 2003.
77 Hoshino-Browne, Zanna, Spencer ve ark., 2005; Kitayama, Snibbe, Markus ve ark., 2004.
78 M. Miller, 1997.
79 Tafarodi, Marshall & Katsura, 2004.
80 Gudykunst, Yang & Nishida, 1987.
81 Baumeister, Smart & Boden, 1996.
82 Heine, Lehman, Markus ve ark., 1999.
83 a.g.e.
84 S. E. Taylor, 1989; Goffman, 1967.
85 Heine, Lehman, Ide ve ark., 2001.
86 Guillaumont, 1985; Frothingham, 1917; Ouspenski, 1976; Lloyd, 1991.
87 Fabbro, 1994; Tan, 1998.
88 Evans-Pritchard, 1956, s. 234 ff; Hall, 2008, s. 45
89 Lloyd, 1991.
90 Granet, 1999, 1973: bkz. Lloyd, 1992.
91 Wang, He, Tong ve ark., 1999.
92 Kochunov, Fox, Lancaster ve ark., 2003.
93 Valaki, Maestu, Simos ve ark., 2004.
94 Robertson-Dunn, Metreweli & Brown, 1996.
95 J. Needham, 1969, s. 17. Bkz. ayrıca a.g.e., s. 224
96 Bkz. geride s. 131.
97 Masuda & Nisbett, 2001.
98 Norenzayan, Smith, Kim ve ark., 2002.
99 Bu kulağa fazla "Romantik" geliyorsa, bir de *El Sistema*'yı düşünmeli.
100 Lewis, 1972.
101 Bkz. geride s. 47; Panksepp, 1998, s. 341
102 Popper, 1980, s. 280.
103 Planck, 1933, ss. 214 & 217.
104 'Nicht die Wahrheit, in deren Besitz irgend ein Mensch ist, oder zu sein vermeint, sondern die aufrichtige Mühe, die er angewandt hat, hinter die Wahrheit zu kommen, macht den Wert des Menschen. Denn nicht den Besitz, sondern durch die Nachforschung der Wahrheit erweitern sich seine Kräfte, worin allein seine immer wachsende Vollkommenheit bestehet. Der Besitz macht ruhig, träge, stolz — Wenn Gott in seiner Rechten alle Wahrheit und in seiner Lin-

ken den einzigen immer regen Trieb nach Wahrheit, obschon mit dem Zusatze, mich immer und ewig zu irren, verschlossen hielte, und spräche zu mir: wähle! Ich fiele ihm mit Demut in seine Linke und sagte: Vater gib! Die reine Wahrheit ist ja doch nur für dich allein!...': Lessing, 1979, cilt 8, ss. 32–3; çev. H. B. Garland (1937, s. 174). krş. Heraclitus fragman LV, Diels 78: 'Human nature has not the insights that the divine has'; ve Goethe, 1991, 'Naturwissenschaft', §1033: 'das schönste Glück des denkenden Menschen ist, das Erforschliche erforscht zu haben, und das Unerforschliche ruhig zu verehren' (çev. I. McG.).

105 Waismann, 1994, s. 134.

106 Blankenburg & Mishara, 2001, ss. 304–5.

107 Lloyd, 1992, s. 39.

108 Goethe, Faust, Bölüm I, mısra 1112.

109 Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung, I, ii, §19, 1960, cilt 1, ss. 163–4.

110 Bergson, 1908, 'De la multiplicité des états de conscience: l'idée de durée', s. 74.

111 Scheler, 1976, 'Die Formen des Wissens und die Bildung', s. 95.

BEYİN DÜNYAYI NASIL OLUŞTURDU

IAIN McGILCHRIST

Beyin Dünyayı Nasıl Oluşturdu'nun ana konusu beynin yarım küreleridir. McGilchrist, yarım küreler hakkında popüler düşünceye yerleşmiş basmakalıp algı ve tanımlamaları muazzam genişlikte bir literatürden faydalanarak sorguya alır. Fakat kitapta sadece dar odaklı bir nöroloji ya da nöropsikoloji perspektifi hâkim değildir, bilakis beynin yarım küreleri üzerine öne sürdüğü savı kültür tarihi, düşünce akımları ve modern dünyanın zaaflarını incelemek için kullanır. Kitabın ilk yarısı okuyucuya gerekli nörolojik bilgi temelini sağlarken, ikinci yarısı da bu incelemelere ayrılır. Orijinal dilinde ve çevirilerinde gördüğü ilginin, okuması zor olan ve sadece alanın uzmanlarına hitap eden alışılageldik bilimsel çalışmaları aşmasının sebebi de muhtemelen budur. Yarım kürelerin birbirlerinden farkı nedir? Kültürün ve dünya algımızın oluşumunda nasıl rol oynarlar? Modern dünya neden bu hatalara düşmektedir?

- *"Bu kitap, beynin sağ ve sol yarım küreleri arasındaki farklılıkların ve toplum, tarih, kültür üzerindeki etkilerinin öncül bir keşfi – klasik olma itibarını hak eden sayılı çağdaş eserden biri."* (Nicholas Shakespeare, Times, BK)
- *"Son derece kayda değer bir kitap... Hem deneyimli bir psikolog hem de zeki bir filozof olan McGilchrist, beynin iki yarım küresinin ilişkisine yeni bir ışıkta bakıyor, sadece ilginç bir nöroloji sorunu değil de kültürümüzü şekillendirmede can alıcı bir etmen olarak ele alıyor. [...] Tüm bunları harika bir şekilde, merak uyandıran bir biçimde işliyor. Kitabı elimden bırakamadım."* (Mary Midgley, The Guardian)

ISBN:978-625-8393-78-1





pinhanyayincilik.com
/pinhanyayinevi
/pinhankitap